

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

157

f

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LIV. KÖTET

}

1958

Magyar Nemzeti Könyvtár

Könyvtár

NY. SZ. SZ. SZ.

F 5429/35

1955
3000

Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. kötet.

(Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 1043 lap.)

1. Örvendetes jelenség, hogy az utóbbi évek során is lankadatlan buzgalommal folyó magyar jövevényszó-kutatásból (a legújabb termés kritikái áttekintését, MOLLAY KÁROLY munkáját jelen füzetünk közli: MNy. LIV, 146—57) immár egyre határozottabban kezdenek kibontakozni azok az elvek, amelyek idővel, egy-két évtized új anyaggyűjtése és új szintézisei után, egészen bizonyosan egy új s remélhetőleg szerencsésebb sorsú nagy etimológiai szótár szerkesztésébe fognak torkollni. Örvendetes tény az is, hogy szinte egyszerre indultak meg jól átgondolt, módszeres vállalkozások mind a finnugorságtól örökölt alapszókincsünk, mind pedig egyes fontos jövevényszó-rétegeink feltárására: a MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztálya a magyar nyelv finnugor elemeit tanulmányozva anyaggyűjtésének befejezéséhez közeledik, s immár hozzákezd a szótárszerű feldolgozás szerkesztéséhez is, KNIEZSA ISTVÁN akadémikus pedig — több évtizedes tervezgetés hullámhegyei és hullámvölgyei után — végre eljutott egyik legkimagaslóbb műve megalkotásához, s megajándékozott nyelvünk szláv elemeinek nagyszabású s minden tekintetben korszerű összefoglalásával.

2. Amint a Bevezetésből is kiviláglik, egyelőre csak a nagy mű első, anyagközlő része van előttünk; „a magyar nyelv szláv jövevényszavai kutatásának részletes történetét, az eddigi vélemények általános jellemzését és kritikáját csak e munka második kötete fogja tartalmazni” (3). Itt kíván a szerző foglalkozni más összefoglaló problémákkal is: többek közt „a szláv jövevényszavak hangtanával, szóképzésével, a szláv jövevényszavak rétegeinek kérdésével”, s ami történeti szempontból is rendkívül fontos, a tárgyalt kölcsönzések „szláv és magyar társadalmi háttérével” (i. h.). Bőven marad tehát anyag a II. kötetre is (vö. még 5.), s mivel ennek az összefoglaló értékelésnek építőköveit természetesen az I. kötetben találjuk meg, az alábbiakban, a most megjelent címszavak egyikéhez-másikához fűzött megjegyzéseinkben alkalmunk lesz jelezni, voltaképpen mit is várunk az ígért II. kötettől.

3. Az I. kötet — mint mondtuk — teljes egészében a n y a g k ö z l ő jellegű, s nyelvünk szláv jövevényszavait h á r o m, egymástól jól elkülönülő csoportba osztja. Az I. csoportba kerültek a k é t s é g t e l e n ű l s z l á v eredetű szók, a II.-at alkotják a t a l á n s z l á v eredetű szavak, végül pedig a III.-ban azokat találjuk, amelyeket a szerző szerint sikertelenül próbáltak egyik vagy másik szláv nyelvből magyarázni; ezek tehát n e m s z l á v eredetű szavak nyelvünkben. Mindegyik csoportban a szók ábécé-rendben következnek egymás után, tehát a címszavak betűrendje háromszor kezdődik újra, ami persze az olvasót bizony elég sűrűn kötelezi a kötet végén levő szó-

mutató forgatására. De még e kis kényelmetlenség ellenére is azt kell mondanunk, hogy jól és helyesen járt el a szerző, amikor a III. csoportnak több mint négyszáz szavát teljesen elkülönítette a többtől: e csoportban valóban sok olyan címszó akad, amelyet csak dilettáns kutató próbált a szláv nyelvekkel valami kapcsolatba hozni. Helyeselnünk kell azt is, hogy a legrégebbi, déli-bábos szófejtésekkel Kniezsa ebben a részben sem foglalkozott: mellőzte tehát még azokat az ötletszerű összevetéseket is, amelyeket GYARMATHI Affinitásának orosz—magyar vagy szerb—magyar egyeztetései közt bőven találunk. Valamivel vitathatóbb az I. és a II. csoport szétválasztása: ezzel kapcsolatban maga a szerző is elismeri, hogy e téren „igen sok az átmeneti kategória. A biztosak között vannak olyanok, amelyeket más esetleg . . . a kétesek közé tenne, és megfordítva.” (6.) Ez a figyelmeztetés nem volt felesleges, hiszen az eddigi irodalom alapján valóban inkább az I. csoportban, vagyis a feltétlenül szláv eredetű szók közt keresnők például a kétesek közé tett *bálvány* szavunkat (591—2; vö.: EtSz. I, 262; SzófSz.). Lesznek talán, akik újabban többnyire valamely neolatin nyelvből magyarázott (vö. SzófSz.) *malom* szavunknak a biztosan szláv eredetűek közé sorozását sem tartják egészen megnyugtatónak (325—7; vö. O. HORBATSCH, Die Welt d. Slawen. II, 66); mindazonáltal megállapítható, hogy az esetek túlnyomó többségében az I. és II. csoport szétválasztása ellen nem lehet komoly kifogást emelni.

4. Most pedig lássuk Kniezsa jövevényszó-kutatói módszerének néhány jellegzetességét, s kövessük nyomon az egyes szócikkeknek példás következetességgel kidolgozott felépítését. A mű terjedelméhez és rendkívül gazdag anyagához képest persze mindennemű ismertetés rövidnek bizonyulna; jelen soraink szűkreszabottsága ellenére is vegyük azonban szemügyre a következő problémákat: 1. A címszók megválasztása. — 2. A magyar szóra vonatkozó nyelvtörténeti adatközlés. — 3. A magyar szóra vonatkozó nyelvjárási adatközlés. — 4. A magyar szó értelmezése s ezzel kapcsolatban a jelentések tagolása. — 5. A szláv megfelelőek és a szláv szók etimonja. — 6. Ugyanazon szó más, nem-szláv nyelvekben. — 7. A szláv—magyar egyeztetés irodalma.

Az alábbiakban mindegyik kérdéscsoportra vonatkozóan néhány példa bemutatásával óhajtom érzékeltetni Kniezsa módszerét. Példáimat elsősorban a biztos egyeztetések közül veszem; néhány esetben azonban szükségesnek tartom a kitekintést a közölt jövevényszó-anyag II. és III. csoportjára is.

5. Ami a felvett címszók a t illeti, Kniezsa eljárása általában dicséretre méltó. Eredetileg a szerző csak a biztosan szlávnak minősített köznyelvi szavakkal és a régi átvételű tájszavakkal kívánt foglalkozni, mégpedig a SzófSz.-hoz hasonlóan minimális dokumentációval; kimaradt volna tehát „minden új átvételű tájszó, . . . minden nemszláv eredetű szó, amit eddig valaki annak állított és az úgynevezett kétesek legnagyobb része is” (Pais-Eml. 330). Ezt az elvet később Kniezsa szerencsére módosította: felvette nemcsak az elavult szavakat, hanem a nyelvjárási elemeket is, ami által szintézise sokkal árnyaltabb, tagozottabb lett, s egyben sokkal jobban tükrözi a Duna-medencének évezredes földrajzi-társadalmi feltételeit.

Helyesen tette azonban a szerző, hogy gyűjtését általában az 1914. évvel lezárta; messze túlhaladta volna ilyenmű munka feladatkeretét, ha itt került volna először felgyűjtésre egyrészt a két világháború korának szláv jövevényszó-anyaga, továbbá mindazon szók, amelyek 1918. után hatoltak be a csehszlovák, illetőleg jugoszláv uralom alá jutott magyarság nyelvébe.

Nem kerülhetett feldolgozásra „az a jelentékeny hatás sem, amely a nagy társadalmi átalakulás során a magyarságot szovjet-orosz részről érte”. Mind-ezen céltudatos és a kutatás mai állapotában feltétlenül helyeseltető korlátozásokat azonban már a Bevezetés jelzi (5–6), s így a szótári rész lapozgatása közben az olvasót nem éri meglepetés. Az persze ekkora anyag összefoglalása esetén elkerülhetetlen volt, hogy a legnagyobb gondosság ellenére néhány jövevényszó ki ne maradjon; ezeknek számát a szerző húszra-harmincra becsüli (Pais-Eml. i. h.), s néhányra vonatkozóan azóta már ki is fejtette véleményét (vö. *kamasz*, *zászpa*, *garázda*, *Patró*: Pais-Eml. 330–6). Néhány más szóra vonatkozóan az alábbi megjegyzéseket tehetjük:

C s o m a. Kniezsa említi ugyan a nem-szláv szók közt, a *cima* szócikkben (808), de tekintettel arra, hogy *csuma* ~ *csoma* szavunkhoz hasonló alakú és jelentésű szót találunk nemcsak a törökben és a románban, hanem számos szláv nyelvben is (vö. WACHA IMRE: Pais-Eml. 406), a kérdés újabb vizsgálatot érdemel, hiszen csak ettől várhatjuk egy fontos közép- és kelet-európai vándorszó sorsának tisztázását.

Erge. — SZABÓ DÉNES meggyőző fejtegetése (Pais-Eml. 375–83) a szónak szláv elemeink közé való felvételét teljes mértékben megokolja.

Genny. — A szóval és családjával legutóbb ÚRHEGYI EMILIA foglalkozott (Pais-Eml. 392–8); noha a kérdésben bizonyára még nem hangzott el az utolsó szó, mindenesetre e szócsaládnak is szerepelnie kell szláv jövevényszavaink közt.

Hilib. — Ezt a csángó nyelvjárásokból ismert 'vargánya' jelentésű szót (vö. *cserhilib*: MNy. XXIX, 250; *fenyőhilib*: uo. 251; *nyírhib*: uo. 318) nyilvánvalóan az ukrán *hryb* szóval kell kapcsolatba hoznunk, melyből a román *hrīb* ~ *hirib* 'champignon comestible; cépe; Boletus edulis' is származik (DictAcadRom. II, 414). Vö. még *hiriba* (841).

Mocsolya. — Kniezsa tárgyalja ugyan a szót 1. 'lacuna; Pfütze'; 2. 'kenderáztató' jelentésben (341), de nem jelzi, hogyan viszonylik e szóhoz egyrészt *mocsojavirág* növényneveünk (MNy. XXXIX, 252), másrészt pedig egy másik *mocsolya* (Gömör m. Rimaszombat), mely a MTsz. szerint 'az a (rendesen idősebb) ember, aki a násznépet a lakodalomba hívogatja'.

Siska. — Kniezsa tárgyal ugyan 4 különböző jelentésű és eredetű *siska* szót (*siska* 3.-hoz vö. O. HORBATSCH i. m. 73), de talán gondolni lehetne még egy homoním szóra, tudniillik a Komárom megyei Kürt községben feljegyzett *siska* növénynévre, melynek jelentése 'gomolyos szittyó; Juncus conglomeratus' (MNy. XXXIX, 253). Talán összevetendő ama hasonló hangzású szerb—horvát vízinövény-névvel (*šiške rogate* 'Trapa natans'), amelyet már Kniezsa említett *siska* 1. cikkében (477).

Véleményünk szerint az efféle pótlásokra már a tervezett II. kötetnek egyik, függelékszerű részében kerülhetne sor, sőt akár a II. kötet elején is, hogy a végső következtetések levonásában (hangtani áttekintés stb.) mindeme pótlások már szerepelhessenek.

6. Nagy érdeme Kniezsa művének körültekintős s hosszú évek részletkutatásait összegező magyar szótörténeti adatközlése. Az első előfordulásokat a szerző esetről-esetre megvizsgálja, s ahol szükségesnek látja, a korábbi dokumentációhoz képest hasznos módosításokat javasol. *Boróka* szavunkat például a SzófSz.-ban BÁRCZI GÉZA az EtSz. nyomán „1600 kör.” jelzéssel közölte, most viszont Kniezsa a következő körülményre figyelmeztet: „A NySz.-ban 1570–1614-ből közölt adat [vö. EtSz. I, 486] a Radv.: Csal. III,

79 szerint egy latin bejegyzés modern magyar fordítása, amit helyesírása is elárul' (101). — A *borostyán* közsői használatát a SzófSz. csupán a XV. század első felétől kezdve adatoalta, Kniezsa azonban jelzi a BesztSzj.-nek a XIV. század végéről származó adatát is (103), noha ennek a SchlSzj.-ben is megtalálható latin 'eginus' értelmezése (amelyre Kniezsa nem utal) éppen nem világos.¹ — *Bricska* a. Kniezsa közli a NagySz. 1840-i első adatát (108); eddig csupán az EtSz. I, 537 1915-ből származó adata volt ismeretes első előfordulásként. — A *burján*-ra a SzófSz. első adata a XVII. századból való; Kniezsa azonban — MNy. X, 39 alapján — ide von egy 1343. évi *Buryan* (helyesen *Burian*) személynévi adatot is (ugyane szócikkkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a székely *buruján*, *buruhán* aligha tartozik közvetlenül a *burján* köznyelvi szóhoz, amint Kniezsa gondolja; szöföldrajzi alapon sokkal valószínűbb, hogy a román *buruian* átvételével van dolgunk, vö. DictAcadRom. I, 705).

Az értékes kiigazítások sorát könnyű lenne folytatni; próbáljuk azonban ismét egy-két ponton előbbre vinni a kutatást, s utalni olyan esetekre, amikor a történelmi dokumentáció némi további kiegészítésre, illetőleg helyesbítésre szorul. Mondanunk sem kell, hogy e néhány futó megjegyzés semmivel sem csökkenti a Kniezsa gyűjtötte impozáns adattömeg értékét; valószínű, hogy nem egy esetben pusztá elírásról, illetőleg nyomdahibáról van szó, mely a feldolgozás további részében vagy külön függelékben könnyűszerrel helyesbíthető.

Apáca. — Kniezsa az OklSz. 1256. és 1389. évi adataiból egy régi *apácca* alakváltozatra következtet (62), pedig a jelzett forrásokban *appachafalua*, illetőleg *Appachasomlow* olvasható, tehát érdemes lett volna utalni az OklSz. szerkesztőjének kérdőjellel ellátott *appácca* olvasatára. Ezen utóbbi olvasatot — a kérdőjel elhagyásával — elfogadta az EtSz. is (I, 107).

Bab. — Szerzőnk szn.-nek jelzi az OklSz. 1211. évi adatát (68), pedig nyilván helynévről, mégpedig egy homokos hely nevééről van szó (vö. „De inde ad s a b u l u m *Bab*”).²

Bödön. — A szócikk ezúttal így kezdődik: „*bödön* hn 1484: OklSz.... Vált.: *bodon*: 1484: OklSz.” Ebből a szerkesztésmódból nem tűnik ki eléggé világosan, hogy a jelzett időpontban csupán a *Bodonkuth* helynév bukkan fel, *bodon* és semmi esetre sem *bödön* előtaggal! Valamivel később, a jelentések felsorolásánál megvan ugyan az általunk idézett helynév teljes alakban, de az olvasó számára így sem világos, hogy voltaképpen e g y a z o n adat három egymást követő említéséről van szó.

Derekas. — Az OklSz.-nak tulajdonított 1307. évi *Derekas* adat (151) helyes leíróhely MNy. X, 40, ahol egy „Johannis dicti *derekas*” adatról történik említés (vö. EtSz. I, 1321); az OklSz. első, 1329-ből származó adata („Aque *Derekkerus* uocate”) nyilván víznév, alaktani szempontból pedig olyan összetétel, amelynek előtagja a *derék* főnév 3. jelentéséhez ('Hauptteil; *M i t t e*') kapcsolható.

Kaliba. — A jésített *kalyiba* változat valamivel korábbra keltezhető: egy 1641-i adatot közöl K. P. (MNy. XXXIX, 157).

Lanka. — Meglepőnek látszik, hogy Kniezsa adatai szerint 1389-ben előfordul *lankás* is, *lonkás* is (303). A jelzett forrás alapján csupán a *lonkás*

¹ Vö. talán latin *echinus* (< *ἐχῖνος*) 1. 'sün';... 3. 'a gesztenye külső tövise' burka' (FINÁLY).

² Vö. mint vele gyanúsíthatót 1055: „*babu* humca” (BÁRCZI, TihAl. 53). — P. D.

változat tekinthető hitelesnek: „Quendam locum *lonkas* vocatum” (Oklsz.).

Pilis. — Nem tudjuk, hol keresendő az Oklsz.-ból 1494. keltezéssel idézett *pelis* alakváltozat; talán pusztá sajtóhiba révén keletkezett ez az adat az 1499-ben említett „Ladislaus *Pelyses*” személynévből (Oklsz.). Itt említjük meg, hogy sokszor egy-egy származék korábban mutatható ki, mint az alapszó; erre a körülményre — félreértések elkerülése végett — talán érdemes lett volna nyomatékosan utalni. Hasonló esetet tapasztalunk *pernye* szavunkkal kapcsolatban: Kniezsa ezúttal, ugyancsak az Oklsz. alapján, egy 1459. évi adatra utal (417), pedig az Oklsz. csupán a „Johanne *Pernyes*” személynévet közli ebből az évből.

Perje. — Kniezsa az Oklsz. alapján egy 1411. évi helynévi adatot közöl (416); nem lett volna érdektelen megemlíteni, hogy grammatikai szempontból összetételről, tárgyi szempontból pedig nyilván 'perjével benőtt helyről' van szó, hiszen a kérdéses adat így hangzik: „in quadam terra planiciosa wlgo *Keserewperye* vocato [így?]" (Oklsz.).

Pest. — E sokat emlegetett bolgár eredetű szavunkat Kniezsa először egy 1266/1283-ból származó helynév alapján említi, vö. „sub rupe *Munuhpest* vocata” (Oklsz.); érdemes lett volna azonban jelezni, milyen megfontolás alapján mondott le a szerző ugyancsak az Oklsz.-nak 1148/1291. adatáról („tributum portus *pest*”), amelyet MELICH már idézett (HonfMg. 138), valamint a Gellért-legendából meríthető k o r á b b i adatokról, melyeket MELICH-nél szintén megtalálunk (i. h.).

7. További fontos szempontokat vet fel az egyes szláv eredetű jövevényszavakra vonatkozó magyar nyelvjárási adatközlés. Első látásra is megállapítható, hogy Kniezsa műve rendkívül gazdag anyagot tartalmaz; egy-egy terjedelmesebb cikk nyelvjárási apparátusa (vö. pl. *eszterha* 169–70; *sajtár* 734–5) szinte úgy hat, mintha készülő új tájszótárunk egyik lapját látnók! Pedig a nyelvjárási anyag szótározása terén is a szerző teljes mértékben méltányolható korlátokat állított maga elé (vö. Bevezetés 5–6); időhiány miatt természetesen le kellett mondania a magyar nyelvatlasz gyűjtéseinek figyelembevételéről is. Ezzel a kérdéssel s általában a nyelvjárási szókincs feldolgozásával kapcsolatban helyesen jegyzi meg a szerző: „ha mindent fel akartam volna dolgozni, amiről csak tudtam, munkám beláthatatlan időkre eltolódott volna” (i. h.). Az önmérsékletre, a feladatkör leszűkítésére tehát e ponton különösen szükség volt; így is azonban oly gazdag a változatok skálája, hogy további adalékok ismét inkább csak színezhetik az anyagot, de nem módosítják döntő módon a már kikristályosodott eredményeket. E tétel bizonyítására legyen szabad újra némi — régi magyar szótáríróink nyelvén szólva — „megszerzésre” hivatkoznom.

Bab. — A szónak „szlávós” vokalizmusú magyar *bob* változatát a szerző csupán középkori adatokkal igazolja (68), pedig ennek a régies alaknak talán egyes csángó nyelvjárásokban is maradt nyoma. Külön megvizsgálandó lenne azonban, vajon a csángó *bob* (vö. MNy. XXXV, 76) zártabb magánhangzó-jának megőrzéséhez nem járult-e hozzá — kétnyelvűség révén — a román *bob* is. Hasonló problémát vet fel *rab* szavunknak szintén csángó *rob* változata is (MNy. XXXV, 77).

Bárány. — Más változatokon kívül (79) érdekes, de ezúttal nem jelzett változatként figyelembe lehetne venni természetesen az északi-csángó *barān* alakot is (MNy. XXXV, 76).

Bodza. — A felsoroltakhoz (96) pótlendő az elhasonulással keletkezett *bédza* változat, melyre CSÚRY közölt csángó példát Bogdánfalváról, mégpedig a *fabédza* 'fái bodza' és *gyalagbédza* 'földibodza' összetételben (MNy. XXIX, 251). Noha egyes szláv nyelvekben, így a szlovénban szintén megtaláljuk az *e* tőhangzót (vö. *bezej*, *běžg*: KNIEZSA, SzlJsz. I, 97), a csángó változat természetesen a szlovén alakkal — földrajzi okokból — nem hozható kapcsolatba.

Bodzfa. — A *bocfa* változat elterjedési körét (97) nyilván kissé módosítani lehet; megtaláljuk például Kürtön, Komárom megyében is (MNy. XXXIX, 160).

Cölöp. — A *culáp* változatot Kniezsa 1912-ből idézi, egy hortobágyi adat alapján (117); ide kívánczik azonban az az 1818-ból származó irodalmi adat is, amelyre TECHERT JÓZSEF figyelmeztetett (MNy. XXXVI, 339).

Galagonya. — A tiszta *a* vokalizmusú *galaganya* változatra Kniezsa egyetlen példája a CsángSz.-ből származik (175). Ezzel kapcsolatban megjegyzendő azonban, hogy egyes csángó nyelvjárásokban akad *-ó* képzővel megtoldott *galaganyó* változat is (MNy. XXIX, 251).

Grulya. — Az MTsz.-nak Gömörből és Abaújból való adatait megszerezhettük a Rozsnyón is megfordult TAKÁCS RAFAEL szótári adataival, valamint a készülő nyelvatlasz számos közlésével (az utóbbiakról vö. GÁLDI, A m. szótár-irod. a felvilágosodás korában 263).

Lanka. — A szó 2. értelmezését ('locus apud fluminem';¹ Ort bei Wasser': 303) tovább színezi az alakilag is figyelemreméltó csángó *lonko* változat 'alacsony, bokros folyópart' jelentésben (vö. MNy. XXXV, 77). A román megfelelő *pesze luncă* és nem *lunca*.

Lapocka. — Az elhasonulással keletkezett *lapicka* változat (305) idézendő a népnyelvből is; egy győri adat (*lapiczka* 'schweifbretchen': Nyr. XI, 382) annál figyelemreméltóbb, mivel nem testrésznév, hanem *t a k á c s m ú s z ó*, amelynek a *lapocka* 'scapulae, armus; Schulterblatt' szóhoz való kapcsolata feltétlenül tisztázandó.

Lédnek. — Sajnos sajtóhiba folytán a címszó *édnek*-ké torzult (309). A régies és tájnyelvi *lënnëk* változat megvan többek közt Komárom megyében is, bár a feljegyzés az *e* minőségéről nem tájékoztat: *lennëk* 'Lathyrus pisiformis' (MNy. XXXIX, 252).

Maromka. — Kniezsa a kétes eredetűnek mondott *marmancs* 'Matricaria chamomilla; szekfű, kamilla' cikkben utal KASSAI III, 329 nyomán a Hegyaljáról közölt *maromka* 'Anthemis nobilis; pipitér' növénynévre (689), de nyilván ugyanide veendő még egy tájnyelvi növénynevünk, tudniillik *maronka*, melyet „Chrysanthemum parthenium; őszi aranyvirág' jelentésben DANCZI VILLEBÁLD közölt Kütről (MNy. XXXIX, 252). Véleményünk szerint mind a rozsnyói *maruncsek* 'margitvirág' (Nyr. XXXIII, 222 < szlovák *rumaňček*, vö. KNIEZSA, i. h.), mind pedig *maromka* ~ *maronka* eltérő alakja és jelentése miatt külön-külön szócikkbe kívánczok.

Papanc. — E tájnyelvi növénynévre 'Convolvulus; szulák' jelentésben Kniezsánál egyetlen Komárom megyei adat utal, 1875-ből (385). Nem hanyagolható el azonban az sem, hogy a szintén Komárom megyei Kürtön *nëm fojó papanc* a Kniezsa közölte jelentéstől eltérően 'Knautica arvensis; mezei varfű' jelentésben ismeretes (MNy. XXXIX, 252).

¹ Talán inkább „flumen”. — P. D.

Parancsol. — A nyilván régies vokalizmusú *poroncsol* változatot nem csupán GYARMATHI SÁMUEL közölte a székelységből (vö. Voc. 100; id. Kniezsa 388), hanem megtaláljuk Halmágyon is (NyK. XXXI, 376), valamint az északi-csángó területen (MNY. XXXV, 77). Nem kétséges, hogy mind ez az alak, mind pedig a KolGI.-ban olvasható *paroncsol* a mai köznyelvi változatnál hívebben őrzi a szláv *poročiti* magánhangzóinak eredeti hangszínét.

Rakonca. — A még nem illeszkedett *rokinca* változat, amely erősen emlékeztet a szerb-horvát *rukunicá*-ra (vö. 457—8), nemcsak a székelységben ismeretes, hanem az északi-csángóban is (vö. MNY. XXXV, 77).

Sajtár. — Mint már említettük (vö. 5. l.), egyike a nyelvjárási szempontból leggazdagabban dokumentált jövevényszavaknak (734—5). A *zsotár* alakra azonban Kniezsa egyetlen gömöri adata elég régi, hiszen az 1838-ban megjelent Tsz.-ból származik. Hasonló változatok bizonyára ma is élnek, amint arról többek közt BAKÓ ELEMÉR nagysárréti *žōtār* adata tanúskodik (MNY. XXXIX, 37).

De legyen vége e kisebb-nagyobb kiegészítéseknek, melyek — ismétlem — az eddigi eredményeket rendszerint nem módosítják jelentős mértékben, hanem csupán egy-egy ecsetvonással járulnak hozzá a kép színességéhez.

8. A magyar szók ér t e l m e z é s é n e k elveiről s a jelentések tagolásáról a szerző szintén nagyon tartalmas Bevezetésében tájékoztat. Csak helyeselhetjük az általában kétnyelvű (latin és német) értelmezést; kétségtelen azonban, hogy népnyelvi szókát valóban alig lehetne latinul értelmezni. Ilyen esetekben is Kniezsa legalább német értelmezést rendszerint nyújt; ezeket a — forrásoktól független — német értelmezéseket nyelvi szempontból MOLLAY KÁROLY nézte át. Természetesen sok nehézséggel járt a növény- és állatnevek helyes értelmezése, különösen történeti adatokkal kapcsolatban; e vonatkozásban a ma hivatalos kézikönyvek, így a Közoktatási Kiadónál 1950-ben megjelent Állathatározó sem bizonyultak nyelvészeti szempontból könnyen használhatónak: „Amíg például a *kabóca* mai hivatalos nevét megtaláltam, majdnem az egész kötetet végig kellett lapoznom” (8). JÁVORKA SÁNDOR immár klasszikus becsű „Magyar flóra”-ján kívül talán érdemes lett volna figyelembe venni a JÁVORKA—Soó-féle újabb rendszertant (A magyar növényvilág kézikönyve. 1951.), bár ennek nagy fogyatékosága, hogy a régebbi közkeletű elnevezéseket nem közli eléggé rendszeresen. S legalább a latin nevek egy része ne változnék korról korra! Mindeme nehézségeken persze Kniezsa sem tudott mindig úrrá lenni (vö. a *maromka*, *papanc* szókról tett fentebbi megjegyzéseinkkel), mindazonáltal művéről keveset mondunk azzal, hogy e vonatkozásban is messze kimagaslik az utóbbi évek magyar és szláv etimológiai kutatásaiból.

A jelentések tagolását és elrendezését illetően a Bevezetésben fontos nyilatkozatot találunk: „igyekeztem ugyan a genetikus sorrendet megtartani, ez azonban általában külön speciális kutatást vett volna igénybe, ami ... munkámat csak hátráltatta volna. Ez a kérdés ugyanis a munka II. kötetében részletes tárgyalásra kerül és ott — speciális jelentéstani tanulmányok után — sokkal biztosabban foglalhatók állást egy-egy szó jelentéstani fejlődésmenetét illetően ... Teljesen igaza van tehát Bárczinak, amikor lektori jelentésében kifogásolja a jelentések sorrendjének kuszátságát.” (8.) Szerencsére e kifogás csak a szócikkeknek aránylag igen csekély részére vonatkozhat; a magunk részéről a legtöbb szócikk elrendezését megnyugtatónak és teljesen megköltőnek látjuk. A *pilis* esetében például k ö z s z ó i használatból aligha lehetne a 'tonzurá'-t jelentő *pilis*-nél (420—1) r é g e b b i *pilis* (*piliske*) 'erdő nélküli

magas hegytető' jelentést kikövetkeztetni (erről vö. BENKŐ: MNy. XLIII, 205—7); tehát egyelőre helyesen járt el Kniezsa, amikor első jelentésként a 'papi tonzúra' értelmezést közölte (420). Általában úgy látjuk, hogy a szerző, ahol csak lehetett, meglehetősen híven követte a magyar lexikográfiai hagyományt, s például az *akna* esetében (60—1), bár némi rövidítéssel, kétségtelenül az EtSz. alapján tagolta a jelentéseket. Hasonló eljárást tapasztalunk az *ako* szócikkben; hogy itt az értelmezések közül kimaradt MÁTYÁS FLÓRIÁNNAK elszigetelt „decima' közlése (vö. EtSz. I, 49), azt aligha lehetne a szerzőnek felróni.

Azokban a részekben, amelyekhez az EtSz. már nem nyújtott segítséget, a NySz., illetőleg az OklSz. értelmezésének állandó hatását ismerjük fel; *lazsna* a. nyilván e két forrásból származik az 1. jelentés: 'lodix, gausape, teges, lanea culcitra; zottige Decke, Matratze'. Kniezsa érdeme azonban, hogy ehhez az 1., immár hagyományos értelmezéshez hozzákapcsolta a MTsz.-ban talált további jelentéseket, amelyeket a maga rendszere szerint alakított: 2. 'panni; Lumpen'; 3. 'stragulum; Decke; pokróc'. Természetesen sokkal óvatosabban bánt az újabb szótárainkban is csak elvétve szereplő *ma* i köznyelvi jelentésekkel: elég utalunk arra a tényre, hogy természetesen sem a *mackó* szónál nem találjuk meg a *ma* oly közönséges 'játékmackó; mackóruha' jelentést, sem pedig *macska* szavunk nem szerepel átvitt jelentésben emberre (főleg nőkre) alkalmazva. Bár kétségtelenül érdekes lenne nyomon követni egyazon szó, illetőleg tő e g é s z jelentésfejlődését egyrészt a magyarban, másrészt a különböző szláv nyelvekben (vö. még 9.), e vizsgálódás nyilván szétfeszítette volna a munkának máris rendkívül kitágult kereteit.

9. Nagyon fontos probléma minden szófejtő munkában a szavak beható vizsgálata nemcsak az á t v e v ő, hanem az á t a d ó nyelv szempontjából is. Kniezsa eljárása e tekintetben is tiszteletreméltó; pedig szinte kizárólagosan csak lexikográfiai forrásokra támaszkodott, sőt ezek közül is csak azokra, amelyek megvoltak saját könyvtárában.¹ Szerencsére a szerző így is bőséges forrásokkal rendelkezett, sokkal többel, mint amennyit mondjuk a SŁAWSKI-féle új lengyel etimológiai szótár forrásjegyzékében találunk. Az persze sajnálatos, hogy néhány népi demokratikus ország nagy etimológiai és értelmező szótárai sem voltak könnyen hozzáférhetőek a szerző számára; csakis ezzel magyarázható az új bolgár akadémiai szótár (Речник на съвременния български книжовен език) mellőzése, valamint a sokszor etimológiai szempontból is némi támogatást nyújtó régebbi román akadémiai szótár (Dictionarul Limbii Române) mellőzése; kultúregyezményeink akkor volnának igazán hatékonyak, ha a könyvesere efféle hézagai egyenesen elképzelhetetlenné válnának.

Egykor éppen Kniezsa emelt óvást az EtSz. újabb füzeteiben olvasható némely címszónak kissé szétfolyó szerkesztése ellen (MNy. XL, 158—68); most bizonyára ez az intó példa is arra készítette a szerzőt, hogy mindig csupán a lehető legtömörebben közölje az egyes szláv megfelelések különnyelvi

¹ Könyvtári és könyvforgalmi viszonyainkra nem a legjobb fényt veti a szerzőnek következő, lényegében véve vis majorként teljes mértékben méltányolható megjegyzése: „Mivel a könyvtárak a szótárakat nem szívesen adják kölcsön, már eleve arra voltam kényszerítve, hogy csak a saját tulajdonomban levő anyagra legyek korlátozva” (5). Mikor jön el az idő, amikor nagy könyvtárainknak a standard művekből lesz legalább egy másodpéldánya, amelyet ilyen nemzeti fontosságú mű megalkotása céljából minden nehézség nélkül a kutató rendelkezésére bocsáthatnak?

jelentéstartalmát. A másodlagos jelentések tehát gyakran elmaradtak; mindazonáltal örömmel látjuk, hogy például a *beszéd* cikkben Kniezsa jól fejlesztette tovább azokat a szemantikai törekvéseket, amelyeket már LESCHKA úttörő jelentőségű munkájában megtalálunk (erről részletesebben l. GÁLDI: StSlav. II, 307—8). Hasonló gazdag tagolást nyújt az alább megemlítendő *karácsony* cikk szláv nyelvi apparátusa; a modern orosz *карачун* adattal kapcsolatban Kniezsa közli DALJ alapján az 'Untergang, Tod' jelentést is, s csupán az érdekesség kedvéért említjük meg azt a tény, hogy a Szovjet Akadémia most megjelenő nagy értelmező szótárában már ez a szónek egyetlen jelentése (Словарь современного русского литературного языка V, 810), mégpedig nem nyelvjárási adatok alapján — ahogy Kniezsának „orosz nyj” jelzéséből vélhetnők —, hanem egy Szaltikov-Scesdrin-idézet nyomán.

Sokszor egy-egy etimológia megítélését persze az dönti el, mióta mutatható ki a kérdéses szó az átadó nyelvben (vö. *kapocs*: 847—8). A szláv szótörténet mai, rendkívül hézagos állapotában a szerző nem vállalkozhatott arra, hogy a szláv szavak első előfordulására is rendszeresen utaljon; ahol azonban — mint például lengyel vonatkozásban — egy-egy részletkutatás némileg pótolta a teljes nyelvtörténeti szótár hiányát, ott ezeket a forrásokat gondosan hasznosította (vö. Bevezetés 11). Sajnálatos, hogy orosz vonatkozásban történeti dokumentációként Kniezsa csak SZREZNEVSKIJ-nek lényegében a XVI. századig terjedő adatait vehette figyelembe; az orosz nyelvtörténeti szótárak régóta vajúdó ügyét remélhetőleg előbbre viszi a szerzőnek e művében olvasható elszomorító megjegyzése: „A később korra nézve semmiféle forrással nem rendelkezem” (12).¹ Mindezen nehézségeken azonban a szerző végeredményben mégis diadalmaskodott: a szláv nyelvi megfelelések alaki és jelentésbeli árnyaltsága méltán vetekszik a legjobb szláv etimológiai szótárak (SŁAWSKI, VASMER) anyagával, sőt számos esetben felül is múlja e Kniezsa által is melegen méltatott (14—5) forrásokot.

Más alkalommal már kimutattam (vö. I. OK. 1958.), mily szerencsésen dolgozza fel Kniezsa a szláv és magyar vonatkozású etimológiai irodalmat (néhány pótlást közölt PAIS: MNy. LI, 386—90); egyik legfőbb érdemének továbbra is azt tekintem, hogy a magyar részről elhangzott véleményeket összeötvözte minden számára hozzáférhető külföldi nyilatkozattal, tehát a magyar szlavisztika termését valósággal átolvasztotta, belevitte az európai körforgásba! Hogy ez nem csekély érdem, az kitűnik többek közt SŁAWSKI bibliográfiájából, ahol nemhogy magyar folyóirataikkaknak, de még az EtSz.-nak és a SzófSz.-nak sincs legcsekélyebb nyoma sem. Természetesen nem kevésbé fontos Kniezsa etimológiai dokumentációja magyar szempontból: mindazok, akik szláv jövevényszavainkat eddig elsősorban magyar szempontból vizsgálták, végre láthatják, hogy e szavak problémáit sajátos szláv filológiai tájékozódással kell vizsgálni, tehát a legfontosabb szlavisztikai folyóiratok nem hiányozhatnak magyar nyelvészek mindennapi „fegyvertárából” sem. Nagy érdeme Kniezsának az is, hogy nem érte be a magyar szavaknak csupán szláv megfelelőikhez való viszonyításával, hanem közölte az egyes szláv szók eredetére vonatkozó legfontosabb véleményeket is.

A Kniezsa közölte megfejtésekhez és magyarázatokhoz már többen hozzászóltak; módszertani szempontból különösen HADROVICS LÁSZLÓ hozzá-

¹ Ezután ismét keserű megjegyzés könyvtári viszonyainkról: „Legfeljebb még a tudományos akadémia Slovarь russkogo jazyka szótára használható. Sajnos, ez csonka, nálunk pedig csak második kötete van meg” (i. h.).

szólása értékes, amennyiben legnyomatékosabban ő mutatott rá arra a tényre, hogy a lexikográfiai forrásokon alapuló egybevetéseket mily hasznosan egészíti ki különböző régi szövegelemlekek tanúságtétele (vö. Szláv jövevényszavaink kérdéséhez: I. OK. X, 133—68). Nem kevésbé becses MOÓR ELEMÉR tanulmánya, amely főleg néhány szláv etimológia germanisztikai vonatkozásait tárgyalja behatóan (Slavo-Germanica: Nyelv és Irodalom. Acta Univ. Szegediensis. I, 107—22). A magunk részéről — más alkalomra halasztva néhány részletesebb megjegyzést — ezúttal csupán egy-két részlettel szeretnők a máris nagyszabású panorámát kiegészíteni.

Barázda. — Nem lett volna felesleges megemlíteni WICHMANN véleményét, aki szerint a régi nyelvben és nyelvjárásainkban széles körben elterjedt *borozda* alak, illetőleg ennek csángó megfelelője esetleg valamelyik északi szláv nyelvből származik (MNY. XXXV, 76). Kniezsa ezzel kapcsolatban csak annyit mond, hogy „bizonyos nehézséget jelent a *borozda* változat” (81), s bár a szláv megfelelések közt utal az ukrán és orosz *борозда* alakra, a magyar nyelvjárási változatot, amely megállapíthatóan *kelet-magyarországi*, nem hozza ezzel közelebbi kapcsolatba. A *borozda* változatról WICHMANNHOZ hasonlóan nyilatkozott legújabbán O. HORBATSCH: Welt d. Slaven II, 68.

Bot. — Kniezsa nem magyarázza szlávnak (801—2), viszont az alakváltozatok után megemlíthető lett volna, hogy HORGER e tőhöz kapcsolta — elhasonulás révén — *bitó* szavunkat is (MNY. XXXV, 182). Román vonatkozásban persze nem elég a *bít(ă)* alakra utalni, hanem említendő a magyarból kölcsönzött *botă* is (DacR. I, 628), amely a szintén nyelvünkéből származó kaj-horvát *botá*-hoz hasonlítható átvétel.

Fufnyos. — E szóval kapcsolatban figyelemreméltó lett volna ZOLNAI GYULA ötlete is, aki — nem egészen valószínűtlenül — a szlovák *fufňa* és a magyar *taknyos* alakkeveredésére gondolt (MNY. XXXIX, 246). Kniezsa csupán a szlovák *fufňos* szóra utal (173); az itt mutatkozó — nyilván expreszszív jellegű — képző azonban nem lehetne-e magyar eredetű, illetőleg használatához nem járulhatott-e hozzá némi magyar hatás is? Mindenesetre a szlovák szó elterjedési köre közelebből tisztázandó.

Keresztel. — Nem látom teljesen bizonyítottnak Kniezsának azt az állítását, hogy e szó eredeti jelentése 'kereszténnyé tesz' (264—5). Mivel a keresztelés rituális lényege is a szenteltvízzel kereszt alakban való meghintés, benyomásom szerint helyesebb lenne 'a kereszt jelével megjelöl', tehát 'megáld', s ebből jelentésszűküléssel 'megkeresztel' jelentésfejlődésre gondolni. Ez igen közel van a Kniezsa, illetőleg VASMER feltételezte 'keresztet vet' jelentéshez; mivel azonban kifejezetten tárgyas igeről van szó, ajánlatosabbnak látom a szláv *krstiti* s a magyar *keresztel* alapjelentését inkább a fentebbi módon, tehát *t á r g y a s* igével megadni. A keresztelés voltaképp a megáldás egyik faja, ez pedig bizonyos jel alkalmazását tételezi fel. Ezért írhatta Villon egy püspökről: „seignant les rues”, vagyis a kereszt jelével áldja meg az utca népét, s ezért jelent a mai franciában is a *se signer* keresztvetést. Mindez azért fontos, mert — Kniezsa kételyei ellenére — valóban lehetséges, hogy a magyar *keresztel* inkább csak *t ü k ö r s z ó* a szláv *krstiti* nyomán (vö.: HALÁSZ IGNÁC: Nyr. XII, 99; MIKLOSICH, EtWb. 144), mintsem annak jövevényszóként való átvétele.

Lacsuha. — Olykor Kniezsa saját korábbi nézeteit némileg módosítja; régebben 'csavargó' jelentésű *lacsuha* szavunkkal hozta kapcsolatba a szónak 'tészta, lebbencs' jelentését a *lacsuhaleves* összetételben, utalván a *ronggyos-*

és kódisleves elnevezésekre (MNY. XXX, 184), most azonban e sajátos jelentésről csupán emnyit mond: „nyilván szintén idetartozik, de hogyan?” A régebbi vélemény feladásának okai ebből nemigen érthetők, s nem teljesen megokolt a jelentéstani párhuzam elhagyása sem.

Macska. — Egyike azon cikkeknek, ahol az etimológiai apparátus kissé részletesebb taglalása hasznos lett volna. Kniezsa kétségbe vonja azt a közkeletű állítást, hogy a *Mária* név szláv becealjakjával van dolgunk; inkább MIKLOSICH nézete felé hajlik, amely szerint az állat hangját utánzó igét (*miaukati, maukati, *makati*; vö. EtWb. 292) kell keresnünk ebben a szóban. Mindez el is képzelhető, de tanácsos lett volna megjegyezni, hogy számos forrás, így a SzófSz., az egész ott közölt irodalommal együtt, a szláv szót a *Mária* névből származtatja! Elismerjük, hogy részletes okfejtésre hűsz-harminc sor sokszor nem elégséges; hasznos lenne tehát az efféle perújító cikkeket először részletesebben, külön tanulmányban kidolgozni, s azután ennek csupán legfontosabb eredményeit foglalni össze a részleteiben szükségszerűen rövid szintézisben.

Paraszt. — A könyv egyik legjobban kidolgozott szócikke (389–90), mely sokat köszönhet KIRÁLY PÉTER e szóról írt kiváló tanulmányának (Acta Lingu. III, 63–123). A szó alapjelentéséül Kniezsa — éppen e cikk alapján — a 'simplex' jelentést veszi; tehát nem fogadja el MELICH nézetét, amely szerint a szó egyházi vonatkozásban mint a laikus szerzetes neve került át a magyarba (MNY. VI, 64). Azt azonban Kniezsa is elismeri, hogy a himnemű alak átvételét a szónak kezdetben csak személyre vontakoztatása indokolja, s hozzáteszi, hogy a magyar szó 1–4. jelentései (1. 'simplex, rectus'; 2. 'communis, vulgaris, trivialis'; 3. 'rudis, barbarus, inurbanus'; 4. 'indoctus') általában megvannak a szláv nyelvekben is. A kiindulópont tehát valamilyen '(homo) simplex' jelentés, illetőleg szószerkezet; tisztázatlan azonban, hogy voltaképpen a 'simplex' jelentésnek melyik árnyalatát tartja Kniezsa a magyarban elsődlegesnek, az elsőt vagy a másik három közül valamelyiket (tehát 'egyszerű' vagy 'együgyű'-e a fejlődés feltehető kiindulópontja?).

Nádorispán. — A szó etimológiai irodalma kissé szűkszavú összefoglalásban részesült (351); érdemes lett volna emlékeztetni néhány régebbi megoldási kísérletre is, például arra a tényre, hogy KOPITAR — nem is egészen elfogadhatatlanul! — 1813-ban alapalakul a *nadvorni špan* jelzős szerkezetet javasolta (Kleinere Schriften 155).

10. Sok értékes megjegyzést találunk Kniezsa könyvében olyan szláv eredetű szókról is, amelyek a magyaron kívül megvannak még egy nem szláv szomszéd nyelvben: a románban. E vonatkozásokra a mű természetesen igen lakonikusan utal, s éppen ezért tartjuk szükségesnek legalább három szóról közölni néhány rövid megjegyzést.

Bánya. — Kniezsa szerint „a magyarból: román *băe* 'Bergwerk' (van 'Bad' jelentés is, de ez az ukránból)” (77). Ami a 'Bad' jelentést illeti, ezt aligha lehet — közelebbi forrásmegjelölés nélkül, mintegy ötletként — éppen az ukránból eredeztetni, hiszen a szó 'Bad' jelentésben megvan az aruménben éppen úgy (*băne*), mint az albánban („geg *bajë*”), tehát minden valószínűség szerint a balkáni latin *balnea* szónak szláv közvetítéssel átvett alakjával van dolgunk. Az északi románban azonban valóban feltűnő újítás S. PUȘCARIU szerint is (DicțAcadRom. I, 432) a 'Bergwerk' jelentés; ennek a jelentésnek ugyanis nincs megfelelője sem az aruménben, sem az albánban.

tehát kétségtelenül a Dunától északra, a balkáni romanizmustól függetlenül keletkezett. További érv a *baie* 'Bergwerk' jelentésének magyar eredete mellett, hogy a románban is, akár a magyarban, *baie* névvel mindig érclelőhelyet illettek (a *sóbánya* viszont *ocnă de sare*, vö. m. *akna*). Ez a jelentés szépen tükröződik az Anonymus Caransebesiensisnek tulajdonított XVII. századi szótárban (eredetije a budapesti Egyetemi Könyvtárban), ahol *banyž* [!] *de aur* 'aurifodina', *banyž de arysent* 'argentifodina', *banyž de arame* 'aerifodina', *banyž de plumb* 'plumbifodina' stb. A szó e jelentésének magyar eredetét elismerte egyébként D. P. BOGDAN is, az első román oklevélszótár szorgalmas szerkesztője (Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-romane. București, 1946. 28).

Karácsony. — E sokat vitatott szóval kapcsolatban Kniezsa cáfolja azt a véleményt, amely szerint román, illetőleg balkáni-latin szóval lenne dolgunk, de nem emeli ki, hogy az eddig javasolt latin etimonok (*incarnatio*, *creatio*, *calatio*, *Christi jejuniium*, vö. DictAcadRom. II, 897, további utalásokkal) hangtani szempontból sem kielégítőek! Mindegyik *-tione* végű nőnemű latin szó a románban is *-ciune* végződésű főnév lett volna (vö. *titio-nem* > *tăciune*), a *Christi jejuniium* szerkezetből pedig olyan román szó alakult volna, amelynek végződése *-uniu*, illetőleg később *-uiu* (vö. **vulponeum* > **vulponiu* > *vulpoi*, nyj. *vulpoi*). Sokkal valószínűbb az etnográfusoknak az a feltevése, hogy inkább a keleti szlávúsnak — minden valószínűség szerint szláv etimonú (vö. KISS LAJOS: Nyr. LXXXI, 247—9) — pogány istennevével van dolgunk, mégpedig a megszemélyesített téli napégyegen nevével. F. HAASE szerint „*Kračun* ist eine böse Gottheit, der man den Verfall des Viehes zuschrieb” (Volksglaube und Brauchtum der Ostslaven. Breslau, 1939. 189). E baljós mitikus alakot egyébként talán a román néphit is ismerhette; mindenesetre a román *crăciun* 'karácsony' egyik jelentése 'trique; raclée', azaz 'furkósbót; elnáspángolás', s a belőle képzett *crăciuni* ige jelentése 'véresre ver, megöl', '(nőt) megerőszakol', tehát olyasmi, ami pusztán az *ünnep* nevével alig magyarázható! Ugyancsak mitikus háttérre utal a karácsonyi disznóölés román neve, *Crăciunul sătul*, szószerint 'a jóllakott Kracsun', amelyben talán szintén egy alvilági istenségnek hozott áldozat késői emlékét sejthetjük. Mindeme román szókról, mint az orosz *кароуун ~ каратын* 'Untergang, Tod', illetőleg a fehér-orosz *кароуун* 'unerwarteter Tod in jungen Jahren, böser Geist' valószínű megfélemléseiről: DictAcadRom. II, 866—7.

Munka. — Kniezsa szerint „A román *muncă* 'Marter, Folter' jelentése a szlávból, 'Arbeit' jelentése a magyarból való” (347). Amint erre TAMÁS LAJOS is figyelmeztetett, ez az általában igen elterjedt jelentésfejlődés a románban a magyartól függetlenül is könnyen bekövetkezhetett. A franciában a *travail* (< *tripalium* 'egy kínzóeszköz neve', vö. MEYER-LÜBKE, REW. 8911) hasonló fejlődéssel kapta a 'munka' jelentést, s utalhatunk a latin *poena* szóra is, melyből mind az albánban, mind pedig a franciában 'munka' jelentésű szó fejlődött (*punë; peine*: vö. REW. 6628). Érdekes megemlítenünk azt is, hogy a románban *muncă* olykor 'schwere Arbeit' jelentéssel bír, s ezenkívül, akárcsak a magyar szó, jelentheti a nehéz munkával szerzett jövedelmet is („auch von dem durch schwere Arbeit G e s c h a f f e n e n, E r w o r b e n e n” — írja TIKTIN).

II. Ami az egyes cikkek zárórészét, tudniillik a szláv—magyar szövegzetetések bibliográfiáját illeti, ezzel a kérdéssel a Studia

Slavicában már részletesen foglalkoztam (Sur quelques pionniers des rapprochements etymologiques slavo hongrois: StSlav. I, 5—28; De Gyarmathi à Miklosich: StSlav. II, 289—329). Ezúttal röviden csak annyit, hogy a szláv—magyar szóegyeztetések úttörőit semmiesetre sem szabad csupán VERANCHICH-ban és GYARMATHIBAN látnunk; ezenkívül nagy figyelmet kell szentelnünk számos más régi kutatónak is, köztük a sokszor helyes judiciumú BERECSZÁSI PÁL-nak és SÁNDOR ISTVÁN-nak, továbbá rendszeres utalást érdemelnek többek közt a DebrGramm.-nak többnyire helyes szláv—magyar egyeztetései is. GYARMATHIVAL kapcsolatban nem elég csupán a Voc.-ra hivatkozni, hiszen számos jó egyeztetés először az Affinitásban, 17 évvel korábban bukkan fel, s érdemes figyelmet szentelni mind KAZINCZY FERENC, mind pedig KASSAI JÓZSEF kéziratban maradt szláv vonatkozású etimonjainak is, amelyeknek az az érdekességük, hogy többnyire kelet-szlovák nyelvjárási alakokat rokonítanak magyar szavakkal.¹

12. Összefoglalásul, megjegyzéseink végkövetkeztetéséül nem mondhatunk mást, mint megismételjük HADROVICS LÁSZLÓ megállapítását: „Kniezsa István könyve a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatásában egy korszakot lezárt, de egyúttal új korszakot is nyitott” (I. OK. X, 133; a könyv összefoglaló méltatásáról l. még HADROVICS: Nyr. LXXX, 132—5 és StSlav. I, 423—6). A mű egyik legnagyobb érdemét, európai jelentőségét — azt hiszem — mindenki abban látja, hogy méltóképpen képviseli, idehaza és a külföld előtt, a magyar jövevényszó kutatás minden módszerbeli erényét, valósággal felrázza a tespedtségből az eddig oly kevéssé művelt szláv szótörténeti vizsgálódásokat, és sokoldalú tudományos dokumentációjával maradandó hidat ver a magyar és a külföldi tudomány eredményei közé. Helyes volt, hogy a hazai szlavisztika vérkeringésének felfrissítése céljából a mű először magyarul látott napvilágot, de helyes lenne az is, ha belátható időn belül üdvözölhetnők nemcsak a magyar nyelvű II. kötetet, hanem a műnek világnyelven — például németül — megírt s a legújabb eredményeket is hasznosító GÁLDI LÁSZLÓ

A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák

I.

1. A Magyar Nyelv legutóbbi számában (LIII, 335 kk.) közölt, Marosvásárhelyi Soroknak és Glosszákknak nevezett nyelvemléket SZABÓ T. ATTILA mindenféle szemszögből olyan alaposan tárgyalta, és a nyelv oldaláról is olyan tüzetesen boncolta, hogy ehhez hozzátelni való nemigen marad.

Mind paleográfiai, mind nyelvi szempontból helyesnek látszik a nyelvemléknek időbeli elhelyezése is a XV. század első negyedére. Kétségtelen, hogy az ómagyar kor nagy hangváltzásai, mint a kettőshangzók egyszerűsödése és a nyíltabbá válás e szöveg korában és nyelvjárásában már végbementek, noha egy-két zártabb alak — *oz, nog, veretut* —, aminőkkel ugyan még később is találkozunk, itt-ott fölbukkan benne. A labializálódás, ha az írott képhez

¹ KASSAI szófejtéseivel a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1956. március 20-i ülésén tartott, sajtó alatt levő előadásomban foglalkoztam részletesen.

ragaszkodunk, igen csekély mértékű — *veretut* —; ez azonban minden bizonynyal olyan nyelvjárási sajáttság, amely a kormeghatározásba nem szól bele. A nyúlás-rövidülés állapota viszont a szövegből és a glosszákból nem derül ki, minthogy a magánhangzók mennyisége, mint e korban általában, nincsen jelölve. A mássalhangzók geminációjára vonatkozólag is nehéz valami biztosat megállapítani; a nyelvemléknek ugyanis nagyon következetlen, mondhatni hanyag az írása, mégis az *ollian*-ból föltétlen *ly* > *lly* változásra kell következtetni.

A nyelvemléknek SZABÓ T. ATTILÁTÓL adott körütekintő és óvatos olvasása szinte kimeríti az összes komolyan számba vehető lehetőségeket. Igen helyesnek találom, hogy a mai *ö, ő, ü* helyén levő *e, i, y* írásmódokkal kapcsolatban fölveti azt a lehetőséget is, hogy az *e ö* t és *ő-t* is, az *i, y ü-t* is jelölhet. E lehetőségről gyakran meg szoktunk feledkezni, és túlságos könnyen kerülünk az íráskép hatása alá. Sajnos, ma még nagyon kevésbé ismerjük az egyes területrészek nyelvjárásának folyamatos történetét ahhoz, hogy a XIV—XV. századi *ë ~ ö, é ~ ő, i ~ ü* kérdésében döntő választ tudnánk adni, s alapjában véve semmi sem áll útjában annak a lehetőségnek, hogy ebben a korban főleg gyakorlatlan (talán csak a magyar nyelvű írásban gyakorlatlan) tollforgatók, sőt esetleg egyes, különleges hagyományokhoz ragaszkodó kolostori iskolák neveltjei a latin betűsorban hiányzó palatalis labialis hangzókat a megfelelő illabialisok betűjével írta legyen. Mégis sok minden szól a mellett, hogy föltegyünk a korban olyan nyelvjárásokat, amelyek a palatalis labialisokat egyáltalában nem ismerték, vagy csak igen csekély megterheltségben használták. Ezért kétségtelenül palatalis labialisnak e nyelvemlékben csak az *u*-val írt magánhangzót tarthatjuk (palatalis hangrendű szóban), az *e, i, y*-re az illabialis ejtést tartjuk — a nyelvemlék kommentátorával egy véleményen — valószínűnek, noha a másik lehetőséget sem szabad teljesen kirekeszteniünk. — A *ha* kötőszónak csak *ha* ejtését adja SZABÓ T. ATTILA, nem véve föl az esetleges *há* (*~ há*) variánst. Alkalmasiint igazsága van, hogy a kötőszóvá gyengült határozószó e korban már eljutott zsugorodásának utolsó állomására. — Érdekes, hogy az olvasás a szóvégi *e* esetében megengedi az *ë* változatot, a szóvégi *a* esetében azonban *ä-t* nem vesz föl. Persze semmi föltétlen kényszerítő ok nincs arra, hogy a két folyamatot: az *ë* > *e-t* és az *ä* > *a-t* teljesen párhuzamosaknak fogjuk föl, sőt valóban úgy látszik, hogy az *ë* szívósabb volt, mint az *ä*. Teljesen azért talán mégsem lehet mellőzni az *ä* lehetőségét, mint variánsét. — Mint BENKŐ figyelmeztet rá hozzászólásában, a nyílt és zárt *e-k* kérdésében is több lehetőség elkerülte a kommentáló figyelmét. — A β kérdéséről alább szölok néhány szót.

Mind a nyelvemlék egészére, mind az egyes külön-külön tárgyalt — szavakra vonatkozó taglalást igen alaposnak tartom. Alábbi apróbb megjegyzéseim tehát nem ellenvéleményt jelentenek, hanem egy-egy nem is nagyon lényeges ponton más lehetőségek fölvetését.

2. Az egyes jelenségek első előfordulásáról szólva SZABÓ T. ATTILA a Jókai-kódexet állandóan fiatalabb nyelvemléknek tekinti a Marosvásárhelyi Soroknál. Ez, adva lévén a Marosvásárhelyi Sorok időmeghatározásának valószínűsége, kétségtelenül helyes, ami magát a Jókai-kódex kéziratát illeti. Ámde nem férhet szó ahhoz, hogy a Jókai-kódex másolójának rendelkezésére álló magyar szöveg még a XIV. században keletkezett. Fölvetem itt azt a kérdést, helyes-e a mi általános gyakorlatunk, amikor egy szövegemlék adatait mint a másolat korából származókat tartjuk számon akkor is, ha teljes

joggal következtethetünk az eredeti régebbi voltára, sőt annak keletkezése idejét is bizonyos ésszerű határok között meg tudjuk állapítani. A román nyelvészetben ilyenkor például nem a másolat korába illesztik az adatokat, hanem az eredeti szöveg születése idejébe. Sőt a magyar nyelvészetben is így szoktunk eljárni, ha szórványadatról van szó. Eszünkbe sem jut pl. a *σαμῆται*-ot 1109-re datálni, vagy a Dömösi Adománylevél adatait 1329-re érvényesíteni. A Jókai-kódexszel kapcsolatban tehát a helyes kornegjelölés: a XIV. század második fele/1450 k. Különösen áll ez, ha szavakról van szó. Az viszonylag még elég könnyen elképzelhető, hogy a másoló egy elavult formát fiatalabbal helyettesít, például az eredeti szöveg *ele, mege* igekötői helyébe *el-et, meg-et* ír a saját kora nyelvének megfelelően (bár ekkor is meglepő, ha egyszer sem véti el), de nagyon kevés a valószínűsége annak, hogy ilyen szavak, mint *csak, fut, üvöltés, valaki, valami, visz, folyóvíz* a másoló jóvoltából kerültek volna be a szövegbe. Ezekre vonatkozólag tehát az elsőséget a Jókai-kódexnek kell meghagynunk. Ezzel kapcsolatban emlitem még, hogy az *erős* előfordul már a Königsbergi Szójegyzékben, tehát a XIV. század közepén, sőt az Ok!Sz. és a VárReg. e szót mint személynevet már a XIII. század elejéről adatolja (a SzófSz. is ezekre hivatkozik); a *gabona* megvan a SchlSzj.-ben, mely aligha későbbi a Marosvásárhelyi Soroknál; a *meg* igekötő Rotenburgi János deák nyelvmesterében szinte kétségkívül kikövetkeztethető, s e forrás körülbelül egykorú a most fölfedezett, illetőleg közölt nyelvemlékkel.

3. A *Ha medue el viuend valami neme kelket* mondattal kapcsolatban — azt hiszem — nem lehet arra következtetni, hogy a latin szöveg magyarozója nem tudott eléggé latinul, hanem inkább arra, hogy a helyzetet, a hasonlatot nem értette meg (ami persze nem vall valami éles elméjűségre). Hiszen a „*veluti si ursa raptis catulis in saltu saeviat*” mondat merőben grammatikailag úgy is érthető, hogy a medve ragadott el valami nemű kölyköket.

viuend stb. Ezzel kapcsolatban meglep Szabó T. ATTILA kétérdése az *-nd* időjelnek az eredetéről. Nem látom a legcsekélyebb nehézséget sem, mely fölbukkanhatna e jelnek *-m + -d* elemi képzőkből alakult, inchoativ jelentésű képzőborkorból való származtatása ellen. Problematikusabbnak látom az *-nd* jelnek pontos funkcióját. Kódexeinkben rendszerint a latin futurum perfectum indicativi (illetőleg praesens perfectum coniunctivi) egyenértékűeként szerepel tehát jövőben befejezett cselekvést (esetleg bizonytalan bekövetkezésű jövőt?) jelent. Szövegünk mindez árnyalatokat megengedi, sőt akár az egyszerű beálló cselekvésre való vonatkozást is. A latin szöveg persze ezúttal nem adhat útbaigazítást, hiszen nem is a szó szoros értelmében vett fordítással állunk szemben. A *hallandia* látszik latin szó pontos fordításának; ez a latin szó azonban lehet az *audiēria* is, meg az *audiēt* is. Az *-nd* jel funkciójának vagy funkciójának pontos megállapítása még megoldandó feladat.

meg elend. Az *öl > el* delabializálódásnál valószínűbb folyamatnak látszik az *il > 1. ül > öl; 2. el* kettős fejlődés (vö. HB.: *ildetuitivl*).

jeltest. Nem tartom meggyőzőnek azt a tételt, hogy az 1587: *harmadfy* és *izö 'üszö'* bizonyítja az *y*-nek, *i*-nek *ü* hangértékét. Egyáltalában nem látom be, miért kellene ezeket okvetlen *ü*-vel (*ü*-vel) olvasni. Az *jeltes*-nek *ipéltés* olvasását sem látom biztosítottnak. Nemcsak az iránt vannak kételyeim, hogy a XV. században országszerte volt még *β* (Szabó T. ATTILA különben más helyzetben e nyelvemlékben is *v-t* olvas), hanem hogy az *i* és *ē* között, vagy éppen esetleg egy *ü* és *ō* között kellett *β*-nek lennie. Hangzóközi *β (> v)* kiesése igen gyakori, ha pedig az *y-t ü*-nek olvassuk, mondhatni szabályszerű.

Ezt erősíti meg az is, amit a szerző a *ravasz*-szal kapcsolatban mond. Az *ieltés* esetében még inkább érteném az *ijeltés* ejtés föltevését.

mend, menden. Bárhogyan ítéljük is meg a *mënd* ~ *mind, mēndēn* ~ *mindēn* *ē* ~ *i*-jének a történetét, a régebbi általános *ē* a legcsekélyebb mértékben sem lehet akadály a *mi* kérdő—vonatkozó—általános névmásból való származtatásnak. Ugyanígy viselkedik a régi nyelvben a *mē(n)nyi*, pedig ennek alapszáva egy pillanatilag sem lehet kétséges. Az egykori (a HB. előtti) *i* > *ē* nyiltabbá válás nem szorul különösebb magyarázatra; ha viszont az *ē*-t tennők föl eredetibbnek, ősmagyar kori *ē* > *i* zártabbá válásra szintén bőven van példa.

oz templum aranaban. A *templum* szóval kapcsolatban, és általában a latin *u* > *o*-val kapcsolatban FLUDOROVITS JOLÁN tévesen hivatkozott a vulgáris latinra. A középkori latin nem azonos a vulgáris latinmal. Emez a latin népnyelv, melynek a XV. században már francia, olasz, spanyol stb. volt a neve, esetleg még gyűjtőnévként román; amaz a középkorban az egyházi és a tudományos életnek Európa-szerte használt tudós nyelve. A középkori latin kiejtésnek Európa-szerte dívó valamennyi változatát nem ismerem: tehát nem tudom, nem volt-e Magyarországon kívül is egy olyan ejtészváltozat, melyben a szóvégi *us* és *um* nyiltabban, *os*-nak és *om*-nak hangzott, de nem tartom szükségesnek a XIV—XV. századi magyarországi latin kiejtéssel kapcsolatban okvetlenül idegen hatásra gondolni. Inkább úgy vélem, hogy latin kiejtésünkben is érvényesült bizonyos fokig a nyiltabbá válás, amint-hogy nyugati népek latin kiejtésében is nyomott hagyott az anyanyelv fejlődése (pl. a franciában, az angolban stb.). Ez különösen érthető olyan idegen nyelv esetében, amely elvégre mégiscsak inkább könyvnyelv volt.

gabona. A szó fölötte érdekes. Hogy a glossza írja nem értette teljesen félre a görög—latin *ptisana* szót, az nyilvánvaló, hiszen tudta, hogy valami gabonaszerűségről van szó. A *ptisana* valóban rendszeren 'hántott árpá'-t, 'ebből főtt kásá'-t, illetőleg 'árpalev'-et jelentett, noha etimológiája (görög *πίσσω*) csak mozsárban tört valamire utal. Előfordul azonban a *ptisana* más gabonafélék leve (kásája) neveként már az ókorban (BENOIST—GOELZER, Nouveau dictionnaire latin—français, s. v. *ptišana*). Lehetséges, hogy a középkori latinságban sem jelentette a szó kizárólag az árpából főtt levet vagy kását, hanem több más gabonaféléből készültet is.

tith haz. Megvaliom, e szóval kapcsolatban MELICH értelmezését tartom valószínűnek. Az hogy a *tēt* szó 'vetkőzés' vagy akár 'öltözködés' jelentéssel nem fordul elő, még nem volna éppen baj, de magának a *tesz* igének semmiféle ilyen jelentése — 'levet' vagy 'felölt' — sem régen, sem ma — tudomásom szerint nem mutatható ki. A *fejére tesz (süveget)* vagy a *kesztyű 'kéz(re)tevő'* ilyen jelentés igazolására nem alkalmas. — Ahhoz nem fér szó, hogy az olvasat helyes: *tith haz*; a *tith* utolsó betűjét *k*-nak olvasni nem lehet. De nézetem szerint nem is kell. A *títkház* összetételben hármas mássalhangzó-torlódás keletkezett. Ennek egyik feloldási módja az, hogy a második mássalhangzó kiesik, például WinklK. 148: *volvolna, wolwolna*; KazK. 151: *ostromhata* stb. stb.; a tény közismert. Ha a *títkház* állandó összetétel volt, amint hogy úgy látszik, az volt, mi sem természetesebb, mint hogy *títház*-zá egyszerűsödött, illetőleg ez a változat is közkeletű volt. — Jelentés szempontjából sem látom a legcsekélyebb nehézséget sem. Ha a glosszáló hibás etimológia alapján a *vestibulum*-ot *öltözőház*-nak értelmezte, akkor semmiesetre sem előcsarnokot, kapualját vagy más ilyesmit értett rajta, hanem a legrejtettebb lakosztályt,

szobát, ahová öltözni-vetkőzni a család tagjai (nő tagjai is) vissza szoktak vonulni, s ahol talán higiénikus célokat szolgáló bútordarab is volt. Erre a *títokház* megjelölés nagyon is illik.

4. Az érdekes és értékes nyelvemléknek, valamint a SZABÓ T. ATTILÁTÓL hozzá fűzött kitévő és igen tüzetes analízisnek olvasása e pár hevenyészett megjegyzést váltotta ki belőlem. Ezenfelül azonban el kell mondanom, mennyire örülök, mint különben minden magyar nyelvész, hogy régi nyelvemlékeink száma ismét gyarapodott, és középkori írásbeliségünknek egy újabb bizonyítéka támadt. Ez megint fölkelti bennünk azt a reményt, hogy még nem egy, hasonlóan becses nyelvemlék lappang és várja fölfedeztetését, köztük talán olyanok is, amelyek ezt az érdekes emléket egy-két száz esztendővel megelőzik.

BÁRCZI GÉZA

II.

1. SZABÓ T. ATTILA folyóiratunk legutóbbi számában (MNy. LIII, 335—51) jeles filológiai gondossággal mutatta be, és részletekbe menően, nagy szakértelemmel magyarázta az újonnan fölfedezett magyar nyelvemléket: a Marosvásárhelyi Sorokat és Glosszákat. Azt hiszem, e nyelvemlék több körülménynél fogva is eléggé jelentős ahhoz, hogy a vele kapcsolatos kérdésekhez — a minden szempontból igen szép bemutató közleményen túlmenően is — hozzá-szóljunk. Arra természetesen nincs már szükség, hogy minden egyes problémát sorra vegyünk; ezért a következőkben magam is csak néhány mozaikszerű megjegyzést teszek. Előre bocsátom, hogy SZABÓ T. ATTILA legtöbb megállapításával egyetértek; ahol tőle eltérek, az se vétessék mindig merev ellentmondásnak, csupán egy más nézőpontból való szemlélet megfogalmazásának, egy másik lehetséges vélemény fölvetésének.

2. Először valamit a korhatárolásról. Aligha lehet vitás, hogy egy-egy korai nyelvemléknek sem a helyesírása (nem értve bele a paleographiát), sem a nyelvállapota nem tartozik a legfontosabb korhatárolási kritériumok közé. Ha például XIV. századi szövegemlékeink (ÖMS., GyulGl., KT. és Sz.) korát a helyesírás alapján akarnók megállapítani, akár két évszázadot is tévedhetnénk időben visszafelé (vö. KNEZSA, HTört. 88). Még ingatagabb a nyelvállapotból való kiindulás, mégpedig annál ingatagabb, minél korábbi időkre megyünk vissza. Nyelvünk történetének nyelvjárásilag nem vagy csak igen kevésé ismert szakaszaiban ugyanis a nyelvi jelenségek területi és időrendi vonatkozásai összefolynak, azaz ami időrendnek látszik, az lehet területi megoszlás, és fordítva (vö. erre pl. PAIS: MNy. XLVI, 108 kk. stb.). De még a jelenségek változásainak pontosabb nyelvtörténeti ismerete is gyakran félrevezető lehet; gondoljunk csak arra, hogy a HB.-ben vagy az ÖMS.-ban nem egy olyan jelenség van, amely fejlődésbelileg másodlagos, újabb alakulat — mondjuk — mai köznyelvünk állapotával szemben is. Hogy az előbb említett XIV. századi nyelvemlékesoportnál maradjunk: ezeket nyelvállapotuk alapján is valamivel előbbre lehetne helyezni megállapított koruknál. A KT. és a BécsiK. nyelvállapota között például jóval több különbség mutatkozik, mint amit egy évszázad egyenes vonalú — tehát nyelvjárási különbségektől mentes — nyelvi fejlődésébe nyugodtan beleiktathatnánk.

Amikor tehát a MS. és MGl. keletkezési korához a nyelvállapot alapján akarunk hozzászólni, csak n a g y f e n n t a r t á s s a l, óvatosan nyilatkoz-

hatunk. Bár a nyelvemlék nyelvi anyaga viszonylag csekély, és a nyelvi jelenségek szempontjából még e rövid szöveg sem valami túlságosan színes jellegű, mindenesetre van benne néhány esetleg korhatároló értékűnek látszó vagy legalábbis némi ilyenmű következtetésre lehetőséget adó jelenség.

A MS.-ban nincs határozott névelő, holott öt esetben volna erre nyelvi lehetőség: *medue, te atyad, te neped, ionha, pawanak*. Igaz ugyan, hogy itt olyan mondattani helyzetekről van szó, amelyekben például XV. századi nagy szöveg- emlékeink is vagy a nagyrészt névelő nélküli, vagy legalábbis az ingadozó: névelős ~ névelőtlen használatot mutatják (vö.: IMRE SAMU: MNy. XLIX, 348 kk.; PUSZTAI ISTVÁN: MNy. LIII, 109 kk.; stb.); mégis vizsgált szövegünk teljes névelőtlensége — az adott nyelvi lehetőségek keretein belül is — talán több lehet a véletlennél. (Az első glossza *oz*-a a mondatösszefüggés hiányában meghatározhatatlan funkciójú.) — Némileg feltűnő emlékünkből a zártabb *nog* és *oz* változat is. Az ugyan kétségtelen, hogy legkeletibb nyelvjárási részlegeinkben — számos szó archaikus *o*-zásával együtt — e szóalakok *o*-zó változatai a középkor vége óta mindmáig folytonosak (l.: SzékK., TelK.; Bod Péter, Andrád Sámuel munkái; MTsz., CsángSz.; stb.; vö. még: BENKŐ, MNyjTört. 90); de a XIV. század végével a magyar nyelvterület túlnyomóan nagy részén lezárult az efféle szavak „*o*-zó korszaka” (gyönyörűen mutatja pl. ezt a változást az OklSz. *nagy* címszavának nagyszámú adata). Mivel nincs semmi bizonyítékunk arra, hogy a MS. és MGL. a legkeletibb magyar nyelvjárási részlegekhez volnának kapcsolhatók, sőt némi fogódzók ennek éppen az ellenkezőjét mutatják (l. alább), a nyelvemlék *nog* és *oz* adata is elárulhat esetleg valamit a keletkezési időre nézve. — Nem hagyható számításon kívül a *veretut* alak sem. Ez a változat helyesírásában föltétlenül archaikus, olvasatában pedig valószínűbben XIV. századi jellegű *veretüt*, mint későbbi jellegű *veretöt*. — Viszonylag korai színezetű a *templum* változat is. Ez minden bizonytalansággal magyar nyelvű *u*-s kiejtést tükröz, mivel a fordítót — aki különben többször tanújelét adja gyenge latin nyelvismeretének — ez esetben aligha befolyásolhatta a latin *templum*, hiszen más latin szót fordít le így magyarra. A *templom* későbbi adatai általában *o*-zók (kivétel: GKat: Vált. I. Előb. c2: *templumi*: NySz.; valószínűleg latinositás), az *u*-s változat ezekhez — amennyiben a magyarországi latin ejtésinód e szóban *u*-zó és nem *o*-zó volt — előzményül szolgálhatott. — Nagyon archaikus jellegű az *yelteft* alak, amely teljesen kirí az *üvölt* későbbi, XV—XVI. századi *v*-s írású adatai közül (l. NySz., szójegyzékek stb.). A hiátus ~ *v* váltakozásról később még szólok.

SZABÓ T. ATTILA rámutatott a MS.-nak és MGL.-nak a SchlSzj.-kel való bizonyos mértékű helyesírási egyezéseire. Ezt a megállapítást még megtoldhatjuk azzal, hogy a két emlék nyelvállapota közt is van hasonlóság. A nyelvi összképen kívül e tekintetben leginkább a két nyelvemlék illabialis jellegű hangállapota érdemel említést; az utóbbin belül is a középő nyelvállású hosszú palatális magánhangzók illabialis volta: MS.: *neme, miden, melleled, erefnék* ~ SchlSz.: *eres, verefen, vad zele, tekenes, was kezte, so tere* stb.

Az a tény, hogy a MS. és MGL. a kronológiai tekintetben számbajöhető nyelvi jelenségek egész sorában inkább a XIV. századi nyelvemlékesoport nyelvállapotával mutat közelebbi rokonságot, mint a XV. századi nagy szöveg- emlékekkel (kivéve talán a XV. század közepénél kétségtelenül korábbi nyelv- állapotú JókK.-et), valamint hogy a századforduló tájáról való SchlSzj.-hez is erősen „húz” nyelvileg, azt mutatja, hogy SZABÓ T. ATTILÁÉK a kormeghatározásban igen mértéktartók voltak, s a XV. század első negyedének időmegjelö-

lése inkább minősülhet olyan terminusnak, amely a nyelvemlék keletkezésének legkésőbbi és nem a legkorábbi idejét jelöli. Ezzel persze nem akarnám mondani, hogy a nyelvemlék, természetesen azt, föltétlenül XIV. század végi keletkezésű; csupán azt jelezném, hogy nyelvi alapon nincs semmi okunk fiatalabbnak tartani például a SchlSzj.-nél.

3. Attól nagyon távol vagyunk, s talán mindig távol leszünk, hogy nyelv-földrajzi tekintetben akár annyit is mondassunk szóban levő nyelvemlékünk-ről, mint amennyit időrendi tekintetben mondani lehetett, hiszen a lokalizációban felhasználható külső érvek hiánya mellett itt még fokozottabban bénítólag hat a viszonylag csekély terjedelem, valamint a nagy mértékben lokalizálhatatlan és kevés számú azon korbéli összehasonlító nyelvemlékes anyag, amelyre a belső érveket alapozhatnók. Így e tekintetben legföljebb csak néhány sejtést engedhetünk meg magunknak, ami talán mégis csak több, mint a — semmi.

Hogy az emlék nem volt mindig a rátalálási helyének számító legkeletibb vidékeken, arra némi fényt vethet az egyik kódexbeli bejegyzés: „18 Januar 1638 Accepit a Gener. Dno Gerlestei Gabr. P. Gaspar”. Az itt XVII. század eleji tulajdonosként szereplő *Gerlestei*-ek alighanem azonosak a délvidéki, Temes megyében birtokos *Gerlistyei* családdal (vö. CSÁNKI II, 80), amely nevét is a tulajdonában levő régi Temes, később Krassó megyei *Gerlistyé*-ről kapta (vö. 1484: *Gerlysthe*: CSÁNKI II, 39). Ha a kódexben ugyanott szereplő másik, újabb gót betűs „Karolus Magnus Lienborg” bejegyzésnek is tulajdonítani akarnánk valami jelentőséget emlékünk területi vándorlásának tekintetében, akkor arra gondolhatnánk, hogy a nyelvemléket őrző kódex talán szász közvetítéssel került a Délvidékről Erdőszentgyörgyre. — Nem lehetetlen, hogy az egész kódex további tüzetes vizsgálata (papír, vízjelek, kötés stb.), valamint annak a ténynek az egyháztörténeti kritikai értékelése, hogy a teljes latin Biblia-szövegből a Dávid-zsoltárok feltűnő módon hiányoznak, adna bizonyos fogódzót a kódex XVII. század előtti földrajzi helyzetére vonatkozóan is.

A belső lokalizációs érvek terén két negatív, kizáró jellegű megjegyzést kockáztatnék meg. Negatív jellegűeket azért, mert arra esetleg utalhatnak, hogy a nyelvemlék nem keleti keletkezésű; pozitív következtetések levonására azonban már távolról sem alkalmasak. 1. Az *ollian* névmás geminációja még a XIV—XV. századra vonatkozó nagyon hézagos nyelvjárástörténeti ismereteink birtokában is ellentmondani látszik annak a lehetőségnek, hogy a nyelvemlék írója a keleti magyar nyelvterületről való lett volna. 2. A SchlSzj.-kel való nyelvi hasonlóság ugyanilyen irányba mutat; e nyelvemlékünk-ről ugyanis több vonatkozásban valószínűsíthető a nem keleti származás.

4. Mielőtt az olvasat kérdésére konkrétan is rátérnék, néhány részletkérdést említenék meg.

Nagyon érdekesnek és figyelemreméltónak tartom azokat az észrevételeket, amelyeket SZABÓ T. ATTILA — MELICHNEK egy régebbi ötletét (Nyr. XXXII, 413) tovább fejlesztve — a régi magyar hiátusos írásformák β -s kiejtéséről előad. Úgy gondolom, álláspontja alkalmas lehet arra, hogy megoldja annak a különös ellentétnek a kérdését, amelyet a magyar írásbeliség e jelenséggel kapcsolatosan tükröz. Arról van itt szó, hogy írásbeliségünkben körülbelül a XIV. század közepéig-végéig rendkívül nagy számban mutatkoznak hiátusos írásformák (*Ruoz, Luaz, Cues* stb.), majd ez időtől kezdve rohamosan eltűnnek az írásból, hogy azután a legújabb idők nyelvjárási gyűj-

tései során az előbeszédben újra előkerüljenek. E nyelvjárástörténetileg is lényeges problémáról nemrégiben úgy vélekedtem, hogy a hiátusos kiejtésnek korábban igen nagy területe a XIV. század táján nagy mértékben összeszűkülhetett, az egyes peremnyelvjárások megmaradt hiátusos formáit pedig az irodalmi norma ekkortól kezdve már nem engedte érvényesülni (vö. MNyjTört. 78). Azt hiszem, ha e nézet — főként az irodalmi normával kapcsolatos vonatkozásaiban — nem is szorul teljes revideálásra, a kérdés érdemben való megoldásához ezután a MELICH-SZABÓ-féle felfogást is erősen számításba kell venni: a régi „hiátusos” írásformáknak legalábbis egy része β -s kiejtésű lehetett, szemben a „hiátustöltősen” írt *v*-s kiejtéssel.¹ — A hiátusos jelölésmódnak a fonetikai oka is világosnak látszik: a β artikulációja közelebb áll a környező magánhangzókéhoz, mint a *v*-é; illetőleg a *kübes* és *kües* ejtésformák között a β képzéserőssége szempontjából számos közbeeső, átmeneti (*kübes*-féle) fokozat van, amelyeket az ómagyar írásbeliségben „hiátusos” jellegű írásmóddal adtak vissza. — Kíváncsian várom SZABÓ T. ATTILÁNAK az e kérdéstről remélhetőleg minél hamarabb közzéteendő részletesebb fejtegetéseit.

A nyelvemlék *jelteft* és *thiuio* szóalakjainak β -s voltával szemben azonban volnának bizonyos fenntartásaim. Eddigi hangtörténeti ismereteink alapján ugyanis úgy látszik, hogy a β labialis magánhangzó-környezetet vonz. illetőleg idéz elő, főként az előtte álló magánhangzóval kapcsolatban. Vizsgált emlékünknak azonban mindkét szavában illabialis a hangkörnyezet, ami az *jelteft*-ben mégis csak a hiátusos, a *thiuio*-ben pedig a *v*-s kiejtést teszi valószínűbbé. Arra talán még lehetne gondolni, hogy ha e két szóalakban mégis β -t teszünk fel, akkor a megelőző *y*, illetőleg *i* \ddot{u} -nek is olvasható (*üβéltés*, *tüβis*). Azt azonban már nem mondanám, hogy az *y*-nak és *i*-nek a β -tól független, tehát a SZABÓ emlegette *harmadfy*, *izö*-féle esetekben is \ddot{u} hangértéke volna vagy lehetne; az egyes nyelvemlékekben előforduló $\ddot{u} \sim i$ ingadozás e vonatkozásban semmit sem bizonyít.

Lehet, hogy jó nyomon jár SZABÓ T. ATTILA, amikor a harmadik glossza első két szavát *tít ház*-nak olvassa, és e szerkezet előtagját a *tész* ige névszói származékaként etimologizálja. Én ehhez az ötlethez — bár némi fenntartással — csak annyit tennék hozzá, hogy a *tít ház* értelmét talán nem is szükséges polárisan szembeállítani a glossza második felének, az *eltezev ház*-nak értelmével, azaz az első szerkezet nem hordozza okvetlenül a ruha letételére vonatkozó jelentést, szemben a másodiknak a ruha felvételére, felöltésére vonatkozó jelentésével. Nem szólva most arról, hogy a két szerkezet közti latin *vel* jelentésbelileg szorosabban egyező szinonímára látszik mutatni, valamint arról, hogy az 'öltöző helység' és 'vetkőző helység' tárgyi síkon való mibenléte, egymáshoz való viszonya nem eléggé világos, csupán arra utalok, hogy a jelentésstanilag rendkívül szerteágazó *tész* igét használhatták valamikor 'fölvesz, felölt'-féle jelentésben is, ha talán nem is állandósult, de legalább alkalmi szerepben. Igaz, hogy a *tész*-nek erre a jelentésére konkrét nyelvtörténeti példát nem találhatni — a NySz. *sapkát fejére tesz; övet, gombot, szalagot (fel)-tesz*-féle adatai nem eléggé bizonyító erejűek —, de ott van a *kesztyű* sokat vitatott, jelentésstanilag azonban még ma sem teljesen világos analógiája

¹ Az is nagyon feltűnő, hogy az ómagyar korban, sőt a középmagyar korban is az etimologikus β vagy *v* helyén álló *j*-s vagy *h*-s kitöltésű formák egészen ritkák; holott tömeges ómagyar kori hiátusos alak esetében már az ómagyarban, a középmagyarban pedig még inkább nem csupán az újra való *v*-s kitöltéseket, hanem a *j*-s és *h*-s kitöltéseket is nagy számban várhatnánk.

(vö.: HORGER: MNy. XIX, 45, XLII, 58; PAIS: MNy. XL, 236; MOÓR ELEMÉR: MNy. XL, 299). É kétségtelenül régi összetett szót fel lehet fogni olyan ősi, jelöletlen határozós összetételnek, amelynek második eleme a *tész* ige passzív értelmű igenevének nem a 'letesz', hanem a 'fölvész' jelentésármalatát tükrözteti. PAIS DEZSŐ hívta fel a figyelmemet egy nagyon hasonló jellegű jelentésváltozásra: az *ölt* (:> *öltözik*) ige valamikor szintén nem volt ruházkodási műszó, a török nyelvekben még 'függeszt, akaszt' volt a jelentése (vö.: NÉMETH: KCsA. I. 74; PAIS: KCsA. II, 460; LIGETI: MNy. XXXI, 285; l. még: PAIS: MNy. XXXII, 279, XXXV, 256). A *tész* régi 'fölvész' jelentése vagy legalábbis ilyen jelentésármalatban való alkalmi használata is a 'valamit (ruhát) magára tesz'-féle használatból fakadhatott. — A MGL.-beli *tith ház* tehát jelentésbelileg valami *öltözés-ház*-féle szerkezet helyén állhatott, s így tökéletes szinonímája lehetett az *eltezev ház*-nak. Hogy azután maga a *tít ház* szerkezet alkalmi szerzeménye volt-e a fordítással láthatólag küszködő glosszairónak, vagy esetleg szociálisabban is érvényesülő eleme volt-e nyelvünknek, arról még feltételesen sem mernék nyilatkozni. De hogy egészen általánosan ismert és gyakran használt szókapcsolat, különösen pedig összetétel nem volt, azt az adatok teljes hiányát tekintve valószínűnek tartom, s többek között ezért sem látom eléggé megalapozottnak egy **titkház* 'titokház' (?) előzmény fölvételét, amelynek *k-ja* összetételből tűnhetett volna el.

A nyelvtörténeti adatok nagyon kevésbé támogatják azt a gondolatot, hogy a glosszairó nyelvében a *gabona* 'rozs' jelentésben élt volna. E jelenség mai nyelvjárási helyzete azonban ad bizonyos lehetőséget e feltevésre. A *gaboná*-nak ugyanis ma a magyar nyelvterület két össze nem függő, sőt földrajzilag távol eső részén van 'rozs' jelentése: Délnyugat-Dunántúlon és a keleti palóc—felső-tiszai részekén. Mivel ez az egyezés nem áll magában, hanem beletartozik egy egész olyan hangtani, nyelvtani szerkezeti és szókinésbeli jelenségsoporthoz, amely a dél-dunántúli és az északkeleti nyelvjárási részlegek között ma a megdöbbentő egybeesést mutat, nyilvánvaló, hogy a két területen nem véletlen jelentésfejlődési egybeesésről van szó, hanem az egyezésnek vagy régi időkre visszamenő településtörténeti okai vannak, vagy valamikor általánosan elterjedt jelenségeknek — talán a törökdúlás felbolygató hatása miatti — mindkét irányban egybeeső területi visszaszorulásáról. Mindkét eset feltételezi a *gabona* 'rozs' jelentésének meglehetősen korai időpontú kifejlődését.

5. Régi szövegek egykorú kiejtésének megadását a dolog természeténél fogva nem lehet teljesen jól, minden szempontból megnyugtatóan megoldani. A ZOLNAI GYULA-féle egyváltozatos olvasat elégtelensége — az elavult átírási szempontok mellett — az egykor kitűnő és sajnos ma is nélkülözhetetlen mű (Nyelvenlékeink a könyvnyomtatás koráig) átírási részeinek szinte minden sorából kiütözik. A PAIS bevezette többváltozatos olvasat (pl. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése: MNy. XXXVIII, 159—62) már kétségtelenül jóval fejlettebb módszert jelent, de az efféle eljárás mód szükségzerű tudományos és technikai korlátait ennek is lehetetlen áttörnie. Gyakorlati okokból persze mégis hozzá, mármint ez utóbbihoz kell fordulnunk, ha egy-egy régi szöveg hangtani kérdéseiről vallott felfogásunkat tömören ki akarjuk fejezni.

Hogy a MS. és MGL. írása számos hangtani kérdésben mit takar, vajmi bajos megmondani. E tekintetben kulcskérdések a következők: *e ~ ë; a ~ á; e, ë ~ ē, é; a, á ~ á; o ~ a; l, n stb. ~ ly, ny stb.; v ~ β* (hiátus); *dj stb. ~ gy, ggy stb.*; de felvetődik itt még a diftongusok, a gemináció, sőt egyees szavában talán a *gy ~ dzs* problémája is. Megnyugtató, egyértelmű megoldására egyiknek sem

számíthatunk, sőt nem számíthatnánk akkor sem, ha a nyelvemlék keletkezési idejét és nyelvjárását a legpontosabban ki tudnók jelölni. — A SZABÓ T. ARTILÁtól megadott olvasattól néhány esetben eltérék, nemcsak a valószínű variánsok sorrendjének kérdésében, hanem egypár olvasati variánsnak a felvétele vagy elhagyása tekintetében is. Az eltérések részletes megokolásával itt nem akarnék nagyobb teret elfoglalni, ezért a SZABÓ-féle olvasatokkal kapcsolatban csak néhány megjegyzést teszek.

Az *égyt, mēgēlēnd, tēmellēd* olvasatok utolsó szótagjaiban az *ē*-t sem etimológiai alapon, sem más tekintetben nem tartom valószínűnek. — A palatalis hangrendű *elvivēnd* és *mēgēlēnd* önmagán belül is ellentmond egymásnak, de nem egyezik a velaris *hallāndja*-val sem; az *-and, -end* jövőidő-jel magánhangzójának — valószínűleg nasalis okozta — nyúlása feltehetőleg elég régi jelenség, de mindkét hangrendben való párhuzamosságához kevés kétség férhet, tehát egy *-end: -ānd* szembenállás azonos nyelvrendszerben kevésé hihető. — A *valaminēmō, midōn, tēmellōled, erősnēk* olvasatok *ō*-ire az írás nem ad alapot, másra pedig itt nem támaszkodhatunk. Ugyanezt mondhatjuk a *kōlykōt, ōlēnd* alakok *ō*-jére is: az írás itt is ellentmond az *ō*-s olvasatnak. — A *kēlykēt (kōlykōt) ly-ét* nemcsak az etimológia nem támogatja, de még kevesebb lehetőséget ad erre a mássalhangzó előtti hangtani helyzetet. — Az *atyād, hallāndja* részleges *ā*-zása — tekintve az időt, valamint a területi meghatározatlanságot — csekély valószínűséggel bír.¹ — A *verētūt* hosszú *t*-jének ellentmond a geminációt különben kitűnően jelölő írás, de ellentmond az etimológia és az idő is.

A MS.-at magam a következőképpen olvasom, a számos lehetséges olvasati variáns közül csak a valószínűbbeket megadva: *Ha (há) medve (medvē) elvivēnd (elvivēnd, elvivēnd) valaminēmē (valaminēmē) kēlkēt, és (ēs) ha (há) midēn te (tē) atyād, Dávid király (kirāl) csak égyt mēgēlēnd (mēgēlēnd, mēgēlēnd), s valaki azt hallangya (hallāngya, hallāndja), az nagy (nagy) iēltēt (iēltēt, iēltēt) tēszen (tēszen), hogy te (tē) népēd verētūt (verētūt), s mēnd tēmellēd (tēmellēd) elfutnak, és (ēs) mēndēn erősnēk olyan lēszen (lēszen) jonha, mēnt pāvānak.*

Ide iktatom végül azt is, hogyan olvasom a MGl.-kat: *oz (az) templum (templum) aranyában | tivis (tīvis, tūvis) | folyó viz | tit ház [vel] iēltēző ház.*

BENKŐ LORÁND

Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró helyesírásában*

1. DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS Orthographia Vngaricája nemcsak azért nevezetes, mert időrendben az első helyesírási szabályzataink között, hanem azért is, mert bizonyára szerepe volt XVI. századi helyesírásunk alakításában. Nem lehetetlen — például —, hogy részben az OrthVng. közvetítésével honosodtak meg Heltai ortográfiájában és általában a régi magyar írásban az *ez, az* név-

¹ Általánosan *ā*-zó esetleg lehetett a nyelvemlék írója, ennek megállapítására azonban semmi fogódzónk nincs, ezért e lehetőséget az itt közölt olvasatomban nem tüntetem fel.

* E dolgozatot — első fogalmazásában — a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1954. február 9-i ülésén olvasta fel a szerző.

mások *è, à* kihagyásos alakjai. (KNEZSA szerint nem tudjuk, hogy e jelek milyen úton kerültek Heltaihoz: A magyar helyesírás története 14.)

2. Nem vagyunk meggyőződve annak a felfogásnak helyességéről, amely szerint az OrthVng. a „krakkói korszak” helyesírási elveit foglalta szabályokba (KNEZSA i. m. 13); ez a munka aligha tekinthető csak a korabeli szabályok gyűjteményének: az OrthVng. nem kis részben új helyesírási rendszer foglalatosa.

Hogy valóban az, a mellett szól Vietor krakkói nyomdász üzenete és Sylvester válasza (a Dévai Bíró „At tiz parantsolatnac... magarázatt'a” című könyve új, SZILÁDY-féle kiadásához csatolt függelékben: 134, 137; SZILÁDY megjegyzései: 120–3). 1538. április 9-én Werner György azt írja Prágából Peregi Albert pécsi prépostnak, hogy Vietor krakkói könyvnyomató új magyar helyesírást használ („...nova quadam ratione scribere hungarice coeperit...”: uo. 134), és szeretné, ha Sylvester vele nyomtatná ki Újtestamentum-fordítását; éppen ezért elküldi egy Mátyás nevű szerző magyar munkájának néhány példányát. Peregi május 9-én kelt, Sylvesternek szóló levelében már „Mathias Deway” könyvét említi (uo. 136). Sylvester pedig Peregi Albertnek és Vietornak adott válaszában nem mindenben helyesli Dévai Bíró ortográfiáját („...rationem scribendi in nostra lingua Matthiae nostri non in omnibus probarem”: uo. 137). E válasz tartalmáról Sylvesternek Peregi levele külső részére írt sorából van tudomásunk. Peregi levele 1538. május 9-én kelt, Pozsonyban; ez a keltezés és Werner prágai levelének egy hónappal előbbi dátuma arra vall, hogy Dévai új helyesírása legkésőbb 1538 elején többé-kevésbé kialakult:¹ így tehát megelőzte a krakkói nyomtatványok legnagyobb részét.

Az 1538 előtti krakkói nyomtatványok közül az első háromnak helyesírása voltaképpen kancelláriai típusú (vö. KNEZSA i. m. 12). KNEZSA szerint az 1535-tel kezdődő időszak krakkói nyomtatványainak az OrthVng.-ban való tükröződése „főleg a *k*-nak kétféle írásában, a hosszú magánhangzóknak vesszővel és a palatalizált mássalhangzóknak mellékjeles betűkkel való jelölésében nyilvánul” (i. m. 13). A *k* kétféle írását azonban nem kell szükségképpen a krakkói nyomtatványok hatásának tulajdonítani: ez a ferences Guary-, Nádor- és NyomyszK.-ben előforduló sajátosság (l. KNEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 115–6) már a szerzetes Dévai Bíró ortográfiájában is megjelent, hiszen a „magyar Luther” azelőtt ferences volt (KARÁCSONYI JÁNOS, Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I, 125; tkp. 188, téves számozás folytán ez a második 125. lap). Az *alveo palatalis* mássalhangzóknak mellékjeles betűkkel való jelölése a ferences kódexek egész csoportját jellemezte, például a GuaryK., SimK., VitkK., MiskTör., a SzékK. 1. keze, a Piry-hártya írását (vö. KNEZSA, Helyesírásunk története 115–6, 118–9); az OrthVng. e hangjelölése már csak azért sem tekinthető a krakkói gyakorlat pusztá tükröződésének, mert vajmi kevés adatunk van a mellékjeles betűkre az 1538 előtti krakkói nyomtatványokban.

¹ SZILÁDY ÁRON jegyzetei, melyeket Dévai Bíró „At tiz parantsolatnac... magarázatt'a” című könyvének 1897-i kiadásához csatolt. L. még: Révész IMRE, Dévai Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863. 99–116; MELICH, Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás: MKsz., új folyam XVI. 120–2; HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. 1957.² 152, 164–6, 496–7. Helyesírás vizsgálódásunkban általában a tizparancsolat-magyarázatnak SZILÁDY-féle, 1897-i kiadását (TP.) és az OrthVng. MELICH kiadta facsimiléjét (MKsz., új folyam XVI.) használtuk.

3. Legrégibb helyesírási szabályzatunk egyik legproblematisabb része a diftongusokról szól; „AD DIPHTHONGuócrul” című fejezetben a következő betűket, illetőleg hangokat sorolja föl: *é, ó, ű, ű, ű*.

Az OrthVng.-val foglalkozó újabb helyesírástörténeti munkák szerint (pl. KNEZSA, A m. helyesírás tört. 13) Dévai Bíró szabályzata az *ü* hangot *ü*-vel és *ű*-vel jelöli. Feltűnt nekem ez *ü* hangnak aránylag korai *ü(ű)*¹ jele, s mikor ezért megvizsgáltam az OrthVng. *ű* és *ű* betűinek használatát, a két jel alkalmazásában meglepő szabályosságot, sőt következetességet találtam; bizonyos szavakban csak *ű* betűt ír, más szavakban csak *ü*-t; az is feltűnt, hogy e kétféle jelölés és a mai köznyelvi ejtés között valami kapcsolat van.

Hetven esztendővel ezelőtt írta BALASSA JÓZSEF „Valami az ó, ő és ú, ü hangokról” című érdekes értekezésében (Nyr. XIII, 1–3): „Dévai Mátvás, az ő »Orthographia Ungarica Cracoviensis«-ében elősorolva a magyar nyelv hangjait, kétféle *ü*-t és *ű*-t különböztet meg, s jeleli őket: *u, ű, ű, ű*-nek. Mindkét *ű*-t, valamint az *ű*-t a diphthongusok közé számítja, de bővebb leírásukat nem adja; csak az *ű*-ről jegyzi meg, hogy »az *u* felett az két kis pont *i* helyett van a g o n.«” Végső következtetése e betűk olvasását illetően: „Mivel ő e hangokat ily pontosan megkülönbözteti egymástól, kell, hogy különféleképp ejtette is; s e hangok természetét tekintve tán bizonyosnak mondhatjuk, hogy az *ő ű* és *ű* hangja *ou* és *öü* diphthongusok voltak, ezekből a mai nyelvben legnagyobbrészt *ó* és *ű* lett. . . .” Úgy véli, hogy a diftongusok föltevésében segítségünkre jó a nép nyelve. Sok dialektus mindazon szóban, melyet Dévai *ű, ű* hangjai ellenében a köznyelv *ó, ő*-t ejt, *ü*-t és *ű*-t használ. . . .” E véleményére hivatkozik a TMNy.-ban is (71): tehát már BALASSA határozott következetességet látott e betűk alkalmazásában.

MELICH szerint (MKsz. új f. XVI, 145) BALASSA félreértette Dévait. MELICHnek az a véleménye, hogy Dévai diftonguson két magánhangzós betű összerását érti: így az OrthVng. szabályaiban a „diphthongus” szó nem hangot jelent, hanem betűt, illetőleg betűtípust, betűkapcsolatot. Szerinte tehát az OrthVng. azért mondja az *é*-t „diphthongus”-nak, mert az *e* fölött *i* betű van, de az *é* mai értelemben nem diftongus, nem jelöl *ei* hangot.

4. Lássuk először is, hogy mely szavakban használja az OrthVng. az *ű* betűt és melyekben az *ü*-t (a szavaknak mai köznyelvi megfelelőiket közöljük)!

ű: *betű*.² Aijb, Aijja kétszer, A₄a kétszer, A₄b, Bb: *betű*;³ A ijb kétszer: *betűt*; Aijb, A₄b: *betűnec*; Aijb, A₄b, Bijb: *betűket*; Bija: *betűcnec*; Aija: *betűenec*, sajtóhiba *betűcnec* helyett; Dijb: *betűckel*; Diija: *BETűinelis* | *bűn*: B₄b kétszer: *bűntűl*; Biijb: *Bűnőcnec*; B₄b: *bűneimet*; Cijb: *bűneidrűl*; Cijb: *bűnét*; Cijb: *bűneit*; Ciija: *bűnőnc*; Ciija, Ciijb kétszer: *bűneinket*; Ciija: *bűneincért*; Cijb: *bűnőc*; Ciija kétszer: *bűnőcnec* | *fű*: Aijb: *fű* | *fűl*: Aijb, A₄b: *fűl* | *gyűlöl*: C₄a: *gűlöl*; Cija: *gűlőli*; Ciijb: *gűlőlnec*; C₄a: *gűlölt* | *idő*: C₄a: *űdő*; C₄b: *űdeienn* | *kűllő*: Ba: *kűllő* | *kűlőnben*: Ba, Bb, Bija: *kűlőnben* | *legkűsebb*: Dija: *leg kűssebb*,

¹ Az OrthVng.-ban nem világos mindig, hogy az *u*-n pont van-e vagy vessző; egyszerűség kedvéért — SZILÁDY TP.-kiadását követve — mindig vesszőt írunk. Itt jegyeztesük meg, hogy a *z*-t *z*-vel jelöljük, s nem különböztetjük meg egymástól a *g* és *g'*-féle, illetőleg az *ő* és *ő'*-féle alakokat; az *β*-et és az *l₃*-et egyaránt *l₃*-nek írjuk.

² Az adatok előtt — itt is, később is — a mai köznyelvi megfelelőt közöljük.

³ A jelzet nélküli lapok sorszámát nem tettük zárójelbe, a lapjelzés *ij* jegyét pedig *ij*-nek oldottuk föl.

leg külfebbec, vö. Ba: *kis* | *nagy*tűró: Cij^b: *nağ* tűró | *nélkül*, *anélkül*: Cij^a, C₄^b: *nekül*; Aij^a: *annekül* | *szív*: C₄^b: *fzűuedből*; C^b: *fzűuedből* (!); C₄^b: *fzűuetecből* | *szűkölködik*: C₄^b: *fzűkölködtöc*; *szükség*: Ba: *fzűcfeğ*; Bij^a: *fzűcfeğ* | *születic*: Bii^a: *fzűletec* | *szünetlen*: Da: *fzűnötlen* | *szűz*: Bii^b: *fzűfz*; *tűz*: A iij^b: *tűz*; Dij^a: *tűzreki* | *űdvösség*: Bij^b: *űduöffégül*; Cij^b: *űduöffégönc*; Aij^a: *űduöffégönket*; Cij^a: *űduöffégönkert*; Cij^a, C₄^b: *űduözül*; Aij^a, Cij^b: *űduözüenc*; B₃^b: 'VDVÖZITÆNC; B₄^a: *űduözlet* | *ül*: Bii^b: *ül*; D^b: *űi* sajtóhiba *ül* helyett.

ű: *fő*: Aii^b: *fű* | *gyűlik*: D^b: *gűlneç* | *jön*, *eljön*, *megjön*: Aii^b: *űött*; D^b: *űüetec*; Bii^b: *űüön*; C₄^a: *űüni*; C₄^a: *El űű*; Da: *el űüend*; Bii^b: *meg űüendö* | *kő*: Aii^b, Ba: *kű* | *lön*: Da: *lűn*, *lűn ő*: Aii^b, Bij^b kétszer, Bii^b, C^a négyszer, Cij^a, Cij^a nyolcszor, C^a kétszer, C₄^b, D^b háromszor: *ű*; C₄^b: *űtet*; C^a, Cij^a, C₄^b ötször: *űtet*; Bij^b: *ű benne*; Bij^a: *űue*; Cij^b: *űueç*; az *ő*-nek többi alakjában a szókezdő magánhangzót mindig *ű* jelöli | *önmaga*, *önnön maga*: Aii^b: *űmmagűl*; Cij^b: *űnnön magatűl* | *örül*: Da: *űrűlletec*; vö. Cij^b: *Ewrűlletec* | *tő* (vsz. ez az értelme a következő adatnak): A iij^b: *tű* | *tett* (ige): C^a: *tűtt*; Cij^b: *tűttűc*; Dij^a: *tűttetec*; Dij^a háromszor: *tűttetec* | *tőle*, *ötőle*: Aii^b: *tűtle*; C₄^a: *űttűle*. — Ezeken kívül még egy sajtóhibának tekinthető alak: Cij^b: *bűv* (= *bó*), de vö. Cij^b: *bűv*, C^a: *bűvéghes*.

Tehát az *ű*-vel jelölt hangoknak a mai köznyelvben *ű* (*ű*) vagy *i* (*i*) felel meg. Az *ű* betű jelölt hangok mai megfelelői: *ű* (*ű*) és *ő* (*ő*; néha *ē*); az *ő* (*ő*) hang a túlnyomó. Kivétel nincs: az *ű* jelölt hangok mai köznyelvi megfelelői között nem találunk *ő* (*ő*)-t, az *ű*-vel jelettek között sincsen *i*.

A formansokban a következőket jelöli az említett betűkkel:

ű: *-ük* és *-jük* igei személyrag: Cij^b: *tűttűc*; Aii^a, A₄^b, Ba: *meg eferűc*; Aii^a: *meg ieğezűc*; Bij^a: *f^{nem} ieğezűc kedig meg*; Cij^a: *fzereffűc*; Ba, B^b kétszer: *tűttűc* | *-ül* helyhatározó rag: Cij^a: *környűl* (metelés), *környűl* (metéletlentég) | *ai* igekepző: Cij^b: *Ewrűlletec*; Da: *űrűlletec*; *meg nem kell reftűlni*; Cij^a, C₄^b: *űduözül*.

ű: *űl* határozórag: C₄^a: *kerezteñűl*; C₄^b: *feghűtfégűl*; Bij^b: *űduöffégűl*; -ide tartozik még: B^b, Dij^a kétszer: *közűl*; C^b: *čröckűl őröcke* | *-ről*: Cij^b: *bűneidrűl*; Bij^a: *ereiərűl*; C^b: *Errűl*; Bij^a: IGHE'TSkerűl; C^b: *io tētemēidrűl* | *-tól*: B₄^b kétszer: *bűntűl*; D^b: *ghedelectűl*; A₄^b: *imezectűl*; Cij^b: *ISTentűl*; D^b: *kezdetitűl fogua*; Bii^b: *fzēntl ēlectűl*; B₄^b kétszer: *vefzedelemtűl* | *-ű* melléknévkepző: A₄^b: *minemű*. — Végül megemlítjük az *ű* tövéghangzó írását e szavakban: B^b, Bij^a: *egğűtt*; Aij^a, A₄^b, Ba, Bij^a, Bij^b: *mindenűtt*.

Tehát a formansok írása erősíti az imént bemutatott szabályosságot: az *ű*-vel jelölt hangok mai köznyelvi megfelelői között egy *ő* (*ő*)-t sem találunk (csak *ű*, *ű*-s megfelelőiseink vannak), az *ű* jelölt hang mai köznyelvi megfelelőisei fele részben *ű* (*ű*)-t, fele részben *ő*-t mutatnak. — Érdekes, hogy Dévai az *ű* és *ű* alkalmazásában következetesebb, mint az *e* betűében.

A TP. ortográfiájának adatai ugyanúgy vallanak, mint az OrthVng. példái. Minden szóra és formansra kijegyztünk egy vagy több adatot, teljességre azonban nem törekedtünk.

ű: *betű*: 111: *bőtűig* | *bűn*: 6, 7, 10 háromszor, 24 kétszer, 28, 35, 36, 47, 49 háromszor, 53 kétszer, 55, 56, 58 kétszer, 62 kétszer, 63 kétszer, 74 stb.: *bűn*; 4: *bűnekül*; 6, 9, 18, 39, 57, 79, 91: *bűnt*; 62: *bűnben*; 78: *bűnbenis*; 7, 8, 57, 62, 63: *bűnbe*; 70: *bűnön*; 6, 53, 111: *bűnrűl*; 53, 97: *bűnre*; 20, 73, 91: *bűntűl*; 4, 8 kétszer, 10, 28, 53, 64 kétszer, 86 háromszor, 101: *bűnneç*; 8: *Bűnneç*;

65: *bűnért*; 54, 89: *bűnőc*; 79: *bűnőket*; 10, 54, 59, 73, 89: *bűnőcne*; 78: *B'V'NEOC-NEC*; 94: *bűned*; 50 kétszer, 52, 103: *bűnöd*; 26: *bűnődne*; 66: *bűnődde*; 89 kétszer, 110: *bűneidet*; 103: *bűneidne*; 47, 89: *bűne*; 65, 97: *bűnét*; 79, 109: *bűnéne*; 96: *bűne ért*; 59, 96: *bűneért*; 61: *bűneiből*; 65, 74, 79: *bűneine*; 54, 79 kétszer, 82, 105 kétszer, 106: *bűnőnc*; 88: *bűnnőnc*; 12, 108, 109: *bűnönket*; 100: *bűnöncket*; 79: *bűnnőncne* (!); 19: *Bűnőncne*; 65: *bűnőnc ért*; 30, 64 kétszer, 69: *bűnönként*; 102, 109: *bűneinket*; 59, 66, 70, 98, 99: *bűneincne*; 55, 65: *bűneinkért*; 15: *bűneinckel*; 6, 9 kétszer, 10, 12, 13, 59, 63 kétszer stb.: *bűnös*; 4, 59, 63 kétszer stb.: *bűntelen*; 37: *meg bünteti*; még más példák is: mindegyikben *ű* jelzi a *bűn-* magánhangzóját, kivéve e kettőt: 69: *bűneincne*, 49: *bűnöd*; föltehetően sajtóhibák | *ezüst*: 38: *ezűstből* | *függ*: 16, 32, 36, 39, 66: *függ*; 44: *függ* | *fül*: 81: *fül* | *Fülöp*: 23: *Phülöp*, *Phülöpne* | *gyűlöl*: 90: *gűlöl*; 24: *gűlöl/égre* | *gyűrű*: 103: *gűrűd* | *hűl* (= hivél): 77: *hűl* | *idő*: 5: *űdöben*; 41: *űdöbe*; 22, 110: *űdöne*; 46: *űdeig*; 32: *űdeie* | *különb-különb*, *különb*: 18, 76 kétszer: *kűlömb kűlömb*; 82: *kűlömben*; 17, 76, 89 kétszer, 96, 97: *kűlömbfég*; 76: *kűlömbfége*; 78: *kűlömbfégét*; 78, 103: *kűlömbőzne*; még más alakok is: mindegyiknek első szótagbeli magánhangzóját *ű* jelöli | *kűlső*: 20, 24, 27, 39, 65, 73, 86 stb.: *kűl/ő* | *kis*: 45: *kűs*; 46: *kűffeb* | *kivül*: az első szótagbeli magánhangzó egy esetben *ű*-vel: 35: *I'ten kűűl*; különben mindig *i*-vel vagy *ü*-vel: 35: *en kűűtem*; 29, 34: *ű kűűle*; 37: *Christus kűűl*; 68: *írás kűű*; *i*-s alakokra még más példák is | *műv*:- 49: *műues*, *műuellen* | *nélkül*: 3, 8, 10, 12, 27, 31, 36, 49, 53, 58, 60 kétszer, 62, 63 stb.: *nekűl*; 4: *bűnnekűl*; 19, 27, 29, 34, 36, 38, 49, 58, 103, 106 stb.: *nekűl*; 84: *minekűl*; 55: *nekűllön*; SZILÁDY kiadásánál egy adata mintha megbontaná a rendet: 60: *nekűl*; az eredetiben azonban *nekűl* van, tehát a szabályosság kivétel nélküli | *püspök*: 45: *pűspökőc* | *süt*: 107: *meg sűtic* | *süveg*: 39: *sűueget* | *szül*:- 76: *szűlni*; 45: *szűleidet*; 63 négyszer, 64 kétszer, 65 stb.: *szűletett*; 57, 63: *szűlettőnc*; 64: *szűletni*; 63, 96: *szűletéfe*; még több adat: az első szótagbeli magánhangzót mindig *ű* jelzi | *szűnik*, *szűnetlen*: 40: *szűnőnc meg*; 69: *szűnőntenn* | *szűk*:- 2, 14, 21, 28, 29, 90, 108 stb.: *szűcfég*; 9: *szűcfeg*; 23: *szűgfég*; 7: *szűcfége*; 16: *szűcféges*; 86: *szűcfeges*; 60: *szűkőlkődic*; 84, 88, 106: *szűkőlkődőnc*; 36, 53: *szűkőlkődne*; 89: *szűkőlkődött* | *szív*: 14, 97: *szűne*; 35: *szűuet*; 24, 39: *szűuel*; 81: *szűuecbe*; 60: *szűuemne*; 12, 34, 66: *szűued*; 34: *szűuedet*; 11: *szűue*, *szűuet*; 14, 15, 47, 53: *szűuebe*; 29: *szűuönket*; még vagy húsz-harminc példában *ű* jelöli a tőszótag magánhangzóját; egy sajtóhiba: 32: *szűuet* | *szűz*: 76 kétszer, 77: *szűz*; 63: *SZ'V'Z*, *szűztűl*; 76: *szűzne*; 50 háromszor, 51 kétszer: *szűze*; 50 kétszer: *szűze*; 50: *szűze*; 51: *szűze*; 50: *szűze*; SZILÁDY kiadásának két *ű*-s adata — 63, 64: *szűztűl* — valóban erősíti a szabályt, ugyanis az eredetiben mindkét helyen *szűztűl* van | *tűz*: 91: *tűzbe* | *űdvöz*:- 2: *űdvözűl*; 22, 68, 72, 103, 110: *űduözűl*; 29, 54 kétszer, 63: *űduözűlőnc*; 62, 76 háromszor, 77: *űduözűlt*; 54, 95: *űduözűltec* (ige); 54 kétszer, 62, 66, 80: *űduözűltenec*; 4: *űdvözűlni*; 10, 11, 13, 17 kétszer, 18, 19, 20, 28, 57 stb.: *űduözűlni*; 94: *űduözűlt* (melléknévi igenév); 9, 29, 93: *űduözűlhetőnc*; 50: *űduözűlhefs*; 30: *űduözűlhefőnc*; 28: *űduözűlhetőnc volna*; 101: *űduözűltec*; 23: *űduezűt*; 6, 14, 25, 61 stb.: *űduözűt*; 5: *űduezűtis*; 6, 21, 62: *űduözűtis*; 61: *űduözűti*; 3: *űduözűtiis*; 34: *űduözűtijs*; 18, 21, 22, 32, 37, 38 kétszer, 51, 66, 68, 78, 84 kétszer, 103, 104, 112 stb.: *űduözűtenc*; 76 kétszer: *űduözűtēnket*; 19, 20, 34: *űduőffég*; 2: *űduőffeg*; 9, 19, 30: *űduőffegre*; 2: *űduőffegre*; 3, 17, 24: *űduőffegnec*; a többi adatban sincs példa arra, hogy az első szótagbeli magánhangzót *ű* jelölje; előfordul: 17: *űduözűlni*; valamint két ékezet nélküli szókezdő *u* (V) betű: 64: *űduözűlhetőnc volna*

és 69: *V Duóзитенснec*, ez utóbbiban nagy, fejezetkezdő V van | *ül*: 71: *úl*; 72: *ülni*. — Végül egy kihalt alak: 93: *meg nem tetűtt*.

ű: *fő* ('caput'): 31: *fűuel*; *fő* ('supremus') 63: *fű*; SZILÁDY kiadásának egy adata: 105: *fű hafzna* tévedés, ugyanis az eredetiben *fű* van; tehát Dévai Bíró könyvének ortográfiája itt is felülmúlta pontosságban a modern filológiai kiadást | *gyűlik*: 74 kétszer: *gűlekezete*; de: 41: *ejbe gűllen* és 42: *gűlekezeti*; az akadémiai példányban hiányzik ez a rész, így nem ellenőrizhettem ezeket az adatokat | *gyümölcs*: 27: *gűmöltfött*; 34: *gűmöltfébe*; 24: *gűmöltférűl*; 25: *gűmöltfénc*; 26, 29, 85: *gűmöltféuel*; 37: *gűmöltfötlen* | *jön*: 46: *űtt* (ige); 59: *űue*; 12, 29, 86: *Iűietec*; 86 kétszer: *űűön*; 98: *űtt* (melléknévi igenév); 69: *meg űűendő*; 46: *űűedelmechez*; más *ű*-s adatok is: egyetlen *ű* sem keveredett közéjük | *kő*: 95: *kű szicla* | *között*: 14: *kűzöt*; másutt *között*, pl. 15, 96 kétszer | *lett*, *lőn*: 42, 109: *lűtt*; 77: *lűt*; 80: *meg lűtt*; 61: *lűnn*; 55: *bűn nekűllűn*; 8: *lűnec* | *ő*: 2, 3, 4 kétszer, 5 hétszer, 6 hatszor, 7 kétszer, 9 négyszer, 11 háromszor, 13 kétszer, 14 és még igen sokszor: *ű*; 3, 13, 23: *ű*; 3: *űtet*; 4, 12: *ű benne*; 4: *űneki*; még több alak *ű*-vel vagy *ű*-vel | *ön*-, *önnön*: 96: *űnmaga*; 26: *űmmaga*; 10: *űmmagoc*; 16, 25: *űnnön*; 21: *űnnön*; más alakok is *ű*-vel vagy *ű*-vel | *örül*: 4: *űrűl*; de 3: *űrűl* (?) | *rövid*: 14, 69: *rűuiden*; 2, 10, 32, 68: *rűuideden*; 17, 31: *Rűuideden*; előfordul 93: *rűuideden* alak is; az 5: *rűuideden* *ű*-jét nem ellenőrizhettem az eredetiben | *tett*, *tevő* stb.: 63: *tűt*; 30, 64, 67, 96: *tűtt*; 104: *tűtte*; 28, 100: *tűttönc*; 79: *tűttenec*; 55, 99: *tűn*; 55: *tűue*; 9: *tűtt volna*; 19: *gonofű tűűő*; 104: *tejtamentom tűűő* | *tőle*: 34: *tetűled*; 36: *ű tűle*; 8: *mi tűlőnc*; de 52: *tűled* | *törvény*: 3: *tűrvénec*; általában *ő*-vel, pl. 14: *tőruén* | *vett*: 105 kétszer: *vűtted*; 109: *vűtt*; 43: *vűttéc*. — Megemlítjük — végül — a következő szavakat: *egyebűtt* [68: *ejebűtt*]; *egyűtt* [7, 98: *ejgűtt*]; *egyűvé* [93: *ejgűűe*].

A TP. formansainak tanúsága egybevág az OrthVng. példáiéval.

Ezek után nyilvánvaló, hogy Dévai Bíró helyesírásában az *ű*—*ű* különbségnek valóban funkciója volt.

5. Két kérdés merül föl. 1. Elfogadhatjuk-e a diftongus-elméletet (tehát BALASSÁNAK a nyolcvanas években kifejtett föltevését)? 2. Tisztáznunk kell azt is, hogy az OrthVng. *ű* jeleiben az ékezet a hosszúságot jelölte-e. Ugyanis erre gondol BALASSA a TMNy.-ban levő helyesírástörténetének egy helyén (205).

Mind a diftongus, mind a hosszú hang föltevése ellen szól a nyelvtörténet. Az *ű*-vel, illetőleg *ű*-vel jelölt hangok jelentős részében nincs okunk kettős-hangzó föltevésére: a *gyümölcs*, *között*, *rövid*, *űdő*, *űdvözűl*, *vett* (*vűtt*) és más szavak első szótagbeli magánhangzója rövid, s a nyelvtörténet folyamán mindig is az volt.

Föltevésem szerint legrégebb helyesírási szabályzatunk vagytagos hangjelölési rendszerének körvonalai tűnnek elő: az *ű* betű jelölhetett *ű* (*ű*) hangot is, *i* (*ű*) hangot is, kiki saját nyelvjárása szerint olvashatta; az *ű* hangértéke pedig *ű* (*ű*), illetőleg *ő* (*ű*) volt.

6. Ha helyes ez a föltevés, akkor hasonló hangjelölési eljárást sejtethetünk az OrthVng. *u*-féle jelei mögött is.

Dévai Bíró kétféle *u* betűt használ: *u*-t és *ű*-t. Az OrthVng.-ban az *ű* jel előfordul a *hűn* (Aij^b), *lű* (uo.), *en rűlam* (Aij^a) szavakban, ezeken kívül a mai *-ról*, *-tól*, *-ul* határozóragoknak és az *-ű* melléknévképzőnek megfelelő ala-

kokban: Aijb: *Magarül*; Bijb: *váltfágül*; Aija: *acarattáiarül* (!); Aiijb: *AZ CONSONAN/ocrül*;¹ *AD DIPHTHONgu/ocrül*; Aiija: *VOCALISOcrül*; Db: *eggmáftül*; B₄b: *gono/ztül*; B₄a: *gonoztül*; Aiija: *má/sictül*; Aijb: *ümmagtül*; Cijb: *ünnön magátül*; Aiijb: *paptül*; Biijb: */zü/3 Mariátül*; Aiijb: *vtül*; Cijb: *bév irgalmú*.

MELICHnek az *ü* jegyről való véleménye voltaképpen azonos az *ü* betűről vallott felfogásával: ez szerinte hosszú hangot jelöl, nem pedig diftongust (MKsz. új f. XVI, 145). KNEZSA szerint (A m. helyesírás tört. 13): „Sajátos jel a hosszú *ü* hangértékű *ü*, amely az egész magyar helyesírástörténetben egyedül áll.” Az *ü*-t és az *ü*-t egyaránt az *ü* hang jelének mondja: MELICH-hez hasonlóan semmi funkciót nem tulajdonít e betűk különbségének.

Alighanem itt is vagylagos hangjelöléssel van dolgunk: az *ü* *u* (*ü*)-t, illetőleg *o* (*ö*)-t jelölt, mindenki saját nyelvjárása szerint ejthette e betűt.

Talán nem érdektelen, hogy az említett szavak, illetőleg formansok nagy része *ü*-vel jelölt hangjának a mai köznyelvben *o* (*ö*) felel meg, mint már BALASSA is megállapította (Nyr. XIII, 1–3). Az *o* (*ö*)-s megfelelések megtalálhatók már a XVI. században is; magában az OrthVng.-ban is találhatunk példákat: Bija, Bijb: *consonan/rol*; címl.a: *Modiarol*; Bijb: *vocali/rol*; B₄b: *gono/ztol*; A₄b: *gonofzol*.

Dévai Bíró vagylagos hangjelölésének következetes voltát talán a *formansok* mutatják legjobban. A velaris hangrendű formansok *u*-jának a palatalis hangrendű formansokban *ü* felel meg: tehát mindkettő csak felső nyelvállású hanggal ejthető. A velaris hangrendű rag, illetőleg képző *ü* betűjének a palatalis hangrendűekben *ü* felel meg;² mind az *ü*, mind az *ü* betű olvasható akár felső, akár középső nyelvállású hangnak, tehát az *ü* betű *u* (*ü*)-nak vagy *o* (*ö*)-nek, az *ü* betű *ü* (*ü*)-nek vagy *ö* (*ö*)-nek:

A) Az *-uk* és *-juk* igei személyrag *u* betűvel: OrthVng. Db háromszor: *látuc*; Aija: *olvashaffuc*; TP. 6: *meg tudanuc*; stb. × Az *-ük* és *-jük* igei személyrag *ü* betűvel: OrthVng. Cijb: *tüttü*; Aiija, A₄b, Ba: *meg esmeriü*; TP. 35: *esmeriü* meg; 27: */zereffü*; 19: *tehetü*; stb. — Az *-ul* igeképző *u* betűvel: OrthVng. A₄a: *meg ne rutulna*; TP. 65: *tanulni*; 98: *tiztulnac*; stb. × Az *-ül* igeképző *ü* betűvel: TP. 2: *éppüléfére*; 65: *meg fefzüle*; OrthVng. Da: *örülletec*; C₄b: *üduözül*; stb.

B) A *-ról* határozórag *u*-val: OrthVng. Aija: *acarattáiarül* (!); TP. 98: *adománrül*; *donaciorül*; 61: *fiurül*; 48: *marháiarül*; 49: *orozáfrül*; 111: *parant/olatocrül*; stb. × A *-ről* határozórag *-ü*-vel: OrthVng. Cijb: *büneidrül*; TP. 17: *elfürül*; 21: *ezec rülis*; 24, 39: *errül*; 39: *errülis*; 24: *gümmöltférül*; 35: *ielérül*; 29: *kirül*; 35: *tizteffégérül*; stb. — A *-tól* határozórag *ü*-val: TP. 63: *anánctül*; 63, 88: *atánctül*; 36, 73, 105: *Christutül*; OrthVng. B₄a, TP. 91: *gonoztül*; OrthVng. Aiijb: *paptül*; TP. 82: *predicátoroctül*; stb. × A *-tól* határozórag *ü*-vel: OrthVng. B₄b kétszer: *büntül*; TP. 40: *czelekedettül*; 45: *egebtül*; TP., 18, 37: *I/tentül*; 13, 14, 15, 21: *óróctül fogua*; OrthVng. B₄b kétszer: *vefzedelemtül*; stb. — Az *-ul* határozórag *ü*-vel:³ TP. 68: *diacül*; 31, 97, 100: *Iámborül*; OrthVng. Aijb: *Magarül*, TP. 61: *Magarül* (!); 65: *példáiül*; 61: *Sidoül*; OrthVng. Bijb: *váltfágül*; stb. × Az *-ül* határozórag *ü*-vel: TP. 30: *elég tételül*; 65: *ielül*; OrthVng. C₄a, TP. 52, 99: *kereztenül*; OrthVng. C₄b *seghétfégül*; stb. —

¹ Az *ü* helyett mind az OrthVng.-ban, mind a TP.-ban sokszor *ü* van.

² MELICH is látta az *ü* ~ *ü* megfelelést (MKsz. új f. XVI, 145), de nem foglalkozott részletesebben e kérdéssel.

³ Az *ü* helyett sokszor *ü* van.

Az -*ü* melléknévképző *ü*-val: TP. 80: *Aran száüü*; OrthVng. Cijb: *béü irgalmü*; TP. 71: *hatalmü*. × Az -*ü* melléknévképző *ü*-vel: TP. 71: *bölt/se/égü*; 41, 66: *hitü*; OrthVng. A₄b: *minemü*; TP. 34: *minemü*; stb. — Ez utóbbi csoporthoz is tartozik egy látszólagos kivétel: TP. 66: *igaz hitü nec*; ezt az írásmódot azonban csak az új kiadásban találjuk, az eredetiben *igaz hitü nec* van.

A vagylagos hangjelölési rendszer mellett erős tanúságunk maga az OrthVng.: ha valaki sokallja a felsorolt betűket, elhagyhat belőlük, „... az *ü* helyén vefle csak eggiket az kettő nec...” (Bij^a). Ezt másként nem lehet értelmeznünk, mint úgy, hogy az *ü* helyén vagy *u*-t, vagy *o*-t írjunk (vö. MELICH: i. h.). Meg kell említenünk, hogy Dévai Bíró a TP.-ban a versalissal szedett részben valóban egyiket veti az kettőnek: az *u* helyén *o*-t ír; ez amellet szól, hogy *ö* maga alighanem *o* (*ō*)-t ejtett. Különbön hasonló adataink vannak az OrthVng.-ból is (l. feljebb). Tehát e szerint a főváltozó *o* (*ō*) volt, de mivel készen találta az *ü* betűtípust, egyszerűbb volt ezt használni.

MELICH (i. h.) lehetségesnek tartja e betűnek cseh eredetét, de a németből való származást tartja valószínűbbnek. KNEZSA szerint Dévai ezt a jelet kétségtelenül a csehből vette (A m. helyesírás tört. 13). A cseh eredet e l l e n szól azonban, hogy Dévainak cseh kapcsolatait jóformán semmivel sem tudjuk bizonyítani. A német eredetet több érv is valószínűsíti: 1. Dévai hosszabb időt töltött Németországban; 2. lehetséges, hogy az OrthVng. szerzője ismert német helyesírási szabályokat; 3. Vietor nyomdája — ahol legrégebbi ortográfiaukat nyomtatták — német szövegben használja az *ü* jelet: Heyden—Sylvester 46: *nütz*; 29: *ftück*; stb.

7. Talán nem megokolatlan a föltevés, hogy Dévai Bíró nemcsak itt élt vagylagos hangjelöléssel.

Magának az OrthVng.-nak a szavai szólnak amellet, hogy nem lehet Dévai „diphthongus” műszavát — MELICHET követve — pusztán két magánhangzós *b e t ü* összekapcsolásának tekinteni: „Effele betü őt vaon: a e i o u. Micor kedig ezeből kettőt efüe téfnec, Diphthongus léfzen, azaz, oll’ betü ki mind az két vocalisnac meg tarfa e r e i é t¹” (Aijb—Aijja). Mit értett Dévai Bíró az *erő* szón? Nyilván hangértéket. Ez a szó a latin grammatikák egy ismert terminusának, a *potestas*-nak fordítása. A *protestas*-t ’kiejtés, hangérték’ jelentésben használja például SYLVESTER JÁNOS grammatikája (CorpGramm. 8) és JULIUS CAESAR SCALIGER „De causis linguae Latinae” című munkája (1540., passim); TSÉTSI az Observationesben a *ž* hang ’z’ jelével kapcsolatban írja: „Distincta elt potestas, figura quoq; litterae distingvi deberet” — vagyis mivel a *ž*-nek megkülönböztetjük az ejtését (ti. az *š*-étől), meg kell különböztetnünk betűjét is. BALÁZS JÁNOS kitűnő kéziratos munkájában (A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei. 1956. II, 258) megerősíti e megállapításunkat, összevetvén SYLVESTER *potestas*-át a latin nyelvtanirodalom meghatározásával, jelesül PROBUSÉVAL: „Potestas litterae est qua valet, hoc est qua sonat” (Grammatici Latini ex rec. H. Keilii. IV, 49).

Az OrthVng.-nak nem egy helye bizonyítja, hogy Dévai Bíró ’hangérték’ jelentésben használta az *erő* szót: „Micor kedig az Deac nelwben az c vtám e i. vaon, accor más ereie vaon [ti. a *c* betűnek], mint ez ighében, cecidit. De am mī neluöncben nem czac az két betü elött vaon ollan ereie, hanem mindenie vocalis es mindenie diphthongus elött...” (A₄^a); „,tl’... ez két betü-

¹ Én emeltem ki.

nec ollan *ereie* vágon, minemü itt kellene, mint, Lucáts nintlen bets" (A₄^b); „De am mi heluöneben acar mi vocalioç es diphthongoioç (!) közibe vettelsée az g mindenütt lehet illen *ereie*, nē czac micor e i vágon vtánna" (Ba). Némileg eltérő értelemben, a *č* hang *tf*, *cz*, *ch*, *cy* jeléről: „...ezecnec eggicnec lintfen ollan nag *ereie*, ha mindenütt egaránt monguc az betüket" (A₄^b). — A betűk kiejtésének tárgyalása után ismét a 'hangérték' jelentést találjuk: „Ez elég légen moltan az betűcnec *ereierül*" (Bija). Tehát az OrthVng. szerint a „diphthongus” megtartja mind a két betű hangértékét: vagyis az *ü* megtartja az *o* és az *u* hangét.

Ezek után talán nem merész azt gondolnunk, hogy az *é* „diphthongus”-t is hasonlóképpen értelmezhetjük: lehetett *é*-nek is, *i* (*i̇*)-nek is ejteni; bizonyára erre utal az *é* betű mellett levő megjegyzés: „...effelett az kis vonitás i helett vágon, íg kell mondani, řep (!) lépés méz” (Aijb). Tudvalevő, hogy Dévai általában a zárt hosszú *é*-t jelöli *é*-vel, tehát *i*-zõ nyelvjárásokban az *é* betűket *i* (*i̇*)-vel olvasták. Figyelemre méltó, hogy az OrthVng. az *á* betű fölött levő vesszõrõl nem mondja, hogy az *i* helyett van, s az *á*-t nem is minõsíti „diphthongus”-nak.

Lehetséges, hogy a „diphthongus”-nak nevezett *ö* betű is — vagylagosan — két hangot jelölt: az *õ*-t és az *e* (*ē*)-t; Dévaiban is van példa az *õ* ~ *e* váltakozásra: TP. 6, 14, 25 stb.: *üduõzit* ~ TP. 23: *üduezit*. Azzal az esetleges ellenvetéssel szemben, amely szerint az *ö* betű az *o* és az *e* (nem pedig az *o* és az *e*) s az *ü* betű az *ü* és az *i* (nem pedig az *u* és az *i*) hangértékét tartja meg, azt válaszolhatjuk, hogy Dévai kényszermegoldáshoz folyamodott: olyan betűket használt, amilyeneket éppen kapott. Hogyan ábrázolhatta volna tökéletesebben — a meglevõ betűkészlettel — az *ü*-vel váltakozó *ö* hangot?

8. Szükséges, hogy XVI. századi szövegek vizsgálatával ellenõrizzük föltevéseinket. Vegyünk kezünkbe elõször is egy olyan kéziratot, amelyben nem fordul elõ az *ü* (*ü̇*) hang. Ilyen a Példák Könyve második kezének az írása is; ez választóvíz: ha föltevéseink helyesek, akkor Dévai *ü*-vel jelölt hangjai helyén általában *i* (*i̇*)-t, az *ü* betű jelölt hangok helyén pedig általában *ö* (*ō*) hangot kell találnunk.

1. A) Dévai Bíró *ü* betűinek megfelelõi a Példák Könyve második kezének írásában (D. = Dévai Bíró; P. = Példák Könyvek második keze):

Szótövekben:¹ D.: TP. 6, 9, 18 stb.: *bünt*; 6, 53, 111: *bünrül*; OrthVng. B₄^b kétszer, TP. 20, 73, 91: *büntül*; OrthVng. B₄^b: *büneimet*; TP. 6, 9 kétszer, 10, 12: *bünös*. × P.: 113:² *bynt*; 111: *bynrewl*; 115: *byntewl*, *byneymet*; 111: *byntewkert*; 116: *bynes*. — D.: OrthVng. C₄^a: *üdü*; TP. 5: *üdüben*; 22, 110: *üdünc*; 46: *üdeig*; 32: *üdeie*. × P.: 112: *ydeu*; 116: *ydeuben*; 111: *ydeunek*; 115: *ydeyg*, *ydeyglen*; 112, 114: *ydeuemet*; 117: *ydeud*; 112: *ydeudet*; 116 háromszor, 117 kétszer: *ydeyen*; 112: *ydeyeket*. — D.: TP. 18, 76 kétszer: *külömb külömb*. × P.: 114: *kylewb kylewmb* (!). — D.: TP. 35: *en küüülem*; 29, 34: *ü küüüle*; egyszer elsõ szótagbeli *ü*-vel, 35: *I/ten küüül* (különben *i*-vel: 52, 68 stb.) × P.: 110: *kyuewl*. — D.: TP. 49: *müuellen*, *müues*. × P.: 115: *myuellyenek*; 112 kétszer: *myuelkewdet*. — D.: TP. 45: *pü/pökóc*. × P.: 113: *pyfpek*, *pi/pek* (*fyuegei*). — D.: TP. 39: *füueget*. × P.: 113: (*pi/pek*) *fyueget*. — D.: TP. 63 négyyszer, 65 stb.: *fzületett*; 63, 96: *fzületéfe*; 63: *fzületetönc*, *fzületetönket*. × P.:

¹ Igyekeztünk minden párhuzamos szótövet és formanst kikeresni, de a példák felsorolásában nem törekedtünk teljességre.

² A Nyelvelmúltár VIII. kötetének lapszámait jelöltük.

111: *zyletik*; 113, 114: *zylettem*; 116: *zyletefewd*. — D.: OrthVng. Da: /*zűnötlen*; TP. 69: /*zűnötlen*; 40: /*zűnötnc meg*. × P.: 111: *zeunetlen*, *zeunnyel* [de BodK. 1: *zinetlen*; Heltai (NySz.): *Szinettlen*, *Szinetlen*]. — D.: OrthVng. Bii^jb, TP. 71: *ül*; 72: *ülni*. × P.: 116: *yllyewnk*.

Formansban: D.: TP. 4: *úrül*; OrthVng. Cii^a, C₄^b, TP. 22, 68: *úduözül*. × P.: 115: *ewrewlewk*, *ewrewluen*; 117: *ewrewlhes*; 114: *tellyefewltem*; de: NagyszK. 110: *éggéfült*; 108: *meg ekösülvén*; 126: *meg ekefült*; Pesti: NTest. 41a: *řdwezejlnř*; 41b: *řdwezejlhet*.

B) Dévai Bíró ű betűinek megfelelői a Példák Könyve második kezének írásában:

Sz ó t ö v e k b e n : D.: TP. 34: *gűmöltfēbe*; 24: *gűmöltfērűl*. × P.: 111: *gyewmew'cheben*. — D.: TP. 59: *iűue*; 69: *meg iűuendő*; 24: *iűuendőre*. × P.: 110: *En yewuewk*; 110, 116: *yewz*; 113: *yewnnke*; 112: *yewuendew*; 110: *yewuendewk*; 112 kétszer: *yewuendewket*; 117: *yewuendewben*. — D.: TP. 14: *kűzött* (különben Dévaiban is első szótagbeli ő-vel: TP. 15, 96 kétszer stb.). × P.: 116: *kewz*; 114: *kewzel*; 110: *kewzelgetnek*. — D.: OrthVng. Ca négyszer stb.: *ű*; TP. 2, 3, 4 kétszer, 5 hétszer: *ű*; 3, 13, 23: *ű*; 28: *ű általa*. × P.: 112 hatszor, 115 kétszer, 116 hatszor, 117 háromszor: *ew*. — D.: TP. 4: *úrül* (de 3: *űrül*). × P.: 115: *ewrewlewk*; 117: *ewrewlhes*; 115: *ewrewluen*, *ewrewmeyt*. — D.: TP. 14, 69: *rűuiden*; 2, 10, 32, 68: *rűuideden* (az 5. 1. ű-s alakját nem ellenőrizhettem az eredetiben); 17, 31: *Rűuideden*; de 93: *rówideden*. × P.: 112: *reuyd*, de 116: *reuyd*. — D.: OrthVng. Ca: *tűt*; TP. 30, 64, 67, 96: *tűtt*; 79: *tűttenec*. × P.: 112: *tewttem*, *tewtt*; 111: *tewttek*. — D.: TP. 34: *teűled*. × P.: 111, 112: *te tewlea*. — D.: TP. 3: *tűruénec*, de általában ő-vel, pl. 14: *tőruén*. × P.: 110: *tewruent*, *tewruennek*.

Formansokban: -*ről*: D.: TP. 6, 53, 111: *bűnrűl*; 39: *errűl*; 29: *kirűl*; 35: *tizteffērűl*. × P.: 111: *bynrewl*; 116: *ezrewl*; 115: *Ezrewl*; 112: *Kyrewl*; 112: *teremtefewl*. — -*től*: D.: OrthVng. B₄^b kétszer, TP. 20, 73, 91: *bűntű*, 18, 37: *Iftentűl*; 8: *mindenőntűl*. × P.: 115: *byntewl*, *enymtewles*; 116: *euezewtewl*; *jelemtewl*, *iftentewl*; 110: *kytewl*; 116: *myndenektewl*, *vezedelmtewl*, *zeeltewl*. — *ül* határozórag: D.: OrthVng. C₄^a, TP. 52, 99: *keresztűl*. × P.: 114: *veyendewyewl*. — -*stűl*: D.: TP. 13, 68, 69, 70: *teftestűl lelkeftűl*. × P.: 110: *myndenestewl*. — -*ű*: D.: TP. 71: *bűttfűgű*, *dűttűfűgű*; OrthVng. A₄^b *minemű*; TP. 19: *némminemű*. × P.: 114: *bezedew*; 117: *mynewewnek*; 114, 115: *nemynewew*; 113: *Nemynewew*; 115: *penzew*.

2. Az ű jel mindkét hangértékére — az o (*ō*) és az u (*ū*) hangokra — számos adatunk van a XV—XVI. századból: Sylv: ÚT. II, 142 (NySz.): *lu*; RMK. II, 213, 279, 329 (NySz.): *nuka*; Sylv: ÚT. I, 139, II, 8 (NySz.): *hul*. × ÉrsK. 134 (NySz.): *lonak*; Tin. 118 (NySz.): *Noha*; Pesti: NTest. 124 (NySz.): *hol*. — -*ről*: GömK. 18: *horarul*. × WinklK. 186: *iefufool*. — -*től*: PeerK. 107: *orozlanoktul*. × GyöngyK. 12: *talpatol*. — -*ul* határozórag: ThewrK. 146: *űawalaűl*. × DebrK. 527: *mađerol*. — -*u*: Mel: Sám. (NySz.): *io szagu*. ~ JókK. 126: *vaffafoac* (vö. TMNy. 572).

3. Az é jelnek az *i*-zű nyelvjárásokban — amilyen például Sylvesteré is — általában *ī* felel meg: ÚT. II, 2a: *űduőffighe* (vö. TP. 19 stb.: *űduőffég*); II, 5: *mizuel* (vö. OrthVng. Aii^jb: *méz*). A példákat bizonyára fölösleges szaporítanunk.

4. Az ő-nek az *e*-zű KulcsK.-ben (rövid vagy hosszú) *e*-féle hang felel meg, a kódexek nagy részében ő (*ō*) (D. = Dévai Bíró; K. = Kulcsár-kódex):

Szótvövekben: D.: TP. 4 háromszor, 29, 31, 53, 54 négyszer, 55 kétszer, 63, 80: *bűnőfőc.* × K.: 255:¹ *bynefek*; 255, 256: *bynefeknek*. — D.: TP. 81: *ditőfége*; OrthVng. Db: *ditőféghében*, *ditőféghénc*. × K.: 255: *Dycheveg*. — D.: TP. 8: (*minec*) *előtte*. × K.: 257: (*zemeydnek*) *elette*. — D.: TP. 87: *földön*; 59: *földnec*. × K.: 255: *feldnek*, *Feeldy*. — D.: TP. 24: *gűmöltfőrül*. × K.: 257: *gyemelchetuel*. — D.: TP. 95, 100: *körnül metelés*. × K.: 256: *kernekeztének*. — D.: TP. 81 négyszer: *őróc*. × K.: 255: *mynd erek kw erekke*; 256: *erekegedeth*. — D.: OrthVng. Da: *úrülletec*. × K.: 258: *erwlyenek*. — D.: TP. 15 kétszer: *tőruén*; 14: *tőruéne*; 15 kétszer: *tőruénénc*; 15: *tőruénéuel* (általában első szótagbeli *ő*-vel, egyszer *ű*-vel: TP. 3: *tőruénec*). × K.: 255 kétszer: *terwenyebé*. — D.: TP. 19, 20, 34: *űduőfjég*; 6, 14, 25, 61, 72 háromszor, 100: *űduőzit*. × K.: 256: *ydweveg*, *IIdweveg*; 256, 257: *ydwezeh*.

Formansokban: *-ünk* birtokos személyrag: D.: TP. 88 kétszer: *nekőnc*. × K.: 257: *nekenk*. — *ő* igenévképző: D.: TP. 4 kétszer: *eredendő*; 62, 100: *űduőzitőnc* (általában: *űduőzitēnc*, vö. pl. TP. 18, 21, 22, 32, 37). × K.: 256: *ynger- kedeketh*. — (A KulcsK. első öt zsoltárából idézettekén kívül még igen sok példa.)

A fentiek valószínűvé teszik, hogy Dévai Bíró Mátyás a TP.-ban és az OrthVng.-ban vagylagos jelölést alkalmazott: az *é* betűt lehetett *ĩ*-nek is, *ž*-nek is olvasni; az *ó*-t *ö*-nek vagy *ë* (*e*)-nek; az *ű*-t *ü*-nek vagy *ö*-nek; az *ű*-t *ü*-nek vagy *i*-nek; az *ű*-t pedig *u*-nak vagy *o*-nak. (Mint fentebb említettük, e betűk sokszor hosszú hangot is jelöltek.)

Ezek a változatok a XVI. századi magyar nyelvjárások nem egy jellemző hangtani tulajdonságát tükrözik vissza. A kor nyelvállapotának feltűnő sajátága az ilyenféle alakok egymás mellett élése: *kérészt*, *kērōszt*, *kōrészt*, *kōrōszt*; *ērēk*, *ērōk*, *ōrēk*, *ōrōk*; *ērēkēs*, *ērōkōs*, *ōrēkēs*, *ōrōkēs*, *ōrōkōs* stb.; *bīnēs*, *bīnōs*, *būnēs*, *būnōs*. A vagylagos hangjelölés lehetővé tette, hogy e változatok bármelyikét ejtse az olvasó.

9. Minden bizonnyal még több probléma merül föl Dévai helyesírásával kapcsolatban: utalunk arra, hogy SYLVESTER és DÉVAI ortográfiája kölcsönösen hathatott egymásra, hiszen mind a ketten részesültek Nádasdy Tamás pártfogásában, és Sárváron sokszor találkozhattak. Nem lehetetlen, hogy Dévai helyesírása figyelemmel volt SYLVESTER nyelvjárására is.

Ami a hosszúságnak ékezzettel való jelölését illeti, nem minden alap nélküli az a föltevésünk, hogy Dévai az *a*—*á* és *e*—*é* viszonyban nem pusztán mennyiségi korrelációt, sőt talán elsősorban nem mennyiségi korrelációt látott. Az *e*-t az *e* hosszú párjának mondja, az *í*-t *ó*-t, illetőleg *ű*-t pedig az *i*, *o*, illetőleg *u* hosszú megfelelőjének (OrthVng. Aiija, b); az *á*-val kapcsolatban csak a minőségi különbséget emeli ki (az *a*-hoz viszonyítva *uo*.), az *é* funkcióját pedig éppen fentebb próbáltuk megvilágítani. Így voltaképpen Heltai műhelye az első nyomda, amely csak a hosszúság jelzésére alkalmazta a vesszőt (ékezetet).

Ennek a kérdésnek tüzetesebb vizsgálata azonban már távolabbi területekre vezetne.

VÉRTÉS O. ANDRÁS

¹ A Nyelvméltár VIII. kötetének lapszámait jelöltük.

A névutóvá válás folyamatának kérdéséhez

(Számára, részére)

Ismeretes, hogy a magyarban a részeshatározó ragja általában a *-nak*, *-nek*. Kifejezhető azonban a részeshatározó körülírással is, mégpedig a *számára* (*részére*) névutó segítségével. — Előbb azt a kérdést érintem: mi indokolja, hogy az egyszerűbb, tömörebb (ragos) kifejezési forma mellett a körülírásos (névutós) forma is létrejöhetett. Emellett foglalkozni szeretnék röviden a címül vett névutók alaki viselkedésével, szerkezetével, jelentésével is.¹

I. Mindenekelőtt néhány olyan körülményt vegyünk figyelembe, melyek a szóban forgó névutók nyelvtani kifejlődésében közreműködhetnek. — A *-nak*, *-nek* névragnak — mint tudjuk — többféle funkciója is lehet. Kifejezhet egyrészt: helyhatározót (allativus-félet), részeshatározót (ide tartozik a dativus possessivus és ethicus is), állapothatározót, tekintethatározót stb. (vö. KLEMM, TörtMondt. 199—202); másrészt: birtokos jelzős viszony kifejezője is lehet.

A *-nak*, *-nek* névragnak ebből a természetéből következhet:

A) Több viszonynak ugyanazzal a raggal (*-nak*, *-nek*) való kifejezése monotóniával járhat; nem egyszer logikai zökkenőt, sőt félreértést is okozhat a mondaton belül, bár a szövegkörnyezet, a beszédhelyzet csökkentheti a félreértési lehetőséget. Természetes tehát, ha ilyen körülmények közt a nyelvben a rag használati arányának megváltoztatására irányuló törekvést figyelhetünk meg; vagyis ugyanazzal a raggal kifejezhető viszonyok valamelyikét nem a *-nak*, *-nek* raggal, hanem vele rokon funkciójú (és jelentésű) raggal fejezik ki: „G. F. . . . a' . . . Pathológiának és Therapiának az orvosok számára [e helyett: orvosoknak] . . . tanítója” (TudGyűjt. 1838. VII, 75); „a miért ők [a katonák] elvérzetek, annak jutalmát vegyük el a nemzet számára [e h.: nemzetnek]” (Kossuth: ÖM. 1905. XI, 497); „A Földközi-tenger senkinek sem lehet »Mare Nostrum«-ja; »Mare Omnium«-nak kell maradnia mindenki számára [e h.: mindenkinek]” (Tiszamarti: Szeplőtlen magyarság. 1943. 32); stb.

B) Ha két (esetleg több) részeshatározói viszony van a mondatban, akkor a viszonyok jelölésének alaki azonossága miatt az egyiket körülírással is szokták kifejezni: „Tegnap tettem leveletem Trattnerhez, melyben az Arabiai Gnóma' fordításait a' Tud.Gyűjt. számára [e h.: Tud.Gyűjt.-nek] neki megküldém” (KazLev. XV, 401); „Nem a . . . földesurak számára [e h.: földesuraknak] termel a paraszt, hanem magának” (SzN. 1955. nov. 15.); stb.

C) Ha a mondatban csak részeshatározói viszony van, akkor is előfordulhat, hogy a *számára* (*részére*) névutóval fejezzük ki, nem pedig *-nak*, *-nek* raggal, mely a részeshatározói mellett egyéb viszonyt is jelölhet; a körülírást tehát sok ilyen esetben egyértelműbb lehet. Példák: „marad tizenöt [lefordított »regek], mely elég tágos . . . mező lett volna, gazdag takarmányt hordani belőllek Magyar Hazánk fiai számokra [e h.: fiainak, mert nekik hordják]”; „a' másik képem is megérkezett, mely a' W. Miklós számára van [e h.: W. Miklósnak van, mert nem dat. poss.]” (KazLev. V, 290 és XV, 403); „Öltöztessen tiszta fehér ruhába, Öltöztessen béreslegény számára [e h.: béreslegénynek, mert nem factivus-féléről van szó]” (népdalból idézi: LEHR: MNy: IV, 173).

D) A *számára* (*részére*) felhalmozódását, fokozottabb elterjedtségét nyilvánvalóan segíthette (és manapság is segítheti) az idegen nyelvi minta.

¹ Nyelvhelyességi kérdésekre vö. Nyr. LXXXI, 281—3.

Régebben talán a német *für* praepositio lehetett ilyen szempontból állandóan ható tényező. Már LEHR (i. h. 168) említi, hogy a *számára* (részére) „többnyire akkor használatnak, mikor a német *für* praepositioval él egyszerű dativus helyett”. — Az utóbbi időkben az orosz *dlja* genitivusszal járó praepositioval is számolnunk kell, különösen fordított művekben.

2. A körülírási forma kialakulásának módjával kapcsolatban előbb egy-két alaktani kérdést kell érintenünk.

A) A *számára* (részére) névutó ragos névszóból keletkezett, vagyis eredetileg lexikális jellegű elem volt, s csak később vált szintaktikai eszközzé: grammatikalizálódott. Névutóvá válása talajául a birtokos szerkezet szolgált. A névszó és a névutó alapjául szolgáló *szám* (rész) birtokviszonyban állt: Orczy: KöltSz. 54: „Viszi bőségét *azoknak számára*, kik rá szorultanak...” (NySz.); „A' pénzt *Dercsényinek számára* . . . küldhetnéd” (KazLev. XV, 28); „Vörösmarty *árváinak részére* is kerengnek ívek” (Tomba lev. Aranyhoz: LEHR i. h. 156); stb. — Éppen a *-nak*, *-nek* ragos birtokossal kapcsolatban tűnik ki a *számára* „analitikus szerepe”, hisz a birtokos jelzőnek azonos lehet a ragja a részeshatározóéval, s így a *számára* (részére) szinte fölöslegesnek látszik. Tehát például: „a gyaur fő papnak . . . templomából aklat készít a padisa' *méneinek számára*” (Kemény: Gyulai P. 1847. III, 188) mondatból a *számára* akár el is hagyható. A birtokos jelző ragja ilyenkor természetesen részeshatározóinak számítana. Ez legfeljebb olyankor nem lehetséges, mikor a *számára* után birtokos személyragos szó következik: a „... *fiainak számára kosarát* Gyümölcses terhelé” (Petőfi: A golya) mondatból a *számára* nem maradhatna el, mert akkor a *fiainak* a *kosarát* birtokosaként tűnhetnék föl, nem pedig részeshatározóként.

A birtokviszonyosságra mutat az is, hogy többes számban álló névszóval régebben az úgynevezett egyeztető birtokos szerkezetben is előfordulnak: Bod: Pol. 141: „Járt némelly reformáta *ekklésiák számokra* . . . valami kevés fizetés” (NySz.); „mind a' Tekéntetes *úr*, mind a' Grófné Eő *Nagysága részekre* itt rekesztvén [levelemet]” (KazLev. XV, 138); stb.

Minthogy ma már nem divatos az ilyen egyeztető szerkezet, továbbá a *-nak*, *-nek* rag is gyakran elmarad a birtokosról, a *számára* (részére) is *-nak*, *-nek* rag nélküli névszóval áll,¹ akárcsak a többi újabb névutó. A birtokosnak ez a ragtalansága is hozzájárul a birtokos és a birtokszó (*számára*, illetőleg *részére*) közti viszony meggyengüléséhez s egyben a fogalmi jelentés ('szám', 'rész') elhomályosodásához is. A névszó és a *számára*, illetőleg *részére* közt jobbra már csak nyelvtani szerkezeti viszony van; a névszót névutójával együtt határozóként használjuk: a névszó és a *számára* (részére) közti viszony megközelítőleg a szótó és a rag közti viszonyhoz hasonlítható (vö. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. 1955. II, 274; kézirat). — A birtokviszony elhomályosodását bizonyos alaki (szórendi) állandóság kíséri. Ez részben abban nyilvánul meg, hogy noha a magyarban a birtokszó meg is előzheti a birtokost, a *számára*, *részére* sohasem a hozzátartozó névszó (birtokos) előtt van, mindig csak közvetlenül utána (s külön bővítménye sem lehet). A magyarra jellemző sajátság, hogy a névutóvá válás talajául szolgáló birtokos szerkezetben a birtokszó rendszerint hátul áll, nem elől, mint az indoeurópai nyelvekben (vö. DEME: NyK. LIV, 23). Régebbi nyelvtanainkban

¹ A *számára*, *részére* névutó előtti névszón természetesen határozóragok sem lehetnek.

ugyan ilyesféle megjegyzéseket is találunk: „Posterius genitivo integro praeponi etiam potest: *számára az anyámnak*” (Epitome Inst. Gramm. Linguae Hung. É. n. Tom. II, 15); „*számára Magyar birtokost formál, mint az atyám*” vagy az atyámnak *számára*, vagy *számára az atyámnak*” (VERSEGHY, M. Gramm. 1818. 141); stb.; ezt azonban az adatok csak elvétve igazolják.

A birtokviszony elhomályosodására és az ezzel kapcsolatos alaki szórendi állandósulásra mutat az is, hogy noha a kétszeres, illetőleg többszörös birtokos szerkezetben általában az utolsó birtokos jelzőt szoktuk ragozni (pl. „a MTA Nyelvtudományi Intézete magyar *osztályának* vezetője”), a *számára*, *részére* birtokosáról azonban — akárcsak újabb, birtokszóként használatos névutóink és névutószzerű ragos névszóink előtt — feltűnően gyakran elmarad a birtokosjelző ragja: „A legtöbb *ember füle számára*. . . fonákul cseng ilyenkor a szó” (FÓNAGY—SOLTÉSZ, A mozgalmi nyelv. 1954. 43).

B) Több, régebben kialakult névutóink mellett olyan alakok is élnek, melyeket — formai szempontból — személyragozott alakoknak is felfoghatunk: *után: utánam, utánad, utána* stb.; *előtt: előttem, előtted* stb. Újabb vagy keletkezőben levő névutóink nagy részének a személyragozás szempontjából azonban jobbra csak az egyes számú harmadik személyű alakja használatos: *alkalmával, folyamán, révén, útján* (de: *számomra, számodra* stb.), vagyis a régebb névutók „alpalakja” (pl. *után*) a birtokos személyragozás paradigmáján kívül esik, a *számára, részére* stb. alakok ellenben a paradigma egyik tagjával azonosak. Tehát: *után: utánam, utánad, utána* stb. és *számomra, számodra, számára* stb. — Ez is arra utal, hogy például az *után* névutó és az *előtte* álló névszó közt már teljesen elhomályosult a birtokviszony (erre mutat egyébként az *után* mellett a későbbi *útján* létrejötte is). — Szerkezeti szempontból tehát nemcsak az *előtt, mellett* stb., hanem már az *után* típusú névutók, illetőleg személyragosnak felfogható alakjaik is eltérnek az újabbaktól, többek közt a *számára, részére* névutótól is: a régebbiekben a határozórag megelőzi a személyragot: *mell + -tt + -m (-d, -e)* stb., ugyanígy: *út + (-á) + -n + -m, (-d, -a)*; az újabbakban azonban a személyragok előzik meg a határozóragot: *szám + -m (-d, -á) + -ra*.

C) Régebben kialakult névutóink nagy részének *-i* melléknévképzős származéka is van: *iránti, közeli, melletti, szerinti, utáni* stb. Újabb és kialakulóban levő névutóinknak azonban ilyen származéka általában nem használatos (*számárai, folyamáni* stb.).

3. A továbbiakban a *számára, részére* névutó jelentésfejlődésének néhány mozzanatát szeretném kiemelni.

A) Mindkét névutót megtaláljuk már a régi nyelvben is, rendszerint személyt jelentő köznevek, tulajdonnevek mellett dativus commodi értelemben. A *részére* eredetileg akkor volt használatos, ha pártról, felekezetről, véleményről, örökségről, jogról stb. volt szó (vö.: LEHR: i. h. 172; KLEMM i. m. 248). Példák: ÉrdyK. 556: „Az szentök kik *uristen részére lesznek*” (SIMONYI, MHat. II, 238); PPB.¹ Pars al.: „Se partium illius vocant: *Az ő részére-valóknak* mondják magokat”; „Sáros vármegye szabad csapatokat *gyűjt a Schlíkk részére*” (Sárosi: Tromb. 75; SIMONYI i. m. I, 167); „. . . *magyar részire* vonzani egy valakit, udvari cselvetés” (Faludi: MM. 1853. 364); stb. — Régebben a *részére*-nek ettől az eredetibb, konkrétebb jelentésétől a *számára* jelentése nem különült el: 1599: „ez megh neűezet Debreczeniek Immar *eő felfege* *βamara ide birattatnak*” (RMNy. II, 269); 1623: „parancsoljuk . . . [a] rendeknek, kik . . . *mi számunkra tartoznak*” (LevT. II, 249); Hall: HHist.

III, 263: „Tanácsot tartanak róla, *ki számára itiljék a Palladiumot*” (SIMONYI i. m. I, 167); „*maradgyon az catholicusok számára az várbeli templom*” (Ráday: Iratai. 1955. I, 357; vö. ua. 384: „*catholikus részre való translatio...*”); stb. — Felvetődhetik a kérdés, hogy jelentéstani szempontból miért volt lehetséges a *részére* mellett a *sámára* használata azonos jelentéssel. — A *sám* szó a régi nyelvben gyakran jelentett egy összetartozó tömeget, mégpedig rendszerint személyt jelentő köznevek, tulajdonnevek mellett: JókK. 51: „*Te vagy karhozattacnak zamabol*” (NySz.); BécsiK. 32: „*legén te nèuèd scenteknc es újazaknanc zamaba*” (NySz.); Ily: Préd. II, 529: „*Nem akartok az betegek számából lenni*” (NySz.); stb. — Ha a *sám* szó személy- és határozóragos alakja e g y e s s z á m ú személyt jelentő köznévvé mellett áll, akkor nyilvánvalóan kevésbé élesen fejez ki konkrétan egy összetartozó tömeget (ezért is jobban illik a *sámában* helyett a későbbi *sámában*): B. Faz.: Asp. 6: „*Leánt azért Cyrus feleségül veué, nem ágyas számában*” (NySz.); Pázm: Préd. 67: „*Szüleinket... hólt számában hadgyuk*” (NySz.) | Ver: Verb. 208: „*Meg gyermek számban vannak*” (NySz.); Bethl: Élet. II, 8: „*kisasszony számban tartotta*” (NySz.); stb. A *sámában*, *sámában* jelentése az utóbbi példákban is: 'közé számítva' (vö. SIMONYI i. m. I, 66). A dativus commodihoz illő k o n k r é t szemléletmód alapján (hozzáad, hozzászámrlál, növel) tehát feltehető, hogy a *sámára* korábbi, még nem névutói jelentésének vizsgálatakor a *sám* szó emlegetett jelentéséből kell kiindulnunk. Vagyis ebben a mondatban: „...[a] rendek, kik ...*mi számunkra tartoznak*” (LevT. II, 249), a kiemelt rész azt jelenti: 'hozzánk tartoznak, a mi oldalunkon, pártunkon, részünkön vannak'. — A *sám* szónak egyébként használatos volt 'rész, mennyiség' jelentése is: 1553: „*azon foglalt borokból kel keet zaz hordo bor zamot, tellyeseteny; ez heten [= héten] mynd be agyak az zamot*” (LevT. I, 119—20); stb. — A *sámára*, *részére* alakokban a határozói raghasználat állandósulása esetleg kapcsolatos lehetett a létige birtoklást kifejező jelentésének (dat. poss.) kialakulásával, illetőleg a kialakulásban szerepet játszó szemlélet bizonyos fokú továbbélésével is. A *nekem van* stb. kifejezés eredetileg ugyanis azt jelentette 'sámomra van' (KLEMM i. m. 200), vagyis 'hozzám tartozik, enyém' stb.: ÉrdyK. 537: „*erchók yol meg ... azokat, ky erdeghnek rezeere es hatalma alat voltanak*”; 1548: „*az ede wallo rawokraes gondot vysselyen akyk pispek wram zamara wadnakes*” (LevT. I, 49); stb.

B) A *sámára* és *részére* eredetileg azonos jelentése közt később árnyalatok is fejlődtek ki. — a) A *sámára* alakban a tőszó eredetibb jelentése nagy mértékben elhomályosult. Ezzel kapcsolatban: 1. Célhatározói jelentésmozgással is bővíthet: „*Nem is a ló, hanem hát a tánc számára Verette a csengőt eszmája sarkára*” (Petőfi: Zöld Marci); „*A Duna utcai [ház] nem jó hely üzlet számára*” (Nagy L.: Kiskunhalom. 1955. 366); stb. 2. Felveheti néha a 'neki, használatára (usui, commodo; zum Gebrauch, zum Nutzen)' jelentés is: Fal. 650: „*Építsenek trónustilést a császár számára*” (SIMONYI i. m. II, 238); „*Volt közöttük egy zenész, annak a számára kürtöt szereztek [a katonák]*” (Veres: Számadás 275); stb. 3. A *sámára* ma általánosabb, tágabb körű, a b s z t r a k t dologgal is állhat: „*a tanulmány a gyakorlat számára semmi újat nem tudott mondani*” (Nyr. LXXVI, 328); „*mi újat hoz az 1956-os esztendő képzőművészetünk számára*” (SzN. 1956. jún. 3.); stb., noha eredetileg a *sámára* is, meg a *részére* is csak s z e m é l y t jelentő köznévvvel, tulajdonnévvvel járt együtt. — b) A *részére* ma szorosabb, világosabb, mint amaz, s a fogalmi jelentést erősebben érezzük benne; általában közelebb áll a részes-

határozói jelentéshez. Jelentése gyakran 'neki, birtokául' (vö. MNy. IV, 162 és XXII, 287—8); „A *Pali* részére az alsó házat gondoltam” (LEHR i. m. 172). A *számára*, *részére* természetesen fel is cserélődhet: „Arany ... [a.] TSz. I. É. ben ezt írja: »Megveté Piroska a drágaszép ágyat | Apjának, magának ott az első házban | Vendégnek külön, a benyíló szobában«, — de írhatta volna így is: »apja, maga *számára*, vendég *számára*«, s így is: »apja, maga, vendég *részére*»” (LEHR: i. h. 168) stb. — c) Az eredetibb szokástól eltérően a fejlődés során eléggé elterjedt — különösen a *számára* használata — a dativus incommodinak megfelelő jelentés mellett is. „Már nemcsak a nyereséget — a veszteséget, kárt, szenvedést is a maguk számára követelik az emberek” (HALÁSZ, Édes anyanyelvünk 186): „Nem *gáncs számára*, ez — de ...témáját... felületén érinti csupán” (uo. 186) stb.

4. A *számára*, *részére* ragos névszóknak mint eredetileg lexikális jellegű elemeknek szintaktikai eszközzé válását nyelvtanaink, szótáraink a múlt század elejétől regisztrálják: „köleszönött névhatározók, mellyek főnevekből erednek ... [az.] Irányában, Javára, Kedvéért ... *számára* stb.” (VERSEGHY i. m. 140—1). A szótárakban fokozatosan történik a regisztrálás. Előbb a *számára* jelenik meg, de nem önálló címszóként, hanem csak a *számi* alatt (MÁRTON, Lexicon. 1807. I. rész; 1816. II. rész).

FARKAS VILMOS

A jelzők osztályozásának terminológiájához

1. Leíró nyelvtanainkban, a leíró nyelvtan egyes kérdéseit tárgyaló tudományos munkákban, szakcikkekben a jelzett szó előtt álló jelző elnevezése nem egységes. Jelentős különbség van e téren elsősorban tudományos igényű leíró nyelvtanaink és iskolai használatra szánt tankönyveink között. Az előbbieket általában a *minősítő jelző* és a *kijelölő jelző* elnevezést használják (vö.: SIMONYI, A jelzők mondattana 3—4; GOMBOCZ, Syntaxis. 1949. 162; KLEMM, Magyar történeti mondattan. 1928—1942. 285; BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. [Egyetemi jegyzet.] Bp., 1953. 100; D. BARTHA KATALIN, A mai magyar nyelv. Mondattan. [Egyetemi jegyzet.] Bp., 1953. 36; TEMESI MIHÁLY, Mondattan II. [Pedagógiai főiskolai jegyzet.] Bp., 1953. 74; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv II. [Egyetemi jegyzet.] Bp., 1955. 328; TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk. Bp., 1955. 257—67; TOMPA: I. OK. IX, 314; stb.; vö. még: BRASSAI, A magyar bővített mondat. 1870. 12; KELEMEN JÓZSEF: I. OK. IX, 352). Az utóbbiakban pedig általában a *tulajdonságjelző*, *számjelző* vagy a *tulajdonságjelző*, *mennyiség- és számjelző* elnevezést találjuk (vö.: SZINNYEI, A magyar nyelv rendszere. 1887. 33; uő., Iskolai magyar nyelvtan¹⁹. 1926. 87, 89; KIS-ERŐS FERENC, A magyar nyelv. 1915. 512, 517; TECHERT JÓZSEF, Kis magyar nyelvkönyv. 1941. 82; ALSZEGHY—SÍK—TECHERT, Magyar nyelvtan a gimnázium és leánygimnázium IV. osztálya számára. 1939. 36—8; NAGY J. BÉLA, Magyar nyelvkönyv a gimnázium és leánygimnázium VII—VIII. osztálya számára. É. n. 96; KÁLMÁN—RÁCZ—TAKÁCS—WEBER, A magyar nyelv tankönyve II. É. n. 50, 53; stb.; vö. még SZABÓ DÉNES: i. h.). A BENKÓ—KÁLMÁN-féle középiskolás „Magyar nyelvtan” (Bp., 1955. 169) a *tulajdonságjelző* és a *számjelző* mellett *kijelölő jelző*-t is megkülönböztet. SIMONYI viszont nyelvtankönyveiben (pl.: Magyar nyelvtan.² 1880. 191; Magyar nyelvészet.² 1909.

63) csak melléknévi jelzőkről beszél, ide sorolva a jelzőül használt főnevet, számnevet, határozószót, névmást is.

2. Ingadozás azonban nemcsak a minősítő jelző és kijelölő jelző elnevezés használatában, hanem a két kifejezés tartalmában is mutatkozik. SIMONYI (A jelzők mondattana 4) szerint „A kijelölő vagy determináló jelző lehet névmás, számnév és névelő. A minősítő vagy tulajdonságjelző lehet melléknév vagy igenév, azonkívül melléknévileg használt főnév vagy határozó vagy (ritkábban) igealak”. Ugyanezzel a tartalommal használja a két elnevezést GOMBOCZ, BERRÁR JOLÁN, D. BARTHA KATALIN, SZABÓ DÉNES (vö. 1. pont). KLEMM (i. h.) „1. Minősítő . . . vagyis tulajdonság és számjelzőt, 2. kijelölő (determináló, névmási) jelzőt” különböztet meg. Hasonlóképpen TEMESI—RÓNAI—VARGHA (i. m.), TEMESI (i. m.). A BENKŐ—KÁLMÁN-féle tankönyv (i. h.) pedig csupán a főnévi mutató névmásokat (*ez, az, ugyanez, ugyanaz*) tekinti kijelölő jelzőnek.

3. A jelzőknek e két csoportra való osztása azonban sem a SIMONYI—GOMBOCZ-féle, sem a KLEMM-féle felfogásban nem egységes szempontok szerint történik. A minősítő jelzők kategóriájának meghatározását lényegében a jelző logikai-jelentéstanai funkciója alapján végzik el. — GOMBOCZ (i. h.) ezt írja: „[A minősítő jelző] A főnév jelölte fogalmat egy új jegy vagy fogalom hozzáadásával megszorítja vagy legalább valamely jegyét külön kiemeli, megemlíti. Logikai viszonyok: a) a jelző a jelzett fogalom egész körére vonatkozik: *a mindenható Isten*; — b) csak egy részére: *virágozó almaja*; — c) laza viszonyban van vele: *Egyék a mi szegény kenyerünkéből*.” SZABÓ DÉNES (i. m. 328) szerint „[A minősítő jelzős szerkezetben] a determináns az alaptagul szolgáló fogalomnak egy ismertetőjegyét adja meg, s azáltal, hogy azt az illető fogalomra vonatkoztatjuk, a fogalom tartalmát gazdagítjuk és ugyanakkor annak körét leszűkítjük: vagyis a szónak mint típusjelölőnek az értelemkörét egy bizonyos fajtára, egy bizonyos rajta vagy benne megfigyelhető jeggyel rendelkezőre korlátozzuk, és kizárjuk az azzal a jeggyel, tulajdonsággal nem bírókat.” Hasonlóképpen KLEMM (i. m. 287) is: „A minősítő jelző a jelzett fogalomnak valamely jegyét: tulajdonságát vagy számát nevezi meg s ezzel legtöbbször a jelzett fogalom körét is megszorítja.”

A kijelölő jelzők kategóriájának elhatárolása viszont már inkább csak szójelentéstanai, szófaji alapon történik, a logikai szempont már erősen háttérbe szorul: „[A kijelölő jelző] A jelzett fogalmat nem tartalmazóbb fogalmi jegy hozzáadásával, hanem egyszerű kijelöléssel, determinálással különbözteti meg. Lehet névmás, számnév és névelő” — írja GOMBOCZ (i. h.). Hasonlóképpen KLEMM (i. m. 315) is: „A kijelölő jelző a jelzett fogalomnak nem valamely tulajdonságát fejezi ki, hanem rámutatással határozza meg közelebből.” Hogy az elkülönítés inkább csak szójelentéstanai alapon történik, még világosabban mutatja SZABÓ DÉNES (i. m. 328) fogalmazása: „Az alaptagként szereplő szó körét leszűkíthetjük azáltal is, hogy a szóban forgó dologra egy másik szóval rámutatunk, s ezáltal megkülönböztetjük; nem adunk hozzá semmilyen tartalmas jegyet: a típusfogalmat jelölő szó körét azáltal szorítjuk meg, hogy a szóban forgót egy másik új jegyet meg nem adó tartalmatlan szóval vagy számnévvel megjelöljük, más hasonlók közül kijelöljük.”

A minősítő és a kijelölő jelzők elválasztásánál — különösen a SIMONYI—GOMBOCZ-féle felfogásban — igen jelentős szerep jut annak, hogy a jelző „tartalmas” vagy „tartalmatlan” szó-e. (Ezt világosan mutatja SZABÓ DÉNES fentebb közölt fogalmazása.) A jelző „tartalmas” vagy „tartalmatlan” vol-

tának megállapításában azonban ez a felfogás szigorúan a szó elszigetelt, szótári jelentését veszi alapul, és teljesen figyelmen kívül hagyja a mindenkori valóságos beszédhelyzetet, a szöveggörnyezetet. Elsősorban vonatkozik ez a melléknévi mutató névmásokra. Ezeknek — ha önmagukban, elszigetelten szemléljük őket — valóban nincs konkrét tartalmuk, de a m o n d a t k ö r n y e z e t b e n mindig konkrét tartalmat vesznek fel — bár ez a tartalom esetről-esetre más —, és ezzel szintén gazdagítják a fogalom tartalmát, illetőleg leszűkítik annak körét, lényegében hasonlóképpen, mint az önmagukban is tartalmas melléknévi, főnévi stb. jelzők. (E kérdés jó összefoglalását l.: TEMESI, A magyar névmások története. Pécs, 1937. 15—8.) Éppen ezért a melléknévi névmási jelzőknek a melléknévi jelzőktől való elválasztása nem látszik megokoltnak.

A számnévi mutató névmásokat — amelyekről lényegében ugyanazt mondhatjuk, mint a melléknéviékről — a SIMONYI—GOMBOCZ-féle felfogás egy csoportba sorolja a számnevekkel (a kijelölő jelzők csoportjába), ezek viszont a KLEMM-féle felfogás értelmében szakadnak el egymástól (a számnevek a minősítő jelzők, a számnévi névmások a kijelölő jelzők közé kerülnek). — Megjegyzem, hogy KLEMM idézett munkájából nem derül ki világosan, hogy az *ilyen*, *olyan*, *ennyi*, *annyi* mutató névmásokat minősítő vagy kijelölő jelzőnek tartja-e. Példái között (315—7) egyik névmás sem fordul elő, de ebből a fogalmazásból: „Minősítő jelzőül a köv. szófajok fordulnak elő: melléknév, melléknévi igenév, számnév, főnév, ige, sőt egész mondat is” (291); valamint: „Kijelölő jelzőül névmások szerepelnek” (315) — véleményem szerint — értelemszerűen az következik, hogy kijelölő jelzőnek tekinti őket. A TEMESI—RÓNAI—VARGHA tankönyv, amely láthatóan KLEMM felfogását követi, ezt írja: „A kijelölő jelző leginkább névmás, mégpedig mutató névmás” (266), de az *ennyi*, *annyi* névmásokat a számjelzők között tárgyalja (261). Az *ilyen*, *olyan* helyéről azonban ők sem nyilatkoznak, s példákat sem látok sem minősítő, sem kijelölő jelzőik között.

Meglepő és — nézetem szerint — aligha indokolható eléggé, hogy a SIMONYI—GOMBOCZ-féle felfogás minden megkötés nélkül egy csoportba veszi a „tartalmatlan” névmási jelzőkkel a számnévi — mégpedig nemcsak a tő-, hanem a sorszámnévi — jelzőket is.

4. A minősítő és a kijelölő jelzőknek a fentebb tárgyalt módon való kettéválasztása tehát — véleményem szerint — már elvi síkon is bizonyos ellentmondást tartalmaz. A két típus elkülönítése nem teljesen azonos szempontok alapján történik. Fokozza ezt az ellentmondást, hogy az osztályozást gyakorlatilag mindkét említett felfogás szigorúan és mereven szófaji alapon oldja meg. Így azután — szükségszerűen — nem azonos funkciójú jelzők egy csoportba kerülnek, és lényegében azonos funkciójúakat más-más csoportba kell osztani. Például a következő két mondatban: „A *negyedik* padban ülök” és „A *középső* padban ülök” a *negyedik* és a *középső* jelző funkciójának lényegbeli azonossága aligha vitatható: mindkettő a jelzettnek a sorban elfoglalt helyét jelöli. Mégis a SIMONYI—GOMBOCZ-féle felfogás szerint a *negyedik* — mint sorszámnév — kijelölő jelző, a *középső* — mint melléknév — minősítő jelző. A KLEMM-féle felfogás szerint mindkettő minősítő jelző ugyan, de az első számjelző, a második tulajdonságjelző. Vagy a következő mondatokban: „*Egy pohár* bort ittam”; „*Sok* bort ittam”; „*Ennyi* bort ittam”; az *egy pohár*, *sok*, *ennyi* jelzők — más-más módon ugyan, de egyaránt — a jelzett mennyiségi viszonyaira utalnak. Mégis a SIMONYI—GOMBOCZ-féle felfogás

szerint az *egy pohár* nyilván minősítő jelző, a *sok*, *ennyi* kijelölő jelző. A KLEMM-féle felfogás szerint az *egy pohár* és a *sok* is minősítő jelző, de az előbbi valószínűleg tulajdonság, az utóbbi számjelző; az *ennyi* pedig kijelölő jelző.

5. Mindezek következtében a Nyelvtudományi Intézetben készülő leíró magyar nyelvtan munkaközössége úgy látta, hogy a jelzőknek a fentebb ismertetett szempontok alapján minősítő és kijelölő jelzőkre való osztását nem fogadhatja el (vö. TOMPA: I. OK. IX, 314). Ezt a felosztást ugyanis egy kissé merevnek tartja, amely akarva-akaratlanul is a nyelvtani kategóriák szigorú elhatároltságát sugározza, s éppen ezért nem tükrözi — még egy szükségyszerűen leegyszerűsített nyelvtani rendszer adta lehetőségeken belül sem — a nyelvi rendszer bonyolult voltát, a nyelvtani kategóriák éles határainak gyakori elmosódását vagy kereszteződését.

Abból az elgondolásból kiindulva, hogy jelzőink akár tartalmas jegy hozzáadásával, akár rámutatással, kérdezőssel vagy egyéb módon a jelzett fogalom minőségi vagy mennyiségi viszonyait: külső vagy belső tulajdonságát (színét, ízét, alakját, nagyságát, anyagát stb.), különféle tulajdonságszerű körülményeit (állapotát, valamivel ellátott vagy el nem látott, valamitől megfosztott voltát, valakihez, valamire való tartozását, helyzetét, a sorban elfoglalt helyét stb.), számát, mennyiségét fejezik ki, illetőleg ezekre utalnak, egy nagy közös csoportba, a *minőség- és mennyiségjelzők*-nek nevezett csoportba soroljuk őket. Ezen az egységes csoporton belül a jelzőket szófajok szerint tárgyaljuk — a főnévi, melléknévi, számnévi névmásokat a főnévi, melléknévi, számnévi jelzővel foglalkozó fejezetben belül, de külön alsocsoportban —, s az egyes szófajokon belül a szó jelentését figyelembe véve jelezzük, hogy az illető jelzőtípus inkább a minőségjelzők vagy pedig a mennyiségjelzők közé sorolandó-e. Így például megmondjuk azt, hogy a melléknév általában minőségjelző, de megemlítjük, hogy ritkábban lehet mennyiségjelző is: „Testvérim vannak, számos milliók!” (Vörösmarty: Gondolatok a könyvtárban); „S jutott eszembe számtalan Szebbnél-szebb gondolat” (Petőfi: Füstbe ment terv); „Kívül fegyveres nép és tömérdek ember” (Arany: Toldi XI.); „Nyugdíjba küldték az összes professzort” (Móricz: Forr a bor I, 2);¹ stb. Vagy például felhívjuk a figyelmet arra, hogy gyakoriak mennyiségjelzőként a *-nyi* képzős melléknévek: „*Talpalatnyi* föld” (Szabó Pál; filmcím); „Viselni kell ezt a *tengernyi* munkát” (Kosztolányi: Közéleti kitűnőség); „*Egy kilónyi* hús”; stb. Hasonlóképpen a számnevekkel kapcsolatban rámutatunk arra, hogy jelentésükből következően elsősorban mennyiségjelzők lehetnek, de a sorzámnévi jelző a jelzetteknek nem mennyiségi viszonyait határozza meg — bár bizonyos mennyiségi vonatkozás saját jelentésartalmában kétségtelenül van —, hanem a sorban elfoglalt helyét, s így a helyzetjelölő melléknévekkel (*alsó*, *felső*, *túlsó* stb.) esik azonos elbírálás alá, azaz nem a mennyiségjelzők, hanem inkább a minőségjelzők közé sorolandó. Stb.

6. A minőségjelzőknek — a beszédhelyzetben betöltött szerepük alapján — két főtípusát különböztetjük meg:

A) A jelző a típusfogalmat jelölő szó körét akár tartalmas jegy hozzáadásával, akár rámutatással bizonyos mértékig megszükiti:

¹ Megjegyzem, hogy a fenti jelzők közül több megtalálható KLEMM-nél is a számnévi jelzői használatáról szóló fejezetben (292).

„A fehér hóra le Piros vérünk csepeg” (Petőfi: A farkasok dala); „Mint komor bikáé, olyan a járása” (Arany: Toldi I.); „Most egy *felbontatlan* levelet vett észre az íróasztalán” (Móricz: Rokonok 174; az Athenaeum kiadása, Bp., 1932.); „Ajándék lónak ne nézd a csikófogat” (km.); „dalok bújnak a levegőben, s a messze égben csillagok” (Babits: Utca, délelőtt); „de az is ringassa ilyen ringatással” (József A.: Ringató); „soha még gyarmati... népek *ekkora* képviselete nem gyűlt össze” (TársSzle. 1953: 60); „*Valami* hidegség úgy borzogot engem!” (Arany: Az egri lány); stb. Ezeket a jelzőket *minősítő jelzők*-nek nevezzük.

B) A jelző a típusfogalmat jelölő szó körét akár tartalmas jegy hozzáadásával, akár rámutatással annyira leszűkíti, hogy ezáltal a fogalom körébe tartozó egyedek közül — legalábbis a beszédhelyzet alapján — egyet meghatároz, egyedít, a hasonló egyedek közül egyet kijelöl. Ilyen szerepben fordulnak elő általában:

a) A főnévi mutatónévmási jelzők:¹ az, ez, ugyanaz, ugyanez, azon, ezen stb.: „Hát ezt a csizmáncskát akkor elvinném az Irmuskánknak” (Illyés Gy.: Puszta népe⁷ 154); „először szánt a magáén az a béres” (uó.: Megy az eke); „Ez a három szoba volt az egész lakás” (Móricz: Rokonok 92); „más esetekben a költemény valamennyi sora lehetővé teszi *ugyanazt* a kétféle ritmizálást” (Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951. 39); „*Ugyanezen* két hónap alatt [Lenin] öt tanulmányt írt” (TársSzle. 1953: 83); „Az a madár igen ritka, kinek kedves a kalitka” (km.); „Ne beszélj többet *arról* a dologról”; stb. — A főnévi mutatónévmásnak ebből a szerepből alakult ki nyelvünkben a határozott névelő.

b) Az *-ik* végű fokozott melléknevek: „A *kisebbik* fiúnak torokgyulladás lett” (Móricz: Rokonok 72); „az ember legszebb álmaival szemben | törték porrá hazád *legszebbik* városát” (Devecseri: Csillag 1952: 901); „Kocsisom, kocsisom, *nagyobbik* kocsisom” (Kőműves Kelemenné); stb.

c) A felsőfokú melléknevek: „A *legkisebb* fiú kenyeret kér s majszol” (Arany: Családi kör); „valami hallatlan fényűzéssel berendezett villát épített a *legmodernebb* német stílusban” (Móricz: Rokonok 58); „s az utcán cirpel, mint egész sereg | tücsök a *legutolsó* villamos” (Kuczka: Csillag 1952: 699); „Talán ... ez is a *legjobb* megoldás” (Csillag 1952: 538); stb.

d) A tulajdonnevek: „*Izabella* királyné Budában | Azt se tudja hová lesz buvában” (Arany: Török Bálint); „korán felmentünk a piacra, *Gábor* komáigazgató is” (Csillag 1952: 283); „*Morzsa* kutyánk, hegyezd füled” (Petőfi: Anyám tyúkjá); „inkább a *Jóska* kost nevezette volna ki Noszty úr főispánnak, mintsem méltóságodat” (Mikszáth: A Noszty fiú³ I, 121); „egy völgykatlanban előtűnt a hitvány *Krapecz* falu” (i. m. 73); „Az öreg most gépállomásvezető *Békés* megyében” (Csillag 1952: 540); „Lássák meg arcuk a *San* folyó tükrebe” (Gyóni G.: Csak egy éjszakára...); „Különös szép ház. Művészeti folyóiratokban az *Arany Fácán*-kávéházban szokott ilyeneket látni” (Móricz: Rokonok 113); stb.

e) Sorszámnevek: „Menvén hát Jónás, *első* nap kiére egy sátrakkal telt, csillagforma térre” (Babits: Jónás könyve); „A szem is elfáradt, mire a *tizedik*, *tizenkettedik* hintó is átszalad előtte” (Mikszáth i. m. II, 253); „A *huszadik* században élünk”; stb.

¹ SZABÓ DÉNES azokat a szerkezeteket, amelyekben a jelző főnévi mutató névmás, értelmezős szerkezeteknek tekinti (i. m. 284, 333).

f) Hasonló szerepük van többnyire a sorszámnevektől jelentésben sokszor alig vagy igen nehezen elhatárolható helyzetjelölő melléknemeknek: „A háromszoros strófájú *Tévedtem és tévedve* című [Ady verse] a *közbűlső* rövid sort rímtelen hagyja” (Horváth János i. m. 166); „Az *utolsó* mondatot azonban elkapta” (Csillag 1952: 285); „A *hátsó* balsarokból [a szekrényből] kivette a régi szalonkabátot” (Móricz i. m. 21); „A *túlsó* parton varjuraj felel” (Juhász Gyula: Tápai lagzi); stb.

Ezeket a jelzőket *kijelölő* (vagy inkább *meghatározó*¹, esetleg *egyedítő*²) *jelzők*-nek nevezzük. (A pontos műszóhasználatban még nem állapodtunk meg.)

Véleményem szerint azonban a jelzőknek minősítő és kijelölő (meghatározó, egyedítő) jelzőkre való szétoztása a minőségjelzők nagy csoportján belül is csak mellékszemponként alkalmazható, mivel a két jelzőtípus nem választható el mereven egymástól. Megjegyzem, hogy a jelzőknek ilyen jellegű kettéosztása a külföldi szakirodalomban sem általános. Egyes nyelvtanok jelentéstani, alaktani alapon különböztetnek meg bizonyos csoportokat a jelzők nagy kategóriáján belül (vö. pl.: OTTO LYON, *Deutsche Grammatik*. Leipzig, 1909. 64—5; WALTER JUNG, *Kleine Grammatik der deutschen Sprache. Satz- und Beziehungslehre*. Leipzig, 1953. 62—5; *Grammatika ruszkovo jazika* II/1. Moszkva, 1954. 532—9). Másokban viszont — úgy látom, hogy elsősorban a francia nyelvtanokban — megvan a minősítő és a kijelölő jelzők csoportja (vö.: PIERRE LAROUSSE, *Grammaire Supérieure*. Páris, é. n. 393—422; *Grammaire de l'Académie française*. Páris, 1932. 67—94). — Például ebben a mondatban „Pista kék ruhát vett fel”, a *kék* melléknév minősítő jelző, ugyanis leszűkíti a *ruha* fogalmának körét (kifejezi, hogy milyen ruháról van szó, nem fekete, fehér, barna, szürke stb.), de nem jelöli meg pontosan azt az egy ruhát, amiről beszélünk. Ebben a mondatban: „Pista felvette a kék ruhát”, a *ruha* fogalmi körébe tartozó egyedek közül egyetlen egyet nevezünk meg, s ebben a meghatározásban, egyedítésben, kijelölésben — véleményem szerint — a *jelző* nek is van funkciója, azaz itt a *kék* jelző minősít, de egyúttal meg is határoz, ki is jelöl. — Megjegyzem, hogy a véleményünk szerint minősítő, illetőleg kijelölő (meghatározó, egyedítő) jelzők nagyjából az elemzésükkor használatos kérdőszó szerint is elkülönülnek, amennyiben a minősítő jelzőkre általában *milyen?*, *miféle?*, *micsoda?*, *mekkora?* a kijelölő (meghatározó, egyedítő) jelzőkre többnyire *melyik?*, *hányadik?* kérdéssel kérdezzünk.

A minősítő és a kijelölő (meghatározó, egyedítő) jelzők megkülönböztetése csak a minőségjelzők csoportján belül lehetséges, a mennyiségjelzők között ilyen megkülönböztetést nem lehet tenni. A mennyiségjelzők tartalmas szóval vagy rámutatással egységesen mennyiségi szempontból határozzák meg a jelzettet (kivéve természetesen a sorszámnevi jelzöt). Így a minőségjelzők két alsóportja közül egyikbe sem sorolhatók be, bár talán a kijelölő (meghatározó, egyedítő) jelzőkhöz állnak közelebb.

7. KELEMEN JÓZSEF a Magyar Nyelvtudományi Társaságban a jelzőknek minden eddiginél alaposabb és részletesebb osztályozását mutatta be. Ő a *minőségjelzők*-ön és a *számjelzők*-ön kívül megkülönböztet *helyzetjelzők*-et, *mutató*-, *határozatlanságot kifejező*, *egyénytű*, *általánosító*, *hasonlító*, *fokozó*,

¹ A műszó TEMESI—RÓNAI—VARGHA idézett művéből (266) való.

² KELEMEN JÓZSEF MŰSZAVA.

nevező, idézet-természetű és hangulati jelzők-et. Ennek megfelelően KELEMEN a jelzőknek általunk javasolt osztályozását szűknek is tartja (vö. I. OK. IX, 352). KELEMEN osztályozását részletesen nem ismerjük, munkája nyomtatásban még nem jelent meg, így rendszerezését egyelőre nem lehet értékelni. A jelzőknek általa felsorolt fajtái nyelvünkben kétségtelenül megvannak. Az a kérdés csupán, hogy ezek a jelzőfajták valamennyien a minőség- és mennyiségjelzők mellé sorolandók-e, velük azonos jellegű jelzőtípust képviselnek-e, vagy pedig — legalábbis egy részüket — célszerűbb-e csak a minőségjelzőkön belül elkülöníteni. Részletesebb anyag híján, egyelőre jobbra csak az elnevezésekből kiindulva — véleményem szerint — inkább az utóbbi eljárás a helyes. Ugyanis — hogy csak néhány típust ragadjak ki — például a minőségjelzők, a fokozó jelzők, a hasonlító jelzők — nem is beszélve a hangulati jelzőkről — szerintem aligha azonos, hanem más-más szempontú osztályozás alapján létrejött, tehát nehezen egymás mellé állítható típusok. De mindettől függetlenül is — úgy gondolom — a jelzőknek ilyen részletes, sok szempontú osztályozása elsősorban szigorúan tudományos igényű, monografikus művekben valósítható és valósítandó meg. A főképpen nem szakembereknek szóló, többé-kevésbé gyakorlati célokat szolgáló, összefoglaló munkákban, kézikönyvekben az ennyire részletes felosztás nem szükségszerű, sőt — talán nem is célszerű.¹

IMRE SAMU

A szótári homonímia kérdéséhez

1. A *homonímia* is azok közé a műszavak közé tartozik, melyekről mindnyájan úgy érezzük, hogy teljesen világosan látjuk fogalmi tartalmukat, mégis, ha utána fürkésznünk, kiderül, hogy egyenként közel sem ugyanazt értjük rajta, sőt egyes konkrét esetekkel kapcsolatban a szakemberek döntései meglehetősen szétágaznak.

A jelen kis dolgozatban, mely javaslattal is megpróbálkozik ugyan, de egyáltalában nem akarja a kérdést eldönteni és inkább csak a vitaindító szerepét igényli, a homonímiával mint *lexikográfiai fogalommal* óhajtok csak foglalkozni. A szótárírás szempontjából nem éppen közömbös, hogy mely szavakat ítélünk homonímeknek, hiszen ezen alapszik a címszójegyzék összeállítása. De ezen felül az egyes szócikkek felépítése is nagy mértékben függvénye annak a felfogásnak, melyet a szótár szerzője a homonímiáról vall. És ha gyakorlati szempontból talán nem is döntő fontosságú, hogy például egy kétnyelvű szótár e kérdésben teljesen következetes legyen önmagához, és eljárása szótár-társaiéval egyezzek, semmilyen szótárnak sincs ártalmára, ha egy kérdésben elvszerűen foglal állást. A lexikográfia fejlődésével

¹ TOMPA JÓZSEFnek „Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről” című előadásához való hozzászólásomban ezt jegyeztem meg: „Helyeslem a jelzők osztályozásában tervbe vett egyszerűsítést. Bevallom, amikor magyaráznom vagy vizsgák alkalmával kérdeznem kellett, hogy mi a kijelölő jelző, a tudományom többnyire meglehetősen csődöt mondott. Ez a fogalom nem volt tisztázva, illetőleg nem volt kellő rendszerességgel indokolva a felvétele.” (I. OK. IX, 382.) — Örülök, hogy a kérdés megtagyargalása és a — reméljük — kellő határokon belül való elintézése a fenti közleményben napirendre került. — PAIS DEZSŐ.

a szótárakkal szemben támasztott igények növekednek, nem közömbös tehát egy-egy lexikográfiai elvnek tisztázása vagy legalábbis e tisztázásra való törekvés.

2. Mindezideig azonban a szótárkészítői gyakorlatban nem alakult ki egységes eljárás. Nem volna itt helye annak, hogy seregszemlét tartsak a világ szótárain, s alkalmasint meg sem érné a fáradságot. Csupán a kezem ügyében levő néhány szótárba pillantok bele, s anélkül, hogy e szótárakat a homonímia szempontjából tüzetes elemzésnek vetném alá, csupán futó megfigyelésekről adok itt néhány példában számot. A Concise Oxford Dictionary⁴ — úgy látszik — elég szabadon kezeli a kérdést, és olykor következtelen. Így pl. külön címszóba kerül a *buzz*² 'zümmög' és 'sűrűn hajigál' meg a *buzz*³ 'méhzümmögés' és 'körfűrész'. Ebből nyilvánvaló, hogy a nagyfokú jelentés-elágazás ('zümmög' — 'hajigál'; 'zümmögés' — 'körfűrész'), nem elég ahhoz, hogy a szótár homonímiát állapítson meg, ellenben mintha a szófaji különbség már ehhez elég volna. Igaz, hogy itt a szótár szerkesztői valószínűleg nem a szófaji különbség alapján hasították a *buzz*-t két címszóba, hanem talán azon az alapon, hogy a névszó másodlagos, az igei tő hajtása. (Nem tudom, hogy ez igazolható-e, és milyen súlyú érvekkel.) Ugyanígy pl. a *job*¹ névszó, és a *job*² ige stb. két külön címszó. De ebben az elvben sem következetes a szótár, mert pl. a *treat* szó egy szócikk, benne együtt van a névszó és az ige, holott itt is a névszó lett az igéből (legföljebb két külön átvételre lehetne gondolni), az említett elvek alapján mindenestre külön címszót várnánk. Egyébként a szótár rendszerint nem választja szét azokat a szavakat, melyeknek etimológiája azonos, még ha esetleg két külön átvételről van is szó, pl. *surd* 'irracionális' és 'zöngétlen' egyazon címszó alatt van. — A Petit Larousse Illustré-ben szintén nem egy ellentmondást találunk a homonímia szempontjából. Természetesen külön szerepelnek azok a szavak, melyeknek etimológiája teljesen független egymástól, pl. *feu* < *focum* és *feu* < *fatutum*. De külön címszó pl. a *fendant* 'ütés, vágás' és a *fendant* 'harcias; kérkedő', a *gentil* 'pogány' és a *gentil* 'kedves', a *général* 'általános' és a *général* 'tábornok', ellenben együvé van foglalva a *Holande* hímnemű 'sajt', nőnemű 'vászon; porcelán; burgonya', vagy a *langue de boeuf* 'kőműves-szerszám; gombafajta'. — A spanyol Campano Ilustrado (lexikográfiai szempontból is kissé régi módi szótár) nyilván helykímélés céljából összefog mindent, pl. *cuco* 'csinos, kecses; önző; egy bizonyos éjjeli lepke hernyója; kártyajáték; feketésbarna; kakukk; hamiskártyás'. — Ami a kétnyelvű szótárakat illeti, ORSZÁGH Angol—magyar szótára következetes: a nem külön etimológiájú szavak egy címszóba vannak foglalva, tehát pl. a fent említett *buzz*², ³ itt együtt van, egy-egy szócikk tehát ugyanannak a szónak igen heterogén jelentéseit sorakoztatja föl (pl. *surd*, *treat*, *throw up*, *carrier*, *carry* stb.), azaz a homonímia fogalma szűkre van fogva és az elv következetesen végre van hajtva, nomen-verbumok, szófaji különbségek nem adnak külön címszót. Hasonló ORSZÁGH eljárása — mutatis mutandis — Magyar—angol szótárában is. A valódi homonímák, mint pl. *ár* (1, 2, 3, 4), *ír* (1, 2, 3) természetesen külön címszavak, de már a nomen-verbumok, mint *fagy*, *les* közös szócikket alkotnak, a különböző jelentésű *kelet*-ek (1. 'égtáj', 2. 'dátum', 3. 'kelendőség') vagy *ezred* (1. 'katonai csapategység', 2. 'ezredik rész'), *haza* (fn. és hsz.) együvé vannak fogva. Éppígy közös címszó a *bak* 'állat' és 'szerszám', valamint a *barát* 'amicus' és 'monachus', a *csap* fn. különféle jelentéseivel, az *ér* ige különféle jelentéseivel, a *forrás* 'forrongás' és 'kútfő', a *hány* ige 'dobál' és 'okád', a *kerít* 'körülvesz' és 'megszerez (pl. nőt)', a *levél* 'litterae' és 'folium', a *nap* 'égitest' és 'időszak',

a nyelv 'szerv' és 'a gondolatközlés rendszere'¹ stb. ORSZÁGHnak ez az eljárása teljesen világos és következetes. — ECKHARDT SÁNDOR Magyar—francia szótára (1935.) körülbelül ugyanígy jár el, az *ár* négy külön címszó, a *fagy*, *les*-féle nomen-verbumok egy-egy szócikkbe vannak foglalva, a *kelet* három főjelentése, az *ezred*-éi, a *hazá*-k nem alkotnak külön címszavakat, valamint a többi fent idézett példával kapcsolatban is ugyanazok az elvek érvényesülnek, mint ORSZÁGH szótárában. — HALÁSZ ELŐD Magyar—német szótárában a valódi homonímákon (eltérő etimológiájú és jelentésű, de azonos hangzású szavakon) kívül a szófaji különbség elegendő arra, hogy címszópárok keletkezzenek, tehát pl. *arab* fn. és *arab* mn., *iszákos* mn. és *iszákos* fn. külön szócikkek, és természetesen a *fagy* ige és a *fagy* fn., a *haza* fn. és *haza* hsz. szintén elválik egymástól. Ez elvégre világos és következetesen végrehajtható és végre is hajtott megoldás, melyet nyilván nem a homonímia elve, hanem a német nyelv szempontjainak többé-kevésbé megokolható érvényesülése diktált. Az egyéb álhomonímáknak, tehát ugyanazon szó jelentésváltozatainak megítélése már ingatagabb. Pl. külön címszó az *ezred* mn. és az *ezred* fn., ez utóbbi alatt együtt van az 'ezredrés', az 'évezred', és a 'katonai csapategység' jelentés; a *kelet* viszont két címszóba van szakítva: az elsőben együtt van az 'égtáj, világtáj' és a 'kelendőség' jelentés, a második a 'dátum' jelentéssel foglalkozik.

3. Ez az igen röpké tallózás, melyhez csak egy-két közhasználatú idegen és legkiválóbb magyar szótárainknak egynéhánya szolgált mezőül, igazolhatja azt, hogy a homonímia terén egységes gyakorlat nincs. Lehetséges — mint mondtuk —, hogy a kétnyelvű szótárak számára gyakorlati szempontból nem döntő fontosságú a kérdés, bár az elvi alap ezeknek sem válik kárunkra, de például értelmező szótárunknak ilyen szempontból is irányadónak kell lennie.

Közismert dolog, hogy a lexikográfia az alkalmazott nyelvtudomány-nak egyik igen fontos ága, tehát döntéseiben a nyelvtudomány álláspontjához kell igazodnia. Ámde a nyelvészek, akik közül a jó kétnyelvű szótárak szerzőinek zöme kikerül, és az értelmező szótár avatott munkaközössége toborzódott, tudományos szempontból sem egységesen látja ezt a kérdést. Általában szélső sarkpontokként két felfogás küzd itt egymással.

Az egyik, a szigorúan nyelvtörténeti szemlélet szerint homonímáknak csak azok a külön eredetű (egymástól független etimológiájú) szók tekinthetők, melyeknek hangtete a nyelvtörténeti fejlődés során egybeesett, holott jelentéseik különböznek egymástól, mint pl. *zaj* 'lárma' és *zaj* 'vízen sodródó jégtáblák'; *ér* 'eljut rhová' és *ér* 'kis csermely; véredény'; *öl* 'életet vesz' és *öl* 'emberi testtáj', esetleg *öl* 'mértékegység'; *kar* 'végtag' és *kar* 'énekesek csoportja; az éneklés helye'; stb. Minden olyan esetben, amikor nem külön etimológiájú szavakról van szó, nem beszélhetünk homonímiáról, bármilyen messze távolodtak is egymástól a szó egyes jelentésváltozatai, azaz nem lehetnek külön címszavak azok a szók, melyek bár egyformán hangzanak, jelentésükben ma már látszólag függetlenek egymástól, de ez a jelentésbeli eltérés ugyanannak az egy szónak elágazó jelentésfejlődésével keletkezett.

¹ A jelentésre való utalásban egyáltalában nem törekedtem még elnagyolt értelmezésre sem, csak jeleztem, melyik jelentésváltozatról vagy jelentésváltozat-csoportról van szó. Pontos meghatározás e cikk szempontjából fölösleges, a magyarul tudó olvasót egyszerű eljárásom nem vezetheti félre.

A szigorúan diakronikus jellegű felfogással szemben az ellenvélemény a homonímia fogalmában a szinkronia szemszögéből tekintett jelenséget lát, azzal érvelve, hogy a szótárban csak ez a szempont érvényesülhet, minthogy — kivételes szótártípusokat nem számítva — az ilyenfajta lexikográfiai művek rendszeren szinkrón nyelvyanyagot tárnak föl. E vélemény szerint homonímek volnának azok a szavak, melyeknek hangzása azonos, jelentésük azonban annyira eltér, hogy az átlagos nyelvérzékű ember nem érzi őket származásuk szempontjából összefüggőknek. Ez elgondolás szerint homoním volna és külön címszót alkotna pl. a *levél* 'missilis' és a *levél* 'folium' (a *papír*-, *könyvlevél*-, *aranyfűst-levél* stb. hovatartozása persze újabb problémát jelentene, s ezt ki az elsőhöz, ki a másodikhoz kapcsolja, de talán olyan is akad, aki egy harmadik „homoním” szót venne föl); *mulya* 'öszvér' és *mulya* 'ügyefogyott'; *kezel* 'kezet fog' és *kezel* 'bánik valakivel'; *íz* 'gusztus' és *íz* 'lectuarium'; *barát* 'amicus' és *barát* 'monachus'; stb. Sőt olykor megszűnnének homonímák lenni, tehát egyazon szóciikkbe kerülnének olyan szavak, melyek eredetük szerint egymástól függetlenek, mint pl. a fent említett *zaj* 'lárma' és 'jeges ár'.

A történeti szempont szigorú alkalmazása leegyszerűsítene a problémát. Vitás kérdés alig maradna. Egy-két esetben az etimológia ugyan nincs minden igényt kielégítően tisztázva, itt tehát a vélemények eltérhetnek, de egyébként a megoldás nem okoz nehézséget. ORSZÁGH és ECKHARDT szótárai ebben a szellemben fogják föl a homonímia kérdését, s ezért következetesek tudnak lenni.

A szinkrón szempont érvényesítése sokkalta ingatagabb, hiszen a laikus ember nyelvérzékére, nyelvtudására épít, ez pedig egyénenként igen változatos (a nyelvész maga legtöbbször meg sem tudja ítélni, mert a saját nyelvérzéke jóval tudatosabb, tehát úgynevezett közvélemény-kutatást kell rendeznie, s ez szükségszerűen korlátozott számú egyénen alapszik), sőt a „nyelvérzék” ugyanabban az egyénben is ingadozhat aszerint, hogy hajlandó-e az illető gondolkodni vagy nem. Ha ennél a szélsőségesen szinkrón szemléletnél kötnénk ki, számtalan esetben nehéz volna eldönteni, hol vonjuk meg azt a határvonalat a jelentésváltozások mezején, amelyen innen még jelentés-változatokról, túl azonban már homonímákról, egyalakú, de külön jelentésű szavakról beszélünk. Egy munkaközösség ilyen esetekben hajlandó szótöbbséggel dönteni, holott — a közelmúltból nem hiányzik példa rá — a testületek szótöbbségi döntései az alkalmazott nyelvtudomány területén nem mindig szerencsések, és nem mindig homogén eredményt adnak. Ha pl. az *aranyeső* 'növény', az *aranyeső* 'Danae kalandja', és az *aranyeső* 'tűzijátékfajta' három külön szó, nehéz megérteni, miért nem kap külön szócikket az *áll* 'stat', a *valamiből áll*, az *áll* 'folyik' (*áll* a *bál*, a *mulatság*), az *áll* 'szünetel' (*áll* a *munka*) stb. stb., vagy a *tart* 'kézben fog', a *tart* 'időben kiterjedése van', a *tart valamitől* 'fél' és még jó néhány. Jellemző különben, hogy éppen egyes igék nagyfokú polyszemantikája miatt ennek az elgondolásnak a hívei jóval kevesebb igei homonímiát követelnek, mint névszóit, maguk is meghökkennének vagy egy tucat *áll*, *tart* stb. ige láttára. Bármennyire szinkrón munka is egy szótár, főleg a kétnyelvű szótár, de szélesebb határok között azok az értelmező szótárak is, a homonímiának ilyen szinkrón értelmezése föltétlenül zsákutcába visz. Az értelmező szótárral kapcsolatban azonban még más baj is van. E szótár bizonyos fokig normatív, és ha a remélt sikert valóban eléri, azzá válik olyan vonásaiban is, melyekben erre talán nem is gondolt. S ha a *levél*¹ és *levél*², *daru*¹ és *daru*², *válik*¹ és *válik*²-féle szétválasztást talál a szótárban, tehát olyant, mint *ár*¹,

*ár*², *ár*³, *ár*⁴-gyel kapcsolatban, a laikus szótárforgató föltétlen azt a következtetést fogja levonni, hogy ezeknek éppúgy nincs közük egymáshoz, mint a különféle *ár*-oknak. S ezen nem lehetne azzal sem segíteni, ha az előszó pontosan megmondaná (föltéve, hogy meg tudja mondani), mit tekint a szótár homonímának, mert az előszót alig olvassák.

4. Persze azon, hogy a szótár az utóbbi irányban soha föltre ne vezesse az olvasót, csak az segítene, ha a homonímia szigorúan történeti értelmezésénél maradnánk.

És én megvallom, legszívesebben ebben állapodnám meg, ez — alig néhány esetet kivéve — legalább egyöntetű, félreérthetetlen eredményt adna. Ámde kétségtelen, hogy az értelmező szótár munkaközössége — legalábbis annak a homonímiával bíbelődő része — inkább a másik irányba hajlik. Kétnyelvű szótáraink egy része is hajlandó többé-kevésbé átsiklani ebbe az irányba. És nemcsak az értelmező szótár munkaközössége, de e csoporton kívüli nyelvévszek is szép számmal hajlandók a homonímiát mint szinkron kérdést fölfogni. S be kell vallanunk, hogy ha a történeti szempontot vas következetességgel végrehajtjuk, olykor a laikust megdöbbsentő eredményekre jutunk. Pl. egybe kerülne az *ér* 'eljut valahová; megérint valamit' és az *ér* 'értéke van'; közös címszóba kerülne esetleg a *valaminek az est(e)* és a nap *est(e)*, a *filé* 'étel' és a *filé* 'rece', a *fogas* 'hal' és a *fogas* 'ruhaakasztó' stb. A magam részéről ebben ugyan semmiféle bajt nem látok, és még sohasem hallottam, hogy ECKHARDT vagy ORSZÁGH szótárainak forgatóit ez zavarta volna, vagy éppen félreértést idézett volna elő. Mégis fölvetem itt azt a lehetőséget, hogy kölcsönös engedményekkel kialakítsunk egy elfogadható megoldást, bár az kétségtelen, hogy minden engedmény, mely az elvek tisztaságának a rovására megy, egyben bonyolítja a kérdést, és megszorítja azoknak az eseteknek a számát, amikor önkényesen kell dönten.

A következőképpen látom a dolgot megoldhatónak:

1. Homonímia volna minden olyan eset, amikor a kérdéses szavak egymástól független etimológiájúak, tehát az *ár* 'fluctus', az *ár* 'pretium', az *ár* 'subula' és az *ár* 'area'; a *faló* 'fa-ló' és a *faló* 'aki fal', a *busz* 'autóbusz' és a *busz* 'gőz', a *belga* 'belgiumi' és a *belga* 'hibás beszédű', a *borostyán* 'növény' és a *borostyán* 'gyantakövélet' stb. Ebben a pontban azt hiszem, mindenki egyetért. Csupán a hangutánzó-hangulatfestő szavak adhatnak itt fel egy-két esetben problémát, mert elvégre lehetséges, hogy pl. *fecseg* (az ember) és *fecseg* (a folyadék) egymástól függetlenül keletkeztek. Nehéz volna igazolni föltétlen biztonsággal azt, hogy a két változat közvetlenül összefügg, mégis azt hiszem, hiba volna, ha két szót csinálnánk belőlük; ez tudniillik precedenst alkotna hasonló szétválasztásokra, pl. volna egy *zúg*¹ (a vízár), *zúg*² (a szél), esetleg *zúg*³ (a tömeg) és *zúg* (a fül) és sok hasonló, hiszen tudjuk, hogy éppen a hangutánzó szavak több hasonló természeti hangra ráillenek. Ilyen esetekben tehát nem vennék föl semmiesetre sem homonímiát, azaz külön címszavakat. Ennek értelmében pl. egyazon szócikkbe kell hogy kerüljön a *búg* (a gép) és a *búg* (a galamb), sőt a *búg* (a disznó) is a nagy jelentésbeli eltérés ellenére, amint-hogy a *görög* (a disznó) is a *görög* ige szócikkének egy jelentésváltozata. — Maradnának még a bizonytalan vagy vitatott etimológián alapuló összefüggések, noha ilyen nagyon kevés van. Itt ellenkezőleg inkább a homonímia mellett döntenék. Ilyen volna pl. a *fok* 'gradus', *fok* 'promontorium', *fok* 'os lacus', *fok* 'pars acus aut securis'.

2. Jövevénytiszavak esetében külön etimológiának volnának tekintendők a külön — más-más jelentéssel — egymástól függetlenül átvett szavak, azaz a szónak magyar és nem idegen nyelvi etimológiája volna irányadó. Így: *filé* 'szelet' és *filé* 'rece'; *bosztón* 'játék' és *bosztón* 'tánc'; *misztérium* 'titokzatos-ság' és *misztérium* 'bibliai tárgyú színjáték': ez utóbbi voltaképpen eredeti etimológiájában is különbözik az előbbitől, minthogy az a francia *mystère* visszalatinosítása, ez meg a latin *ministerium*-ből vagy legföljebb a *mysterium* és a *ministerium* keveredéséből származik. Esetleg vitatható olyan eset, mint a *kamara* 'kamra' és 'testület', hol kétes, vajon külön átvételről vagy tükörszóról van szó, de nagy hibát semmiesetre sem követünk el, ha ezeket is — a fönti elv alapján — homonímáknak minősítjük.

3. Homonímáknak lehet tekinteni azokat a szavakat, melyek ugyan közös tőből ugyanazzal a képzővel alakultak, tehát egybehangzók, de mégis egymástól független alakulások, amennyiben az alapszó más-más jelentéséből származnak, vagy legalább föltehetőleg más-más alapjelentés hajtásai, nem pedig a származékban történt jelentésváltozás eredményei. Így homonímáknak volna tekintendő a *kelet* 'égtáj', a *kelet* (a levélen) és a *kelet* 'kelendőség', a *boltos* 'kereskedő' és a *boltos* 'boltozatos', a *rákos* 'amiben rák él' és a *rákos* 'rákbetegségben szenvedő', a *tüzelés* 'fűtés' és a *tüzelés* 'lövés' stb.

Értem, hogy a 3. pont már nem olyan megnyugtató, mint az előbbieket, főleg az első. Lényegtelen, hogy így gyakran igen különböző jelentésű szavak kerülnek együvé, pl. *sikló* 'kígyó' és *sikló* 'szállító berendezés', minthogy mindkettő a *siklik* igének megközelítően azonos jelentéséből származnak. Éz egyáltalában nem volna baj, több jelentésű tőszó is bőven van. Nem baj éppen az sem (noha ez már zavart vagy legalábbis elképedést okozhat), hogy ily módon az alapszó egy szócikkbe tömörül minden jelentésváltozatával, a származékok azonban több szócikkbe oszlanak. Így: *esik* egy címszó (a jelentésváltozások magán az *esik* igén végbemehettek), az *eső* kettő; a *bolt* egy címszó, a *boltos* kettő; a *kel* egy címszó, a *kelet* három, a *költ* meg éppen négy. Nehezebb kérdés az, hogy az alapszó milyen fokú jelentés-eltérésére visszamenő származékok volnának homonímáknak tekintendők. Pl. kétségtelen, hogy a *tüzelés*¹ és *tüzelés*² két külön jelentésű *tüzel*-ből származik ('tüzet rak' és 'lő'), de vajon nem vehető-e föl, hogy a *tüzel* maga két eltérő jelentésű *tűz* hajtása, tehát szintén homoníma-pár?

Azt hiszem, itt már nem lehet határozott szabályt adni, csak józan óvatosságra inteni: minél kevesebb homonímát teremtsünk, főleg, ha nem vagyunk biztosak, hogy a jelentésváltozás nem a származékban ment végbe. A *tüzel* esetében ugyanis — akár német tükörszó ez az ige, akár nem — valószínűleg az ágyúval vagy a kanócos, sőt a kovás puskával kapcsolatban való-ságos tűzgyújtásról van szó, noha viszonylag későn van csak e jelentésre ad-tunk (NySz., de vö. *tüzes*: OklSz.). Persze egy-egy esetben komoly bizonytalan-ság támadhat, mert nem lehet eldönteni: az alapszóban ment-e végbe a jelentés-változás vagy a származékban. Minél finomabb megkülönböztetéseket teszünk a homonímia szempontjából, annál több kényes esete lesz a szótáríróknak. A legtöbbször azonban a kérdés nagy valószínűséggel eldönthető; pl. nagyon valószínű, bár nincsen minden kétségen felül, hogy magában az *esik* igében támadt a 'pluít' jelentés, és nem előbb az *eső*-ben a 'pluvia'; az *ekhós* (vers) és az *ekhós* (szekér) nyilván két külön címszó volna (a 3. pont szerint), bár nem lehetetlen, hogy az *ekhó*-nak 'kocsiernyő' jelentése az *ekhós*-ból való elvonás. Ilyen bizonytalan-ságok fennállhatnak, és ilyenkor esetleg szükség van némi

szótárírói önkényre: az egyszerűbb megoldást választani, azaz a homonímiát inkább csak a származékokra korlátozni.

Olykor megtörténhetik, hogy az alapszó megfelelő jelentésváltozata nem mutatható ki. Pl. a *kel* igének megvannak azok a jelentésváltozatai, melyek a (pénzt) *költ*, (tojást) *költ* stb. származékokban jelentkeznek, de — tudomásom szerint — nincs kimutatva a *vers kel* kifejezés (bár e *költ* gyökerét nem nehéz megállapítani: *hír kel*, *hazuugság*, *csalás*, *hiábavalóság kel*, l. NySz.). Különösebb nehézséget ez a tény nem okoz, a (verset) *költ* származék bizonyosan nem a *költ* származékban végbement jelentésfejlődés eredménye.

Néha a képző rendkívüli rugalmassága következtében a származékok az alapszó igen változatos jelentéséből indulhatnak ki, és a címszavak számát szinte tetszés szerint lehetne szaporítani; ez bizony gyakorlati szempontból nem valami előnyös. Pl. a *feketéz* nemcsak 'fekete kávét iszik' és 'tiltott kereskedelmet folytat' (tehát a *fekete* két eltérő alapjelentése következtében két külön címszó), hanem 'börtönben vásznat szenesít (tapló gyanánt)', 'börtönből levelet kijuttat' (ezek elvégre egybe foghatók a 'fekete kereskedelmet folytat' tal), továbbá: 'mindig azt mondja: fekete', 'fekete színnel fest', 'fekete festéket gyárt', 'fekete festékekkel kereskedik' stb. Ám ilyen eset nem éppen gyakori s a lehetséges változatok jó része inkább csak lehetséges, mintsem valóban megvan (bár a fönti példák mind a valóságból vannak merítve).

Ez a pont tehát annyiban nem kifogásolható, hogy elvszerű, mert a keletkezésre, az etimológiára viszi vissza a kérdést. Más kérdés, hogy gyakorlati szempontból célszerű-e, ugyanis túlfinomítva a fogalmat, a szótárírónak a dolgát kétségkívül megnehezíti.

4. Ugyancsak külön szavaknak lehet tekinteni azokat, melyek azonos hangzásukat annak is köszönhetik, hogy alapszavuk és képzőjük azonos (jelentésük persze eltér), abban az esetben, ha egyikük elvonás egy összetételből, vagy mind a kettő elvonás, de más-más összetételből. Pl. *nász* 'házasság' és *nász* 'a házastársak valamelyikének apja' (← *nászapa*); *paradicsom* 'mennyeország; édenkert' és *paradicsom* 'gyümölcs' (← *paradicsom-alma*); *sváb* 'nemzetség' és *sváb* 'csótány' (← *svábbogár*), *csárdás* (← *csárdásgazda*) és *csárdás* (← *csárdás tánc*), *gulyás* 'tehénpásztor' és *gulyás* 'étel' (← *gulyáshús*). Továbbá: *bugyogó* 'nadrág' és *bugyogó* 'korsó'; *csákó* 'szarv' és *csákó* 'katonai főveg'; *here* 'mirigy' és *here* 'takarmánynövény'; *lopó* 'tolvaj' és *lopó* 'hébér'; *málé* 'kukorica, kukorica-lepény' és *málé* 'ügyefogyott'; stb. Persze itt is gyakran nem lehet kimutatni, hogy a föltett összetétel valaha valóban megvolt, sőt sokszor lehet, hogy nem volt meg, hanem a kérdéses szó egy vele valamilyen okból asszociálódó másik szó analógiájára alakulhatott. Azt azonban igazán nem lehet kívánni a szótárírótól, hogy ilyen szubtilitások vizsgálatába bocsátkozzék.

E pont tehát elvszerűség szempontjából védhető (az imént említett megszorítással), de a szótáríró kenyerét ez is segít megkeseríteni.

5. Eddig, bár kiterjesztettük a homonímia fogalmát, vagy — ha úgy tetszik — értelmezését tágabban, de pontosabban adtuk meg, voltaképpen mindvégig híek maradtunk ahhoz az elvhez, hogy a homonímia kérdése a szó eredetével függ össze, csupán az eredet szempontjából döntő mozzanatot nem korlátoztuk a problematikus szavak minden egyes elemének etimológiai azonosságára, hanem a szó valódi, közvetlen eredetében kerestük, és — mint láttuk — az alapszó és a képző(k) azonossága ellenére a közvetlen eredet

homonímává választhat szét két azonos hangzású szót. Láttuk azt is, hogy a homonímiának ilyen, egyébként elvszerű kiszélesítése is nem egy esetben megnehezíti a döntést a szótáríró számára, tehát gyakorlati értéke legalábbis vitatható, hiszen ilyen módon a szó történetének vizsgálatában több szempontot kell figyelembe vennie, s minél több az ilyen szempont, annál több az eshetőség arra, hogy éppen a döntő mozzanat körül homály van, tehát a döntésnek alapja ingatag lesz. Igaz, hogy a szókincs tengeréhez viszonyítva ilyen eset talán nem sok van, mégis azt hiszem, hogy legalább a kétnyelvű szótárak szerkesztői jobban teszik, hogyha a homonímiát az 1. vagy legfőljebb az 1. és 2. pont szerint értelmezik.

Mindenesetre fontos azonban, hogy egy szóban a nyelvtörténet során végbement jelentéstagozódás nem lehet alapja homonímia föltevésének, azaz ha egy szónak több, esetleg igen eltérő jelentései a szó eredeti alapjelentésének megváltozása útján jöttek létre, nem beszélhetünk homonímákról. Tehát pl. *bak* 'állat' és 'szerszám' egy szónak számít több jelentéssel; ugyanígy *bíbe* 'sebecske' és 'a virág termőszála'; *bagó* 'bagoly' és 'dohánymocok'; *barát* 'szeretett embertárs' és 'szerzetes'; *bárha* óhajtó és megengedő; *hány* 'dobál' és 'okád'; *deres* 'ló' és 'pad'; *forrás* 'buzgás' és 'kútfő'; *fog* ige és segédige; *csap* 'hordó, vízvezeték stb. kifolyója', 'faereszték', 'szőlővessző csapja', 'agancs ága'; *karaj* 'széle vminek', 'szelet' és 'bordaszelet'; *kerít* 'körülvesz' és 'megszerez'; *ökörsem* 'ökör szeme' és 'madár'; *nyelv, nap, ér* ige stb. — Lehet, hogy egyes laikusok számára meglepő lesz, ha együtt találják pl. az *ér* ige minden változatát, a különböző jelentésű *nap*-ot stb., de ez legfőljebb a nem szakmabeli szótárhasználó nyelvi öntudatát fogja fejleszteni, esetleg meggon-dolkoztatja a szavak életéről, összefüggéseiről, ha ugyan egyáltalában föltűnik neki. Ha igen, annál jobb; semmilyen szótárnak sincsen ártalmára, ha tanít.

Ha egy szó egyik jelentésváltozata idegen hatásra keletkezett tükör-alakulás, akkor fölmerülhet az a kérdés, vajon nincs-e ok rá, hogy a magyar-ban homonímiáról beszéljünk, tehát pl. ne csak *rákos*¹ és *rákos*² válják külön, de *rák*¹ 'állat' és *rák*² 'betegség' is. Azt hiszem, ez különösen veszélyes eljárás volna, ez esetben ugyanis a *kinéz, följog, belát* és igen sok más szintén új címszavakat szülnének, és megintcsak a „maximális homonimophilia” betegségébe esnénk. Nem tekinthető tehát homonímiának az *akna* 'bányakürtő; várfal aláásására nyitott folyosó; földbe ástott vagy vízbe süllyesztett robbantószer; lövedékfajta'; a *daru* (madár és gép); a *gém* (madár és gép); az *aranyér* 'kőzetbe ágyazott nyersanyag-vonulat' és betegség stb.

6. Igen lényegesnek tartom, hogy magában a szóban végbement jelentésváltozásokon alapuló jelentés-elágazódást sohase tekintsük homonímia alapjának. Ha ugyanis a szótáríró erre az ingoványos talajra téved, saját maga számára — minden gyakorlati előny nélkül — problémák, mégpedig kielégítően semmiképpen még nem oldható problémák tömegét teremti. Meddig, mit tekintsünk csak jelentés-változatnak, tehát egy szócikkbe tartozónak, és honnan mit homonímiának? Hol a határ? Ilyen határt vonni lehetetlen, mint-hogy ahány jelentés-elágazás van, annyiféle jellegű. De még ha lehetséges volna is, akkor is teljesen önkényes volna minden elhatárolás; minden egyes szerző a maga eltérő módján dönthetne és döntene. Hogy a nyelvérzék, az átlagos beszélő nyelvtudata mennyire ingatag, kiszámíthatatlan, mennyire nem alkalmas kritériumul, arról fölösleges beszélni.

A magam részéről — mint említettem — a legcélszerűbbnek az 1. vagy az 1. és 2. pontban vázolt kritériumokat tartom, de ha már ki akarjuk szélesíteni

a homonímia fogalmát (vagy talán csak pontosabban meghatározni), akkor is megmaradnék az említett négy pontnál. Ami ezeken kívül esik, azt lexicográfiai szempontból sem tekinteném homonímának. Minden további engedmény ugyanis növeli a vitás esetek számát, és mind bizonytalanabb talajra sodorja a szótárírókat. Mégis fölvetek egyéb lehetőségeket, noha ezek már — ismétlem — áttörnek a homonímia történeti elvét, és megannyi csapdát állítanak a lexicográfus elé.

Ilyen az igei-névszói tövek kérdése. A *fagy* ige és névszó, valamint a *les* ige és névszó stb. kétségtelenül egy töről fakadnak, egyik a másiknak nem származéka, és nagyon ritkán lehet megállapítani az igének vagy a névszónak az elsőséget, aminthogy valójában a legtöbb esetben e szófajok egyszerre keletkeztek. Ilyen szó nem sok van, és elvégre probléma ezek megítélésében nincs, ha szótári homonímaként való kezelésük, azaz külön címszóként való nyilvántartásuk a homonímiáról vallott felfogásunknak ellentmond is, gyakorlati szempontból nem okoz éppen zavart, ha *les*¹ és *les*²-féle megoldást választunk, bár ennek szükségét vagy különösebb előnyét sem látom.

Ámde, ha a szófaji elkülönülést kritériumnak fogjuk föl, címszójegyzékünk felborul, mert ez elvet másutt is alkalmaznunk kell, tehát természetesen homonímáknak kellene felfognunk a *hét* számn. és a *hét* fn. szavakat (ez négy talán egyélt alapon — a *hét* fn. elvonás a **hét nap*-ból? — védhető volna), az *egy* számn. és az *egy* névelő, a *fő* fn. és a *fő* mn., a *ravasz* fn. (pl. a *puska ravasza*) és a *ravasz* mn., a *haza* fn. és a *haza* hsz. szópárokat, a *meg* hsz., *meg* ksz. és a *meg* igeek. változatokat. Meg vagyok győződve, hogy ezekben a *les* ige és a *les* főnév szétválasztói nemcsak készséggel megegyeznének, de föltétlenül kívánatosnak is tartanák ezeket az elkülönítéseket. Ha azonban ezt a szabályt kimondjuk, akkor a *piros* mn. és fn., az *irigy* mn. és fn., a *meztelen* hsz. és mn. változatokat és ezer más szót is homonímákba kell hasogatnunk. — Ez gyakorlati szempontból éppoly katasztrofális volna, mint amennyire helytelen elméleti szemszögből, hiszen teljesen fölöslegesen, minden haszon nélkül duzasztaná meg igen jelentékenyen a szótár terjedelmét. Ha pedig azt mondaná valaki, hogy a szófaji különbség csak akkor tekinthető megfelelő oknak arra, hogy a szó két szócikkbe repedjen, ha a szófaj-változás nem csak többé-kevésbé alkalmi jellegű, vagy ha a szófaji különbséget jelentékenyebb jelentés- vagy funkcióelkülönülés is kíséri, akkor megint újabb nehézségeket teremtünk magunknak. Az első feltétellel kapcsolatban megjegyzendő, hogy egyáltalában nem könnyű a határ megvonása az alkalmi és az általános szófajváltozás között. Igaz, hogy itt a szótár anélkül is kénytelen nyilatkozni, de egészen más a súlya a külön címszóba szakításnak, mint egy egyszerű szófaj-minősítő megjegyzésnek. Ha pedig a jelentésekben kívánunk lényegesebb eltérést, akkor már a legtöbb igei-névszói tő sem kerülhetne külön szócikkbe, mert pl. a *les*, a *fagy* stb. főnévi és igei változata között ilyen lényeges különbség nincsen. De meg ezzel átsiklanánk arra az igen veszélyes elvre, hogy a homonímia fogalmát a jelentések eltérési fokától tennők függővé. Nem tudom eléggé ismételnem, milyen szerencsétlen megoldásnak tartom ezt. A teljesen bizonytalan nyelvi tudat lemérése legfőljebb széleskörű kutatáson alapulva, statisztikák segítségével történhetnék, de még ilyen módon sem volna egységesen megoldható, és esetenként a legeltérőbb döntéseket eredményezné, mert pl. szétválasztaná a *levél*¹ és a *levél*² szót, de már az *áll*, *tart*, *él*, *elad* stb. igékből sem csinálna 3—4, esetleg 10—12 címszót.

Éppen mivel a lexikográfia gyakorlati fontosságú diszciplína, nem szabad önmagát legyőzhetetlen nehézségek elé állítania. A nyelvi kategóriák állandótlansága és egymásba fonódása éppen elég fogas kérdést ad föl, olyat, amelyet némi önkény nélkül nem is lehet megoldani; ezért ne kívánjuk e nehézségeket szaporítani akkor is, amikor világosan megfogalmazható és a nyelvtudomány szempontjából nézve is kifogástalan elvek az eldöntendő nehezebb esetek számát jelentéktelenné zsugorítják vagy teljesen kiküszöbölik.

7. Ezekben vázoltam elgondolásomat a szótári homonímiáról. Ismétlem, szilárd alapot csak a történeti szempontú meghatározás ad. Ezt a történeti szempontot esetleg kissé kibővíthetjük, de semmiesetre sem tanácsos elrugaszkodni tőle. Tudom, hogy sokan nem értenek velem egyet, és ha egyéb, legalább gyakorlati szempontból megnyugtatóbb megoldást ajánlanak, hajlandó vagyok megnyugodni benne. Én magam ez ideig nem látok ilyet.¹

BÁRCZI GÉZA

Az egy számnév meg az így határozószó

Egy a mögöttünk levő év őszén a Bécsi Kódex megbeszélésével foglalkozó szemináriumi órák előtt közvetlenül ötlött fel bennem a gondolat, hogy az *egy* számnév az *így* határozószóval egyeztethető, s ekként az ez mutatónévmással függhet össze. Az órán jeleztem is ezt a hirtelen támadt feltevést, mivel elég régóta megvan az a rossz szokásom, hogy az egyetemen folytatott oktatás, illetőleg nevelés során nem okvetlenül csak „kész” eredményekkel szabad előállni.

*

1. Az *egy*-re vonatkozó magyarázatokat nem ismertetem. Kellő mértékben tájékoztat róluk az EtSz. 1. *egy* és *egyéb* címszavában, a későbbiekre pedig megfelelően utal a SzófSz.

A SzófSz.-ban jelettek közül egyről megemlékezem. Ez TOIVONENTŐL való. TOIVONEN (Fgr. inl. Affrik.: FUF. XIX, 175) a finn *otsa* 'frons capitis' szóval élükön a finnugorság többi ágából 'homlok, előrészt' értelmű szótakat állít össze; majd megjegyzi, hogy a tőle felhozott 'előrészt' értelmű cseremis *andzal* stb., zürjén *vodž* stb., votják *az* stb. nem kapcsolhatók össze a finn *ensi*: *ennalla* szóval, amint SETÄLÄ és SZINNYEI gondolta. Szerinte az *eggy* idetartozása is bizonytalan.

2. Az után a bizonyos órák után fedeztem fel, hogy az *egy* számnevet az ez névmással összekapcsolta már „A finnugor nyelvek számnevei” című értekezésében ORBÁN GÁBOR (1932.), és hogy ezt a magyarázatot „nem valószínű”-nek minősíti BÁRCZI GÉZA (SzófSz.). Kár, hogy az elutasítás okát vagy okait nem jelzi a SzófSz.

Így én nem látom fölöslegesnek, hogy előálljak az alábbi megfejtési kísérlettel, amely különben — mint az alábbiakból kiderül — ötlet fokán sem

¹ E dolgozatban szereplő példák túlnyomó része az Értelmező Szótár munkaközösségétől összeállított ún. homoníma-javaslatból van véve. A munkaközösség rendkívüli gondnal állította össze — a szótár anyagának korlátai között — a kétségtele és a vitatható eseteket. Ezzel a kérdés előbbre vitelét igen nagy mértékben segítette

volt azonos az ORBÁNÉVAL. S ahogy meg kifejtve alább következik, lényegesen eltér tőle.

ORBÁN (25) a finn *yh-te-*, *kah-te-* második szótagú elemében a finn *tä*, magyar *té*, *té* stb. 'ez' mutató névmást látja. Csatlakozik (28) ahhoz a nézethez (vö. NyH.⁷ 58), hogy a magyar *ez* a finnugor *e* mutató névmásnak meg az említett *te* névmásnak az összetétele, úgyhogy (29) ennek az alakulatnak különböző folytatásai vannak meg a magyar *ez* és *ide* formákban. ORBÁN (29) utal arra, hogy a magyarban kimutatható *-z ~ -d* „hangváltozás” [helyesen: váltakozás], sőt *-z ~ -gy* „hangváltozás” [helyesen: váltakozás]. Ezután (30–1) a magyar *d ~ gy* hangváltozással, továbbá az *e ~ ë ~ i* megfelelésnek az *ez: égy ~ így* esetében való jelentkezésével foglalkozik.

Az ORBÁN-féle magyarázat lehetőségét teljesen nem hárítanám el. Azonban sokkal nagyobb valószínűséget tulajdonítok annak a megfejtésnek, amit a következőkben ismertettek. S ez az — amit már jeleztem —, hogy az *égy* számnév és az *így* névmási határozószó azonosak egymással.¹

3. SETÄLÄ (Zur finnischugrischen Lautlehre: FUF. II, 229) bizonyos cseremiszi, votják és zürjén nyelvelemekhez (l. alább) a magyar *hogy(an)* határozószót veszi fel. Majd ezt teszi hozzá: „Ebenso in anderen ähnlichen bildungen.” — SETÄLÄ később (Die Verwandtschaft der finnischugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu. XXX/5, 23–4) azzal a lehetőséggel áll elő, hogy a szamojéd *O. -nzan* végű adverbialis alakulatnak finnugor megfelelői vannak: szamojéd *kunzan* ~ *kussan*, *kušak* 'wieviel': magyar *hogyan*, *hogy*; votják *kiz̄i*, *kiz̄i*, *kizi* 'wie'; zürjén *kudž*, *kidž*, *kidži* 'ua.'; cseremiszi *kuže*, *kūže* 'ua.'; finn *konsa* 'wann', *konsanaan* 'plane'. SETÄLÄ a magyar *hogyan*, *hogy* alakulásához analógiául erre hivatkozik: „ung. *így* 'so' ~ *ingyen* 'umsonst', urspr. 'so' [jegyzetben: »Siehe jetzt ERNST LEWY, FUF. XIII, 304–7«] von dem demonstrativen pronominalstamm *i*;² ung. *úgy* 'so', *ugyan* 'zwar' zum pronom.-stamm *a-*, *o-*, *u-*.”³ A votják alakulathoz erre utal: *oži* 'so' és *oži-ik* 'ebenso; umsonst'. Majd ezt jegyzi meg: „die fiugr. bildungen gehen auf *-úss-*, *-úšš-* zurück”.

SZINNYEI (A HB. hang- és alaktana: MNY. XXII, 246–7) a HB.-ben 9-szer előforduló *hug* kötőszó kapcsán írja: „A kötőszó, mint tudjuk (l. SIMONYI, MKöt. II. 14), azonos a névmási eredetű *hogy* kérdő határozószóval. Alapszava a *hol*, *hul* (NySz.), *hun* (NySz. MTsz.), *honnán*, *hunnan* (MTsz.), *hová*, *huá*, *huva* (MTsz.) stb.-beli *ho-*, *hu-*; a *-gy* képzőnek megfelelői: zürj. *-dž*, *-dži*, votj. *-ž*, *-ži*, *-ži*, cser. *-že* ezekben: zürj. *kudž*, *kidži* 'wie', votj. *kizi* ua., cser. *kuže* ua.; votj. *ož*, *oži*, *oži* 'so, also' (SETÄLÄ: FUF. II, 229; SUS. Aik. XXX₅, 23; WICHMANN, Wotj. Christ. 74, 89).”

4. A SETÄLÄTŐL és SZINNYEITŐL számba vett összevetéseket különben még ezekkel gyarapíthatjuk: zürjén: *tađž* 'so, auf diese Weise'; *tađzi* 'ua.'; *tađžen* 'ua.': *ta* 'dieser' (WICHMANN—UOTILA, Syrj. Wortschatz 268–9) ~ votják *taž*, *taži* (uo.) | zürjén *edži* 'so, auf solche Weise': *e* 'diese' (i. h. 41) | zürjén *etađž* 'auf diese Weise, so' és *etađžen* 'ua.': *eta* 'dieser' (i. h. 40).

SZINNYEI — mint láttuk — a magyar *-gy* formansot, illetőleg finnugor-ságbeli megfelelőit képzőnek mondja. Felmerülhet a kérdés, hogy amennyiben

¹ Meglepő különben, hogy ORBÁN az *így* határozószót mint az *ez—ide* szócsoport tagozékát nem említi meg.

² Vö. i. h. 32.

³ I. h. 33.

a *gy* formans, akkor miért ne tekintjük inkább ragnak, mert hiszen a magyarban is, a rokonságban is határozószók végén szerepel.

5. A magyarból csakugyan ismerünk képzőt, amely *-gyi* ~ *-gy* formában jelentkezik, főképpen az ómagyar korszak folyamán. Ezt a *-gyi* ~ *-gy-t* a *-di* ~ *-d* képző változatának szokták vagy szoktuk tekinteni.

Ezzel a felfogással szemben GYÖRKE JÓZSEF „A *-gy* névszóképző” című közleményében (MNY. XXXVI, 34—41) a *gy* alakú formansot mutató esetek adatainak összeállítása alapján ezt a következtetést vonja le: „A *-d* és *-gy* képzőknek egymáshoz való viszonyát, azt hiszem, kitűnően tisztázzák azok a példák, melyekben egy és ugyanazon helynek a neve a *-gy* és *-d* képzős alakon kívül még *-s*, *-n*, *-sd* stb. képzős alakban is előkerül: Anonymus 46. §: *Gyoyg*, V. S. Ger. 19. §: *Dyod*, 1363: *Dius* stb. | 1383: *Kekugh*, *Kekegh*, 1387: *Tothkekes*, 1400, 1439: *Kekogh* stb. | 1341: *Hasagh*, 1411, 1428: *Hasad*, 1435: *Hassan* | 1474: *Nyarad*, 1481: *Nyarag*, 1485: *Nyerald*, 1486: *Nyarasd* stb. — Mivel a *-d* > *-gy* képzőfejlődést nyelvtörténetileg nem tudtuk igazolni, minden javunk megvan ahhoz, hogy a fenti példák alapján a *-gy* és *-d* képzők egymáshoz való viszonyát is olyanak minősítsük, mint amilyen a *-gy* és *-n*, *-gy* és *-s*, *-gy* és *-sd* stb., illetőleg *-d* és *-n*, *-d* és *-s* stb. képzőké, vagyis bennük rokon funkciójú, de különböző eredetű képzőket lássunk.” — GYÖRKE a *-gy* névszóképzőt nyelvünk ősi örökségének nyilvánítja, a déli-osztják nyelvjárásokban előforduló *-nt* ~ *-nk* képzővel egyezteteti, és előzményükül, illetőleg a képző ugor alapalakjául **-ntš* vagy **-ntš* formansot vesz fel.

N. SEBESTYÉN IRÉN „Fák és fás helyek...” című tanulmányában (NyK. LII, 8—9) a tölem (MNY. XXX, 104) a *tül* > *töl* alakkal szemben *-gy* képzős származéknak magyarázot *tülgy* > *tölggy* fanév¹ tárgyalása során — egyes pontokon GYÖRKÉ-t kiegészítve — szól hozzá a magyar *-gy* (*-ngy*) ~ finnugor **-ntš* vagy **-ntš* denominalis névszó-, illetőleg névmásképzőhöz. Fejtegetésének egyik részlete: „Valószínűnek tartom, hogy a demin.-kollektív jelentésű magyar *-gy* névszóképző azonos eredetű azzal a fgr. **-ntš* v. *-ntš* képzőre visszavezethető *-gy*, *-ngy* képzővel, amely megvan az *igy*, *igyen* ~ *ingyen*, *ügy*, *ugyan*, *hogy*, *hogyan* névmásokban. Ennek a magyar *-gy*, *-ngy* névmásképzőnek a finnben *-ns-* képzőelem felel meg. Nasalis nélküli megfelelői vannak a cseremiszből és a permi nyelvekben: cser. *tsè*, *-zè*, *-ze*, zürj. *-dzj*, *-dz*, votj. *-zj*, *zj* stb. (vö. TOIVONEN, i. m. 173—174, 316. sz.)” — SETÁLÁRE és SZINNYEIRE nincs utalás. — Amit fentebb idéztünk, az után meg ez következik: „A fgr. **-ntš* vagy **-ntš* névszóképzőnek nemcsak a magyarban és a déli-osztjában van folytatója, hanem a cseremiszből és a permi nyelvekben is (éppen úgy, mint a fgr. **-ntš* v. **-ntš* névmásképzőnek).” S ezt cseremiszből, votjából és zürjén adatok igazolják.

BÁRCZI (TihÁl. 149—50) a következő formában csatlakozik GYÖRKE nézetéhez: „Adataink legnagyobb része nem tartozik a *-d* képzőhöz, sőt tőle alakilag is elválik, mert a *-d* után a szóvégi *-i* igen sokáig makacsul kitart ebben az alakjában (labializálódás nélkül), s ugyanígy viselkedik a *-d*-vel összefüggő *-t* is (l. Szótan 19, 34), de nem a *-gy*. A *-gy* tehát a *-d*-vel csak funkciójában és jelentésében rokon, és azért vele könnyen cserélődik, de eredetére tőle független külön névszóképző, mely egy finnugor **ntš* vagy **ntš* kezdetű képzőnek felel meg.”

¹ Ott kifejezett felfogásom és N. SEBESTYÉNNEL ezt követő felfogása szerint korábban gyűjtőnév szerepű nyelvem.

6. Mielőtt jeleznök állásfoglalásunkat az ismertetett kérdéskörben, nézzük, hogy szóbelseji vagy szóvégi magyar *gy*-nek és az adott esetben megfelelőiül fölvett zürjén *dž*, votják *ž*, cseremis *ž* hangoknak a finnugor hangrendszerben milyen megfelelői, kapcsolatai és előzményei követhetők ki.

A szóbelseji vagy szóvégi magyar *gy*-k egy része a finnugor összehasonlító hangtanban finnugor **ńťś ~ *ńďž* folytatásául van fölvéve (vö. NyH.⁷ 45).

Az **ńťś ~ *ńďž* a finnugorban lehetett képző is. — Sőt még az is jogosan szóba hozható, hogy a feltett finnugor hangoknak a *-gy* mellett a másik magyar nyelvi folytatásuk *-cs* (NyH.⁷ 45).

Egy ilyen *-cs* pedig lehet a magyar *-cs* kicsinyítő is.

A *-gy* képzőre az első adatok az 1055: *lumig*, valamint *fizeg ~ fizeg ~ fyzeg*. — Ugyancsak a *-gy* képzőt kereshetjük az 1055: *afauuagi* szórványnak a végén is, amely szerintem (MNY. XLV, 274) a. m. *ásvány*, csak benne kicsinyítő *-gy* felel meg az *-n > -ny* kicsinyítőnek. Az alakulat *wua*, azaz *va* vagy *vá* olvasatú része a jelen idejű melléknévi igenévnek *-va* (részben *< -ya*) képzőjével azonosítható, de hogy a magánhangzója még rövid volt-e vagy pedig hosszú, nem dönthető el. BÁRCZI (TihAl. 174—5, 149) egyebek közt rám (MNY. XXIX, 38) hivatkozva a *-vagy* (így 174) vagy *-vagy* (így 149) és a *-vány ~ -vény* képzőbokroknak imént jelzett magyarázatát fogadja el.

Mint az 1940. évi Szily-jutalomra vonatkozó javaslat előadója GYÖRKÉNEK „A magyar *-t* kicsinyítő képző uráli megfelelői” című (MNY. XXXIII, 244—6) és „A *-gy* névszóképző” című (MNY. XXXVI, 34—41) dolgozatainak méltatását így fejeztem be: „Talán vagyunk, akik a *-t* és *-d*, valamint a *-d* és *-gy* képzők viszonyát nem tekintjük olyan értelemben eldöntöttnek, hogy e képzőkkel kapcsolatban $t \cong d$ és $d \cong gy$ hangváltozás nem történetelt volna. Azonban Györkének jeles módszertani rátermettségre valló adatbeállítása és okfejtése — némely ponton esetleg kissé megszilárdítva és tovább bővítve — olyan irányt adhat felfogásunknak, hogy a magyar nyelv történeti korába eljutott és együtt élt három finnugor denominális névszóképző: a *-t*, *-d*, *-gy*, és ez a három képző nemcsak funkcionális, hanem hangtani mozzanatok révén is keveredett egymással.” (MNY. XXXVII, 60—1.) — Amit az idézetben mondtam: „némely ponton esetleg kissé megszilárdítva és tovább bővítve”, talán némileg sikerült már az előbbieken, és sikerül a következőkben. A *-t(i)* és *-d(i)* képzők viszonyának a tárgyalásába most nem bocsátkozom bele, mivel jelentékeny kitérés volna. Ellenben határozottan vállalom azt a véleményt, hogy a magyarban volt egy külön — finnugor eredetű — *-gy(i)* képző. Tehát a *-gy(i)*-t nem azonosítom a *-d(i)*-vel — eredetére nézve! — Továbbá azt is vallom, hogy a *-gy(i)* képzőnek lehetett vele közös eredetű *-cs(i)* változata is, úgyhogy az az „*agyar—vigyor*”-nyelvjárásokban *-gy(i)* alakban, az „*acsar—vicsor*”-nyelvjárásokban pedig *-cs(i)* alakban jött létre, s így is élt azokban tovább bizonyos koron át. Persze idő múltán a nyelvjáráskeveredés e képzőváltozatok használatában is kevesebb-több vegyességet idézett elő.

A *-cs(i)* képző első adatait Konstantinos tartotta fenn Árpád apjának — kikövetkeztetett formája szerint — *Álmucsi* nevében, azon kívül Árpád egyik unokájának *Fali* mellett — szintén kikövetkeztetett formája szerint — *Falicsi* névváltozatában (vö. PAIS, Fal: MNY. XXVII, 242—3). Azt, hogy a Konstantinosból ismert *ταρκατζοος* és *τερκατζοος* személynevek is ide vonhatók volna (így: NÉMETH, HonfKial. 285, 292; BÁRCZI, TihAl. 158 ? jellel), teljesen

valószínűtlennek ítélem; szerintem sokkal természetesebben magyarázhatók egészükben a törökből (erről máskor).

A *-gy(i) ~ -cs(i)* képző az idők folyamán kettészakadt. A *-gy* változat a fonetikai hasonlóság révén a *-d* képzőhöz közeledett, sőt utóbb hozzá csatlakozott; a *-cs* változat ugyancsak a fonetikai rokonság következtében az *-s* képzővel lépett közelebbi kapcsolatba. — Egyébként a *-gy(i) ~ -d(i)*, másrészt a *-cs(i) ~ -s(i)* csereviszonyban éltek egymással. Utóbb azonban a *-gy* a *-d*-be, a *-cs* pedig az *-s*-be szinte teljesen felszívódott, illetőleg a nyelv közsói elemeitől elszigetelődött tulajdonnevekben maradt fenn, természetesen funkció nélküli szódarabként.

A M. Tud. Akadémia 1955. évi nagygyűlésén a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályban elhangzott hozzászólásomban röviden beszéltem a *jobbágy* szóról. Megjegyeztem: „Ez [a *jobbágy*] pedig nem más, mint a magyar *joŷ* (jó) 'bonus' szónak *joŷb* 'jobb' középfoka magyar *-gy* (*-d*) kicsinyítő képzővel ellátva.” (I. Oszt. Közl. VII, 262.) Alább meg: „A *-gy* változata a kicsinyítő *-d*, előbbi *-di* képzőnek, amellyel egyébként a *jobb*-nak *jobbádán* határozószói tartozékában találkozunk.” (Üo.) Amit itt magamtól idéztem, azon nem tartok szükségesnek lényegesebb módosítást. Abban a korban ugyanis, amelyből *jobbágy* szavunk adatolva van, a *gy(i)*-jét csakugyan érezhették már a *-d(i)* képző változatának. Ahhoz meg, hogy mikor keletkezett a szó, s így a *-d(i)* képzőtől függetlenül funkcionáló *-gy(i)* képzővel alakult-e, nincs fogódzónk.

Azonban a realitás és nem az úgynevezett „világosság” jegyében még valamennyire érintenem kell a *-cs* és *-s* képzők vagy képzőalakok egymáshoz való viszonyát. — Amikor ezzel előhozakodom, mindenekelőtt arra utalok, hogy a *-cs* képzőt az *-s* képző affrikálódott párjának szoktuk tekinteni. — A *-si* > *-s* képzőre és kapcsolataira az első adatokat a tihanyi alapítólevélből ismerjük (vö. BÁRCZI, TihAl. 157—60). — BÁRCZI (i. h.-ek) jól ismerteti az *-s* képzőre és kapcsolataira vonatkozó véleményeket. — GYÖRKE (Die Wortbildungslehre des Uralischen 29—30) egy uráli „**-tš*• (od.) **-tš*•” előzménynek nomen denominale megfelelői közé vesz föl magyar „*-s* (< *-su*, *-si*, *-se*) > *-cs*” képzőt. Ezzel összefüggésben BÁRCZI (TihAl. 159) ekként nyilatkozik: „Viszont hangtanilag teljesen kielégít, sőt a gyakori és igen régi *-cs* változatokat is tökéletesen megmagyarázza GYÖRKE feltevése (i. m. 29), ki képzőnket az uráli **-tš*• vagy **-tš*•-hez kapcsolja.” Nem egészen világos, miképpen érti BÁRCZI: úgy-e, hogy a feltett uráli hangoknak egy magyar fejleményük volt: az *s*, és ebből vált *cs*, vagy úgy-e, hogy kettős magyar fejleménnyel: *s* és *cs* hangokkal számoljunk. — Szerintem az utóbbi lehetőség is fennforog. Így aztán kétféle — egymástól független finnugor alapú — magyar *-cs* képzőkhöz juthatunk el, amelyek természetesen nemcsak hangalakilag, hanem funkcionálisan is egybe estek.

Egy szócsoport tagjaként részben önállóan él, részben származékokból kikövetkeztethető *varangy*—*varancs*—*varacs* 'egyenetlen, érdes felületű' és 'varangyos béka' (vö. MTsz. és SzófSz.; a szócsoporttal kapcsolatos adatokat BEKE ÖDÖN állította össze: Nyr. LXXXI, 488). A jelzett nyelvelemeket a MUSz. (565) nyomán a *var* szóval szokás rokonítani, amelynek a zürjénből, votjából, mordvinből mutathatók ki megfelelői (vö. SzófSz. és BEKE). — Hogy a végükön levő *ngy* ~ *ncs* ~ *cs* mi volna, arról tudomásom szerint nem ejtettek szót. Én úgy vélem, kicsinyítő képző, mégpedig a tárgyalt finnugor **-ntš*• ~ **-ndž*• képzővel egyeztethető, úgy, hogy ez olyan alakban maradt fenn, amely még nem denazalizálódott. Lehetséges volna egyébként az is, hogy a

-gy ~ -cs kicsinyítő képzők a *var*-nak egy -n kicsinyítő képzős származékához járultak, míg a *varacs* esetében ez közvetlenül vette fel a -cs kicsinyítőt. Azonban a *varacskos* szó (MTsz.; Zalaegerszegről is, saját tudomásom: ~*béka*) *varacs*-része azonosítható az -s képzős *varas* származékkal is, amelynek az *s* végződése a rá következő *k* miatt affrikálódott, mint ahogy *vaskos*-nak is lett nyelvjárási *vacskos* változata (MTsz.; Zalaegerszegről is, saját tudomásom). — Hogy a *var*-nak és finnugor megfelelőinek mi volt az eredetibb jelentésük: 'genny — gennytól duzzadt seb, daganat — ilyen után maradt duzzanat' vagy általában 'duzzanat, daganat, felületi egyenetlenség', nem dönthető el. Ha az utóbbi jelentéssel számolunk, a magyar 'emelkedés, domb stb.' *or* (*orom, orr, orja* stb.) szavunkra gondolhatunk, amelynek a zürjén, votják, finn és lapp megfelelői szókezdő *v*-vel jelentkeznek (ZSIRAI, Orom: MNy. XXIII, 311–2). Így a magyarban meg a permi rokonságban *v*-s és *v* nélküli formák egyaránt volnának, bizonyos jelentésbeli elkülönüléssel, mégpedig a permiben és a magyarban fordított irányúval: a zürjén—votjákban a *v* kezdetű formák — mint a finnben és lappban — térszínjelölők, a magánhangzós kezdetűek — mint a mordvinban is — 'genny, daganat' jelentésűek, a magyarban a *v* kezdetűek a sebre vagy bőrfelületre vonatkozóak, és a magánhangzóval kezdődők a térszínnevek.¹

7. Fentebb idéztük a zürjén *edži* 'so, auf solche Weise' nyelvelemet mint a közelre mutató *e* 'diese' névmás tartozékát. Ahogy ennek a végződése — mint láttuk — más finnugor névmási elemekkel együtt a tárgyalt finnugor **-ntš* ~ **-ndž* denominális névszó- vagy névmásképzőnek a folytatása, hasonlóképpen lehetett a magyarban is a közelre mutató *e* vagy *i* névmásnak az ismertetett képzővel alakult *egy* ~ *igy* származéka. Azonban figyelembe veendő, hogy a képzővel mint névmásokhoz járuló formanssal csupán a permi nyelvekben meg a cseremiszbén találkozunk, az obi-ugorságban nem. Nem vallhat-e ez arra, hogy az ilyen módon megfejtett *egy* ~ *igy* nem a magyarban keletkezett, hanem a magyarság permies jellegű nyelvjárásainak az öröksége?

Hogy az *igy* ragtalanúsága ellenére határozószóvá fejlődött, könnyen érthető. A jelöletlen határozó az ősi nyelvallapot elemeként nem szorul különösebb magyarázatra. — Egy ősi *igy volt* 'ez volt' és 'igy volt' értelemben egyaránt szerepelhetett. Hasonlóan váltakozhatott az *úgy* és a *hogy* 'az — úgy', illetőleg 'mi — miképpen' jelentésben.

Tehát ezennel elpártolok az *igy, úgy, hogy* határozószóknak attól a magyarázatától, amelyet MÉSZÖLY (MNy. XXXV, 150 kk.) közölt, s amelyre MÉSZÖLY-lyel talán egy időben magam is gondoltam, s amelyet mind mostanáig a

¹ Az 5–6. szakaszban felvetett és érintett finnugor és magyar hangfejlődési vagy hangtörténeti kérdések belevágnak a magyar népnév elő- vagy ősmagyar hangalakjának vizsgálati körébe is. — Ezen a téren igen figyelemre méltó fejtegetést nyújt BABOSS ERNŐnek „A magyar népnév ősmagyar kori hangalakjához” című legújabb (MNy. LIII, 438–42) megjelent cikke. Az ebben előadottakhoz már a közlemény megszerkesztésekor szándékom volt megjegyzéseket fűzni. — 1958. február 4-én hangzott el a Magyar Nyelvtudományi Társaság orientalisztikai szakosztályában PERÉNYI JÓZSEF előadása: „*Mešcer* = magyar. (A honfoglalás előtt elszakadt magyarság történetéhez.)” A felette érdekes és fontos megnyilatkozásból még további ösztönzést kaptam arra, hogy behatóbban foglalkozzam a magyar-t illető hangtani problémákkal. Többek között a magyar: *mešcer* viszonyra nézve már hozzászólásomban felvettem, hogy a *mešcer*-t a névnek egy *cs*-t tartalmazó változatából lehet esetleg magyarázni. — Még arra is utalnék itt, hogy talán a *bašdzirt[d]*: *baskir* névnek a magyar-hoz való vonatkozását is sikerülhet némi valószínűséggel megvilágítanom (lehet, hogy módszertani előírások valamelyes megsértésével).

SZINNYEI-félével szemben másokkal együtt előnyben részesítettem. Ez pedig az, hogy az ablativusi *-l* raggal végződő *il, ul, hul* formák *ily, uly, huly* elváltásokon át *igy, ugy, huyg* alakot öltöttek.

Egyébként hogy az *igy, úgy, hogy* adverbiumok *gy*-je nem *c s a k* ablativusi *-l*-ből magyarázható, azt a nézetemet három évvel ezelőtt, „Át—által, óta” című közleményemben (MNY. L, 320) már kifejezésre juttattam: „Azt jegyzem meg ehhez [a MÉSZÖLY-féle magyarázathoz], hogy az *u- ~ o-* távolra mutató névmásnak *-l* ablativus-ragos tartozékából: az *ul*-ből az *oly* és az *ügy* valóban egyaránt levezethető, amint a *hul* folytatásának tekinthető a *hol* is és a *hogy* is. A HB.-ben van *vol* is és *hug* is: ugyanabban a nyelvallapotban az *l*-ező vagy *ly*-ező meg a *gy*-ző formák mint nyelvjárási eltérések keveredhettek, hasonlóan, mint ahogy az ómagyar korban volt, sőt már ezt megelőzőleg is lehetett a *volt* ige esetében is *vol* meg *vogy* töváltozat. Azonban amikor elfogadom, hogy *-l* ragból válhatott az illető nyelvelemeknek nemcsak az *ly*, hanem ezen át a *gy* végződése is, nem merném kereken elutasítani a névmási adverbiumok *gy* végződésének külön ragból való magyarázatát, melynek megfelelői: zürjén *-dź, -dźi* | votják *-ź, -źi, -źi* | cseremis *-ze* ezekben: zürjén *kudź, kijdźi* 'wie' | votják *kijźi* 'ua.' | cseremis *kuze* 'ua.', — illetőleg votják *oź, ozi, ozi* 'so, also' (SZINNYEI, HB.: MNy. XXII, 246; ő itt képzőnek mondja ezeket az elemeket). Különbösen a votják *oź*-félék a most tárgyalt, több finnugor nyelvből kimutatható *o- ~ u-* névmási töből valók.”

Ha mostani származtatásunk megáll, az *igy, úgy, hogy* kimaradnak az $l > ly > gy$ fejlődés esetei közül (vö. BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang kérdéséhez: NyÉrt. 6. sz. 41).

8. Hogy az *igy, úgy, hogy* szók végén levő *gy* a jelzett képző, megerősítheti, hogy még egy nyelvelem vonható be közéjük: az *avagy* kötőszó.

Ezt az összekapcsolást különben megtette JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXVI, 297—8). Ő az *avagy* és *vagy* kötőszókkal kapcsolatban fölveti, hogy a szerinte másodlagos *vagy* eredetileg nem mondat, az *avagy* pedig nem ennek az $a > a$ mutató névmással való összetétele — amint KLEMM (MNy. XXII, 117 kk. és TörtMondt. 425—8) magyarázza —, hanem képzett-ragozott szó. JUHÁSZ ugyanis ekkéntg ondolja: Az ÓMS.-ban mint *owog* megjelenő *avagy* alapszava az $oz \sim az$ mutató névmásnak *z* nélküli előzménye. „Ehhez az *a* mutató névmáshoz az a finnugor eredetű *-v* névmásképző járult, amely megvan a *tova* s megvolt a *té* határozószóban (l. NyH.⁷ 105). Az *avagy* *v*-je után álló *a* épűgy lehet tövéghangzó, mint ezekben a szókban is: *avas, havat, lovag, szavak* stb. A *-gy* pedig az a *-gy* módhatározó rag, mely a *hogy, igy, úgy* szókban is megvan. Az *avagy* eredeti jelentése tehát 'ama (= más) módon, amaképen'. E jelentés alapján megmagyarázható kötőszavunknak kérdő, választó mondatbeli, sőt akár melyik szerepe is. A *vagy* változat pedig rövidülés eredménye. Ugyanis már a XV. században elmaradt a szók elejéről az *a*, mert a nyelvérzék névelőnek fogta fel: *Avasallya: Vasalla* stb. (l. PAIS: MNy. IX, 178, XI, 271; l. még EtSz. 188).”

Én az *ovogy ~ avagy* alakulására nézve elfogadom JUHÁSZ véleményét, a *vagy*-ra nézve csak bizonyos fenntartásokkal. Az eredetiben 'az, azaz — akként, oly módon' értelmű *avagy* jelentésfejlődését, különböző funkcióinak a létrejövetelét megvilágítani, most túlságos kitérővel járna. — Azért, mivel hangalakban hasonlóan egymáshoz, használatban pedig nem is egy ponton összevágának, az *avagy* és a *vagy* nem okvetlenül közös eredetűek. Azonban az adatok egy része arra vall, hogy később kapcsolatba, vonatkozásba léptek.

9. Az *igy* határozószóra és az *egy* számnévre vonatkozólag hangtörténeti szempontból a következőket jegyezhetjük meg.

Az *igy* határozószóra az első adatot az ÖMS.-ből ismerjük: *yg*. BécsiK. 1: „es *ig*: itaque”; uo. 21: „*ig*: sic”; MünchK. 15 b: „*ig* vala: sic erat”, amelyekben a *g* betű *gy* hangértékű. A határozószó magánhangzója mindig *i*. De hogy az *i* mikor rövid és mikor hosszú, homályban marad.

A számnév először a HB.-ben jelenik meg: *ig fa* és *igg ember*. ÖMS.: „*eggen yg*: unice” olv. *ëgygën igy* 'egyetlen egy'¹ | *eggedum* olv. *eggyedüm* 'egyetlenkém' | „*egembelu*: simul”: vagyis *i*-zõ és *ë*-zõ formák váltakoznak az emlékekben. Jókk. 15: „*gyg* kerdest”. KulcsK. 74 még 1539-ben mindig: „*gyggen yggen*: sigillatim (egyenként)” (~ DöbrK. 80: *këllôn këllôn*), noha Jókk. 136: *egyen egyen* 'ua.'. 1550: *igetemben* (RMNy. II, 71); 1529–1541: *igetombe* (II, 46) (EtSz.): a. m. *ëgyetëmben*. Az *i*-zõ formát maig megõrizte az ormánysági *igyöm* kedveskedõ szó (OrmSz.). Az Ormánységben egyébként ezt is mondják: *ëgyöm* (uo.). — Baranyában fölmerül *ö*-zõ forma is, ebben: *ögyöm* (MTsz.). — A JordK. és ÉrdyK. számtalan esetben így írja: *eegy* olv. *ëgy*. A régiségben többször jelentkeznek *ëgy* írású alakok (NySz.). Désen *ëgyg*-et ejtenek (MTsz.). Az, hogy az *ëgy* zárt *ë*-je egyes tájszólásokban megnyúlt, egyáltalában nem meglepõ.² — WICHMANN (MNy. IV, 307) szerint a magyar *-ddj-* (*-ggy-*, *-gy*) finnugor **ñts-* ~ **ñdz-* vagy **ñs-* ~ **ñz-* megfelelője, tehát magyar *-ddj-* < **-ddz-* < **-ñdz-* (vagy talán magyar *-ddj-* < **-ddz-* < **-ñdz-* < **-ñz-*), s így a magyar *eggy*, *egy* szavakban — WICHMANN úgy vélekedik — a kettőzött *ggy* az eredetibb. WICHMANN ebben a hangtörténeti feltevésében egyébként a cseremis *õndžal* stb. elemekkel számoló etimológiához (vö. EtSz. I, 1493) igazodik. Amit a kitünõ tudós (szeretõ és igen szeretett barátunk) mond: hogy a magyar *-ggy-*, *-gy-s* forma egy eredeti finnugor hangviszony gyõnge fokú képviselõje, s hogy a magyarban a kettőzött *ggy* az eredetibb, az — magyar nyelvtörténeti adatok alapján is — fölõtte problematikus. A kettõs *gy* eléggé szemlélhetõen tóvégi magánhangzót tartalmazó formansos alakokban fejlődött ki.

A határozószó és a számnév között tehát alaki tekintetben olyan jellegû és méretû szétfejlõdés ment végbe, amelynek valószínûleg részben oka, részben következménye a funkcionális elszigetelõdés.

10. A mi *-gy* képzõnk megfelelõjével alakult zürjén, votják és cseremis névmáscsoport csupán adverbiumi funkcióját tartotta meg, névszói jelentését elvesztette, bizonyára az egyalakúságból származó funkcionális zavarok miatt. — A magyarban az *i*- közelre mutató névmástõnek a *-gy* képzõs származéka mindkét: névszói és adverbiumi funkcióban tovább élt. Azonban a névszói továbbélésnek — úgy látszik — az volt a feltétele, hogy az *igy* elem a névszói funkció körén belül lényeges jelentésváltozáson esett át: jelentésének rámutató mozzanatát számra utaló értelemmel cserélte fel. Az átfelõdés pedig úgy történhetett, hogy az 'ez itt' jelentést a „sor”-számnévi 'elsõ' váltotta fel, majd ennek a „tõ”-számnévi 'egy' lépett a helyébe.

¹ A SzófSz.-ban ez olvasható az *egyen*/es címszó alatt: „[XV. sz. e. f. BécsiK. NySz.] szárm. az *egyen-* tõbõl [1300 kör. ÖMS.], mely talán önállóan is megvolt, ennek er. bizonyt.; . . .” Az ÖMS.-beli *egyen*-nel kapcsolatban ezt nem értem.

² BENKÕ LORÁNDnak erre nézve más a véleménye (vö. MNy. LI, 164–9 és szóbeli közlése).

11. Az *egy* névmási eredete mellett szól az is, hogy ugyancsak névmási eredetű a *más*.

Az *egy* és *más* kapcsolatából szerkesztődött *egymást* stb. kölcsönös névmás tárgyalása során (Egymást: MNy. LI, 183—8) imígy foglalkozom a *más*-sal (i. h. 185): „Érdemes megjegyezni, hogy amikor *egymást* a tárgy, az állítmány tárgyas ragozása. Ebből meglehetősen valószínűséggel arra következtethetünk, hogy a *más* nem határozatlan (elvont) 'alius', hanem határozott (konkrét) 'secundus: második' értelemben vált tárggyá. Tehát a szerkezet eredeti jelentése ilyen lehetett: '... az első a másodikat, a második az első segíti'. Különben is — azt hiszem — a *más*-nak a 'második' lehetett az eredetibb jelentése. És ez a feltevés szerintem megállhat akkor is, ha a *más* és a megfelelőül tekintett finnugorságbeli nyelvelemek — amint OJANSUU tartja (vö.: N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLVI, 291; JÓKAY ZOLTÁN: MNy. XXV, 362), szerintem helyesen — egy finnugor **mo*- névmástóvel függenek össze. Azt gondolom, ez a távolra mutató **mo*- névmástó a távolra mutató mellett (finn *moinen*: *moisen* 'olyan') vagy abból kifejlődően ezt is jelentette: 'kettő közül a második, a másik'. Emellett szól, hogy a finnségi *toinen* stb. 'második, másik' a finnugor *to*- távolra mutató névmásra (magyar *tova*, *túl*, *tavaly*, *távol*), a mordvin *ombotse* 'secundus' a finnugor *o*-~*u*- távolra mutató névmásra (magyar *az*, *oda* stb.) megy vissza (JÓKAY: MNy. XXV, 362). Vagyis mindezek jelentésfejlődésében a kiinduló mozzanat ez lehetett: 'a kettő közül az (nem ez)'. Utalhatunk még arra is, hogy a német *ander* korábbi (ófelnémet, középfelnémet) jelentése: 'der zweite; einer von zweien' (LEXER, MhdWb.), aminthogy az indoeurópai *anteros* a. m. 'der eine von zweien' (KLUGE—GÖTZE). A *más* mutató névmási származásának lehet a folyománya az, hogy e r e d e t i l e g határozott tárgynak a szerepében jelentkezik, mert hiszen lehet-e valamit jobban meghatározni, mint kézzel rámutatni. A távolra mutató névmásból lett határozott »sor«-számnév, majd ebből határozatlan névmás. Így én nem sorolom a finn *muu* és a magyar *más* alapjául felvetett finnugor névmástövet azok közé, »amelyek már alapjelentésük szerint határozatlanok« (OJANSUU: i. h.). — [Bekezdés.] A *mást*-nak határozott tárgyként való szereplését mutatja, hogy *az*, a névelőt vesz maga elé. A határozott névelő megjelenése vagy jelentkezése itt, mint másutt sem oka, hanem okozata a tárgy határozott voltának, nem indítéka, hanem jele a funkciónak.”¹

Az *egymást* stb. keletkezése és fejlődése bizonyítéka annak, hogy az *egy* és a *más* igen korán vonatkozásban álltak egymással.

Azt gondolom, az *egy* jelentésfejlődésének a menetét is közelebbről úgy vizsgálhatjuk meg, ha a *más*-sal való bizonyos együttességéből indulunk ki.

Tehát: Volt *egy* 'ez itt' és *más* 'az ott' (a nyelvelemeket jelenlegi formájukban emlegetem). Ezek között olyan jelentéstani vonatkozás fejlődött ki, hogy a közelre és távolra mutató mellett valami kettősségnek, dualisztikus egységnek az értelme fűződött a kapcsolatukhoz, valahogy illetéknéppen: *egy*—*más* 'ez—az, egy s más: kettő'. A legutóbbi idézetben található az az

¹ MARTINKÓ ANDRÁS „Az időhatározószók egy csoportjának történetéhez” címen (MNy. LII, 35—42) foglalkozik a *ms*-névmási tövel és szerinte való tartozékaival (*ma*, *most*, *majd*). A cikk bevezetésében ezt írja: „Nyilvánvaló, hogy ha egyrészt a *más*, másrészt az előbbi [*ma*, *majd*, *most*, *már*] határozószók azonos töre mennek vissza, a tö eredeti jelentése nem lehetett a *más* őszül feltüntetett 'alter, alius → secundus' jelentés. A csoport többi tagjának jelentésében ugyanis kézzelfoghatóan egy mutató-időhatározó elem az uralkodó...” — MARTINKÓ csak „helyileg” jelzi, hogy valamit írtam a *más*-ról.

észrevétel, hogy a távolra mutató finnugor **mo-* névmástó, illetőleg a magyar *más* a távolra mutató mellett vagy abból kifejlődően ezt is jelentette: 'k e t t ő k ö z ü l a második, a másik'. Ezt most azzal folytathatom, hogy viszont az *egy* a következő értelmet kapta: 'k e t t ő k ö z ü l az első, az egyik'. Vagyis mindegyikük jelentésében benne volt a *k e t t ő*vel mint egészszel, de egyszerűs mind az *e g é s z m á s i k* részével szemben való megkülönböztetés mozzanata. Azonban az *egy* esetében a két ízületű megkülönböztetésben utóbb az egészstől, vagyis a *kettő*-től való megkülönböztetés izülete tolakodott előtérbe, s így változott el az 'első, egyik' sorszámnevi értelem az 'egy' tőszámnevi értelemre, s ilyen értelemmel lett a számsorban az *egy* a *kettő* előzője.

A sorszámnevek rendjében az *egy* szerepét azután korábban valószínűleg az *elő* vagy *előd* vette át, majd később az *elől-eső*-ből vált *előlső*. A *kettő*-nek megfelelő sorszámnevet a hajdani dualisztikus egész másik elemének a kifejezője szolgáltatta, ebben: *másod(ik)*.¹

Az *egy* és *más* eredeti vonatkozásának a nyomait őrzik az *egymást* stb. mellett: *egy s más, egyet—mást, egyre—másra, egyik—másik*.

13. Az *egy*-nek fentebbi etimológiája mellett szólhat, hogy az 'egy' jelentésű indoeurópai számnév: latin *ūnus* ~ ólatin *oenūs* ~ görög nyelvjárási *οἷός* ~ gót *āins* ~ ó- és újfelnémet *ein* stb. az *e* ~ *i*-. *oi-* személyes, illetőleg mutató — mégpedig közelre mutató — névmástóhoz kapcsolódik (vö. WALDE, LatEtWb.³ II, 823 és WALDE—POKORNY, Vergl. Wb. d. indg. Spr. I, 101).

Azt hiszem, a *k e t t ő*nek mint számfogalomnak a jelentőségével bizonyos nyelvi jelenségek felderítéséhez érdemlegesen számolnunk kell. — A *kettős* szám: a dualis nyilván nem dísznek vagy bonyodalomkeltőnek keletkezett és volt meg a nyelvekben, hanem az emberi szellem egyik fontos számfelfogásának konkrét megnyilvánulásaként.

*

Azokat a nyelvelemeket, amelyeket mint tartozékokat és származékokat az *egy* számnévhez és az *így* határozószóhoz lehet vagy szokás kapcsolni, például *egyenlő, egyenes, egyéb, ilyen*. itt most nem tárgyalom.

PAIS DEZSŐ

Igen

I. E szavunkat már első származtatói sem a ma legáltalánosabb 'ja', hanem a régiségben és a nyelvjáráásokban is eredetibbnek mutatkozó 'valde, multopere, nimis, nimium ; sehr heftig, sehr' stb. jelentései alapján rokonítják. Így veti egybe BUDENZ (NyK. VII, 28) a finn *ihan, ihdan* 'valde, omnino, plane' szókkal a szerinte azonos tövű *igen* — egészen párt. HUNFALVY (NyK. X, 321) ezzel szemben úgy véli, hogy az *igen* nem egyéb a „finn *ikä, idő, ragosánál; ikänä időn és igen*”. A MŰSZ. továbbra is összekapcsolva az *igen*, egész *ige-, ege-* töveit, az osztják *šenk, šenge* (< *sšng* 'crescere') szókkal egyezteteti, majd ezt jegyzi meg: „Észerint *igen* = »nagyon«, noha maga az *ig* »magnus,

¹ JUHÁSZ JENŐ (MŰSZ. XLIV, 60–2) régi és kihalt *monno* 'mindkettő, mindkét' és *monnal* 'mintegy—majdnem' szavainkat a *más*-sal és a finnugor **mo-* névmási alapszóval kapcsolja össze. Magyarázataát megszívelelendőnek vélem, azonban módosításokat és kiegészítéseket — így a finn *moni* 'nem egy, néhány, sok' számbavételét — tudnék hozzá javasolni. Ezeket talán egyszer majd elő is adhatom.

ingens, nimius», melyet Kresznerics mint régi szót fölhoz, bizonyosan csak az *igen*-ből kifejtett alapszó; meg a MA. *ig-jó* »satis bene«-ben az *ig* csak rövidültje az *igen*-nek (úgy mint *rég* e h. *régen*)» (MUSz. 811). BUDENZ tehát elveti egy önálló *ig* szó létezésének gondolatát.

A MUSz. származtatását BALASSA elfogadja (vö. NyK. XVII, 318), SZILASI azonban új rokonságot keres (Nyr. XXIV, 97). Cáfolja az *igen* és *egész* közöselenségét, s szavunkat a vogul *jäni'* (*jäny-*) 'nagy' szóhoz tartozónak ítéli, elutasítva ennek a magyar *nő* (*növ-*)-vel való rokonítását, amit a MUSz. adott. A *jäny-* hangtani egyeztetésekor a vogul *j-* ~ m. *i-* megfelelésre az *ideg* (vö. finn *jänti*) analógiáját hozza fel, az *ng*, *η*, *nk*-ra az *egér* vogul mását. Ez az eredetetés szerinte „amennyire ilyen kérdésekben lehetséges, egészen bizonyos” (Nyr. XXIV, 101).

Meghökkenítő, hogy a BUDENZTŐL elvetett feltevést az *ig* önálló szó voltára SZILASI gondolatmenete kiinduló pontjává teszi: „Minthogy az *igen* alapjelentése valde, nimis, tehát nagyon, egész biztosan állíthatjuk, hogy tőszava *ig-* a. m. *nagy* s a ragja a határozó *-n* rag” (i. h. 97). Annál érdekesebb, hogy ez a tétel a továbbiakban általánosan elfogadottá vált, és nemcsak hogy nem cáfolták, de mint szilárd alapra épített rá például SZINNYEI és KLEMM is.

SZILASI etimológiájából szinte csak ez a tétel maradt meg, mert egybevételést SZINNYEI meggyőzően cáfolta (NyK. XLI, 111). Emellett azonban SZINNYEI így ír: „Az én nézetem szerint az *igen* csakugyan *-n*-ragos határozószó, s az *ig-* tőszó megfelelőit a következő finnugor határozószókban találhatjuk meg...” (i. h. 112). Itt elutasítva BUDENZ említett adatát, a vogul *täniš* 'erősen'; cseremis *šəŋ* 'dicht, fest', *šan* 'sehr'; finn *sangen* 'igen, nagyon' szavakat említi (hasonlóan: NyH.⁷ 158). Talán ezek a valószínűsítendő feltevések képtettek az *ig-* eredeti jelentésének tüzetesebb meghatározására. Ez szerinte lehetett: 'erössen 'nagyon': MTsz.); 'jó l' (vö. f. *hyvin* 'igen, nagyon': *hyvä* 'jó'); 'kemény' (vö. f. *kovasti*, *kovin* 'igen, nagyon': *kova* 'kemény') vagy 'élésen' (vö. vog. T. *ilmiš* 'szerfőlött, nagyon': vog. É. *elmi* 'él'); stb. Ugyanezeket kifejti a FUF. Thomsen-kötetében is (XII, 27—9). SZINNYEI érvelését elfogadva hasonlóan vélekedik az *ig-* önálló szó voltáról és eredetéről KLEMM is (Nyr. XLVIII, 22).

Az *igen* rokonításának ügyében — tudtommal utolsónak — TOIVONEN szólalt fel (NyK. L, 454). SZINNYEI egyeztetései közül a vogul *täniš* 'erősen' szót elvetendőnek ítéli, minthogy ezt KANNISTO a tatárból valónak bizonyította (FUF. XVII, 201—2). Egyetért SZINNYEIVEL, hogy a 'sehr' jelentés több irányból is kialakulhatott. Ezután a SZINNYEITŐL is említett finn analógiát: *hyvä* 'gut': *hyvin* 'sehr' kiemelve — mivel ezek alakilag jobban illenek a magyar szóhoz —, a magyar *igen* 'sehr' megfeleléseit ebben és más 'jó' jelentésű rokon nyelvi szókban véli megtalálni: zürjén *šan* 'gut, angenehm, vorteilhaft, schön, wohlgebildet', *šana* 'genug, ziemlich, wohl'; mordvin E. *čiv* 'gut, tüchtig, vortrefflich, brave; prunkend', M. *tšiva -an* 'gastfreundlich'; lapp T. *šuvva* 'gut, vortrefflich'; finn *hyvä* 'gut', *hyvin* 'gut, sehr'. Az alapnyelvre egy **šəŋš* formát rekonstruál, melynek fejlődése a magyarban az *egér*, *ég*-hez hasonlóan képzelhető. Teljesen igaza van, mikor megjegyzi: „Natürlich bleibt auch dieser Deutungsversuch unsicher, aber er kam wohl mit gleich gutem Grunde wie der frühere hervorgehoben werden” (uo.).

A SzófSz. ezek után más, például a BUDENZTŐL amúgy is kellően visszautasított (NyK. XVII, 460, 474) VÁMBÉRY-féle török kísérletet nem is említve,

két valószínű feltevést lát: SZINNYEIÉt meg a TOIVONENÉt. Hallgatólagosan elfogadja azt is, ami ezekben közös, hogy tudniillik az *igen* egy *-n* határozóóra gra és egy *ig-* ma már nem élő önálló szóra bontható.

2. A szó eredetének megfejtését kétségtelenül az nehezíti, hogy ennek az *ig*-nek önálló jelentése — ha volt — nem maradt ránk. SZILASI *ig* = 'nagy' állítása — mint láttuk — bebizonyítatlan feltevés. Az *igen* első kimutatható jelentése, a 'nagyon' több irányból is jöhet, belőle pedig megint könnyen levezethető a nyomósító, majd igenlő jelentésfejlődés. Ilyenre nemcsak a magyarral rokon, hanem a legkülönbélebb nyelvekben is van példa (vö. FOKOS: Nyr. LXV, 77—79).

A SzófSz. figyelmen kívül hagyja (vagy szóra sem érdemesíti) az *igen*-nek azt a magyarzatát, amelyet KALLÓS ZSIGMOND — igaz, csak futó megjegyzésként egy cikke kapcsán — felvetett (Nyr. LXIV, 134—35). Ez — tudtommal — maig is teljesen visszhang nélkül maradt, nem tértek ki rá a szóval azután foglalkozók sem.

KALLÓS a harmincas évek elején WUNDT és PAUL lélektani munkáinak hatása alatt számos cikkben jó néhány szavunkat próbálja gesztusi előzményből magyarázni (vö. Nyr. LIX, 108, LX, 140, LXI, 19, 84, LXIII, 119; Balassa-Eml. 70; stb.). Felfogásának alapjait főleg a „Jelbeszéd nyomai a magyar tizedik századból” című tanulmányában fejti ki (Nyr. LXIV, 23, 66, 133, LXV, 19). Eszerint a honfoglaló magyarságnak az itt talált őslakossággal való érintkezése kezdetben „csak jelbeszéd lehetett”. Száznál többre teszi mai nyelvünkben az olyan kifejezések számát, melyekben „mindössze két mutató szó (*im* vagy *így*) kísérte a gesztust és valamennyi belőle származó szó e kettőnek a továbbképzéseit, illetőleg alaki megoszlásait tünteti fel” (Nyr. LXIV, 23). Idő múltán ugyanis, valamint az őslakók beolvadása, a magyar nyelv megtanulása miatt, maguk a gesztusok feledésbe mentek, de a kísérésükre keletkezett szavak önállóságra jutottak, és számos származéknak adtak életet.

ZOLNAI azonnali ellentmondása (vö. Nyr. LX, 86—8), de különösen 1950 után szükségtelen bőven cáfolni azt a felfogást, mely a gesztusok szerepét eltúlozva, gesztusnyelvről, jelbeszédéről értekezik, és ezt, ha átmenetileg is, társadalmi érvényű érintkezési formának tekinti a X. század két fejlett nyelvű népe között.

KALLÓS szómagyarázataiban ennek ellenére lehet több helytálló gondolat is. Valószínű, hogy *így*, *im* szavaink — természetüknél fogva — gyakran egészültek ki kísérő gesztusokkal. Sőt, talán a mutatónévmás-családnak, melyhez tartoznak, legelső tagjai valóban gesztusokkal egyszerre, azokkal együtt születtek, csak hogy nem a X. században, hanem évezredekkel korábban! A gesztus szerepe ekkor már régóta csak másodlagos, kiegészítő, elmaradása a megértést nem teszi lehetetlenné. Igaz lehet — mutatis mutandis — az is, hogy ősi, névmási eredetű szavaink bizonyára sokkal több származékszó keletkezésében játszottak szerepet, mint amennyiről ezt jelenleg tudjuk (l. pl. PAIS tanulmányát, melyben az *át*—*által*, *óta* névutó-család mutatónévmási eredetéről győz meg: MNy. L, 318).

Amit KALLÓS az *igen*-ről mond, az szó szerint ennyi: „*Megigénél* és *megegyenél* azonos orrfintorral jártak, és a csekélyke jelentéskülönbség kedvéért, nagyjában egy vidéken támadt alaki differenciálódásoknak tekinthetők (Mátra vid., Szatmár vid., Heves m. MTsz.). De ilyen módon eljutottunk *vigena* alakjának és kétféle jelentésének más-más gesztusú eredetéhez is:

1. 'nimium' 2. (*igenis*) 'imo maxime' *Igen* 'ja' egyszerű ráhagyó gesztus maradványa: *igen*." (Nyr. LXIV, 134–5.)

Helytelen, hogy KALLÓS az *igy* szót X. századi gesztusi előzményből eredezteti, elszakítva nyelvi előzményeitől, a közelre mutató névmáscsoport többezer éves családjától. Helytelen, hogy az *igen* különböző jelentéseit egyidejű gesztuskülönbségekből egyszerre kialakultaknak és nem egymásból fejlődötteknek értelmezi. KLEMM már jóval előbb kimutatta, hogy *igenis* szavunk is későbbi, az igenlő *igen* meg csak a XVIII. században, mintegy tudós elvonásként alakult ki (vö. Nyr. XLVIII, 22–3).

Megfontolásra érdemesnek látszik azonban az a gondolat, vajon nem vonható-e az *igen* a közelre mutató névmás, az *ez, ide, így* stb. családjába.

3. A közelre és távolra mutató, finnugor eredetű névmáscsoportok fejlődésében már a dolog természeténél fogva is igen sok hasonlóság és párhuzamosság mutatkozik. A távolra mutató csoporttal részletesen legutóbb PAIS foglalkozott (MNy. L, 318). Észertint „az *u* ~ *o*- távolra mutató névmásnak *-l* ablativus-ragos tartozékából: az *ul*-ból az *oly* és az *ügy*... egyaránt levezethető” (i. h. 320). A *-gy* magyarozatára azonban számba jöhet a zürjén *-dz* és a vele azonosítható votják, cseremisiz ragcsalád is. A párhuzamosan élő *l* ~ *ly*-es és *gy*-s változatok nyelvjárási eltérésként már az ómagyar kor előtt meglehettek. Az *ul* ~ *uly* ~ *ügy* MÉSZÖLY szerint a HB. korában már nem csak ablativusi, hanem módhatározói értékű is: *vl keseruv* = 'olyan módon keserű' (MNy. XXXV, 150). Eredetileg azonos jelentésükre bő példaanyagot hoz MÉSZÖLY (i. h.). A jelentés közössége az *-n* raggal bővült formákban is kimutatható: *olyan* = *ügyan*; egyaránt használva határozói és jelzői-határozói szerepben. Tehát: *Úgy*: 1. 'ügy'; 2. 'olyan': VirgK. 35: „fel kele tantoroghuan, *vg* mynt elmeetwl el idegwth”; ÉrdyK. 169: „Es magallfaga *wgynak* lattatik hogy az romay tornyokat ffele cernee”. — *Oly*: 1. 'ügy'; 2. 'olyan': TelK. 56: „bizonaba mendenök meg hahnac: es *ol* mynt a viz elozlatonc”; HB.: „El oz gimillnec *vl keseruv uola vize*”. — *Úgyan*: 1. 'ügy'; 2. 'olyan': BécsiK. 268: „iften nē *vgā* latna ment ember lat: non ita videat Deus, ut videt homo”; Mel: Herb. 62: „*Vgyan* hoszszu horgos szaruai vannak mint egy ökörnec” (NySz.). — *Olyan*: 1. 'ügy'; 2. 'olyan': ÉrsK. 548: „mynt wagy eedes baratom *ollyom* (ýrtal mely kenyves az zemed”; BécsiK. 113–4: „hog az ne legen *ollan* méltofagot vallo: quod ea non sit digna habita, sicut ipsa”.

A származási azonosságot látszik igazolni az, hogy „Az *oly* és *olyan*, mint melléknévi mondatrész jelzője, ma is határozó, nem jelző: 'oly keserű', 'olyan keserű' = 'tam amarus', nem 'talis amarus'” (MÉSZÖLY: i. h.). Ezek melléknévi jelentése a határozószóiból fejlődött főnévi mondatrész mellett. Igaz, e kérdésben még nem hangzott el az utolsó szó. SIMONYI, KLEMM, BEKE a melléknévi jelentést tekintik eredetibbnek, míg CSÚRY, MARTINKÓ ANDRÁS és RÁCZ ENDRE MÉSZÖLY fenti véleményéhez csatlakoznak (vö. Nyr. LXXX, 302).

A locativusi eredetű, állapot- és módhatározói *-n* raggal megtoldott *ügyan* már raghalmozása meg hosszabb hangteste révén is expresszívabb az *ügy*-nál. Pedig már az indulattal ejtett *ügy* is fokozó értelmű: *ügy megijedtem!* = 'nagyon megijedtem'. „Ilyen indulattal ejtett *ügyan*-ból lett a fokozó értelmű *ugyan*: 'ugyan megijedtem!' 'nagyon megijedtem'” (MÉSZÖLY: i. h. 157). Ennyit a távolra mutató névmáscsalád fejlődéséből.

4. A közelre mutató *ily* ~ *ily* ~ *igy* eredetileg szintén határozószó volt: Az *ily*-re ezt CSÚRY mutatta ki (MNy. XXXIV, 41–2). Meg kell jegyezni,

hogy az *ly*-es formák gyors melléknévvé válása, illetőleg a *gy*-sek egyértelműbb határozói jellege joggal kelti fel azt a gyanút, hogy itt nem *vy* nem csupán $l > ly > gy$ hangfejlődésre gondolhatunk (l. BENKŐ, A m. *ly* tört. 33—4), hanem a *gy*-nek PAIS által is emlegetett zürjén stb. ragesoporttal azonos forrásból vagy más módon való származására is (vö. BEKE: Nyr. XL, 277). Előfordulásuk számaránya esetleg nyelvjárási különbségeket is tükröz: a Bécsi Kódexben feltucat *ily, oly, ilyen, olyan* áll szemben többszázra menő *igy, úgy, így, úgyan*-nal. A Jókai-kódexben már sokkal több *ly*-es forma van. Talán éppen a *gy*-s alakok elterjedtsége és szilárd határozói funkciója okozta, hogy a hasonló eredetű *ly*-es képződmények rövid küzdelem után melléknévi névmásokká szorultak vissza.

Az *igy, ily, így, ilyen* kezdetben bizonyára éppúgy egyforma jelentésűek voltak, mint a távolra mutató *úgy, oly* stb. Hogy mégis nehéz lenne belőlük hasonló sorozatot összeállítani, azzal magyarázható, hogy a közelre mutató *ly*-es névmások jóval ritkább (vö. Nyr. LXXIX, 53).

5. Az *igen* és *igen* — nem tekintve az utóbbira vonatkozó XIII—XIV. századi vitatott adatokat (vö. MNY. X, 81, de uo. 288) — egyaránt a XV. század első felében tűnnek fel. Előfordulásaikra a BécsiK.-ból ilyen adatokat idézhetünk: 16: „*Igèn létèrièztètèc leznc: sic erunt...*”; 28: „*Igèn Isaac Igèn Iakob igèn Moyfes: Sic Isaac, sic Iacob, sic Moyses*”; 172: „*Igèn teztec vala: Sic faciebatis*”; 219: „*igèn ragattatnac el: sic eruentur*”; 236: „*Mert mikèt ittal... igèn iznac: Quomodo enim bibistis... bibent*”; 260: „*igèn ñirettetic meg: sic attondentur*”; 289: „*Igèn ènnèp z igèn ènèzèt èn orèam èlèt vgmöd vr Ès igèn okezeknc mendèn mvuèlkèdètè: Sic populus iste, et sic gens ista ante faciem meam dicit Dominus, et sic omne opus manuum eorum*”; stb. Az *igyen* főleg a tucatszámra található *miként* — *ugyan* 'sicut' — sic' fordításaként szerepel a mondatösszefüggésben.

Az *igen*-t a BécsiK. legtöbbször a 'nimis, valde', tehát 'nagyon' megfelelőjeként használja: 127: „*igè meggerièztètèt: succensa erat nimis*”; 136: „*maga'läga igè magas: altitudo eius nimia*”; 152: „*lön igen nagga: magnus factus est nimis*". Hasonlóan még: 136, 148, 150, 159, 161, 162 (kétszer), 163, 167, 170, 206, 211 stb. Máskor a „*valde*” (60, 150, 167, 206, 234, 260 stb.) vagy más fokozó határozószó fordítása: *multum* (151), *vehementer* (147, 170, 176), *grande* (152), *maxime* (199), *satis* (307) stb. Szerepel egy sor olyan kifejezés fordításában, melyeket ma is csak *igen, nagyon, erősen* határozószók kiegészítésével fordítunk: 74: „*ingens formido: igè nag felelèm*”; 133: „*quam ingens: mel igèn nag*”; 133: „*propere: igè hamar*”; 177: „*confestim: igè hamar*”; stb.

Gyakran azonban egy-egy fokozó értelműnek érzett latin kifejezés fordításában mai nyelvérzékünk számára fölöslegesen szerepel: 33: „*tam decoras mulieres: il igen ékès nèmberiekèt*”; 68: „*plaga magna: igen nag lapas-sal*”; 76: „*nefarii homines: igen gonoz vtalatos nepec*”; 120: „*ira magna: igen nag haraggal*”; 152: „*cornu insigne: igen fenes zaruat*”; 175: „*primo diluculo: igen holval*”; 209: „*genti longinqua: igè mèzzeualo nèmzètènc*”; 240: „*tempestas magna: igè nag vez*”; 242: „*piscem grandem: igè nag halat*”; 244: „*afflictione magna: igè nag getrèlemmèl*”; stb. Még kevésbé érezzük szükségesnek ezekben: 81: „*igè nag kègèlfegebè fordeita: convertit... in mansuetudinem*”; 113: „*igen meg gerièztuè olayoknac fait: succedentes ossa olivarum*”; stb.

Figyelmet érdemel, hogy az *igen* gyakran a latin felsőfokú melléknév fordításában jelentkezik: 75: „*IGen nag kiral Artaxarles: Rex maximus Artaxerses*”; 136: „*O lèuèlei igen zepèc: folia eius pulcherrima*”; 163: „*igen*

gonoz: vilissimus"; 232: „az *igēn* kegetlenfeŕo [!] Iezabel: impiissima Iezabel"; 294: „tv̄ *igē* gonoz gondolatitocbol: de cogitationibus vestris pessimis"; 301: „*igen* erollee: robustissimi"; stb. Űgy látszik, az efféle fordításokban kell keresni SYLVESTER és más nyelvtanirók melléknév-fokozásának magyarázatát: „*Bonus*, io; *melior*, jobb, auág inkább io; *optimus*, felette ighen io" (CorpGramm. 13). MOLNÁR ALBERTNél kettőségg van: „*Superlativus*; *igen*, *valde*: vel fölŕotte-igen, *supramodum-valde*, *ut*: Legtűdős, *Doctissimus*, *a*, *id est*: fölŕotte igen tűdős" (i. h. 133); a későbbiek viszont már csak a *leg*-es felsőfokot ismerik (vö. i. h. 354, 430).

A BécsiK. *igen*-jei tehát fokozó értelmű határozószók, vagy — ami ezzel rokon — a felsőfok kifejezői. Ha közvetlenül igéhez kapcsolódnak, jelentésük állapot- vagy módhatározói; ha melléknév mellett állnak, fok- vagy mértékhatározói.

A JókK.-ben — meglepetésemre — az egészen gyakori *ily*, *oly*, *igy*, *úgy* és a többször előkerülő *ilyetén*, *olytán* és *ilyen* mellett az *igyen*, *úgyan*-ra egyáltalán nem találtam példát. Pedig nyelvbeli meglétükről tanúskodnak az ilyen származékok: 147: *ugyanottan*; 143: *ugyen mayan* (a hasonmásban: *ugyen may[?Jan* — olv.? *igyen majdan?*) Az *-n* ragos alakok hiánya és az *ly*-esek nagy száma talán nyelvjárási sajátága a kódex fordítójának vagy másolójának. Az *igen* 'nagyon' fokozó értelmű határozószó sűrűn előfordul mind igék, mind melléknevek és határozószók mellett.

6. Mindezekből tanulságul csupán annyit vonhatunk le, hogy a XV. század közepén az *igyen* 'ita, sic' és *igen* 'valde, nimis' már határozottan elkülöníthető jelentésben szerepelnek. Kérdés azonban, hogy ez a különbség nem korábbi azonosságból származik-e.

Ha a Mészölytől fentebb idézett emocionális, emfázisos magyarázatra gondolunk (*úgyan* 'ita, sic' → *ugyan* 'valde; nagyon'), önként felötlük: nem mehetett-e ez végbe a másik oldalon is? S ha felteszünk egy *igyen* 'sic, taliter' > *igyen* 'valde; nagyon' változást, amit az előbbi párhuzam meg a nyelv természetes fejlődése támogat, már ott is vagyunk *igen* 'valde; nagyon' szavunknál. Az *úgyan* > *ugyan*-nak pontosan megfelel az *igyen* > *igen*.

Az *igy*-ből kiindulva tehát egy ilyenféle jelentésfejlődést tartunk valószínűnek: *igy* 'sic, taliter' → *igyen* 'ua.'. Továbbragozott, expresszívebb forma. Az *igyen*-nek kialakult egy emfaticus, nyomatékosító jelentésárnyalata, a 'valde; nagyon'. Feltehetőleg már ezzel egy időben, sőt esetleg már előbb, alaki differenciálódás is bekövetkezett: *igyen* > *igyen* ~ *igen* ~ *igen*. Ezután a több alak — több funkció szokásos megoszlásával az *igyen* 'sic, taliter', az *igen* 'valde; nagyon' jelentésűvé fejlődött.

Mindez persze nem az egész nyelvközösségben, hanem annak valamely nyelvjárásában mehetett végbe, s még a XV. század előtt. Az *igen* azután az élő nyelvben meg az egyházi írásokban, ahol addig is sok bajt okozott a sokatmondó latin határozószók fordítása, gyorsan elterjedt. Ezt segíthette az, hogy *g*-je miatt szócsaládjától azonnal elszakadt új jelentésével. A szó 'valde; nagyon' jelentésben máig fentmaradt, és bekerült a köznyelvbe is, noha egyes nyelvjárásokban még ma sincs meg (vö. ZOLNAI GYULA: Nyr. XX, 214).

7. Az *igyen* > *igyen* ~ *igen* fejlődést feltéve az *igen* hangzását illetően magyarázatra szorul az *i* időtartama és zártsági foka; a *g* viszonya a korábbi *gy*-hez és az *e* zárt vagy nyílt volta.

Az *ígyen*-ből eredeztetés szempontjából megnyugtató, hogy a szókezdő magánhangzó a régiségben egyöntetűen *i*-nek van jelezve, eltekintve a XIII—XIV. századi *Egenzaraz*, *Egenzaraz* helynevektől, melyeket a SzófSz. a cáfolat ellenére ide von. Ez persze lehetséges és akkor itt $i > i$, illetőleg $i > \bar{e}$ szabályos változásról beszélhetünk. A rövidülés akár az említett emfázisos jelentésváltozás kísérőjeként, akár ettől függetlenül bekövetkezhetett. A XV. századi kódexek adatai még egyaránt jelölhetnek hosszú vagy rövid magánhangzót. A nyomatékosító *ugyan* és az *ígen* mai ejtése a korai rövidülés mellett szól. A SzamSz.-ban változatként közölt *égen* megfigyelésem szerint emfázis terméke. Bizonyára újabb az Egerből és Szolnok-Doboka megyéből közölt *égen* is (MTsz.) és nem ómagyar kori esetleges $i > \bar{e}$ maradványa. A több nyelvjárásból közölt *ügön* (MTsz.) a labializáció kései továbbhullámzásával magyarázható (vö. BÁRCZI, Hangtört. 39), minthogy a régiségben még a második szótagban *ö-ző* példák sem kezdődnek *ü*-vel.

A $gy > g$ változás eléggé megfoghatatlan a jelölés hiánya miatt. A változás területén annak lezajlásakor feltétlenül volt ingadozás az alakok között, de hogy a szemmel láthatóan következtelen feljegyzésekben mennyi az ingadozás és a következtelenség, azt nehéz lenne eldönteni. A *g* írásbeliségünk kezdete óta egyaránt jele a *g* és *gy* hangnak (vö.: BÁRCZI, TihAl. 129; B. LŐRINCZY ÉVA, KTSz. 71, 75 stb.). A BécsiK. zömét író 2. kéz nem tett különbséget a $g-gy$ ($\acute{g}-g$) közt (vö. KNIEZSA, Helyesírásunk tört. a könyvnyomt. koráig 113). Sőt az 1. és 3. kéz is következtelen: 33: „*igēn* ékes”, 76: „*igēn* gonoz”, 104: „*igēn* nag”; máskor jeltelen *g*-vel, tehát a *gy* jelével írják. A 2. kéz is tesz néhol különbséget: 150: „ki *igē* különbözētes vala mendenektől *g* mēdeniktől *igēn* zornouala” vagy: 260: „*igen* még erőföhēd” stb. Ezek után kétséges, hogy ezekben az *ígen* már következtelenen *g*-vel hangzott-e. A MünchK. tanúsága a Nyelvemléktár átjelölése miatt elesik. A JókK. már a mai módon írja a $g-gy$ -t, s az *ígen*-t következtelenen *g*-vel jelzi.

A $gy > g$ változás egyébként nem példátlan. WICHMANN ide vonatkozó adatai: *egyenes* > *egenyes*; *gyenge* > *genge*; *ingyen* > *ingen*; *szégyell* > *szigell* és ezek származékai, valamint a somogyi *gyenget* 'üget, poroszkál stb.' > *gentet* 'ballag (farkas)' (vö. MNy. IV, 302—4). Az *ígyen* > *igen* mellett szól az is, hogy ezek nagy részében is *en* követi a kritikus hangot. A változás régiségét az 1347-től adatolt *Genge* igazolja, ha olvasata valóban *gēnge*. Nem lenne érdektelen megvizsgálni, vajon a székelyföldi *iggyir* ~ *iggyir* 'igér' és *igytz* 'igéz' (MTsz.) vagy az *iggyvirág* 'búzavirág' (vö. Nyr. LXXIII, 351) ~ *égi-virág* (MTsz.), amit magam a Szamosháton *égyvirág*-nak hallottam, nem kapcsolatos-e a fenti különös hangváltozással.¹ Az *ég-* az utóbbiakban esetleg csak népetimológia.

Az *-n* előtti magánhangzó eredetileg középső nyelvválású lehetett, amint arra a kódexek *ö-ző* alakjai meg a BécsiK. $\acute{e} \sim e (= \acute{e})$ jelei utalnak. Ezt őrizték meg $\acute{e} \sim \acute{o}$ formában egyes nyelvjárások, míg másokban és a köz-

¹ A $g \sim gy$ nyelvjárási kettősségnek a magyarban nagyszámú nyoma van. WICHMANN példáiban korántsem bizonyos a $gy > g$ fejlődési irány, az *e* hangváltozás körébe tartozó esetek — szavanként változóan — nyilván két irányú ($g > gy$ és $gy > g$), különböző analógiás és reciprok indítékú fejlődések eredményei. A kérdésről különben részletesen írt DEME (MNy. XXXVIII, 112—6). Példáit most csak egy kétségtelen $g > gy$ fejlődéssel szerzem meg: a Somogy megyei Kaposgyarmaton jegyeztem le a következő adatokat: *legyel* 'legel' és *legyellő* 'legelő'. — A SEBESTYÉNTŐL feltett *ígyen* > *igen* fejlődést e megjegyzéssel természetesen nem akarom cáfolni. — B. L.

nyelvben *e* foglalta el a helyét. Az *igyen*, *úgyan* megfelelő nyíltabb hangjaira megjegyzendő, hogy a régiségben ezek is előfordultak az eredetibb *e* ~ *o*-val (vö. LOSONCZI: NyK. XLVI, 418-kk.), s a bennük korán elterjedt *e* ~ *a* analógiás kiegyenlítődés eredménye (uo. 430). Az *igen* *ë*-jének megmaradását, ahol más törvényszerűségek megengedték, elősegíthette a szó zártsági harmóniája és bizonyára szócsaládjától való elszigetelődése is.

8. Az *igen* 'ja' az *igen* 'valde' XVIII. században kialakult fejleménye. Mint KLEMM kifejti, „a névmástalan kérdésre a felelet a magyarban a következő módokon történt: 1. A kiemelt mondatrészrel vagy az ezt helyettesítő névmással. 2. *Igenis* határozószóval és a kiemelt mondatrészrel vagy az ezt helyettesítő névmással. 3. *Igenis*-sel. 4. *Igen*-nel a XVIII. század óta.” (Nyr. XLVIII, 21–2.) Majd alább: „A 2. pont alatt levő feleletmód (*igenis* és a kiemelt mondatrész) nem egyéb mint az első, csak abban különbözik tőle, hogy ez a második felelési mód nyomatékos volt” (uo.).

A nyomatékosító *igen* 'nagyon'-tól az igenlő *igen*-ig az *igenis*-en át vezet az út. Az *igenis*-sel és kiemelt mondatrészrel felelés tulajdonképpen kétszeres igenlés: először a nyomósító *igen*-nel, majd a kiemelt mondatrészrel. A kettőt és kötőszó kapcsolja össze. Az *igenis* efféle szerkezetekből keletkezhetett: ÉrdyK. 141: „zent Agoston doctor atyanknak mondasa zerent *úgan ees az vegre* teremtette Isten az embert, hogy az erek boldoghsagra mennyen”. Az ilyen kötőszós állítás meg bizonyára ilyenekből ered: JordK.: „Mond megh ennekem azzon ember, ha anneen attatok el az mezoth? Az kedeegh monda: *Vgyan, aneen*” (NySz.); vagy: NagyszK. 9: „*Igen* [,] ezón zerrel vagon”. Nem más ez, mint a nyomatékos mondatrész megismétlése egyszer névmással (névmási eredetű határozószóval), majd a kiemelt mondatrészrel.

A pusztá *igenis* azután már a legtermészetesebb módon alakult ki: a nem is mindig teljesen kifejezett (igekötős) második állítás elmaradt, s a kötőszó — elvesztve kapcsoló funkcióját — hozzátapadt a megelőző *igen*-hez. „Megkönyebbüle Nagyságod az nagy bün lerakással? *Igenis*” (Bal. Menyh. árultat., id. KLEMM: i. h.). A válasz fejlődése ez lehetett: *igen*, és *meg* > *igenis* *meg* > *igenis*. Az *igenis* „értelmetlen” végződésének elhagyásával, a XVIII. század második felében jelenik meg az *igen*. Szélesebb körben csak Kazinczyék terjesztették el. A népnyelvben még ma is él párjaként az *igenis*.

9. Összegezve: Az *igen* származtatásához nem feltétlenül kell visszamenni a finnugor korig. A finn *sangen* vagy *hyvin* és a hozzájuk fűzött rokon nyelvi szavak valóban az *igen*-éhez hasonló jelentésfejlődést mutatnak, s talán alakilag sem kifogásolhatók. Jelentésfejlődésük azonban lehet egymástól teljesen független is, hiszen az általuk megtett út nem a finnugor vagy uráلتaji nyelveknek, hanem a nyelvnek természetesen fejlődésmenete. Az *ig* 'nagy' jelentésű szó, melyre az eddigi magyarázatok épülnek, szerintünk helytelen visszakövetkeztetés. Amint az 'ita, sic' jelentésű *ugyan*-ból alakult a 'nagyon' jelentésű *ugyan*, úgy lett az indulattal ejtett *igyen*-ből a fokozó értelmű *igyen*. Az *igen* kezdetben csak ennek nyelvjárási alakváltozata lehetett, majd jelentésmegoszlással vált 'nagyon' értelművé. Az *úgyan* 'ita, sic' → *ugyan* 'nagyon' párhuzamból, melynek az *igyen* 'sic, taliter' → *igen* 'nagyon' pontosan megfelel, a nyelv természetéből adódó jelentésfejlődésből, továbbá a szó hangalakjának szabályosan magyarázható változásaiból arra lehet következtetni, hogy *igen* szavunk a közelre mutató *ë* ~ *i*- névmási törzsnek egyik oldalága.

Patyolat*

I. A *patyolat* származtatásával kapcsolatosan először tudtommal a DebrGramm. szerkesztői tesznek megjegyzést, amikor munkájuk függelékében a görög szókhoz hasonló magyar szók között említik a *fátyol*-al együtt (336). — GYARMATHI egy 1793 után kelt szótártervezetében (közölve MNy. XXX, 238) és Vocabulariumában (57) a *patyolat*-ot olasz eredetűnek tartja. — LESCHKA Elenchusában ismét összekapcsolja a *fátyol*-t és *patyolat*-ot: „*Patyolat*, der Schleyer, Slavi etiam dicunt *patēlat* et *paōlat*, vide *Fátyol*” (167). *Fátyol* alatt: „Schleyer, der Flor, slav. etiam *fátēl*, *fātōl*, et *patēlat*, *paōlat*” (75). — MIKLOSICH (Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen 115 és EtWb. 229) szintén egybekapcsolja a *fátyol* és *patyolat* szavakat. A szláv *pačolatū*, *pačolat*, *pačolan*, *pačel* és *pačelo* szavakat a magyarból származtatja. A szlávból való származtatást helytelennek tartja. — BUDENZ (NyK. VI, 296—320) észrevételeket tesz MIKLOSICH munkájával kapcsolatosan. Megjegyzi, hogy MIKLOSICH magyar eredetűeknek tart olyan szókat, amelyek korántsem kétségtelenül magyarok. Ezenkívül magyaroknak tart olyanokat, amelyeknél a magyar nyelv a szlávval együtt más nyelv irányában kölcsönneveőnek mutatkozik. Ilyen értelemben tárgyalja röviden a *patyolat*-ot: „*patyolat*: szl. *pačolat* flor-tuch; szb. *pačel*, *pačelo* veli genus. — M. a magyart veszi eredetűnek, s ez a szl. *pačolat*-ra nézve áll is, de a szb. *pačelo*-ból úgy látszik származik maga a magyar *patyolat* és talán csak más *-lat* végű szók (gondolat, kanyarulat, fordulat) analógiájához van alkalmazva.” (310.) — CzE. is megkísérli a *patyolat* jelentésének meghatározásánál a szó származtatását, a maga szokásos módján a „gyök”-ig lebontva, kiindulásul egy közelebbiről meg nem határozott származású és jelentésű *paty* ~ *pat* szót vesz fel, melyből „burkolásra, bekötésre vonatkozó származékok eredtek”. Ebből származtatja a *patyol*, *patyolat*, *patyóka*, *patyókál*, *patyog*, *patyog*, *fátyék*, *fátyol*, *bugyol*, *bugyolál*, *bugyor*, *batyu*, *motyó* szavakat (V, 121). — Újra előveszi a *patyolat*-ot és egyértelműen kapcsolatba hozza a *fátyol*-al, valamint a *patyóká*-val MUNKÁCSI (Nyr. X. 385—9). A szövéssre és a ruházatra vonatkozó szavaink többségét idegenből eredezteti, főként a szlávból: „... a szövéssre és ruházatra vonatkozó csaknem összes műneveinket a szlávágból vettük át, mely nép általában más iparágban is, de különösen itt mondható igazán első közvetítőnknek az európai haladásal. Világos nyomokban tűnik ki ezen közvetítő szerepe még akkor is, amidőn valamely cikk és neve szemmel láthatólag más déli vagy nyugati néptől és nyelvből került el hozzánk, amint ezt éppen a címbe *patyolat* és *fátyol* szók etimológiája is mutatja.” A két szó hangalakú eltérését (*p* ~ *f*) azzal magyarázza, hogy két különböző közvetítő nyelv útján kerültek a magyar nyelvbe. A *patyolat*-ot egy *patel* hangalakú szóból átvett *patyol* 'kendő' -at képzős származékának tartja. — BERNEKER (SiEtWb. 278) szintén egybevonja a két szót, amikor a lengyel *facolet* szót közvetlenül az olasz *fazzoletto*-ból, a szlovén *pačolat* stb. szavakat pedig magyar közvetítéssel, vagyis a *patyolat* és

* HORVÁTH KÁROLY „Fágy” című posthumus dolgozatának (MNy. XLIX, 380—7) befejezésében utaltam arra, hogy ő a kérdést sokrétűbben akarta megoldani, azonban hevenyészve készített feljegyzései alapján gondolatmenetét nem lehetett követni. Néhány ötlete azonban további vizsgálódásra ösztönzött, s így készítettem el jelen dolgozatomat, melyet kétségtelenül az a gondolat sugallt, hogy meg kell találnom azokat a művelődéstörténeti következtetéseket, amelyeket etimológiájából le akart vonni. Talán sikerült.

fátyol szavakból származtatja. — 1938-ban „Fátyol” című dolgozatában GÁLDI — bár határozottan nem mondja ki — a *fátyol*-t és *patyolat*-ot közös eredetűeknek tartja. A következőket mondja a *fátyol* etimológiájának fejtegetése közben: „Annyi kétségtelen, hogy a *fátyol* és *patyolat* szavak kettőssége miatt nem utasítható el egészen a délszláv közvetítés gondolata sem, feltéve persze, hogy itt sikerül kétségtelenül régi *f-* és *p-* kezdetű alakváltozatokat kimutatni.” (MNY. XXXIV, 105–7.)

Igy azután nagyjából általánossá is válik a vélemény a *fátyol* és *patyolat* közös eredetéről. Újabban csupán a SzófSz. közölte a *patyolat*-ot „talán”-nal kapcsolva a *fátyol*-hoz. BÁRCZI a nehézséget főként a szó végződésében látja, melynek szerb—horvát megfelelője nincs. — KNEZSA (Szl.Jsz. I/2, 710) a két szót nem tartja közös eredetűnek. Tisztázza a *fátyol* eredetét, bizonyítva, hogy az közvetlenül a görögből származik, a *patyolat*-ot viszont a bizonyítva eredetű szavak közé utalja. Hangtani érvekkel bizonyítja, hogy a *patyolat* szerb—horvátból való származtatásának nehézségei vannak, ilyen szó ott nem lehetett. A szlovén *pačolat*-ot ő is a magyarból átkerült jövevényszónak tekinti, a többi szláv adatot pedig közvetlenül az olaszból vagy a németből származtatja. Ezek tehát — mint mondja — nem lehetnek a magyar szó forrásai.

Noha a nyelvtörténeti adatok bizonyossága szerint — amelyeknek ismeretése túllépné ennek a dolgozatnak kereteit, s az érintett dolgozatok többsége amúgy is említi a legfontosabb példákat — állandó a két szó jelentésének keveredése, és a két szó jelölte tárgy használatában is sok a rokon vonás, érvei alapján egyelőre elfogadjuk KNEZSA következtetését, hogy a két szó nem közös eredetű. Véleményem szerint azonban ez a kérdés még további vizsgáldást igényel. — Jelen dolgozatomban azt a célt kívánom elérni, hogy az ismeretlen eredetű *patyolat* etimológiáját megnyugtató módon megfejtsem.

2. A nyelvtörténeti adatok vallomása előtt a szó pontos jelentését kell meghatározniunk. Az ÉrtSz. kéziratá szerinte: „1. 'a legfinomabb lenfonalból készült ritka szövésű hófehér vászon; finom fehér gyöles'; 2. (jelzői haszn.): 'patyolatból való': »Fején vékony *patyolat* turbán« (Ar.); 3. (jelzői haszn.): 'vakító fehér, hófehér, makulátlan': »Ni, hogy elpirult a *patyolat* orcája.« (Mik.)”. — Sokak megkérdése azonban azt a meggyőződést alakította ki bennem, hogy a szó jelentése a köznyelvi tudatban teljesen homályos, csak egyesek, főként vidékiek értelmezték anyagnévként, mások általában a 'tisztá' jelentésű melléknévvel azonosítják. Az ÉrtSz. 2. jelentését sem érzik. A zavart — azt hiszem — nagy mértékben fokozta a ruhatisztító ipar *Patyolat* nevű vállalatának lépten-nyomon felbukkanó cégtáblája.

A legújabb kétnyelvű szótárak a szónak a következő értelmezéseit adják: LÉVAY—VIDA, m.—gör.: „*patyolat*: σινδών, βύσσοζ.” — BURIÁN, m.—lat.: „*patyolat*: carbasus; adj. carbaseus” (a lat.—m. részben: „carbasus: finom, spanyol len, vászon”). — THIENEMANN, m.—ném.: „*patyolat*: das Linnen.” HALÁSZ, m.—ném.: „*patyolat*: r Batist; fehér mint a *patyolat*: weiss wie Schnee”. — HADROVITS—GÁLDI, m.—or.: „*patyolat*: батист, átv. полотνό; *patyolatfehér*: бѣлий как полотνό”. — ORSZÁGH, m.—ang.: „*patyolat*: cambric, lawn; *patyolatfehér*: white as snow” (az ang.—m. részben „cambric: gyöles, *patyolat*; lawn: batiszt, *patyolat*”). — SAUVAGEOT, m.—fr.: *patyolat*: „batiste, linon; fehér mint a *patyolat*: blanc, blanche comme neige” (a fr.—m. részben: „batiste: batiszt, *patyolat*; linon: fátyolvászon, *patyolat*”).

3. A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a *patyolat*-nak három jelentése volt a régiségben: 1. 'syndon, Batist, gyolcs'; 2. 'cidaris, Kopfbedeckung, turbán'; 3. 'candidus, schneeweiss, fehér, tiszta'.

1. jelentés:

Szótári adatok: SZIKSZF. 189: „Petia syndonis, patiolethi: Egy vegy (!) gyolcz, vagy *Patyolat*” || SI.: „*Patyolat*: Pannus tenuis xylinus. Mouffeline.” || SIMAI 189: „*Patyolat*: ... Linteum tenuissimum” || KRESZN. II, 122 SI. adatát közli. || Tzs.: „Gaze: *patyolat*” | a m.—n. részben: „*Patyolat*: die feinste Leinwand, der Batist, die Gaze — mn. von der feinsten Leinwand” || FOGARASI n.—m.: „Gaze: *patyolat*, fátyolszövet” | uo.: „Batist: batíz, batízgyolcs, *patyolat*” || BALL. m.—n.: „*Patyolat*: die feinste Leinwand, der Batist; die Gaze” | ua. n.—m.: „Batist: *patyolat*, patyolatgyolcs, batiz, batizgyolcs” | uo.: „Gaze: fátyolszövet, *patyolat*” || SIM.—BAL. n.—m.: „Batist: *patyolat*, batiszt” || BALLAGI: „*Patyolat*: l. finom fehér gyolcs; p.-kendő, p.-ing; (szój.) fehér v. puha mint a *patyolat*” || BALASSA: „*patyolat*: finom szövet, gyolcs” || FRECSKAY: „*Patyolat*, batiszt: Batist” (szabó-műszó).

Szórványokból és szövegekből: 1528: „vnum chese vnum *pathyolat*” (Oklsz.) | 1533: „Torale paplan de *patyolath*” (uo.) | 1561: „Egy *Patyolat* ranchos Inget” (Radvánszky: Csal. II, 16) | 1561: „Egy weg *patiolat*” (uo. 17) | 1618: „10 rőf *patyolat*” (uo. 206) | 1639: „Három paraszt *patyolat*” (uo. 270) | 1639: „Lengyel *pagyolat* ... keresztül kötés benne” (uo.) | 1650: „Tiz vég török *pagyolat*. — Egy ráfogó *pagyolat* keszkenő” (uo. 309) | 1677: „Ismét mintegy három singnyi darab *pagyolat*” (uo. 361) | 1737: „egy arannyal varrot *patyolat* keszkenő” (MNY. X, 87) | 1743—1751: „A szoknyák anyaga ... jóféle efler *patyolat* ... csalán *patyolat*” (Ethn. XLIX, 310) | 1795: „egy Lengyel *patyolatbul* tsináltt 'satskóba tedd [a mandolát]” (Új Szakáts-könyv 198: Nagysz.) | 1819: „*Patyolat* a kurucz, gyöngy a felesége” (FélszÉn. 63: Nagysz.) | 1894: „a *patyolatosok* gyékényei hosszú sorokban nyúltak el” (Herman O.: Úti rajzok 133: Nagysz.).

Nyelvjárási adatokban: OrmSz.: „Sűrű *patyolat*: sűrű szövésű, vékony fehér vászon. Középkorú nők által használt biklaanyag. A vászonnál sűrűbb.” | uo.: „Mit mos, mit mos kis mönyecske? Pittyot, pattyot, *patyolatot*.” [Gyermekvers] || SzamSz.: „finom gyolcs: Tiszta mint a *patyolat*” || Mezőberény: „Fejér mint ap *patyolat*” (MNY. XII, 92) || Torja Háromszék m.: „Jézust ... fejér *patyolatba* takargatták” (Ethn. XIX, 353).

2. jelentés:

Szótári adatok: CAL. 80: „apiculus: Tetőtske, *patyalat* teteien fwggő fwt” (!) | 193: „cidaris: *Patyolat*, szkófia” | 446: „galerus: Galer swueg, tsuklya *patyalat* swueg, az kit essős wdöbe törőkők az *patyalat* fölibe tesznek” | uo.: „galericulus: Galler swuegetske, tsuklyatska *patyalat* swuegetske” | 535: „infula: *Patyolat*” | uo.: „infulatus: *Patyolatos*” || SZIKSZF. 187: „calantica: *Patyolat*” || MA. 1621.: „*Patyolat*: Calantica, Cidaris Item Infula” | uo. a lat.—m. részben: „Cidaris: Törőc *patyolat* Szkofia” | 1708.: „*Patyolat*: Calantica, Cidaris, Item Infula Schleyer | Stauch | Hauptzierde | fo die Persische Könige tragen. It. Infel | Bischofshut” | uo.: „*Patyolatos*: Infulatus, Der einen Bischofshut auf hat” | uo. a m.—lat. részben: „Cidaris: Törőc *patyolat*, Szkófia. Eine Haubt (Zierde) so die Persischen Könige brauchen” | uo.: „Infula: *Patyolat*, Slofiom (!) ... Infel | Bischofshut” | uo.: „Infulatus: *Patyolatos* ... Der einen solchen Hut auf hat” || PP. 1708.: „*Patyolat*: Calantica, Cidaris, Item Infula” | uo.: „*Patyolatos*: Infulatus” | uo. a lat.—m. részben: „Calantica: *Patyolat*, Kontyfedél” | uo.:

„Cidaris: Török *patyolat*, Före-való fzkófia” | uo.: „Infula: *Patyolat* Püspöki süveg” | uo.: „Infulatus: *Patyolatos*, Püspöki füveges” | PPB. 1767., 1782.: „*Patyolat*: Calantica, Cidaris, Item Infula. ein Schleyer, Haupt-Zierde. Item Bischoffs Hut” | 1801.: „*Patyolatos*: Cidari ornatus, geschleyert” | uo. a lat. — m. részben: „Galerus, Galerum: Galléri süveg, *Patyolat* Item Tsinált haj” || WAGNER, Phras.: „Calantica: *Patyolat*, Kontyfedél: Schleyer, Haube” || SI.: „*Patyolatos*: Mulier cum peplo, v. Turca eum cidari” || SIMAI: „*Patyolat*: Calantica . . .” || MÁRTON, Lex.: „Infula: 1. papsüveg, . . . 2. az áldozatra való barom szarvai közzé kötött *patyolat* vagy pántlika; ein Band oder wellener Kopfschmuck zwischen den Hörnern der Opferthiere” || Magyar—német Szókönyv: „*Pattyolat*: főrevaló, der Schleyer, der weisse Kopfflor” || KRESZN. II, 122: „*Patyolat*: Calantica, cidaris, it. Infula MA.” || BALLAGI: „*Patyolat*: 2. a törökök turbánja, finom fehér kelméből.”

Szövegekből: 1623: „Illendőbb leszén a corona, hogy sem minth az tiara, az mely magyarul *patyolatot* jegyez” (körmendi miss. levél: MNy. IX, 131) | „Före való *patyolat*” (Radvánszky: Csal. II, 85, 100, 405) | é. n.: „Az asszonyok . . . *patyolatot* fejeken fehértenek, azokat két felől a füleik körül gombos gyönggyel fűzött ezüst tűkben ékességnek okáért tartottanak” (Balla Gergely Nagykőrösi Krónikájából: NéprÉrt. XXII [1930.], 33) | vö. még a NySz. *patyolat* adatait 2. jelentés al.: II, 1253.¹

3. jelentés:

Szövegekből: 1821: „Látván a *patyolat* lábú szép Chaisz elébe [ment]” (Nagysz.) | 1834: „Rózsám éke 's *patyolatja* Ósz felé járt 's fonnyadott” (Nagysz.) | 1858: „[az ágy] hófehér *patyolatkarjai* közé vetettem magamat” (Nagysz.) | 1881: „Lányka keble *patyolatján* Érvén őt halála” (Nagysz.) | 1887: „. . . Érti már mit jelent, ha *patyolat-kéz* oly titokzatosan invitálja” (Nagysz.) | é. n.: „arczát bőrét megdurvítja, *Patyolatját* ráncosítja [a bor]” (Nagysz.). — Helymegjelölés nélkül: „*Patyolatos* tők: úrdinnye” (Tsz.) | Alsólendva, Szalonta, Szentés: „*patyolat-tök*: fehér tők, úri tők, sütő tők” (MTsz.) | Órség: „*patyola-tök* sütnivaló tők” (ÜMTsz.) | Tárnok: „*patyolat-tököt* megfőzik” (Ethn. XIII, 217).

4. Az adatok időrendi egymásutánja teljesen világossá teszi a szó jelentésfejlődését. A legrégebb adatok tanúsága szerint a 'syndon, Batist, gyolcs' és 'cidaris, Kopfbedeckung, turbán' jelentések egymás mellett éltek, majd az utóbbi elhomályosult, bizonyára a viselet megváltozása, illetőleg más újabb elnevezések elterjedése következtében, s általános használatú csak az anyagnév-jelentés marad. Ennek fehér színe miatt a szó fokozatosan felveszi a 'candidus, schneeweiss, fehér, tiszta' jelentést is. Az a tény, hogy a 'syndon, Batist, gyolcs' jelentés az egész nyelvtörténet folyamán általános, arra a gondolatra indít, hogy ezt a jelentést tekintsük eredetibbnek.

5. Felmerül a kérdés, vajon nem lehetne-e a szónak a magyarban keresni a megfejtését? Már MUNKÁCSI (i. h.) említi, hogy a szóban a *-(l)at* végződés lappang, CZF. is (i. h.) képzett szónak érzi, s BÁRCZI is (i. h.) a szó végzetét érzi megoldatlannak egy szláv származtatás esetén.

Szerintem is — ez az ötlet származik HORVÁTH KÁROLYTÓL — a *patyolat*

¹ A NySz. 1. sz. alatt közölt 'calantica' jelentése ott helytelen, ez ugyanis nem anyagnév; a 2. sz. alá vonandó.

szó tövében a MNy. XLIX, 380—7 tárgyalt *fágy* szót kell keresnünk. HORVÁTH ott meggyőzően bizonyítja, hogy a *fágy* alapjelentéséül egy olyan nomen-verbumot kell felvennünk, melynek jelentése egyrészt 'réteg', másrészt 'rétegesen egymásra rak, teker'. A finnugor megfelelőikkel való egybevetés (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 78, 84) azonban azt a feltevést is lehetővé teszi, hogy a szó már a finnugor együttélés idején valamilyen szövésre-fonásra alkalmas növény neve is lehetett: csaláné, kenderé vagy lené.

GÖNYEI SÁNDOR a népi kendermunka szerszámait tárgyalva (NéprÉrt. XXVIII [1936.], 2) ezt írja: „...ha meggondoljuk, hogy a hálókötéshez is már a kőkorban szükség volt fonálra, akkor a fonálkészítésnél, aminek így nyilvánvalóan meg kellett előznie a hálós halászatot, alig találunk ősi foglalkozást. Valóban a hálónehezékek egyidejűleg bukkannak fel a kőkori leletek között az agyagból égetett orsónehezékek, ami kétségtelenné teszi a fonás nagy életkorát.”

SETÄLÄ (Suomen Suku I, 126) azt írja, hogy a finnugor korban a háziipart meglehetősen fejlettnak mondhatjuk. Ide tartozott mindenekelőtt a *kötés* és *fonás* (*sitominen* ja *punominen*), valószínűleg a fák héjának, az ágaknak és gyökereknek fonása; ide tartozott továbbá az állatok idegeiből való fonálkészítés. SETÄLÄ szerint semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy csalánból tudtak volna fonalat készíteni. A háziiparhoz tartozott továbbá kezdetleges halfogó szerszámok *kötése* (*kutominen*), a legrégebbi hálókat fahéjból és borszalagokból készítették.

SETÄLÄVEL ellentétben MANNINEN (Suomen Suku III, 187—9) arra az álláspontra helyezkedik, hogy a finnugorság legrégebbi textilnövénye a csalán volt. Már a finnugor korban értettek a csalánnak fonállá való feldolgozásához. Az obi-ugor népek még nemrég is használták a csalánt. Az erzä mordvinok még a múlt század közepén is ebből készítették ünneplő ingüket. A kései vaskorban a karjalaiak is használták a csalánszövetet, amint erről a sírleletek tanúskodnak. A középkorban egész Európában ismerték a csalánból való szövétkészítést. — A csalán feldolgozása már kezdetlegesebb formában tartalmazta mindazokat a lényeges műveleteket, melyeket a len és kender feldolgozásánál alkalmaznak: a csalán héját lehántották, kezdetleges módon sulyokkal való ütögetéssel és mozsárban való töréssel puhították, majd megfonták. Amikor megismerkedtek a kenderrel és a lennel, a csalán feldolgozásánál alkalmazott eljárások továbbra is megmaradtak, s az idők folyamán — nyilván idegen hatásra is — tökéletesedtek. Az elnevezések egy része azonban továbbra is megmaradt. A finn *pellava* 'len' szó vogul és osztják megfelelőinek (vö. PAASONEN: SUS. Aik. XXX, 22) 'kender' és 'csalán' jelentésük is van. Nyilván az utóbbi volt az eredetibb: a mordvin *palaks* csak 'csalán'-t jelent. Ilyen értelemben nyilatkozott már PAASONEN is (uo.).

Azt sem tarthatjuk azonban teljesen lehetetlennek, hogy a finnugorság vagy annak egy része még a szétválás előtt megismerkedett a kenderrel. Tudvalevő, hogy a kender vadon nő Szibériában a Kaspi-tengertől a Bajkál-tóig terjedő vidéken, továbbá Dél-Oroszországban (a Terek folyó és Ufa vidékén). Könnyen lehetséges, hogy korábban ismerték a finnugorság régi lakóhelyén is. — Elég itt utalni a cirbolyafenyőre, mely tipikusan szibériai fa, mégis a finnugor nyelvek tanúsága szerint korábban jóval nyugatabbra is ismert volt. — Valószínűnek tarthatjuk, hogy a len ismerete és felhasználása későbbi, mint a kenderé, bár ez a kérdés teljes bizonyossággal nem dönthető el. (Vö. MANNINEN: Suomen Suku III, 97—8.)

Azt hiszem, hogy az idézett megállapítások alapján a finnugor megfelelőkhöz hasonlóan a magyar *fágy* szónak is felvehetjük 'kender' jelentését a már igazolt 'réteg, rétegesen egymásra rak' jelentések mellé.

6. Ezt a lehetőséget az is támogatja, hogy a *fágy* szónak a régiségben és ma is élő nyelvjárási alakváltozataiban különböző minőségű 'kenderszösz' jelentése is van. A Tsz. 'kenderfő' jelentésben közli.

A XIX. századi szótárak is közlik, mint tájszót: CzF.: „*páty*: tájdivatosan a. m. szösz” || BARTAL—VERES, m.—lat.: „*Páty*: l. Csepű”, ott: 'stuppa' || BALLAGI, m.—n.: „*Páty*: das Werg, l. Szösz, ott: 'das Feine von Hanf ob. Flachs das Werg; die Wolle, Flaumhaar'”. — Közli még a szót BALLAGI: „*Páty*: szösz” || FRECSKAY: „*pác*z, pösz, szösz: Kolben” (kötélg. műszó).

Nyelvjárási adatok: Székelyföld: „*Pác*z: kenderfő” (Tsz.) | Székelyföld, Háromszék, Hunyad m. Lozsád: „*pác*: a meghéhelt kendernek a csepűnél és szösznél vmivel finomabb részecskéje” (MTsz.) | Lozsád Hunyad m.: „*pác*: a meghéhelezett kender rövid, durvább szálú része, harmadik minőség” (Ethn. V, 249) | CsángSz.: „*pățș*, H. *păts*: *pác*, der beim zweiten Hecheln der Hanfs od. Flachses losgerissene Güte liefert” | Csombord Alsó-Fehér m.: „*pác*: kendertermék” (ÚMTsz.).

Bornemisza Anna gazdasági naplóiban (1667—1690. Kiadta SZÁDECZKY BÉLA. Bp., 1911.: SZOLNOKY LAJOS szíves közléséből): 1686: „... Viski *lenpác* fonalat libr. 150.” | ua.: „Fogarasi jószágban font kenderszál fonalat libr. 199. *Kenderpác*z fonalat, libr. 169.” (Több hasonló adat ugyanonnan.)

A szónak széles körben elterjedt használata, valamint az a tény, hogy különböző minőségű szöszfajtát jelöl, azt a feltevést erősíti, hogy ősi szóval van dolgunk, mely idegen jövevény nem lehet, s melynek — mint láttuk — pontos hangtani és jelentéstanai megfelelői vannak a finnugor nyelvekben. Amennyiben következő okfejtésem finnugor szempontból is elfogadható, azt hiszem, a TOIVONEN nyújtotta etimológia adatait megszereshetjük egy zürjén megfelelővel.

FOKOS DÁVID volt szíves felhívni figyelmemet arra a jelenségre, hogy a zürjénben a szösz különböző minőségét jelölő szók nyelvjárásonként is változó minőséget jelentenek. WICHMANN—UOTILA zürjén szótárában: „*pa.tšes* V, *pa.tšes* S L U, *pa.tše* s P: Abfall von Flachs bei der z w e i t e n Reinigung (V U), Flachs der beim Bürsten in der Bürste bleibt (auch er wird gesponnen (S L P))”; FOKOS közléséből még egy adat: „*pa.tšes* (Le): Abfall vom Flachs bei der e r s t e n Reinigung”.

WICHMANN—UOTILA szótára a *pa.tšes* szót KALIMA nyomán az orosz *научь* átvételének tekinti. Azonban épp a különböző minőségű szöszfajták nyelvi adatainak egybevetése során világossá vált, hogy az etimológia helytelen, mert a szó *es* végzetében azt a *-s finnugor denominális nomenképzőt kell látnunk, melyet LEHTISALO tárgyal „Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe” című munkájában (MSFOu. LXXII, 194). — A kenderszösznek ugyanis három minőségi foka van a zürjénben: 1. „*šelmēs* S I, *šemes* V, *ševmes* U: 'gereinigter Flachs (IÜ U: die beste Sorte) < *šelem* Vs Pec L Le U, *šelem* I, *ševem* P: Herz”. — 2. *pa.tšes* (vö. fentebb). — 3. „*džendes* V, *dženđes* S: Abfall beim Hecheln v. Hanf und Flachs (S), Werg Hede (bleibt in der Bürste (PK, PJ, PK): etwas s c h l e c h t e r als *pa.tšes*, (?)¹ Abfall v. Flachs nach der

¹ Úgy gondolom, hogy a kérdőjelek elhagyhatók, a többféle minőség jelölése ugyanazzal a szóval lehetséges.

ersten¹ Reinigung (V), (?) die erste Sorte¹ des zum Spinnen vorbereiteten Flachse (nach der dritten¹ Reinigung) (U) < *dženid* V, *dženid* VUS Le I, *dženid* LU, *dženit* P: kurz". — Az adatok alapján bizonyosra vehetjük, hogy a *paťses* nem orosz jövevényszó a zürjénben, s így lehetővé válik, hogy ezt az adatot is felvegyük a TOIVONEN közölte etimológia adatai közé, mint zürjén megfelelőt. Ez az egybevetés a magyar *fátyol* jelentésfejlődése szempontjából is igen fontos, mivel ebben az esetben is egy 'kender' jelentésű szó vett fel 'kenderszós' jelentést.

7. A *fátyol* ~ *páty* ~ *pác* 'rétegesen egymásra rak' alapjelentéséből -l deverbális verbunképzővel, illetőleg 'réteg' és 'kender' alapjelentéséből -l denominalis nomenképzővel keletkezett a *pátyol* ~ *patyol* ~ *pácol* ige, amelylyel szótárainkban és a nyelvjárások nagy részében 'teker, csavar → betakargat → becéz', valamint 'gerebenez' jelentésben találkozunk: CzF.: *patyol* || BALL. m.-n.: „*patyolni*: einwickeln, einhüllen" || OrmSz.: „*pátyol*: nagy gonddal takargat, kötözget valamit" || Rábaköz: „*pátyol*: beburkol, betakar vkit, á. é. kényeztet" (ÚMTsz.) | Békés: „*pátyolni*: figyelemmel, gondnal banni vmivel" (ÚMTsz.). — Székelyföld: „*pácolni*, p. o. a' szöszt: gerebene által annak szálassából a' csepűjét kifésülni" (Tsz.) | Székelyföld: „*pácol* 1. gerebenez (lent, kendert), 2. fésül" (MTsz.) | CsángWb.: „*pát tsäl* den Hanf zum zweitemal hecheln". — Gyakorító képzőkkel: *patyolál*: Cserszegtomaj Zala m.: „*patyolál*: óvatosan betakar, bepólyáz (csecsemőt v. sebet)" (ÚMTsz.) | uo.: „*patyolál*: dédelget, beteget ápol: Mindig mellette kő lennem betakarnyi, *patyolálni* mer már a dunyhát is leruggya kényyába" (ÚMTsz.) || *pátyolgat*: Fajsz: „*pátyolgat*: gondosan betakargat, gyöngéd figyelemmel bánik valamivel" (MTsz.) | Nagykanizsa Zala m.: „*pátyógat*: kis fiút takargat" (NyF. XLVIII, 65) || *patyókál* (< *patyolkál*, vö. MUNKÁCSI i. m. 386): KRÉSZN. II, 122: „*Patyókál*, *patyókálja*: Obnubit, contegit. Bé voltam *patyókálva*. Hallottam Káldon. 1825. Ján. 10." | BALL. m.-n.: „*patyókálni*: den Kopf verbinden od. einhüllen gegen die Kälte" | Tzs.: „*patyókál*: den Kopf verbinden gegen die Kälte" | Pápa vidéke: „*patyókálni*: képét ruhával betakargatni, úgy, hogy ábrázatja alig látszik ki" (Tsz.) | Balaton melleke: „*patyókálni*: Fejét 's képét ruhával vagy keszkenővel befedni a' hideg 's a szél ellen" (Tsz.) | Vác Pest m.: „*patyóka*: gondosan betakargat, bő ruhákba burkol; ronggyal bekötözget" (NyF. X, 75) | Dunapentele: „*patyókál*: beburkol" (ÚMTsz.) | „teste körül egy kevés fátyol nagyon *patyókálva*" (Nagysz.) || *patyókáz*: Orosháza: „*be-patyókázni*: betakarni ruhával" (Nyr. VI, 133) || *patyurkázik*: Zenta Bács m.: „*patyurkáz*: túlságos gondnal csomagol" (tréfás vagy gúnyos értelmű szó) (ÚMTsz.) || *pátyorászik*: Óbást Nógrád m.: „*pátyorászik*: játszadozik (szálas növényvel, lisztben)" (ÚMTsz.).

8. Az országnak csaknem valamennyi nyelvjárasterületéről idézett szók igazolják a *patyol* ~ *pátyol* ige általános elterjedését. Valószínűnek tarthatjuk különben, hogy ide vonhatók a *bógyál*, *bagyulál*, *bagyurkál* (MTsz.) alakváltozatok is. — A *patyol* ~ *pátyol* ige -at deverbális nomenképzős származékának tekintem a *patyolat* főnevet. A származtatás alaktanilag és jelentésstanilag — úgy hiszem — nem kifogásolható. A *patyolat* 'cidaris, infula' jelentésének a *patyol* 'teker' igéből való származását az a néprajzi tény is támogatja, hogy az egész országban általános divat a fejkendő és fejkötő használatán kívül a

¹ A kiemelés tőlem.

fejnek vékony, házilag szőtt gyolccsal, patyolattal (a múlt század végétől kezdve boltban vásárolt fátýollal) való körültekerése. Talán elegendő itt csak néhány adatot idéznem: „Az új menyecskeké vasárnaponként fejüket és nyakukat átlátszó fehér fátýollal igen ígézőleg tekergetik körül. Erre mondják: *b e v a n t e k e r ő d z v e*.” (CSÁSZÁR, Drávamelléki szók: Nyr. VI, 87.) — „A *bibor* és *biborvég*. Ez a tekerődző menyecskekének különösen megkülönböztető tipikus dísze, mely mintegy középre helyezi a leány és a már gyermekes fiatal menyecske közé. Ezt a fejdíszet a régi, mondhatni ősi szokás szerint az esküvő, illetve lakodalom után következő nap reggelén kapja: más helyeken ezt *fejbekötés*-nek, *kontyozás*-nak stb. hívják; a Sárközben *tekerődzés* és a fejdíszet addig szabad visehnie, míg gyermeke nem lesz... [A fésülködés után] jön a feje a fékötő, melynek két végén levő hosszú madzagokat hátul a kupa alatt keresztbe vezetve, a fejtetőn át ismét keresztbe viszik s így két-háromszorosan vezetve, végül a fejtetőn kötik jó szorosra... A régi divat szerint *biborvéges* *biborral* tekerődztek. Ezt a hosszú fehér kendőt a szabad végénél fogva a főkötő fölött tükkel a fejre erősítették, azután az egyik oldalon aláeresztve, a kendő hosszához képest az áll alatt vezetve kétszer, háromszor körül csavarták a fejen. ... Az új divat szerint a *bibornak* már nincs hímes vége s maga a *bibor* is nem a régi maguk szövése, hanem boltban vett úri női fátýol. Ezt a fátýolt egyszerűen a fejre borítják s anélkül, hogy az áll alatt keresztül vonnák, a nyakbodorral és gyöngyékkel a nyak körül leszorítják. A *bibornak* tükkel való letűzése a régi divat szerint történik most is s ezt sem érti minden asszony, csak az ebben jártas tekerődztető asszony.” (KOVÁCH, A tolnamegyei Sárköz népviselete: NéprÉrt. VIII, 91—2, 209.) — „Sajátságos azon a vidéken a menyecskekorhoz kötött fejkötő, mely kemény papírból van készítve, kívülről aranyozott dísszel bevonva és lelógó szalagokkal ellátva. Alakjára nézve hasonló a turbánhoz. Ezen öltönydarab az Alföld felső részén is igen dívik és némely helyen, pl. Heves vidékén olyan magas, hogy néha fél-méternyi.” (VÉCSY, Néprajzi adatok Tisza-Roff vidékéről: Ethn. VIII, 446.) (Vö. még: Ethn. V, 49; NéprÉrt. XXII [1930.], 33, no. XXVII [1935.], 113.)

9. A jelentésbeli összefüggések után a hangtani nehézségeket kell eloszlaltunk. A *fágy* etimológiája szerint a finnugor megfelelők alapján szókezdő *p ~ f* hangváltozással van dolgunk. Amennyiben a *patyolat* fentebb vázolt etimológiája helyes, akkor azzal az esettel állunk szemben, amikor a szókezdő *p* spirantizálódása nem következett be, s ilyen módon szaporíthatjuk a *por*, *para*, *pegyvet*-féle esetek (vö.: BÁRCZI, Hangtört. 8; BENKŐ, MNyjTört. 67) számát. Nagyon valószínűnek látszik, hogy ebben az esetben is az alapszónak nyelvjárási változataival van dolgunk, amikor az alak eltérések jelentéskülönülést is eredményeztek: a *p* szókezdő a növénynévi (anyagnévi) jelentést (*páty* ~ *pác*), az *f* szókezdő a 'réteg, teker' jelentést (*fágy*) őrizte meg. A *gy ~ ty* hangmegfelelésben nyilván zöngés-zöngétlen alakpárokkal van dolgunk. A Radvánszky: Csal. különböző helyről és időből idézett *pagyolat* adatai is erre vallanak. — Nehezebb a dolgunk a *ty ~ c* hangmegfelelés esetében. Itt talán a nyelvműködés eltolódásával számolhatunk, palatalis területéről — esetleg *cs*-n keresztül — alveolaris területre. BERRÁR JOLÁN saját anyaggyűjtéséből volt szíves néhány ilyen természetű — főként nyelvjárási — hangmegfelelésre vonatkozó adatot nyújtani:¹ MA.: „*Pinty*: *Fringilla*, ein

¹ Az ő adatai között ellenkező hangfejlődésre (*c > ty*) is vannak példák.

Finke" ~ uo.: „*Pintz*: Idem." | Székelyföld: „*pinty*: vékony fonal" (MTsz.) ~ Nagykúnság: „*elpincel*: elvékonyít (fonalat)" (MTsz.) | *Bütyök*: 1530: *bóthky* 'bütyke' (ÉrsK. 182) ~ *büccök* (MTsz.).

10. A szó származtatásával kapcsolatban felmerülhet bennünk az az aggály, hogy a *patyolat*-ra vonatkozó nyelvi adatok meglehetősen későiek. Ezzel kapcsolatban két megjegyzést óhajtok tenni. Egyrészt a kései feljegyzés nem perdöntő a szó régi vagy újabb voltának megállapításában. Másrészt egy esetleges szláv átvétel sem történhetett az első előfordulással egy időben, s ebben az esetben is hiányoznak a korábbi adatok, különösen *-at* végződés nélküliek (vö. GÁLDI: i. h.). Amennyiben mégis kimutatható lenne, hogy a *patyolat* és *fátyol* szavak összetartoznak — természetesen én ebben az esetben is finnugor eredetet teszek fel —, ez a nehézség is eloszlanék, a *fátyol* szót ugyanis korai szójegyzékeinkben is megtaláljuk.

Még egy nehézség vár megoldásra. Én a *pác*-nak eredetibb 'kender' jelentését veszem fel, viszont a legrégebb *patyolat*vászonnak ismert anyag a XVI. század végéről a legfinomabb lenvászonból készült. Az idézett Bornemisza Anna feljegyzéseiből származó adatok *lenpác* és *kenderpác* fonalat egyaránt említenek. Ez igazolja azt a feltevésemet, hogy az eredetibb, de elhomályosult vagy elhomályosulás útján levő 'kenderpác' jelentésű szó átvonódhatott a len szöszére is. Ilyen módon a *patyolat*-féle anyagot eredetileg készíthették kenderből is, csalánból is (vö. Ethn. XLIX, 310), majd később, amikor ezt a fajta vásznat már lenből készítették, az új anyagra a név is átvonódhatott. Úgy értesültem róla, hogy ez a jelenség a textilanyagok körében egészen általános. Már az új jelentésben használja a *patyolat*-ot az Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus (1683.): „Sonderlich aber gehen Zipser etwas anders, als die Ober-Ungarische Weiber, in dem sie ihre *Patschelatenen* Schleyer, das ist Türkische *Leinwat*, unt entweder halb oder ganz Baumwollen, über einem Deckel, einem runden Teller gleichend, auf dem Haupt übergespannt tragen, so den Vohrnehmsten biss auf die Waden runterhangen" (78. l., közli BARÓTI: MNy. XIII, 236—7.) — Az Iparművészeti Múzeum anyagtarában található legrégebb, a XVI. század végéről való, csodálatos művésziességgel hímzett oltárterítő, úrasztala-kendők, ágyneműk, melyek egyben a *patyolat* anyag legrégebb tárgyi emlékei, mind a legfinomabb minőségű — szinte fátyolvékonyságú — lenvásznak. Az ilyenfajta szövési technikával készült lenvásznak mai neve: *batiszt*. A *patyolat* szót — sajnos — sem ennek, sem másfajta anyagnak megjelölésére sem használják a ruhaiparban.¹

11. Dolgozatom eredményeit a következőkben foglalhatom össze:

1. A *fágy* szó eredeti jelentései közé a rokon nyelvi megfelelőkhöz hasonlóan a magyarra nézve is felvehetjük a 'kender vagy egyéb szövésre alkalmas kultúrnövény' jelentést. A szónak ez a jelentése a *kender* és *len* szavak átvétele után fokozatosan kihalt, illetőleg átvonódott a kender különböző minőségű szöszének jelölésére.

2. A *fágy* és alakváltozatai: *páty* ~ *pác* 'kender', illetőleg 'réteg' jelentéséből *-l* denominalis verbunkképzővel, illetőleg 'rétegesen egymásra rak,

¹ Köszönetet mondok itt Schubert Ernőnének, az Iparművészeti Múzeum osztályvezetőjének a sok hasznos felvilágosításért, amit a *patyolat*féle anyagok készítése eljárásairól adott, valamint azért, hogy megmutatta a Múzeumban található XVI. és XVII. századi *patyolat*darabokat.

teker' jelentéséből -l gyakorító verbunkképzővel keletkezett a *pácol* ~ *pátyol* ~ *patyol* ige, amelynek -at deverbális nomenképzővel keletkezett alakja a vizsgált *patyolat* szó. A *patyolat* szónak a tőszó alapjelentése szerint egyrészt 'tekerék, turbán', másrészt 'kendervászon → lenvászon' jelentései fejlődtek. Az első jelentés elhomályosult, a második pedig fokozatosan halad az elhomályosulás felé.

Az etimológia helyessége adalékul szolgálhatna ahhoz a művelődéstörténeti tényhez, hogy a magyarság a szövés-fonás mesterségét nem a környező népektől sajátította el a honfoglalás táján, hanem mint ősi munkafolyamatot magával hozta finnugor őshazájából, s letelepedése után a környező szláv népektől csupán a fejlettebb technikát s az ezzel kapcsolatos szavakat vette át. — Bár P. D. szerkesztő még a „Fágy” cikkhez odajegyezte, hogy HORVÁTH KÁROLY dolgozata összevethető az ő „Fon” című cikkének eredményeivel, én ehhez a mostani cikkhez kívántam volna ezt a megjegyzést megtenni, s megtoldani az összevetést PAISNAK „Bíbor, búb, bibircsó” című dolgozatával is (MNY. XLIX, 76 kk.), annál is inkább, mivel egy *bíb* ~ *búb* > *bíbor* 'len(fej) → anyagnév → színnév' fejlődés különösen jól összevethető egy *fágy* ~ *páty* > *patyolat* 'kender(szöszt) → anyagnév → színnév' fejlődéssel.

H. BOTTYÁNFY ÉVA

Henyél

1. A magyar *henyél* igével legutóbb a SZÓF. és KNEZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című munkája (840. l.) foglalkozott. A Szóf. a *henyél*-t a *henye* származékának véli, ezt pedig ismeretlen eredetűnek mondja. KNEZSA említett munkájában a *henyél* a nem szláv eredetű szavak között szerepel. A Szóf.-hoz hasonlóan KNEZSA is ismeretlen eredetűnek tartja. Korábbi származtatásával kapcsolatban idézi MUNKÁCSIT, aki a szót a szerb—horvát *henjati*-ből származtatta, továbbá MIKLOSICH, EtWb.-t (212) és PLETERŠNIK szótárát, amelyek a *henjati* igét a *nehati* igével hozzák kapcsolatba, továbbá utal a HASZ.-ra is, amely a *henjati*-t a magyar *henyél*-ből eredőnek véli. KNEZSA mind a *henyél*-nek a *henjati*-ből, mind a *henjati*-nak a *henyél*-ből való magyarozatát elveti, s idézi még BALASSA JÓZSEFET (Nyr. XVI, 19, 108) és ASBÓTH OSZKÁRT (Nyr. XXV, 114), mint akik ezt az egyeztetést szintén nem fogadták el.

Mielőtt a magunk megfajta kísérletére rátérnénk, a teljesség kedvéért még kiegészítjük a *henyél*-re vonatkozólag KNEZSÁTÓL idézett irodalmat.

A *henyél* ige szlávból való származtatása tulajdonképpen nem is MUNKÁCSIVAL, hanem GYARMATHIVAL és LESCHKÁVAL kezdődik. GYARMATHI: „*Henyélek*, L. quiesco, otior, I. *henyam*. | *Henyélő*, *henye*, L. otiosus, Ge. faul, S. *hnyili* [így! *hnyili* helyett] putridus”. Az Elenchus-ban LESCHKA ezt írja: „*henye*, *henyélő*, deses, torpidus, descendit a slav. *hnily*, quod duplicem habet significatum, uti germ. faul, 1. putidus, putridus; 2. piger, segnis cet. — Hinc hominem desidem et segnem, Faulenzer, Slavi nominant *hnily*, *hnilyák*, *hnilec*, sed etiam leniwý, leniwec.” A magyar *henyél* és a szláv *gniti* között összefüggést sejtettek a CzF. szerkesztői is. CzF. a *henyél* alapszavául feltételezett *heny* alapszóval kapcsolatban a szócikk végén megjegyzi: „Eléjön a szláv nyelvekben is: *henyje*, *hnyje*, *gnyje*.”

Érdekes, hogy a későbbi magyarázatok sem GYARMATHI-ra, sem LESCHKÁ-ra nem hivatkoznak, s lényegükben két csoportra oszlanak. A korábbi magyarázat szerint, amelyet először MUNKÁCSI képviselt (Nyr. X, 482, XIII, 365), a magyar *henyél* a „szláv” [így Munkácsi!] *heñati* 'desisto, sich ausrasten' igéből való volna. Magát a *heñati* igét MIKLOSICH (EtWb. 212) a *nehati* > *enjati* 'aufhören' igéből származtatja. Így magyarázza a szót PLETERŠNIK (Slov.-nemški slovar) is: „*heñjati* 'aufhören' popačeno iz: *nehati*”. A HASz. viszont lehetségesnek tartja, hogy a szerb—horvát *heñati* a magyar *henye* szóból származik: „Može biti, da je od mag. *henye*, besposlen, lijen. ako je tako, isto je postane i kod *eñati* i *añati*.” Hasonlóan vélekedik a szerb—horvát *heñjati*, *enjati*, *anjati* 'aufhören, nachlassen', szlovén *heñjati*, *jeñjati*, *enjati* 'aufhören' igéről BERNEKER (386) is. Az adatok felsorolása után a HASz.-ra hivatkozva ezt írja: „Wahrscheinlich aus magy. *henye* 'müßig, faul'; *henyélni* 'nichts tun, müßig sein, faulenzen'... An Entstehung aus *nehati* (MEW. 212) s. *chajp*, *chajati* ist schwer zu glauben.” BALASSA MIKLOSICH (EtWb.) megjelenése után foglalt állást a *henyél* eredetét illetően, és MIKLOSICH magyarázatával szemben a bizonytalan eredetű szavak közé sorolta (Nyr. XVI, 19). Évekkel később ASBÓTH (Nyr. XXV, 114) teljességgel elvetette a *henyél* szlávból való származásának lehetőségét: „A *henyél* lehet minden más, csak szláv eredetű nem...” BERNEKER (EtWb.) megjelenése után MARIÁNOVICS MILÁN (SIMONYI ZSIGMOND: Nyr. XLVI, 269) regisztrálva annak magyar vonatkozásait, idézi BERNEKER már említett véleményét. Hozzátartozik a *henyél*-re vonatkozó vélemények teljességéhez, hogy BUDENZ (NyK. VI, 399) a *henye*: *henyélni*-t a finn *kähmä* 'lusta, késedelmező' és *kähmi* v. *kähni* 'lustálkodik' szavakkal vetette egybe. CzF. (*heny* al.) is megpróbálkozik a szlávon kívül ilyen egyeztetéssel is: „Sinai nyelvben *hién*, am. quiescere, otiosus, a finnben *huinaan*, *henyélek*.” — BUDENZ magyarázata soha senkinél nem talált visszhangra; nem is vették soha figyelembe, éppúgy mint GYARMATHI és LESCHKA idézett véleményét sem. MUNKÁCSI óta csak a szerb—horvát *heñati*, magyar *henyél* közötti összefüggést próbálták megoldani, hol az egyiket, hol a másikat véelve az eredeti szónak.

2. A *henyél* igének mai nyelvünkben eléggé népes családja van, a régibb adatok azonban még kevesebb tartozékról tanúskodnak. Legrégibb és leggyakoribb elemek a *henyél* (*elhenyél*) mellett *henyélő*, *henyéles*, *henye*; valamivel később tűnnek fel a *henyén*, *henyész*, *henyésség* (*henyesség*), *henyélnedik*, *henyélnedés*. Műveltető származéka is felmerül az igének: *henyéltet*. A népnyelvből ismeretes *henyerél*, *henyerész*. Gondolni lehetne egyes helyneveknek is e szócsaláddal való összefüggésére. Ilyen helynevek *Henye*, esetleg *Henyész*. Ezekkel azonban most nem foglalkozom, mert esetleges idetartozásuk felderítése bővebb vizsgálatot tenne szükségessé.

A szócsaládra összegyűjtött adatok nagy számára való tekintettel a példák felsorolásában nem fogok teljességre törekedni.

Szórványadatok: 1461: „Vsqe ad quasdā terras arabiles *Henyeleu-parlag* vocatas” (Oklsz.); 1957: „*Henye* Thámás” (Oklsz.).

Glosszákbán és régi szótárakban: KolGl.: „*henieles*, cziendesség, wresseg, tagassagh: otium R₁ | had el az *henielest*: segnes moras rumpe Z₁ | *henielő*: segnis Z₁” (Nyr. XXXVI, 228). CAL. 184: „cessator: Héuolkodo, *henyélnő*”; no. 311: „desideo: Vészteg [!] heuerék, *henyélnők* | deses: *Henyélnő*, rest, tunya | desidia: Restség, tunyaság, *henyélnés* | desidiosus: Rest, vesztég heuerő, *henyélnő*, tunya”; no. 413: „ferio & ferior: Innenplek [!] *henyélnők* (auagy igazban)

Isteni doloeokban [!] nyugoszm"; uo. 697 [693]: „negligo: El hagyom, megvtalom, el henyelóm, hiuolkodom | negligentia : Hiuolkodas, *henyeles*"; uo. 724 [722]: „ocium : *Henyeles*, vezteg heutés [!] wesseg" [! wresseg helyett] | ociosus : *Henyelő*, vezteg heuerő, munkanelkwál valo | ociose : *Henyen* | otior: *Henyelek*, veteg [!] heuerek"; uo. 960: „secors : Tunia, rest *henielő* | secordia: *Herieles* [! *Henneles* helyett] restseg tunniasag"; uo. 1034: „supinus : Hanyatta fekuő" | ~ supinus : *Henielő*, tunia, rest". × MA. 1604., 1611., 1621., 1708.: „*Henye*: Torpidus, Deses. | *Heny[é]el[e]és*: Negligentia, Socordia, Desidia, Otium. | *Henyelő*: Deses, Reses, Negligens, Otiosus, Cessator. | *Henyelőc*: Otior, Desideo, Torpeo, Torpesco. | *Heny[e]én*: Ociose, Negligenter. | *Henyés*: Torpidus. | *Henyesség*: Torpor." × PP. 1708., PPB. 1767.: „*Henye*: Torpidus, Deses. | *Henyelés*: Negligentia, Socordia, Desidia, Otium. | *Henyelő*: Deses, Reses, Negligens, Otiosus, Cessator. | *Henyelők*: Otior, Desideo, Torpeo, Torpesco. | *Henyén*: Otiosè, Negligenter. | *Henyés*: Torpidus. | *Henyesség*: Torpor." × Com: Orb. (1685.): „Nem aluszik mindenkoron avagy ünnepel. (*henyel*) mint a tunya (rest) Sie schläffet nicht immer (oder feyret) (faulentzet) wie der Faule (Träge) Non dormit semper aut ferias agit, ut ignavus." × BEL—CELL.: „Circumforaneus, der Müssiggänger, Markschreyer. *Henyelő*, kurittyoló, kiáltó orvos. zahálciwý, na ryńku wologjcy lékař. || Ignauio: der Faulenzer, *Henyelő*. Lenocho. || Negligens: unfleissig, ungeachtsam, rest, *henyelő*. nedbalý, nepilný. || Reses: rückständig, faul, trág, rest, *henyelő*. zahálciwý, nedbanliwý. || Svpinus: hinterwärts gebogen, trág, stolz, hanyattá-fekvő, *henyelő*, tunya. znak ležjcy, *hnily* zahálciwý. || Negligentia: der Unfleiß, die Unachtsamkeit; Hivalkodás, *henyelés*. Nedbalost, nepilnost. || Otium: der Missiggang [!], die Ruhe, der Friede. *Henyelés*, nyugodalom. Zahalka, odpočintj [így! odpočintj helyett]. || Socordia: die Trägheit, der Unfleiß. *Henyelés*, restség. Leniwost, nedbanliwost. || Desideo: ich bin müßig. veszteg heverek, *henyelek*. zaháljm. || Negligo: ich verachte, versäume, elhagyom, megvetem, megútálom, *elhenyélem*, elmúlatom, zanedbawám, zanechawám." × WAGNER, Phras. 1750.: „Cessator: Túnya, rőst, veszteglő, *henyelő*, lomha, lusta, lajha, hivalkodó || Deses: *Henyelő*, rest, túnya, lusta, luhma, lajhár, dologkerülő || Iners: Rest, túnya, lusta, lajha, lomha, aluszkony, gondatlan, szunyáta, dolog kerülő, *henyelő* || Negligens: Rest, túnya *henyelő* lajha... || Otiosus: *Henyelő*, hivalkodó, *henye*, rest, heverő, magátnyúgtató veszteglő || Piger: Rest, túnya, lusta lajha, *henye*... || Segnis: Rest, túnya, lajha, lassú, lusta, *henyelő*. || Socors: Rest, túnya, lajha, lusta, henyelő enyelgő, lomha. || Negligentia: Hivalkodás, *henyelés*, restség, tunyaság. || Otium: Hivság, mulatság, *henyelés*, vesztegheverés, veszteglés: ... || Socordia: Restség, tunyaság, *henyelés*, lajhaság, maga el hagyás, el puhulás. || Desideo: *Henyelek*, veszteg heverek: || Negligo: El-hagyom, megvetem, megútálom, *el henyélem*, hivalkodom ... || Otior: Hivalkodom, *henyelek*, veszteglők. || Otiose: Hivalkodva, lassan, múlólag, *henyélve*". × Gradus ad Parn.⁵: „Desideo: *Henyelek* || Desidia: *Henyelés* || Desidiosus: *henye* || Piger: *henye* || Pigritia: *henyeség* || Otior: Hivalkodom, *henyelek*, veszteglek || Otiosus: *Henye*, *henyelő*, hivalkodó, heverő rest, lassu || Otium: Hivság ... •*henyelés*, hivalkodás ... || Reses: Rest, *henye*, tunya || Segnis: Rest, tunya, lassu, *henye* || Segniter: ... tunyán, ... *henyén*... || Segnitie: Restség, tunyaság, *henyeség* || Socordia: Restség, tunyaság, *henyeség* ... Socors: Rest, tunya, *henye* ...". × SzD.²: „*henye* ember: hereember". × SI.: „*henyélkedés* Socordia, Desidia | *henyélkedni* Torpere Otiari". × SIMAI: „*Henyelek*: Ferias ago, otior | *Henyeség*: Torpor | *Henyesség*: ua.". × KRESZN.

MA. és SI. adatait idézi. × KASSAI 94: „Vastaghangonn: Hanyag, Lagymatag, Langyos; Vékony hangonn: *Henye*, Heveny Hevenyébenn” × Tzs.: „*henye*-hivatal, die Sinecur Stelle”. × KIRÁLYFÖLDI: „*Henyefenyő*, die Alpenkiefer”. × FOGARASI I.: „faul, rothadt . . . rest; sich auf die faule Seite legen: *henyeségre* adni magát”. × Az egész szócsaládra adatok még BALLAGI szótáraiban és CzF.-ban.

A Tsz.-ban sem a *henyél*, sem származékai nem fordulnak elő. Ugyancsak nincs adat rájuk a SzamSz.-ban sem. A MTsz. a „*henyerél*: henyél, henyélget (Kapnikbánya és vid., Háromszék) és *henyerész* (Háromszék)” igéket közli. CsángSz.: „*heniël* (-ni) (H): *el-h.* elhenyél *ğz üdüğt el-h.-ni* die Zeit verfaulenzten.” | OrmSz.: „*henyél* ~, *henyel* (-ök, *henyész* v. *henyész*) tn. i. 'dologtalanul ül, vagy fekszik'. *Nem dógozik, henyel a fa alatt.*” Dugonicsból idézi BÁLINT SÁNDOR a „*henye*-ette emberek” kifejezést (SzegSz.).

Végül idézzük a NySz. adatait, amelyek ha sok újat vagy többletet nem is mondanak, a szótári formáknak a beszéd összefüggésében való alkalmazását igazolják. — *H e n y e*: Pócs: Igazs.: „*Henye* s here, csak hasokat hizlaló emberek”. Tyuk: Józsa. és Alv:Post.: „*Henye* barátok”. Orczy: Költ.H. „Nem is temjényezek *henye* lustaságnak nincsen bece. nálam munkátalanságnak”. Orczy: KöltSz.: „Nézzd tarolt *henyéknek* parantsol guárdián”. Uo. 43: „Dús gazdag *henye* polgárok”. — *H e n y é l* (*el-*): Mon:Apol.: „Mondgyac de űc el *henyelic*: dicunt enim et non faciunt”. Biró: Ünne. C.: „Uri tisztben duskáskodgyanak űllyenek, és *henyélve* hivalkodgyanak”. | Land: UjSegits.: „Mit allatok itt egész nap *henyelve*?” Pázm: KT. és Káldi: Bibl.: „Akariják az én titkaimat érteni, magokat és üdvösségeket *el-henyelvén*”. Czegl: Dag.: „Mi a nagy dolgokat csak el-sikkasztyuk s *henyélük*”. — *H e n y é n*: Fal: BE.: „Mikor *henyén* hever testünk, legjobban jár kél, bujdosik elménk”. — *H e n y é l é s*: Born: Evang. IV. és Zrínyi: „Az mi népeinc *henyenessel*, faczka metelgetessel, ragalmazással es ezer hitsagual mulattac el ünnepet”. — *H e n y é l k e d i k*: Born: Evang. IV.: „Ha az czalados ember czac a beresre hagyja a dolgat es ő maga *henyelkedic*, így iar mint ez kazdag, kinec marhaiat safara mind el tekozlotta”. — *H e n y é l ő*: Com:Vest.: „*Henyélő* hivolkodó: negligens, unfleissig”. Zrínyi: „*Leghenyélőbb* nép”. Tarn: Szents.: „Tizenegy orakor forgasd elmédben a szőlős gazdát, ki a *henyélőket* tizenegy óra tájban maga szőlőjében hitta”. Thaly: Adal.: „Oly juhásztor, ki nem gondol nyájjal, hogy akár mint légyen: csak őneki bőven sok gyapjat neveljen, mint *henyélő* here hasznával élhessen”. — *H e n y é l t e t* [otitari sino; müssiggehen lassen]: Kónyi: HRom.: „Mi itt *henyeltetjük* hasztalan magunkat” (NySz.). Csúzy: „Ámbár a jó-ra való restség aluszékonyága tartoztatva *henyeltessen*, mongyad: nec fulmini, nec flumini” (RÉTHEI PRIKKE: Nyr. XXXVIII, 316). — *H e n y é t l e n*: Széchenyi (Vil.) 1831.: „*henyétlen* fáradozó vágy látni, tanulni óhajt” (NyÚSz.).

Ha az idézett és mellőzött adatokból egy kis összesítést próbálunk csinálni, akkor azt látjuk, hogy e szócsalád legtöbb tagja ige: *henyél*, *henyélkedik*, *henyerél*, *henyerész*, *henyélget*, *henyeltet*. Az is kitűnik, hogy legtöbbször a *henyél* alapige és a belőle képezett melléknévi igenév: a *henyélő* fordul elő. Elég korán jelentkezik és meglehetősen gyakori a *henyél* igéből képezett *henyélés* főnév is. CAL.-ban nem szerepel a *henye* melléknév, de megvan a belőle képezett *henyén* határozószó. A *henye* tulajdonképpen a *henyélő* egyértékese, és ehhez hasonlóan egyaránt lehet főnévi és melléknévi funkciója.

3. Véleményünk szerint a *henye* elvonás lehet a *henyél*-ből, mint a *kapa* a szláv jövevény *kapál* igéből. Tehát a megfejtésben a *henyél* igéből indulhunk ki. Ez pedig a minden szláv nyelvben meglévő 'faulen' jelentésű *gniti* igéből ered. A szláv igével közös gyökérből való származékokra mennek vissza különben *ganěj*, *gonosz*, *genny* szavaink. — Egyes szláv nyelvekben a bennük végbement *g* > *h* változás folytán az ige *h*-val hangzik. Így: cseh *hnít'*, szlovák *hnít'*, ukrán *hnyty*, felső szorb *hnić*. Ezeknek a nyelveknek a magyarra való hatása szempontjából jelen esetben leginkább a szlovák jöhetne számításba átadó nyelvként. A szlovák *hnít'* (ószlov. *hniti*)-ből a magyar hangtörténeti fejlődésnek megfelelően egy *henyel* alak jöhetett létre. Hasonló megfelelésekre vö.: szláv *pbreti* (csa-horvát *přiti*) > magyar *perel* (KNEIÉZSA, SzJÖv. 415); szláv *krbstiti*: > magyar *keresztel* (uo. 264); szláv *svetiti* > magyar *szentel* (uo. 499). A *henyel*-re számos adat van az idézett forrásokban. Következésként így közli többek között M.A. is, s így írja Cz s ú z y; sőt ez a változat használatos még ma is az Ormánságban. A *henyel*-ből egyes nyelvjárásokban a második szótagbeli *e* megnyúlásával *henyél* válhatott, ami a mai köznyelvi ejtés is. A *henye* természetesen csak a *henyél* változathból való elvonás lehet.

4. Persze a legkifogástalanabb hangtani megfelelés sem volna eléggé meggyőző, ha *henyél* igénk jelentésánilag nem illeszkednék bele a *gniti* ige szláv nyelvekbeli megfelelőinek és a belőle képzett egyéb szavaknak a jelentéskörébe. Ezen a téren azonban a legkisebb nehézségbe sem ütközünk. Erre óhajtunk a következőkben a szláv anyag számbavételével rávilágítani.

A *gniti* igének ugyanis a szláv nyelvekben nemcsak 'faulen', hanem 'faulenzen; henyél, lustálkodik' jelentése is van. Ez utóbbi jelentésre idézek néhány példát. — Bolgár: гниѣа, ... 2. Сѣдѣа, кыснѣа та ся млѣчѣа нѣйдѣ или на нѣкоѣа тяжкѣа работѣа. гниѣ въ тѣмницѣа. (GEROV, Rečnik na blug. jazik.) Szerb—horvát: „*gniti* (*gněti*) 'putrescere, putrefieri, tabesere, 2. značene a) u pravom smislu. b) iperbolički o čeladetu koje stoji svagda na istom mjestu, koje živi u lenosti, koje je mučeno od bolesti tjelesne ili duhovne. c) u prenesenom smislu o duši ljudskoj koja ne može da se izbavi od grijeha, od zla itd. te kao da u onome svagda leži.' (HASz.) — Cseh: „*hniti* 'faulen, sparen, sporen D. putresco. 2. Moral. = lenošiti, faulenzen. Wšechen lenostj *hnige*. Diw *neshnige*. Ros. Gežto rády dlauho *hnigj*, a po másech kafé pigj. MM. 321.” (JUNG MANN.) | ... „tém že se polem pěkně pojždí, oh, v sedle, s šavlí v ruce, ale tady na sláme *hnit*, *hnit*, tatárbohov —” (Jirásek: Bratrstvo III, 208. 1952. kiad.). — Lengyel: „*gnić* 1. Bótwieć, faulen, in Fäulniß übergehen. 2. Moral. *gnušnieć*, faulenzen, faul und träge da liegen.” (LINDE II, 74.) — Orosz: гнить 3. jel. átvitt értelemben: „Разлагаться духовно, нравственно, приходитъ в упадок” (UŠAKOV, Tolk. slovarъ).

A 'piger; Faulenzer; henyélő, henye' jelentésben használatos a *gniti* ige participium perfectum activiból -*lo* képzővel alakult melléknév is, továbbá számos, ugyancsak a *gniti* igével kapcsolatos főnév és ige. Az ide vonatkozó példákat nem szófajok, hanem csak nyelvek szerint csoportosítom, és felsorolásukban nem törekszem teljességre. — Szerb—horvát: „*gnjila*, 1. die Töpfererde, terra figlina 2. u prenesenom smislu: Žensko čeljade, bila djevojka, bila žena, ako je *lijena* na poslu, a pri tom još *debela*, zove narod *gnijlom*” (IVEKOVIC—BROZ, Rječnik hrv. jezika.) | „*gnjio* (*gnjil*), *gnjila*, adj. 'putidus, putridus' ... c) u prenesenom smislu cc) 'lijen, nevalao'. ccc) o životu, lenosti. (Koji lube *gnjili* život” és még számtalan példa (HASz.). — Szlovén: „*gniláč* = lenuh 1.

der Faulenzer, 2. der Polsterapfel | *gnílež*, 1. die Fäulnis 2. = lenuh | *gnílina*, die Fäule, das Faullicht, — fauler Mensch. | *gníloba*, die Fäulnis, die Fäule. pren.: = lenoba” (PLETERŠNIK, Slov.—nemški slovar). — Cseh: „*hniláčeti* hliwěti, *hnjti*, zaháleti, faulenzen | *hnilák* = lenoch, der Faulenzer | *hnilec* hnilý, ljný člověk, ein Fauler | *hnilko* = hnogek, lenoch, der Faulenzer | *hniloch*, ljný člověk, ein Faulenzer | *hnogko*, *hnogek*, lenoch, Faulenzer | *hnilý* adj. putris, faul, b) Tr. = leniwý, faul, piger” (JUNGMANN). — Szlovák: „... zlost’ túto... *hnilobe* predkuw nassích pod’ekuwať musíme...” (Bajza: René Mládenca Práh. a Skús. 1783. Predml.) | „*Hñilko*: piger, deses, otiosus, cessator: ein Faulenzer, fauler (nachlässiger) Mensch: lomhátska, lomha (rest, túnya) ember. Syn. *Hñilák*... | *Hñilost’*: putredo, putror, putror, putor, die Fäule, Fäulniß: rothadás, rothadottság, avasság, poshadság, roshadság, senyvedés, senyvedség. 2. desidia, ignavia, pigritia, segnitia, cessatio, segnitias, die Faulheit, Faulenzerey: restség, túnyaság, lomhaság. | *Hñilí* adj. puter, putridus, putidus, corruptus, faul, morsch: rothadtt, meg-rothadott. Syn. *zhñilí*. 2. piger, ignavus, segnis, deses, socors, faul, trägt, nachlässig, unfleissig: rest, lomha, tunya, *henyélő*.” (BERNOLÁK, Slowár.¹) | „*hniláč* ’lenoši’ | *hniláč* 1. ’shnilý strom 2. hniliak, hnilko, hniloch v. hnojko ’lenoch’ ” (KÁLAL, Slovník). — Lengyel: „*gnojek*, *gnojko*; jelentése: ’czlowiek opieszaly, leniuch, spioch’ ” (KARLOWICZ, Słow. jęz. polsk.).² — Kasub: „*gnijus*, ’leniuch, czlowiek lubiacz wylegać się w łózku’ | *gniušovati*, przym. ’leniuchowaty’ | *gnijusowatość*, ’leniuchowatość, zniewieściałość’ ” (RAMULT, Słownik jęz. pomorskiego czyli kaszubskiego). — Alsó szorb: „*gnity*, 1. ’faul, faulig, гнилой, тухлый’; 2. übertr. преносно: ’faul, träge, лѣнивый, вялый’ | *gnilej*, 1. ’der Faulenzer, Müssiggänger, Tagedieb’ | *gnileńe*, ’das Faulenzen, die Faulenzerei, der Müssiggang’ | *gnilica*, ’die faule Magd, das faule Mädchen’ | *gnilik* ’der Faulenzer, Tagedieb’ | *gnilisko* ’der überaus faule Mensch’ | *gnitosc*, 2. ’die Faulheit, Trägheit’ | + *gnitostwo* bz. *gnitojstwo*, ’die Faulheit, Faulenzerei’ | *gnilstwo* ’der Zustand des Faulseins, Faulheit, гнилость, лѣнность’ | „*gniliš se* 2. ’faulenzen, müssig gehen’ ” (MUKA, Slov. dolnolužický). — Felsőszorb: „*Hnijak*, ein Faulender” (PFUHL, Lausitzisch-Wend. Wb.). — Szlovenc: „*gníjočka* ’faules, träges Weib’; *gnílaví* adj. ’faul, träge’ | *gníli* 1. ’faul, verfault’; 2. ’faul, träge’ | *gnílosc* 1. ’Fäulnis’; 2. ’Faulheit, Trägheit’ | *gnílan* 1. ’Fäulnis’; 2. ’Faulheit, Trägheit’ ” (LORENTZ,

¹ BERNOLÁK egyébként még a következő szlovák szavakat értelmezi a *henyél* igével, illetőleg származékaival: „zahálat’: *henyélni* | postawat’: *henyélnedni* | zahálčivost’: *henyéls* | postawanie: *henyéls*, *henyélnedés* | nedbalec: rest (*henyélő*) ember | nedbali: *henyélő* | postawač: *henyélő* | zahalač: *henyélő* | zahálčiwí: *henyélő* | zahálčiwie: *henyélve*.” Mint érdekességet megemlítem, hogy JANCOVICS szótárának 1863-i kiadásában (magyar—szlovák rész) a *henyél* és származékai jobhára a *hniť* ige származékaival vannak értelmezve: „*henye* mn.: *hñilí*, leñiví, záhalčiví | *henye* fn.: *hñiljak*, leñoch, záháláč, lajhár, bolvan | *henyén*: *hñile*, záhálčive | *henyél*: záháláč, *hñiljei* | *henyéls*: *hñilost*, záhalčivost | *henyélnedik* 1. *henyél* | *henyeség*: *hñilost*.”

² Itt jegyezzük meg, hogy a lengyelben a ’lustaság, restség’ fogalmának kifejezése a *gniti* igével kapcsolatos *gnusob*-ból valók. (A *gnusob*-ról másképp vélekedik VASMER, REW. — Szláv *gnusob* > magyar *gonosz*; vö. a *gonosz*-ról szóló jegyzetet: Pais-Emlékkönyv 395). Ilyenek: „*gnušniec*, stawać ś. gnušnym, zniewieściałym, tracić energję; trwać, zostawać w gnušności, próżnować; trawić czas w bezczynności, lenistwie, nie-użytecznie; . . . marnieć, marnować ś., być w zastoju, *gnić*. | *gnušnik*, czlowiek gnušny, leniuch, ospalec, piecuch, rozkosznik, niewieściuch | *gnušny*, zgnušniały, leniwy, próżniaczy, leniuchowaty, zniewieściały, ospady, apatyczny, ociężały, ciężki | + *gnustwo*, + *gnuštwo*, + *gnujswo*, + *gnójstwo*, gnušność, ospałość, lenistwo” (KARLOWICZ, Słow. jęz. polsk.).

Slovinzisches Wörterbuch). — Ukrán: гнилий 1. 'faul, verfault', 2. 'faul, träge' (ZELECHOWSKI, Ruth.—deutsches Wb.). — Orosz: гнилякъ, гнилуша, вялый и хилый челв. (DALJ, Tolk. slowarъ.²)

5. Hogy a *gniti* igének szinte valamennyi szláv nyelvben a 'faulen; rothad' jelentés mellett 'faulenzén; henyél' jelentése is van, továbbá, hogy ez utóbbi jelentésében számos újabb kifejezés (főnév, melléknév, ige stb.) képzéséhez szolgált alapul, abból arra következtethetünk, hogy az utóbbi jelentés is nagyon régi lehet, talán még ősszláv korbelt. Igaz, hogy idézett adataink nem vezetnek ilyen távoli korba, mégis már a XI. századtól itt-ott akadnak olyan adatok is, amelyek ezt a feltevésünket igazolni látszanak. Pnyenek például a SREZNEVSKIJTÓL (Materialy I, 524) a гнильство és a гнилость címszó alatt közölt két idézet: „гнильство—σαπρία, putredo, гниль: Моли́тисѧ Бѡу да очисти́ть ны отъ гнильства нашего” (XI. század) | „гнилость—σαπρία гниль: Хотѧщимъ своимъ гни́лость отъложити” (XI. század). Ide vonható példák még: GEBAUERTÓL (Slovník staročeský I, 440): *hniti* címszó alatt: „Jenž *hnyem* tak těžčě v hřiešiech” (XIV. sz.), „Co *hni*jess, hřiešná duše!” (XIV. sz.) || a *hnilost* címszó alatt: „Neb *hnilost* smilstwie znamená (Hus, 1414)”. Továbbá: Post. Rokycany: „< Ah, mužské pohlaví neradí se hnú, než *ležie*¹ tam! Strach, > že za to vaše *ležení*¹ < dlouhé > a < to povolování a kochání toho těla biedného > přijde na vás [ono postlání], jakož dí prorok: „Pod tebu < bude > prostřím mol a odín budeš červy, jenž nikdy nezemrú.” Az idézethez tartozó jegyzetben (valószínűleg interpoláció): „< Ah... Strach > *Leží*,¹ *hni*ji!¹ A, bojím se.” (FR. ŠIMEK, Post. Rokycany. Sbirka pram. česk. hnutí. ve stol. XIV. a XV. č. XVII. II. k. 871.)

Noha az idézetek címszavait a szerzők csak a konkrét jelentésű 'σαπρία, putredo, Fäulnis' főnevekkel, illetőleg a 'faulen' igével értelmezték, és a pontosabb megértéshez szükséges nagyobb összefüggő szövegnek is híjával vagyunk, mégis az a véleményünk, hogy mind az orosz, mind a cseh idézetekben a гнильство, гни́лость, valamint *hnilost* főneveknek, illetőleg a *hniti* igének nem konkrét, hanem már átvitt értelmű jelentésével van dolgunk. — Az 1. számú idézetben a гнильство legvalószínűbb jelentése 'romlás, romlottság', lelki értelemben; a 2. számú idézet гни́лость kifejezése 'lustaság, tespedtség, henyélés' jelentésű lehet, így a KolGl. „had el az *henielest*” mondatával mutat nem hogy rokonságot, de szinte azonosságot. Az orosz idézet magyar fordítása: „azoknak, akik el akarják hagyni restségüket (henyélésüket)”. — A cseh „Jenž *hnyem* tak těžčě v hřiešiech” mondatot így lehetne magyarul visszaadni: „Aki annyira [súlyosan] tespedek a bűnökben”; a „Co *hni*jess, hřiešná duše?” mondat értelme pedig ez: „Mit késlekedsz, bűnös lélek?” Hus Postillájának idézett mondata a legkevesebb kétséget sem hagyja a felől, hogy a *hnilost* itt a magyar *henyélés* szó fogalmának felel meg. A mondatnak csak ez az értelme lehet: „Mert a henyélés paráználkodást jelent.” Rokycana Postillájában pedig az alapszöveg: „neradí se hnú, než *ležie* tam!” ('nem szívesen mozognak, hanem feküsznek ott') és az interpoláció: *leží*, *hni*ji kifejezései tehát tulajdonképpen egymást magyarázzák, s a *hni*ji úgy fogható fel, mint a *leží* szinonimája, persze fokozva annak tartalmát: 'fekszik, (azaz) henyél'.

E néhány példának itt megkísérelt elemzése azonban korántsem tart igényt arra, hogy vele a tárgyalt kifejezések problematikája megoldottnak

¹ Én emeltem ki.

legyen tekinthető. Bizonyára sok tanulsággal és érdekességgel járna, ha az idézetteknel több forrásból — ide véve lehetőleg még latin forrásokat is — lehetne az ilyen és hasonló kifejezéseket stilisztikai elemzésnek alávetni.

Az elemzett példák és többi adataink alapján egyelőre úgy látjuk, hogy a *gniti* igének a konkrét 'faulen; putrescere' jelentésétől a 'faulzen; desideo' jelentésig több jelentésárnyalata lehetett: 1. Az anyagi dolgok bomlását előidéző folyamatnak (és eredményének) nyelvi kifejezéseit alkalmazták a lélek hibásodásának, romlásának, a bűnnek szimbolikus elnevezésére is. 2. Ugyancsak a *gniti* igével fejezték ki azt az állapotot is, amikor valaki kényszerűségből kénytelen valahol időzni, ami egyúttal szenvedéssel jár együtt (pl. börtönben, nehéz munkán stb.). (Ezekben az esetekben a magyar *senyved*, *sínylődik* kifejezések lehetnének a *gniti* ige megfelelői.) 3. Az az állapot, amikor az ember nem végzi természetes életfunkcióját, vagyis nem dolgozik, elpuhulást idéz elő; ebből a szemléletből fejlődhetett a *gniti* igének eredeti 'faulen; putresco' jelentéséből a 'faulzen; desideo' jelentés.¹

5. Fejtegetéseink befejezéséül még egyszer visszatérünk a szerb—horvát *heñati* igére. Az eddig elmondottak alapján úgy véljük, hogy a HASz. nak és BERNEKERnek volt igaza, amikor ennek az igének az eredetét a magyar *henyél*, *henye* szavakban sejtette. Igaz, magából a *henyél* igéből való származtatás — amint arra KNEZSA rámutatott — nem lehetséges, de elképzelhető a *henye* névszóból. Ennek a magyarázatnak egyelőre az a nehézsége, hogy a *heñati* ige mellett nem tudjuk kimutatni a szerb—horvátban a *henye* névszót. De további kutatással nyert megfelelő analógiák talán erre a problémára is fényt deríthetnének. A magyar eredet mellett szól az a körülmény is, hogy a *heñati* igét a források elsősorban horvát (és szlovén) területről idézik, ahol a legerősebb a magyar hatás. VUK szótára (1852. kiad.) például a ЛЕЊАТИ јеџам 'nachlassen, remitto' igét mint a horvátoknál használatosat idézi, az ЕЊАТИ igénél pedig megjegyzi, hogy a Szerémségben használatos, és jelentését illetően a СУСТАТИ 'ermüden, defatigor' igére utal.

Számba véve az eddig elmondottakat, *henyél* igénk tehát mégis szláv eredetű szavaink közé tartozik, de eredetét nem a szerb—horvát *heñati*, hanem a szlovák *hñit* igében kereshetjük.

ÚRHEGYI EMILIA

Magyar eredetű román tájszavak

bortocín(ă)

Ezt az elég ritkán feljegyzett növénynevet Boncnyíresről (volt Szolnok-Doboka m.) közli ȘT. PAȘCA tájszógyűjtése 'jószág etetésére alkalmas növény (?)' jelentéssel, amelyet megkérdőjelez. Jómagam a Kolozsvár közelében fekvő Bádokról ismerem: „pă kosalău să kosăște iarbă, luțarnă și *bortocin*”. Kimutatható, hogy magyar eredetű szóval van dolgunk.

¹ Az elpuhulással, illetőleg megpuhulással kapcsolatban megemlítem, hogy a *tottya dt körte*, általában a *szotyós, puha gyümölcs elnevezései* a szláv nyelvekben ugyancsak a *gniti* igéből származnak. Így például: bolgár *гнилина*; szerb—horvát: *gnilica*; cseh: *hnilice*; szlovák: *hnilka, hnilička*; lengyel: *gnilka*; alsószorb: *gnilica, gnilicka*; stb.

A román alakváltozatok *baltacim*, *baltacim* növénynevünkkel függenek össze, melynek értelmezése CzF.-nál 'Hedysarum', az EtSz.-ban pedig 'Hedysarum, der Süssklee'. Van *baltacin* 'gemeine Esparsette' alakja is (l. pl. PÉREGYINY, Természettörténet. Pest, 1852. 368 és még néhány adat a NagySz. anyagában). SOÓ REZSŐ szíves közlése szerint az 'Esparsette, Onobrychis sativa' értelmezés a helyes; ezt a növényt használják takarmányul is, míg a 'Hedysarum obscurum, Gebirgs-Süßklee, Hahnenkopf' (rom. *dulcişor, cap-de-cocoş*: PANTU, Plantele 94) vadon terem az alpesi réteken és sziklákon. A *baltacim* az EtSz. szerint DIÓSZEGI és FAZEKAS alkotása. Írott szövegekben 1807 óta fordul elő (l. cím 4. alatt). Elégge elterjedhetett a népnyelvben is, amint ezt például a SZABÓ T. ATTILA közölte *Bartacinos* dűlőnév bizonyítja (Szucság: Kalotaszeg helynevei I, 258), melyet a helybeli románok *Bortotsin* alakban vettek át. A dűlőnév alapján joggal tehető fel, hogy növénynevünknek *bartacin* változata is van.

Ez utóbbi — a *baltacin* mellett — különösen alkalmas arra, hogy belőle a *bortocin(ă)* román növénynevet megmagyarázzuk. Az *a > o* megfelelésre l. pl. *boconci* < *bakancs*, *hotnog* < *hadnagy*, *loptă* < *lapta*, *obloc* < *ablak*, *ojog* < *aszag* (vö. ehhez Dacor. VI, 285), *porodici* < *paradicsom* stb. Igaz, hogy a *c ~ č* megfelelés jóval ritkább, s különböző okai lehetnek, de van erre is nem egy példa: *cighir, țighir* < *csiger, ciger*; *ceruză, țeruză*; *lucernă, luternă* stb.

Végül megjegyezzük, hogy a r. *sparsetă* 'Onobrychis sativa' (PANTUNÁL *sparcetă* is) I. SIMONYEZSÜNÁL *baldaşin* néven is szerepel (Flora Romíniei 325), mely világosan a *baltacin* román mása.

butantău

Ezt a ritka hangalakú tájszót TEOFIL TEAHA közli kandidátusi értekezésében, melyet a Fekete-Körös felső folyásának vidékén (Bihar m.) beszélt román-nyelvjárásokról írt. Jelentése 'o grămadă de fîn formată din trei porşori' ('három kisebb boglyából álló szénarakás'). Ebből a változatból kiindulva vajmi nehéz volna a szó megfejtése. Ha azonban leküzdjük a különböző változatok felismerésével és egymásra vonatkoztatásával járó nehézségeket, akkor az etimonra is fény derül.

Ilyen változatok nézetünk szerint a következők: *bontătău* 'porşor de fân' (Borosjenő: BANCIU: Transilvania XLVI, 40); *vontătău, vîntătău* 'vontató (széna v. szalma)' (Arad, Bihar m.: ALEXICS, Magyar elemek 108): „un vîntătău dă luternă” (Méhkerék Békés m.: KOZMA T. közlése). A *v* kezdetű változatokkal kapcsolatban ALEXICS helyesen utal a m. *vontató*-ra, melynek a MTsz. szerint csakugyan van 'kisebb gabona- v. takarmányboglya' jelentése is. LŐRINCZE LAJOS már 1800-ból közöl rá adatot: „egy réj Gyepűben, egy *vontató* Petrenczét termő” (MNy. I, 212). Bár a *vontató* és a *vontat* ige összefüggése egészen világos, mégis ide iktatjuk a Magyarság Néprajzában közölt magyarázó sorokat: „Az alföldi magyar a... *vontatóba* rakott szénát... úgy szállítja, hogy a boglya tövét kötéllel, lánccal körülveszi, a kötélhez, lánchoz hámfát köt. ehhez lovat fog s a boglyát minden jármű nélkül elhúztatja.” (II, 259.)

Jelentésstanilag tehát semmi akadály a *vontató* és az említett román változatok összetartozásának. A hangtani nehézségek sem leküzdhetetlenek.

Fogyatékoságnak tűnhetik fel, hogy a szókezdő *v ~ b* megfelelésre nem találunk megfelelő példát. A *bărbunc ~ verbunc* (l. ehhez BOGREA: Dacor.

IV, 174) a hasonulás lehetősége miatt nem sokat mond. Ugyanígy nem hivatkozhatunk a r. *bedearcă* 'un fel de covăţea de lemn, găurită deasupra, în care se pune chiagul de strecurat' (PAPAHAĞI, Graiul și folklorul Maramureşului 214), 'vas înalt... serveşte și la ținutul saramurei' (MORARIU, Vieța pastorală în Munții Rodnei 173, ábrával) szóra sem, melyet DRĂGANU a m. *vederke* átvételének tart (Dacor. IV, 1082 és VIII, 135). A r. *bedearcă* ugyanis nézetünk szerint a m. *deberke* szóból keletkezett: *deberke* > **debearcă* és hangátvetéssel *bedearcă*. Hiszen nem is vederről van szó, hanem olyan kisebb fabödönkéről, melyben az oltót tartják. Hangzóközi helyzetben azonban már akadnak biztos példák a *v* ~ *b* megfelelésre: *hevereu* 'fără ocupație' (Szaniszló Szilágy m.: GH. BULGĂR közlése), *hebereu* (az *umbă* *hebereu* 'tétlenül cselleng' kifejezésben: Naszód vidéke: Dacor. III, 719) < *heverő*; *ciovargău* 'vagabond, haimana' (Méhkerék: KOZMA T. közlése), *ciovorgău* (Szaniszló: GH. BULGĂR közlése stb.), *ciobîrcău* (Bihar m.: T. TEAHA értekezésében) < *csavargó*; *leveș(ă)* 'supă', *lebeșă* (Kolozs m.: COMAN, Glosar dialectal 47) < *leves*; *răvaș*, *răboj* < *rovás*, *ravás*; hogy a *tivgă* > *tibgă* típusú esetekről ne is beszéljünk (I. IORDAN: BullLing. VIII, 123).

A m. *vontató*-ból tehát egyaránt válhatott *vontătău*, *vîntătău*, de *bontătău* is; utóbbiból hangátvetéssel lett *butantău* (egy ugyancsak lehetséges *buntătău* alakból).

lăcru

Szilágysági tájszó, jelentése 'épít'. Szaniszló községben a „Nagy házat épített magának” mondatot így mondják: „Și-a lăcruit o casă mare” (GH. BULGĂR közlése).

Magyarázatul — a román nyelvjárások hangalakulási lehetőségeit szem előtt tartva — *rak* igének kínálkozik, melynek alapjelentése mellett van 'épít' alkalmi jelentése is: „Milyen szép ház, pedig egy egyszerű szabadi kőműves *rakta*” (MTsz.); „Ki *rakta* eszt az épületöt?” (OrmSz.); stb. Jelentéstani nehézség tehát nincs.

Első pillantásra kevésbé egyszerűnek tetszhetik a két szó hangalakjának viszonya. A m. *rak*-ból r. **răcui* keletkezhetnék (l. *bán* > *bănu*, *bir* > *birui*, *lak-ik* > *lăcui* stb.), ezt azonban nem tudjuk kimutatni. Találunk viszont Bihar megyében a Szilágyságban egy r. *răclui* 'rak, tesz, helyez' igét: „ă răcluișt' i șofiielū” 'il pui în ciubăr' (PETROVICI, Texte dialectale 142); „răcluiș sus în d'ėje” (i. h.), melyet PETROVICI helyesen a *rak*-ból származtat (i. h. 332). A *lui* végződés *ui* helyett gyakori jelenség, a kettő váltakozhat egyazon igénéll: *gitrui* ~ *gitrului* < *gyötörni* (a *gitrului* lehet a *gyötrelni* átvétele is, vö. Dacor. III. 718): *hăsnui* (denominalis képzés a *hasnă*-ból) ~ *hăsnălui* < *használ*; *sălășui* (denominalis képzés a *sălaş*-ból) ~ *sălășlui* < *szállásol* (vagy a *sălășui*-ből képzőcserével); *sucui* < *szok-ik* ~ *suclui* (képzőcserével a *sucui*-ből, mint *răclui* a **răcui*-ből); stb. Román igéknél tehát akkor is felléphet a *-lui*, ha a megfelelő magyar igének nincs *-l* képzője. Ilyen például még: *sinezli* '(ki)színez': „icóna îi sinezliță” (ALR. II/2, 142, 3912); *seghezli* 'szegez' (ALR. II/2, H 296), *căplui* '(el)kap': „Marțolea tăt o gîndit că puț căplui pe femeie” (Ugocea m.: Anuarul Arhivei de Folklor VI, 270, Nr 402); stb. Főnévi példa is akad: *harapauă* ~ *haraplauă* < *harapófogó* (vö. Bihar: TEAHA 347).

A 'tesz, rak, helyez; épít' jelentésű *răclui*-ből egyszerű hangátvetéssel lett *lăcru* (l. *lecru* 'rékli' < **reclu*, általában inkább *recăl*; vagy *ligri* < *rigli*).

ligorozi

A szót annak idején SZÁSZ ÁRPÁD közölte velem a Szilágy megyei Krasznahorváttról. A szóelőművelés szókinséséhez tartozik, jelentése 'mélyen megforgatja a földet'. Előfordul deverbális főnévi alakja is: *ligorozlt*.

A hasonló jelentésű magyar etimonnak több változata ismeretes: *rigoloz*, *rigoliroz* (a Nagysz. anyagában), *rigóláz* (HALÁSZ, MNSz.), *rigóroz*, *ligalléroz* (SzamSz.). A magyar szó pusztán hangtanilag lehetne ugyan a francia *rigoler* átvétele is, de nyilvánvalóan inkább az ebből származó német *rigolen* átvételére kell gondolnunk.

Legvalószínűbb a *rigóroz* változat átvétele, melyből elhasonulással válhatott *ligorozi*, de elképzelhető *rigoloz* > *rigoloz* > *ligorozi* is. Az sem lehetetlen, hogy magyar **ligóroz* a román szó etimója.

sorhán, sãrãuãie

Ezeket a 'lopótök' jelentésű változatokat eiszőnek a román nyelvatlasz új sorozatának (ALR. SN.) 200. térképe közli öt pontról, melyek a volt Bihar, Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy és Szatmár megye területéről valók: *sorhãnu* (310, Biharrósa), *sãrãuãie* (többes számban *sãrãuãii*; 279, 284; Nádasszentmihály, Oláhbaksa), *sãrãuãioi* (272; Nagybúny) és *sãrãuãioi* (349; Tókésbánya). Mint az ugyanott térképezett *lompãu*, *lupõu*, *lupãu* (más forrásokban még: *lopãu*, *lumpãu*, *lãmpãu*) < *lopõtök*), az említett változatok is magyar szóból erednek.

A román szó etimója a magyar *szivárvány*, mely *szovárvány*, *szivárgyán*, *szuárgyán* (MTsz.), *szovirvány* (CsángSz.) alakban ismeretes, s egyebek közt 'szivattyú' és 'lopótök' jelentése is van. Az utóbbi, bennünket közelebről érdeklő jelentéssel találkozunk például TAKÁTS R. Toldalakában (XVIII. sz. vége): „Szivornya; *szivárvány* bor szívó tsó: Siphó”, ORBÁN BALÁZSNÁL stb. (l. Nagysz. anyagát). A lopótököt nevezik még *szívó tők*-nek (Szilágy m.: MTsz.), vagy egyszerűen *szívó*-nak is (Magyarbikal: ALR. SN. H 200). Közismert a szivattyús kútnak *szivárványos kút* neve.

Feltehető, hogy a *sorhan* a *szovárvány* változathoz keletkezett: *szovárvány* < **soũãruan*, ez utóbbiból a gyakori *ũ* > *o* változással: **sooruan* > *sorvan*. Hasonlóan fejlődött az *ũ* az *oraș* < *város*, *ormeghe* < *vármegye*, *șãugãu* < *șãogãu* < *șãuããu* < *sóvágó* (PETROVICI: Stud. și Cercet. Șt. V, 453), *foțag* < *fuvatag*, *fuatag* szavakban. A **sorvan* bilabialis *v*-je azután *h*-vá lett, s bár ez a hangváltozás inkább szó elején gyakori (*vulpe* > *hulpe*, *vãlãu* > *hãlãu*, *vorbe* > *horbe* stb., vö. BullLing VI, 187; Hoidãhaza < Uoidãhaza, vö. PETROVICI: i. h. 445–6), előfordul szó belsejében mássalhangzó után is: *tũlhar* < *tolvaj*.¹ Ami a *sorhan* szóvégi mássalhangzóját illeti, már DRĂGANU megállapította, hogy „a magyar *ny*-nek nyelvünkben nemcsak *n* vagy *nã* . . ., hanem *ĩ* [= *ĩ*] is megfelelehet” (Dacor. IV, 763; vö. még PETROVICI: Dacor. XI, 234). A szóvégi *n* tehát egyike a szokásos megfeleléseknek, amit a következő szavak is bizonyítanak: *barșon* < *bãrșony*; *dohan*, *duhan* < *dohány*; *oltoan* < *oltvány*; *posoman* < *paszomány*; *tudoman*, *tuduman* < *tudomány* 'tanúság'; *hition* < *hitvány*; stb. Ugyancsak szabályosnak tekinthető a kevésbé gyakori *ĩ*, melyre már a XV–XVI. század moldvai és munténiai szláv irataiban találunk példát: *цекриуль* (1473. Moldva: BOGDAN, Glos. cuv. rom. din

¹ A bãsági *marvã* valószínűleg nem az ottani román nyelvjárásokban keletkezett *marhã*-ból, hanem szerb eredetű. — Vö. még *cordohan* < *korlovãn* (T. PAPAHAȚI, Graiul și folklorul Maramureșului 65).

doc. sl.-r. 199); a *сиркив съ много скълище* 'un sicriu cu multă bogăție' ('egy kincsésládá'; 1570. Havaselve: uo. 100). Ezek az adatok már azért is becsesek, mert *szekrény* szavunkra csak a XV–XVI. század határáról, illetőleg a XVI. századból ismerünk említéseket (NyK. XLIX, 288). Az 1473-ból származó *секриуль* viszont arra vall, hogy a palatalizált szóvégű *szekrény* már a XV. század második felében eléggé gyakori lehetett. A m. szóvégi *n*-nek ugyanis nem lehet *r*. *i* megfelelője, csak a m. *ny*-nek. Hasonló későbbi példák még: *budăi* 'butoiaș' < *bödöny*; *bosorcaie* 'vrăjitoare' < *boszorkány* (van *bosorcan* 'strigoi; kísértet' is: BÎRLEA, Bal. col. II, 377); *păhui* 'pădure tînără' < *pagony* (vö. DRĂGANU: DACOR. IV, 763; *păhii* 'copaci tineri, drepti și înalți', *păhuiște* 'pădure tînără': Bihar m.: T. TEAHA közlése). *Szekrény* szavunknak egyébként nemesak *secriu*, *sicriu* a román megfelelője (utóbbi a köznyelvi alak), hanem vannak *n* és *î* végű alakok is: „Kerora *βekrinul* ei gata” (1697., Viski 'zsoltárfordításában; *săcrin* 'ladă': GREGORIAN, Graiul din Clopotiva 61); „băgară amândoi într'ună *secrinu* de aură” (XVII. sz. eleje, az Alexandria-ban, ed. CARTOJAN 118; *săcrin*, *sicrin* most is gyakori a Bánságban).

Amint azt például *boszorkány*, *szekrény* szavaink román megfelelői bizonyítják, a magyar szóvégi *ny* ugyanannak a román szónak különböző változataiban hol *n*, hol pedig *i* képeben jelentkezhet (vagy meg is maradhat). Ilyen román szó a *sorhan*, *sărăuăi* is. Megjegyzendő, hogy a *i* után álló magánhangzó (*sicriū*, *sărăuăie*) a szó nemét tükröző román toldalékhang.

A *sărăuăi* változatban az *r* és a *u* között jelentkező betoldott *ă* sem okoz nehézséget, mert számos példa van rá: *Sărăuăd* < *Szarvad* stb. (vö. PETROVICI: i. h. 450, 463, továbbá G. ISTRATE: Stud. și Cercet. Ling. VI, 114).

Kiindulhatnánk persze a köznyelvi *szivárvány*-ból is. Ahogy a *Szivágy* helynévből *r*. *Asuagiu* fejlődhetett (*Szivágy* > *Asiuagiu* > *Asuagiu* > *Asuajaju*: vö. PETROVICI: i. h. 449), ugyanúgy lehetséges *szivárvány* > **siu-aruăn* > **suăruan* > **soruan* > *sorhan* vagy **siuaruăie* > **suăruăie* > **soră-ruăie* > *sărăuăie*. A *sărăuăie* alakot – nyilván újabb átvétel lévén – nem kellett **sărăuăie* alaknak megelőznie; az *an*e szóvég ugyanis a legtöbb nyelvjárásban szokatlan, s ezért a m. *ány* helyébe egyszerűen *ai*é léphetett.

neam (de neam)

Egyes román nyelvjárásokban, főleg Olténiában (de Munténiában is) a tagadás nyomatékosítására a *neam* szócskát használják. Vılceában például a *neam*, *niam* (tovább nyomatékosítva: *neam de neam*: CIAUȘANU, Culegere de folklor 182) jelentése 'de fel, de loc; egyáltalában nem'. A bukaresti Nagyszótár anyagában ilyen példák vannak: „Mă hotărîsem să nu dorm *neam*” 'Elhatároztam, hogy egyáltalában nem alszom'. Tiltó mondatban: „să nu miști *neam*!” 'meg ne mocsanj!' (Dîmbovița: PETROVICI, Texte dialectale 244). A (*nici*) *neam de* tagadó szerkezet 'egy csepp...se, nyomát sem; keine Spur von' értelemben használatos: „Prin grădină nu-i găsi *neam de* tină” (TIKTIN) 'A kertben egy csepp sarat sem találsz'. Nem meglepő tehát, hogy a *neam*-nak végül 'semmi' jelentése is fejlődött (pl. Bihar m.-ben *neam* 'rien': D. ȘANDRU: BullLing. IV, 134).

* 1 A Közép-Szolnok megyei helynévről és a hozzá hasonló földrajzi nevekről „A szölei *a* elhagyása” című cikkben írtam (MNy. XI, 272–3). Eszerint az eredeti magyar alakulat *Aszju-ág* ~ *Aszi-ág* 'víznek kiszáradt ága', s így a román alak még a később névelő gyanánt felfogott és ezért elvetett szöcleji *a*-val ejtett magyar formát tartotta fenn. — PAIS DEZSŐ.

Mivel a *neam* hangalakja s bizonyos mértékben szerepe is a m. *nem*-re emlékeztet, AL. GRAUR hajlandó arra, hogy a román szót a *nem* 'nicht, nein' átvételének tartsa (Grai și Suflet VI, 335). Elkerülhette a figyelmét, hogy a befejezetlenül maradt régi akadémiai nagyszótár (DAR.) a (*nici un*) *fel* de tagadó szerkezetet magyarzván már utalt a *neam* de szerkezetre, amiből arra következtethetünk, hogy a szótár munkatársai (esetleg maga PUȘCARIU) a *neam* de történetével tisztában voltak. Csakugyan, nem nehéz bizonyítani, hogy a szóban forgó r. *neam*-nak nincs köze a m. *nem* 'nicht, nein' szóhoz, ellenben igenis összefügg a r. *neam* 'nem, nemzetség, nép, faj, fajta' szóval, mely tudvalevőleg a m. *nem* 'Geschlecht, Art, Gattung, Genus' átvétele, s már a legrégibb szövegekben is sűrűn felbukkan.

A tagadás nyomatékosítására más nyelvek is felhasználják 'genus' jelentésű szavukat. MEYER-LÜBKE a REW.-ben megjegyzi, hogy a provanszál *ge(n)s* < *genus* „als Verstärkung der Negation” fordul elő. Példákat már az óprovanszálban találunk: „non o a *ges* per me sauput” 'tőlem ugyan nem tudta meg' (SCHULTZ—GORA, Altprov. Elementarbuch⁴ 177, vö. még uo. 154, 156, 159 stb.). Ismerve a katalán—provanszáli nyelvi kapcsolatokat, nem meglepő, hogy a katalánban is megtaláljuk a *gens* hasonló használatát: „No es *gens* enraonador” 'Er ist durchaus nicht gesprächig': „Tu en tenies molt, ell *gens*” 'Du hattest viel davon, er nichts' (J. HUBER, Kat. Grammatik 126—7, 142). A katalánban tehát szintén bekövetkezett a *gens* 'genus' > *gens* 'semmi(t)' jelentésfejlődés. Igen valószínű, hogy a román és a provanszál—katalán fejlődés között nincs genetikai kapcsolat, hiszen kései román nyelvjárási jelenségről van szó. Az sem igen tehető fel, hogy a r. *neam* és az albán *farë* szerepkörének nagyfokú azonossága a román—albán nyelvi érintkezések korába nyúlik vissza. Az albán *farë* ugyanis egyfelől szintén 'törzs, nemzetség, fajta' jelentésű, másfelől pedig a tagadás nyomatékosítására is használják: „ç'*farë* njeriu është?” (m. „Miféle ember?”, r. „Ce *fel* de om este?”): „s'kishte *farë* lezeti ajo gjellë” ('Annak az ételnek semmi íze sem volt', vö. Fjalor i gjuhës shqipe. Tiranë, 1954. 114). LAKÓ GYÖRGY hívta fel a figyelmemet arra, hogy az észten a *sugu* 'faj, nemzetség, nemzet' (finn *suku*) szintén előfordul a *mitte sugugi* 'egváltalában nem' kifejezésben. Ez is arra mutat, hogy több helyen különböző időben bekövetkezett fejlődésre kell gondolnunk, amelynek közös oka nem genetikai természetű.

A 'genus' jelentésű szavakat nyilván maga ez a jelentés teszi alkalmassá arra, hogy a tagadást nyomatékosító szóvá váljanak, s esetleg 'semmi' jelentésük fejlődjék. A tagadó mondatban lényegében hasonló folyamat zajlott le a latin *rem*, *persona(m)*, *mica(m)* szavakkal kapcsolatban, amint ezt a különböző újlatin nyelvek bizonyítják.¹

Talán nem egészen felesleges, hogy itt az olasz *niente*, ófrancia *nient*, provanszál *neen*, *nien* eredetének sokat vitatott kérdésére is kitérjünk. MEYER-LÜBKE hajlott arra, hogy komolyan vegye a *ne inde* etimológiát, ezt a jelentés-tanilag alig értékelhető ötletet azonban a *niente*-vel sehogyan sem lehet hangtanilag összeegyeztetni. A REW.-ben felsorolt megoldási kísérletek nagyjából egvívásúak a *ne inde*-vel, csak G. KÖRTING *ne gente* javaslata elgondolkoztató, ezt viszont MEYER-LÜBKE elutasítja: „ist begrifflich, syntaktisch und formell schwierig”. A Romanische Syntax-ban enyhül ez a szigorú vélemény, mert ott

¹ Különösen sok ilyen 'mot de renforcement' van a gaszkonvi nyelvjárásokban, melyekből G. ROHLFS tizennégyet sorol fel (Le gascon. Études de philologie pyrénéenne. Halle-Saale, 1935. 135—6).

a *ne gente* értékelése így hangzik: „was formell wohl geht, aber begrifflich nicht ohne Schwierigkeit ist” (743). A nagy romanista tehát végül is csak fogalmi nehézségeken akadt fenn.

A mondottak után aligha akadhatunk fenn azon, hogy egy 'genus' jelentésű szó tagadás nyomatékosítására szolgál. Fogalmi nehézség tehát nincs. Persze a *genus* és a *gens* (*gentem*) két különböző szó, de nem szabad elfelejtenünk, hogy jelentésköreik nagy mértékben fedik egymást (pl. *genus humanum, gens humana*). Éppen ezért nem alaptalan az a feltevés, hogy talán már a kései népi latinságban vagy a korai románban — legalább is helyenként — *non video genus, non video ne genus* helyett *non video gente(m), non video ne gente(m)* terjedt el. Ez a *ne gente* éppúgy *negente*-vé tömbösödhetett, mint ahogy a *nilhilum*-ból *nihil(um)* lett. Ebből a *negente*-ből az olasz *niente*, az ófrancia *niént* és a provanszál *neen, nien* kifogástalanul megmagyarázható. Hasonló gondolatmenettel talán további nyelvek ilyenféle problémáira is fény derülhet.

A *genus* és a *gentem* felcserélhetőségét még valószínűbbé teszi az a tény, hogy az órománban és az újabb nyelvjárásokban a *fel* (< *-féle*) gyakran szerepel a *neam* helyén, a *neam* pedig a *fel* helyén. A régi nyelvben nem ritka a *toate felurile* 'minden népek' *toate neamurile* helyett (vagy: *den felul Iudii* 'Judás nemzetségéből való' ~ *den neamul Iudii*). CORESINÉL ezt olvashatjuk: „Pești de tot *neamul* adunară” (GASTER, Chrest. I, 16), amit ma csak így mondhatnánk: „Adunară tot *felul* de pești”. Hátszeg vidékén 'három szőlőfajta' nem „trei *felurî* de strugurî”, hanem „trei *neamurî* de strugurî” (DENSUSIANU, Graiul din Țara Hațegului 117).

odós

Az *odos* 'Flughafer, Avena fatua' (TIKTIN) ismeretlen eredetű román növénynév. TIKTIN szerint a m. *vadzab* szóval függhet össze, ami jelentésileg nem volna lehetetlen, hangtanilag azonban elképzelhetetlen. A *vadzab*-ból a románban **odzab*, **odzob*, majd **ozab*, **ozob* lett volna. GÁLDI — KLEIN szótárát feldolgozó munkájában — az ismeretlen eredetű szavak között említi, s megjegyzi, hogy „TIKTIN etymológiai ötletét már DÉNEC. 861 elutasította” (Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum. Bp., 1944. 231. — DVL.).

Szóföldrajzi és szótörténeti szempontból a következőket állapíthatjuk meg. A KLEIN-szótárba értelmezés nélkül beírt *odos* csakhamar a Budai Szótárban (LexBud.) és számos későbbi szótárban is megtalálható: 'Avena fatua: Vadzab: der wilde oder taube Hafer, der Flughafer, Windhafer' (LexBud.); 'avoine foilette, avoine sauvage, haberon' (PONTBRIANT, DRF.; itt az *odosu* *odós*-nak olvasandó): 'genyöte, héla, vadzab' (GHETIE, DRM.; 'Flughafer': ALEXI, DRG.); stb. Az erdélyi román népköltészet nyelvében is elég gyakori: „Frunză verde de *odos* | El la maică sa s'a 'ntors” (I. POP—RETEGANUL gyűjtésében); „Printre pă tri șire [= fire] d'e *odos* | Să s' 'nsöre sînătos” (Szolnok-Doboka m.: WEIGAND: Jb. VI, 57 és CANDREA—DENSUSIANU—SPERANTIA, Graiul nostru II, 76): „St'icuş verd'i d'i *odósu* | Dômni, adă-l sáratósu!” (Aranyosfő Torda-Aranyos m.: PETROVICI: AAF. V, 144; a közlő szerint *odósu* = 'o buruiănă care creşte în grâu. în secară': i. h. 173). M. HOMORODEANU közlése szerint a Hunyad megyei Algyógyfalun is használják.

Adataink alapján joggal tehető fel, hogy a szót csak a Kárpátokon innen ismeri a román népnyelv (PONTBRIANT adata valamelyik erdélyi szótárból származik, valószínűleg a LexBud.-ból), s magyar eredete már ezért is való-

színű. Ismerve a románba átvett magyar vendégszavak hangtani módosulásait, valamilyen *va* kezdetű etimonra gondolhatunk (l. erről a kérdéstről legutóbb PETROVICI: MNy. LII, 6 kk.). Jelentésénél fogva *vadóc* szavunk jöhet számításba, melyet JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXIV, 106) s nyomában a SzófSz. *vad* szavunk -*óc* képzős származékának tart; a *vadóc*-ban tehát -*c* denominális névszóképző volna, mint a *lapác*-ban, *gombóc*-ban s még egynéhány szóban. Mai nyelvérzékünk szempontjából csakugyan így fest a helyzet, ez azonban nem feltétlen diakronikus igazság.

Származtatásunknak bizonyos fokig akadályát képezhetné, hogy a *vadóc* a XVI. század második fele óta következetesen *c*-vel, az *odos* pedig ugyanolyan következetesen szóvégi *sz*-szel fordul elő. Hasonló hangalakja van a XVII. század óta adatolt *vadócos*-nak is (Ok!Sz.).

Az *odos* szóvégi mássalhangzóját szem előtt tartva jutottam arra a gondolatra, hogy a *vadóc* eredetileg *vadósz*-nak hangozhatott, s hogy összetett szóként keletkezhetett akkor, amikor még élt szláv eredetű s azóta elavult *osz* 'zab' szavunk. Az utóbbit csakugyan meg is találjuk: *ozt* alakban a BesztSzj.-ben, *az* alakban pedig a SchlSzj.-ben (l. ezekre KŰEZA, SzlJsz. I, 63–4). Ezek szerint tehát a *vadóc* eredetileg nem származékszó, hanem összetett szó, s új jellegét *osz* szavunk feledésbe merülésének köszönheti. Így oldódik fel a fent említett hangtani nehézség is: a *vadósz*-ból éppúgy válhatott *vadóc*, mint az *árbosz*-ból *árboc* vagy a *párdusz*-ból *párduc*. A román népnyelvbe az eredeti *vadósz* került át. Ennek a r. *odos* tökéletesen megfelel.

(a) ticăzuî

Ez a 'takarít, tisztít, pucol' jelentésű tájnyelvi román ige azokhoz a szavakhoz tartozik, amelyek eredetével igen keveset és eredménytelenül foglalkoztak. VAIDA „Material jargon de dialect sălăgian” címen közzétett gyűjtésében *tisztozat* igénket említi (Tribuna VII, 382); GÁLDI szerint pedig „valószínűleg *tékázni* 'tékába tenni, elrendezni' átvétele, vö. *tică* 'théka' (Stan 47)” (DVL. 162). VAIDA közelebbről egyébként sem megokolt egybevetése hangtanilag igen fogyatékos; GÁLDI szellemes javaslatának pedig az a hibája, hogy a nyelvtanilag lehetséges *tékáz* igét sehol sem találjuk, legkevésbé népnyelvi szövegekben. A feltételezett *tékáz* alapszava nyilván csak a 'falon függő szekrényke, falon függő polcos állvány' jelentésű *téka* (MTsz.) lehetne, mert ez sokkal gyakoribb bútor darab volt falun, mint a *téka* 'írómappa', különösen a XVIII. század végén, amikor a *ticăzuî* írott forrásainkban felbukkan.¹ El lehet ugyan képzelni, hogy a *tékáz* jelentése 'rendez a fal szekrényben, a falon lógó polcon heverő tárgyakat', amiből 'takarít, tisztít, pucol' fejlődhetett, de mindez csak adatokkal alá nem támasztható feltevés. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar tájnyelvi *téka* csak a mőcök nyelvjárásából ismeretes, másutt — úgy látszik — nem vették át. A *tékázni* tehát hibátlan hangalakja ellenére sem lehet a *ticăzuî* etimonja.

Többféleképp próbálkoztunk, hogy rájőjjünk a szó titkának nyitjára. Gondoltunk például a *kikészíti magát* igére, mivel I. VULCAN egy novellájában ezt olvashatjuk: „să se ticăzească frumos”, azaz: 'készítsék ki magukat szépen (öltözködjének ki)' (l. Din viața satului transilvănean. Kolozsvár—Cluj, 1942. 36). A *kikészít* etimon már azért is csábítóan mutatkozott, mert kielé-

¹ Nincs kizárva, hogy GÁLDI az 'írómappa' jelentésű *téka*-ra gondolt, mert STAN a mőcöknél feljegyzett *tică* szót így értelmezi: *téka*. Ezt GÁLDI *théka* alakban írta ki és idézi.

gító hangtani indokolást is lehet hozzá találni. Ebből a szóból ui. **chicăsui* alakulhatott volna, az *s* zöngésülésére pedig idézhetnők az *alcăz(u)j* < *alkusz-ik*: *răsălău*, *răzălău* < *reszelő*, sőt még a *răzeş* < *részes* példáját is. A m. *ki-* > r. *chi-*, *t'i* (*k' ~ t'* váltakozás) lehetőségére seregestől kínálkozik példa: *t'uz(ă) ~ chiuz(ă)* < *köz* (Melich-Eml. 440); *t'ilin ~ chinin* < *külön*, *t'ind'eu ~ chin-deu* < *kendő*; *t'inzui ~ chinzui* < *kínóz* stb., hiszen az erdélyi román nyelvjárások csaknem kivétel nélkül palatalizálják az elől képzett magánhangzók előtti zárhangokat (vö. ehhez még MNy. XXX, 55–6; a palatalizációnak a XV. század óta vannak kimutatható nyomai, l. Melich-Eml. 445). A *kikészít* szóvégi *t*-je ugyanúgy elmaradhatott a megfelelő román igealakban, mint például a *togoşi* < *tagosít* esetében (VAIDA: i. h. 382), bár általában meg szokott maradni: *bizentui* (BIRLEA, Insemnări din bisericile Maramureşului 184) < *bizonnyít*; *chimintuesc* < *keményít* (már KLEIN szótárában); *şimitui* (ALR. II/2, 116, 3876) < *simit*; *umultui* < *homlít* (már KLEIN szótárában); stb. Mivel azonban a *kikészíti magát*, *kikészít*, *kikészül* inkább a városi köznyelv szókinéséhez tartozik, s a népnyelvben nemigen lehet elterjedve, ezt a kísérletet nem tarthattuk elfogadhatónak. Figyelembe vettük azt is, hogy említett igéinkre a Nagysz. anyagában csak a múlt század második fele óta találunk adatokat, holott a *ticăzui* már a XVIII. század végén felbukkan.

Gondoltunk azután még a *kiigazít*-ra is. Ebben az esetben — fentiek szerint — csak a szóközépi *g ~ k* megfelelés okozhatna gondot, de erre is akad szórványos példa: *răgădui*, *răcădui* < *ragad* (vö. DRĂGANU: DACOR. III, 723–24).

Mindkét megoldási kísérletnek van azonban még egy közös hibája is. Az igekötős magyar igék ugyanis általában elvesztik igekötőjüket, ha átkerülnek a románba: *alegădui* < (*ki*)*elégít*, (*meg*)*elégedik* (TAMÁS, Ugocsai magyar — rumén kapcsolatok 36); *birui* < (*le*)*bír* (DRĂGANU: DACOR. IV, 758–9); *rucuesc* < (*ein*)*rücken* (TREML: Arhiva XXXVIII, 314); *săluesc* < (*meg*)-*száll*; *surzuesc* < (*meg*)*szerez*; stb. Ez alól csak a már a szászvárosi Ótestamentumban előforduló (ed. ROQUES 206) *adăvăsi*, *adevesi* képezne kivételt, ha helyesnek bizonyulna DRĂGANU figyelemre méltó ötlete (< *odăveszni*: DACOR. IV, 752–53). Ez a körülmény sem a *kikészít*, *kiigazít* etimológia helyessége mellett szól.

Más megoldást kellett tehát keresnünk. Nézzük meg mindenekeelőtt, mióta és hol használatos a *ticăzui*? A KLEIN-szótárban bukkan fel *tecazuesc* 'ordine suo res colloco, dispono' alakban (GÁLDI, DVL. 162; vö. még *Deraedăc*, *Oraendefc* alatt is: i. h. 330, 391), mely *tecăzuesc*-nek, esetleg *t'ecăzuesc*-nek olvasandó. További adatok: *tecăzuesc* 'res in cubili ordino, dispono, digero; takarítani a' házban; aufräumen' (LexBud. 700); *tecăsui* (= *tecăzui*: PONTBRIANT 729); *tecăzuesc* 'takarít, tisztít' (GHETIE, DRM. 455). A múlt század végéig tehát *te*, *t'e* kezdetű alakokat találunk, ami nehezen egyeztethető össze a *tékăzni*-ből való származtatással, mert utóbbi esetben *ticăzui*-nak is elő kellene fordulnia (l. *bicaşău* < *békasó*, *bicău* < *békó*, *bir* < *bér*, *biriş* < *béres*, *ic* < *ék*, *ilış* < *élés*, *viş* < *vég* stb.). Az *ui* végű alakra l. még: „*t'icăzuiş't'ê în casă*” (Szolnok-Doboka m.: ALR. II/2, H 253); „*t'ikăzuiş't'ê sapa ku răzălău*” 'lepuolja a (sáros) kapát a kocérral' (Naszód: DOMOKOS S. közlése, vö. még BullLing. VI, 192); *k'icăzui* 'a deretica, a curăţi prin casă' (Budfalva: PAPAHAĞI, Graiul şi folklorul Maramureşului 223); „*t'icăzuiş't'ê în casă*” (Barcănalva, Máramaros m.: ALR. uo.). Az *i* végű alakok mindig *t'i* kezdetűek, amint ezt a *t'icăzi* példák bizonyítják: *ticăzesc* 'curătesc, tocmesc' (Szilágyás: VAIDA:

Tribuna VII, 382); *t'icăzăşt'* (Nádasszentmihály Kolozs m.; Nagybúny Szolnok-Doboka m., Kismajtény Szatmár m.); *t'icăzăşt'* (Tökésbánya Szatmár m.); „*t'icăzeşt'* *i* *piŋ* *căsă*” (Érkenéz Bihar m.: ALR. II/2, H 235); „*fata t'ikăzeşt'e* *bokonči*” (Bádok Kolozs m.: s. gy.); *t'icăzăşt'* 'foszt (kukoricát)' (Oláhbaksa Szilágy m.: ALR. SN. H 104).

Összeállításunknak bizonyára lehetnek hiányosságai, de annyi kitetszik belőle, hogy a Marostól északra elterjedt tájszóval van dolgunk, amelynek magyar eredete már eleve is valószínű. Ezen az sem változtatna, ha hitelesnek bizonyulna a GÁLDI közölte Hunyad megyei adat (DVL. 162), melyet egy hátszegi születésű román kiskazda nyelvjárásából jegyzett fel Homokon.

Az erdélyi román nyelvjárásokban több magyar eredetű és 'takarít', tisztít, *pucl'* jelentésű igét találunk. Ilyen az *a tăgăşi*, melyet Arad, Bihar, Békés és Szolnok-Doboka megyéből ismerünk: „*tăgăşeşt'i* *oblaçile* *dă* *colbu*” 'letöröli, lemossa a port az ablakokról' (Biharrósa: ALR. II/2, H 253); *tăgăşi* 'nettoyer la maison' (Bihar m.: BullLing. IV, 134; l. már POMPILIU: Convorbiri Literare XX, 1019); *tagăşi* 'a curăţi' (Bihar m.: Cum vorbim III, Nr. 3—4, 47); „*tagăşeşte* *prin* (în) *casă*”, *tagădeşte*, *togoşi* (Bihar m.: T. TEAHA közlése); „*tăgăşăşt' e-ŋ* *casă*” (Ópécska Arad m.: ALR. uo.; jómagam Székudvarról ismerem a szót); „*tăgăşeşt'e-m* *topancele*” 'puclod ki a cipómet' (Méhkerék Békés m.: BALÁZS T. közlése); *tăgăşi* 'a curăţi, mai ales în casă' (Felsőszöcs Szolnok-Domoka m.: VICIU, Glosar 82, tévesen *tăgăşi*-nek írva). Ahogy már POMPILIU helyesen sejtette, ez az ige *tăgas* szavunkkal függ össze, melyet ALEXICS *tagoš* alakban jegyzett fel az Arad megyei románok nyelvéből (Magy. el. 100). Ez utóbbiból maguk a románok képezték a *tăgăşi*, *tagăşi*, *togoşi* igét (nyelvünkben nincs *tăgasit'* 'takarít', de vö. a németben 'geräumig' és 'aufräumen').

Hasonló jelentésű az *a tistăli* ige is, mely a m. *tisztál* 'tisztít, tisztogat, mos, öblöget' (MTsz.) átvétele: *t'istălesc* (Arad és Bihar m.: ALEXICS i. m. 104); „*t'istăleşţ'i* *piŋ* *casă*” 'diretică [ticăzuieşte] *prin* *casă*' (Biharszentmiklós: ALR. II/2, H 253); *t'istăluieşc* 'tisztál, tisztít' (STAN, Mócok 47); *a se chiştălui* (valószínűleg *chistălui*, *k'istălui*) 'a se găti frumos' (COSTIN, Graiul bănăţean II, 65; vö. ehhez *a se ticăzui* 'kiöltözködik'); *tiştulesc* 'curăţesc' (Szilágyosság: VAIDA: Tribuna VII, 382; ugyanez a változat használatos a Békés megyei Kétegyháza is). Ezt az igét 'pálinkát desztillál, tisztál' jelentésben is átvették (l. pl. ALR. SN. H 252).

Mint látjuk, a *ticăzui*, továbbá a *tăgăşi* és *tistăl(u)*i használatában feltűnően sok hasonlóság mutatkozik.

Felmerülhet tehát a kérdés, vajon a *ticăzui* — a látszólag leküzdhetetlen hangtani nehézségek ellenére — nem mégis a *takarít* átvétele-e?

Vegyük sorra a szó átalakulásának különböző szakaszait. A *takarít*-ből mindenképp **tăcărui* lett. Ez az alak kétféleképp is létrejöhetett, kissé bonyolultabb módon és egészen egyszerűen. A bonyolultabb fejlődés: *takarít* > **tăcărui* > **tăcărui* (az *-it i*-jének kiesésére l. a fenn idézett *bizentui*, *chimintui* stb. igéket), s az utóbbiból elhasonulással **tăcărui*. Egyszerűbb azonban, ha az *a togoşi* 'a comassa' (Szilágyosság: VAIDA i. m. 382; uo. *togăli* 'ua.' és *tog*, *toag* 'loc comassat' is) < *tagosit'* megfelelést fogadjuk el, azaz a *t* elhagyását a románban.

A következő szakaszban a két szóközépi *ă* hangzó elhasonulásával (*ă — ă* > *e — ă*) a **tăcărui*-ből *tecărui* alakult. Ez utóbbi már nem kívánja a csillagot, mert TH. ALEXI Dicţionar Româno-German-jában (a Brassóban

1906-ban megjelent 2. kiadás van előttünk) ténylegesen fellelhető: *tecărui* 'vollstopfen, a u frä u men, putzen' (mi húzzuk alá; a 'vollstopfen' jelentésre legjobb visszatérünk). Hitelességében nincs okunk kételkedni, s elírás sem lehet, mert a *techer-mecher* 'über Hals und Kopf' előtt áll a szótárban.

Az említett elhasonulás nem gyakori ugyan, de nem is egyedülálló. Általánosabb persze a *mărăd(u)i* < *marad*, *tăgăd(u)i* < *tagad*, *vălăt(u)i* < *vallat* megfelelés. Hadd álljon itt azonban néhány példa az elhasonulásra is: *săcastru* 'längliche Heutrieste' (LexBud. 629; KLEIN szótárában értelmezés nélkül *sac<r>a/tru*) ~ *secăstru* 'Heutriste' (ALEXI, DRG. 408) < *szakaszt* 'ua.' (MTsz); *săcătău* 'Hafersack' (WEIGAND: Jb. IV, 331) ~ *secătău* (Gorj: PAMFILE, Din viața poporului român XII, 317, van *săcătău* is, Grai și Suflet VI, 104); *valău*, *vălău* ~ *velău* (Krassószerékás: ARL. SN. H 330). Idézhetjük még a *șalată*, *șalată* ~ *șelată* (Beszterce-Naszód m.: BullLing VI, 180), *năcăji* ~ *necăji* esetét. Az így — nézetünk szerint igen kielégítően — megmagyarázott *tecărui*-nak az *e*-je hangsúlytalan helyzetben könnyen *i*-vé lett, lehetett tehát *ticărui* (= *t'icărui*) változata is.

Hogyan lépett azonban a *tecărui*, *ticărui* 'takarít' helyébe a hasonló jelentésű *tecăzui*, *ticăzui*?

Ennek megokolása előtt egy kis kitérésre van szükségünk. A szélesebb értelemben vett erdélyi román nyelvjárásokban ugyanis a *tecăr(u)i*, *ticăr(u)i* 'takarít, tisztít' mellett a Marostól északra és délre egyaránt gyakran találkozunk az azonos hangzású *tecăr(u)i*, *ticăr(u)i* igével, melynek különböző jelentései a m. *teker* etimon felé mutatnak. Adatainkat úgy soroljuk fel, hogy a különböző jelentések közötti összefüggés is szemléletessé váljék: 1. 'Teker, csavar'; ezzel az alapjelentéssel a KLEIN-szótárban bukkan fel az ige: *tecarue/c* 'intorqueo'; *tecăruesc* 'sucesc, cînesc' (LexBud. 700); *t'ecărui* 'a suci' (AL-GEORGE Fl., A felső Nagy-Szamos völgyének román nyelvjárása 35); *t'ecăruiesc* 'teker' (STAN, Mócok 47); *t'icări* 'a suci' (HETCO, A berettyómenti román nyelvjárás 50). — Ebből az alapjelentésből könnyen magyarázhatók a többiek: 2. 'a kocsirakomány köré csavart kötelet vagy láncot a tekerőfával megfeszíteni', pl.: *tecărui* 'a strange foarte tare' (Alsó-Fehér, Fogaras, Szeben m.: TODORAN, Glosar 22); *t'ecări*, *t'ecărui* 'a strînge cu un t'ecărau, a cetlui' (DENSUSIANU, Graiul din Tara Hațegului 336). Az ige mellett rendszeren ott találjuk a *tecărau* < *tekerő(fa)* főnevet is, mely pusztán formailag lehetne a *tecărui*-ból képzett nomen instrumenti is: *tecarau* (= *tecărau*, vagy *t'ecărau*: KLEIN) 'infrumentum quo funis, aut aliud intorquetur' (GÁLDI, DVL. 162); *tecărau* 'orice drug de lemn cu care se strînge ceva' (Zsinna Szeben m.: Grai și Suflet VI, 244); *t'ecărau* 'bucată de lemn ce se pune într'o funie pentru a o suci și a strînge mai tare, ceatlău; se zice, figurat, despre cineva mic și îndesat' (DENSUSIANU i. m. 60, 336); *ticărau* (Kissajó Beszterce-Naszód m.: Stud. și Cercet. Ling. VI, 127; G. ISTRATE szerint dél-erdélyi pásztorok hozták magukkal, mert a szomszéd községekben ismeretlen); *cecărau* 'un par ce se vîră după lanț pentru a ținea strâns carul de lemne sau de fân' (COSTIN i. m. 74); *tecărau* 'Packstock' (ALEXI, DRG. 449); *teteréu* 'emelő rúd' (Aranyosfő Torda-Aranyos m.: ALR II/2, H 293). — Mivel a tekerőfát különösen akkor veszik igénybe, ha a szekeret alaposan megrakják, érthető a következő jelentés is: 3. 'jól megterhel, túlterhel': „Am *cecărui*t carul cu lemne” (Krassó-Szörény m.: COSTIN i. m. II, 60), ehhez *ticărui*t 'încărcat prea tare' (Arad m.: GÁLDI, DVL. 162), sőt átvitt értelemben is: „La cină el se *tecăruia* ca un baron” (A. LUPEANU—MELIN, Evocări din viața Blajului 186) 'Vacsorakor úgy „bepakolt”,

mint egy báró' (l. fenn a 'vollstopfen' jelentést ALEXI szótárából). — A kötél, lánc megcsavarása a tekerőfával nagy erőfeszítést igényel, ezért: 4. 'erőlködik, minden erejét megfeszíti': *a se tecărui* 'a se încorda, a-și depune toată puterea' (DENSUSIANU i. m. 336); *se tecărueste* 'se opinteste' (Szelistye Szeben m.: BANIU: Transilvania XLVI, 57; Zsinna Szeben m.: Grai și Suflet VI, 244); *t'icărî* 'a se forta' (CABA, Szilágy vármegye román népe 93). — Az alapjelentésből vezethetők le még: 5. 'elfordít (a szekeret)': „*t'ikăreșt'e* nkoač kočija” 'fordítsd erre a szekeret' (Arad és Bihar m.: ALEXICS i. m. 103); és végül: 6. 'kitér (szekérrel)': „*t'icăresc* caru” 'cotesc cu carul' (Szatmár m.: ALR. SN. H 352); „s-o *t'ikărî* karu d'e s-o mai îmburdad” 'úgy tért ki a szekér, hogy majd felfordult' (Bádok Kolozs m.: s. gy.).

Feltűnő, hogy mindezeknek a jelentéseknek a 'takarít, tisztít, pucol' jelentéshez nem sok közük van. A két *tecărui*, *ticărui* nézetünk szerint éppen ezért nem maradt teljesen azonos hangzású, hangalakú. Azonosság esetén például a *se tecărueste*, *se ticărueste* a következőket jelenthetné: 1. 'erőlködik, megfeszíti az erejét'; 2. 'kiöltözködik, kikészíti magát'; 3. 'jól megrakja a hasát'. Ezt a polyszemiát bizonyára sok helyen igyekeztek elkerülni, s így a *tecărui*, *ticărui* 'takarít, tisztít' *r*-je a nagyszámú (*ă*)*z(u)**i*, (*e*)*z(u)**i* végű ige képe és hasonlatosságára *z*-nek adta át helyét. A hangalak fejlődésének, alakulásának befejező szakaszát elősegítették az ilyen igék: *alcăz(u)i* < *alkusz-ik*, *chinzui* < *kínoz*, *felez(u)i* < *felez* ('gabonát fölöző seprűvel tisztít', vö. MTsz.: *jölöz*, *jélöz*), *lărmăzui* < *lărmáz*, *surzui* < *szerez*, *tiqlăzui* < *tégláz* ('vasal') stb., s nem valószínű, hogy a rokon jelentésű a *netezi* alaki hatása is érvényesült (vö. pl. *ticăzește* 'netezește'; Kalotanádas Kolozs m.: NICULESCU—VARONE, Folklor român din Ardeal 67).

A vázolt fejlődés mellett szólhat még a Kis-Küküllő megyei *a se ticăzui* 'a-l trece nădușelile (la urcarea unui deal)', melyet P. COMAN közöl tájszótárában. Aki helyre, dombra mászik, azt előnthati a verejték, eltikkadhat. Ez a szó csak a *(el)tikkad*-ból származhat, bár itt ugyanolyan problémának teszszik a *d ~ z* megfelelés, mint a *ticăzui* < *takarít* esetében az *r ~ z*. Nemcsak a probléma, hanem nyilván a megoldás is hasonló: az *a se ticăzui* 'eltikkad' is az *ăzui* végű s túlnyomóan magyar eredetű igék mintájára lett **ticăđui*-ből *ticăzui*-vá.

Íme egy kis bepillantás a román nyelvjárásokba átvándorolt *takarít*, *teker*, *tikkad* néha talán szövevényesnek tetsző történetébe.

(a) ului

Ez a szó annyiban különbözik az eddig tárgyaltaktól, hogy már inkább köznyelvinek tekinthető; a *zăpăci*, *buimăci* igék szinonímája, s TIKTIN szerint 'jdn in Verwirrung bringen, verwirren' a jelentése (*a se ului* 'verwirrt werden, den Kopf verlieren'). Mivel a románnal történetileg érintkező nyelvekben általában nehéz volna valamilyen szilárd kiinduló pontot találni, talán helyes, ha a szó eredetét a magyarban keressük.

Ezt a lehetőséget eddig csak DRĂGANU vette figyelembe (Dacor. VI, 303), ALEXICS-nél és MĂNDRESCUNÁL az *ului* nem is szerepel, hiszen esetleges magyar eredetére nem gondoltak.

DRĂGANU szerint az *ului* (Moldvában *urlui* is; a szóközépi *l* > *rl* változásra l. MNy. LIII, 228; ilyen pl. a *puțurlui* is *puțului* helyett: Ilișești-Suceava: Cum vorbim II, Nr. 11—2, 40) 'összezavar' azonos eredetű a *hului*, *hurui*,

hurlui 'romba dönt, lerombol' (a se *hului* stb. 'romba dől, összedől, megrozzan') igével, utóbbi pedig a m. *hull* átvétele. Ennek a véleménynek csak a második fele fogadható el, ami az *ului* 'összezavar' és a *hului* 'romba dönt' eredetének azonosságát illeti, már GÁLDI helyesen jegyezte meg, hogy az „a *ului* 'jdn in Verwirrung bringen, verwirren'... — Drăganu véleménye ellenére — aligha vonható ide.” (DVL. 137 l. 100. j.) Elutasító álláspontját azonban nem indokolja közelebbről. — TIKTIN a *hului* igének *hurui* változatát iktatta szótárába, mert a szót tévesen a szerb *urvatii*-ből magyarázza. A nála és a DAeR.-ban eléggé gyéren adatolt szóra hadd álljon itt néhány kiegészítés: *huluefc* 'ruino, diruo' (KLEIN szótárában, vö. GÁLDI, DVL. 137, további adatokkal; uo. 188 GÁLDI azt állítja, hogy a szó hazája „Hunyad s a tőle nyugatra fekvő vidék”, ami nem felel meg a tényeknek); *hului* 'démolir' (Bihar m.: BullLing. IV, 134); „cașă dă *huluiț*” 'cașă dărăpănată' (Ópécska Arad m.: ALR. II/2, H 256); *să huluiț* 'se năruie' (Temes-Torontál, Arad, Hunyad, Kisküküllő m.: i. h. H 274); *se hurue* 'se surpă, cade grămadă' (Szelistye Szeben m.: BANCIU: Transilvania XLVI, 49); *să hurluie* 'se dărîmă' (Bihar m.: T. TEAHA közlése); stb. A szókezdő *h*-t elvesztő alakok igen ritkák: a *urlui* 'einstürztzen' (XVIII. sz. vége: PREDETICI I, 430), „cașă *urluită*” (Maroshéviz: ALR. II/2, H 256). Valószínűleg ide tartozik még: „un *uruit* de peatră” (A. Ciura erdélyi román írónál: BREAZU, Pövestitori ardeleni 315); *oroială* 'risipire de deal, surpare' (Boncnyires Szólnok-Doboka m.: COMAN, Gl. 56).

Jelentésanilag nagy nehezen talán megokolható lenne DRĂGANU etimológiája. Ha valakit összezavarnak, zavarba hoznak, akkor persze elvesztheti a fejét: átvitt értelemben romba dőlhet, lerombolódhatik, s a *hului* < *hull* tranzitívvá válása sem jelent nehézséget (l. lejjebb). Ennek a magyarázatnak azonban elsősorban hangtani akadálya van. A *hului* < *hull* *h* nélküli alakjai ugyanis igen ritkák, az *ului* 'összezavar' pedig következetesen *h* nélkül fordul elő, s ezen TIKTIN megjegyzése („Mold. bisw. *url-*”, azaz: „Moldvában olykor *url-*”) sem sokat változtat, mert az *urlui*-nak sincs szókezdő *h*-ja. Már pedig, ha mindkettő egyaránt a m. *hull*-ból származnék, akkor az *ului* 'összezavar' *h* kezdetű változataival is valahol találkozoznunk kellene, hiszen ez az ige már Dimitrie Cantemir egyik művéből ismeretes (TIKTIN). Úgy látjuk ezek után, hogy az *ului* 'összezavar' inkább olyan szóval függhet össze, melynek nincs szókezdő *h*-ja.

Kérdés, van-e jobb magyarázat, mint az *ului* < *hull*? A mondottak után kell lennie, s ezért talán nem felesleges, ha újabb kísérletet teszünk a szó megfejtésére.

Nem hallgathatjuk el, hogy elsősorban az *ului* '(a hitet) vallja, megvallja' < *vall* igére gondoltunk, mely Coresi Molitevnic című kiadványa óta (1564., vö. A. VERESS, Bibliografia rom.—ung. I, 25) az erdélyi protestáns vallásos irodalom román nyelvű termékeiben igen gyakori, s még a XVIII. század elején is előfordul a katolikus G. Buitul Catechismusában (1703. vö. A. VERESS i. m. I, 152–3). E szó hangalakjából arra következtethetünk, hogy a népnyelvben is meghonosodott, s valószínűleg nem vallásos értelemben is használták. Előfordulásaira nézve l. TAMÁS, Fogarasi István kátéja 116. Buitulnál többször megtalálható (pl. „*uluiț* en BeBereka Bvente”: Cat. 3 stb.). Származékai: *uluiță* 'hit' (SZTRIPSZKY—ALEXICS, Szegedi Gergely énekeskönyve 152); „*uluiță* deraptă” 'igaz hit' (1642. Agyagfalvi zsoltaérfordításában, 30. l.); „a fáce *uluițur*” 'megvallani (a hitet)' (Buitul: Cat. 35, 38). Az *ului* magyar eredetét már MOLDOVÁN G. felismerte (Alsófehér vármegye

monográfiája I₂, 819, 821). — De vajon ki hinné el, hogy az *ului* 'összezavar' és az *ului* 'vall, megvall' valamiképpen összefügghet egymással?

Egyelőre kutassuk tovább az *ului* < *vall* történetét. Megállapíthatjuk, hogy ugyanez az ige már a XVII. században műveltető is volt, azt is jelenthette, hogy 'vallat, faggat'. Erre megbízható adataink vannak. A XVII. század vége felé írt Lexicon Marsilianum-ban a következő három szó áll: „Inquiro — *Olu* — Inquirálok”; „Inquisitio — *Oluitul* — Inquirálás”; „Inquisitor — *Oluitor* — Inquiráló” (ed. TAGLIAVINI 218). Ezeknek a három nyelven is feljegyzett adatoknak a hitelességéhez nézetünk szerint nem férhet szó, s ezért nem értjük TAGLIAVINI aggályait, aki szerint: „*Olu* 1142 'inquiro', starà in luogo di *ulu-esc* 'bekennen'” (uo. 117); kétkedésének azonban nem adja okát. Az *olu* alak közvetlenül a m. *vall*-ra megy vissza, s a hasonló személyű *ulu-esc* nyilván a többes *uluim*, *uluiți* alapján keletkezett, amelyek az **oluim*, **oluiți* helyébe léptek.¹ — Következő adatunk KLEIN szótárából való: „*Ulu-esc*. (Valatu-esc) Inquiro, Documenta pro legitimatione in iudicio procuro” (DVL. 444₅₅₁), majd az első nyomtatásban megjelent szótári adatunk zárja a sort: „*Ulu-escu* ... verb. act.” 'inquiro, investigo: vallatni: untersuchen' (LexBud. 732). Az igen kívül a Budai Lexikon (1825.) az *uluiță*, *ulu-ță* [= *ulurală*] 'inquisitio, investigatio: die Untersuchung' származékokat is közli. Érdekes, hogy GÁLDI — TAGLIAVINITÓL függetlenül — vizsont a két utóbbi szótárban közölt értelmezések hitelességében kételkedik: „Klein és a Lex. Bud. többi munkatársai már nem tudták pontosan, hogy a protestáns korban gyakori *ulu-esc* (< m. *vall*) nem 'vallatni', hanem 'vallani, megvallani'” (DVL. 167). GÁLDI figyelmét nyilván elkerülte a LexMars. adatríásza, de azt sem vette észre, hogy magában a LexBud.-ben s. v. *válătașu* ez áll: „*subst. adeq. uluiță*: inquisitio, investigatio: vallatás: die Untersuchung.” GÁLDI és TAGLIAVINI aggályait összegezve arra a nyilvánvalóan téves eredményre kellene jutnunk, hogy a LexMars. XVII. századi szerzője, továbbá KLEIN és a LexBud. többi munkatársai a XVIII—XIX. században egymástól függetlenül pontosan ugyanabba a tévedésbe estek. Elképzelhető, hogy az 1745-ben született KLEIN SÁMUEL tudatosan mellőzte az *ului* 'vall, megvall' jelentést, annak túlnyomóan protestáns jellege miatt, s talán ezért szorítkoznak, ő és a LexBud. munkatársai a szó világi, jogi jelentésének regisztrálására. Az *olu*, *ulu-esc* 'inquiro, investigo' nézetünk szerint nyilvánvalóan élt még a múlt század első felében olyan nagybárára már a XVI—XVII. század óta ismert szavak társaságában, mint *bintătu* < *büntet*; *birșag* < *birșag*; *tăgădu* < *tagad*; *simbea*, *simbean*, *sintul simbean* < *szemtől szembe(n)*; stb. (utóbbira l.: LexBud. 643 és BOGREA: Dacor. II, 657). Ezeket az alakokat azután folyamatosan kiszorította a m. *vallat*-nak hangalakilag is megfelelő *vălătu* a XVIII—XIX. század közötti időben. A *vălătu* először 1742-ben fordul elő: „*ka să mai vălătuiască*” (MOLDOVAN, Acte sinodali 153); *valatu-esc* (KLEIN szótárában: GÁLDI, DVL. 168, további adatokkal). Ugyanígy lépett az *oluit*, *uluiță* helyébe a *vălătaș* < *vallatás*: „*valatosul* [sic!] tse au foszt la Fogaras, *valatasurile* de la Fogaras” (1724.: STINGHE, Documente privitoare la trecutul Romînilor din Șchei. Brașov, 1901. I, 115, 117); „*lukruri nekuvioasă, kare să arată la vălătaș*” (1742.: MOLDOVAN i. m. 156, továbbá DVL. 168).

¹ A. LOMBARD hatalmas munkája (Le verbe roumain I—II. Lund, 1944., 1945.), sajnos, éppen ezzel az igével nem foglalkozik közelebbről. Az *ului* és a *chicăzu* az „étymologiquement inclassables” között szerepel (uo. 879, 881).

Mielőtt következtetéseinket levonnók, még egy kérdést kell az **olui*, *ului* 'inquire, investigo' < *vall* történetében megvilágítanunk.

Az *olu*, *uluesc* ugyanis a románban műveltető, 'vallat' jelentésű, holott a nem műveltető jelentésű m. *vall*-ból származik. Ez a szemantikai jelenség nem egyedülálló, s oka többek között nyilván az, hogy a román nyelvnek nincs a m. *vall*: *vallat*-nak megfelelő nyelvtani (alaktani) sémája. Ilyenkor a románban vagy egészen más szavak állnak egymással szemben (pl. a *mărturisii*, a *profesa* — a *interoga*, a *chestiona*), vagy pedig az a *face* segédigét használják (vö. Gramatica limbii române. Vol. I, 242. București, 1954.).

Műveltető jelentése fejlődött például *îndul* szavunknak is, mely *îndăl(u)i*, *andăl(u)i* alakban szerepel a román nyelvjárásokban, s jelentése nemcsak '(el)indul', hanem '(el)indít, vmit kezd, megkezd' is: „Pă drum tîl cum *andăl'e*” 'mikor útnak indult' (Nermegy Bihar m.: ALEXICI, Lit. pop. 176); „și ny-o *andălit* kîtă Rusiye” 's útnak indítottak bennünket Oroszország felé' (Urszád Bihar m.: BullLing. IV, 176); „*andăli* cămîli aista d'aici” 'kergesd el innen ezt a kutyát' (Bihar m.: Cum vorbim III, Nr. 3—4. 44); „Azi *îndăluim* aratul” 'Ma kezdjük a szántást' (Zsidóvár Krassó-Szörény m.: COSTIN i. m. II, 111). Hasonló jelentései fejlődtek *ered* igénknek is: „au *arădui* Mateiu-Vodă cătră Tarigrad” 'Máté vajda útnak eredt Konstantinápoly felé' (DĂC.R., Șincainál); „Și la mine *arădueste*-l” 'És küldd őt hozzám' (Máramaros m.: BÎRLEA, Cîntece poporane 335); „s- *arăduim* ši noy éeva” 'kezdjünk mi is vmit' (Felsőlapugy Hunyad m.: BullLing. III, 145); „*arăduia* a juca” 'játsszani kezdett' (Bánság: POPOVICI, Rum. Dial. 9); stb. Vagy: a m. *fordul* nemcsak '(fel)fordul', hanem 'fordít' jelentésű is lehet: „să *furdulește* mótoru în șant” 'az autóbusz az árokba fordul' (Bádok Kolozs m.: s. gy.); „*furdulesc* pt'átra” 'megfordítom a követ' (Bihar m.: T. TEAHA közlése). A románba átvett magyar igék tehát gyakran használatosak műveltető és átható értelemben olyankor is, amikor a megfelelő magyar igének nincsenek ilyen felhasználási lehetőségei. Érthető tehát, hogy a m. *vall*-ból származó *ului*-nak 'vkit vallat', a *hull*-ból származó *hului*-nak pedig 'vmit. romba dönt, lerombol' jelentése fejlődött. Ez újabb érv az *olu*, *ului* 'inquire, investigo' hitelessége mellett.

Ezzel előkészítő okfejtésünk végére értünk. Nézetünk szerint az *ului* 'jdn. in Verwirrung bringen, verwirren' és az *ului* 'inquire, investigo' között a legszorosabb történeti összefüggés van. Gondoljunk azokra a vádlottakra — nem utolsósorban a feudális törvénnyel szembekerülő rengeteg jobbágyra —, akiket a bírák keresztkérdésekkel vallattak, s akiket ily módon igyekeztek összezavarni, zavarba hozni. Ilyen helyzetben a két jelentés ('vallat' — 'összezavar, zavarba hoz') annyira közel kerülhetett egymáshoz, hogy végül is az *ului* mai jelentése elnyomta az eredetit.

Többé-kevésbé hasznuló jelentésfejlődést állapíthatnánk meg az *ulăti* esetében is ('a sfădi pe cîneya, a-i zice vorbe; veszekedni, perelni vkivel' jelentéssel a Szolnok-Doboka megyei Felsőcsobánkáról közli CÔMAN, Gl. 82), ha biztosra vennők, hogy a m. *vallat*-ból származik. Ez a származtatás sem jelentéstani, sem pedig hangtani szempontból nem valószínűtlen.¹

TAMÁS LAJOS

¹ A *butantău* magyarázatához pótlólag megjegyzem, hogy — mint ezt csak később vettem észre — a *butantău* szűkebb hazájában *vőfély* szavunkat is *bufiu* alakban vették át a bihari románok (vö. Bihar: TEAHA 262), s így nem mondhatom, hogy „a szókezdő *v ~ b* megfelelésre nem találunk megfelelő példát”.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Középkori idegen eredetű polgárságunk elnevezéséhez

I. E folyóirat hasábjain a nyelvtudományt és a hazai várostörténetet egyaránt érdeklő vita indult meg SURÁNYI BÁLINT, BÁRCZI GÉZA és PAIS DEZSŐ között (MNy. LIII, 450—4). A vitát módszertanilag is fontosnak érzem: a két szaktudomány kölcsönös segítsége és egymás kölcsönös ellenőrzése e kérdésnél is érvényesülhet. Ezért szövekhöz, noha sem az olasz—magyar kapcsolatok specialistája, sem nyelvész nem vagyok. A vita eddigi eredménye véleményem szerint az, hogy tarthatatlan minden olyan általánosító kísérlet, amely csak bizonyos korszak névanyagát ragadja ki, s célzatosan csoportosítja. Ezért hibás SURÁNYINAK az a módszere, hogy BÁRCZI szemmeláthatóan Árpád-kori terminusokra épített, s ennyiben helyes megállapítását 1358—1422 közti adatokkal kívánta megcáfolni. E mellett nem vizsgálta azt a magában is meggondolkozató tény, hogy miért jelölik *Galicus* névvel e korszak olaszait. De módszerében sem következetes. Kellő adat átnézése és teljes figyelembevételére esetén észre kellett volna vennie, hogy 14 adatában a városnév megadásával (Firenze, Bologna, Padova) vagy egyéb adatok ismerete útján (Ozora) lesz világossá: olasz emberről van szó. Igen, a *Galicus*, *Galicus* név magában nem jelezne olasz voltukat. Így van ez az 1388-i adat (ZsigmOkl. I. 409. sz.) esetén is: BÁRCZI hibás feltételezése a kassai árumegállítást kijátszókról, hogy ti. ezek Eger vidéki vallonok lennének, megint csak a harmincadispánok személyi adatainak ismeretében volt megdönthető.

A történész azonban nem nézheti az adatokat elszigetelve, hanem vizsgálnia kell az etnikumjelző név előzményeit, kezdetét, fejlődését, átalakulását. Ez kétségtelenül hálátlanabb feladat, mint a BÁRCZITÓL és PAISTÓL felsorakoztatott krónikás adatok megszólaltatása, de az ő állításaik ellenőrzésére s nagyrészt, megerősítésére is alkalmas. Egyébként az oklevelek mellett a korábbi kutatásokat is hasznosító történész előtt nem ismeretlen problémák ezek. Mióta KOVACHICH közzétette egy pápai követjelentés híres XV. századi adatát a hazai vallonokról: „Habitat etiam in dicto regno gens belga quae loquitur recte gallice, haec habet provinciam pro se separatam . . .” (Relatio. De Statu et proventibus Regni Hungariae tempore Regis Mathiae. Nuncii Apostolice ejus temporis. M. G. KOVACHICH, Script. rer. Hung. minores II. Budae, 1798. 16), a kérdés az érdeklődést állandóan fenntartotta. A vallon-problémával többek között foglalkozott SZALAY JÓZSEF (Száz. XIV.), HÓMAN BÁLINT (A magyar városok az Árpádok korában. 1908.), AUNER MIHÁLY (Száz. L.), BÁRCZI GÉZA (Száz. LXXI.).

Ebből az irodalomból kétségtelen, hogy a *Galicus*-nak 'vallon' jelentése is volt a XIII—XV. századi magyarországi latinságban, de valószerűsítve látom azt is, hogy rájuk — mint az először nagyobb számban megjelenő román nyelvű (welsch) népelemre — alkalmazták. Egyetérték BÁRCZIVAL abban, hogy a *Galicus* név a *Latinus*-t, a román nyelvű népek gyűjtőnévét váltja fel nálunk. (PAIS DEZSŐ főtálló, újra közölt megállapításainak azt a megjegyzését szeretném ide kiemelni, hogy a nyugati szláv országokban a *Romani* 'vallon'-jelölő elemként szerepelt.) Ezután kerül be a *Galicus* fogalomba az itáliai népelem is. Helyesen vet BÁRCZI egy pillantást az *Italicus* név felbukkanására (1448.) is. Ez azonban már az időtájt jelenik meg, amikor SURÁNYI szerint még a *Galicus* jelent 'olasz'-t. Ezzel is érdekes kronológiai probléma vetődött fel.

2. Az alábbiakban hozzávetőleges kísérletet teszek arra, hogy érzékeltessem a *Galicus* név jelentésváltozásainak dialektikáját.

Kezdetben a *welsch* gyűjtőnévnek (főleg vallonokra vonatkozó) latin megfelelője nálunk és a horvátoknál a *Latinus*, nyugati szláv szomszédainknál a *Romanus*. Mindkét

területre jellemző, hogy a súlyos terhek elől menekülő germán (flamand, német) és román (vallon) elemek — főleg a XII. században — egymás szomszédságából vándoroltak be, és egymás mellett telepedtek le. Innen például a szepesi „szászok” és „latinok” közös régi kiváltsága, említve 1273-ban (CD. V/2, 128). Gyűjtőnév a latin *hospes* IV. Béla győri vámszabályzatában (ENDLICHER, MonArp. 492). Gyűjtőnév Esztergom topográfiájában: 1201, 1242, 1299: „vicus latinorum” (MonStrig. I. 150. sz., 432. sz., II. 465. sz.), 1272: „contrata latina regalis” (uo. I. 773. sz.), 1299: „contrata latinorum” (uo. II. 465. sz.); pecsétjének köriratában; vagy éppen a „latin” földről újonnan bevándorolt polgárok megjelölésében, 1256-ban (CD. IV/2, 375). Érdemes itt megjegyezni, hogy a fogalom gyűjtőnév Kézai Simonnál is: „qui de terra Latina vel de Alamannia, vel de aliis regionibus descenderunt” (SRH. I, 188). Így azután a nevek közt olasz hangzást és belgiumi eredetre valló, például: „Balduinus filius Janini Comitis” (ÁŰO. VIII. 172. sz.) egyaránt előfordul. De a *Latinus* semmi csetre sem jelent csak olasz: az esztergomi polgár Archinus kamaraispán velencei származását ezzel: *venetus* külön megjelölik 1249-ben (MonStrig. I. 488. sz.), akár Kövér Tamását: „mercator *venetensis*” 1299-ben (uo. II. 465. sz.); hasonlóan a budai „Paulus *Venetus*” esetében is 1304-ben (CD. VIII/1, 175). De az esztergomi latin gyűjtőnév elemeire Rogerius is fényt vet: „Francigene ac Lombardi” (SRH. II, 585), s még 1365-ben is szerepel Esztergomban „Leonhardus *Lombardus*” polgár (CD. IX/3, 472). Hosszú életű a zágrábi „vicus *Latinorum*” is: 1343. (SMÍČIKLAS XI. 44. sz.), 1344. (CD. IX/1, 254), 1347. (SMÍČIKLAS XI. 293. sz.). Ismertek Székesfehérvár borral üzletező latin polgárai 1226-ból (PRT. I. 90. sz.) és városi pecsétjük. A latin néven szereplők vallon elemét nem mindig lehet megállapítani. De Szepesolvaszi eredeti neve *villa Latina*: 1273. (CD. V/2. 128), 1301. (MonStrig. II. 529. sz.), 1331. (AnjouOkm. II. 448. sz.), mely a vallonokat jelző *Walendorf*, *Wallendorff* néven élt tovább: 1404. (CD. X/4, 287–8). Vallon lehetett az erdélyi németek között élő latin János: 1204: „Johannem *Latinum* inter Theutonicos Transiluanenses” (ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I. 15. sz.); 1206: „Johan Latini hospitis” (uo. I. 16. sz.). Ugyancsak vallonnak tarthatjuk az 1277-i szász népmozgalom vezetőjét, Gyan fia Alardot is (uo. I. 185., 206., 227., 270. sz.).

3. A *Latinus* gyűjtőnév megfelelője volt északabbra a *Romanus* 'welsch' értelemben, de szűkebben 'vallon' kifejezőjeként is. (Utóbbinak nyugati példája az Adelardról, a saint trondi kolostor első apátjáról való krónikás feljegyzés, amely azonosítja a *Romana* és *Wallonica* nyelvet: AUNER: Száz. L, 34). Így 1231-ben Brno város *Romanus* eleme számára *Romanum sacerdotem* rendeltek, mert ezek nem tudtak morva és német nyelven (uo. 34; B. BRETHOLZ, Brünn. 1938. 33–4). — Korán felbukkan itt az új, vallonokról nyert gyűjtőnév: *Gallici*, a XIII. század első felében (BRETHOLZ i. m. 33.). De amikor egyes itáliai polgárok is e gyűjtőnév alá kerülnek, hozzáteszik származási helyüket, amint 1359-ben egy ferrarai eredetű „Galbanus *Gallicus*, de Verreri veniens” szerepel (B. MENDEL, Knihy počtu města Brna z let 1343—1365. 1935. 77). — A boroszlói *Romanus*, belgiumi vallon elem a XII. századra nyúlik vissza: „platea Romanorum Wratislaviae”, s ezt a XIV. század során a *Gallicus* név váltja fel: „platea *Gallicorum*, *Gallica*, *Gallicana*”; németül *Walengasse*, *Walgasse* (H. MARKGRAF, Die Strassen Breslaus. 1896. 95–7). Még ha figyelembe is vesszük azt a gondos megkülönböztetést, hogy a Németországban járó idegen kereskedők *Walen* neve délen itáliaiakat, nyugaton vallonokat jelöl (R. HÄPKE, Wirtschaftsgeschichte I. 1928. 45), akkor is látszik: a *Gallicus* név egy jobbra 'vallon, welsch' elemet váltott fel.

4. S most vissza kell térnünk hazánkba.

Elsősorban azokat a korai átmeneti adatokat kell vizsgálnunk, amelyek megelőzik SURÁNYI adatsorát. Az első a BÁCZITÓL is felhozott „Johannes *Latinus* filius Gebarth

ciuis Pocchyensis" = „Johannes *Gallicus*” (ÁÜO. XII. 465. sz.) 1295-ből. Elképzelhető vallonnak, hiszen MEZEY LÁSZLÓ a Margit-kanonizációs jegyzőkönyvből is idéz Baranyában élő liège-i személyt (Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei. 1955. 19, 104.). A következő előfordulás ismét vallon környezetbe vezet: 1319-ben az egri egyházmegyében említik az „Ecclesia de villa *Gallica*”-t (CD. VIII/2, 117). Véleményem szerint a szepességi vallonok új jelöléséről nyerte melléknevét az itáliai welsch jövevény ötvös: „Magister Petrus *Gallicus*”, 1329-ben szepesi és lublói alvárnagy (CD. VIII/5. 111. sz.), akinek utóbb sienai származásáról értesülünk, 1331-ből szepesi alispán és várnagy korából (WAGNER, Analecta Scepusii I, 131). Szintén az átmenet jeleit viseli magán az 1343 előtt élő „Paulus *Latinus seu Gallicus*, Paulus *Latinus*, Paulus *Gallicus*” néven szereplő orvos és hazai johannita vezető (MonStrig. III. 677., 684. sz.). A vallon összefüggő telepekkel szemben az itáliaiak csak mint szórványok vagy még gyakrabban mint egyének szerepeltek, ez is előmozdította egy ilyen nem önálló jelölés kialakulását.

Most csak SURÁNYI hiányos vagy egyoldalúan válogatott adatainak kiegészítésére említem a következőket: 1314: „Nicolaus *Gallicus* institor” (K. SCHÜNEMANN, Die Entstehung des Städtewesens I. 133. okl. közlés Esztergomról); 1326: „Benedictus *Gallicus*” (MonStrig. III. 159. sz.); a BÁRCZITól említett pénzváltóellenes támadás vallon *Galicis* által, kik egervölgyi faluból valók, bekerült az Ars notarialis formuláskönyvbe is (KOVACHICH, Formulae solennes styli 20); 1389: „Abrehee *Gallicus*” esztergomi esküdt (ZsigmOkl. I. 928., 955., 988. sz.). = 1390: „Abre *Gallicus*” esztergomi esküdt (uo. 1325. sz.); 1392 előtt: *Galicus* Bertalan pécsi háztulajdonos (uo. 2429. sz.); 1400: „Gotfrido *Gallico* de Mediolano et Mercatore Budensi” (Gyulafehérvár, Batthyaneum. Kézirattár I. 112. Collectio privilegiorum ord. praedicatorum 89.); 1401: „a quibusdam *Galicis* scilicet mercatoribus Budensibus” (ZsigmOkl. II/1. 1221. sz.); 1402: „Petrus *Gallicus*” (uo. 2043. sz.); 1406: *Gallicus* János kassai esküdt (uo. 4393. sz.); 1406: „Johannes *Gallicus*” székesfehérvári polgár (uo. 4481. és 4902. sz.); 1412: „de panno Ippriensi . . . de *Gallicali* . . . de panno Lobieni . . . de panno Coloniensi . . . de panno vero Polonicali” (ZIMMERMANN—WERNER—MÜLLER, Urkb. III. 1692. sz.); az yperni és löweni áru közti elhelyezés és a gondos felsorolás a vámjegyzékben vallonföldit sejtet: 1420: „Pipa *Gallicus*” (Chron. Univ. Prag.: FRB. V, 583); 1421: „Pipa *Gallicus*” (Březovai Lőrinc krónikája: FRB. V, 513).

A vitában már szerepelt 1388-i és az itt említett 1401-i adatban a *Gallicus* kifejezés foglalkozást ír körül, s így emlékeztet az üzletező-uzsoráskodó elemet jelölő *Lombardus* és *Caorsinus* (cahorsai, kawertsch) elemre is; utóbbiak is mindenfelé elszéledtek, s az eredeti etnikumjelölés elmosódott. Az 1260-as években Brabantban és Franciaországban a *Caorsinus*-okat az uzsorással azonosították, 1289-ben mindkét elemet elűzték Szicíliából, s 1327-ben a cseh király a *Lombardus*-okról mint a nyerészkedés mestereiről nyilatkozott (DU CANGE II, 117; F. FRIEDENSBURG, Münzkunde und Geldgeschichte. 1926. 85). Ilyen irányban módosult a *Gallicus* kifejezés is. Az eredetileg etnikumjelölő név átalakulása természetesen bonyolult kérdés; erre f nyt vet FRÁNZ ARENS cikke (Grundsätzliches zur Problematik der „Kawerschen” [Caorsini]: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgechichte XXV, 251 kk.). De ilyen jelölésváltozások annyira lehetségesek, hogy Angliában még zsidók is nagy számban viseltek *Lumbard* nevet (vö. uo. 303). Ezekre is a pénzületezők gyűjtőnevét alkalmazhatták.

A *Gallicus* azonban gyűjtőnév volt, s ennek megfelelően csak egy ideig jelölte az itáliaiakat is. Ezek hovatovább önálló nevükön szerepelnek. A SURÁNYI és BÁRCZI közlésében szerepeltek mellett a következő, más célra gyűjtött anyagomban lelt töredékes adatokat közlöm: 1424: néhai Simonis *Italici* leánya, Symonis et Thalenti *italicorum* utódai, pécsi oklevélben (LEDERER, Középkori pénzületek 164—5); 1425: „de panno *Italicalo*” (ZichyOkm. VIII. 168. sz.); 1444: néhai Alberti *Italici* özvegye, pécsi oklevél-

ben (Dl. 44380); 1498: budai „platea *Italicorum*” (KNAUZ, Budai kápt. reg.: MTörtT. XII, 60); 1522: „Magister Laurentius *Italus* de Florencia Murator” (uo. 144—5). A csehországi latin nyelvhasználatban is végbemenő kikristályosodást jelzi az *Italicus* nyelv említése az 1431-i táborita manifesztumban (FEST S., Adalékok: Studies II, 36). 1436-ban említik „*curia Italica*” néven a kutná horai pénzverő házat is, a Vlašský dvůrt (K. CASTELIN, Česká drobná mince doby předhusitské a husitské. 1953. 17). S az 1420-as évek Lengyelországában is már *Italici* néven említik az ott megforduló firenzei és egyéb olaszokat (C. MORAWSKI, Hist. de l'univ. de Cracovie. I, 1900. 206).

5. A fentiekből kiderül, hogy SURÁNYI statikus és csonka képet adott. Az itt összegyűjtött — korántsem teljes — anyag szerint a *Latīnus: Gallicus* átmenet az 1295—1343 közti évekre esett; ezt követi a *Gallicus* név vegyes használata 1314-től 1422-ig, s az utóbbit szinte egybevágóan váltja fel az *Italicus* név 1419-től kezdve. — E kronológiai áttekintés talán megmutatta, hogy a többi welsch (elsősorban vallon) elemből az itáliaiakat előbb származási helyükkel jelölték, majd olykor *Italicus*-nak, s ez kiszorította az egyes polgárok *Gallicus* megjelölését. Így a PAISTÓL esetlegesként fölvetett humanisztikus tényező *Gallia Cisalpina* nevével nem hathatott erősebben, tartósan. Annál inkább járulhatott hozzá az „itáliai” gyűjtőfogalom hazai terjedéséhez Zsigmond európai méretű külpolitikája, Mátyás olasz kapcsolata. A *Gallicus* név ekként hazai viszonylatban az egervölgyi telep és egyéb vallon szórványok neve maradt.

SZÉKELY GYÖRGY

Szívesen adtunk helyet folyóiratunk legutolsó füzetében SURÁNYI BÁLINT közleményének. Most pedig igen melegen üdvözljük SZÉKELY GYÖRGY hozzászólását, amely lényegesen előmozdítja a középkori Magyarországra jutott román nyelvű népelemek közelebbi mivoltának tisztázását. A kérdés nemcsak BÁRCZI GÉZÁT és engem érdekel egyénileg már jó ideje, hanem a magyar nyelvtudomány lényeges mozzanatai kívánják meg a vele való foglalkozást. Hogy ez eredményes legyen, itt is — mint sok más téren — szükséges volna történettudós kollégáink közreműködése. Bízunk abban, hogy egy ilyen munkatársat nyerünk SZÉKELY GYÖRGYBEN. Neki nem kell mondanunk, de másoknak talán nem árt jelezniük, hogy a nyelvészek korántsem kifogásolják, ha ellentmondanak nekik, ellenben örülnek, ha más tudományok szakemberei figyelembe veszik megnyilatkozásait. Reméljük, egymás adatainak és véleményeinek, szempontjainak számbavételével nem jelentéktelen sikereket érhetünk el.

PAIS DEZSŐ

A moldvai *Zekel vidék* kérdéséhez

Az udvarhelyszéki székely nyelvjárás történetére vonatkozó adatok és egyben erdélyi oklevélszótáram anyagának gyűjtögetése során közelebről felhasználtam egyebek mellett Udvarhelyszék régi levéltárának a XVI. század második feléből való, legnagyobb részében teljesen magyar nyelvű anyagát is. (Az udvarhelyszéki anyagot ma a kolozsvári Állami Levéltárban őrzik.) E munka rendjén amellet, hogy jelentős számú nyelvi adatot cédluláztam ki, nem került el figyelmemet sok, más vonatkozásban is érdekes adalék sem. Ezúttal a hivatkozott széki anyag törvénykezési irataiból egy olyan kis részletre hívom fel a figyelmet, amely — véleményem szerint — egyáltalában nem lényegtelen a moldvai csángóság eredetének kérdése szempontjából sem.

Egy Udvarhelyszék ítélőszéke előtt folyó perben 1598-ban vallatást tartottak egyebek mellett abban az ügyben is, hogy vajon „Simo” János szegődött szolgálja volt-e „Gegeó” Bálintnak. A vallatás során természetesen több tanút hallgattak ugyan ki,

a mi szempontunkból azonban csak az az egy vallomás tartalmaz figyelemre méltó részletet, amelyet a törvénykezési jegyzőkönyv leírója a csíkszéki Csicsóból való „Sillo” Márton lófő („Martinus Sillo de Chichio primipilus”) szájáról jegyzett le. A vallomásból a következő, számunkra érdekes részlet emelhető ki: „Mikor az harc megh león Moldúaba, en az lengelek kezebe estem uala, fel vynec Lengel orzagba, Veghre el zabadulek, Ala Jeóúek Molduara Az Zekel vidékre ieóúek, Addigh mind az erdeón ieotte(m), hogú Roma(n) vasarra jútek¹ tahagh ottogio(n) vadnak Barrabasy Lenart es Chwder Lenart kik az Molduaj vaidatul Jeónek uala keouetsege(n) voltak oda, ozton enis eo altallok ieóúek kj, de hogy Tatrosra iutek ott talala(m) Simo Janost, mo(n)da hogy Az fogliokkal egietembe zabadúlt megh, az Vaida el eresztette az kj megh maradott benne, s megh eskettette eóket hogy teobbe orzagokra ne(m) me(n)nek eggit ieouc(n)k haza.” (Udvarhelyszék törvénykezési iratai 13. csomó 37. l.)

Sajnálatos, hogy a vallomás leírója nem jegyezte le sem a vallomástevő korát, sem pedig arra nem utalt, hogy a tanú melyik évben „meglőtt” harcáról ejtett szót. Mindkét adatra azért volna szükségünk, hogy pontosan meghatározhassuk: mikor járt „Sillo” Márton Moldva olyan részén, amelyet ő vallomásában *Zekel vidék*-nek nevez. Jóllehet a jegyzőkönyv más részeinek bizonyossága szerint tanúként jobbára javakorabeli vagy éppen idősebb rendű személyeket hallgattak ki, mégis mivel a vallomástevő maga úgy hivatkozik a moldvai harcra („Mikor az harc megh león Molduaba . . .”), mint amelynek időpontja a vallatás időpontjától nem eshetett túlságosan távol, ha pontosan nem is tudjuk rögzíteni a harc időpontját, nagy valószínűséggel csak a XVI. század második felének utolsó egy-két évtizedére gondolhatunk.

A moldvai harc időpontjának meghatározásánál számunkra fontosabb az, hogy 1598-ban „Sillo” Márton az észak-moldvai Románvásár környékén *Zekel vidék*-ről emlékezik meg. Ismeretes, hogy a moldvai csángóságnak ma is itt él egyik, nyelvi szempontból legrégebb csoportja: az északi-csángóság; a moldvai katolikusoknak B a n d i n u s-féle, 1646—1647. évi összeírásából meg éppen ismerjük is Románvásárral együtt hét, e vidékről való olyan település nevét (Domafalva, Dsidafalva, Lokosfalva o: Lökösfalva, Roman, Steczkofalva, Szabofalva, Thamasfalva), amelynek a Bandinus közölte névsorok tanúsága szerint e tájt jelentős magyar lakossága volt. (L. MIKÉCS LÁSZLÓ, A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása: ErdTudFüz. 171. sz. Kolozsvár, 1944. 30 kk.) Úgy hiszem, a Csikból való „Sillo” Márton legalábbis saját helyszíni nyelvi megmásszerű megfigyelései alapján nevezhetett egy közelebből meghatározott és éppen a mai északi-csángóság településterületével azonosítható moldvai táj-részletet *Zekel vidék*-nek. Abból, hogy e terület-részletre a tanú Udvarhelyszék ítélőszéke előtt mint székely vidékre és úgy hivatkozhatott, hogy ehhez a vallatási jegyzőkönyv leírója semmi megjegyzést nem tartott szükségesnek hozzáfűzni, mondom, abból talán továbbmenőleg arra is következtethetünk, hogy a XVI. század vége felé az udvarhelyi székelységben is a moldvai magyarsággal való egyeredetűség tudata valamelyek bizonyossággal élhetett. Az itt közölt vallomás tőlem kiemelt, első pillanatra jelentéktelennek látszó részlete a mondottak figyelembevételével számomra újabb bizonyíték arra, hogy a moldvai magyarságnak kétségtelenül csak a XVIII—XIX. században, sőt még századunkban is kívándorolt úgynevezett „székely-csángó” vagy „székelyes-csángó” része mellett az északi-csángó, sőt a vele nyelvi régiességek tekintetében és néprajzi vonatkozásokban nagyjából azonos megjelenésű déli-csángó lakosság ősei is a középkor közelebből meg nem határozható időpontjától tartó szinte szakadatlan székely kitelepülés során kerültek Moldvának különböző részeire és így az északi-csángóság mai település-területére is. A csángóságnak ezek szerint nemcsak a viszonylag újabban kikerült, az Aranyosbeszterce mellékén,

¹ A dőltén szedett részeket én emeltem ki.

a Szeret két partján, a Tatros és a Tázló, valamint a két utóbbi folyó mellékvizei tájékán lakó, számbelileg jelentősebb „székelyes” része kétségtelenül székely eredetű, hanem minden más nézettel¹ ellentétben jórészt ilyen eredetű lehet a legrégebben kitelepültnek tartható Román(vásár), illetőleg Bákó környéki északi- meg a déli-csángó csoport is.²

SZABÓ T. ATTILA

Melléknévi igeneveink fokozhatósága

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya 1956. május 31-i ülésén „Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről” tanácskozott, s közben megvitatta a jelzett nyelvtannak sokszorosításban előzőleg szétküldött, fokozásunkat tárgyaló mintafejezetét. (A teljes anyagot l. az MTA I. OK. IX, 303—83.) Az értékes és sokoldalú hozzászólások közül most ELEKFI LÁSZLÓ kedves barátoméra, annak is egy kisebb, de igen érdekes megjegyzésére szeretnék visszatérni. Ő többek között arról beszélt, hogy a fokozás próbakidolgozásának paradigmájából (s ezzel együtt nyilván az elméleti anyagból is) ki kellene hagynunk az igenevekre vonatkozó részleteket, mert a tárgyalt példaszók valójában nem igenevek, hanem „jelentésükre nézve éppoly melléknévek, mint a jó vagy az erős. Mint melléknévi igenevek nem is volna nekik fokozhatók. Éppen fokozásuk mutatja, hogy teljesen melléknévekké váltak” (365—6; az én ritkításommal).

Az idézett bíráló megjegyzésen a kiadós vita alatt nem sokat töprenghettem, az esetleges bizonyító vagy cáfoló cédulaudatok azonnali átböngészésére pedig nyilván még kevésbé jutott idő. Azt azonban rögtön láttam, hogy a táblázatomban fokozott három „igenév”: a *jóháborító*, az *elhábázott* és a *kelendő* közül az utolsó már általában valóban tisztán melléknév; ELEKFINAK tehát ezt válaszoltam: „Az igenevekre vonatkozólag részben igaza lehet bírálatának, de szerintem néha már általános használatban az igenév is fokozható” (380; az eredeti közlésben ritkítás nélkül).

Azóta megnéztem saját példagyűjteményemet és a MTA Nyelvtudományi Intézetének leíró nyelvtanához gyűjtött tájékoztató adatainkat (az utóbbiakat alább csillaggal különböztetem meg); gondolkodtam is a dologról: s most már csak még kevésbé fogadhatom el ELEKFI általános tételét.

Már tisztán elvi alapon is meghökkentőnek találok azt a gondolatot, hogy a magyar melléknévi igenévek csak olyan csekélyke mértékben volna melléknévi természetűek, hogy a melléknév szófajára annyira jellemző fokozás jelentés- és alaktani rendszeréből ab ovo ki kell rekesztenünk, és fokozása csak teljes melléknevesülése után képzelhető el. Hiszen akkor miben „melléknévi” ez az igenév? Pusztán a melléknevekre jellemző mondattani szerepekre való alkalmasságában? Szerintem az sem sokban lehet független a jelentés- és alaktani hasonlóságtól. S általában: mihelyt egy igei jelentést tartalmat — bizonyos, csak az igére jellemző vonatkozások nélkül — a melléknévi igenév valamiféle tulajdonságjelleggel fejez ki, nyomban elképzelhető — legalábbis elvben — ennek a jelölt, már tulajdonságféle fogalmi egységnek egynél több konkrét példához való viszonyítása is; ennek pedig nyelvi-nyelvtani következménye mégiscsak a fokozás kifejező rendszerének az illető szóra való kiterjeszhetősége!

¹ E nézetek kritikai felsorolását l. MIKECS LÁSZLÓ, Csángók. 24 kk. és főként 330 kk.

² E csoportok mai elhelyezkedésére nézve l. LÜKŐ GÁBOR „A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal” című (Néprajzi Füzetek 3. sz. Bp., 1936.) művének térképeit; e térképeket ajánlatos azonban a MNY. XLIX, 512 közölt csángó település-felsorolás adataival ellenőrizni.

Az elvi fontolgtatás azonban nem hozhat teljes értékű eredményt, hiszen a nyelv valóságban azért soha sincs meg minden elgondolható kifejező eszköz. Lássunk tehát mindenekeelőtt egy-két olyan konkrét példát, amelyben a fokozott melléknévi igenévek jellegzetes igenévi jelentésvonatkozásait és mondattani lehetőségeit valamiféle, tisztán adverbális (adverbonominalis), tehát nem adnominalis határozói (vagy tárgyi) determináló szintagmatag — más szóval: bővítmeny — is kiemeli. Íme, a folyamatos és a befejezett participiumra: „a' cselédség... *engedelmességhez szokottabb volt*” (Jósika: A' csehek [1839.] I, 74); „*vezérre hallgatóbb hadak soha nem voltak*” (Czuczor: Nepos [1841.] 113); „az intelligens emberek rajongása mindig erősebb, *vérbé épülőbb és vakabb*” (Szabó Dezső: Az els. falu³ III, 16); „S olasz szív nem lehet *emlékektől gyötörtebb*” (Babits: Itália: ÖV. [Athenacum kiadás] 22); „alig van irodalmunkban *személyhez kötöttebb, egyéniségbe-zártabb költészet*” (Kardos László: Tóth Á. 68); „a kritikus alig választhatott volna *emlékezetbe ragadóbb sorokat*” (uo. 83); „*sose voltam koldusabb, betegebb, — soha még irtalmadra rászorultabb*” (Szabó Lőrinc: A huszonh. év, 61. számú vers)*. Úgy hiszem, itt az idővonatkozás szerint ugyan általános, a mondatbeli bővítés szempontjából azonban kétségtelenül a l k a l m i használatú igenév fokozására láttunk adatokat. (Vö. KÁROLY, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában 19.) Már pedig vitás példaszóim közül kettő ugyanígy nem mondana ellent a hasonló használatbeli fokozásnak, bár inkább az igenevekre jellemzőbb körülírt fokozást alkalmaznánk: „Egy *mindünket jobban jölháborító* gaztetről hallottunk”; „Ebben a *ma tölem még inkább elhibázott* számításban számológépre szorulunk”. Ezzel a fokozási móddal próbafejezetünk is foglalkozott, azt is jelezve, hogy különösen az igenevek közt járatos, s itt nem is rosszallható, mivel természetesen illik ezek igei alapszavához (323—4). ELEKFI felszólalása c szempontra nem terjedt ki, de — ha szabad itt valami föltevással kísérleteznem — nyilván ő sem vonja kétségbe az igenévek a körülírt fokozásra való alkalmasságát. — Még általánosabb használatban a melléknévi igenévek toldalékoló fokozása is kevésbé meglepő; már pedig ez szerintem még mindig egészen más típus, mint a „teljesen melléknévekké vált”-aké (vö. KÁROLY i. m.): „Hátha a földönfutók szenvedése is *ráhallgatóbb lesz*” (Szabó D. i. m. III, 16); „aki valaha a *legutánatáncolóbb* szolgája volt” (uo. 41); „a különböző vízművek... sokkal *lázadóbbak* is voltak” (Népszabadság 1957. nov. 17. —9); „*valahogy leszűkítettebb*... ez a költészet” (Darvas József: Kortárs 1957: 289); „a Gyulai—Kemény—Arany-féle [iskola] volt... a programjában *legtútgondoltabb*” (Németh László: uo. 47); „anyagilag *biztosítottabb* ember volt” (Kardos László i. m. 18); „*leglappangóbb* szerelmem a szőkék... rajongja körül” (A német elb. mesterei [1957.] II, 547); „tudományos irodalmunk egyik *legelhanyagoltabb* ága” (Gáldi: A magy. szótárírod. XIII); „a magyar szótárírodalomnak egyik *legforrongóbb* korszaka” (uo. 7). Vagy még ennél is általánosabb alkalmazásban a mi két példaszónk, most szerkesztett mondatdal: „*Viselkedése épp ebben volt a legjölháborítóbb*”; „A szobornak szerkezeti megoldása még *elhibázottabb*”. — Azt még elfogadnám, hogy a kiemelt példákat esetleg átmeneti: melléknévi igenévi → melléknévi (vagy kettős: igenévi és melléknévi) szófajúnak tekintsük; de az igenévi vonatkozások teljes megtagadására nem látok elég okot.

Van e kérdéskörnek még egy másik, engem kiváltképp érdeklő kiágazása is. Nemrég foglalkoztam ugyanis az -ó, -ő és a -t, -tt képzős melléknévi igenév -n (-an, -en), ritkábban -lag, -leg, -képp(en) ragos, illetőleg *módon* névutós alakjának nagyjában a hagyományos -va, -ve képzős határozói igenév értékében és rovására való terjedésével (Pais-Eml. 248—57). Azt is említettem ennek során, hogy az új alak a tömörebb: toldalékoló fokozásra is alkalmas (pl. *égetőbben*), holott a régi csak a nehézkesebb, szerkezetes megoldásra jó (pl. *inkább égetve*). Most tehát azt is igazolnom kell egy-két biztos példával, hogy az ilyen típusú fokozott alak sem csupán teljesen mellék-

nevesült, azaz egykori igenvekből (ilyen pl. ma a *forróbban, járadtabban*), hanem egészben vagy részben még igenévnék tekinthető alapszókból is megszerkeszthető.

Itt persze megint éppúgy fenyeget az átmeneti jelenségnek merev kategóriahatárokkal való, túlzottan éles szétválasztása, mint a valóságban már elkülönült nyelvi típusoknak a hagyományos, leegyszerűsítő szemlélet alapján való egybeskatulyázása. Mégis azt hiszem, a „még *gyanakóbban* nézett” (Bóka: Zenekis. 139) dőlt szedésű példájában még eléggé világos a 'gyanakszik' igei jelentés-rész ahhoz, hogy a szót általános használatbeli igenévnék vegyük. Azt, hogy a *gyanakó* példát itt németre tiszta melléknévvel — *argwöhnisch* — fordítanánk, magyar szempontból nem tartom döntőnek; egyébként a *gyanakóbban* helyett a *gyanakódóbban* változat is megfelelné a szövegben. — Hasonlóan látom ezt az adatot: „*Mosolygóbban* néz urára” (Kis János' Versei [Kazinczy kiadása] I, 83), ahol a kiemelt szót ismét csak irreális árfolyamon lehetne a *derűsebben* melléknévre átváltanunk. — Még a „*meggyőzőbben* lehetett volna felszólalni olyan nézetek ellen” (SzN. 1955. dec. 18.—5)* vagy az „[cz igazságot] a *legmeggyőzőbb módon* erősítette meg a világ előtt” (uo. 3)* adatokban is legfőljebb csak átmeneti szófajú példáról beszélnek. — Viszont ismét egyértelműen igenévet — tehát nem melléknevesült vagy akár csak jócskán melléknévvé vált szót — láthatunk szerintem a következő mondatok határozójában: „Márta kissé *lecsendesedettebben* . . . sirt” (Kassák: Egy álom megv. 177)*; „[A mérnök] kissé *kiegyensúlyozottabban* teszi el magát másnapra” (uo. 234)*; „mondta az anyja is *megenyhültebben*” (uő.: Kortárs 1957: 80). S mindezek mintájára jó bizonyító példának tartom ezeket a nem egyszer hallható kifejezéseinket is: „*mind fenyegetőbben* közeledik a vihar”; „*cz már ijeszteőbben* hangzik”; „*elhűtőbben* mondta el az esetet”; „*még megrendültebben (megindultabban, fölszabadultabban, megkönnyebbültebben stb.)* folytatta”. Ha pedig ezek valóban megfelelő típusúak, akkor elfogadhatóak a vitatott példaszavak is így: „*még fölháborítóbban* viselkedtek”; „*még elhűbázottabb módon* szerették volna a hibát jóvátenni”. — Egész kétségtelenül alkalmi használatú hasonló példák nincsenek, általában nincs adatom valamelyik bizonyosan nem melléknevesült beállító melléknévi igenevünk toldalékoló fokozására sem; de ritka jelenségről lévén szó, részben talán ez is csak véletlenek kérdése.

Egészben véve tehát igaza van ugyan ELEKFI LÁSZLÓNAK abban, hogy igenévképzős szavaink többnyire csak melléknevesülésük után használatosak toldalékos fokozott alakjukban, s a *(leg)kelendőbb* szó a mintafejezetben nem volt alkalmas az igenévi fokozás kategóriájának bemutatására; de általában nem fogadható el az a tétel, hogy a melléknévi igenév fokozhatatlan, s így egy-egy igenévképzős szónak a fokozása egyúttal annak teljes melléknevesülését igazolja.¹ Sőt olykor kivételesen még szintaktikailag alkalmi használatú igenév is kaphat fokjelet.

TOMPA JÓZSEF

Megjegyzések a Birk-kódex eddigi kiadásaihoz és a források kérdése

1. Az eddigi kiadások. — A BirkK. eddig négy betűhű kiadásban jelent meg: 1: KLUCH JÁNOS, Ismeretlen magyar nyelvemlék 1474-ből a bécsi udvari könyvtárban: MKönyvsz. 1889: 8—21. A szöveg előtt általános ismertetés (1—7), utána néhány

¹ Bár nem melléknévi, hanem határozói igenévből való, érdeemes némi figyelemre méltatnunk a szórványos nyelvújítási *telvébb, legepedvébb* típust is (l. Ált. nyelvészet, stilisztika, nyelvjarástört. 236, 239): az igenévi szófaji jelentés és a fokozhatóság elvi viszonyára tudniillik ezek is mondhatnak egyet-mást. (A régiebb *össze > összébb, nyílvá > nyílvább, bizvást > bizvástban* stb. példában azonban alighanem már elhomályosult igenév kapta a fokjelet; de ezt a problémát már nem dolgoztam fel elég részletesen.)

nyelvi magyarázat. — 2. ZOLNAI GYULA, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1894. Az eredetinek 2a lapját közli, s jegyzeteiben szómagyarázatokat is ad. — 3. DÉZSI LAJOS, Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius (Bánffy) Gergelytől (1537.): AkNyelvÉrt. XVII. Ez a közlés sem teljes; mert az eredetinek csak 1a, 1b, 2a és 2b lapját adja. — 4. KATONA LAJOS: Nytár. XV, 345–56. A kötet bevezetőjében, a XXXVII–XLII. lapon bő ismertetést ad. — A négy kiadás közül csak KLUCHÉ és KATONÁÉ lehet kritika tárgya, mert ZOLNAI és DÉZSI szövegüket KLUCHÉRÓL másolták. Hasonmást eddig KLUCH adott, mégpedig az 1a és 4b lapról, őutána pedig SZABÓ DÉNES a 2a lapról (A magyar nyelvemlékek XI.: EMNyF.). A két hasonmás közül KLUCHÉ nehezezen, SZABÓ DÉNESÉ kitűnően olvasható.

KLUCH és KATONA szövegét egymással, valamint a KLUCHTÓL közölt hasonmással MELICH JÁNOS hasonlította össze (MNy. XIII, 297). MELICH nem törekedett teljességre, mindössze 9 eltérést említ, és megállapítja, hogy ebből négyszer KLUCH, kétszer KATONA adta ki jól az eredetit, egyszer mind a ketten tévedtek, 2 esetben a hasonmás folytatása híján ő sem tud ítélkezni.

A BirkK. nyelvi földolgozása során éppen MELICH dolgozata volt az, amely föl-hívta a figyelmet a szövegkiadások gondosabb vizsgálatára. Alkalmam volt az eredeti kéziratot több alkalommal szemügyre venni, és a kiadásokkal egybevetni. Ennek az egybevetésnek az eredményét adom az alábbiakban. Az összehasonlítást ezúttal azonban csak a SZABÓ DÉNES által hasonmásban közölt 2a lapra korlátozom, mivel az olvasóknak ezt van módjuk ellenőrizni:

Kluch 99: *Hoj ha*, Katona 348⁵: *Hoj*, helyesen: *Hoj ha* | Kl. 101: *Eltozettek*, Ka. 348⁷: *Oltőzettek*, h.: *Öltozettek* | Kl. 103: *hog*, Ka. 348⁸: *hog (!)*, h.: *hog* | Kl. 103: *[nag]*, Ka. 348³: *[nag]*, h.: *[nag]* | Kl. 103: *kiuannsfaga*, Ka. 348⁹: *kianfaga*, h.: *kiuāsfaga* | Kl. 109: *nakvl*, Ka. 348¹⁴: *nakvl*, h.: *nekvl* | Kl. 118: *serelm[ek]*, Ka. 348²³: *serelm[nek]*, h.: *serel[met]nek* | Kl. 120: *egeb*, Ka. 348²⁵: *egeb*, h.: *egeb* | Kl. 121: *Az es*, Ka. 348²⁶: *Az ez*, h.: *Azes* | Kl. 123: *modanja*, Ka. 348²⁸: *mondanja*, h.: *mōdānja* | Kl. 124: *eltetendöknek*, Ka. 348³⁰: *eltetendőknek* <1>, h.: *eliet̄=* | *döknek* <1> | Kl. 125: *naualgoknak*, Ka. 349¹: *naualgoknak* <1>, h.: *naualgoknak* <1> | Kl. 126: *pinczebol*, Ka. 349¹: *pinczeböl*, h.: *pinczebol* | Kl. 132: *kegig (igy)*, Ka. 349⁸: *kegig (!)*, h.: *kegig[d]* | Kl. 133: *miden*, Ka. 349⁸: *midōn*, h.: *midān* | Kl. 134: *halazzak*, Ka. 349⁹: *halazz'ak*, h.: *halazzak* | Kl. 135: *kezetek*, Ka. 349¹⁰: *skőzetok* (!), h.: *kszetok* | Kl. 136: *noien*, Ka. 349¹¹: *nōien (!)*; h.: *noion* | Kl. 137: *tegien*, Ka. 349¹²: *tejen*, h.: *tejen* | Kl. 139: *gvlöli*, Ka. 349¹⁴: *gvlōli*, h.: *gvlöli* | Kl. 139: *gölkos*, Ka. 349¹⁴: *gölkos*, h.: *gölkos* | Kl. 139: *elozer*, Ka. 349¹⁴: *elōzer*, h.: *elozer* | Kl. 154: *souha*, Ka. 349²⁸: *souha*, h.: *sonha*.

Néhány példa az előzményekből: Kl. 20: *emleiek*, Ka. 345²³: *emeliek*, h.: *emeliek* | Kl. 20: *tarfalkodnak*, Ka. 345²⁴: *tarfalkodnak*, h.: *tarfolkodnak* | Kl. 21: *kiuel*, Ka. 345²⁴: *kiuel*, h.: *kiuol* | Kl. 28: *tarfagarok*, Ka. 346⁴: *tarfagarok*, h.: *tarfagarol* | Kl. 37: *vezenek*, Ka. 346¹²: *vezenek*, h.: *vez<z>enek* | Kl. 47: *bolgataol*, Ka. 346²²: *bolgataol*, h.: *bolgato* . . | Kl. 47: *bantaol*, Ka. 346²²: *bantool*, h.: <bantool> | stb.

Egy kis statisztika a szöveg első felében található eltérésekhez: 75 esetből KLUCH 26 hibát vétett, KATONA 10-et, míg a fennmaradó 39 esetben mind a ketten melléfogtak. A szöveg második felében ugyanezt tapasztalhatjuk.

Általánosságban meg kell említenem, hogy mind KLUCH, mind KATONA nagy gondatlansággal kezeli a nehezen és többféleképpen olvasható jelek kérdését. Példaképpen álljon itt az 347³³: *Azak* szó, amelyet mindkettőn ebben az alakjában vesznek át. Minthogy azonban Váci Pál több esetben (pl. 345⁶: *hoj*, 351⁸: *magatokat*, 347⁵: *zokas*) az *o* betűt meglehetősen bizonytalanul, az *a*-hoz hasonlatosan teszi ki, a helyes olvasás kiválasztásánál a többi hasonló szóra kell támaszkodnunk. Jelen esetben, mivel másutt a következő előfordulásokat találjuk: 345²⁸: *azok*, 347⁷, 350⁶: *azokat*,

350¹: *azokba*, 345¹: *azokual*, 347⁵.^{10, 12}: *azoknak*, nyilvánvaló, hogy az *Azok* alak mellett döntünk. Ilyenféle eset egyébként igen sok van.

Föl kell hívnom a figyelmet a kis és nagy kezdőbetűk összekeverésére, amely szintén nagy számban fordul elő (pl.: Kl. 213: *bekelefre*, Ka. 351¹⁷: *Bekelefre*, h.: *Bekelefre*), valamint az egybe- és különírások körül tapasztalható gondatlan másolásra (pl.: Kl. 111: *ammít*, Ka. 348¹⁷: *ammít*, h.: *am mít*).

Kisebb jelentőségű, de megemlítendő, hogy KLUCH igen sokszor nem viselt gondot az *l*-ek és *s*-ek megkülönböztetésére, pedig Váci Pál szó elején és szó belsejében következetesen *l*-et (kivétel: 356¹³: *masnak*, 353¹⁸: *elmesfeget*), szó végén pedig *s*-et írt. E tekintetben KATONA szövege jobb. Elégnek tartom megemlíteni, hogy ebből kifolyólag 30 eltérés mutatkozik.

A központozást KATONA nagy figyelemmel másolta, de nem hibátlanul, míg KLUCH — úgy látszik — ügyet sem vetett az eredetire, hanem saját belátása szerint helyezte el az írásjeleket.

Az eddig előadottak Váci Pál szövegének újra való kiadását kellőképpen megokolják. Nem elegendő már a hibák egyszerű lajstroma, hiszen annak alapján a viszonylag rövid szöveg minden sorára esik egy-két javítani való, mégpedig olyan, ami nyelvi vagy helyesírási szempontból döntő jelentőségű. A szöveg rövid terjedelme lehetővé tenné a paleografiai hű közlés mellett a hasonmás és a latin forrás kiadását is. Tekintettel arra, hogy esetünkben minden kétséget kizáróan eredeti fogalmazvánnyal van dolgunk,¹ egy ilyen kiadással páratlan vizsgálati eszközhöz juthatna nemcsak a nyelvtudomány, hanem több más rokonterület is.

2. A források kérdése. — Említettem már, hogy KLUCH (i. m. 21–2) a föle közölt szöveg után néhány nyelvi magyarázatot ad, amelyből kitétszik, hogy ismerte a latin megfelelőt, annak megtalálási helyére azonban nem utal. Ilyenformán szükségessé vált kideríteni, hogy melyik az a latin szöveg, amely Váci Pál előtt feküdt.

Ismeretes, hogy a BirkK. két, eredetileg egymástól külön álló és különböző időben keletkezett latin szövegnek a fordítása, illetőleg a fordításnak csak töredéke: 1. a Szent Ágoston-féle reguláké (női szerzetesek részére); 2. a Domonkos-rendi apácák részére készült konstitúcióké.

A regulák megfelelőit két forráskiadványban is megtaláltam. Az egyik: J. P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus. Parisiis, 1902. 33. köt. 958.* A másik: „LUCAE HOLSTEINII Vaticanæ basilicæ canonici et bibliothecæ præfeti codex regularum monasticarum et canonicarum quas ss. patres monachis, canonicis et virginibus sanctimonialibus servandas præscripserunt. Collectus olim a. s. Benedicto Anianensi abbate . . . Anno 1759.” A tartalomjegyzékben a következő idevágó megjegyzést találjuk: „S. Augustini (Aurelii) Hipponensis episcopi epistola CIX. regulam sanctimonialibus præscriptam continens, quam ad sororem suam misit anno 423. Haec sola ex variis ei adscribi solitis regulis genuina est, ex qua confecta est vera Augustinianensium regula XXIV. articulos continens . . . Hanc regulam clarissimus posuit primam in parte III. codicis, quæ solas continet regulas ad virgines, nullam enim pro viris scripsit s. Augustinus regulam, ut notum est.” (Tomus I. pagina 347.) MIGNE és HOLSTEIN szövege között mutat-

¹ A szöveg sokoldalú vizsgálata alapján az az alapos gyanúm támadt, hogy erről a fogalmazvánnyról másolatok készültek, és a másolatok közül több más, de nem ez feküdt FERRARI előtt (vö. FERRARI, *De rebus Hungaricæ provinciæ ordinis prædicatorum. 1637. 529.* „Fr. Paulus Hungarus . . . Regulam, & Constitutiones . . . se ex Vngarico latine vertisse fatebatur anno 1474 . . . vt *authentica exemplaria, quæ apud me sunt, attestantur*”; kiemelés tőlem). A szöveg mai értelemben vett impurum volta (gondatlan írás, rendetlen külalak, javítások, betoldások) sok esetben felmentik a kiadókat a hibás olvasás vádjá alól.

kozik néhány eltérés. Ezek azonban jelentéktelenek, és sehohsem olyanok, hogy akárcsak egy mondat értelmét is megváltoztatnák. Jórészt nem is egyebek, mint sajtóhibák vagy gondatlan másolások vagy egyszerűen a forrásul szolgáló kéziratok különböző helyről és időből való származásának következményei.

Ami a konstitúciókat illeti, azokról tudjuk, hogy az 1228-ban Párizsban tartott generalis capitulumon nyertek alakot. Ez volt a Liber Consuetudinum. Az 1228-i konstitúciók egy Domonkos-rendi miscellben maradtak fenn (DENIFLE—EHRLE, Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters. Berlin, 1885. I. Band). Az első nyomtatott kiadás Cajetan rendi generalis alatt jelent meg (vö. a HOFMAN—BUCHBERGER-féle Kirchenlexicon). Ez azonban semmiképpen nem szolgálhatott Váci Pál fordításának alapjául, hiszen a mi nyelvemlékünk már 1474-ben készen volt. Annál inkább azonban a „Tabulae codicum Vindobonensium” I. kötetében említett „Constitutiones sororum sub cura fratrum praedicatorum” című és Theol. 153. Folio 163/a—170/a jelzetű kézirat,¹ amelynek filmmásolatára vonatkozó kérésünket Bécs évek óta válasz nélkül hagyja. Jobb híján az Egyetemi Könyvtár tulajdonában levő „Regula b. Augustini episcopi et constitutiones fratrum ordinis praedicatorum, cum alijs ut in sequenti pagina, 1620”² című műben² közölt konstitúciókat használtam föl. Megállapítottam, hogy Váci Pál előtt, ha akármilyen kevés is, de mégis eltérő latin szöveg feküdt: a „XXII. De apostatis” kezdetű capitulum szövegünkben mintegy három sornyi szöveggel bővebb, mint a latin (a fordító betoldása?).

Végül mintaképpen bemutatom a kódex 2a levelének első felét (I.) és a 4b levélről az utolsó capitulumot (II.) saját olvasatomban, valamint a megfelelő latin szöveget a MIGNÉ-féle, illetőleg az 1620. évi kiadás alapján.

I.: Q li aliqua, Hog ha valamel foror, neki adott marhat el énez- | tend: vrozafnak itelteuel karhoztaffek; Indumēta ves Œltezetteck | apaczafeiedelm akarata zerent meg moftaffanak, akar ti teletek akar | ruha mofoktok: hog tizta ruhanak [nag] felette valo kiuāfaga «bele» meg ne | zenéfoe az lelket; lauae ec corp Tefteknek mofaa, es [ferdének] | ferednek gakor volta ne legen: de az ide kezben, kibe zokas ferde | adaffek; kit kedigen corfagnak zv<k>fege ketheleneit [me hozza ne] | rea hog meg fereggiek: hozza <meze> ne halazzak; Fiat line mūre | legen morgas nekv, [vr] oruos tanalchual, az mi egeffegert ualo vg | hog meg ha nē akarna «es» az foror. feiedelm azon pāncholattiaual meg | tege: am mit tēni kell egeffegert; ha kedig az foror akarna de talam | nem alkozik: Œ kiuanattianak ne engeggenek; Mert nemiort meg ha | artana es: hizi hog haznalion ammi edeftkett; Deniq li latens eft. ha | kedig az ferelm telben titkon vagon, iften zolgalo leananak ha mōdāga | [hog] mic feri forzik ketfegnekv higgenck, de maga [ha] am mi edeftkett | ha baznal az ferel[met meg vigaztani]nek <vigaztafara>, auag nem «ha nē bizoñol | ok bēne» oruoftol kordezzek | Neq eāt ad bal Se ferdebe ne mēnenek fem egeb hēre, haromnak keueffen | Nec illa. Azes kinek naualaia volna vala houa mēni, ne azokual mēnen kikuel | e akarna de kikuel feiedelm azon [p] mōdāga tātozzek mēnj | Egrotātiū cura [koroknak gondia] korokual «valo» banas, akar corfagnak vtāna eltetē = | dēknek<1>, akar meg hidegleles nekv, vala mi erētelenfege naualgok-nak<1> | vala kinek hagaffek hog e keric az pinezebol, kinek mire zvkfeget latanda | = Quod si aliqua rem sibi collatam celaverit, furti judicio condemnetur. Indumenta vestra secundum arbitrium praepositae laventur, sive a vobis, (Holstein: sive) a fullonibus, ne interiores animae sordes contrahat mundae vestis nimius appetitus. Lavaerum etiam corporum ususque balnearum non sit assiduus, sed eo quod (Holstein: quo) solet intervallo temporis tribuatur, hoc est semel in mense. Cujus autem infirmi mitatis necessitas cogit

¹ MEZEI LÁSZLÓ szíves közlése.

² Az üdvözetlet „Seraphinus Siccus Papiensis” és „Vincentius Bandellus de Castro novo” írta.

lavandum (Holstein: lavendum) corpus, non longius differatur. Fiat sine murmure de consilio medici, ita ut etiam si nolit, jubente praeposita faciat quod faciendum est pro salute. Si autem velit, et forte non expedit, suae cupiditati non obediatur: aliquando enim etiamsi noceat, prodesse creditur quod delectat. Denique si latens est dolor in corpore famulae Dei, dicenti quid sibi doleat, sine dubitatione credatur: sed tamen utrum sanando illi dolori, quod delectat, expediat, si non est certum, medicus consulatur. Nec eant ad balneas, sive quocumque ire necesse fuerit, minus quam tres. Nec illa quae habet aliquo cundi necessitatem, cum quibus ipsa voluerit, sed cum quibus praeposita jusserit, ire debebit (Holstein: debet). Aegrotantium cura sive post aegritudinem reficiendarum, sive aliqua imbecillitate etiam sine febribus laborantium, alicui debet injungi, ut ipsa de cellario petat quod cuique opus esse perspexerit.

II.: De concessione domor, hazaknak engedetirel XXXI Cap | Nhibemus ~~ff~~ pena exicacio Meg tiltiuk atok allatt hog senki [azon] | loror azon ne terekeggek titkon vag niluã, tuduan hog vala mel haz | forõknak rakattaffek, vaã rakatua pãicatorokozzerzet-[ben]kenek [fratõknak] «ha»[d]gaffek | (h)anõ elezõr «azõ» genle capitulõnak engedeti[uel] legen, Azon fenehtek | alatt zerezvk hog fonha semmi neme csetbe valamel haz zerzetnek | (g)ongã ala ne veteffek, hanem ez vilagi iozagbol eleg ieuudelmel az | forõknak zvkfegere Senkinek fe adaffek ez kõnuexke meg irna vag | meg latni, melternek vaã puicalifnak aldomala nekvl, Amen | Meg [vegezik] vegeznek zent damucus [ap] forõinak zerzeli .1474. = De concessione domorum. Cap. XXXII.¹ Inhibemus sub poena excommunicationis ne aliqua det operam directe vel indirecte scienter quod aliqua domus sororum construatur, vel constructa ordini fratrum praedicatorum committatur, nisi prius super hoc haberetur consensus capituli generalis. Eadem districtione ordinamus, ne unquam in aliquo casu, domus aliqua recipiatur sub cura ipsius ordinis, nisi cum sufficienti provisione in bonis temporalibus pro necessitatibus sororum. Nulli etiam libellus iste tradatur ad transcribendum, vel videndum sine licentia magistri ordinis, vel prioris provincialis. Finis. Explicient constitutiones sororum ordinis fratrum praedicatorum.

PUSZTAI ISTVÁN

KTSz.: *tiftus* || *t* | *m* | *uncallec*

A Königsbergi Tõredék Szalagjainak az elõlapján Gábricel arkangyalnak Szûz Máriához való elküldetésérõl olvasunk. A többé-kevésbé tõredékes szõvegben egyebek között a következõ, Isten szájába adott mondatot találjuk: [*a*]ngolucnoc *afun*[*a*]huz: *tiftus* || *t* | *m* | *uncallec* (vö. ÓMOLv. 185).

Néhány évvel ezelõtt „A Königsbergi Tõredék és Szalagjai mint nyelvi omlék” címû munkámban ezt a sort így olvastam (16): *angyaloknak* [*angyoluknok*] *asszonyához* [*asszonyához*] *tisztõs* [*tisztõs*] *t munkállék*, s a benne levõ *tisztõs* ~ *tisztõs* szõt ’tiszttségviselõ, képviselõ’-nek értelmeztem (186).

Újabb vizsgálódásaim alapján azonban ezt a magyarázatot ma már egyáltalában nem tartom megnyugtatónak. Nemcsak azért, mert a nyelvtörténetben eddig még nem sikerült másik *tisztõs* fõnevet találnom, hanem fõként azért, mert a rendelkezésemre álló hasonmás ismételt áttanulmányozása arról gyõzött meg, hogy az egyik sor elején álló *t* betû — amelynek ez az olvasata nem kétségtelen ugyan, de igen valószínûnek látszik — aligha tartozhatott az elõzõ sor végén álló *tiftus* szóhoz.² Az erõsen

¹ A kiadásban eggyel több capitulum van.

² A hasonmás különben ugyanakkor arról is meggyõzött, hogy a fenti alak helyett inkább *tiftus*-t, vagy — mint HORVÁTH CYRILL (RMKT. I², 59) már régebben feltette — *tiftes*-t betûzhetünk ki a Szalag elõlapjának ezen a helyén.

szakadozott Szalagokból ugyanis éppen a sorkezdő *t* előtt jókora darab hiányzik, amelyen — amikor még megvolt — 2—3 betű is elférhetett; ugyanakkor viszont az előző sor végén álló *tisztös* ~ *tisztüs* vagy *tisztes* után még bőségesen van üres hely. Semmi sem okolhatta meg tehát, hogy a szóhoz tartozó *-t* tárgyragot az emlék írója ne közvetlenül a szóhoz kapcsolja, hanem ezt az egyetlen betűből álló ragot — furcsa módon — a következő sorba, s annak sem egészen az elejére vigye át.

Azt, hogy a Szalagoknak a *t* előtti, ma már hiányzó darabján milyen betűk lehetnek, sajnos nem állapíthatjuk meg: Nem lehetetlen, hogy SZILÁDYNAK (AkadÉrt. 1895: 568) van igaza, aki *tisztességet munkállék-nak* értelmezi a kérdéses helyet, és a ...*sége...* betűkapcsolatot keresi a *t* előtt. A WinklK. 338-ik lapján olvasható szöveg (*Kegőffegős zyz | ees ighón nagh zepfeegh | teghód itten valazta | ... | Nagyon teghód tyztöle | ...*), amelyre hivatkozik, nem mond ellene ennek a feltevésnek, de nem is igazolja minden kétséget kizáróan. Hasonlóképpen nem találunk erre sem kétségtelen bizonyítékot, sem számottevő cáfolatot az ÓMOly.-ben közölt latin és magyar szövegrészekben, amelyek ugyancsak Gábricel elküldetéséről szólnak. Mindamellettt SZILÁDY elképzelése lehetséges (mindenesetre valószínűbb, mint a tőlem nemrégiben feltett 'tiszttségviselő, képviselő' jelentésű *tisztes* főnév), bár az sincs kizárva, hogy valamilyen egytagú szó *-t* tárgyragos alakja követte a *tisztes* melléknevet, s valamiféle *tisztes hírt*, vagy hasonló jelzős szerkezet lehetett a kérdéses helyen. — Azt azonban természetesen csak alaposabb vizsgálatlaltal, különösen a legkorábbi kódexek beható tanulmányozása útján lehetne eldönteni, hogy egy ilyenféle, *tisztes* melléknévvel alakult jelzős szerkezet egyéb, például stilstörténeti szempontból megállhatott volna-e egy XIV. század közepéről való, evangéliumi tárgyú magyar szövegben.

Mind ezeknek a figyelembevételével tehát a KTSz. *tiftus* (esetleg *tiftus* vagy *tiftes*) szavának a jelentését illetőleg csak tapogatózhatunk. Annyi látszik csak bizonyosnak, hogy a sor végén álló *tisztös* ~ *tisztüs* vagy *tisztes* szó nem függhetett össze közvetlenül a következő sor elején álló *t*-vel. Ezt még megelőzhetette 2—3 vagy legfeljebb 4 ma már pontosan ki nem következtethető betű, amely a Szalagoknak az azóta bekövetkezett megrongálódása folytán nem maradt ránk.

B. LŐRINCZY ÉVA

Újabb adatok az *-íroz*, (*-éroz*) képző történetéhez

BÁRCZI GÉZA (MNy. I, 451—2) rövid cikkben foglalkozott a képző történetével. HORVÁTH MÁRIA (MNy. LI, 218—20) Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyvéből (1706—1709.) való katonai tárgyú adatokat közölt a képzőre, amelyek egyrészt a magyar katonai nyelv történetének jellegzetes emlékei, másrészt pedig arra mutatnak, hogy a fenti képző a XVIII. század elejétől kezdve már nagyon gyakori — főképp katonai műszavakban.

Talán nem lesz egészen érdektelen és felesleges, ha a képző történetét újabb — főképp a szabadságharc korából származó — adatokkal egészítem ki. Ezek az adatok egyrészt azért tanulságosak, mert arra vallanak, hogy a képző a szabadságharc idejében használt magyar katonai nyelv szókészletében még erősen tartja magát, másrészt pedig azt is bizonyítják, hogy a képző a reformkor folyamán és főképp a sajtószabadság megvalósulásával kifejlődő magyar politikai nyelv szókészletében el nem hanyagolható funkciót kapott. Végül arra is van egykorú adat az alábbiakban, hogy az *-íroz* képzős igék és származékaik még a XIX. század vége felé is gyakoriak, támogatva Bárczinak azt a megjegyzését, hogy az *-íroz* (*-éroz*) végződést a XIX. század második felében kezdte nagyobb mértékben kiszorítani az *-ál* végződés (i. h.).

Közlendő adataim 1848 sajtójának lapjairól származnak, és kétségtelenül bizonyítják a képzőnek ismert és gyakori használatát. Mivel a képzőre eddig közölt adatok nagyobb részben katonai vonatkozásúak, kisebb részükben a művelt társasági élettel kapcsolatosak, én elsősorban politikai tartalmúakat közlök, illetőleg olyanokat is, amelyek eredetileg ugyan a katonai nyelv műszókincséhez tartoztak, de az újságíró politikai értelemben használja őket. Végül a hadi vonatkozásúak közül is felemlítek néhányat, amelyek eddig nem kerültek sem szótározásra, sem közlésre:

antichambreiroz: „a volt aristocrazia jellemzésére igen jó tudni, hogy általa az illy nagyság is *antichambreiroztatott* és *cajoléroztatott*” (MárczT. 1848: 894). Jelentése körülbelül: 'sokat várakoztak az előszobájában'. — A francia *antichambre* 'előszoba' a XVIII. század elején került át a németbe. A belőle származó és a magyarnak alapul szolgáló *antichambrieren* 'sich im Vorzimmer herumtreiben; seine Aufwartung machen' 1787-től adatható (SCHULTZ, Deutsches Fremdwörterbuch). Feltűnő az *-éroz* végződés, a német eredeti alapján inkább *-íroz-t* várnánk. A felelős magyar minisztériumok megvalósulásával együtt járó új fogalom megnevezésére alkotott új szót a bátor hangú Márczius Tizenötödike itt erősen gúnyos értelemben használja.

cajoléroz: „illy nagyság is *antichambreiroztatott* és *cajoléroztatott*” (MárczT. 1848: 894). Jelentése: 'hizelegtek neki'. — A francia *cajoler*, illetőleg a belőle alakult és a XVIII. század első feléből kimutatható német *cajolieren* 'hizelegni; valamilyen célból dicsérni valakit' átvétele (SCHULTZ). A szókezdő *k* a magyarban zöngésült: *gazsolíroz* (vö. *kajdol* ~ *gajdol*). ZLINSZKY ALADÁR (Nyr. XIX, 210) a művelt társasági élet szavának mondja. Az *-íroz* (*-éroz*) végződést később a nagyszámú, latin eredetű *-ál* végű igék hatására *-ál* végződés váltotta fel: *gazsulál*.

changíroz: „(pénzünket nem fogjuk többé) az osztrák miniszterium lelkiismeretes kezeibe *changírozni*” (KossH. 1848: 75). Jelentése itt körülbelül annyi, mint 'kiszolgáltatni, kezére adni'. — SIMONYI (Nyr. VIII, 299) az Ellenőről idézi rá az adatot 1877-ből: *sanzsíroz*. ZLINSZKY a megelőzővel együtt ezt is a művelt társaság szavának mondja (i. h.). A szó végeredményben a francia *changer*, illetőleg a belőle alakult *changieren* átvétele. SCHULTZ szótára nem említi a szót. A Kossuth Hírlapja az önállóvá vált magyar politikai, helyesebben pénzügyi élet egyik igen fontos mozzanatának kifejezésére használja.

contreminíroz: „kell, hogy jól számított *contreminírozását* a reactionak önkeblünk szülöttei is mozdítják elő, mert különben nem lett volna illy csúfos vége ezen expeditionak” (MárczT. 1848: 601). Jelentése: 'egy vállalkozást megghiúsító ellenakció'. — Az idegen szó itt már az *-ás* képzővel van megtoldva. A franciában van *contreminer*; SCHULTZ szótára csak a *miner*-ből való *minieren* igét említi, amely már a XVI. század elejétől kezdve kimutatható a katonai nyelvből. Ennek átvételéről és a *contre* szócskával való összetételről van szó. A katonai terminológiához tartozó szót az újságíró határozottan politikai értelemben használja.

desavouíroz: „(a bécsi kormány) a monarchia érdekeit *desavouírozta*” (KossH. 1848: 265); „saját kormánya *desavouírozta* a követ tiltakozását” (KossH. 1848: 151). — A francia *désavouer*-ből való német *desavouieren* átvétele. A német igét először 1727-ben szótározták (SPERANDER), azonban 1770-ben mint teljesen érthetetlen szót említik (SCHULTZ). A szó a diplomácia jellegzetes szava mind a franciában, mind a németben. A magyarban az eredeti *-íroz* végződést később *-ál* szorította ki: *dezavual* (Nyr. XIX, 209, 322).

garantiíroz: „Austria *assecuráljon* magának olly stratégicus vonalt, mit . . . kívánatosnak tart . . . az olasz nemzetnek a legszabadabb institutiok *garantiírozassanak*” (Közlöny 1848: 192). Az ige szenvedő képzővel van megtoldva. — A francia *garantieren* 'Bürgschaft leisten' jelentésben a diplomácia nyelvében

bukkan fel, azonban a főnévi *Garantie*-vel együtt 1670 körül egyidőben belekerül a közhasználatba (SCHULTZ). BÁRCZI (i. h.) 1811-ből származó adatot idéz a szóra. Mint a reformkori politikai szókészletre jellemzőt megemlíthetjük a fenti idézet alapján, hogy a politikai nyelv vele egyidőben — sőt egyazon mondatban — használja a latinos formájú *asscurál* (vö. latin *assecurare*, német *assecurieren*) igét, melynek jelentése azonos a *garantíroz* jelentésével. Ugyanabban az időben már eléggé közismert a magyar megfelelőjük: *biztosít*, mely 1832-ben bukkan fel a Jelenkorban (21) és Stettner Váltójog című könyvében (NyÚSz.). A három szó mintegy harcban áll egymással a megmaradásért. A *garantál* forma később kiszorította a korábbi *-íroz* végződésű alakot és nálunk is belekerült a közhasználatba.

hazardíroz: „[Jellasichsal] az abszolutizmus utoljára *hazardírozott* és a schlagerekhez nyult” (Hazánk 1848: 786). — A francia *jeu de hasard*-nak megfelelő német *Hasardspiel* 1750-től van meg a német nyelvben (SCHULTZ). A *hasardieren* igei származékot SCHULTZ szótára nem említi. Az újságíró rendkívül gúnyos értelemben, politikai vonatkozásban használja az eredetileg kocka- és kártyajátékban ismert műszót.

raffiníroz: „gr. E. S...e *raffinírozott* schwarzgelb moschus hős” (Honvéd 1849: 137). — A magyarnak indítékul szolgáló *raffinieren* a XVI. században került át a franciából (*raffiner*) a németbe. A német igenek főképp a befejezett melléknévi igenévi származéka volt használatos (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹). Az egykorú magyar politikai nyelvben is felbukkan, beágyazva a magyar szövegbe: „Meg kell vallani, egy ilyen terv készítéséhez *raffiniert* ész kellett” (MárczT. 1848: 112). A *raffiníroz* formát a magyarban kiszorította később a *raffinál*, amelynek a köznyelvben nálunk is főképp a melléknévi igenévi *raffinált* származéka használatos (vö. *raffinált* alak).

A következőkben néhány jellegzetesnek látszó katonai vonatkozású jövevény igét sorolok fel:

bivouaccéroz: „Talán akad az ottani menagériában, melly... a nagy piacon *bivouaccéroz*” (MárczT. 1848: 207). — Az ige alakja szerint lehet a francia *bivouaquer* 'táborozik' átvétele, de a német közvetítés (vö. *bivouakieren*) eredménye is.

completíroz: „...a sereg *completírozása*...”, Görgey Artúr kifejezése (közli GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXII, 159). — A francia *complet* 'volständig' 1638-tól mutatható ki a németben (SCHULTZ). A francia *completer*-nek megfelelő *komplettieren* jóval később bukkan fel. Ebből alakult a fenti *completíroz*, amely idézetünkben főnévképzővel van megtoldva.

defilíroz: „A katonaság D. őrnagyvezér előtt *defilírozott*” (Közlöny 1848: 245). A német *defilieren* átvétele, amely viszont az 1700 körüli években alakult a francia *défiler* 'reichenweise vorüberziehen' igéből (SCHULTZ). A magyar népnyelvben a szó *defelléroz* alakban vált használattossá.

forcieroz: „*forcierozott* recognoscírozás volt az ellenség részéről”; „az egész tábor *forcierozott* marschban retirál”; mindkét mondat Kossuthé (BAEFA, Kossuth Lajos 1848—49. IV, 24, 796). Az itt használt igeneves származék jelentése: 'erőltetett'. — A francia *forcer*-ből alakult német *forcieren* 'erzwingen' a XVII. század első felétől kezdve mutatható ki a német katonai nyelvből (SCHULTZ). A szó jelentésében idők folyamán nagyobb mérvű változás következett be a németben.

plenkíroz: „a csatába kezdés előtt jó lesz, ha engem *plenkírozónak* előre küld, mert volna egy pár vaktöltésem” (MárczT. 1848: 181). Az 1806-ban felbukkanó *plänkern* (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹) átvétele. Ma inkább *plänkeln* alakban használatos. Az eredetileg 'csatároz, lődöz' jelentésű katonai műszót a mi újságírónk hírlapi viták, csatározások kifejezésére használja.

tirailíroz: „Jó gyalogság rendezett csatában négy stádiumon megy keresztül: először *tirailírozik*, azután következik az ágyúdörgés...” (KossH. 1848:

433). — A francia *tirailler*-ből alakult német *tiraillieren* 'csatároz, puskáz' ige átvétele.

A közölt adatok alaki viselkedése alapján a következő rövid észrevételt tehetjük. Az adatok bizonyítják BÁRCZINAK (i. h.) azt a megállapítását, hogy az *-íroz*, (*-éroz*) végződést nagyobb mértékben a múlt század második felében kezdte kiszorítani az *-ál* végződés. A szabadságharc idejében — mint láttuk — még gyakori az *-íroz*, (*-éroz*). Sőt! SIMONYI „A természettudományi műnyelvről” című cikkében (Nyr. VIII, 498—504) a következő megjegyzést idézi — mint a képző életére, illetőleg a vele szemben megnyilatkozó állásfoglalásra jellegzeteset — SZILY KÁLMÁNNAK a természettudományok műnyelvért érintő és SIMONYITÓL ismertetett munkájában írt kritikájából: „Egy akadémiai értekezés fekszik előttem 1879-ből — írta SZILY KÁLMÁN. Ugyanazon az egy lapon a következő szavakat találom benne: *fixírozva*, *granulírozott*, *jodírozott*, *broncírozott*, *mappierozni*, *fotografírozás*” (Nyr. VIII, 503). Kifogását így fejezi ki: „az a tiszteletreméltó akadémikus, aki a *fixírozva*, *granulírozott* stb. szókat leírta, bizony ép annyi fáradsággal leírhatta volna a *rögzített* (vagy ha jobban tetszik, *fixált*), *granulált*, *jodozott*, *mappázott*, *fotografázott* szókat is” (i. h.). — Mindez arra vall, hogy az *-íroz* egyeseknél — legalábbis a megrótt akadémikusknál — még a század vége felé is tartotta magát, annak ellenére, hogy a Nyr. az *-ál* és az egyszerű *-z* képzőt javasolta ellenében.

TERESTYÉNI FERENC

John Ries szintagma-elméletének értelmezéséhez

KÁROLY SÁNDOR soraira (MNY. LIII, 460) a következőket válaszolom: 1. Én nem KLEMMNEK „A mondatlan elmélete” című könyvéhez, hanem a mondatlan mivoltáról írt cikkéhez (MNY. LII, 406) fűztem megjegyzéseket, amint ez cikkem első bekezdésében olvasható. — 2. A RIES-féle *Wortgefüge* és *Wortgruppe* azonosítását *szó szerkezet* vagy *szintagma* néven valóban hibáztatom, ha ez RIESRE s nem GOMBOCZRA való hivatkozással történik. — 3. Nem állítottam, hogy PAIS nem látja jól a különbséget a két fogalom között. — 4. Én RIEST RIES alapján értelmeztem, nem értékeltem. Ez már cikkem címében is kifejezésre jut. — 5. Egyébként örülök, hogy RIES rendszerében KÁROLY is lát néhány nem egészen megnyugtató mozzanatot.

MOLLAY KÁROLY

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

1. | Állat. SZABÓ T. ATTILA (MNY. LIII, 223) arról ír, hogy *állat* szavunknak „a régiségben egyebek mellett volt 'ens, Wesen, Sache' jelentése is”. Majd a MTsz. megállapításával ellentétben példákat hoz arra, hogy a népnyelvben itt-ott ma is él ez a régi 'ens; lény, létező' jelentés *állat* szavunkkal kapcsolatban. Megállapítását megerősíti a „Keresztények sirjatók” közismert katolikus éneknek következő két sora is: „Minden *állat* megindul | Csak a bűnös nem búsul.” Az éneknek, illetőleg költeménynek a szerzője FALUDI FERENC. Az idézett sorokban az *állat* szó nem barmot jelent, hanem életelen létezőt. Hogy sokan vagy kevesen értik-e 'ens' jelentésben, azt nehéz lenne megmondani. E kiegészítés közlője gyerekkorából emlékszik egy népi magyarázatra, amely szerint jelen esetben az *állat* szó nem barmot jelent (Kürtön, 1920 előtt).

Az eredeti jelentéssel szemben áll ugyan a költemény, illetőleg ének újabb átalakítása; a változtatás a minket érdeklő sort ilyen formában adja: „Minden *élő* megindul” (l. pl. Kelemen K.: *Opus Dei* 543). Ennek a módosításnak az előnye az, hogy a kényesebb ízlést nem bántja; viszont e nyereségért lerontja az ellentétek merész szembeállítását,

sőt a hagiografus leírását is mellözi. Hogy az *állat* szót 'ens; letező', méghozzá 'élettelen létező' értelemben kell venni, az világos a következőkből: 1. Faludi Ferenc énekszerző interpunkciójából (Faludi F.: Költeményes maradványai. 1786. I, 77–8). — 2. Azokból a sorokból, amelyek Faludinak a költői élményalapot nyújtották. Ugyanis az idézett költeményrészlet Lukács és Máté evangéliumainak egy-egy helyén alapszik: „És íme a templom kárpitja ketté hasadt fölétől aljáig; és a föld megindula, a kősziklák megrepedének . . .” (Máté 27: 51.); „. . . sötétség lőn az egész földön kilenc óráig. A nap elsötétedék, és a templom kárpitja közepén kettéhasada” (Lk. 23: 44–5). A költemény *állat* szava az idézett sorok *l é t e z ő i r e u t a l*. Azokkal szemben áll érzéketlenül a bűnös.

A Faludi költeményebeli *állat* szó tartalmát bontja fel ugyancsak a Lukács és Máté idézett soraira támaszkodó következő két idézet: „Jertek hát csillagok felkeresni, | Hegyek és kősziklák repedezni” (Volly István: 101 Mária-ének. Népi gyűjtések. 1948. 39); „Nap, Hold és csillagok, ti is gyászoljatok” (uo. 72).

DANCZI JÓZSEF

Olasz jövevényszavainkhoz. (Vö. KARINTHY: MNy. XLII, 60, XLIII, 263.) A *spárga* 'asparagus, Spargel' szót nem kell feltétlenül a három szótagos olasz *sparago*-ból származtatni. Volt ugyanis az olaszban két szótagos *spargo* 'ua.' alak is: „*Spargo*, [fr.:] asperge, Spargel, asparagus” (VENERONI—PLACARDI, II Diz. Imperiale [1766.] I.)

A *kapiskál* szót KARINTHY szerint az első világháborúban Olaszországot járt katonák hozhatták haza. Ehhez PAIS DEZSŐ megjegyzi, hogy emlékezete szerint a szó már régebben is szerepelt nyelvünkben. Két első világháború előtti adatot magam is tudok idézni: 1909: *capiskál* (PRÉM, IdSz.); 1910: *kapiskál* (KURSINSZKY, Latin jövevényszavaink, szerinte < klat. *capisco*, -ere). — Megjegyzem, hogy az igét latinból és németből is átvettük *kapiál* (< latin *capio*), illetőleg *kapiroz* (< német *kapieren* 'ua.') alakban: 1759: „Mi légyen ő vége, ki nem gondolhatjuk, Elégé e dolgot nem *kapiálhatjuk*” (RMK. III, 143); 1899: *capiroz* 'megért' (BABOS, Közhasznú Magyarázó Sztótar). Mindkettő elavult.

IMPLÓM JÓZSEF

Pinka. I. A *pinka* szó a kártyások nyelvében azt a kis edényt vagy poharat (kaszinóban fiókot, tartályt) jelenti, amelybe a kártyázók a kocsmárosnak, kaszinónak járó kártyapénzt rakják. Gyakori a *pinkapénz* 'kártyapénz' összetételben. A tárgyképek érintkezési képzetársulásán alapuló névátvitellel a *pinka* olykor önmagában is 'kártyapénz' jelentésben használatos. *Pinkabérlők*-nek a kártyajátéokra berendezett kaszinók vezetőségét nevezik. Az általános kártyaszabályok szerint „Minden újításkor [új bank adásakor] egy bizonyos összeget kell letenni a *pinkába* . . ., úgyszintén vonuláskor is (ha a bankár nyereséggel távozik)” (Z. ZOLNAY VILMOS, A kártya története és a kártyajátékok. Bp., 1928. 16). Kaszinóban a *pinka* többnyire úgy van elhelyezve, hogy a benne levő pénzt a játékosok nem láthatják.

BALASSA szótára előtt (A m. ny. szótára. 1940.) a *pinka* szót csak az idegen szavak szótárai tartották nyilván. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagában a *pinka* szóról az első adat 1888-ból van (BERKES KÁLMÁN, A tolvaj élet ismertetése. Bp., 1888. 128). Megtalálható a szó JENŐ SÁNDOR és VETŐ IMRE tolvajnyelvi szótárában is (A magyar tolvajnyelv és szótára. Bp., 1900. 91); a szerzők a szót nem tartják idegen eredetűnek. RADÓ ANTAL (Idegen szavak szótára¹⁰) és SZÉCSI FERENC (Idegen szavak nagyszótára³) szerint a *pinka* eredete kérdéses. CSORBA FERENC (Idegen szavaink szófejtő magyarázatokkal) a *pinká*-t a német *Pinke* 'lapos teherhajó'-val veti össze (!). TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF (Idegen szavak zsebszótára) a *pinká*-t görög—latin—német, a BAKOS FERENC szerkesztésében nemrég megjelent „Idegen szavak szótára” (Bp., 1957.) pedig görög—

héber eredetűnek, illetőleg közvetítésűnek jelzi. Ez utóbbi szótárban a szó értelmezése — „1. pénzár (kártyajátékban) 2. edény, amelybe ezt a pénzt teszik” — nem pontos. — A *pinka* szerepel a készülő Értelmező Szótár címszójegyzékében.

A magyar *pinka* eredetének a megfejtésénél felhasználható a cseh, szlovák és német nyelv tanúságtétele is. A magyar szó megfelelője ugyanis mindhárom nyelvben megvan: cseh *pinka* 'pinka; pinkapénz'; szlovák *pinka* 'pinka; pinkapénz'; német *Pinke* 'pénz'.

A német *Pinke* szónak megbízható etimológiája van. A szó végső forrása a görög *πίναξ*, *~ανος* 'tál'. A görög szó az arameuson keresztül bejutott a héberbe és jiddisbe (*pinkī*), ott 'persely', majd 'pénz' jelentést vett fel, és ebben az utóbbi jelentésben a német *rotwelschben* is meghonosodott. A *rotwelschből* aztán a *Pinke* 'pénz' a familiárisabb német köznyelvbe is behatolt (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹⁶). — A magyar, cseh¹ és szlovák *pinka* forrása ugyancsak a héber—jiddis *pinkī* lehetett, de nem 'pénz', hanem az eredeti 'persely' jelentésben. Héber—jiddis lexikális elemek a magyar jassz nyelvben és a cseh argóban (hantýrka) egyaránt elég jelentős számban fordulnak elő. Ilyenek például a magyar *szajré* 'lopott áru', *bóvli* 'értéktelen, hitvány', *haver* 'társ', *meló* 'munka', *ajser* 'valaki, aki nyert', *hóhem* 'ki minden kártyafortélyt ismer' stb. (vö.: BÁRCZI GÉZA, A „pesti nyelv”, több helyen; Z. ZOLNAY i. m.); cseh *dales* 'dalesz, pénztelenség', *melouch* 'alkalmi munka, meló', *šófl*, *šoufl* 'sófel, silány', *mešuge* 'mesüge, bolond' stb. (vö.: FRANTIŠEK OBERPFALCER, Argot a slangy. Československá vlastivěda: Díl III. Jazyk. Praha, 1934. 332; FRANTIŠEK TRÁVNÍČEK, Slovník jazyka českého⁴. Praha, 1952.).

Arra a kérdésre, hogy a magyar, cseh és szlovák *pinka* egymástól független átvétel-e a jiddisből, csak mindhárom szó tüzetes szótörténeti vizsgálata adhatna feleletet. A magyar szóról 1888-ból van az első adatunk. A cseh szót KOTT szótározta 1880-ban. A szlovák szó történetére vonatkozólag nem rendelkezünk adatokkal.

2. A szlovén *pilka* 'hordódugó' átvételének, a magyar nyelvjárási *pilka* 'ua.' szónak *pinka* alakváltozata is van (KNEZSA, SzJsz. I, 421). Ennek természetesen a fentebb vizsgált szóhoz nincsen semmi köze.

KISS LAJOS

Szólát(h). E nevünket folyóiratunk előző számában a *Szórád* névről írtamban nem tárgyaltam (MNy. LIII, 475). Ugyanis a *Szórád*-tól elkülönítendőnek véltem, mert egyrészt szóközepi mássalhangzója szilárdan *l*-et mutatott (pl. a Somogy megyei *Szólád* falu nevének nincs *r*-es adata), másrészt már volt etimológiája (PAIS: MNy. XXX, 115—6). Amióta azonban 1571-ben Tiszacsegen *Szólád* keresztnevet találtam (GYÖRFFY LAJOS, Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Szolnok, 1956. 27. KÁLDI-NAGY GYULA, akinek az olvasásban nyújtott segítségét chelyt is köszönöm, az 1571-i összeíráson kívül még másik két nyolcadik évtizedbeli török összeírásban is rábukkant; mindhárom helyen világosan *l*-lél van írva), a két név összekapcsolását valószínűnek kell tartanom. Ugyanis a XVI. században már nem élhettek az ősi, egyházon kívüli névadás maradványai. Ismeretes, hogy a XIII. század második felétől kezdve rohamosan szaporodik az egyházi hatásra adott név és a XV. századra kiszorítja az egyebet. Ha tehát a XVI. században *Ollé*, *Séra*, *Szólád* keresztneveket találunk, ezeket csakis valamilyen

¹ HOLUB—KOPEČNÝ, Etym. slov. jaz. česk. 273 szerint a cseh *pinka* esetleg a cseh *piti* 'iszik' vagy a cseh *pěna* 'hab' származéka. Mindkettő teljesen valószínűtlen. TRÁVNÍČEK, Slov. jaz. česk.⁴ 1157 a cseh *pinka* forrásául az arameus nyelvet jelöli meg. Vö. KISS: Studia Slavica III, 404—5. MACHEK, Etym. slov. jaz. česk. a slov. 367 a cseh és szlovák *pinka*-t a német *Pinke* 'pénz'; persely' közvetítésével a héber *pinka* 'tál' szóból származtatja; a szlovák nyj. *pina* 'láda' azonban a német *Bühne* 'színpad; dobogó; [vegyipar] faláda; stb.' átvétele lehet (vö. cseh *pina* 'padozat [bányában]': KOTT II, 553), és nem tartozik ide.

keresztény névből magyarázhatjuk. Ezért eredeztetem a *Szólád*-ot a *Szórád*-ból, noha jól tudom, hogy a magyarázat gyengéje a szóközepi $r > l$ változás. Vannak ugyan példáink e fejlődésre (*Catharina > Katalin*, *Barbara > Borbála*), de leginkább egy másik liquidával kapcsolatos helyzetben.

Néhány személynévi adat:

1255: *Zoulat* és társai Hernádpetrit eladják (ÁÚO. VII, 407). — 1267: IV. Béla a csallóközi Aranyos faluban lakó *Zolat* fia Sebestyént a királyi serviensek sorába emeli (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 473). — 1272: *Zolad* és Móric, Mihály fiai, a pozsonyi káptalannak egy, a Pozsony megyei Patonnnyal kapcsolatos bizonyáglevélben szerepelnek (ÁÚO. VIII, 409). — 1293/1446: *Zowlad* fia *Zowlad* a bodrogközi Szentessel kapcsolatban (ZichyOkm. IX, 127, 145). — Az egri káptalan egy 1295-i kiadványából: „Mykow filius Symonis de Goron . . . Johannes et Paulus et Sebastianus filii *Zowlath* de eadem” (ILA, Gömör megye II, 346; ILA BALINT szíves közlése szerint a *Zowlath* név még egyszer előfordul az oklevélben teljesen azonos alakban.) Feltűnő, hogy Simon és *Szólát* Balog menti várjobbágy 1244-ben azon a „Fige” nevű közös területen birtokos, amelyen századok múlva Figei Csathó *Szórád* él. Lehetséges, hogy a *Szólát* ~ *Szórád* „családi név” volt e nemzetségben. — 1358: „Kilianus filius *Zolath* de Borswa” két Bereg megyei birtok ügyében (AnjouOkm. VII, 541). — 1417: *Zalathfy* porcsalmi vezetéknev (MAKSAI, Szatmár 224). — 1571: *Szalad* o: *Szólád* Tamás Tiszaszőlősen (GYÖRFFY LAJOS i. m. 26). — Az 1952. Hnt. *Szórátanya* lakott helyet tart számon Tiszakeszi határában. Mivel Tiszakeszi csak mintegy két óra járásnyira van Tiszacsegétől, ahol a XVI. század vége felé Nagy *Szólád* élt, az igazgató-tanítóhoz fordultam felvilágosításért. Készséggel közölte Harsányi Lajos festőművész szíves válaszát, amely szerint „a *Szórát* név hibás. A familia csak hiúságból vette fel a hatalmas abafalvi *Szórát* család nevét, amelyről BOROVSKY SAMU »Borsod vármegye monografiájá»-ban olvashatni. A tanya *Szólát* nevű kurta nemes családé volt, s csak azóta nevezik *Szórátanyá*-nak, amióta a család elkeresztelte magát *Szórát*-nak.” Varga János igazgató ehhez azt fűzi hozzá, hogy a helybeli református egyháznál 1856. február 18-án „Nztes” *Szórát* Gábor és *Szórát* Károly van bejegyezve, 1858. április 16-án pedig *Szórát* Erzsébet született, *Szórát* Gábor leánya. A tények száz évre visszamenőleg nem igazolják az $l > r$ változást, de a családi hagyomány — amelyből Harsányi merített — ennél régebbi időre is visszamlékezhet. Egyébként Erzsébettel a név Tiszakeszin kihalt.

Helynévként: A síófoki járásban, Szárszó közelében van *Szólád* falu: 1229: *Zoulat*, 1233: *Zowlad* stb. (CSÁNKI II, 648, MNy. LI, 96). — Egerszólát Heves megyében: 1412, 1447, 1461: *Zolath* (CSÁNKI I, 72). — 1277-ben *Zolathylusy*, 1318-ban *Zalachyuluse* alakban szerepel a Berettyó menti *Szólátülése* birtok, amelynek keletkezése — mivel a névadó *Zoulat* 1216 körül élt, vö. VárReg. 235. — a XIII. század első felére tehető (JAKÓ, Bihar megye 318). — Talán ide vehető az 1428-ban Rábafüzes mellett előtűnő *Zolard* (CSÁNKI II, 801, de vö. 1391: *Zoldar*: ZsigmOkl. 241). A szóvég fejlődésére vö. az Esztergom megyei *Libád*-nak az 1570. évi adóösszeírásban ránk maradt *Libárd* nevét (FEKETE, Az esztergomi szandzsák 35) és *Bonyhád*-nak népies *Bonyhárd* ejtését (MNy. IX, 238).

Olle. Csallóközi származású családok neveként ismertem az *Olle* vezetéknevet. Mivel *olaj* szavunknak is éppen e vidéken volt *olé* és van ebből fejlődött *alé* változata, az *Olé*, *Olle* neveket az *olaj* e tájnyelvi alakjából magyaráztam (Nyr. LXXIX, 104). Eredeztetésem feltételezte, hogy *Olé* a régibb, és ebből a magánhangzó közi *l* megkettőzésével származott — tehát fiatalabb — az *Olle*. Nemcsak névföldrajzilag, hanem névjelentésánál is rendben láttam a dolgot, hiszen más nyelvek köréből is ismerek hasonló neveket, pl. 1287, 1314: „Heinricus dictus *Smalz*” (= zsír, vaj) stb. Módszertani hibát

tehát — úgy véltem — nem követtem el. És mégis, amennyiben a történeti adatokat nem vettem (bár nem vehettem, mert névgyűjteményemnek N és O betűn kezdődő nevei egy 1951-ben végrehajtott gyors költözéskor elvesztek) figyelembe. Most azonban gyűjtésem kiegészítése során olyan adatra bukkantam, amely másfelé adja meg a megoldást.

1570-ben ugyanis Kohár Mátyást és *Orle* (o: *Orlé*) nevű fiát írják össze (FEKETE, Az esztergomi szandzsák 167). A név tehát keresztnévként fordul elő olyan korban, amikor nem egyházi hatásra adott keresztnév vajmi ritka fehér holló lehetett (*Ákos* nevünket szent Achatius gyér tisztelete tartotta fenn, egyébként csupán néhány humanista névről tudok). Ezért az *Orlé* kétségtelenül az *Ulrich* egyik magyar változata. Ugyanazon a (ném. *ich* >) m. *ix* > *ih* > *i* > *i*, illetőleg (ném. *ich* >) m. *ēh* > *ēh* > *é* > *e* fejlődési soron haladt, mint a *Detre*, *Etre*, *Hedre* (erről legújabban KÁZMÉR MIKLÓS: Pais-Eml. 419 kk.) és *Imre*.

A névben hangátvetés történt; ez azonban már elég korán megszilárdulhatott, mert a Batthyány Boldizsár kőszegi kapitány számára 1489-ben írt misekönyv naptára július 4-ét „Zent Orly pispék napia”-ként említi (ZOLNAI: MKönyvsz. III [1895.], 111). Hogy nem írásvétség, azt az mutatja, hogy Jénei Ferencnek a XV. század végéről származó hagyatéki rendelkezésében is „famulis *Orlyk* et *Cristyn*” szerepel (Oklsz., másként — szlávnak — magyarázza ILA, Gömör megye II, 448), valamint az olleétéjedi Ollék ama családi hagyománya, hogy a mohácsi vész táján egyik őszik neve *Orle* Balázs volt (Nyr.: i. h.). Az alábbiak ezt támogatják. Ugyanis az idézett 1570-i török adólapjstrom átirásában a névnek ilyen vezetéknevi alakjai vannak: *Orole* (!) (36), *Orle* (121, 160), *Orla* (!) (135), *Ollei* (43), *Olle* (59, 152), *Olli* (44), *Ole* (72, 73, 123), *Olé* (145), *Oli* (45). Végül még egy keresztnévinek látszó alak: „*Olli* »boros« (?)”, ha az idézet második tagja csakugyan a szokatlan és feltűnő *boros* szó, és nem valamilyen keresztnév (pl. *Berec*) (43). De az összeírásban az is előfordul, hogy a név jelzője nem keresztnév, mint *Kelemen szellér* (73), *Márton polgár* (35), hanem vezetéknev: *Csernák kovács* (35).¹ — Az *rl* > *ll* fejlődésre FEKETE könyvéből is idézhetünk példát: *Merlek*, ma *Mellek* (99); *Kis Sarló*, ma *Garamkissalló* (103). A két mai változat közül tehát *Ollé* az eredetibb, s ebből származott az *Olé*.

Az *Ulrik* keresztnév magyar változataival később szándéksom foglalkozni. Itt annyit jegyeznék még meg, hogy az *Ulrik* > *Ollé* származtatást adatgyűjtése alapján HERZOG JÓZSEF is vallotta, mint arról FEKETE LAJOS tudósít (i. m. 43). HÁZI JENŐ szíves közlése szerint pedig Pozsony megye történeti földrajzának HERZOG JÓZSEF gyűjtötte hatalmas anyagában az 1231–1526 közti időből a különféle Tejedekre 200-nál több adat van, *Ollétejedre* azonban egyetlen egy sincs. Vagyis határozottan állíthatjuk, hogy az *Ollétejed* településnév újkori keletű.

¹ 1587-ben karvai *Orlé* Miklós örökösödési szerződési kötött Kubinyi Kristóffal (KUBINYI FERENC, A felső-kubinyi Kubinyi család története. Bp., 1901. 190), minek következtében dédunokája: gróf Serényi Andrásné báró *Orlai* Borbála 1699-ben pörbe keveredett a Kubinyiakkal (i. m. 340, vö. NAGY IVÁN VIII, 260). Mivel pedig Serényinét NAGY IVÁN a karvai *Orlé* család alatt említi, a név körül zavar mutatkozott. Ezt THALY KÁLMÁN tisztázta, kimutatva az *Orlé*, *Orléj*, *Orlay* és *Ollé* családok, illetőleg nevek azonosságát (Száz. XXXII [1898.], 203–4, 210–11). THALYtól azt is megtudjuk, hogy a pozsonyi káptalannak XVI. század eleji, II. Ulászló korabeli kiadványaiban szerepel „*Emericus et Jacobus Orlé de Kis-Ilka* (!)” (i. h. 203–4; nemzedékron: Turul XVI, 42). Az 1650 óta használt *Orlay* név bizonyíték a mellett, hogy a névben *é* (: *éj*): *aj* váltakozás is volt (ennyiben tehát mégis rokon az *olaj* szóval), vagyis az 1570-i összeírás Karván és Marosfalván feljegyzett *Ollei*, illetőleg *Orla* (szerintem o: *Orlaj*) adata nem feltétlenül hibás. Utóbbi ejtést tükrözi *Orlaj*-Török pusztá (így LIPSZKYNÉL) neve, amelynek előtagja a karvai *Orlé*-k birtoklásának emlékét őrzi (Száz. i. köt. 204). — KEMPELENNÉL a névnek ilyen vezetéknevi változatai vannak: *Orle*, *Orlik*, *Orly*.

Ripszima. Ezt a keresztnévet egy úszóbajnoknőnk, Székely *Ripszima* tette ismertté az elmúlt években, azonban nem ő viselte hazánkban elsőnek. Az Illésy—Pettkó kiadta, a nemességet kapott személyeket lajstromozó Királyi Könyvekben — idegensége miatt meg nem állapodott írásmóddal — többször szerepel: 1760: Balta Péter szamosújvári kereskedő és neje Márton *Harabsime* (247), Kristoff alias Jakobffi Miklós szamosújvári kereskedő és gyermekei: Kristóf, Jakab, Antal, Anna, *Rebsima*, Mária, Chamal, Csischatun és Kata (268), Simai Salamon szamosújvári kereskedő és neje Paszakasz *Herebsima* (280), Verzár Márton szamosújvári kereskedő és neje Karimis *Herebsima* (287), 1762: Csomák Miklós szamosújvári kereskedő és gyermekei, köztük *Herebsime* (253), Lukáts Jakab erzsébetvárosi kereskedő és gyermekei, köztük *Herobsime* (270), 1780: Ebesfalvi Lengyel Tamás erzsébetvárosi kereskedő és neje Csiki *Ripsime* (269), 1797: Maramaros Kajetán és neje Bohdanovics *Ripszima* (135). A felsoroltak mind örmények, a név tehát XVII. század végi nagy bevándorlásukkor velük került Erdélybe. Természetesen nemcsak a megnevesítették körében fordult elő. SZONGOTT KRISTÓF vezetéknevészérű, matronymikaként való felbukkanásáról is tud Ászvádur *Héripszimáján*, Chácshigi *Horopszimáján* és fia: Antonin *Ripszimáján*, valamint Christoph alias *Horopszime* Lukács nevében (A magyarhoni örmény családok genealogiája, tekintettel ezeknek egymás között levő rokonságára, s a vezeték- és keresztnévek etymologiai értelmezére 83, 84, 105, 151, 210). Szinte az örmény származású *Simai* (*Simay*) család nevét is belőle alakították (A hazai örmények vezetékek és keresztnévei 52).

Örményország a 287—330. évek közt uralkodott III. Tiridates alatt vált kereszténnyé. Mivel a király római segítséggel jutott székébe, kezdetben maga is üldözte a keresztényeket. Megtérését az örmény hagyomány Szent *Ripszima*, Gajána és még harminchárom szűz vértanúságának tulajdonítja. Ripszima a Diocletianus-féle üldözés elől társaival Örményországba menekült, de ott Tiridates az előkelő származású és feltűnő szépségű Ripszimát feleségül kívánta. Ő azonban visszautasította a király közeledését, és visszatért társaihoz, mire az mindnyájukat megölette. (Sírjuk felett a Jerreván melletti Ecsmiadzinban egy 618-ban épített bazilika áll.) A királyt ezután rettegetes, örjögésbe csapó lelkiismeretfurdalás kerítette hatalmába, amelytől Világosító Gergely (Gregorius Illuminator) püspök szabadította meg azáltal, hogy megtértette. Igen sok költemény szól Ripszimáról, akit az örménység nemzeti szentjéül tisztel, mert halálával a pogánysághól megváltotta. A legendában név szerint is megemlített másik szűz neve, *Gajána*, szintén kedvelt névvé vált náluk (Hacsaturján egy balettjének is ez a címe). — Szent Ripszima tisztelete a IV. századig visszavezethető; ünnepe az örmény egyházban november 7., a görögkeletiben szeptember 30. A név Bizáncban is használatos volt. MORAVCSIK GYULA Byzantinoturciájában (II, 222) a IX. század végéről említ egy *Ρυψίμη* nevű nőt: Miklósnak, a bolgár Komitopuloi-ház megalapítójának a feleségét.

A név eredetével kapcsolatban bizonyos csak annyi, hogy nem örmény. MORAVCSIK görög eredetűnek mondja (i. h.), SZONGOTT — az örménység Rómához hajlításán munkálkodó híres olasz misszionárius, Galano Kelemen „Conciliationis ecclesiae Armenae cum Romana pars I.” című, 1650-ben megjelent könyvéből átvett részlet („Virgo autem Romana . . . nomine Ripsimes . . . Roma fugiens”) alapján — latinnak (Genealogia 151, 197). Az örményben — szókezdő *r* nem lévén — az *r*-rel kezdődő idegen szók hanghelyettesítéssel *hr* kezdetűekké válnak (pl. *Róma* örményül *Hróm*). Ezért jelentkezik ez az idegen eredetű név az örményben *Hripsime* alakban (CZEGLÉDY KÁROLY közlése). A fenti *Her*, *Hor* és *Har* kezdetű változatok ennek az örmény *Hr* szókezdésnek a magyar feloldásai, míg a *Ripszima* a mássalhangzótorlódás megszüntetésének másik módjával: az egyik hang elvetésével alakult (ehhez vö. a keleti egyházban használt *Рипсимия* alakot).

Tüsszögő bocskor. DEME LÁSZLÓ idézi (MNy. XLIX, 442) ezt a szokatlan kapcsolatot Vörösmarty egyik elbeszéléséből. Minthogy a *tüsszög* ige idevágó értelemben nem fordul elő sem egykorú, sem újabb szótárakban, és mert az Akadémiai Nagyszótár cédulái között sem található más idézetben ilyenféle kapcsolat, DEME ismeretlen jelentésűnek tünteti fel, és azok között a kifejezések között említi, amelyekről „nehéz megállapítani, hogy tájia-e vagy Vörösmarty alkotásai táji alaphól táji mintára” (uo. 444). A következőkben e különös kifejezés jelentését kívánom megvilágítani, és ezzel kapcsolatban egy olyan tájszavunk eredetére is rámutatok, amely e kifejezésnek és a vele azonos szemléletből credő szólásoknak az ismerete nélkül érthetetlen maradna.

1. A címül írt jelzős szerkezet Vörösmartynak „A kecskebőr” című porregéjében a következő kapcsolatban fordul elő: „. . . útasaink indulóban, mindenik egy vastagon össze-vissza foltozott zsákot terítve vállára. A zsák éppen illett öltözeteikhez, az egy pár *tüsszögő bocskorból* állott s üngből és gatyából.” (ÖM. Gyulai kiad. 1885. VI, 33.) A *tüsszögő* jelző itt előforduló jelentésének a megértéséhez közelebb jutunk, ha összevetjük vele a *(ki)tüszköl* igének azt a használatát, mellyel ugyanebben az elbeszélésben, néhány lappal hátrább egy hasonlat kapcsán találkozunk: Lőcsláb, akit egy beomlott pincetorokból húztak ki „Egy hathatósat tüsszent legelőszőr is, azután fűtt és *tüszkölt* szakadatlanul, *mint az útazó koldusnak bocskora*, míg a p o r t szájából s orrából lassankint k i t ü s z k ö l t e” (uo. 37; a kiemelések tőlem). Ezt a hasonlatot nyilvánvalóan annak a régebben cléggé közkeletű szóláshasonlatnak a mintájára alkotta meg Vörösmarty, amelyet ERDÉLYI (MKözm. 41) ebben a formában közöl: *Tüsszög, mint bocskor, mikor nagy a por; CzF. pedig így ismer: Tüsszög, mint a bocskor, hogyha nagy a por.* Vö. még BALLAGI, TeljSzót.: *csüsszög, mint a bocskor a porban.*

A mai ember számára már nem sokat mond ez a hasonlat, régebben azonban, amikor még nem ment ritkaságszámba a bocskorban járó ember, szemléletes kifejezés volt ez annak a jellemzésére, hogy valaki egymás után nagyon sokszor tüszköl. Hogy miért éppen a bocskort emlegették ilyenkor, arra Gárdonyi „Egri csillagok” című regényének ez a részlete világíthat rá: Gergely „tekintete az óriás [török] bocskorán ragadt meg. A bocskor elől meg volt nyílva a kopástól. Ahogy ott az országút fehér p o r a bement, hátul a lyukon mindig k i l ö v ő d ő t t” (2. kiad. I, 144–5). Kétségtelen, hogy erre a „kilövődésre” céloztak a régiek tréfásan akkor, amikor a *tüsszög* igét bocskorral kapcsolatban használták. A névátvitelnek nyilván az a hasonlóság az alapja, ami a tüsszögés hangja és a között a hang között van, amit a bocskorból hirtelen kifújódó por hoz létre. *Tüsszögő bocskor*-nak ezek szerint az olyan bocskort mondhatták, amelyben poros úton nem is lehetett másképp járni, mint a lépten-nyomon belemenő port tüsszögésszerűen kifújtatva belőle.

A bocskor tüsszögésének két oka lehet. Az egyik az, amire a fentebbi Gárdonyi-idézet utal, hogy tudniillik elől, hátul rongyos a bocskor; a másik ok pedig magának az egyes bocskortípusoknak a sajátos szabása. Tudnivaló ugyanis, hogy nem minden bocskor fedi a láb sarkát hátul is, a legtöbb bocskor kisebb-nagyobb helyen szabadon hagyja a lábnak ezt a részét. (L. A magyarság néprajza² I, 356–60. 1. képcit.) Az ilyen bocskorba mindenképpen belemegy a por, s ez aztán tüsszög akkor is, ha egyébként nincsen sehol elszakadva.

2. A fentebb említett szóláshasonlaton kívül még egy másik állandósult kapcsolat is alakult nyelvünkben a *tüsszög* igének ezzel a jelentésével. ERDÉLYI JÁNOS közmondás-gyűjteményében (i. m. 41) találjuk ezt a szólást: *Utczu bocskor! ne tüsszögj* (ugyanígy: CzF. és BALLAGI, TeljSzót.). Változatai a következők: ERDÉLYI (i. h.): *Utczu bocskor! meg ne mocskolj* (ugyanígy: Nyr. XXIII, 281; Nógrád és Gömör m.); 1957: *Uccu bocskor Meg ne csúfolj!* (Szűcs: Pusztai szabadok 63, egy kanásznótában); *Uccu bocskor, majd*

megpocskol (Nyr. II, 143: Hódmezővásárhely); *Uccu, bocskor, ne suttagj* (Nyr. XXV, 525: Maros-Torda m.; ugyanígy Nyr. XXVIII, 188 hely nélkül). — Minthogy a szólás — mégpedig éppen a *tüsszög* igével alakult formája — modern irodalmi szövegben is előfordul (Móra: Ének a búzamezőkről. Jubileumi díszkiad. II, 198: „vödd el [ezt a lányt] . . . — Nincs az Istennek az a némböre . . . — *Uccu bocskor, ne tüsszögj*. Tíz zsákos földje van ennek, úgy tudd mög’), innen pontosan megállapíthatjuk a jelentését: ‘ne olyan nagy hangon! hátrább az agarakkal!’ Keletkezését az teszi érthetővé, hogy a bocskor ‘tüsszögésével’ éppúgy felhívja magára mások figyelmét, mint az az ember, akinek pedig — akárcsak a bocskornak — jelentéktelensége vagy éppen hitványsága miatt tanácsosabb volna meghúzódnia, csendesebben maradnia, mint nevétségesen henecegni vagy nagyhangú kijelentéseket tenni.

3. A *tüsszög, mint a bocskor, mikor nagy a por és az uccu bocskor, ne tüsszögj* tréfás, illetőleg gúnyos szólások ismerete hozzásegít egy olyan tájzavunk megfejtéséhez, melynek eredetével eddig nem foglalkozott szófejtő irodalmunk. Kétségtelennek látom ugyanis, hogy összefügg velük a tréfás hangulatú *püsszencs* főnév, melyet a MTsz. Somogy megyéből, Csurgöről ‘bocskor’ jelentésben közöl, és amely az ÚMTsz. céduleanyagában is megtalálható ugyancsak Somogy megyei, dávodai helyjelzéssel, de már ‘bakancs’ értelmezéssel. A *tüsszög, tüsszent* igéknek ugyanis számos más alakváltozatuk mellett van *püsszög* ~ *püsszög, püsszent* változatuk is. Az előbbire a következő adataim vannak: SMAI: VSzót. II, 56: *püsszögök*: ‘sternuto’; N. *püsszög*: ‘tüsszög’ (Nyr. I, 332: Csallóköz); *püsszög*: ‘tüsszköl’ (ÚMTsz.: Zselickisfalud Somogy m.). (Más a *püsszöget*; vö. SzD: MVir. 299: NySz.). Az utóbbira, illetőleg az ebből képzett főnévre pedig: MOLNÁR ALBERT, Gramm.: „*Pvűszűzentes*, Sternutatio, pro qua quidam *Pűszűzentes*, vel *pűszűzentes* scribunt omisiss *t*, et *r*.” (CorpGramm. 122); SzD: MVir. 236: „Akkor kezdetett . . . az a’ /zokás, hogy üdvözöllyük . . . a’ ki *pűszűzent*” (vö. NySz. is). — A ‘bocskor → bakancs’ jelentésű *püsszencs* ennek a *püsszent* igének a felszólító módjából vált főnévvé, tréfásan utalva arra, hogy a bocskor, ha sok por megy bele, minden lépésnél *püsszent* egyet. Az, hogy felszólító igealak névszóvá válik, tudvalevően nem ritka dolog nyelvünkben. Elég a legismertebbekre utalnom: *nefelejcs*; *nebáncsvirág*; *nerángass* (a. m. ‘pálinka’, Tersánszky J. Jenő használja gyakran a „Kakuk Marci”-ban); *tedd-ide, tedd-oda* (ember), *keljfeljancsi*, az eredetileg ‘esős, pásztor’, ma pedig ‘utcai újságárus’ jelentésű *rikkancs* stb.

O. NAGY GÁBOR

Még tán a kisujját is meg engedte volna vágatni. Folyóiratunkban (MNY. XLVII, 293—5) foglalkoztam a népnyelvből lejegyzett következő szólással: „Ollan sziep, hogy miég az ujját is megvággyo ierte az ember lányo!” Kimutattam útját a Korántól az iszlám legendájába, a zsidó legendakincsbe, a keleti és nyugati irodalmakba és végül az európai szólások közé. Azzal végeztem mondanivalómat: „A szólás magyar nyelvű irodalmi lejegyzésével nem találkoztam eddig. Érdekes lenne utánajárni.” Most Mikszáth Kálmánnál két helyre is bukkantam. Az első a „Kisértet Lublón” című regényében található (1892.): „A szép asszony nem volt még künn az utcán a temetés óta. Pedig nagy érdeklődés mutatkozott iránta a városban. Egnémelyik kíváncsi még tán a kisujját is meg engedte volna vágatni, csakhogy lássa: miképpen néz ki? szép-e még? Ott vannak-e még arcán a régi rózsák — mióta egy kísértet tépdeli?” (Mikszáth: ÖM. V. Bp., 1957. 29—30.) Hasonlóan olvasható ez idő tájt (1894.) „Páva a varjúval” című regényében: „Hiszen úgy oda volt, annyira nem bírt magával; hogy az a fényes nagy szeme mindig rajta legelt azon a mihaszna Danin (jó szerencse, hogy ilyenkor meg nevr vágta kezét a sarlóval).” (Uo. 167.)

SCHIEBER SÁNDOR

Mexikói vőlegény. Erre az állandó jellegű, szólásszerű szókapcsolatra nagyszótári adatgyűjtés közben bukkantam, mégpedig két olyan irodalmi műben, amelyek mind kor, mind műfaj és stílusréteg szempontjából eléggé távol esnek egymástól. Az egyik J ó k a i „Szegény gazdagok” című regénye (1860.). Itt a gazdag pesti polgárcsalád egyik nőtagja mondja a leánynézőbe érkezett erdélyi főúrról: „tehát ez az a *mexikói vőlegény*, a kit János ígért, hogy a nagypapa mankóit kapja, úgy szalad eleibe!” (Nemzeti díszkiadás XV, 29—30.) A másik, csaknem félszázad múlva, A m b r u s Z o l t á n n a k „A Berzsényi-leányok tizenkét vőlegénye” című műve, amelynek alcíme „Tollrajzok a mai Budapestről”, műfaját tekintve pedig párbeszédesebb formájú szatirikus jelenetek sorozata (1907.). Ebben a báróságra vergődött lipótvárosi pénzember kisebbik leánya elbeszéli udvarlójának nénije szerelmi kalandját egy szélhámossal, aki grófnak adta ki magát: „... A gróf hevesen kezdett udvarolni Blankának; nem titkolta el, hogy szándékai igen komolyak; ... Blanka és a mama pedig egészen oda voltak. Azt hiszem, kettőjük közül a mama volt a szerelmesebb; és ha egy asszony a leánya számára szerelmes, ez a legvégzetesebb szenvedély a világon. [Az udvarló itt közbevág:] — Mit gondolsz? Ha holnaptól fogva elkezdenék a mamának erősen udvarolni ... [A leány:] — Hagyja el! A szegény mama soha se lesz többé szerelmes. Ez a *mexikói vőlegény* volt az utolsó ábrándja.” (Ambrus Zoltán munkái VI, 28—9.) A továbbiakban a leány elmondja a szélhámos leleplezését, nénije bánatát és megszegyenülését, majd így folytatja: „Gondolhatja, hogy mi se gyakran emlegetjük. Legfeljebb, ha már nagyon veszekszünk a Blankával. Persze, ha az ember kifogy minden argumentumból, nem állhatja meg, hogy oda ne vágja: „Tessék, a *mexikói menyasszony!* ...” (Uo. 34.)

Mivel a szóban forgó vőlegények közül egyik sem jön valósággal Mexikóból, nyilvánvaló, hogy s z ó l á s s z e r ű e n állandósult kifejezéssel van dolgunk. (A *mexikói menyasszony* kapcsolat alkalmi változatnak látszik.) A Nagyszótár régebbi gyűjtésének egyetlen ide vonatkozó adatot tartalmazó cédulájára — 1860: „Öné lesz... Sógornőmnem van ugyan már jegyese; de e szerencsétlen vőlegényt *Mexikóba* fogjuk küldeni”: Kövér Lajos: Színművek IV, 116 — a gyűjtő fel is jegyezte: szólásszerű. A mai köznyelvben ez a kifejezés már nem járatos, ezért is tartottam szükségesnek a szokottnál hosszabb idézettel illusztrálni. Eredetere GALAMB SÁNDOR útmutatása vezetett rá. (Szíves segítségéért ez úton is köszönetet mondok.) Közlése szerint színházi körökben *mexikói vőlegény* néven emlegetik G a a l J ó z s e f „A peleskei nótárius” című népszínművének egyik alakját, Hermann, Iopfen pesti sörfőző Fanni leányának idegen országbeli vőlegényét. Mielőtt ez megjelenik a színen (a harmadik szakasz második felvonásának harmadik jelenetében), a néző már tudja, hogy Fanni mást szeret, s a leány is megmondja az esküvőre érkezett barátnőinek, hogy nem akar hozzámenni: „Csak halljátok: atyám vőlegényt hozatott nem tudom micsoda országból, kit én soha nem is láttam, s erővel ahhoz akar adni!” Hű szobalánya is hozzáteszi: „Mi nem fogadunk el ilyen ismeretlen vőlegényeket.” Erre a kar dalba kezd: „Nem kell nekünk a szegény, | Jönne bár a vőlegény | *Mexikóbul*. | Rá sem kell tekinteni, | Vissza kell őt küldeni | Az ajtóbul.” Ezzel a dallal fogadják a belépő Hermann. A darabnak egy újabb kiadásában (Magyar Népművelők Társasága kiadása: „Magyar klasszikusok” sorozat. Bp., é. n. [1938. és 1944. között]) a kiadó, Éber János ehhez a dalhoz a következő jegyzetet fűzi: „Innen lesz Hermann »*mexikói vőlegény*».”

GALAMB SÁNDOR arra is felhívta figyelmemet, hogy e dalocska célzásának hátterében egy korabeli német színdarab van. Ez a színdarab H. C l a u r e n német regény- és drámaíró (igazi nevén Karl Gottl. Sam. H e u n, 1771—1854.) „Der Bräutigam aus Mexiko oder Die Feuer- und Wasserprobe” című ötfelvonásos vígjátéka. A peleskei nótáriust 1838-ban mutatták be a Nemzeti Színházban; Claren darabját akkoriban jól ismerhette a közönség. A pesti német színházban 1823-tól kezdve játszották és 1842-ig

16 előadást ért meg (vö. KÁDÁR JOLÁN, A pesti és budai német színészet története 1812—1847. Budapest, 1923. 122). Magyarra is lefordította Komlóssy Ferenc, az ismert színész; 1830-ban Kassán mutatták be, 1834-ben a budai Várszínházban (vö. BAYER JÓZSEF, A nemzeti játékszín története. Budapest, 1887. II, 436, 465), majd 1839-ben és 1840-ben a Nemzeti Színházban is színre került (a Nemzeti Színház műsorainak az Országos Színház-történeti Múzeumban őrzött kéziratos összeállítására szerint). A *Mexikói völegény* cím, mint ez népszerű darabok címével gyakran megtörténik, szállóigévé lett (vö. pl. *vig özvegy*), így került Gaal József művébe, ebből a nagy sikerű népszínműből pedig — irodalmi adataink tanúsága szerint — a társalgási nyelvbe. Jelentése: 'idegenből jött kérő, akit senki sem ismer, s aki messziről jött emberek szokása szerint mondhat, amit akar'.

J. SOLTÉSZ KATALIN

Pindus. BENKŐ LORÁNDNAK a Nyárárdmente földrajzi neviciről írt szép monográfijában a Fintaháza határáról feljegyzett nevek közül a címszóbeli név az ismeretlen eredetűek között szerepel (MNYTK. 74. sz. 52; l. még MNny. VI, 148). Már régebben más irányú kutatás közben a fintaházi helynévvel kapcsolatban egy olyan utalásra akadtam, mely — úgy hiszem — kielégítő módon rávilágít a helynévadás körülményeire. Egy hírlapi közleményben ugyanis ezt olvastam: Fintaházán (Maros-Torda m.) „1863 tavaszán Bátky Gábor itten az Oldal nevű bokros helyen irtásba ültetett szőlőjét *Pindus*-nak nevezte el” (Kolozsvári Közlöny 1863. 39. sz. 157. l.). Bár BENKŐ helynévközleménye szerint a címszóbeli névvel jelzett terület ma szántó föld, nem kétséges, hogy ennek neve is az 1863-i névadás idejéből származik. (A fintaházi gazdálkodási viszonyokban beállott változás a századvégi nagy filoxera-pusztítással hozható kapcsolatba.) Mindez azonban csak a helynévadás és a gazdálkodás-változás körülményeit tisztázza, de a helynév eredetére nem vet fényt.

Úgy hiszem mégis, hogy ezt a helynevet is beleilleszthetjük helyneveink egyik érdekes csoportjába. A magyar nyelvterület sok pontjáról ismerünk olyan helyneveket, amelyek nyilvánvalóan egy-egy külföldi földrajzi névnek valamilyen, rendszerint ismeretlen körülmények között magyar talajba átkerült változatai. Az *Amerika*, *Babilon*, *Bécs*, *Bosznia*, *Burgundia*, *Csikágó*, *Galícia*, *Hercegovina*, *Jeruzsálem*, *Róma*, *Szibéria*, *Szicília*, *Zsodoma* (*Sodoma*) város-, tartomány- és országnevek, valamint más, itt fel nem sorolt társaik gyakran fordulnak elő a magyar helynévkincsben (MNY. XXX, 169—70, XL, 63). Magam a *Pindus* nevet is ilyennek tartom.

A fentebb felsorolt nevek néhányáról tudjuk, hogy olyan időtájban került bele helynévkincsünkbe, mikor a szóban forgó ország valamilyen, rendszerint politikai okból az országos, sőt világérdeklődés központjában állt. A múlt század harmincas éveitől kezdve a görög nép szabadságmozgalmai is felébresztették a görög nép és a görög föld iránt való érdeklődést. Ezzel állhat valamiképpen kapcsolatban az, hogy egy fintaházi birtokos újonnan ültetett szőlőjének 1863-ban a Görögország északi részén húzódó *Pindus* hegység nevét adta. Hasonló névadásra két közelebbi példát is idézhetek. Nyilván a bibliai, nagyon magas *Sinai hegy* neve szerepel a Bcegrszászról és Szilágyleléről ismert ilyen alakú szőlőhegy-névben, továbbá a maros-tordai Kibéd helynevei között lejegyzett *Sinaihegy-ora* névben. De alkalmasint ugyanilyen eredetű a Szilágy megyei Magyarcsaholyról és a Győr megyei Kajárról idézett *Sinahegy* szőlő-, pusztaszőlő-, illetőleg dűlőnév is. A Magyarcsaholyi név már egy 1768-i forrásban előfordul (MagyNemzMúz. Rhédey lt.), a többi csak a múlt század végéről ismeretes (Nyr. II, 238, XXIX, 542, XXXV, 438, XLI, 437; PETRI MÓR, Szilágy vm. mon. IV, 23). Ugyancsak a bibliai *Jerikó* magas falainak képzelet indíthatta a névadó képzeletet arra, hogy magas hegyeket illessen e névvel. Désen és Désaknán például a határban levő egy-egy hegytető neve

Jerikó ~ *Jérikó* (MNY. XXVIII, 125, XXIX, 52, XXX, 169, 171 és tölem: Dés helynevei: ErdTudFüz. 101. sz. 34) és Trencsén megyéből is ismeretes *Jericho* nevű hely (Nyr. XXX, 251). Szegedről egy városrész és egy „nyomási föld” nevét is *Jéricó*, illetőleg *Jerikó* alakban közlik (Nyr. II, 95, MNY. I, 235). Nagybánya határában a Morgó hegy aljában *Jerikóhegy* nevű helyet említenek (Nyr. II, 281; THURMANN JENŐNÉ IMREH MÁRIA „Nagybánya helynevei” című kézírata tulajdonomban.)

Ezek az analógiák arra mutatnak, hogy a címszóbeli fintaházi név is azonos lehet a görögországī *Pindus* hegységnevével. Hogy aztán maga ez a név milyen eredetű, azt magam sem tudom, de e kérdés taglalása már nem is tartozik a magyar helynévfeltár feladatai közé.

SZABÓ T. ATTILA

NYELVMŰVELÉS

Egyes helységnevé-típusaink -i képzős melléknévi származékairól

1. Nemrégiben (MNY. LII, 365—8) családneveink alaki sérthetetlenségéről íráramutattam azokra a nyelvhasználati és helyesírási szabályokra, amelyek az alapformájukban törvény védte családnevek eredeti alakját védik a toldalékos formákban. Az anyagból úgy látszott, hogy családneveink — nyilván egyértelmű rekonstruálhatóságuk érdekében is — általában a változatlan alapforma + formáns képlet elérésére törekednek nyelvi tekintetben (pl. *sólymok*, *kezet*; de: *Sólyomok*, *Kézek* stb.); s hogy egyértelmű rekonstruálhatóságukat szolgálják a velük kapcsolatos helyesírási szabályok is (pl. *toll+val* = *tollal*; de: *Szél+vel* = *Szél-lel* stb.).

Most a helységnevek egyes típusainak -i képzős származékait vizsgálom meg hasonló szemmel. A l a p f o r m á j u k b a n ma helységneveinket éppen úgy törvény rögzíti és védi, mint családneveinket; s nyilván az azonosító funkció jobb betöltésének biztosítására született a századforduló táján az a rendelet is, amely megszüntette az ország területén belül a településnevek homonimiáját, azaz — nagyrészt előtagokkal — differenciálta az azonos alakú helységneveket.

2. De vannak nyomok arra is, hogy e nevek sérthetetlenségét és egyértelmű rekonstruálhatóságát nemcsak a rendeletek védik, hanem — a családnevekhez hasonlóan — a helyesírási és nyelvi szabályok is; s ezek nem is csak alapformáikban, hanem — ismét hasonlóan a családnevekhez — toldalékos alakjaikban is.

Így aligha véletlen például, hogy az a helyesírási szabály, amely a tulajdonnevek -*val*, -*vel* ragos alakjaiban megtiltotta a kettőzés csonkítását (pl. *Tihanynyal*, *Szilágygyal*; így a helyesírási szabályzatokban 1923—1946 között mindig), hatályának időtartama alatt kiterjedt a helységnevekre is. (Formális voltára l. MNY. LII, 366; elhalásának történetére: DEME, Magyarázat² 27—8).

Nyilván az egyértelműség és félreérthetlenség törekvése hozta létre helységneveinkkel kapcsolatban azt a szabályt is, amelyet helyesírási kódexeink így fogalmaztak meg: „Postai küldeményeken a helyneveket r a g o z a t l a n u l írjuk, hogy tévedés ne történhessék, mert van *Bágy* és *Bágyon*, *Topolya* és *Topolyán*, *Tura* és *Turán* helynév” (az 1936. évi kiadás 199. pontjában; de így már az 1932. évi kiadástól, s így még az 1950. évi kiadás 180. pontjában is). Ezt a sort még megtoldhatjuk a következőkkel van *Kám* és *Kámon*¹, *Csépa* és *Csepán*, *Zala* és *Zalán*, *Vaja* és *Vaján* stb. — Itt kiemel-

¹ Adatok itt és később is mindig az 1941. évi kiadású hivatalos helységnevtárból. Ezért külön forrásjelzést sehol sem használok.

ném: helyesírási szabályzatunk — szerintem igen helyesen — szükségét érezte e ponton a gyakorlat, a félreérthetetlen ség érdekében határozottan fölhívni a figyelmet erre a nyelvhasználati kérdésre, mindaddig, amíg a ragozás szokása s ezzel a félreértés veszélye fennállt. A ragozott alak sem helyesírási, sem pedig nyelvi szempontból nem lenne hibás, de a gyakorlatban félreérthető, s már ezért is helytelen a használata.

Nem olyan határozottan s nem is olyan megállapodottan, mint a családnevek, de bizonyos tekintetben helységneveink is eltérő fejlődési tendenciát mutatnak formansos alakjaikat illetően. Azt már nyelvtudományunk is kénytelen elismerni, hogy például a minőségi hangváltás helységneveink töveiben nem kötelező érvényű: a *brassai* és *brassói*, *somlyai* és *somlyói*, *gyergyai* és *gyergyói* stb. pároknak mindkét tagját el szokás fogadni helyesnek, jogosnak (így pl. Msn. VII, 27). S ez a fejlődés nem is olyan új, mint gondolnánk. Nem tudom, mikor alakultak ki nemesi előneveink, de azokat legnagyobbbrészt már változatlan alapforma + *i* alakúnak találjuk az ugyanabból keletkezett családnév töváltásos alakjaival ellentétben. Csak egy-két példát: *makói Makay*, *csiksomlyói Somlyai*, *nagykállói Kállay*, *hubói Hubay* (adatok KEMPELEN BÉLÁNAK „Magyar nemes családok” című művéből, I. kötet. 1911.). — De megtagadnak egyéb töváltakozási törvényeket is. Így például *Sobri Jóska Soboron* született, tehát *sobori* ember (így: SzNép. 1955. XII. 4.). A *szentléleki Adeji* család (KEMPELEN: i. m.) nem *szentlelki*. *Siter* helyneveünk formansos alakjai nem: *Sitren*, *sitri*, hanem: *Siteren*, *siteri*. S hasonlóan *Szöllősgyőrök*, *Szomajon*, *Tasnádbajom*, *Torony*, *Üröm*, *Köröm*; *Újfehértó*, *Halastó*, *Tófü*; *Gátér*, *Septér*, *Soroksár* stb. helyneveünk sem toldó-vesztő, illetőleg nem *v-* tövű s nem is időtartam-váltakoztató a formansos alakokban (tehát nem: *szomajmi*, *újfehértavi*, *Septeret* stb.), hanem közvetlenül a változatlan tőalakhoz veszi a formansokat (*szomajomi*, *újfehértói*, *Septért* stb.); ahogyan magánhangzó nélküli a formansos alakja ezeknek is: *Tófej*, *Kisvásárhely*, *Szamoshéviz* stb., s ahogyan — az utótagjául álló közsző *a*-jával szemben — *o* van ebben: *Tóhátot*.

Mindez nyilván azért alakul így, mert a közsözavaktól való alak elválás lehetőségét a tulajdonnevek jelentésbeli elszigetelődése már megteremtette; s így a töváltakozási törvények nem egy esetben csak a *k a d á l y o z n á k* a helyes rekonstrukciót, azaz veszélyeztetnék a sérthetetlen ség elvét. Valóban nehéz például a *dombai*, a *dobai* és a *tápai* vagy a *derecskei* és a *deregyei* melléknevekből kétség nélkül megállapítani, hogy ezek nem mechanikusan egy *Domba*, *Doba*, *Tápa*, *Derecske*, *Deregye* vagy *Dombó*, *Dobó*, *Tápó*, *Derecskő*, *Deregyő* sorra mennek vissza, hanem az azonos típusú melléknevek egy eléggé heterogén *Dombó*, *Doba*, *Tápé*, *Derecske*, *Deregyő* sor képviselői. Amikor van *Berezna*, *Bita*, *Bócsa*, *Boda*, *Doba*; *Beretke*, *Besence*, *Bicske*, *Cséke* stb. a *Makó*, *Kálló*, *Somló*; *Jeszenő*, *Deregyő*, *Szendrő* stb. mellett, akkor az *ó ~ a*, *ö ~ e* töváltakoztatás törvénye rekonstruálhatatlan alakokat eredményez. S hasonló okokból nem értek egyet a *szezhalomi*, *Szezhalomon*, *sashalomi*, *Sashalomon* stb. alakok hibáztatásával sem (vö.: ZOLNAI GYULA: Msn. V, 24; M. J.: MNy. XXXI, 354—5), sem pedig azzal, hogy „a *hegyeshalomi* kifejezés tipikusan német írásforma. A német *Jena-er Glas*-t ír” (Msn. VIII, 199). Engem igen megdöbbentenek mind az előbb fölhozott tények, mind pedig a MELICH említette *zsitvatoroki* (nem pedig: *zsitvatorki*) béke (MNy. XXXI, 354). Annál is inkább, mert — erre még visszatérek — a *-halmi* alak nem egyértelmű, belőle az alapforma nem rekonstruálható jól.

Egyes vidékek nyelvhasználatában van törekvés arra, hogy a helységnevek *-i* képzős származékában elizió következzen be, azaz a névnek tövégi *a*, *e* hangja elessék a melléknévképző *-i*-je előtt. Jó néhány családnévünk alakult így — persze meg lehetőszen régen —; ilyen a *Bátky*, *Récsy*, *Berzeviczy* a *Bátka*, *Récse*, *Berzevice* helységnevből (JAKUBOVICH: MNy. XIV, 145). De vannak mai melléknévi adatok is e saját-

ságra; úgy látom, főleg a nyelvterület keleti—északkeleti részéről, vagyis onnét, ahol a két találkozó magánhangzó egyike közzsókban is hajlamos a kiesésre (erre vö.: CsÜRY: MNy. XXV, 12, 344; HORGER: MNy. XXV, 253). Néhány példa: *bányi*, *nagybányi* a *Nagybánya* mellékneveként (Msn. XIII, 92; MNy. XIV, 145); *derecski* határ a *Derecske* helynév mellékneveként (MNy. XVII, 215); *nyírbaktiak*, *kassi*, *kalsi*, *kisvárdi* a *Nyírbakta*, *Kassa*, *Kalsa*, *Kisvárd*a helységnevek mellékneveként (MNy. XIV, 145); *kemecsi*, *luki*, *ricsi*, *piricsi* a *Kemecse*, *Luka*, *Ricse*, *Piricse* helységnevek mellékneveként (saját gyűjtésem); *szei* (*vonat*) *Tápiószéle* helységneveként (saját gyűjtésem).

Ezt a tendenciát azonban köznyelvünk nem fogadja el, s nyelvtudományunk sem szentesíti. A köznyelvi használatot inkább az jellemzi e kérdésben, hogy az említett helységnevből származó családnevekhez ugyanazon helységnevből származó előnevük már csonkítatlan formában járul: *bátkai* *Bátky*, *récsei* *Récsy*, *berzevicei* *Berzeviczy* stb. (JAKUBOVICH: i. h.), *vajai* *Vay* (KEMPELEN i. m.). S hogy ez nem új, annak bizonyítására most csak egyetlen példát 1551-ből: *Wajaj Jbranij Ferenc* (PAPP LÁSZLÓ szíves közlése). — Köznyelvünk nyilván azért is tiltakozik az ilyesféle elízió ellen, mert ezzel az alapforma tulajdonképpen rekonstruálhatatlanná válik, illetőleg egy-egy melléknévi alak esetleg kétértelművé. Van ugyanis *Baj* és *Baja*, *Csép* és *Csépa*, *Pat* és *Pata*, *Kány* és *Kánya*, *Mány* és *Mánya*, *Torony* és *Toronya*, *Baks* és *Baksa*, *Majs* és (*Kiskun*)*majsa*; másrészt meg *Bakta* és *Bakti*, *Rák*a és *Ráksi*; sőt *Bors*, *Borsa* és *Borsi* helységneveink is. Ha az elíziót ezekben engednők érvényesülni, a *baji*, *csépi*, *pati* stb. meg a *bakti*, *ráksi* alak kétértelmű, a *borsi* alak pedig három értelmű lenne. Az ilyen azonban zavarná a nyelvnek azt a funkcióját, hogy mondanivalónkat pontosan, egyértelműen közölhessük általa; ilyen egybeesést a nyelv intézményesen nem bírna el. A regionális használatban ez esetleg nem zavaró, hiszen a környékbeliek nyilván tudják, hogy *ráksi*, *borsi* stb. melléknevek melyik községre vonatkozik. Ámde mai fejlődésünk régen túljutott már azon a szakaszon, amelyben a helységnevek használata még csak regionális igényeket volt hivatva kielégíteni. Ma, amikor az egyes falvak termelőszövetkezetei, állami gazdaságai, gépállomásai, iskolái stb. igen sokat szerepelnek a sajtóban, mégpedig a telephelyük melléknévi formájával kezdődő hivatalos nevükön (pl. a *ceglédi Dózsa Tsz*; a *Pátyi Gépállomás*, a *Dömsödi Általános Iskola*), amikor tehát a helységnevek melléknévi alakjának már nemcsak regionális, hanem országos közönség számára van azonosító funkciója, aligha lenne megengedhető az, hogy például ugyanaz a *Ráksi Általános Iskola* elnevezés jelölje a *Rák*a és a *Ráksi* községben működő iskolát egyaránt.

Nyelvünk fejlődése tehát — nyilván ismét a tulajdonnevek elszigetelődésének eredményeként, de egyben sérthetetlenségük s azonnali és kétség nélküli rekonstruálhatóságuk érdekében is — elvetette a fenti típusban az elíziós megoldást, mint nem mindig egyértelműt; s helyette az *-i* képzős melléknevet változatlan alapforma + *i* felépítésben használja. — De összefoglalóan is azt látjuk: nyelvünk spontán fejlődésének általános tendenciája a helységnevekkel kapcsolatban az, hogy azonosító funkciójukat elsődlegesnek és legfontosabbnak véve, kivonja őket a töváltakoztatás, a tövégi elízió és általában is bármiféle deformáló szabály hatálya alól, biztosítva számukra a formans alakokban is legcélszerűbb változatlan alapforma + formans szerkezetet.

3. Ettől az egyre általánosabbá váló törekvéstől eltér, s neki szögesen ellentmond helységneveinknek ma érvényes két töcsonkító szabálya, amelyet helyesírási szabályzatunk a nyelvművelő hagyomány alapján így fogalmaz meg: „A *-falva*, *-földsé*, *-háza*, *-telke* utótagú helységnevek *-i* képzős, kis kezdőbetűs származékában elhagyjuk a szóvégi *a*, *e*-t: *pálfalvi*, *gutorföldi*, *nyíregyházi*, *jánostelki* stb.” — „Az *-i* végű helység-

nevekből való *-i* képzős, kis kezdőbetűs származékok végén egy *-i*-t írunk; az *Almádi*; *Némedi*, *Oroszi*, *Tamási*; *Batumi*, *Gori*, *Helsinki*, *Pompeji*; stb. helységnévből képzett melléknév tehát: *almádi*, *némedi*, *oroszi*, *tamási*; *batumi*, *gori*, *helsinki*, *pompeji*; stb.” (1954. évi kiadás 257., 258. pont).

E két szabály ellene látszik mondani annak a törekvésnek, amelyet helységneveink formansos alakjain az előbbieken megfigyeltünk. A kettő sem eredetében, sem jellegében nem azonosítható; mégis eléggé közösen kell tárgyalnunk őket a továbbiakban, mivel a törendszer *r e n d s z e r*, s egy-egy típusának sorsa összefügg a többiével. Ezt talán nem nehéz bizonyítanunk: nyilvánvaló, hogy a *somlai*, *kállai* alakokbeli *t*óváltás nem okozna problémát, ha *kassi*, *nyírbakti* állna mellettük; hiszen a *somlai* ~ *kassai* éppúgy jól differenciált pár lenne, mint a *somlói* ~ *kassai*. Itt veszélyessé csak a *t*óváltó, de nem elíziós rendszernek *somlai* ~ *kassai* egybeesése válik, s ezért föltehető, hogy az elízió köznyelvi hiányának nem kis része volt a *t*óváltakoztatás megszűnésének megindításában. — Megfigyelésem szerint — ez a továbbiakban talán bebizonyosodik — hasonló módon szorosan összefügg a két tárgyalandó elíziós szabály kérdése történeti és normatív vonatkozásukban egyaránt.

Az elsőben azt érdemes kiemelnünk, hogy a szabályzat mostani kiadása rá mindössze négy köznévi utótagot említ, ezekre nézve határozottan állást is foglal; a többi hasonlóról viszont egyáltalában nem rendelkezik. Felsorolásában NAGY J. BÉLA többet említ: a fentiekén kívül ide vonja a *-hida* és a *-vize* utótagot is (Msn. XII, 159). Változó számú példán közli ezt a szabályt az akadémiai helyesírási szabályzatnak az 1900. évi javaslata, illetőleg az 1901. évi kiadása óta minden változata. DENGLNél az említettekén kívül ide kerül a *-halma* utótag is (i. m. 165—6). Ám sem pontos felsorolást nem találunk sehol e kritikus utótagok állományáról, sem pedig olyan általános megfogalmazást, hogy m i n d e n birtokos személyragozott közszoí utótagú helységnévnek csonkított *t*övé az *-i* képzős formája. — A másodikkal kapcsolatban a szabály érvényességi körével nincsenek ilyen problémák: szabályzataink az említett 1900. évi javaslat, illetőleg az 1901. évi kiadás óta ezt a szabályt eléggé általánosan fogalmazzák meg; először főleg a magyar *oroszi*, *piski*, *petri* alakokkal illusztrálva, de azután hamarosan hozzájuk csatolva az idegen *pompeji*, *assisi*, *helsinki* példát is. (Vö. még ZOLNAI: Msn. XIII, 89.)

A *-háza* típusú utótagoknak *-házi* alakú melléknévi származékát HORGER a helységnévnek eredetileg birtokos személyrag nélküli alapformájából (pl. *Orosház*) magyarazza (MNY. XXIV, 14; hasonlóan ZOLNAI: uo. 200). DENGL az újabban terjedező *-házi* típusú melléknévi alakokat a birtokos személyragot fölvettt alapforma mintájára éíthető analógiával keletkezetteknek tartja; mégis helyteleníti (Msn. XII, 15; hasonlóan ZOLNAI: i. h.). — Érdekes a helytelenítés, illetőleg az elíziós szabály megfogalmazási erősségének fokozatos fejlődése is. SIMONYI még így ír: „az uralkodó nyelvszokás, h a j ó l t u d j u k, a rövidebb *nyíregyházi*-t, *félegyházi*-t használja . . . A *jánoshida*-iak is v a l ó s z í n ű l e g *jánoshidai*-nak nevezik magukat (az efféle adatok közlését ügyfeleinktől szívesen vennők) . . . Szintűgy n e v e z i k *piski* hídnak a *piski*-i hidat (mint írónak! olvassuk . . .)” (Nyr. IX, 368—9). Ilyenféleképpen JAKUBOVICH is: „A régi és a népnyelvben, s r e s z b e n az irodalmiban és a köznyelvben is” *falvi*, *házi*, *hídi* használatos (MNY. XIV, 145; a ritkítás mindkét szerzőnél tőlem ered). — Jóval határozottabban ZOLNAI: „az *-i* *t*óvéghang m i n d i g [saját ritkítása!] kiesik: *Piski*: *piski* híd, *Oroszi*: *oroszi* pap; *Assisi*: *Assisi* Szent Ferenc. *Piski*-i, *oroszi*-i, *assisi*-i nemcsak hangtanilag helytelen, hanem ejtésre is feszes és mesterkelt” (MNY. XX, 44). Eléggé hasonlóan NAGY J. BÉLA: „A *lászófalvai* és *nyíregyházi* szóalakok az iskolát járt, de nyelvünk t ő r t é n e t é t nem ismerő emberek okoskodásának szülötte” (Msn. XII, 159). Ugyanígy ZOLNAI: „az *orosháza*-i, *mihályháza*-i alakok csak nyelvtani ismeretekben jártas, tőszóíró és képzőről tájékozott, pontoskodó emberek találmányai lehetnek, és csak utólag

támadtak a művelt beszélő ajkán” (MNY. XXIV, 199). KOVALOVSKY szerint is „felesleges fontoskodás” a *nyíregyházai*, *balászfalvai* stb.; szerinte „az újságíróknak és az egyszerű beszélőknek arra az ismertszábrályra kellene gondolniuk, hogy az -i-vel végződő, valamint az -a, -e, -ja, -je birtokos személyragos szavakból képzett melléknév -i-je előtt a birtokos személyrag elmarad, illetőleg megrövidül” (NYFK. 187, 186; a ritkítások az utóbbi három szerzőnél is az enyémekek).

Mint az egymás mellé tett idézetekből látszik: a szabály — nem is annyira érvényében, mint amennyire megfogalmazásában — fokozatosan erősödő fejlődéssel nyerte el mai szigorú és kizárólagos formáját. Érdekesek az érvek is. Az egyik szerint a mai beszélőnek a nyelv történetét is ismernie kell ahhoz, hogy helyesen beszéljen; a másik szerint beszéd közben szabályokra kell gondolnunk; a harmadik szerint viszont a szabályok ismerete szinte káros, mert ami a nyelvben ezek alapján újonnan keletkezett, az úgyis cleve hibás. A szerzők persze az ilyen éles megfogalmazást nyilván nem vállalnák; de szövegükben mégiscsak az a lényeg, amit itt összefoglaltam belőlük. — Még tanulságosabb a bizonyító példaanyag. Egy újságot megróva, amely Tiszának *félegyházai* beszédéről ír, LEHR a Tiszától elhangzott *félegyházi* alakon kívül Petőfire (XIX. sz. közepe!) hivatkozik, majd nyomósítással *Félegyházi* Tamásnak e melléknévből alakult tulajdonnévére (XVI. sz.!).

Ellenvetés a fenti két szabály közül az egyik, a *-falvi* típus ellen nyelvész részéről eddig el sem igen hangzott; a másik, a *helsinki* típus ellen is mindössze egy: ZOLNAI GYULÁÉ. De ő is csak arra törekedett, hogy — a magyar és a legismertebb idegen helységnevek csonkított alakú származékának meghagyásával — csak a kevésbé ismert idegen nevekben hártsa el a csonkítás kötelezettségét; azaz hogy az *oroszi* pap és *Assisi* Szent Ferenc mellett és ellenére írassunk ilyeneket: *rütsijärvi*, *viütsari* (Msn. XIII, 89, 93).

Ennek a két töcsonkító szabálynak az az eredménye, hogy helységneveinknek bizonyos típusai nem rekonstruálhatók egyértelműen az -i képzős formákból az illető helységnév ismerete nélkül. Ennek próbájaként KEMPELEN idézett munkájából kiírtam néhány nemesi családot előnevestül¹, s elég sok kollégámat és ismerősömet megkértem, hogy az előnevekből — amelyek természetesen mind helységneveknél -i képzős melléknévi származékai — következtessék vissza az illető család származási helyét. A következő neveket vettem: *székesfehérvári* Ábel, *köröspataki* Ábrahám, *köröspataki* Ács, *poklostelki* Ács, *becskeházi* Aczél, *erdőberek* Aczél, *nagybári* Aczél, *berkesz-pataki* Ágoston, *halásztelki* Alafy, *récsi* Albertffi, *szamosújvárnémeti* Alszezi, *szilágycsentszirályi* Alszezi, *szilágycséh* Ambrus, *páskaházi* Anderkő, *jarkaslaki* András. Szándékosan úgy válogattam, hogy minden típus képviselve legyen, azaz például *Köröspatak*, *Berkesz-pataka*, *Nagybári* stb. egyaránt. — A próba igazolta sejtésemet: egyetlen szaktársamnak sem sikerült a melléknévi formákból hiba nélkül visszakövetkeztetnie a megfelelő helységneveket. S ez bizonyította: e töcsonkító törvények eredményeképpen nyelvünk ezen a ponton jelenleg nem alkalmas a gondolatok és tények pontos közlésére; azaz nem tölti be funkcióját a kellő tökéletességgel.

A fentiekén kívül erre még a következő próbákat tettem: Többeket megkértem, hogy a *járm*, *kenyeri*, *bozzai*, *nárai* mellékevekből következtessék vissza azokat a helyneveket, amelyekből származnak. *Járom* és *Járma*, *Kenyér* és *Kenyér*; *Nára* és *Nárá*, *Bozza*: ezek voltak általában a kikövetkeztetett alakok. Szinte alig talált el valaki csak

¹ A nemesi előnevekről nyelvi felépítésük és keletkezésük története tekintetében nyelvész körökben eléggé erős az elítélő vélemény. Ez nem is jogtalan. Itt leírt kísérleteim számára mégis felhasználhatók voltak, hiszen — éppen, mert gyakran eléggé fiatalok — rendszerint csak ugyanazok a töváltakozási szabályok érvényesülnek bennük, amelyek a helységnevek -i képzős mellékeveinek megalkotásakor mai köznyelvünkben is kötelezőek.

egyedül. Némi rávezetéssel azután a *Jármé* és *Kenyeri* helységnevet még csak sikerült kitaláltatnom; de a *Kóka*, *Harka* stb. ismeretében *Nárai* és *Bozzai* helységnévre senki sem gondolt. — Problémát okozott azután sokaknak a *Betfia* helységnév melléknevének megalkotása. Akik a „közismert szabályokra gondoltak” — mint ezt egyes szerzők szerint beszéd közben tenni kell —, azok hajlamosak lettek volna elhagyni a végéről a birtokos személyragnak érezhető *-a-t*; ám az így keletkezett *betfii* alakot a másik szabály értelmében még megcsönkítandónak érezték, s így végül a *Betfia* helységnév mellékneveként ez jött ki: *betfi*. Az így támadt alakulatból azután megpróbáltam mással az alapformát rekonstruáltatni, de teljesen sikertelenül.

Nyelvünk tehát e szabályok miatt az említett ponton *objektíve* nem képes mindenki számára tökéletesen betölteni funkcióját. Nyilván ez a forrása annak az egyre növekvő *szubjektív* ellenállásnak, amelyet a beszélők részéről e szabályok érvényesítése ellen tapasztalunk. Ennek az ellenállásnak az erősödését tükrözi a szabálysértések elleni megrovásnak korábban bemutatott erősödése és szaporodása; bizonyítja közönségszolgálati tapasztalatom, amely arra mutat, hogy a telefonon felvilágosítottak e szabályokat egyre kevésbé hajlandók elfogadni. Mindezek persze közvetett bizonyítékok. Közvetlen bizonyíték, azaz írásos anyag nem sok van rá; de olykor keresés nélkül is szemünkbe ötlük: a vasúti kocsikban kirakott fényképek alatt *mátraházi* üdülőről olvashatunk; a rádióban is hallhatjuk így: *cibakházi* (1956. I. 22.); s már a nemesi előnevek közt is találunk ilyet: *lökősházi* Andor (KEMPELEN i. m.). Hogy a sajtóban és egyéb forrásokban ilyen típusú adatok nemigen fordulnak elő, az nyilván azért van, mert helyesírási szabályzatunk e kérdést — noha elsősorban nem is helyesírási, hanem nyelvhasználati — igen szigorúan rendezi.

Mégis — LŐRINCZE LAJOS figyelmeztetésére — érdekes ingadozást, bizonytalan-ságot figyelhettem meg egyetlen művön belül: az 1956. évi nyári autóbusz-menetrendben. E gyakorlati használatra szánt meglehetősen publikus mű szerkesztőjében nyilván nagy harcot vívott egyrészt a töcsönkítő szabály ismerete, másrészt viszont a félreérthetlenség és felismerhetőség igénye; s talán némileg a — nem egyszer esetleg helyi használaton alapuló — szokás is. Íme, e harc eredménye a megállónevek egy részének tökrében (l. a betűrendes mutatót): *Andráshidai* elágazás, *Bartlahidai* elágazás, *Jánoshidai* elágazás, *Sárhidai* elágazás; *Töltéstavai* elágazás; *Boldogkőváraljai* elágazás; *Pusztatollakai* elágazás; — *Ágasegyházi* elágazás, *Nyíregyházi* elágazás, de: *Átokházi* tanyák, *Cibakházi* elágazás, *Lipótházi* bejáró út, *Felsőnyáregyházi* elágazás, *Kerekegyházi* elágazás, *Kiskunfélegyházi* Gépk. Köz. V.; — *Benczúrjalvai* elágazás, de: *Sajólászlófalvi* elágazás, *Szentimrefalvi* elágazás; — *Pálmonostori* elágazás (*Pálmonostora!*); — *Pannonhalmi* elágazás, de: *Máriahalmi* elágazás, sőt: *Ásothalmi* elágazás (*Ásothalom!*); s végül, de nem utolsósorban: *Boldogkőújfalvi* elágazás, *Máriaújfalvi* bejáró út, de: *Bankfalusi* elágazás (?), *Tótfalusi* völgy. — Magyarázat, azt hiszem, szükségtelen; bár persze e felsorolás részéről egyelőre nem érvelés, csak pusztá tényleírás.

A *sashalmi* ~ *sashalmi* alak vitája közben ZOLNAI érdekes szempontot vetett föl: a nyelvbeli megkülönböztetés törekvéseit. Ezt írja: „A nyelvbeli különböztetés jelensége ugyanis akkor szokott föllépni, amikor ezt valamely szónak két külön fogalomkörbe tartozó jelentése úgy kívánja” (Msn. V, 24). Példának a családneveknek a köznevektől való töváltózási elkülönülését hozza fel; ám a földrajzi nevek esetében a megkülönböztetés szükségét elhárítja. Márpedig szerintem a földrajzi nevek éppúgy a *tulajdonnevek* közé tartoznak, mint a családnevek; s — mint bemutattam — bennük is éppúgy megvan az elkülönülés tendenciája. S ami még fontosabb: nemcsak a közszavaktól való elkülönülés, hanem ugyanúgy az egymástól kategóriánként való elkülönülés is. Fejlődésünk arra törekszik, hogy a földrajzi s közelebbről a helységnevekben külön kategóriának maradjon meg az *-i* képzős alakosorban az,

ami az alapformák alaksorában sem azonos. Ezt a rekonstruálhatóság, az egyértelműség, a fölismerhetőség törekvése magyarázza.

4. A helyesírási szabályzat legújabb kiadásának előkészítésekor ez ügyben folytatott tárgyalásokból azt kellett látnom, hogy nem ismerjük fel eléggé azt a félrcéltési veszélyt, amelyet e szabályoknak merev végrehajtása rejt magában. Sőt volt olyan álláspont is, amely szerint a *nyíregyházi*, *félegyházi* stb. alak teljesen egyértelmű, hiszen csak *-háza* utótagú helységneveink vannak, *-ház* utótagúak nincsenek; s nem hordja magában a tévedés veszélyét az *almádi* alak típus sem, mert a benne rejlő helységnév vagy ismert, vagy könnyen fölismerhető. — Hogy a kérdés sokkal bonyolultabb, és sokkal nagyobb területre terjed ki, mint ahogyan az ilyen elhárító megfogalmazásokból gondolható lenne, arra hadd mutassak be némi anyagot. Az említett 1941. évi hivatalos helységnévtárból — a teljességnek különösebb igénye nélkül — kiírogattam jónéhány olyan helységnév-típust, amelyiknél az *-i* képzős melléknévi származék egyértelműsége a már említett, jelenleg érvényes és kötelező szabályok szerint nincsen biztosítva; s ezt az anyagot kiegészítettem egy-két helységnévvel más forrásokból is.¹

Vegyük először utótagok szerint rendezve a birtokos személyragos közsőzóra végződőket: *-k e r é k*: *Nagykereki*; *Magyarókeréke*; *Somkerék*; *Nagybecskerek*. Mellékneveik az érvényes szabályok szerint: *nagykereki*, *magyarókeréki*, *somkeréki*, *nagybecskereki*. — *-h a l o m*: *Halmi*; *Jánoshalma*, *Jászájkóhalma*; *Héhalom*, *Szihalom*, *Hegyeshalom*; *Herceghalom*. Mellékneveik az érvényes szabályok szerint: *halmi*, *jánoshalmi* stb., *héhalmi* stb. — *-t e l e k*: *Mezőtelki*, *Telki*; *Jánostelke*, *Gyulatelke*, *Jákótelke*, *Cegőtelke*, *Kelemenelke*; *Kistelek*, *Cséhtelek*, *Marostelek*, *Jásztelek*, *Vártelek*, *Kőtelek*. Mellékneveik az érvényes szabályok szerint: *mezőtelki* stb., *jánostelki* stb., *kistelki* stb. — Az említettekben tehát az azonos típusú melléknevek négy, illetőleg három különböző típusú alapformát vannak hivatva képviselni.

-d o m b: *Kozmadombja*, *Szenikozmadombja*; *Várdomb*. Melléknevcik az érvényes szabályok szerint: *kozmadombi* stb., *várdombi*. — *-f a*: *Körtvélyfája*, *Abafája*; *Patosfa*, *Kemenespálfa*, *Martonfa*, *Megyefa*, *Nagybudafa*. A *-fája* és a *-ja* utótag etimológiailag valószínűleg nem mindenütt azonos, de az érvényes szabályok szerint képzett melléknevekben egybeesik: *körtvélyfai* stb., *patosfai* stb. — *-f a l u*: *Csománfalva*, *Zádorfalva*, *Décsfalva*; *Pándorfalu*, *Harasztifalu*, *Egyházasfalva*, *Cserépfalu*, *Jávorfalu*, *Feketefalu*, *Felsőberekfalva*. Melléknévi alakjuk szabálya vitás; cikkem végén még visszatérek rá. — *-f ö l d*: *Gutorföldre*, *Dömeiföldre*, *Pálföldre*; *Csörnyeföld*, *Égenföld*, *Márokföld*, *Szárfföld*, *Saljföld*. Melléknévi alakjaik az érvényes szabályok szerint: *gutorföldi* stb., *csörnyeföldi* stb. — *-h á z* és *-e g y h á z*: *Cibakháza*, *Deményháza*, *Marokháza*, *Fintaháza*, *Szolgaegyháza*, *Kerekegyháza*; *Fityeház*, *Hajdúhadház*, *Derekegyház*, *Dombegyház*, *Kisfehéregyház*. Mellékneveik az érvényes szabályok szerint: *cibakházi* stb., *fityeházi* stb.; illetőleg *szolgaegyházi* stb., *derekegyházi* stb. — *-h í d*: *Domahida*, *Kovácsida*, *Jánoshida*, *Mórichida*, *Kehida*, *Bánhida*; *Megyehíd*, *Óhid*, *Székelyhid*, *Szamosborhid*. Mellékneveik az érvényes szabályok szerint: *domahídi* stb., *megyehídi* stb. — *-k ú t*: *Gyalakuta*; *Érköbölkút*, *Keszöhidegykút*, *Kissomkút*. Mellékneveik az érvényes szabályok szerint: *gyalakúti*, *érköbölkúti* stb. — *-l a k*: *Farkaslaka*, *Maroslaka*, *Körösbánlaka*, *Pósalaka*, *Magyarpéterlaka*; *Géderlak*, *Kacorlak*, *Répcelak*,

¹ Tudom, hogy helységneveinknek egy — nem is kicsiny — része tudatos vagy még találékosan szólva: tudákos alkotás vagy alakítás eredménye, s így fölös számban akadnak frissek, sőt torzák is. Ám ezt itt mégsem veszem figyelembe, mert amióta a hivatalosan bejegyzett helységneveket a törvény rögzíti és védi, azóta ezek az azonosító funkció szempontjából nem jők vagy rosszak, hanem v a n n a k; tehát adottak, és — sajnos — olyanok, amilyenek.

Magyarlak, Kéttornyúlak, Vindornyalak. Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *farkaslaki stb., géderlaki stb.* — *-m ez ő*: *Istenmezeje, Bodrogamező, Búzamező, Sósmező, Ispánmező, Blenkemező.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *istenmezei, bodrogamezei stb.* — *-p a l á n k*: *Várpalánka, Drégelypalánk.* Etimológiailag lehet, hogy nem egy eredetűek; de az érvényes szabályok szerint melléknévek: *várpalánki, drégelypalánki.* — *-p a t a k*: *Disznópataka, Lápospataka, Zalapataka; Egerpatak, Hármaspatak, Kabolapatak, Dióspatak, Érpatak, Felsőpatak, Sárospatak.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *disznópataki stb., egerpataki stb.* — *-r é v*: *Péterréve; Királyrév, Lórév, Nagyrév.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *péterrévi, királyrévi stb.* — *-s z á d*: *Erdőszáda; Bikszád.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *erdőszádi, bikszádi.* — *-s z é k*: *Biteszéke; Bátaszék.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *biteszéki; bátaszéki.* — *-t ő*: *Töltéstava; Árpástó, Újfehértó, Hottó.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint már nem esnek egybe; de a *töltéstavi* melléknév csábít *Töltéstó* alak vissza-következtetésére. — *-t o r o n y*: *Csáktornya, R. Buzadtornya; Verestorony.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *csáktornyi, verestornyi*; bár itt talán a nyelvművelők is belenyugodnának már a *csáktornyai* és *verestornyi* alakba (de milyen megokolással?!). — *-v á s á r*: *Pétervására; Martonvásár.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *pétervásári, martonvásári.* — *-v ö l g y*: (*Becsvölgye*): *Egervölgy, Okorvölgy, Lóznavölgy, Jácorvölgy, Szentgyörgyvölgy.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: (*becsvölgyi*), *egervölgyi stb.*

Az említettekben tehát az azonos típusú melléknévek — egy-két kivétellel — két különböző típusú alapformát vannak hivatva képviselni. Lehet, hogy valaki túlságos következetességnek tartaná a szabályoknak mindegyik típuson való érvényesítését. De akkor határokat kellene vonni, s nem tudom hol, s főleg milyen megokolással. A helyesírás szabályzat jelenlegi betűi ezt a következetességet nem írják elő; ám szelleméből ez következik.

Ami az *-i* végűeket illeti, itt vegyük előre a teljesen egybeeső példákat, vagyis azokat a helységneveket, amelyek önállóan élnek *-i* végű és *-i* nélküli alapformában. Az adatok: *Borsi* és *Bors*, *Csapi* és *Csap*, *Geszi* és *Geszt*, *Hegyi* és *Hegy*, *Komjáti* és *Komját*, *Korláti* és *Korlát*, *Nagykónyi* és *Kóny*, *Óvári* és *Óvár*, *Szilágyi* és *Szilágy*, *Szücsi* és *Szücs*, *Udvári* és *Udvar*. Nyilvánvaló, hogy ezeknek az érvényben levő szabályok szerint képzett *borsi, csapi, geszi stb.* melléknévi alakja elháríthatatlanul kettős jelentésű, két külön alapformának egybeeső származéka; s ez annál inkább megengedhetetlen, mivel az *Óvári Általános Iskola* elnevezésben sem a beszédkörnyezet, sem a nyelvi vagy a külső „mező” nem igazítja el a hallgatót e homonimikus egybeesés alkalmi értékéről. Az ilyen alakok nemhogy a helységnevet nem ismerő laikus, hanem — ha megyjük véletlenül ki nincs írva — még a hivatalos helységnevtárt forgató hivatalos tényezők számára is reménytelenül rekonstruálhatatlanok.

Nem ekkora, de hasonló — a birtokos személyragos végűekkel pedig azonos mértékű — nehézségeket okoznak jelenlegi szabályaink a többi *-i* végű helységnév melléknévi alakjaiban. Vegyük először a közszói utótagúakat a következő csoportokba szedve: A) földrajzi köznévi utótagúak; B) népnévi utótagúak; C) foglalkozásnévi utótagúak; D) keresztnévi utótagúak; E) egy kategorizálhatatlan utótagú típus: A) *-b e r e k*: *Pusztaberki, Nagyberki; Szárazberék, Tiszaberék.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *pusztaberki stb., szárazberki stb.* — *-h e g y*: *Hegyi; Döbörhegy, Laphegy, Körös-hegy, Apahegy.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *hegyi, döbörhegyi stb.* — *-m a g a s*: *Kemenesmagasi; Hegymagas.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *kemenesmagasi, hegymagasi.* — *-r é t*: *Tárnokréti; Kovácsréti, Várhosszúréti.* Melléknévek az érvényes szabályok szerint: *tárnokréti, kovácsréti stb.* — *-s á r*: *Sári; Abasár, Soroksár.* Esetleg etimológiailag nem azonosak, de melléknévek az érvényes szabályok szerint

egybeesnek: *sári, abasári* stb. — *-s z e g*: *Szegi, Malomszeg, Kustánszeg, Németdiószeg, (Besenyszög)*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *szegi, malomszegi* stb. — *-v á r*: *Óvári, Gyulavári; Dombóvár, Szigetvár, Sárvár, Egervár, Székesfehérvár*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *óvári* stb., *dombóvári* stb. — *-v i z*: *Vízi; Hévíz*. Mellékeveik a szabályok szerint: *vízi, hévízi*. — B) *-c s e h*: *Drávacsehi, Ordacsehi, Egercsehi, Kiscsehi; Szilágycseh, Páncélcseh*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *drávacsehi* stb., *szilágycsehi* stb. — *-h o r v á t*: *Erdőhorvati, Horvati; Disznóhorvát, Krasznahorvát, Bánhorvát*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *erdőhorvati* stb., *disznóhorvati* stb. — *-n é m e t*: *Felsőnémeti, Szutmárnémeti; Felnémet*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *felsőnémeti* stb., *felnémeti*. — *-t ó t*: *Lengyeltóti; Husztót, Rátót, Vácrátót*. Utótagjaik etimológiája különböző ugyan, de mellékeveik az érvényes szabályok szerint egybeesnek: *lengyeltóti, husztóti* stb. — C) *-d e á k*: *Deáki; Földeák*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *deáki, földéaki*. — *-h a l á s z*: *Szécsényhalászi, Halászi; Gyöngyöshalász*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *szécsényhalászi* stb., *gyöngyöshalászi*. — *-k í r á l y*: *Sajókirályi; Marosszentkirály, Érszentkirály*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *sajókirályi, marosszentkirályi* stb. — *-p a p*: *Hejőpapi; Pap*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *hejőpapi, papi*. — D) *-i v á n y*: *Drávaiványi; Kebeleszentivány (Győrszentiván stb.)*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *drávaiványi, kebeleszentiványi* (stb.). — *-j á n o s*: *Makkosjános, Mecsekjános; Mosonszentjános*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *makkosjános* stb., *mosonszentjános*. — *-l ő r i n c*: *Lőrinci; Pestlőrinc* (korábban: *Pestszentlőrinc*). Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *lőrinci, pestlőrinci*. — *-m i h á l y*: *Mihályi; Mezőnagymihály, Szentmihály, Rákosszentmihály*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *mihályi, mezőnagymihályi* stb. — *-p é t e r*: *Péteri; Homoródszentpéter, Kemenesszentpéter, Kajászószentpéter*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *péteri, homoródszentpéteri* stb. — *-t a m á s*: *Drávatamási, Tamási; Csikszenttamás*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *drávatamási* stb., *csikszenttamási*. — E) *-g ö m ö r*: *Kisgömöri; Sajógömör*. Mellékeveik az érvényes szabályok szerint: *kisgömöri, sajógömöri*.

Az említettekben tehát az azonos típusú mellékevek két különböző típusú alapformát vannak hivatva képviselni.

Egyes utótag-típusoknál persze lehetne valamiféle bonyolult szabályszerűséget megállapítani; például a személynévi utótagúaknál azt, hogy a puszta személynévi forma általában, a puszta személynévi utótag gyakran *-i* végű, a *senti* szóval bővült személynévi utótag viszont általában *-i* nélküli az alapformában. De az ilyen szabályok eléggé bizonytalanok, nehezen is jegyezhetőek meg; s főleg ismét arra vezetnének, hogy a nyelvhasználat biztonságát a szabályok közt vagy a helységnévtárban való bön g e s z é s bizonytalanságával kívánánk ellensúlyozni.

Vegyük végül a nem összetett *-i* végű helységneveket! Ezek is visszakövetkeztethetetlenek. Nincs olyan *-i* előtti mássalhangzó vagy mássalhangzócsoporthoz, amelyik ne fordulna elő helységnév végén *-i* nélkül is; s így nincs semmi támpont még mechanikus „emlézési” szabályok föllállítására sem. Nézzünk erre is néhány példát, szóvégi, illetőleg *-i* előtti mássalhangzójuk vagy mássalhangzócsoporthoz szerint rendezve őket: *-c*: *Igrici; Ignéc, Ilkóc, sőt: Iglénc, Ivánc*. — *-(á)cs*: *Takácsi, Szakácsi, Érszakácsi; Harkács, Tolmács*. — *-d*: *Almádi, Komádi, Somodi; Hollód, Kásád, Ivád, Sarud, Sarród, Szántód, Karád; sőt: Káld; Kosd, Kakasd, Ketesd, Álmosd, Kékesd, Sásd*. — *-ly*: *Pólyi; Süly, Söly, Szakály*. — *-ny*: *Iványi; Polány, Potony, Sótöny, Nagybátöny*. — *-s*: *Poklosi; Hasznos, Heves*. — *-ks*: *Ráksi; Paks (Szakcs)*. — *-nd*: *Istvándi; Kálmánd, Kicsind, Potyond*. — *-rc*: *Orci; Turc, Vonyarc(vashegy)*. — *-res*: *Ercsi, Vacvárcsi; Barcs, Börcs, Inárc, Tokores*. — *-rd*: *Cserdi, Polgárdi; Hird, Kurd, Pellérd, Agárd, Kocsord, Szalárd, Szövérd*. — *-rk*:

Gyürki; Gyerk, Erk, Hévízgyörk. — *-rs: Borsi; Vörs, Alsóörs.* — *-sk: Piski, Püski; Visk (Recsk, Köcsk).* — *-szt: Geszti (Deszk, Detk, Szepetk).*

5. Anyagfelsorolásunk azt mutatja, hogy a tárgyalt két szabály alapján alkotott melléknévekből az alapformák nagy része csak az illető helységnevek ismerete alapján, illetőleg a helységnévtár használatával rekonstruálható; egy kisebb része pedig — egyik típusuk tagjai — semmiféle módon nem. A helyi használatban ez általában nem okoz zavart: a környékeliek nagyrészt alapformájukban ismerik az általuk melléknévi alakban használt helységneveket; az abszolúte összevégezhetőeknek pedig rendszerint csak egyike van környékükön, a másik távolabb.

Ám a fejlődés során helységneveink — *-i* képzős származékukkal együtt — kiléptek a regionális érdekű használatból, s a nemzet nyilvánossága elé kerültek. A széles érdekű használatot, az ismeretlen helységneveknek *-i* képzős származékukból való zavartalan visszakövetkeztetését azok a szabályok, amelyek valamikor a regionális használat alapján és céljaira alakultak ki, már nem szolgálják jól. Talán részben ezért vetett el köznyelvi fejlődésünk olyan regionális érdekű szabályokat a helységnevek *-i* képzős származékainak használatában, mint például az elizió (*nagybányi, luki*), ezért szorított vissza olyanokat, mint például a töváltakoztatás (*nagykállai, somlai*), s ezért támadja egyre erélyesebben az olyanokat, mint a most tárgyalt kettő (*nyíregyházi*, illetőleg: *almádi*); mindenütt inkább a már osztatlan egységgé homályosult alapforma analógiájának engedve. Mert ahogyan ma már nincsen rábízva az olvasóra, hogy ismerje az egyes családnévek pontos alakját vagy sem, hanem annak megőrzését szabályok biztosítják; s ahogyan helységneveinknek igen sok csoportjában, típusában a változatlan alapforma + formans fölépítés váltotta fel a korábbi alakokat (*Soboron, málói* stb.), — úgy ezen a ponton is teljesen érthető az a törekvés, hogy a helységnév fölismerését ne tegyék szabályaink többé bennfentesek kiváltságává vagy keserves nyomozómunka eredményének kérdésévé, hanem engedjék meg itt is a mindig egyértelmű megoldást adó változatlan alapforma + formans megoldást.

Nem arra gondolnék, hogy változtassunk most mindent az eddigieknek ellenkezőjére. Mindössze ezt javasolnám: nyelvművelésünk szüntessen tüzet a *nyíregyházi, bánhidai*, illetőleg a *piskii, almádi* alakok ellen, mint amik ma már éppúgy elfogadhatók, mint a hagyományos *nyíregyházi, bánhidi*, illetőleg a *piski, almádi* formák; s helyesírási szabályzatunk is vegye tudomásul se formában rögzítse következő kiadásában ezt aényt. Persze stílusértékében a kettő jó ideig nem lesz azonos: a régiebb alak nyilván ízesebb, választékosabb, a másik köznapibb. De ma már nem lehet a változatlan alapforma + *-i* szerkezetű alakokat tudomásul nem venni, illetőleg helytelennek nyilvánítani. Már csak azért sem, mert ezek az egyértelműek, a biztosak, a bárki számára félreérthetetlenek; ezek az egész beszélő közösséget — filológiai hozzákeresgélés nélkül is — jól szolgáló alakulatok. Ha egyszer mai fejlődésünk azt hozta magával, hogy a helységnevek és *-i* képzős melléknévi alakjuk használata regionális érdekű kérdésből nemzeti szélességűvé lett, akkor nem lenne helyes ellenállnunk az olyan új szabályok kialakulásának, amelyek ezt követik, s egyben könnyítik, segítik is. S itt — bármily paradox is ez — éppen a helyi használat lehet legkevésbé döntő. Mert a helyi használat csonkult alakja a helynév ismeretére épül, s ez a környékeliektől meg is kívánható; de az egész nemzetnek minden tagjától mind a háromezer-egynéhánszáz mai magyarországi helységnév (meg a külföldi magyar és nem magyar helységnevek) mindegyikének ismerete már nem várható el. S ha a hagyomány gáttá válik s a fejlődéssel szembekerül: általában úgyis neki kell húznia a rövidebbet.

Az *-i* végű helységnevek *-i* képzős alakjának csonkítását védelmezők — mint láttuk — szoktak hivatkozni a két egymás melletti *i* hang kiejthetetlenségére. Azt már ZOLNAI megkérdezte ezzel szemben, hogy a *Piskiig, Orosziig, Helsinkiiig* stb. alakokban akkor miért nem kiejthetetlen a két egymás mellé került *i* (Msn. XIII, 92). Magam meg ezen kívül a helyesírás által előírt *vichyi* és *Karlovy Vary-i* alakokra (1954. évi kiadás 258. pont) hivatkoznám, s azt a kérdést tenném fel: ha ezekben a kiejtés elbírja a két *i*-t, azért, mert az egyik *i* r v a *y*-nal van, akkor miért ne bírná el másutt ugyanígy az *-i*-vel írott *-i*-t is másik *i* előtt; ahogyan nem kiejthetetlen a két szomszédos *i* az ilyenekben sem: *kiissza, hadiipar; kocsi, kislím* stb.

A másik típussal kapcsolatban meg arra hívnám föl a figyelmet, amire KOVALOVSKY MIKLÓS igen helyesen hivatkozik — bár a tanulságot nem vonja le belőle —, hogy a *bakonyaljai* nyelvjárás, a *hegyaljai* bor, a *kárpátaljai* erdő bizony már elismerten nem *bakonyalji, hegyalji, kárpátalji* (NyFK. 187). A típushoz fűzött magyarázatával már nem értek egyet: szerintem ezt a nyelvszék csak azért tűri meg, mert *alj* földrajzi köznevünk nincs, s ezért nincsen *alji* melléknevünk sem. — De bármért is: ez a típus szép példa arra, hogy az osztatlanná, egészükben egyetlen földrajzi tulajdonnévvé forrott, összetétel jellegüket elvesztett, konkrét jelentésüket inkább már pusztá azonosító funkcióval feleserülő alakulatoknak a változatlan alapforma + forma ns szerkezet a fejlődési törekvésük.

6. Végül kitérnék még egy-két kevésbé jelentős, de ugyanide kapcsolódó kérdésre is.

A fenti javaslat tisztázná végre a *-falu* és a *-falva* utótagú helységneveknek ma eléggé bizonytalan sorsát. A *Leányfalu* helységnevé mellékneve ma ingadozik a *leányfalui* és *leányfalusi* alak közt (vö. BEKE: NYR. LVIII, 125). Ma *berettyóújfalusi* járásról beszélünk inkább (pl. a rádióban 1955. XII. 13-án így); de van adatunk erre is: „a *berettyóújfalusi* járásbíróság” (BpHirl. 1900. IX. 9.), mégpedig nem kis távolságban ettől: „a *hosszúfalusi* új polgári iskola” (ugyanott 1900. XI. 5.). Általában a *-falusi* alakot szokás helyeselni. BEKÉNEK az a megjegyzése, hogy régen *leányfalvi* volt a melléknevé alakja, alighanem téves kikövetkeztetés eredménye az általa idézett *barátfalvi lévita* stb. formákból (i. h.). Téves azért, mert ott az alapforma tudomásom szerint nem *Barátfalu*, hanem *Barátfalva*. A *falu* közszónak kétségkívül *falusi* a mellékneve. De a földrajzi nevekben éppen fordítva van olykor: nem a *-falu* utótagúaknak *-falvi*, hanem ellenkezőleg: a *-falva* utótagúaknak *-falusi* a helyi használatú melléknevéük. Családom pl. *Zádorfalváról* származik, s előnevét nem *zádorfalvi*, hanem *zádorfalusi* alakban használta. — Bárhogy is: itt jelenleg bizonytalanság és egybemosódás van; s ezt a változatlan alapforma + *-i* elvének érvényesítése kiküszöbölné.

Nem akarnék most érdemben beleszólni egy igen hasonló kérdésbe: a köznévi *birtokos személyragos alak + -i* szerkezetű melléknevekébe. Nyelvművelőink általában helytelenítik ezeket az újabb, nyilván analógiás formákat: *elsejei, tizenhetedikéi, huszadikái, hó elejei*; mintának ezt hozva: *faluvégi, tanácsházi, szövégi* stb. (pl. KOVALOVSKY: NYFK. 186—7). Ám elfelejtik egyrészt azt, hogy amikor ezek az alakulatok keletkeztek, még ilyen keltezés is volt: *17-ik December*, s ehhez viszonyítva a *tizenhetedikéi* nem csonkult alak; másrészt meg azt, hogy a második csoport nemcsak a *falu vége, tanácsháza* alakulathoz kapcsolódhat, hanem a *faluvég, szöveg, tanácsház* stb. alakulatokhoz is, amelyek lehet, hogy éppen e melléknevekből való téves visszakövetkeztetések, de már mindenképpen vannak.

Nyelvművelőink szerint a *Mártírok útja, Hősök tere* típusú alakulatoknak megfelelő *-i* képzős melléknevek helyesen: *Mártírok úti, Hősök téri* (így: DENGL: Msn. XIII, 16; KOVALOVSKY: NYFK. 186). A teljesebb alakú, azaz *Mártírok útjai (boltok), Hősök*

terei (szobrok) melléknevek KOVALOVSKY szerint „nehézkesek, furcsák, szokatlanok és némileg félre is érthetők, mert az *útjai, terei* szót könnyen többes számnak érthetjük” (i. h.). — Nem tudom persze, mennyivel nehézkesebbek ezek, mint mondjuk a *házi, testvérei, gondjai, földjei* alakok a régi pusztá -i jelesek helyett (ezekre vö. NAGY J. BÉLA: Msn. XII, 30); de az bizonyos, hogy a rövidebb alakok jóval nagyobb félőértési veszélyt hordoznak magukban, mint a hosszabbak, a teljesek. Mert azt mondatban aligha hihetjük a *Mártírok útjai* stb. kapcsolatról, hogy többes birtokos alak; de a *Mártírok úti, Hősök téri* formákból sem szövegben, sem önmagában nem következtethetünk vissza mást, mint ezt az alapformát: *Mártírok út, Hősök tér*. Ha itt is eltekintünk a regionális szempontoktól, azaz nem a pesti embert vesszük, hanem az egész beszélő közösséget, nyilvánvaló, hogy melyik az a melléknévi alak, amelyikből az alapforma előismeretek szüksége és tévedés lehetősége nélkül visszakövetkeztethető, s melyik az, amelyikből nem.

7. Mint bemutatni próbáltam: családneveinké mellett helységneveink és egyéb tulajdonneveink sérthetlenségének elve is egyre jobban erősödik nyelvhasználatunkban és helyesírásunkban. Ezt az teszi lehetővé, hogy e nevek egyre jobban elszakadnak etimológiájuktól, illetőleg a nekik megfelelő közzszótól; erősségét meg az az igény magyarázza, hogy a beszélő a nevet bármelyik származékából bármikor hibátlanul vissza követhetesse akkor is, ha alapformájában nem ismeri. Ezért fejlődésünk — elvetve olykor a regionális használatot, máskor meg a hagyományt is — arra törekszik, hogy a változatlan alapforma + formans szerkezetet minél több tulajdonnév-típusnak minél több alakjára kiterjessze. Ezt ma már — nézetem szerint — nem lehet, de nem is kell gátolnunk; már csak azért sem, mivel a nyelv a korábbi szabályok segítségével a pontos és egyértelmű közlés funkcióját sok esetben már nem tudja betölteni.

DEME LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Udvarhelyszéki tetemrehívás 1589-ből

A(ctor) A3 Kadiczý fali Benodekfi Peter p(ro)actora Bogardfalj | Mihály J(uctu)s Oluatt Jacab oluatt Peter oluatt Imre | Konia Janos Mihály Ambrus Bethlenfaliak ambe partes sedis | Vduarhely a3 megh newezet falukba(n).

Proponit A(ctor) Cum p(ro)teft(atio)ne per procur(atorem) p(rae)dictu(m). Leg elyezeoßeor | ßollok oluatt Peterhez es Osuat Jmrehez azert hiuattam a3 feliel | megh newezet zemelieket a3 en megh holt cziganiomnak balintnak | Teteme felý hogý ez elmult napokba(n) vgý mint zent lucza azzoný | nap cleõt valo kedden 1589 ezteudeobe(n)¹ ez oluatt Peter es Jmre | Jeottek a3 en hazamra a3 a3 mono(m)² melle ezt a3 en megh | holt cziganiomot vertek vagdaltak a3 en tulaydon Jo|zagomo(n) kibe(n) megis holt kinek halalaert feiekhez es | Jozagokhoz zollok ez ket Bemelynek, mertt ez a3 | ött Calufnak Eggik(!) ha cziak hazamra a3 a3 monomra | Jeóttek volnais azertis feieken Jozagokon kellett volna | maradniok, de miért hogý vgia(n) megh coltek feýeken Jo | ßagokon vadnak, kibul a3 keg(yelme)tek terwenebeol Deli|beratiot varok mert ha Jele(n)

¹ Azaz 1589. december 12-én.

² Ez itt és alább még egyszer nyilván a *malom* szó régiségbeli birtokos személyragos *molnom* alakja nyelvjárási *mónom* formájának tekinthető.

volnanak mind bizonyla | gimmel es orzagh teorweniewelis kez volnek reaiok rakny | hogy azok a feo gilkosok. Az Ofwatt Jacabot | leuele(n) (?) Konia Janoft ezert hywat|tam az tetem felý hogy ezek az en megh holt ezyganiomnak ba|lintnak halalaba(n) rezezek (!) es tanaciofok kiertt mind az har|mat gilkos felnek mondo(m), es mindeniknek fel kezehez es fel|labahozoz (!) zollok erette kuleo(n) kuleo(n) kireol az ke(gielme)tek zeki|teol deliberatíot varok. Mertt ha Jele(n) volnanak ezek | ellenis kez volnek bizonytano(m) es reaiok raknom, orzagh teorwenieuelis.

Deliberatum

Miertthogy az ket zemelt Ofwatt Petert es Ofwatt Imrehet | feo gilkosnak monta az A(ctor) es fem eo magok se(m) procorator|ok Jele(n) ne(m) leottek az teorwený mind ket zemelyt kuleo(n) | kwleo(n) feieka(n) Jozagoko(n) hatta Ofuat Jacabot Konia | Janoft fel kezeke(n) f fel labokon hatta | az teorwený vgý mint gilkos feleket Az teorweniek penigh | ezek voltanak az haro(m) teorwený kiuel Benedekfy Peter vra(m) | ez eott zemelt az tetem felý huuatta tíz orara Thibold | Gergely, Fabia(n) Benedek Miklos Ferenczy Nemes Emberek | Kadicz faliaik Vduarhely Bekbe(n). ezeket penigh hitek ze|rent megh elkettettwk hogy ra hittak tíz orara. | Judices in p(rac)feripta caufa Pwfpeoký Janos . . .³ Vduarhely Emericus Fozto Vice Judex Regius Caeteriq(ue) Juratj a|sefsores.

(Eredetije a kolozsvári Állami Levéltárban Udvarhelyszék leveles anyagában a Törvénykezési iratok 1. csomója 193. l.-ján.) SZABÓ T. ATTILA

Egy Vas megyei nő levele férjéhez a XVI. század végéről

Az alábbi levél gyakorlatlan női kéz írása a XVI. századból. Gyakorlatlan, hiszen levelében lépten-nyomon előfordulnak a betűkihagyások (*i hatom az írhatom, elo az előbb, hodata'at a hordatását helyett* stb.), az íráshibák (*habarab* 'hamarább', *Cahak* 'csak', *mi gabnaigh* 'mi gabnánk' stb.), gyakran több szót egybeír (*kepebuzana, minterestin* 'mint Terestyin', *kegilmedilikozejedő* 'kegyilmed ily közű földön'). Mindebből látnivaló, hogy sokkal kevesebbet írhatott, illetőleg olvashatott annál, hogysen az íráskép, illetőleg az írott nyelv ekkorra már többé-kevésbé kialakult normái erősebben befolyásolhatták volna írás közben. Ennek köszönhető, hogy levelében minduntalan felbukkannak a beszélt nyelv sajátosságai. Különösen figyelemre méltóak a szótagzáró *l* kiesésére vonatkozó példái, melyek azt mutatják, hogy az ő nyelvterületén nemcsak a középső, hanem az alsó nyelvállású magánhangzók utáni *l* kiesése is igen előrehaladott állapotban volt a XVI. század vége felé: *jelo* 'felől', *voj* stb.; *terestien fauan, kepebuzana* 'buzánál' stb. Sőt ezen túlmenően már az ilyen alsó nyelvállásúak záródása is bekövetkezett: *omasalja*.

Szelesteyné levele tehát erősen nyelvjárásias jellegű levélnek tekinthető (nem térek ki most az egyéb jelenségekre). A kérdés mármost az, hogy adatai milyen területre vonatkoznak. A levél Szelestén kelt, s benne Ölbőről és Terestyénfalváról (ma Jákfához tartozik) történik említés. Mind Szeleste, mind e két utóbbi helység Vas megyének sárvári járásában fekszik egymáshoz igen közel. Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy Szelestei Ádám családja itt élt, ezen a területen voltak birtokaik. Vajon a feleség nyelve erre a vidékre jellemző-e? Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy erre is

³ Olvashatatlan szó.

igennel válaszolhatunk. Marcaltó, ahonnan az asszony családja származik, Veszprém megye nyugati, Vas megyéhez közel eső részén van. Nincsen az előbbi helyektől annyira távol, hogy lehetetlennek tartsuk a két terület viszonylag azonos nyelvjárását. Ha tehát teljesen pontos, egy faluhoz kötött lokalizációt nem is adhatunk (ez a gyakorlatban úgyis szinte elképzelhetetlen), mégis aránylag kicsiny nyelvjárás-területre vonatkoztathatjuk Szelestey Ádámné Marcaltói Fruzsina asszony levelét.

Szeleste, 1597. augusztus 6.

Eletemigh valo fozgalatomat ajanlom kegilmednek, mint | Enekem fzerelmes uramnak, Adjon a3 Vr Int kednek | io egefeghet es hozu életet minden io ferenchet | magunk alapota felo azt i hatom (!) kegjlmednek, Inten ! ek, hala megj io egefeghben votunk, Chak hogj | a3 aniam igen betegel, a3 takaras felo edes Vram azt Irhatom kegilmednek, istenek hala | ami kevel vot it Szelesten es kis olbon a3 | omasaljanal el vegeztem, de bizonj oda alla | egerfegen es tereftien fauan a'mi keues vot el nem | Vegeztek, azon lefek hogj ot is mene habarab (!) lehet el uegefztetefem, en magam is votam ot alat eger | feghen es mind tereftien fauan, bizon edes vram | Cahak (!) a3 lefen gabnak a3 ki a3 fzelestej fodon | termet, mert bizonj oda ala mind chak a3 | nagy konkolj terestin fauan tobnem let negiven | kepebuzana, a3 rofot edes Uram megh bizonjos | arr nem tudok kegdnnek felole irnom mer megh el | nem vegeztek, it Szelesten a3 omasalat ot uehet | kepe buza let is megh hu3 kepe rof, kis olbon | edes uram tob nem let hanem harmich ket kepe | bizonj edes vram a3 kisolbej vetefunket es az omas aljat mind pen3ben kolot megh aratnom, | a3thizem hogi a3 oda la (!) valotis vgi mint a3 f3abot pen3ben kol megh aratatnom, mert | bizonj a3 magunk iobadgi veget nem ernek bene, | mert az iden a vot iob a3 ki elo megh aratata mingart | horta horta be, minterestin fauan mind kis oljbon chak | a3 mi gabnaigh vadnak mind el hortak, im enis mas | kezdetem vgmimt hetfen minkis olbei fodon minit | felesten a3 hodatafat, edes ferelmes vram mianak | a3 oka eni kof3e fodo fem iral fem izene, mikor kegilmed | el mene nem azt monda kegilmed, hogi kedm enekem | ilien ritkan ir de edes vram megh mindenkor en | izentem vagi irtam kegilmednek elob hogi nem mint | kegilmed nekem de latom edes vram femi gongianichin | kegilmednek edes vram ide hoz3a, reank, kegilmedilikoz3ofodo | fem ir fem izen3, de ha kegilmed mel3eb megh ikab tudo (?) | hogy nem izen3, pacha marton dog3a felol edes vram azt | irhatom, kegilmednek, hogj megh vgian azonban | vagion, szandokiaban finchen hogj viz3a gione, fot | ikab az ambrus igen fenegeti oles^{el} vgianniora hogj am | a3 napal igen sem mer tule iarnj, ezt is akaram edof (?) vram kegilmednek tudafara adnj, hogj oda be far vara | en tulem egj louast kernek, azt mongak hogi kegiemedet | chak hat loual irtak oda ahadban, a3 hetediket it Sar var | ot tarcham, a3ert kegilmed vegezen a3 kapitanal, hogj | irion ide ha3a mer imar azt a3 kegilmed louafat turi farkaf | hadnagifaga ala beirtak, edes vram it fzelesten im | megh f3amlatatam a3 dombon valo gabnakat, fa3 harmich | ot kepe let rajta, mast kegilmed nek enetobet femit | nem tudok irnom, Jo valajt var(o)k kegelmefe | Az elo iften kezepen ajan lotam kegelmedet w fent | follege legin vezere megh tartoja minden vtaidban | Ez leuel kot felesten Die 6 Augustus Anno 1597

En kegilmed Szolgaló le | ania mindeben io akara | marcaltoui frufina fzelestei adamne mp

(Címzés: E3 leuel adafek az vitezlo | Szelestei Adam vramnak | nekem mindenkor | on io akaro fere | lmes vramnak hw | ven kezeho3 a taborban mp

(Szombathelyi Állami Levéltár Szelestey család 2. csomó 1501–1600.)

Nyelvjárási vonatkozású levelek a XVI—XVII. századból

Alard Ferenc és Safarit Péter Báthori Istvánhoz

1572.

Illustrissime ac Magnifice Domine domine Nobis Gratis,, | ifsime feruitorium Nostrorum perpetuā oblationē.

Hoza mi nekwnk Nogjlagad paranczalattiat üitejlo Radak Lallo mi azert az Nogjlagad paranczalattia berint el menék zekelj Ferenczhez, hazanal nē talalok hanē Görginhez tartazo falubā körtüelj faian talalok megh kws azzoni nap utā valo üo3arnapā es oth az Nogjlagad paran[csol]attia berint elmenék Zekelj Ferenczhez es Radak Laf3lot tiltok hititöl hogj megh ne ezkedgiek rais hiüok Zekelj Ferenczet tizen öted napra hogj okat aggia Radak Laf3lo miert tiltatta magat az hittöl, mi ezt Nogj lagadnak hitwnk berint iriük ez lewel költ körtweljfaia¹ kws azzoni nap utā ualo üafarnapā

Anno dni. 1572.

Nogjlagad Zolgaj

Alard Ferencz
Safarit peter

(Orsz. Lt. Radák cs. levéltára: 1572. missilis levél.)

Figyelemre méltó a levél hasonulásos *a*-zása.

Dobrawický Benedek kötelezvénye

1607. március 20.

En Dobrawický Benedek wallom lewelemnek Rendibe hogj wettem az Nemzetes es Witezleö Beniczky Ferencz Vramtol hiet miecz buzat illen okkal hogj tartozam eö kēgk hufwiet napiara awagj eleöb ha fel hozathatom buzamott eö kijjelminenek (!) emberfigéfen mek tieríteni ilmet ani miereöwel amenit [a *t k*-ról javítva] eö kijjelme ad ahun penik eö kīgk mek nem atthatnam az felleöl mek newezet napiara ha eö kijjelme nem akar warni hat hatalmat adok raia hogj eö kijjelme Dobrawiczán egj bazz amotzelliēr [„hazam szellieremet”-ről javítva] foglalhafsa ell. Keölt Dobrawiczán.² 20 dje Martij Anö 1607

Idem qui supra

(pecsét).

(Orsz. Lt. Beniczky cs. levéltára: 1607. III. 20.)

Fenti emlékünkbén figyelemre méltók a nyitódó diftongusok.

Jobbágylevél a Sárköz vidékéről Beniczky Ferenczhez

1628.

S: P: D:

Közfönetünk utan szolgulatunkat ayanlyuk Nagyfogodnak mint böczületös tisztölsegös kögyelmes Urunknak feienkent mi három falubeliek. Touabba igón köniörgünk mi fzegei iobbagiok ugimint Czanadiak Kakoniak szerömleniek kieizintül foguan nagiglan mint nagyfogos kögyelmes Urunknak, miuelhogy lattuk Nagyfogodnak poczetös levelet es hozzánk boczatot emböret mölliektül megh ertöttük kegielmed akarattiat es paran-

¹ Körtvélyfája Maros-Torda megye.² Dubravica Zólyom megye.

ezolattiat mind peniglen az Nagifagod leueleből. De igön kerüük Nagifagodat hogi ne erötefsön Nagifagod immar az telön, miuel hogi mezze uagion Nagifagod mihozzank, de hogiha Isn Tauazt adgia ernünk bizzonniai el hidgie Nagifagod hogi mind az harom falubol megh kerefünk mint kegielmes Urunkat. es földes Urunkat. es az mi nemü adoual tartozunk egy fillerigh fol fzolgaltattiuik kegielmednek (!). Ez eztendöben Konnaroban (!) fzolgaltattuk az adot Huzar Mathenak Komaromi feregh Bironak, miuel hogi bizzonniara igön feniogetöt bennunk tüzzel fegiuerrel fogsaggal, söt ugian Ispanokat boczatot sarközben hogi ha az adot föl nem vizzük tehat fogua uigienek bennünket. Azertan hogiha Nagifagodat illeti vögie megh kegielmed hogi mi tülünkis heyaban el nevezzőn az penz penigh enmi (!) ezanad adot öt forintot Kakonys öt forintot Szerömleniekis öt forintot azert hogiha Nagifagodat illeti oda ne engedged hanem mint fariatodat megh uögied. Jollöhet Buday Pál uram az Nagifagod kepeben leuelet küldöt hogi ugian Nagifagod fzamara uagiunk, de nem tuttunk az fok leuel küldozes közöt houa fzakadni. De immar moft bizzonniai Lattiuk f-tudgiuk hogi immar ugian az Nagifagod fzamara uagiunk, azert mys bizzonniara megh keretsük Nagifagodat mint kegielmes urunkat mihet az idö annra (!) nilik. .f.mast bizoniara az minemü ayandekok felcl izent Nagifagod nieluel azt megh nem fzorözhettiük az telen sem halat sem tallat kikeletig hanem ha Jsten halalunkat hallazt ya rea kezulünk es fzőmely fzörent megh jelönünk kegielmed elöt mint kegielmes Urunk elöt

Egy az ifmegh hogi ha fzinten akartunk uolna mönnijs, bizoniara nem löhetöt uolna, mört az Török had erre iart fös alaugi mint farközön, gondoltuk eztis hogi ha el indülünk ualami keppen teha (!) az mit vinmek (!) el vonnak tülünk. de uarakozvã talam az Jsten csöndesscb es bekefegös idöt ad kikeletre. Azertan megis Koniorgünk Nagifagodnak mi harom falubeliek mind kinczintül (!) foguan nagiglan hogi ne haragudgiek Nagifagod reank ha eddigh megh nem kereshettiünk Ezután bizoniara megh kerefünk es Nagifagoddal fzömben lezönk

Isten tarcza nagi io egeffebben (!) Nagifagod (!) mind az Nagifagod fele guel (!) es Vitez fiaiddal egietömben. es Jsten adgia hogi egefsegben lathafuk Nagifagodat mind az hozzád tartozokkal egieten.

Mi fzegei iobbagiok Czanadiak Kakoniak Szerömleniek örömet es io keduel igieközünk fzolgani (!)

Költ Czanadon fzent Andras hauanak [v-ről!] 19 napian

(Címzés:) Adafsek ez Leuel az mi kegyelmes es Nagifagos Urunk hiuen kezzenben, es nagy fzeretettel Viczinben lakozo Beniczki Ferencznek Czanaddal³ (!) Viczinben

(PH.)

(Orsz. Lt. Beniczky es. levéltára: 1628. missilis levél.)

Fenti emléküink a Sárköz vidékének ő-ző nyelvjárását tükrözi.

A *falu* szó *faló* változatához

PAIS DEZSŐ (MNy. LIII, 268) terjedelmes „*falu*”-gyűjteményét két későbbi adattal gyarapítom: Diósjenő népének II. Rákóczi Ferenchez intézett, 1704. április 12. keltezésű könyörgésében (eredeti: Orsz. Lt. Kamarai Lt. Missiles; használhatatlanná rontott kiadása: H. BALÁZS ÉVA, *Jobbágylevelek*. Bp., 1951. 120–1) *Falo* 'falú', *Faloyul* 'faluul'. Diósjenő nyelvjárásában a köznyelvi szövegi *ú*-nak *ó*, *ő* felel meg igen gyakran (saját megfigyelésem).

TÖRÖK GÁBOR

³ Valószínűleg Érsekcsanád.

NYELVJÁRÁSOK

A Román Népköztársaság Magyar Nyelvjárásai Nyelvatlaszának néhány kérdése*

A Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének termv munkái között jelentős helyet foglal el a nyelvatlasz-munka. Az intézet tovább folytatja azt a nagyarányú népnyelvkutató tevékenységet, mely a világ nyelvatlaszai között mind tudományos, mind technikai szempontból magas színvonalon álló Román Nyelvatlaszt is (Atlasul Lingvistic Rom'n) életre hívta, és az 1929 és 1938 között gyűjtött gazdag népnyelvi anyagot több kötetben a román és a nemzetközi nyelvtudomány rendelkezésére bocsátotta.

A demokratikus államrendszer politikája az együtt élő nemzetiségek számára is biztosította a tudományos munka lehetőségét. Így a romániai magyar nyelvtudomány számára is lehetővé vált, hogy tudományos kutató és feldolgozó munka induljon meg. Ennek eredményeképpen a Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke tovább folytathatta a már mintegy fél évszázados múltra visszatekintő regionális jellegű nyelvföldrajzi gyűjtőmunkát, a Nyelvtudományi Intézet pedig termv munkái közé iktatta — mint a tanszékkel közös munkát — egy regionális nyelvtérképnek, „A moldvai Csángó Nyelvjárás Nyelvtérképe”-nek (I.: SZABÓ T. ATTILA: MNY. XLIX, 508—14; MÁRTON GYULA: NYR. LXXVIII, 376—82), majd pedig 1956-tól kezdve egy az ország mindegyik magyar nyelvjárására kiterjedő nyelvatlasznak, a „Román Népköztársaság Magyar Nyelvjárásai Nyelvatlaszának a megindítását és kiadását. Sőt a szobeni alosztály létesítésével a szász nyelvjárások nyelvtérképének az elkészítése is várható.

A romániai magyar nyelvatlasz munkálatainak irányítására az intézet vezető-ségéből bizottság alakult. Tagjai: EMIL PETROVICI akadémikus, az intézet igazgatója, SZABÓ T. ATTILA egyetemi tanár, KELEMEN BÉLA osztályvezető és MÁRTON GYULA egyetemi tanár. A bizottság a munkálatok közvetlen irányításával SZABÓ T. ATTILÁT bízta meg, az anyag összegyűjtésére és feldolgozására pedig két főkutatót neveztek ki.

SZABÓ T. ATTILA az akadémia kolozsvári nyelvtudományi intézetében tartott előadásában (megjelenendő a Nyelvtudományi Intézet magyar nyelvű folyóiratának 1. számában) körvonalazta az előkészítés munkálataiban érvényesülő főbb szempontokat, és a nyelvtérkép-munkálatoknak az 1956 és 1961 közötti időszakra eső feladatát következőképpen jelölte meg: „A munkálatok feladata a RNK területén élő magyar nyelvjárások állapotának felvételezése, a részben felvételezett anyag ellenőrzése, ideiglenes munkatérképekre való vetítése és térképezésre való előkészítése.”

A kitűzött cél tehát folyamatos terepmunkát és belső műhelymunkát igényel.

Az előkészítés időszakában a kérdőívzet anyagának összeállításából, a gyűjtők és a gyűjtési eljárások munkájának összehangolásából és a kutatópontok kijelöléséből állott a műhelymunka.

A kérdőívzet összeállításakor igyekeztünk a magyar és a román nyelvatlasz, valamint a kalotaszegi, csángó és székely (GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, A Bolyai Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének nyelvjáráskutató tevékenysége a Magyar Autonóm Tartományban: A Kolozsvári Victor Bačuş és Bolyai Egyetemek Közleményei 1956: 253—79 és 10 térképlap) nyelvtérképek kérdőívveinek megszerkesztése során nyert tapasztalatokat felhasználni és értékesíteni. A kérdőív összeállításakor egyik szempontunk

* A RNK Akadémiája Kolozsvári Fiókjának 1957. április 16—18. közötti ülés-zsokán elhangzott előadás.

az volt, hogy olyan nyelvtani és szóföldrajzi anyagot válogassunk össze, mely általános legyen, vagyis mindenütt ismerjék, és a nyelvjárásokra jellemző hangtani és alaktani sajátosságok kellő számban forduljanak elő benne. Emellett azonban sajátos is legyen, vagyis a romániai magyar nyelvjárásokat jellemző vonásokat is kidomborítsa.

A gyűjtési és térképező tapasztalatok azt mutatták, hogy a kellő körültekintéssel megválogatott nyelvtani kérdések mellett számszerűleg jelentősebb helyet kell a szóföldrajzi anyagnak biztosítani. Ezért az anyag kiválasztásakor érvényesített másik szempont az volt, hogy a nyelvtani és a szóföldrajzi kérdések száma között az arány 1 : 2, esetleg 1 : 3 legyen a szóföldrajzi kérdések javára. Minthogy pedig a Magyar Nyelvatlasz kérdőívének mind a nyelvtani, mind a szóföldrajzi anyagát alapos megfontolások és tervszerű előkészület alapján válogatták össze (l. DEME LÁSZLÓ: A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere 46—8), természetesen volt, hogy e kérdőívek anyagát néhány, az erdélyi nyelvjárásokban kevésbé általános fogalom és nehezen ellenőrizhető mondat-szerkezet, mint például a szóföldrajzi *mandula, naspolya, nagy gereblye, kévekötőfa, bikakorlát, iglice, hajdina, álla hegye, álla csontja, tallóz, ürü, borvirágos*; az alaktani *ríni, ríni fog, rittam, rítt, rina* és a mondattani *Eljöttem, hogy megnézzelek téged; De szépek ezek a malacok!; Szép disznai vannak; Fáj(nak) a lába(i)m; Semmit sem evett; Van neki két disznaja; Nem tudam, hogy igaz-e; Jó volna, ha megtartaná, amit fogadott; Ne vizet adj, hanem bort!; Nem tudom, hogy elmegyek-e* kérdések kivételével teljes egészében átvettük. Vagyis számokban kifejezve átvettünk 769 szóföldrajzi, 555 hangtani, 50 alaktani és 5 mondattani kérdést.

Ezt az anyagot részben a kalotaszegi, a csángó és a székely tájszólások nyelvtérképei kérdőívei, részben pedig a MTsz., Csűrny Szamosháti Szótára, különböző népi foglalkozások monográfiái (építkezés, kendermunka, disznóölés, öltözet, népi orvoslás, játék) és hang- és alaktani jelenség-monográfiák szóföldrajzi és nyelvtani anyagával egészítettük ki, mégpedig úgy, hogy a szóföldrajzi kérdések számát 1946-ra, a hangtaniakét 1264-re, az alaktaniakét pedig 164-re növeltük. A mondattani kérdésekhez újabbakat nem csatoltunk.

A kérdőív tehát összesen 3379 kérdést tartalmaz, és a következő tárgyköröket öleli fel: 1. A z e m b e r é s t u l a j d o n s á g a i (424 kérdőszó); ezen belül kisebb fogalomkörök: testrészek (129), testi tulajdonságok (46), jellemvonások (31), élettani funkciók (132), betegségek (70), tisztálkodás (16). 2. C s a l á d, r o k o n s á g, t á r s a d a l o m (277 kérdőszó); ezen belül: család, rokonság (124), társadalmi szervezet (80), halál, temetés (28), vallás, egyház, szokás (45). 3. A h á z é s s z e r k e z e t e (310 kérdőszó); ezen belül: a ház építése (53), a ház részei (69), bútor, berendezés (73), mesterségek; szerszámok (53), háztáj, gazdasági épületek (62). 4. F ő l d m ű v e l é s (556 kérdőszó); ezen belül: szántás, vetés, szénacsinalás (253), szekér, eke, járom (95), gyümölcsstermesztés (91), virágok (62). 5. Á l l a t t a r t á s (453 kérdőszó); ezen belül: baromfi (80), juhászat (58), sertés (22), tehén (73), ló (62), méhészet (22), egyéb háziállatok (22), madarak (40), vadállatok (40), bogarak (31). 6. T á p l á l k o z á s (358 kérdőszó); ezen belül: tűzhely, tűz (59), őrlés, kenyér (57), ételek (135), disznóölés (41), élvezeti cikkek (21), háztartási edények (45). 7. K e n d e r m u n k a, ö l t ö z e t (325 kérdőszó); ezen belül: kendermunka (130), öltözet (195). 8. K e r e s k e d e l e m, k ö z l e k e d é s (70 kérdőszó); ezen belül: kereskedelem (29), közlekedés (41). 9. M ű v e l d é s, t e r m é s z e t i s m e r e t (285 kérdőszó); ezen belül: iskola (51), időjárás (52), időszakok (54), játék (39), térszíni formák (43), számfogalmak (46). 10. E g y é b (b e n e m s o r o l t) n y e l v t a n i a n y a g (316 kérdőszó).

E fogalomkörökben a szóföldrajzi és a nyelvtani anyag együtt fordul elő. A Magyar Nyelvatlasz kérdőívétől eltérően — bár ez ott sem általánosan érvényesített szempont — nem választottuk el a nyelvtani anyagot a szóföldrajzitól, hanem a kér-

dezés logikus rendje, tartalmi összefüggése szerint csoportosítottuk. Csak a szóföldrajzi kérdések közé nehezen beilleszthető nyelvtani kérdéseket hagytuk egy helyen.

A szóanyag összeválogatásában érvényesítendő szempontoknak megfelelően a szóföldrajzi anyagot általában a magyar és a román nyelvatlasz tárgykörei szerint állítottuk össze. Mégis tekintetbe vettük a romániai magyarság életformájának sajátos vonásait, s ennek megfelelően bővítettük ki az egyes tárgykörök szóanyagát. Így különösen a házépítés, a kendermunka, az öltözet, a táplálkozás kérdőszó-anyagát növeltük. Több új fogalommal gyarapítottuk az emberre és tulajdonságaira vonatkozó tárgykör szóanyagát is. A kendertermesztés, valamint a népi öltözet szókincsének a Magyar Nyelvatlasz szóanyagához viszonyítva feltűnően nagyarányú szerepeltetésével kapcsolatban szükségesnek látszik megjegyezni a következőket: Mindkét fogalomkör anyagában csak az általánosan ismert fogalmak szerepelnek. A kender termesztése és feldolgozása ma még a romániai magyarság körében általánosan végzett népi foglalkozásnak tekinthető, mert ma is a népi öltözet és más textilfélék egyik fontos nyersanyagát alkotja. A népi öltözet kérdőszó-anyagát pedig nemcsak egyik néprajzi vidék öltözetének műszókincse alapján állítottuk össze, hanem úgy, hogy a székely, a csángó, a kalotaszegi, a torockói, a szilágysági és a Kisküküllő menti, vagyis a legjellegzetesebb és számban is a legnépesebb romániai magyar néprajzi csoportok öltözte műszókincsének ismeretében csak a m i n d e g y i k népi öltözet műszókincsében megtalálható, tehát k ö z ö s f o g a l m a k a t vettük fel a kérdőszók sorába.

A nyelvtani kérdések között a hangtani jelenségeket vizsgáló kérdések körében különösen a nyílt tendencia egyes eseteire, például a nyílt *a*-zásra hangsúlyos helyzetben 95, hangsúlytalan helyzetben 33, suffixumban 118, a nyílt *ö*-zésre hangsúlyos helyzetben 37, hangsúlytalanban 14 példa szerepel. Ugyanígy a hosszú magánhangzós tendenciának, különösen az *l*, *r*, *j* hatásának asszociatív előforduló eseteire fordítottunk figyelmet (72 kérdőszó). A mássalhangzók köréből különösen a hosszú mássalhangzók időtartamának egyes eseteire (a rövid és hosszú mássalhangzós tendenciára), a mássalhangzók hiányára (szóban és szóvégen), a mássalhangzó-csere egyes eseteire és a bilabialis *v* előfordulásának megfigyelésére gondoltunk.

Az alaktani kérdések sorában a névszók köréből különösen a kicsinyítő képző, a melléknév fokozása bővült (*-jabb*, *-jebb*) jeles alakjaira, a *-hoz*, *-hez*, *-höz*; *-tól*, *-től*; *-nál*, *-nél*; *-ért* ragos alakok használatára; az igeragozás köréből pedig a jelentő mód tárgyas ragozásának és a felszólító módnak a használatára, a jelentő mód jelen ideje 2. és 3. személyének (*nézel ~ nézzsz*, *teszel ~ téssz*, *viszel ~ vissz*, *leszel ~ lessz* és a *van ~ vagyon*, *megy ~ megyen*, *tesz ~ teszen*) alakpárok használatára, a felszólító mód egyes szám második személyének (*jázz ~ jázzál*, *pihenj ~ pihenjél*, *varrj ~ varrjál*, *hozz ~ hozzál*) használatára vonatkozó kérdések számát növeltük. Az ikos igék ragozása köréből pedig a jelentő mód egyes szám 3. és a feltételes mód alanyi és tárgyas ragozás többes szám 1. személyének ragozására terjedt ki különösen figyelmünk. Az összetett múlt idők, valamint a félmúlt használatának eseteit nem iktattuk be külön a kérdések sorába, hanem általánosan megfigyelendő jelenségnek tekintjük.

A kérdőfüzet nyelvtani anyagát a DEME LÁSZLÓ által felállított tendencia-rendszer szempontjából is pontos vizsgálat alá vettük.

A kérdőszó-anyagot a két gyűjtő egymás között egyenlő arányban osztotta fel, mégis azonban úgy, hogy a férfi foglalkozások szóanyagát az egyik, a női munkákat pedig a másik gyűjtő kérdezi. A szóföldrajzi kérdések közé be nem sorolt nyelvtani kérdéseket is egyenlően osztottuk meg.

A kérdőszó-anyag egységes értelmezése és a rögtönzésből fakadható pontatlanságok, eltérések elkerülése, a nyelvi adatok egyöntetűsége céljából mindegyik kérdőszóhoz szabatosan megfogalmazott kérdést csatoltunk. A kérdezés megkönnyítése és

tárgyi tévedések vagy félreértések elkerülése végett több, tárgyat jelölő szóhoz rajzokat készítettünk. Mind a kérdésekhez, mind a rajzokhoz felhasználtuk a Magyar Nyelvatlasz kérdéseit és rajzait. Az újabb kérdések megfogalmazásakor ugyanazokat a módokat alkalmaztuk, mint a Magyar Nyelvatlasz kérdőíve, a rajzokat pedig tusrajzokkal egészítettük ki.

A gyűjtők és a gyűjtési eljárások előkészítése és kidolgozása során a kérdőív munkálataival párhuzamosan a Bolyai Tudományegyetem Nyelvészeti Tanszékének tagjaival közösen magnetofonról lejegyzési gyakorlatokat végeztünk. Az volt a célunk, hogy a készülő atlasz munkatársainak hallási és feljegyzési egységét közös gyakorlással és a felmerülő problémák allandó megbeszélésével biztosítsuk. A gyakorlatokat az Akadémiai Nyelvtudományi Intézetben tartottuk, és a kolozsvári Folklor-intézet népmesegyűjtéseiből, mezősi és csángó tájnyelvi szövegen végeztük. Ezek a lejegyzési gyakorlatok mind a hangárnyalatok megfigyelése, mind pedig az egységes értékelés és hangjelölés szempontjából nagyon tanulságosaknak és hasznosaknak bizonyultak.

A Magyar Nyelvatlasz fejlett gyűjtési és lejegyzési eljárásaival is alkalmunk nyílt közelebről megismerkedni. 1956 májusában a Magyar Nyelvatlasz két munkatársa, BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS a Magyar Nyelvatlasz számára öt, 1957 júniusában pedig három romániai magyar kutatópontra végzett gyűjtést. Gyűjtőútjukon elkísértük őket, és velük együtt dolgoztunk.

A műhelymunka során harmadik feladatunk volt a kutatópontoknak, vagyis azoknak a helységeknek a kijelölése, ahol az anyaggyűjtést végezzük.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az eddigi népnyelvi gyűjtések eredményeképpen a romániai magyar nyelvjárások többsége fölött kellő áttekintéssel rendelkezünk. A regionális nyelvtérképek anyaggyűjtése során fény derült ugyanis az egyes nyelvjárás-területek és nyelvjárás-változatok legjellegzetesebb nyelvi sajátosságait leghívebben képviselő településekre. Ezáltal — úgy véljük — elkerülhetjük azt a hibát, hogy több kutatópont közül nyelvi szempontból a kevésbé jellegzetes kutatópontra gyűjtünk, ugyanakkor viszont időt is nyerünk, mert fölöslegessé válik az előzetes tájékozódó gyűjtés.

Ahhoz, hogy a RNK magyar nyelvjárásainak mai változatos nyelvi állapotáról valóban használható, a nyelvjárási sajátosságokat kellően szemléltető képet kapjunk, legalább 220—250 kutatópontra kell nyelvi adattal rendelkezünk. Ezek között a kutatópontok között elsősorban tiszta magyar vagy többségében magyar lakosságú települések szerepelnek. Szórvány-települések (nyelvjárás-szigetek) esetében magyar lakosságában kisebbségi települések is bekerülnek a kutatópontok közé.

A kutatópontok kiválasztásakor továbbá az a szempont is vezetett, hogy ne csak falusi jellegű, földműves-települések legyenek a nyelvtérképen, hanem olyan városok is, melyekben egy-egy városrész, mint például Kolozsvárt a Hóstát vagy a Kétvízköz magyarságának a nyelvjárása, ha átalakulóban is, még képviseli a város eredeti nyelvjárásának sajátosságait, vagy e sajátosságok töredékeit. A városi nyelvnek a környék nyelvére tett hatása csak akkor mutatható ki igazán, ha majd térképlapjainkra a városi nyelv, illetőleg az átmeneti, városi jellegű falusi települések nyelvének adatai is rákerülnek. Ugyanígy kutatópontul szolgálnak azok a helységek is, mint Apáca, Nagybun, Zágon, Alvinc, Szalonta, Kisbacon, Érmindszent (Adyfalva), Nagyszentmiklós stb., melyek egy-egy jelentős magyar író vagy tudós szülőhelyei. Az irodalmi nyelv története szempontjából jelentős író-egyéniiségek miatt kijelölt települések rendszeren nyelvi vonatkozásban is tanulságosak.

A vegyes lakosságú kutatópontok pedig nemzetiségi összetételüknek fogva alkalmasak lesznek a nyelvi kölcsönhatás kérdéseink vizsgálatára és felderítésére.

A nyelvjárásokra jellemző tendenciák realizációs fokának megállapítása céljából sűríteni fogjuk a kutatópontok hálózatát az egyes nyelvjárásterületek „határázónáin”, mint például a közép-erdélyi és a székely vagy az északkeleti és a közép-erdélyi nyelvjárásterület között.

A kellő körültekintéssel kiválasztott kutatópontok elég sűrű ponthálózatot alkotnak. A kutatópontok száma egyúttal az anyaggyűjtés ütemét is meghatározza. A két kutató együtt jár be minden kutatópontot. A kérdőív kikérdezése és az ellenőrzés munkája községenként átlag öt napot igényel. Évenként tehát 40–45 kutatóponttal kell végeznünk, ha azt akarjuk, hogy az anyaggyűjtés ideje ne lépje túl a munkatervben megjelölt időt.

A munka ütemtervét úgy állítottuk össze, hogy a kutatópontokat öt évre egyenletesen osztva az első évben ritka ponthálózattal az ország minden magyar lakta vidékén végzünk gyűjtést. A következő években azután ezt a ponthálózatot fokozatosan sűrítjük. A gyűjtést a nyelvjárás-szigeteken kezdjük meg.

Az előmunkálatok 1956 szeptemberéig be is fejeződtek. A kérdőív végleges formába öntéséhez és a gyűjtők gyűjtési eljárásainak további összehangolásához néhány próbagyűjtés beiktatására volt szükség. Az év utolsó negyedében került erre sor. A próbagyűjtés során az Fnyed rajoni Lapád (Lopadea), a Szeben rajoni Szakadát (Săcădate), a Kőhalom rajoni Kóbor (Cobor), a Dicsőszentmárton rajoni Királyfalva (Crăiești) és a Torda rajoni Várfalva (Moldovenesti) falukat kerestük fel. Ezúttal tehát nemcsak az anyag összegyűjtése volt elérendő célunk, hanem egyben a kérdőív használhatóságát is ellenőriztük.

Az adatok feljegyzésére (a hangjelölésre) a Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtése során használt hangjelölési rendszerrel dolgoztunk, de beiktattuk az illabialis velaris hangok jelölésére az *ĕ* és *ĭ* jeleket is. A gyűjtők a hangjelölés egységességének fokozása érdekében mindegyik kutatóponton megheszélték észrevételeiket, és összeegyeztették hangjelölési eljárásukat.

A kiszállások során azt tapasztaltuk, hogy a kérdőív kérdésanyaga általában megfelel a követelményeknek, s csak kisebb módosításokra, csökkentésekre és átfogalmazásokra van szükség. Ezek végrehajtása után ez év (1957.) tavaszán kezdődött meg a rendszeres gyűjtés.

NAGY JENŐ

A -gőz, -göz igeképző keleti nyelvjárásainkban

A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszerére vonatkozó adatanyag gyűjtése közben több olyan származékkal találkoztam, amelynek alapszavától -gőz, -göz képző választható le. A feldolgozó munka során e néhány származék alapján meggyőződtem arról, hogy ez esetben egy sajátosan nyelvjárási igeképzővel van dolgunk. Ezzel a székelyföldi gyakorító -logat, -leget (NyH.⁷ 66) és a nagyszalontai gyakorító -kos, -kes, -kös (MNy. XL, 98–100) mellett eggyel több kizárólag nyelvjárási igeképzőt ismerünk.

A -gőz, -göz formans visszaható igeképző; a kalotaszegi nyelvjárásból a következő származékaira van adatunk: *hevèrgőüzik* 'heverészik', *nyílalógőüzik* 'nyilalldozik', *ölelgőüznek* 'ölelgetőznek', *törülgőüzik* 'törölközik'. Egy ideig csak Kalotaszegen ismert, csak ott használt formansnak tekintettem a szóban forgó képzőt, a szomszédos bihari és szilágysági pontokon végzett gyűjtés alkalmával azonban több -gőz, -göz képzős származékigét jegyeztem fel, úgyhogy az itt tárgyalt képző előfordulási területe a kalotaszegi nyelvjárásénál nagyobb. A Sebes-Körös mellett fekvő Örvénden hallottam a *nyílalógőüzik* 'nyilalldozik' igét, a szilágysági Szamosardón pedig a következő négy származékát vetettem papírra: *kérdésgőüsztek* 'kérdézősködték', *nyílalógőüzik* 'nyilalldozik', *ölelgő-*

űsztek 'ölelgetőztek', *sodörgőzoll* (ti. a fonal) 'sodródott'. Ugyancsak *-góz*, *-gőz* képzővel alkotott származékok a számosháti *erezgőűzik* 'lejtőn lefelé száánkózik' is (SzamSz.).

A *-góz* képző múltjáról pillanatnyilag semmit sem tudok. Későbbi levéltári kutatás vagy más szöbajöhető forrás felhasználása esetleg életkoráról is tájékoztathat majd. Kialakulásának módját a következőképpen magyarázhatjuk. Gyakorító *-g* képzős igékhez (pl. *dűlőng*, *hengereg*, *szálling* ~ *szállong*) visszaható *-óz*, *-őz* képző járult (*dűlőngőzik*, *hengergőzik*, *szállingőzik*), e továbbképzett származékokból aztán a nyelvérzék egységes *-góz*, *-gőz* igeképzőt vont el. Ezt az elvonást az a körülmény segíthette elő, hogy a közbeeső *-g* képzős származékok (*dűlőng*, *hengereg*, *szálling* ~ *szállong*) általában alig használt igék, legalábbis sokkal ritkábban hallhatjuk őket, mint alapszavukat, illetőleg az alapszavuknak vélhető szóalakot (*dől* ~ *dül*, *henger*, *száll*). Emiatt a beszélő az említett továbbképzett származékok (*dűlőngőzik*, *hengergőzik*, *szállingőzik*) alapszavának nem a ritkán vagy alig előforduló szóalakot (*dűlőng*, *hengereg*, *szálling* ~ *szállong*) tekintette, hanem az ennél sokkal szöbkeölőbb és önmagában jóval gyakrabban előforduló tőszót, illetőleg tőszónak tekintett alakot (*dől* ~ *dül*, *henger*, *száll*). Az így elvont formáns önálló képző létét akkor kezdhetette meg, amikor olyan alapszókhoz csatlakozott, amelyekhez sem *-g*, sem *-óz* képző nem járul. Az ilyen alapszókhoz való csatlakozását valószínűleg elősegítették az ugyanahhoz a szóalakhoz illeszkedő hasonló hangzású, hasonló hangalakú képzők (pl. *törülkőzik*, *nyilalldozik*).

A *-góz* képző kialakulásának magyarázatát keresve, az előbb kifejtettek mellett arra is gondolhatunk, hogy a *-dekél* és *-degél*, *-kol* és *-gol*, *-kál* és *-gál*, *-káz* és *-gáz* hangalak szempontjából egymással összefüggő formánsok párhuzamosságának analógiájára keletkezett a *-köz* mellé a *-góz*. Ha ugyanis a kalotaszegi nyelvjárásban az *ezsdegél* 'lassan esik (az eső)' mellett van *ezsdekél* 'ua.', a *kukorikol* mellett *kukorigol*, az *iszogál* 'iszogat' mellett *iszokál* 'ua.', a *csicsönkűzik* 'csúszkál (a jégen)' mellett *csicsongázik* 'ua.', akkor a *törülkőzik* mellett is lehet *törülgőzik*. A *törülkőzik*-ben így kialakult *-góz* képzőt aztán onnan elvonva más, olyan igei alapszóhoz is hozzákapcsolták, amelyhez *-köz* nem járul.

SZABÓ ZOLTÁN

SZEMLE

Jövevényszó-kutatásunk 1945-től 1957-ig

I. Elvi kérdések

1. Jövevényszó-kutatásunk eredményeit 1951-ben BÁRCZI GÉZA foglalta össze „A magyar szókincs eredete” (Bp., 1951. 91 lap) című munkájában. A munka nagyobbik része (24–91) nyelvünk idegen elemeivel foglalkozik. A következőkben BÁRCZI fejtegetéseire kapcsolódva próbáljuk jövevényszó-kutatásunk 1945–1957. évi eredményeit áttekinteni. — Minthogy az anyag az itt rendelkezésemre álló terjedelemben képest elég nagy, csak azokra a tanulmányokra, cikkekre térek ki, amelyek az itt érintett kérdéseket, egy-egy jövevényszóavunkat érdemlegesen tárgyalják, illetőleg a jövevényszó-kutatást új szempontokkal vagy jelentős adatokkal gazdagították.

2. BÁRCZI „Általános megjegyzések” címen külön fejezetben foglalkozik az idegen szó, a jövevényszó és a tükörszó fogalmával, a jövevényszavak tanulságaival, kutatásuk általános problematikájával, majd sorra veszi azokat a nyelveket, amelyekkel a magyar nyelv története folyamán érintkezett.

Az idegen szónak és a jövevényszónak egymástól való elhatárolásában BÁRCZI erre a következőket írta: „Bele kell tehát nyugodnunk, hogy a két kategória nem hatá-

rolható el élesen egymástól. Mindenesetre jövevéyszavaknak tekintjük azokat, melyek használatának múltja van nyelvünkben, melyek tehát a magyar nyelv fejlődésében egy idő óta részt vettek." (I. m. 24.) A nyelvtörténész számára ez az aránylag tág meghatározás elég is, elégtelen azonban a szinkrón jelenségek vizsgálatjának: a nyelvművelőnek és a nyelvjáráskutatónak.

Nyelvművelésünknek — minden nyelvművelésnek — egyik központi kérdése az idegen szó.¹ Nem meglepő tehát, hogy a LÓRINCZE LAJOS szerkesztette „Nyelvművelésünk főbb kérdései” (1954.) című kötetnek két szerzője (FABIÁN PÁL és TOMPA JÓZSEF) is foglalkozott az idegen szó problémájával. A kötet vitája (Nyr. LXXVIII, 129—65) azt mutatja, hogy FABIÁN nyomán valóban különbséget kell tennünk az egyes nyelvi rétegek, például a köznyelv és a zsargon kölcsönszavai között, s e rétegeken belül három-három csoportot lehet megkülönböztetni a jövevénytípusok alapján: 1. nincs magyar megfelelő; 2. nincs egyenértékű magyar megfelelő; 3. van azonos értékű magyar megfelelő. A gyakorlatban nem lesz természetesen mindig könnyű e szempontoknak az alkalmazása, s az idézett példák magyarázatában a vita résztvevői sem értettek mindig egyet. E megkülönböztetéseket nem szabad tehát mereven alkalmazni.

Ilyen szempontokat azonban a nyelvjárások vizsgálatában is érvényesíteni kell. Ezzel kapcsolatban MÁRTON GYULA „A moldvai csángó nyelvjárás szókinését ért román nyelvi hatásról” írt cikkében (MNY. LII, 92—100) jutott általánosabb érvényű megállapításokra: „A szókölsönzés terén azonban, különösen tartós és egyben erős nyelvi hatás esetén gyakori jelenség, hogy az idegen eredetű szó valamelyik eredeti, már meglévő szó dublettjeként jelentkezik. Ilyenkor két eset lehetséges. Vannak esetek, amikor az idegen eredetű szó dublett ugyan, azonban az eredeti szó az illető tárgy régebbi, egyszerűbb válfaját nevezvén meg, az idegen eredetű szó pedig az újabb, tökéletesebb változatot, az eredeti szó és a kölcsönszó közti ellentét jelentésmegoszlás formájában föloldódik, azaz mindkét szó fennmarad a nyelvben. Végső fokon a szókölsönzés ebben az esetben is az átvévi nyelv vagy nyelvjárás szóképzésének gazdagodását eredményezi.” (I. h. 98.)

A fenti megkülönböztetés a nyelvtörténész számára nehezebb, mégpedig annál inkább, minél inkább megy vissza a nyelv történetében. PAIS DEZSŐ a török eredetű *búcsú* és szláv eredetű *szabad* szavunk történetével kapcsolatban mutatta ki, hogy a régebbi szó esetleg csak egyes jelentésváltozataiban (*búcsú* 'liberatus, exemptus') vész ki, viszont mint más jelentésváltozatok hordozója megmaradhat, mert „az Árpád-kori szláv jövevény *szabad* szó a mentességnek, felszabadításnak, szabadságnak egy olyan változatát jelölhette meg, amely az akkori társadalmi viszonyok mellett éppen az országban élő szláv népelemek egy részének a társadalmi, gazdasági és jogi állapotára volt jellemző” (MNY. LII, 268—9). Ehhez újabb szempontként rögtön hozzáfűzhetjük, hogy az átvétel egy bizonyos jelentésváltozatra is korlátozódhatik, arra tudniillik, amelynek abban az időben, azon a területen, ahol az átvett szó él, társadalmi funkciója van. Nyugat-Magyarországon *búcsú* és *szabad* szavaink jelentésével rokon korai újfelnémet *freiung* '1. liberatio, immunitas'; 2. 'libertas, privilegium' szónak csak a második jelentése él tovább jövevény *frang* szavunkban (MOLLAY KÁROLY: MNY. LII, 78—9). A régebbi szó teljesen ki is vészhet; a kivészésnek többféle oka lehet, mint például a PAIS említette tárgyváltás, a tökéletesebb műveltségi elemre való áttérés stb. MOÓR ELEMÉR a magyar honfoglalást követő magyar—szláv kétnyelvűségben látja például a magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei meghonosodásának okát (MNY. I, 67—76; vö. még uő.,

¹ Ezzel kapcsolatban említjük meg, hogy ÉDER JÓZSEF KÁROLY, a szebeni iskolák igazgatója 1796-ban idegen eredetű szavainkat *bitang* szók-nak nevezi, nem tudván nyilván, hogy *bitang* szavunk is idegen eredetű (GUNDA BÉLA: ErdMúz. L, 104).

Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter: StudSl. II, 31—117) vagy földrajzi neveinkben még kimutatható régi magyar szók kivésésének magyarázata (Pais-Eml. 426—31). Vö. még: űő.: Ősi szavak eltűnése: MNy. XLVI, 158—62; űő.: A *kopja* és a *kép* fegyvernevek: MNy. LII, 218—20. A jövevényszóvá válás nyelvjárástörténetünk számára is fontos kérdés (BÁRCZI GÉZA: A magyar történelmi nyelvjáráskutatás. Vö. KNEIÉZA ISTVÁN szerk.: Ált. nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp., 1956. 303—24). BENKŐ LORÁND „Magyar nyelvjárástörténet” című (1957.) úttörő művében ebből a szempontból különösen az úgynevezett kettős nyelvjárási átvételeket (átvett kettősség vagy az átvevő nyelvben kialakult kettősség) emeli ki.

Mindez a szorosabban vett nyelvtörténelmi tanulságokon kívül olyan művelődéstörténelmi mozzanatok felderítését teszi lehetővé, amelyre más forrás aligha van. Az idegen szó meghonosodása, azaz a jövevényszóvá válás nyelvtörténelmi vizsgálatától ezért a jövőben még sok értékes eredményt várhatunk. Egyes fogalmi csoportok jövevényszavainak tanulságai bizonyára új módszertani elvek kidolgozására is vezetnek. Jövevényszó-kutatásunk eddig aránylag csekély mértékben aknázza ki az ilyen tanulságokat.

3. A jövevényszók művelődéstörténelmi tanulságait BÁRCZI is megemlíti. A fentiekhez DEME LÁSZLÓ vizsgálatai alapján kiegészítőleg még megjegyezzük, hogy egy-egy fogalomkör jövevényszavainak művelődéstörténelmi értékesítésénél a nyelvstatisztika is felhasználható (MNy. XLIII, 225—30). Persze ehhez az is szükséges, hogy az átadó nyelv helyes szemléletéből induljunk ki. DEME ugyanis a debreceni csizmadiaák német eredetű szakszókincsének nyelvjárási elemzésénél részben a német irodalmi nyelv betűfonetikáját állítja szemben a jövevényszó magyar hangalakjából kikövetkeztetett német nyelvjárási hangállapotával, ahelyett hogy a tényleges német nyelvjárási hangállapotból indult volna ki. — Hasonló anyagot nyújtanak MÁRTON GYULA: A zilahi fazekasmesterség. Kolozsvár, 1948.; űő.: A zilahi fazekasmesterség szakszókincse: A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Évkönyve 1945—1955. Kolozsvár, 1956. 393—444; LUBY MARGIT: A kalaposmesterség szókincse: Nyr. LXXIII, 363—70 (ebben többek között azt az 1833. évi debreceni magyar—német szójegyzéket is feldolgozza, amelyet 4 évvel később SÁRKÖZY ZOLTÁN újra közzétett: Debreceni céh-iratok az ipar magyarosításáról: MNyj. II, 183—6); N. BARTHA KÁROLY: A reszelővágó mesterség: Nyr. LXXIV, 401—12; ANDRÁSSYNE KÖVESI MAGDA: Az építőipar nyelvének megtisztításáról: Nyr. LXXVI, 111—4; KOVALOVSKY MIKLÓS: A zilahi tímárság nyelvéből: MNy. XLIX, 240—47; BALASSA IVÁN: A „ledolgozás” magyar elnevezései: MNyj. II, 138—45. A korábbi szakástól eltérően nyelvjáráskutatásunk most már figyelmet fordít nyelvjáráásaink idegen szavaira és jövevényszavaira; vö. DEME LÁSZLÓ: A kérdőfüzetek anyagának összcállítása a BÁRCZI GÉZA szerkesztette „A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere” című (1955.) műben; KÁZMÉR MIKLÓS: Nemzetközi szavak földrajzi neveinkben: MNy. XLVI, 234—41. Ilyen, idegen és jövevényszókra is kiterjedő gyűjtések például: LŐRINCZE LAJOS: A veszpémmegeyi Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből: MNy. XLV, 94—6, 214—7, 340—7, XLVI, 95—6, 189—92, 277—80, 389—93, XLVII, 110—12, 316—20, XLVIII, 228—32, XLIX, 237—9, 534—44, L, 209—12; DEME LÁSZLÓ: A gömörmegeyi Zádorfalva népnyelvéből: MNy. XLIV, 153—6; B. LŐRINCZY ÉVA: Köznyelv és népnyelv találkozása néhány Mátra—Bükk vidéki községben: MNy. XLVII, 102—110; IMRE SAMU—KÁLMÁN BÉLA: A szlovákiai nyelvátlaszgyűjtés tájszóanyaga: MNy. L, 212—21, 501—6 stb. Külön figyelmet érdemelnek az úgynevezett párhuzamos átvételek művelődés- és hangtörténelmi tanulságai: KÁLMÁN BÉLA: Nyr. LXXIV, 24—7; KNEIÉZA ISTVÁN: Nyr. LXXX, 371—4; CSONGOR BARNABÁS: Egy párhuzamos átvétel: *tea* és *csája*: Pais-Eml. 276—9. Ilyen a *szapora* és *zápor*: TÖRÖK GÁBOR: Nyr. LXXXI, 492—3.

A jövevényszók hangtörténeti tanulságainak fontosságát minden összefoglaló munka kiemeli; GOMBOCZ ZOLTÁN: Hangtörténet. 1950.²: MNyTK. 77. sz.; PAIS DEZSÓ: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában: MNy. XLVI, 97—101 és kny. 1950.: MNyTK. 78. sz.; BÁRCZI GÉZA: Magyar hangtörténet. 1954.; stb. Tanulmányok, amelyek a jövevényszók alapján világitanak meg hangtörténeti tendenciákat: BÁRCZI GÉZA: A magyar hangtörténet tárgyköréből. A török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-γ* megfelelései. Az ősmagyar *i*: MNy. XLVI, 223—30; MOÓR ELEMÉR: Egy IX—X. századi magyar hangváltás: MNy. XLVII, 268—70; BÁRCZI GÉZA: A szóvégi *á*, *é*, *i* megrövidülésének kérdéséhez: MNy. XLIX, 324—35; SULÁN BÉLA: Az *i*-zés kérdéséhez: MNy. V, 11—22; MOÓR, ELEMÉR: Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus: Acta Lingu. II, 1—96, 355—463; ABAFFY ERZSÉBET: Az *l* hiátustöltőről: MNy. LI, 213—18; BENKŐ LORÁND: Az *l* hiátustöltőről: MNy. LI, 328—30; TÖRÖK GÁBOR: A szóbelsei *v* + mássalhangzó kapcsolat fejlődéséről szláv jövevényszavainkban: MNy. LI, 330—4; BENKŐ LORÁND: A magyar *ly* hang története. Bp., 1953.; PAIS DEZSÓ—BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND: A magyar *ly* hang kérdéséhez. I. OK. VII, 103—51 és külön: 1955.; DEME LÁSZLÓ: Megjegyzések a magyar *ly* hang kérdésének vitájához: MNy. LII, 102—6; MOLLY KÁROLY: Germanisztika és magyar nyelvtudomány: Pais-Eml. 667—73; BENKŐ LORÁND: Germanisztika és magyar nyelvtudomány: MNy. LII, 199—200; KÁLMÁN BÉLA: A szókezdő mássalhangzócsoport egyik feloldási módja a magyarban: MNyj. II, 59—70; UÓ.: Adalékok a magyar mássalhangzók újabb történetéhez: MNyj. III, 123—30.

BÁRCZI olyan nagyra értékeli a jövevényszók hangtörténeti tanulságait, hogy a finnugor vokalizmus történetének bizonytalanságára való tekintettel kijelenti: „a magyar magánhangzók története főképen a jövevényszók nyújtotta tanulságokra épül” (i. m. 25; hasonlóképpen KNEZSA ISTVÁN: SzJsz., 1. még alább). Ehhez kapcsolódva FOKOS DÁVID hőseséges példaanyaggal bizonyítja, hogy egy-egy nyelv hangtörténete számára nemcsak az átvett, hanem a más nyelveknek átadott szók vizsgálata is jó fogódzót nyújt: Jövevényszó kutatások: NyK. LV, 3—59; UÓ.: Aus dem Gebiete der Lehnbeziehungen: Acta Lingu. III, 211—89. Az elmúlt évek kevés ilyen irányú kutatást hoztak, mégis vö.: ERDŐDI JÓZSEF: Tokaj: NyT. LXXIV, 422—4; UÓ.: Magyar szavak az orosz nyelvben: NyT. LXXVI, 224—7; DÉCSY GYULA—SULÁN BÉLA: A cseh szókincs magyar elemiből: MNy. LI, 453—63, LII, 310—5; PETROVICI EMIL: Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönzásaiban: MNy. LII, 6—11; BÁRCZI GÉZA, TAMÁS LAJOS, PAIS DEZSÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, BAKOS FERENC, KÁLMÁN BÉLA és BENKŐ LORÁND hozzászólása 11—26, az egész külön is: MNyTK. 93. sz.; TÖRÖK GÁBOR: A magyar *v* hangok történetéhez: MNy. LIII, 368—75.

Minden átadó nyelv külön problémákat vet fel, nemcsak hangtaniakat, hanem alaktaniakat is: BÁRCZI GÉZA: Az igei átvételek kérdéséhez: MNy. XLIV, 81—94; UÓ.: *-iroz*: MNy. L, 451—2; HORVÁTH MÁRIA: Az *-éroz*, *-iroz* képző történetéhez: MNy. LI, 218—22; SIVIRSKY ANTAL: Lavéroz: MNy. LII, 80—1; HORVÁTH MÁRIA: Lavéroz: MNy. LII, 81—3. Általános tanulságok levonására azonban éppen azért van szükség, hogy útmutatóul szolgálhassanak a nem sima átvételek (BÁRCZINÁL kivételek), tehát a hanghelyettesítések és a vándorszók kérdésében. A hanghelyettesítés típusainak és törvényszerűségeinek áttekintő vizsgálata ugyanolyan hasznos lehetne, mint volt annakidején DEME LÁSZLÓ kitűnő áttekintése a hangátvetésről (A hangátvetés a magyarban. 1943.). Ez talán fogódzót nyújthatna a vándorszók, illetőleg a ma még bizonytalan vagy ismeretlen eredetű szók átvételének magyarázatánál. Nyilván el lehet dönteni, hogy például *talp* szavunk valóban finnugor-e vagy pedig német vagy újlatin (ZOLNAI BÉLA: MNy. LI, 100—2), hogy *sajt* szavunk török-e vagy pedig kelet-európai vándorszó (MOÓR ELEMÉR: MNy. XLVII, 290—2), hogy milyen nyugati közvetítés révén került hozzánk

az oszmán-török *kamuka* (N. KAKUK ZSUZSA: Nyr. LXXIX, 226—7), *bitó* szavunk előzménye (HEGEDŰS LAJOS: MNy. VI, 117—26; BÁRCZI GÉZA: MNy. XLVI, 166—8) stb. LIGETI LAJOS arra is rámutatott, hogy éppen a vándorszavak esetében tisztázni kell a szó helyzetét a tekintetbe jövő átható nyelvben (A török szókészlet története és török jövevényszavaink: MNy. XLII, 1—17).

4. „A jövevényszavak általános problematikája” címen BÁRCZI lényegében azokat a módszertani elveket tárgyalja, amelyeket minden jövevényszó vizsgálatánál követni kell: 1. a számba jövő nyelvek érintkezése; 2. az átható és az átvevő nyelv vagy nyelvek megállapítása; 3. az átvétel ideje; 4. az átvevő nyelvi réteg (l. fentebb) megállapítása; 5. az esetleges közvetítés módja. Az átható nyelvenként adódó különleges módszertani elveket az egyes jövevényszó-csoportoknál tárgyalja. A vizsgálatnál a hangtaniakon kívül művelődéstörténeti és szóföldrajzi kritériumokat kell szem előtt tartani. „E kritériumok bizonyító ereje azonban gyöngébb, mint a gondosan megszürt hangtani kritériumoké” — mondja BÁRCZI (i. m. 26).

Az utóbbi megállapítás még tükrözi jövevényszó-kutatásunknak azt az állapotát, amelyben az etimológizálás elsősorban szótári adatok alapján folyt. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy ennek a jövevényszó-kutatásnak legkiemelkedőbb teljesítménye KNEZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” (1955. 1043 lap) című munkájának első kötete. Az ismertetések is (HADROVICS LÁSZLÓ: Nyr. LXXX, 132—5; GÁLDI LÁSZLÓ: MNy. LIV, 1—13; stb.), még inkább azonban az a nagyszámú tanulmány, amelynek megírására eddig ösztönzött, tanúsítják, hogy KNEZSA a legtöbbet nyújtotta, amit az úgynevezett szótárforgató etimológizálással (ahogy HADROVICS ezt az eljárást elnevezte) nyújtani lehet. Bizonyos az is, hogy olyan hatalmas anyag feldolgozásánál, amilyent nyelvünk szláv jövevényszavai jelentenek, e gy ember crejébből többre már nem futhatta. Az összes szláv nyelvekre kitékintő szemléletével, hangtörténeti és szótörténeti megállapításaival valóban „sokáig lesz mindennapi kenyereünk” (Nyr. LXXX, 135), ha a részletekben nem is tudunk vele mindig egyetérteni. A szótárforgató etimológizálás természetéből adódik, hogy a jövevényszó-kutatás igen sok esetben például csak a szláv eredetet tudja megállapítani, magát az átható szláv nyelvet már nem. Nem kétséges, hogy a végső cél az átható szláv nyelv, esetleg nyelvjárás megállapítása, ez azonban a kutatásnak eddigi módjával már aligha lesz lehetséges. Nem tekintve azt, hogy a szavak a szótárakban szükségszerűen a nagyobb szövegösszefüggésből és a művelődéstörténeti háttérből kiszakítva jelennek meg, a régebbi, főleg pedig a középkori források olvasója tudja, hogy még a legnagyobb szótárak is nemegyszer cserbenhagyják az embert. Érvényes ez különösen hazai forrásainkra, amelyek semmiféle szótárban elégségesen még nincsenek feldolgozva, pedig jövevényszavaink tekintélyes részének forrását a hazánkban élt vagy élő idegen nyelvekben, illetőleg nyelvjárásokban kell keresnünk. HADROVICS LÁSZLÓ több tanulmányban (Szláv jövevényszavaink kérdéséhez: I. OK. X, 133—68; Gálya, bárka, sajka: Pais-Eml. 284—92; Piac: MNy. XLIII, 102—5; Kelengye: MNy. LI, 340—2; Dolmány. Kelengye: MNy. LII, 357—8) mutatta meg, hogy „bármely jövevényszó élete a hazai latin nyelvű és a magyar forrásokban szerves egységet alkot”. Ha tehát egy jövevényszavunk előzménye latin nyelvű forrásainkban lényegesen korábban fordul elő, mint a jövevényszó első nyelvtörténeti adata, bizonyosra vehető, hogy szavunk az utóbbi időpontnál korábban már ismert volt, ami az átható nyelv szempontjából nem egyszer döntő lehet. Az úgynevezett forrásolvasó etimológizálás (ahogy ezt az új eljárást HADROVICS elnevezte) tehát a jövevényszó történeti földrajzát deríti ki, ami egyúttal a művelődéstörténeti háttér megrajzolását is eredményezi. HADROVICS fejtegetéseivel csak annyit tennék hozzá, hogy amit ő a hazai latin nyelvű forrásokról mond, az teljes mértékben áll az egyéb hazai (szláv, német, oszmán-török, rumén) nyelvű forrásokra is. A KNEZSA

ISTVÁN szerkesztette „Magyarországi szláv nyelvmlékek” I. köteteként kiadott „Középkori cseh oklevelek” (Bp., 1952. 207 lap) éppúgy tanulságosak (vö. ÚRHEGYI EMLIA ismertetését: MNy. XLVIII, 243—54), mint az oszmán-török feljegyzésűek (vö. BÁRCZI GÉZA: MNy. LII, 145), vagy mint azok a német források, amelyekből például kimutatható volt *böllér* szavunknak egyetlen német szótárban sem szereplő *pellér* előzménye (MOLLAY KÁROLY: A Schlägli Szójegyzék *beller* 'böllér' szava: MNy. XLV, 140—8). Ha hozzávesszük még a készülő Magyar Nyelvatlasz és az Új Magyar Tájszótár várható hasznát, mindez magyar nyelvtudományi szempontból is megokolttá teszi nemzetiségi nyelvünk nyelvtörténeti szótárának, tájszótárának, nyelvatlaszának elkészítését (vö.: ZOLNAI BÉLA hozzászólása a II. Országos Magyar Nyelvészkongresszuson: I. OK. IV, 529; MOLLAY KÁROLY: Pais-Eml. 673).

II. Részletkérdések

1. Jövevényszók és a belső keletkezésű szavak. — KUBÍNYI LÁSZLÓ „A magyar nyelv külön életében keletkezett szavak szakirodalmi 1945—1956-ig” című közleményében (MNy. LIII, 523—34) szólt már arról, hogy 1945 óta nyelvészeink a korábbinál fokozottabb figyelmet szenteltek a belső keletkezési szavaknak. Így több, eddig jövevényszónak tartott szavunk belső keletkezésűnek minősült. Az elvi jelentőségű cikkek közül itt kiemelem HARMATTA JÁNOSÉ (Egy iráni jövevényszavunk magyarázatához: Pais-Eml. 292—7), amely HEXENDORF EDIT „Hangoslat, hangos, hang” című cikkével (MNy. XLVII, 35—41) kapcsolatban a belső keletkezésű hangutánzó szavak vizsgálatának helyes módjára mutat rá.

Belső keletkezésű hangutánzóknak minősült vagy feltehetően ilyen elem: a németnek tartott *kövekel* ~ *kovakol* ~ *kokkol* (NYÍRI ANTAL: MNy. XLIII, 56—7; PAIS DEZSÓ: MNy. XLIII, 57—60; SÜTŐ JÓZSEF: MNy. XLIII, 313, XLV, 330; GYALLAY DOMOKOS: MNy. XLIII, 313—4); a (szláv) *pulyka* (KÁLMÁN BÉLA: MNy. XLIX, 193—5; BENKŐ LORÁND: MNy. XLIX, 196); a (szláv, német) *siheder, zivatar, viheder* (MIKESY SÁNDOR: MNy. L, 279—87); a (német) *topánka* (GRÉTSY LÁSZLÓ: MNy. LII, 74—6); a (szanszkrit stb.) *léha* (BENKŐ LORÁND: MNy. LII, 203—6), az (iráni) *búz* (MÉSZÖLY GEDEON: Pais-Eml. 351—5 és Ómagyar szövegek. Bp., 1957.).

Belső keletkezésűnek magyarázva: a (német) *fika* (CSEFKÓ GYULA: Nyr. LXXIII, 73—98), a (német, olasz) *kalap* (BERNÁTH BÉLA: Szófejtések, szótörténeti adalékok. A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Pécs, 1956. 137—47), a (szláv) *métely* (HEGEDŰS LAJOS: A *nedv* szó és családja: MNy. L, 60—6), az (olasz, német) *alpári* (O. Nagy Gábor: MNy. LI, 345—9), az (oszmán-török, szanszkrit, óiráni) *irigy* (JUHÁSZ JENŐ: MNy. LII, 214—5), a (szláv, török, román) *csoma* (WACHA IMRE: Pais-Eml. 402—6), a (német) *bók* ~ *bóg* 'hámfa' és *hódol* ~ *hódít* (JUHÁSZ JENŐ: Kegy: MNy. LIII, 200—2), az (orosz) *ukrán* (KISS LAJOS: Nyr. LXXXI, 489—92). Megerősítést nyert a *hajdú* magyar etimológiája (JUHÁSZ JENŐ: MNy. LIII, 202).

2. Jövevényszók és a finnugor eredetű szavak. — Szófejtésünknek az előbbi pontban érintett új érdeklődése egyes, eddig jövevénynek tekintett szavunkat finnugor eredetűnek minősítette. Így a német eredetűnek tartott *ság* 'collis' szavunkat (N. SEBESTYÉN IRÉN: MNy. XLVI, 120—2, NyK. LIII, 266; HORPÁCSI ILLÉS: MNy. XLIX, 50) és az iráni eredetűnek tartott *fizet* szavunkat (JUHÁSZ JENŐ: MNy. XLIX, 190—1; MÉSZÖLY GEDEON: MNy. LI, 179—82 és Nyelvtörténeti séták nyelvmlékeink között. 1955.).

3. Indoeurópai jövevényszavaink. — BÁRCZI az indoeurópai nyelvek közül az iráni (régibb iráni, alán és perzsa), a szláv, a német, a latin, a francia és provanszál, az olasz és a rumén nyelvekből kölcsönzött szavaink kutatásának törté-

netét, különleges módszertani, hang- és művelődéstörténeti, valamint időrendi kérdéseit tárgyalja. Nem említi a cigány nyelvet, amelyből szintén kölcsönöztünk szókat. Joggal tette tehát szóvá ZOLNAI BÉLA a II. Országos Magyar Nyelvészkongresszuson, hogy a cigányság tájszótárát is össze kellene állítanunk. Vö. ANDOR JÓZSEF: *A csór 'lop' szó etimológiájához: A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. Pécs, 1957. 149.

4. Iráni jövevényszavaink. — Néhány, eddig iráninak tartott jövevényszavunkra vonatkozó újabb kutatásokról már az 1. és a 2. pontban szóltam. Ugyancsak itt említettem HARMATTA JÁNOS cikkét (Pais-Eml. 292—7), aki *hang* szavunk iráni eredetét bizonyítja. „... görögkeleti alánok, más nevükön jászok az országba is betelepedtek (kiváltságlevelük 1323- és 1325-ből); ezek, ha ugyan akkor még egyáltalában tudtak alánul, már inkább kánul beszéltek és gyorsan megmagyarosodtak” — írja BÁRCZI (i. m. 30). A FEKETE NAGY ANTAL által felfedezett és NÉMETH GYULA által feldolgozott 1422. évi jász szójegyzék az első hazai alán nyelvemlék, iráni jövevényszavainkhoz újabb fogódzókat nyújthat (hivatkozás rá: MNy. LIII, 216). *Sárkány* szavunkat a perzsából eredezteti MOÓR ELEMÉR (MNy. XLVII, 293).

5. Szláv jövevényszavaink. — Szláv jövevényszavaink kutatásának történetében a legnagyobb esemény KNEIÉZA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” (1. fent) című munkája, amelyről GÁLDI LÁSZLÓnak e számunkban megjelenő ismertetése miatt itt bővebben nem szólunk. Csak annyit emelünk ki, hogy KNEIÉZA korábbi kisebb közlések után (vö. még: Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből: MNy. XLVI, 113—9, ehhez I. KÁZMÉR MIKLÓS: Ugar — parlag: MNy. XLVII, 240—3; Kokojsza: MNy. XLVI, 264; Ispán. Lugas. Tanya. Párta. Kocsonya. Vápa: MNy. XLIX, 196—200; Lengyel: MNy. LIII, 241—3) munkájának megjelent első kötetében külön-külön részben a szerinte biztosan szláv eredetű, aztán a nem biztosan szláv eredetű, majd a szerinte biztosan nem szláv eredetű (de egyesektől szláv-nak tartott) jövevényszavaink etimológiai szótárát nyújtja. Szláv jövevényszavaink nyelv- és társadalomtörténeti tanulságainak összefoglalására tett ugyan már kísérletet (A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon: I. OK. II, 373—90; HADROVICS LÁSZLÓ, ANGYAL ENDRE, GÁLDI LÁSZLÓ, MOÓR ELEMÉR hozzászólása 390—7, ism.: BENKŐ LORÁND: MNy. XLVIII, 242; németül: Die Sprache der alten Slawen Transdanubiens: StudSl. I, 29—47; A magyar állami és jogi terminológia eredete: I. OK. VII, 237—43; ECKHART FERENC, HADROVICS LÁSZLÓ, HARMATTA JÁNOS, PERÉNYI JÓZSEF, VARGA ENDRE, GÁLDI LÁSZLÓ és PAIS DEZSŐ hozzászólása: uo. 244—66), ezt tulajdonképpen a munka második kötete fogja tartalmazni, mégpedig szláv jövevényszavaink kutatásának részletes történetével, az eddigi vélemények taglalásával és bírálatával együtt. Az a nagy visszhang, amelyet eddig kiváltott, bizonyítja, hogy KNEIÉZA munkája nemcsak szláv jövevényszavaink, hanem általában jövevényszavaink kutatásának új korszakát nyitja meg. Vö. még: MOÓR ELEMÉR: Slavo—germanica: Acta Univ. Szegediensis. Sectio Philol. 1955. 107—22 (ism. ERDŐDI JÓZSEF: Nytr. LXXX, 387); KISS LAJOS: Pazarol. MNy. LI, 225—6; TÖRÖK GÁBOR: A szóbelcseji *v* + mássalhangzó kapcsolat fejlődéséről szláv jövevényszavainkban: MNy. LI, 330—4; FOKOS DÁVID: Ikra: MNy. LI, 338—9; PAIS DEZSŐ: Pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” egynemely részletébe: MNy. LI, 386—90 (ehhez KNEIÉZA ISTVÁN: További pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” némely részébe: Pais-Eml. 329—36); TÖRÖK GÁBOR: A *bárány* hangtörténetéhez: MNy. LI, 480—1; *úó.*: Pupák: MNy. LI, 502—3; MOÓR ELEMÉR: Die Ausbildung der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter: StudSl. II, 31—117; Cs. SEBESTYÉN KÁROLY: Szuszék: MNy. LII, 79—80; MOÓR ELEMÉR: Eltűnt szavak nyomai földrajzi neveinkben: Pais-Eml. 426—31, ebben a *halom* szóról; *úó.*: Két bőrfajta neve: *irha* és † *zemes*: MNy. LIII, 153—6; BERNÁTH

BÉLA: Kocsonya: MNy. LIII, 192—3; KISS LAJOS: *Kovácsny* szavunk őstörténetéhez: Nyr. LXXXI, 247—51; TÖRÖK GÁBOR: Béna: MNy. LIII, 229—30 s ehhez KUBINYI LÁSZLÓ: MNy. LIII, 474; HADROVICS LÁSZLÓ: Szláv jövevényszavaink kérdéséhez: I. OK. 133—68. Egyes szláv jövevényszavainkkal még a következő cikkek foglalkoznak: HORGER ANTAL: Tályog: MNy. V, 3—10; MIKESY SÁNDOR: Bopkár: MNy. XLI, 84—5; HORGER ANTAL: Paraszt: MNy. XLIII, 138; SULÁN BÉLA: Szamóca: MNy. XLIII, 172—6, ehhez MIKESY SÁNDOR: Szamóca: MNy. XLIV, 138—41; HASAN EREN: Kesza: MNy. XLIII, 294—5; BENKŐ LORÁND: Pilis, piliske: MNy. XLIII, 205—7; UÓ.: Lok: MNy. XLIV, 52—3; FOGARASI MIKLÓS: Tatárka: MNy. XLV, 303—7; BEKE ÖDÖN: Kujak: Nyr. LXXIII, 28; UÓ.: Két orosz jövevényszavunk: Nyr. LXXIII, 96; ERDŐDI JÓZSEF: Orosz eredetű szavainkhoz: Nyr. LXXIII, 95—6; TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Szotnya: Nyr. LXXIII, 247—8; KÁLMÁN BÉLA: Pirhács: MNy. XLVI, 260; CSEFKÓ GYULA: Kanóc: MNy. XLVII, 68—9; MIKESY SÁNDOR: Derelye: MNy. XLVII, 80—2; KIRÁLY PÉTER: Prosztó: MNy. XLVII, 288; DÖMÖTÖR SÁNDOR: Mi is az a kulimász?: Nyr. LXXV, 215—6; BENKŐ LORÁND: Naspolya ~ lasponya: MNy. XLVIII, 203—4 (ehhez PAIS DEZSŐ: uo. 204); MARTINKÓ ANDRÁS: Kuburc, kuburcol: MNy. XLVIII, 217—8; KÁLMÁN BÉLA: Kötlet vet: MNy. XLVIII, 150—4; SULÁN BÉLA: Róna: MNy. XLIX, 91—5; SCHEIBER SÁNDOR: Gades—gajdesz: MNy. XLIX, 201—2, 479 (ehhez ERDŐDI JÓZSEF: uo. 470); BENKŐ LORÁND: A *kulcs* hangtörténetéhez: MNy. XLIX, 457—8; ERDŐDI JÓZSEF: Az orosz nyelv hatása a magyarra: Nyr. LXXVII, 295—300, 449—55, LXXVIII, 75—8, 220—25, 382—92, LXXIX, 87—91; KIRÁLY PÉTER: Geschichte des ung. Wortes *paraszt* 'Bauer': Acta Lingu. III, 63—123; MOÓR ELEMÉR: A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból: MNy. L, 67—76; SULÁN BÉLA: Sánta, séta: MNy. L, 173—6; PAPP LÁSZLÓ: Két *ἀπαξ λεγόμενον*: MNy. L, 471—2; UÓ.: Kita: MNy. L, 472—5; NYÍRI ANTAL: A tűzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek történetéből: Acta Univ. Szegediensis: Sectio Philol. 1955. 73—85, ebben a *tapló* szóról (ehhez vö. MOÓR ELEMÉR: Acta Lingu. II, 431, valamint ERDŐDI JÓZSEF ismertetését: Nyr. LXXX, 387); BERNÁTH BÉLA: Szófejtések, szótörténeti adalékok: A Pécsi Ped. Főiskola Évkönyve. Pécs, 1956. 137—47, ebben *konjha* és *zerge* szavunkról; SZABÓ DÉNES: Erge: Pais-Eml. 375—83; ÚRHEGYI EMILIA: *Genny* szavunk és rokonsága: Pais-Eml. 392—8; KISS LAJOS: Tunya: MNy. LIII, 203—4; SIMON GYÖRGYI: Poroszka—poroszkál: MNy. LIII, 431—7; KISS LAJOS: Pizlicsár: uo. 472—3; TÖRÖK GÁBOR: Zápor: Nyr. LXXXI, 492—3.

6. Német jövevényszavaink. — „Német jövevényszavaink kérdése azonban mindmáig nagyrészt tisztázatlan” — állapítja meg BÁRCZI német jövevényszavaink kutatásának a történetéből (i. m. 68). Ez nyilván azzal is összefügg, hogy a német hatás még a szlávnál is hosszabb ideig tart, s különösen az újkorban nagyobb mértékű is volt. A német nyelv ezenkívül nemcsak német szavakat közvetített, hanem a legkülönbözőbb nyelvekből származó szokat is. Német jövevényszavaink kutatójának a hazai és a nem hazai német nyelvjárások történetén kívül még különösen a német—magyar érintkezések történetét kell ismernie. A német—magyar érintkezésekről sok részletmunka látott már napvilágot, mihelyt azonban a kutató valamely jövevényszó társadalomtörténeti háttérrel kapcsolatban egy-egy részletre kíváncsi, ezek a részletmunkák többnyire csődöt mondanak, s a kutatónak a kérdéses részlet magának kell kidolgoznia. Ha valahol, akkor német jövevényszavaink kutatásában nem lehetünk meg az úgynevezett forrásolvasó etimologizálás nélkül. Aki csak valamelyest ismeri legfontosabb forrásanyagunknak, a korai újfelnémet korból (1350—1650.) származó, hazai keletkezésű német nyelvemlékeink természetét, sokrétűségét és terjedelmét, az ezt megelőző középfelnémet kor (1050—1350.) nyelvjárásainak kidolgozatlanágát és hazai német nyelvészetünk helyzetét 1945—1957-ig, az nem lepődik meg BÁRCZI helyes ténymegállapításán.

„Germanisztika és magyar nyelvtudomány” című cikkében (Pais-Eml. 667—73) e sorok írója próbált ezekre a kérdésekre rávilágítani. Persze nagy hiány, hogy az 58 évvel ezelőtt megjelent DOLw. óta nincs újabb összefoglalása német jövevényszavaink kutatásának, mégis helytelen, hogy a német jövevényszavainkkal foglalkozó cikkeken nem mindig látszik meg az, hogy ez alatt a több mint fél évszázad alatt a német nyelvtudomány is fejlődött valamit. Például állandóan vissza-visszatér n. *wachter* > m. *bakter* példa, s ennek alapján a n. *á* > m. *a* megfelelés feltevése, holott a valóságban bajor *waxter* > m. *bakter* megfelelés, azaz egyszerű hanghelyettesítés esete forog fenn.

Félreértésekre ad alkalmat az is, hogy a régebbi német szakirodalomban például a középfelnémet kort Luther fellépéséig (1517.) számították, s így régebbi munkák (például LEXER, MhdTwb.) újabb kiadásai is még ezen a szemléleten alapulnak, holott ma a XIV. század közepe a határ. BÁRCZI (i. m. 70) is még a XVI. századig tolja ki a középfelnémet kort, az ófelnémetet pedig „kb. 1000-ig vagy 1050-ig” számítja. Ha az első évszám sajtóhiba 1100 helyett (ez a régebbi határ), akkor is helytelen, mert ma a XI. század közepe az általánosan elfogadott határ. Mindez nem lényegtelen az átvétel korának megítélése szempontjából. Helytelen a középfelnémet szembeállítása a bajorral. Az egyik történeti kategória, a másik földrajzi. A „középfelnémet” nyelv fikció. Amit a szótárak ilyen címen tartalmaznak, az középfelnémet kori középnémet, ritkábban felsőnémet (bajor, alemann) nyelvjárás vagy pedig rekonstrukció. A jelenleg forgalomban levő középfelnémet szövegkiadások ugyanis nem betűhű, hanem normalizált kiadások, nyelvjárástörténeti szempontból tehát használhatatlanok. Szóföldrajzi szempontból fontos a nyelvjárás-területek megkülönböztetése. BÁRCZI szerint a középnémet nyelvjárások a Rajna felső folyása vidékén helyezkednek el, a felnémetek (köztük a bajor) pedig délen, holott a középnémet nyelvjárások nyugati csoportja (Westmitteldeutsch) a magyar szóhasználat szerint inkább a Rajna középső folyása vidékén van (középf Frank, rajnai Frank), keleti csoportja (Ostmitteldeutsch) pedig ettől keletre (thüringiai, felső-szász, sziléziai, érchegységi). Az érchegységi és a sziléziai nyelvjárások a felvidéki (ma szlovákiai) német nyelvjárásokkal való összefüggések miatt fontosak. A középnémet nyelvjárások a felsőnémet (felső Frank, alemann, bajor) nyelvjárásokkal együtt alkotják a felnémet nyelvjárás-területet, s ez áll szemben az alnémettel.

Ha a fiktív középfelnémet nyelvegységet nyelvjárásokra bontjuk fel, nem egy, eddig szilárdnak hitt hangtörténeti megállapítás válik bizonytalanná. BÁRCZI (i. m. 71) például a középfelnémet *ū* diftongizálódását (> *ou* > úfn. *au*) kormeghatározó kritériumnak tartja, holott a diftongizálódás még az ófelnémet kor végén a délkeleti bajor nyelvjárásokból indul el, s innen terjed szét egyrészt a középnémet nyelvjárások keleti csoportjában (fokozatosan a XIII. század második felétől a XV. század első feléig), másrészt a nyugati csoportjában (a XVI. század első feléig). A magyar *kujár* (első adat 1523-ból) tehát hangtörténeti kritériummal nem minősíthető régi átvételnek.

Az átvétel kora szempontjából legnehezebb ófelnémet jövevényszavainknak a szláv jövevényszavakkal is összefüggő kérdése (vö. MOLLAY KÁROLY: Das älteste deutsche Lehnwort der ungarischen Sprache: Acta Lingu. I, 373—417), amely KNEZSA munkája után újabb vizsgálatot igényel.

Német jövevényszavainkkal a következő tanulmányok foglalkoztak a már említettek (vö. még az 1. és 2. pontot) kívül: HORGER ANTAL: Krumppli: MNy. XLI, 61—5; MIKESY SÁNDOR: Valpót: MNy. XLI, 85—6; LOVÁNYI GYULA: Puli: MNy. XLII, 69—73 (ehhez PAIS DEZSÓ: uo. 75—6); GÁLDI LÁSZLÓ: Manó: MNy. XLIII, 53; LOVÁNYI GYULA: Muszáj: uo. 142—4; DIÓSZEGI VILMOS: Samán: uo. 211—2; SULÁN BÉLA: Az *í*-zés kérdéséhez: MNy. V, 11—22 (német jövevényszavak felhasználásával); LOVÁNYI GYULA: Lárma: MNy. XLIV, 46—52 (ehhez: HORVÁTH MÁRIA: MNy. XLIX, 398—403; BERNÁTH BÉLA: MNy. LII, 72—3); HORGER ANTAL: Zsákmányol: MNy. XLIV, 59—60; KARINTHY

FERENC: Austriga: MNy. XLV, 88; MOLLAY KÁROLY: A Schlägli Szójegyzék *beller* 'böllér' szava: MNy. XLV, 140—8; KÁZMÉR MIKLÓS: A *gordon* földrajzi köznévkialakulásához: MNy. XLV, 193—5; PROHÁSZKA JÁNOS: Lődör: Nyr. LXXIII, 99—100; MOÓR ELEMÉR: A szőfejtés és néprajzi kutatás kapcsolataihoz: Nyr. LXXIII, 140—2, 222—4; BEKE ÖDÖN: Rézsút: Nyr. LXXIII, 258—9; uő.: Népnyelv és nyelvtörténet: Nyr. LXXIII, 347—53; CSEFKÓ GYULA: Szótörténeti adalékok és magyarázatok: Nyr. LXXIII, 340—7; ZOLNAI BÉLA: Miskulancia: MNy. XLVI, 137—43 (de vö. IMPLÓM JÓZSEF: MNy. XLVII, 73—4); LUKÁCS KÁROLY: Cibék: MNy. XLVI, 265; KNIEZSA ISTVÁN: Rőzsc: MNy. XLVI, 309—14; ZOLNAI BÉLA: Lakli, melák: MNy. XLVI, 378—80; PÉTER LÁSZLÓ: Halló: MNy. XLVI, 389 (ehhez: CSATKAI ENDRE: A *halló* Arany Jánosnál: MNy. XLVII, 68; LOVÁNYI GYULA: Halló: uo. 288—90); BEKE ÖDÖN: Posta: Nyr. LXXIV, 311, 420—1; MOLLAY KÁROLY: Szójegyzékeink *polgár* szava: MNy. XLVII, 21—35 (ehhez BAKOS FERENC: A *polgár* jelentéstörténetéhez: Nyr. LXXIX, 448—51); HEGEDŰS LAJOS: Csille, kutya, hund: MNy. XLVII, 59—63; LOVÁNYI GYULA: Komisz: MNy. XLVII, 79—80 (ehhez: uő.: MNy. XLIX, 95—9; CSEFKÓ GYULA: MNy. XLVII, 272—3); CSEFKÓ GYULA: Ribizli: MNy. XLVII, 275; ZOLNAI BÉLA: Muri: MNy. XLVII, 295—8 (ehhez uő.: MNy. XLVIII, 222—3); LOVÁNYI GYULA: Spárga. Strici. Jukker. Puser: MNy. XLVIII, 214—7; ZOLNAI BÉLA: „Alma” és a tagadás kifejezései: Nyr. LXXVI, 298—300; uő.: A *guberál*, *guba* és rokonságuk: MNy. XLIX, 100—4; BENKŐ LORÁND: Zsófol: MNy. XLIX, 468—70; KÁLMÁN BÉLA: A székezdő mássalhangzó csoport egyik feloldási módja a magyarban: MNyj. II, 59—70; ANGYAL ENDRE: Billikom: Nyr. LXXVII, 138; ZOLNAI BÉLA: Siker: Nyr. LXXVII, 144; ERDŐDI JÓZSEF: Egy babona európai útja. Frászkarika: MNy. L, 83—90; GÁLDI LÁSZLÓ: Faszol: MNy. L, 458—9; HORVÁTH MÁRIA: Kinigli: MNy. L, 461—5 (ehhez FOKOS DÁVID: MNy. LI, 338); KÁLMÁN BÉLA: Adalékok a magyar mássalhangzók újabb történetéhez: MNyj. III, 123—130; ZOLNAI BÉLA: Csikk: Nyr. LXXIX, 90—2; HADROVICS LÁSZLÓ: Szójegyzékeink *farib* szava: MNy. LI, 342—3 (vö. MOÓR ELEMÉR: MNy. LI, 71); KISS LAJOS: Fór: MNy. LI, 343—5; GÁLDI LÁSZLÓ: Frivol: Nyr. LXXIX, 110—11; BEKE ÖDÖN: Milling: Nyr. LXXIX, 230—1 (ehhez: SOLYOS EDE: uo. 458—9; SZEKERES JÓZSEF: uo. 459); ZOLNAI BÉLA: Mama: Nyr. LXXIX, 451—3 (ehhez FERENCZY GÉZA: Nyr. LXXXI, 127—9); MOÓR ELEMÉR: A *kopja* és *kép* fegyvernevek: MNy. LII, 218—20; MOLLAY KÁROLY: Fráng: MNy. LII, 78—9; MIKESY SÁNDOR: Derelev, sífli, fülke: MNy. LII, 216—8; ZOLNAI BÉLA: Salabakter: MNy. LII, 486—9; uő.: Srác: Nyr. LXXX, 124—6; DÉCSY GYULA: A *murci* és társai: Nyr. LXXX, 374—8; ZOLNAI BÉLA: Durmol: Nyr. LXXX, 378—80; HORVÁTH MÁRIA: A német „landsknecht” nyelv magyar irodalmi emlékeiből: Pais-Eml. 306—10; KÁLMÁN BÉLA: Tájszómagyarázatok: uo. 318; SZÉPE GYÖRGY: Tángál: Pais-Eml. 383—8; uő.: MNy. LII, 362—4; URAY GÉZA: A *láma* állatnévről: Pais-Eml. 388—91; FOGARASI MIKLÓS: Kantin, kantinos: MNy. LIII, 197—200; KISS LAJOS: Hulgán: Nyr. LXXXI, 324—5; ZOLNAI BÉLA: Bunda: Nyr. LXXXI, 115—8 (ehhez KNIEZSA ISTVÁN: uo. 119—20).

7. Latin jövevényszavaink. — Latin jövevényszavainknál BÁRCZI a szokott kérdéseken kívül külön fejezetben a magyarországi latin kiejtéssel is foglalkozik, amelyhez újabb adalék KÁLMÁN BÉLA: Latinos szavaink *s*-ezése: MNy. XLV, 280—5. Nemcsak latin, hanem általában jövevényszó kutatásunknak nagy szolgálatot tenne a magyarországi latinság szótárának elkészülése. Latin jövevényszókkal foglalkozó tanulmányok: LOVÁNYI GYULA: Pertsze: MNy. XLIII, 54—5 (ehhez: BÁRCZI GÉZA: uo. 204—5; IMPLÓM JÓZSEF: uo. 307); SZABÓ T. ATTILA: Szekrény: MNy. XLVI, 182—3; LOVÁNYI GYULA: Humor. Jubileum: MNy. XLVII, 76—9; HADROVICS LÁSZLÓ: Kelengye: MNy. LI, 340—2 (ehhez uő.: MNy. LII, 357—8); BALÁZS JÁNOS: A goliárság emlékei

a magyar szókincsben: Filológiai Közöny 1955: 97—109; KRISZ LAJOS: Vákáncsos: MNy. LII, 468—72; FÁBIÁN PÁL: Sváda: MNy. LIII, 423—31.

8. Francia és provanszál jövevényszavaink. — BÁRCZI munkájának „A magyar—francia érintkezések” című fejezetéhez (i. m. 80—1) kiegészítés SURÁNYI BALINT—BÁRCZI GÉZA—PAIS DEZSŐ: Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatarozásának kérdéséhez: MNy. LIII, 450—4. *Büó* szavunkat a provanszálból magyarázta HEGEDŰS LAJOS: MNy. VI, 117—26 (de vö. BÁRCZI GÉZA: MNy. XLVI, 166—8).

9. Olasz jövevényszavaink. — Olasz jövevényszavaink kérdéseit KARINTHY FERENC több kisebb közlemény után (vö.: Narancs. Spárga. Digo, diga. Fregoli. Kapiskál. Raffinál: MNy. XLII, 60—3; Osztriga: Nyr. LXXI, 114; ehhez 1. CSEFKÓ GYULA: uo. 168) 1947-ben foglalta össze (Olasz jövevényszavaink: MNy. XLIII, 177—89, 263—71 és kny. 1947. Bölcsészettudományi Értekezések 7. sz. és MNyTK. 73. sz., ism.: TAMÁS LAJOS: Nyr. LXXII, 139—40; GÁLDI LÁSZLÓ: EPhK. LXXI, 127—8; kiegészíti: CSEFKÓ GYULA: Olasz jövevényszavainkhoz: Nyr. LXXIII, 17—9, 81—2). Vö. még HADROVICS LÁSZLÓ: Piac: MNy. XLIII, 102—5; KARINTHY FERENC: Espresso. Kajab: MNy. XLIV, 137—8; DEME LÁSZLÓ: Kalap: MNy. XLV, 285—91 (de vö. BERNÁTH BÉLA: Szófejtések, szótörténeti adalékok: A Pécsi Ped. Főisk. Évk. 137); BENKŐ LORÁND: Bokály. Egy európai vándorszó magyar vonatkozásai: MNy. LII, 450—6; HADROVICS LÁSZLÓ: Gálya, bárka, sajka: Pais-Eml. 284—92; Cs. SEBESTYÉN KÁROLY: Kandalló: MNy. LIII, 466—70.

10. Rumén jövevényszavaink. — Vö. PAPP LÁSZLÓ: Két *ápaş* *λεγόμενον*: MNy. L, 471—2 (a *bodály* szóról); BAKOS FERENC: Füstély: MNy. XLVII, 250—5; uő.: Pulya: Pais-Eml. 259—63.

11. Török jövevényszavaink. — Az indoeurópai nyelvekből származó jövevényszavainkon kívül BÁRCZI még a mongolos, kaukázusi és török jövevényszavainkra vonatkozó kutatásokat foglalja össze (38—67). Ezek közül kutatóink 1945—1957-ig legelsősorban török jövevényszavainkkal foglalkoztak.

A török jövevényszavainkra vonatkozó kutatásokat BÁRCZI jelentőségüknek megfelelően aránylag bővegesen tárgyalja. Ő is hivatkozik LIGETI LAJOSnak elvi szempontból is fontos cikkére (A török szókészlet története és török jövevényszavaink. Gyöngy: MNy. XLII, 1—17), amelyben rámutat arra, hogy legrégebbi török jövevényszavaink megnyugtató magyarázata csak akkor sikerülhet, ha tisztázódik előzményük helyzete a török szókészletben (eredeti-e, belső keletkezésű-e, jövevényszó-e). Ez szükségszerűen az altaji nyelvek rokonságának, illetőleg az urál-altaji rokonság kérdésének kidolgozásához vezet el (LIGETI LAJOS: Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdései: I. OK. IV, 333—64; N. SEBESTYÉN IRÉN, KÁLMÁN BÉLA, U. KÓHALMI KATALIN hozzászólása: uo. 365—76). Legrégebbi, még az uráli korban átvett török jövevényszavaink kérdésével BÁRCZI GÉZA foglalkozott (Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez: I. OK. II, 347—59; SZ. KISPÁL MAGDOLNA, LAKÓ GYÖRGY, MOÓR ELEMÉR hozzászólása: uo. 359—71; ism.: BENKŐ LORÁND: MNy. XLVIII, 241—2). Török jövevényszavaink rétegeinek nehézségeit legutóbb LIGETI LAJOS fejtegette (Török jövevényszavaink és a vitás etimológiák kérdése: Pais-Eml. 336—46). Vö. még BÁRCZI GÉZA: A magyar hangtörténet tárgyköreiből. A török szóvégi *-g*, *-k*, *-g*, *-γ* megfelelései. Az ősmagyar *ǰ*: MNy. XLVI, 223—30; uő.: A szóvégi *á*, *é*, *í* megrövidülésének kérdéséhez: MNy. XLIX, 324—35; MOÓR ELEMÉR: Egy IX—X. századi magyar hangváltozás: MNy. XLVII, 268—70.

Régebbi török jövevényszavainkkal foglalkoznak LIGETI LAJOS: Boszorkány, MNy. XLIII, 10—17 (ehhez CSEFKÓ GYULA: MNy. XLVII, 274—5); PAIS DEZSŐ: Bocsat:

bocsánik, búcsú: MNy. XLIII, 200—4; HASAN EREN: Török jövevényszók a magyarban: MNy. XLIV, 34—7; PAIS DEZSŐ: Turul. Az Árpád-nemzetség totemmadara: MNy. XLV, 37—43; BEKE ÖDÖN: Sajt. Nyt. LXXVI, 301; KÁLMÁN BÉLA: Kanyaró: MNy. XLVIII, 209—10; GYÖRFFY GYÖRGY: Török méltóságnév a magyar kútfőkben: MNy. XLIX, 109—11; NÉMETH GYULA: Kun László nyögérei: MNy. XLIX, 304—18; uő.: Wanderungen des mongolischen Wortes *nökür* 'Genosse': Acta Orient. III, 1—23 (ehhez MOÓR ELEMÉR: Sátor: MNy. L, 468—71; KOROMPAY BERTALAN: A magyar ház háttéréből: NyK. LVI, 70—96); JUHÁSZ JENŐ: Gyöz: MNy. L, 159—60; NÉMETH GYULA: Újabb kutatások a *tábor* szó történetéhez: NyK. LVI, 117—28; uő.: Neuere Untersuchungen über das Wort *tábor* 'Lager': Acta Lingu. III, 431—46 (ehhez PAIS DEZSŐ: Magyar *tábor*, török *tapqur*: MNy. L, 167—9; uő.: Hongrois *tábor* 'camp', turc *tapqur*: Acta Lingu. V, 219—223; NÉMETH GYULA: Die Herkunft des ung. Wortes *tábor*: Acta Lingu. V, 224; KIRÁLY PÉTER: Prof. B. Havránék über die Herkunft des Wortes *tábor*: Acta Lingu. V, 225—6); K. PALLÓ MARGIT: A magyar *úr* szó eredete: MNy. LII, 157—67; (ehhez NÉMETH GYULA: Nem török eredetű-e *úr* szavunk?: Pais-Eml. 358—64); uő.: Űz, üsző: MNy. LIII, 214—6; BALÁZS JÁNOS: Contributions à l'étude des vestiges linguistiques relatifs à la religion primitive des Hongrois: Acta Lingu. VI, 145—72; uő.: Gyermeki „iegetés”: Nyr. LXXX, 478—80.

Oszmán-török jövevényszavainkkal foglalkoznak: BEKE ÖDÖN: Kantár: Nyr. LXX, 49 (ehhez CSEFKÓ GYULA: Nyr. LXXI, 38); HEGEDŰS LAJOS: Csal, csel: MNy. XLIX, 123—9; uő.: Heveng: MNy. XLVI, 259; DÖMÖTÖR SÁNDOR: Kantus: MNy. XLVI, 366—9; SZABÓ T. ATTILA: Parányi: MNy. XLIX, 479—80; N. KAKUK ZSUZSA: Oszmán-török eredetű kelme- és ruhanévek a magyarban: MNy. L, 76—83; JUHÁSZ JENŐ: Meder: MNy. L, 160—1; SIMON GYÖRGYI: Pajtás: MNy. L, 171—3 (ehhez BÁRCZI GÉZA: MNy. LI, 363; REYCHMAN JAN: Nyr. LXXVIII, 226—9; SULÁN BÉLA: MNy. LIII, 480—4); N. KAKUK ZSUZSA: Konok: Pais-Eml. 315—8; uő.: Kihalt oszmán-török jövevényszavak: MNy. LIII, 416—23.

MOLLAY KÁROLY

KÜLÖNFÉLÉK

Emlékezés Budenz Józsefre

(A Budenz-kör, vulgo Kruzsok történetéből)

A mai magyar nyelvész-nemzedéknek is kedves baráti találkozója a Kruzsok nevű keddenként egybegyűlő asztaltársaság. Maradandó emléke az 1956-ban megjelent Pais-Emlékkönyv gazdag tartalmával s az asztaltársaságnak Kubinyi Lászlótól való pompásan sikerült rajzával. Kevesen vannak azonban az asztaltársaság tagjai között, akik a Kruzsok történetéből valami pontosabban tudnának. Az alapítók közül az utolsó, aki 1949. december 24-én halt meg, Z o l n a i G y u l a volt (született 1862. december 3.).¹ Már én és kortársaim sem tudunk valami sokat a Kruzsok alapításáról. Aki a lelke volt: B u d e n z J ó z s e f, 1892. április 15-én húnyt el, így sem kortársaim nem hallgathatták előadásait, én még kevésbé, mert 1891. szeptemberben a kolozsvári egyetemre iratkoztam be. De különben sem lehettem volna a Kruzsok tagja, ha budapesti hallgató lettem volna is, mert Budenz Kruzsokjának csak egyetemet végzett tanítványa lehetett a tagja.

¹ L. SÁGI ISTVÁN szép méltatását: MNy. XLVI, 280—8.

Én a Kruzsoknak 1896 októberétől 1940-ig voltam a tagja. Úgy történt, hogy 1896. június 27-én kineveztek a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába évi 700 frt. + 300 frt = összesen 1000 frt. fizetéssel örsegédnek, s így Budapestre kerültem. A Kruzsokba manuductorom Szinnyei József tanárom volt, aki Budenz tanítványa, s a Kruzsok 15 alapítójának egyike volt. A tanítványok Budenz nyelvészeti működésének emlékére 1884-ben emlékkönyvet adtak ki, címe: „Budenz-Album. Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére kiadják tanítványai. (Budenz J. arcképével.) A tiszta jövedelem a Reguly-alap javára fordítatik. Budapest. Akadémiai Könyvkereskedés (Knoll Károly és Társa). 1884.” Nagy 8° s arckép, 2, 321, 1 lap.¹

A továbbiakra a magam tapasztalataira, értesüléseire, valamint MUNKÁCSI BERNÁTNAK Budenzről mondott nagytudományú, szép akadémiai emlékbeszédére s más ide vonatkozó írására támaszkodom. MUNKÁCSI az Akadémiában az 1895. december 16-án tartott összes ülésen „Budenz József emlékezete” címmel emlékbeszédet mondott (1896. 65 lap). A mélységes szeretettel, tanítványi hálával elmondott beszédből csak azokat a részeket ragadom ki, amelyek a Kruzsok alapítását megvilágítják, kezdetét ecsetelik.

Budenz nagyon szerette tudós munkában eltöltött napi fáradalmait esténként baráti körben kipihenni. Munkácsi a Kruzsokon kívül két ilyen társaságot említ. Az egyikről így ír: „Még inkább ápolják kedélye természetes melegét ez időszakbeli visszavonultságában azok a vidám esték, melyeket bizonyos heti vendéglői találkozásokban meghitt barátjai, különösen Mauritz Rezső, Aigner Lajos, Bazel Aurél, Schwicker J. H. s később Lindner Ernő társaságában töltött el, üritgetvén, mint ők tréfásan nevezték az »Ukkon poharát.«” (35.)² — A másikról így szól: Budenz „az egyszerű polgárok közt érezte otthonosnak magát. Legjobb barátai közt nem egy volt olyan, ki mélyen alantabb állott nála rangban és társadalmi állásban s kik igaz kegyelettel őrzik emlékét még maig is [értsd: 1895.] az úgynevezett »Budenz József asztaltársaságban«, melyet Budenz, mint a krisztinavárosi iskolaszék lelkes tagja 1885-ben szegény gyermekek kiruházásának céljára alapított.” (64.) Budai, krisztinavárosi lakos volt; 1886-ban a Naphegyen házat építtetett (59).³

Ezek után nem meglepő, hogy a tudományt s tudományát mindenekfelett szerető, csupa szív ember Budenz azon hallgatóival, kik szakját életcéljukká tűzték ki, az egyetem elvégzése után is érintkezésben kívánt maradni. „Egyetemet végzett tanítványaival, valamint különböző rendű tisztelőivel — írja MUNKÁCSI — az érintkezésnek egyik fő eszköze volt részére a többünk előtt ismeretes keddi-esti asztaltársaság, az úgynevezett »rosz kör« (russzkij kruzsok), melynek létalapját az a belátás alkotta, hogy az altaji összehasonlító nyelvtudomány alapos művelése az orosz nyelv tudása nélkül nem lehetséges. Ha az egyetemen elméje fényét, e helyt kedélye melegét tárta föl Budenz tanítványainak. A sziporkázó ötletek s szellemes köszöntők sorában nem egy lelkes odaadást követelő tudományos vállalat szülemlett itten, s a komoly tudományos eszmecserék, melyek a vidám társalgást fölváltották, gyakran termékenyítőbb hatással voltak hallgatóikra, mint némely tanárnak egész somestrisre terjedő kollégiuma.” (52—3.)

¹ A tanítványok, akik az albumba írtak: Balassa József, Háhn Adolf, Halász Ignác, Kardos Albert, Kasztner Géza, Könnye Nándor, Körösi Sándor, Kúnos Ignác, Munkácsi Bernát, Négyesy László, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Zolnai Gyula (Tömlő Gy. néven), Vikár Béla, Volf György.

² Az „Ukkon poharát”-ról l. HUNFALVY PÁL: NyK. VI, 347—9 és JUHÁSZ JENŐ, Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez 295.

³ Budapest 1885. évi cím- és lakásjegyzéke szerint „Budenz József egyet. tanár I. Naphegy-u. 10972/6” alatt lakott (a nagy szám helyrajzi szám). Az 1890. évi cím- és lakásjegyzék szerint I. Mozdony-u. 9. alatt lakott.

A Kruzsok tagjai mellett ott voltak Budenznek „különböző rendű tisztelői” is, mondja az emlékbeszéd. Közülük azonban МУНКАЦСИ név szerint sem itt, sem más Budenzről szóló írásában egyet sem említ. — Aligha tévedek, ha azt mondom, hogy közöttük volt K o l u m b o v I s t v á n orosz főkonzul. Szinnyei József tanáromtól tudom, hogy Budenz Kolumbovval jó viszonyban volt. Kolumbov Budán lakott.¹ A budai Dunaparton meg a Krisztinában sokszor láttam sétálni, mert 1896—1900 közt én is Budán a Tabánban laktam. Kolumbov nemcsak orosz főkonzul volt, hanem Alexandra Pavlovna örömi (Pest megye) mauzoleumának papja, gondozója is. Erről a síremlékről Révai Nagy Lexikona ezt írja: „*Öröm*, nagyközség... A község szélén díszes görög keleti templom van, benne József nádor első neje, Alexandra Pavlovna (Pál cár leánya) van eltemetve (szül. 1783. aug. 9, megh. 1801. márc. 16). Sándor cár a mauzoleumot 1883-ban megújíttatta. Gazdag egyházi kincsek, orosz festmények vannak ott elhelyezve.” Alexandra Pavlovna nagyhercegnőről I. DOMANOVSKY SÁNDOR „József nádor élete” I, 1, 255 is.

Kolumbov Budenz törekvéseit Oroszország felé a finnugor népek tanulmányozását illetően hathatósan előmozdíthatta, s aligha tévedek, mikor azt mondom, hogy a mi *Kruzsok*-unk elnevezése kettejük cszmecezeréjének a szülőtte lehet. Én ugyanis az elnevezést nem úgy értelmezem, hogy az orosz, hanem hogy orosz m ó d r a alakult társaskör. HADROVICS—GÁLDI Orosz—magyar Szótára a *кружкóк* szót így értelmezi: „1. korong, tárcsa; 2. tanulókör, propagandakör; 3. társaskör, лигера túрнык кружкú семнадуарого вéка, a tizenhetedik század irodalmi szalonjai.” — Én 1899 január—júniusában állami ösztöndíjjal a pétervári, moszkvai és kijevi egyetemeken orosz nyelvészetet hallgattam. Ez alkalommal megfordultam olyan tudományos összejöveteleken is, amelyeket *кружкóк*-nak = *kruzsok*-oknak neveztek. Ezen a tudományos diszkussziók mellett elmaradhatatlan volt a teázgatás, pompás kínai teából főzve. Minthogy oroszországi utamról naplót vagy jegyzeteket nem vezettem, ötvennyolc esztendő távlatából csak arra emlékszem, hogy az ilyen tudományos *кружкóк*-ban 20—30 ember volt együtt, kis formájú asztalok mellett ülünk teát szüresölgetve, s hallgattunk egy Ázsiában, Szibériában tett utazásról szóló referátumot. Aki referált, az tanulmányútját az Imperatorszkoje Geograficeszkoje Obszesztvo = Császári Földrajzi Társaság költségén tette meg. Voltam más Imperatorszkoje Obszesztvo = Császári Társaság *кружкóк*-ján is, így a „Ljubityelej drevnej piszmennosztyi”-én = „A régi irodalom emlékeinek kedvelői”-én. Ott is kevés számú ember jelenlétében teázgatás mellett folyt az eszmecsere. Ezek a *kruzsok*ok mindig este tartottak (e társaságról I. Minerva. Jahrbuch der gelehrten Welt. 1899/1900. Stuttgart, 1900.).

A magyar *Kruzsok* évi történetében mindig nevezetes nap volt Budenz neve napja. A századfordulón ilyenkor Budára, Hesz János² vendéglőjébe (I. ker. Alkotás-u., így az 1888. és 1890. cím- és lakjegyzékben) rándultunk át. Hogy miért Hesz János vendéglőjébe, annak az lesz a magyarázata, hogy Budenz ebben a budai vendéglőben töltötte el tanítványaival kedd estéit. Az az ünnepélyes ülés, amelyen a tanítványok 1884-ben a dolgozataikból készült albumot (emlékkönyvet) átadták, nem Budán, hanem

¹ Az 1896. évi cím- és lakjegyzékben ez van: „Kolumbov István, orosz főkonzul, titkárhelyettes, II. Fő utca 18.”

² Ismeretes, hogy Hesz András budai nyomdász Geréb László, budai prépost, Mátyás király alkancellárja hívására költözött hazánkba, s itt állította fel nyomdáját. Első terméke Cronica Hungarorum. Buda. Anno domini M.CCCC. LXXIII., I. SZABÓ KÁROLY, RMK. II. 1. szám. Hesz János, illetőleg a Hesz család ezt tudta, s mintha Szinnyei Józseftől azt hallottam volna, hogy a család ettől a nyomdásztól származtatta volna magát. Lehetségesnek lehetséges, hogy tőle származtatták, esetleg származtatják magukat, de a XVIII—XX. századi Budának és környékének német lakossága a török kiűzése után telepítettett.

Pesten volt. Amnyiban azonban érvényesült a hagyomány, hogy március 16-ra, tehát József-nap tájára esett.¹ Az ünnepélyről MUNKÁCSI „Budenz József emlékezeté”-ben (53) így ír: „Emelte a napnak dicsőségét a Magyar Tudományos Akadémia és magy. kir. tudományegyetem tisztelgő üdvözlője s különösen az uralkodói kegy, mely számára ekkor a »királyi tanácsos« címét és rangját adományozta”. Mindez az Akadémia épületében folyhatott le.

Az én időmben a Kruzsok-összejövetelek keddenként délután ötől kávéházi társaságok voltak, Pesten tartva. Engem 1902-ben nagy megtiszteltetés ért. Nyilván Simonyi Zsigmond kért fel, hogy a március 19-i összejövetelet² Budenz József emléket én elevenítsem fel. Jól emlékszem az ünnepélyre. Én Szinyei Józseffel mentem át Budára az illető vendéglőbe, nyilván a Hesz János-félebe. Szép számmal voltunk, s én a Budenz-kancsóval³ a kezemben elmondtam beszédemet. A beszéd „Budenz József emléke (Fölköszöntő a Budenz József-körben március 19-én)” címmel megjelent a Nyelvőrben (XXXI, 200—2).⁴

A rákövetkező évek a magyar nyelvtudomány s vele a Kruzsok történetében nevezetes évek. A Nyr. 1903. november 15-i számában (XXXII, 465—6) és azon évi októberi napilapokban 30 magyar tudós aláírásával, kik közül már csak e sorok írója van az élők között, felhívás jelent meg (magyar) nyelvtudományi társaság alapítására. „Azt akarjuk — mondják az aláírók —, hogy mindenki hozzáférhessen s a maga módja szerint hozzájárulhasson a nyelvtudomány és nyelv művelés munkájához, hogy közös igyekezettel megmentsük nyelvünk lappangó és veszni indult kincseit. E végre elhatároztuk, hogy lelkes közönségünk támogatásával megalakítjuk a magyar *Nyelvtudományi Társaságot*. Ezzel olyan intézmény alapjait rakjuk le, mely felölelhet mindent, a mi a magyar nyelvnek történetével, szellemével és tudományos megismerésével kapcsolatos.” A Fölhívás azután a leendő Társaság tudományos feladatait részletesen írja körül, majd folytatja: „Ügy tervezzük, hogy társaságunknak tagja lehet mindenki, a ki *tagsági díj fejében évi tíz koronát*, vagy alapítványképp egyszer s mindenkorra legalább *kétszáz koronát* fizet. Ennek fejében kapják a tagok a Magyar Tud. Akadémia megbízásából kiadott *Magyar Nyelvőr*t, a társaság kiadványait pedig kedvezményes áron. — A kik hajlandók tagjaink sorába állni, közöljék szándékukat akármelyik alulírottal, vagy pedig a Magyar Nyelvőr szerkesztőségével (Budapest, IV. Ferencz József-part 27.)⁵ Mihelyt kellő számú jelentkezés érkezik, megtartjuk alakuló gyűlésünket.” Következik a 30 aláírás.

A mozgalom lelke Szily Kálmán (1834—1924.), 1889-től az Akadémia főtitkára, 1905-től haláláig könyvtárának vezetője, akkori néven főkönyvtárnoka volt (vö. Nyr. XXII, 571—2). Szilynek, aki természettudós s 1889-ig műegyetemi tanár volt, a magyar nyelvtudomány terén, főleg a nyelvújítás korának méltatásában a Fölhívás megjelenésekor is már nagyszabású munkássága volt, s mint a Természettudományi Társulat újjászervezőjének és a Természettudományi Közölny szerkesztőjének tudományos életünkben nagy tekintélye. Korábban közismert agilitásának kell tulajdonítani, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság a Fölhívás megjelenté után egy hónapra, 1903. december 19-én megtarthatta alakuló közgyűlését (vö. Nyr. XXXIII, 32—4),

¹ SZENTPÉTERY Oklevéltani Naptára (102) szerint 1884. március 16-án vasárnapi napra esett.

² SZENTPÉTERY i. m. (74) szerint március 19. 1902-ben szerdai napra esett.

³ A Budenz-kancsó — egy egyszerű boros (~ vizes) kancsó — Budenz-creklye volt. Tolnai Vilmos (1870—1937.) őrizte lakásán, s hozta magával a József-napi ünnepélyes Kruzsok-összejövetelekre. Talán ez a kancsó volt a trefás nevezetű „Ukkon pohara”.

⁴ Más ünnepi szónokok Budenz emléket méltató felköszöntői a Nyr.-ben szintén megjelentek (l. Nyelvőrkalauz II, 126).

⁵ Ez a Nyr. szerkesztője, Simonyi Zsigmond akkori lakásának a címe.

megtárgyalta alapszabályait (vö. MNy. I [1905.], 44—7). Tisztválasztó közgyűlését a Társaság 1904. október 22-én tartotta. Itt a tisztikar és a választmány megválasztásán kívül két fontos dolog történt: 1. Bejelentette az elnöklő Herman Ottó mint korelnök, hogy a belügyminiszter az alapszabályokat 1904. május 2-án megerősítette; 2. a nyomában megválasztott elnök Szily Kálmán meg azt, hogy Semsey Andor, az akkori idők nagy mæccnása, 2000 koronát adományozott a Társaságnak azzal, hogy saját folyóirattal rendelkezzen (vö. MNy. I, 93—5 és különösen 141, 143).

A folyóirat címe „Magyar Nyelv” lett, első száma 1905 január havában jelent meg Semsey Andornak ajánlva (havi folyóirat volt; a nyári hónapokban: július—augusztusban nem jelent meg). A Magyar Nyelvőrt az 1904. évben még az Akadémia adta ki, szerkeszteni meg Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából Simonyi Zsigmond szerkesztette. 1905-től a Nyelvőr megszűnt akadémiai folyóirat lenni; Simonyi adta ki, ő szerkesztette. E változásnak semmi köze sem volt az országos politikához. Ilyet feltenni sértés azon nagyérdemű férfiak emlékére, akikről itt szó lehet. Én a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulását közkívánság, közszükséglet folyományának tartottam, és ma is annak tartom; e tekintetben nem változott felfogásom.¹ Azt meg, miért nem a Magyar Nyelvőr lett a társaság folyóirata, ahogy eredetileg tervezve volt, elsősorban az 1903. március 14-én kelt vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletben látom, amely az iskolákba az akadémiai helyesírás helyett a Simonyi által javasolt új (akkori köznéven: iskolai) helyesírást vezette be (Nyelvészeti Füzetek 5. szám. 1903.).²

A Kruzsok történetében ezek a dátumok igen fontosak. Velük kezdődik a Kruzsok kettéválása. Hogy melyik évben történt meg a szakadás, azt ma megállapítani nem tudom. Én a Nyelvőrbemég 1913-ban is írtam (Nyr. XLIII, 34: Vatalé). A Nyelvtörténeti Szótár védelmét meg Simonyival együtt eredményesen végigharcoltam; tanúm reá a Nyr.-ben megjelent két cikkem (Nyr. XXXIII [1904.] és Nyelvészeti Füzetek 15. szám: 1905.). — A két Kruzsok közül az egyik mindig keddenként (egy időben csütörtökön is) gyűlt össze valamelyik kávéházban. A másik Kruzsok — úgy tudom — csütörtökönként tartotta összejöveteleit. Ennek a mindnyájunk által nagy tiszteletben tartott Munkácsi Bernát (született 1860. március 12., meghalt 1937. szeptember 21.) volt a feje.³ Többen voltak olyanok, akik mind a két kruzsokba jártak. Bizonyítja az az Emlékönyv is, amelyet Munkácsinak hetvenedik életéve betöltése alkalmából átnyújtottak 1930-ban (Nyr. LIX. évf. 5—6., különösen 7—8. szám, benne Munkácsi megható válasza).

A Kruzsok ma összejövétel szempontjából ismét egységes (megvalósítandó célok dolgában mindig az volt). Hatalmas bizonyítéka a cikkem elején említett Pais-Emlékönyv meg a Kubinyi László készítette Kruzsok-rajz.

Engem nyolevanötödik életévem betöltése (1957. szeptember 16.) alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaság meg a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa nagy megtiszteltetésben részesített. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek munkásságom méltatásával 1957. júliusi 1—2. számát nekem ajánlotta, az Elnöki Tanács meg 1957. október 15. napján kelt elhatározásával munkásságom

¹ Azt, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása közszükséglet, közkívánság folyománya volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy mikor 1919-ben vagyonilag tönkrement, a közönség áldozatkészségéből megszakítás nélkül folytathatta munkásságát.

² Az Akadémia mindent elkövetett, hogy a kétféle helyesírás folytán lassan-lassan előállt zavart kiküszöbölje, s egységes, az Akadémiára, az iskolákra és a hivatalokra egyaránt kötelező helyesírást állapítson meg. 1922-ben sikerült is neki; ezt a helyesírást a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1922. október 11-én 4250. elnöki szám alatt kelt rendelete valamennyi iskolára kötelezővé tette (megújítva 005—3/1930. sz. alatt).

³ ZSIRAI MIKLÓS, Munkácsi Bernát: MNy. XXXIV, 1—4.

elismerésül a Munka Vörös Zászló Érdemrendje adományozásával tüntetett ki. Mind a barátok, tanítványok szeretete, a szaktársak méltánylása, mind a kormány elismérése mélyen hatott lelkemre. A kitüntetés megjelent a napilapokban is.

Így történt, hogy 1957. október 20-án szíves jó kívánságaival felkeresett Győrből dr. Bán Aladár (szül. 1871. november 3.), régi jó barátom is. Bán Aladár a század elejétől a Kruzsok tagjai közé tartozott. Gazdag írói, költői működéséből (I. GULYÁS PÁL, MÍRÓK) kiemelem a finnugor népeknek a keresztény hitre térés előtti hitére vonatkozó kutatásait. Bán Aladár a finn és az észti nyelvnek szóban és írásban kitűnő ismerője. Az 1902. évi március 19-i József-napi összejövetelen ő is ott volt, s az ott elhangzott felköszöntő „Budenz József emlékezete” című költemény megírására ihlette. Levelében a többi közt ezt írja:

„Ide mellékelem egy régi versemnek szövegét és eredeti fogalmazását; tán érdekel tárgyánál fogva. Pár évtizeddel ezelőtt kérted tőlem ez alkalmi verset — úgy hiszem, a Budenz-album számára, de, sajnos, akkor nem tudtam felszólításodat teljesíteni, mert a vers egyetlen kéziratát ott a Kruzsok József-napi összejövetelén (egy budai vendéglőben) elkérte Szily Kálmán. Most teljesen véletlenül kezembe került az eredeti fogalmazás, melyet kibetűzve leírtam s ide csatolom. Én pár nap múlva fogok 86. évembe¹ lépni. Itt, Győrött várom a jótékony Elmúlást. Tisztelő híved Bán Aladár.”

Miután Pais Dezső a költeményt méltónak tartotta a közlésre, október 27-én írtam Bán Aladárnak. Erre ő november 3-án, 87. évébe lépése napján válaszolt. Levelemben arra kértem, engedje meg, hogy költeményét a Magyar Nyelvben az én kísérő soraimmal közöljék, levelét pedig a költemény kéziratával meg fogalmazásával mint az ő ajándékát az Akadémia kéziratárában elhelyezzem. Örömmel egyezett bele kérésemben. Írt arról is, mi foglalkoztatja most. A szakszerűen rövidített Kalevipoeg szövegét észtből lefordította, a fordítás teljesen elkészült. Szeretné, ha műve nyomtatásban is megjelenne. Ezt a levelét is, mint irodalomtörténetileg nagyon értékeset, átadom az Akadémia Kéziratárának. Levelének záró sorai:

„K. B. örvendek, hogy több mint fél évszázaddal ezelőtt írt ódám megnyerte tetzésedet, s örömet bocsátom rendelkezésedre. Itt küldöm kéziratomat, melyről a gépírás készült. Ez méltóbb lenne a megtiszteltetésre, hogy az akad. könyvtár kéziratárába jusson. Nem akarok ajtóstul berontani, de mutatóban pár nyelvészeti epigrammát ide csatolok a legutóbbi esztendő alatt készületekből. Újólaj megköszönve barátságos jóindulatodat — üdvözlő régi híved: Bán Aladár.”

Az 1957. november 3-án kelt levelében küldött költeménye hátlapjára B. A. ezt írta: „Valószínűleg halálának 10. évfordulóján” írtam. A költemény fogalmazásán 1902. van írva. 1957. november 3-án kelt levelében meg az, hogy „ódáját több mint fél századdal ezelőtt írta”. — Budenz 1836-ban született a württembergi Rassdorfban; 1892. április 15-én halt meg Budán, s ott van eltemetve.

Most a Magyar Nyelvnek közlésre átadom Bán Aladár 1902-ben írt „Budenz József emlékezete. 1836—1892.” című ódáját azzal a kéréssel, hogy e nagy értékű költemény úgy jelenjen meg, hogy 1958-ban lehetőleg a Kruzsok szellemében tartott március 19-i József napra essék.

MELICH JÁNOS

¹ Minden lexikon szerint 1871. november 3-án született, tehát 1957. november 3-án 87. életévébe lépett.

Budenz József emlékezete

1836--1892.

Bár testi szemmel nem láthattam arcod,
 S szavad fülemben nem csendült soha,
 Én mégis egyre hallom a te hangod,
 S clémbe tűnik ajkad mosolya.
 A szeretet, legendát szöve rólad,
 Föltárja sírod győzödelmesen,
 S te megjelenysz az ébren álmodónak
 Jóságod és nagyságod fényiben.

Látom: Nyugatnak boldogabb vidékén
 Az égi tűz lángokra mint hevit,
 Hogy bús hazánkba téged elkísérvén
 Nekünk adjad lelkednek kincseit.
 Gyász fátyla lengett e hon arculatján,
 Szemén a bánat könnye reszketett,
 S te e látványtól vissza nem riadván
 Hozzá fűzéd örökre éltedet.

Fia levél az elhagyott anyának,
 Hívebb, mint sok tulajdon gyermeke;
 Megértve hangját sóhajtó szavának
 Ez lón neked legédesebb zene.
 Ez ősi nyelv rejtelmes büvigéi
 Mind napsugárrá váltak általad,
 Melyeknek fénye tündöklőn beszéli
 Az új életre keltett multakat.

Nyelvészetünk szerény kis hajlokából
 Te emelél hatalmas palotát,
 Mely, bár föléje sors viharja zúdul,
 Épen megáll ezernyi vészen át.
 Törhet felé tudatlanság haragja,
 Fegyvert ragadhat rá a gyűlölet, —
 Torony gyanánt emelkedik magasba
 A köznapi torzsalkodás felett! . . .

Sok hosszú évig dolgoztál serényen,
 Nem csábitott dicsőség és haszon;
 Munkád nem lankadott hevében,
 Eszmék vezettek rögzös utadon.
 Tollal kezdedben hős módjára küzdve
 Vezér levél a tudás haterén,
 Zászlód alá gyűlének lelkesülve,
 Kik lángra gyúltak buzgalmad tűzén.

S te szeretettel, jószággal fogadtad
 Mind, aki tőled biztatást remélt,
 Meleg szived előtte megnyitottad,
 Elűzted lelkéről a csüggedést.
 Nemesák tanára, édesatyja voltál
 Azoknak, kik követték bölcs szavad;
 Enyhítve álltál az ellankadóknál,
 Vezetted a bizókat, bátrakat...

S a munka foly mindig szebben, dicsőbben,
 Föltárva sok évezres titkokat.
 És egyre nő kitartásban s erőben
 A nyomdokodban járó hű csapat.
 A munka foly, elismerést aratva
 A magyar névnek messzi földeken,
 S te most is itt vagy, lényed száz alakba'
 Szent példaként hat, serkent szüntelen.

Halljuk szavad: megcsendül a szívünkben;
 Láttunk: a képed lelkünkben ragyog;
 Te hívsz, s megyünk utánad rendületlen,
 És ott vagyunk, ahol zászlód lobog.
 Bár földi részted rejti sírnak éje,
 Él az, mi benne eszme, gondolat,
 És élni fog, míg zeng a nyelv zenéje,
 Melyért küzdél sok hosszú év alatt.

Ma e szerény kör gondol rád csak áldva,
 Mely tégedet itt csendben ünnepel,
 De lessz idő, hogy szellemed sugára
 Egész hazát betölti fényivel;
 A nemzeti hálának áldozatja
 Virággal hinti a sírt, mely takar,
 Mert azt, ki lelke kincsét néki adja,
 El nem felejtí soha a magyar!

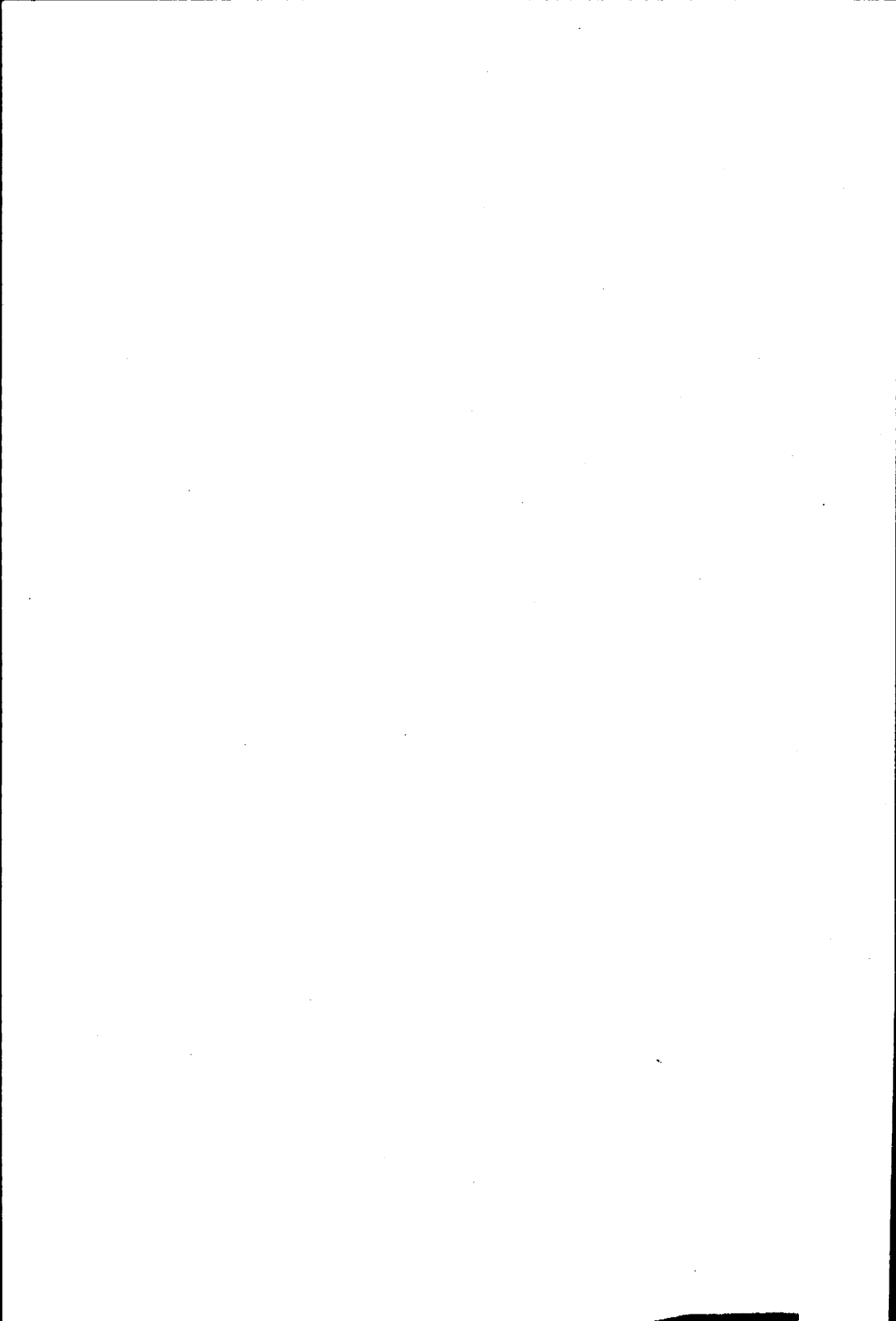
BÁN ALADÁR

A MAGYAR NYELVNEK EZT A FÜZETÉT
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

HORVÁTH JÁNOSNAK

AJÁNLIJA

SZÜLETÉSE NYOLCVANADIK ÉVFORDULÓJÁRA .

A nyelvművelő Horváth János

Régi panasz, hogy a tudományos írók gyakran helytelenül ítélik meg a tartalom és a forma viszonyát. Úgy vélekednek, hogy tudományos írásműben a tartalom a fődolog, a formára nem szükséges különösebb gondot fordítani, azért még lapalji jegyzetek tömegével is rontják munkájuknak zavartalan olvashatóságát. Pedig az anyagnak formába öntése sohasem mellékes. Nem mindegy, hogy milyen az a nyelvi köntös, amelyben megjelenik a kifejezésre váró gondolat. Az írásműnek hatása és jövője szempontjából éppenséggel nem közömbös, jól van-e megírva vagy rosszul, kellemes olvasmány-e vagy élvezhetetlen. Már BUFFON megmondta a stílusról szóló híres akadémiai székfoglaló értekezésében, hogy csak a jól megírt művek élnek tovább az utókorban: „Les ouvrages bien écrits seront les seuls qui passeront à la postérité” (I. HENRI BORNECQUE, *Les chefs-d'oeuvre de la langue française des origines à nos jours*. Prose. 106). Tehát aki tollat fog kezébe, ha csupán azzal a szándékkal is, hogy tanítani akarja embertársait, nem lehet el valamelyes formaérzék nélkül. Ezt minálunk Arany János is hangoztatta, éppen a franciákat ajánlván példaképül. A Koszorúnak egy cikkében azt írta Akadémiánk üléseiről, nyereségnek tartaná, ha a tudósok „arra is ügyelnének, hogy értekezéseiket szépen, *formában* adják a nyilvánosság elé, simára fésüljék a nyelvhibáktól, pongyolaságát felövedzzék, itt-ott egy kicsi virágot tűzzenek hajába: szóval, hogy az előadásban, ép annyi tudomány mellett, egy kis művészet is legyen. Így tesznek evvel például a franciák, s nem mondhatni, hogy alaposságuk nagyon megsínylené.” (ÖM. 1900-i kiadás, Franklin. X, 506.)

Horváth János a kiváló formaérzékkel megáldott tudományos írók közé tartozik. Ő nagyon jól tudja, mindig is tudta, hogy a forma nem pusztán valami kicsinyelni való külsőség. Négyesy Lászlóról írt cikkében kiemelte azt, ami őbenne magában is megvan, Négyesynek „formatörténeti problémák iránt a megszokottnál hasonlíthatatlanul kiműveltebb fogékonyságát” és példászerű stílművészetét (Tanulmányok 542 és 544). Akár régi, akár új író vagy tudós munkásságának jellemzésével foglalkozott, a nyelvhasználat, a stílus, a kifejezés módja sohasem kerülte el figyelmét. Heltai Gáspárról megállapította a Magyar Nyelvben, hogy „nemesak a gondolattal törődik, a formát is élvezi” (XLVIII, 10), az 1910-ben korán elhunyt Katona Lajost pedig így dicsérte meg: „Minden, még legadatszerűbb dolgozata is gondosan, választékosan s szép magyarsággal van megírva.” (Uo. VI, 329.) Természetes ennél fogva, hogy nem csupán a jót és a szépet látta meg és méltányolta a nyelvi kifejezésben, hanem szemet szúrt neki olvasmányáiban az is, ami a

nyelv, a stílus szempontjából kifogás alá esik. Ezért rótta meg ugyancsak a Magyar Nyelvben a Nyugat íróinak magyartalanságait és stilisztikai különbségeit, továbbá a Nemzeti Színház deszkáiról terjesztett „szomorzymusokat”, vagyis az ilyen, francia módra határozót pótló mellékneveket és szintén franciás értelmezői szerkezeteket: „S mind bámulják ezt, *hiszékenyek és ostobák*” (*hiszékenyen és ostobán* helyett); „Jöhetnének vissza ... *a helyzet urai*” (e helyett: *mint a helyzet urai*). Később felszólalt a határozott névelőnek jelzős birtokszók előtt való fölösleges használata ellen, s azt a kérdést is boncolgatta finom megfigyelések alapján, mikor teszünk határozott névelőt a tulajdonnevek elé, mikor nem (VII, 61, VIII, 5, X, 88, 302, XIV, 140, XV, 5, XVII, 172).

E hibáztatások közül élénk vitára adott alkalmat a melléknévi igeneveknek állítmányi használata s a határozott névelő kitételének vagy elhagyásának kérdése. Az elsőt legújabbán TOMPA JÓZSEF vizsgálta meg részletesen (MNY. XLIX, 128—40), és igazat adhatunk neki abban, hogy nem szabad ezt az állítmányi használatot válogatás nélkül üldözni, de nem szabad válogatás nélkül helyeselni sem. Éppen ezen fordul meg a dolog, a válogatáson. Ha egy-egy igenév valamely kapcsolatban szokásos is állítmányul vagy állítmányi névszóul, abból ne következtessük, hogy bármikor lehet ilyen mondatrész. *A vélemények elágazók* — ez közkeletű kifejezés, de azt már nem mondjuk, hogy *az út itt elágazó*. Ezt bizony igével kell mondani: *az út itt elágazik*. Mindenki csóválná a fejét, ha így kérdezném: *Micsináló legyek?* Pedig a kínálkozó analógia megvan, mert állandósult kifejezés ez: *Mitévő legyek?* Az *amondó vagyok* (vagy talán inkább *ammondó vagyok*) szintén elfogadott népies szólásforma, sőt Arany János ezt is írta említett cikkében: *én a hívő s mondó vagyok* (ÖM. X, 505), de ez az *a hívő* vagy *ahívő* — bármennyire szabályos — éppoly szokatlan, mintha ezt mondaná valaki: *agondoló, avéelő, atanácsoló vagyok*.

Bizonyos, hogy a nyelvi szabályokat példákból kell elvonni, tehát sok példára van szükségünk, hogy megbízható szabályokat állíthassunk fel. Azonban nemcsak a régi nyelvhelyességi szabályokat kell értékelő vizsgálatnak alávetnünk, hanem az újabbban gyűjtött példaanyagot is. Katona József drámájában Bánk bán ezzel az intellemmel fordul Tiborhoz: *Munkálkodó légy, nem panaszkodó* (III, 3). Minthogy a kifejezés felszólító módú, itt először is a *nem* helyett a *ne* volna helyénvaló, azonkívül prózában Katona is bizonyára így írta volna: *Munkálkodjál* (vagy *dolgozzál*), *ne panaszkodjál*. Petőfi ezt kérdezi egy versében: „*Muló-e vagy örök az álom?*” (Csalogányok és pacsirták). Ha éppen két tulajdonságot akarunk is szembeállítani, akkor is inkább így mondanók kötetlen formában: *Mulandó-e vagy örök?* Igaz, hogy Ady versében, az „*Özvegy legények táncá*”-ban ezt olvassuk: „*Szent-György-nap éjén sipítók, Nyugtalanok a denevérek.*” Csakhogy Arany János meg nem így írta a „*Családi kör*”-ben: „*Rikoltó a bagoly ...*”, hanem igével: „*Rikoltoz a bagoly csonka, régi tornyán.*” Beszélni is így szoktunk: „*Ezek a vénasszonyok mindig sipítanak* (vagy *sipítóznak*)”, nem pedig *sipítók* (vagy éppen *sipítóak*). Mondjuk, hogy „*ez fárasztó*”, de azt már nem, hogy „*ez kifárasztó*”, hanem megint igével fejezzük ki magunkat: „*ez kifárasztja az embert*”. A ható igéknek ilyen igenévét sem tehetjük meg akármikor állítmánynak. „*Nem tudhatjuk, mire jutunk*” — ez furesza volna így: „*Nem tudható, mire jutunk.*”

Példát jóformán minden nyelvi jelenségre garmadával lehet idézni, ha bőséges az adatgyűjtésünk, és ha a példákat aztán válogatás nélkül elfogadjuk

bizonyítéknak, kiderül, hogy ami szokatlannak látszik, az is szokásos, tehát helyes. Bánk bán az idézett helyen útonállónak nevezi Tiborcot, az pedig ilyen különös szórendű kérdéssel válaszol neki: „Igazán? *Lehet meglátni képe-men?*” Petőfi verseiben is efféle szórendű mondatokra bukkanunk: „Mit mondok majd először is Kedvest, szépet neki? Midőn, mely bölesőm ringatá, A kart *terjeszti ki*” (Füstbe ment terv); „Elmondanám, hogy »Tiszta fényét E gyöngy örökre *tartja meg*»” (Elmondanám . . .); „Még csak alig hogy üdvezeltelek, És már bucsúzni, már *elválni kell*” (Bucsú); „Sírtak-rítak, mint az ősz felleg, Fiaiknak hogy *elmenni kellett*” (Péter bátya); „Ha most nem érdemelném is, talán *Megérdemelni fogom* ezután” (Szemere Pálhoz); „De mikor még ez az egy is Sok! Előbb-utóbb *sírba vinni Fog*” (Ezrivel terem a fán a meggy . . .); „De lelkünk lesz a láng, mely *égbe szállni fog*” (A gyűldei ifjakhoz). Arany János szintén így beszélteti a betyárt: „Semmi bajom; *huszár lenni akarok*” (A betyár III.), töredékben maradt Erlkönig-fordítása pedig ezzel a sorral végződik: „*Elringani, lengeni, zsongani fogsz*” (Tündérkirály). Nagyon gyönyörködtet bennünket ritmusával ez a szép anapaestusi vers, de vajon hivatkozhatunk-e rá s a többi példára, ha meg akarjuk állapítani a magyar szórend szabályait? Aligha. A példákból tehát válogatni kell, mert nem mindegyiknek van bizonyító ereje.

A *-t, -tt* képzős igenevek közül sem mind alkalmas arra, hogy állítmány vagy állítmányi névszó legyen a mondathban. Azt szoktuk mondani, hogy *fáradt vagyok, nyugodt lehetsz*, azt azonban nem, hogy *elfáradt vagyok, be-nyugodott lehetsz*. Határozó igeneves és igés kifejezés járatos helyettük: *el vagyok fáradva, be-nyugodhatsz*. A régi jó Gvadányi is alkalmasint csak a négysarkú rímek kedvéért írta a *megijedtem* és az *eltévedtem* igealak helyett ilyen furcsán: „*Lettem* pennám miatt mostan *megijedett*; . . . Az útát elvesztém, *lettem eltévedett*” (Egy falusi nótáriusnak budai utazása II.). A Toldiban is van ugyan efféle: „Mert csak az kössön ki Toldival, ha drága S nem *megunt* előtte Isten szép világa” (I. 12), de ugyanott igével is kérdezi a költő: „Tán *megunta* gyászos özvegyesé ágyát . . .?” (II. 4), és nyilvánvaló, hogy emez a szokásos, rendes kifejezés. Kinek jutna eszébe, hogy ilyesmit mondjon: „Nem *megunt* előttem ez a szép munka”? Így beszélünk mindnyájan: „Nem *unalmas* nekem ez a szép munka”; „Nem *untam meg* ezt a szép munkát”. Az olasz vitéz is így gúnyolódik a barátságos öreg Toldival: „Vén pap, mit keressz itt? *Meguntad* életed?” (Toldi estéje III. 32.) „*Rakott* szekér” van, de nem mondjuk: „két szekér már *rakott*”; ezt határozó igenévvel fejezzük ki: „két szekér már *meg van rakva*”. Ilyeneket is olvashatunk: „*Használt* volt-e ez a szóalak? Az igenévi állítmány is *megszokott*.” Pedig ha az igenév még nem vált melléknévvé, maradjon csak jelző, ne vágyakozzék állítmányi rangra. A szabatosság is azt kívánja, hogy ne keverjük össze fölösleges módon az eltérő jelentéseket. „Nem *használt* a szép szó” — ezt úgy értjük, hogy nem volt fogamatja. „Az orvosság *nem használt*” — azt jelenti, hogy nem vált hasznára valakinek. Ezekben igealak a *használt*, de igenév ebben: „gyakran *használt* szó”. *Használt* szóalak volt-e ez? *Használatos* volt-e? *Használták-e*? — ezek helyett ne kérdezzük így: „*Használt* volt-e ez a szóalak?” Hogy valamit megszoktunk, azt többféle módon is ki tudjuk fejezni. Melléknévi vagy igenévi jelzővel: „ez *szokásos* dolog (vagy *megszokott* dolog)”; igeállítmánnyal: „*ezt megszoktuk*”; melléknévi állítmánnyal: „ez *szokásos*”; de ne mondjuk, ismét állítmányul alkalmazva az igenevet: „ez a kifejezés *megszokott*”, mert aki vagy ami *megszokott*, az megszokta a helyét: „Már nem szokik el

mert *megszokott*.” „Sanyi jól *lefestett* ebben a levélben” — a *lefestett* itt is csak igeállítmány lehet: *lefestett* engem vagy téged, ha azonban Sanyit jellemezte valaki, akkor másként kell mondani: „Sanyi jól *le van festve* ebben a levélben.” Nem így szól a nóta: „*Zöldre festett* a rácsos kapum”; „*Bekötött* az én szűröm ujja”, hanem így: „*Zöldre van* a rácsos kapum *festve*”; „*Be van* az én szűröm ujja *kötve*”. Bicegnek tehát az ilyen mondatok: „A halászat *nem megengedett*” (jól: *nincs megengedve*); „A rágás *megnehezített*” (helyesen: *meg van nehezítve* vagy *nehéz*); „Ezt illetőleg *osztottak* a vélemények” („die Meinungen darüber *sind geteilt*”; magyarul: „erre nézve *megosztlanak* a vélemények”). Gárdonyi ilyen levelet íratott egy regényében valakivel: „Tisztelettel értesítem, hogy a történetek után *befejezett* a szolgálatom” (Szunyoghy miatyánkja. 4. kiadás, Dante. 81). Madách írta jobban „Az ember tragédiájá”-ban: „*Be van fejezve* a nagy mű, igen” (13. sor).

Egyszerű és pontos szabályunk nincs arra, hogy melyik efféle igenév lehet állítmány vagy állítmányi névszó, azért inkább legyünk óvatosak és tartózkodók, ne léptessünk elő derűre-horúra minden melléknévi igenévet állítmánnyá. Nagyon fején találta a szöveget Horváth, mikor helytelenítette az effajta különködő, mesterkéltsé írásmódot: az ő objektivitása is ... *lírát eltakaró* (e helyett: *lírát palástol*); szép darab és *szépen megírott* (*szépen van megírva* helyett: MNY. VII, 68—9).

Még több igazság van nyelvhelyességi főművében, abban a hosszabb tanulmányban, amelynek ezt a szerény címet adta: „Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól.” Az 1937—1938. tanévben ezzel nyitotta meg a tanrendben hirdetett irodalomtörténeti előadását, mert mint jó tanár jó tanácsokkal akarta segíteni tanítványait abban, hogy jobb dolgozatokat írjanak. Az igen tanulságos fejtegetés háromszor is megjelent. Először 1937-ben, sokszorosított gépírásos füzetként, később némi rövidítéssel a Magyarosan folyóiratnak XIV—XVII. évfolyamában, végül a szerzőnek Tanulmányok című, 1956-i kötetében is, még inkább megrövidítve.

Ebből különösebb érdeklődésre tarthat számot a dolgozatokra tett nyelvi és stilisztikai megjegyzéseknek elvi alapvetése. Itt ugyanis az a kérdés vár legelőször tisztázásra, egyáltalában lehet-e és szabad-e a nyelvi kifejezéseket bírálni és értékelni, hibáztatni vagy helyeselni. Tudjuk, hogy van olyan nyelvtudományi felfogás, amely csupán vizsgálni való tárgyat lát a nyelvben, de nem akar beleavatkozni fejlődésébe, sorsának alakulásába, azért a nyelvművelést kirekeszti a maga feladatainak köréből. Csak tudomásul veszi a nyelvi jelenségeket mint tényeket, akár a múltból valók, akár a jelenből, nyomozza keletkezésük okait, magyarázza és rendszerbe foglalja őket, értékelő ítélettel azonban nem tesz különbséget közöttük. E felfogás hívei azt vallják, hogy a nyelvi tényeket nem bírálhatjuk és értékelhetjük, mert a nyelvtörténet tanúsága szerint minden élő nyelv folyton változik, mégpedig a legkülönbözőbb módokon, és nincs semmi biztos fokmérőnk arra, hogy melyik változást minősítsük jónak, melyiket rossznak.

Mások, többnyire írók, úgy vélekednek, hogy a nyelvi kifejezést nem is szabad a helyesség szempontjából megítélni, mert aki beszél vagy ír, úgy fejezi ki magát, ahogyan akarja. Persze kirívó ellentmondás van abban, hogy dicsérni és helyeselni mindenkinek a nyelvét és stílusát szabad, senkinek sem jut eszébe, hogy ez ellen tiltakozzék, csupán a helytelenítő bírálat jogoságát nem hajlandók némelyek elismerni. 1922-ben egy olvasó arról panasza-

kodott a Magyar Nyelv szerkesztőségének, hogy egy elismert és divatos, de meg nem nevezett költő így nyilatkozott előtte: „Nem a nyelvbúvárok és nyelvtudósok csinálják a nyelvet, hanem mi írók és költők; füttyülünk az általánosan elfogadott szabályokra, mert ez a módja, hogy nyelvünk fejlődjék” (XVIII, 142). A szerkesztőség választ ígért a felszólalónak, de úgy látszik, elmaradt a felelet; én legalább nem találom. A Nyelvőrnek XLVII—XLIX. évfolyamában is heves vita folyt két nyelvészünk, a fölösleges idegen szavak használata ellen küzdő ZOLNAI GYULA és az idegen szavakat túlságosan kedvelő SCHMIDT JÓZSEF között. Az indogermanista SCHMIDT a bírálatokra visszavágó cikkeinek még a címét is latinul írta, kétségkívül dachból, csak azért is; a másodikét így: „De vocabulis externis ac pro domo. J. Schmidt iterum adversus J. Zolnai.” Arra nézve pedig, hogy mennyiben használhatunk idegen szavakat, így foglalta össze véleményét: „A probléma velejében az egyéni stílus jogosultságának kérdése . . ., sőt végelemzésben az egyéni szabadság kérdése. Jeder Vogel singt, wie ihm der Schnabel gewachsen ist. A stílus az ember . . .” (XLVIII, 125—6). A vita végén aztán kerekén kijelentette: „Én részemről mindenesetre ezentúl is úgy írok, ahogy nekem tetszik” (XLIX, 142).

Ezzel a felfogással szemben ZOLNAI arra mutatott rá, hogy az egyéni stílus jogosultságát, valamint az egyéni szabadság jogát nem tagadja senki, csakhogy „ennek a jogosultságnak és szabadságnak is határai vannak. A nyelv a társadalmi élet folyamánya, úgyszólván intézménye, és a társadalmi intézmények két jellemző vonása, az *egyéni kivüliség* és a *kényszer* a nyelven is uralkodik . . . E két mozzanat bizonyos természetes határt szab az egyéni irány és általában a nyelvhelyi egyéni szabadság elé. E határ áthágása pedig . . . visszahatást vált ki a nyelvközösség tagjaiból.” (XLIX, 142.) Ez a megállapítás már közhellyé is vált a nyelvtudományban, annyira, hogy GÜNTERTnek 1925-ből való kis kézikönyvében is olvashatjuk: „. . . natürlich kann der einzelne nicht beliebig Fehler machen und sich keck über die Sprechweise seiner Mitmenschen hinwegsetzen; denn die Sprache ist ein soziales Erzeugnis, sie dient dem allgemeinen Meinungs-austausch und der gegenseitigen Mitteilung und übt auf den einzelnen einen bestimmten Zwang aus” (Grundfragen der Sprachwissenschaft 26).

Horváth jóval régebben, már a Nyugat íróinak stílusáról IGNOTUSSzal vitatkozva hirdette ezt az igazságot, egyszersmind cáfolta azt a „nyelvtani nihilizmust”, amely nagy hetykén azt vallja, hogy a nyelvi kifejezésben az író tetszése az egyetlen szabály: „Próbálja meg csak valaki következetesen alanyi ragozást használni a tárgyas helyett, meglássuk, az lesz-e a szabály . . . S itt tűnik ki, hogy még a legnihiliztább nyelvi álláspont is kénytelen elismerni, hogy bizonyos fokig igenis lehet szó kötelező *nyelvszabályokról*.” IGNOTUS sem merne így beszélni és írni: *tudom magyarul, látod engem*, mert ez ellen az ő nyelvérzéke is tiltakoznék. „S itt a gyökere minden nyelvhelyességnek s egyik mozgató ereje a nyelvtörténetnek . . . Különböző finomságú nyelvérzékek küzdenek itt állandóan egymással, s kiegyenlítődesi átlaguk adja a szabályt, a nyelvhelyességet a nyelvtörténet minden pillanatában.” (MNy. VIII, 9.) Az egyetemi hallgatóknak tartott előadás is visszatér erre: „. . . mindnyájan ösztönszerűleg, folyvást bíráljuk a megszokásunktól eltérő beszédet”; „. . . tömörkedés nézve mindnyájan egyetértünk, bizonyos jelenségeket, mint kétségbevonhatatlan hibákat, egyértelműleg kárhoztatunk vagy ki-nevetünk” (Msn. XVI, 7, 9; Tanulmányok 602, 604).

Kifejezésbeli szokások összessége lévén a nyelv, természetes, hogy ez a megszokás is úrrá válik rajtunk, és valamennyien érezzük hatalmát. Először meg kell tanulnunk a nyelvet, hogy úgy beszélhessünk és írassunk, ahogyan általában szoktak. Mikor aztán a szokás már vérünk-kévé vált, rögtön észrevesszük, mihelyt valaki bármilyen okból nem alkalmazkodik az elfogadott nyelvbéli szokáshoz. Az idegenek nyelvbotlásait megmosolyogjuk, ha tapintatból hallgatunk is róluk, a szülők azonban ki is javítják gyermekeik beszédét, a tanár pedig tanítványainak stílusát. Sőt ha lelkiismeretesek és igazságosak vagyunk, magunkkal sem tesszünk ebben kivételt, vagyis állandóan értékeljük a nyelvi kifejezést, a szóbelit és az írásbelit, embertársainkét és a magunkét egyaránt. De a szokás, az „*usus tyrannus linguarum*” azért nem korlátlan úr, nem vagyunk egészen rabjai, mert a nyelvben újítani is lehet, s az újítások elterjedhetnek, új szokás fejlődhet belőlük, éppen ez a forrása és módja a nyelv változásának. Ilyenformán bár egyetemesen kötelező szabályok vannak a nyelvben, megvan a szabad mozgás lehetősége is, azaz nincs sem megkövesült változatlanlás, sem féktelen szabadosság.

Bonyolítja a kérdést, hogy magának a szokásnak is több fajtáját különböztetjük meg. Van régi, már teljesen elavult vagy legalább régies, elavulófélben levő, van mai, élő nyelvszokás. Emez is lehet vagy általános, vagy olyan, amely csak egy-egy vidékre szorítkozik, tájnyelvi, helyi természetű. Van köznyelvi és irodalmi nyelvszokás, de ezek is gyakran megoszlanak, nem egységesek, úgyhogy sokszor nem lehet megnyugtatóan eldönteni, melyik szokáshoz igazodjunk. Továbbá a nyelvhasználat bírálatában különféle megfontolások is vezérelhetnek bennünket. Tudatosan törekedhetünk a főleg idegen szavak kerülésére, sőt még a szükségeseknek is saját szavainkkal való pótlására. Arra is, hogy ne utánozzuk szolgálai módon más nyelvek kifejezéseit, sajátos szerkezeteit, ne beszéljünk és írjunk idegenszerűen. Célul tűzhetjük ki, hogy fejlesszük, gazdagítsuk nyelvünket, tegyük mennél alkalmassabbá a nyelv rendeltetésének betöltésére, arra, hogy mennél pontosabban, színesebben, mennél több finom árnyalattal fejezhessük ki vele gondolatainkat és érzelmeinket. Mivel tehát ilyen sokféle szempontra kell tekintettel lennünk, nem szabad túlságba csapni egyik irányban sem, józan mérséklettel óvakodnunk kell minden egyoldalúságtól. Mint Horváth helyesen mondja, a szempontok alkalmazásában „böles összeegyeztetésre és mértéktartásra” van szükség (Msn. XVI, 9; Tanulmányok 605).

Hogy példa is szemléltesse, miképpen érvényesülnek az általános elvek a gyakorlatban, lássuk, hogyan tanácsos szövegbe belefoglalni írói műveknek címét. Ez éppen irodalomtörténeti tárgyú dolgozatokban sűrűn felvetődő kérdés. A mondatba beleszótt ilyen címet ugyanis néha ragozni kell, márpedig a címnek magának is lehet valamilyen jele vagy ragja, s itt van aztán a bökkenő. De még a jeltelen és ragtalan címek ragozásában is megtorpanhatunk, mert a tulajdonneveket olykor másként szokás ragozni, mint a velük egyező főneveket és melléneveket. Így beszélünk: *aranyat, vasat; fehérét, pirosat; bokrot, sólymot*; ellenben: „ismerem *Aranyt* és *Vas(s)t*”; „*Fehért* és *Pirost* nem láttuk”; „*Bokrot* és *Sólymot* kérték fel”. Kétféleképpen mondjuk: *hatvanat, sárosat*; „már elhagytuk *Hatvant*” (a községet), „bejárta *Sárost*” (a régi vármegyét). A címek is ilyen névfélék, azért így ragozzuk őket: „olvastam *Az új földesúrt*”; „láttam Pailleron vígjátékát, *Az ezért*” (MNy. X, 272). Sz. K. (nyilván SZILY KÁLMÁN szerkesztő) azt is ajánlotta egy kérdezőnek, hogy mondja így: „Schiller *Ármány és szerelemje*”, „Shakespeare *Szent-*

Iván-éji álomja”, „Vörösmarty *Cserhalomja*” (MNY. XVI, 103). Bizonyos, hogy ezeket a címeket nem ragozhatjuk a *szerelme, álma, sírhalma* mintájára, de a *szerelemje, álomja, Cserhalomja* sem tetszik mindenkinek, és vitára adott okot ez a ragozás is: *Az új földesúrt*.

Még jobban megütközik nyelvérzékünk a *-k* többesjeles címeknek birtokos személyraggal való megtoldásán. SIMONYI ZSIGMOND már egy fél-századdal ezelőtt hibáztatta az idézésnek ilyen módját: „*Csiky Proletárok-ja*”, s így javította ki: „*Csiky Proletárjai*” (Helyes magyarság 2. kiadás 20, 3. kiadás 18). Ebbe a javításba sem nyugszunk bele mindnyájan, hanem így lehetne egészen kifogástalanul mondani: „*Csiky darabja* (vagy *színműve), A proletárok.*” Ma is akárhányszor olvasunk ilyen idézéseket: „*Arany Nagy-
idai cigányok-jával*”, „*Kriza Vadrózsák-jának*”, „*Gogol Holt lelkek-jét*”, „*Hugo Nyomorultak-járól*”, „*Shakespeare Windsori víg nők-jében*”. „*Kösztolányinak részeg citerák-ja, meggárgyult oboák-ja*” nem cím, azonban ezt is inkább így kellene írni: „*Kösztolányinak részeg citerák, meggárgyult oboák kifejezése*”. Így valamicskével hosszabb ugyan, de legalább nem akadhat fenn rajta senki. Ugyancsak visszatetsző dolog ragos címeknek újabb raggal vagy *-é* birtokjellel való megfejelése: a *Szülőföldemen-ben, A hazáról-t, A Noszty fiú esete Tóth Marival-ban, A Noszty fiú esete Tóth Marival-ét*. Már csak az hiányzik, hogy ilyesmikkel is találkozunk: „*a Gondolatok a könyvtárban-ban*”, „*az Egy telem Debrecenben-ben*”, „*Petőfi írta a Világosságot!-ot*”, „*az Egy gondolat bánt engemet...-et*”. Horváth János „*ízetlen pontoskodásnak*” mondja az efféléket: „*Arany Jánosnak A walesi bárdok-ja, Jósika A csehek Magyarországnban-ja, Móra Ferenc az Ének a búzamezőkről-ben* igen érdekes történetet ad elő”, és hozzáteszi: „*Sok módja van a cím pontos idézésének (a legegyszerűbb ez: ilyen vagy olyan című költeményében stb.), de a nyelvet megnyomorítani még a pontosság kedvéért sem szabad.*” (Msn. XIV—XV, 14.)

Egy műkedvelő nyelvész a *Magyarosanban* szóalakat is helytelenítette, s ezzel akarta pótolni: a *Magyarosan hasábjain* (Msn. XVII, 94—5). Ez azonban már a túlzások közé tartozik, mert kivételek mégis vannak minden nyelvben, például ugyanazt a ragot nem szoktuk megismételni, tehát nem mondhatjuk: „*nincs pénz nálamnál*”, de Rákócziné című balladájában Arany János bátran írhatta középfok mellett hasonlító határozóul: „*Jobban ismered te Béceset nálamnál*”, ámbar a Toldiban írta így is: „*Senki sem látott már dühösb vadat nála*” (V. 5), ahogyan Petőfi versében is látjuk: „*Nálam százsorta boldogabb*” (Temetésre szól az ének).

A határozott névelőről KAZINCZY azt írta egy levelében, hogy „*az artikulusokat mindenünnen el kellene hagynunk, valahol lehet kár nélkül*” (idézi SIMONYI, A jelzők mondattana 76). LEHR ALBERT sem helyeselte, hogy személyragos mondatrész előtt mindig névelőt használnak íróink, s azt tanította, hogy ilyenkor a névelő elmaradásával semmi kárt sem vall a népies magyarság, „*de nyer a stílus, melyet a névelők szükségtelen halmozása lomposná tesz*” (MNY. XI, 136—7). Horváth ezúttal BERETTYÓ JÁNOS néven csak a tulajdonságjelzős és személyragos főnév előtti határozott névelőt minősítette szeplőnek Herczeg Ferenc stílusán ilyen kapcsolatokban: „*visszabújt a sötét hálósobájába*”; „*a hófehér arca egyszerre vérvörös lett*”; „*a duzzadt ajkán zavart kis mosoly ült*”. A nyelvhelyességi szabályt úgy állapította meg, hogy effélékben a névelő csupán akkor van helyén, bár kitétele ekkor sem kötelező, ha a minőségjelzőnek megkülönböztető szerepe van, tehát mondhatjuk például: „*a felső ajkán*” (vagyis nem *az alsón*), és ki-

fogástalanul írta Herczeg Ferenc is: „elkártyázta az anyai örökségét” (a másikról, az *apairól* nincs említés). Petőfi, Arany és Gyulai műveiből idézett példáknek nagy sokasága bizonyítja ennek a szabálynak helyességét (MNy. XIV, 140—1, XV, 5—10). SZÁSZ KÁROLY ugyanilyen szellemben tiltakozott a határozott névelőnek fölösleges szaporítása ellen (Szily-Eml. 76—8), azonban KÓRÓGYI LÁSZLÓ — sejtésem szerint egy szintén jeles nyelvművelőnk, GYOMLAY GYULA — enyhíteni akarta a szabály szigorúságát azzal a kiegészítéssel, hogy nemcsak a megkülönböztető, hanem a díszítő jelzővel ellátott személyragos főnév előtt is lehet névelő, például ha érzelmi mozzanatot is rejt a kifejezés, mert Arany is így írta a mesebeli király segítségkérő levelének befejezésében: „Köszönti kelmedet a szegény hitvesem” (A Jóka ördöge VI.). (L. MNy. XV, 62—7.)

SIMONYI nem fogadta el Horváth szabályát, sőt a „fonák elméletek” közé sorolta (Nyr. XLVII, 150). Ez annál feltűnőbb, mert klasszikus nyelv-helyességi kézikönyvében, a „Helyes magyarság”-ban ő maga is úgy nyilatkozott erről a kérdésről, hogy az irodalmi nyelvben „sokszor kellemetlenül érinti a sok névelő a régibb, névelőtlen írásmódhoz szokott ízlésünket, pl. az ilyenekben: Menekültem tőle az álmaimba. A régi állapot helyreállításának a reménye. A bátyám nem törődik a házi bajaival. A miniszterek nem közölték a tervüket a párttal.” (2. kiadás 86; 3. kiadás 93.) Itt a kellemetlen hatásúnak mondott jelzős példában még Horváth szabálya is megengedi a névelőt, mert a *házi* jelző megkülönböztetést fejez ki: „a *házi* bajaival nem törődik, csak a *hivatali* ügyei foglalkoztatják”. A kérdés valóban nem egyszerű és könnyű. Ezt akárki beláthatja, ha elgondolkodik egy kissé ezen a régi katonanótán: „Már ezután úgy élem világom, *Kis kalapom* a szememre vágom, *Jobb* szememről a *bal* szememre vágom, Csak a *szabadságos kis* könyvemet várom.” Ebben ugyanis a *jobb* és a *bal* kétségtelenül megkülönböztető jelző, de a *kis* szó már nem az, hanem érzelmet, becézést, örömet fejez ki, a *szabadságos kis* jelző hasonlóan, jöllehet a *szabadságos* meg is különböztet.

Ez az egyetlen példa és a lezajlott vita jól mutatja, sokszor milyen kényes dolog a nyelvhelyességi szabályoknak könnyen érthető és szabatos megfogalmazása. De hogy Horváth szabálya nem valami „kieszelt elmélet”, arról úgy is meggyőződhetünk, ha a Toldi előhangjának idevágó soraiba mindenütt beleszurkáljuk azt a fölösleges névelőt: „Rémlik, mintha látnám (a) *termetes* növést . . . Hallanám (a) *dübörgő* hangjait szavának . . . Hárman sem birnátok (a) *súlyos* buzogányát . . . Elhülnétek, látva (a) *rettenetes* pajzsát.”

SIMONYI-nak szóló válaszában HORVÁTH méltán hivatkozott GYULAI PÁL-nak erre a megállapítására: „A beszédnek nemcsak nyelvtana van, hanem művészete is”, azaz stilisztikai oldala (MNy. XV, 7), s ezzel eljutottunk ahhoz a kérdéshez, hogy a nyelvhelyesség hová tartozik, a nyelvtanba-e vagy a stilisztikába vagy talán mind a kettőbe. Sokan hirdetik legújabban is azt a felfogást, hogy a nyelvművelés, a nyelvhelyesség voltaképpen az esztétika körébe vág, ízlésünktől függ, a szépérzéken alapul. Eleinte SIMONYI is úgy vélekedett, hogy „a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése” (Nyr. XXV, 40, XXVI, 488), de néhány évvel később „A magyar nyelv” című könyvének második kiadásában már egészen mást mondott, amikor a nyelvhelyesség elveit taglalta: „Azt is hiszik sokan, hogy a nyelvben az a helyes, ami szép. Ebben, megint meg kell engednünk, van némi igazság, ha ezt a követelést is csak a stílusra szorítjuk. A kifejezés legyen

stílszerű, legyen a helyzethez, a hangulathoz illő: a költői képet ne zavarja prózai elem, az emelkedett hangulatot ne sértse pórias vagy tréfás szó. Azonban e határokön belül azt tapasztaljuk, hogy a nyelvet éppen nem vezeti a szép iránti érzék s még kevésbé a szépségre való törekvés. Más nyelvekben, de a magunkéban is számtalan kifejezést találunk, mely egyhangúságánál vagy más okoknál fogva valósággal rosszul hangzik, mégis tökéletesen helyes." Példákat is említ ennek a tételnek igazolására: *tehetetlenek, legtelhetetlenebbek, agarakat, halhatatlannak, örökök, örökösökhöz, tettetett, okoknak*. „Hiába panaszták annyiszor, hogy sok *k* van nyelvünkben, azért *kakukoknak* helyett nem mondhatjuk *kakukokna*” (210—11).

Csakugyan miért volna stilisztikai, esztétikai kérdés az, hogy melyik a helyes kifejezés: „*még mindig beteg*”, „*még mindig nincs itt*” vagy „*még most is beteg*”, „*még most sincs itt*”? Az első két változat a német nyelvet utánozza: „*er ist noch immer krank*”, „*sie ist noch immer nicht da*”. Ha tehát óvni akarjuk nyelvünknek eredetiségét, akkor a másik két változatot kell helyesnek, magyarosnak ítélnünk. Nem a szépség alapján kell döntenünk abban sem, hogyan írjuk: *eme általános elvek* és *eme ötlet* vagy *emez általános elvek* és *emez ötlet*. Nyelvünk megtűri az *e—á*, *e—ö* magánhangzótörődást (*beállt, szemébe ötlük*), ezért széptani akadály a nincs az *eme* változat itteni használatának. Mivel azonban ez *általános elvek* és *ez ötlet* helyett sem szokás írni: *e általános elvek* és *e ötlet*, analógiaérzékünk azt kívánja, hogy a mutató névmásnak *z-s* változatát tartsuk helyesnek az ilyen kapcsolatokban is: *emez általános elvek* és *emez ötlet*. A nyelvhelyességet nem tolhatjuk át mindeztől a stilisztikába, hanem különbséget kell tenni a nyelv helyessége és a stílus helyessége, vagyis kifogástalansága között. Az elsővel a nyelvtannak kell foglalkoznia, a másodikkal a stilisztikának. Vagy ha a nyelvhelyességet olyan tágan értelmezzük, hogy a stílus helyessége is belefér, akkor a nyelvhelyesség és a nyelvüvelés részben nyelvtani, részben stilisztikai kérdés. A két tudományág, a nyelvtan és a stilisztika azonban még eddig nem vált el határozottan egymástól (l. I. OK. V, 510 és a következő műben: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet 148 stb., 217, 219, 240, 298).

A bírálatot, tehát a nyelvbírálatot is némelyek azonosnak tekintik a hibák keresgélésével és pellengérré állításával. Pedig a bírálónak nem csupán a helytelenségeket, a fogyatkozásokat kell észrevennie és gombostűre szúrva felmutogatnia, hanem meg kell neki látni a jelességeket is, rá kell neki mutatni arra is, ami helyes, jó és szép, ennél fogva követendő példa. Ezt a nyelvüvelésre vonatkoztatva SIMONYI már a múlt század végén nyomatékosan hangsúlyozta (Nyr. XXV, 135—6). Különben a megrovás és a dicséret, a hibáztatás és a helyeslés szorosan össze is tartozik, mert amikor egy-egy kifejezést — természetesen mindig kellően megokolva — helytelenítünk, mindjárt meg kell mondanunk azt is, hogy mit ajánlunk helyette, s ezzel már a jóra, a helyesre is tanítjuk az olvasót. De a hibákkal való foglalkozásban két veszedelem fenyeget bennünket.

Az egyik a túlzott szigorúság, a hibáknak valóságos hajhászása. Némely nyelvüvelő nem találja el a kellő mértéket, példáulul félszeg szóismétlésnek minősíti az ilyesmit: „az *író* azt *írja* művében, hogy...”; „azt *mondta*, *mondja* meg neki”; s így javítja ki: „az *író* azt *mondja* (azt *adja* elő, arról *szól*) művében”; „azt *mondta*, *tudassa* (vagy *közölje*) vele”. Ne kössünk bele mindenbe, hiszen azért *író* az *író*, hogy *írjon*. Arany Jánosnak volt egy kis érzéke ahhoz, mi hangzik jól, mi rosszul, mégis le mert írni effélett: Az

alvó aluszik, A bujdosó buvik (V. László című balladájában), de prózában is: „Jaj: volna az *író*nak, ki addig le nem *írna* egy perfectumot, míg . . .” (ÖM. X, 297). A Gyöngyvári Katica népballadában is van ilyen szóismétlés: „*Szabó* nem jól *szabta*, *Varró* nem jól *varrta*.” Én bizony inkább így beszélek: „*mondtam* neki, *mondja* meg otthon . . .”, mert a szavaknak hangulatuk is van, és *mondja* meg helyett a *közölje* vagy a *tudassa* nagyon feszes, kimért, ide nem illő szó volna ebben a köznapiságon. Éppen a sok megállapodott szóismétlő kifejezés, az *egy-egy*, a *szemtől szembe*, *szóról szóra*, a *jónak jó*, *szépeknek szép*, a *kérve kér*, *tudván tudja*, *tudni tudja*, a „könnyelmű *éttel él*”, „*jó harcot harcoltam*”, a *semmi* sem stb. bizonyítja, hogy a kifogásolt szóismétlés nem ellenkezik a nyelv természetével. Ha mondhatjuk azt, hogy „egy szót se *szólt*”, miért kellene hibának bélyegezni ezt: „mit *írt* ez az *író*?” Ismerjük azt a stilisztikai jó tanácsot, hogy az írásban változatosságra kell törekedni. Tudjuk, hogy Boileau így foglalta versbe a költészetről szóló tanító költeményében: „Sans cesse en écrivant variez vos discours.” Meg is fogadjuk, de azért ezt a szabályt sem kell gépiesen alkalmazni. Ne túlozzunk semmi-
ben, a változatosság követelményének mindenütt és mindenáron való erőszakolásában sem, mert a túlzással azt a hiedelmet terjesztjük, hogy a nyelv-művelők a kákán is csomót keresnek, semmi sem jó nekik. Horváth is arra figyelmeztet bennünket, hogy a kelleténél szigorúbb nyelvbírálok „nem egyszer túlzásaikkal ártanak a nyelv gondozás érdekének” (Msn. XVI, 7; Tanulmányok 602).

A másik veszedelem a túlságos szigorúságnak ellentéte, a túlságos engedékenység. Ez különösen a régibb tiltó nyelvhelyességi szabályoknak lazításában vagy elvetésében nyilvánul. Kétségtelen, hogy a korábbi nyelv-művelő irodalom tanításait nem vagyunk kötelesek fölülvizsgálás nélkül, Fejbólintó Bálint módjára elfogadni, azonban ne felejtjük el, hogy a bírálat éppúgy kijár a jelennek is, mint az előbbi koroknak. Magunkat is kritizáljuk meg, ne csak elődeinket. Ha tágítani kezdünk a meglevő szabályokon, könnyen megesik, hogy lejtőn indulunk el lefelé, s akkor aztán nincs megállás, óhatatlanul lecsúszunk a nyelvhibák teljes tagadásának mélységébe.

A merevség és a hajlékonyság között nem mindig találjuk el az arany középutat. Az *összes* szóról például mondhatja valaki, hogy nem régi, tősgyökeres eleme szókincsünknek, a nyelvújítók alkották elvonással a német *gesamt* és *sämtlich* másául, a magyar népnyelvben nem is közkeletű ez az *összes*, csak az *összesen*, de nem is szorulunk rá, mert vannak helyette bőven más szavaink: *egész*, *együttes*, *teljes*; *mind*, *minden*, *valamennyi*, tehát egyáltalában ne használjuk. Ez volna a legszigorúbb felfogás. Horváth ítélete enyhébb: „*Összes*: többesszámmal (az *összes* katonák) idegen, csak egyes számban álló ún. gyűjtőnévnek lehet a jelzője: az *összes* katonaság, az *összes* Akadémia (vagyis minden osztálya együtt). Az *Összes Művei* kifejezés azonban állandósult, bár *Minden Műve*, *Minden Munkája* éppúgy megtenné.” (Msn. XVII, 2; Tanulmányok 619.) Még engedékenyebbek vagyunk, ha azt mondjuk, hogy a *mű* főnéven kívül más, nem gyűjtő értelmű főneveket is használhatunk az *összes* után többes számban: *összes katonái*, *összes versei*, *az összes katonák*, *az összes versek*; csak az egyes szám hiba ezekben. Végül teljesen felhúzzuk az elzáró zsilipet, ha arra hivatkozunk, hogy a 'minden' jelentésű *összes* nem melléknév, hanem számnév, nyelvünkben pedig egyes szám van a számnév után, ennél fogva bátran lehet így beszélni és írni a legújabb divat szerint, egyes számban: *összes katonája*, *összes verse*, *az összes*

katona, az összes vers. Csakhogy az *összes* igazában nem számnév, hanem számnévül is használt melléknév, és ha mindig egyes számú főnévvel kapcsoljuk össze a számszavakat mintájára, akkor nem tudunk különbséget tenni az ilyen párhuzamos kifejezések között: *az összes Akadémia* (= az egész Akadémia együtt) és *az összes akadémiák* (= valamennyi akadémia), *az összes nép* (= az egész nép) és *az összes népek* (= a népek mind), *az összes ülés* (= az együttes ülés) és *az összes ülések* (= minden ülés).

Ezért azt ajánlanám a nyelvművelő nyelvészek ifjabb gárdájának, ne arra használják fel tudományukat, hogy a meglévő nyelvhelyességi tilalomfákra sorban ezt fessék rá a TILOS helyett: SZABAD, mert egyszer csak majd azon vesszük észre magunkat, hogy nincs is már semmi gyomlálni való nyelvünk kertjében, mert a fölülvizsgálás mindig „rehabilitálással” végződik, minden régi hibáról kiderül, hogy nem is hiba. Inkább ismerjük el, hogy nyelvi hibáink, sajnos, igenis vannak, régiek is, újabbak is. Nyissuk ki a szemünket, és lássuk meg őket. Ügyeljünk például arra, hogy ne *szögezzünk le* semmit, ha csak nem ládáról van szó, mert ennek az igének átvitt értelmű használata németes, ezt *meg kell állapítani*, „das muß festgenagelt werden” (l. Horváth megjegyzését is: Msn. XVI, 72; Tanulmányok 615). Ne mondjuk és írjuk azt, hogy „a jegyzék *távolról sem* teljes”; „erre *távolról sem* gondoltam”, mert ez is németesség: „des Verzeichnis ist bei weitem nicht vollständig”; „ich habe nicht im entferntesten daran gedacht”; magyarulosan így van: „*körántsem* teljes”; „erre *egyáltalában nem* (vagy *legkevésbé sem*) gondoltam”. „*Más, újabb* tények” helyett se mondjuk: „*további* tények”, mivel ez is szolgai fordítása a németnek: „*weitere* Tatsachen”. Rójuk meg a „korszerű” nyelvi különbségeket is, például azt, hogy így írnak: „*időben* készülünk fel a télre”, hiszen *időn kívül* nem is lehet felkészülni semmire, mert *időben* történik minden, tehát arra biztassuk embertársainkat, hogy *idejében* készüljenek fel erre vagy arra (l. Tanulmányok 622). Ne írjuk azt se, hogy „a hibázók *zömmel* (vagyis *többnyire, leginkább*) igazgatók”; „ebben a munkában a felelősség *zömmel* (azaz *jórészt, főként*) a nevelőkre hárul”. Maradjunk éber *örzői* nyelvünk épségének, vigyázzunk rá ezután is. Nem kell azt a gyomirtó kapát örök nyugalomra a sarokba állítani.

Nyelvtudásunk és stílusérzékünk, nyelvünknek jelenéről és múltjáról való ismeretünk, egész nyelvi műveltségünk és ízlésünk nem egyforma, ennél fogva természetes, hogy nem érthetünk egyet minden apró nyelvhelyességi kérdésben. De Horváth János bölcs és józan intelme egyaránt szól mindnyájunknak, a kényesebb és a tompább nyelvérzékűeknek, a bírálóknak és a megbíráltaknak: „Legyünk szerények: a bírálatot türelemmel gyakoroljuk, s inkább tanács, mint rideg hibáztatás formájában. Ismerjük el, hogy vannak a miénknél műveltebb nyelvérzékű magyarok: mérlegeljük tanácsait, s ha meggyőződünk célszerűségükről, szívleljük meg, s kövessük híven, öntudatosan.” (Msn. XVI, 13; Tanulmányok 608.) Nyelvművelő irodalomtudásunk példájára hasson át bennünket nyelvünknek az a rajongó szeretete, amely az egyetemi hallgatók felolvasó versenyén a jó magyar kiejtésről mondott beszédéből kiárad: „Térben és időben ez a buborék-szemmiség, az emberi hang volt és marad a legállandóbb létesítője, összetartója és biztosítója a nagy, a nemzeti lelki közösségnek. Becsüljük meg, szeressük, ápoljuk és védjük, s ne engedjük meghamisítani!” (Tanulmányok 627.)

A magyar szó tudós mestere

Az irodalmi nyelv kérdései Horváth János műveiben

1. Nyelv- és irodalomtudomány közös gyökerének és kezdeti egybe-forrásának jelképe a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom közös katedrája, amely csak 1875-ben, Toldy Ferenc halála után válik szét külön nyelvészeti és irodalmi, illetőleg esztétikai tanszékekre, elsősorban az egyes tudományágak megnövekedett anyaga és egyre bonyolultabb problematikája folytán. Toldy utódai: Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Riedl Frigyes, Négyesy László bizonyos tekintetben megőrizték elődeik hagyományát: bár „hivatalból” nem foglalkoztak szorosan vett nyelvészeti kérdésekkel, az irodalom vizsgálatában több-kevesebb figyelmet szenteltek a nyelvi kifejezés, a stílus jellemző sajátosságainak is az irodalmi művekben.

Ez így helyes és természetes; az irodalomtudomány, az irodalmi bírálat és az irodalomtanítás terén újabban egyre általánosabb, furcsa önelvűséget, a mű anyagának a nyelvi formától való elszakítását s ezzel az öncsonkítás vétkét nem menti sem az irodalomtudomány anyagának és problémakörének megnövekedése, sem a nyelvészeti szakismeretek állítólagos többletterhe, még kevésbé az ebből eredő kényelmi szempont vagy a közömbösség az irodalom nyelvi-alaki kérdései iránt.

Az irodalomban, mint minden művészetben, a mit? és a hogyan? egyaránt fontos. Más alkotó művészetek megjelenítő, ábrázoló eszközeinek holt, fizikai valóságával szemben az irodalom kifejező eszköze és sokban tartalmat adó anyaga, a nyelv maga sem csak fizikai jelenség, hanem az emberi szellem terméke is, évezredek gazdag, sokszínű emlékét s milliók gondolatait, érzéseit, tapasztalatait őrzi. A benne rejlő és belőle áradó esztétikum s a művészi felhasználás teszi az irodalomnak mint művészetnek a kifejező eszközevé.

Ennek a tudata az utóbbi időben egyre inkább kiszorult az irodalom vizsgálatából. Annál különösebb és sajnálatosabb jelenség ez, mert itt él köztünk műveinek eleven hatásában is az irodalom nagy tudósnemzedékének és termékeny hagyományainak képviselője s módszereinek mestere, Horváth János. Életműve szemléletes és ösztönzőn tanulságos példája annak, hogy az irodalom nyelvi szempontú vizsgálata, elemzése milyen gazdag új eredményeket tárhat föl. Írói arképeiben, monográfiáiban és fejlődéstörténeti tanulmányaiban Horváth János egyaránt figyelmet szentel a nyelv és a stílus vizsgálatának mint az írói alkotás és az irodalomtörténeti fejlődés sarkalatos kérdéseinek.

2. A hagyományos „történelmi távlatú” témák mellett — főként a tízes években — Horváth igen eleven kritikai érdeklődéssel fordul a kortárs-írók művei felé is. Ebben kétségtelenül megnyilvánul az írói alkotás mester-ségbeli, nyelvi kérdései iránt való érdeklődés, az irodalom alaki értékeinek és nyelvi kifejező eszközeinek féltő megbecsülése, a hibák, fogyatkozások és eltévelyedések javító, segítő szándékú bírálata.

Ebből az érdeklődésből, az élő irodalommal való eleven, szoros kapcsolatból született Horváth két, máig is állandóan idézett úttörő tanulmánya: „Ady s a legújabb magyar líra” (1910.) és „A Nyugat magyartalanságai” (MNy. VII, 61).

A klasszikus hagyományok iskoláján nevelkedett fiatal irodalom-történész tanár alig két évvel a Nyugat megindulása után s lényegében három

Ady-kötet ismeretében („Új versek”, „Vér és arany”, „Az Illés szekerén”), etikai és sokban esztétikai ellenérzését is leküzdve, az irodalmi fejlődés menetébe való beillesztés tudós szándékával s ugyanakkor az új irány megértésére törekedve, a művészi megérezés és beleélés képességéből fakadó finom elemzésével, de ugyanakkor józan ízléssel, tárgyilagos bírálattal rajzol képet az Ady körül kisarjadt és burjánzó új költészetéről. Adyban és költőkortársaiban az eredeti tehetség és az utánzó epigonok viszonyát látja, s így figyelme elsősorban a könnyen utánozható külső jellegzetességekre, a költői kifejezés sajátos, új eszközeire, Ady nyelvére irányul. E vizsgálatnak szenteli a kötet nagy részét, s eredményei, különösképpen Ady szimbolizmusának megvilágítása e bonyolult kérdésnek máig is alapvető és meggyőző magyarázata.

Horváth elismeri, hogy Ady — a Nyugat körével ellentétben — nagyon jól tud magyarul, de elítéli ellenfeleinek bosszantására vagy meghökentetésére szánt szertelenségeit. Érdekes megállapítása, hogy Ady nyelve nem különösen gazdag, s mégis varázsos szuggesztív erő árad szavaiból, talán éppen azért, mert nem az értelemhez szól; sejtelmes homálya, látomásokat teremtő és sugalló képzelete, nyelvének és verselésének sajátos, szokatlan zeneisége e hatás tényezői.

Könyvének az irodalmi fejlődésre vonatkozó gondolatmenetét mintegy kiegészíti és tágabb keretben fejti ki Horváthnak másik, önálló tanulmánya: „Aranytól Adyig” (1921.). Irodalmi nyelvünk fejlődésének egyik legmozgalmasabb korszakát kísérik végig, Kazinczyék nyelvújításától Petőfiék népiességén és Szarvasék harcias magyarkodásán át Adyék stílusromantikájáig. Ady elődeit messzebbre visszanyúlva, Baróti Szabóban és Vörösmartyban mutatja meg, s hatásának titkát a sajátos és egyéni stílus uralomra emelésében látja. Az ortológus vaskalaposággal, a szabályon nyargaló merev fantáziátlansággal szemben Horváth is az irodalom magasabb esztétikai és művészi igényével vallja — Gyulait idézve —, hogy „a beszédnek nemcsak nyelvtana van, hanem művészete is s a magyaros még nem művészi” (27).

Ugyanakkor azonban alapkövetelményként szabja az írók elé, hogy tudjanak magyarul, ismerjék és alkalmazzák nyelvünk szabályait, s még inkább, hogy őrizzék szellemét. Ez az igénye sodorta Horváthot a tízes évek harcok kritikai vitáiba.

A Nyugat magyarságairól írt cikke valóságos vihart támasztott, mivel egy egész írói csoportot és irányzatot bírált, s a személyi sértődések mellett az asszimiláció és a nyelvi magyarság kérdésének fölvetésével világnézeti érzékenységeket is érintett. Pedig Horváth megértő józansággal s a francia irodalmon nevelkedett érzékenységgel, nem pedig egyértelmű elítéléssel szól az újszerűsre, eredetiségre törekvő stílusújításról. Az értékek és eredmények elismerése mellett azonban kemény bírálattal rója meg a tévesen értelmezett eredetiségre törekvés túlzásait és affektált ötleteit, amelyek meghamisítják, eltorzítják a szándékolt mondanivalót is. A tehetségeket nevelő és tömörítő Nyugat vétkes hibájával rója fel azt, hogy „váltózatlan egykedvűséggel fogadja lapjaira a tősgyökeresség igéi mellett a legidétlenebb koresmagyarságot is” (M.Ny. VII, 73).

A cikke a személyében is sértődött Ignotus egy felolvasásában válaszolt, amelyre Horváth ismét a Magyar Nyelvben teszi meg észrevételeit, higgadt, józan és cáfolhatatlan érveléssel. Először is tiltakozik az ellen, hogy kicsinyes, tanáros nyelvi pedantéria vezette bírálatában: „Bár nagy művészt nyelv-

hibákkal nem tudok elképzelni, ... a grammatikát esztétikai kánonnak sohasem tettem meg” (MNY. VIII, 7). Nem enged azonban abból a követelményből, hogy az író legyen ura a nyelvnek: „Ha az író a nyelvet, művészete anyagát nem tanulta meg, magára vessen” (uo. 8). A mindenáron eredetieskedő újítókat szerénységre, mérsékletre és óvatosságra inti: „Azt hittem, hogy minden író *megtanulja* előbb a nyelvet, ... s azután fejleszti tovább, ha tudja ... De a csitri írósarjak nem tanulnak, ők csak reformálnak ... *Köznyelv* is van a világon, melynek nem felrúgása, csak magasabb s egyénibb kiképzése a művészi nyelv. Saját nyelvanyagát, formáival együtt, módosíthatja az író a legvakmerőbb szabadsággal: de az az ő jellemző, külön tulajdona marad mindaddig, míg a magyarul beszélők s írók átlaga el nem fogadta.” (Uo. 8–9.)

Ezeket az elveket részletesen kifejtve alkalmazza könyvismertetései-ben és bírálataiban, amelyek mindig kiterjeszkednek a nyelvi megformálás kérdéseire is. Kaffka Margittal kapcsolatban — bár elismeri nyelvének finomságát, elképzeltető erejét, s hogy tud magyarul — előbb idézett gondolatmenetét mintegy folytatva, találó példával figyelmezteti az újítókat előbűvészkedett stílusvirágaik gyors hervadására: „Újítani se újítsunk szükség-telenül; ... azzal csak *stylusa* elavulását sietteti az író. Melyik avultabb: a Kármán Józsefé-e, vagy a Kazinczyé? Azé, aki ok nélkül is újított.” (BpSzle. 1911: 140.)

Szinte minden találó megállapítását bölcs és szellemes aforizmaként idézhetnők (s érdemes is volna összegyűjteni őket mai íróink, irodalomtörté-nészeink és kritikusaink okulására). Összhangba olvad bennük, akárcsak az igazi író alkotásában, a művészi mondanivaló áhítatos tisztelete és a művészi formát adó nyelvnek s a benne élő közösségi lélek sajátosságainak féltése, védelme. „Aki művész-ember, nem enged elkallódnai az irodalmi nyelvből semmit, ami megkülönböztető erejű ... Mindaz, ami nyelvünket más, idegen nyelv formáihoz viszi közelebb, nemcsak a nyelv eredetiségének a vesztesége. A művész sirathatja elsősorban. Minden elhullajtott eredetiséggel egy gondolat-árnyalat vész el, mit az új, idegen mintájú kifejezés többet vissza nem ad.” (Uo. 139–40.)

Horváth támadásainak céltáblája elsősorban Szomory Dezső, aki „egy osztrák katonatiszt előkelő fesztelenségével követi el a legdurvább magyartalanságokat” (uo. 141). A darabjait bemutató Nemzeti Színház ellen is elhangzik a kemény vád az árulásért, „melyet tudatlanságból vagy lelkiismeretlenségből követ el nyelvünk épsége ellen” (MNY. X, 89).

A jogos bírálat ellen a személyükben érintett, érzékenységükben, hiúságukban vagy hírnevükben sértett írók tiltakoztak, s fölényesen a maguk igazát hangoztatták: az író a nyelv korlátlan ura, a művészi szabadság nevében. Horváth azonban kimutatja, hogy e hatalmat fitogtató szabadság mögött gyakran csak tehetetlenség és tudatlanság búvik meg, s leinti a fölényes hangoskodókat: „Valahányszor íróról a nyelvhelyességet kérjük számon, kidülleszt mellett s az egyéni stílus jogáról s a művészi érdekről szónokol. Bodóné is mást beszélt az ismert alkalommal.” (Uo. 305.)

Jól tudja, hogy ellenfelei bogarászó kicsinyeskedésnek tekintik bírálatait. De a maga igazának súlyát érezvén, szerény öntudattal vallja: „Nagy dolgokért még kicsinyeskedni is érdemes” (BpSzle. 1911: 140).

3. A húszas évek elejétől egyetemi tanári munkája s a nagy rendszerezésekre, monográfiákra való felkészülés köti le Horváth János erőit. Amit az

elhallgató kritikusan vesztettünk — bármennyire sajnáljuk e tevékenységének megszűntét —, azért gazdag kárpótlást kaptunk további nagy irodalomtörténeti műveiben. Az irodalom alaki kérdéseinek szentelt érdeklődését, az írói nyelv és stílus sajátosságai iránt kifejlődött egészséges, de finom, csiszolt érzékét s bírálói működésében kiérlelt elvi szempontjait gazdagon alkalmazza, és termékenyen hasznosítja irodalomtörténeti kutatásaiban, elemzéseiben és rendszerezéseiben, akár egyénekről, akár korszakokról, stílusokról, irodalmi korjelenségekről van szó.

Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készülõ Petõfi-szótár terveinek megvitatásakor is kiderült az, amit az egyszerű olvasók milliói már egy évszázada ösztönösen tudnak, s amit a költõ általános és változatlan népszerűsége fényesen bizonyít: Petõfi nyelve és stílusa egy forrongó irodalmi korszak szülõtteként is mily kevésbé problematikus — a mai olvasó vagy a szótáríró számára. Horváth János Petõfi-könyve (1922.) azonban, amelyrõl õ maga hangsúlyozza, hogy „fejlõdésrajz”, éppen azt az izgalmat folytatja, amelyet kísér nyomon, ahogyan a költõ a nyelvújítás mesterkedésétõl és a romantika tobzódó szertelenségeitõl elszakadva, illetõleg letisztult eredményeiket beolvastva, a maga egyéniségének kristály-törvényei szerint összeegyezteti s egybeötvözi a művelt irodalmiságot a népnyelvvel, s visszatér az életszerűséghez — nagy újság és merészség! — anélkül, hogy feltûnõ módon népies volna. Az egyszerűség és természetesség zsenije ezzel vívja meg a maga diadalmas forradalmát.

E gyõzelem távolabbi elõzményeit tárja fel Horváth „A magyar irodalmi népiesség története Faluditól Petõfiig” címû mûvében (1927.). Élet és irodalom, élõbeszéd és irodalmi nyelv kölcsönhatása, egymást alakító ereje, körforgása, ha nem is mindig felszíni nyíltsággal, de szemléletesen megmutatkozik ebben a bonyolult korszakban is. Faludi, Baróti Szabó, Pálóczi Horváth, Dugonics és Csokonai, majd Kisfaludy Károly már nemcsak tárgyat, hanem formát, stílust, kifejezésmódot is tudatosan átvesz a néptõl. Irodalmi hatásuk nyomában megpezdül a népnyelv iránti tudós érdeklõdés. A könyvnek egyik legnagyobb érdeme és értéke az a sokrétû, minden területre és részletre kiterjedõ alaposág, ahogy különös figyelemmel vizsgálja az irodalmi jelenségekben és hátterükben a nyelvi kérdés szerteágazó vonatkozásait, sokszor maga végezve el a hatalmas anyag feltárását és összegyûjtését is.

4. Horváth Jánosnak a magyar szellemi élet írásbeliségének elsõ századait összefoglaló s immár klasszikussá vált irodalomtörténeti trilógiája (A magyar irodalmi mûveltség kezdetei. 1931. Az irodalmi mûveltség megoszlása. 1935. A reformáció jegyében. 1953.) anyagának és problematikájának szerteágazó gazdagsága folytán és rendszeralkotó jellege miatt aránylag kevesebb figyelmet szentelhet az alaki és nyelvi kérdések részletesebb vizsgálatának. Az eredményeket összefoglaló, lezáró fejezetként azonban igen alapos, átfogó s gyakran meglepetésként ható képet kapunk a korszakok irodalmának nyelvi állapotáról és problémáiról, megalapozván ezzel irodalmi nyelvünk kutatását, amelyet a nyelvészet felõl kiindulva Pais Dezsõ visz közelebb a célhoz.

Nemcsak tudományos módszerességével és alaposágával, hanem szemléletes megelevenítõ erejével is különösen megkapó és újszerű ez a kép, amely a magyar nyelvû irodalom elsõ századairól bontakozik ki elõttünk. Horváth egyik fontos vizsgálati alapelve a szóbeliség és az írásbeliség átmeneteinek feltárása és az utóbbi egyre erõsödõ jelenségeinek, sajátosságainak számba-

vétele és elemzése. Szinte meghatott figyelmet, érdeklődést, áhítatot kelt az olvasóban az a meleg szeretettől sugárzó tudós szenvedély, amellyel a latin nyelvűségből kinövő, majd kiszakadó és önállósuló, a maga útján meginduló magyar nyelvi irodalmiság első, bizonytalan, de forradalmi lépéseit kíséri figyelemmel, névtelen tollforgatóinknak naiv, kezdetleges, de áhítatos és éppen ezért megható erőfeszítésű igyekezetében. Nekünk, akik arra gondolunk, hogy ezek az első bátoralan lépések törték az utat, s vezettek el Vörösmartyhoz, Aranyhoz és Adyhoz, olyan valószínűtlen és megkapó ez, mint felkeresni a Duna forrását, miután már láttuk a visegrádi kanyar történelmet tükröző sodrát, a budapesti hidak alatt elsuhanó s a Margitszigetet ölelésébe záró folyó szelíd hömpölygését vagy a Sárköz rejtelmes, álmodó erdői, szigetei, és holtágai közt kigyózó vízi útvesztőt.

5. Akik a húszas-harmincas évek fordulóján szerencsések voltunk, hogy hallgathattuk Horváth János egyetemi előadásaiban kibontakozni trilógiájának anyagát és hatalmas koncepcióját, ma is boldogan emlékszünk az együtt-felfedezés lelkes lázára és örömére; mert Horváth emberi és tanári egyéniségével elérte a legmagasabb célt: úgy adta át hallgatóinak kutatásai eredményét, hogy közös élménnyé vált a hozzájuk vezető út, s ezzel élővé tudta varázsolni a múltat, a holt „tananyag”-ot.

Hatásának egyik titka előadásmódjának varázsa. Ahogy ő szólt hallgatóihoz, abban nem volt semmi tanáros tudakosság vagy professzori nagyképűség, a régi iskola szónokiassága: ő választékos egyszerűségével és természetes közvetlenségével hódított és ragadott meg bennünket. Talán csak utólag vált bennünk tudatossá, hogy a semleges, szintelen pesti szóáradatban mennyire szerettük és élveztük beszédét: kristályos magyarságú mondatait s a legmagasabb irodalmiságba különös fűszerként olvadó, kissé tempós, de világosan artikuláló, pontosan tagoló és hangsúlyozó bihari tájejtést. Az ő száján íze, zamata, lelke volt minden szónak; ezért éreztük hitelesnek, akár a jámbor kódexíró barátot, akár a harcoss protestáns prédikátorokat szólaltatta meg.

Horváth nyelve és stílusa maga a legszebb élő hagyomány: kissé régies, jellegzetesen egyéni ízü, de gyökeresen s mégis észrevehetetlen természetességgel magyar irodalmiság. A legnagyobb, amit elmondhatunk róla, az, hogy bár maga a legmagasabb nyelvi igénnyel bírál vagy dicsér, ezt bátran teheti, mert önmagáról veszi a mértéket. Ha elismeréssel vagy magasztalón szól valakiről, azt fejti ki, amire mint célra maga is törekedett, s önnön magában sikerrel megvalósított. Ezekből a jellemzéseiből tehát akaratlanul, önkéntelenül saját képe bontakozik ki: „Előadásában szerencsés közvetlenséggel hidalta át a katedra s a padok közötti űrt. Nem szöveget adott elő, nem iparkodott könyvszerűleg folyamatos lenni, minden retorikától tartózkodott, még attól is, amit a dobogó s a figyelő tömeg észrevétlenül szuggerál. Adatait s gondolatmenetét otthon tisztázván, a közlés impulzív ingerével lépett a terembe s mintegy hallgatói szeme láttára fogalmazott . . . Az előadásairól . . . készült jegyzetek híven őrzik az élőbeszéd természetes pongyolaságát, de ezzel együtt lebilincselő, kedvesen izgató modorát.” (Riedl Frigyes emlékezete: Tanulmányok 534.) „Kitűnő beszélő volt. Folyamatosan, gazdag bőséggel, tétovázás nélkül ömlött ajkáról a legépebb magyar beszéd, s oly biztos egyeneséggel, aminőt csak a gondolkodás gyakorlott, férfias határozottsága tesz lehetővé. Minden, még legadatszerűbb dolgozata is gondosan, választékosan s szép magyarsággal van megírva.” (Katona Lajos: MNy. VI, 328—9.)

„Logikusság, természetszerűség és fesztelenség jellemzi nyelvét is, mely magyaros, de nem mindenáron magyarkodó; keresetlen s mégis irodalmi és ízléses.” (Cholnoky Viktor: Tammúz: BpSzle. 1911: 148.)

Irodalmunk tudósa, nyelvünk szerelmese, a magyar szó mestere: ezért köszöntjük a nyolcvan éves Horváth Jánosban irodalmunk és irodalmi nyelvünk nagy kutatója mellett a legmagasabb elvi szintű és művészi igényű nyelvművelés példamutató, eszményi képviselőjét.

KOVALOVSKY MIKLÓS

Reg

1948-ban a Horváth Jánosnak születése hetvenedik, egyetemi tanársága huszonötödik fordulóján ajánlott Magyar Századok című kiadványban jelent meg „Reg” címen és „A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből” alcímen egy dolgozatom (i. h. 5—23. lap és 1949-ben különnyomat MNyTK. 75. sz. 19 lap). — A magyar és egyéb ritmusok kitűnő vizsgálója — remélem — nem írja rovásomra azt a ritmust, azt az ismétlést, hogy a megtisztelésre nyújtott jelenlegi kiadványban megint a *reg*-gel foglalkozom. Most, hogy tíz évet tovább hányódtunk, talán haladtunk is a regös nagy úton, van az egykori cikkhez egy s más kiegészíteni valóm.

Részben mentségül talán szabad megemlítenem, hogy voltaképpen a közlemény címe ez lett volna: „Ősvallásunk nyelvi emlékeiből”, alcíme pedig: „Reg — táltos — szeles”. Az elkészült „Reg” tanulmány I. „A sámáni révület felidézésének és megnyilvánulásának módjai nyelvrokonainknál” című fejezete itt elmarad. A II. „A *reg* családi viszonyai” című fejezetből pedig a tételek egy része kerül közlésre. „A táltos meg az orvos” című értekezés az I. Osztály Közleményei 1958. évi kötetében jelenik meg.¹

*

règgel

Talán meglepő, de a családi kötelékbe itt most én elsőnek a *règgel*-t állítom bele.

BUDENZ (MUSz. 649) a *reggel*: *reg* szót ezekkel az osztják B. elemekkel veti össze: *rînim*, *rînkim* 'Nebel, Dunkelheit': *r.-pora* 'Dämmerung (*r.-Zeit*)'.² — DONNER (Wb. III, 108) szerint a magyar *reg* megfelelői: *f. räkki* 'Hitze, Qualm' ~ *md. rä-ze* 'braten' ~ *cser. irej* 'calescere' ~ *vog. rig* 'Hitze'. — KISPÁL MAGDOLNA (Napszakok: MNy. XXXIV, 147) hivatkozik e nézetekre, és BUDENZ osztják egyeztetésével kapcsolatban megjegyzi, hogy KARJALAINENNél csak

¹ Az a tervem, hogy „Ősvallásunk nyelvi emlékeiből” címen egy nagyobb füzetet jelentetnék meg. Ennek a tartalma volna: A) „Haj—huj—kaját. (Hangutánzó-hangkifejező szavaink néhány ősi rokonságban levő csoportjáról.)” (Kodály Zoltán születésnapjára. A Zenetudományi Tanulmányok VI. kötetéből.). — B) „Reg.” A fent jelzett I. fejezettel és a II. fejezetből most elhagyott szakaszokkal. — C) „A táltos meg az orvos.” — D) „A garaboncás és társai.”

² HUNFALVY, OsztjSz. (NyK. XI. Szótár 122): *rîngim*, *rînkim* 'köd, homály, alkonyat': *rîngim-pora* 'alkonyat ideje'; *rîngim-ta* 'homályosodni, alkonyodni'; *rînk-ta* 'ua.'; *rînküla-ta* 'homályosodni'.

rëmgat-féle változatok vannak. Különbönb nem nyilvánít véleményt a szó etimológiájára nézve. — BÁRCZI (SzófSz.) az idézett származtatásokról azt mondja, hogy nem meggyőzők, a többi — török, oszét — teljesen valószínűtlennek jelenti ki. Még zárójelben odaveti, hogy ez egyik megfelelőül feltett vogul *räi, regh* 'hőség' „nagy valószínűséggel a *rëvül*-höz kapcsolható”.

És én azt gondolom, hogy a tárgyalt *reg* szócsalád irányában kereshetjük a megoldást. Egy ilyen magyarázat kulcsa pedig a szócsalád több tagjánál a 'meleg, hőség' jelentésből természetesen kifejlődött 'gőz, pára, köd' értelemben lehető meg. Dolgozatunkban osztják nyelvelemekkel összefüggésben láthatunk erre példákat. A zürjén *ru*-nak 'Hauch, Dampf, Dunst, Nebel' jelentését közli WIEDEMANN (274). BUDENZ a zürjén *ru*-hoz a 'Dunst, Dampf' és a permi z. *sonit-ru*-hoz a 'warmer Dunst' értelmet jelzi. — BUDENZ a *reggel* szó jelentéséhez előzménynek a 'sötétség → reggeli szürkület' értelmet veszi fel. Egy ilyenhez a 'gőz, köd' mozzanaton át valóban eljuthatott a 'meleg, hőség' jelentésű szócsalád valamelyik tartozéka. Azonban a magyar *rëg* szó annál fogva is válhatott a napszak jelölőjévé, hogy erre jellemző volt a napfölkelte utáni köd, pára.

A tekintetben nem tudok határozottabban állást foglalni, hogy a BUDENZ-től szerepeltetett osztják elemmel hányadán lehetünk. A finnugor szóbelseji *k*-nak az osztjákban γ, χ a megfelelője (NyH.⁷ 35). A BUDENZ-féle alakokbeli *-ng-* és *-nk-*, valamint a KARJALAINENNél előforduló *rëmgat*-beli *-ma-* alig tehető föl mint „szabályos” megfelelő.

A tárgyalt szócsalád magyar tagjainak jó részében mutatkozó *rë[e]k ~ rë[e]g* fő szerintem — amint azt annak idején (i. h. 7—8, 12) hangoztattam — maga a finnugor *nomën-verbum*, és *k*-ja vagy *g*-je nem a magyarban fölvetett képző. „T. i. az a — MÉSZÖLYÉHEZ (MNy. VI, 442, XXIV, 308—10) hasonló — véleményem, hogy a finnugor szóbelseji vagy szóvégi *k*-nak nem kötelessége okvetlenül »szabályosan« χ -ra, j -re változnia, vagy nem kell ezeknek *v*-vel helyettesítődniök, hanem a *k* meg is maradhat egyes esetekben. És ilyen eset a *rëked, rëkeszt, rëkeszt, rëkkent* ige csoporté.” Ezt írtam (i. h. 7). Most azt tehetem hozzá: a *k* ilyen megmaradásában permies nyelvjárású sajátást lát-hatunk, mivel a zürjénben és votjákban figyelhető meg esetek, amelyekben a finnugor *k* nem változik, illetőleg ϕ -val váltakozik (vö. NyH.⁷ 35 és FgrSprw.² 30—1). A *rë[e]g* tóalakbeli *g* a magyarban keletkezett zöngésülés.

A *rëg* alapszóra az első adat JókK. 92: „Ha az frater *holual reg* cret zew-lewtt ennek hyzem hogy haznalna neky”: határozói funkcióban, mint ez is: 1707: „*Jóregg* az munkához hozzá akartak szinte fogni” (MonÍrók XXVII, 140 után NySz.). MA., PP., PPB. *rëg* 'mane (früh)' adatára később visszatérünk. GKat: Titk.: „Az üdönek némelly részeit igen alkalmas szókval nevezik a mi magyarink: *rëg, reggel*; tege, tegnap; holval” (NySz.): határozósók. — Ragozva: JordK. 795—6: „kyknek magyarazya vala az yrasth... *reghtől foghwa* mynd esthwelyg: a mane usque ad vesperam” (Act. Ap. 28: 23.).

A *rëg* fő *-l* vagy *?*-vel ragos határozói formája a *rëggel ~ rëgvel*. — A *rëggel* mint határozósó: JókK. 92 (a lapon, amelyiken a *reg*): *ygen reguel*; MünchK. 50: *reggël*; JordK. 722: *reegghel*; ErdyK. 554: *reeggel hollal*; Tel: Evang.: *Igen reguel*; Frank: HasznK.: *estue és reguel*; 1677: *igen reggel* (MonÍrók XVIII, 32) (vö. NySz.); CAL. 635: „mane: *Reggel*” és 324: „diluculo: *Ió reggel*”. — A *rëggel* mint napszakot jelentő főnév: Mel: SzJán.: „*Reggel* nem lészen többbe, az nap sem szolgál”; CAL. 324: „diluculum: *Reggel*, meg villámodás”. — Ragos alakokban: JordK. 59: „aldozathnak keweree ne maraggyon the nalad *reeghe-*

lygh: usque mane"; VirgK. 39: „*regerre* iutuan" (NySz.). — Az *-i* képzős származéokra: BodK. 1: „az *regyeléi* időt"; CAL. 644: „matutinus: ... holuali *reggeléi*".

rëkkent, rejt, rejték

1. VIKÁR 1899-ből való korábbi, „Regös” című cikkében (Nyr. XXVIII, 101) a *rekken*, *rekcent*, *reked* igékkel kapcsolatban úgy vélekedik, hogy 'eldug' értelmük a 'bűvöl, varázsol, elvarázsol' értelem folytatása, míg a hőségre vonatkozó *rekkenő* az eredetihez közelebbi értelmet mutat: 'olyan hőség, melytől a *rëülés*-hez hasonló állapotba: 'ájultságba, kábultságba esik az ember'. Későbbi, 1906-ban megjelent „A regös ének” című dolgozatában (Nyr. XXXV.) már úgy nyilatkozik, hogy *rejt* szavunk meg a vogul *rë* 'isteni hevület' hangalakai okokból bajosan lehetnek egymás rokonai (i. h. 256); ellenben most már azt gondolja, hogy „a [*rejt*, illetőleg *réit*, *rëül*] szónak legrégebb jelentését a közmagyar *rejt* ['eldug, eltüntet'] tartotta fenn, míg a teljesebb hangalakú *réit*, *rëül* a vallásos ihletben, extázisban való elrejtkezés fogalmának vált hordozójává, miután pogány értelemben való 'elbűvölés' jelentésétől ehhez a keresztyén árnyéklathoz amúgy is csak vékony mesgye választotta volt el." (I. h. 253.)

BABOSS R. ERNŐ (MNY. XXXIV, 223—4) akként vélekedik, hogy *rejt* 'abscondere, verbergen' igénk azonos az 'in Ekstase versetzen' értelmű *rejt*-tel, s valószínűvé úgy tehetjük kapcsolatukat, ha VIKÁRT követve egy 'varázsol, bűvöl, elvarázsol'-féle közvetítő jelentést veszünk fel.

BÁRCZI a SzófSz. *rejlík*: *rejt* címszavában ezekről, továbbá a *reked*, *rekeszt*, *rekken*, *rekkenő* stb. szókról így ír: „ez [a *rejt*] bizonyt. er., legvalószínűbb, hogy a *rëvül* igével, s így a vog. *regh*, *räi* 'hőség', ?f. *räkki* 'ua.' szavakkal függ össze, s er. jel.-e 'lázba, révületbe ejt' → 'varázsol, bűvöl' s innen 'elvarázsol, varázslattal eltüntet' → 'eltüntet'...”

En határozottabban fogalmaznék: a *rejlík*: *rejt* stb. szócsoport beletartozik a 'meleg, hőség' jelentésű és a samanisztikus tárgykörben is alkalmazott finnugor kapcsolatú *rëvül*—*reg*-hez vont nyelvelemek rokonságába.

Hogy a 'melegít—varázsol, bűvöl—varázslattal, bűbájossággal gyógyít vagy betegít—eltilt' értelmű *rejt* és tartozékai (PAIS: i. h. 7, 9) meg az 'abscondo, celo: verbergen, verhehlen' értelmű *rejt* és tartozékai ne függenének össze etimológiailag, arra nézve semmi okot nem látok. A 'varázslással, bűvöléssel eltüntet, eldug' természetes jelentéstani előzmény az 'eltüntet, elrejt' értelemhez.

2. Annak idején írtam: „Sőt lehetséges, hogy eredetileg varázslók visszavonulására szolgáló helyeket jelöltek meg a *rejték* szóval is, s innen lett ennek 'latibulum' értelme. A sopronmegyei Kapuvár környéki 1265: *Ruhtuk*, 1326: *Rehtekh*, 1433: *Ruhtuk*, 1494: *Reithek*, ma: *Röjtök* (CSÁNKI III, 627) és az ugyan-csak sopronmegyei Lajta melléki 1223, 1346: *Ruhtukewr*, 1434: *Rettekewr* a. m. *Rejték-ör* (CSÁNKI III, 627) valószínűleg fejlődött 'latibulum', sőt az országvédelemben való szerepüknél fogva 'örrejték' értelemben kapták nevükül a szót a szolnok-dobokamegyei *Retteg*-gel együtt (vö. TAGÁNYI: MNY. IX, 265).” (I. h. 10.)

Azóta egy érdekes bibliai helyre bukkantam, s úgy gondolom, valamennyire hozzá járulni annak a megvilágításához. Ez esetben a Vulgata-szöveget — Sophonias Prol. 1. — idézem elsőnek: „Nomen Sophoniae alii

speculam, alii arcanum Domini Dei transtulerunt. Sive igitur specula sive absconditum Domini interpretatur, utrumque prophetae convenit". Magyarra fordítva: BécsiK. 275—6: „Sophoniasnac [nevét] Nemelléc *orizet helenèc*: Nemelléc vr titkianac mōdottac: Azert akar *orizèt helenèc* auag akar vr *rèitekenèc* magaraztassec mōno è: prophetanac illic". — Úgy látszik, a „prologus” eredeti szerzője számára volt valami bökkenő „Sophonias” nevének az etimológiájával kapcsolatban. Eszerint a próféta nevének két értelme volna: *specula Domini Dei* 'az Úristen leshelye—örhelye' és *arcanum Domini Dei* 'az Úristen titka' vagy *absconditum Domini* 'az Úr elrejtettje'. Én azt hiszem, a névnek voltaképpen egy értelme volt: 'az Úr örrejteke: a hely, ahonnan az Úr mint *Rejtekből* szemlélődik, örködik'. Tehát olyas valami, aminővel a fentebbi *Rejtekbőr* helynévben találkozunk. És talán egy ilyen magyar fogalom vagy kifejezés tudatában lesz az *absconditum Domini*-nek a magyarja a latinnál jobb *Úr rejteke*. Különben a BécsiK. más helyén: 171 is így van: „Orç istèn ki *rèitekeknèc* vag èsmèrçio: Deus aeterne, qui absconditorum es cognitor".

1407: „Poss. *Almás*"; 1418: „Ville volahales *Nagalmas, Kysalmas*"; 1485: „Poss. *Almas, Reyte kalmás*"; 1511: Poss. *Rey the k Almas, Kys Almas, Threfa Almas*; 1511: Poss. *Kysalmas, Rey the w kalmás, Treffaalmás*; 1518: „Ville *Rey the k Almas, Felsew Almas, Also Almas*"; ma három *Almás* helység van Algyógytól észak felé Hunyad megye északkeleti határán az Alsófehér megyei Zalatna közelében (CSÁNKI V, 67—8). CSÁNKI szerint valószínű, hogy *Rejteke-Almás* a mai külön elzárt völgyben fekvő *Nagy-Almás*-nak, *Tréfa-Almás* pedig a mai *Közép-Almás*-nak felel meg. — Az a véleményem, hogy az egyik hely nevében jelentkező *Rejtek* tag nem az eldugott, félreeső fekvésre vonatkozik, hanem mint a másik hely nevében a *Tréfa*, a feltehetően ott élő mulattató elemekre. Az olaszból jött *tréfa* szóra a BpGl. 186 (SermDom. I, 436): „si [canis] blanditur *vele trufalnak*” és Laskainak 1498-ból való latin szövegbeli *trufe* plur. nom. adata¹ után a fentebb idézettek következnek, s első a vegyes hangrendű változatra. A szó értelmét megvilágítja ÉrdyK. 26b: „*Truffaban* hamiss bezeedõt zalazt, kywel senkynek nem arth”. Mármost a *Rejték* szót az adott esetben a *tréfa* rokonértelműjének foghatjuk fel, olyanféleképpen, amilyen a *rejtett* igenév a *mondék* jelzőjeként itt: BécsiK. 202: „Valahol kèdeg è két igec egbè eggèsoluè vèttètèndnèc: nēlac az egüço igeknèc zozattara hiziuc illènicc: dè az èl *rèitet mondekognac* auag igeknèc értèlmerè: Ubicunque autem haec duo verba iuncta ponuntur, non ad simplicem tantum verborum sonum, sed ad reconditam quoque dictorum intelligentiam pertinere intelligendum est.” Az *elrejtett mondekok* kifejezést bőven és helyesen tárgyalja HEXENDORF EDIT (*Mondék, együgyű igék, elrejtett mondekok*: MNy. XLVII, 244—8). „Úgy gondolom, — írja (247) — hogy a homályos, jelképes, nem könnyen érthető kifejezések értelmezésével kapcsolatban alkalmazott *rejtett* szóban a *rejt* jelentése legalább olyan közel áll az eredetibb [varázsol, búvól] jelentéshez, mint a konkrét 'recondo'-hoz.” Figyelembe veendő, ami Amade László egyik versében kerül elő: „Ezeket mesében |panaszlom, *röjtőben*”. A NySz. [aenigma; rätsel] értelmezéssel veszi fel. HORVÁTH JÁNOS (A magyar vers 264) a *röjtőben* után zárójelben ezt teszi oda: „= rejtvényben”. Erre utalva HEXENDORF egy jegyzetben (i. h. 247) foglalkozik Amade *röjtő*-jével. A *röjtő*-t mint a *mesé*-nek rokonértelmű szavát nyilván 'képes, elfedezett megnyilatkozás' megjelölőjeként vette bele

¹ TIMÁR: MNy. XXIX, 58; nem XIX, mint Szófsz.

versébe a költő, aligha maga csinálta műszóként. *Rejtek-almás* lakóira — talán hivatásuknál fogva is — jellemző lehetett a *rejtek* beszédnek, a *rejtett* 'mondékok'-nak, a *röjtő*-knek a használata.

Itt jegyzem meg, hogy kissé túlzottnak ítélem BALÁZSNak (i. h. 435—7) azt a nézetét, mely szerint a *rejtek* ~ *röjtök* „alkalmasint” a sámán izzasztó sátrát jelölhette, sőt a regös énekbeli *rejtékem* a. m. 'rejtőző, illetőleg hevítő helyem', nem pedig — mint VIKÁRRal együtt én is (i. h. 9) gondoltam — 'varázslatom'.

A *rëkeszt* és a halászati vonatkozások

1. A **rëk*- alapszó -sz képzős *rëkesz* származéka kifejezhetette a varázslat miatt való közelmaradást és eltávozást, mint ige és névszó egyaránt. A hozzá tartozó -t képzős műveltetőnek 'varázslattal közel hoz, megidéz' vagy 'eltávolít' lehetett a jelentése. Ilyen jelentésben nem adatolhatók. Ellenben korán feltűnnek 'claustrum, clausura' jelentéssel, mégpedig vizekkel, „piscina”-kkal kapcsolatban. Így: 1268: „usque paludem, que *requezth* nominatur” (MonStrig. I, 557 után OklSz. *rëkesz, rëkeszt*): Komáromtól nyugatra Csicsó és Fús környékén | 1347: „in quodam domb supra quoddam stagnum *Mihalrekezy* vocatum” (AnjouOkm. V, 49 után OklSz. uo.): a Debrecentől keletre eső Fancsika határában | 1366: „vndecim vero piscinas quarum quinque essent Gyalmastou, et Holthduna, sex vero veyzehtou et *Rekezeztuw* essent pro quadringentis florenis annuatim estimassent” (ZichyOkm. III, 319 után OklSz. *rëkeszes*) | 1342: „Duas Clausuras wlgariter *Rekeztev* vocatas in fluuio Stremench existentes potencialiter exequassent sev destruxissent” (OklSz. *rëkesztő*). Más adatok is jelentkeznek, azonban nem vizekre, hanem helységekre vonatkoznak.

2. Az utóbbi szóknak konkrét 'zár' jelentése valószínűleg a halászattal összefüggésben fejlődött ki, mégpedig hogy miképpen, az alábbiakban világítjuk meg.

HERMAN OTTÓtól (MHal. 228—9) tudjuk meg: „A *rekesztő halászat* a halnak iránytartó tulajdonságára számít, t. i. arra, hogy bizonyos irányban elindulva, csak akkor változtatja azt, ha le nem győzhető akadályra talált s erről meg is győződött. A hal, orrával végig tapogatva az akadályon, átjárót vagy átbúvót keres. Erre épít a halász, a midőn a rekesztő szerszámok terelőit messziről kezdi, menedékesen mind szűkebbre és szűkebbre fogja s egy szűk nyílásban végzi, tudva, hogy az átbúvót kereső hal ezt okvetetlenül felhasználja. A rekesztő szerszám tehát a \wedge -re van alapítva.” — Ugyanőtőle (80) olvassuk: „Ez elrekesztések mivoltát még közelebbről is magyarázza Olgyai Péternek egyezkedési okirata 1303-ból (CodDipl. X/2, 501 [?]), melyben ez áll: «la que os piscium vulgo *zege* vel *veyzhek*, tehát halfogó török, melyek közönségesen *zege* vagy *veyzhely* néven neveztetnek.”

3. Az OklSz. szórványadataiban mind a *szégye*, mind a *vejsz* ismételten a latin „clausura” (1467: „reclusio aquarum”) megfelelővel jelezve fordul elő.

A feltehetően finnugor eredetű *vej(e)sz(e)*, amelyet szerintem hálósárnyak alkothattak és a török jövevény *szége* (*cége*) ~ *szégye*, amely szerintem vesszőből font sövényfalakból lehetett összeszerkesztve, valószínűleg a halak terelésével, becsapásával működött már a korai időkben (erről bővebben más alkalommal).

A *szégye* szónak a MOÓR ELEMÉRTŐL (UJb. VII.) felvetett és KNEIEZSÁTÓL (SzlJsz. 494—5) elfogadott szláv etimológiáját azért nem tartom különösen valószínűnek, mivel 1257 és 1399/1400 között csupán *g*-vel, 1396-ban *gh*-val írott formái vannak, csak 1400-ban jelenik meg *zegie* és 1402-ben *Scegye*.

KNEIEZSA szerint 1211-től 1557-ig van *szégye* változat. Én az 1211-i összeírásban csak *Zegge* adatot találok. Hogy pedig ez *szégye* volna, legalábbis problematikus; sőt az sem biztos, hogy ez a „*loco Zegge*”, amely *Zegthelegu*-vel együtt tűnik fel, csakugyan a halászó berendezésre vonatkozik-e.

4. A Baranya megyei Csúzán *rekesz* vagy *lésza* 'a magyar vejszének a szárnya, terelő, illetőleg rekesztő nád- vagy vesszőfalazata' (MTsz.; értelmezésül a *lésza* 5. jelentése¹ átvéve).

Szamoshátról a *rekesz*-nek 'vesszőből font kerítés', Ugocsából a *rekeszt*-nek 'sövénykerítés' jelentése adatolható (SzamSz.; MTsz.). Ez a jelentésmozzanat vezethetett át a 'vesszőből font halászati berendezés' meg az általános 'elzáró valami' értelmei között.

5. Nádasdy Tamás 1549. december 10-én írja Lékáról: „a tó mivének szorgalmas és szükséges mivét az mester jelenvoltába találtuk... mert az *rekkennek* (így) felállításán, ki az tónak fő munkája, mast vagyunk” (Nád: Lev. 2). A tóra és berendezésére hivatkozik HERMAN OTTÓ (MHal. 109, 110—1). A „Mesterszótár”-ban (823—4) pedig ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „*rekken* a Lékán építétt pisztrángos tórol szólva; nyilván egy a német »*rechen*« szóval, t. i. a tó zsilipjén levő gereblyeszerű rostély, mely a vizet átbocsátotta, de a hal szökését megakadályozta.” A Tzs. szerint: „*Rechen*, der; gereblye; fogas; *rekesz*.” A HALÁSZ ELŐD-féle német szótár szerint: „*Rechen* 1. gereblye; 2. (ruha)fogas; 3. (védő) rácsozat”.

Lehetséges, hogy a lékai pisztrángos tó „miv”-ével kapcsolatban felmerülő *rekken* csakugyan a HERMANTÓL fölvetett német szó megfelelője. Azonban legalább olyan mértékben lehetséges, hogy a szó magyar, és pedig a *rëkesz*, *rëkeszt*, *rëked*, *rëkken* csoport tartozéka, amely a *rëk*-igei alapszóból deverbalis-*n* névszóképzővel (NyH.⁷ 88) alakult, vagyis olyanféle képződmény, amilyen a *vagyon*, *hason*, *haszon* vagy az *n > ny* változást mutató *bizon > bizony*, *szilony* 'fűzfavesszőből hasogatott abroncskötöző' (vö. *szil* 'hasít, vág') ~ *szirony* 'keskeny (színes) bőrszalag stb.' (MTsz.), továbbá szerintem: egy másik — a *szí(v)* 'húz' igehez kapcsolható — *szilony* 'szigony' (MTsz.) ~ *szirony* 'a hal lélegző szerve (apparatus branchialis)' (MTsz.),² azután meg — az ugyan-csak a *szí(v)* ige tartozékaként megfejtendő — *szigony* 'a kampós, húzó halászszerszám' és 'a hal lélegző szerve' (MTsz.)². — A Nádasdy-féle *rekken* így eredetben azonosítható volna a *rőköny*-nyel. Az a körülmény, hogy az imént felsorolt esetekben csak velaris vagy vegyes hangrendű elemeket látunk, és a szóvégi *n ~ ny* előtt — mint a *rőköny*-ben is — közép zártságú magánhangzót, nem lehet akadálya a *rekken* javasolt magyarból való megfejtésének, annál kevésbé, mivel *rëkkën* olvasás is feltehető. Különbözik a szócsoport tagjai közül hasonló alakulat a Somogy, Zala és Vas megyei *rögény* 'marhák, disznók nyavalyája (torokdaganat, vértályog)' és a Balaton melléki *rögényes* 'nyavalygós, beteges', valamint a somogyi *rögénc* 'görcs (mint nyavalya)' és 'görcs

¹ Szláv jövevényszó; ilyen jelentése bizonyára magyar fejlemény (vö. KNEIEZSA, SlzJsz. 314—5).

² Vö. PAIS, Kopó, koppantó, kopoltyú (MNY. XLIV, 22—3).

(fában, deszkában)' (MTsz.) (vö. PAIS, Reg 8). Benne az *-n > -ny* képző előtti *e* vagy *ë* úgy nyúlt meg, mint a *kötény, serény, örény* a. m. *örvény* alakulatokban.

6. Az osztjában *rayyamtam* 'begraben' (PAAS. 201). Ezt az 'eltemet' értelmű igét szintén a *reg* szócsaládjának a tagjává fogadhatjuk. Alakulás szempontjából ugyanolyan mozzanatos képzős igei származék, aminő a magyar régi *rëkkent: el-rëkkent* 'elrejt, eldug'. Az osztják igének 'eltemet' jelentését ugyancsak egy 'elrejt, eldug, eltüntet' előzményből vezethetjük le. A mi régi *rëkkent: el-rëkkent* igénk járatos 'elnyom, elpusztít' értelemben is. Ez az 'elvárásol, elbűvöl' jelentésnek egy másik elágazásából lett, ebből: 'varázslattal elpusztít', amint ilyesféltre korábbi dolgozatomban (i. h. 7) az *elrejt* 'elemeszt' igénél utaltam.

regël, rege

1. A „Reg” címen tárgyalt etimológiai körbe bevontam a *rege* és *regël* elemeket (i. h. 10—3). Most újra mérlegeltem, hogy nem létezhetett-e egy *reg* hangutánzó, és nem lehettek-e ennek a tartozékai a *rege* meg a *regël*, valahogy olyanféleképpen, amint RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN „Rege, reg, reges” című cikkében (Nyr. XLV, 6—12) fejtegeti (ismertettem i. h. 11 és 13).

A béka hangjára vonatkozólag a régiségben Pesti Fabuláitól kezdve több adat van a *rekeg* igére és *rekegő, rekegés* származékaira (NySz. II, 1385—6). Székelyföldön *rekëg* 'brekeg, kuruttyol (a béka)' (MTsz.). SzD.² 188: „*Regelni*: regni, rekegni, retyegni, kurutyolni. Regelnek a békák. Vartyognak, vartzognak (a' varas békák). Azt regelik: kákogják, vartyogják, károgják, mondgyák p. o. a' rossz emberek. Regő (regelő) béka.” Ugyanónála: „*Rekëtselni*: rekegő-sönn, rekegve szóllani.” CzF.-nál (V, 460): „*Reg*, (1), természeti hangszó, mely által a magyar a békák rekedt hangját utánozza. Hogy hajdan ige gyanánt is divatozhatott, gyaníttatja a székelyeknél még divatos igenév *regő*, honnan *regő béka* am. *reg reg* hangon kiáltó; szokottabban: *rekegő, brekegő*. Egyébiránt elvont gyöke *rege, regel, reges* szóknak; 1. ezeket.” — Egy *räg* 'froschgeschrei' szó volna DONNER, VglWb. (III, 101) szerint. DONNER ezt a béka hangjára vonatkozó magyar *räg* elemet bizonyára CzF. nyomán vette fel.

Hogy a *rekëg* — a nyilván belőle vált *brekëg*-gel együtt — hangutánzó, erősen valószínű. Az volt-e eredetileg, vagy utóbb lett azzá, kérdéses lehet.

2. A *rekëg*-gel SZINNYEI összeveti: *retyëg* 'fecseg, folyton beszél' Győr megye, Orosháza és *repëg* 1. 'brekeg, kuruttyol' — 2. 'kiabál, lármáz' Borsod megye. Van a népnyelvben *retyël ~ rëtyöl (rentyöl)* 'fecseg, darál, sokat beszél' (MTsz.) is. — Azt hiszem, a *rekëg* és a *retyëg* csakugyan érintkezésben vannak egymással, azonban az érintkezés aligha valamikor megvolt etimológiai egyezés, illetőleg ebből létrejött hangtani elváltozás esete, hanem inkább szóvegyülés történhetett. A *retyëg* a *rotyog* módosulata, s ezt azzal valószínűsíthetjük, hogy a *rotyogtat* és *meg-rotyogtat* a régiségben, így CAL.-nál, MA.-nél 'gargarizo' értelemben is előfordul. Balassi Campianus-fordításának egy helye (30): „az kikre minth az kis béka à vapáchikákból *ragiagny* szokoth: in quos ranunculi coaxant e cavernulis” (ECKHARDT kiad. 88): „pocsolyákból brekegni szokott” (i. h. 121). A benne levő *ragiagny* olvasása *ragyag(ni)*, s ez a *rotyog* ige nyíltabb *a*-kkal ejtett **ratyag* formájának lehetett a változata.¹

¹ Egyébként a *rotyog* hangutánzóinak a tartozéka a *retye-rutya* ikerszó, minthogy a MTsz.-ban 3. alatt fölvevtt 'fecsegés, csacsogás' jelentést tekinthetjük a többi jelentés előzményének.

3. SzD.²: „*Rököl*ni: bögyve, ordítva, sírni. Szüntelen' *rököl*.” | „Sivalkodni: sírva rikóltani, síkóltani. sívás rivás. sívok rivok. sívok: ordítottok, bögök, *rökölök*.” Székelyföld: *rököl* ~ Palócság: *rüköl* 'hangosan sír, bög, ordít' (MTsz.). — Valószínűleg egy *rékél* előzményből, olyan hangfejlődéssel, amilyennek **rëkënédik*-ből *rökönyödik*-en át *rökönyödik* lett. Így az előbbi *rekég* ige *rek-* alapszavának *rëk-* változatához kapcsolható hozzá másik, *-l* képzős gyakorít óként.

4. A **rek-* ~ **reg-* ~ **rëg-* számba jöhet mint egy *k* ~ *g* megfelelést mutató alakpár. Így feltehető egy *reg* ~ *rëg* hangutánzó elem. Feltehető, de nem okvetetlenül felteendő.

MA. 1621., 1708., PP. 1708., PPB. 1767.: „*Regőbéka*: Rana stridula. (Der kirrende Frosch.) (ein knarrender Frosch.)” Erdővidéki adat *regő béka* 'brekegő, kuruttyoló' (Tsz. után MTsz.).

SzD.² és CzF. szerint — mint láttuk — volt *reg* ige. Magam is (i. h. 12) megjegyeztem, hogy egy *rëg* igének a változata lehet a 'nyög, jajgat' értelemben előforduló *rög* a Szatmár megyei Patóházáról (MTsz.). Szamosháton *rög* 'ijesztően hörög (haldokló)' és *rögés* 'hörögő nyögés (haldoklóé), (SzamSz.).

Székelyföldi adatokban *regël* ~ *regel* ~ *rëgel* ~ *regöl* 'brekeg, kuruttyol (a béka)' (MTsz.).

A békával kapcsolatban használt kifejezésekre, valamint a szamosháti *rög* igére nézve el tudnám képzelni, hogy hangutánzó eredetű nyelvelemek, de nem látok okot erre sem az egyéb jelentésben előforduló *regël* ~ stb. ige, sem pedig még inkább a *rege* főnév esetében, amely utóbbinál különösen a 'delirium' és 'deliramenta' értelmezések előtt aligha lehet szemet húnyni (az idevágó adatokat és észrevételeket l. dolgozatomban i. h. 10—1). A varázslás kifejezőkörébe tartozó *reg*-hez fűzött 'bolond vagy zavaros beszéd → kellemetlen hangzású beszéd → békabeszéd' jelentésmagyarázat (i. h. 11) nézetem szerint van annyira elfogadható, mint egy külön hangutánzóból való levezetése a *regël* stb. ige békahangra vonatkozó értelmének. Azonban egy ilyen átvitelben bizonyos tréfás indíték belejátszásával is számolhatunk.

5. Magyarai 104: „maga annyit ert à kösseg hozza mint az tyük az regehez” (ECKHARDT közlése); MA. 1621., Kísv: Adag. 343, Fal: Jegyz.: „*Túd hozzá mint az Tik az Regéhöz*. Proverb. Nihil graculo [szajkó] cum fidibus.” Vagyis 'nem ért hozzá'. Ebből az is következik, hogy a *rege* nem a tyúk dolga, amint az *ábécé* sem az övé, az előbbit felváltó *Ért hozzá, mint a tyúk az ábécéhez* mondás szerint. Íme: Illei János: „Tornyos Péter”-éből: „de tsak annyit tudnak az én mai dolgomhoz, mint te magad: te pedig *annyit, mint a tyúk a regéhez*” (ALSZEGHY kiad. RMK. 33. sz. 58) | „ — 's talán ugyan Garabontziás Deákká lett az Úram is olly hamar? holott még ma reggel, *mint a tyúk, csak annyit tudott az Ábécéhez*” (60) (HORVÁTH JÁNOS figyelemztetése nyomán). A *rege* tehát valami 'beszéd, elbeszélés, mese' jelentésben kerülhetett bele a mondomány korábbi formájába. Nem lehetetlen, de kevésbé valószínű, hogy a *rege* itt a 'varázslás, jövendőmondás' értelemben szerepelt volna.

Csúzinak egy mondása: „Így veszi el tojását *regeléssel* a tyúk”. RÉTHEI PRIKKEK, aki ezt idézi (Nyr. XLV, 9), a tyúk hangját (kárálását) festő kifejezést lát benne. Csúzi különben a *regel* vagy *regelés* szókat 'mesél, beszél', illetőleg 'mese' értelemben használja (i. h. 8). Hasonló jelentést tulajdoníthatunk a mondománybeli *regelés*-nek is. Irónikus jellegű megállapítás:

minekutána „elregeli, elbeszéli”, hogy megtörtént a művelet, a tojást elszedik tőle. Tehát ebből is az derül ki, hogy a *regelés* nem a tyúknak való.

6. A *Rege* elemre mint tulajdonnévre idéztem adatokat egykori dolgozatomban (i. h. 12—3): 1240: *Regue* bakonyi erdőőr (PRT. VIII, 287). 1252/1348-i oklevél *Regve* fia György földjét említi a közép Tisza melléki Zemplén megyei Kér és Szerencs között (ÁÜO. VII, 344). Ugyanezen a vidéken jelenik meg 1247/1359: „terra *Rege*” a Szerencs melletti Ónddal együtt (ÁÜO. VII, 224). Így tehát a két utóbbi adat mögött bizonyára egy *Regve* ~ *Rege* nevű személyt és róla nevezett földet láthatunk. 1421: „Kerchehaza al. nom. *Regehaza*” Szigetvár közelében délre fekvő Somogy megyében (CSÁNKI II, 638). 1478: *Regehaza* Baranya megyei nemes nevében Baranyában (CSÁNKI II, 519). — Később találtam: 1330: „*Rege* filio Michaelis nob. de Nympey . . . *Reke* filio Andree nob. de Mediuiz” (AnjouOkm. II, 470); 1330 más okl.: „*Rege* filio Mychaelis de eadem [Nempti]” (i. h. 473): birtok-odaítelési ügyben való tanúskodás során szerepelnek Baranya megyében. *Rege* lakóhelye valamelyik, a pápai tizedlajstromban a pécsi székesegyházi főesperesség tartozékai között felsorolt Németi: esetleg a Péctől délre eső mai Németi (CSÁNKI II, 511); *Reke* lakása „Meduiz ~ Medvez” Szigetvár környékén (CSÁNKI II, 506). A szóban forgó birtokok és a tanúk helymegjelölői a Szigetvár—Pécs—Siklós közötti vidékre utalnak. — Miután a két 1330. évi oklevélből a *Rege* nevű birtokos elem került, azt gondolom, a két *Regehaza* összehasonlandó, s a Somogy—Baranya megyék határára tehető hely az 1330-ban tanúskodó nemesnek a nevét vitte tovább. Kérdés lehet, hogy a két 1330-i oklevél *Rege* tanújának a nevével és a többi *Rege* személynevekkel milyen viszonyban van az első 1330-i oklevélből idézett *Reke* név. 1211: „In Zamthou [udvarnokok] Thompa, Zeuleus, *Reke*, Toppa; filii Belch . . .” (PRT. X, 515). E nevek mivoltát vagy a tárgyalt szócsaládhoz és benne a *Rege* névhez-szóhoz való viszonyát illetőleg fogódzók híján határozottabb állásfoglalásra nincs módunk.

régi

1. BUDENZ (MUSz. 649—50 *regvel*, *reggel* al.) a *régi*-ben a *reg(gel)* változatát látja nasalispótló hosszú vocalissal. Szerinte a 'tempus priscum, t. antiquum' jelentésére alkalmas a tulajdonképpen 'sötétséget, homályt' kifejező *rég* szó, mert „hiszen azon időt kellett vele jelölni, melynek dolgait már egyenesen nem látjuk, mely . . . mint minden távolvalóság többé-kevésbé homályosnak tűnik föl előttünk.”

A Szófsz. így nyilatkozik a *régfi*-ről: „isml. er., talán figyelembe vehető az oszét *ragon* 'régí, korai', *rägäj* 'régóta' stb. szókkal való egyeztetése, de ez is tüzetesebb vizsgálatot igényel. Fgr. származtatása nem fogadható el”.

Az oszétből való származtatás — bevallom — különösebben nem megvesztegető számomra. — A finnugor etimológia, ha nem is a BUDENZ-féle, azt hiszem, talán még mindig jobban beválhatik.

2. Az OklSz. *régi* címszó alatt ezeket veszi fel: 1406: „Demetrio *Reghi* dicto”: jobbágy a Bodrog megyei Szeremlyénről (ZichyOkm. V, 486); 1413: „ad alium Bercz wlgó *Regytoronhel* vocatum” (OklSz.). Rájuk vonatkozólag megokolt az a megjegyzés, hogy az 1406-i adatbeli névben bizonyára egy Bodrog megyei helységről van szó, s nem a mai *régi* melléknév az illető sze-

mélynek a „dictus”-a. — A helynév más adatai: 1305—1330: *Reeh, Regh*; 1399, 1407, 1409, 1487: *Reegh, Reeg*; 1494: *Reg*; 1346: „Poss. Sancti Martini de *Reeg*”, valószínűleg része az előbbinek: Bodrog megyében (CSÁNKI II, 207; vö. i. h. 223 „*Rég[y]* cs.” al.). Hogy a *g* és *gh* bennük *g* vagy *gy* hangnak a jele-e, kétséges. A hely a mai *Rigyica* Bajától délkeletre. Ez inkább egykori *Régy* vagy *Rígy* alak mellett szól, ámbar lehetséges, hogy *Rígica* ~ *Rígyica* változás történt.

A régi első közszoí előfordulása BécsiK. 9: „È vala keđ zokas a *regièk-nèl*: Hic autem erat mos antiquitus”. NémGl. 139b (SermDom. II, 252): „Certe est vetus homo [*regi ember*], caro tua” | BpGl. 413a (i. h. 566): „Vetere[m] historiam hic tangit (*reghy dolgoth vety*) apostolus” | WinklK. 285: „vyaskoggyatok az *reghy* awagh *agh* kygyowal: antiquo serpente” | CAL. 168: „Cascus: *ag ó régi*” | MA. 1611: „Cascus: *Ag, ó* [,], *regi*.”

A NySz. a *regi* 2. jelentéséül ezt veszi fel: „[senex; alt]”. A NémGl.-beli *regi ember*, amit erre idéz, nem ilyen. És aligha ide illik a MargL. 55: „zegen *regy* veen beteget” adata sem, minthogy inkább ’régóta betegeskedő’ értelem olvasható ki belőle. — Ellenben efféle jelentés mellett bizonyít PéldK. 75: „Nemely *gonoz regy aknevnec* tanalchabol ew annyat merregel meg ewle.” Benne a *regi* világosan az ember korára, idős voltára vonatkoztatva jelenik meg. Hasonlóan értelmezhető Haller: Hist.: „Sem a *gyermeknek* sem a *regi* s z e m é l y n e k tekinteti nem lévén előttök, egyaránt keménykednek mindenenek”.

3. Nézzük, most már mit lehetne felhozni amellett, hogy a *reg*: *regi* egy tőről sarjadt az egykori és jelenlegi közleményekben tárgyalt *reg*-gel.

A *regé*-vel kapcsolatban a MA. 1621. és 1708., valamint utána PP. és PPB. adatolta ’delirium’ és ’delirium anicularum’ jelentésből indulhatunk ki, továbbá az „agnók” olyan megítéléséből, amely a következő mondasokban jelentkezik: Pös: Igazs.: „*Agnó beszéd* az, a mit a pápisták *regéllenek*” (NySz. *agg-nő*; *rege* al. *regél*-nek idézve); Com: Jan.: „A szószátyár, a bolond beszédű *agnói* alkalmatlan hijában valóságokat elő hozvan alkalmatlankodic” (NySz. *aggnői*). Ilyen jelentés kifejlődését a *reg* ~ *reg(i)* esetében is feltehetjük, és benne kaphatjuk kezünkre azokat a szálakat, amelyek a történetileg kimutatható és most élő értelemhez vezetnek. Az ’aggkori eszelősködés vagy gyengeelméjűség, öreges szellemi állapot: senilitas, anilitas’ után következhetett az ’öregség mint általában jellegzetesség’, majd ’öreg kor’, ebből ’hosszú idő’, s az utóbbi átmehetett a ’régiség, régi’ értelembé. — Ez az egyik jelentéstani megoldás.

A másik magyarázat a PéldK.-beli *gonosz régi agnó*-vel összefüggésben merülhet fel. Arra gondolhatunk, hogy az ’idős, öreg, vén’ értelemhez még társult valami jelentéstöbblet, aminél fogva ez esetben a *gonosz* szóval együtt az *aggnó* jelzőjévé tették. Az *aggnó* itt méregkeverő, varázslóféle, valami olyan, amilyen ErdyK. 429b: „*b y e s b a y o s a g h n e*” vagy MA: Scult.: „Sokan talaltatnac, a *kie ő r d ő n g ő s ő k h ő z, b a b o n a s a g n ő k h ő z* folyamodnak”. Ime! egy mozzanat, amelyik a *regi*-vel kapcsolatban a varázslat kifejezősköréhez tartozó *reg* elem felé mutat. A varázslás, bűbájosság nem utolsó sorban „*a g g n ő*”-i, *v é n a s s z o n y i* kedvtelés, hivatás volt. Ezért megvan a lehetőség, sőt valószínűsége annak, hogy főképpen ők kapták meg a *regi*: *regi* jelzőt.

Tehát a *regi*-nek a *reg*-gel való jelentéstani kapcsolatára nézve kétféle indítékkal is számolhatunk. Lehet, hogy a kétféle indíték külön-külön érvénye-

sült. Azonban az is lehetséges, hogy a jelzett indítékok egy irányban hatottak, és egységes eredményre vezettek.

4. BpGl. 406b (SermDom. II, 548; a mutatóban hibásan 458): „olim (*regen*)”: a *régën* határozószó első adata. MA. 1611. stb.: „*Régen*: Diù, Olim, Dudum.” BécsiK. 232: „*regentèn*: olim”, GuaryK.?: *regönte* -t + -n, illetőleg -n + -t + -e ragokkal való megtoldásainak első előfordulásai. — Sylv: ÚT.: *riqtül fogva*; Szegedi Gergely énekének címében: 1566: *régtől fogva* (RMKT. VI, 209). — ÉrsK. 468b: *reeg wta*; Szegedi Gergely: 1566: *régulta* (i. h. 210) (az *ótá*-ra vö. PAIS: MNY. XLIX, 325—9).

Az összeállított határozószói elemek miatt a *régi*-hez fűzött etimológiai találgatások módosítására nincs szükség.

A ma adverbiumként használatos *rég* alak így jelenik meg: MA. 1611. stb., PP. 1708., PPB. 1767., 1801.: „*Rég*: Diù, Mane. (lang, früh.)” Ez bizonyára nem a *régi* vagy *régen* stb. alakulatok eredeti alapszavát tartotta fenn, hanem rövidülés elsősorban a *régen*-ből, amilyen -*napon*-ból -*nap*, -*koron*-ból -*kor* -*szērēn*-ből -*szēr* ~ -*ször* ~ -*szor*, azonban az is lehetséges, hogy a *régtől fogva*, *rég óta* szintén mint előzmények szerepeltek a ragok, illetőleg névutók elhagyásában.

Figyelmet érdemel, hogy MA.-ben és az őt követő szótárakban a *rég* két latin megfelelővel van feltüntetve: „*diu*”¹ és „*mane*”. Vagyis e szótáraink a *rég*-et két különmű értelmet viselő homonimonnak jelzik. A 'mane' jelentésű *rég* — mint láttuk — előfordul Geleji Katonánál is. S hogy a szócsaládban csakugyan történhetett magánhangzó-nyúlás, a JordK.-ből előbb idézett *reegghelygh* forma is mutatja.

Egyébként hogy a nyelv magát lehetőleg mentesíteni törekszik a zavart okozó homonimonoktól, arra például szolgálhat a *rég* 'mane' és a *rég* (*régi*, *régën*) 'antiquus—olim' elemek esete: a 'mane' jelentésű elem tartozákaiban az *ē* általában rövid maradt, és -*l* vagy ?-*vel* ragos határozói alakja vált használatossá, az 'antiquus—olim' jelentésű szó pedig *é* ~ *í*-vé nyújtotta meg magánhangzóját, és az -*n* ragos határozója terjedt el. Alaktani tekintetben a *réggel* meg a *régën* olyanféleképpen különült el, mint a *nappal* meg a *napon*.

rögvest, rögtön

I. CzF. (V, 629) a *rögtön*-t az égető nap melegét jelentő *röf[é]kken*, *röf[é]kkenő* és *röf[ö]könyödik* szócsoporthoz vonja, s jelentéstani tekintetben a latin „in flagranti”-ra hivatkozik.

VIKÁR (Nyr. XXVIII, 101) a *rögtön* és *rögvest* határozószókat a *réül* ~ *révül* szókhöz kapcsolt *rejg* ~ *rég* > *reg* tőből magyarázza, megjegyezve, hogy úgy viszonylanak egymáshoz, mint a *folyton* : *folyvást*. Majd ezt írja: „A *rögtön* régisége minden kétségen felül áll és ha szabad a *reg* tővel összehoznunk, akkor eredetileg azt jelentette, hogy »bűvöletes, varázslatos módon«, miből a »sebtiben, azonnal« jelentés igen természetesen fejlődött.”

A *rögtön*—*rögvest*-hez a SzófSz. — arra utalva, hogy a népnyelvből való elem — egyik megfejtési kísérletként jelzi, hogy a *regöl*, *rejt* szócsaládból származik, s így eredeti jelentése 'varázslatos módon' volna. Egyébként ennél és több más megfejtési kísérletnél valószínűbbnek tartja MÉSZÖLY GEDEON

¹ MA. 1611.. 1621. szerint: „Diù: *Sokáig*,² *sokideig*. Item *Nappal*.” CAL. 335: „*diu*: *Sok ideig*”.

igya
A.
igya
207
igya

(Nyr. XXXVI, 88) nyomán, hogy „eredetibb alakja a népny.-ben meglévő *röptön* s a feltehető *röpvést* volt s így a *repül* ige családjába tartozik”.

Nem nagyon tudok lelkesedni ezért az etimológiáért.

Amint SIMONYI-nak (szerkesztői megjegyzés: Nyr. XXXVI, 88), nekem is bökkenő, hogy a *röptön* csupán Göcsejből van közölve. Az az érzésem, hogy ez a *röptön* — amint közlője, KARDOS ALBERT (Nyr. XIII, 350—1) egyik lehetőségül jelzi — a *röpiil* ige családjába tartozik, rokonértelműje a *röptiben* határozónak, de nincs köze a *rögtön*-höz, csak olyan jelentést vett fel.¹ — Ha pedig mégis összefüggenének, akkor miért ne lehetett volna (*rögtön*) *röktön*-ből a *röptön*, amint a MÉSZÖLYTől az ellenkezőre bizonyítékul felhozott *lektika* > *leptika*, *hektika* > *heptika* éppen ezt a változást mutatja.

MARTINKÓ ANDRÁS (Nyr. LXXIX, 342—4) a *rögtön*-nek olyan megfejtését adja, hogy egyes nyelvjárásokban máig élő *reg* (*rég* ~ *rög*) a. m. *reggel* elem *-t* + *-n* ragos *regten* alakjából származik, s ekként kezdetben éppen úgy 'korán' volt a jelentése, ahogy a *reg*-é, és ebből fejlődött a 'hamar' → 'azonnal, gyorsan' értelem. MARTINKÓ azt a lehetőséget is fölveti, hogy *reggdön* ~ *reggdön* 'reggel, reggeli időn' változott el így: *regdön* > *rögdön*, s ebből lett a *-ten* ~ *-tön* végződésű napszaknevek hatására *rögtön*. Szerinte továbbá a *folyton*: *folyvást*-féle alakpárok analógiás befolyása alatt jött létre a *rögtön* mellé *rögvést* > *rögvest* ~ *rögvöst*.

2. Nézetem szerint a *rögvest* és *rögtön* alakokra épülhet fel a szók etimológiája.

A *rögvest* *g*-je amellet szól, hogy a *rögtön*-ben eredetibb a *g*. Noha az sem lehetetlen, hogy **rökvest*-ből lett a *v* előtti *k* zöngésülésével *rögvest*, s azután ez hatott a *röktön*-re úgy, hogy a *k*-ját *g*-vel helyettesítették, legalább írásban. Az eléggé és szélesen elterjedt *röttön* alak (MTsz.) hasonulás következménye; az egyszer hallott *rötkön* pedig hangátvetéssel támadhatott.² A Nógrád megyei előfordulásának jelzett *rökkönt* (MTsz.) elég furcsa forma, amennyiben hiteles.

Alaktani szempontból vagy a szóalkotás szempontjából tekintve ezeket az elemeket, a következőket mondhatjuk. A *rögvest* (*rökvest*) olyan alakulat, mint aminő a *nézvest* ~ *nözvest* (*nözvést*). Másutt kifejtendő nézetem szerint a *nözvest*, *folyvést* stb. és így a *rögvest* is a jelen idejű melléknévi igenévek egyik változata, megtoldva *-s* képzővel és *-t* határozóraggal. A *rögtön* ~ *röktön* a *-t* képzős melléknévi igenév *-n* ragos alakja.

A 'meleg' alapjelentésű *reg* ~ *rög* vagy *rek* ~ *rök* igéből alakulhattak, abból, amelyre a *rege* közszó és a *Rege* személynevek meg az 1498: *Regew* személynév, illetőleg a *rökken* ~ *rökken* és *rökönnyödik* ~ *rökönnyödik* igék, valamint a *rökönny* ~ *rökönny* névszó vihetők vissza. Egyébként esetleg az utóbbihoz lehet köze a nógrádi *rökkönt*-nek mint *-t* ragos határozónak.

A 'meleg → varázslat → gyorsaság, hirtelenség' jelentésfejlődés felvételehez tárgyi alapként a következők jönnek számba MUNKÁCSI BERNÁT anyagából. „Áttérvén a bálványszellem néphitbeli tulajdon-ságainak részletezésére első sorban kiemelendő az a képzet, hogy a bálványszellem a térben bármerre szabadban mozgó, tetszése szerint m a g a s b a n r ö p k ö d ő vagy a l a n t j á r ó avatatlan szemnek láthatatlan lény. Innen az énekekben gyakran található »szárnyas isten«, illetőleg párhuza-

¹ SIMONYI (i. h.) idézi: „*röpten*: im Fluge« Tzs. 1835.”.

² DEME LÁSZLÓ (A hangátvetés a magyarban 13) úgy vélekedik, hogy a *röpiil* ige *röktön* származékából lett *röktön*.

mos szólással »szárnyas isten, lábas bálvány« jelzése.” (VNGy. I, *247.) „A bálványszellemek akadályt nem ismerő, szabad mozgásához csatlakozik az a felfogás, hogy székhelyük legmesszebb eső távolságából is gondolatnyi sebességgel megjelennek bárhol, a hova őket az idéző ige (*kāstul*) szólítja. Ez volna tehát megfelelője a mi vallásos gondolkodásunk azon eszméjének, hogy isten mindenütt jelen van s mindenütt meghallgatja a hozzá fohászzkodót. A pogány istenségnek ez a megjelenés valóságos levegői utazás; azért nem szívesen veszi, ha túlságos sürgetéssel hirtelen követelik megjöveteletét. »Ha valami szükségbe, szorultságba jutsz, engemet erősen ne idézz, lassacskán emlegess!« (I: 7.) mondja a kalandjaira induló ifjú hősnek, a későbbi Világügyelő férfiúnak néneje (Kaltés-asszony). Midőn pedig az ifjú csakugyan bajba jutott s nénjét emlegetni kezdte: »azon pillanatban valami hirtelen dörgés hallik, három szárnyas ló hátán jön ama néneje asszony« s első szemrehányása: »Mi lelt öcsém? Miért idéztél engem ily rögtönösen? Éppen theát iván ültem s (a rögtönös idézéstől) a theacsészek izzé porrá törtek össze (I: 15.). Egy másik adatunk ily felfogásra a »Jeli-városbeli öreg« bálványszelleméről szól, kit az istenfiak mint bácsijukat tanács céljából idéztek. Alighogy a nevét kiejtették »hőfürgeteg-felhő szakadt le, egy hótalpas férfi hótalpával együtt lépett be (a gyülekezettek házába) s így szól: Mit idéztetek engem ily rettenetes erővel? Majd hogy össze nem törtem vén csontjaimat! (I: 74.). A bálványszellemek közönséges menete idézés alkalmával a »bálvány-köz, isten-köz járó gyors út« (II: 417.); »szállásuk« műszava: »sēyēmi, sēyēmāli (mom.), sēyijāli (frequ.) »lengve jön«, vagy: *patī* »esik, leszakad«, mondják pl. *Sarni-Pos tī-sēyēmālén!* »Aranyos-fény (= isten) ide jelentkezzél!«” (I. h. *249—50.)¹

Amit idéztünk, gondolom, elegendő jelentéstani lehetőséget nyújt arra, hogy a *rögvest* és *rögtön* határozószókat a *reg* családjába iktassuk, és nekik korábbi ’varázslatosan — varázslatos gyorsasággal, hirtelenséggel’ értelmet tulajdonítsunk.

„Regus”

1. A *reg* szó -s képzős származékának adatául a királyi „combibator”-okra vonatkozó 1346. évi *Regus*-on kívül egy 1219/1276-i oklevél *Regus* személynevét közli az OklSz. A két adat fejtegetéséből oda lyukadtam ki, hogy az 1346-i oklevélben megörökített királyi vagy — mondhatjuk — udvari *regösök* legalább egy bizonyos korban a nagy ivásokban, itatásokban részes udvari bolond szerepét is játszották, az 1219-ben kelt oklevélben említett *Regüs* vinci udvarnok pedig lehetett mulattató, varázsló vagy több minden, ami a *reg* szócsoportjának ismertetett — azóta jelen közleményemben kibővített — jelentéskörébe belefér. Így mivel *Kuke* olv. *Kūke* ’ostoba, félkegyelmű’ és *Ruga*: valószínűleg a. m. *rugó* ’rugdalódzó’ nevű egyének után következik a felsorolásban, lehetett egy ’*reg*-es, révület-es, bolondos’: általában ’nem normális szellemiségű’ személy megjelölője. (I. h. 17—8.)

2. A fentiekhez azóta egy további adatot találtam: 1211: „In Tychon piscatores filius *Regusse*, *Juke*; filius *Bonchi* ~ [fog.:] *Bonci*, *Dom*” (PRT. X, 504).

Lehetséges, hogy a *Regüs* név -*se* képzőkapcsolattal van megtoldva, de valószínűbb, hogy képzőként csak -*e* kicsinyítő járult hozzá, és magánhangzóközi mássalhangzó-kettőződés eredménye az -*ss*-.

¹ A vogul idézetek néhány kivétellel kimaradtak.

A név értelmét, a névadás indítékát megvilágíthatjuk a vele együtt felsorolt nevek elemzésével.

Regusse fiának *Juke* olv. *Jüke* neve a *gyüge* szóval volt rokonságban. — Erre a szellemi gyengeség kifejezőskörébe tartozó *gyüge* szóra az OklSz. a következő adatokat közli: 1252: „Quorum vinitorum nomina hec sunt Wogus *Gyge Maraz*”; 1272: „Thoma filio *Gughe*”; 1450: „*Gygemonlna* [o; *molna* a. m. *malma*]”; 1451: „*Petrus Gyghe*”. — A *gyüge* szóról JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXV, 373) úgy vélekedik, hogy az *együgyü*-vel függ össze, s hogy a *té égygyüü!* felkiáltásból vált ki. Különböztetve JUHÁSZ szerint az OklSz. személynévi adataival nem azonosítható. — A szórványokban fenntartott névanyagot szokás kritikával kezelni, ami helyes; azonban nem kevesek megítélése szerint kötelező hiperkritikát alkalmazni velük szemben, ami kevésbé helyes. Az akkori társadalomtörténeti és művelődési körülmények között lépten-nyomon érvényesülő névrontások indítékának felismerése igen gyakran szinte kétségtelen lehetőségeket nyújt a személynéveknek közszókkal való egyeztetésére. — Hogy a fentiek valóban a *gyüge* szó adatai, igazolhatja, hogy az 1252-i oklevélben a *Gyge* társa *Maraz*. Tudniillik az utóbbi személynév mívoltára nézve megjegyezhetjük: MIKLOSICHNÁL (EtWb. I, 193) *merz* 1. alatt: ószláv *mrazěti*, *mraznati* 'abominari' ige családjában 'utálatos valami, nyomorék' jelentésű tagokon kívül van orosz nyelvjárási *mrazb* 'verächtlicher Mensch'. BERNEKER (EtWb. II, 80) *morzb* alatt egybevonja a 'fagyni—fagy' meg a 'Schauder, Abscheu, Ekel, Hass' jelentésű szókat. — A *gyüge*, *gügge* és *gyügge* ~ *gyegye* 'félkegyelmű, bamba, ügyefogyott, élheterlen' (MTsz.), valamint *güggyü* és *gyüggyü* ~ *gyüggyö* 'ua.' (MTsz. és JUHÁSZ: i. h.) származtatásához az az ige veendő figyelembe, amely a jelenlegi nép- és köznyelvben *güggyög* és *gyüggyög* (*gyüggyeg*, *gyüggyörög*) alakokban ismeretes, s amelynek a jelentése: 'gögicsél, gagyog' (MTsz.). Ezek előzményei **gyügög* ~ **gyügög* vagy **gyükög* ~ **gyükög* és *gyüggyög* ~ **gyüggyög* hangutánzók lehettek, amelyek alakilag olyanféle viszonyban állottak, mint a *makog* ~ *mokog* és *matyog* ~ *motyog* (vö. MTsz.). Ezeknek *gyüg* ~ *gyüg* vagy *güg* ~ *güg* hangutánzó alapszavából való -e képzős alakulatok a szórványokbeli *Gyige* ~ *Gyüge* vagy *Gigye* ~ *Gügge* tulajdonnevek, továbbá a *gyüge* és *gyüge* közszó. A *gyüg* ~ *gyüg* ~ *gyüg* elemből -e, illetőleg -ü ~ -ö képzővel alakult *gyüggye* ~ *gyegye*, illetőleg *gyüggyü* ~ *gyüggyö*. Megint egy eset, amelyikben CzF. (II, 1244) közel járt az igazsághoz: „*Gyüge*, *gyüggye* Dunán tuli tájszók. Tulajdonképen am. *gyüggyö* vagyis *gyüggyögö*, azaz élheterlen, ügyetlen vagy együgyü. Rokon vele *güggyü*.” (Idézi JUHÁSZ: i. h.) CzF. (II, 1142): „*Güggyü*. Általában s eredetileg am. *güggyö*, azaz *güggyögö*, *güggyögö*. Különösen 1) Házasságbeli közbejáró, ki rendszerent (*güggyögö*, *güggyögö*) vénasszony szokott lenni, máskép: *usogó*, innen, *usogóba menni* am. házasság végetti értekezésbe...” Népnyelvi *güggyü* ~ *güggyü* ~ *güggyü* ~ *güggyü* 'ua.' (MTsz.). — 1380: *Dyuge*; 1500: *Gyge* (CSÁNKI I, 476); Hnt. 1873.: *Gyüggye* Szatmár megyében. 1378: „*Gyugeypeterzekere*” (CSÁNKI I, 486). A fentebb megbeszéltek személynévekkel rokon személynévből vált helynév. — A *gyüggyög*-beli két *gy* hang depalatalisatiója révén lett a Dunántúl középső és keleti részéről adatolt *dödög* 'magában dörmög, motyog' (MTsz.). Emlékszem Zalaegerszegről a *dödörögnek* 'összebújva halkán beszélgetnek' igére: olyan alakulat, mint a Háromszékről közölt *gyüggyörög* 'gögicsél, gagyog (a kis gyermek vagy a meglelt ember a kis gyermeknek)', azaz a *gyüggyög* ige *gyüggy*-alapszavából származnak. A szigetközi *gyüggyö*-nél a MTsz. a Győr megyei és eszabolczi *döddö* 'együgyü, bamba, gyüge, hülye' szóra utal — joggal, amennyi-

ben a fentebbi esetekben tapasztalható $gy > d$ változás történt itt is. — Hogy jó irányban keressük az előbb szóba került nyelvelemek etimológiáját, bizonyítja, hogy az eredetileg nyilván beszédre vonatkoztatott velaris hangalakú *gagyog* ige rokonsági körébe beletartozik: *gyagya* ~ *gyugya* 'ostoba, ügyefogyott' (MTsz.) is. — Ami mármost a *Juke* név hangalakját illeti, szóeleji *j* hangja a nyelvünkben nem ritka *gy* ~ *j* váltakozás körében leli magyarázatát. A név belsejében látható *k* összevethető a *makog* hangutánzó elem tővégi *k*-jával.

Az 1211-i oklevélben *Regusse* és *Juke* után felsorolt *Bonchi* ~ fog.: *Bonci*, valamint egy aszófői földműves *Bunchi* neve (PRT. X, 505) végén a *chi* és *ci* jelek hangértéke problematikus: esetleg *c* hangot tüntetnek fel, azonban lehet a végükön levő *i* betű szóvégi *i* hang képviselője is. Akár így, akár úgy, a nevek egy *bonc* ~ *bunc* közszóval vethetők össze, azzal, amely egy 1379. évi „dicti *Bonch*” szórványadat után folytatódik a régiségben meg a népnyelvben, és a jelentése 'comb' (EtSz. I, 748—50). A szónak volt és van nasalis nélküli *buc* és *boc* alakja is (EtSz.: i. h.). A *buc*-ból való *-ó*, illetőleg *-k* képzős kicsinyítők *bucó* és *bucok*. (Az EtSz. I, 547 szerint az előbbi valószínűleg a *bütyök*, illetőleg *buckó* családjába tartozik.) — Az 1211-i oklevél *Bonchi* ~ fog. *Bonci* személyének a fia — mint láttuk — *Dom*. Neve összekapcsolható a következő népnyelvi elemmel: *domó* 1. 'a kenyérnek sütés közben kihaladt és kiduzzadt része, durcása, gyürkéje' (MTsz.), s így valószínű, hogy a fiú neve rokonértelmű volt az apáival. — Mivel azonban az 1211-i *Bonchi* ~ fog.: *Bonci* halásznak a nevéként jelenik meg, számolnunk lehet azzal is, hogy foglalkozásánál fogva halnak a nevét viseli, ami többször tapasztalható. Tudniillik a *bucó* szónak van 'aspro vulgaris' jelentése (MTsz.); a *bucó-keszeg* meg az 'aspius rapax' neve; a *bucok* egyik jelentése: 'aspro vulgaris' (MTsz.). — A *bonc* — *buc* szócsalád tagja a *buci* a székelyföldi 'vastag combú' (CzF.; MTsz.) mellett közismert jelentésében (az EtSz. I, 546 utóbbi értelmében ismeretlen eredetűnek jelzi). Ennélfogva megeshetett, hogy a kenyér tárgykörében illetek össze az 1211-i olv. *Bonci* és *Dom* nevek. — Itt jegyezhetjük meg, hogy a *Bonchi* ~ *Bonci* és *Bunchi* nevek végén levő *-i*-ben kicsinyítő képzőt láthatunk, úgy, mint a *buci i*-jében is.

Nyitra megyei közlés: *bucó* 'tömzsi, kövér, vastag' és 'pufók, kövér arcú' (MTsz.). A Balaton mellékéről merül fel *bocó* 'ostoba (arc)' (MTsz.). — A *bucó*-val etimológiailag nyilván azonos *bocó*-nak lelki vonatkozásban való jelentkezésére tekintettel fölvehető, hogy *Regusse* és *Juke* társai is 'szellemi buckó, lelki tuskó' értelemben jutottak a nevükhöz. — Így mind a négy név közös jelentéskörbe foglalható össze.

Az 1211-i *Regusse* adat tehát megint nem oda vág, hogy a *regüs* ~ *regës* szó vagy tartozékai csupán valami emelkedettebb színvonalú „énekes”-ek megjelölői voltak.

3. Nagyon is nem lényegtelen, hogy közeli időből két olyan adatunk van, amely a *reg* két származékának személynévi alkalmazását mutatja, mégpedig úgy, hogy az elnevezésben az indíték nem az illetett személynek a foglalkozása, hivatása volt, hanem valami tulajdonsága vagy körülménye.

Az 1211: *Regusse* és 1219/1276: *Regus* személynévi adatok, továbbá a foglalkozásra vonatkozó 1346/1347: *Regus* adaton kívül csak 1401-ben tűnik fel a Baranya megyei Negyven János deák jobbágyaként „Nicolaus *Reges*” (ZichyOkm. V, 264). Annak idején már hivatkoztam az adatra (i. h. 18). Amint akkor, most is csupán találgatni tudnám, hogy mi lehetett a névadás indítéka.

Azóta még egy adatra bukkantam BÁRCZI GÉZÁNAK „A magyar személynevek XVI. századi történetéhez” című cikke révén, amelyben FEKETE LAJOSNAK „Die Siyakat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung” című művében közölt XVI. századi források magyar személynévanyagával foglalkozik (MNY. LII, 144—57). Az 1548—1549-i „Çizye”-adó egyik fizetője Pestről, mégpedig a „Büza piyâç”-ról *Regös G'örg'* (Siyakat I, 183). BÁRCZI (i. h. 155) ezt mint *Regös*-t a foglalkozást jelentő szavakból vált vezetéknevek csoportjába teszi. A *Regös* alakban való felvételt én is helyeslem, azonban hogy a *regös* közszó ez esetben foglalkozásra utaló funkcióban vált volna vezetéknevévé, nem tartom kétségtelennek.

3. Újabb vizsgálódásaim, amelyeket a *reg*-gel összefüggésben és a *reg* körül folytattam, illetőleg a fentiekben nagyjából közzétettem, nem indítanak a *regös*-ök Árpád-kori mivoltáról annak idején kinyilvánított véleményem megváltoztatására. — Ezt talán nem felesleges idéznem.

„Nézetem szerint a *combibator*-nak értelemlre nézve közeli megfelelője a *Regus*, olv. *regüs*, mégpedig úgy, hogy az utóbbi szó az akkor valószínűleg *reg*-nek mondott királyi symposionok részvevőit jelölte, s ekként jelentéstartalmának is főeleme a 'nagy ivás, italozás részese' képzet. Ezzel összefüggésben azt gondolom, hogy a királyi vagy — mondhatjuk — udvari *regösök* legalább egy bizonyos korban az udvari bolond szerepét is játszották.¹ Ezért volt az, hogy a királyi *reg*-eken együtt ittak, együtt kellett inniok az úri társasággal: feladatukat, a mulattatást így jobban tudták teljesíteni, mert hiszen éppen a bor fokozta a beszélő képességüket, ez oldotta, élesztette meg a nyelvüket. — Szereplésük hatásának: a komikumnak főtényezője bizonyára éppen a társadalmi réteg különbségében rejlő visszásság volt. De az ő *regölés*-üknek haszna is volt: sok olyan juthatott ily módon az „illetékes” fülekbe, amit egyébként az illendőség, a kegyes vagy gyáva hallgatás fedezett volna.” (PAIS, Reg 17.)

Majd alább: „Amit a *combibator*: *regüs*-ök, valamint a vinei udvarnok *Regüs* [vagy a most fejtegetett 1211: *Regusse*] dolgában előadtam, azzal korántsem akarom azt mondani, hogy az Árpád-korban, közelebről a XIII. században vagy a XIV. század elején minden *regüs* udvari vagy — mondjuk — közönséges bolond [illetőleg szellemi tekintetben fogyatékos egyén] volt. A valamikor csak a 'varázslat' fogalomkörében alkalmazott *reg* szó a 'ráének-lés' jelentés után ekkor már a *regé*-vel együtt hordozhatta a varázslattól függetlenül 'ének' jelentést is. S ebben az időben a régi vagy egykorú 'varázslók, ráének-lők' *regüs* nevével illethettek 'énekes'-eket is.” (I. h. 18.)

4. Volnának megjegyzéseim az újabb kori népi *regös*-ének vagy *regölés* több nyelvi és egyéb természetű mozzanatahoz is. Ezekkel kapcsolatban tenném meg észrevételeimet KERÉNYI GYÖRGYNEK „A *regös*-ének magja” című dolgozatához, amely az 1953. évi Kodály-Emlékkönyvben jelent meg (Zene-tudományi Tanulmányok I, 241—54).

PAIS DEZSÓ

¹ A közlemény tördelése után figyelmeztetett MIKESY SÁNDOR, hogy BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ „Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig” című kiadványában (439) az udvarhoz tartozó népekről adott tájékoztatásban ez olvasható: „A Rákospalota mellett volt *Rektetön* állítólag az udvari bolondok éltek.” — Egyelőre nem tudom, hányadán lehetünk ezzel az „adattal”.

Pakocsa

1. A *pakocsa* 'jocus, Scherz' főnév, *pakocsás* 'jocosus, scherzhaft' melléknév és a *pakocsál* 'rideo, ludo, joco, scherzen, spassen' ige kihalt szavaink közé tartozik. Ma már alig érti őket valaki, legfeljebb régi irodalmunk ismerői és imitt-amott nyelvészek száján fordulnak meg. Pedig a kódexirodalom korában e kifejezések használata elég gyakori volt, és régi szójegyzékeinkben is számtalanszor előfordulnak. Kihalásuk már régebben megkezdődhetett. A XVII—XVIII. századból ugyanis még szótári adatok sincsenek rájuk. A XVIII. század végén — úgy látszik, BARÓTI SZABÓ DÁVID jóvoltából — újból feltűnnek, hogy aztán még egy ideig szótári életet éljenek.

2. *Pakocsa, pakocsál* szavainknak (nem számítva KASSAINAK róluK szóló fejtegetéseit) két magyarázata van. Mindkettő szláv eredetűnek véli őket. Az első MUNKÁCSI BERNÁT magyarázata, amely szerint a *pakocsál* ige a szerb—horvát *pogotati* 'raten, erraten, treffen' igéből ered (Nyr. XIII, 313). A másik magyarázat TAGÁNYI KÁROLYTÓL való: a BesztSzj. talányos „*pmeliuz; pogotha*” szavával kapcsolatban írta meg, amelyet FINÁLY HENRIK *pagocsa*-nak olvasott, és a *pakocsa*-val való összefüggést sejtett benne. TAGÁNYI szerint: „A *pagocsa* szó ... teljesen azonos a *pakocsával*, sőt a *pákosz* és *paczkázni* szavaink is ide tartoznak. Valamennyi a szláv *opaku* (Mikl. EtWb. 224.) szónak származéka, mely valaminek visszáját, s általában ellenkezést jelent, a minek értelmét aztán a bosszantásra, ingerkedésre, veszekedésre vitték át, ahogy például a *vissza*-ból a mi vizsgálódás szavunk támadt.” (Száz. XXVII, 318.) KNEZSA ISTVÁN (SzlJsz. I, 900) mindkét magyarázatot mint teljesen értéktelent elveti, és a *pakocsa* szót ismeretlen eredetűnek mondja, mert szerinte: „bár hangalakja és jelentése alapján szláv eredetre lehetne gyanakodni, olyan szláv szó, amelyből a magyart meg lehetne magyarázni, egyáltalában nincs.” E határozott tagadás ellenére is, úgy hisszük, van olyan szó, de előbb vegyük számba a *pakocsa, pakocsál* szavakra vonatkozó adatokat.

3. Szójegyzék, glossza, szótár: BesztSzj. 191: „*pmeliuz; pogotha*”¹ | SchlSzj. 678: „*jocus; pakcha*” | uo. 2070: „*iocus; pakocha*” | uo. 679: „*iocosus; pakochas*” | uo. 2019: „*icolator; kurvas pakochas*” | uo. 2071: „*iocosus; paco-chas*” | SermDom. II, 288: „*Primum est mendacium locutionis, et hoc est triplex: unum est jocosum (pakachas) quod est in hominibus solatium facientibus, si fit malo proposito, grave peccatum est. . .*” | 1493: „*Gregorium Pakochas*” (Oklsz.) | GyöngySzt. 2186: „*Cauilla: irrisio quedam iocosa: i. pakocha* szerént való megh meüetes” | uo. 344: „*Adagium: dictum est proüerbium quo facetis hominibus adscribitur: Pakocha: chuf beszéd.*” — Szöveg: PéldK. 45: „*Ez ev tarsa latvan ez sosornak eggyvgyvseget pakochaban monda neky. Ez velagy azzony allatt*” | CornK. 282: „*Ne lelesseek tybennetek auagy ty kevzte-tevk parazna hahotalas. ne zemeremtelen rut pakocha.*” | HorvK. 247: „*Es mynden gonoz auagy ektelen igeek, vagy bezedevk. iol lehet hog legenek vigadok vagy pakchalok. zerzetesnek zayabol vagy zayatol el zaggattasseek evrek atok zerent.*” | ÉrsK. 508b: „*Czazar azert hallyad tanaczomat en meg allom bozzwsagodat, way megh ewwel pakoczaltal es wele kent nem wallattal.*” | Heltai: Meséi: „*Felele a nemes ember: Hallom de nem szüue szerent*

¹ FINÁLY megjegyzése: „így olvasva *pagocsa*, rá vezetne a *pa'ocsa* szóra, a mely az eddigi értelmezések szerint gúnyolódást, tréfát jelent s ez éppen nem talál a *proelium*-hoz: a dolog talánynak marad.” Vö. fentebb TAGÁNYI véleményét.

mondgya: hanem csak *pokochabol*: . . . Felele az Hispan: bizony nem *pokochabol* mondgya, hanem szüue szerent aianla tegedet ennekem.” (RMK. 4. sz. 242.) | Nádasdi Tamásné 1541.: „hol Kd az török nyelrül ír én nekem, hogy csak *pakocsált* volna én velem Kd bizony én nem vettem volt *pakocsra* . . .” (Nád: Lev. 70; a NySz. egész hiányosan és hibásan.) | XVI. sz. közepe táján: „fogdosnak meg bennek ugy mint tizenkettőt. Az tizenkét ember nem veszik *pagicsára*, hanem izennek a föld népének ilyen szóval.” (SzékOkl. I, 297; vö. NySz.) | 1566: „Gritty . . . látván, hogy az dolga veszedelenbe vóna, és hogy az erdéliek nem *pakocsálnának*, hanem ugyan halálra ötet keresnének.” (MonIrók III, 37.) | Pázm: LuthV. 158: „Sz. Pálról azt írja, hogy ötöt Luter csufságban és *pakocsában* nevezte eretneknek.” (NySz.)

Az idézett adatokból arra lehet következtetni, hogy a *pakocsa*, *pakocsált* szavak használata eléggé elterjedt volt, de mint már említettem, kihalásuk nem újabb kori, hanem már a XVII. századtól észrevehető. Ugyanis sem MOLNÁR ALBERT, sem PÁRIZ PÁPAI, illetőleg PÁRIZ PÁPAI—BOD 1767. szótáraiban nem találkozunk velük. Újból való felidézésük BARÓTI SZABÓ DÁVID-dal kezdődik. SzD.¹ 68: „*pakotsálni*: ki-nevetni, tsúfolni, gúnyolni (*pakotsás*; *pakotsáson* ki-nevetni a' bűnhödtet. vásott *pakotsálását*, patzkok (ferulák) nélkül nem kell hagyni.” | SzD.²: „*Pakotsás*: guggoló, gúnyoló, pajkos, tsúfoló. *Pakotsásonn* ki-nevetni a' bűnhödtet (bűnöst). Vásott *pakotsálását* patzkok*, patzkák,* lapotzkák, ferulák* nélkül nem kell hagyni.” | PPB. 1801.: „*Pakotsálni*, Tsúfolni: Derideo. Verlachen, verspotten.” | SI.: „*Pakotsálni*. Ridere, Deridere, Irridere. *Pakotsás*. Illusor, Irrisor, Cavillator.” | SIMAI II, 27: „*Pakotsálok*: Derideo.” | KR.: „*Pakocsa*. *Pakocsál*. Ridet, deridet, irridet. Pázmán a' szent írásról Bécsben 1826. p. 41. »Ironice tréfál, *pakocsál*, csufolkodva beszél.« *Pakocsás*. Illusor, irrisor, cavillator. Sz.D. S.I.” | KASSAI SzD.-ra és SI.-ra hivatkozva idézi a *pakotsál* igét és azt jegyzi meg róla, hogy „már nem divatos”. Naív módon magyarázatával is megpróbálkozik. | Tzs.: „*Pakocsál* verspotten, verhöhnem. *Pakocsás* spottisch.” | JANCOSVICS 1863.: „*pakocsál* vismjevat — posmjevat-sa” | BALLAGI 1881.: a Tzs. adatait idézi. | CzF.: „*pakocsa*, törzsök, melyből *pakocsál*, *pakocsás* származékok erednek. Jelent gúnynevetést. Nem igen ismert szó.” A *pakocsál*, *pakocsás*, *pakocsásan* címszavak értelmezésénél CzF. Szabó Dávidra és Pázmányra hivatkozik. | BALASSÁNL *pakocsa*, *pakocsál* mint kihalt szavak idézve. — A népnyelvből csak a csángóból vannak rájuk adatok. Moldvai csángó: *pogocsa* 'tréfa' és *pogocsál* 'tréfál' (MUNKÁCSI: Nyr. X, 202 után MTsz.) | CsángóSz.: „*pogoșâl* (-t, -tâm, -ni) NySz. Ball. *pakocsál*, scherzen, Spass treiben. *pogoșâlș* (-șșák) spasshaft; komisch. | *pogoșo* (-șt, -șk, -șjâ) NySz. *pakocsa*, Scherz, Spass.”

Ezekon a közsői példakon kívül minden bizonytal ide tartozik még a Torda megyei *Pagocsa* helynév is: 1345: „poss. *Pakachatelke*”; 1365: *Pakachateluk* és *Pagachteluk*: 1397: „Poss. *Pakachatheleke*, *Pakachitelke*, *Pagacsatelke*, *Pakachatelky*”; 1402: „Poss. *Pakochateleke*”; 1436: „Poss. *Pachacha*”; 1439: „Villa *Pakocha*”; 1442: „Poss. *Pakacza*”; 1444: „Jobagiones in *Pakocha*”; 1444, 1453: *Pakocha*; 1449, 1467 kör., 1473, 1507: „Poss. *Pakacha*”; 1477 és 1512 közt: „Poss. *Pakocha*”; 1482: „Poss. *Pagocha*” (CSÁNKI V, 724); LIPSZKY: „*Pagácsa* aliis *Pogácsa* vel *Pogácsa* h.”; ma: Mező-*Pagocsa* Marosvásárhelytől északnyugatra. A számos változat közül e helynév a *Pagocsa*, g-s alakot őrizte meg máig, ugyanúgy mint a közszó a csángóban is. Ami a helynévadást illeti, a *Pagocsa* esetében nyilván személynévvvel jelölt helyről van szó, mégpedig olyanról, amely névadójának foglalkozására utal. Az is valószínű, hogy a

Pakocsa mint személynév jelentésénél fogva a mulattatók változatos elnevezéseinek egyike, az a változat, amelyben az illető joculator attól a fogalomtól kapta nevét, amely mesterségének tárgya volt: jelen esetben a tréfa. Ha feltevésünk — hogy a *Pakocsa*, mai *Pagocsa* helynév személynévi eredetű — helyes, akkor ez lenne a *pakocsa* szónak eddig ismert egyetlen személynévi alkalmazása, amennyiben személynévül inkább a *pakocsás* melléknév szolgált. Egyszersmind a helynév XIV. századi adatait a szó legkorábbi emlékeinek tekinthetjük.

4. Mindezek előrebocsátása után most már lássuk, hol kereshetjük *pakocsa*, *pakocsál* szavaink eredetét.

A szláv *kušŏ*, *kusiti* 'edere, tentare; kosten, prüfen, versuchen' jelentésű igének igen sok származéka van. A különféle igekötőkkel képezett származékoknak a jelentése is igen változatos. Több jelentése van a *po-* igekötős származékoknak is. Nem óhajtom most az ide vonatkozó példákat valamennyi szláv nyelvből felsorolni. Csupán a cseh és szlovák példákra szorítkozom; ezek, úgy hiszem, elegendők *pakocsál* igénk megfejtéséhez. Cseh: „*pokusiti*, *pokoušeti*, *pokušovati* . . . 'zpytovati, zkoušeti, versuchen, probieren, auf die Probe stellen, erproben, prüfen; škádliti, necken, aufziehen, vexiren.' (KOTT, Česko-nem. slov.; vö. még JUNGSMANN.) A *pokoušeti* igéből való a *pokoušeni* subst. verb., amelynek jelentése: 'škádleni; die Versuchung, Neckerei', továbbá a *pokušitel* 'Versucher, škádlitel, Necker' jelentésű nomen agentis. (Vö. JUNGSMANN és KOTT.) A cseh *pokoušeti* igének szlovák megfelelője *pokúšať*, amelyet BERNOLÁK szótára így közöl: „*pokúšať*, 'tentare, sollicitare: versuchen, zum Bösen reizen: késérteni, rosszra gerjeszteni. 2. vexare, ludere aliquem, illudere cuipiam: vexiren, necken, seinen Spass haben: v a l a k i v e l t r é f á l ó d n i, b o l o n d o z n i, ötet kínozni. Syn. Blážniť. (žartovať sa z ňekím, sužovať ňekoho.'"

A magyar *pakocsál* ige jelentése, amint látjuk, teljesen azonos a szlovák *pokúšať* igének BERNOLÁKTÓL közölt második jelentésével; ezért nyugodtan azonosíthatjuk vele. Ebből az is következik, hogy a *pakocsa*: *pakocsál* esetében igei átvételről van szó, és így a *pakocsa* főnév olyan elvonás a *pakocsál*-ból, mint a *kaťa* a *kapál*-ból.

Egyébként a *pokúšať* > *pakocsál* egyeztetés hangtanilag is megállja a helyét. A szlovák *pokúšať*-ból az átvett magyar alak **pokusál*, lehetett; ebből nyíltabbá válással *pokosál*, *pakosál* lett, hacsak az *s* > *cs* változás meg nem előzte a nyíltabbá válást. Az eredeti szlovák *s* > magyar *cs* esetében olyan hangváltozással van dolgunk, mint a régi magyar *paradisum* > mai *paradicsom*, török *bošat* > magyar *bocsát*, török *gyimis* > magyar *gyümölcs* stb. (vö. PAIS, Bocsát, bocsánik, búcsú: MNy. XLIII, 200). A csángóban esetleg megőrződött az eredeti szlovák *š* (*pogošāl*, *pogošo*: CsángSz.). Egyes változatokban az eredeti *k* zöngésülése is bekövetkezett: *pogocsa*, *pagicsa*, másokban pedig kétnyíltszótagos tendencia érvényesül: *pakcsa*, *pakcsáló*, *pakcsál*. Végül van a *pakocsá*-nak *pakocs* változata is, amely talán úgy jöhetett létre, hogy a szóvégi *a*-t birtokos ragnak érezve elhagyták. A *pakocs* változattal azonos a *Pakots* családnév, amint erre már BEKE is rámutatott (Nyr. LVIII, 156 és LXI, 118).

*

Befejezésül legyen szabad némi személyeskedést elkövetnem. A *pakocsa*, *pakocsál* szókat „gólya”-koromban hallottam először (a pontosabb időmegjelölést a magam és kortársaim iránti tapintatból talán mellőzöm) HORVÁTH

JÁNOSNAK a középkori magyar irodalomról szóló egyetemi előadásai egyikén. Hogy honnan idézte őket, bizony elfelejtettem. De nem felejtettem el magukat a kifejezéseket, és azt a tényt, hogy már akkor felötlött bennem az etimológiájuk. Igaz, akkor semmiféle szlavisztikai ismerettel nem rendelkezem, de szlovák nyelvi tudásom és nem utolsósorban a *pokúšat* igének gyermekkoromban való gyakori hallása abban a jelentésében, ami a *pakocsál*, *pakocsa* szavaké, rögtön rávezetett a szlovák és a magyar szó közötti összefüggés lehetőségére. De ezzel is úgy voltam, mint sok más, számomra kedves és érdekes problémával. Nem írtam meg, és közben megfeledkeztem róla. KNEJZSA ISTVÁNNAK a henyéket is munkára ösztönző nagy műve, „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” olvasásakor elevenedett fel a gondolat, hogy mégis csak meg kellene írni. Az adatok összegyűjtése során némi fájdalommal tapasztaltam, hogy a régen és tőlem először hallott idézet: „nem szüve szerént mondja, hanem csak pakocsából” nincs közöttük. S hogy most mégis idézhettem, azt is kedves tanáromnak, HORVÁTH JÁNOSNAK köszönöm, aki szíves közlésével kisegített. Most amikor megkésve ugyan, de letörlesztem a hajdani „gólya” adósságát, hadd tehessem hozzá — „nem pakocsából, de szívem szerént” — ahhoz a díszesebb csokorhoz, amellyel nyelvünk és irodalmunk egynémely szorgos művesei tanítójukat és utol nem érhető mesterüket, H o r v á t h J á n o s t köszöntik születésének nyolcvanadik évfordulóján.

ÚRHEGYI EMILIA

Révai Miklós*

Halálának 150. évfordulójára

1807. április 4-én KULTSÁR ISTVÁN Hazai Tudósításainak címlapján a következőket olvassuk: „Pestről. Ezen hónapnak első napján dél után két óra tájban holt meg Tifzt. Révai Miklós Ur, a' Magyar Nyelvnek és Literaturának a' Pesti Fő Oskolában Kir. Tanítója. A' kik ezen nyelvünk Bajnokának, fáradhatatlan igyekezetét esmérték, és tudják a' Nyelv természetének vizsgálásában, és a' Grammatika törvényeinek meghatározásában tett fontos nyomozásait; nem fogják izomorú érzés nélkül hallani e közönséges kárunkra lett érdemes Hazafinak elhalását. Hideg tetemei tegnap az egézf Tanuló Ifjúságtól és a' Tanító Uraktól, valamint a' Nemes Vármegye Fő Tifztjeitől, és más Uraságoktól késértetve eltemettettek. (XXVII, 217.)

Az azóta eltelt százötven év a néhány soros újsághírt művelődéstörténeti dokumentummá, a meggyászolt nagy kortársat a nemzeti kultúra hőségé avatta. Illó, hogy megemlékezzenek róla e napokban mindazok, akik a magyart anyanyelvüként beszélik.

I.

I. Élete külső eseményeiről nem könnyű áttekinthető képet adni. Pályája a sok hányattatás miatt szinte korszakolhatatlan. Mióta a szegedi diákévek (1763—1769.), a Kecskeméten (1769—1771.), Nagyváradon

* Ez a megemlékezés technikai akadályok miatt nem jelenhetett meg folyóiratunk 1957-i évfolyamában, azaz a jubiláris esztendőben. — A SZERK.

ban (1773—1776.) és Nyitrán (1776—1777.) végzett filozófiai és teológiai tanulmányok, a rövid tatai (1771—1772.) és veszprémi (1772—1773.) tanárkodás után mint a piarista rend tagja rendházon kívüli beosztást kapott Károlyi Antal gróf nagyváradi rajziskolájában (1777.), s még ugyanabban az évben megjárta Bécset, azóta sehol sincs hosszabb ideig maradása. Alig egy évi nagyváradi tanítás után ismét Bécsben tűnik fel — most már önhatalmúlag jött, szökve —, aztán a Sopron megyei Loóson és Grácban nevelősködik, 1784 néhány első hónapjában Ráth Mátyás második utódjaként a Magyar Hirmondót szerkeszti Pozsonyban; aztán megint futó bécsi tartózkodás, majd aránylag hosszabb győri megtelepedés következik (1785—1796., sok megszakítással). Győrött a rajziskolában tanít. Buda, Esztergom, Komárom, Sopron a következő állomások.

A földrajzi változatosságot hol kíséri, hol keresztezi a munkaterületek változtatása. A különböző formában vissza-visszatérő tanári elfoglaltságon kívül próbálkozik lapszerkesztéssel, könyvkiadással, tudományos szervező munkával, a rendből való kilépése (1794.) után rövid ideig lekipasztorkodással is. Akadémiai tanárságra pályázik a matematikából, egyetemi professzorságra az esztétikából és a numizmatikából. Csak miután 1802-ben elfoglalta a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom katedróját, kap egységesebb színezetet élete és működése. Most meg a halál szól közbe, mely 1807-ben megakadályozza nagyszabású tervei valóra váltását.

2. Minden szaggatottság és töredékesség ellenére is van ennek az életpályának egy olyan eleme, amely biztosítja az egyébként széthulló részek egységét. A haza minden mást megelőző ügyének odaadó szolgálata az az egységesítő erő, amely Révai legkülönfélébb terveit, kísérleteit összefogja, és egyetlen célra, a magyar nyelvű tudományosság megteremtésére irányítja. Nem rajta múlt, hogy e célhoz vezető hosszú úton fő műveiben csak a magyar nyelvtudomány latin nyelvű alapvetéséig jutott el.

Célja és eszményei révén szervesen kapcsolódik kora törekvéseihez: az európai felvilágosodáshoz, a magyar függetlenségi mozgalmakhoz és a piarista rendi fejlődéshez.

A) A felvilágosodással közös vonás Révai életművében az a szinte vallásos hevületű odafordulás a természet és az ember, valamint az ember teremtette kultúra felé, ami olyannyira jellemzi az újkornak egyre nagyobb mértékben öntudatosodó és autonómiáját minden áron és mindenkivel szemben kiküzdeni akaró emberét.

B) A felvilágosodásnak ez az általánosan jellemző, lényeges tartalma nálunk, Magyarországon sajátos színezetet nyer. Itt a haza, a nemzet fogalma válik olyan legfőbb eszmévé, amely gyakorlatilag igényt tarthat az ember legszentebb érzéseire, legkitartóbb erőire. A haza, a nemzet szolgálata viszont a nyelv és az irodalom ügyének pártolásában konkretizálódik. Hogy a nyelvújítási küzdelmek idején, a XVIII. és XIX. század fordulóján a nyelv ügye egyben politikum is, a nemzet függetlenségi harcának szellemi fegyvere: mindenki előtt ismeretes. Legfeljebb azt érdemes futólag megfigyelni, hogyan hat vissza e harc rejtett és kimondatlan, sőt talán öntudatlan politikai jellege — anélkül, hogy politikai jelszavak keverednének beléje. — magukra a részvevőkre. A nyelv és az irodalom ügyének e korban — éppúgy, mint politikai érdekeknek — hódítói vannak. A Tudományos Akadémia előfutáráként jelentkező társulási kísérletek (Bessenyei, Révai, Benyák) mind egy-egy szervező egyéniség irodalomteremtő szándékának, tudományos életet szer-

vező diktatúrájának jelei. Révai Elegyes Verseihez hozzáfűzve kiadja másoknak hozzá intézett verseit, sőt leveleit is — természetesen csak a neki kedvezőket —, s szemmel látható megalégedéssel pihenteti tekintetét e kis kollekción, mintegy az ő irodalmi párthíveinek hűségnyilatkozatain. (Révai Miklós, Elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai. — Függelékül hozzájuk adatnak másoknak is némelyly hozzá íratott darabjaik, végre néhány régiségek is. Pozsonbann, Loewe Antal betűivel. 1787.)

Persze ha két diktátori pálya keresztezi egymást, abból könnyen baj származhat. Még jó, ha úgy intéződik el a dolog, mint Révai és Kazinczy között, akik megosztoznak a magyar Olympos uralmán. Megtehetik, mert irodalmi élet szervezéséhez két tekintélyre van szükség: egy irodalmárra meg egy nyelvészre, ahogy Ungvárnémeti Tóth László is megosztja közöttük a szerepeket egyik epigrammájában: „Hogy rosszul ne beszélj, olvasd a Révai könyvét, | Hogy szépen szólhass, erre Kazinczy tanít.” Kazinczynak annyival is könnyebb vitás kérdésekben Révaira hivatkoznia, mert Révai 1807-ben meghal, s azok a késői írásai, amelyekben egyre határozottabban szembefordul a nyelvújítással, kiadatlan maradtak (vö. BÁNÓCZI JÓZSEF, Révai Miklós élete és munkái 397; — ezentúl B.).

A hetvenes, nyolcvanas években a klasszikus triász tagjai (Baróti, Révai, Rájnis) között lezajló prozódiai vitát is egy különös „politikai” szempont színezi: ki hódította meg elsőnek — Sylvester János kétszáz év előtti gyér kezdeményét s egyéb szórványos próbálkozásokat nem számítva — a klasszikus időmértékes verselést a magyar nyelv és irodalom számára?

Az ilyen és hasonló, nemzeti érdekűvé magasított nyelvi és irodalmi viták miatt egy-kettőre megszakadnak irodalmi és magánbarátságok. Révai például sokáig egy fronton küzd Rájnissal Baróti ellenében, míg csak föl nem borzolják önérzetét „Rájnis diktátorsága és gorombaságai” (B. 172).

A szenvedélyes csípkelődés nemcsak néhány soros jegyzetekben kap helyet, hanem egész műveket áthat. Az effajta könyvcímek, mint „A magyar Helikonra vezérlő kalauz” (Rájnis, 1781.), „Sisakos, paizsos, kardos mentő írás” (Rájnis, 1789.), „Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága”, „... megsalatkozott egyetlen motskolódásai a tiszta magyarságban”, „... megfogyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban. Melylyet a' józan okoskodásnak törvényeiből kihozatott igaz okokkal megbizonyít Révai Miklósnak hív tanítványa és szerető barátja, Boldogréti Víg László” — önkénytelenül a reformáció korabeli polemikus iratok emlékét idézik, és figyelmeztetnek arra, hogy nemcsak hazafias, politikai, hanem egyenest szakrális jellegű ügyről van szó, amelyet vallásos kegyelettel kell tisztelni, vallásos szenvedéllyel védelmezni.

Révai az *Elaboratio Grammatica*-ban (ezentúl: EG.) az ikes ragozás vallásos gondosságú megkülönböztetéséről beszél: „Nos verborum formam indeterminatam religiose distinguendam esse docemus” (EG. 939). 1784-ben levélírás közben hirtelen annyira előnti a nyelv forró szeretete, hogy latinról váratlanul magyarra fordítja a szót: „Si Deus secundaverit motum nostrum: immortalis eris tu quoque, marmoream tibi erigam Statuam his ingentibus Litteris: ... Michaeli Paintnero — Societatem — Culturae Linguae Hungaricae — ... Feliciter Promoventi. Azért is boszszújára reám agyarkodó szerentsémnek le nem tiportatom magamat, nemesen akarok felemelkedni. Sed quid ago? Latine, ut incepti, scribendum est. Ille Divinus Hungarismus me totum abripuit.” (CSAPLÁR BENEDEK, Révai Miklós élete I—IV. Budapest,

1881—89. II, 192; — ezentúl Cs.)¹ Levele végén még egyszer lelkére köti barátjának, Paintner Mihálynak a nyelv ügyének szolgálatát, s ennek érdekében különösen a gyakori correspondentiát kéri tőle, „quam mihi, quaeso, nolis denegare per amorem Patriae, et quidquid sanctum est sub hoc amabili nomine” (Cs. II, 193).

A haza szolgálatának apostolai és mártírjai vannak, akiket majd a világosabban látó és hálás utókor fog kellőképpen méltányolni: „Ha valaha a' meg újult Haza tisztelni fogja Nyelve' fenn tartásáért eleget fzenvedett Mártirait, már előre vigasztalódom benne, hogy engem' is azoknak fzámokba helyheztet” — írja Révai a Bessenyei Jámbor szándékához fűzött előszavában. (Egy magyar tarsaság [!] iránt való jámborszándék. Bétsben . . . 1790. A 3)

C) A felvilágosodással való rokonszenvezés és a tudományos munkára sarkalló hazafias érzés Révaiban piarista rendi örökség is. A század közepe óta a magyar rendtartományban általánossá válik a szélsőséges racionalizmussal ugyan polemizáló, de a Galilei, Bacon, Locke, Newton nyomán járó empirizmussal annál bensőségebb kapcsolatban álló úgynevezett „recentior philosophia” tanítása. Különösen a két Cörver fivér (János és Elek), Bajtay Antal (II. József nevelője) és Conradi Norbert révén terjed az új filozófia (vö. BALANYI GYÖRGY—LANTOS ZOLTÁN, Emlékkönyv a Magyar Piarista Rendtartomány háromszázéves jubileumára. Bp., 1943. 119). Benyák Bernát, a magyar bölcséleti nyelv nagyszabású magyarítója, aki 1777-ben elsőnek tart magyar nyelvű filozófiai előadást Pesten, már tétellé is fogalmazza a rendben akkor közkeletű meggyőződést a jó filozófus és a jó piarista tökéletes egybevágásáról: „Légy jó filozófus, és jó piarista vagy!” (TAKÁTS SÁNDOR, Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Budapest, 1891. 58).

A kor igényeivel szemben való megnyíltság és egészséges segítő készség jellemzi a piaristákat ebben az időben, amely a rendnek kétségtelenül első virágkora Magyarországon. Cörver János tartományfőnök 1757-ben bocsátja ki a piarista iskolák tanulmányi rendjét szabályozó Methodusát, amely sok tekintetben két évtizeddel megelőzi a Ratio Educationist, egyes kérdésekben pedig (pl. a magyar irodalom kötelező tárgyként való tanítása, amelyet csak az 1806-i, második Ratio ír elő) túl is szárnyalja azt. Révai tanárai, illetőleg később tanártársai között szerepel az irodalomtörténész Horányi Elek, a nyelvész Hájos Gáspár és — jelzővel ellátni fölösleges — Dugonics András.

3. Nem csoda, ha az ilyen és hasonló példák hatására Révai oly szertefutó ambíciói is kezdenek összerendeződni, e g y s é g e s é l e t t e r v b e összeállni. 1776-ban Nyitráról írva arról értesíti gróf Károlyi Antalt, hogy számot vetve egész élete (tempus meae vitae reliquum) céljával, abban látja hivatását, hogy elsősorban a filozófiát és matematikát művelje, s e tudományokat elsőként adja elő magyar nyelven a hazai ifjúságnak: „. . . ut . . . praecipue Philosophica, Mathematicaque studia, novo quodam ausu arripiam, excolam et patriae juventuti patrio sermone primus proponam” (Cs. I, 251). — Tudjuk, hogy mindkét téren másoké a babér: Benyák tartja az első magyar nyelvű filozófiai előadást, a matematika megmagyarítója pedig Dugonics. Mégis érdemes egy pillanatra megállni Révainak ez első határozottabb életterve előtt. Már ezt is az jellemzi, mint az összes továbbiakat. Úgy tűzi ki

¹ Beosztásomnál fogva Kecskeméthez kötvé Révai kéziratos hagyatékához nem férhettem hozzá. Ezért ebből CSAPLÁR nyomán idézek, aki i. m.-ben sok és bő szemelvényt közöl Révai kézírataiból.

közlebbi céljait, hogy megvalósításukban sokoldalú érdeklődését és tehetségét minél teljesebben munkába állíthassa egy átfogó, egységes cél érdekében. Van ebben kétségtelenül sok ideges nyughatatlanság, mindent-egymagacsínálni-akarás, de félreismernők Révait, ha pusztán rendszertelen mohóságot látnánk benne. Gondosan kimódolt haditerv ez. Helyet és feladatot kap itt a szaktudós (*Philosophica Mathematicaque studia*), a költő és az irodalmár (*patrio sermone*), a pedagógus (*juventuti*) és végül a korra annyira jellemző kulturális hódító (*primus proponam*). A későbbi tervekkel összevetve ez az utolsó mozzanat mutatkozik a legállandóbbnak: a hódítás, a szervezés, a műveltségteremtés gondolata és vágya minduntalan visszatér minden új kezdeményezésében. Ennek következtében kerül majd 1790-ben, amikor kiadja Bessenyei György akadémiai tervezetét, a Jámbor Szándékot, egy pillanatra a magyar irodalmi élet vezető helyére, s lesz annak gócévá Bessenyei után és Kazinczy előtt. Nem nehéz valami őrsváltásszerűt érezni abban a tényben, hogy Révai Bécsbe érkezése (1781.) és Bessenyeinek onnan a bihari remeteségbe való elhúzódása (1782.) olyan közel esik egymáshoz.

Révai nagy tervei érdekében kapcsolatot keres a Bécsben élő gárdistákkal, a zsenge magyar sajtóval és a megszületésre váró magyar olvasóközönséggel. Az irodalom jelene mellett a múltjáról sem feledkezik meg: ebben keresi annak előzményét, ebből akarja napfényre bányászni annak hagyományait és eszményeit. 1786-ban Faludi költeményeihez írt előszavában így emlékezik meg az előző évek munkájáról: „1781. esztendőben Bétsbe fel mentem vala . . . Itt gerjedeztem napról napra nagyobb buzgósággal arra a merész Munkára, hogy, egy telylyesebb Magyar Költeményes Gyűjtemény ki botsáttatásának eredvén, az egész Hazát mozdulóba hozzam.” (Cs. II, 197.)

Ilyen szempontból nézve a lapszerkesztés sem holmi kényszerű vargabetéű Révai életútján. Lapját tulajdonképpen nagyobb távlatú irodalmi tervei anyagi alapjának és szellemi előkészítőjének tekintette. Az egyetlen nagy cél szolgálatában mozgósított sokoldalú tehetsége nyilvánul meg a Magyar költeményes gyűjtemény „közre botsáttatásának ujonabb hírré adatása”-ban (Győr, 1785.) is. Benne az író, az irodalomtörténész, a kényes ízlésű könyvbarát és a ravaszkodó ügynök egyesített lelkesedésével dicséri és ajánlja portékáját.

Mindamellettt élt benne valami a XVIII. századdal végleg kivesző polihisztorokból. Mielőtt végérvényesen és kizárólag a nyelv ügyének szentelte volna magát, 1797-ben kiadott egy matematikai művet, amelyben a kör harmadolásának és negyszögűsítésének megoldhatatlan problémáját feszegeti. De talán épp ez a nemegyszer szerteburjánzó érdeklődés óvta meg a szaktudóst fenyegető egyoldalúságtól, és segítette hozzá, hogy olyan példamutató nagy alakja legyen az *o s z t a t l a n f i l o l ó g i á n a k*. Amikor a tervezett tudós társaság jelöltjeinek lajstromában röviden jellemeznie kell tudományos munkásságát, első helyen a filológiát említi: „Potiora sunt eius studia: Philologia et ea imprimis Patria: deinde Paedagogia, Physica et Mathesis” (Cs. III, 390).

A *philologia* az ő számára valóban a szó szoros értelmében „a nyelv szeretetét” jelenti. Ezért akarja minden lehetséges módon szolgálni: mint író, mint nyelvtudós, mint irodalomtörténész. Nyomtatásban megjelent két alapvető nyelvészeti művén — az *Antiquitates*en és az *Elaboratio*r Grammaticán — kívül kéziratban fennmaradt egy magyar nyelvű magyar irodalomtörténeti tankönyvének tervezete. Első részét, amelyben nyelvünk eredetének

és rokonságának kérdését igyekszik tisztázni, és a magyar irodalom történetét adja 1526-ig, „A' magyar deáki történet” címmel részletesen is kidolgozta (RMK. 29). Megelőzte ezzel PÁPAY SÁMUELnek úttörő kezdeményezés-ként számon tartott hasonló jellegű művét, „A magyar litteratura esméreté”-t (1808.). Révai mint irodalomtörténész is új területet hódított a magyar filológiának.

II.

Az 1790-es években Révai egy saját készítésű arcképével lepi meg Paintner Mihály barátját, s a rajz alá mindjárt rövid önjellemzést is ír: „Nagy grammatikus, jó költő és rajzoló, de háromszor szegény” (Cs. II, 342). Személyes ismerőseinek egyöntetű véleménye szerint a kép egyáltalán nem élethű, és így „via facti” cáfolja az aláírt jellemzésben a „jó rajzoló”-t — legalább is ami a portrérajzolást illeti. A többi jelzők azonban, amilyen egyszerűek; olyan meglepően jól vannak megválasztva, s tán még ennél is helyesebben összepárosítva. Rövidebb és találóbbr jellemzést ma sem adhatnánk Révai egyéniségéről, mint hogy jó (bár nem „nagy”!) költő, nagy (vagyis több, mint egyszerűen „jó”!) grammatikus és végezetül — de tán mindenek előtt — háromszor szegény volt.

I. Révai mint a deákos iskola, s ezen belül az úgynevezett klasszikus triász egyik tagja maradandó nevet szerzett magának a magyar irodalom történetében. De már e kis együttesen belül is valamilyen „jó” stabil középhelyet foglal el. A különböző korok értékmutatója is mindig átlendül a feje fölött, s hol Rájnisnál, hol Barótinál állapodik meg. Saját koruk a szigorú fegyelmű, klasszikusan lesimított Rájnist becsülte hármuk közül a legnagyobbbra, manapság az önfeledtebb lelkületű, poétikusabb Baróti felé hajlik a kedvezés (vö. WALDAPFEL JÓZSEF, A magyar irodalom a felvilágosodás korában 68). S bár költő és nagy költő között épp oly kényes határt vonni, mint költő és nem-költő között, annyi biztos, hogy egyikük sem tartozik a magyar költészetnek abba az élvonalába, amelybe gondolkozás nélkül soroljuk Balassit, Csokonait, Kölcseyt, Vörösmartyt vagy Berzsenyt, sőt talán még Faludit is. Másrészt méltánytalan dolog egyszerűen tanáros verzifikátorokká degradálni őket.

Akárhogy esürjük-csavarjuk a dolgot, legjobb mégis annak az önjellemzésnek két egyszerű szavánál maradni: Révai „jó költő”.

Költészetében elhullajtva benne kavarnak egy megszületendő nagy költészet elemei: egy-egy mindörökre egymásra talált szópár, egy-egy ragyogó félmondat, egy-egy nem minden részletében kitisztázott kép. Mind megannyi csillámló mozaikszemecskék, amelyek nem tudnak egyetlen, egyszerűségben ragyogó és megváltoztathatatlan mozaikképpé összerakódni.

„mint ízel, úgy tsavarog, tsap jóra, gonofzra szerentsénk, | Jobb karral fel emel, bal keze porba tafzít” (E. V. 13.) — ezt már Révai is tudta, de Berzsenyi kellett hozzá, hogy azt a kegyetlenül fölünyes játszi mosolyt fesse a szerencse arcára, amelyet azóta sem feledhetünk: „Tündér szerencsénk kénye hány, vet, | Játszva emel s mosolyogva ver le.” (A magyarokhoz.) — Révai is sokat megérezkeltet az idő szakadatlan folyásából és az örökkévalóság kimeríthetetlenségéből: „Ember álmétkodj az idő' mivoltán: | Menynyi esztendő folyamok merültek | Végtelen tágult örökön valóság' | Tenger ölébe!” (E. V. 148.) De Csokonai hasonló ihletésű „Új esztendő gondolatai”-nak lejtésváltó soraiban mennyivel többet kifejez már pusztán

az, ahogy a trochaikus sorok szinte húznák, tartóztatnák vissza a nekiszilajodott jambusokat: „Óh idő, futós idő! | Esztendeink sasszárnyadon repülnek. | Vissza hozzánk egy se jó, | Mind a setét chaosz ölébe dülnek”.

De a színvonalbeli különbséget nem tekintve van egy olyan általános jellegzetessége Révai költészetének, amely nagyon is rokonná teszi épp a Csokonaiéval. Nehéz rá jobb kifejezést találni, mint a kamaszkor hangváltásának nevét: mutálás. Révai költői és emberi hangja mutál, csakúgy, mint a Csokonaié, és még oly sokan másoké ebben az átmeneti korban, a XVIII. század végén. Mintha a megváltozott vagy csak változóban levő világnézet és életérzés csak fokozatosan találna rá a maga új, adekvát kifejezési formájára. Megszokott, régi közlési formák viaskodása ez újszerű, merészebb hangvételekkel, amelyeket még a kevésbé bátrak sem tudnak elkerülni. Egyszer-egyszer nekik is menthetetlenül kicsúszik a szájukon olyasvalami, amit aztán maguk is megbánnak.

A kor irodalmában és irodalmon kívül rekedt írásaiban (pl. a levelezésekben) nagyon gyakran bukkanhatunk ilyen csodálatos egyvelegre: naturalisztikus szókimondás és egeket verdeső pátosz, vaskos diákhumor és apostoli tűz, máról holnapra éledegélő anakreontika és mások terheit hordozó felelősségérzet keveredésére.

A mutáló hang mögött legtöbbször világnézeti tisztázatlanság, közelebről: az irodalom hivatásáról vallott fölfogás kiforratlansága rejlik. Ez a helyzet Révainál is. Költészetében egy általános, ö r ö k költői magatartáson kívül egy eladdig h a g y o m á n y o s és egy másik, hamisítatlanul m o d e r n költői felfogás elemei vegyülnek.

A) Az alapról nem lehet sokat mondani. Amilyen fontos és nélkülözhetetlen, annyira egyszerű is az. Nem egyéb, mint a szép szó szeretete és ezen túl a „szóvá-tétel” öröme. Ennek a vonásnak meglétét nehéz volna idézetekkel támogatni, sokkal inkább leolvasható az egy költői életmű egészéről, ami gyakorlattal tesz hitvallást amellett, hogy „Sok vagyon a' fzőbann: fzőp gondolat általa léfzen | Szebbé; fzőpségét általa vefzti megint.” (E. V. 105.)

Legkézzelfoghatóbban talán a műgondban lehetne megragadni. Műgond és formaérzék: végigkísérik Révait egész költői pályáján. Korán rásejt tartalom és forma — egy költemény számára „életbevágó” — egymásra utaltságára, s ha bizonytalankodva is, de egyre sikerültebben használja fel ezt a meglátását a maga költői gyakorlatában. Deákos társaival ellentétben nem bálványozza egyoldalúan önnön szülöttjét, az időmértékes magyar verset, elismeri a többi formák szükségességét is. A triászban formailag ő a legváltozatosabb: a disztichon és az antik lírai formák mellett szerette a nyugat-európai formát, és a jó öreg Zrínyi-sort sem vetette meg (vö. CSÁSZÁR ELEMÉR, Deákos költők).

B) Nehéz lenne megmondani, hol a határ Révainál e költői alapmagatartás és a gyakorlatban vele mindig együtt jelentkező hagyományos magatartás között, amelynek értelmében a költő nem öncélnak tekintti a „szóvá-tételt”, hanem kifejezetten és elsődlegesen valamilyen irodalmon kívüli cél szolgálatába állítja. Révai — és társai — költenek, hogy bebizonyítsák: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak. A modern költészet jellemző önkifejezőkényszere — gondoljunk Karinthyra: „Nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek!” — előttük ismeretlen. Ők a nyelvet és a nemzetet akarják szolgálni, a kifejezés és a forma számára akarnak minden lehet-

séges területet meghódítani. (Baróti versformák szerint csoportosítva gyűjti kötetbe új mértékre vett külön verseit!) Fél szemük állandóan a külföldön: mennyire járnak még előttünk? És vége-hossza nincs a diadalmaskodásnak, ha kiderül, hogy valamiben mi vittük el a pálmát. Fölfedezik, hogy a magyar nyelv a hangsúlyos és az időmértékes verselésre egyaránt alkalmas, és e téren csak a latin és a görög nyelv fogható a miénkhez, az újabb nyugati versenytársak mind mögöttünk maradnak.

„Boldog Költőink így kettős kénynyel eléglük | Szívünket, 's nyújtnak többes öröme okot. | Írjgyelje tehát, hogy bírunk ilylen erővel, | A' fűkült Anglus, Frantzia, Német, Olafz.” (E. V. 92.) Előzetes cáfolata ez már Herder jóslatának, amely egyébként megint csak újabb lendületet ad majd a magyar nyelv és irodalom fejlesztésének. Ez a minden kínálkozó élményt, minden elérhető témát a nyelvnek kisajátítani akaró buzgalom szóaltatja meg Révai szerelmi líráját is. A „Lucia ficta”-hoz intézett költeményeit forgatva nem nehéz elhinnünk, hogy „becsvágy íratta lapjait, nem szerelem”: „Ambitio suasit, non amor illud opus” (Joannis Nicolai Révai... Latina... Jaurini... 1792. 129; — ezentúl: Lat.). Kimért hatáskeresésükben ott érezzük a zsonglőr büszkeségét: lám, ezt is tudja a nyelv! Vagy a tudatos irodalomszervezőnek azt a törekvését, hogy lehetőleg mindenkihez legyen szava. Az olvasóközönség leghálásabb része, a „magyar szépek” részére is kell hát valaminek lennie a tarsolyában! (vö. Révai Miklós Énekeinek ajánlásával: E. V. 117). S néha még ez a közvetett ihlet vagy tanulékony utánézés is hoz létre szép költeményeket.

C) Spontánabb indítékú Révai latin lírája, amelynek művelésére az előbbi külső szempontok kevésbé sarkallták. Elsősorban ezekben a darabokban és az egyéni sérelmeket panaszoló magyar alagyákban tűnik föl költészetének harmadik, modernnek nevezett vonása: az önmaga személyének és tehetségének dédelgető szeretete: „... De tsak ugyan még is valamit gyűjtöttem, | Az adományt épen földre nem temettem. | Tudok anynyit, mivel felebarátomat, | Tartzom segítni én folga társomat. || ... || El ragadott néha Hazám' szeretete, | Édes képzésembenn magasra ültete, | 'S kitsiny erővel is fenynyen emelkedtem, | De ilyly hívságotat magam is nevettem. || ... || Igaz barátságot telylyes bátorsággal | Szeretek, 's tífztelem azt állandósággal: | Engelfzelhetetlen vagyok, 's nem bízhatom, | Ha hívtelenségtől egyfzer meg tsalatom. || Ihol képem, melylyet már előbb is láttál, | Itt erköltsöm véle, itt sorsom, mit vártál. | Esmérzf e már, 's hozzám hajlandóságodat, | Érzed e gerjedni jó akaratotat?” (Magam képe: E. V. 170.)

Mármost ami a mutáló hangváltást, a Révai költészetében mutatkozó disszonanciát illeti: az előzőek alapján ennek kettős forrása lehet. Az egyik: a szertelen mindent-megénekelni-akarás, ami nem ismer megálljt a lapos hétköznapióságok vagy a Blumauer-szerű olesó szellemeskedések és durva moeskolódások előtt sem. A másik: az önérteke tudatára ébredt ennek mohó önérvényesítési vágya, amely eddigi gátjain áttörve természet- és magaszabta határait még nem találta meg, habár néha kompromisszumra kényszerül a társadalmi konvenciókkal. (Vö. a kettős hanggal Révai levelezésében: pattogó önérvényesítés, hódolatos udvariasság.)

2. Révai igazi hazája azonban nem a költészet, hanem a nyelv-tudomány. A vele való foglalkozás, ha megszakításokkal is, de végig kíséri egész pályáját. A Ratio Educationis évében a nyomtatásban is megjelent ABC-s könyvvel egyidőben más tankönyveket is írt — többek között

egy magyar nyelvtant —, bár ezeket nem fogadták el, s így kéziratban maradtak (B. 56).

1795-ben a bécsi Magyar Hirmondó március 20-i számának toldalékában néhány lapnyi cikke lát napvilágot az ikes ragozásról. Akkoriban — az év júniusában — kerül ki a sajtó alól a Debreceni Grammatika, s Révainak, aki márciusban néhány napra Bécsbe érkezik, valószínűleg kezébe kerül a mű kézírata. Ez indíthatja nyelvtani megjegyzései megtételére. Pattogó szenvedélyességgel, szinte riportstílusban vágja oda véleményét, s védelmezi az ikes ragozás jogait: „Teregette! el adattasson, el osztasson, hivatasson, 's több ilyen tsodák úgy-e? Haragszom. De majd azt mondják sokan, haragudjon ő kegyelme, nem gondolunk véle. Még is, ha azt mondanák, haragudjék ő kegyelme, örülnék neki, mert Pázmán, Károlyi, Káldi, Sylvester János, Pesti Gábor után mondanák. — Hát Heltai idejében a Fortunatus Historiájában, meg engesztel higye el, az embert az ajándék, Isten is szereti, ki neki áldoznék. De a mostani Grammatista azt tanítja áldozna! áldozna! Nem érek többre!” (Cs. IV, 276.) Még beletelik néhány esztendőbe, míg majd többre ér, de az már most is feltűnhetik, hogy mennyire otthonos a kérdésben. A cikk egyelőre inkább csak jelzi, hogy Révai nyelvészeti érdeklődése nem aludt el, igazi kibontakozásra azonban majd csak pesti professzorsága idején jut.

Révainak, a nyelvudósának neve a történeti szempontú magyar nyelvészet kezdetivel kapcsolódott össze, de a tüzetesebb történeti vizsgálathoz saját jelene nyelvallapotának megfigyelése vezette. A korabeli nyelvtudomány koronázatlan fejedelme, a bécsi ADELUNG akkoriban (1782.) mondta ki a korszakalkotó elvet, hogy a grammatikus nem törvényhozója a nemzeti nyelvnek, hanem csupán összegyűjti és közrebecsátja a nemzet által kialakított és gyakorolt nyelvi törvényeket (JELLINEK, Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik. Heidelberg, 1913. I, 358).

De ki képviseli a nemzetet? Kinek a beszédéről olvashatók le a nemzeti nyelv egyetemes törvényei? Tulajdonképpen e körül a kérdés körül folyik a XVIII. és XIX. század fordulóján a nyelvújítási küzdelem. A kérdésre háromféleképpen válaszolnak. Vannak, akik az íróknak, vannak, akik magának az öntörvényei szerint fejlődő általánosan beszélt nyelvnek, s végül vannak, akik egy tökéletesebbnek ítélt korábbi nyelvallapotnak juttatják a döntő szót a nyelv szabályozásában. Ma már világosan látjuk, hogy valójában bármelyik tényező kizárása vagy aránytalan háttérbe szorítása egyoldalúságra vezet. Gyakorlatukban még a vitatkozó felek is hallgatólagosan elismerték ezt az elvet. Így Révai is, aki később — részben a túlzó újítók szörnyeszlöött szavain elrettenve, részben nyelvtörténeti tanulmányain föllekesülve — a régi nyelv jogait védi az újítások ellenében, 1783-ban, szerkesztő korában maga is jócskán élt neologizmusokkal. Tőle származnak például a következő szavaink, illetőleg összetételeink: *biztos* (commissarius), *előjel*, *rémetszet*, *tapasztalat*, *könyvtár*, *külváros*, *mestermű*, *művelet*, *természetbúvár* (SIMAI ÖDÖN: MNy VII, 249). A vitatkozó felek frontjának gyors változására jellemző, hogy Révai utóda a Magyar Hirmondó szerkesztőségében Barczafalvi Szabó Dávid, aki hamarosan dühödt purizmusáról és fanatikus újításvágyáról lesz híres vagy inkább hirhedt — ő magyarítja a *koncert*-et *muzsikadalom*-má, az *etiká*-t *erkölcsedelemény*-nyé, az *orthographiá*-t *írásnág*-gá —, kezdő szerkesztő korában inkább az idegen szók pártján áll. Révai álláspontja az ellenkező irányba tolódik el. A féktelen újításvágy nyomán kialakult nyelvi zűrzavart látva elvet keres, amely fedezetet adhatna egy kötelező

érvényű nyelvtani rendszer védelméhez. Így jut el egyrészt a régiséghez, másrészt a rokon nyelvekhez. Bennük keresi az ép nyelvérzék nevelőjét és biztosítékát, a nyelvi rendszer szilárd alapját.

Mindkét ágú tanulmányában vannak elődei vagy legalább mintaképei. A rokon nyelvek iránti érdeklődést nálunk SAJNOVITS JÁNOS 1771-ben Nagyszombatban kiadott Demonstratiója keltette föl, és újabb lendületet adott neki GYARMATHI SÁMUEL Affinitása (1799.). A tüzetesebb vizsgálat kiderítette, hogy hozzájuk képest Révai szinte semmivel sem gyarapította a finnugor nyelvészet kutatási anyagát. Alig van olyan egybevetése, megállapítása, amelyet meg ne találunk az előtte járó hazai és külföldi irodalomban. A SZINNYEI megítélése szerint időálló 27 szóhasonlítása közül 13-nak maga Révai jelöli meg a forrását GYARMATHI Affinitásában, újabb 7 számnév-egyeztetés, s mint ilyen STRAHLENBERG művének (Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm, 1730.) megjelenése óta közkinccse a finnugor nyelvazonosságoknak. Az eredetinek gondolt 4 egyeztetés közül 3 pedig ugyancsak föllelhető GYARMATHINÁL. (Vö.: SZINNYEI: NyK. XV, 248; MUNKÁCSI: Nyr. XI, 433.) A *nyolc* és *kilenc* számnevek összetétel voltát már KÁLMÁR hirdeti Prodomusában (1770.). Az igei személyragok névmási eredetére már SYLVESTER rásejt (MELICH JÁNOS, Révai Miklós nyelvtudománya 30.), FIELLSTRÖM lapp grammatikája (Grammatica Lapponica. Holmiae, 1738.) pedig határozottan lándzsát tör mellette (MUNKÁCSI: Nyr. XI, 445). A finnugor és a török rokonságot már PRAY is megpróbálta előtte egyeztetni.

Még azt sem mondhatni, hogy végérvényesen megrostálta az elődeitől örökölt anyagot, hiszen ismeretes, hogy idegen elemként benne felejtődött rendszerben a humanista nyelvészkedésnek egy általánosan elterjedt hiedelme is: a magyar és a héber nyelv rokonságának állítása (EG. 47). Révainak nem volt, nem is lehetett tiszta képe a hangváltozási tendenciákról (a finnugor magánhangzók fejlődéséről még nekünk sincs!), a hangváltozások oka szerinte az euphonia (MELICH i. m. 38). De SAJNOVITSCSAL és GYARMATHIVAL szemben, akik az egyeztetett rokon nyelvi szavak közti hangtani eltéréseket olykor nem megmagyarázni, hanem eltussolni igyekeznek (SZINNYEI: NyK. XV, 250—1, 263—5), világosan látja, hogy hangfejlődések vannak, még ha nem is tudja megállapítani pontos törvényszerűségeiket és okaikat. SAJNOVITS például a *szem* lapp megfelelőit (*čalbme* és *čal'me*), nem találja elég meggyőzőeknek, maga alkot tehát egy lapp *salme* vagy *szeme* alakot, s csak az ezzel történő egyeztetésben tud tökéletesen megnyugodni (Demonstratio 61). S bár e hibát a gyanútlan Révai is átveszi forrásából (Antiquitates 138), ő a nyelvész feladatát épp abban látja, hogy az eltérő alakok közti távolságot a hangfejlődés közbeiktatásával hidalja át, s amikor ez rajta áll, meg is kísérli. A finn *kolma* ~ magyar *három* típusú megfeleléshez például a következő megjegyzést fűzi: „Vajon miért írt a Halotti Beszéd szerzője *ch*-t a mai *h* helyén azokban a szavainkban, amelyek a lappban szókezdő *k*-val fordulnak elő, hacsaknem azért, mert ez a hangunk akkoriban keményebb, tömörebb hangzású (soni densioris) volt, s majdnem egybeesett a *k*-val?” (Antiquitates 76.)

Azzal, hogy az összehasonlító nyelvészet eredményei és a leíró nyelvtan megállapításai közé összekötő láncszemként beiktatta a régi nyelvemlékek adatait, Révai kiválik elődei sorából, s a történeti szempontú nyelvészet megalapítójává lesz (vö. MELICH i. m. 36—8). E valóban korszakalkotó lépésének értékéből mit sem von le az, hogy például az említett szókezdő $k > \chi > h$

hangfejlődést már GYARMATHI is valószínűnek tartja (MUNKÁCSI: Nyr. XI, 436), vagy az, hogy már SAJNOVITS közli a Halotti Beszédet Demonstrációjában, így akarván megbarátkoztatni az olvasót a nyelvfejlődés gondolatával: hiszen ha a néhány száz év előtti magyar nyelv olyan furcsán-idegenül hat, csodálkozhatunk-e azon, hogy nagyon távolra szakadt lapp rokonaink nyelve olyan sokban különbözik a miénktől? GYARMATHI meglátásától és SAJNOVITS ötletétől egy nyelvemlék tüzetes, szóról szóra, sőt nemegyszer hangról hangra haladó, előre és hátra egyaránt kitekintést nyújtó elemzéséig még nagyon hosszú az út. Erre az útra vállalkozik elsőnek Révai, amikor 1783-ban belefog a Halotti Beszéd magyarázatába (MELICH: MNy. IV, 1, 54), s amikor 1803-ban kiadja az Antiquitatest. Legnagyobb érdeme e munkának nem a nyelv-hasonlító kutatás anyagának gyarapítása — láttuk, hogy e tekintetben szinte mindent készen kapott —, nem is a megrostálása — hiszen sok tévedést is átvett —, hanem a történeti módszer széleskörű alkalmazása: az időbeli egymásutánba rendezett nyelvi tények oksági kapcsolatba fűzése. Az eredmény egy olyan egységes veretű mű lett, amelybe beleépültek a nyelv-hasonlítás, a nyelvemlékkutatás és a nyelvtani rendszerezés addigi megállapításai.

A nyelv történeti szemléletében mintaképpül szolgálhattak számára HERDER nyelvfilozófiai tanulmányai (Über den Ursprung der Sprache. 1772.). Révai is magáévá teszi HERDER organikus történelemfelfogását, s alkalmazza azt a magyar nyelvre. A nyelv élete is csakúgy folyik, mint az egyes emberé: „vagyon annak is gyermek ideje, ifjú kora, férfi állapotja és vénsége” (Versegi Ferentznek... tisztátalan magyarsága 62). A magyar nyelv életében a férfikor „el múlt már”. De nem kell csüggednünk! „A nyelv, ha egyéb akadályok nem hátráltatják, ... ismét föl kaphat s férfi korában lehet” (i. m. 63—4): a XVI—XVII. századra — Pázmány és Zrínyi idejére — tett, letűnt férfikor mintájára kell megújulnia! Így válik a „veneranda Antiquitas” (Ant. 269) az élő nyelv legfőbb normájává, s így bonyolódik bele Révai egy különös ellenmondásba: a történeti fejlődés elvét csak az elmúlt nyelvállapotokra tudja következetesen alkalmazni, a jelenre már nem, a jövő számára meg egyenest ő maga akarja megszabni a fejlődés útját — a „veneranda Antiquitas” irányában. Körömszakadtáig védi az ikes ragozás létjogát (Ant. 162—90; EG. 885—1060), holott az ikes igék eredeti visszaható jellegüket elvesztették, s a nyelv kérlelhetetlenül ki szokta vetni magából a funkció nélkül maradt elemeket. Pedig más kérdésekben éppen az ésszerűségre, a logikára hivatkozva védelmezi álláspontját. A nyelvnek szigorúan logikus voltába vetett hit miatt ragaszkodik a már akkor is archaikusnak ható *Magyarok’ királyok* típusú birtokos jelzős szerkezethez a *Magyarok’ királya* helyett (vö. Ant. 317—22). Mert így hiánytalan a rendszer:

a Magyar’ királya
a Magyar’ királyai

a Magyarok’ királyok
a Magyarok’ királyaik

A jottista-ypsilonista vitában annyira megy a szerinte mindenütt etimologikus — tehát logikus! — ióta védelmében, hogy még a kiejtést is az íráshoz akarja igazítani: *any-ja, lát-ja, ad-ja* (Ant. 297—311: MELICH i. m. 16).

Az ypsilonista álláspont képviselője, VERSEGHY FERENC jól kitapintja Révai gyöngéit, és — a közkeletű felfogással ellentétben —, nem pusztán fonetikai, hanem — részint jogosan — etimológiai alapon is az ypsilon védel-

mére kel (l. bővebben: TERESTYÉNI FERENC: MNy. LIII, 24—5). A nyelv fejlődése kérdésében pedig ő is HERDERE hivatkozva támad (A tiszta magyarság 4—6).

Az ellentétes vélemények mélyén voltaképpen a történeti fejlődésről vallott kétféle fölfogás húzódik meg. Ha a nyelv fejlődésének vizsgálatából kizárunk minden értékelő szempontot, s merőben egymást váltó jelenségeket regisztrálunk — vagyis a fejlődést változássá degradáljuk —, akkor a mindenkori jelen nyelvállapot a fejlődés csúcsa, pusztán azáltal, hogy most éppen ő érvényesül. E szenttelenebb, pozitívizmusba hajló, következetesen történeti állásponthez közelebb esik VERSEGHY nézete. Nem azonos vele, mert VERSEGHY a maga haladás-hitével elképzelhetetlennek tarja, hogy a „közönséges nyelv szokás” kiformálta újabb állapot ne legyen egyben értékesebb is: a magyar nyelv férfikora még előttünk van! (uo. 5—6). A helyesírásban is nyugodtan ráhagyatkozik hát az élő szokásra: úgy írunk, ahogy beszélünk (uo. 23)!

Révai pedagógusabb. A fejlődés mint időbeli egymásután még nem biztosítja szerinte az előrehaladást. Tudatosan és akár a közönséges szokás ellenében is törekednünk kell egy eszményinek felismert nyelvállapot felé. Inkább lemond hát a következetességről — hiszen ha egyszer mögöttünk a férfikor, akkor menthetetlenül vénülünk! —, de a „veneranda Antiquitas”-t mindenképp át akarja menteni a jövőbe.

E tisztázatlanságok ellenére is — amelyek kisebb-nagyobb mértékben minden nyelvészpályát végigkísérnek, mert azóta is minden nyelvészben viaskodik egymással a szenttelenül tárgyilagos nyelvtörténész a szenvedélyesen állásfoglaló nyelvvédővel — Révai nyelvészeti munkássága a szó szoros értelmében korszakalkotó.

Akadtak olyanok is, akik mint a történeti nyelvészet első nagyszabású művelőjét egyenesen GRIMM JAKAB elé helyezték (B. 321; VELLEDETS LAJOS: NyK. XXXVII, 287). Ez bizonyos megszorítások nélkül félreérthető, sőt nyilvánvalóan túlzás (vö. RUBINYI MÓZES: Nyr. XXXII, 57, 134, 195). Igaz, hogy GRIMM történeti szempontú Deutsche Grammatikja csak 1819-ben jelenik meg, Révai pedig már 1783-tól előkészíti, 1799-ben már írja az Antiquitatest, s 1802-ben kiadja az Elaboratior Grammatica első kötetét. Teljesítménye elbírálásakor figyelembe kell venni azt is, hogy kutató munkájában összehasonlíthatatlanul kevesebb írásos nyelvemlék állott rendelkezésére, mint német kollégájának. (A finnugrisztika állandó hátránya az indogermánisztikával szemben!)

Mégsem mondhatjuk nyugodt lelkiismerettel, hogy minden tekintetben őt illetné az elsőség. A nagy német nyelvészhez viszonyítva alapelveiben sok még a tisztázatlanság, sok vonatkozásban még a zsidó grammatika hatása alatt kifejlődött latin humanista nyelvtudomány nyomán jár. De a történeti szempont alkalmazásának jelentőségét ő ismerte fel elsőnek, s e meglátását mindjárt sikerrel hasznosította is a filológiai aprómunka, a nyelvemlékmagyarázat terén (vö. MELICH i. m. 32, 41). Révai úttörő nagyságának bizonyítéka nem is annyira a majdnem másfélezer lapot számláló Elaboratior Grammatica, mint inkább a sorozatnak tervezett Antiquitates Literaturae Hungaricae folytatás nélkül maradt egyetlen kötete (vö. VELLEDETS: NyK. XXXVIII, 287).

A szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudomány kétségtelenül vele kezdődik. Mint a legnagyobb magyar nyelvész tartotta és tartja őt számon az európai tudományos világ. Sok magasztaló nyilatkozat helyett utaljunk itt csak egyre, amely épp a GRIMM testvérek baráti köréből származik.

HUMBOLDT VILMOS vélekedett úgy RÉVAI nyelvtanáról, hogy hozzá foghatóva egy európai nemzet sem dicsekedhet (MNY. XXIV, 202.).

3. Ilyen osztatlan elismerés azonban a halála előtt nem jutott ki neki. Pedig mint ember és mint tudós egész életében küzdött érte. Az édesapjától még kisgyermek korában hallott elejtett megjegyzések a család fényesebb múltjára és az előkelő Révay-rokonságra vonatkozólag, aztán meg a korai árvasággal járó kemény küzdelmek együttesen erősítettek meg benne egy természetével adott feltörni akarást, és kalapálták rá lelkére élete nem egy szakaszán a lecsúszottak és a feltörők kétszeres gögjét. Egész életművében van valami a csak a z é r t i s keserű dacából. Eredményein megérzik, hogy összeszorított foggal, ökölbe zárt kézzel küzdötte ki őket. Nem elégáns, hanem titáni tehetség. A Latinában egyhelyütt ezt írja: „Ingenio solum vindice vita manet”, ami fordítható így is: „Csak a tehetség véd meg a haláltól”; de lehetetlen meg nem érezni benne a *vindex* másik, erőszakosabb jelentését is: „Csak a tehetség áll méltó bosszút a halandóságon!”

Gondoljunk csak a nyilvánosság előtti nyelvtudósi fellépésére! 1795-ben megjelenik egy cikke, amelyet az indulat írat vele. Szinte egyetlen fölfortyanás az a néhány lap: „Teregette! el adattasson, el osztasson, hivatasson, 's több ilyen tsodák úgy-e? Haragszom.” S a cikk vége: „Nem érek többre.” (Cs. IV, 276.) Aztán nyolc év múlva megjelenik az *Antiquitates* és az *Elaboratior Grammatica* első kötete. Ez nőtt hát ki a „haragszom”-ból, mihelyt többre ért rá!

De a harag-magvaknak voltak kevésbé értékes hajtásaik is. A rendbe kerülve sérti a várva várt külföldi tanulmányút elmaradása, annál is inkább, mert másoknak a családi vagyomból telik. Az arisztokrata vagy csupán előkelőbb származású rendtagokkal szemben mutatkozó kivételes bánásmód, a rendi hivatalok betöltésében való előnyben részesítésük érzékenyen érinthette Révait. Az arisztokratákat amúgy is ki nem állhatja. 1785-ben írja Paintnernek: „Hallottam, hogy De Pauli Ur Praefectust keres Gyermekéi mellé. Tudd meg, ha igaz-e, és módját ejtsed, — hogy oda mehessek, a vagy más helyre is valahová, tsak Nagy Urhoz nem. — Meg ütött már a menykő, rettegek tsak árnyékjoktól is.” (Cs. II, 216.)

Barátaival vagy összevész, vagy elhidegülnek tőle. A sok levél meg verses episztola sokszor csak azt igazolja, hogy pályák és célok barátságai kötődnek-oldódnak itt s nem személyeké. De Révai egy-kettőre át tud váltani még az olyan régi, meghitt baráttal szemben is, mint amilyen Paintner. 1785-ben még így ír neki: „Meg ne utáltassa személyemet viszontagságos állapotom: hiszen az előtt is nem szerentsémért szeretttél, hanem jó lelkemért. Frisen légy”. (Cs. II, 205.) — És aztán több mint húsz éves barátság után így ír róla: „Ilyen a német ember... Ő Fő Direktorra lett, ennél fogva kanonokká is — s engem farba rúgott.” (B. 378.) Ezt Mártonfi erdélyi püspöknek panaszolja, talán az egyetlen barátjának, akivel mindvégig zavartalan a kapcsolata.

RIEDL FRIGYES sommásan így jellemzi: Nem szeretett és nem szerettték (NyK. XXXII, 203). Bármennyire a lényegre tapint is ez a megállapítás, igazságtalanok lennénk Révaival szemben, ha csak megállnánk e tény előtt, és nem próbálnánk meg mögéje nézni. Sok keserű csalódás keményítette érzékeny, gyanakvó lelkületét. Mindennél jobban bántotta, hogy élete végéig nem tudott nemes céljai érdekében maga körül egy olyan társaságot összehozni, amelynek ő lehetne a lelke. Egyetemi tanár korában sem sikerül

„iskolát alapítania”. Tragédiája a hadsereg nélkül álló hadvezér, a véka alatt fulladozó gyertya tragédiája. 1794-ben írja: „...tsak Magyar tudhatja, mit érek, | Mástól tekintet mind hijában kérek. | S ha rajta állana, tudom, emelgetne, | Mint jól égő gyertyát, olly helyre tétetne: | Több jó lelkeknek is hol világíthatnék, | S mint a véka alatt, több hasznot hajthatnék!” (Cs. IV, 141.)

A szellemi elhagyatottsághoz járulnak az állandó anyagi gondok: a leg-prózaibb szegénység. Hol szenvedélyes kifakadásokkal, hol csöndes iróniával tudósítja jóakaróit sanyarú helyzetéről. 1800-ban Paintnerhoz: „Annyira szegény vagyok, hogy még reverendát sem szerezhetek magamnak, hogy vele egyéb rongyait eltakarhassam” (B. 273). — Ugyanebben az évben Mártonfinak megadja bécsi címét: „Im Bischofsgassel, beym silbernen Schiff, im 4-ten Stock. Látod, micsoda magasan lakom, kevés jövedelmeim nem engedik, hogy alacsonyabban lakhassam. De jobb úgy magasabban lennem, hogy közelebb érhessem a menyországot.” (B. 275.)

Még egyetemi tanár korában is gondosan be kell osztania az évi 600 forint fizetést — aprólékos gonddal vezetett házi számadásai tanúskodnak róla —, hogy jusson „tobákra, papirosra, könyvkötőnek, alamizsnára, tehénhúsrá aprólékkal, konyhagyertyára, postára, újesztendőre az inasnak, borotválásra és adósságtörlesztésre” (B. 373). Leveleiben sokat panaszkodik a pesti drágaság miatt. Máskor postaköltségre sem futja, s mentegőznie kell, hogy frankó nélkül küldi sorait. Egy másik levelét kesernyés humorral így írja alá: „Révai Miklós, Koldusházi Apátúr és Pusztafalvi Prépost” (B. 376).

*

A h á r o m s z o r s z e g é n y Révait minden belső és külső nyomorával egyre jobban eltakarja a jótékony idő. A jó költő a szakembereken kívül aligha válik valakinek is személyes ismerősévé. Hiszen a legtöbben inkább csak a „nagyok” után nyúlunk, a „jók” után csak akkor, ha egyben a „mieink” is. De a n a g y g r a m m a t i k u s itt él közöttünk. Ő vezeti a kezünket, ha *adját, látját, anyját* írunk, és ha még az ő kedves ikes ígéire is némi gond fordíthatnánk, akkor viszonzásul bizonyára elnézné, hogy *aggyát, látyját* ejtünk. Nyelvtana véleményét ma is kikérjük, ha alaposabban szemügyre akarunk venni egy-egy nyelvi kérdést.

NÉMETHY FERENC

Magyar nyelv-történeti változások vélhető összefüggéséről

I.

I. Mivel a nyelv rendszer, nem alaptalan — és nem is új — az a feltevés, hogy egyidejű, illetőleg az időben párhuzamosan folyó változásai nem egymástól elszigetelten mennek végbe, és hogy kapcsolat lehet az egymást követő változások között is. Az egyes nyelvi jelenségek változását az okság egyirányú vagy kölcsönös viszonya kötheti össze szorosabb-lazább szálakkal; ezenkívül bizonyos változások — esetleg egészen különmemű jelenségek változása — valamely őket megelőző nyelv-történeti esemény eredői lehetnek, jóllehet ez az

esemény önmagában nem, csak más, csatlakozó körülményekkel együttesen volt képes újabb változások irányában hatni. Azonban e nagy általánosságú és éppen ezért alig támadható megállapításon túl már ingó talajra érkezik az a kutató, aki valamely nyelv történeti változásainak oksági szárait akarja felgombolyítani akár a nyelven belül maradvá, akár a nyelvből ki is tekintve. Bármennyire óvatos is, vállalnia kell olcsó tévedések, sőt a tudománybeli felelőtlenség kockázatát. Ilyesfélére vállalkozunk mégis a következőkben abból a megfontolásból, hogy a tudományban nem árthat néha egy kis kaland. Útunk már csak azért sem lesz túl veszélyes, mert többé-kevésbé járt csapáson fogunk haladni.

Nem térünk ki a kérdéskör általános nyelvészeti irodalmának ismeretetésére, mivel nem elveket akarunk alkalmazni a gyakorlatban, nem más nyelvek tényeiből kovácsolt feltevések értékét próbáljuk ki a magyar nyelvtörténet tényein, hanem ez utóbbiakból kiindulva keresünk olyan tanulságokat, melyek talán általánosabb értékű észrevételek szerény téglául szolgálhatnak majd. Ha később utalunk is az általános nyelvtudományban elhangzott valamely véleményre, előljáróban megelőzünk azzal, hogy a magyar nyelvtörténeti kutatásokból vázlatosan előtárjuk azokat a ma is elfogadott megállapításokat, amelyekhez hozzáépíthetünk, illetőleg amelyeknek egyes részmozzanatait meghányjuk-vetjük. Csak azt emeljük ki a szakirodalomból, amihez hozzászólunk.

2. „A tövégi magánhangzókról” című, 1910-ben megjelent dolgozatában MELICH, miután a végmagánhangzók lekopásának módját elemezte, utal arra az összefüggésre, mely szerinte a szóvégi lekopás, a hosszú magánhangzók szóvégi rövidülése, a kettőshangzók egyszerűsödése, valamint a szóbelseji rövid, nyílt szótagok magánhangzói elemének eltűnése között megvan. Ezeket a változásokat ő „egy hangphysiologiai szempont alatt lefolytagnak” tartja (M.Ny. VI, 158). — A felsorolt változások egyikében: a véghangzók lekopásában LOSONCZI egy másik nyelvtörténeti folyamatnak: a labializációnak okát, legalábbis megindítóját látja (NyK. XLIV, 401—6). „Az ő-zés története” című, nevezetessé vált dolgozatát ezzel fejezi be: „az ő-zés kezdetét szóvégi magánhangzóink redukálódásában, végső okát pedig a magyar hangsúlyviszonyokban kell keresnünk” (i. h. 406). — A hangsúlynak a hangtörténeti szerepét később GOMBOCZ is említi a „Nyelvtörténeti módszertan”-ban: „A mennyiségi változások rendesen minőségi változásokkal társulnak” — írja, s a véghangzók eltűnését mennyiségi redukcióval együtt fellépő nyomatékgyengüléssel magyarázza (17). Ezenkívül GOMBOCZ szerint a nyelvfejlődés egyes korszakaiban végbement hangváltozások — mivel a nyelv hangrendszere egyszersmind begyakorolt artikuláló mozgások rendszere is — fonetikai rokonságot mutatnak, s „többé-kevésbé zárt rendszert alkotnak” (i. m. 20). Ebben a vonatkozásban GOMBOCZ felsorolja azokat a változásokat, melyeket imént MELICH tollából ide idéztünk, de a sort megtoldja még — anélkül, hogy ezt megmagyarázná — a nyíltabbá válással. Mindeme „bizonyos tekintetben párhuzamos változások” szerinte „egy közös okra, a kiejtés alapsajátságainak megváltozására, az artikuláció-bázis¹ lazulására vezethetők vissza” (i. m. 20—

¹ Az „artikulációs bázis” fogalmát gyakran használták fel arra, hogy számos egyébként magyarázatlan hangváltozás mögé állítsák magyarázat gyanánt. Azonban maga a fogalom homályos. Kitűnik ez Losonczi figyelemre nagyon méltó dolgozatából, melyben többek között e kérdés irodalmát ismerteti (Hangtörténeti alapkérdések: Nyr. XLVII, 13, 62, 116, 151). Ő maga — e fogalomnak nemcsak fiziológiai, hanem lélek-

1). A közös oknak ez az impozáns, de túl sokféleképpen értelmezhető megfogalmazása kevesebbet mond, mint a hangsúly szerepének az előbbi számbavétele. Maga GOMBOCZ arra int idézett munkájának más helyén, hogy „bonyolult jelenségekkel szemben nem az okok egységét, hanem az okok összetettségét kell magyarázó elvnek felvenni. A szabályos hangváltozás is ilyen összeszövődött okok okozata; az éghajlat hatása, nyelvkeveredés, műveltség fejlődése, változása, s ezzel együtt a beszélő ember lelki és testi szervezetének megváltozása idézi elő a hangváltozást; de az eredményben már hiába keresünk az egyes összetevő erők hatásának nagyságát és irányát” (23).

Az eddig érintett — vagy nem is érintett — tüzetes részletmegfigyelések, más irányú munkálatok morzsái — vagy nagyobb általánosságú megjegyzések, odavetett gondolatok azután egyidejűleg LOSONCZI és LAZICZIUS dolgozatában kerekednek egy sajátos szempontból végiggondolt egészé. LAZICZIUS (A fonológjáról: MNy. XXVI, 18—30) szerint „az ómagyarban az intenzitás körül zajlott le minden jelentős esemény” (i. h. 25). Arról szólva, hogy valamely fonológiai funkciózavar rendszerint nem marad elszigetelten, megállapítja: „Ha az intenzitásban áll be eltolódás, akkor annak hatása megnyilvánulhat a sajtóhang-, illetőleg a nyílásfok-képzet funkciózavarában is” (uo.). Az, hogy a névutók raggá válásukkor illeszkednek, intenzitáscsökkenéssel és ezáltal a magánhangzó „sajtóhang-képzeté”-nek az elvesztésével magyarázható: más szó intenzitáskörébe került át az egykor önálló nyelvelem (i. h. 26). LAZICZIUS a véghangzó-lekopás sokféle magyarzatát — melyeknek helyt ad — az intenzitáscsökkenés fogalmába öleli, mint fő okba. „Itt csak azt kell kiindulási pontnak elfogadnunk — írja —, hogy a maximális intenzitású első szótaggal szemközt az ó-magyarban sőt már az ős-magyarban is az utolsó szótagra esett a szóintenzitás minimuma” (i. h. 27). Megjegyezzük, hogy nincs okunk kételkedni a LAZICZIUSTól megjelölt kiinduló pontban; a legújabb kutatások is megerősítik véleményét (vö. ITKONEN: NyK. LVI, 3—12). — A továbbiakban LAZICZIUS utal LOSONCZINAK már említett kutatásaira, melyek eredményeképpen kiderült, hogy a magyar hangsúlyviszonyok, a véghangzó-lekopás és a labializáció az ok—okozat láncszemeiként csatlakoznak egymáshoz; ezután megkísérli, hogy a nyiltabbá válást is az intenzitás-viszonyokkal hozza összefüggésbe; végül — utalásszerűen — az összefüggések e körébe vonja a kettőshangzók egyszerűsödését, a hosszú magánhangzók megrövidülését és a második rövid nyílt szótagi kiesést is (i. h. 29—30).

A másik jelentős — a mi szempontunkból talán legfontosabb — munka azok közül, melyek bizonyos magyar hangváltozások összefüggését keresik, LOSONCZÉ (Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai. 1930.). Nyelvünk magánhangzóinak nagyarányú átalakulását a hangsúlyviszonyokból: „a szóhangsúlynak az első szótagon való megállapodása”-ból vezeti le. Ez a hangsúly okozta a magánhangzós szóvég különböző gyengüléseit (monoftongizáció, rövidülés, sorvadás); a véghangzó-sorvadás okozta a labializációt; a felső nyelvallásúvá zárult szóvégi magánhangzóknak a formansok előtti helyzetbe való analogikus átterjedése (valamint az e helyzetben ott volt, nyiltabb hangok ellenállása) okozta azt az ingadozást, mely — szerinte — végül is a nyiltabbá váláshoz

tani vonatkozásait is hangsúlyozva — a hangtörténet egyik „alapkérdés”-ének tekinti az artikulációs bázisnak mint tényezőnek a figyelembe vételét. Az artikulációs bázis változása szerinte a beszélő szervezet „hajlamainak” (i. h. 18), „diszpozíciói”-nak (i. h. 62), „készségének” (i. h. 64) a változása.

vezető analógiasorozatot gördítette útjára (i. m. 8; vö. még ugyanó: Nyr. XLVII, 154—5). A tövégek gyengülésére vezet vissza LOSONCZI a szóbelseji magánhangzó-kiesést is (uo.); erre majd megfelelő helyen még visszatérünk.

3. A kikerekedő kép, melynek vázlatát MELICH adta, részleteit pedig LOSONCZI és LAZICZIUS dolgozták ki, a magyar hangsúlyviszonyokkal való összefüggésében ábrázolja a véghangzók lekopását, a szóvégi magánhangzó-rövidülést és monoftongizációt, a második nyílt szótagi magánhangzó-kiesést, a labializációt, a nyiltabbá válást; távolabbról ide vonódik a névutók formanszá válása is. (Vö. még BÁRCZI, Hangtört. 74.)

Legújabban BENKŐ LORÁND megállapítja, hogy a nyelvi változások okai közül a hangváltozásokéi a legbonyolultabbak (Magyar Nyelvjárástörténet 12). Az úgynevezett kombinatorikus hangváltozások szerinte „rendszerint két okra mennek vissza: egy részükben képzettársítási oka van a változásnak (hasonulás, elhasonulás, analógia stb.), ezek az asszociatív változások; másik részükben a változást a kérdéses hang fonetikai helyzetével együtt járó fonetikai okok hozzák létre (nyílt vagy zárt, hangsúlyos vagy hangsúlytalan szótagban, szó elején vagy a szó végén stb. előforduló helyzet), ezek a helyzeti változások. Az asszociatív és a helyzeti változások elkülönítése persze nem lehet merev, mivel e két változástípus több ponton érintkezik egymással.” (Uo.) BENKŐ e két ok jelenlétét keresi, és egyiküket vagy másikukat ki is mutatja a magyar hangtörténet több jelenségének tárgyalásában (pl. i. m. 92, 94, 100). Így — többek között — a hangsúly erős nyújtó hatásával magyarázza az újmagyar kori diftongizációt (i. m. 96).

Azonkívül, hogy a LAZICZIUSTól, LOSONCZITól vázolt képnek egyik-másik eleme önmagában is homályos vagy vitatható (vö.: BÁRCZI, Régi magyar nyelvjárások 8; Hangtört. 37—8; stb.), van még néhány olyan fogyatékosága, amely a módszer kényszerű egyoldalúságából, a keret kénytelen szűkességéből adódik. Az egyik körülmény, melyet ebben a vonatkozásban megemlíthetünk, az, hogy az érintett észrevételek a nyelvi változásoknak szinte kizárólag immanens vizsgálatából fakadtak: a kép nem gazdagodott a magyarázati lehetőségeknek abból a köréből, amelyre többek között GOMBOCZ utalt, amikor az okok összetettségéről írt (l. előbb). Igaz, a művelődési tényezőkről (vagy éppen az éghajlat hatásáról) és más, hasonló, nyelven kívüli körülményekről, mint a részletekbe hatoló magyarázat megbízható eszközeiről valószínűleg még sokáig le kell mondanunk.

A hangváltozások összefüggését latolgotó vizsgálatoknak egy másfajta fogyatékosága abból ered, hogy még hiányoznak a nyelvtörténet bizonyos részletkutatásai. Amíg nem áll rendelkezésünkre több, sok olyan megállapítás vagy legalább feltevés régi nyelvjárási jelenségek területi gyökereire vonatkozólag, mint aminőket BÁRCZI és BENKŐ nyújtott, addig nem tudjuk komolyan számba venni a nyelvjáráskeveredést, pedig ez is változások megindítója lehet a keveredett állományban (vö. GOMBOCZ: i. h.). Továbbá szükségesek volnának olyan részletkutatások, amelyek következetesen számolnak a változások reciprocitásával, a reciprok analógiával. Ez a jelenség — PAIS hívta fel rá a figyelmet — legszorosabban tárgyunkhoz tartozik: „ha valami hangváltozás lehetséges és megtörténik, rendszerint lehetséges és valóban meg is történik az ellenkezője is” (PAIS: MNyTK. 78. sz. 14). Szembe ötlő esete ez annak, hogy a változás változást szül. (Vö. még BENKŐ, Nyjtört. 15.)

A következőkben előadandó fejtegetések nem felelnek meg az előbb megjelölt igényeknek. Sőt még csak nem is módosítanak érdemlegesen a MELICH,

LOSONCZI, LAZICIUS nevével jelölhető képen. Többnyire keretén belül mozogva, a nyilván összetett okszövevényből az okságnak csak egy-egy szálát fürkészik.

II.

1. Abból indulhatunk ki, amit PAIS ír az „Írányelvek”-ben, felelve a 2. szakasz címeként föltett kérdésre: „Mi a hangtörténet?” Erről — többek között — ezt olvashatjuk: „Azt vizsgálja, hogy a magyar nyelv történeti életének folyamán miképpen módosulnak egyes hangok vagy hangcsoportok. Tudnunk kell, hogy hangcsoporton a hangoknak nemcsak fonetikai kombinációját értjük, hanem a képzetjelentő szavakat és a viszonyjelentő szószerkezeteket, szintagmákat is egészen a mondatokig. T. i. a hangváltozások jelentékeny része ezeknek az összetettebb, felsőbb rendű nyelvelemeknek a keretében, a bennük kiváltódó hatások következtében megy végbe, vagyis nem egyszerűen hangtechnikai tényezők eredője.” (MNyTK. 78. sz. 2.)

A hangváltozást eredményező hatások kiváltódásának és az egyes hangváltozások végbemenetelének keretét adó, összetettebb, felsőbb rendű nyelvelemek közül most a szólamra fordítjuk figyelmünket. Ezen az úton való elindulásul idézzük BALASSÁT: „a szólamok alakulásának vizsgálata rendkívül fontos, mert ettől függ . . . a nyomaték eloslása az egyes szótagokon” (NyK. XXI, 407). Ő megvizsgálván a szólamok alakulását, erre a megállapításra jut: „Egy szólamba az egymás mellett álló s egymásra vonatkozó mondatrészek tartoznak, melyeket az első szótagnak nagyobb nyomatéka kapcsol össze” (i. h. 427). „A szólam első tagja rendszeren elsőrendű nyomatékot kap. . . A második és minden utána következő páros számú helyen álló szótagra negyedrendű, a harmadikra s minden utána következő páratlan számú helyen álló szótagra harmadrendű nyomaték jut.” (I. h. 427—8.) (Másodrendű nyomatékúnak BALASSA a hosszúnak induló, de megszakított szólamnak a megszakító szünet utáni, újra kezdő szótagját mondja.) HEGEDŰS LAJOS (Pais-Eml. 99) bírálja a szólamdinamizmusnak ezt a merészen egyszerűsített ábrázolását. Kutatásában arra az eredményre jut, hogy a szólam „dinamikus, melodikus és ritmikai egység” (i. h. 108). Hogy nem minden szólam alakul úgy, mint BALASSA gondolta, az nem gátolja azt a szándékunkat, hogy a továbbiakban BALASSÁRA és HEGEDŰSRE egyaránt építsünk.

Ezután idézzük HORGERT: „A szó nem a szótárban, hanem a mondatban él, s . . . a mondat nem szavakra, hanem szólamokra oszlik” (NyF. 65. sz. 11). Ez a gondolat mottója lehetne a továbbiakban előadandóknak.

Nem ellenőrizhetjük, hogyan alakultak a mondatszakaszok: a szólamok az ős- vagy az ómagyar korban, de azt nyugodtan feltehetjük, hogy e korok magyarjai már nagyon-nagyon távol voltak attól a kezdetleges állapottól, amelyben még szinte minden szónak praedicatív ereje volt, és ez az erő a dinamikus hangsúlynak a szavakra széjjelkülönülő lüktetésében is megnyilvánulhatott. Vagyis a mai szólamalkotás — lényege szerint — több évezredes örökség lehet, annál is inkább, mivel a szólam alakulásában (figyelmen kívül hagyva azt, hogy a mondatnak éppen mely szavai melyik szólamba tömörülnek: ez nem tartozik a szólam lényegéhez) tartalmi mozzanatoknak csak alárendelt szerepük van (vö. ezzel kapcsolatban HEGEDŰS: i. h. 108), és ezért a magyar mondat szerkezeti változásai sem hathattak rá jellegformáló módon.

2. Mindezt figyelembe véve, bizonyos mértékben fikciónak kell tekintenünk az „abszolút szóvég”-nek a magyar hangtörténetben használt fogalmát.

Az az erős nyomatécsökkenés, amellyel — illetőleg amelynek velejáróival (vö. többek között LAZICZIUS: MNy. XXVI, 27; utóbb BÁRCZI, TihAl. 71—3, Hangtört. 15) — legtermészetesebben magyarázhatjuk a szóvégi magánhangzók eltűnését, voltaképpen nem mindig, minden egyes szó végén jelentkezhetett, hanem a szólamok: a „fonetikai szó”-k végén. Viszont nyilvánvaló, hogy az egyes szavak ritkábban szerepeltek szólam végén — hogy azután ilyen helyzetben a nyomatécsökkenés hatékonyan hozzájárulhasson az illető szóalak véghangzójának lekopásához —, mint nem a szólam végén. El kell ismerünk ezt, mihelyt föltesszük, hogy az elhangzott szólamok többsége nem egyetlen szóból állt. Ezt pedig föltehetjük.

Tehát megfontolandó, hogy a mondatban — figyelembe véve a hangsúlyviszonyokat, a szüneteket és a hanglejtést — a hangtörténet számára nem annyi „abszolút szóvég” volt, ahány szó, hanem annyi, ahány szólam. Az *utu rēā* kifejezésben az *utu* véghangzója fonetikai szempontból ugyanabban a helyzetben van, mint valamely négy szótagú szó második szótagbeli magánhangzója. Ezért a hangtörténeti kutatásban esetleg e z az *u* bizonyos szempontból nem is tekinthető „abszolút szóvégi helyzet”-ben levőnek. Csak szótári, fiktív véghangzó.

Így tehát az abszolút szóvégi helyzetnek, mint hangtörténeti magyarázó mozzanatnak a hatóköre bizonyos mértékben megszűkül. Hogy felső nyelvállású magánhangzóink éppen a szóalaktani értelemben vett abszolút szóvégi helyzetben koptak le, az tapasztalati tény; de e tényben maga a szóvégi helyzet csak részben ok (mármint egybefoglalója több oknak: a nyomatécsökkenésnek és velejáróinak). Ok, amennyiben az egyes szóalakok vége néha — vagy mondjuk ezt: gyakran — egyszersmind „fonetikai szóvég”-ként: szólamvéggként is szerepelt a beszédben.

Igaz, a tővégi, illetőleg a formansvégi magánhangzók felső nyelvallásúvá zárulásához, majd eltűnéséhez elegendő lehetett volna önmagában az a körülmény is, hogy az egyes szavak, szóalakok szólam végén is megfordultak időnként a beszélők ajkán. A változás innen, a szólamvégi szereplésből indulhatott, majd tovább lendíthette és végbe vihette az analógia. Nem kellene további indítékokat, összefüggéseket keresnünk, de ha ilyesmi önként kínálkozik, akkor azt is figyelmünk körébe kell vonnunk. Kínálkozik: a régebben Horger-törvény néven emlegetett, úgynevezett kétnyíltszótagos tendencia. (Rövidség céljából ezentúl így nevezzük: „nyíltszótagi kiesés” vagy csak „kiesés”).

3. Amennyit az abszolút szóvégi helyzet történeti hangtani magyarázó értéke veszít azáltal, hogy e szóvégi helyzet nem mindig egyszersmind szólamvégi helyzet, annyit viszont nyer is azáltal, hogy e szóvégi helyzet — a mondatban, illetőleg a szólamban — néha megfelelhet egyszersmind annak a helyzetnek, amelyben megtörténhetik a második nyílt szótagi kiesés. Más fogalmazásban ezt is mondhatjuk: Ha a nyomatéknak nem a szótesten, hanem a szólamtesten való eloszlását vesszük bizonyos hangtörténeti magyarázatok alapjául, akkor ezáltal egyfelől csökkentettük azoknak a szótagoknak a folyamatos beszédbeli számát, amelyekre föltehetjük a legnagyobb mértékű: az utolsó szótagra jellemző nyomatécsökkenést (s ezzel a véghangzólekopás lehetőségét), hiszen kevesebb szólamvég van a beszédben, mint szóvég; másfelől azonban megszorítottuk azoknak a szótagoknak a számát, amelyekre föltehetjük a főhangsúlyos (szólamkezdő) szótagtól számított minden páros számú szótagban esedékes nyomatécsökkenést, — vagyis e szemléletünkkel elvileg az eddiginél több szótagot tekinthetünk olyan helyzetben levőnek, melyben —

tisztán fonetikai szempontból nézve a dolgot — megtörténhetnék a második (harmadik stb.) nyílt szótagi kiesés.

Hiszen e nyílt szótagi kiesésben sem tanácsos szavak, szóalakok kizárólagos magánügyét látnunk. „Sok magyar szó (és fonetikai szólam)¹ belsejének nyílt szótagjából kiesett az *i* hang” — írja HORGER (NyF. 65. sz. 11), és az *esztenő, szomjú, ifjú, dejszén* (< *de hiszen*), *ergye* (< *erigy el*) stb. alakokra hivatkozva megállapítja, hogy az *i* hang „nemcsak etimológiai, hanem fonetikai értelemben vett szó belsejéből is” kieshetik (i. m. 6). Mivel a nyílt szótagi kiesés — akárcsak a véghangzók eltűnése — elsősorban fonetikai természetű jelenség, gyökereit nem annyira a szótári értelemben vett szóban, szóalakban kereshetjük, mint inkább a „fonetikai szó”-ban: a szólamban — azaz végül is persze magában a beszédben.

Ebből az következik, hogy a nyílt szótagi kiesés gyakran hozzájárulhatott a véghangzók eltűnéséhez. A TA.: *kue/ kut* előzményeként felvehető **ki/ü/βēsü kudu* (?) szerkezetben, vagy a TA.: *zilu kut* szerkezetben, illetőleg egyéb, akár alkalmibb, de hasonló fonetikai helyzetet teremtő szókapcsolatokban — akár összetételeknek számítanak, akár nem — a nyílt szótagi kiesés is elemézthette az egyes (jelen példáinkban jelzőként szereplő) szóalakok véghangzóját. Ezeknek a hangoknak a fonetikai helyzete bizonyos mértékben megfelel a *malina, szērēda, *bukurot* kiesendő magánhangzója fonetikai helyzetének (vö. HORGER i. m. 6). Ilyen esetekben a szóvégi és a szóbeljei magánhangzó csak abban különbözik további sorsa szempontjából, hogy ez utóbbinak a fonetikai környezete mindkét oldalon anyagilag is állandó: a *malina*-beli *i* éppen a *mal* és a *na* hangkapcsolatok közül esik majd ki, nem máshonnan; viszont a szóvégi magánhangzó fonetikai környezete — egyik oldalról — nem állandó, mivel utána bármely hanggal kezdődő szó következhetik a szófűzés pillanatnyi szükséglete szerint.

Ez a körülmény az egyik gátja annak, hogy a nyílt szótagi kiesés szabadon érvényesülhessen a szólamban. A fonetikai környezet anyagi állandósága fontos, hiszen egy hangváltozás — általában — csak tartósan meglevő, sokszor reprodukált hangsorban, vagyis leginkább egy lexikálisan létező alakulatban léphet fel. (Nem vonatkozik ez a hanghelyettesítésre, mely nem a nyelvben megy végbe, hanem valamely szónak a nyelvbe jutása által.) Viszont a több szóból álló, szólamot alkotó hangtestület többnyire nem nyelvkészletli tény, alkalmi születésének pillanata után elenyészik. Ezért a voltaképpen a szólam hangsúly-, illetőleg szótagviszonyainak ritmikájában gyökerező nyílt szótagi magánhangzó-kilökés tendenciája az újból és újból reprodukált szó testén telepedik meg. Tiszteletben tartva a magában ejtett szó fonetikai, nyomatéki felépítését, a magánhangzó úgy tűnik el, mintha a szó lökte volna ki magából. De nem mindig! Miként az előbbi példákkal kapcsolatban feltettük, eltűnhetett a kiesés jegyében a szóvégi magánhangzó is. Azok a szótag-sorok, amelyek fonetikai felépítésüknél és együttesük kellő állandóságánál fogva alkalmat adtak a nyílt szótagi kiesésre, gyakran túlterjedhettek egy-egy szó határára. A teljesen alkalmi és a teljesen állandó szótag-sorok közötti átmenetekre gondolhatunk: olyan szótag-sorokra, melyek lazább-szorosabb összetételeket, bizonyos mértékig állandó vagy legalábbis gyakran előforduló szókapcsolatokat testesítettek meg — természetesen valamely szólam határain belül. Az ilyen, gyakrabban reprodukált szólam vagy

¹ Az én kiemelésem.

szólamtöredék képes volt arra, hogy biztosítsa a majd kiesendő hang fonetikai-anyagi környezetének gyakori újrateremtését, s ekkor a kiesés a szóhatároktól függetlenül is megtörténhetett.

A fonetikai-anyagi környezet állandóságának legbiztosabb órhelye persze a szó. Azonban a beszédben szó és szólam gyakran egybeesnek. Például minden egy szóból álló mondat egyszersmind egyszavas szólam; többszavas mondatokban is helyet foglalhatnak egyszavas szólamok; a felsorolás szavai szólamok is. Valószínűleg az efféle egybeesések melegágyában kelt életre a második nyílt szótagi kiesés tendenciája, hogy azután ilyen módon egyes szavakhoz, szóalakokhoz tapadva és analogikusan más, hasonló fonetikai alkatú szavakra is átterjedve kiterbélyesedjék.

A nyíltszótagi kiesés tendenciájának a szólamban, illetőleg egy megfelelő szólamtöredékben való szabad garázdálkodását persze nemcsak a hanganyagi környezet szóhatáron kívüli állandóságának hiánya korlátozta, hanem a szavak, szóalakok funkciója is. A szóalak fogalom- és viszonyfelidéző képessége általában nem könnyen eshetik áldozatául a hangtest oly nagy mértékű torzulásának, illetőleg csonkulásának, aminőt például — bizonyos szókapcsolatokban — valamely szó első szótagbeli magánhangzójának vagy — ismét csak például — kéttagú szavak bármelyik magánhangzójának hirtelen elvesztése jelentett volna. Hiába tisztos múltú és gyakran használt kifejezések ezek: *gyalogút, koczikas, szarufa, ez idő[ben]*, azért mégsem válhattak ezekké: *gyalgút, kocskas, szarfa, ezdő[ben]* (de vö. mégis: *esztendő*), mivel az önálló szóként is élő, illetőleg más kapcsolatokban is használatos *gyalog, kocsi, szaru, idő* alakokhoz fűző asszociáció ezt nem szívesen tűrte volna (vö. ezzel kapcsolatban PAIS: MNyTK. 78. sz. 16). De ha „kedvező pszichológiai viszonyok segítették, a szónak e rövidebb alakja úgy meggyökerezhetett a tudatban, hogy itt-ott más helyzetben s önállóan is fenntartotta magát” — írja HORGER a nyelvjárási *jéd* (< [*megj*]jéd) alakra hivatkozva (i. m. 10—11). Arról, hogy mik lehetnek az említett „kedvező pszichológiai viszonyok”, talán a következőket mondhatnók. Az etimológiai és grammatikai képzetsorok tagjai összetartozásának minél teljesebb hangtestbeli kifejezésére és megőrzésére irányuló lélektani erőlködés csak akkor hátrál meg a hangtörténet mozgalmi elől, amikor az egyes alakváltozatok, illetőleg asszociációs rendszertagok mindegyike azonos mértékben, illetőleg egymással vetekedve vesz részt a nyelvhasználatának forgalmában. A használat gyakoriságában — amire, mint számottevő körülményre PAIS hívja föl a figyelmet (MNyTK. 78. sz. 16) — így vetélkedik az alanyeset a többi esettel vagy az alapszó egyes származékokkal. Ekképpen diadalmaskodhatott a hangtörténet a nyelv jelentéstani érdekeinek erőin, amikor megteremtette a *szaru ~ szarvas, ló ~ lovat* alakviszonylatokat (vagy — éppen a nyílt szótagi kiesés közreműködésével — az *inget, ingek* stb. alakokat, melyekből az *ing* elvonódott). Az efféle viszonylatok különmemű tagjainak funkcionális terheltségbeli, azaz a beszédben való előfordulásuk statisztikai száma szerinti, viszonylagos egyenlőségéhez mérten szegényesnek tetszik bármely szókapcsolat lexikális, forgalmi-statisztikai értéke, ha az illető szókapcsolatban szereplő egyik s z óéval hasonlítjuk össze (kivételek persze a frazeológiai kapcsolatok egyike-másika). Ezért — vagyis voltaképp a szófunkció tiltakozása miatt — nem tudott egy *gyalgút* forma megteremni a *gyalog* mellett. Az utóbbi sokkalta többször fordult meg a beszélők ajakán, mint az előbbi. De elég, hogy a kiesés fonetikai ágyául felsorakozó, külön szavakba tartozó nyelvelemek valamely okból: hangtörténeti elválkozás

vagy jelentéselhomályosulás miatt elveszítsék asszociatív kapcsolatukat az egyébként, más szófűzésben is előforduló megvalósulásukkal, és máris megtörténhetik a hangzövetés. Így lett az *uruszág*-ból *ország*, s ez történt nem egy tulajdonnévben: *Sárfőmézadó* (*Sárfímizadó*) > *Sárfimizdó*, *Szikaszó* > *Szikszó*, *Boraszó* > *Borszó* stb. (PAIS: MNyTK. 78. sz. 9 és MNy. VIII, 391—401). Sőt a kiesés meg is előzheti, okozhatja a jelentések elhomályosulását, mint ezekben a példákban: *asztán* (~ *osztán*); *alsó*, *felső*, *innenső* stb. — Azt, amit a HORGERTŐL csak érintett „kedvező pszichológiai viszonyok”-ról az előbb mondtunk, BENKŐ szavaival erősíthetjük meg. A nyelvjárási jelenségek nyelvi terjedésével foglalkozva BENKŐ ezt írja: „Kedvezőtlen körülmények számíthat például, ha a jelenségnek nincs elegendő asszociatív érintkezési lehetősége; ha vele párhuzamosan nem keletkeznek a nyelvben más eredetű, de ugyanolyan vagy igen hasonló nyelvi fejlődményt létrehozó változások” (Nyjtört. 13). Továbbá: „Kedvező körülménynek számíthat például, ha a jelenségnek nagy az asszociatív érintkezési lehetősége; ha vele párhuzamosan más eredetű, de ugyanolyan vagy igen hasonló nyelvi fejlődményt létrehozó jelenségek keletkeznek a nyelvben” (i. m. 13—4).

De térjünk vissza a magánhangzó-kiesésre. HORGER a szóhatáron túlterjedő hangtestből eredő nyílt szótagi kiesés példáit az összetételekben keresi, és a kiesés feltételül azt jelöli meg, hogy az összetétel némileg elhomályosuljon (i. m. 6). Fogalmazásából látszólag az következne — amit ő maga sem vall —, hogy a kiesés végül mégiscsak *s z ó f o n e t i k a i* jelenség, hiszen az összetétel is *s z ó*. Azonban példái között jócskán szerepelnek olyan szókapcsolatok, melyek nem összetételek, vagy pedig szervesen összetételek; s még ha mind összetételek volnának is, ez sem bizonyítaná azt, hogy a nyílt szótagi kiesés — indítékainak mezeje szerint — szófonetikai jelenség. (Kérdéses, hogy a hang, a szótag és a szólam, illetőleg a mondat fonetikáján kívül van-e még szófonetika is.)

Ha hívek maradunk a nyelv hangtani egységeinek a jelentéstani egységektől való jogos és alapos — nem csupán elvi — megkülönböztetéséhez, akkor el kell ismernünk, hogy a nyílt szótagi kiesés (éppúgy, mint a véghangzók eltűnése) nem a szó, e „kétarcú lelki entitás”, hanem a szólam birodalmába tartozik; eredetét s okait itt kell keresni. Más dolog az, hogy — mivel a nyelv nem csak hangzás — e dinamikai és ritmikai fogantatású mozgalom nem tudott szabadon érvényesülni; nehezen és alig bírt kisiklani a szó vasmarkából; érvényesülésének mezeje, szabályainak talaja a szó lett.

Rámutatunk, hogy kedvező szólamfonetikai körülmények között a nyílt szótagi kiesés beleavatkozott a szóvégi sorvadás dolgába, áldozatokat szedett az egyébként is halálra ítélt magánhangzók közül. Ennek a jelenségnek egyik sajátos esete az ómagyar korban formanszá váló névutók előtti helyzetben tapasztalható. BÁRCZI megállapítja, hogy a fiatalabb ragok mássalhangzós végű tövekhez akkor tapadtak hozzá, amikor a szóvégi sorvadók már eltűntek, mert ezeknek a magánhangzóknak e formansok előtt nincs nyomuk (Hangtört. 63—4). BÁRCZI szerint „a kétnyíltszótagos tendencia ugyan elpusztította volna őket, de alig hihető, hogy csökevényeik ne maradtak volna nyelvemlékeinkben” (uo. jegyz.). Némelyik rag előtt, némely nyelvjárásban talán megmaradt a végmagánhangzó, éppen azért, mivel a névutóból lett rag előbb csatlakozott a szóhoz, mintsem a véghangzó lekopott volna, sőt ez megőriztetvén, nyíltabbá is válhatott: 1236: „et descendit ad *yhoulligotora*” (MTörtEml. I, 14; vö. KUBÍNYI: MNy. II, 335—6). Amit itt a szóvégi sorvadás

el nem pusztíthatott, azt azután a nyílt szótagi kiesés vitte el. A *-nec* Anonymusnál még nem illeszkedik: *Oundunec* stb., és igen kérdéses, hogy az effélékben előbb történt-e meg az illeszkedés, mint a tövéghangzó kilökése.

A nyílt szótagi kiesés nemcsak a sorvadásra, majd eltűnésre ítélt szóvégi magánhangzókat irtotta — ott, ahol erre okot adtak a szólam szótagviszonyai, és módot engedtek egyéb, már érintett körülmények —, hanem tudvalevőleg a szóbelseji helyzetbe került tövéghangzókat is. Nyilván erre gondolt LOSONCZI, amikor ezt írta: „A többi magánhangzóváltozások közül valószínűleg kapcsolatban van a tövégek gyengülésével s az ezzel járó hangzolekopással a számos szavunkban bizonyos fonetikai feltételek mellett történő hangzókiesés is, mely éppen a tövégi magánhangzók körében volt igen nagy terjedelmű” (Az ómagyar nyelv 8). — BÁRCZI megállapítja, hogy a ma többalakú, változatlan igetövek egykori teljes alakjából — testes rag és képző előtt — a két nyílt szótagos törvény értelmében esett ki a tövéghangzó: **látanak* > *látnak*, **nézének* > *néznek* (Szóalaktan. Egyetemi jegyzet 41—2). Az is lehetséges, hogy ez utóbb említett esemény — némely igében, némely nyelvjárásban — megelőzte az illető igetövek abszolút szóvégi magánhangzójának pusztulását. Ha megelőzte, akkor ez — az analógia erejével — csak siettette az abszolút szóvégi eltűnést.

4. Miután a szólam fényében rámutattunk a végmagánhangzók eltűnésének és a nyílt szótagi magánhangzó-kiesésnek bizonyos érintkezésére, a következőkben jelölhetjük meg a két jelenség rokonságát: 1. közös ok: a magyar hangsúlyviszonyok; 2. közös zsákmány: ugyanaz a magánhangzó esetleg mindkét veszedelemnek ki lehetett téve; 3. azonos hatás: a pótló nyúlás (vö. BÁRCZI, Hangtört. 50, 58). Az első a legfontosabb. „A kiesés nyilván a hangsúlynak tulajdonítható” — írja BÁRCZI —, „a dinamikus hangsúly után ugyanis erős intenzitáscsökkenés áll be, melynek a nyíltszótagbeli rövid magánhangzó áldozatul esik. Valószínű tehát, hogy amióta van dinamikus hangsúly a magyarban, ilyen magánhangzókieésések mindig voltak. Ezzel azért még a jelenség kezdetét nem tudjuk meghatározni, mert nem tudjuk, hogy a magyar hangsúlyviszonyok hogyan alakultak a történelem előtti korban, de valószínű, hogy a finnugor nyelvekben volt nyomatéki hangsúly (ma valamennyiben van), tehát a magánhangzó kiesések már a finnugor alapnyelvben is elképzelhetők, különben minden finnugor nyelv bőven szolgál rá példával” (i. m. 59). „A hangsúly helye, s talán jellege is finnugor örökség” — írja ugyancsak BÁRCZI (Nyr. LXXX, 10). ITKONEN szerint az egyes finnugor nyelvek első szótagi hangsúlya alapnyelvi örökség; némely finnugor nyelv, illetőleg nyelvjárás más hangsúlyrendszere újabb fejlemény (NyK. LVI, 11—2).

A véghangzó-lekopásnak és a nyílt szótagi kiesésnek a közös okból fakadó rokonságát nyilvánvalóvá teszi a rokon nyelvek vallomása is. Feltűnő, hogy éppen az első szótagot hangsúlyozó finnugor nyelvekben és közülük különösen azokban jelentékeny a nyílt szótagi kiesés — vagy a magyar jelenséghez igen hasonló magánhangzó-kilökés —, amelyekben a véghangzók lekopása is előre haladt: így például a vogulban, az osztjákban, az észtkben, a lívben.¹

¹ Vö.: LAKÓ: FgrÉrt. 2. sz. 1—2; SZINNYEI, FgrSprw. 55, NyH. 7 59; MUNKÁCSI, A vogul nyelvjárások (Ugor Füzetek 11. sz.) 7, 104, 190, 259; KÁLMÁN, Manysi Nyelvkönyv 16—7; PATKANOW—FUCHS, Laut- und Formenlehre der Süd-Ostjakischen Dialekte. Bp., 1911. 37—8; STEINITZ, Ostjakische Grammatik. Leipzig, 1950. 41, 43; KETTUNEN, Viron kielen äännehistorian pääpiirteet. Helsinki, 1917. 84—5, 86; POSTI: MSFOu. LXXXV, 62—5, 80—2, 93. — A hangsúlyviszonyokat l.: FgrSprw. 52—3;

Mindezek után joggal kérdezhetjük, hogy a magyar hangtörténet e két mozgalmának rokonsága voltaképpen — a jelenségek lényegét illetően — nem a z o n o s s á g - e. Azonosításuk ellen — úgy látszik — két körülmény szól. Ugyanis különbség mutatkozik egyrészt a magánhangzó eltűnésének m ó d j á b a n, másrészt a két mozgalom történéseinek i d e j é b e n. A véghangzók hosszú sorvadási folyamatban tűntek el (BÁRCZI, Hangtört. 13—5); ugyanez nem állapítható meg a kiesésre vonatkozólag. „Hogy e később eltűnő szöbelseji magánhangzók valóban sorvadók voltak-e, és hogy a szövégiékéhez hasonló törvényszerűségeknek engedelmességek-e, annak eldöntése tüzetesebb vizsgálatra vár” — mondja az ősmagyar kor végéről szólva BÁRCZI, majd így folytatja: „Valószínűleg ezek a szó belsejében esetleg föltehető sorvadó magánhangzók nem voltak fonémák, hanem csak a megfelelő teljes hangzó mellékvariánsai, míg a szövégiék esetében feltehetőleg a sorvadó hang volt az uralkodó változat” (i. m. 13). Más helyen ezt olvashatjuk a nyílt szótagi kiesésről: „Mindenesetre, ha e hangok sorvadás útján tűntek el, pusztulásuk mégsem azonos a szövégiékével, itt ugyanis a redukciót megelőző felsőbb nyelvállásúvá válás hiányzik” (i. m. 58). Kieshetik bármely magánhangzó. Azonban leggyakrabban mégis a felső és középső nyelvállásúak esnek ki (l. uo.), s ez némileg csökkenti a kétféle magánhangzó-vesztés módbeli különbségét. — Ami az időbeli különbséget illeti, ez abból áll, hogy a nyílt szótagi kiesés szinte máig sem szűnt meg. A két folyamat kezdete nem vethető össze biztossággal; annyit mondhatunk, hogy a véghangzók felső nyelvállásúvá zárulása az Úral vidéki őshaza korszakában kezdődött el (i. m. 13—4), viszont ugyanekkor már nyílt szótagi kiesések is történhettek (l. előbb; továbbá vö.: PAIS: MNy. XLVIII, 139; BÁRCZI i. m. 58—9).

Nem kívánjuk, hogy egy „Rokonság vagy azonosság?” című szójátékban okvetlenül a második tag legyen a nyertes. De ha — az előadottak után — valaki mindenáron azt óhajtaná elhítenni velünk, hogy a kétféle magánhangzó-vesztés lényegileg egy és ugyanazon tünemény, igyekezete nem ütköznék elháríthatatlan akadályba. Az illető ezt mondaná: 1. A finnugor alapnyelv szóalakjai közt sok volt olyan, amely rövid mássalhangzók és rövid magánhangzók váltakozó szemű gyöngysorából állt. 2. A magyar nyelvben — a finnugor alapnyelv örökségeként — mindig az első szótaghoz kötött hangsúly uralkodott; a további, páratlan sorszámú szótagokra mellékhangsúly került. 3. A szó hangsúlyviszonyai lehetőleg belesimultak a szólamhangsúlyozás ritmikájába (ezt nyugodtan feltehetjük az 1. és 2. számú megjegyzés alapján, különösen akkor, ha számolunk azzal, hogy nyelvünk igen sok k é t t a g ú szót örökölt a finnugor alapnyelvből). E három kiinduló megjegyzésből az következne, hogy egy kezdetibb állapotban a szólam csekély intenzitású — azaz mellékhangsúllyal sem rendelkező — szótagjainak magánhangzó-vesztése sok esetben csak azon véletlen alapján volna nevezendő vagy véghangzó-lekopásnak, vagy nyílt szótagi kiesésnek, miszerint az illető magánhangzó történetesen éppen valamely szó végén helyezkedik el, vagy pedig éppen valamely szó belsejében. Hiszen a s z ó l a m hangsúlyviszonyai veszélyeztetik

ITKONEN: NyK. LVI, 5—11; LAKÓ: NyK. LVII, 17—8. — Nem vállalkozhattam arra, hogy a finnugor nyelvek e jelenségeit feltárjam, és összefüggésüket felderítsem, bár ez nyilván tanulságos munka volna. (Mégis a többi finnugor nyelvre vonatkozólag vö. többek között: PAASONEN: MSFOu. XXII, 103—4; BEKE, CserNy. 64—6, 120; PAPP ISTVÁN, Finn nyelvtan 28, 72; stb.)

az illető magánhangzót! Azonban mivel a szónak funkciója van, és mivel a szó dinamizmusa nem mindig, nem teljesen hanyatlik bele a szólaméba (vö. HEGEDŰS: i. h. 99—106, — habár fejtegetésünknek megfelel egy szólamtöredék is), ezért az egy gyökerű magánhangzó-vesztés jelensége ketté ágazódik; a tünetek különválnak, és külön nevet érdemelnek. Azok a magánhangzók pusztulnak el előbb, amelyek helyzetüknél fogva gyakrabban vannak kitéve a szólamdinamizmussal szövetkezett vagy vele megalkudott szódinamizmus bombázásának: a szóvégiek. Ezek — sajátosan veszélyes helyzetükön kívül — kerülhetnek a nyíltzótagi kiesésnek megfelelő helyzetbe is, viszont a szóbelsejiek nem kerülhetnek szólamvégi helyzetbe. Ezért sorvadnak, majd tűnnek el korábban a szóvégiek, és sorvadásuk, eltűnésük időbeli párhuzamosságát, a közös sorsban való együttthaladásukat az analógia biztosíthatta: a nyelvrendszer asszociatív hálózatában a szóvégek félreismerhetetlen sort alkotnak. Mire a hangtörténetnek ez a pusztító mozgalma befejeződött, addig a nyelvrvítés, az alakcsiszolás dinamikus erői mintegy elfáradtak, „céljuk” sem lehetett már, hogy a további hangirtásnak még egy törvényt hozzák: a nyílt szótagi kiesés nem lett törvény.

De — végül is — hogyan tűntek el a szóbelseji magánhangzók? Feltehetjük, hogy az ősmagyar korban a nyílt szótagi kiesést éppen úgy sorvadás előzte meg, mint a szóvégi lekopást (l. előbb). (Vonatkozhatik ez a feltevés például azoknak az igealakjainknak a zömére, amelyekből magánhangzó esett ki, vö. BÁRCZI i. m. 58—9.) És most engedjük meg azt a ki nem zárható lehetőséget, hogy a következő, ómagyar kori alak típusokban (tehát nem okvetlenül éppen ezekben a példákban) a kiesés már az ősmagyar korban — legalábbis e kor egyes nyelvjárásaiban — is megtörténhetett egy sorvadási folyamat eredményeképpen: 1270: „Zoychtelky”; 1055: „babu *humca*”; adatolatlan: **urmá*, *orma*, de vö. 1281/1347: „Nicolaus dictus *Ormous*” (a. m. *ormós*); 1325: „Magister *kurmus*”. Feltevésünkéből az következik, hogy az előbbi alakoknak nem típusbeli előzményei a kiesés szempontjából ezek: 1228/1357: „dienus *teleke*”; 1239: „Paphomoka; adatolatlan: **oroma*, de vö. 1386: „Rewfaorumya”; adatolatlan: **koromos*; — hanem mindkét típusnak még kései ősmagyar kori előzménye lehetett ez: **teliki*, **telike* (ebből egyfelől *telke*, másfelől — esetleg a *telik* > *telék*, *telik* > *telük* fejlődés analógiájának segítségével — *teléke* vagy 1206: „Iuanus *theluce*”); **χumuká* (ebből egyfelől *χumká*, *humká*; **homka*, másfelől *homoka*): **urumá* (ebből egyfelől **urmá*, *orma*, másfelől **oroma*); **kurumosu*, **kurumus* stb. (ebből egyfelől *kurmus*, *kormos*, másfelől **koromos*). A valószínűleg nyelvjárásonként is megoszló, kétirányú fejlődés eredményei közül szavanként hol az egyik, hol a másik változat diadalmaskodott párját kiszorítván: *telke*, *orma*, *kormos*, de: *homoka* (később *homokja*). Védhető feltevésünk arra a körülményre világítana rá, hogy a korai nyílt szótagi kiesésnek bőven volt alkalma pusztítani akkor is, ha csak a felső nyelvvállású magánhangzókat (melyek esetleg éppen fonetikai helyzetük miatt sorvadtak ilyené) támadta meg, hiszen sok olyan szó, illetőleg szóalak lehetett nyelvünkben, mely belső, második rövid nyílt szótagjában *i*, *ü*, *í* vagy *u* hangot tartalmazott; és az ilyen szavak, szóalakok száma a nyíltabbá válás előtt még nagyobb volt, mint utána. Így a *teléke* ~ *telke*, *homoka* ~ *homka*, *oroma* ~ *orma*, *koromos* ~ *kormos*-féle alakváltozatok nem okvetlenül egymásból magyarázandók azzal, hogy az *ë* vagy az *o* kiesett, mert lehet (sőt némely esetben biztos), hogy e középső nyelvvállású magánhangzók felső nyelvvállású előzménye esett ki valamikor, illetőleg ha nem esett ki, akkor a nyíl-

tabbá válás sodrába került (esetleg a formans nélküli alakok megfelelő, nyíltabbá vált magánhangzójának analógiájára). Ám az így keletkezett — *telēke* ~ *telke*, *homoka* ~ *homka* típusú — alakpárok pusztá léte már elegendő tápot adhatott az *a n a l ó g i á n a k* alhoz, hogy középső vagy később akár alsó nyelvállású magánhangzókat is kivessen olyan alakokból, amelyeket a korai, sorvadásos előzményű magánhangzó-kiesés nem érintett. Az analogikus nyílt szótagi kiesést még az is szította, hogy időközben — torlódásfeloldó magánhangzó beiktatásával — *halom* ~ *halmok*, *szerelem* ~ *szerelmes*-féle alakváltozatok is keletkeztek. Ha okoskodásunk helyes, akkor a véghangzó-lekopás beteljesülése, azaz a magyar magánhangzók sorvadásának lezárulása után fellépő nyílt szótagi kiesést — vagyis szinte valamennyi adatolható esetet — *a n a l ó g i á k s o r o z a t á n a k* kell tekintenünk; s így azt is megérthetjük, miért hirtelenül tűnnek el a középső vagy alsó nyelvállású magánhangzók. (Még „manapság” is hajlamosak vagyunk az efféle analógiára, vö. *litret.*) — Érvelésünk olyan analógiára utalt, melyet a grammatikai viszonylatok kényszerre is erősít (például: *telek* ~ *telket* stb., tehát eszerint *cukor* ~ *cukrot* stb.); kevésbé magyarázhatjuk így a *malina* ~ *málna*, *Németi* ~ *Nemti*, *gyerekőc* ~ *gyerkőc* típusú alakok magánhangzó-kiesését. Azonban ez utóbbiaktól sem lehet megtagadni az analogikus eredetet: megfelelő ösztönzésül szolgálhattak az efféle, ugyancsak igen korai eredetűnek tekinthető, még sorvadó hang kikopásával magyarázható kettősök: 1086/XII—XIII. sz.: *magudi* ~ 1138/1329: *Mogdi*; Anon.: *Zecuseu* ~ 1366: *Zukche*; **urumouys* ~ 1281/1347: *Ormous*; **kékisá*, **kékisá*, **kékücse* stb. ~ 1086/XII—XIII. sz.: *Quecsa*, 1229: *Keccha* (PAIS: MNy. VIII, 301—2), 1349: „unum Bouem suum *Kegche* colorem” (HazOkI. 256).¹

Persze az analógia nyilván nem önmagában munkálkodott a nyílt szótagi magánhangzók eltüntetésén. A dinamizmus és a ritmika erői továbbra is hatottak, ma is hatnak. Az analógia vívmánya az, hogy az esendő magánhangzók-nak már nem kellett végigélniük a sorvadás-különböző fázisait.

Az előadott fejtegetések megerősíthetik azokat a korábban is hangoztatott nézeteket, melyek szerint kapcsolat van a szóvégi magánhangzók pusztulása és a szóbelseji, második rövid nyílt szótagi magánhangzók eltűnése között. Ez a kapcsolat — végső elemzésben — esetleg azonosság lehet: a magyar hangtörténetnek nem két, hanem egy tendenciája az, amit fürkésztünk.

III.

I. Az érintett változások: rövid magánhangzóknak a szóvégről és szóbelseji második (kevesbé gyakran harmadik) nyílt szótagból való eltűnése, szóvégi hosszú magánhangzók rövidülése, valamint a raggá váló névutók alaki összeszikkadása tetemes időmegtakarítást jelentettek a magyarul beszélőknek. Az, hogy egy **bukurukotu*-féle alakból *bokrokat*, egy **bukuru royái*-féle alakulatból végül *bokorra* lett, mintegy 20—40 százalékos időnyereséget hozott. Még akkor is, ha számolunk az időközben fellépő pótló- és egyéb nyúlásokkal, mássalhangzók magánhangzóközi geminálódásával, nyugodtan állíthatjuk, hogy az ősmagyar kor valamely szakaszától az ómagyar kor végéig — vagyis az említett változásoknak homályba vesző kezdete és nagyjából beteljesülő lezárulása közötti időszakban — figyelmet érdemlő mértékben meggyorsult a magyar nyelvű közlés: ugyanaz a szóvegi szerkesztmény, ugyanaz a

¹ Valamennyi, megjelöletlen lelőhelyű adat az OkI Sz.-ból való.

fiktív mondat rövidebb hangsorban öltött testet e változások után, mint annakelőtte. Hiszen alig hangozhatott — illetőleg hangozhatnak az elmúlt idők jeleneiben — el olyan mondat, melynek majdnem minden szavát, szóalakját ne érte volna a felsorolt változások valamelyike. Ennek kijelentésére a legkönnyelműbb becslés is feljogosít.

Az érintett nyelvtörténeti változások figyelmen kívül nem hagyható eredménye tehát a közlés gyorsulása. De az, ami itt eredményként mutatkozik, kezdettől fogva ott lappanghatott a változásokat felidéző okok között. Nem volt, nem lehetett olyan kor vagy korszak, amelyben a beszélő általában nem törekedett volna a közlés gyorsaságára, jóllehet vannak és mindig is voltak olyan órák vagy percek az ember életében, amikor kényelmesen elterpszekedik, kellemesen mártózkodik mondanivalójában. — A közlési idő rövidítésének egyik eszköze a szűkszavúság, a nyelvi mezőre való minél teljesebb hagyatkozás (vö. PAUL, Prinzipien⁵ 313 kk.); másik eszköze a beszéd irama gyorsítása.

Joggal feltehetjük, hogy nyelvünk említett változásainak okai között — a magyar hangsúlyviszonyokon kívül — nem csekély súllyal szerepel a beszédiram gyorsulása, mégpedig talán több értelemben is.

Először is azt érthetjük itt a beszédtempó fokozódásán, hogy a magyar beszédiram általában-egészében meggyorsult — tegyük fel: — az ősmagyar kor egy bizonyos szakaszától a középmagyar korig. Ilyesmivel — és bizonyos esetekben talán az ellenkezőjével is — egy nyelv történetében számolni lehet, sőt kell, noha közvetlen bizonyítására nincs semmiféle mód. (Utódaink a hangfelvételes emlékek előtti kort úgy fogják emlegetni, mint mi az írott emlékek előtti kort.) Ha figyelembe vesszük, hogy a falusiak általában lassabban beszélnek, mint a városiak, azaz — mondjuk inkább így: — falun sok lassan beszélő akad, a városban sok hadaró, akkor önként és természetesen kínálkozik az a gondolat, hogy a beszéd átlagos irama részben, több más tényező közt az élet módjától és körülményeitől is függ (figyelmen kívül hagyva most az egyének különböző lélektani és fiziológiai adottságait; vö. BÁRCZI, Fonetika 29—30). Ez az összefüggés egyfelől annyira nyilvánvaló, másfelől annyira szövevényes, hogy most elengedhetjük az ekörüli elmefuttatást. Az kétségtelen, hogy a beszédiram történeti változásának lehetősége megvan (az olaszoknál gyakori hadarásnak valamikor kezdődnie kellett, mert nem minden indoeurópai nyelv beszélői hadarnak úgy), és az is természetes, hogy e változásnak hatásai lehetnek. Ennek a lehetőségnek a számbavételével talán felgombolyíthatnók egyikét-másikat azoknak a fakó szálaknak, amelyek a nyelv immanens változásaiként mutatózó eseményeket a társadalom fejlődéséhez kötik.

Másodszor — ismét társadalmi, nem egyéni oldalról nézve a dolgot — azt is érthetjük a beszédtempó gyorsulásán, hogy ugyanaz az ember adott helyzetekben lassabban vagy gyorsabban beszél, hol elmarad saját átlagos beszédiramától, hol túlszárnyalja azt. Nem a pillanatnyi lelkiállapottól függő iramváltozásokra gondolunk most (vö. BÁRCZI i. m. 30), hanem a közlésben logikai funkciót — vagy esetleg típushangulatokat keltő funkciót — viselő, többé-kevésbé társadalmi érvényű lassúdásokra és gyorsulásokra (vö. HEGERDŰS: Pais-Eml. 108; vö. még LAZICZIUS, Fonetika 169—70). A beszédtempó már csak logikai okokból sem egyenletes, ingadozása még egyetlen mondatot is felaprózhat az „accelerando”, az „allegro” vagy a „presto”, a „ritartando”, az „andante” vagy éppen a „maestoso” esetleg igen rövid szakaszocskáira.

Ezt a jelenséget eddig kevésbé vizsgálták,¹ de máris minden figyelő fül meggyezhetik abban, amit HEGEDŰS kutatásai nyomán tudunk: „Szólamon belül a jelentést hordozó szavak tempója jóval lassúbb, mint az összekötésre szolgáló formaszavaké. Az értelmileg vagy érzelmileg kiemelt szavak, illetőleg az azokat tartalmazó szólamok tempója lassúbb, mint a környezeté” (i. h.): A mondat tartalmilag semlegesebb — vagy éppen formális, a hallgató által (nem jó meghallás esetén is) könnyen rekonstruálható — elemein sok beszélő hadarva átnyargal, vagy felületes, elnagyolt hangképzéssel átsiklik. Van, aki ilyenkor elharapja a ragokat, átível a névutók, kötőszavak fölött, elemésztí a magánhangzók mennyiségi különbségeit, vagy például *áltmány*-t mond *állítmány* helyett, de amikor lélektani állítmányhoz vagy súlyos tartalmú mondathoz érkezik, akkor megfékezi az iramot, hangképző műveletei megtisztulnak, — és az értelmi kiemelések ehhez az eszközhöz persze még a hangcrő meg a hangfekvés módosulása is társulhat.

Nyilvánvaló, hogy a beszédiram növekedése — bármelyik értelmében használjuk is ezt a kifejezést — elsősorban azokat a hangokat kezdi ki, amelyeknek épsége fonetikai (nyomatékeloszlási, ritmikai, környezeti stb.) okokból már eleve veszélyben volt. A beszédtempó fokozódása — aszerint, hogy mikor lép fel — vagy felidézi ezt a veszélyeztetettséget (ha ez még nem jelentkezett), vagy (ha már megvolt) végzetükbe sodorja a helyzetüknél fogva csökkent intenzitású, sorvadó, fakuló, lekopni a vagy kiesni készülő, vagy pedig rövidülő magánhangzókat, illetőleg az összeszikkadó szerkezeti elemeket, magukba rogyó hangépületeket.

Ilyen módon a közlés időtartama két lépéssel is rövidül: először a beszédtempó gyorsulásával, másodsor az e gyorsulás okozta hangpusztítás által. Viszont a hangsorok megrövidülése csitítólag hathat vissza a beszédiramra. (Ezt szinkronikus viszonylatban mérések is igazolják: a rövidebb alakot nyugodtabban ejtjük ki; minél hosszabb a kiejtendő szóalak — melyen a beszélő mihamarabb túl akar jutni —, annál inkább csökken az egyes hangok képzésének abszolút időtartama: vö. utóbb BÁRCZI i. m. 30; és ha ezért végül egy hang elenyészik, az eredmény az, hogy eggyel kevesebb hangot ejtünk ki ugyanazon idő alatt.) Így a történeti beszédiram nem szükségképp gyorsul állandóan, hanem meg is nyugodhatik, — immanens nyelvi mozgalmak révén is, többek között a sajátmaga hatásainak eredményeként is.

Az előadott megfontolások okot adnak arra, hogy a magyar beszédiramnak a nyelvtörténet egy bizonyos időszakában való meggyorsulását felvegyük az előző fejezetekben tárgyalt, illetőleg érintett nyelvi változások okai közé. Ezen okok között első és legbiztosabb helyen persze a nyomatékviszonyok szerepelnek.

2. Bizonyos körülmények támogatják feltevésünket. A formanssá vált névutóink közül némelyiknek az alaki rövidülése, magába rogyása nem magyarázható pusztán a szóvégi, illetőleg nem-első szótagi nyomatécsökkenéssel. A **belen* vagy a *beleül* úgy zsugorodott össze, hogy közben a szóvégből, azaz éppen a nyomatéktalan szótag hangállományából is átmentődtek elemek: *-ben*, *-ből*. Ugyanezt ábrázolják a következő — részben történeti, részben a jelenkori magyar beszéd szinkronikus fonetikájában jelentkező — változá-

¹ Dolgozatom már elkészült, amikor HEGEDŰS „Beszédtempó-elemzések” című tanulmánya megjelent a Magyar Nyelvőrben (LXXXI, 223–7). Olvasásakor örömmel győződtem meg arról, hogy az, amit — részben az ő nyomán — itt érintettem, kísérletileg bebizonyított.

sok, illetőleg változatok: *bátor* > *bár*; *találom* > (*talám* >) *talán* > *tán*; *látom* > *lám*; *nëm is, nïm is* > *nïncs* (vö. még *sïncs*); *ës ~ is* > *s*; *is nëm* > *sëm* (vö. még *se*); *hadd járjon* > *hagyján*; *kegyelmed* > *kelmed* > *këmed* > *kend*; *nagyságos [asszony]* > *naccsas[asszony]*; stb. (vö. SzófSz.). Ezek a rövidülések az elsietett, de a szó hangtestét lélektani (a szófunkcióból adódó) okokból mégis legalább vázlatosan érzékeltetni kívánó kiejtésből származnak. Példáink rávilágíthatnak a beszédíramnak nemcsak leíró fonetikai, hanem esetleg nyelvtörténeti jelentőségére is.

3. A magyar beszéd íramának történeti változására vonatkozó feltevésünk WUNDT gondolataiból táplálkozik. A művelődési viszonyoknak a hangváltozásokra való hatásában az egyik közvetítő szál szerinte a beszédíram megváltozása (Völkerpsychologie. Die Sprache⁴ I, 494). És ezt írja: „Unter allen Bedingungen des Lautwandels ist das Tempo der Rede wohl eine der eingreifendsten, obgleich sie bis jetzt von seiten der Sprachforscher nur wenig beachtet wurde” (i. h. 497, vö. még 521, 534, 539). „Bis jetzt” — ez szinte mindmáig érvényes. GOMBOCZ úgy látta jobbnak, hogy ebben az ügyben visszautasítsa WUNDTot. Íme: „WUNDT nagy fontosságot tulajdonít a fejlődő műveltség hatásának. A fejlődő műveltség meggyorsítja a képzetek lepergését s ezzel együtt a beszédtempót is. Evvel függ össze a ritmus és hangsúly megváltozása, s ennek természetesen a nyelvben is nyoma marad. De ha általánosságban elfogadjuk is, hogy a műveltség fejlődése közvetve hatással van a nyelv hanganyagára, annál kényesebb dolog ez elvnek gyakorlati alkalmazása. WUNDT az egész germán és félnémet hangmozdítást a beszédütem meggyorsulásával hozza kapcsolatba. Ez ellen rögtön kész az ellenvetés: hiszen a beszéd gyorsulása, a műveltségi hatások következtében, egyetememes és állandó természetű, miért szorítkozik hát a hangmozdítás éppen csak a germán nyelvekre, s a germán nyelvek életének is csak egy bizonyos korszakára?” (Nyelvtörténeti módszertan 23.) Abban egyetérthetünk GOMBOCZcal; hogy a hangváltozásoknak a műveltségi hatásokra való visszavezetése kényes dolog; annál jobb, hogy éppen WUNDT mégis megkísérelte. Előző fejtegetéseinkből talán kiderül, hogy WUNDT mellett legalább olyan súlyú érveket lehet felsorakoztatni, mint ellene; s talán az is kiderült, hogy GOMBOCZ könnyed ellenvetése elhárítható. Az, hogy a beszédíram gyorsulása egyetememes és állandó természetű volna, a már korábban előadottakból következőleg valószínűtlen, sőt — ha egy ilyen állandó gyorsulási folyamatnak a várható eredményét néznők — szinte képtelenség. És igaz, hogy nem látjuk bizonyítottnak azt, amit WUNDT a „Lautverschiebung”-ról mond (i. m. 497—522), de GOMBOCZ ellenkező érvei sem mennek bizonyíték számba. Hogy a hangváltozásoknak mely teljességű rendszere szükséges ahhoz, hogy „hangmozdítás”-ról beszélhessünk, arról lehetne (persze kár volna) vitatkozni; azonban nyilvánvaló, hogy a germán—német példa mégsem áll egyedül. (Szerintünk WUNDTnak inkább az az állítása szorulna felülvizsgálatra, mely szerint a ritmus és a hangsúly megváltozása is a beszédtempó változásaival függ össze.)

WUNDT felhívja a figyelmet arra, hogy a folyamatos beszédben fellépő, alkalmi, fonetikai változások, hangindukciók („Kontaktwirkungen der Laute”) gyakran melegágyai lehetnek a diachroniában mutatkozó, a történeti hangtanban számon tartandó, állandósult hangváltozásoknak. Mivel pedig a folyamatos beszéd hangjainak egymásra hatása annál intenzívebb, minél gyorsabb a beszéd, ezért a beszédíram gyorsulása hangtörténeti változások elindítója lehet. WUNDT szerint a beszédtempó növekedése olyan tényező, amely minden

„kulturnyelv” hangállományára hathatott időnként. E hatásnak bár nem egyetlen, mégis legközvetlenebb továbbítója a hangok „Kontaktwirkung”-ja; ezenkívül a beszédíram hatásának még más útjai, közvetettebb módjai is elképzelhetők. (I. m. 500.)

WUNDTnak ez a tanítása a magyar nyelvtörténet szempontjából is figyelemre méltó. Azt a nagyobbára fonológiai problémát, hogy az elmúlt idők beszédfonetizmusának indukciós jelenségei hogyan állandósulnak, hogyan kelnek ki az őket megtermő fonetikai ágyból, milyen módon csapnak át a diachronia dimenziójába, s lesznek hangtörténeti érdekű változásokká, még nem tisztáztuk eléggé. (Az analógia szerepéről — ebben a vonatkozásban is — több ettudunk: PAIS: MNYTK. 78. sz. 13—7; BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 77—81, Hangtört. 93—4; BENKŐ, Nyjtört. 14—5; — azonban ebbe a feladatkörbe tartoznék a „független” és a „függő” hangváltozások megkülönböztetésének felülvizsgálata is.¹) De az szinte bizonyosnak látszik, hogy a magyar beszédben ma fellépő, indukciós hangelváltozások nem — vagy nem így — voltak meg mindig (egyik-másik fajta hasonulásos, összeolvadásos vagy elisiós jelenségnek a kezdete talán ki is nyomozható). Erre a körülményre PAIS figyelmeztetett egyetemi szemináriumi óráin, például a *μελεκδι*-szel kapcsolatban (vö. ugyanő: MNYTK. 50. sz. 37). — Ha az efféle jelenségeknek kezdetük van, és ha a kezdetnek okai vannak, akkor ez okok között nagyon is ott lehetett a beszédíram gyorsulása — e kifejezésnek akár nyelvtörténeti-folyamati, akár a nyelv valamely szinkronikus állapotának beszédfonetikájára vonatkozó értelmében (l. előbb). A kettő persze érintkezik, egymásba hajlik végső elemzésben: ha az egyének akár lélektani okból, akár logikai célból kezdik sűrűbben alkalmazni a folyó beszéd mondatainak, szólamainak vagy egyéb elemeinek „accelerando”-ját, akkor ezáltal megváltozik az átlagos beszédíram társadalmi, nyelvközösségbeli középárányosa, vagyis az illető nyelven való beszélés végül is gyorsabbá válik.

IV.

I. Az előbbieken rámutattunk, hogy a magyar nyelv történetének több fontos hangtani, illetőleg alaktani eseménye megrövidítette azt az időt, amely szükséges valamely tudati tartalom nyelvi kifejezéséhez. A magyar nyelvű közlés meggyorsult. Ennek megállapításakor azonban nem gondoltunk arra, hogy a közlés időtartama — változatlanak tekintett, illetőleg figyelmen kívül hagyott beszédíram mellett — nem csupán a szavak, szóalakok hosszúságától függ, hanem az illető nyelv syntaxisától, a mondatszerkesztés — sőt a mondaton túli beszédszerkesztés — tömörebb vagy feloldottabb voltától is, attól, hogy az illető nyelvközösség tagjainak gondolkozásából inkább a szintetikus vagy inkább az analitikus mozzanatok rögződnek-e nyelvi formákba. Hogy erre nem ügyeltünk eddig, az nem semmisíti meg a magyar nyelvű

¹ Amire bizony sürgős szükség volna, mert ez az „osztályozás” ma már teljesen tarthatatlan. — B. L.

Egyetemi tárgyalásaimban vagy nem szélesebb körű beszélgetéseimben bizonyos ideje egyre határozottabban nyilvánítom azt a véleményemet, hogy a „szabályos” hangváltozások vagy hangváltozási tendenciák is jórészt a beszédelemekben (nemcsak szavakban!) fellépő társulásos indítékokra mennek vissza, vagyis „függő” változások (így pl. a „nyiltabbá válás”), természetesen úgy, hogy az ilyen módon létrejött — esetleg nagyobb számú — módosulások analogikus ható erőként terjesztik el a változást a nyelv anyagában. — Erről talán bővebben a nem távoli jövőben. — PAIS DEZSŐ.

közlés időtartamának történetére vonatkozó észrevételünket, mivel — ismeretes tapasztalatok szerint — a mondatszerkesztés módja lassabban változik, mint a szavak hangteste; és ha változik is, a különböző mondattani változások nem hatnak annyira egyértelműen akár a beszédrövidítés, akár a beszélnyújtás irányában, mint hatottak a hangtörténet mozgalmái a magyar nyelvtörténet bizonyos szakaszában. Ezért a merőben mondattani változásoknak a közlésiramra gyakorolt hatása másodrendűnek tekinthető.

Azonban mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy azokban az évszázadokban — vagy évezredekben —, amelyekben a magyar hangtörténet és szóalaktörténet eseményei rövidebbre csiszolták a nyelvi közlés időtartamát, a mondatszerkesztés bizonyos, jelentős változásai ellenkező irányban hatottak. Az ugor kori vagy még régibb eredetű „feje levágható mély álom”-féle szerkezeteket úgyszólván teljesen felváltotta a mellékmondatos szerkesztés (vö.: KLEMM, TörtMondt. 383; BÁRCZI: NyrFüz. 4. sz. 13). Az összetett mondatnál tömörebb és ezért a hangoztatás időtartamában is rövidebb igenévi szerkezetek bizonyos fajtái magyar nyelvbéli uralmának nyilván hanyatló szakaszát jelzik a *Hadlaua chollat*-félék. Bár ilyenek még a XV—XVI. századi kódexekben is előfordulnak (l. KLEMM i. m. 384—404), ekkori és itteni szereplésük valószínűleg nagy mértékben irodalmi nyelvi jelenség (vö. KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk 217), amely nem független a latinból való fordítás tudós munkájától (vö. ugyanő: i. h. 217, 222). A középmagyarinak nevezett korszak beszélt nyelvében már csak egyes nyelvjárások megőrzött régiségeiként tengődhettek a különféle — a mai összetett mondatok helyén álló — igeneves szerkezetek (LOSONCZI, A magyar nyelv a XIV. század közepétől a XVI. század végéig 21). Maga a *Hadlaua chollat* is archaizmusnak látszik a Halotti Beszéd fejletlen mellékmondatozó nyelvzetében.

Igaz ugyan, hogy a mondatok egymás alá rendelése a magyarban igen ősi örökség, s hogy a kérdő mondatokból alakult mellékmondatok bizonyos típusai már a finnugor alapnyelvben is meglehettek (N. SEBESTYÉN IRÉN: MNy. XXIII, 348—51); igaz ugyan másfelől az is, hogy a mellékmondatéhoz hasonló tartalom befogadására alkalmas igenévi — vagy akár nomen actionis-i — szerkezetek egyes fajtáinak használatára még a mai magyar nyelvben is tág tér, sokszínű lehetőség nyílik; — mégis kétségtelen, hogy a mellékmondatok használata hatalmasan eltérélyesedett nyelvünk története folyamán (vö.: KLEMM: MNy. XVIII, 15; LOSONCZI, A magyar nyelv 1600 óta 23); viszont az igeneves szerkezetek használata némiképpen visszaszorult, e szerkezeteknek egyes, különösen pregnáns típusai pedig teljesen elavultak, ma már legföljebb csak néhány, megkövült kifejezésben fordulnak elő (KLEMM: i. h.). Idegen nyelvek hatásának (vö. BÁRCZI: Nyr. LXXX, 13) e b b e n a folyamatban nem lehetett több jelentősége, mint az az igen kései szerep, hogy serkentette a nélküle is történőt; módosította: színezte vagy hígította az új — de az idegen nyelvi hatás lehetőségénél sokkal régibb és lényegük szerint belső keletkezésű — mellékmondatos kifejezésformákat; sorukat esetleg további variációkkal toldotta meg.

A tömörebb szerkesztésről a terjengősebbre való áttérés meglátsította a nyelvi közlés folyamatát. Viszont éppen ez a körülmény könnyen okozhatta a beszédiram fokozódását. Az a lélektani, ritmikai jelenség, hogy a hosszabb szóalak kiejtése közben a hangképzés gyorsabb, a hangok (különösen a magánhangzók) rövidebbek, mint a rövidebb szóalak kiejtése közben — vagyis hogy „a beszéd iramja gyorsul, azaz az egyes hangok időtartama csök-

ken, ha a beszélő tudatában van annak, hogy hosszabb hangsort kell kiejtenie” (BÁRCZI, Fonetika 30) — ez a jelenség — ugyancsak lélektani, ritmikai, sőt most már gondoltritmikai alapon — átcsaphat a mondatok mezejére, és így problémájává lehet a beszéd mondatai egymáshoz viszonyított abszolút és relatív időtartamának. Nagyon valószínű, hogy az „igenévi szerkezetei virágba boruló magyar nyelv” korszakában az átlagos beszédíram lassúbb volt a mai-nál: „az igeneves szerkesztésmód ugyanis az alárendelésnek sokkal tömörebb formája, mint a mellékmondatos szerkesztés, a részletképzeteket az egész gondolat egységében jobban áttekintő pszichikai magatartást kíván” (KÁROLY SÁNDOR i. m. 217), amiért is az efféle szerkezetek manapság főképpen az írott nyelv igényesebb stílusának eszközévé válnak (vö. uo.), és a társalgás nyelvéből szinte teljesen kikoptak.

A mondottakkal rámutattunk volna a beszédíram gyorsulásának egyik, nyelven belüli okára. Ha most ide csatoljuk azt a már bemutatott feltevésünket, hogy a beszédíram fokozódása maga is ok lehet: e g y i k o k a a magyar nyelv érintett hangtani változásainak, akkor — a feltevések feltevéseként — összefüggést látunk meg bizonyos mondattörténeti változások és bizonyos hangtörténeti változások között. Ez az összefüggés persze nem egyetlen, nem is mindenható.

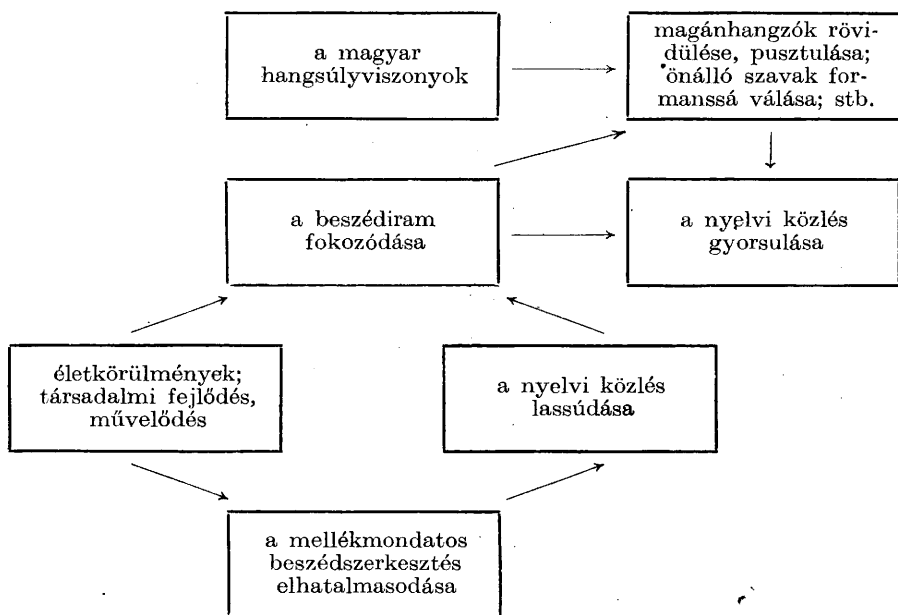
2. Gombolyítsuk tovább e nyelvtörténeti képzelődés szárait. — Az igeneves szerkezetek háttérbe szorulása és a mellékmondatos kifejezésmód előretörése a g o n d o l k o z á s formáinak változását tükrözi,¹ és ezért — ki-mutatható vagy ki nem mutatható módon — végül is a nyelvközösség társadalmi, művelődési fejlődésébe ágyazódik. A gondolkozás t a r t a l m i elemeinek az illető társadalom fejlettségével, az életkörülményekkel való összefüggése nyilvánvaló. Csak az problematikus, hogy valamely újfajta tartalom mennyire kíván új formát; hiszen egyfajta (meglevő) formába százféle tartalom (köztük újszerű is) önthető. Annyit mégis mondhatunk, hogy valamely bonyolult tartalom — például egy modern értekezés valamely okfejtése — könnyebben kifejezhető és felfogható egy hatszorosan összetett, alárendelt mellékmondatos mondatban, mint egy hatszoros csatlakozású igenévi szerkezetkolosszust tartalmazó egyszerű mondatban. Ez az egyszerű mondat túl bonyolult volna; egyszerűbb nála még a bonyolult összetett mondat is. A tartalmi sokrétűség analitikus formába kívánkozik; bizonyos analitikus formáink segítségével tesszük tudatunk osztatlan tartalmait sokrétűvé. Nyelvünknek ez a fejlődése nem jelenti azt, hogy a magyarul beszélők lemondtak a táguló tudattartalom egybeölelését segítő, a szintézist szolgáló nyelvi eszközökről (vö. BÁRCZI: Nyr. LXXX, 11—2).

Ha ez utóbb érintett körülményeket hozzáfoglaljuk mind az előzőkben előadottakhoz, akkor talán nyomon követünk egyet abból a nyilván sokféle, különemű százból, amely — rejtett utakon — a társadalom fejlődésétől egyes hangváltozásokig húzódik. Ezzel nem akartuk azt mondani, hogy a hangváltozások okai — viszonylagosan végső okai is — á l t a l á b a n a nyelvet hordozó társadalom fejlődésében volnának keresendők. A társadalmi, művelődési fejlődés valószínűleg igen szerény helyet foglal el a hangváltozásoknak túlnyomó részben nyilván fiziológiai és lélektani okai között (vö. BENKŐ,

¹ „A nyelvtani szerkezet új elemeit jórészt a gondolkodási formák folytonos alakulása: gyakrabban komplikálódása, ritkábban egyszerűsödése hozza létre” — írja BENKŐ (Nyjtört. 12).

Nyjtört. 12), de azért — közvetett vagy közvetítő szerepben — nem is rekeszthető ki közülük.

3. Most ábrázoljuk azokat az okozati viszonyokat, amelyeket vizsgáltunk. A nyilak a vélt okról a vélt okozatra mutatnak. Befejezésül is hangsúlyozzuk, hogy a föltett okok egyikét sem tekintjük magában hatónak, sőt még csak a legfontosabbnak sem az illető okozat létrehozásában. Azt mutatjuk be, amit a valóságnak sokkal gazdagabb okszövevényéből — korábbi kutatások eredményeihez csatlakozva — kibogozni véltünk.

*

Összefüggést kerestünk a magyar nyelv néhány jellegformáló történeti változása között. Dolgozatomban ezeket a változásokat egy az időben nagyon is széjjelfátyolozódó felhő fogja össze — ide indítékként, oda következményként lazán gomolyodva —: a beszédíram alkalmi vagy általános gyorsulásának hipotézise, illetőleg az a feltevés, hogy a nyelvi közlés irama és a beszédíram — bizonyos egyensúlyra törekedve — állandóan és kölcsönösen hatnak egymásra.

Minél nagyobb távlatból szemléljük a nyelv eseményeit, szükségképpen annál felelőtlenebb a magyarázó vállalkozás. Mégis, ha talán az előadottakból valami is használhatóan bizonyul, a cselekedet jóváhagyható.

KUBINYI LÁSZLÓ

Adalékok az *-n* határozórag előtti magánhangzó minőségének kérdéséhez

1. Tudjuk, hogy a mai köznyelvben és nyelvjárásaink jelentős részében a hely- és időhatározói használatú *-n* rag előtt a tővéghangzó középzártságú (*lovon, kövön, napon*). A módhatározói *-n* előtt azonban rendszeren nyílt a véghangzó (*gyorsan, lágyan, szépen* stb.), vagyis az *-n* szintaktikai formans funkciójában bekövetkezett elkülönülést az előtte levő magánhangzó alaki kettőssége jelzi. Míg azonban a helyhatározói *-n* előtt a mai köznyelvben a középzártságú forma (zárt *ë-ző* területeken a magashangrendűekben is) kivételtelen, a módhatározói használatú *-n* előtt az uralkodó nyílt forma mellett zártabb változatok is akadnak (*nagyon, vakon, szabadon* stb.).

A zártabb hangzós helyhatározói és a nyíltabb hangzós módhatározói adatok meglehetősen következetes formai elkülönülése nyilvánvalóan másodlagos fejlemény, viszonylag fiatal korú alakulás. Kódexeink korának elején a locativusi *-n* előtt már eléggé egyöntetű a középzártságú magánhangzó, bár szórványos kivételek még akadnak (vö. TOMPA, A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe 64). Ugyanebben az időben a modális *-n* előtti magánhangzó még nyíltabb és zártabb formában egyaránt gyakran jelentkezik, aszerint, ahogy a tő vagy egy-egy nyelvjárás természete kívánja: MünchK. 102: *okosan* 'caute' | JókK. 144: *okosan* | CornK. 192: *chodalatosson* | DomK. 159: *chodalatoson* | Zrínyi: ASyr. 52: *chudalatossan* | Gis. G2: *gyorson* | JordK. 359: *G'orsan* | PPB.: *Hangoson* 'sonore' | DebrK. 336: *magosson* | DomK. 71: *magassan* | Fal: UE. 40: *vadon* 'ferociter' | Pázm: Préd. 249: *vadan* stb. (NySz.). Természetesen a zártabb véghangzós formák időrendben nem minden esetben előzik meg a nyílt véghangzósakat, hiszen nyelvjárási különbséget is tükrözhetnek ezek a változatok, és néhány adatban a nyíltabb forma a tő természetétől függő eredeti nyíltság megőrzője is lehet.

2. Kétségtelen tehát, hogy a véghangzónak a locativusi *-n* előtti középzártságú volta régebbi keletű, mint a módhatározói *-n* előtti magánhangzó nyíltságának általánosabb jelentkezése. (Az erre vonatkozó bőséges bizonyító anyagot l. LOSONCZI: NyK. XLVI, 418—9 és XLVII, 146; vö. TOMPA i. m. 64.) A tővégi magánhangzó tehát először a helyhatározói funkciójú *-n* raghoz tapadt hozzá, mégpedig középzártságú *o, ë, ö* alakban. Ebből a tényből természetesen következik, hogy az *-n* másik (módhatározói) funkciójának alaki megkülönböztetésére már csak a nyílt változat szolgálhatott. Érthető tehát, hogy ez utóbbi szerepben az *-n* előtti magánhangzó minőségében mutatkozó ingadozás analogikus kiegyenlítődése a nyílt változatok javára ment végbe: (A nyílt változatok fokozatos terjedésének mikéntjére l. TOMPA i. m. 66 stb.)

Igen valószínű, hogy a toldaléaink előtt megőrződött tővégi magánhangzó minőségének kialakulásában, a már mindnyájunk előtt ismerteken kívül, nem egy olyan tényező érvényesítette módosító hatását, amelynek működéséről legföljebb homályos sejtéseink vannak. Nemigen lehet véletlennek tulajdonítanunk például azt a körülményt sem, hogy a köznyelvben zártabb magánhangzóval jelentkező *-n* ragos módhatározói alakok mindenképpen nyílt *a* hangot találunk a rag előtti szótagban: *nagyon, vakon, szabadon, szárazon, kopaszon, hallgatagon* stb. Akaratlanul arra kell gondolnunk, hogy bizonyos disszimilációs hajlandóság is hozzájárulhatott ezekben az adatokban az *-n* előtti magánhangzó zártságának megmaradásához.

A bizonytalanságok, föltevések és találgatások helyét talán több idevágó kérdésben elfoglalhatná a valószínűség vagy bizonyosság, ha módunkban állna nemcsak régi nyelvi, hanem a lehető legszélesebb körű nyelvjárási anyaggyűjtés alapján végzett tüzetes vizsgálódással kutatni a jelenségek magyarázatát. Tudjuk például, hogy a locativusi *-n* előtti magánhangzó középzártaságú volta a köznyelvben kivételtelen. Tudjuk azt is, hogy nyelvjárásainkban e téren is vannak ingadozások. De hogy melyik nyelvjárásban milyen mértékű ez az ingadozás, van-e olyan nyelvjárásunk, ahol a nyílt változatok meglepően nagy számúak stb. stb., ezekre s az ezekhez hasonló kérdésekre még nagyjában helytálló feleletet sem tudnánk adni.

3. A locativusi és a modalis *-n* előtti magánhangzó minőségének kérdéséhez érdekes adalékokat szolgáltat a szamossháti nyelvjárás.¹ Már a locativusi *-n* előtti véghangzó egyöntetűségét is megbontja néhány meglepő kivétel: *kazlann*, s a *v-* tövű névszókban: *havann* (MNy. XXXIII, 203), *tavann*, *lovann*, *kövenn*. Sokkal nagyobb arányú és szembetűnőbb a magánhangzó minőségének ingadozása a modalis *-n* rag előtt. Természetesen elsősorban a velaris hangrendű adatokat kell figyelembe vennünk, mivel a palatalis hangrendűekben az *ē* hang hiánya miatt a szamossháti nyelvjáróterületen csak nyílt változatok találhatók. A mélyhangrendű adatok nagy többségében — a köznyelvben megszokott használattól eltérően — középzártaságú véghangzót találunk: *állapotosonn*, *aranyosonn*, *asszonyosonn*, *bajosonn*, *cukrosonn*, *cigányosonn*, *darabosonn*, *fagyosonn*, *fojtonosonn*, *gangosonn*, *hajasonn*, *hamusonn*, *higonn*, *kardosonn*, *lágyonn*, *magányosonn*, *okosonn*, *soványonn*, *szabadonn*, *vakonn*, *csűsönn*, *bűtösönn*, *bűvönn*, *lehetőösönn*, *ötönn*, *szűzőnn*, *zöldönn* stb.

Nyílt véghangzós adatok: *bátrann*, *hármann*, *bőüldogann*, *hangosabban*, *hosszann*, *sokkann*, *pirossan*, *lapossan*, *lassan*, *vígann*, *magassann*, *szorosann* stb.

Az idézett adatokból nemcsak az derül ki, hogy a szamossháti nyelvjárásban a zártabb hangzós alakok száma lényegesen nagyobb, mint a nyílt változatoké, hanem az is, hogy a nyílt hangzós adatok között föltűnően sok az olyan *-s* képzős melléknév, amelyben az *-s* kettőzötten szerepel. Elmondhatjuk, hogy a fosztóképzős származékokon (*írástudatlan*, *irgalmatlan*) és a *-bb* jeles közép fokú mellékneveken kívül ebben a nyelvjárásban a *-ss* végű melléknévek sorolhatók legbiztosabban a nyílt hangzós módhatározós formák közé.

Az a tény, hogy az *-s* képző kettőződése nyelvjárásainkban rendszerint együtt jár az utána következő véghangzó nyíltságával, már régebről ismeretes nyelvtudományi irodalmunkban (vö. TOMPA i. m. 39). CSÚRY is fölfigyelt erre a jelenségre a szamossháti nyelvjárás *-s* képzős melléknéveivel kapcsolatban: „Sokat tűnődtem rajta, mi lehet az oka annak, s általában mi különbség van abban, hogy a szamossháti nyelvjárásban az *-s* végű melléknévek e két típusra oszlanak: *α) ...pirossan, vízessen... β) édesenn, okosonn*” (MNy. XXXIII, 207). Majd a következőkben más nyelvjárásokból idéz hasonló jellegű adatokat. Ugyancsak érdekes nyelvjárási adatokat idéz e jelenség szemléltetésére TOMPA (i. m. 39—43).

¹ Nyelvjárási adataimat többnyire a Szamossháti, Ormánysági és Szegedi Szótárból veszem. Ezeket, ha a megfelelő címszó alatt szerepelnek, a hely pontos megjelölése nélkül közlöm. Ha azonban más címszó alatt közölt példamondatból írtam ki, föltüntettem a címszót.

4. A Szegedi Szótár viszonylag kis számú modális *-n* ragos adatot közöl, ahhoz azonban elegendő mennyiségűt, hogy a kettős mássalhangzó és az *-n* rag előtti magánhangzó nyíltságának szoros összefüggését igazolja. Az is igen nagy valószínűséggel megállapítható a közölt adatok alapján, hogy a módhatározói funkciójú *-n* előtt a magánhangzó minősége a köznyelvvel azonos: *arányossan, bajossan, hangossan, kalapossan, lelkössen, hajassan* (kopasz al.), *vígán* stb. Nemcsak a hely- és módhatározó alaki kettősségére, hanem a kettőzött mássalhangzók és a nyílt magánhangzó együttjárására is rámutat a *világossan* 'nyíltan, érthetően' és a *világoson* 'nappali fényben, kint a szabadban' adat.

5. Hasonló eredménnyel jár az Ormánysági Szótár megfelelő adatainak tanulmányozása. Sajnos, a ragozott alakok hiánya ebben a szótárban is (mint a Szegedi-ben) szembetűnő; az azonban itt is kétségtelenül megállapítható, hogy a locativusi és a modális *-n* előtti magánhangzó minősége nem mutat eltérést a köznyelvi használattól. Ezt a körülményt a viszonylag kevés számú adat alapján is nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, annak a ténynek ismeretében, hogy az Ormánysági Szótár becses anyagának lelkes, de nem nyelvész gyűjtője különös gyönyörűséggel vadászott a szokatlan, rendkívüli kifejezésekre és nyelvi jelenségekre. Biztosra vehetjük tehát, hogy minden olyan határozóragos alak belekerült volna gyűjtésébe, amely a köznyelvi szokásnak ellentmond. A *-ss-* éppen úgy együttjár az *-n* előtti magánhangzó nyíltságával, mint az eddigiekben láttuk: *tisztösségössen* (*eperszem* al.), *szőröncsössen* (*megér* al.), *gyomrossan, hangossan, módlossan* (*hangos* al.), *húzalmatossan* (de például: *kórságosok*) stb.

6. A szamosháti nyelvjárásból idézett adatok, illetőleg a velük kapcsolatos jelenségek alapján a következő kérdések várnának feleletre:

1. A locativusi *-n* előtti nyílt magánhangzós alakok kérdése. — Erre a kérdésre nem nehéz felelnünk. Tudjuk, hogy a *v-* tövű névszók jellemzője a teljes töben a *v-* utáni magánhangzó nyíltsága, amely a régiségben a locativusi *-n* előtt is kimutatható (pl. Ének Pannónia megvételéről: *lovan*; vö. LOSONCZI: NyK. XLVI, 418). A köznyelvben, nyelvjárásaink jelentős részében és — nyelvemlékeink bizonyossága szerint — már kódexeink korától kezdve a régiségben is a középzártságú véghangzónak a locativusi *-n*-hez való tapadása következtében a *v-* tövűek helyhatározói alakjából éppen úgy kiszorult a nyílt véghangzó, mint más, eredetileg szintén nyílt véghangzós tövekből. A szamosháti nyelvjárásban azonban megőrzött régiségként a locativusi *-n* előtt is megmaradt a *v-* tövű névszók eredeti nyílt véghangzója, sőt más típusú névszókban is akad nyílthangzós helyhatározó (*kazlann*).

2. A másik érdekes, magyarázatra váró jelenség a módhatározói *-n* előtt középzártságú véghangzóval jelentkező melléknevek meglepően nagy száma. A locativusi *-n* előtti nyílt magánhangzó használatával kapcsolatban tett észrevételeink, még inkább a módhatározói alakoknak említett középzártságú magánhangzója, azt bizonyítja, hogy ebben a nyelvjárásban a kétféle funkciót jelölő alaki kettősség nem alakult ki a köznyelvvel azonos mértékben. Sajnos, a nyelvjárásnak régebbi, néhány száz évvel ezelőtti nyelvállapota ismeretlen előttünk, s csak föltevésként kockáztathatjuk meg azt az elgondolást, hogy a locativusi *-n* előtti magánhangzó minőségi ingadozása is nagyobb lehetett régebben, s csak a köznyelv és más nyelvjárások hatására jutott el a mai helyzetig. A módhatározó-ragos alakokban azonban a köznyelv hatására

sem következett be jelentős módosulás, mivel középzártságú véghangzós módhatározói alakok a köznyelvben is használatosak, s még hozzá néhány gyakori kifejezésben (*nagyon, szárazon* stb.).

3. Nehezebb kérdés egyrészt a nyíltság és a kettőződés, másrészt a középzártság és az egyszerű mássalhangzó összefüggésének tisztázása. Az összefüggés nemcsak az itt tárgyalt adatok, hanem más, hasonló jelenséget mutató nyelvjárások anyagának vizsgálata alapján is kétségtelenül megállapítható (vö. TOMPA i. m. 39), nemcsak a határozóragos, hanem egyéb toldalékos adatokban is. Még sokkal nagyobb anyagra és igen tüzetes vizsgálódásra lenne azonban szükségünk ahhoz, hogy a helyes magyarázat földerítésének igényével és reményével bogozzuk a kérdést. Most inkább csak vitatható ötletként vehetünk föl valamilyen magyarázat-kísérletet. Föltűnő jelenség nemcsak az *-s* képzős melléknevek geminátái, hanem például a középfok *-bb* jele után (*jobban, gyorsabban, szebben*), vagy a melléknévi igenév *-tt* képzője után (*adottat, mondottak*) jelentkező véghangzó következetes nyíltsága. Sőt arra is lehetne gondolnunk, hogy a mozzanatos *-n* képző előtti magánhangzó nyíltsága is összefügg a megelőző mássalhangzó geminált voltával (*koppan ~ kopog, roppan ~ ropog, csappan*, de R. csaponik¹ vö. NySz.). Lehetne tehát a kettős mássalhangzó utáni nyíltság magyarázata valamilyen eddig még föl nem derített fonetikai természetű tény is, amelyről jelenlegi ismereteink alapján semmi kézzelfogható megállapítást nem tehetünk.

7. A kérdés végleges tisztázása ennyi adat fölhasználásával lehetetlen, de nem is célja ennek az inkább adalékol szánt rövidke dolgozatnak. Fájdalmas tanulságként azonban meg kell jegyeznünk: nagyon messze vagyunk még nyelvjárásaink megismerésének attól a fokától, amelyen egy-egy ilyenféle részletkérdés tanulmányozása bőséges nyelvjárási anyag bevonásával a megnyugtató megoldás sikerét ígérhetné.

D. BARTHA KATALIN

A magyar distributivus eredete

Újabb adalékok a nyelv és a gondolkodás viszonyához

1. A magyar distributivusra vonatkozó legrégebbi adatokat BERRÁR JOLÁN gyűjtötte össze, ismertette és magyarázta a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1957. február 19-én tartott előadásában, majd „Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből” című, nemrég megjelent tanulmányában (Nytud.Ért. 13. sz. 36—66). A distributivusi szerepű *-nként* (R. *-nkéd, -nkét, -nkénd*) ragot — a kódexekben előforduló valamennyi adat figyelembe vételével — igen gondosan elemzi. Behatóan foglalkozik a rag hangalakjával és jelentésével is. A *-kéd* elemet önálló szónak tartja, amely 'mind' jelentésben és határozói funkcióban értelmezőszerűen *-n* ragos időhatározószókhöz csatlakozott. Ám ez a 'mind' jelentésű *kéd* szerinte első kódexeink korában már

¹ E jelenséggel kapcsolatban persze az is figyelemreméltó, hogy a mozzanatos *-n* előtt jelentkező középzártságú tövéghangzó mindig ikes változatban fordul elő.

éppúgy kihalt, mint az az 'idő' jelentésű *kéd* szavunk, amelyről SIMONYI (MHat. I, 407, M. névrag. 48—52) vélt tudni (Nytud. Ért. 13. sz. 64).

Úgy gondolom azonban, hogy szóban forgó ragunk eredetének mégis nyomára akadhatunk, sőt ezenközben a nyelv és az elvont gondolkodás fejlődésére és viszonyára némi fényt vető, új adalékokat is nyerhetünk. Abból indulhatunk ki, hogy e rag, mint már SZARVAS GÁBOR feltételezte, ugyanazon *kéd* szót rejti, mint a R. *ekkédig* 'hactenus, adhuc, hucusque; bishier' (Nyr. XVI, 34). E *kéd* szónak pedig BUDENZ — a kódexek adatainak ismerete nélkül — 'spatium, intervallum' jelentést tulajdonított (MUSz. 10). Szavunkat KULCSÁR ENDRE egybekapcsolta a kódexekben gyakori *kégy*-gyel (Nyr. XVI, 35). Hogy a kettő közül a *kéd* a régebbi, s ebből a *kégy* palatalisatióval keletkezett, azt már BUDENZ (MUSz. 10) és nyomában — a nyelvünkben éppen nem ritka *d > gy* hangváltozásra hivatkozva — SZARVAS is hirdette (Nyr. XVI, 34). MUNKÁCSI is a *d*-s alakot vélte eredetibbnek (ÁKE. 397). HORVÁTH KÁROLY szintén a *kéd* alakot tartotta korábbinak, s e szóra vonatkozó ismereteinket lényegesen módosítva és növelve kimutatta, hogy a kódexeinkben gyakori *kégy*, *kéd* credeti jelentése nem 'stadium; út', hanem 'circus; kör'. Állítását a tőle is közölt rokon nyelvi megfelelők jelentése teljes mértékben támogatja (MNY. XLV, 54—5). A vogulban az e szavunkkal minden nehézség nélkül egyeztethető *kis*, *kas* jelentése 'abroncs'; a többi rokon nyelv ide vonatkozó szavai többnyire szintén kört, gyűrűt vagy ív alakú tárgyakat jelölnek (uo.).

2. Mielőtt azonban a rokon nyelvi megfelelőket közelebbről is szemügyre vennők, vessünk még egy pillantást R. *kégy*, *kéd* szavunk jelentéseire. Ha elfogadjuk, hogy e szó eredetileg 'circus; kör' jelentésű, meg kell magyaráznunk, hogy hogyan jelenthetett később-stadiumot, utat is. A magyarázat nem nehéz. A kódexekben a *kégy*, *kéd* rendszerint a latin *stadium* magyarításaként kerül elő. E latin szó tudvalevőleg görög eredetű. A görög *στάδιον*, *στάδιος* pedig eredetileg 600 vagy 625 lábnyi, tehát mintegy 125 lépésnyi távolságot jelölt, majd az ilyen hosszú olimpiai futópályát nevezték *στάδιον*-nak. Később pedig *στάδιον*-nak, majd a rómaiaknál *stadium*-nak a négyszögű, majd meg többnyire félköralakban végződő futópályát hívták.

Ezt tudva könnyű belátnunk, hogy R. *kégy*, *kéd* szavunk, ha kezdetben 'circus, kör' volt a jelentése, miért mutatkozott alkalmasnak a latin *stadium* magyarítására. Az eredetibb 'pályafutó hely' jelentést mutatja: ÉRDYK. 88: „Nem twggyatok ce hogy azok kyk az *kecgyben* fwtnak, yollehet mynd nyayan futnak de maga chak eegy vezy el az gyözödelmet: Nescitis quod ii, qui in s t a d i o currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit bravium”. Új Testamentumának jegyzetei között SYLVESTER elmondja, hogy némelyek a görög-latin stádiumot *kigy*-nek magyarázták (azaz: fordították). Ő maga a *kigy* szót nem ismeri. Magyarázhatták volna szerinte futásnyi földnek is (ÚT. II, 167r). Ám azért az említett görög hossz mérték nevét ő is e szavunkkal magyaráítja; vö.: ÚT. I, 123: „...mell' Jerufalemhez hatuañ *kigne* földön vala” (Luk. 24: 13.); ÚT. I, 134v: „... harmincz *kigne* földet” (Ján. 6: 19.). A Lukács evangéliumából idézett helyen az Érsekújvári, meg a Winkler-kódexben megőrzött fordítások is e szóval élnek; vö.: ÉRSK. 123: „ky wágon Jerwsalemhez hatwan *kecgy* feulden” és WINKL. 271: „... ky vala hatwan *keed* földön Ihrlemhöz” (NySz.). A Huszita Bibliának e helyén MÜNCHK. 337: „hatvan lab földne” olvasható, a Jordánszky-kódexben pedig *stadium* a. m. *látat*; vö.: 617: „ky vala hathwan *latathnee* feldre Jerwfalemhez”; 926: „cs megh meeree az warafth... tyzen keth *latatnyra*”. Ezekből az eltérő

tolmácsolatokból arra lehet következtetni, hogy *kégy*, *kéd* szavunknak 'stadium; futamatnyi föld, távolság' értelemben való használata a kódexek korában nem volt ugyan általános, de mégis elég gyakorinak tekinthető.

Eddigi vizsgálódásainkból eredményként a következőket szűrhetjük le: 1. R. *kéd*, *kégy* szavunk régibb alakja a *d*-s változat; 2. eredeti jelentése 'kör', majd 'kör alakú (futó)pálya'; 3. későbbi jelentése 'futamatnyi távolság'; 4. a rokon nyelvi megfelelők jelentése e szó feltehető eredeti jelentésével teljes egyezést mutat.

HORVÁTH KÁROLY már említett tanulmányában kimutatta, hogy 'szivárvány' jelentésű R. *kégyelet* szavunk a R. *kégy*-nek olyan származéka, mint a *talp*-nak a *talpalat*, a *viz*-nek a *vizelet*. A 'szivárvány' jelentésű vogul *kistiläp* ~ *kastiläp* is a már említett vogul *kis* ~ *käs* 'abroncs, karika' származéka; a *kis*-nek van igei származéka is: *kisti*, s ez a. m. 'abroncsot hajlít'. Így HORVÁTH eredetétését legközelebbi rokon nyelvünk adatai is támogatják (MNY. XLV, 56).

3. Kérdés mármost, hogy a R. *ekkedig* 'hactenus, adhuc, hucusque' *kéd*- eleme nem ezt a *kéd* szót tartalmazza-e, mint már SZARVAS (Nyr. XVI, 34) gondolta? S ha igen, mit jelenthet itt a *kéd*? Kört, ív alakú, kör alakú futópályát vagy éppen futamnyi távolságot aligha! *Kéd* szavunk alighanem 'idő, időpont' jelentésben szerepel e helyütt. Dehát hogyan juthatott e rejtélyes szó ehhez a jelentéshez?

Erre a kérdésre is megfelelhetünk, ám csak úgy, ha kissé jobban szemügyre vesszük azoknak a rokon nyelvi szavaknak a jelentését, amelyeket *kéd*, *kégy* szavunkkal egyeztettek. Mint a HORVÁTH-tól közölt egybeállításból is kitűnik, a mordvin és cseremisiz megfelelők jelentése 'sol; dies': mord. PAAS. E. *tši*, *tši*, M. *ši* 'Sonne, Tag'; cser. WICHM. K. *kètše*, U. *kètšö*, M. *kètšə*, PAAS. B. *keše* 'Sonne, Tag' (MNY. XLV, 55).

Mármost: hogyan nyerhették az idézett szavak e jelentésüket, amikor obi-ugor, magyar és finn megfelelőikkel kört, ívet, dongát s más efféléket neveztek meg? E kérdésre a választ a finnugor népek természetszemléletének és vallásos hiedelmeinek ismeretében könnyen megadhatjuk. HARVA elmondja, hogy a mordvinok elképzelései szerint a nap az égbolton a föld körül kering, reggel ökor, napközben farkas, este pedig nyúl fogaton halad (U. HARVA, Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen. FF. Comm. 142. Helsinki, 1952. 166). A napot és a holdat istennek (*pas*, *pavas*) nevezik, s a napistenhez a moksa-mordvinok így szoktak imádkozni: „Fenn, a magasban keringő *ši-pas* [= napisten], adj szerencsét...” (uo. 167). Az euráziai nomád népek vallásos hite szerint az Atyaistené a legfőbb hatalom. Ő igazgatja a világot, de e munkájából gyermekei és rokonai is kiveszik részüket. Az egyik a nap fénygolyóját viszi át az ég körívén, a másik a holdét (MNépr. IV³, 360). A görög hitregék szerint is Hélios, a napisten minden nap négylovas fogatán hajt végig az égbolton.

A nap addig tart, ameddig az égbolton az istenként imádott fényes égitest áthalad, vagyis ameddig egy-egy ívnyi utat tesz meg. Így az eredetileg 'ív, kör' jelentésű szavak az egyes finnugor nyelvekben, így a mordvinban, cseremisizben — s tegyük most már hozzá — a magyarban is jelentették az egy napnyi időt. Az előbbi két nyelvben nyilván ez volt a jelentésfejlődés útja. Így lehetett ez a mi nyelvünkben is. A régiségben eszerint *ekkedig* ~ *ekketig* nyilván azt fejezte ki, hogy 'eddig a napig' → 'eddig az ideig'.

Az elmondottakból azt állapíthatjuk meg, hogy R. *kéd*, *kégy* szavunk olyan kör vagy ív alakú pályát is jelölt, amilyent az égbolton a nap tesz meg. A HORVÁTH-tól oly szépen elemzett R. *kégyelet* is nyilván erre utal: a szivárvány

sem más, mint színes ívelés az ég boltozatján. Más nyelvek is ívnek nevezik a szivárványt; elég itt a német *Regenbogen* és a francia *arc-en-ciel*, az orosz *небесная дуга*, *радуга* szavakra utalnunk; HORVÁTH ezeken kívül RÄSÄNEN egy tanulmányára hivatkozva sok más hasonló és igen meggyőző rokon nyelvi szót is idéz (MNy. XLV, 50—2).

4. Ezek után lássuk az *-nként* ragra vonatkozó és BERRÁRTól összegyűjtött adatokat. BERRÁR az adatok gyakorisága alapján — teljes joggal és igen helyesen — úgy látja, hogy — szerinte ismeretlen eredetű — *kéd* szavunk időt jelentő szókban, mégpedig a *koronkéd* és *naponkéd*-félékben kezdett raggá fejlődni. Ezek eredetileg — véleménye szerint — összefoglaló időhatározók lehettek; *koronkéd* annyit jelentett, hogy 'mindenkor'; distributivusi jelentésárnyalata ennek a kódexekben nem mutatható ki. A *naponkéd* kezdetben két-félelét jelenthetett: 1. 'egész nap', 2. 'mindennap'. Megfelelő mondatkörnyezetben azután az utóbbihoz distributivusi jelentésárnyalat társulhatott: 'minden nap újra', 'napról napra' (i. m. 66). Valamivel előbb pedig BERRÁR — teljes anyaggyűjtésére támaszkodva — azt is megállapította, hogy a distributivusi árnyalat a *naponkéd* alakban kezdett kifejlődni, mivel kódexeinkben ez a legelterjedtebb, és ennek jelentései is árnyaltabbak, mint az egyébként viszonylag szintén gyakori *koronkéd*-é (i. m. 61). A *naponkéd* 37 kódexben lelhető fel, a *koronkéd* 20-ban (i. m. 57).

Lássuk tehát a *naponkéd*-re vonatkozó adatokat. Ezek a leggyakoribbak, s alighanem a legrégebb keletűek is.

A *naponkéd* latinja — BERRÁR szerint — leggyakrabban 'quotidie, in singulos dies'. Megjegyzi még, hogy a *naponkéd* a kódexekben gyakran a *minden napon*-nal, sőt némelykor a *napról napra*-val is váltakozik (i. m. 57).

Ezt eszünkbe vésvé próbáljuk elemezni a Peer-kódexnek BERRÁRTól (i. m. 37) idézett következő mondatát: 303: „*Menden naponkent teged vr ilten dycherõnk: per singulos dies benedicimus te*”: 'mindennap újra', meg a Jordánszky-kódexnek szintén BERRÁRTól közölt (i. m. 39) egyik mondatát: 44: „*zeggye ffele mence eleegh mynden napõkeed*”. Ha volt — márpedig kétség-telenül volt — valamikor egy 'kör, ív, ív alakú, kör alakú pálya' jelentésű *R. kéd* ~ *kégy* szavunk, akkor a régiségben a *minden naponkéd* ~ *ménden naponként* szókapcsolatokat megpróbálhatjuk így magyarázni: 'minden napon, körben, sorban, úgy, amint az egyes napok következnek'. E kapcsolat *kéd* elemét annyira külön állónak érezték, hogy néha külön is írták; vö.: DöbrK. 294: „*napon ked* valo zorgalmazafom: *qu o t i d i a n a*”; LobkK. 119: „*gondoliad meg zeretetefõn napon kent*”: 'minden nap újra' (idézi BERRÁR i. m. 37—8). *Kéd* szavunk — mint a HORVÁTHtól megfejtett *kégyelet* mutatja — nemcsak általánosságban jelentett ívet, kört, vagy ilyen alakú pályát, hanem az égboltozat ívét is jelölte. Mármost nomád őseink a napok sorozatát, egymásutánját nyilván úgy tekintették, mint a nap égi járásának állandó, szüntelen megújulását, körforgását. Petőfi is ezt mondta a nap folyton újra kezdődő égi vándorlásáról: „Mi az a nap? mi az a nap? | Nem is nap az tulajdonkép | Ugyan mi hát? ... hát semmi más, | Mint egy nagy szappanbuborék. || Valami óriásfiú | Kifúja reggel keleten, | S szétpattan este nyugaton — | S ez m i n d e n n a p így megyen.” (A nap.)

Bizony, ilyenformán láthatta már az őseink is a nap szüntelen keltét és nyugtát: felbukkanását hajnalban az égbolton s letűntét este a horizont alján. Így megy ez ősidők óta, m i n d e n n a p — helyesebben, így látjuk mi, így látták vándorló őseink is ... Nyilván ez volt az őseink egyik legelső

észlelete. Nem csoda hát, hogy a mi őseink is azt, ami minden nap újra meg újra ismétlődött, valahogyan így mondták: *minden napon, kéd(en)*, vagyis 'minden nap, körben, sorban, folyamatosan, úgy, ahogy a nap az égen — ív alakban — megteszi a maga útját'.

5. Úgy látom, hogy *kéd* szavunk eleinte a R. *minden napon kéd*-féle szókapcsolatokban volt járatos. A Jordánszky-kódex másolója a *kéd* elemet gyakran külön is írta; vö. 724: „*mynden napon ked* azért nem zennek vala az templomban es hazan ked tanoytany” (egyéb különírt alakokkal együtt közli BERRÁR i. m. 39—40). Ám nemcsak a napok, hanem az évek is körforgásszerűen ismétlődnek. Ezért mondhatta a DöbrK. szövegének írója: 389: „Mind *extendönked* zentekről valo Evangeliom”, amit BERRÁR (i. m. 37) helyesen értelmez így: 'minden esztendőre szóló, minden esztendőben ismétlődő [evangélium]'. A *kéd* elem az efféle kapcsolatokban igazán jó helyen állott. *Mind* szavunkról kimutattam, hogy a *mi* névmás származékaként az összességet *s o r b a n* egymás után következő tetszőleges számú elem összegeként jelöli, s ennek megfelelően eredeti jelentése a. m. 'sorjában, sorban, úgy amint kiki vagy valami a maga sorrendi helyének megfelelően következik' (MNy. LI, 48—9). A *minden* pedig, mint a *mind*-*n* ragos származéka — mint korábban kifejtettem — úgy keletkezett a *mind*-ből, mint a *kevés*-ből a *kevesen*, a *sok*-ból a *sokan*, az *öt*-ből az *öten*, s így kezdetben azt jelentette, hogy 'valamennyien, ahányan csak vannak, amennyi csak van' (MNy. XLVIII, 160—6). A R. *minden naponkéd*, *mind esztendönkéd*-féle szókapcsolatokba tehát — jelentéstani szempontból tekintve — 'kör, ív' jelentésű R. *kéd* szavunk igen jól illik. Olyan jól és olyan természetesen, hogy a magam részéről biztosra veszem: mielőtt raggá fejlődött, eredetileg éppen efféle szerkezetekben kezdték használni. Hiszen a *mindere* detileg nem más, mint distributívusi értelmű sorszámnév, illetőleg sorrendi helyet jelölő névmás (MNy. LI, 49), így a *mind esztendönkéd* kezdetben ezt jelenthette: 'egymásután valamennyi esztendőben, úgy amint ezek az idő körforgásában [= *kéd*-jében] következnek'; a *minden naponkéd* pedig ezt: 'egymásután valamennyi napon, úgy amint az egyes napok — a Napnak az ég íven való járása szerint — követik egymást'.

Érthető, hogy e *kéd* elem miért éppen időt jelentő szavainkhoz társult leggyakrabban s alighanem legelőször. BERRÁR gondos, táblázatos összeállítása magát e tényt jól mutatja (i. m. 44—5). E jelenségnek azonban okát is tudjuk adni. Analogikusan azután a *kéd* elem más distributívusi értelmű kapcsolatokba is bekerülhetett. Nem okoz immár nehézséget a R. *mind fejenként* kapcsolat magyarázata sem; vö.: Gömör-kódex 39: „ihus meg ment *mynd fejenkent* mykent az egy tolvayt zabadeyta meg”; uo. 43: „zabadeych meg mynket *mynd fejenkent* az gonoz tewrewkektwl” (idézi BERRÁR i. m. 39). A *mind fejenként* eredetileg nyilván azt jelentette, hogy 'valamennyi, úgy, amint kiki személy szerint, fejét számlálva, sorban következett'. Hasonlóképpen értelmezhető: JordK. 762: „latogaffok megh az atyaffyakath *mynd varojonkeed*: per universas civitates”: 'valamennyi városon körben, sorban haladva'; uo. 241: „Az hadnagyok kedegh *mynden sereghenkeed*, mynedenek hallaafara, nagy ffele zowal azth keyaczaak: per singulas turmas” (vagyis 'az egyes csapatokon körben, sorban végighaladva'); uo. 703: „kyk ha *mynd yzenkeed* megh yrathnanak: per singula”, azaz 'mind, úgy amint részeik sorban következnek' (az adatokat l. BERRÁR i. m. 40).

Az utóbbi mondatnak a Huszita Bibliában is meglevő tolmácsolata a mi szempontunkból igen figyelemre méltó: MünchK. 241: „mellèc ha *meñkent*

mgirattatnanac". Káldi fordításának e helyén *egyenként* olvasható (BERRÁR: i. h.). Hogy magyarázandó itt a *mënd(en)ként*? Semmiképpen sem jelentheti e kifejezés azt, hogy 'mindenképpen', hanem, mint a fentiekből következik, úgy értelmezendő, hogy 'mind, körben, sorjában, amennyi csak van'. A *-ként* elem jelentése tehát itt is 'körben, sorjában, sorban'! Vagyis a *-kéd, -ként* elem az eddig tárgyalt valamennyi kapcsolatban disztributív értelmű.

Mondattani és jelentéstani szempontból tehát kifogástalanul megmagyarázhatjuk a R. *mindén naponként (kéd), mënd(en)ként, minden koron két-féle* kapcsolatokat. Alaktanilag azonban némiképp nehezebb ezek magyarázata. A R. *mindén napon két-félék két* eleme ragtalan, éppúgy, mint ahogy a *mindénkor-félék* is nyilván ragjukat vesztett képződmények voltak eleinte. Csakhogy a *-kor* ragnak fennmaradtak *-kort, -koron, -korban* alakjai is: vö. JókK. 162: *efelkoron, 33: myndenkort*; Nyj. *ebédkorban* (KLEMM, TörtMondt. 215; BERRÁR, TörtMondt. 39). Ellenben a *kéd*-nek **kédét, *-kédén, *-kédben* alakjai — az elemzett kapcsolatokban — seholsem fordulnak elő. Így hát csak feltehetjük, hogy a *mindén napon két-félékben* a *két* éppúgy ragját vesztett elem, mint a *mindénkor-ban* a *kor*.

Ám ha a *-kéd* mellett a vele nyilvánvalóan egybetartozó *-ként*, R. *-kén* alakokat is figyelembe vesszük, azt lehet hinnünk, hogy a fentebb már említett **kédét, *-kédén* alakok mégiscsak megvoltak valamikor, sőt a *-ként* és a *-kén* is ezekből keletkezett. Tudjuk, hogy *-ben* ragunk a *bél ~ bele* főnévnek *-n* locativusragos alakja. Eredetibb formája nyilván **belen* lehetett, ebből **beln* a két nyílt szótagos törvény hatására rövidüléssel keletkezett, majd a *-ben* alak ennek további redukálódásával jött létre (BERRÁR, TörtMondt. 36). Ugyanígy elképzelhető egy **kédén > *kédn > kén* fejlődés is.

A *-kén* alakra nézve tanulságosak a LobkK. *naponkén* alakjai (ezeket l. BERRÁR: Nytud. Ért. 13. sz. 38). A *-kéd* alakokat a *-t* locativusrag lekopásával is magyarázhatjuk: **kédét > *kédét > -kéd*, vö.: *-kort > -kor, -szért > -szér*. Az is elképzelhető, hogy a kódexekben gyakori *-két* alak éppen a *-t* locativusrag hátrafelé irányuló asszimiláló hatására zöngétlenüléssel keletkezett. A *-ként* alak pedig talán a *-kén* és a *-két* keveredéséből állt elő. De az is lehetséges, hogy az *-int, -ént* módhatározóraghoz hasonlóan raghalmozásnak: az *-n + -t* locativusragok együttes alkalmazásának köszönheti létrejöttét: **kéd + -n + -t > *kédnt > ként*.

6. A *-kéd* eredeti jelentésének feltárásával megvilágosodott előttünk a R. *mindén napon két-félék* jelentése, szintaxisa és alaktana is. A *kéd ~ két ~ ként* elem idők folytán egyre jobban hozzátapadt az előtte álló szóhoz, s azzal végül egybe is írták. Ám a szerkezet eredetibb formájának emlékeként a hovatovább raggá alakuló elem továbbra is csak *-n* locativusragos névszóhoz társult, lévén maga is kezdetben locativusragos névszó. S ahogy grammatikalizálódott a *-kéd, -ként* elem, úgy vált fölöslegessé a szerkezetben a distributívusi szerepre utaló *mind, mindén*, mivel a *naponként-félékben* a *-ként* egymaga is elégségesnek bizonyult e jelentés kifejezésére.

Azon sem lepődhetünk meg, hogy a R. *koronkéd*-nek — mint BERRÁR (i. m. 59) is megállapította — a kódexekben (tegyük hozzá: látszólag) nincs disztributív szerepe. Ezt a megállapítást ugyanis annyiban módosítanunk kell, hogy a R. *koronkéd*-nek nincs olyan szembetűnő distributívusi jelentése, mint a R. *naponkéd*-nek. A *kor* szó ugyanis nagyobb időegységet jelent; ami *koronként* történik, arra nem mindig, hanem csak nagy időközökben kerül sor. Ezért a R. *koronkéd* jelentése valójában a. m. 'néha-néha, nagy ritkán', vagy esetleg,

ha az időt egész tartományában megszakítás nélkül tekintjük, a *koronkéd* jelentése lehet 'az egész korban, az egész időben; mindig' is. BERRÁR erre is céloz (57).

Hely hiányában — itt — le kell mondanom az *-nként* jelentéseinek további elemzéséről. Feladatom csupán e ragunk eredetének, feltehető legrégebbi jelentésének kinyomozása volt. A jelentésfejlődés további útjait-módjait most nem kívánom elemezni. Csak annyit jegyzek meg, hogy BERRÁR-nak ide vonatkozó megállapításait, melyeket még e ragunk eredetének ismerete nélkül tett, alapján véve — bár nem mindenben — helyesnek tartom. BERRÁR a lényeg felé közeledett, amikor a *-kéd* elem distributívusi szerepét hangsúlyozta. Ám — mint láttuk — e *-kéd* jelentése nem 'mind', s nem is a *mí* névmástóból ered, mint BERRÁR (i. m. 64) feltette, hanem a R. *kéd* 'kör, ív, kör alakú, ív-alakú pálya' jelentésű szavunkkal azonos.

Abban pedig, hogy az *-nkéd ~ -nként* rag nem azonos a *-ként* raggal, BERRÁRral teljesen egyetérték. Az utóbbiról legújabbán FARKAS VILMOS fejtette ki nézeteit (MŰ. LIII, 97—103). Az *-nkéd* rag — mint BERRÁR adataiból világosan kitűnik — korábbi, mint a *-ként*; eredetileg jelentése és alakja is eltért. S ami a leglényegesebb: az *-nkéd* mondattani szempontból is más eredetű: kezdetül fogva rendszerint *-n* ragos névszókkal állt kapcsolatban, s disztributív szerepe mindvégig megmaradt. A lényegét tekintve a MünchK.-beli *mënd(en)ként* sem tekinthető kivételnek, mivel ez is úgy értelmezendő, hogy 'amennyi csak van, mind, körben, sorban, egymás után'.

Az elmondottakat röviden így summázhatjuk: 1. Az *-nként*, R. *-kéd* rag, mely nyelvünkben a distributívus ragja, 'kör, ív' jelentésű R. *kéd* szavunkból ered. — 2. Eleinte olyan szókapcsolatokban lehetett járatos, mint a R. *mind(en) napon kéd*, amely úgy értelmezendő, hogy 'minden egyes napon, körben, sorban, úgy amint a nap az égen körben jár'. — 3. Később más időviszonyt, majd egyéb fogalmakat kifejező kapcsolatokban is gyökeret vert, de distributívusi szerepe mindvégig kimutatható. — 4. Az alkalmasint később keletkezett *-ként* raggal nem azonos; a két rag azonosságát mind mondattani, mind pedig jelentéstani okokból tagadnunk kell. — 5. E ragunk eredetének feltárásával újabb adalékokat nyertünk a nyelv és a gondolkodás viszonyának történetéhez: ismét igazolva láthattuk azt a különben már régóta ismert tételt, hogy a kategóriák sorában a tér az elsődleges, s hogy a gondolkodás a konkrétból kiindulva halad az elvont felé.

BALÁZS JÁNOS

Kégy ~ kéd és aztán kör, sőt kor

A nyelvészet és a kegyelet viszonyához

Engedje meg BALÁZS JÁNOS, hogy előző érdekes cikkéhez csatlakozóan idézzem HORPÁCSI ILLÉSnek „A *-ság, -ség* képző eredetéhez” című közleményéből a következő részletet:

„PAIS DEZSŐ említett előadása [szemináriumi magyarázatok. 1948—1949. II. félév] során ismertette a *-ság, -ség* képzőre vonatkozó BUDENZ- és GOMBOCZ-féle felfogást. Egyéb lehetőségeket is említett, majd végül fiatalkori felfogását, amely szerint képzőnk a 'domb, emelkedés' jelentésű *ség ~ ság* (helynevekben) szóval kapcsolható össze. Jelentéstaniilag így gondolta PAIS:

a *ség* szónak a 'nap felemelkedése, ívalakú járása' jelentése fejlődhetett, és mint 'nap, idő' jelentésű szó főként életkort jelentő szavakkal elhomályosult összetételt alkotott, tehát *fiatalság* eredetileg a. m. 'fiatalkor', *öregség* 'öregkor' stb.; az elhomályosult összetétel végződése fogalommodosító elemmé vált a nyelvérzék számára, s mint ilyent elvonták és hozzátették egyéb alapszókhoz is. Így magyarázza PAIS a magyar *-ság, -ség* BUDENZ által felhozott funkcionális megfelelőinek alakulását is. Zürjén *lun* 'nap': *tomlun* 'fiatalság' (*tom* 'fiatal') | *ozirlun* 'gazdagság' (*ozir* 'gazdag'); — mordvin *ši, tši* 'nap (dies, sol)': *šumbraši, šumbratši* 'egészség' (*šumbra* 'egészséges'); — lapp S. *vùöta*, gen. *vùöta* (~ f. *vuote* 'év'): *nüörravùöta* 'fiatalság' (~ finn *nuoruute*; lapp S. *nüörra*, finn *nuore* 'fiatal') (NyH.⁷ 60) | *rakes* 'lieb', *rakesvuotta* 'Liebe' stb. (WIKLUND, Chrest.). — PAISnak a *ség*-gel kapcsolatos régi magyarázatát támogatja szerintem az is, hogy a mordvin *ši, tši* 'nap (dies, sol)' szó 'ív, abroncs' jelentésű finnugor szavakkal és a 'kör' jelentésű magyar *kégy* szóval egyezik. Vog. AHLQV. *küš* 'Reif (zu Fässern)'; — zürjén WICHM.—UOT. *küš* 'Ring, Schlinge'; — cseremisiz WICHM. *këššä* 'Sonne, Tag'; — mordvin *tši, ši* 'Sonne, Tag'; — lapp *kes* 'gyrus, circus' stb. (Bővebben l. HORVÁTH KÁROLY, *Kégy*, kegyelet: MNy. XLV, 54—5.) Egyúttal azt a tanulságot is levonhatjuk ebből az összeállításból, hogy az egyik mordvin elvont képző korábban 'idő' jelentésű szó, ezt megelőzően pedig ív vagy valami hasonló konkrét tárgy. Vagyis: ív → a nap járása → nap, idő → elvont képző." (MNy. XLIX, 44—5.)

BALÁZS JÁNOS figyelmét, úgy látszik elkerülte (ez nem ritkán megesik velünk), hogy némi k ö r-özésekre már mások is gondoltak szó-, alak- és mondatnyi nyelvelemeink magyarázatával kapcsolatban.

És engedje meg BALÁZS JÁNOS, hogy idő- és helyhiány miatt felajánljam neki egy további ötletemet:

A mi *kor* szavunk, amiből *kor* ragunk vált, török jövevényelem: a török eredeti jelentései közt pedig ilyeneket találni: a) 'das Alter, die Zeit, Stunde'; b) 'der Rang, die Stellung'; c) 'die Reihe, die Linie' (GOMBOCZ, BILw. 98—9)—és ezeken kívül — erre talán én mutatok rá — d) 'Leibgurt—Umzäunung, Rand—Kreis' (Kāšyari, RADL. II, 916—8). A magyar *kor* szó török eredetijének ilyen irányban kiegészített jelentéskörére azok között az analógiák között óhajtottam rámutatni, amelyek megerősíthetik a *ság* ~ *ség* térszínforma-jelölőnek és a *-ság* ~ *-ség* képzőnek a névszó időjelentésén át való összefüggését.

Remélem, ennek utána hamarosan újra egy érdekes és szép dolgotat lesz módunkban megszerkeszteni a Magyar Nyelv számára.

PAIS DEZSŐ

A határozó értékű tárgy helye a mondatrészek között*

I.

A tárgy jelentésének vizsgálatakor nyelvtanaink az irány- és eredmény-tárgy mellett harmadiknak az úgynevezett határozó értékű tárgyat (másként: határozói tárgy, határozótárgy) szokták

* A MTA Nyelvtudományi Intézetében készülõ magyar leíró nyelvtan munkálatai során keletkezett tanulmány.

említeni. Ebbe a csoportba sorolják általában (de az egyes esetek megítélésében nem mindig egyöntetűen) azokat a tárgyragos alakokat, amelyek a határozóhoz hasonlóan a cselekvés helyét, idejét, módját vagy egyéb körülményeit fejezik ki: „egy órát aludt”, „jóízűt kacag”, „sokat sétál” stb. A határozók osztályozásának mintájára megkülönböztetnek helyhatározó (pl. „járja a várost”) időhatározó (pl. „ötven évet élt”), módhatározó (pl. „jóízűt aludt”), fok- és mértékhatározó (pl. „egy kicsit fél”), okhatározó (pl. „mit sírsz?”) értékű tárgyat¹ stb. (Vö.: GOMBOCZ, Syntaxis, 107—8; KLEMM, TörtMondt. 283—5; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv II, 300.)

E jelenség nyelvtani problémáinak részletesebb elemzésére az irodalomban eddig még nemigen került sor, talán mert azok közé a „kivételek”, „határesetek” közé tartozik, amelyek súlyuknál, jelentőségüknél fogva a nagyobb, rendszerező munkákban érthető módon háttérbe szorulnak a nyelv tipikus jelenségei mellett. A kisebb részlettanulmányok sem vállalkoztak még behatóbb vizsgálatukra. Sajnos, ilyen tekintetben helyenként némi ellentmondás mutatkozik a nyelvi gyakorlat és az ezt rögzítő nyelvtanírás között: az élő nyelv sokkal gyakrabban produkál „kivételeket”, „határeseteket”, mint amilyen alapossággal nyelvtanaink ezeket tárgyalják. Mindez természetesen egyáltalában nem azt jelenti, hogy a szakirodalom nem ad semmi megfogható és használható a határozó értékű tárgy problémakörére vonatkozólag. Sőt, egyes kérdései igen sok összefüggésben szóba kerülnek, jelezvén problematikájának bonyolult és szerteágazó voltát.

Először is egy általános nyelvészeti kérdést kell érintenünk. Azért csak érintenünk, mert a határozó értékű tárggyal való összefüggése csupán közvetett. A hazai és külföldi szakirodalomban sok szó esik a tárgy és a határozó funkcióbeli rokonságáról. Nálunk főként KALMÁR (A mondatrészek 57) és KLEMM (A mondatan elmélete 74) vizsgálták meg azt a kérdést, vajon nem lenne-e helyesebb, tudományosan megokoltabb az úgynevezett tárgyat beolvasztani a határozók közé, s mint az irányt jelölő határozók egy csoportját tartani számon. Korábban már BALOGH PÉTER (Nyr. XXVI, 385—92) is kísérletezett olyan megoldással, hogy egybevonja a tárgyat az úgynevezett állandó határozókkal. Az ilyen kísérleteknek föltétlenül megvan a tudományos alapjuk. Az *assa a kertet ~ ás a kertben, javítja a házat ~ javít a házon, öt nézi ~ órá néz* típusú tárgyas és határozós szerkezetek jelentésbeli rokonsága szembetűnő. A német *Accusativ-object, Genitiv-object, Dativ-object, Infinitiv-object, Praepositional-object*, a francia *complément direct, indirect, indirect circonstanciel*, az orosz *прямое és косвенное дополнение* nyelvtani terminus technicusok arra mutatnak, hogy ezekben a nyelvekben a mondatrészek felosztása e funkció- és jelentésbeli rokonság hangsúlyozásán épül. Nálunk más gyakorlat alakult ki: a mi nyelvtanaink a tárgyat hagyományosan a határozóval és a jelzővel teljesen egyenértékű külön mondatrésznek tekintik, hangsúlyozva természetesen a közöttük levő összefüggéseket is. Ez a megoldás is megokolt. Az imént említett szerkezeteket vizsgálva nem nehéz észrevenni azt a jelentésbeli különbséget, ami rokonságuk ellenére a

¹ A felsorolásban a fontosabb, a legtöbbször emlegetett típusokat emeltem ki. Megjegyzendő, hogy a szakirodalomban nincs egység a határozó értékű tárgy kategóriájának belső rendszerét illetően: a fentieknél néha több, néha kevesebb altípust szoktak megkülönböztetni, sőt az egyes tárgyragos alakok besorolásában is mutatkoznak eltérések.

tárgyas és a határozós szerkezetek között van: a tárgyas szerkezet intenzívebb cselekvést fejez ki, mint a határozós, olyan cselekvést, amely az objektumot a maga egészében, nem pedig csak részlegesen érinti. Bár ismerünk úgynevezett partitívusi tárgyat is (pl. *azt kér = abból kér*), KLEMM mégis — helyesen — ezt emeli ki, mint a tárgynak és a határozónak a leglényegesebb megkülönböztető vonását (A mondatelmélete 74).

Ami most már a határozó értékű tárgyat illeti, úgy vélem, nem fölösleges elmondani a következőket: a határozó értékű tárgy nem olyan mondatrész, amely csupán a tárgy és a határozó általános összefüggését tükrözi (bár kétségtelen, erre is fölhívja a figyelmet), hanem olyan mondatrész, amely a tárgy és a határozó különválasztása után is a határesetek közé tartozik, s határeset maradna akkor is, ha a tárgyat a határozók egy csoportjának tekintenénk. Nem mintha a határozó értékű tárgy egyszerűen csak „kimaradna” a felosztásból, hanem mert eredete és mai használata néhány olyan problémát is fölvet, ami a tárgy és a határozó általános összefüggésének vizsgálatakor nem kerül elő. Közelebről: az *ássa a kertet ~ ás a kertben, javítja a házat ~ javít a házon* stb. párhuzamok (a tárgy és a határozó viszonya általában) más természetűek, mint az *öt percet várt ~ öt percig várt, jóízűt nevet ~ jóízűen nevet* stb. párhuzamok (a határozó értékű tárgy és a határozó viszonya). A két problémakör, bár keresztezi egymást, nem azonos. Az egyik: a tárgynak (mint nyelvtani kategóriának) összefüggése a határozók egy csoportjával; a másik: a tárgy egy fajtájának rokonsága a határozó kategóriájával.

Dolgozatomban ez utóbbi kérdést fogom vizsgálni.

Ami a határozó értékű tárgynak a tárgy többi fajtájához való viszonyát illeti, KLEMM megjegyzi, hogy a „... határozó értékű -t ragos szó néha i r á n y t á r g y ... legtöbbször e r e d m é n y t á r g y ...” (TörtMondt. 284; vö. még TELEKY ISTVÁN: NyF. 31. sz. 43—6). Ez a megállapítás igen fontos a határozó értékű tárgy természetének megértése szempontjából, mert sejteti — a későbbiekben erről bővebben is lesz szó — tárgyi funkciójának elsődleges-ségét, határozói funkciójának másodlagosságát. KLEMM fejtegetése azonban nem teljes: a határozó értékű tárgy egyes típusai között ő nem tesz különbséget aszerint, hogy a két funkció közül melyik jutott esetleg túlsúlyra, vagy pedig egyensúlyban van-e bennük a tárgyi és a határozói funkció. Így történhet meg, hogy nála az *édest mosolyog* és a *húsz esztendőtt élte, a sokat habozott* és a *mit féltek?* szerkezet egyaránt az eredménytárgyszerű határozói tárgyak csoportjába kerül, holott ezek közül egyesek már sokkal közelebb állnak a határozóhoz, mint a tárgy bármelyik típusához. A továbbiakban tehát arra is kell ügyelnünk, hogy a határozó értékű tárgy minden egyes típusánál kiderítsük: melyek azok a vonásai, amelyek a tárgyhoz, s melyek azok, amelyek a határozóhoz közelítik.

Van egy mozzanat, ami az utóbbi kérdés tisztázását bizonyos fokig megnehezíti. Ez a -t tárgyrag eredetének tisztázatlansága. Él ugyanis egy olyan elmélet, mely a tárgyragot a határozói -t ragra vezeti vissza (vö.: HORGER: MNy. IX, 348; MÉSZÖLY: NyK. LI, 3; FOKOS: NyK. LVIII, 61). Ez, továbbá az a tény, hogy némelykor valóban igen nehéz eldönteni: tárgyraggal vagy határozóraggal van-e dolgunk, a magyarázata annak, hogy némelyik -t ragos szót a mondatelmélet során hol tárgynak, hol határozónak ítélik. BRASSAI például minden -t ragos alakot (így az *örömet, vegyest* szót is) accusativusnak tartott (AkÉrt. III, 257). KÖNNYE NÁNDOR a *napot, keveset, többet, esztendőtt, órát* szó ragját a *Segesvárot, oldalt, tájt* szavak ragjával azonosítja (Nyr.

XIV, 354); újabban ezeket tárgyragos alakoknak tekintjük (vö. KLEMM, TörtMondt. 284). GOMBOCZ többek között a *helyt áll, megülni a lovat, nagyrészt magam szedtem* kifejezéseket említi, amelyekben a *-t* ragos szó mondattani szerepe nem világos (Syntaxis 91). TELEKY ISTVÁN viszont határozott különbségtételre törekszik a tárgyragos és a határozóragos alakok között; a *megülni a lovat* kifejezés *lovat* tagját inkább tárgynak fogja fel (NyF. 31. sz. 45–6). — E kérdésre vonatkozólag itt csupán annyit jegyeznek meg, hogy a tárgyrag eredetét a *-t* ragos szavak mondatrészi funkciójának meghatározásában nem tartom perdöntőnek. Bár kétségtelen, hogy e kérdés tisztázása sok bizonytalanság eloszlatásában segítségünkre lenne, de úgy gondolom, valamely mondatrész mai funkciójának megállapítását jobb leíró alapon, mai nyelvtani rendszerünkbe való beleilleszkedésének alapján, funkciójának sokoldalú vizsgálatával eldönteni. Az *ebédet főz* szerkezet *ebédet* tagját mai szemmel nem tekinthetnénk határozónak akkor sem, ha a *-t* tárgyragról kétségbevonhatatlanul kiderülne, hogy azonos a határozói *-t* raggal, és viszont, az 'egy kissé' jelentésű *egy kicsit* alakot esetleg a határozók közé kell sorolnunk, noha *-t* ragja valószínűleg tárgyrag.

Mielőtt áttérnénk a határozó értékű tárgy egyes típusainak vizsgálatára, még egy problémáról kell szólnunk. Nyelvünkben, főleg a szépirodalom nyelvében igen sok az olyan különleges tárgyias szerkezet, amelyben a tárgy valamilyen tekintetben eltér e mondatrész szokásos használatától, de megítélésem szerint nem tekinthető határozó értékű tárgynak. Gondolok itt elsősorban az igekötős átnemható igék tárgyias használatára: „Már majdnem az egész világot összetárta Árgyilus” (Magyar Népköltészet III, 177); „Aludjunk vagy száz évet csöndben át” (Tóth Á.: Jó éjszakát); az idegenszerű vonzatokra: „Úgy rettegé a föld kirántott kardunk, mint a villámot éjjel a gyerek” (Petőfi: Magyar vagyok) ez természetesen nem jelenti azt, hogy idegen analógiák nem játszhattak közre a határozó értékű tárgy egyik-másik fajtájának kialakulásában); — bizonyos tömörítő szerkezetekre: „Ó, szörnyű Úr, kit ember sose látott, nem görnyedek már több *litániát*” (József A.: Mert ismeretlenünknek tetszik), „... sírjatok *jeget*, tüzet sírjatok, mint a láva!” (Babits: Fortissimo); — egyéb ritka tárgyias szerkezetekre. A legtöbbnek megtaláljuk ugyan a megfelelőjét a határozós szerkezetek között. Ezek bevonásával azonban túlságosan kitégítanánk a határozó értékű tárgy fogalmát, ami nemcsak hogy nem lenne célszerű, de nem is felel meg a valóságnak.

II.

Rátérve most már a részletekre, leghelyesebbnek látszik, ha a tárgy és a határozó között elhelyezkedő átmeneti típusokat külön-külön vizsgáljuk, mégpedig lehetőleg olyan fokozati sorrendben, amilyent funkciójuknak a határozó felé való közelítése diktál.

1. *A járja a várost* típus (helyhatározó értékű tárgy).

A határozó értékű tárgy e fajtájához tulajdonképpen csak néhány ige (*jár, fut, ül, lakik*) frazeológiai kapcsolatai tartoznak: „Magyar bolondoknak Bolond *útját járom*” (Ady: Hét évsz. 723); „eddig csak a ... *pusztákat futó* betyárokról írtam” (Szücs Sándor: Pusztai szabadok 158); „Üres *fészkét üli* híven [a madár]” (Tompa Mihály: Versei VI, 14); „Budapest *városát* sok ezerezen *lakják*” (Arany: Toldi IX. 18. vsz.); stb. Előfordul ugyan, sőt a költészet, a

szépirodalom nyelvében nem is ritka, hogy más, elsősorban mozgást jelentő igék mellett is áll ilyen tárgy, ezek azonban többnyire egyszeri, alkalmi szerkezetek, nagy múltjuk nincsen, valószínűleg a fentebb említett szerkezetek mintájára jöttek létre: „Föl és alá kószálom A két magyar hazát” (Petőfi: Ez már aztán élet); „Celzius-létráját riadva küssza Az izgatott, rab higany-szál” (Tóth Árpád: Március); „Hullámozó violamezőket lábál [az asszony]” (József Attila: Szelid, búcsúzó asszony); stb.

A *jár* és a *fut* ige sok tekintetben különös helyet foglal el a mozgást jelentő igék között. A többi mozgást jelentő, általában tárgyatlan használatú igével ellentétben ezek igen régóta és igen gyakran előfordulnak tárgyas szerkezetekben, részint megkövesedett frazeológiai egységekben, részint teljesen kötetlen szerkezetekben: *háborút jár, búcsút jár, pünkösödöt jár, áprilist jár, járja a bolondját, nem járja, táncot jár, a végét járja, iskolát jár, csatát jár, vásárt jár, járja az ismerősöket, járja a falut (a várost, az országot, a tengert, a határt), kengyelt fut, vesszőt fut, pályát fut, nem futja, valamilyen utat fut, valaminek az útját futja* stb. A felsorolt szerkezetek természetesen nem mind helyhatározó értékűek; helyhatározó értékűnek csupán azokat tekinthetjük közülük, amelyek a jelentés lényeges sérelme nélkül helyhatározós szerkezetté alakíthatók át: *járja a falut = faluban jár, valamilyen utat fut = valamilyen úton fut, üli a lovat = ül a lovon* stb.

Az ilyen helyhatározó értékű tárgy az iránytárggyal mutat erős rokonságot (vö.: KLEMM, TörtMondt. 284; TELEKY ISTVÁN: NyF. 31. sz. 43), mivel a tárgyfogalom ugyanúgy elszenvedi magán a cselekvést, mint az *ássa a kert* szabályos iránytárgyas szerkezetekben a *kert*. Ehhez hozzátehetjük még azt is, hogy a *járja a várost ~ jár a városban* szerkezetpár ugyanolyan jelentésbeli viszonyban van egymással, mint az *ássa a kert* ~ *ás a kertben, javítja a házat ~ javít a házon, őt nézi ~ őrá néz* stb. szerkezetpárok; vagyis: a tárgyas szerkezetben a cselekvés intenzívebb, és az objektumot a maga egészében érinti, a határozós szerkezetben a cselekvés kevésbé intenzív, és az objektumot csak részlegesen érinti (vö. KOVÁCS MÁRTON: Nyr. XLVI, 144). Nem sok okunk van tehát rá, hogy az egyik típusban (*ássa a kert*) szabályos iránytárgyat, a másikban (*járja a várost*) pedig helyhatározó értékű tárgyat lássunk. A behatóbb vizsgálat során azonban mégis rábukkanunk egy-két olyan jelenségre, ami föltétlenül meggondolásra készítet.

A) A *jár* és szinonimái, valamint a többi mozgást jelentő igék (*fut, rohan, mászik, kóborol, repül, úszik* stb.) — egyikük-másikuk széles körű tárgyas használata ellenére — tárgyatlan igék, tehát olyan cselekvést fejeznek ki, amely rendszerint nem hat át semmiféle objektumra. Ez még a *jár, fut* ige esetében is azt sugalmazza, hogy a mellette álló tárgyragos alak nem tárgy a szó megszokott nyelvtani értelmében.

B) Bármennyire is megszoktuk a *jár* és a *fut* ige mellett a tárgyat, tipikus bővítményüknek mégis a határozót érezzük. Bizonyítékul szolgálhat az, hogy a *jár* (és a többi mozgást jelentő) ige bővítménye után nem szoktunk *mit?* kérdéssel kérdezni. Nem így az *ássa a kert, javítja a házat, őt nézi* stb. tárgyas szerkezetek! Ezek tárgya után így kérdezhetünk: *mit ás? mit javít? kit néz?* stb. Arra is gondolhatunk, hogy mindez a határozó értékű tárgyas szerkezetnek egy árnyalattal nagyobb frazeológiai kötöttségével is magyarázható. Ami ez utóbbit illeti, nem kerülheti el figyelmünket az sem, hogy azoknak az igéknek a köre, amelyek mellett a tárgyragos alak a cselekvés helyét jelölheti, meglehetősen szűk. A kötöttség tehát nemcsak a tárgy oldaláról van meg,

hanem a cselekvést kifejező fölérendelt mondatrész oldaláról is: a *-ban*, *-ben* ragos helyhatározótól eltérően, amely bármely cselekvés helyét jelölheti (pl. *a szobában jár, dolgozik, olvas, fészkelődik, beszél* stb.), a helyhatározó értékű tárgy az igéknek csak egy kis számú csoportja mellett fejezheti ki a cselekvés helyét.

C) A tárgynak fontos ismertetőjele, hogy logikailag lehet határozott vagy határozatlan. Ilyen szempontból a helyhatározó értékű tárgy lényegében nem különbözik az iránytárgytól. A *kertet ás, ássa kertjét, ássa a kert* stb. sor megalkotható helyhatározó értékű tárggyal is: *falut jár, járja a faluját, járja a falut* stb. De az is tagadhatatlan, hogy a *jár* melletti helyhatározó értékű tárgyra a logikai határozottság-határozatlanság kategóriája egy árnyalatnyival kevésbé érvényes, mint az *ássa a kert* szerkezetre. Az ugyanis a tapasztalatom, hogy a tárgy e fajtája határozatlan tárgyként jóval ritkábban fordul elő, mint határozott tárgyként. Az is lehetséges azonban, hogy ez nem a logikai kategóriák korlátozottabb voltából adódik, hanem a *járja a várost*-féle szerkezetek már említett bizonyos fokú frazeológiai kötöttségéből.

Ami a többi mozgást jelentő ige kapcsolatait illeti, itt frazeológiai kötöttségről vagy kötetlenségről aligha lehet beszélni; ezek ugyanis — mint mondtam — valószínűleg analógia útján létrejött egyszeri, alkalmi szerkezetek.

Az úgynevezett helyhatározó értékű tárgy tehát funkciója és grammatikai tulajdonságai szerint igen közel áll az iránytárgyhoz, de néhány nem elhanyagolható vonása miatt az iránytárggyal teljesen mégsem azonosítható.

Külön kell szólnunk a mozgást jelentő igék igekötős formája melletti tárgyról. Közismert tény, hogy igekötővel szinte minden tárgyatlan igéhez kapcsolódhatik tárgy (vö.: KOVÁCS MÁRTON: Nyr. XLVI, 144; SIMONYI: Nyr. IV, 367; stb.): „Már majdnem az egész világot összejárta Árgyilus” (Magyar Népköltészet III, 177); „...*be-bekalandoztam [a pusztát]* Tüzes paripámon” (Petőfi: A gólya); „[Béni] némelyiknek a *rendjét keresztbe átlépi*, hogy megvan-e az egy öl” (Veres Péter: Pályamunkások 72); stb. Kétségtelen, hogy logikailag az ilyen tárgyas szerkezetek is helyhatározói viszonyt fejeznek ki. Legtöbbjüknek megtaláljuk a megfelelőjét a határozós szerkezetek között: *körüljárja a házat ~ jár a ház körül, átússza a folyót ~ átúszik a folyón ~ úszik a folyón át, keresztülgorja az árkot ~ keresztülgrik az árkon ~ ugrik az árkon keresztül* stb. De tekintettel arra, hogy az igekötős mozgást jelentő igék egy része (*bebarangol, összejár* stb.) kizárólag tárgyi, másik része (*átlép, körüljár* stb.) kettős (tárgyi és határozói) vonzatú, az igekötő által tárgyassá vált igéknek tekinthetjük őket. Az ilyen igék melletti tárgyat tehát helyesebbnek látszik kirakészteni a határozó értékű tárgyak köréből s a szabályos iránytárgyak közé sorolni.

A *-t* ragos helyhatározótól a helyhatározó értékű tárgyat általában nem nehéz megkülönböztetni. A helyhatározói *-t* rag ugyanis mai nyelvünkben már eléggé elszigetelt jelenség, a helységneveken kívül (pl. *Győrött, Pécssett, Kolozsvárt* stb.) csak egy-két szavunkban él (pl. *helyt; helyütt, oldalt, itt, ott, mindenütt* stb.). Ezek a szavak a mondatban teljesen határozóként viselkednek, a tárgy funkciójára semmi sem emlékeztet bennük: „Mindössze ízelítőül idézek e *helyt* néhány példát” (Horváth: Verstan 164); „Valami nyitott filagória volt *oldalt*” (Mikszáth: Noszty II, 206); stb. Problémát csak egy-két szerkezet, például a *helyt áll* és a (*meg*)*üli a lovat* kifejezés szokott jelenteni (GOMBOCZ, Syntaxis 91—2; KLEMM, TörtMondt. 270, 284). KLEMM mindkettőt a határozó értékű iránytárgyak között említi — úgy vélem — helyesen. Fel-

tehető ugyan, hogy mindkettőben a határozói -t rag őrződött meg, s így értelmezhetjük őket: 'helyben áll', '(meg)ül a lovon'. De az előbbinek *megállja a helyét* változata, az utóbbinak az *átússza a folyót* típusú szerkezetekkel való rokonsága mindenesetre azt mutatja, hogy a tárgyas szerkezetek felé vannak eltolódóban.

2. A *jóízűt nevetett* típus (módhatározó értékű tárgy).

A határozó értékű tárgy e fajtája a mondatban a módhatározóval rokon funkciót tölt be, s át is alakítható módhatározóvá anélkül, hogy értelme lényegesen megváltozna: *jóízűt nevetett* = *jóízűen nevetett*; *szörnyet dördült* = *szörnyen megdördült*; stb. Ebbe a csoportba illenek a legjobban a *jót aludt*, *nagyot kiáltott*-féle komplex jelentésű szerkezetek is. A tárgyragos alak ezekben a szerkezetekben a cselekvés módján (*jól*, *jóízűen aludt*; *hangosan kiáltott*) kívül bizonyos fokig a cselekvés mértékére is utal. Ennek ellenére ezek a szerkezetek — mint látni fogjuk — nem az *egy kicsit fél* típusú mértékhatározói jelentésű szerkezetekhez, hanem a *jóízűt nevet* szerkezethez hasonlóan viselkednek, s határozói egyenértékesüket is könnyebben megtaláljuk a módhatározók, mint a mértékhatározók között.

Ami a módhatározó értékű tárgy mai funkciójának kialakulását illeti, több eshetőséggel számolhatunk.

Nyelvtani irodalmunkban él egy olyan felfogás, mely a módhatározó értékű tárgyat egy ki nem tett eredménytárgy jelzőjének tekinti. A *nagyot kiált* szerkezet eszerint tulajdonképpen ezt jelentené: *nagy kiáltást kiált*, tehát a figura etymologica egy fajtájával lenne itt dolgunk (l.: KLEMM, TörtMondt. 284; HEGEDŰS: NyK. XXVI, 73; TELEKY i. m. 31; — vö. még: P. THEWREWK: Nyr. III, 385; ZLINSZKY: Nyr. XLI, 139; FOKOS: Nyr. LX, 3, 102, 130). — Elfogadható-e ez a magyarázat? Annyi bizonyos, hogy az *álmot álmodik*, *halált hal*, *szót szól*, *harcolt harcol* stb. típusú figura etymologica, vagyis az ige-nek és az azonos tövű — az ige mellett tárgyként álló — névszónak a kapcsolata mind a magyarban, mind a rokon nyelvekben, sőt az indoeurópai nyelvekben is igen gyakori jelenség (vö. a fentebb idézett helyeket). Az is bizonyos, hogy e szerkezet tárgyának a legtöbb esetben jelzője is van: „Ez a nap örömére *nagy lakozást laktak*” (Arany: Buda Halála 106); „*Mosolyognék egy boldog, új mosolyt*” (Tóth Árpád: Az ősök ritmusa); stb. FOKOS idézett cikkében ismereti LEIFFHOLDT véleményét, mely szerint a figura etymologica e fajtájának elengedhetetlen feltétele, hogy az igével azonos tövű tárgynak jelzője is legyen. Ez, ha nem is mindig, de az esetek túlnyomó többségében valóban így is van. Az ilyen jelzős szerkezetek aztán már igen könnyen válnak ellyptikussá; a *szörnyű halált hal* > *szörnyet hal*, *édes álmot álmodik* > *édeset álmodik* folyamat bármikor és szabadon végbemehet. FOKOS (i. h.) maga is megjegyzi, hogy e szerkezetekben az egyik tagot (nyilván a tárgyra gondol) helyettesíthetjük határozószóval vagy melléknévi jelzővel.

A fenti elképzelést támogatja a következő jelenség is: Ha megvizsgáljuk a *jót* (ti. *kenyeret*) *süt* típusú eredménytárgyas szerkezet és a *jót* (ti. *nevetést*) *nevet* eredménytárgyas figura etymologica jelentése közötti különbséget, arra a következtetésre jutunk, hogy a *jó* melléknév az első esetben a cselekvés által létrehozott, de a cselekvés befejezése után már tőle független dolgot (a *kenyeret*) determinálja, a második esetben pedig magát a cselekvést (a *nevetést*). Hogy ez valóban így van, mutatja az a tény is, hogy a *jó* melléknév többes számú alakja az első esetben a megsütött kenyerek számára: *jókat* (ti. *kenyere-*

ket) *süt*; a második esetben pedig: *jókat* (ti. *nevetéseket*) *nevet* a cselekvés megismétlődésére, gyakorító voltára utal. — Nem lehet véletlen az sem, hogy a módhatározó értékű tárgy szófaji tekintetben az esetek túlnyomó többségében melléknév vagy melléknévi névmás, tehát tipikusan jelzői funkciójú szó. Kivételesen főnév is előfordulhat módhatározó értékű tárgy szerepében: (*a játékosok*) *sablont* (értsd: *sablonszerűen*) *játszanak* (Szabad Nép 1953. nov. 30.). Ez azonban igen ritka. — A módhatározó értékű tárgy szerepében fellépő melléknév alkalmilag főnevesül, pontosabban: egy teljes jelzős szerkezet jelentését sűríti magába, azét a jelzős szerkezetét (figura etymologicáét), amelyből valószínűleg rövidült.

Dolgozatomban nem szándékozom ugyan a határozói jelentésű tárgyas szerkezetek kialakulásának történeti körülményeit kutatni — megbízható eredményt itt csak a nyelvemlékek rendszeres feldolgozása hozna —, de szótáraink adatai alapján is úgy vélem, a módhatározó értékű tárgynak figura etymologicából való eredeztetése reális elképzelés. A *nagy* melléknév használatát kiragadva, például azt tapasztaljuk, hogy a maihoz hasonló kiterjedt használata mind tárgyas, mind tárgyatlan igék mellett (*nagyot szól*, *nagyot iszik*, *nagyot kiált*, *nagyot lép*, *nagyot ugrik* stb.) szótárainkban elég későn, PÁRIZ PÁPAINÁL, majd tömegesen CZUCZOR—FOGARASI és BALLAGI szótárában jelentkezik, tárgyas ige melletti használatáról viszont a NySz. már a Bécsi Kódexből tud idézni adatot: BécsiK. 149: *Najokat zolo za*. Feltehető, hogy a tárgyszó kihagyása következtében (*nagyot* [ti. *szót*] *szól*) a tárgy szerepét betöltő *nagy* melléknév tárgyi funkciója idők folyamán elmosódott, s a *nagyot szól* szerkezet jelentését a *hangosan szól* jelentésével azonosították.

Az említetteken kívül szótáraink egy olyan jelenségre is felhívják figyelmünket, amelyet a módhatározó értékű tárgy kialakulásának körülményei után kutatva nem szabad szem elől tévesztenünk. A CAL. és MA.-féle szótárakban feltűnő az ilyen összetételek nagy száma: *nagyakaró*, *nagyehető*, *nagyiható*, *nagyharcolható*, *nagyalható* stb. A *nagyevő*, *nagyalvó* stb. szó mai nyelvünkben is ismert összetétel. Ezeket tárgyas összetételeknek ítéelhetjük, de vannak közöttük olyanok is, amelyek egyforma jogon sorolhatók a tárgyasokhoz is, a határozósokhoz is.¹ Érdekes ilyen tekintetben a Tsz. *nagyérő* adata a Palócságból és Mátyusföldéről. Ezt a szót felfoghatjuk határozós összetételnek is: 'nagyon értékes', de az *ér* ige tárgyi vonzata miatt tárgyas összetételnek is: 'nagyot, sokat érő'. Elképzelhető, hogy ezeket a szavakat az *akaró*, *evő*, *ivó* és más tárgyas igékből képezett igenevek esetében tárgyas összetételnek érezték, s így bontották fel: *nagyot akar*, *nagyot eszik*, *nagyot iszik* stb. A tárgyas igék analógiájára aztán a *harcol*, *alszik* stb. tárgyatlan igék mellé is kerülhetett a *nagyot* tárgy, annál is inkább, mert a *nagyakaró*, *nagyevő*, *nagyivó* szavak tárgyas összetétel jellege sem egészen tiszta, érintkezik a határozós összetétel jelentésével.

Mindez azonban csak feltevés. Valószínű, hogy mind a *nagyot szól* (< *nagy szót szól*) típusú elliptikus szerkezeteknek, mind a *nagyakaró*, *nagyehető* típusú összetételeknek szerepük volt a határozó értékű tárgy széleskörű elterjedésében tárgyas és tárgyatlan igék mellett egyaránt.

Ami a módhatározó értékű tárgy mai mondatbeli szerepét illeti, fentebb már említettem, hogy ez hasonló a módhatározó (legtöbbször *-n* ragos) szere-

¹ Vö. „Szóalaktan” című egyetemi előadásomnak „A tárgyas összetételek” című fejezetében (1955. évi sokszorosítás 41). — PAIS DEZSÓ.

péhez. Hasonló, de nem azonos. A módhatározó (pl. *jóízűen alszik*) kizárólag a cselekvés módját, mikéntjét fejezi ki, a módhatározó értékű tárgy pedig (pl. *jóízűt aludt*) megőrzött valamit az eredménytárgy jelentéséből is. Van ugyanis bizonyos resultatív árnyalata, tehát egyidejűleg a cselekvés módját is és a cselekvés egyfajta eredményét is kifejezi. Rendszerint befejezett cselekvést jelöl, ezért jelen idejű folyamatos cselekvést kifejező igealak mellett nem szokott állni, kivéve ha ez jövő időt vagy praesens historicumot fejez ki. — Ha tovább vizsgáljuk, hogy mi még az, ami a módhatározó értékű tárgyat a tárgy kategóriájához köti, az előbbi, kétségtelenül a legfontosabb mozzanat kívül a következőket említhetjük:

A logikai határozottság-határozatlanság kategóriája, bár itt nem érvényesül olyan mértékben, mint a szabályos irány- vagy eredménytárgynál, nem idegen tőle. Határozott tárggyá való alakításának gyakorlati lehetősége ugyan minimális (vö. *a nagyobbat ő kiáltotta*), de mindenkor felfogható határozatlan tárgyként. Gyakran áll mellette határozatlan névelő: *egy nagyot kiáltott, szippantott egy jót* stb. A toldalékok közül a többes szám és a középfok jele járulhat hozzá: *nagyokat kiált, nagyobbat kiált* stb.

A fölé rendelt mondatrész mindig — akárcsak a tárgynál — ige, igenév vagy deverbális névszó, tehát olyan mondatrész, amely cselekvés- vagy történésfogalmat fejez ki: *nagyot ütött, jókat aludni, jóízűt mosolygó, nagyot nevetve, nagyot alvás* stb. (Deverbális névszó mellett ritkán áll módhatározó értékű tárgy, de általában tárgy is.)

Az ige, amelyhez a módhatározó értékű tárgy kapcsolódik, lehet tárgyas is, tárgyatlan is. Ez már olyan vonás, ami világosan amellet szól, hogy a módhatározó értékű tárgy eléggé előre haladt a határozóvá válás útján. Mégis meg kell jegyezni, hogy a tárgy e fajtája kizárja annak a lehetőségét, hogy a tárgyas ige mellett még egy, nem határozó értékű tárgy álljon. Tehát az ilyen szerkezet: *nagyot kiáltotta a nevét*, elképzelhetetlen, noha külön-külön mind a *nagyot kiáltott*, mind a *nevét kiáltotta* típusú szerkezet lehetséges. Arra gondolhatunk, hogy a módhatározó értékű tárgy e sajátossága mögött a figura etymologica eredet lappanghat.

A *vegyest, örömet* típusú *-t* ragos határozó a módhatározó értékű tárgytól elég jól elkülöníthető. A kérdés nyelvtörténeti vonatkozásait nem érintve, csupán e ragos alakok mai használatát véve figyelembe a következő fogódzóink vannak: 1. Az *örömet, vegyest* stb. *-t* ragos határozó jelentéséből hiányzik az a resultatív árnyalat, ami a módhatározó értékű tárgynak olyannyira sajátja. — 2. A *-t* ragos módhatározó kapcsolódhat nem cselekvés- vagy történésfogalmat kifejező mondatrészhez is: „[A burzsoázia] Érdekei és törekvései *homlokegyenest ellentétesek* a fejlődés törvényeivel” (TársSz. 1953: 8).

Természetesen még ezeknek a kritériumoknak a figyelembe vételével is akadáhatnak olyan *-t* ragos alakok, amelyeknek az ide vagy oda sorolása kétséges. Ilyen például a *versenyt* szó, amelynek végén valószínűleg a határozói *-t* rag őrződött meg; a *versenyt fut* kifejezésben, továbbá a *versenyfutás, versenyfutó* összetételekben azonban inkább tárgynak ítélnéljük.

Mérlegre téve a módhatározó értékű tárgynak azokat a vonásait, amelyek a tárggyal, és azokat, amelyek a határozóval rokonítják, azt állapíthatjuk meg, hogy a mérleg körülbelül egyensúlyban marad. A módhatározó értékű tárgy funkciójában egyaránt találunk olyan vonásokat, amelyek a tárgyra és amelyek a határozóra jellemzők. Ami kialakulását illeti, valószínű-

leg tárgyias szerkezetből fejlődött, ma viszont tárgyatlan igék mellett is használjuk (ide értve az igenevek és deverbális névszók melletti használatát is), viszont határozott tárgyként nem szokott szerepelni.

3. A *két órát aludt* típus (időhatározó értékű tárgy).

A határozó értékű tárgyias szerkezeteknek ez a típusa az esetek túlnyomó többségében teljesen azonos jelentésű időhatározós szerkezetté alakítható át: *ötven évet élt* = *ötven évig élt*, *pár percet vár* = *pár percig vár*, *három hónapot dolgozott* = *három hónapig dolgozott* stb. Egyetlen esetben mutatkozik újabban némi jelentésmegoszlás a tárgyias és a határozós szerkezet között: ha a tárgy szerepét az *óra* szó tölti be. A *két órát aludt* szerkezet többnyire a cselekvés időtartamát, a *két óráig aludt* pedig többnyire annak időbeli határát fejezi ki. A kétértelműség elkerülése végett mai köznyelvünkben az előbbi esetben inkább tárgyias, az utóbbiban inkább határozós szerkezetet szoktunk használni. — Szintén újabb fejlemény a tárgyi vonzat megerősödése a *késik* ige mellett: *öt percet késett*, *sokat késett*, *mennyit késett?* stb. A múlt században még sokkal gyakoribb határozói vonzat: „ha csak egy *nappal* késél is volna” (Czuczor: KMI. 141); „Sobri már nem késhetik *soká*” ([Nagy Ignác:] Részv. gyöngy. 93); stb. mai köznyelvünkben meglehetősen megritkult a tárgyi vonzat javára. Ezen az úton halad a *vár* ige is, bár a tárgyi vonzat mellette még nem jutott túlsúlyra.

Az időhatározó értékű tárgyban KLEMM eredménytárgyat lát (TörtMondt. 284). Az idézett helyen részletesebb megokolást nem kapunk, ezért nem teljesen világos, mire kell itt gondolnunk. Első pillantásra azonban az említett szerkezetekben nem könnyű eredménytárgyat felfedezni. Esetleg így gondolkozhatnánk: ha valaki két órát alszik, cselekvésének két órai alvás az eredménye. Ez az értelmezés azonban csak bizonyos erőltetéssel képzelhető el. Úgy vélem, az igazsághoz akkor állunk a legközelebb, ha az időhatározó értékű tárgyat funkciója szerint egy csoportba soroljuk a megfelelő (rendszerint *-ig* ragos) időhatározóval, mivel jelentése nem igen tartalmaz olyan mozzanatot, amelynek kifejezésére a tárgy volna alkalmasabb. Természetesen mindvégig probléma marad az, hogy miképpen válhatott egy tárgyragos (legalábbis mai nyelvézékünk szerint nyilvánvalóan annak érzett) szó alkalmassá bizonyos időhatározói viszony kifejezésére. A fejlődés útját kutatva arra a megállapításra jutottam, hogy ez az út oly zezugos, oly sokfelé ágazó lehetett, hogy tisztán látni, biztos következtetésekre jutni szinte lehetetlen. A következő eshetőségekre gondolhatunk:

A) Talán nem véletlen, hogy az időhatározó értékű tárgy megfelelője szinte minden esetben az *-ig* ragos, időtartamot kifejező időhatározó; ezekkel a mondatrészekkel alakult szerkezet azt fejezi ki, hogy a cselekvés egy bizonyos idő alatt végbement, végbe fog menni, vagy végbe kell mennie. A cselekvés időtartamát ugyanis csak akkor határozhatjuk meg, ha már befejeződött, vagy pedig ha előre ismerjük, hogy meddig fog tartani. Feltehető tehát, hogy az időhatározó értékű tárgy a módhatározó értékű tárgyhoz hasonlóan — éppen tárgyi minőségénél fogva — tartalmaz olyan jelentésárnyalatot, amely a cselekvés befejezett voltára utal. Az *olvastam* igealakkkal szemben a *két órát olvastam* szerkezet — ugyanúgy, mint a *két óráig olvastam*, *két órán át olvastam* szerkezetek — többek között azt is kifejezi, hogy a cselekvés befejezettnek tekinthető. Meglehet, hogy ez a mozzanat készítette KLEMMet a tárgy e fajtájának az eredménytárgyak közé sorolására.

B) Az is elképzelhető, hogy a tárgyragos alakok felhasználása időhatározói funkcióban egyszerűen a *-t* ragos alakok funkciókeveredéséből, ez pedig alaki azonosságukból következik. A nyelvtudat nem mindig különböztette meg a *-t* tárgyragot a *-t* határozóragtól, s így könnyen megtörténhetett, hogy egyik a másik funkciójába lépett. Ennek azonban ellene mond az a tény, hogy a ma is élő *-t* ragos időhatározók (*-tájt, jövet, menet, éjt* stb.) nem a cselekvés időtartamát fejezik ki, mint a tárgyragos alakok, hanem a cselekvés időpontját, tehát nem a mennyi ideig?, hanem a mikor? kérdésre felelnek. De hozzá kell tennünk azt is, hogy ez a két funkció nem különül el minden esetben elég világosan egymástól, ezért némelykor mindkét értelmezés megengedhető. Az 'éjjel-nappal' jelentésű *éjt-napot* határozó például felelhet mennyi ideig? kérdésre is, mikor? kérdésre is. Általában határozóragos alaknak tartják (vö. SIMONYI, MHat. I, 350). Meggondolkoztató azonban, hogy mind irodalmi nyelvünkben, mind a népmesékben ezekben a szerkezetekben is előfordul: *éjt-napot összetesz és dolgozik, éjt-napot összetéve dolgozik*, pl. *éjet napot össze kell tennem s dolgoznom* (Jósika Miklós: Eszther I, 183). Megtörténhetett, hogy az *éjt-napot dolgozik* szerkezet az *összetesz* ige kihagyása útján keletkezett. — Nem lehetünk bizonyosak afelől sem, hogy a mai *egy esztendő*t *dolgozik*-féle szerkezetek nem egy régebben lejátszódott funkciókeveredéssel magyarázhatók-e. SIMONYI ugyan kifejezetten accusativusnak nevezi a *-t* ragos alakot ebben a mondatban: *Hányat lép egy veréb egy esztendő*t át (I. MHat. II, 350), de föltehető, hogy az *esztendő*t *által, esztendő*t át eredetileg olyan névutós szerkezet volt, amelyben a névutó egy *-t* ragos időhatározóhoz járult, s az *esztendő*t alakot a nyelvtudat csak akkor kezdte tárgynak érezni, amikor az *által, át* határozószó igekötői funkciója kifejlődött és megerősödött, és *-n* ragos határozóval lett szokásosabb.

Visszatérve az időhatározó értékű tárgy mai használatának kérdéseire, azt tapasztaljuk, hogy az időhatározó értékű tárgy nemcsak funkciójában, hanem grammatikai tulajdonságai szerint is lényegesen más, mint a szabályos tárgy. Kifejezhet ugyan határozott és határozatlan időtartamot egyaránt (vö. *három hetet pihent, néhány hetet pihent*), de logikailag határozott nem lehet, tehát a mellette álló ige — hacsak más tárgya nincsen — mindig alanyi ragozású; nem lehet határozott névelője, nem kaphat birtokos személyragokat stb.: „Gergely jó fél napot aludt a medvebőrön” (Gárdonyi: Egri csillagok I, 169); „Sajnos egy napot késett a dolog” (Móricz: Rokonok 219). Igaz ugyan, hogy adverbális használata (ide értve az igenevek és a deverbális névszók melletti használatát is), valamint az, hogy mit?, mennyit? kérdéssel kérdezhetünk rá, a tárgyhoz köti, az ígéhez fűződő mondattani és tartalmi viszonya azonban nem annyira az állítmány és a tárgy, hanem inkább az állítmány és a határozó viszonyára emlékeztet. — Jelentésénél fogva kapcsolódhat bármilyen tartós, folyamatos vagy gyakorító cselekvést kifejező ígéhez, tárgyashoz és tárgyatlanhoz egyaránt. A mellette álló tárgyas ígének (bár ritkán) lehet más tárgya is: *öt percet várta a barátját*; a stílusbeli igényesség azonban legtöbbször megkívánja, hogy vagy az egyik, vagy a másik tárgyragos alakot a neki megfelelő határozóval cseréljük fel: *öt percig várta a barátját*, vagy: *öt percet várt a barátjára*.

Itt is, akárcsak a helyhatározó értékű tárgynál, problémát jelentenek az igekötős átnemható ígék melletti tárgyragos alakok: „Átélttem már tizennyolc évet” (József Attila: Igaz, őszinte búcsú); „Éjszakákat töprengtek és vitakoztak át együtt” (Szabad Nép 1952. okt. 22.). Ezekről körülbelül ugyan-

azt mondhatjuk, amit a *bejárja a várost, átússza a folyót* szerkezetekről mondtunk: határozói vonatkozásaik ellenére ezek a tárgyragos alakok szabályos tárgynak tekinthetők.

Külön kell szólnunk azokról a határozó értékű tárgyas szerkezetekről, amelyekben a *sokat, keveset, többet, kevesebbet, eleget, annyit* stb. névmások szerepelnek: „Néha vitatkozott is egy *keveset*” (Móricz: *Rokonok* 196); „még nem játszott *eleget* ma” (Babits: *Verses napló*); „Miklós nem *sokat* tétovázott” (Nagy István: *Nincs megállás* 50); „miért ácsorognak *annyit* a pályamunkások...” (Veres Péter: *Pályamunkások* 22–3); stb. Ezek azért jelentenek külön problémát, mert a fentebb tárgyalt szerkezetektől eltérően a bennük levő tárgyragos alak jelentése rendkívül komplex, rendszerint a tárgy, az időhatározó, a mértékhatározó és a számhatározó jelentésárnyalatait sűríti magába. Az ige szemantikájától, tárgyas vagy tárgyatlan voltától, továbbá a szövegkörnyezettől függ, hogy jelentéstartalmának mikor melyik oldala kerül előtérbe. A tárgyas igék egy részénél a *sokat, keveset* stb. alakot világosan tárgynak érthetjük (pl. *sokat terem, keveset keres*), mégpedig olyan tárgynak, amely egy teljes jelzős szerkezetet helyettesít (*sok gyümölcsöt terem, kevés pénzt keres*).

A tárgyas igék másik részénél (pl. *keveset olvas, sokat lopott, nem szólt többet* stb.) a tárgyragos alakok jelentéstartalma gazdagabb: a *keveset olvas* szerkezet jelentése magában foglalja mind a *kevés könyvet olvas*, mind a *kevés ideig olvas*, mind pedig a *kevés szer, kevés alkalommal olvas* szerkezet jelentését. Hasonlóképpen: *sokat lopott: sok dolgot lopott ~ sok ízben lopott; nem szólt többet: nem szólt több szót ~ nem szólt többé ~ nem szólt több ízben*.

A tárgyatlan igék mellett a fenti tárgyragos alakok időhatározói, fokhatározói és számhatározói jelentésűek lehetnek: *többet vitatkozott: hosszabb ideig, nagyobb mértékben, több ízben vitatkozott; sokat szaladt: sokáig szaladt, sokszor szaladt; stb.*

Nem lehetetlen, hogy a határozó értékű tárgynak ez a típusa úgy fejlődött ki, hogy a tárgyas igék melletti *sokat, keveset* stb. névmás tárgyi funkciója az ellipsis következtében idővel elmosódott, kialakult és megerősödött bizonyos határozói funkciója, s ez már megengedte tárgyatlan igék melletti használatát is. Ezt a feltevést azonban kétségtelenül bebizonyítani igen nehéz lenne, mert a *sokat, keveset* stb. alakok nyelvemlékeink tanúsága szerint már igen korán használatosak voltak mind tárgyas, mind tárgyatlan igék mellett.

A *sokat olvasott, keveset aludt* stb. szerkezetek fejlődése természetesen nem maradhatott független a *két órát olvasott, három órát aludt* típusú határozott időtartamot kifejező szerkezetek fejlődésétől: egyik a másikat erősítette, egyik a másik analógiájára haladt előre a határozós szerkezetté válás útján. Az időhatározó értékű tárgyat végeredményben olyan tárgyragos alaknak tekinthetjük, amelyet sok és egyre több szál fűz az időhatározóhoz, tárgyi funkciója és a tárgyra jellemző grammatikai tulajdonságai pedig egyre inkább elmosódnak.

4. Az *egy kicsit fél* típus (fok- és mértékhatározó értékű tárgy).

A cselekvés, történés fokának, mértékének tárgyragos alakkal való kifejezése mai nyelvünkben egyes igék mellett annyira közismert és elterjedt, hogy az így alakult szerkezet tömörségénél fogva egyre inkább kiszorítja a megfelelő jelentésű, rendszerint körülményesebb, nehezkesebb vagy kevésbé kifejező határozós szerkezetet: „A szikla omlott pár *vonálnyit*” (= pár vonal-

nyira leomlott) (Tóth Árpád: Erdősziel); „a szőlővesszők naponta egy-egy *araszt* nyúltak” (= egy-egy arasszal megnyúltak) (Csillag 1952: 653); „[az örök] övele *semmit se törődnek*” (= egyáltalán nem törődnek) (Gárdonyi: Egri csillagok I, 126); „A jövevény formák honosítása nem *sokat* [= nem nagy mértékben] változtatott... a rim nemein” (Horváth: Verstan 65); „Pista egy *picit* [= igen kis mértékben] hunyorított” (Móricz: Rokonok 37); stb.

KLEMM a határozó értékű tárgynak ezt a fajtáját is az eredménytárgy-félék között említi (l. TörtMondt. 284). A cselekvés, történés mértékének eredményyszerű kifejezése tárgyragos alakkal legszembetűnőbb a mozgást és változást jelentő igék mellett (pl. *két métert ment, sokat változott, hatalmasat fejlődött* stb.). Ezek a szerkezetek igen sokban emlékeztetnek az *édeset aludt, józút nevetett*-féle módhatározó értékű tárgyas szerkezetekre. Jelentésükről, nyelvtani tulajdonságaikról, a tárgyhoz és a határozóhoz való viszonyukról kevés kivétellel ugyanazokat mondhatjuk el, amit az utóbbiakról. Részlete-sebb elemzésükre ezért itt nem térek ki.

Több gondot okoz azoknak a szerkezeteknek az értékelése, amelyekben a határozó funkcióját a *kicsit, picit, egy kicsit, egy picit* tárgyragos alakok töltik be. E tárgyragos alakok jelentése és funkciója teljesen azonos a *kissé, kis mértékben* határozók jelentésével és funkciójával. A valamikor valószínűleg megvolt tárgyi funkciót ma már csak igen ritkán észlelhetjük bennük, például ebben a mondatban: „[A villamos is aluszik,] álmában csönget egy *picit*” (József Attila: Altató). A *csönget egy picit* szerkezetet a *kiáltott egy nagyot* szerkezethez hasonlóan így értelmezhetjük: *csönget egy picit* (ti. *csöngetést*), vö. *kiáltott egy nagyot* (ti. *kiáltást*). De a hasonló szerkezetek túlnyomó többségéről ezt nem mondhatjuk el, csupán — úgy látszik — a mondást, beszélést, hangadást kifejező igékkel alakult szerkezetekről. A következő mondatokban: „*Kicsit* megütödtünk” (Veres Péter: Pályamunkások 14); „Amikor ő énekelt, a szája egész *picikét* elnyílt” (Németh László: Égető Eszter 5); stb. A *kicsit, picikét* tárgyragos alakok egyedül helyes értelmezése: 'kissé, kis mértékben'.

De van még más is, ami arra figyelmeztet bennünket, hogy az említett tárgyragos alakok már meglehetősen előre haladtak a határozóvá válás útján.

Már az időhatározó értékű tárgy vizsgálatakor is tapasztalhattuk, hogy a határozó értékű tárgy jelenléte nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a tárgyas ige mellett még szabályos tárgy is álljon. Ugyanezt tapasztaljuk a jelen esetben is. Pl. „...megmossák a kezüket egy *kicsit*” (Veres Péter: Pályamunkások 9). Ez mindenesetre annak a jele, hogy valamelyik tárgyragos alak tárgyi funkciója elmosódóban van, vagy már teljesen el is mosódott. De ez önmagában még nem bontaná meg a határozó értékű tárgyról eddig alkotott általános képet, hiszen az előbbi jelenséget az időhatározói tárgyon kívül a fok- és mértékhatározói tárgy elsőnek említett csoportjában is észleljük: „...elfordította a *fejét egy vonalnyit*” (Sarkadi: Veréb dűlő 13). Ami a mérleg nyelvét erőteljesen kilendíti, és a határozó felé billenti, az a következő: a *kicsit, picit, egy kicsit, egy picit* alakok használatában felbomlik az a határozó értékű tárgynak előbbi típusainál tapasztalt szabályszerűség, hogy a határozói funkciójú tárgyragos alak kizárólag igei állítmány vagy igéből képezett más mondatrészt mellett állhat. Szemléltetésül hadd álljon itt néhány mondat: „[a fogadóteremben] ő mindig *egy kicsit idegen volt*” (Móricz: Rokonok 26); „*Kicsit fájón* sóhajtom: minek?” (Tóth Árpád: Jó éjszakát); „Az ő *komoly, kicsit hegyes* arca még nem volt kapcsolatban a lelkével” (Németh László: Égető Eszter 10); stb. A *kicsit, picit, egy kicsit, egy picit* alakok adnominalis

használata az, ami már megengedi, sőt szükségessé teszi, hogy a velük alakult szerkezeteket ne tárgyas, hanem határozós szerkezeteknek tekintsük. Első pillanatra talán kissé szokatlan tárgyragos határozóról beszélni, a nyelv tényei azonban ezt megkívánják. A járja a várost, jóízűt nevetett, két órát aludt, sokat olvas, hatalmasat fejlődött szerkezetek mindegyikét — többkevesebb joggal — nevezhetjük határozó értékű tárgynak, az *egy kicsit fél* típusú szerkezetekre azonban ez az elnevezés már semmiképpen sem illenék. A *-t* ragos alakban ugyanis — ragján kívül — más már semmi sem emlékeztet a tárgyra. Akkor pedig, mint mondatrészt, egyértelműen a határozók közé kell sorolnunk.

5. Egyéb típusok

A) Okhatározó értékű tárgynak szokták nevezni a *mit félsz? mit sírsz?* stb. szerkezetek *mit?* kérdő szavát: „*Mit* könyörögsz? nem akarsz halni?” (József Attila: Magyarok); „*De mit* tűr a szolgaságnak népe?” (Petőfi: Dalaim); stb. A *mit?* kérdőszó funkciója a fenti esetekben kétségtelenül azonos a *miért?* kérdőszó funkciójával. Ami eredetét illeti, figura etymologicából magyarázzák: *mit sírsz? < micsoda síralmat sírsz?* (vö.: TELEKY ISVÁN: NyF. 31. sz. 43). — A határozó értékű tárgy fő csoportjai között ezt a típust nem említettem, frazeológiaiag rendkívül korlátozott volta ugyanis nem engedi meg, hogy a többivel egyenértékű típusként kezeljük. Frazeológiai korlátozottsága abban nyilvánul meg, hogy okhatározói funkcióban kizárólag kérdő vagy felkiáltó mondatokban szokott előfordulni, s a *mi?* kérdőszó tárgyragos alakján kívül más tárgyragos alak nem fejezheti ki az ige mellett a cselekvés okát. Kérdés azonban, hogy nevezhetjük-e ezt egyáltalán tárgynak, vagy pedig az *egy kicsit, egy picit* szerkezetekhez hasonlóan inkább tárgyragos határozónak tekintsük? Egyedi volta, elszigeteltsége megnehezíti a vizsgálatot, de úgy vélem, mégis az utóbbi megoldás a helyesebb. Lehetséges ugyan, hogy eredetét kutatva valóban egy figura etymologicához jutnánk el, mai használatában, mondattani szerepében azonban ez az eredet nem él úgy benne, mint ahogy ezt a módhatározó értékű tárgy esetében láttuk. Emlékeztetőül csak azt az egyet említem, hogy a fölé rendelt tárgyas ígének lehet rajta kívül más, szabályos tárgya is (pl.: *Mit* tűröd a szolgaságot!; *Mit* szírod a gyereket!), ami a módhatározói tárgy esetében lehetetlen. — A jelentésbeli különbség közte és az okhatározói *miért?* kérdőszó között csupán stilisztikai, a tárgyragos alak ugyanis érzelmileg telítettebb, erősebb, néha durvább kérdést fejez ki.

B) A *sokat olvas, keveset beszél*-féle komplex jelentésű határozói tárgyak vizsgálatakor láttuk, hogy jelentésük bizonyos számhatározói árnyalatot is tartalmaz: a *sokat* némelykor ezt is jelenti: 'sokszor', 'sok ízben'. Önmagában ez még nem tenné megokolttá, hogy külön számhata r o z ó é r t é k ű t á r g y r ó l beszéljünk, hiszen — amint láttuk — ezeknek a szavaknak nem kevésbé elhanyagolható időhatározói értékük is van. Gyakran előfordul azonban, hogy határozatlan számnév helyett valamely határozott számnév tárgyragos alakjával fejezzük ki, hogy hány ízben, hányszor történt meg a cselekvés: „[Gergely] toppantott is *egyet*” (Gárdonyi: Egri csillagok I, 105); „[a király] *egyet* füttyentett” (Magyar Népköltészet III, 178), „*tizenkettőt* üt az óra”; stb. E tárgyragos alakoknak határozói megfelelőjük *-szor, -szer, -ször* ragos számhatározó: *egyszer, tizenkétszer*. A tárgyragos és a határozóragos alakok funkciója azonban nem azonos teljesen; körülbelül az a viszony áll fenn közöttük, mint a *jóízűt nevetett* és a *jóízűen nevetett* szerkezetekben a megfelelő mondatrészek

között. *Egyet toppantott* — *nagyot toppantott*, *egyet füttyentett* — *éleset füttyentett*: rokon szerkezetek, azzal a különbséggel, hogy az egyik a cselekvés számát, a másik a cselekvés módját fejezi ki. Számhatározó értékű tárgy tehát létezik. Hogy mégsem került be a négy főtípus közé, ennek az az oka, hogy igen sok tekintetben hasonlít részben a módhatározó, részben az időhatározó értékű tárgyhoz, továbbá — erről még nem esett szó — a figura etymologicaai eredet még nem mosódott el benne oly mértékben, mint a módhatározó értékű tárgyban (*kettőt lépett* = *két lépést lépett*), sőt vannak esetek, amikor egyszerűen kihagyásos szerkezetnek is felfogható. Más szóval: a határozóhoz kevesebb köze van, mint akár a módhatározó, akár az időhatározó értékű tárgynak

III.

Miután a határozó értékű tárgy egyes fajtaikat külön-külön megvizsgáltuk, kísérletet tehetünk arra, hogy közös vonásaik alapján, amennyire ez lehetséges, egységes képet alkossunk magunknak a tárgyalt mondatrészről.

1. A határozó értékű tárgy feltehetőleg általában tárgyias szerkezetekből fejlődött ki a szerkezet rövidülése útján. Mivel azonban ezzel a kérdéssel behatódobban nem foglalkoztam, nem vagyok bizonyos afelől, hogy nem lehet-e egészen másfajta útjai is az említett mondatrész kialakulásának.

2. A határozó értékű tárgy funkciója általában kettős: tárgyi és határozói. Jellegzetessége, hogy a cselekvés helyét, idejét, módját, fokát stb. (határozói funkció) irány- vagy eredményszerűen fejezi ki (tárgyi funkció). Jelentése ezért a legtöbb esetben nem teljesen azonos a megfelelő határozó jelentésével, az uralkodó benne mégis a határozói jelentéstartalom és funkció.

3. Nyelvtani arculatában rendszerint keverednek a tárgyra és a határozóra jellemző vonások. Általában adverbális használatú, de ezen belül állhat tárgyatlan ige mellett is. Logikailag határozott tárgyként igen ritkán fordul elő, a határozatlan névelőt viszont gyakran megkapja. Stb.

Ezek a megállapítások természetesen egyformán érvényesek a határozó értékű tárgy minden típusára, még kevésbé minden egyedére. Határkategóriáról lévén szó, a variációk és kombinációk lehetősége szinte kimeríthetetlen. A fejlődés fő iránya mégis — úgy vélem — a határozóvá válás felé mutat (bár egyszer-kétszer ellentétes tendencia is észlelhető), sőt néhány esetben (vö. az *egy kicsit* használatával) a határozóvá válás már befejezett tény.

H. MOLNÁR ILONA

A tárgyias igeragozás használatának történetéből

Egy stíluselem kialakulásának forrásához

I. A XVI. század második felében főképpen az elbeszélő költészetben föltűnnek itt is, ott is a tárgyias igeragozás szabályos használatától való eltérések, melyek mai nyelvérzékünket mehökkentik. Ezek az eltérések ugyan szórványosak, de ahhoz mégis eléggé gyakoriak, hogy ne tekinthessük őket merő hanyagságnak vagy ügyetlenségnek. Minden valószínűség szerint e vonás az elbeszélő költészet mintegy velejáró stiláris tulajdonságának fog-

ható föl, mely aztán különös fontosságra emelkedik a Szigeti Veszedelemben. Itt ugyanis mint Zrínyi archaizálásának egyik lényeges vonása jelentkezik: a költő e stílushagyomány nagy mértékű felhasználásával a kortársak számára éposza régies, XVI. századi hangulatát erősítette (vö. BÁRCZI: Pais-Eml. 206).

Kétségtelen, hogy ilyen elhajlás a szabályoktól csak úgy volt lehetséges, ha — persze kisebb mértékben —, a beszélt nyelv is ismert a használatban bizonyos ingadozást. Hogy ez így volt, azt bizonyítja nemcsak Heltainak számos helye (akinél ezt sokan hajlandók azzal magyarázni, hogy „szász nemzet” volt), de más XVI. századi prózáírók nyelve is, egyebek közt a kétségtelenül magyar anyanyelvű, sőt kítűnő stilisztá Bornemisznánál található számos példa: El. Aiiiijb: „mikor ember es ill *iatekot nezi*” | III, 1: „Tisztelnelek mint aniamat, de mint illien *fertelmest* embernek sem *tartok*” | III, 2: „Orestes elsoe *palliat ell voette volna*” | V, 1: „az oktalan allatis, sokban *feloel halagia* nimel *embert*” | V, 3: „Az *Clytemnestrat* iokor *talallunk*” | V, 5: „Az *ky velem tartia*” (e korban így szabályos) | ÖrdKis. 19: „imez ket *Regullakat* iol eszedbe *tarcz*” | 48: „*keszicz* à te *lelketet* . . .” (e korban szabályos) 54: „*valamit* ionkra valot kérűnc, *meg áú*” | 59: „Isten *tamazt* erš *óltalmazoit* az igassagnac” | 63: „soc szép *igeretit* cs *biztatásit hallunc*” | 100: „*mind azokat* mi eršttűnc . . . *zerzet*” | 101: „minden . . . *állatit* az szaiunc izihöz *szabot*” | stb.

Nyilvánvaló tehát, hogy ha e stílus-sajátság eredetét, keletkezését, kifejlődését akarjuk vizsgálni, végig kell nyomoznunk a tárgyias igeragozás használatának történetét. A jelen dolgozat kereteibe ez az egész vizsgálat nem fér bele a XVI. századi nyelvemlékek nagy száma, az adatok bősége miatt. E jelenség számos vonása azonban régebbi gyökerű, és az az ingadozó nyelvhasználat, mely a tudatosan túrt vagy éppen keresett elhajlásokat az írott nyelvben is lehetővé tette, különféle úton-módon állt elő. Ezért talán nem érdektelen, sőt a tulajdonképpeni stílustörténeti kutatáshoz szükséges, hogy előbb megvizsgáljuk a tárgyias igeragozás funkciójának történetét a XV. század végéig. Ehhez kapcsolódhatnak majdan a jelenség XVI. századi története.

2. Első szövegemlékeink idejében a tárgyias igeragozás lényegében már teljesen kialakultnak tekinthető. Kivételesen, hogy a Halotti Beszédben a sehol másutt nem található *Hadlaua, tilutoa, feledve* típusú alakokat találjuk. Ezek keletkezésének, majd korai eltűnésének valószínű magyarázata a következő. A nyelv rendszerének jellegzetes vonása az alanyi és a tárgyias ragozás formai megkülönböztetése, noha a két ragozási rendszer lassú kikristályosodása során nem alakult ki minden idő és mód minden egyes személynél külön alanyi és tárgyias forma, noha határozottan fölismerhető az a törekvés, hogy a két funkcióhoz minél több igealakban alaki különbség is társuljon. Ez nyilván a gondolkodás sajátos irányú fejlődésével függ össze, mint ezt másutt kifejtettem (Előadások . . . 1952. jún. 21—22. 135). Az elbeszélő múlt egyes 3. személyében, ebben a régi szintaxisunk szerint rendkívül gyakori alakban a szóvégi *-á, -é* megrövidülése előtt ugyancsak közös alakok szolgáltak alanyi és tárgyias funkcióban. A megkülönböztetésre való törekvés következtében vethettek lábat ideiglenesen (és valószínűleg csak a nyelvterület egy, talán nem is nagy részén) olyan alakok, melyekben a már egységnek érzett időjel, az *-á, -é* (melyekben a tulajdonképpeni időjel és a tövéghangzó egybeolvadtak) újra a teljes tőhöz járul: *záala + -á > záad-*

el a gemináció jelölése, talán mert itt még mindig nem volt *tty*; arra sincs semmi okunk, hogy az *ullyetuk*-öt *öljetek*-nek értelmezzük. — 3. Birtokos személyragos tárgy mellett szabályos a tárgyas ragozás, így: HB.: *terumteve miv isemucut adamut | Hadlaua choltat | turchucat mige zocoztia vola | Wimagguc ... uromc isten kegilmct | bulscassa mend w bunet | ovga mend w bunet | kinec ... tetet tumetive* || KTSz.: *qui [e]jn cuetsegum [vi]selhesse | angol[u]cnoc corat ... ele mulhas[sa] | nazaret [v]jarasat mege lel[he]sse | cuetsegem [t]e viselled | cuetsegum huz[i]jad weged | me[necnec] eget [m]eje turied* || RothJd.: *Phecum hugodat | musschet Inngemet*. — 4. Mutató névmási (*ez, az*) jelzővel ellátott tárgy mellett mindig tárgyas ragozás áll: HB.: *mulchotia ez vermut* || ÓMS.: *en erzem ez buthuruth*. — 5. Mutató névmási (*az*) tárgy ugyancsak tárgyas ragozást kíván: KT.: *ozut nem tudhotiuc* || MS.: *valaky azt hallandia*. — 6. Éppígy a 3. személyű személyes névmási tárgy: HB.: *tilutoa wt | veteve wt; vezesse wt | uvt ... helhezie | ilezie wt* || KT.: *tudyuc latiuc evt | mynt evt esmeriuc*. — 7. Tárgyas ragozású az az állítmány, melytől tárgyi mellékmondat függ: HB.: *Latiatuc . . mic vogmuc | munda neki meret num eneyc*. — 8. Végül tárgyas ragozást találunk, valahányszor maga ugyan nincs kitéve, de kétségtelenül oda érthető az említett esetek valemelyikével azonos tárgy: HB.: *ge feledeve* (ti. *choltat*) | *Hug es tiv latiatuc szumtuchel* (a tárgy egész mondat volna) || ÓMS.: *fugwa huztuzwa wklelue kethwe ulud* (ti. *öt*) || KT. és Sz.: *furiscte musia: etety ymleti* (ti. *öt*) | *mert en tudum: fugadotianoc [fenn]i es esm[e]rum | an[fa] tartia ulebe[n]* || stb.

Ezzel szemben tárgy mellett is alanyi ragozás áll a következő esetekben.

1. Ha a közsői tárgy értelmileg határozatlan (ma nem kapna határozott névelőt, vagy éppen határozatlanságra rámutató jelzővel van ellátva: HB.: *halalut evec* | „*oggun neki munhi uruzagbe utot es mend iobben rezet*” || KT. és Sz.: *fiot sciulhessen* | „*benne bynut lehetneync*” | *vymad sagu[t] allata | latuc vy latotuot* | „*scuz lean fiot [s]c[ilut]*” | *chudat mutut* | RothJd.: *ette hebe pyczat* || MS.: *nog yelttest tezen | el viuend valami neme kelket*. — 2. Természetesen partitívus mellett, akár tárgyraggal van kifejezve, akár határozóraggal, szintén alanyi ragozás áll; a két típus kapcsolatát mutatja a HB. említett példája: *mend iobben rezet*. Továbbá: HB.: *emdul oz gimils tul | evec oz tilut gimilstul* (noha itt az mutató névmási jelzője van a partitívusnak) || RothJd.: *Culczér ette kynyer, ette bart | Sackacz ette húst*. — Számnévi tárgy szintén alanyi ragozást kíván: MS.: *eggiet meg elend*. — 4. Alanyi ragozás áll az első személyű személyes névmási tárgy mellett, olyankor is, ha nincs kitéve, de odaértendő: ÓMS.: *Wegh ialal engumet*; „*Walasth vylagum tul sydou fyodumtul*” | „*bezzeg scouuo ere*”. — 5. Vonatkozó névmási tárgy mellett ugyancsak alanyi ragozás van: HB.: „*kít vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente*” || ÓMS. „*kyt niha egyre*”. — 6. Ha a mondat tárgya tárgyatlan főnévi igenév, az állítmány ugyancsak alanyi ragozású: HB.: „*munda neki elnie*”, bár a példa nem egészen meggyőző, mert e mondatban az igenév még erősen célhatározó jellegű.

Mindezek a példák megegyeznek a tárgyas igeragozás mai használatával,¹ és bár minden egyes esetre, ahol ma tárgyas ragozást használunk, nincsen

¹ Az egyetlen eltérés, a névelőtlen határozott tárgy a költői nyelvben ma sem ismeretlen: Arany: „*Vadat immár hagyjuk elejteni másnak*” stb. (TELEKY: NyF. 31. sz. 28); Nagy Lajos: „*Uralkodó osztályt fennen fenyegetem*” (Budapest Nagy-kávéház 62); stb. — Egy-két példát persze lehetne tárgyasnak is olvasni, mint KTSz.: *allata*, ÓMS.: *egyre*, erre azonban semmi sem jogosít fel.

példa, az általános kép az, hogy a tárgyias igeragozás szintakszisának szabályai az ómagyarban ugyanazok voltak, mint ma. — Kivétel csak Rothemburgi János deáknál fordul elő: *Ackarode fasot és wegd ennekem yt scherut*. Ám ez utóbbi példában lehet, hogy csak a *gy* hang különös jelölését kell látnunk (*gd* esetleg *dg* helyett, melyben a cseh ember számára a *g*-nek *j* hangértéke volt). Mindkét példával kapcsolatban azonban arra kell gondolnunk, hogy e mondatokat magyarul nem jól, talán csak egészen keveset tudó ember írta le, mégpedig talán nem közvetlenül, hallomás után, hiszen könyve, melybe gyakorlati célú feljegyzéseit beírta, nem volt mindig kéznél, hanem csak emlékezetből. E két példa, idegen ember följegyzésében, a magyar források ellenkező tanúságával szemben nem tekinthető komoly súlyú ellenadatnak.

4. Egyéb XV. századi forrásainkban az adatok megszaporodnak, hiszen sokkal nagyobb számú és terjedelmesebb nyelvemlékünkre támaszkodhatunk. Ezért a Jókai-kódextól kezdve számos olyan esetre is kapunk példát, amiről régi szövegemlékeink nem tájékoztatnak. Általában azonban azt tapasztaljuk, hogy a szabályok továbbra is nagyjában ugyanazok, amelyek ma is érvényben vannak a tárgyias ragozás használatára, tehát a régibb, kis nyelvemlékeinkben már határozottan körvonalazódott kép igazolódik. Mégis, míg az előző kép teljesen azonos volt a maival, itt már számbavehető mértékben találunk eltéréseket is. — Közbevetőleg jegyzem meg a következőt: A Jókai-kódexet itt tárgyalom a többi kódexszel együtt, holott kétségtelen, hogy a rendelkezésünkre álló kézirat kései másolat, s a szöveg keletkezése a XIV. század második felére tehető, tehát a helyes időpont-jelzés 1380 kör./XV. sz. volna, azaz forrásunk Rothemburgi János deáknál vagy a Marosvásárhelyi Soroknál lényegesen régibb. Helyesebb is lett volna a magyar nyelvtudományban szokásos túlságosan óvatos kelteztéstől eltérve e kódexet a XIV. századbeli források közé iktatni. Ha mégis a hagyományt követtem, azt talán bizonyos mértékben védhetővé teszi az a meggondolás, hogy az alanyi és a tárgyias ragozás alaki különbsége gyakran igen csekély az írásban, ennél fogva nem lehet kirekeszteni azt a lehetőséget sem, hogy a kódexbeli alak a másoló rovására írandó.

Nyelvtörténeti szempontból meg kell különböztetni az eltérések között olyanokat, melyek más, a maiktól eltérő szabály érvényességére mutatnak, továbbá gyakrabban előforduló, tehát némiképpen tipikusnak mondható ingadozásokat, és végül az egyszerű kisiklásokat, nyelvi hibákat. Hiszen ilyenek ma is előfordulnak: Jókai: Politikai divatok: „mely a *kárvallottat* tulajdonosának *ismer*” (Cent. kiad. 89); Kossuth Rádió 1956. nov. 22: „*minden olyan panaszt*, mely tárgyi alappal bír, írásban *jelentsek be*”; stb. Ámde ha a stílustörténet egy bizonyos említett szakaszában megfigyelhető jelenség gyökereit keressük, a helyzet más. Ennek a különleges poetica licentiának az alapja kétségkívül a nyelvsvokás bizonyos fokú ingadozása, bizonytalansága, a szabályok kissé lazább volta (meglazulása). Ez teszi ugyanis egyáltalában lehetségessé, hogy előbb ilyen poetica licentia keletkezhessek, majd aztán stílusteremtővé fejlődjék. Ilyen ingadozás lehet örökölt: a nyelvsvokás csak lassan rögzítődött az egyik szerkesztés-típusban, de közben századokon át lehetséges maradt, ha ritkán is, egy másik szerkesztés-típus használata (ilyen pl. talán a vonatkozó névmási tárgy mellett, vö. BÁRCZI: Pais-Eml. 208—9). De keletkezhetik az ingadozás egy régibb szigorú szabály meg bomlása, illetőleg két — eredetileg élesen elhatárolódó — szerkesztésmód

keveredése útján (pl. a *mond* vagy a *parancsol* ige mellett). Keletkezhetik az ingadozás hangtani úton (pl. a felszólító mód egyes 2. személyében, 1. alább). És végül az egyéni kisiklások, a gondolkodás logikájának botlásai, a szabályelleni vétségek is növelhetik az ingadozások számát. Ezért ezeket sem mellőzhetjük teljesen.

Meg kell jegyezni, hogy módszertani szempontból vannak nehézségek. Így talán a leggyakoribb igealakban, az elbeszélő múlt egyes 3. személyében a velaris hangrendűeknél nem lehet a helyesírás tökéletlensége miatt megkülönböztetni az alanyi és a tárgyias alakot (*lata* = *lata* v. *látá*). A palatális hangrendűekben a huszita helyesírás ugyan lehetővé tenné e megkülönböztetést (*vetè* = *vete*; *vetì* v. *vétè* = *veté*), ámde a Bécsi és a Müncheneri Kódex idejében (sőt később is) szórványosan elhetett még az alanyi ragozásban a szóvégi *è* (*vétè* = *veté*), ami nagyon bizonytalanná teszi az ilyen alakok értékelését: BécsiK. 3: „*alhatatos èlmèuèl z r z ttè* volna o *vèlè mètèt*”; 13: „*gabonat mèd siriabol . . . zèrze kézeitètni*”; MünchK. 93/b: „*nè tètète ot valami iòzagot*”; stb.¹ Különösen gyakori az *-e, -è* az *eresztèni* ige elbeszélő múltjában: BécsiK. 27: „*èrèzte Cambri z Carmy papochoz*”; 43: „*èrèztè kouè-tèkèt*”; MünchK. 92/b: „*nè èrèzte valakit otèt kouètni*”; 107/a: „*èrèzte kettot o taneituani kozzot*”; stb. Az idevágó példák egy része persze lehet íráshiba is, amint általában számot kell vetnünk az íráshibák lehetőségével. Téves volna például a JókK. 100: *agy* (*adja* helyett) alakban archaikus alanyi ragozású 3. személyt látni, mint ÓMS.: *leg* 'legyen' vagy JókK. 104: *legymely*; a JókK.-ben ugyanis nem ritkák az íráshibák éppen a szó végén is: 4: *mondyarual*, 95: *zerzetekewzewlua* stb.

Itt helyszűke miatt, de a dolgozat célját is szemmel tartva nem sorakoztatjuk föl azokat a példákat, melyek a ma is élő szabályokat igazolják, ilyen persze rengeteg van. Itt csak az eltéréseket vesszük számba.

5. Már a XV. század vége felé megindul az a hangtani változás, mely a felszólító módú egyes 2. személyű tárgyias alakot sok esetben azonossá tette átmenetileg az alanyival. Ebben az alakban ugyanis a *-d* személyrag hol a módjeles (és jelvégi magánhangzós) relatív tőhöz járul (*várjad*), hol a módjeltelen csonka tőhöz (*várd*). E kettősség analógiájára azután olyan esetekben is, amikor a csonka igeű utolsó mássalhangzójával valamiképpen összeolvadt, kialakul a hagyományos alak (pl. *tekintsd*) mellé egy olyan változat, melyben a módjel véghangzója hiányzik (pl. *tekintsd*), noha maga a módjel okozta mássalhangzó-alakulás már érintetlen marad (vö. BÁRCZI: MNy. LIII, 122). Ilyen esetekben azonban, ha a következő szó — főleg az igeű — mássalhangzóval kezdődik, hármas (sőt négyes) mássalhangzó-torlódás áll elő (pl. *tekintsd meg*). Ez — mint tudjuk — gyakran oldódik fel olyan módon, hogy a második mássalhangzó kiesik: *tekintsd meg* (BÁRCZI, Hangtört.² 140). Így azonban a tárgyias alak az alanyival egyenlővé lesz. A XV. században ilyen *d*-tlen változatok még csak mássalhangzó előtt fordulnak elő és ritkák, noha a század végén már nem példátlanok: AporK. 203: „*Tekench meg en lèllemeth*”; 222: *fezeych meg, fezeych meg ewtet*; 226: *fezeych meg ewtet* (de gyakrabban: *fordehad, zabadehad, Haiczad* stb.); GuaryK. 59: *igazetyl fel etet*; FestK. 49: „*thewlchbee the hywydnek zyweyth*; 50: „*agy* nekevnk . . . the kegyelmessegednek *beewsegèth*”; 53: „*zabadochych*

¹ A Müncheneri és a Guary-kódex utalásai a DÖBRENTÉI-félc kiadás lapszámára vonatkoznak. Bécsi Kódexet a MÉSZÖLY-félc kiadás alapján idézem, a lapszám a kódex lapszáma. Az Apor-kódex lapszámait a faksimile-kiadásra utalnak.

megh en lelkemeth”; 69: „*sokasych megh . . . the yrgalmassaagodath*”. A XVI. században e jelenség nagy mértékben terjed, és a *-d* nélküli alakok magánhangzós szókezdet előtt is sűrűn jelentkeznek, úgyhogy szabályos váltakozás áll elő: állandó ingadozás a megkülönböztetett tárgyias és az alanyival egyenlő tárgyias alakok között.

6. A maitól eltérő nyelvhasználat olykor egyes igékkel járó szerkesztés-módra jellemző. Így elsősorban a *mond* ige mondattanáról kell megemlékeznünk. Kétségtelen, hogy a *mond* ige lehet tárgyatlan 'szól, beszél' jelentésben, pl. JókK. 33: „*ne mongy vgy frater lleo*”; MünchK. 19/a: „*fus egiptomba z leg oth miglen mondoc teneked*”; stb., viszont az is kétségtelen, hogy a *mond* ige igen régóta tranzitív (vö. pl. HB.: *mundoa* stb.). Eredetileg szemmel láthatólag két eltérő szerkesztésmód állott egymással szemben. 1. Ha a *mond* idéző ige után egyenes beszéd következik, akkor a *mond* alanyi ragozásban van: JókK. 33: „*mykoron en mondok: frater fferenc te tewtel zanya gonoz myuelkedeteket*” | 42: „*es mondott uolna Domine labia mea aperies*” | 107: „*Es mondanak neki Vram akaryuk . . .*” | 121: „*Es monduala It nelegyen lakasonk*” || BécsiK. 2: „*mödanac Te vèlèd mëgönc*” | 50: „*möganac Asuerus kiral parãLolt hog . . .*” | 62: „*mögö Ig tizeltetic . . .*” | 106: „*mondot Halgassatoc . . .*” | 175: „*monda kiral adom teneked . . .*” || MünchK. 23/b: „*ki ke mödand o attãfianac racha mèlto lezèn tanalnac, ki ke mondand . . . balgatag mèlto lezèn pokol tüzenèc*” | 60/b: „*Ha mondandonc ménböl möd münèkõnc Azert mirè nē hittetec annac . . .*” | 129/b: „*mondanac õnèki Mèster mü mit tégõnc*” | 212/a: „*te mödaz, ha ki èn bëzedimèt tartanga*” || AporK. 63: „*kik mondnak ennekem orõl orõl*” || GuaryK. 60: „*mödanac neki Tegod meg aldot az vr isten*” || stb., még igen sok példa. — Ez a szerkesztésmód teljesen általános, és egyszersmind cãfolata annak a felfogásnak, hogy az egyenes beszéd tárgyi mellékmondathatnak tekinthetõ. Ennek csak egyik változata az *ügy mond* típusú idéző mondat: MünchK. 63/a: „*moyses vgy mödot Ha valaki meghaluan . . .*” || GuaryK. 1: „*Kirõl vgy mond zent Agoston doctor Ebben bizoños leg*” (e forrásban többnyire így) || BirkK. 3: „*vgymond ki gvlõli attãfiat golkos*” || stb. Hogy az idéző mondat alanyi ragozása nem az *ügy*-os szerkezet analogikus kiterjeszkedése, arra mutat egyrészt az, hogy éppen régebbi szövegekben ez utóbbi szerkezet ritka, másrészt, hogy más igével kapcsolatban (és tárgyi mellékmondattal) az *ügy*-os mondat tárgyias ragozást tartalmaz, így GuaryK. 5: „*vgy õsmeri es vgy hiži hoj . . .*”; 46: „*doctoroc vgy tartac, hoj . . .*” — 2. Független beszéd esetében, amikor a *mond* igétõl tárgyi mellékmondat függ, a *mond* tárgyias ragozásban van: JókK. 117: „*Mongyvala hog . . . nemkel el hadny . . .*” || BécsiK. 22: „*mödotta volna hog menne istènè o oltalmoc*”; 33: „*mögadmeg ènnèkè miokért iõttèl lég èl azoctol*” || MünchK. 60/b: „*mgondom tünèktec ki hatalmaual tészèm èzekèt*” | 67/a: „*Mongad meg münèkõnc micor èzec léznèc*” | 87/b: „*meg mongacuala hog hirtèlènkedetbè valaztatot*” || BirkK. 3: „*ha mondanja [hog] mie . . . serzik . . .*” || AporK. 115: „*mondotta hog elueztene azokat*” || stb. — Megjegyzendõ még, hogy a *mond* ige (mint különben a többi is) hasonlító mondatokban, melyeknek értelmi tárgya az elõzõ mondat tartalma, szintén rendszeren alanyi ragozásban van: JókK. 105: „*ha vgyan teyendetek mykent mondek nektek*” | 106: „*azonkeppen tewnek az barátok mykeppen zent ferencz mondotuala nekyk*” || MünchK. 181/a: „*lélec mikent mödot o nèkie ic*” || BirkK. 7: „*az pap fel õltõzuen mint az communiõra . . . m(ondottu)nk*”.

A két, egymástól világosan különböző szerkesztésmód már a XV. században sem marad érintetlen: különféle szerkesztés-vegyülések ingadozásokat idéznek elő (ilyen szerkesztés-vegyülések hanyagabb beszédben ma is előfordulnak): MünchK. 212/a: „kit tú *mōdotoc* mert (=hogy) tú istèntec”, itt az állítmány a *kit*-hez igazodik | 198/b: „a: nemberinc *mondnacuala* mert (=hogy) imar nē te bēzededert hížonc”, ez a függő és az egyenes beszéd keveredése. Az egyik szerkesztésmód a másikat közvetlenül befolyásolhatja: MünchK. 213/a: „*mōdnac uala* Nemdè èz é ki vluala z koldol uala [egyenes kérdés], egèbèc *mōdnacuala*, mert èz [függő beszéd] . . . o ke: mōd vala mert èn vagoc [a kettő keveredése]”. E szerkezeti vegyülés a tárgyias ragozás szempontjából két új típust eredményez, melyek a XV. század végéig még nem nagyon gyakoriak: egyenes beszéd esetén is tárgyias ragozás: JókK. 34: „Ez keppen *mondom* O frater ferenc aloytode . . .”, (de uitt: „*monduala* O frater ferenc aloytode . . .”) | 46: „*mondomuala* ky vagy te enystenem” || BécsiK. 207: „Mert mirè *mongac* a: nepèkbèn Hol vagō o istèntec” || MünchK. 73/a: „Mèster *monga*, En idèm közèl vagon” | 219/a: „*mōdottauolna* iuolto nag žoual Lazar ioyki” || Apork. 192: „*monghyak* Verba mea, Domine . . .” || BirkK. 7: „az pap . . . *mond'a*, Pax huic domuj” || GuaryK. 34: „Dete *mondanad* MiLoda az eghaznac kinle”. Még inkább ez a szerkesztés, mikor az idézett mondatra az időzőben *azt*, *ezt* mutat rá, de ez e korban ritka: BécsiK. 221: „*èzt mōga* vr istèn A: varos kibol . . .” || GuaryK. 68: „*azt mōdod* bolassad meg mi binonet”. — Másrészt előfordul alanyi ragozás tárgyi mellékmondat mellett: JókK. 117: „*monduala*: Mert [=hogy] ygen epewl-tetnek kewz barátok” || BécsiK. 61: „kiralnac *mōg* holual hog Mardocheus akasztassec reiaia” (célhatározói árnyalat) || MünchK. 93/b: „*monduala*, mert Jan9 baptista költ fél halottaibol” | 137/a: „*mōdanac* egmasnac mert mar mit tennenc icrol” | 197/a: „tú ug *mōdotoc* mert ihrlmbè vagō a' hël” | 206/b: „némèllèc *mondnacuala* hog io”; 216/b: „tú *mondotoc* ènnèkem mert karomlo” || GuaryK. 62: „Kírol vg *mōd* zent Agoston doctor Hog az testi gondolatocot meg olta . . .” || 23: „vg *mōdnac* hog az imadsagnac harō keppè kell lennie” || stb. (Vö. KLEMM, TörtMondt. 563.)

Kétségtelen, hogy e szerkesztésmódok vegyülése korán ingadozásokat okoz, gyakran egymáshoz egészen közel: MünchK. 211/b: „Bizon, bizon *mōdom* tünèntec Ha ki èn bēzedimèt tartanga . . .” ~ 212/a: „te *mōdaz* ha ki èn bēzedimèt tartanga . . .”.

Ugyancsak megjelenik a hasonlító mondatban a tárgyias ragozás; GuaryK. 35: „mikeppè ezechiel pph'ta *monga*”; stb.

A *parancsol* ige lehet átható, vö. pl.: BécsiK. 29: *paranzoltavala* | 58: „Hester èz igèkèt *paranzola* . . .” || MünchK. 169/b: „mèllèket *paranzolt*” || stb. Azonban rendszeren alanyi ragozásban van, a ritka egyenes esetén éppúgy, mint a parancsnak mellékmondatban kifejezett tartalma esetében; e mellékmondatot tehát inkább célhatározó mondatnak lehet felfogni. A sok példa közül néhányat mutatóban: JókK. 12: „*paranczoloc* nec: hog . . . fegy meg engemet” | 44: „*paranczoloc* teneked . . . hog . . . meg aly . . .” || BécsiK. 15: „*paranzoltuala* . . . hog . . . ki irtana” | 50: „*paranzolt* hog Vasti kiralne bèmènè” | 76: „*Paranzoloc* hog . . . èltorlèssènc” | MünchK. 102/b: „èn *paranzoloc* te nèked ioyki bëlollo”; 131/b: „*paranzolt* o angalinac . . . hog megtarlanac tegedèt” || BirkK. 1: „*paranczolo(n)k* hog meg tarchatok” || Bagonyai Ráolvasások: „*poroncholok* . . . hog az the louad megh vigassek” (BOLGÁR ÁGNES, Magyar bájoló imádságok 8). Ugyane ragozás áll igeneves

szerkezettel: BécsiK. 40: „tõrrel *paralollon* által gakni te oldalidat” || MünchK. 209/a: „moyses *paranzolt* illèten nèmouèt münèkone megkquèz-nõne”; stb. Odaértett tárggyal szintén: JókK. 34: „mondom azonkeppen mykeppen *paranczolat*” | BécsiK. 3: „ha *parãzolz* èlmègec . . .” | MünchK. 73/a: „ug tõne õ taneituani mikent ic *paranzoltuala* azocnac”; stb. E szerkesztésmód állandó a XV. században, a bomlás jelei még nem mutatkoznak, csupán hasonló mondatban fordul elő tárgyias igeragozás: BécsiK. 56: „mègirattatec ment *paranzoltuala* Aman.” (Vö. KLEMM: i. h.)

Ugyanígy viselkedik a *mond* ige felszólítást, parancsot jelentő árnyalatában. Valószínűleg a *mond* szerkezet-változása rántotta magával a *parancsol*-ét, e folyamat kezdete azonban már a következő századba tartozik.

A *mond* igével hasonló szerkesztése van gyakran a vele rokon jelentésű *hírdet*, *felel*, *kér*, sőt *ír* igéknek is: Apork. 94—5: „hog *hírdessenek* Mert igaz vr mÿ isten^{nk}”; MünchK. 110/a: „Moyses *irt* münèkone hog ha mel ata fiu meg haland . . . atta fia vege õ fèlèseget . . .”; BécsiK. 2: „Kicne az *fèlèlè* Fordollatok mész”; 4: „kic *fèlèlenc* nèki Algon meg tégédèt vr”; sőt: MünchK. 176/b: „*fèlèlenc* õ ne tuttokat honnan volna”; BécsiK. 94/b: „mìcor bè ment volna a: kiralhoz . . . legottan kerè mőduan . . .”. Ez utóbbi példában a *kér* annyira, mint ’kérést tesz’ (mint föntebb *parancsol* = parancsot ad). Hasonlóképp a maitól némiképpen eltérő jelentésárnyalat magyaráz meg ilyen szerkesztés-módokat: JókK. 10: „Es azért ne *czudal* ha nem zolhatot te neked” || BécsiK. 16: „hog oth *õriznènc* [= örkődjenek]” | 21: „*megtudakozanac* mi dolog volna èz” | 122: „Te kiral *kezdel gondolnod* [= gondolkodni] te agadban miuolna iquèndõ èzec utan” || MünchK. 176/b: „Kít mìcor lattac uolna a: vincelèrec *gondolanac* [=gondolkodának] õnõ bènneç mōduã . . .”; stb. A szerkesztésmód ingadozhatik: BécsiK. 33: „igen *ludalkogakuala* õ zèpseget”; de 35: „*ludalkodnakuala* õbolLèségén” | BécsiK. 4: „*Halgassad* leañom nè mèn ègèb mèzõre . . .” ~ GuaryK. 6: „*halgas* iol hoz’ aia mel’ atkozot bín legõn ez gonoz ragalmassag”.

7. Egy tipikus eltérés a mai használattól a határozott névelő történetével függ össze. Tudjuk, hogy a határozott névelő első adata a Gyulafehérvári Sorokban fordul elő (vö. IMRE SAMU: MNY. XLIX, 350), és használata csak fokozatosan terjed. Gyakran találkozunk tehát a XV. században, sőt még jóval későbbben is névelőtlen alakokkal olyankor, amikor ma határozott névelővel élünk, akár, mert a fogalom meg van határozva: bizonyos emberre, tárgyra stb., illetőleg emberekre, tárgyakra leszűkítve, vagy pedig a szó éppen általánosító értelemben szerepel. Ilyen esetekben a tárgy, bár alakilag meghatározatlan, mert névelőtlen, és a meghatározás más, ma érvényben levő alaki kitevőit is nélkülöző, esetleg oly módon van meghatározva, ami a nyelvérzékünk számára már nem elegendő, a régiségben értelmileg határozott-nak számít, tehát mellette az állítmány rendszeren tárgyias ragozásban van.

Ez a használat a XV. században egyes esetekben tipikus, másokban szórványos, ingadozó. Olyan szavak, melyek értelmileg közel vannak a tulajdonnevekhez, mert csak egy van belőlük, illetőleg melyeket egy adott helyen és adott időben mint egyetlen fognak föl, rendszerint névelőtlenül is határozott tárgynak tekintendők. Ilyen volt már — mint láttuk — a *paradicsom* a Halotti Beszédben, de ilyen az *Isten*, *menny*, *mennyország*, *pokol*, *ördög* stb.: JókK. 140: „zent ferencz czudalatost *gyczeryuale* (!) *teremtewt*” || BécsiK. 188: „hog *meg èsmèriuc vrat*” || MünchK. 135/b: „fel *magãztaittac vala istènt* | 239/b: *Latoc* [=látók] *vrat* | 151/b: *Latom vala sathant* | 192/a:

Megléltic messiaszt || Apork. 115: *kesertek* [=kísérték] *istent*; 100: „*kik zeretitek vrat*” || 220: „*Menyozagoth nylywan Latyatok*” || GuaryK. 3: *meń-orzagot el vezti* | 43: *paradizomot meg nitod* || FestK. 58: *Dicheryetek wrat* || stb. Ugyancsak egyenítő jellegű a *fiú* meg az *atya* szó az ilyenekben: MünchK. 38/a: „*sènki sem èsmèrte fiut, hanē lac ata z atat sènki sem èsmèrte hanē lac fiu*”. Ha azonban e szavak egyike nem egyedi, tulajdonnévi jellegben tárgya a mondatnak, az alanyi ragozás szabályos: BécsiK. 199: „*istènt èn tollèmtol megvaluā ne tug*” || BirkK. 7: „*s ott az betegeknek vrat (= oltáriszentséget) aggon*” || stb. — Ehhez hasonló a méltóságnevek névelőtlen határozott tárgyként való használata, ezekből egy adott területen s időben csak egy van, tehát szinte tulajdonnévi jellegűek. (De vö., hogy ilyenféle szavak névpótlóként is használatosak, mint *János bíró*, *Mihály pap*, *Gyenes diák* stb. s ma is *Mátyás király*), tehát valóban közel álltak a személynevekhez): BécsiK. 49: „*Vasti kiralne nem lac kiralt sèrtèttèz meg*” | 144: *hamissan hirlèlec kiralt* | 216: „*èluèztec birat o kozèpibol*” | stb.

Hasonlóképpen tulajdonnévi jellegű a *föld*, a *tenger*, a *menny* (mely a kor szemléletében azonos a mennyországgal): BécsiK. 184: „*meghalgatom meńnèkèt z azok meghalgattac földet z föld meghalgattia a buzat z a bort z az olait*” || MünchK. 65/a: „*kic megkèrplètèc tængert, z a zarrazt*” (mindkét példa jellegzetes a névelő használata szempontjából) || Apork. 148: „*ki totto meńnèket Ki fondalta vizeken földet*” | 54: „*Ki fordeit'a tængert zarrazba*” | 47: *Meg yndeitottad földet* | 108: „*ki veted kodot te felmenetedbe*” || stb. Előfordul azonban kivételesen alanyi ragozás is: JókK. 62: „*meg ekesityuala es megvylagosoytuala felewlualo eget es*”, melyben a *felül való* még külön is meghatározza az eget, még abban az esetben is, ha a több egymás fölé boruló ég egyikéről van szó. A váltakozó használatra mutat a következő példa is: Apork. 148: „*Ki tezen hodot es czillagokat*”, valamint a növekvő ingadozásra: Apork. 95: „*ki iteled földet*” ~ KulcsK. 230: *ky yteltz feldeth*”. (Vö. KLEMM, TörtMondt. 128.)

A melléknévi igenévi tárgyat határozói vagy tárgyi bővítője rendszerint meghatározza: BécsiK. 38: *nè hattamg obèlè rèmekdòkèt* | 177: *nè hattad meg tegedèt zèrètòkèt* | 22: *nem hagodmg tebèlèd bizokat z obèleiec mèrèz-kèdòkèt z o èrèicbèn dièkèdòkèt m galaz*; ez utóbbi állítmány arra mutathatna, hogy itt is ingadozás van: a szerkesztésben az alaki tényező (a névelő hiánya) is jelentkezik, MÉSZÖLY azonban jegyzetben rámutat arra, hogy az *alaz* a sor végén van, tehát ő nyilván úgy véli, hogy a szó vége tollban maradt || Apork. 43: „*atta bozzusagba engemet nomodokat*” | 122: „*o semmie valtoztatt'a mvnket toredelmezòket*” || stb. — Egyéb tárgyat is tehetnek határozottá a bővítők: JókK. 152: „*az farkas es az nep. zenl ferencznek myatta zerzett bekeseget tartak*” || MünchK. 26/a: „*Mi tètikèhèrònc felet való kènerèt aggad múnèkònc ma*” || BirkK. 8: *hoğ gonozt kit mas jelól hallott masnak meg ne mond'a*” || stb. — Főnévi igenévi tárgy esetében is találunk tárgyas ragozást olyankor is, ha az igenévnek nincs határozott tárgya: BécsiK. 71: „*azoc fogadac tartanoic onomagoc z o magzattoctol boitòkèt z vuoltèseket*” (*böjtòket* stb. lehet elvégezt határozott is) | 109: „*Mert zerzette istèn megalazni minden magas heget z felseges kozirtokat z volgèkèt betoltèni*” || GuaryK. 10: „*igon zereted iocat es gonozocat meg ragalmaznia*” || stb. Itt azonban a használat erősen ingadozik.

Az általánosító *a*, az névelő hiánya váltakozó szerkezetet teremt. Gyakran áll az ilyen tárgy mellett tárgyas ragozás: BécsiK. 186: „*Paraznasag*

z bor z rezegség eluezne ziuét" || MünchK. 132/a: *èlèrèztèm tórttekèt* || Apork. 127: „ki lakoztalia meddo anát oromnel fiainak hazaban” || Serm-Dom.: *meg tyllhottacath el tauozthatya; agyad aiandokoth* (offer munus) || FestK. 54: *kyk gywleleek beekeseegeth* || JókK. 154: *Es gyolkost el zabadoytyak* (ez utolsó példában a tárgy egyénítettnek is felfogható). — Ezzel szemben gyakran találunk általánosított értelmű tárgy mellett alanyi ragozást, tehát a névelő hiányának tulajdonítható alaki egyezést (esetleg egy régebb szerkesztés-mód tovább élését): JókK. 79: „mendenek felette *vtauala penzt*” (de uott: „*kyryuala . . . eltauoztattny az penzt mykeppen ewrdewgewt*”) || BécsiK. 222: *Kèrèssètec iot z ne gonozt* | 223: *Gúlollètec gonozt zèrèssètec iot*; MünchK. 189/b: „hog *èrènenè irasocat*” || Apork. 52: „hog *loyenek* reitekben *ferzetent*” (vö. KulcsK. 148: „hogy *meghuyek tythkon artatlanth*”) | 67: „Mert *meg zabadeitot zegent* a hatalmastol es a zegent, kinek . . .” (vö. KulcsK. 172: „Mert *megzabadeyta az zegent* hatalmastwl es nawalast, kynek . . .”) | 161: „Vr *meg feith behozottakat, vr meg vilagoset vakokat, Vr fel igazeit el esettek, Vr zeret igazakat*” stb. (Károlinál mind névelővel) | 119: „Vr *fogadd egúoqueket; de alaz bunposoket* mend földig” || BirkK. 3: „hog az harag . . . *lelket gèlkossa tegen*”.

Az alaki tényező felülkerekedését jól mutatja a következő példa: GuaryK. 15: „ki az *artatlanocat góttrod, ozeugoket zidalmazh, zúzeket hamisoytaz*”. Mindig alanyi ragozás jár az *embert, embereket* tárggyal, még akkor is, ha e szavak nem általános tárgyak, hanem konkrétan értendők: JókK. 118: „ky *fordoytott embert* penetenczere” || MünchK. 47/a: „mi zan bè megè n *ferèztètmg emberekèt*” | 47/b: „Mosdatlan kèzzèl ualo kener etel. . . nè *ferèztètmg embert*” | 171/a: „ha istènt nè felèm z *embereket* nem *altalloc*” || Apork. 96: „ki *taneit embert* tudomania” || GuaryK. 2: „mert abbin *el valazt embort* az oroc elettül” || stb. — Kivételesen előfordul határozott névelős tárgy mellett alanyi ragozás: JókK. 17: „ymaran *tewtuala az zèrèst* hogy . . .” || Apork. 128: „te neuednek *ag* (< *agyd?*) *a diczoseget*” || stb. Egészen kivételesen partitivusi tárgy mellett viszont tárgyias ragozást találunk: MünchK. 99/a: „*fel véuec* hèt hosarral *a dèrebecbol*”. Sőt tárgy nélküli tárgyias ragozásra is van példa: JókK. 156: „kynek . . . ayoytatos yonhual *zolgalam*”. Ez utóbbi esetek minden valószínűség szerint kisiklások, hibák, de ilyeneknek is meglehet a maguk szerény szerepük a két ragozás használata között szaporodó ingadozásokban.

8. Külön megemlítést érdemel egy ma már nem élő szerkezetben előforduló igealak-használat. E jelenség voltaképpen az imént tárgyalt csoportba tartozik, de egyebek között azért is föl kell hívni rá a figyelmet, mert benne már a XV. században jelentékeny ingadozások indulnak meg. — A *mendeneket* (és éppígy a *mentent*) tárgy mellett rendszeren alanyi ragozás van: BécsiK. 22: *mèdènekèt mégmagarazotvolna* | 67: „èside nèwnè igèn nagfélèlmè *hatot valamg mèdènekèt*” | 123: „*mendenekèt zèrèst o te paranolatod ala*” || MünchK. 62/b: *egbè goitènc mèdènekèt* | 68/b: *mèdeneket èl von* | 90/a: *megmagaraz uala mèdenekèt* | 101/b: *megad mèdènekèt* | 170/b: *èluezèt mèdenekèt* | 196/a: „*mèdenekèt adot o kèzèbè*” || Apork. 49: „Istenben walo byzodalomra *myndenth inth*”; stb. — Ellenben szabályosan tárgyias alakban van az állítmány, valahányszor a *mendeneket* szót egy tőle függő jelzői mellékmondat meghatározza: BécsiK. 57: „*mègièlèntè nèki mèdènekèt mèllèc tórtèntèk-uala*” | 62: *mèghirdète mèdènekèt mèllèc . . .* | 70: „*vèuic a sidoc ièlès zokasba mèdènekèt mèllèkèt . . .*” || MünchK. 60/a: „*mèdeneket valamèlèket* hùuon

kérëndetec imadsagtocha *vezítéc*” | 94/b: „*megmōdac onēki mēdeneket mēlleket* múuēkettéc uala *z* taneitottacuála” | 164/b: „ki nē megüzēnēndi *mēdeneket mēlleket* bir” | 169/b: „tū micor tēnditēc *mēdinēkēt mēllēc* . . .” | 172/a: „*Menēdeneket valamēlleket* vallaž ad ēl . . .” || stb. Olykor azonban ilyen esetekben is alanyi marad a ragozás: BécsiK. 25: „Es magühētēc *egbē mēdenēkēt kic* évarosban vadnac”; 44: „*mēdenēkēt* Iuditnac *adanac mēllēc* . . .” | 76: „Mardocheus . . . *ton mēdenēkēt mēllekēt* nēki hēster parāoltuála” || MünchK. 157/b: „oda *gōitēc mēdeneket mēllēc* lottēc ēnnēkem *z* ēn iauímat” | 204/a: „hog *mēdent mēllēt* adot ēnnēkem ne *vezēssec* ēl abban; az utolsó példában a tárgy voltaképpen az *abban* partitívus, a *mēdeneket, mēllyek* pedig megcsontosodott illogikus szerkezet. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a *mēdeneket* tárgyi mivolta gyakran teljesen eltűnik, és e szó a mondat alanya szerepét tölti be: BécsiK. 28: „*Mēdin ket mēllekēt* bēzēllētēt *igazac*” || MünchK. 131/b: „*mēdenēkēt mēllēkēt* attal ēnnēkem te tollēd *vadnac*” | 229/b: „*mēdenēkēt valamēllēkēt* val atam *ēnēim*”. Ilyen zavaros szerkesztés a következő is: BirkK. 8: „meg mondhatt’ a riuiden *ha mit* az sororoknak tiztessegre vağ meg fēgesere latandia hog *alkozik*”.

9. A vonatkozó névmási tárgy mellett ma is, a régiségben is alanyi ragozás használatos. Előfordul azonban néhány példa, melyben ezzel az általános szabállyal szemben tárgyas ragozást találunk. A JókK. 123: „*kyt* te zent leleknec *myatta elhagny* nem *hyrdētēd*” a főnévi igenévi tárgy kategóriájába is tartozhat: Ellenben egyértelmű példák: BécsiK. 72: „e kapitulum *kīt* mŷ . . . Obelo i: ínas figura alati *iēlētētūcmg*”; | 92: „bēzēdēkért *kikēt* azok kēuēlsēgből *alaviakuala* zarmazotnac” | 212: „*kīt* a megmondot nēmzētēcbē ēlēue *megmondottauala* ērētēndōnēc” | 214: „*Kīt* Amasias kiral auagy pap gakorta *getrette* Lapasockal”. Bizonytalanabb példák: MünchK. 118/b: „žokot ualo o nēkic a: fog!oc kozzól eggēt ēl ērētēni *valamēllēt* *kērtēc uolna*” (íráshiba?) || GuaryK. 19: „Saul keral *kīt* isten *meg veti* az engedtlensēgert” (a *veti* többféleképpen értelmezhető). — Rendszerint alanyi ragozást találunk olyan tárgy mellett, melynek vonatkozó névmási jelzője van: BécsiK. 146: „*Ki* *iget* mikor *hallotuolna*” || BirkK. 6: „*ki* *sentenciāt* *ki* *mondok* ez *z* rzesbe” || stb. — Már a mai szerkesztésmód is fölbukkan, mégpedig jó korán: JókK. 20: „*Mely bozzosagokot* frater Bernald . . . *vygasagost zenuediuála*”, úgy-hogy itt ingadozásról beszélhetünk, annál is inkább, mert ez az ingadozás ebben az idegenszerű szerkezetben ma sem űlt el egészen. A vonatkozó névmási tárgy mellett tárgyas igeragozásra különösen sok példa van a XVI—XVIII. században (Nyr. XVIII, 539; MNy. II, 341; Pais-Eml. 208), itt tehát aligha egyszerű hibákról van szó. (Vö. KLEMM, TörtMondt. 495.)

A birtokos személyrag rendszeren határozottá teszi a tárgyat, de megesik, hogy személyragos tárgy mellett is alanyi ragozás van, főleg, ha a birtokos jelzős kifejezés összetételnek tekinthető vagy partitívusi jellegű (KLEMM, TörtMondt. 123), de más esetekben is, amikor a tárgy kétségtelenül határozott: JókK. 117—8: „*myko haluála* auagy *latuála* *ievkelleltenesēgnek* *valamyet* ewbenne . . .” | 131: „ottan *ven ysteny malaztnak latasati*” || BécsiK. 31: „*vētē* o Abraiara *bornac tom’oiet z olainac edicēt* . . .” | 37: „*bērēkētē* Vagao a *hailaknac aítai*” | 292: *ē nepnēc zabadolasat z iguēndō gozpdēlmēt* o *ēllēnsēgekről mutat* | MünchK. 120/b: *meg kerē icnac tēstēt* | 122/a: „sokac *akarancac zērzēniēc* *ēz allatocnac mōdekēt* *mēllēc* . . .” | 182/a: „mig ne haromžer *tagacmeg* *ēngemēt* *ēsmērtēdēt*” | 229/a: „žomorosağ *bētoltō* *tū žuuetēkēt*” || Apork. 67:

„Tarsisbeli királok es zigetiek *aiandokait aiandokoznak*” | 72: *kailtónk te neuedet, Hirteltünk te czudaidat* | 220: *nem hyztek az en bezedemeth* || stb.

Olykor tulajdonnévi tárgy mellett is előfordul alanyi ragozás: BécsiK. 19: „*Cananeus kiralt Jebuzeust z Ferezeust Eteust z Eueust z Amorreust z mēd a hatalmasokat Esebonbā letèrèzèttènc*” | 47: „9 *Abraiat* zabadon *èrèzètè*”. E néhány elszigetelt példának az ad némi jelentőséget, hogy a XVI. században jó stílusú szerzőknél is előfordulnak hasonlók. — Olykor a ragozás — mai nyelvszokásunkkal ellentétben — a tárgy értelmezőjéhez igazodik: MünchK. 119/a: „*kènzèrèitèc egnemìnèmq cireniai èmbert sìmont a falubalol iouot*”.

Már a *mond* igével kapcsolatos szerkesztésmódoknál láttuk, hogy tárgyi mellékmondat mellett is állhat alanyi ragozás. Ugyanerre a jelenségre akad példa akkor is, ha a főmondatban valami más állítmány van: JókK. 6: „my vymadsagonban *keryenk* my vronktoł . . . *hogy* meltolyon . . .” | 25: „*lewlewk* en lelkemben *hogy* ylyen ezer vylagert nem akarnek zolgalny” || MünchK. 174/a: „*alaitanac* *hog* siètlèmmèst megèlèntetnec istènnèc orzága” | 197/b: „tu *imatloc* *mèllèt* ne *tuttoc* mù *imadonc* *mèllèt* *tudonc*” | 207/b: „èngèmet *tuttoc*, *z* *honnan* *legèc* *tuttoc*” | 213/b: „Nem hunc azert a: *sidoc* o rolla *hog* vakon zületet uolna” || AprK. 110: „mendenek te tölled *varnac* *hog* ag azoknak etket”. — Ingadozó ma is a használat a következő típusú példákban: BécsiK. 56: „*ānèpròl* *teg* a *mi* *nèkèd* *kèl*” || MünchK. 101/b: *valameileket akartanac* *tòtlènèc* | 169/b: *mèllèt* *kèllèt* *tènnonc* *tòttonc* (vö. ezekhez Petőfi: „*Tégy érte*, amit tenni bír erőd”) | 200/b: *fiu* *kikèt* *akar* *èltèt*. A szerkesztés az igétől függően érthető a következő példában: MünchK. 194/b: „mù *bèzèlluc* *mèllèt* *tudonc* z *tanolonc* *mèllèt* *lattonc*”, a *tanolonc* annyit, mint *tanúskodunk*, tudniillik arról, melyet vagy amit . . .

A határozott tárgy mellett kötelező tárgyias ragozás szabályának alapjában véve megfelel az a mai nyelvérzékünk számára már kissé szokatlan szintakszis, hogy mellérendelő mondatokban, melyeknek azonos tárgyuk van, az első mondat határozatlan tárgya és alanyi ragozása után a második mondatban a tárgy már az első mondatdal meghatározottá válik, tehát tárgyias ragozást kíván: JókK. 116—7: „*Ministèrèket* es *predicatorokot* *ymtuala* es *kyzlely*, *uala* . . .” | 22: „*kyt* *vyseluala* *zyueben* es *myuelkedeseben* *meg* *telyestytyuala*” (o: *telyesytyuala*) || BécsiK. 7: „ha *tègèd* rokonsagnac *tòruèné* zèrèt *akarand* *mègtartani* iol lot *mvuèlkèdèt* lézen èdolog. Ha *kèd* az *nem* *akarāga* èn *tègèdèt* . . . *vèzlec*” | 71: „*kikèt* sonha sem egfélèdèt (nulla . . . oblivio) *èlnim* *tòròl* z *mèden* *nènzètèc* *zol'allac*” || GuaryK. 55: „az imadsag *ziuet* *meg* *vigaztal*, földiectül *meg* *vonza*” | 56: „mindon eros *varasocat* *le* *toryon*, es *engèztele* mind v hatalmanac *alaia*” || stb. E szerkesztésmód megbomlása ugyancsak ingadozást fog a XVI. században előidézni.

A hasonló módhatározó mondatokban, melyeknek odaértett tárgyat ma határozottnak érezzük, s ezért tárgyias ragozást használunk, a XIV—XV. században gyakran alanyi ragozást találunk. Ezt láttuk már a *mond* igével kapcsolatban, de e szerkesztésmód nemesak az igétől függ: JókK. 11: „ew feluen *hogy* valamyt nagywt *neky* ne vettne *Mykeppen* *zokottuala* . . .” | 35: „ymmar . . . azkeppen felelek *mykeppen* *akarandaz*” || stb.

10. Mindezekből kiderül, hogy a tárgyias igeragozás használatában nemcsak alkalmi kisiklások akadtak, hanem a maitól eltérő szerkesztésmódok megbomlása következtében, továbbá hangtani fejlemények eredményeképpen, sőt alkalmasint eltérő szerkesztésmódok között régóta folyó és még le nem

higgadt harcok miatt már a XVI. század előtt is volt el nem hanyagolható ingadozás. A következő lépés volna az itt vázolt jelenségek és az esetleg hozzájuk társuló újabbak vizsgálata a XVI. században (és a következőkben), műfajok szerint, valamint annak a kutatása, hogyan válnak ezek az ingadozások — melyek több-kevesebb gyakorisággal mindenütt előfordulnak — egy-egy műfaj stílussajátságává. Erről talán egy más alkalommal.

BÁRCZI GÉZA

Ellentétes mondatok*

A második tagmondat tartalma szemben áll, illetőleg ellentétben van azzal, amit az első tagmondat kifejez, vagy ami abból természetesen következne. Az ellentétes mondatoknak három típusát szoktuk megkülönböztetni, mégpedig: 1. az egyszerű ellentétes (szembeállító), 2. a kizáró ellentétes (ellentmondó) és 3. a megszorító ellentétes típust. — A tagmondatokban megnyilvánuló ellentét lehet határozott, éles, de lehet gyengébb, majdnem elmosódó is. Ennek megfelelően az ellentétes mondatokat nemcsak ellentétes, hanem kapcsolatos kötőszóval is, illetőleg kötőszó nélkül is szerkeszthetjük.

Szembeállításra általában az *azonban*, *ellenben*, *viszont*, *pedig*, *meg*, továbbá a *míg*, *mialatt*, *miközben*, *ugyanakkor* stb. kötőszók (és határozószók), illetőleg a *míg*...*addig* szópár szokásos; ellentmondás kifejezésekor a *ne(m)*...*hanem*, *ne(m)*...*csak* szópár, megszorításkor pedig a *de*, *ám*, *ámde*, *azért*, *csak*, *csakhogy*, *hanem*, *mégis*, *mégse(m)*, *mindamellelt*, *mindaz(on)által* kötőszók a leggyakoribbak. E kategóriák azonban nem határolódnak el egymástól élesen, s alkalomadtán úgynevezett megszorító kötőszó szembeállításra, vagy szembeállító kötőszó megszorításkor is használatos lehet stb.

I. Egyszerű ellentét (szembeállítás)

A tagmondatok tartalma, illetőleg a tagmondatok egy-egy megfelelő része szemben áll egymással anélkül, hogy egymás érvényét kizárnák vagy korlátoznák.

Megjegyzendő, hogy a szembeállítás nem szükségképpen jár együtt tartalmi ellentéttel is. Sok esetben ugyanis a szembeállítás ellenére az ellentét hiányzik, ehelyett csak a tagmondatok tartalmának a kölcsönössége, párhuzamos-sága fejeződik ki. A tagmondatok tartalma közti viszony ilyenkor rokon a kapcsolatos-sággal, vagyis átmenetnek tekinthető a kapcsolatos meg az ellentétes mondatviszony között; jellemző kötőszava a *pedig*, *meg* (s részben a *viszont*). E kötőszókat — ha az ellentét hiányzik — ellentétre is mutató kötőszók (*de*, *azonban*, *ellenben* stb.) természetesen nem helyettesíthetik: *Sima volt a mező, a menny pedig tiszta* (Arany: Toldi Estéje I. 2); *Bubenyik füttyörészett a bakon, a lovak pedig vígan kocogtak előre* (Mikszáth: Noszty³ I, 200).

A *pedig*, *meg* (részben a *viszont*) kötőszó tehát voltaképp nem is annyira szembeállító ellentétes, mint inkább csak szembeállító értékű. Minthogy azonban adott esetben ellentétre is mutathatnak, két különálló, elhatárolt kötőszó-csoportot (szembeállító és szembeállító ellentétes) felvenni nem volna jogosult.

* Mutatvány az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő leíró nyelvtannak „A mellérendelő összetett mondat” című fejezetéből.

A) Kötőszós kifejezési módok

a) Szembeállító ellentétes kötőszók

azonban. — Egyes fogalmak, mondatrészek szembeállítására a második tagmondat kiemelt része után következik: *A két gyerek egy pillanatra hallgatott, kis idő múlva azonban kacagás tört ki belőlük* (Móricz: Rokonok. 1954. 92); *A kicsi újhald eltűnt az ég alján ülő fellegszerű homályba, a meleg szél azonban továbbra is fúj* (Veres P.: Pályamunk. 1951. 37). A kötőszó különálló tagmondatban is állhat: *A mocsarakat lecsapolták, az erdőket kitépik. A léleknek azonban mélyebbek a gyökerei* (Illyés Gy.: Puszták n.⁷ 46). Különálló tagmondatban az *azonban*-nak az előzménnyel való szembeállítás mellett a szót másra terelő szerepe is lehet: *... Kődös őszre vált az idő azonban* (Arany: Tengerihántás). (L. még: *ellenben*).

ellenben. — Egyes fogalmak, mondatrészek szembeállítására a második tagmondat kiemelt része után következik. A szembeállítást az *azonban*-hoz képest — a benne levő *ellen* határozószó értelmének megfelelően — egy árnyalattal élesebben, határozottabban fejezi ki: *A királyok arisztokratái közt van tömpe orrú, püpos, csenevész ember, a természet arisztokráciáját ellenben az erő és a szépség teszi* (Mikszáth: Noszty³ II, 32); különálló tagmondatban: *A háziasszony... pillantásában kitűnően benne volt mindenkivel szemben a mértéktartás. Ellenben Kardics bácsi olyan volt, mint a higany* (Móricz: Rokonok. 1954. 74). — Ugyancsak különálló tagmondatban a szót másra terelő szerepben: *Hagyjuk is őket [ti. a csikósokat]. Nekik sincs gyöngy életük... Ellenben vegyük csak a juhászokat* (Illyés Gy.: Puszták n.⁷ 91—2).

Az *ellenben* kötőszó az *azonban* kötőszónál gyakrabban nemcsak két mondatrésznek, hanem a tagmondatok egész tartalmának szembeállítására is használatos. Ilyenkor általában a második tagmondat legelejére kerül: *A felesége rosszul lát nézett [Kopjássra], ellenben a két gyerek ujjongásba tört ki* (Móricz: Rokonok. 1954. 185).

Az *azonban*, *ellenben* kötőszók szembeállító ellentétes kötőszói szerepét nem szabad összetéveszteni megszorító ellentétes kötőszói szerepükkel. Ilyenkor a velük bevezetett tagmondat a megelőzővel úgynevezett megszorító ellentétes viszonyban áll (l. ott), a szembeállítás azonban hiányzik: *A miniszter már bent volt, azonban egész tizenegyig kellett várni rá* (Móricz: Rokonok. 1954. 130); *Az anatómiai részletesség nem kifogásolható, azonban nem általános iskolába való* (Köznev. 1957. 3. sz. 61).

pedig. — Szembeállító szerepben a szembeállított rész után következik. A szembeállítással együtt a tagmondatokban tartalmi ellentét is kifejeződhet: *A paraszt dolgozik és koplal, az úr pedig ... megeszi a termények javát és bőfög* (Mikszáth: Noszty³ I, 71); *Lina a természetes, egyszerű teremtés, Magdaléna pedig a faj kitenyésztett, szinte egzotikus virága* (Móricz: Rokonok. 1954. 15); különálló tagmondatban: *A vén macska gyanakodva, ellenségesen néz vissza a kíváncsiakra, szemei pirosban fénylenek ... berzenkedő bajusza szinte szikrákat hány. A kicsinyek pedig bóbiskolni látszanak mindnyájan* (Mikszáth: Noszty³ II, 139). — Szembeállítás tartalmi ellentét nélkül (a tartalmi viszony kapcsolatosnak is felfogható): *A gyertya égve maradt az asztalon ... egy molylepke keringett, táncolt körülte eszevesztetten, egy prűcsök pedig hegedült neki hozzá valahol a falban* (Mikszáth: Noszty³ II, 206); *A délutáni nap ... a háztetőn megpengette a villámhárító hegyét, a szobákat pedig hosszában-széltében megtöltötte a délutáni béke színeivel* (Déry: Felelet I, 6).

A *pedig* kötőszónak a szembeállító, ellentétes (kapcsolatos) kötőszói mellett megengedő — ilyenkor mondat élén áll —, folytató, kifejtő (magyarázó) stb. használata is van: *Nem szólt a gazda sem, pedig ez épp a fejelem-tartók közé tartozott* (Illyés Gy.: Puszták n.⁷ 249); *Ha tengeri már nem volt, cukorrépat hoztak, az pedig dögnehez* (Veres P.: Pályamunk. 1951. 106); *Most pedig térjünk rá ...* (a beszélt nyelvből) stb. (L. még a kapcsolatos, továbbá a megengedő mondatoknál).

m e g. — Szembeállító (ellentétes) kötőszói szerepben jelentése 'pedig'. A szembeállított mondatrész után következik. Szembeállítás tartalmi ellentéttel: *nyüzsgő s áradó vagy bennem mint a lét ... néha meg olyan, oly biztos és örök, mint kőben a megkövesült csigaház* (Radnóti M.: Tétova óda); *a töltés magas volt, az árok meg mély* (Veres P.: Pályamunk. 1951. 46). Szembeállítás tartalmi ellentét nélkül (a tartalmi viszony a kapcsolatos viszonyhoz hasonló): *A földművesszöveget nagy rizstelepet létesít a gulyalegelőn, az állam meg kibővíti a halastót* (Veres P.: Pályamunk. 1951. 8); *A teste egy verejték volt, a gyomra meg minduntalan összeszorult* (Déry: Felelet I, 238).

A *meg* kötőszó is használatos egyéb jelentésben (kifejtő stb.): *Az éjjel megint kikelt öt darab [kacsa], két tojásban meg már csipognak* (Déry: Felelet I, 8); *a tisztartó ... bekerítettette a kutat, a vizét meg egy árkon belevezették a tóba* (Veres P.: Pályamunk. 1951. 7). (L. még a kapcsolatos mondatoknál).

v i s z o n t. — Szembeállításra szórendi helye a *pedig* stb. szembeállító kötőszóéval egyezik.

A tagmondatok tartalmába a szembenállás mellett bizonyos kölesönöségi, viszonzási mozzanatok is vegyülhetnek. (A *viszont* szembeállító értelme ugyanis az egymásra irányulás kifejezésére — pl. *viszont szeretik egymást* — használta *viszont*-ból alakult). Pl.: *Majd minden héten ott volt [Homlódyné Tóthéknál], ők viszont átjártak Voglányba* (Mikszáth: Noszty³ II, 184); különálló tagmondatban: *Nem védték meg [az asszonyokat]. Az asszonyok viszont mint nőtény oroszlánok védték férjüket* (Illyés Gy.: Puszták n.⁷ 143). — A tagmondatok tartalmi viszonya sok esetben a kapcsolatosághoz áll közel: *a korporáció praesese a Műegyetem rektorához fordult, ez viszont ma reggel az átiratot hozzám [= a rektorhoz] küldte el* (Déry: Felelet I, 160).

A *viszont*-nak a kötőszói mellett egyéb jelentése (magyarázó, kifejtő, pl. 'márpedig') is szokásos: [Nyáron] *hull a legkevesebb csapadék. A növényzetnek viszont ebben az időszakban igen nagy a vízszükséglete* (Term. és Társad. 1956: 271).

Mint hogy a tagmondatokban kifejeződő ellentét gyakran egyidőben érvényes, nyilvánvaló, hogy minden nyelvi felhasználhat a tárgyidejűsége utaló szavakat szembeállításra is (vö. a német *während*, a francia *tandis que*, az orosz *е мо же ермя* stb.). Ugyanígy a magyarban is — ha a szépirodalomban korlátozott lehetőséggel is — a beszélt nyelvben, esetleg az értekező prózában stb. ma már nyugodtan használható a *míg*, *közben*, *miközben*, *mialatt*, *ugyanakkor* stb., sőt a *míg ... addig* szópár is. A kötőszók a tagmondatok élére kerülnek: *A Délalföld nyugati részében a gyümölcsösök többsége szőlővel vegyes, míg keleten inkább önálló gyümölcsösök vannak* (Term. és Társ. 1956: 422); *A földi hidrogénbomba robbanása igen heves lefolyású, míg a Nap belsejében végbemenő hasonló folyamat lassú* (uo. 545). — Az ilyen egyidejűsége, illetőleg egyben szembeállításra mutató kötőszókat szokásos ellentétes (esetleg más) kötőszók is kísérhetik: *A XIX. század második felétől kezdve Kína fokozatosan félgymarmati helyzetbe került, ugyanakkor azonban a feudalizmus maradványai is tovább éltek* (Term. és Társ. 1956: 332).

A *míg ... addig* kötőszópárral az időbeli párhuzam, illetőleg a szembeállítás jobban kiemelhető: *Míg ... a képzők megváltoztatják a szó jelentését, ... addig*

a ragok csak a szó mondatbeli viszonyát fejezik ki (Benkő—Kálmán: Magy. nyelvtan. 1951. 54); *A m i g a homoktalaj főként a gyümölcs számára előnyös, a d d i g a sok folyó az öntözővizet igénylő zöldség természetésének kedvez* (Term. és Társ. 1956: 420).

b) Szembeállítás egyéb (megszorító) ellentétes kötőszóval
(l. még a megszorító ellentétnél)

A tagmondatokban tartalmi ellentét is van. A második tagmondat élén állnak, a szembeállítás az egész tagmondatra vonatkozik: *a tárgyak kívül csillognak, de bent ül a homály* (Gulyás P.: Az atom imája); *Ím itt a szenvedés belül, ám ott kívül a magyarázat* (József A.: Eszmélet).

c) Szembeállítás kapcsolatos kötőszóval

(A tartalmi viszonyokat illetően l. az a) pontban a kapcsolatos viszonyról elmondottakat.) A tagmondatokban tartalmi ellentét is kifejeződhet. A kötőszó a tagmondat élén áll. Példák: *A nyelv mozog, s a kéz pihen* (Petőfi: Megint beszélünk); *Az egész táj vad fájdalom, S a gróf mulat valahol* (Ady: A grófi szérűn).

B) Kötőszó nélküli kifejezési mód

A tagmondatokban tartalmi ellentét is kifejeződhet. A szembeállítás néha csak mondatrészekre, máskor a tagmondatok egészére vonatkozik: *Én rossz zsakettben bóbiskálok, Az ős Kaján vállán bíbor* (Ady: Az ős Kaján); *Mülliók sorvadoznak rabigában, Arany trónján kacag az Uralom* (Oláh G.: Napfordulás...). — A szembenállás, illetőleg az ellentét jobban kiemelődik azáltal, ha a szembeállított részek párhuzamos sorrendben helyezkednek el: *Magya mülliomos leány, én szegény ördög* (Mikszáth: Noszty³ II, 122).

II. Kizáró ellentét (ellentmondás)

Az első tagmondat tagad vagy tilt valamit, helyette a második tagmondat állít vagy parancsol valamit, vagyis a második tagmondat (tartalmának) érvénye kizárja az első tagmondatét.

A) Kötőszós kifejezési mód

n e (m) ... h a n e m. — A *hanem* az állító (felszólító) tagmondat élén áll: *Nem tenmagadért nem voltál boldog... H a n e m haragra sok másért volt ok* (Ady: Fajttáddal együtt átkozlak); *A sugárzás ... n e m ... meghatározott hullámhosszon történik, h a n e m mindenkor széles hullámsávot ölel fel* (Term. és Társ. 1956: 478). Ha a tagadó(tiltó)szó elmarad az első tagmondatból, a megfelelő mondatrész (állítmány), rendszerint negatív jelentésű: *Macskási ... kitermelte a fát, és e l m u l a s z t o t t a törvény ... értelmében tovább fásítani, h a n e m egyszerűen kukoricát vetett a földbe* (Móricz: Rokonok. 1954. 51); *az előmunkások ... e l k e r ü l t é k a talpfacserélést, h a n e m inkább ... [a] növendék előmunkásokat küldték* (Veres P.: Pályamunk. 1951. 111).

A *hanem* szerepét a *sőt, ellenkezőleg* is betöltheti (a tagadószó el is maradhat): *Róza óvakodott előhozni az esetet, e l l e n k e z ő l e g mindenféle mulatságos történeteket mondott el* (Mikszáth: Noszty³ II, 19); *Kopereczky még most se jött zavarba, se e l n e m vörösödött ... e l l e n k e z ő l e g hátravetette a fejét kevélyen* (uo. 57—8). A *hanem*-nek megszorító jelentése is lehet (l. ott). — A *ne(m)*... de kötőszópárra vonatkozólag l. még a nyelvhelyességi

kérdéseket (2. p.), a *sőt, hanem* viszonyára pedig a kapcsolatos mondatokról szóló fejezetet (*sőt* al.).

ne(m) ... csak. — A *csak*-nak kizáró ellentétes kötőszói szerepe is van. Az ellentmondást a *hanem*-hez képest gyengébben emeli ki. Valószínűleg a *ne(m) ... hanem csak* alakzatból vált ki: [Kopjáss] *fiai sőket nyúzták a zongorát, ... ne m vclt kedvük hozzá, csak a hivatalos leckét verték ki rajta* (Móricz: *Rokonok*. 1954. 87); *A tutaj ne m ült el a vízen, csak libegett erősen* (Veres P.: *Pályamunk*. 1951. 41). (L. még a megszorító *csak*-nál: III.)

B) Kötőszó nélküli kifejezési mód

A költői nyelvben gyakran elmarad a kizáró *hanem*: *Ne m áll szemére húzott vaskalappal, Mindig merészen szembenéz a Nappal* (Heltai J.: *Szabadság*); *ne m lógok a mesék tején, hörpintek valódi világot* (József A.: *Ars p.*). — A második tagmondathoz a kizáró mellett bizonyos magyarázó jellege is lehet: *Ne m a fülem zúg: döngő kis bogár Kering a napban* (Nagy Z.: *Elégia*); *Ne m magamért sírok én: testvérem van millió* (Babits M.: *Cigány a siralomházban*).

III. Megszorító ellentét

A második tagmondat tartalma ellenkezik azzal, amit az elsőből következtetni lehetne, vagyis az egyik tagmondat tartalma csak a másik tagmondatba foglalt megszorítással érvényes.

A megszorító ellentétes mondatok a tartalmi viszonyokat tekintve közel állnak a megengedő alárendelthez. Ilyen szempontból a megszorító ellentétes mondatoknak két típusát különböztethetjük meg:

a) A tulajdonképpeni megszorító ellentétes összetett mondat első tagmondata rendszerint megengedő jellegű, a második pedig valamely nem várt tény, következésményt, következtetést fejez ki. Az első tagmondatba — megengedő jellege miatt — megengedő kötőszót is képzelhetünk: [Ámbár, noha, jöllehet stb.] *Nyáig ér a posztócsizma, talpig ér a nagykabát* [= megengedő jellegű mondat], *az én apám, minden ősszel, mégis meghűti magát* [= nem várt tény, következmény] (Salamon E.: *Gyerekdal*). Ha az első tagmondatban ténylegesen ott a megengedő kötőszó, akkor már az alárendeléshez vesszük az összetett mondatot: *Ha báráj fölül a gályá, S alul a víznek árja, Azért a víz az úr* (Petőfi: *Föltámadott a tenger*).

A tulajdonképpeni megszorító ellentétes mondatok legjellemzőbb kötőszavai ezek: *ám, ámde, azért, azonban, csak, csakhogy, de, hanem, mégis, mégse(m), mindamellett, mindaz(on)által*.

β) A megengedő ellentétes (megszorító) összetett mondatban nem az első, hanem a második tagmondat megengedő jellegű, s valamely nem várt tény, okot fejez ki. Jellemző kötőszava a *pedig*. A második tagmondatba — megengedő jellege miatt — megengedő kötőszót is képzelhetünk, illetőleg a már ott levő *pedig*-et megengedő kötőszónak tekinthetjük. A *pedig* ilyen szerepben — a szokásos megszorító ellentétes kötőszóktól eltérően — más megengedő kötőszóval is helyettesíthető: *Csendesen kérödzik, igen jámbor fajta, Pedig* [ámbár, noha, jöllehet stb.] *éhes borja nagyokat döf rajta* [= megengedő jellegű, nem várt okot kifejező tagmondat] (Arany: *Családi kör*).

A) Kötőszós kifejezési módok

a) Ellentétes kötőszók

de. — A megszorító ellentét leggyakoribb kötőszava. Sokszor szerepel együtt más ellentétes kötőszóval is. Mindig a megszorító tagmondat élére kerül: *mellől égre libbent föl a felhő, de tovább vívja forradalmait* (József A.:

Ady emlékezte); *A jóízű, hűvös mocsárszag jön még a nádasból, de a nádi-veréb nem csattog már* (Veres P.: Pályamunk. 1951. 11); különálló tagmondatban: *A kis barackfa vállig sem ér. De már barack van ága hegyén* (Illyés Gy.: Egy barackfára).

Az előzményhez kapcsolódva, a szót másra terelő használatban: ... *De még a csárdák is ugyancsak hallgatnak* (Petőfi: A pusztá télen); ... *De, jaj, nem tudok így megmaradni* (Ady: Szeretném, ha szeretnének). — A stilisztikai hatás kedvéért a *de* halmozása is előfordul: *fut a fondál a rángó dróthorog közt erre s arra ... de nem esik le, de csillogó, de fénylő csermelyét magára tekeri ez a kerék* (Illyés Gy.: Gabrovoban).

ám, á m de (ám + de). — Szórendi helyük a *de* kötőszóval azonos. A *de* kötőszónál ritkábban használatosak. Az *ámde* prózában is, az *ám* jobbára a költői nyelvben (versben) szokásos. Példák: *Dacolnék új, szép daccal, ám kevély Szájam körül már gyáva gödröt és ... Valami ősi meghunyászkodás* (Tóth Á.: Az ősök ritmusa); *Oh, költő, keresd a csodát! ... Kerestem, ám egyet se láttam* (Illyés Gy.: A kacsalábon forgó vár), illetőleg: *Tán csodállak, ám de nem szeretlek* (Petőfi: Az alföld); *Babits némely nyilatkozata e három [Fogarason töltött] esztendő élete mélypontjának tünteti fel, ám de valójában fejlődésnek ... fontos szakaszával van dolgunk* (IrtórtKözl. 1956: 302); különálló mondatban: *A hang kiejtése ... nemcsak fiziológiai, hanem lelki folyamat is. Ám de a hang- és mozgásképzetek nem tudatosak, hanem automatikusak* (Bárczi: Bev. a nyelvtud.-ba. 1953. 62). — Ha a megszorítást erősebben akarjuk kiemelni, akkor egyéb ellentétes kötőszó is kerül a mondatba: *Keskeny kis utca, ám két vége még is Kiöblösül* (Gellért O.: A végső repülésre) stb.

még is, még sem. — Gyakori kötőszók. Nyomatékosan mutatnak az első tagmondat tartalma alapján nem várt következményre, következtetésre (l. az *is* nyomósító szerepét; tárgyalva a kapcsolatos mondatoknál). Állhatnak a második tagmondat élén, de a belsejében (sőt a végén) is. Példák: *Rossz lány vagy, Violám ... még is telve tevéled a lelkem* (Dsida J.: Miért borultak le); *A nagy eposzok alig-alig valószerűek, még is győztesen állják az évszázadokat* (Term. és Társad. 1956: 595), illetőleg: *Szégyen és gyalázat: zúg, morog mindenki. Egy parasztfiúval még sem áll ki senki* (Arany: Toldi I. 11.); *Tűzhelyünket kioltották. Kioltották bekaparták ... Földönfutók még se fázunk* (Balázs B.: Emigrációs... ének); különálló tagmondatban: [a kastélyhoz] *egy dísztelen fészert ragasztottak, a fedelét az új zsindely csúfította el ... Még is valami fönséggel látszott uralkodni az ütött-kopott kunyhók fölött* (Mikszáth: Noszty³ I, 73).

A második tagmondatot sokszor a *de*, illetőleg az *és*, s kötőszó vezeti be: *Pusztai volt [az író anyja] ott született és nevelkedett ... de micsóda erővel igyekezett még is el* (Illyés Gy.: Puszták n.⁷ 98); *Hejh, bús évek voltak, Véresek, lihegők, S még sem voltak rosszak* (Ady: Most már megállhatok). Többszörös kötőszóhalmozásban: *szegény gyermeknek kávéházban kell muzsikálnia, úri bandában, az igaz ... de azért még is csak banda az* (Móricz: Rokonok. 1954. 17).

azért. — Megszorító ellentétes kötőszóként — legalább is önmagában — viszonylag ritka. A második tagmondat tartalmára mint következményre, következtetésre jellemző e kötőszó (l. az *azért* szerepét a következtető utótagú összetett mondatban); s minthogy a megengedő jellegű tagmondat alapján nem várt következtetés egyben *még s o r í t ó* (ellentétes) színezetű, az *azért* legtöbbször a *de* kötőszóval együtt hasz-

nálatos. Az *azért* megszorító ellentétes kötőszóként állhat a tagmondat bel-sejében, sőt a végén is. A második tagmondat különálló is lehet. Példák: *Körültem csillagmíriád Versenyt kacérkodik, ragyog, Fejemre szórja sugarát; Azért még föl nem olvadok* (Vajda J.: Húsz év múlva); [A pallossal] *kukoricát morzsolnak otthon ... a pengéje ide fénylik azért* (Mikszáth: Noszty³ I, 4); *de* kötőszóval együtt: *valami nagy csalódás érthette az életben [a festőt], de azért ártalmatlan, jóindulatú ember* (Déry: Felelet II, 45); *Ezek a gyerekek nagyon keveset kerestek ... de azért akár százával is jöttek volna* (Veres P.: Pályamunk. 1951. 68). — Az *azért* kötőszóhalmazban is szokásos: *a véletlen zsákmány is birokra hajtja [a pusztaiakat], de azért mégsem hagyják el egymást* (Illyés Gy.; Puszták n.⁷ 137; — l. még a mégis, mégsem kötőszónál).

c s a k. — A *csak*-nak megszorító ellentétes kötőszói szerepe is lehet. Mindig a tagmondat élén áll. A második tagmondatban kifejezett megszorítás gyengébb fokára mutat. Az első tagmondatban kifejezett *egységes* színezetű tényhez, megállapításhoz stb. képest a megszorítás nagyon gyakran csak *egy m o z z a n a t n y i*. Példák: *Nagy hóbunda takarta a mezőket ... csak a varjak feketéltettek a csillogó fehérségen* (Mikszáth: Noszty³ II, 70); *A hosszú sárga ház előtt egy időre csend lett, csak a méhek aranydongásu hallatszott* (Déry: Felelet I, 7). A második tagmondatbeli megszorítás jellege miatt (egység → mozzanat) a tagmondatokban sok esetben szembeállítás is kifejeződik: *Mindenki támadt, élt és szabadult, csak a plebs maradt egyedül a listán* (Ady: Kétféle velszi bárdok); *A szűnyogok is elültek már, csak a tücsök nem alszik* (Veres P.: Pályamunk. 1951. 89). — Az első tagmondat rendszerint állító jellegű (nem tagadó). Tagadó előzmény után ugyanis a *csak* 'hanem'-hez közelálló jelentéssel nagyon gyakran *kizáró* szerepű (vö. *ne(m) ... (hanem) csak*: II.).

c s a k h o g y (*csak + hogy*). — A *csakhogy* a tagmondat élén áll. Bizonyos fokig erre a kötőszóra is illik az, ami a *csak*-ra is jellemző, azonban már inkább az *ám, azonban, ámde, de* kötőszókkal egyenértékű. Példák: *Felrepülne, messze szállna ... Csakhogy el van metszve szárnya* (Arany: A rab golya); *Olyan vagyok miként ősszel a sárguló falevél ... csakhogy az életem fája több tavaszt már nem remél* (Móricz: Életem regénye. 1939. 327); különálló tagmondatban: *Ismét bölintottam, hogy igen. Csakhogy a bölintés már nem volt elég* (Tamási Á.: Ábel Amerikában. 1957. 186).

h a n e m. — Megszorító kötőszóként ritkán használatos; a második tagmondat élén áll: *A szegény kis ürge Egy darabig tűrte, Hanem aztán csak kimászott* (Petőfi: Arany Lacinak); *Mátyás, az itt maradt, Hanem a többi rab — Nincsen, uram, sehol* (Arany: V. László).

Ha a *hanem* kötőszónak megszorító szerepe van, akkor az első tagmondat általában állító jellegű. Tagadó előtag után ugyanis a *hanem* rendszerint kizáró ellentétes kötőszó (vö. *ne(m) ... hanem*). — Nagyritkán mégis tagadó jellegű előtag után nem kizárás, hanem megszorítás következik: *Végig ment [Mihály] mind az öt ... szobán; ... emberrel nem találkozott; hanem a gyertyák ott égtek az ablakokban* (Jókai: Kőszívű e. fiai. 1926. II, 123). A tagmondatokban néha szembeállítás van tartalmi ellentét nélkül: *Fejem a nyergen, kezem a pusván, Hanem a szemem a csillagos égen* (Balázs B.: Tábortűz mellett). — A *hanem*-nek a megszorítóval együtt folytató, a szót másra terelő szerepe is lehet: *Könnyű nekik ott [= a naptárban] szerényen Megáruelni egy gyékényen; Hanem a mi Péter-Pálunk Háza körül mást találunk* (Arany: A fülemile).

mindamellelt, mindazonáltal. — Eléggé nyomatékosan mutatnak a második tagmondatbeli megszorításra. Hosszúságuk s ezért nehezességük miatt azonban a köznyelvből, irodalmi nyelvből kiszorulóban vannak. A második tagmondat élén állnak, legfeljebb a *de* kötőszó előzi meg őket. Példák: *Egy kis bogár is beleavatkozott a Noé apánk palántájába, mindamellelt még zajos a Somlyó szüretkor* (Mikszáth: Noszty³ I, 230); *Igen nehéz a munka, s szaporátlan, mindazonáltal nagyon szerettem azt csinálni* (Szabó P.: Csillag VIII, 1590); különálló tagmondatban: *nagy megalkuvás lenne, ha valaki élete céljának csupán azt tekintené, hogy hazáját szolgálja...* *Mindazonáltal szolgálni kell a hazát* (Tamási A.: Ábel Amerikában. 1957. 229); *de* kötőszóval: *Korlátolt volt [Balog], de mindamellelt agyafúrt* (Illyés Gy.: Puszták n.⁷ 94) stb.

azonban (l. azonban, ellenben kötőszónál az I. pontban).

b) Kapcsolatos kötőszóval

A kötőszók a második tagmondat élére kerülnek. Jobbára csak az *és*, s kötőszók használatosak megszorításra is. A megszorítás gyengébb fokára mutatnak. Példák: *Nagyhosszút lépne, nagyhamar elérne S fölbillen szegényke az elején* (Kaffka M.: Petike jár); *elültetjük a világ fáját, begyűjtjük a rét gabonáját, és még büszkék se lehetünk* (József A.: Bércmunkás-ballada); *Derek, erős, egészséges, eszes ember [Mándy], s az egész életét elszórakozza* (Móricz: Rokonok. 1954. 111).

B) Kötőszó nélküli kifejezési mód

A költői nyelvben gyakran elmarad a megszorító kötőszó: *Űzhet rabostor, sápadtarcú kín, Urak lesztek ti poklok kapuin* (Kosztolányi D.: A vér és tűz dala); *Igaz ember meghal inkább, sohasem lesz áruló* (Hamburger J.: Latinka ballada); *Űtne, rúgna, harapna, marna: Nem mozdul lába, ökle, karja!* (Nagy Z.: Ének a temető kapujában).

Nyelvhelyességi megjegyzések

1. A szembeállító *azonban* — láttuk — a szembeállított mondatrészt szokta követni. Nem jó helyen van tehát a kötőszó az ilyen mondatokban: ...*minket ez azonban nem érdekel* (a beszélt nyelvből); ... *hallatlanul érdekes ezeken felül azonban az, hogy...* (a beszélt nyelvből) stb.; helyesen: *minket azonban; hallatlanul érdekes azonban.* — A *viszont* kötőszóval való szembeállítás nem olyan éles, mint általában a többi idevaló kötőszóval. Nem helyes tehát a *viszont* használata, ha a szembeállítás éles: *N. minden idejét és erejét a vállalat szolgálatába állította, ez viszont nem törődött vele* (jobb lenne pl. *az azonban*) stb. — Minthogy az *(a)míg...addig* éppen az időbeli párhuzamot emeli ki, gyakran nem helyes, ha e kötőszópárral időben egymás után történt ellentétes dolgokat erőltetünk egymás mellé. Helytelen tehát: *a m í g 1952–53-ban megyénkben modern szállásokon csak 1500, a d d í g az elmúlt év végén már mintegy 5300 munkás kapott kényelmes otthont* (felszólalásból).

2. A *ne(m)* ... *hanem* párt gyakran *ne(m)* ... *de-re* cserélik fel. Ez nem mindig megokolt. A kizáró ellentétes tagmondatok tartalmának ugyanis bizonyos kölesőnös feltételezettsége van — mégha azok ellentmondanak is —: a negatívum után várjuk a pozitívumot. Erre a korrelációra természetesebben mutat a *né(m)* ... *hanem*. A *hanem* helyetti *de* viszont ilyenkor váratlanabb, meglepőbb fordulatot vezet be a tagadott előzményhez képest, használata tehát legfeljebb ilyenkor megokolt: *ne csak hogy nem hallottam, de még nem is láttam* (élőbeszédből), ehelyett: *hanem még...* A *hanem* és a *de* kötőszók helyes használatához adott közismert szabály (állító mondat után *de*, tagadó mondat után *hanem*), nem egészen pontos. Tudniillik egyrészt

a megszorító *de* tagadó előtag után is vezethet be megszorító utómondatot: *Tóth ... Részt már nem kapott, de a cselédasszonyok nyújtottak egy-egy bőgre levest* (Illyés: Puszták n.⁷ 130) stb.; másrészt a kizáró ellentétre szinte kizárólag egyedül jellemző *hanem* kötőszót egyetlen, amúgyis megterhelt megszorító ellentétes kötőszóval (*de*) állítja szembe a szóban forgó szabály, — a többi megszorító kötőszó rovására.

3. Megesik, hogy két rokon értelmű kötőszót használunk ugyanabban a mondatban. Így például két ellentétes kötőszóval nyomatékosabban tudjuk kifejezni az ellentétet (vö. pl. *de mégis* 275). *A de azonban ... de viszont... kötőszócsoportosulás* együttes kitétele helyett azonban rendszerint elég az egyik is: ... *De remélhető azonban, hogy ...* (beszélt nyelvből), helyesen: *Remélhető azonban, hogy ...*, vagy: *De remélhető, hogy ...*

Az ennek ellenére vagy dacára, ezzel szemben kevésbé magyaros, újabb alakulások. Nem is mondhatunk vagy írhatunk ilyeneket: *kicsiny a bors, ennek ellenére erős; sokat akar a szarka, ezzel szemben nem bírja a farka*; stb.

FARKAS VILMOS

A magyarság gazdasági formáinak kialakulása szláv jövevényszavaink tükrében

I.

1. Hazánkban még száz évvel ezelőtt is kétféle gazdálkodás folyt. Egy nomádos jellegű az Alföldön és egy — mondjuk — közép-európai jellegű a domb- és hegyvidéken, de kiváltképp Dunántúl.

Az alföldi nomádos jellegű gazdálkodás fő terméke a búza volt. Aratás-ker úgy bántak el vele, mint ahogy a szénával szokás: kaszálták és boglyákba gyűjtötték, anélkül, hogy kévékbe kötötték volna. A betakarított gabonát vagy a szántóföldön rögtönzött szérún tapostatták ki állatokkal, vagy pedig a szérúskertben. Ugyanott szórással tisztították, a hátramaradt összetöredezett szalmát pedig fűtési célokra meg a félszlajtartású állatok átteletetésére használták fel. Ennél a gazdálkodási formánál a gabonatermesztés céljából semmiféle építményre nem volt szükség.

A dunántúli közép-európaias jellegű gazdálkodás fő terméke már a rozs volt. A gabonát itt sarlóval vágták, kévékbe kötötték, a kévéket kepékbe rakták. A kepéket hazahordták, és az őszi vagy téli folyamán pajtában vagy csűrben cséppel kicsépeltek, rostálással és szórással megtisztították. Az ilyen módon meglehetősen épen maradt szalmát zsuppnak is felhasználták (az Alföldön náddal fedték a házakat).

2. GYÖRFFY ISTVÁN (A magyarság néprajza II, 243) úgy gondolta, hogy az alföldi nomádos gazdálkodás a török világ pusztításaival volna magyarázható, mert hisz *kepe* és *kéve* szavaink a nyelvészek bizonyítása szerint régi török jövevényszavak nyelvünkben. Csakhogy ebben MUNKÁCSI, aki ezeket a szavainkat elsőnek próbálta kapcsolatba hozni török szavakkal, tévedett; de helytelenül ítélte meg MUNKÁCSI magyarázatait GOMBOCZ is (vö. Moór: Nyr. LX, 61),¹ aki nem lévén tekintettel bizonyos hangtörténeti tényekre,

¹ A SzófSz. a *kepe* szónak MUNKÁCSI—GOMBOCZ-féle törökös magyarázata tekintetében „súlyos hangtani nehézségek”-et említett, amihez KNEZSA is csatlakozott (SzlJsz. I, 856). A hiba azonban ez esetben az, hogy GOMBOCZ a *kepe* szót nem azzal a kazáni *kübä* 'kleiner Heuhaufen' stb. szóval vetette egybe, amellyel való összefüggésének feltevéését BÁRCZI és KNEZSA hangtani okokból elfogadhatatlannak találták,

lényegükben elfogadta MUNKÁCSI magyarázatait, amelyek azonban nemcsak alaki, hanem tárgyi szempontból sem mondhatók kielégítőeknek. Kévé és képét mint tárgyat ugyanis török népektől semmiesetre sem vehettünk volna át; így tehát a MUNKÁCSI—GOMBOCZ-féle magyarázat mellett azt kellene feltennünk, hogy a régi magyarok, amikor a kévét és a képét mint tárgyat megismerték, azok megnevezésére nem annak a népnek ide vonatkozó szavait használták volna fel, akiknek a gazdasága révén ezekkel a tárgyakkal megismerkedtek, hanem két más jelentésű török jövevényszót vettek volna igénybe az újonnan megismert tárgyak megnevezésére, ami nyilván teljesen valószínűtlen feltevés volna. Ezek szerint a kétféle magyar gazdálkodási mód kialakulására vonatkozó GYÖRFFY-féle elmélet nyelvészeti megokolása, mint hibás szómagyarázaton alapuló érv, elesik, aminthogy történeti szempontból is teljesen valószínűtlen ez az elmélet. Azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy az Alföldnek olyan részeiben is nomádos gazdálkodás folyt, ahol a török egyáltalán nem, vagy csak rövid időre átmenetileg tartózkodott, míg Dunántúl azon részeiben, melyek százötven éven át török megszállás alatt állottak, a közép-európaias gazdálkodás változatlanul tovább élt.

A közelmúltban pedig TÁLASI ISTVÁN hívta fel a figyelmet arra, hogy KÁLLAY FERENC egy nagyon értelmesen megírott cikkében már ezelőtt több mint száz évvel az alföldi nomádos gazdálkodást az ősi magyar gazdálkodási mód maradványának mondta (vö. Ethn. XLVII, 13—8).

II.

I. A magyar lovasterminológia szláv elemeiről szólva (MNY. L, 67) kimutattuk, hogy ősünk elsősorban is a Tisza mellékén — legrégibb magyarországi szállásterületükön — kerültek érintkezésbe lótenyésztő szlávokkal, akikről több e tárgykörbe tartozó „felesleges idegen szó”-t és néhány műveltségi jövevényszót is átvettek. Az ide tartozó „felesleges idegen szavak” — amint kifejtettük — általános szláv-magyar kétnyelvűség révén vertek nyelvünkben gyökeret, de ennek a folyamatnak végeredménye nem a magyar nyelvnek eltűnése, hanem a Tisza melléke egykori szláv lakosságának a magyarságba való beolvadása lett. Hivatkoztam cikkeimben azt is megemlítettem, hogy bármennyire is törekedtem a magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemeinek egybeállítására tekintetében a teljességet elérni, mégis akadáhatnak olyan szavak is e tárgykörből, amelyeket nem vettem tekintetbe, és hogy a teljesség ezen a téren csak nyelvünk szláv jövevényszavainak rendszeres feldolgozása esetén lesz elérhető. És most, hogy már áttanulmányoztam KNEIEZSA „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című alapvető jelentőségű nagy művének most megjelent I. részét, mindjárt megállapíthattam, hogy a lovas-terminológia egy nevezetes szláv jövevényszavát említett dolgozatomban tényleg figyelmen kívül hagytam. Ez a szó pedig a ’rúgkapál’ jelentésű *kapál* szó. Csakhogy ez a hangsor ’hacken, hauen’ értelemben is szerepel nyelvünkben. Abban pedig feltétlenül igaza van KNEIEZSÁNAK, hogy szavunk ez utóbbi értelemben mint földművelési terminus külön átvételnek, sőt hozzátehetjük: valami más szláv nyelvből való átvételnek tekintendő. A *kapál*

hanem a kazáni *kibän* ’Schober’ stb. szóval (az előbbiből GOMBOCZ a *kéve* szót gondolta származtathatónak). A zavart az idézte elő, hogy GOMBOCZ a *kepe* címszó alatt a *kéve* szót is tárgyalta.

hangsor előzménye 'hacken, hauen' értelemben a legnagyobb valószínűség szerint — amire még majd visszatérünk — műveltségi jövevényszó volt, míg 'rúgkapál' jelentésben „felesleges idegen szó”-nak lett volna minősítendő, mert a régi magyarok mint régi lovasnép bizonyosan használtak valamilyen szót a ló rúgkapálásának megnevezésére. Ez a feltehető ősi szó esetleg azért ment ki a használatból, mert kettős értelmű volt, amiért is a kétnyelvű magyarok az eredetileg még egyetlen értelmű szláv származású 'rúgkapál' jelentésű *kapál* szóval cserélték fel. Nem lehetetlen, hogy *rúg* volt ez az eredetileg 'rúgkapál' jelentésű ismeretlen szó nyelvünkben, úgyhogy ezek szerint a *rúgkapál* kifejezés tulajdonképpen magyarázatos összetételnek volna tekinthető. Az pedig az előadottak szerint szintén nem lehet kétséges, hogy amikor a *k-a-p-á-l* hangsor, illetőleg előzménye nyelvünkben a lótenyésztési és lovas-terminológiánk egyik elemeként meghonosodott, akkor ez a hangsor földművelési terminusként nyelvünkben még nem volt meg.

Amint megállapíthattuk (vö. MNY. L, 67), nyelvünk lótenyésztési terminológiájának szláv származású elemei származásukat illetően nyelvi szempontból mind közömbös jellegűek voltak; így tehát ezek alapján nem állott módunkban meghatározni, hogy milyen jellegű szláv nyelvet beszéltek a Felső-Tisza mellékének honfoglalás kori szláv lótenyésztői. Erre nézve azonban a 'rúgkapál' jelentésű *kapál* szó már pontos felvilágosítással szolgálhat számunkra. Ez a szó ugyanis már egyáltalán nem tekinthető neutrális jellegű szláv jövevényszóknak, amennyiben a megfelelője ebben a jelentésben csak a nyugati-szláv nyelvekben van meg (vö. KNEZSA i. m. 249). Ez a megállapítás számunkra annyit jelent, hogy a 'rúgkapál' jelentésű *kapál* szavunk csak szlovák eredetű lehet, mert hisz mi más nyugati-szláv néppel sohasem állottunk olyan közeli kapcsolatban, hogy annak nyelvéből „felesleges idegen szó” is kerülhetett volna át a mi nyelvünkbe. De annak sincs semmi valószínűsége, hogy lótenyésztési terminológiánkhoz ez az eredetileg „felesleges idegen szó”-nak minősíthető eleme másutt került volna nyelvünkbe, mint azon a területen, ahol az egykori szláv lótenyésztés nyomai helynevekben napjainkig megmaradtak. Ez más szavakkal annyit is jelent, hogy 'rúgkapál' jelentésű *kapál* szavunk tanúsága szerint a Felső-Tisza mellékének honfoglalás kori szlávjai szlovákok voltak, illetőleg pontosabban kifejezve magunkat: valamilyen, a szlovákokhoz legközelebb álló nyugati szláv nyelven beszéltek. Ezt más helynévi kritériumok alapján már régebben is feltettem (vö.: ZONE. VII, 135; Nyr. LXI, 12; MNY. IX, 120). Elméletemnek a helyességét azonban eddig KNEZSA kétségbe vonta. Azt hiszem azonban, hogy ezt az elutasító álláspontját épp az általa megállapított szótörténeti tények vallomására való tekintettel még majd revideálni lesz kénytelen. Van ugyanis néhány más körülmény is, amely szintén a tőlem képviselt felfogás mellett tanúskodik.

2. Lótenyésztők tulajdonképpeni vágóállata a juh szokott lenni. És így aligha véletlen, hogy az ószlovákból származtatható KNEZSA szerint a 'nőstényjuh', illetőleg 'egy évesnél fiatalabb nőstény bárány' jelentésű, az Alföldön és a Székelyföldön elterjedt *jerke, jérke* szó. E szó ugyan KNEZSA szerint az óukránból is származtatható volna, de mint ilyen származású szó állattenyésztési terminológiánkban egymagában állna, úgyhogy ez a származtatás csak elméleti lehetőségnek látszik. Az azonban már nem lehetetlen, hogy a neutrális jellegű *bárány* szavunk is a Tiszamellék szlovákos jellegű nyelvet beszélő honfoglalás kori szláv lakosságának nyelvéből való. (Az Alföld egykori szláv lakossága juhtenyésztésének emléke — úgy látszik —

a Pest megyei *Ócsa* nevében is megőrződött, amennyiben ez a névalak valami szláv *ovbče polje* 'juhmező' szerkezetből válhatott ki.)¹

Az alföldi honfoglalás előtti szlávok gazdaságában a marhatenyésztésnek alig lehetett nagyobb jelentősége. Ennek tudniillik sem helynevekben nem maradt nyoma, sem nyelvünk marhatenyésztési terminológiájában. Ebben a vonatkozásban legfeljebb az eredetileg 'szarvatlan' jelentésű *suta* szavunkra hivatkozhatunk, amely azonban délszláv eredetű is lehetne KNEIÉZSA egybeállításai szerint. Az azonban nem lehetetlen, hogy őseink már a Tiszamellék szlávjai révén megismerkedtek a bivallyal mint új háziállattal; a *bivaly* ugyanis szláv származású, de nyelvtanilag neutrális jellegű. Ilyenek még állattenyésztési terminológiánk szláv származású elemei sorában: *jászol*, *ganaj* és *kakas*.

3. Tekintve, hogy a Tisza melléki szlávok gazdaságában az előadottak szerint a ló- és juhtenyésztésnek döntő szerepe lehetett, már eleve is valószínűnek látszik, hogy gazdaságuk nem különbözött lényegesebben a honfoglaló magyarokétól, aminek talán az a magyarázata, hogy — amint erre előző lótenyésztési cikkünkben már céloztunk — nem kis részben elszlávosodott tiszántúli, europid jellegű avarok utódai lehettek. Az állattenyésztés terén azonban ezek a Tisza melléki szlovákok egy dologban — úgy látszik — mégis már magasabb fokú gazdasági kultúrát képviseltek, mint a honfoglaló magyarok. Semmi nyelvi nyoma sincs ugyanis annak, hogy a régi magyarok már gondoskodtak volna állataik téli takarmányozásáról. Azoknak élelmüket — ez nomád népek gazdaságában mindenütt így van — télen bizony a hó alól kellett kikaparniuk, amint ez nálunk a szilaj állattartásban még a közelmúltban sem volt lényegesebben másként. Legfeljebb talán csak a nyomtatásnál kikerülő összetöredezett szalmát etették fel a régi magyarok télen az állataikkal. Ellenben az alföldi lótenyésztő szlovákok télen is takarmányozták már állataikat. Ennek hasznát a magyarok is hamarosan átlátták, és ezt átvették tőlük még a Dunántúl megszállása előtt. Nyelvünkben ugyanis — amint ez KNEIÉZSA vizsgálataiból kitűnt — a szénagyűjtés terminológiája szlovák eredetű. Ide tartozó szavaink közül határozottan szlovák eredetűek *kazal*, *petrence* és *villa* szavaink. A szénagyűjtés elengedhetetlen szerszáma a *gereblye* is, amely szó XI. századi átvétel esetén származhatnék ugyan délszláv *grablje* < *grablje* szóalakból is, de nyilván egy eredetű a *villa* szóval, és a szlovák *grabljě* szóalakból származik. *Széna* és *kasza* szavaink szintén neutrális jellegűek, de nyilván az előbb említett szavak csoportjába tartoznak, és így szlovák eredetűek, amint azt már KNEIÉZSA is feltette. Szerinte ebbe a csoportba tartoznak még *kalapács* és *kalapál* szavaink is, amelyek a kasza kikalapálás útján való élesítésével kapcsolatban vertek volna gyökeret nyelvünkben. A tőle idézett szláv nyelvi adatok tényleg ezt látszanak tanúsítani. Mi e szavakat a patkolással próbáltuk kapcsolatba hozni (MNY. L, 72). Akármint legyen is ez, semmi kétségünk nem lehet arra nézve, hogy e szavaink szintén a Tisza melléki lótenyésztő szlovákok nyelvéből származnak.

Mivel ennek a Tisza melléki szlovákságnak gazdasági életében az állattenyésztésnek döntő szerepe volt, nem véletlen, hogy nyelvünknek eredetileg 'legelő, gyep' jelentésű *pázsít*, *pást* szava is szlovák eredetű. Ez KNEIÉZSA felfogása is, amelyet a következőkben általában követek, illetőleg csak megokoltan térek el tőle.

¹ És ha esetleg az Anonymusnál előfordul: 8., 10.: *Ousad* és 32.: *Ousadunec* „kun” vezér nevének az alapszava van meg benne és egy Komárom megyei helynévben? (PAIS, MAn. 129.) — P. D.

4. Ami mármost a honfoglalás kori Tisza melléki szlovákság földművelését illeti, az lényegesebben szintén nem különbözhetett a honfoglaló magyarságtól. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy ez a gazdálkodás semmi esetre sem volt közép-európai jellegű. Ez utóbbi gazdálkodási forma magyar terminológiájában ugyanis nyoma sincs már szlovák jövevényszavaknak. Ezenkívül pedig az Alföldön a közép-európai gabonatermesztés módja még a XIX. század elejéig sem tudott általánosan elterjedni. Egy-két dologban azonban ezek az alföldi szlovákok ezen a téren is előbbre lehettek a honfoglaló magyaroknál; ők ugyanis szlovák eredetű, de országszerte elterjedt *ugar* szavunk tanúsága szerint már áttértek a háromnyomásos gazdálkodásra.¹ A másik dolog pedig, amit őseink az alföldi szlovákoktól a földművelés terén eltanulhattak, az a gabonaféléknek kaszával való aratása lehetett. A szlovákban a *postat'* szó jelentése 'egy kaszavágásnyi távolság'; ebből származhatott tehát a földművelési terminológiánkba tartozó *pászta* szavunk (KNEZSA szerint: „talán délszláv eredetű”).

5. Két új gazdasági szerszámmal is megismerkedhettek őseink az egykori alföldi szlovákok révén. Az egyik az eketisztító *ösztoke* volt (megfelelője csak az északi szláv nyelvekből mutatható ki), a másik pedig szerintem esetleg a *borona* volt. Ez utóbbi szavunknak *borona* ~ *bërëna* ~ *berena* alakja ugyanis csak rövid *a*-s szláv *brana* változathból magyarázható. Ilyen változat megléte pedig csak a keleti szlávokra és a bolgárra vonatkozólag tehető fel. A bolgár eredetű szavaknak a száma azonban nagyon csekély földművelési terminológiánkban: csak a *mesgye* és *lencse*, továbbá esetleg *zab* és *gabona* szavaink származhatnak a bolgárból. Ezért valószínűbbnek látszik, hogy a *borona* ~ *berena* szóalak a szlovákból származott. A *borona* szóalak azonban nyelvünkben egybeesett a 'Balken' jelentésű *borona* (< szláv *brъvno*) szóval, amiért a kettős értelműség megszüntetése érdekében a dunántúli két nyelvű magyarok a horvát—szerb és szlovén *brána* alakkal helyettesítették (< dunántúli *brána*, *barán(y)a* stb.). Másutt a kettős értelműség a hangrendi átesapás révén szűnt meg.

Neutrális jellegű ugyan *iga* szavunk is, de valószínűbb, hogy szlovák, mint déli-szláv eredetű; Dunántúl ugyanis a déli-szláv eredetű *járom* szó honosodott meg nyelvünkben, és így valószínű, hogy a magyarok az *iga* szót — amelyet Dunántúl is használtak — már a Dunántúl megszállása előtt ismerték meg. Mindkét szó tulajdonképp „felesleges idegen szó” volt, mert hisz őseinknek ezt a tárgyat már régóta ismerniük kellett; talán a többértelmű *szërszám* (vö. *lőszerszám*) helyébe léptek.

Van azután több — a földművelési terminológia körébe tartozó — neutrális jellegű szláv jövevényszó is a magyarban, amely esetleg még a Dunántúl megszállása előtt került a nyelvünkbe: *polyva*, *korpa*, *bab* 'lőbab', *konkoly* (a nasalis megléte régisége mellett tanúskodik), *szalma*, *murva* 'széna- és szalmatörek', *lapát* és *öszton* 'ökörhajtó bot'.

¹ KNEZSA szerint ugyan a régi okleveles adatokban említett *ugar* szó jelentése 'először felszántott föld' lett volna. Ez a megállapítás azonban a latin *novalis*, *novale*, *novellum* szavaknak téves értelmezésén alapul. E szavak jelentése ugyanis mindig 'ugar' volt, amint ez a KNEZSA idézte 1742-i JAMBRESSICH-féle többnyelvű szótár értelmezéséből is kiténik. De még határozottabban kiténik ez az OklSz.-nak egy 1358-i adatából: „Viginti quatuor iugera terrarum, videlicet octo in ea parte in qua in vere aratura per iobagiones ipsius Ladislai et filiorum suorum predictorum inciperet exerceri, et alia octo in illa parte in qua estate pro novello [!] vulgariter *ugar* araturas faciunt” (1028).

6. A Tisza melléki szlávok nyilván ugyanazokat a növényeket termesztették, mint a régi magyarok Levédiában és Ételközben, vagyis kölest, búzát, borsót, árpát, komlót és kendert (talán nem véletlen, hogy a 'virágos kender' jelentésű, Dunántúl is elterjedt *paszkonca* szavunk szlovák eredetű). Ezekhez talán még a lóbab járult. De semmi esetre sem termeltek ezek az állattenyésztő szlovákok¹ kapás növényeket. Erre nemcsak abból következtethetünk, hogy 'hauen, hacken' jelentésű *kapál* szavunk mindenképp valami más szláv nyelvből való, mint a 'rúgkapál' jelentésű *kapál* szó, hanem abból is, hogy kapás növényeink elnevezései között határozottan szlovák eredetűnek minősíthető egyáltalán nem akad.

III.

1. Az a körülmény, hogy a fent tárgyalt szavak, de különösen az állatok téli takarmányozására vonatkozók, a dunántúli magyarság nyelvében is általánosan el vannak terjedve, amellet tanúskodik, hogy a Dunántúl megszállásakor a magyarok a kelet-magyarországi állattenyésztő szlovákok példaadása nyomán már áttértek az állatok téli takarmányozására. A Dunántúl megszállása ugyanis csak a 907-i pozsonyi csata után következhetett be, amikor is a magyarok megsemmisítették a bajor haderőt (vö. a IV. 1. pontot).

A Dunántúl lakossága a magyar megszállás korában jelentéktelen német töredékektől eltekintve főleg délszlávokból állott. Én ugyan feltettem, hogy a Dunántúl északi felének szlovák lett volna a lakossága, amire nézve azonban KНИЕZSA bizonyos ellenvetéseket tett (vö. I. OK. II, 373—90). Nem tartom azonban lehetetlennek, hogy ebben a kérdésben KНИЕZSÁNAK — bizonyos jogosnak tetsző kifogásai ellenére is — csak részben van igaza, amennyiben a honfoglalás kori szláv nyelvterület nagy kiterjedésben nem lehetett annyira egységes jellegű nyelvileg, mint azt mindketten feltenni hajlandók voltunk. Vagyis lehetségesnek látszik, hogy Észak-Dunántúl egyes szlovák szigetek már a honfoglalás korában is akadhattak, amint hogy délszláv szigetek — úgy látszik — a Felvidéken és az észak-alföldi részeken is voltak.

Arra nézve azonban már semmi kétségünk nem lehet, hogy a dunántúli délszláv lakosság már egészen más gazdálkodást folytatott, mint a Tisza melléki szlovákok. A dunántúli délszlávok gazdaságában már a földművelés lehetett a döntő tényező, éspedig annak fent ismertetett közép-európaias formája. Ebből következik, hogy ennek a gazdálkodási módnak magyar terminológiája a Dunántúl alakult ki, kisebb részben magyar szóalkotás és szóátvitel útján, nagyobb részben délszláv jövevényszavak révén

2. Esetleg szóátvitelből származik *kéve* szavunk is. Ez a szó ugyanis a NySz. adatai szerint nemcsak 'Garbe', hanem 'Handvoll' jelentésben is használatban volt, és esetleg az utóbbi — már elavult jelentése volt az eredeti, amely jelentés alapján akár finnugor eredetű is lehetne. Bár az sem lehetetlen, hogy a kévéhez hasonló tárgyat a régi magyarok már Kelet-Európában is

¹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek az alföldi szlovákok, akiknek a gazdaságában az állattenyésztésnek lehetett döntő jelentősége, ténylegesen nomádok lettek volna. Vándorló nomáddá valamely állattenyésztő nép csak abban az esetben alakul át, ha erre a vízhiány vagy a szárazság kényszeríti. Az alföldi őstáj azonban még a honfoglalás korában is ligetes mezőség lehetett, ahol semmi szükség sem volt az állattenyésztés érdekében rendszeres költözésekre, mint a nomád népeknél.

ismerték, mert hisz volt kendertermelésük, amelyben összekötött csomóknak mindenképp kellett szerepelniük, mert hisz a kendert áztatni is kellett, ami aligha lehetett meg kenderesomók összekötése nélkül.

3. A *kepe* 'gabonakereszt' mint tárgy azonban teljesen új lehetett a Dunántúlra sodródott magyarok számára. Így tehát szinte csodálatosnak volna mondható, ha ennek a tárgynak a nevét nem azoktól a velük együtt élő szlávoktól vették volna át, akiktől a gazdálkodás közép-európaias módját eltanulták.

A szláv nyelvekben tényleg van egy *kepe* szavunkhoz hasonló hangalakú szó, amely bizonyos szláv nyelvekben 'kéverakás' jelentésben is használatos, amellyel tehát *kepe* szavunk kapcsolatba hozhatóan is látszik. Ez a szó a többnyire 'halom, rakás, 60 darab' jelentésű szláv *kopa* szó, amely azonban a lengyelben és a szlovénben '60 kévéből álló gabonarakás' jelenésben is használatos. És tekintve, hogy a régi magyarok kepeje is kimutathatóan 60 kévéből állott, mondhatni teljesen valószínűtlen, hogy *kepe* szavunk nem állana kapcsolatban a szláv *kopa* szóval.

Egyébként TÁLASI ISTVÁN kéretlenül is tudomásomra hozta, hogy az ő tárgytörténeti vizsgálatai szerint is népünk kepeje mint tárgy a szlávoktól került hozzánk, és ezért egyetért velem, hogy *kepe* szavunk csak a szláv *kopa* szó átvételéből származhatott.

Az előadottak szerint *kepe* szavunk esetében az előttünk álló nyelvészeti feladat tulajdonképp csupán annak megállapítása, hogy miként felelhet meg a szláv *kopa* hangsornak a magyarban a *kepe* hangsor. Erre nézve magam először a hangrendi átcsapásra gondoltam. Ez az eszme azonban nyelvészeink tetszését nem túlságosan nyerte meg, amint ez BÁRCZI és KNIEZSA ide vonatkozó nyilatkozataiból világosan kitűnik. BÁRCZI származtatásunkat „teljesen valószínűtlen”-nek minősítette. KNIEZSA már valamivel óvatosabban fejezte ki magát, azt mondván, hogy mivel *kepe* szavunk már a XIV. századi szójegyzékben is szerepel, és a hangrendi átcsapásra ilyen korai adatunk nincs, szavunknak idézett szláv származtatása „aligha fogadható el” (i. m. 857). Elvi szempontból a magam részéről ugyan semmi okot sem látok arra, hogy hangrendi átcsapás egyes esetekben miért nem következhetett volna be már a XIV. század előtt is. Úgy látom azonban, felesleges volna, hogy még a „hangrendi átcsapás” korának vitatott problémájával is súlyosbítsuk a *kepe* szóalak létrejöttének magyarázatát, amikor erre szlavisztikai alapon sokkal egyszerűbben is feleletet adhatunk.

A '60 kévéből álló gabonarakás' kétségtelenül mértékegység volt, és így a *kopa* szó szláv nyelvekben nyilván legtöbbször számnevekkel kapcsolatban fordult elő a beszédben. Már pedig a számnevekkel kapcsolatban a szlovénben többes nominatívusi alak szokott szerepelni, a délszláv nyelvekben pedig az *a-* tövűek többes nominatívusa *-e* végződésű; tehát a '60 kévéből álló gabonarakás' jelentésű *kopa* szónak a szlovénben leggyakrabban használt alakja *kope* lehetett.¹ Hogy ebben a tekintetben teljesen helyesen okoskodtunk,

¹ A szerb-horvátban a 2–4 számokkal kapcsolatban az oroszhoz hasonlóan az egyes genitívusi szóalakot találjuk. Ez a szóalak tehát *kope* volna; csakhogy semmi nyoma sincs annak, hogy a *kopa* szó a szerb-horvátban valaha is meglett volna 'kepe' jelentésében, az 5-től következő számokkal kapcsolatban pedig már többes gen.-i alakot (*kopov*) találunk, amely a m. *kepe* szóalakokkal már semmiképp sem volna kapcsolatba hozható.

az kitűnik FLISZÁR JÁNOS gyakorlati célú kis magyar—vend szótárának¹ „gabonakereszt” címszó alatt található „kopé tn” adatából (a tn rövidítés feloldása: „nőnemű plur. tantum”). A magyarban a vend *kopé* előzményéből éppúgy hátraható hasonulás útján jött létre a *kepe* szóalak, mint a szláv *oběd*-ből az *ebéd*, *oplěnz*-ből az *eplény* stb.

Az átvétel korára nézve is vannak bizonyos nyelvtörténeti támpontjaink. A *kepe* szó mindenestre a magyar *ü > ő* hangváltozás előtt került nyelvünkbe, mert különben a szláv *o*-nak *ō* felelne meg benne regresszív asszimiláció esetén is. És mivel a déli-szláv nyelvekben az *a*- tövűek többese *e* végződésű, és ez az *e* *ę*-ből fejlődött, szavunk nyilván a szlovén *ę > e* hangváltozás után, vagyis legkorábban 1000 után kerülhetett a magyarba, mert korábbi átvétel esetén *en* lenne szavunk végződése. Ezek szerint *kepe* szavunk ugyanabba a nyelvi rétegbe tartozik bele, mint *derce* szavunk, amelynek előzménye KNEIEZSA szerint ódéli-szláv **triceę* lehetett. Ha azonban *kepe* szavunk szlovén eredetű, akkor nyilván az ugyanolyan hangtani jellegű és ugyanabba a fogalmi körbe tartozó *derce* szavunk sem másmilyen eredetű.

4. Már eleve is valószínűnek látszik, hogy gabonatermelési terminológiánkban a *kepe* és a *derce* szavakon kívül akad más szlovén származású szó is, mégha ennek megállapítása bizonyos nehézségekkel jár is, mivel sok esetben bajos a déli-szláv eredetű szavak származását csupán hangtörténeti alapon pontosabban is meghatározni. Azonban tárgyátörténeti és jelentési szempontok figyelembevétele mégis lehetővé teszi, hogy néhány ide tartozó szavunknak a szlovénből való származását megállapíthassuk.

5. Egyes esetekben mindenestre nagyobb határozottsággal is meg lehet állapítani gabonatermesztési terminológiánk bizonyos elemeinek szlovén származását. Ezt főleg KNEIEZSA művének gazdag adatolása, valamint FLISZÁR kis vend szótárkája teszi lehetővé számunkra.

Ide tartozó szavaink közül elsősorban is *kalász* szavunkra hivatkozhatunk. E szó eredeti jelentése ugyanis KNEIEZSA egybeállításai és felfogása szerint a 'gabonaszem szálkája' volt. Bár a hozzá vonható szláv szó etimológiájából is az következik szerinte, hogy a szláv szónak is 'gabonaszem szálkája' volt az eredeti jelentése, ami azonban az általa tekintetbe vett szláv nyelvekből sehol sem mutatható ki, mert mindenütt 'gabonafő, Kornähre' az ide vonható szó jelentése. FLISZÁR vend szótárából azonban megállapítható, hogy ez a szó a vendben csak a 'gabonaszem szálkája' jelentésben lehet meg. 'Kornähre' jelentésben itt ugyanis csak a *vlat* szóalak van használatban. A felteendő **klasz* szóalak 'gabonaszem szálkája' jelentésben ugyan nincsen meg a szótárban, de e szóalak gyűjtőnév-képzős *klaszovje* alakja 'kalász szakállá' (!) jelentésben már megtalálható benne (i. m. 72); így tehát a legnagyobb valószínűséggel feltehető, hogy a **klasz* szóalak is megvan 'gabonaszem szálkája' jelentésben a vendben. Mivel pedig ennek a felteendő eredeti jelentésnek semmiféle szláv nyelvben nyoma sincs, azt hiszem, semmi okunk sem lehet arra, hogy ezt a szavunkat ne az egykori dunántúli szlovénség nyelvéből származottnak tekintsük; ezt annál inkább is megtehetjük, mert a

¹ FLISZÁR JÁNOS Magyar—vend szótár — Vögrszki-vendiski récsnik. Bp., 1922. — KNEIEZSA ezt a szótárt nem használta; pedig a benne található szókészlet a magyar nyelv egyéb szláv jövevényszavai tekintetben sem érdektelen! Amint KNEIEZSÁTÓL értesültem, a Széchenyi Könyvtár „könyvtártechnikai” elvei akadályozták meg őt a szótár anyagának kiaknázásában...

közép-európaias gabonatermesztés terminológiájában több vitathatatlanul szlovén származású szó is akad. Hogy *kalász* szavunk mai köznyelvi 'gabonafő' jelentése a magyarban fejlődött-e ki, amint ezt KNEIÉZSA felteszi, vagy pedig újabb átvétel-e valamelyik más szláv nyelvből, azt határozottan eldönteni esetleg már nem lehet.

Az eddig tárgyalt szlovén származású szavaink sorából határozottan műveltségi szónak tulajdonképp csak a *kepe* tekintendő, mert hisz a *derce*, valamint a *kalász* által képviselt fogalmakat őseink a szlovénekkal való érintkezésük előtt is ismerhették. Hogy e fogalmak korábbi elnevezései miért tűntek el nyelvünkben, nem tudhatjuk; talán kettős értelművé váltak. A közép-európaias gazdálkodás magyar terminológiájának szláv jövevényszavai nyelvi szempontból ugyan többnyire neutrális jellegűek, akad azonban ezek között még néhány határozottan szlovén eredetűnek minősíthető terminus is.

6. Dunántúl emlékezésem szerint a kicsévelt gabonát ponyván szokták szárítani, azért nyilván a dunántúli 'ponyva' jelentésű *palajta* szó is, amelyet KNEIÉZSA is szlovén származásúnak mond, eredetileg szintén a közép-európaias gabonatermesztés terminológiájához tartozott (köznyelvi *ponyva* szavunk eredeti jelentése 'takaró' volt).

7. A közép-európaias gazdálkodás terminológiájához tartozott eredetileg a már általánosan elterjedt *pózna* szavunk is, amely — amint látni fogjuk — szintén szlovén eredetűnek tekintendő. E szónak eredeti jelentése ugyanis nyelvünkben a KNEIÉZSÁNÁL olvasható értelmezés szerint 'a szalmakazalt és a szalmaházat lenyomató rúd'; ezenkívül még 'Stecken, Pfahl' jelentésben is szerepel nyelvünkben. Az első jelentést KNEIÉZSA — úgy látszik — a Tsz. nyomán 'Heubaum, Wiesbaum' kifejezésekkel értelmezte, amiknek azonban 'nyomórúd' a magyar jelentése. Már pedig a szalmakazal tetejébe nem nyomórúdat szoktak helyezni — hisz a nyomórúd csak szekérhosszúságú, míg a szalmakazal általában többszörösen hosszabb a szekérnél —, hanem \wedge vagy \times alakban összekötött, két oldalt lecsüngő póznákat, hogy a szél túlságosan meg ne téphesse a kazalt. Hogy a szalmakazalt védő pózna a nyomórúddal nem azonosítható, az e tárgyakra a FLISZÁR-féle szótárban olvasható vend elnevezéseiből is határozottan megállapítható. Ott ugyanis 'nyomórúd' jelentésben a *zsrt* szót találjuk (ennek felel még a 'nyomórúd' jelentésű gömöri magyar *zsrt* tájszó), míg a 'szalmakazalt lenyomató rúd' jelentésben (ez FLISZÁR értelmezése) a 'pózna' címszó alatt a *pavozina* szót (másfajta póznák *scsáp* és *drog* alakban szerepelnek). Hogy a magyarral tökéletesen egyező jelentésű vend *pavozina* szó előzménye a magyar *pózna* szó előzménye lehet, azt talán már nem szükséges tovább is bizonyítani.

Az előadottak szerint szó sem lehet arról, hogy *pózna* szavunk eredeti jelentése 'nyomórúd' lett volna, és hogy mint a szénagyűjtési terminológiába tartozó szó, KNEIÉZSA szerint szlovák eredetű volna nyelvünkben. 'Nyomórúd' jelentésben ugyan tényleg megvan szavunk alapszava a szlovákban *pavuz*, *pavuz* alakban, de továbbképzett alakban és 'szalmakazalt óvó pózna' jelentésben csak a vendben van meg; épp ezért az ugyanilyen jelentésű magyar *pózna*, amely csak a továbbképzett és csak a vendben meglévő *pavozina* alakból vezethető le, nyilván a dunántúli szlovének nyelvéből került a magyarba. — Nyilván a szlovénből származik *pózna* szavunk 'Stecken, Pfahl' jelentése is. KNEIÉZSA ugyanis valószínűleg PLETERŠNIK szlovén—német szótárából idéz egy 'Prügel' szóval értelmezett vend *pavozina* szóalakot. A vend *pavozina*

német 'Prügel' értelmezése azonban nyilván nem a német többes számi *die Prügel* 'verés' szóval azonos, ahogy KŰEJZSA lefordította, hanem a 'dorong, bot' jelentésű *der Prügel* szóval.

8. Könnyen fölmerülhet a gondolat, hogyha a szalmakazalt biztosító póznák neve szlovén származású nyelvünkben, akkor ezzel együtt meghonosodhatott nálunk a szalmakazal szlovén elnevezése is. A vendben a szalmakazal neve *szlóg*, amely szó *asztag* alakban megvan a mi nyelvünkben is, aminthogy e szónak a vendben a FLISZÁR-féle szótár szerint (6) 'asztag' jelentése is van. Az *asztag* szó pedig Dunántúl általában 'ki nem csépeelt nagyobb gabonarakás' jelentésben van használatban. De így volt ez már a középkorban is, mert hisz például egy OklSz.-beli adat 1594-ből 243 kalangyát tartalmazó búzaasztagot említ (439), de említés történik az OklSz.-ban még elegyes kepekéből álló *dézsmasztag*-ról és *rozsasztag*-ról is (152, 817). Az *asztag* azonban nyelvünkben felvette a 'rakás' jelentést, és ily módon beszéltek *fa*-, *kő*- és *szénaasztag*-ról is. Arra azonban semmiféle bizonyíték nincs, hogy ez a szó eredetileg 'szénarakás' jelentésben a szlovákból került volna nyelvünkbe, ahogy azt KŰEJZSA feltette (i. m. 65). Ellenben minden arra mutat, hogy a dunántúli magyarok a gabonatermelési terminológiába tartozó szlovén eredetű *asztag* szavunk kettős értelműségének megszüntetése érdekében a 'széna- és szalmarakás' jelentésű, szlovák származású *kazal* szót kezdték el használni 'szalmarakás' jelentésben, ami könnyen érthető, mert hisz a szalmát is felhasználták az állatok téli takarmányozása céljából.

9. Eleve is valószínűnek látszik, hogyha a gabonabetakarítás középeurópaias módjára annyira jellemző szavak, mint a *kepe* és *pözna* a leghatározottabban szlovén eredetűek nyelvünkben, akkor e nyelvből származtak e gazdasági forma egyéb nyelvi szempontból neutrálisnak mondható terminusai is. Ilyenek a *csép*, *rosta*, *mérce* 'gabonamérték' és *palol* 'gabonát tisztít' szavaink. Néhányról azonban legalább annyi megállapítható, hogy déli-szláv eredetűek. Ezek: *pajta*, *kúp*, *kupac* (eredetileg 'kicsépeelt gabonaszemekből való rakás' volt az utóbbi szavak jelentése).

10. Bizonyára szlovén eredetű a dunántúli gazdálkodás legnevezetesebb termékét jelentő és eredetét tekintve nyelvileg szintén neutrális jellegű *rozs* szavunk is. Amíg *kepe* szavunknál a felteendő szlovén előzmény hangalakja tanúsítja, hogy nyelvünkben 1000 utáni átvétel, *rozs* szavunknál a magyar *zs* tanúsítja ezt, mert hisz annak semmi valószínűsége sincs, hogy ez a hang már 1000 előtt is meglétt volna nyelvünkben. Ezek szerint ez a két gazdaságtörténeti szempontból összetartozó szó nyelvi szempontból is egy rétegből való. Délszlávok révén ismerkedtek meg őseink a *zab*-bal is.¹ *Len* szavunk hangalakja ugyan neutrális jellegűnek mondható, a len feldolgozásával kapcsolatba hozható *motolla* azonban már mindenesetre délszláv jellegű KŰEJZSA szerint is; ezért valószínűnek látszik, hogy őseink a lentermeléssel szintén

¹ KŰEJZSA (i. m. 563) szerint e szó 'abrák' jelentésben került volna nyelvünkbe, és a 'zab' jelentés a szerb-horváltól függetlenül a magyarban fejlődött volna ki. Csakhogy a szónak ez a jelentése épp KŰEJZSA adatai szerint a szlovénben is megvan. Így tehát nem valószínű, hogy ez a jelentés e három egymás mellett élő nép nyelvében egymástól függetlenül fejlődött volna ki. Azzal az általam felhozott ellenérvvel (vö. *Studia Slavica* II, 106), hogy az Avena sativa szláv *ověš* neve nem hiányoznék nyelvünkben, ha helytálló volna KŰEJZSA felfogása, kissé mindenesetre túllöttem a célon, mert nyilván ennek a szláv szónak a reflexe a Básztercei Szójegyzék *ost* és a Schlägli Szójegyzék 'avena' jelentésű az szóalakja, amelyeket más forrásból nem ismerünk (vö. KŰEJZSA i. m. 63).

a dunántúli szlovének révén ismerkedtek meg. Egy kevésbé nevezetes termesztvény a *cirok*, amelynek a neve KNEZSA szerint is egy délnyugati szláv nyelvből, tehát nyilván a szlovénből került a magyarba.

Az általánosabb földművelési terminológia kifejezései között szintén több olyan akad, amely délszláv eredetűnek minősíthető; ezek legnagyobb része bizonyára szintén dunántúli szlovének nyelvéből került a magyarba. Ilyenek például: *járom*, *nádal* 'elvasott vasszerszámot, ekét élesít' és *tézsola* 'toldalékrúd', amelynél a nasalis hiánya tanúsítja, hogy egy nyelvi rétegbe tartozik a *kepe* és *derce* szavakkal.

11. *Parlag* szavunk ugyan származhatnék a szlovákból is, ahol azonban 'ugar, Brachfeld' a jelentése, míg 'műveletlen föld' jelentésben ez a szó csak a szerb-horvátban és a szlovénben van meg. De nem is valószínű, hogy a Tisza melléki állattenyésztő szlovákok gazdasági gyakorlatában a 'műveletlen föld' fogalma egyáltalán meglett volna: az ilyen föld számukra legrosszabb esetben birkalegelő volt. — Az sem valószínű, hogy a kevésbé csapadékos Alföldön a szántásnál barázdákat húztak volna; ezért valószínűnek tartjuk, hogy neutrális jellegű *barázda* szavunk szintén a dunántúli szlávok gazdasági gyakorlatából és nyelvéből került a magyarba (alakilag e szó szlovák eredetű is lehetne).

12. Említettük, hogy a 'hauen, hacken' jelentésű *kapál* szó nyelvünkben semmi esetre sem lehet szlovák eredetű, aminthogy egyáltalán nem valószínű, hogy az alföldi állattenyésztő szlovákok kapásnövényeket is termeltek volna. Ellenben ez a dunántúli szlávok közép-európaias jellegű gazdaságára vonatkozólag már egyáltalán nem lehet kétséges; így tehát a legnagyobb valószínűséggel tehető fel, hogy a *kapál* szó 'hauen, hacken' jelentésben a dunántúli szlávok nyelvéből került a magyarba. A kapásnövényekre vonatkozó szavaink közül kétségtelenül délszláv eredetűek *uborka* és *tök* szavaink. Az utóbbira vonatkozólag KNEZSA megjegyzi: „aránylag régi, de nem a legrégebb rétegbe tartozik”, ami számunkra annyit jelent, hogy egy rétegbe tartozik *kepe*, *derce*, *tézsola* és *rozs* szavainkkal. — Ebbe a rétegbe tartozik még *reték* szavunk is, amely KNEZSA szerint a XI—XII. században kerülhetett nyelvünkbe a szlovénből vagy a szlovákból. Ez az utóbbi nyelvi lehetőség az előadottak szerint nyilván esik.

De nemcsak azoknak a kapásnövényeknek a nevei kerülhettek a szlovénből a magyarba, amelyek határozottan délszláv jellegűek, hanem nyilván a neutrális jellegű elnevezések is. Hisz őseink nem innen-onnan szedték össze kapásnövényeiket, hanem egy bizonyos gazdasági formát vettek át — amint láttuk — szlovénektől, amelyben bizonyára az összes régi kapásnövényeinket már termelték, és így azok elnevezéseit is nyilván szlovénektől vettük át. Az ide tartozó neutrális jellegű elnevezések: *cékla*, *répa*, *repce*, *káposzta*, *kapor*, *murok*, *dinnye* és *mák*. Ezeket a kapásnövényeket termelhették szántóföldön is, de a ház melletti kertben is. — Hogy a szőlőműveléssel őseink a dunántúli délszlávok révén ismerkedhettek meg, azt a délszláv eredetűnek mondható *gerezd* és *venyige* tanúsíthatják.

13. Annak ellenére, hogy a régi dunántúli szlávok gazdaságában a fősúly a földművelésen volt, állattenyésztésük sem lehetett jelentéktelen. Állattartásukat az jellemezte, hogy állataikat télen valami körülkerített védettebb helyen tartották, ahol bizonyára fiaztatták is őket. Ezeket a helyeket *okol*-nak nevezhették, amely szó *okol* > *akol* alakban nemcsak megvan nyelvünk-

ben (elsősorban juhakolt jelent, de beszéltek a régiék hivaly- és loakolról is; vö. Oklsz.), hanem a Dunántúlról már a XI. századból helynévként is említve van. KNEZSA szerint e szónak a magyarral egyező jelentése csak a szlovénból és az ukránból mutatható ki. Ez utóbbi származási lehetőség aligha jöhet tekintetbe; de meg a juhtenyésztési terminusnak tekinthető *métely* szó is délszláv eredetű, és így aligha lehet kétséges, hogy *akol* és *métely* szavaink egy nyelvi rétegbe tartoznak, amennyiben mindkét szó a szlovénból kerülhetett nyelvünkbe. — Végül még *jérce* szavunkat említhetjük állattenyésztési terminológiánk délszláv származású elemei sorából, mint szlovén eredetű szót. A szerb-horvátban ugyanis e szó rövid *a*-s megfelelőjének (*jarica*) 'kecskegida' a jelentése; ellenben 'fiatal tyúk' az ide tartozó szó jelentése a bolgárban és a szlovénben, de csak az utóbbi nyelvben hosszú a tőszóttag *a*-ja, és így alaki szempontból is valószínűbb *jérce* szavunk szlovén eredete. — KNEZSA munkájában még *i*-ző nyelvjárási szerb-horvát **črida* szóalak átvételének tekinti *csorda* szavunkat is. Alakilag ez a magyarázat persze kifogástalan; csak hogy az *i*-ző nyelvjárást a szerb-horvát nyelvterületnek nyugati felében (Nyugat-Boszniában és Közép-Dalmáciában) beszélik, úgy hogy ez a magyarázat semmiképp sem elégíthet ki bennünket; elfogadhatóbb megoldás szavunk eredetére vonatkozólag, ha azt a szlovák *črieda* szóalaktól származtatjuk (vö. MOOR, Studia Slavica II, 55).

Azoknak a szlovéneknek települési területe, akiktől őseink a közép-európaias gazdálkodást és annak terminológiáját átvették, nyilván a Dunántúl egnagyobb részére kiterjedt.

IV.

1. Amint említettük, őseink legkorábban csak 907 után szállhatták meg a Dunántúlt. De a vizsgált, gazdaságtörténeti szempontból jelentőséggel bíró szóanyagból mindenesetre az tűnik ki, hogy a magyarság a Dunántúlt nagyobb tömegekkel csak 1000 körül szállhatta meg, mert hisz népünk a közép-európaias gazdálkodást a dunántúli szlovénektől csak 1000 után vette át. Azt is megállapítottuk, hogy őseink a Dunántúlra már úgy érkeztek, hogy előzőleg a Tisza melléki szlovákoktól átvették az állatok téli takarmányozását. A Dunántúl erdős vidékeinek megszállása — úgy látszik — csak 991 után következett be. Azok a magyarok és székelyek kényszerültek ezeken a nomádos gazdálkodásra kevésbé alkalmas vidékeken megtelepedni, akiket ekkor Henrik bajor herceg a Bécsi- és a Morvamezőről elűzött. A Dunántúl kései megszállásának tulajdonítható, hogy egykori erdős tájairól hiteles honfoglalás kori lelet még nem került elő, és hogy őseink a gazdálkodás közép-európaias formáját csak a XI. század folyamán vették át a dunántúli szlovén őslakosságtól.

2. Amint másutt már behatóbban is kifejtettük, a székelyek Nyugat-Magyarországról kerültek Erdélybe: Éspedig feltevésünk szerint még Szent István telepítette volna át őket Biharba és Zarándba, majd onnan Szent László helyezte volna át őket Dél-Erdélybe. Ez az elmélet előző szó- és gazdaságtörténeti fejtegetéseink figyelembevételével némi módosításra szorul. Tudniillik a székely nyelvjárásokban nemcsak a szénagyűjtési terminológiánk szlovák elemei vannak meg, hanem a közép-európaias gazdálkodás terminológiájának szlovén elemei is, szinte kivétel nélkül. Sőt a székely nyelvjárásokban akad két olyan gazdasági szempontból jelentőséggel bíró szlovén jövevényszó

is, amelyek a dunántúli magyar nyelvjárásokban sincsenek meg. Ezek: 1. *odor* 'a csűr oldalrekesze, ahová a gabonát rakják' (Dunántúl 'pajtafiá'-nak mondják); 'a csűr padlása, szénapadlás'; 'az ágy oldaldeszkiája'. Ezek a jelentések így együtt KNEIÉZA egybeállításai szerint csak a szlovénben vannak meg: szlovén *óder* 'das Gerüst (Dachgerüst, Scheungerüst zur Aufbewahrung des Strohes, Heues); das Gestell (Bettgestell)'. — 2. *palozsnak* 'a tyúkokat a fészekre csalogató üres tojás', amely szó *paloznik* alakban csak a szlovénből mutatható ki (vö. KNEIÉZA i. m. 381).

A XI. századi szlovén jövevényszavaknak a székely nyelvjárásokban való megléte azt tanúsítja, hogy a székelyeket vagy legalábbis nagyobb részüket nem Kelet-Magyarországból helyezte Szent László Erdélybe, hanem közvetlenül Nyugat-Magyarországból.

3. Az a körülmény, hogy a magyarság nem egy időben került a maga egészében a régi Magyarország szláv lakosságának ráhatása alá, bizonyára jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy nem szlávosodott el, mint a dunai bolgárok vagy az oroszországi svédek (normannok), hanem mint népi és nyelvi egyéniség megmaradt. A nyelvi és népi egyéniség megmaradása szempontjából a legválságosabb időszak mindenesetre a XI. század lehetett¹.

MOÓR ELEMÉR

Jegyzetek és megjegyzések Zolnai Béla tanulmánykötetéhez

(ZOLNAI BÉLA, Nyelv és stílus. Budapest, 1957.)

I.

1. A stilisztika forrongó, alakuló tudományszak, régi és új nézetek, egyéni rendszer-próbálkozások, nekilendülések küzdőtere. A normatív stilisztika hagyományos esztétikai kategóriái, RIES klasszikus nyelvészeti problémafelvetése, SPITZER pszichologizmusa, BALLY saussureiánus rendszere s a BALLY-tanítványok, illetőleg -követők gondolatai meg terminusai valóságos bábeli zűrzavarban hangzanak össze a tudomány fórumán (BRUNEAU, *La stylistique: Romance Philology VI.*). Az elvi kérdések tisztázatlansága s a közös tudományág művelői között fennálló alapvető nézeteltérések az avatatlant megzavarják talán, figyelmes szemlélő azonban az élet és a fejlődés bizonyosságát látja ezekben a vitákban. A viták csak akkor veszélyesek, ha meddő vitatkozások, ezek az elméletek azonban a tényleges nyelvi anyag földolgozásában keresnek igazo-

¹ Mindazt, amit itt, valamint a magyar lovasterminológia szláv elemeiről szóló cikkemben (MNY. L.) kifejtettem, összefoglalóan — elsősorban is külföldi szlavisták és ethnográfusok érdekére való tekintettel, tehát bizonyos vonatkozásokban behatóbban és egyes kiegészítésekkel megtoldva — „Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter” című tanulmányomban (*Studia Slavica II*, 31 — 117) adtam elő. A kiegészítések közül a nevezetesebbek: a magyarság honfoglalás előtti gazdaságának állapotáról, a magyarság és szlávok viszonyáról, továbbá az eke alkotórészei, valamint a gyomnövények elnevezéseinek tanúságáról szólók, azután pedig a Dunántúl megszállására, a vízi malomnak, valamint a létrás szekérnek, mint a közép-európaias jellegű gazdálkodás egyik nevezetes munkaeszközének terminológiájára vonatkozó fejtegetések.

lást, s épp ellentéteikkel megtermékenyítik, új szempontokkal gazdagítják, és egyre lendületesebb tevékenységre indítják a stíluskutatást. A frissen föltárt nyelvi tények aztán visszahatnak az elméletekre, s azok ismét a további kutatásra. Az elmélet és gyakorlat e termékenyítő kölcsönhatásának köszönhető, hogy az utolsó néhány évtized oly sokban közelebb hozott a különböző nyelvek írott és beszélt, irodalmi és köznyelvi változatainak stilisztikai földolgozásához, az egyes írók, beszélők stílusának megértéséhez.

Köztudomású, hogy Magyarországon a stilisztika mindmostanáig lassabban fejlődött a nyelvtudomány többi ágánál. A világ tudományos közvéleményét foglalkoztató kérdések azonban nálunk is visszhangra találtak, s az utóbbi években épp elmaradottságunk fölismerése külön serkentő tényezőként hatott stilisztikai kezdeményéseink fejlődésére. Ennek a fokozódó érdeklődésnek jele BALÁZS JÁNOS előadása a harmadik nyelvészkongresszuson és a hozzá fűződő gazdag vitaanyag (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet), továbbá azok az egyre szaporodó tágabb látókörű földolgozások, illetőleg mikro-vizsgálatok, melyek folyóiratokban, emlékkönyvekben egyre-másra elénk kerülnek (áttekintésüket lásd SZATHMÁRI ISTVÁN cikkében: MNy. LII, 512—25).

Mi sem természetesebb annál, hogy a fiatal magyar stilisztikában az elméleti és terminológiai bizonytalanság éppúgy eluralgott, mint a külföldi tudományos életben. A baj csak az, hogy nálunk ez a terminológiai bizonytalanság sokszor nem annyira a vélemények pozitív különözéséből, mint inkább tájékozatlanságból fakad, s így sem termékeny vitára, sem a gyakorlati stíluskutatás gazdagodására nem vezet.

2. Ilyen körülmények között igen hálás gondolat volt ZOLNAI BÉLA „nyelvésztéikai” tanulmányainak kötetbe foglalása. Az olvasó, aki eddig egyenként jórészt ismerte már ezeket a tanulmányokat, ha most egyfolytában újra végigolvassa őket, közelebb jut ZOLNAI nyelv-, illetőleg stíluszsemléletének egészéhez, s nemcsak egyes részletkérdésekkel kapcsolatban gyűjt új ismereteket, hanem indítatva érzi magát arra is, hogy a stíluskutatás alapkérdéseivel szembenézzen.

Zolnai itt összegyűjtött tanulmányainak többségét sem a kifejezetten elméleti stilisztika, sem a konkrét stíluskutatás síkjába nem utalhatjuk. Kifejezetten elméleti jellegűnek csak egy (az első) tanulmány mondható, a teljes anyagföltárás igénye kettőber jelentkezik (Körmondat és tiráda; Ady és Paul Verlaine álma). A többiek félúton vannak az elmélet és a konkrét stílusvizsgálat aprómunkája között: nem vitáznak, nem ígérnek vagy védelmeznek új nézeteket, másrészt nem tárják föl lehető teljességgel egy író, egy korszak vagy egy kérdés teljes stílus-anyagát sem. Ismertetnek inkább, s az elméleti megállapításokhoz gazdag, egyénileg megválasztott illusztráló anyaggal szolgálnak, többnyire — s ez külön érdekük — a magyar nyelv, illetőleg irodalom köréből.

A tanulmányok írójának stilisztikai rendszere ily módon nem fejlík ki teljes egészében a könyv elolvasása során sem. Azt a fejlődést, melyen az első tanulmány megjelenése óta eltelt harminchétt esztendő alatt átment, csak sejthetjük, s legföljebb néhány apró megjegyzésen mérhetjük le. Hogy mégis van ilyen rendszere, az kitetszik a tanulmányok egybehajló felfogásmódjából és gondolatmenetéből. Zolnai nem az a tudós, aki sokágú munkásságában a pillanat ihletére bízná magát. Akármibe nyúl, gondolatai, véleményei egységbe fonódnak, s épp ezzel egységes elvi alapról tanúskodnak. Ez az egészében

ki nem fejtett s talán minden részletében ki sem dolgozott elmélet kétségtelenül BALLY stilisztikai fölfogásán ihletődött, de kezdettől fogva s az évek során egyre inkább megfigyelhetők benne önálló mozzanatok is. Zolnai MAROUZEAU-hoz hasonlóan, de tőle sokszor függetlenül lazítja mesterének kategóriáit. Mintha több érzéke volna a konkrét nyelvi problémák sokszerűsége s a történetileg adott fogalmak, kutatási módszerek iránt. Mindenkit meghallgatott, és valamit tanult mindenkitől. Irodalomfelsorolása és idézetei nem csak műveltségét mutatják; sokoldalú és mély benyomások, hatások tanúi.

3. A következőkben néhány jegyzetet és megjegyzést óhajtunk Zolnai kötetéhez fűzni. Először olyan apróságokat teszünk szóvá, melyek többnyire jelentéktelen, egy esetleges második kiadásban könnyen orvosolható szépség-hibák csak. Azután a „látható nyelv” kérdésével kapcsolatban vetünk föl néhány új szempontot és gondolatot, majd végül a szerző tanulmányaiban megnyilatkozó stílus-fölfogás alapkérdéséhez próbálunk hozzászólni s fölvetni egy az övétől különböző stílus-fogalom és stilisztika létjogosultságának eszméjét.

II.

1. A példakereső tudóst mindig fenyegeti a t ű l b u z g ó s á g veszélye: olykor óhatatlanul témájának hatáskörébe von oda nem tartozó tényeket, jelenségeket is. Ennek a csábításnak Zolnai sem tud mindig ellenállni.

A) A z i d e g e n s z a v a k amelioratív hangulat-értékéről írva ezt mondja: „Kódexeink stílusán a latin nyelv tekintélye előtt való föltétlen meghajlás lépten-nyomon észlelhető. Hogy csak egy példát említsék, az Érdy Kódex fordítója következetesen ragaszkodik az *epistola* szóhoz, különösen a címekben. ... Ez a ragaszkodás és különbségtetés... eleven stilisztikai ösztön munkája... A kódexíró az *epistolá*-t nyilván magasabbrendű megjelölésnek, egyházi műszónak érezte a *levél* mellett.” (32. lap.) Az *epistola* valóban egyházi műszó, s az is volt már jóval az Érdy-kódex megírásának ideje előtt. A magyar *levél*-től azonban épp a liturgia nyelvhasználatában nemcsak stilisztikai — jelentésbeli különbség választja el. *Epistolá*-nak a római mise első olvasmányát nevezi a liturgia szakterminológiája, mely általában valamelyik apostol levélből való (innen a név), de lehet más szentírási szakasz is. JUNGSMANN írja nagy monográfiájában: „Die erste der beiden Lesungen der römischen Messe heisst, obwohl sie keineswegs allgemein den Briefen der Apostel entnommen ist, doch schlechthin 'Epistel'. Schon im 12. Jahrhundert war dieser Sprachgebrauch vorhanden (Joh. Beleth: Explicatio c. 38. — Patr. Lat. 202, 46B — 'Die Epistel kann aus allen Bücher der Schrift entnommen sein, ausgenommen die Psalmen und die Evangelien.'): an den sich auch das Römische Missale hält.” (Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe. Wien, 1948. I, 516.)

Az *epistola* magyar nyelvű megfelelője, a *levél* ezt a szaknyelvi jelentést nem vette föl. Innét érhető, hogy a prédikáció-gyűjteményekben, azok címeiben is az ugyancsak szaknyelvi értékű *evangélium* mellett nem a magyar *levél*, hanem a latin *epistola* szerepel hosszú ideig, míg a ma szokásos *lecke*, *szentlecke* föl nem váltja. (Vö. SZABÓ KÁROLY: Régi magyar könyvtár I.: Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve 716, „Evangéliumok és Epistolák” címszó alatt.)

Egyébként magából az Érdy-kódexből is kiviláglik ez a jelentésbeli különbség. Vízkereszt napjának „*Epistolaat* zent Esayas p̄hta ... yrta meg...

kenyweenek hathwanod rezeeben” az Érdy-kódex szerzője szerint is (Nytár. IV, 97). Mária mennybevételének ünnepén az Ecclesiasticusból, Szent Mihály és Mindenszentek napján az Apokalipszishól, Halottak napján pedig Judás Makkabeustól veszi az *Epistolá*-t a Missale Romanum — s ennek megfelelően a kódexíró is. (Nytár. V, 203, 339, 413, 427). Sőt, ha az *epistola* valamelyik apostoli levélből való is, a szó nem az egész levelet jelöli, csak az *tszakaszt*, *perikópát*, mely aznap olvasásra kerül. Ez világosan látható például a következő mondatból: „Ez may zent Innepnnek *Epistolaya* megh vagyon irwan... Galattyayaknak yrth lewelnek ewtőd rezeeben, mely *Epistolanak* előtte wgy yr ewnekyk zent paal:...”, s következík az idézet a galatákhoz írt *levél* előző, az *epistolá*-hoz nem tartozó szakaszából.

B) A látható nyelvről írva a szerző utal a helyesírási viták világnézeti hátterére is, és igazolásul hivatkozik a *keresztény* ~ *keresztjén* szópár „írása körül” manapság is megmutatkozó különbségtetésre. Pedig e két variáns megkülönböztetése nem helyesírási, hanem *ejtési* kérdés, mint azt a Zolnaitól idézett GYULAI PÁL is világosan látja. Ő a két alakváltozattal kapcsolatos vitát nem a helyesírási, hanem a nyelvi küzdelmek bemutatására használja, s tárgyalását így vezeti be: „nem új dolog irodalmunkban nyelvészeti vitáknak vallásos színezetet adni” (Vörösmarty: ÖM. 1885. VI, 381).

Ilyen terminológiai különbség szép számmal akad a katolikus és protestáns szóhasználatban, nem ugyan egyazon szó két alakváltozata, de azonos értelmű szavak között (*kinyilatkoztatás* — *kijelentés*; *szentírás*, *szentírási szövegrész* — *ige*, sőt *ige*; stb.). Ezek az alak-, illetőleg szópárok azonos stílusértékűek, különbözőségük csak közvetve érinti a stilisztikát, amennyiben egy jellegzetes szó földidezheti annak az egyházas nyelvhasználatnak stílushangulatát, amelyikből való. A *keresztény* ~ *keresztjén* alakpár tagjai azonban még ilyen szempontból sem jelentősek, mert nemcsak a szigorúan vett egyházi élet szókincsében fordulnak elő, hanem a mindennapok nyelvhasználatában is.

C) Harmadik, ugyancsak az egyházi nyelvre vonatkozó apró tévedésként hadd említsük a 103. lap GMB. *contractió*-j á t. Ilyen rövidítést nem ismer a „Lexicon für Theologie und Kirche” (Freiburg im Bresgau IV, 1932.) s a rendelkezésünkre álló egyéb lexikonok. Talán a BMV. közismert és közhasználatban álló *contractió*-ja helyett került a szövegbe (BMV. = Beata Maria Virgo).

2. Olykor az is megtörténik, hogy a gazdag példaanyag egy-egy (igaz: kevésbé jelentős) darabja *pontatlan*, s esetleg *másképpen* (néha a tanulmány szándékával épp ellenkező módon) *értelmezhető*. Két példára hivatkozom.

A) A „beszédes csöndről” szólva írja a szerző a következőket: „... a gondolatok elrejtésének legjobb eszköze a hallgatás. Mikor Krisztust Pilátus előtt bevádolták a főpapok, Jézus semmit sem felelt. Pilátus elesodálkozék. Christus autem tacebat. Ezzel a negatív hallgatással szemben azonban hivatkozhatunk olyan hallgatásokra, amik ékesebben szólóak, mint maga a beszéd. Van beszédes csönd is.” (293.)

Ezzel a hellyel kapcsolatban először arra kell utalnunk, hogy az idézett mondatban Jézusnak a főpap előtti hallgatását írja le az evangelista (Máté 26, 63.: „Jesus autem tacebat”; Márk 14, 61: „Ille autem tacebat”). Ami pedig ennek a hallgatásnak stilisztikai minősítését illeti, itt fenyeget a „*gratis asseritur, gratis et negatur*” érvénye. Zolnai negatív hallgatásnak nevezi, és szembeállítja a beszédes csönddel. Origenes Máté-kommentárjának ránkmaradt latin fordítása szerint „Jesus *libere et fortiter* tacebat” (MG. 13;

1757. col.); Prohászka pedig éppenséggel így ír: „Türelmének *ékesszóló* kifejezése az ő néma ajka” (Elmélkedések az Evangéliumról. Róma, 1952. 536).

B) Ady „Paul Verlaine álma” című műfordításának elemzésekor a vers második sorát „közbeszúrt mondatnak” minősíti Zolnai, „mely stilisztikailag is elkülönül Verlaine szövegétől” (323). Hadd idézzem teljes egészében a versszakot és eredetijét: „Je fais souvent ce rêve étrange et pénétrant | D'une femme inconnue, et que j'aime, et qui m'aime, | Et qui n'est chaque fois, ni tout à fait la même | Ni tout à fait une autre, et m'aime et me comprend.”: „Álmodom egy nőről, akit nem ismerek, | Forró és különös, áldott, nagy Látomás, | Aki sohasem egy, s aki sohase más, | Aki engem megért, aki engem szeret.” (Zolnai a 318. lapon idézi ezt a strófát, s a kérdéses második sort ponttal zárja. Tévedésből vagy okkal?).

A szerző a „Látomás”-t Verlaine *rêve*-jének pontos megfelelőjeként kezeli. „A fordításban — írja — nem szerencsés a (nagy) szónak alkalmazása. A *nagy* nem jellemző *Verlaine* álmára.” A sor így valóban „közbeszúrt mondat” válik, a vonatkozó névmással a *nő* szóhoz kapcsolt jelzői mondatok közt egy azok gradációját, rohamos kibontakozását fönttartó, késleltető méla refleksióvá, mely nem a tárgyra, hanem magára az álmodás aktusára reflektál: hajlik vissza.

Úgy gondolom, Adytól idegen ez a túlságosan intellektuális versépítő forma. Babits versében nem lepne meg, Adynál csak akkor fogadnám el kétségtelennek, ha más megoldás nem kínálkoznék, vagy ha épp a látható nyelv valamilyen eszközzel (pl. a zárójellel, amelyet annyira kedvelt, s annyiszor használt épp az „Új versek” kötetében) félreérthetetlenül jeleznék, hogy ilyen szerkezetre gondolt. Így a „Látomás”-t nem Ady álmára értem, hanem egy csonka mondat nominalis állítmányának fogom föl. „Álmodom egy nőről, akit nem ismerek, (ez a nő) Forró és különös, áldott, nagy Látomás, aki...” A verssorokban kifejlő gondolatáramlás és hangulathatás így nem törik meg, hanem természetes fakadásban bontakozik ki. Másrészt amennyire idegen Adytól a sokágú, intellektuális terheltségű mondatszerkesztés, annyira megszokott nála az ilyen kihagyásos, tömör konstrukció, melyben a nyelvi kapcsolóelemek hiányát épp a hangulat folytonosságának láncja pótolja. Arra is érdemes figyelni, hogy ha így magyarazzuk, jobban megértjük e sornak még szavait is: a nagybetűvel írott *Látomás* a nő személyét nevezi meg, s a jelzők az ő jelzői. — Az eredetitől mindkét fordítás meglehetősen messze áll. Zolnai maga vallja: „Verlaine égisze alatt ADYÉ a kéz is, hang is” (323).

3. A konkrét stílusjelenségek a szerző könyvében (a tanulmányok természetének megfelelően) legtöbbször csak példák, illusztrációk. Gyánánt kapnak helyet. Olykor még kifejezetten bizonyítéknak sem mondhatók, hiszen az író sokszor nem a maga nevében állít, csak ismertet, s ilyenkor a magyar példákra való hivatkozás nem annyira a meggyőzés, inkább a magyarázat eszköze. Így mulasztásokat nehéz számon kérni tőle. A jelenségek egy-egy körének földolgozójától legalább viszonylagos teljességet várunk. Az állításait bizonyító tudós elegendő érveléssel köteles szolgálni. Zolnainak minden szép elemzéséért hálával tartozhatunk, s ami, mint lehetőség bennünk még fölülrik, tulajdonképpen azt is neki, az ő gondolatindító fejtegetéseinek kell köszönnünk.

Mégis föl kell hívunk a figyelmét arra, hogy kívánatos volna, ha irodalmi hivatkozásait tágabb körből merítené. A modern magyar lírából Ady és Babits mellé föltétlenül odakívánkozik Kosztolányi, Tóth Árpád, Szép Ernő — s a

tanulmányok megírása óta a Nyugat második meg harmadik nemzedékének alakjai is. Különösen Kosztolányitól tanulhat sokat a stíluskutató, hiszen ő nemcsak ihletett művelője, öntudatos mestere is a magyar-költői nyelvnek. A nyelvi kifejezés kérdése számára életbevágó ügy volt, s például novelláiból egy jó csokorra valót lehetne összegyűjteni, melyek a nyelv és az ember viszonyának személyes mélységeibe nyitnak (csak a legjellemzőbbet, a „Szürke glória” címűt említem), vagy éppen József Attila fiatal írónemzedékének nyelvfölfogásáról őriznek érdekes adatokat (az Esti Kornél kötetben).

Inkább az alkalommal élve, mint megrovásra méltó hiányt pótlándó, hadd mutassunk rá két apró stilisztikai mozzanatra, melyek megemlézése és elemzése nagyon odakívánczóknek Zolnai tanulmányainak egy-egy szakaszába. Azt reméljük, nemcsak a könyv illusztráció-anyagát gyarapítjuk velük, hanem módszertanilag is újabb lehetőségekre hívjuk föl a figyelmet.

A) „A nyelvi kifejezőség formái” című tanulmányban (141) BALLY nyomán fejtegeti a szerző a *hypostasis*, az *implikáló* és az *explikáló* kifejezés mód fogalmát. A szakasz kissé homályos. Először világosan kimondja ugyan, hogy „a kifejező nyelvi képletek bizonyos fokig szintétikusak, . . . vagyis érzelmiség ott van jelen, ahol elrejtünk, elhallgatunk valamit”. Ugyanakkor az egyik fölhozott példát minden megjegyzés nélkül a kifejtett elvvel ellenkező módon értelmezi: „'A vad tatár Chán keresztis táborá': itt a magyarázó vad tatár kán Batu szintelenebb nevét helyettesíti”. Ezzel — az egyébként kétségbevonható — megállapítással a *hypostasis* illusztrálásának szinte legjobb, legtalálhatóbb lehetőségét veti el magától. A *tulajdonnév* stílusértékére később csak melleleg utal egy megjegyzésében, s akkor is keveset mond: „A személynevek hangulata, amelyeknek jelentése nincs, külső körülményektől függ. 'Rusztém maga volt ő. . . ' ez a név csak akkor »költői csengésű«, ha a XX. század embere visszaképzeli magát a XVI. századi múltba.” (147.)

A *köznév* az egyedi dolgot valamilyen halványabb, elvontabb egyetemesség földidezésével jeleníti meg. A *tulajdonnév* magát az egyént „ragadja üstökön”, s vagy a hozzá fűződő, épp konkrét voltuknál fogva színes, gazdag és megragadó érzelmi mozzanatokot idézi föl a hallgatóban, vagy ismeretlenségében sejtelmek forrása lesz, szimbolummá nő, ami egyébként nagy költők szövegeiben a legismertebb s hétköznapiabb tulajdonnevekkel is megtörténik. BENEDEK MARCELL hívja föl a figyelmünket „mily dúsgazdag képpé válik (Adynál) . . . egy-egy szimbolikusan használt név — Pusztaszer, a Bakony, a Tisza” (Ady breviárium I, 232).

A *Rusztém* név nemcsak a XX. század embere előtt „költői csengésű”, legföljebb másként cseng a mi fülünkben, mint a XVI. században. *Batu* neve nem „szintelenebb” a *vad tatár chán* explikációnál, melyet csak a vers ritmikai igénye követel meg, s kovácsol tömörre. Hogy egykorú, a köznyelvben is használt tulajdonneveknek milyen hatásos stílusértékük van, láthatjuk Szabó Dezső stílusában, aki igéket formál személynevekből, s ezekkel a maga alkotta igékkel remekül földidezi a szóbanforgó személyek cselekvését épp abban, ami egyedi, ami személyes, ami egyetemességet kifejező szavakkal megközelíthető, de még nem ragadható bennük. Egy kiváló, de könnyebb tollú és elméjű irodalomtörténészünk szerinte *elschöpfliintette magát*, mikor valamiről véleményt nyilvánított.

HORVÁTH JÁNOS túlstillizált, túlfűtött stílussajátságként kifogásolja a személynevek összetett szóba vonását ilyen kifejezésekben, mint *Ady-vers*,

Kemény-olvasó stb. (Az „ily összetételek titokzatos lényvé léptetik elő a rájuk bízott fogalmat”: Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól: Tanulmányok. 1956. 617.) A különös stílusérték nemcsak az összetétel szokatlanságából fakad, hanem abból is, hogy az addig alárendelt szerepű személynév (*Ady*nak egy verse) az összetételben nyomatékbeli túlsúlyra jut, s az egész összetételt saját hangulatának „bűvkörébe” vonja.

Végül egy földrajzi név implikáló értékét mutatom be egy különösen szembeötlő példán, Vörösmarty Széplakának első sorain. Gyulai kiadása szerint (II, 487) az első sorok végleges szövege három változat elvetése árán alakult ki. Az első változat csak az első sort érinti, a másik kettő itt következik:

1. Mint a szarvas, az erdőknék fejedelme, ha kürtszó
Fölveri völgyeiből (fektéből) megiramlik (felriadozván) rémületében,
És hegyen és völgyön mind addig sürgeti lábát,
Míg a rengetegek közepén, hol nem lakik ember,
Nem kutat öldöklő, nyugodalmát. . .
2. Mint a szarvas az erdők szép fejedelme, vadásznak
Fut (dárdája) robogása elől, csörtetve az őszi levélben,
Mind addig viszi büszke fejét hátára lehajtva,
Míg oda ér, hol több ember nem lakik és a
Rengeteg sűrűjén csak félve (reszketve) uralkodik a nap; . . .
3. A végleges kidolgozás megfelelő sorait mindenki ismeri:
Mint zaj elől fut az erdőnek fejedelme, az alban
Fölriadott szarvas s csörtetve az őszi levél közt
Mindaddig viszi büszke fejét hátára hajoltan,
Míg vég rengetegét szaladással eléri Bakonynak: . . .

Íme, mi mindent, sorokra terjedő kép- és hangulatanyagot implikál, „hajt belé” Vörösmarty ebbe az egy névbe: *Bakony*. — Igaz, Zolnai fogalmazásához visszatérve, a példa azt is megmutatja, mennyire külső körülményektől függ a tulajdonnév hangulata. A költő nem a szokott szórend skémája szerint fogalmaz, hanem inverzióval él, hátraveti a *Bakony* nevet. S erre nem a hexameter ritmusigénye kényszeríti, hiszen annak a köznyelvi szórend is eleget tenne, mondjuk így: „Míg a Bakony vég rengetegét szaladással eléri” — legföljebb a sormetszet esnék áldozatul, ami azonban Vörösmartynál nem szokatlan (lásd éppen az első sort). Nem, a *Bakony* szó azért került hátra, a mondat és a sor végére, hogy továbbhangozzék az olvasó lelkében, s fölkeltse benne azokat a hangulati tartalmakat, melyeket az első két kidolgozás hosszú sorai — Vörösmarty ítélete szerint — nem tudtak volna fölidézni.

A tulajdonnév kifejtése, utalásokkal való helyettesítése, egy esetben hatásosabb csak a tulajdonnévnek kimondásánál. Akkor tudniillik, ha a kifejtést az elhallgatás, a ki nem mondás szándéka motiválja. Arany az Emlényekben nem nevezi meg Petőfit sem vezeték-, sem — számára bizonyára különösen kedves — keresztnevén. Elhallgatásával magával sokat mond: mindenki tudja, kiről szól a vers, s miért tilos azt a valakit néven nevezni. Ha egy tanári értekezleten az igazgató valamilyen megrovást nem névszerint intéz egy tanárhoz, hanem — mondjuk — „az ifjúsági könyvtár vezetőjét” aposztrofálja a szokott és várt néven nevezés helyett, ez a helyettesítés feszes, szinte kegyetlen tapintatosságával különös stílusértékre emelkedik.

Nem a kimondott szó, a kifejtő explikáció; az elhallgatás hat ebben az esetben is.

B) A másik apró kiegészítést az idegen szavakról írott tanulmányhoz szeretném fűzni. Föltétlenül vizsgálatra, de legalább említésre méltó az idegen szavaknak egy különös előfordulása: a rímekben való. A rímben mint különösen exponált helyen egyrészt hatványozottan érvényre jutnak a szavakhoz kapcsolódó stilisztikai valeur-ök (vö. a *Bakony* szó sorvégi helyéről mondottakat), másrészt az idegen szóval való rímkovácsolás maga is új stilisztikum. Egy későbbi tanulmányában Zolnai is fölfigyel erre. Babits két sorát idézi, s megállapítja, hogy a *minarét* „szép ellenkezéssel rímel a paraszti *rét*-tel” (275). Ez az ellenkezés azonban nem mindig „szép”, legtöbbször talán épp a kevésbé meleg, pongyola nyelvhez közelíti a verset. Valami korlátot von a költő és a költemény közé, bravúrosabbá, mesteribbé s egyúttal lelket rejtőbbé teszi azt. Gondoljunk csak a Bolond Istók második énekére! Mennyire illenek annak hangulatához az efféle rímek: *szíve — intenzíve; utazgatni jó — emotio — nagyívó; e szó — ex professo; stultis — tanult is — nyúlt is*; stb. Vagy Arany László stanzáira a „Délibábok hőse”-ben: *aláver — cadaver; aut-aut — falut; Caesar — csiszár; pofán — kofán — profán*.

Ez az utóbbi rím sorozat már keserűbb, diszharmonikusabb, groteszkebb. A rímek keresettek, szándékosan torzak (nem hangzásban — hangulatban). Vagy mert túlságosan is „jók” (*aláver — cadaver*), vagy mert nagyon különböző stílusértékű szavakat kapcsolnak össze. A legutolsó rímhármas *profán*-ját kevésbé kényes helyen talán hajlandók volnánk jövevényyszónak tekinteni: itt a *pofán, kofán* szavakra rásarkítva kénytelen szint vallani — kiáltja, hogy idegenből való.

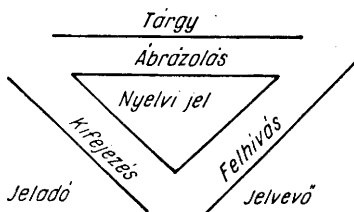
Hadd utaljak még néhány Kosztolányi-rímre. Az ő verseiben a rímnek igen sokszor vezető szerep jut. Az első rím-szó hang-asszociációi emelik ki lelkéből a következő szót s vele a következő sort, gondolatot is. Az idegen szóval szerkesztett rímek ilyen költő számára különösen „érdekesekek”. Hangtestük szokatlan, az, általuk felköltött asszociációk újszerűek és meglepők. Gondoljunk a *beteg szív — detektív*-féle rímekre (Hitves). Kosztolányi szerint „a rím csodálatos bódítószer, melyet a költészet anyaga, a nyelv izzad ki magából. Előbb bénít, aztán izgat. Előbb leköti az indulatot, aztán feloldja. Előbb gátol, aztán serkent.” (A rím bölcelete — Ábécé). S ha így van, az idegen szó különös, ritka bódítószer. Mély álmú mámorának bemutatására hadd idézzek egy teljes strófát s aztán még két sort a „Szeptemberi áhítat”-ból:

Aztán a délután is furcsa nékem,
 hogy a napot árnyékok temetik,
 a zongorán, mint hajdan a vidéken,
 örvénylik: a *Sonata pathétique*,
 bukdácsol a billentyűn tompa búban
 az édes elmebeteg, árva Schumann
 s mert nem lehet már jobban *sírnia*,
 száján kacag a *schizophrénia*.
 ...kövér virágba bújik a *darázs ma*,
 a hosszú út után selymes *garage*-ba.

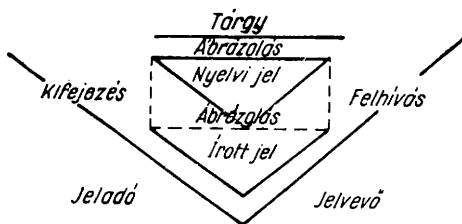
Igen, érdemes volna akár külön tanulmányban is megírni az idegen szavak rím-történetét.

III.

I. A „látható nyelv” kérdésével kapcsolatban mindenekelőtt az alapfogalmak szorúlnak tisztázásra. Elsősorban azt kell leszögeznünk, hogy az írás jel: jele, képe a nyelvi hangnak, illetőleg hangsornak, amely maga is: jele, képe a gondolatnak. Ha a nyelvi jelre érvényes BÜHLER—LAZICZIUS-féle háromszög ábrája:¹

akkor érvényes az írásra mint jelre is. Csakhogy az írás esetében az ábrázolt tárgy nem a (pszichikai vagy fizikai) valóság egy darabja, hanem a valóság jele, a nyelvi alak, melynek magának is ábrázoló, kifejező és felhívó jellege van. Az írott jel jel-ábrázoló funkcióját talán a következő ábrán szemléltethetjük:

Az írott nyelvben tehát kettős ábrázolással, kettős kifejező és felhívó „felülettel” találkozunk: külön ábrázoló, kifejező és felhívó jellege van a nyelvnek, amelyet az írás jelez és megjelenít, külön az őt fölidéző írásnak is.

Ezt a helyzetet különösen akkor értjük át, ha a Zolnai használta *látható nyelv* kifejezést gondosan elemezzük. A *nyelv* szó ebben a használatban kétszeresen átvitt értelemben szerepel: nem a valóságot ábrázoló s hangzó, de sosem látható language-t jelöli már, hanem az azt megjelenítő látható képet, mely úgy viszonylik az eredetibb értelemben vett nyelvhez, mint az a (fizikai vagy pszichikai) realitáshoz. Nyelvnek mondható, amennyiben ugyanazt a szerepet tölti be a nyelvvel, a jeladóval és a jelvevővel kapcsolatban, mint a nyelv ugyancsak a jeladóval, jelvevővel meg a valósággal kapcsolatban: kifejez, felhív és ábrázol, azaz megjeleníti a nyelvet eredeti ábrázoló, kifejező és fölhívó jellegének legalább lefokozott teljességében.

A lefokozás semmilyen ábrázolásban nem kerülhető el. A beszélt nyelv sem pótolhatja a valóság eredeti, megragadó közvetlenségét. A rózsá nevének hallatára mindnyájunkban megjelenik többé-kevésbé konkrét formában a rózsá képzelete, de csak nagyon kevesen érzik — mint Goethe — a rózsá

¹ L. LAZICZIUS GYULA, Általános nyelvészet. Bp., 1942. 30; vö.: KARL BÜHLER, Sprachtheorie. 1934—28.; BALÁZS JÁNOS: i. h. 118.

illatát is. Nos: amint a beszédben megfakul a tárgy, úgy fakóbb, szegényebb az írás-ábrázolta nyelv az élőszó közvetlen kapcsolatánál.

Ezen a hibán nem sokat segít az í r á s j e l e k tökéletesítése. A fölkiáltó-és kérdőjel, a bekezdések, a tördelt sorok, akár a leírt vershez fűzött „előadási utasítások” is — melyekről József Attila álmodott — csak az írott kép jelző pontosságát fokozhatják: a pusztá jel azonban mindig jelez csak, igazán megjelteni sohasem képes azt, amit ábrázolunk vele. Ha költő vagy író írásban akarja az élőszó eleven hatását földézni, nem elég azt egyszerűen papírra vetnie; k o m m e n t á l n i a kell. Az írásban közvetített élőbeszéd ilyen kommentálására kiváló példa a Toldi egyik versszaka. Toldiné és Toldi György párbeszédét így adja elő Arany:

György az édesanyját hidegen köszönté,
Bár az a lelkét is majd elébe önté!
„Hát a másik hol van?” fanyalogva kérdi.
Senki sem hinné, hogy kedves öccsét érti.
„Szénát hord szegényke künn a béresekkel,
Hívatom —” de György úr ezt rikoltja: „Nem kell!”
Nem kell! és e két szó úgy esik anyjának,
Míntha a szívébe nagy kést mártának.
Nem kell? — Ím azonban...

A „kommentálásnak” különféle síkjait jól megfigyelhetjük ezen a példán. Első és legszembeötlőbb lehetősége az egyszerű jellemzés. György kérdését megjellemzi a *fanyalogva* szó, tiltakozó fölkiáltását minősíti a *rikoltja* ige, s mellettük mintegy „stiliztikai zéró-morféma” Toldiné szavának készsége, kedves alázatát maga az megmutatja, hogy bevezetés nélkül, szinte lopva szövődik a szövegbe.

A második sík a szó h a t á s á n a k bemutatása. György kérdését hallva „senki sem hinné”, hogy öccsét tudakolja; kiáltása késként sebzi szíven az anyját.

Mesteribb, rejtettebb s bonyolultabb rétegei is vannak azonban ennek a „kommentálásnak”. Arany magát az idézett kérdést úgy választja meg, hogy *másik* szava szembe áll a *kedves öccse* kifejezéssel s a másik beszélő, Toldiné *szegényke* szavával. György rikoltását grammatikailag nem, de érzelmileg föltétlenül megjellegzi a *György úr* megnevezés. Toldiné mondata félbeszakad, s ez annál föltűnőbb, mert utolsó szava sort kezd: György úr rikoltása miatt nem juthat ritmikai nyugvóponttra, s a gondolatjel jelzi azt a megrettent lebegést, mellyel abbamaradt. A *Nem kell!* kiáltás viszont sorvégre került: rím és kettős visszhang nyomatékozza, illetőleg mélyíti el.

Ezek a művészi „fogások” már nem tekinthetők egyszerű kommentárnak: a leírásra szánt szöveg lényegébe nyúlnak, s másrészt számítanak az írásképp saját kifejező és felhívó crejére. Vegyük szemügyre előbb az első mozzanatot.

VERES PÉTER írói eszmélkedésének eredményeként mondja a következőt: „Az írónak az élőbeszéd elevenségét kell visszaadnia a maga gazdagságában. Persze nem kell mindent úgy elmondania, ahogy az elhangzik... Az aprólékos ábrázolás nem elegendő; sűrített és »koncentrált« hitelesség kell. Az élőbeszéd közvetlenségének is sűrítve és tömörítve kell érvényesülni az irodalmi művekben.” (Általános nyelvészet stb. 183.)

Amit Arany „idéző” eljárásával kapcsolatban megfigyeltünk, s amit VERES PÉTER a szereplők beszédének írásos közvetítéséről mond, azt BALLY

általánosabban fogalmazva minden olvasásra szánt nyelvre kiterjeszti. Az olvasásra szánt nyelvi megnyilatkozást más törvények, rendszerszerű összefüggések jellemzik, mint az élőszavas beszédet. BALLY jogosnak véli egyenest *langue parlée*-ről és *langue écrite*-ről beszélni: „la langue écrite n'est pas et ne sera pas jamais identique à la langue parlée; elle peut s'en rapprocher, elle peut la copier, mais cette copie est toujours une transposition ou une déformation” (Stylistique et linguistique générale: Le langage et la vie.² 1935. 103). E két nyelvváltozat különbségeinek részletes elemzése nem tartozik ránk (idevágóan l.: BALLY, uo.; és MAROUZEAU, Observations sur la langue vulgaire: Le français moderne 1954: 241—52.). Azt azonban érdemes megjegyeznünk, hogy ez a különbözőség teszi lehetővé az úgynevezett „livresque” nyelvdivat kialakulását, mely programszerűen szakít az élőszó igényelte és hordozta nyelvi lehetőségekkel, és külön utakra indul. BABITS szerint a lírikus írás közben „nem gondol fényes termekre és hangos szavakra. Egy szellemi fül számára írja ő ritmusait, amely érzékenyebb és értőbb a test füleinél, és nem jut eszébe, hogy durvább testi hangok fognák majd zavarni azokat a lelki hangokat, amiket föl idéz.” Nem mintha egyáltalán nem számítna a hangra, de nem az előadás, hanem a magányos olvasás hangjaira számít. S „az ilyen magányos olvasás még ha hangos is, nem *beszéd*. Nem megérteni akar, hanem a nyelv titkos zenéjét élvezni, és testet adni a vers ritmusának.” A szavalás, a közlésszerű előadás az ilyen könyvbe szánt versnek nem teljes értékű megjelenítése, csak illusztrációja. (BABITS, Költészet és előadóművészet: a „Gondolat és írás” című tanulmánykötetben, 175—85.) Ebből érthető HORVÁTH JÁNOS panasza, aki 1911-ben „A 'Nyugat' magyartalanságairól” írva „egy merőben idegen 'livresque' papiros-nyelv teremtését” veti szemére már prózáíróknak is, kivált pedig Szomory Dezsőnek (MNy. VII. 72).

2. De térjünk vissza az írott nyelv ábrázoló erejének kérdéséhez. A nyelvi jelben a valóságnak színe, illata megtompul, a tompulásért azonban kárpótol az a tény, hogy a nyelvi kifejezés nem pusztá ábrázolás, hanem kifejezés és fölhívás is. Ilyesféleképpen áll a helyzet a nyelv jelével, az írással kapcsolatban is. Az írott beszéd szegényebb az élőszónál. Ezen a szegénységen azonban nemcsak az írásos terjesztésre szánt nyelv mű stilisztikai átdolgozásával segíthet az író. Az élőszó elveszett közvetlenségéért az élőszó ábrázoló, kifejező és fölhívó erejének megtompulásáért kárpótlást kereshet az írás saját kifejező és fölhívó erejében is.

S itt nyílik aztán tér a „látható nyelv” stilisztikai lehetőségeinek olyfajta elemzésére, amelyre Zolnai példát mutatott. A Bolond Istókban olvasuk a következő két sort: „De iskolában rettenté a sok | A + b, nagy V, a dült ∞-asok” (II. 23.). Itt csak az írás juttatja érvényre a matematikai jelekben rejlő kifejező és hangulatidéző lehetőségeket. Az előbeszéd ezeket nem tudja érzékeltetni. (Hasonló példákat a szerző a modern expresszionista lírából idéz: 74.) Csakhogy az elméleti tájékozódás nem hiábavaló: gondosan ügyelnünk kell ezeknek a vizsgálatoknak során arra, hogy a különböző „rétegeket”, az ábrázolás, kifejezés és fölhívás egymásra utaló összefüggéseit pontosan tisztázzuk és elkülönítsük. Zolnai gyakran vét e követelmény ellen.

Egy példát hozok csak. Azt fejtegeti (99), hogy Ady (egyetlen helyet kivéve) szándékos tudatossággal „sohasem használ fölkiáltójelet és aláhúzást”. Véleménye szerint „nagy önfegyelemre és tudatosságra vall ez és talán némi írói gögre is, amely szakítani akar a régi pátosz külsőségeivel és szavainak önmagukban is kiáltó-erőt tulajdonít”. A „rég és új pátosz interpunkciójá-

nak” különbözőségét két „világnézetben is párhuzamos” Ady- és Komjáthy-versszak összehasonlításával szemlélteti.

Mindenesetre érdekes Adynak ez az idegenkedése, bár nem annyira őt jellemzi, mint inkább azt a túlzott divatot, melytől elriadt. Fontos azonban észrevennünk, hogy Ady nemcsak azért nem él a fölkiáltójellel, mert nagyon bízik még írásban, illetőleg néma olvasásban is ható szavainak „kiáltó erejében”. Éppen Zolnai két példája is azt bizonyítja, hogy Adynak m o n d a t a i is különböznek Komjáthyétól. Nem is igénylik a fölkiáltójelet, mert idegen tőlük az általa jelzett hanghatás. A fölkiáltójel kirobbanó, föltörő érzelmi és indulat-crescendót határol, anélkül, hogy lezárná azt. Ady mondatainak indulat-effektusai mindig visszahullanak a meditáció halkabb, visszhangosabb mélyeibe, s így méltán zárja őket a pont.

A látható nyelvnek vannak saját törvényű megnyilatkozásai, legtöbbször azonban mégis az ábrázolt, tulajdonképpeni nyelv sajátosságaihoz simul. Bár épp az írásbeliség mai nagy elterjedése érthetővé teszi, hogy egyes esetekben tőle kér segítséget még az élőszo is. Hányszor m o n d u n k manapság egy-egy szót i d é z ő j e l b e n, hányszor jegyzünk meg valamit z á r ó j e l b e n! Mindent összevéve mégis ritka kivételnek kell minősítenünk az írott nyelv, helyesebben az íráskép ilyen túlsúlyra jutását. Elemzésekben csak ultima ratio legyen „a látható nyelv” önállósítása. Amíg lehet, ne nézzük önálló kifejező és felhívó funkciójú jelnek, hanem keressük benne az általa ábrázolt nyelvi jel kifejező és felhívó jellegét.

IV.

I. Végezetül szóljunk néhány szót a tanulmányok olvasásakor fölmerülő alapvető stilisztikai problémáinkról, terminológiai, tudományelméleti kételeyeinkről.

Jó lett volna, ha a szerző akár jegyzetben, akár magát a szöveget is átírva javított volna egy-két helyen régibb tanulmányain. „A nyelvi kifejezőség formái”-ról írott tanulmány következetesen azonosítja a leírt nyelvet a langue-gal. A magyar *nyelv* és *beszéd* terminus kétségtelenül megtévesztő. Az is biztos, hogy az írott beszéd bizonyos szempontból közelebb áll a langue-hoz, kevesebb egyénit hordoz az élősónál. Mégis parole az írott szó is, egyéni és egyszeri megvalósulása a langue-kínálta kifejezéslehetőségeknek. „En séparant la langue de la parole, on sépare du même coup 1° ce qui est social de ce qui est individuel; 2° ce qui est essentiel de ce qui est accessoire et plus ou moins accidentel” (SAUSSURE, Cours... Paris, 1931. 30). Individuel és accidentel vonások azonban nemcsak a hangok képzésében vannak, hanem a nyelv ezer más lehetőségének megválasztásában is. Zolnai (128) Arany két sorát elemezve így ír: „Itt most csak a nyelv vehető figyelembe: a beszédnek, a költemény elszavalásának sok érzelmkifejező eszköz állhat rendelkezésére.” Megtévesztette a *nyelv* és a *beszéd* köznapi jelentése. LAZICZIUS, aki gondosan óv ettől a veszedelemtől, épp abban az esetben mutatja meg az írott nyelv parole-szerűségét, amikor kétségtelenül néma az írás: a holt nyelvek ránk maradt emlékein. „A nem-beszélés vajon azt jelenti, hogy az egykor megvolt latin lingvisztikai teljességnek az egyéni része egészen megsemmisült, amikor a klasszikus latin megszűnt élő lenni? Szó sincs róla! Az, ami a klasszikus latinból az emlékekben számunkra megőrződött, az egy *teljes* lingvisztikai tényhalmaz. Teljes olyan értelemben, hogy vannak benne társadalmi és egyéni

latin tények vegyesen. Nemcsak egy szótár és egy grammatika maradt ránk a klasszikus latinból, hanem az is, ahogy ezt a szókincset és grammatikát használták.” (I. m. 14.)

A későbbiekben Zolnai talán maga is túljutott ezen a tévedésen. Ady Verlaine-fordítását elemezve már minden aggodalom nélkül megmutatja az írott szövegben jelentkező egyéni nyelvhasználat jellegzetességeit. Nagyobb hibák forrása azonban már csak azért sem lehetett ez a tévedése, mert ő a stilisztikumot nem a parole, hanem a langue oldaláról közelítette meg.

2. A kötet első és bevezetésnek ható tanulmánya a „nyelvesztétiká”-t úgy határozza meg, hogy az a „nyelvnek mint kifejezésnek vizsgálata és kutatása azoknak az érzelmi és hangulati elemeknek, amelyek a nyelvi kifejezésre módosítólag hatnak” (6). E két szempont: kifejezés és érzelmi hatás Zolnainál nagyon egybeforr, a továbbiakban az elsőt ritkán említi, s csak a hangulati, érzelmi különbségek vizsgálatáról beszél. A stilisztikának ilyen fölfogása BALLYtól származik. Ő így határozza meg a stilisztika föladatát: „Comparer entre eux les principaux types expressifs de la même langue, en tenant compte des milieux auxquels ils appartiennent, des circonstances où ils ont leur emploi convenable, des intentions qui les font choisir dans chaque cas, et enfin et surtout, des effets qu'ils produisent sur la sensibilité des sujets parlants et entendants” (i. m. 86).

BALLY fölfogását azóta sokan kritizálták, tovább építették, bizonyos mértékben maga Zolnai is túljutott rajta. Lényegét tekintve azonban — úgy látszik — ma is egyetért vele. S épp itt kell két alapvető nehézségre rámutatnunk.

Először is észre kell vennünk, hogy — MAROUZEAUval szólva — „nagyon leszűkítőnk a stílus fogalmát, ha az affektivitás-kifejezéssel tennők egyértelművé” (Mélanges Marouzeau. 1948.). Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy azoknak a nyelvműveknek is van, s hozzá sokszor nagyon is jellegzetes stílusuk, amelyekben minimális affektivitás kapcsolódik a mondottakhoz, vagy esetleg teljesen affektivitás-mentes az előadás. E. GILSON, a kiváló bölcsélet-történész így ír például Duns Scotus skolasztikus latinságáról: „D'ailleurs quelque peine qu'on prend à le traduire, Duns Scot reste plus clair en latin qu'en français. Si nous avons introduit certaines de ses formules dans notre propre texte, c'est qu'il y a souvent dans sa langue ce nescio quid latentis energiae dont parle un ancien commentateur, qui disait ailleurs, devant un de ses passages, rocailleux certes, mais dont on ne peut déplacer un mot sans en ruiner le sens: profecto dum haec scribebat, calamum in mente tingebat.” (Jean Duns Scot. 1952. 9.)

De gondolhatunk hozzánk közelebb álló példákra is. A nyelvészeti szakmunkákban kevés tere van az affektivitás-kifejezésnek. Mégis ki ne tudná közülünk megkülönböztetni mondjuk Pais Dezső, Bárczi Géza vagy Mészöly Gedeon írásait? S vajon mi ad alapot erre a megkülönböztetésre, ha nem a stílusuk különbözősége?

A másik alapvető nehézség, hogy a langue kifejező lehetőségei nincsenek olyan egyértelműen „adva”, mint ahogy többé-kevésbé egyértelműen adva vannak a brázoló lehetőségei. A szavak és a nyelvtani szkémák jelentés- vagy szintaktikai funkciói módosulhatnak ugyan a parole-ban, s végső meghatározottságukat csak ott nyerik el (szélső példája ennek a szójelentés tanban az irradiáció), mégis csak bizonyos, jól körvonalazható határokon belül. Az érzelmi hatás földíezésének s a kifejezésnek lehetőségei

sokkal tágabbak és többirányúak. Ha valahol, itt valóságos polivalencia-ról kell beszélünk. Két példára hivatkozom.

Kemény „Szerelem és hiúság” című beszélyében olvassuk a következő két mondatot:

[Saroltát]	1. „A lombok közül az égből	madárdal könnyű fellegek a patak rengő hullámai	üdvözlé, köszönték, vele sutogni kezdettek.
	2. Őt szólítá meg neki zsongottak őt figyelmezteté neki adott jelt	a rejtező a mező titkairól kopogásaival fütytyével megtört dallamaival	kakuk, a méhek, a harkály, a rigó, a szél.”

Ritmikus prózát sokan írtak. Kemény kortársai közül például Jókai stílusában föl se tűnik az effajta szépen hullámzó, szinte strófába verődő mondat. Kemény művében azonnal szemünkbe ötlük, fülünkbe csendül; éppen mert ritkaság. Jókainál észre se vennők, itt a harmóniátlan, törtívű mondatok között a kiábrándulással, tragédiákkal terhes világba belébontakozó szépség ünnepi hangulatát hordozza. Aki ismeri Kemény mondatainak „világát”, még ez ünnepi hangulat múlandóságát is kierzi belőle.

Másik példám a „Bánk bán”-ból való. Arany a maga józan realizmusával visszatetszőnek találta Ottó áradozó udvarlását. A színészek is ilyennek látatják, s mi, mai olvasók is ilyennek érezzük. De olvassuk csak el a Bánk nyelvi környezetéből kiszakítva egy-két mondatát!

Lennél csak egyszer enyim, Melinda, úgy
Az álmod utálnám, mivel szemed
Szememtől elvenné — a szelet, mert elragadná
Tőlem lehelleded’ — s a napvilágot,
Mert képedet csókolná tőlem el.
Eszelős szerelmem egy egészen új
Világot álmod örütségiben,
Melynek csak Ottó a lakossa és —
Melinda.

Valljuk meg, nem illenek-e oda ez a lendületes pátoszú szöveg a Kisfaludyak egy déleceg hősnének ajkára? Ott nem hatna hamisnak, erőltettnak. Hiszen Melinda is csak Bánk szavára emlékezve hárítja el magától, s ismeri ámitónak, — mi is csak ahhoz viszonyítva érezzük, tudjuk annak.

S ne gondolja senki, hogy a s z a v a k h o z fűződő érzelmi, hangulati elemek nem épp ily polivalensek. Tanulságos ebből a szempontból a XIX. század eleji költők levelezését, kritikai megnyilatkozásait figyelni. BERZSENYI „mellék ideák”-nak mondja azokat az asszociációkat, melyek egy-egy szónak a költőtől célzott hangulatát az olvasóban elszínezhetik, esetleg épp ellenkezőre válthatják. „Himfynél ’szívem kedves kányája’ nagyon szép, ha Prométheus kányájára emlékszünk, megszűnik azonban szép lenni, ha a tikoló kányát juttatja eszünkbe, s mind így mind amúgy érezteti velünk a mellék képzeletek nagy befolyását” (Kritikai levelek: Minden Munkái. 1943. 274. Lásd a következő fejtegetéseket is).

3. E mellék-ideák elleplezése a hang, a szó, a mondat kínálta tágkörű és ellentétes polaritású lehetőségek valóra váltása, sokszor fölfedezése a beszélő és az író föladata. Az ő egyéni nyelv szokásának rendszerszerű összefüggésében kapja tulajdonképpen kifejező erejét és érzelmi tartalmát a langue-adta nyelvi elem, mely magában a langue-ban meghatározatlan, polivalens, sokszor üres és jellegtelen.

Ezek a meg gondolások MAROUZEAUT arra indítják, hogy a stílust személyes állásfoglalásnak tekintse, az ábrázolt valósággal és a megszólított személlyel kapcsolatban elfoglalt személyes attitude megjelenítőjének. S a másik BALLY-utód, GIACOMO DEVOTO ezért mondja a stílust „lingua individuale”-nak (Studi di stilistica; ismertetése a Convivium 1951-i évfolyamában). A stílus „középhegyen áll az egyén impulzusai és az intézményes nyelv között” (DEVOTO). Nem tartozik a langue-hoz, mert egyéni, ha többé kevésbé mindenki számára fogható, bár teljesen át nem érthető módon jelentkezik is. De nem tartozik a parole-hoz sem, mert rendszerszerű, a parole-tényeket egymáshoz fűző, egybefogó relációk összessége.

Persze ez a sajátos egyéni rendszer nemcsak az írók s költők nyelvhasználatát jellemzi, bár náluk épül ki legjobban, s az ő megnyilatkozásaikat hatja át legnagyobb mértékben. Tökéletlenebb, s ritkábban érvényre jutó stílusa azonban mindenkinek van, ennek a stílusnak meglétét érezzük, bár törvényei, rendszerszerűségét alkotó belső összefüggései még a beszélőben sem tudatosak. Nem érvényesül ez a személyes stílus akkor, ha a beszélő nem saját gondolatait, élményeit mondja el (akkor jobb szereti a készenvett szó-szkémák egybeszerkesztését), nem érvényesül például az alacsonyabb osztályos gyermekek iskolai feleletében, dolgozatában, de megjelenik, mihelyt megvan a személyes önkifejezés igénye és szabadsága.

A stilisztika modern tájékozódása BALLYból indult, s mintha végül — nyelvészetileg biztosabb alapokon — mégis SPITZER felé kanyarodnék vissza. Pszichologizmusától megtisztítva mi elfogadhatónak véljük az ő tudományos célkitűzését és módszertani elveit: „Das Einmalige eines Stils lässt sich nur dadurch beschreiben, dass wir *ein Totalbild eines Stils geben*... alles stilistisch bei einem Autor Bemerkenswerte vereinen und mit seiner Persönlichkeit in Zusammenhang bringen. Ganz genau so definieren wir ja auch einen Dialekt, durch verschiedene in ihm sicht vereint findende Züge, deren jeder sich auch anderswo finden mag, deren Zusammensein (Konstellation) an einem Punkte aber etwas Einzigartigen darstellt, dessen Sinn wir ergründen müssen... Ich misstrauere daher ein wenig der ein für allemal formulierten stilistischen Andeutung einzelner grammatischer Erscheinungen, weil diese in neuem Totalzusammenhang ganz neue Beleuchtung annehmen können, eine grammatische Form die verschiedensten seelischen Antriebe beherbergen kann...” (Wortkunst und Sprachwissenschaft: Stilstudien II, 513.)

A stílus a személyiség „jelenlétének” megnyilvánulása. Általa lesz a beszéd személytelen ábrázolás, egyszerű közlés helyett mély és felelős megnyilatkozás. Kibontakozását a langue-elemek jelentés- és kifejező funkciójának, továbbá grammatikai lehetőségeinek kötetlensége, sokszor egyenest meghatározatlansága teszi lehetővé. A stílusukat tehát nem állhat meg a lehetőség, a langue-elemek vizsgálatánál. Ha a stilisztikumot nemcsak megközelíteni akarja, hanem valóban meg is akarja ragadni; ott kell keresnie, ahol teljes valóságában megszületik és kibontakozik, az egyes nyelvhasználó „beszédében”.

JELENTS ISTVÁN

Stilisztikai szemlélet, nyelvtani kategorizálás

1. A nyelvtudományban rég túlhaladott álláspontnak tekinthető az a felfogás, amely az úgynevezett esztétikai alapot veszi a nyelvi jelenségek értékelő zsinórmértékének; a grammatikát másodrendűnek tartja, vagy teljesen elveti. Gondoljunk Kazinczy epigrammájára:

Járj egyenest! ki ne térj! így rendeli az iskola; nem szép

A mi szabásom előtt helytelen, a mi hibás.

Járj szabadon, ne remegj! mond aesthesis; és ha van ok rá,

Térj ki; ne hidd hogy szép s jó lehet; a mi feszes.

S a genie pártázott fővel jó, s sanctionálja

A mit az iskola tilt, a mit az aesthesis hágy.

(Az iskola törvényei.)

Kazinczynek ez a maga korában megokolt, s nyilván sok tekintetben ADELUNG¹ mérsékeltebb nézeteiből is táplálkozó felfogása jelentékenyen megelőzte az elméleti alapvetést. A nyelvészeti szemlélet megalapítójának CROCET, népszerűsítőjének VOSSLERT szokás tekinteni (így pl. BALÁZS JÁNOS: Ált. nyelvészett. stb. 120).

Minderre csupán azért hivatkozom, mert azzal a szélsőségekre hajlamos túlzással (mely ránk, magyarokra — úgy tűnik — minden vonatkozásban jellemző), mai nyelvészeti szemléletünkben gyakran teljesen figyelmen kívül marad az esztétikai, vagy inkább így mondanám: stilisztikai szempont. Va gyis a nyelvi kategorizálás, a grammatikai rendszerezés kérdéseiben igen gyakran mellőzzük nemcsak a tartalmi funkció, hanem az expresszivitás szempontjait is. Márpedig — nem férhet kétség hozzá — az egyoldalúság mindig csak fél-megoldáshoz, téves eredményhez vezethet. A „laikus” VERES PÉTER szerint „a magyar nyelvtant soha nem tudják megtanulni, megérteni az emberek, míg a szavak funkcióját az írásban általában és az egyes mondatokon belül meg nem világítják” (levélbeli közlés).

Ámde minden elméleti fejtegetés helyett világosabban beszélnek maguk a konkrét példák.

2. Értelmező vagy hátravetett jelző?

A készülő akadémiai nyelvtan egyik vitájának bevezető referátumában TOMPA JÓZSEF ezt mondja: „Mi az *ezt a házat* típusban már (minőségi átcspással) elől álló (deiktikus) jelzöt látunk, mint sokan mások is. Noha alaki viselkedése eltér az *e házat* szerkezetétől, e körülményt a funkciók érezhető egységével szemben itt nem tekintjük döntőnek. A *csizmát, pirosat* stb. típusban ellenben kitaranánk az eddigi: értelmező jelzői felfogás mellett, jelezve természetesen itt is az átmeneti jelleget (s a mellérendelő szemlélet lehetséges voltát). Jó néhány olyan típust azonban, amelyben ennél világosabb a mellérendelő jelleg, immár mi is halmozott (mellérendelő) mondatrészek közé sorolnánk.” (I. OK. IX, 314—5.) Ezt az óvatos megfogalmazást kétségtelenül az értelmező—hátra vetett jelző kérdésének tisztázatlansága sugalmazta.

Kutatóink újabban hajlanak arra, hogy az értelmező (hátra vetett) jelzöt mellérendelő szintagmának tekintsék (kimondottan így SZABÓ DÉNES,

¹ Itt talán inkább WIELAND, mint ADELUNG hatásáról lehet szó. — BENKŐ LORÁND.

A mai m. nyelv. Egy jegyz. 1955. 284; mintegy hallgatólágoosan: KÁROLY SÁNDOR: Nyr. LXXX, 411—5). Felfogásuk helyesebbnek látszik, mint a régi minden értelmezőt jelzős, tehát alárendelt szerkezetnek tekintő kategorizálás (vö. SIMONYI, A jelzők mondattana 113 kk.). Jogosultabb ez a felfogás azért, mert az értelmező — már természeténél fogva — kifejtő jellegű, megmagyarázza az értelmezettet, tehát magyarázó viszonyról s így mellérendelő szerkezetéről van benne szó. Amellett a szerkezet formai sajátosságai is a mellérendeléses szintagma, nem pedig a jelzős szerkezet jegyeit hordozzák magukon („Zrínyit, a költőt”; „a piros csizmát”). Más szóval: az úgynevezett értelmezős szerkezet a mondatban többszörös (halmozott) mondatrész szerepét tölti be: „Ezt mondom én, a tanár”: többszörös alany; „üdvözölte a megjelenteket: a tagokat és a meghívottakat”: többszörös tárgy; stb. De vajon ugyanilyen szerkezettel van-e dolgunk ebben a közkedvelt, minden nyelvkönyvben fellelhető példában is: „veszek neki *csizmát, pirosat*?” SZABÓ szerint ez is mellérendelés, és pedig azért, mert „szerkesztés módja tekintetében” nagy a különbség a *csizmát, pirosat* és az alárendeléses *piros csizmát* között (i. m. 284). Ami a különbséget illeti, abban SZABÓnak kétségkívül igaza van. Csakhogy — mint TOMPA is jelzi — a szerkezeti szempontnál fontosabb a funkció (i. h.).

A funkció tisztázása céljából vizsgáljunk meg egy példát stilisztikai szemmel: „Valamikor haladó gondolatokat dédelgetett magában, s ezt a munkát csak azért vállalta, hogy élni tudjon, amíg megírja *a nagy drámát, az igazit, a nagy igazságot megmutatót*” (Darvas J.: Októberi köd: Csillag 1956: 216). Van-e tartalmi, jelentésbeli különbség a hátra vetett és az előre illesztett (*a nagy, az igazi, a nagy igazságokat megmutató drámát*) jelzős szerkezet között? — A közlés tartalma mindkét esetben azonos. Ha azonban a kétféle szerkezetet az affektivitás, az érzelmi telítettség tekintetében is mérlegeljük, nem tehetünk egyenlőségjelet a kétféle nyelvi forma közé. (Mint ahogy „a korán kelő aranyat lel” szerkezet sem azonos stilisztikai értékű a „ki korán kel, aranyat lel”-lel. Márpedig a nyelv nem csupán „gondolataink semleges közlésére szolgál, hanem olyan tudattartalmak kifejezésére is, melyeket érzelmeink sajátos módon átszíneznek” (GÁLDI: NyK. LVII, 226).

Miben nyilvánul tehát meg a különbség az elől álló és a hátra vetett jelző között? Legszembetűnőbb az alaki eltérés: az elől álló jelző ragtalan marad, a hátra vetett viszont járulékokat kap (*piros rózsát; rózsát, pirosat*). Ez a különbség nyilván annak a következménye, hogy a jelzős szintagma tagjai között szorosabb összefüggés él a beszélők tudatában, mint a hátravetéses szerkezet esetében. A jelző és a jelzett által támasztott képzetek olyannyira eggyé válva, együttesen jelennek meg tudatunkban, hogy a mondatbeli viszonnak az egyik tag (a jelzett) útján történő jelölése is elegendő (akárcsak a számnévi jelző után az egyes szám). A hátravetés azonban meglassítja, mintegy részekre bontja a bennünk aktualizálódó összképzetet. Ezért a hátravetett jelzőn a mondatbeli viszonyt külön is jelölnünk kell, de ugyanezért a hátravetés nyomatékosabbá is teszi a jelzöt, nagyobb érzelmi telítettséget tudunk vele kifejezni.

Előbbi mondatpéldánkban éppen azért van szükség a jelzők hátravetésére, mert nem szoros egységbe záródó gondolatról van szó, hanem éppen arról, hogy a felidézett képzetek lassan, szünetekkel, az elmerengő, a lemondó ember hangulati hullámzásait lassított felvétellel előidéző módon jelennek csak meg.

A jelzős szerkezetek gyakoribb, szokottabb formája a jelző—jelzett sorrendi előfordulás. Ezért is — szokatlanságánál fogva — van nagyobb

expresszív hatása a hátravetéses szerkezetnek. Innen érthető, hogy a hátravetés inkább a költői nyelvben gyakori, a köznyelvi beszédben ritka. Nem használják olyan írók sem (pl. Veres Péter), akik elsősorban a beszélt nyelvet tükrözik írásaikban.

Amikor az elől álló és a hátra vetett jelző árnyalati, a stilisztikai funkcióban megmutatkozó eltéréseire igyekeztem rámutatni, egyben azt is jeleztem, hogy a kettő közt nincs tartalmi különbség: a hátra vetett mondatrész ugyanazt a tartalmi (és szintaktikai) funkciót tölti be, mint az elől álló jelző; vagyis mindkettő a jelzett determinánsa, mindkettő a jelzett fogalom körét szűkíti. Tehát az alárendelt viszony a jelzett és a jelző között nem szűnt meg azért, hogy a determináns az alaptag mögé került. A hátravetéssel a jelző nem válik a jelzettel egyenlő értékű, azt helyettesíthető fogalommá. A jelzettnek valamely közelebből megjelölő jegye marad továbbra is, csakúgy, mint az elől álló jelző.

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk a következőket: 1. Az elől álló és a hátra vetett jelző között tartalmi különbség nincs. — 2. Grammatikai különbség van köztük a ragozásban, tehát alakilag; de funkcióban nincs, a jelző mindkét esetben a jelzett alárendelt determinánsa marad. — 3. Lélektani, illetőleg stilisztikai vonatkozásban különbség van a kétféle jelző között: az elől álló jelző szorosabb asszociatív viszonyban van a jelzettel, tehát vele együttesen fejez ki egy tudattartalmat, éppen ezért kisebb expresszivitással bír. A hátra vetett jelző önállósul, nagyobb kifejező erővel rendelkezik, stilisztikailag expresszívebb hatású.

Szembe kell néznünk azzal a kérdéssel is — persze ismét a stilisztikai nézőpont segítségével — milyen egyezés, illetőleg különbség állapítható meg a hátravetett jelző és az értelmező között.

Egy példa: „Van-e ott folyó és földje jó? | Legelőin fű kövér? | Használt-e a megöntözés: | *A pártos honfivér?*” (A walesi bárdok.) — Itt a *megöntözés* szónak alkalmi, átvitt értelmű jelentése csak abból tűnik ki, hogy egy megvilágító magyarázat követi, mely az előtagnak új értelmezést — tulajdonképpen alkalmi jelentést — ad. Ezért értelmező. Tehát nem az alaptagnak valamilyen közelebbi determinálója, mint a jelző, vagyis nem alárendeltje, hanem mellérendelten, magyarázó viszonyban fejt ki, más oldalról világítja meg ugyanazt a fogalmi tartalmat, amelyet valamilyen módon az előtag (értelmezett) is kifejezett. (Így SZABÓ is: i. m. 284.) Az értelmezőnek tehát más a mondattani funkciója, mint a jelzőnek. Míg ez utóbbi a determinálásra, a jelzett fogalmi körének szűkítésére szolgál, addig az első kifejt, magyaráz. A jelzett és jelző között tehát alárendelő, az értelmezett és értelmező között pedig mellérendelő viszony van. (Ez eddig sem képezte vita tárgyát.)

Ha viszont az előzőkben foglaltak alapján a hátra vetett és az elől álló jelző azonosságát állapíthatjuk meg (a tartalom és a szintaktikai funkció tekintetében), akkor ez más szóval azt is jelenti, hogy a hátra vetett jelző nem azonosítható az értelmezővel.

Vajon egyéb vonatkozások támogatják-e ezt a tételt?

Az értelmező — mint láttuk — azért van mellérendeléses viszonyban az értelmezettel, mert ugyanolyan értékű fogalmat fejez ki, ugyanolyan értékű közlést tartalmaz, mint az értelmezett: *megöntözés* = *pártos honfivér*; vagy akár SZABÓ példáiból: *fia* = *Petőfi Zoltán*; *Zrínyi* = *a költő*; *Hajna* = *a szép deli ifjú leányzó*; és így tovább.

Megvan-e ez az egyenlő értékűség a jelzett és a hátra vetett jelző között? „Vettem *csizmát, pirosat*”; „megírta a *drámát, az igazit*”; „legelőin *fű, kővér*”; stb. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a szerkezeteknek a tagjai közé nem tehető egyenlőségjel. Az értelmező és a hátra vetett jelző kétféle funkciójának: az új megvilágításnak és a közelebről történő determinálásnak következményeként az értelmezőnek nincs meg az a stilisztikai expresszív többlete sem, amelyet a hátra vetett jelzőnél láttunk: A „*lova már volt kettő is*” szerkezet kifejezőbb, mint a „*volt már két lova is*” forma. De a *szomszédja, a Sárgacsizmás Szabó* nem tartalmaz expresszív többletet a *Sárgacsizmás Szabó, a szomszédja* szerkezettel szemben, hiszen akármelyik lehet értelmezett és értelmező. Tehát az értelmező és a hátra vetett jelző között nemcsak a szintaktikai, hanem a stilisztikai funkció szempontjából is különbség van: az utóbbi expresszív többlettérrel bír.

Végül a hátra vetett jelző értelmezővel való azonosításának ellene szól az a szerkezeti sajátosság is, mely az értelmezők bizonyos típusaiban nem teszi lehetővé a szerkezet átfordítását: *én, a tanár; ők, maguk*; stb.

Mindezekkel legkevésbé sem tagadom — TOMPÁHOZ csatlakozva — az értelmezőnek és a hátra vetett jelzőnek (főleg bizonyos típusainak) közeli rokonságát, átmeneti kategóriák létezését (pl. a *művész, az alkotó; az alkotó művész*). Am éppen az ilyen példákban is benne rejlik egy arnyalati jelentéskülönbség, mely figyelmeztet a mellérendeléses, tehát értelmezős, illetőleg az alárendeléses, tehát hátra vetett jelzős szerkezet közti különbségre. A *művész, az alkotó* = aki képes az alkotó, a művészi munkára, függetlenül attól, hogy valóban alkot-e; az *alkotó művész* viszont ténylegesen is alkot.

Összegezve: Szükségesnek tartom, hogy különbséget tegyünk az értelmező mellérendeléses és alárendeléses típusai között. Megkülönböztető elnevezésül önként kínálkozik a lényegében már eddig is használatos *értelmező*, illetőleg *értelmező jelző*, vagy inkább így mondanám: *hátra vetett jelző* megjelölés. Az értelmező mellérendeléses szerkezetet alkot az értelmezettel, azt helyettesíti, ugyanolyan értékű fogalmat jelöl, a hátra vetett jelző nem helyettesítheti a jelzett fogalmat, nem helyette, csak vele együtt tölthet be szintaktikai szerepet, a jelzettet közelebről determinálja. Ez a funkciója abból is kitűnik, hogy elől álló jelzővé is átalakítható. Hátra vetve nagyobb expresszív értékkel bír.

3. Mondatkezdő alárendelő (okhatározói) kötőszóval.

Az összetett mondatok (akár mellé-, akár alárendeltek) kötőszavai a különböző tagmondatok közötti tartalmi viszonyra utalnak (vö. pl. TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk 280, 290). A kötőszónak ebből a funkciójából következik, hogy általában az összetett mondat belsejében, az előtag után helyezkedik el. De hogy bizonyos esetekben a kötőszó a mondat élére is kerülhet, arra már régebbi nyelvtanaink is rámutattak (vö. H. MOLNÁR ILONA: Pais-Eml. 230).

H. MOLNÁR a *de* kötőszóval kezdődő mondatokat vizsgálja igen figyelemre méltó gondossággal és stilisztikai alapból kiindulva. A mellérendelt kötőszók mondatkezdő szerepe nem is meglepő, s nemcsak a költői, hanem a köznyelvben is gyakori. (Főleg az *és, tehát* ilyen előfordulásával találkozunk, vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Mondattan III. Főisk. jegyz. 1956. 37, 58.)

A mellérendelő kötőszóknak a mondat élére kerülése, illetőleg ami ezt előidézi: a tagmondat önállósulása könnyen érthető a mellérendelt mondatok

lazább kapcsolatából. Hiszen a mellérendelt összetett mondat csupán a logikai viszony alakulása révén keletkezett azáltal, hogy a külön álló mondatok közt szorosabb logikai viszonyt létesítünk: *Hazamegy. Ágyba fekszik.* → *Hazamegy, ágyba fekszik.* — vagy úgy, hogy a tudatunkban feltoluló, bonyolultabb összképzetet önálló részekre bontjuk: *Sírva toporzékolt tehetetlen dühében.* → *Sírt tehetetlenségében, toporzékolt dühében.* Ezzel szemben az alárendelt összetett mondatot zártabb egységgé kovácsolja a logikai viszony mellett érvényesülő szorosabb szintaktikai kapcsolat is, hiszen az egyik (az alárendelt) mondat a másik (a főmondat) állítmányának csupán valamely bővítményét helyettesíti, tehát a főmondat állítmányától (esetleg más mondatrészétől) függ. Éppen ezért pusztán grammatikai alapon szemlélve, ellentmondásnak látszik az önállósult mellékmondat lehetősége. Nyelvtanaink nem is ismernek másféle önálló mellékmondatot, csak az úgynevezett kihagysásos típust: *Hogy az ördög vinné el!* stb. (szakirodalmi utalásokat l. H. MOLNÁR: i. h.).

Hogyan minősítjük hát grammatikailag Veres Péter efféle mondatait: „De nemcsak élen jár a kötélbe-rakásban, hanem futtában be is köt egy-egy kévét itt is, amott is Jani előtt. *Mert* milyen könnyebbség az Janinak, ha a vad hajszában, amikor úgy mennek a sűrű kévesoron, hogy egyik kévétől a másikig fel se egyenesednek, hanem ugyanazzal a mozdulattal, amellyikkel a már bekötött kévét megfordítják és elrántották a »farkát«, ugyanazzal a lehajlással már a következő marék köteléért nyúlnak, milyen könnyebbség, ha itt is, ott is bekötve talál egy-két kévét, kis felesége kezényomát.” (János és Julcsa 111.) — „Hiszen a Laciék már úgy rettegtek az indítástól, hogy ez a félelem előre erejüket vette. *Mert* igenis, válogatni és nevelni kell a kocsisokat is, mint a soffőröket vagy a néptanítókat. Tompa, lomha, buta és gonosz emberekre nem lehet okos lovakat bízni.” (Laci: Almáskert 98).

Tudvalevő, hogy a *mert* kötőszó okhatározói mellékmondatot jelöl, tehát az itt külön mondatként feltüntetett mondatok okhatározói mellékmondatok, s mint ilyenek egy összetett mondatba tartoznak az előttük álló főmondattal. Igen ám, de csak formálisan! Tartalmilag — s főleg Veres Péter mondatfűzésének egész struktúráját áttekintve — viszont megállapítható, hogy ezek az önállósult okhatározói mellékmondatok akkor jelentkeznek, amikor az író nem a főmondatban kifejezett állítás közvetlen okát jelöli meg, hanem az előző főmondatban foglalt tételt más oldalról, részletesebben fejti ki, világítja meg, vagy saját véleményét fűzi hozzá; vagyis a tulajdonképpeni okhatározó mellékmondat átalakult magyarázó főmondattá, s mint ilyen már könnyen önállósulhatott. (Az okhatározói mellékmondat és a magyarázó mondat közti átmenet lehetőségére, illetőleg gyakoriságára másutt már rámutattam: I. OK. IX, 356.)

E tétel igazolására ellenpróbaként hivatkozom ugyancsak Veres Péternek, tehát ugyanannak a szerzőnek olyan összetett mondataira, melyek megmaradnak a közvetlen okmegjelölés keretei között, tehát amelyek szabályos okhatározói mellékmondatok. Ezeket az író sem önállósítja, hanem nyelvtani szabályszerűséggel kapcsolja az előző főmondathoz: „Én azt akartam, hívjunk azonnal orvost, *mert hallom*, a faluban nagy járvány most a torokgyík...” (Gyepsor. 1954. 203). — „Nem akar kezdeni, *mert így is azt mondják rá*, hogy vadember...” (Próbátétel: Az ég alatt 314). — „Még szerencse, hogy nem akadt fel, *mert egészen közégabalyodott a tizenvalahány-szál vonalnak*” (Pályamunkások³ 119). — „Lesz ott biztosan segítség, *mert mások is hajtanak a vásárba*” (Szolgaság² 431). — „Igen nekünk, *mert mink ráérünk felkelni...*” (Rossz

asszony: Almáskert 318). — „Odaveti magát, kendővel a szemén az ágy melletti székre, az új ágyra borulva sír, hangtalanul zokog és szaggatózik, mert még avval se mer nagy zajt kelteni...” (János és Julcsa 24).

Ez a szabályosan ismétlődő kétféle rend jelzi, hogy itt nem véletlen vagy pongyolaság idézi elő a mondatok ilyen vagy olyan alakulását.

Am ha a *mert*-es mondat önállósulásával csak Veres Péternél találkozunk, az még nem jogosítana fel általánosító következtetésekre. De távolról sem egyedül álló írói sajáttság ez. Nem említve a költői nyelvnek olyan sajátos előfordulásait, mint például Ady *mert* kezdetű versei (*Mert engem szeretsz; Mert másként csatáztam; Mert Senki jobban; Mert túlságosan akarlak*), a hétköznapi prózában, publicisztikai vagy értekező írásokban is gyakran találunk a mondatkezdő *mert*-tel, illetőleg az önállósult okhatározói mellékmondatokkal: „Valóban én is azt hiszem, hogy a sajtó — az iskola és a rádió mellett, sőt sokszor előtt — a nyelv művelés legfontosabb területe, mind pozitív, mind negatív szempontból. *Mert* a sajtó nemcsak a bajok gyökere lehet, hanem — más képpel élve — a nyelvi műveltség forrása is, s kell is, hogy az legyen.” (M. nyelvhelyesség VII.) — „De ezek meg sem közelítik a valóban élő tájszavaink mennyiségét. *Mert* az a Müller Miksa-féle elmélet, hogy az egyszerű falusi ember 300—500 szóval is beéri, igencsak a mesék világába való...” (uo. 54.) — „...ahogy ítélkezik barátain és ellenfelein, az Dante legsajátabb birodalma, kritikájának és emberségének érvényesülése. *Mert* Francescát a második körbe helyezi, de aki őt a középkori jog szerint jogosan ölte meg, a férjét, mint hozzátartozójának gyilkosát, az Inferno mélyére, a kilencedik körbe.” (Dante: Isteni színjáték 1957. Bev. XL.) — „Az üzletekben elkapkodják azt a kevés köpenyt... s a gépállomások motorkerékpárjai állanak. *Mert* nemcsak Tevelen, hanem Várdombon, Nagydorogon és Tolna megye más gépállomásain is hasonló a helyzet.” (Népszabadság 1957. okt. 19. 11.) — „...épp ezzel szolgálják a szocialista realizmus legjobb értelemben vett propagandáját. | *Mert* ez a folyóirat állandó összevetés is, a versengés arénája.” (Népszabadság 1957. dec. 8. 9.)¹

Ezekből a példák közül — különösen az elsőkből — még határozottabban kikerekedik az a szabályszerűség, mely már Veres Péter mondatfűzésében is megfigyelhető volt: az okhatározói mellékmondat akkor válik külön a főmondattól, akkor önállósul, ha a közvetlen ok (causa) megjelölése helyett, illetőleg mellett valamilyen okfejtő magyarázat, a főmondattól tartalmilag is elszakadó, elkülönülő megvilágítás érvényesül benne.

Kétségtelen, hogy ha az eddigi merevebb mondatformák mint nyelvtani kategóriák közt a mellékmondat önállósulásának zsilipjét felnyitjuk, olyan gátszakadás támadhat, melyet igen nehéz lesz megzabolázni. Más szóval: egy ilyen folyamat jogosultságának elismerése tápot adhat a pongyolaságnak, a fő- és mellékmondatok rendszertelen, megokolatlan szétválasztásának. Ezért nagyon is érthető a Magyar Nyelvhelyességben ez az óvatos, diplomatikus megfogalmazás: „Nem mondhatjuk tehát, hogy kötőszóval nem lehet mondatot kezdeni; bár van abban egy bizonyos ösztönösség, talán néha műgondhiány is, sokszor kényelem, ha ehhez a laza mondatépítő módhoz folyamodunk anélkül, hogy különösebb stíluszándékunk volna vele” (289).

¹ A két első, Lőrincze Lajostól való példa készített a kérdés alaposabb vizsgálatára. Vö. Nyr. LXXXI, 336.

A kialakult gyakorlat, a bemutatott nyelvi tények alapján merjünk egy lépéssel előbbre lépni s az elmondottak figyelembe vételével a következő szabályszerűségeket megállapítani: 1. A mellérendelt összetett mondat tagjai — laza szintaktikai kapcsolatuknál fogva — könnyen szétválhatnak egymástól. Ilyenkor a beszédben az eredeti tagmondatok között nagyobb szünet támad, az utótag elválik az előtagtól, s ennek következményeként a mondatok közti viszonyt jelölő kötőszó a mondat élére kerül. — 2. Az alárendelt mondatok közül — mint láttuk — az okhatározói mellékmondat válhat külön főmondatától, ha közvetlen okmegjelölés helyett inkább valamilyen véleményt, magyarázatot fejezünk ki vele. Ilyenkor az eredetileg szoros szintaktikai viszony felbomlik, a mellékmondat átveszi a magyarázó főmondat szerepét, s mint ilyen önállósulhat, külön válhat a főmondattól (különösen ha ezt a szétválást a mellékmondat terebélyessége is segíti). Az okhatározói mellékmondatot bevezető *mert* kötőszó ilyenkor is megmarad ugyan, de az önállósult, főmondattá vált mondat élére kerülve már inkább magyarázó mondat jelölésére szolgál.

BENKÓ LÁSZLÓ

Stilus—stíl—stílus

I. A XIX. század vége felé, amikor a *stíl* szó eluralkodott a folyóiratok kritikai rovataiban (az adatokat lásd alább), a Magyar Nyelvőr ez ellen a szó ellen is fellépett. BÁNÓCZI JÓZSEF — idegenszerűségeket és hibákat bírálva — megjegyzi: „A *stíl*-t sem helyeselhetem; az *irályt* a szerző helyes tapintattal kerüli; de nem jobb-e a *stílus*? Az átvett idegen szókat rendesen végzetükkel együtt használjuk.” (Nyr. VI, 259.) SIMONYI pedig Antibarbarusában (1879.) ezt írja: „Latin szavakat ne használjuk németesen csonkított alakban: a) —us, —ius, —os elhagyásával: † *stíl: stílus* (*irály*; ellenben gót *stíl*, mert ebben a jelentésben a németből van átvéve” (29); másutt: „*stíl*: —nak; ha írásról van szó, ink. *stílus*” (44). A „Helyes magyarság”-ban jelzi, hogy a *stíl* 'stílus, írásmód' értelemben okvetlenül kerülendő hiba. *Stílus* helyett *írásmód*-ot, *fogalmazás*-t ajánl. ZOLNAI BÉLA „Az idegen szavak kérdése nyelvesztétikai szempontból” című cikkében (MNy. XVIII, 21) a németes-franciás latin szavak visszalatinosításáról írva Kazinczyra utal: „KAZINCZY például a latinos és görögös szavakat idegenebbnek érezte, mint a francziákat: »ha mi a' görög és a' deák szókat francia terminációkkal vettük volna fel (*tón, triumph, theater*), ezek az idegenek kevésbé bántották és bántották volna füleinket« (*Báróczi életr.* [1814] Nemzeti Könyvtár 36: 80). A mai nyelvhasználat és ízlés inkább arra hajlik, hogy a németes-franciás latin szavakat visszalatinosítsa (*tónus, stílus, filozófus* . . .)”. HORGER ANTAL (MNy. XXI, 201) más szavakkal együtt a *stílus* kétszeres átvételét már egyértelműnek veszi: „. . . egy-egy jövevényszó több más esetben két különböző nyelv közvetítésével kétszer is meghonosodott nyelvünkben pl. *áfium* és *ópium* . . . *stíl* és *stílus*, *trón* és *trónus*, *január*, *február* és *januárius*, *februárius*”.

Az idézett irodalomból már kiviláglik, hogy a *stílus* szó útja a magyar nyelvben nem volt egyszerű. A kétszeres átvétel és az úgynevezett latinosításon belül még más problémák is adódtak a *stílus* szó meggyökeresedése körül.

2. Első, magyar szövegbe ágyazott adatát LOVÁNYI GYULA találta meg egy 1655. július 22-i levélben: „Im kiküldtem kegyelmes uram minapi írásom szerint Romoz János uram levelét, kit Melek Ahmed pasának íratott Nsgod, az micsoda gyermeki *stylussal* vagyon...” (MNY. XLIX, 99).

Eleinte természetesen a latin szónak csak az 'íróeszköz' jelentését ismerték. Még MURMELLIUSnál is: 2509: „*Stylus*: Reez penna”. CALEPINUS magyar részében azonban már az 'oszlop', 'íróeszköz' jelentések mellett előbukkan az új fogalom: „Az írásnak formaia, modgia”. SZIKSZF. 191 megint csak az 'íróeszköz' fogalmat ismeri: „*Stylus*: Reez penna”. MA. harmadik, 1621-i kiadása pedig mintegy a jelentések összefoglalásául így értelmezi a latin szót: „Szal, Öblop. Iro veßő, Item Bofalnac irafnac modgya, Avien, qua colit, Aonii peraget ftylus impiger eris”. Az 1708-i kiadás szövege megegyezik ezzel. Ellenben PP. ugyanekkor megjelenő szótárából már bővebb felvilágosítást kapunk: „*Stylus*, li: m. 2. Szál, Ofzlop, Író vefzfzö, Írásnak vagy fzlólsnak módja. Stylus Ciceronianus: Tzitzeró módon fzlóls. Vertere ftylum: Jobb formában kezdeni írni. Affequi aluquid ftylő: Valamit fzorgalmatos írással elérni. Diffimili facta ftylő: Nem egy formájuk.” (PP. későbbi kiadásai megismétlik ezt.) WAGNER Fraseológiájában (1750. és 1775.) is hasonlóan: „*Stylus*, i, m. Írásnak, fzlólsnak módja, író—fzerfzám...” — Tehát a latin szónak magyar szövegben való első felbukkanása körül ilyen szótári adatokkal tudjuk a hozzája kapcsolódó fogalom meglétét igazolni.

3. A XVIII. század végén és a XIX. század elején már egészen könnyedén használják íróink a latin szót. Így például Kazinczy levelezőtársai: id. Ráday Gedeon 1788-ban: „A' Dugonits Etelkájában magam részéről azt tartom legnagyobb hibának, hogy sok helyen igen culinaris beszédnek módgyai... holott némely helyeken *stilusában* tsak nem a' Poëtica Prosáig fel emelkedik... Ezen egyenetlen *stilus* akar mitsoda munkánakis igen nagy kárára szokott esni” (Kaz: Lev. I, 194) | Horváth Ádám: 1789: „Csalatkozol ha azt véled, hogy a' Poetai *stylusnak* is olyannak kell lenni, mint a' Prosának” (uo. 289); „alig talállok tiz levélen egy olyan valamit, a' minek ne állana a' szépsége a' tsupa *Stilusban*... Nézd meg az én új esztendei Prosámat... , igyekeztem a' tsinos *stilusra* is, de azomban minden şban van valami, a' mi nem tsupa *stilus*” (uo. 315) | Kis János: 1803: „Mind a' két munkát főképp azért adtam ki, hogy Barátim ítéletét érthessem, mennyiben kerültem légyen-el az elő beszéllő *stylusban* 'a hibákat a' melly írásmódjából való fordítást én különösen nehéznek tartom... kérlek, végy időt Magadnak a' nevezett munkátskáimban előforduló 's kivált az elő beszéllő *stylus* regulái ellen tett tetemesebb hibáknak kijegyzésére” (uo. III, 113). — Maga Kazinczy is használja: 1790: „A' Budai Basában homályossá lessz a' *stylus* a' hosszúság miatt” (Kaz: Lev. II, 55); 1790: „Pétzelit könnyen érthetősége miatt lehetne tsak meg-dítsérni; külömben az ő *Stylusa* víz ízű, melyen sémmit aroma szag nints” (uo. 81); 1791: „A' *Stylus*nak ne akadjon-fel soha az Író; én azt rendbe szedem” (uo. 184); 1791: „... úgy minden írásaink Cathedrai *Stylussal* lesznek írva” (uo. 186); 1803: „Ha a' kert nagyobb volna, vagy inkább a' kertnek ültetett partiáji oly nagy *stilusban* volnának, mint a' vízi partiáji” (uo. III, 62); 1805: „(... a' Német Criticusok ítélete szerint a' Franczia *stylus* tulajdonságait csudálást érdemlő könnyűséggel tudta kinyomni a' Németek darabos nyelvén) és Magyarul” (uo. 305). Ír még Kazinczy római *stilus*-ról (uo. 336), „Ciceronianus *stilusu* deákság"-ról (uo. IV, 13), *kálvínista stilus*-ról (uo. 67) stb., és az építészetre vonatkoztatva is használja: 1806: „Felmanénk a' Kerti Templomba, melly

Gothus *stilusban* épült” (uo. IV, 317). — Csokonai írásaiban is találkozunk ezzel az idegen szóval: 1803: „*Stilusomat* szándékoztam céloomhoz, a dologhoz és a személyekhez alkalmaztatni” (A Dorottyához. Az előbeszéd: ÖM. Franklin 1055); ugyanebben az évben Kazinczyhoz írott levelében: „*Stilusa* ’s egyéb tulajdonsági tsak homályosan lebegnek emlékezetemben, minthogy rég az ideje, hogy olvastam” (Kaz: Lev. III, 19).

4. A szó terjedését mutatja az is, hogy megindul ellene a küzdelem. Az első magyarító kísérlet Barczafalvitól 1787-ből származik: „*stilus*, genus cribendi vel dicendi. Szép *estélylyel* van írva ez az orázió”. A NyŰSz. megjegyzi, hogy ez nem egyéb, mint a *stilus* magyarosított kiejtése. TOLNAI VILMOS is az idegen szavak honosítására, magyaros hangzásúvá tételére említi példának (A nyelvújítás 206). Szirmai Antalnál („Magyarázattya azon szónak, mellyek a’ magyar országi Polgári ’s Törvényes dolgokban elő fordulnak...”) 1806-ban még előbukkan a szó: „*Stylus*. Eftely vagy Irás módja”, de hamarosan eltűnik. Komoly vetélytársa lesz a mai jelentésű *estély* szó. Ez utóbbinak erősebb gyökerei voltak a magyar nyelvben. Egyrészt, mert megvolt a régi nyelvben és nyelvjárásokban is, másrészt, mint származékszó jelentésében közel állt az alapszó (*est*) jelentéséhez, tehát volt mihez kötnie a nyelvérzéknek (vö. SzófSz.). — Erre a nyelvújítási kísérletre különben RÉVAI MIKLÓS is tett megjegyzést: „A’ *stilus* helyett nekem irtóztatónak tetszik a’ most koholtatott *estel*. A’ *stilus* tulajdonúl *íróvessző*, általvitetett jelentéssel már *írasmódja*; azont jelenti nálunk is a’ *toll*, noha csak *íróeszköz*, mert mondjuk már közbeszédben, *ékes, nyájjas, haragos tolla vagyon*, s ezt kiki az *írasmódjára* érti. Én ugyan ezen tárgyról készült Munkában azt a’ szót mindenütt így veszem: *Stilus Cultior*, a’ szép *Toll*; és így tovább a’ Szép *Tollnak Közönséges* Tulajdonságai, Különös Nemei, Megkivántató Segedelmei; a *Tisztbéli Toll*; az *Udvari*, a’ *Törvényszéki Toll*; a *Költő*, az *Ékesenszólló*, a’ *Barátságos Toll*. Tsak ugyan jobb még is a’ *toll* az *estelnél*; és a’ meddig az abajdótz esetelhez szoknak füleink, addig hozzá szoknak a’ tiszta Magyar *tollhoz* is, ha tsak a’ szokatlanság hátrálja a’ vele élést. Es ha nehéz még is a’ *toll*, maradjon meg inkább az *írasmódja*, hogy sem *estellel* rutítsuk nyelvünket.” (NyK. XXXV, 197.) Vö. Kazinczy: 1810: „pedig a’ B. Wécsey Miklós *tolla* olyan, a’ mit sokszor lehetett ’s kellett csudálni” (Kaz: Lev. VII, 292) és 1811: „Dieser széles tudományú (vastae eruditionis) és egyszersmind gyönyörűtollú jeles Poéta (et insimul deliciosi calami insignis Poeta) ... (wir müssen bemerken, dass das Wort *toll*, *calamus* hier nicht in seiner poetischen Deutung: Rohr, sondern in der einer Schreibfeder genommen ist).” (Uo. VIII, 409.) A *toll* szó ’stilus’ jelentésben végigvonul a XIX. század irodalmi kritikáiban.

A NyŰSz. az *irály* címszó alatt utal arra, hogy MÁRTONNÁL (1803.) és a század eleji Tiszti Szótárakban *írasmód* található. FOGARASINÁL (1833.) *írmód* is. Az *írasmód* valóban élt. Példa erre Horváth Ádám 1789. levele Kazinczyhoz: „Csalatkozol, ha azt véled, hogy a’ Poetai *stylusnak* is olyannak kell lenni, mint a’ Prosának; nézd el akarmeltyik nemzetet! mitsoda külömbség *írásoknak módjában*” (Kaz: Lev. I, 289). De már összeírva (ugyanúgy, mint MÁRTON szótárában) Kis János levelében: 1803: „Mind a’ két munkát főképp azért adtam ki, hogy Barátim itéletét érthessem, mennyiben kerültem légyenel az elő beszéllő *stylusban* a’ hibákat a’ melly *írasmódjában* való fordítást én különösen nehéznek tartom” (uo. III, 113). Stb. Az *írasmód* különben a század végéig él.

A NyÚSz. megemlíti még azt is, hogy az 1845-i Hivatalos Műszótárban található a *szovag* szó, és 'stilisare' jelentésben a *szovagolni*. Utal még a *nyelvezet*-re is, de erre a szóra meg a *stilus*-nak már említett és még egyéb magyar megfelelőjére is majd a későbbiekben térek vissza.

5. A *stilus* szó mindezek ellenére él. Kazinczy állandóan és mindvégig használja. Először 1790-ből találtam rá adatot egyik levelében (l. előbb), és utoljára Guzmics Izidornak írt, 1831. június 6-i levelében használja ezt írva: „*Stilusom* tömött volt” (Kaz: Lev. XXI, 571). Mégis kutatásaim alapján úgy látom, hogy Kazinczy alkalmazta először a később annyira elterjedt *stil* szót szépirodalmi művel kapcsolatban. 1813. június 23-án ezt írja Helmecezy Mihálynak: „Virágnak tulajdon *Stilje* vagyon — nem Styluszt értek, hanem a' mit a' Festők' iskolájában e' szó alatt' (uo. X, 426). 1814. június 14-én keltezett levelében Pápay Sámuelnek írva már könnyedén használja a szót: „Helmecezy szíves becsülést érdemlő ember. Szerencsétlen abban hogy kevesen szeretik mind *stiljét* mind magát. . . az Irónak két fortélyal kell élni az újításokban: 1) hogy azzal ritkán éljen. 2) hogy bájoló *stilje* meg se engedje sejtetni, hogy ott újítás van.” (Uo. XI, 430.) Kis János verseihez írt Előbeszédében is megtalálható: „*stilje* eleven, piperétlen de csinós, zengő, velős” (uo. XII, 15). Kis János nem helyesli az újítást, és ezt válaszolja Kazinczynak: „Előbeszédedet már le küldöttem Pestre tsaknem minden változtatás nélkül. Egyedül a' *járdallt* helyett tettem *járt* és *stylje* helyett *stylusa*. . . a' második szintén olly külföldi lévén, mint a' szokásban lévő *stylus*, nem bir semmi jussal is a' szokottat elnyomni. *Musdát*, *Stylust* is szokott mód szerint deákul irattam.” (Kaz: Lev. XII, 105.) — A vita tovább folytatódik, Kazinczy sem tudja Kis János érveit elfogadni: „Hogy előbeszédemből a' *járdallt*, *Múzát* és *stílt* kitorölted, teljes jussal cselekvéd. . . Ha jó a' mód a' modusból, miért nem volna jó a' *stíl*?” (Uo. 138.) Kis még egyszer érvel: „Hogy a' *stíl* egy syllabával szebb volna mint a' két syllabájú görög *στυλος* és deák *stylus*, ezt nem hiheitem. Ha a' magyarban a' *stylusch* nem szép, azt tsak az *sch* okozza és tsak annak, a' kinek füle, a' *hus*, *bús*, *fus* és más efféle szókhöz nem szokott. De ám mondja, a' ki úgy jobban szereti a' *stílust*, ha *schel* van is írva, tsak hagyja-meg mind a' két syllabát; mert a' Görög és Római szókat bizony nem a' legjobb izlésű criticusok, hanem a' Barbarus idők tudatlanai harapdálták-el. Azt mondod: ha jó a' mód a' modusból, miért ne volna jó a' *stíl*? Én megint azt kérdem, ha a' módot, minthogy szokásban van, megszenvedjük, miért ne szenvedjük meg a' *stylust*-is, ha egyszer imitt amott szokásban van?” (Uo. 237.) — Kazinczy érvelését ismerjük (l. fentebb ZOLNAINÁL), de érdemes még utalnunk a Tudományos Gyűjtemény egyik okfejtésére is: „Vannak olyan szavak is, mellyeket a' most élő nyelvekből szinte mint a' megholtakból vehetjük: p. o. thronus, tonus; melly szavak a' Francia, 's német nyelvben honn vannak megkurtitva: thron, ton. 'S kifogja titkolhatni a' Magyar Irónak szavát, ha már költsonözni kell, az élő nyelvektől költsonözni 's irni thron, ton. . . Írjon kiki meggyőződése után, 's várja a' jövendőtől helybehagyatását, vagy megvettetését” (G. L. Értekezés: Mint kelljen az idegen neveket, 's művész szavakat honni Litteraturánkban irnunk?: TudGyűjt. X [1817.], 71). — Kazinczy továbbra is használja a *stíl* szót a *stilus*-sal együtt. A *stíl*-re levelezésében 1821-ig találtam adatokat (XII, 133, 234, 256, 428; XIII, 5, 20, 99, 322, 323, 360, 364, 479; XIV, 201, 259; XV, 107, 177, 476; XVII, 452). Ezek közül az egyik szó építkezésre vonatkozik (XIII, 479), egy pedig festőművészeti kifejezés (XV, 107). Az ezzel egy időben használt *stilus* szóra l.: Kaz: Lev. X,

457; XI, 44, 208, 385, 386, 445; XII, 338, 377, 550; XIII, 336, 357, 358, 379; XIV, 144, 384; XV, 332, 509; XVI, 258, 302, 456; XVII, 2, 13, 50, 232, 364. Ezek között is van egy építészetre vonatkozó adat (XIII, 379).

Kazinczy levelezőtársai közül Szemere Pál (vö. Kaz: Lev. XII, 332, XIII, 407, 450, XV, 174, 179, 221), Helmeczy Mihály (uo. XIV, 248), Lészay Dániel (uo. XIV, 486—7) és Dessewffy József (uo. XV, 476) használja a *stíl* szót. Ebben az időben Kölcsey így alkalmazza: „a jó francia *styl* az, mely jól van franciául” (Döbrentei Gáborhoz 1815. május 3-án írt levél „Irodalomról és nyelvről” címen: ÖM. 1462). Berzsenyi Kölcsey recenziójára írt válaszában elég következetesen használja a *stíl*-t. (Jól tudjuk, hogy Berzsenyi ezt a munkáját megjelenési événél jóval korábban elkészítette.) „A versformákról” című cikkében (Minden Munkái 226, 227, 228, 229, 231) is *stíl*-t ír. Kazinczy levelezésében 1821 után csak *stílus*-t találunk, maga Kazinczy is következetesen a latin szót alkalmazza.

6. Hogy a latin és a német szó milyen arányban szerepelt a következő évek irodalmi kritikáiban, és fennmaradásuknak mi az oka, ennek kiderítésére további kutatómunka szükséges. Kétségtelen, hogy számos rokonértelmű szót használtak az idegen helyett és mellett. Az *írásmód* és később az *írmód* igen gyakran szerepel. Az *írásmód* 'helyesírás' jelentésén kívül 'stílus' értelemben a tárgyalt időszakban ilyen formákban található: „Írjon úgy kiki, a' mint szöll; ha talál majd valaha lenni a' Magyar nyelv az Udvar, vagy a' szép társaságok' nyelve, bizonyosan azok *írás módja* szerént fognak az udvarnál és azon szép társaságokban beszélni, a' kiké szerént az ejtés a' legtermészetesebb, legkönnyebb és legszebb”: Dessewffy József levele Kazinczyhoz 1817. dec. 5. (Kaz: Lev. XV, 372); „Azt vevén észre, hogy a' nagy Irók, mint Tzitzeró p. o. és Voltér, *írás módja*, minden rendű olvasóknak, a' kinívelteknek szintűgy, mint a' míveletlenebbeknek tetszik”: ua. (uo. 438) | „*Írás-módja* a' Recenesionak könnyű folyású és igen világos”: Horváth Ádám levele Kazinczy-nak 1818. febr. 26. (uo. 490); „*Írás-módja* olyan mint szokott lenni a' közönséges leveleiben, tsak hogy gondossabb”: ua. (uo.) | „az *írás-módja* mindég a' dologhoz és az írás neméhez van alkalmaztatva”: Dessewffy József levele Kazinczyhoz 1819. jún. 20. (uo. XVI, 419) | „a' vers-mérték szerencsésen választatott, 's az *írásmód*, a' toll az ideákhoz illendő”: Ungvárnémeti Tóth László levele Kazinczy-nak 1820. ápr. 4. (uo. XVII, 128—9) | „A ki éppen semmit sem távozik a régi *írásmódtól* azt ma jó írónak, vagy inkább szépnek nem tarthatni; a ki minden megválasztás nélkül halmozza össze az uj czífrákat, 's velek úgy tarkázza írását, hogy egy csudálhatatlan csudát teremtsen; s ha még ezekhez valóságos nyelvhibákat is aggat: az ilyen nem jó, nem szép író 's épen ezért nem szép, mert erőszakkal akar szép lenni”: Guzmics Izidor levele Kazinczy-nak 1824. nov. 30. (uo. XIX, 238—9). Kölcsey is használta: „Mert íme Cicero maga számtalanszor beszéli: mely szorgalommal és küzdéssel igyekezett ő, Demosthenes erővel és tüzzel teljes beszédét s Isokrates ékességgel rakott *írásmódját* sajátjává tenni” (Kritika 1833.: ÖM. 852).¹

7. 1851-ben (BALLAGI, A legújabb magyar szavak) megjelenik az *írály* szó, a *stílus* és a *stíl* legkomolyabb versenytársa. Ez tartotta magát a legjobban a szavak közötti harcban. 1854-ben Greguss Ágost „Magyar verstan” című

¹ A *tónus* és a *tón*, a *mód*, *manier* és *modor* szavakra mint a *stílus* és *stíl* szó szinonimájára más vonatkozásban egyszer még visszatérek.

munkájában már használja. A Német—Magyar Tudományos Műszótárban (1858.) a német *Stil* szó minden származékának fordításában szerepel az *írály*. Más szótárakban is. CzF. így értelmezi: „Általán írásmód, mely által gondolatunkat czélszerűleg eladni törekszünk. *Felsőbb, közép, alsó nemű írály. Történeti, bölcsészeti írály. Prósaí, költői írály. Tiszti, hivatalos írály.* (Stylus)”. Származékaiként felsorolja az *írálybeli, írályművész, írályoz, írálytan* és *írályzat* („Valamely műben az írály egészben véve”) szót, és a következő szinonimáit ismeri: *nyelvezet, nyelvkézeltés* (de ezt a szótár ellenzi) és bizonyos mértékben a *modor*.

Hogy CzF. szótározza az *írály* szót, ez már elterjedtségére vall, további terjedését pedig valószínűleg az iskolai stilisztikáknak köszönheti. Így NÉVY LÁSZLÓ stilisztikai könyveiben állandóan használja az *írály* szót. SZVORÉNYI JÓZSEF Ékesszólástanának (1876.) „Első rész”-ében ezt találjuk: „Az *írály* (stylus) azon sajátos mód, miszerint gondolatait. . . előadni szokta. Az írályt, a mennyiben az a gondolatok előadásának bizonyos módját jelenti, *írásmód*, vagy *irmodornak* s *előadásnak* is nevezhetni.” JÁDY JÓZSEF Ékesszólástan című tankönyvében (Pápa, 1883.) az „Első rész. Első fejezet” így kezdődik: „Az írály 7. §. Az írály (stylus) és írálytan (stylistica) fogalma. *Stylusnak* nevezték a régiek azon eszközt, mellyel viasszal bevont lapra írtak. Innét átvitt értelemben *írály* = (*stylus*) alatt értjük a *gondolatok- és érzelmeknek szavakba foglalt művészi előadását; írálytan* alatt pedig azon tant, mely bennünket e művészi előadásra megtanít.” A következő pontban pedig felsorolja „Az írály nemei”-t. GÓBI IMRE „Magyar írálytan. A stilisztika első része” (1886.) című tankönyvének bevezetésében ezt találjuk: „Mi az írály? Azt a módot, melyen az író tárgyat felfogja, s a tárgy-ébresztette gondolatokat vagy érzelmeket a nyelv segítségével kifejezi, írásba foglalja, *írálynak* (stilnek) szoktuk nevezni”. GÓBI tankönyvének második javított kiadásában, 1892-ben pedig ugyanezt a szöveget már így találjuk: „Mi az írály? Azt a módot, melyen az író gondolatait vagy érzelmeit a nyelv segítségével kifejezi, írásba foglalja, *írálynak* (stilusnak) szoktuk nevezni.” Szerkesztéstanában (1887.) szintén a *stil* mellett az *írály*-t, a *stilisztika* mellett pedig az *írálytan*-t is használja. — Így nem lehet csodálkozni, hogy Asbóth János „Irodalmi és politikai arcképek” című művében 1876-ban ilyeneket ír: „Soha *írályt* nem láttam, mely ragyogóbb, bővösebb és oly összhangzatos lett volna, mint az övé [Vörösmartyéj]” (4); „*Írálya* bővös, ragyogó” (31); „meg is akasztotta tömörsége az *írály* folyékony-ságát [Kemény Zsigmond]” (75). Asbóth tehát nem használja a *stilus* és *stil* szót. — HALÁSZ GYULA „Édes anyanyelvünk” című könyvében így emlékezik: „Ugy tanultuk az *írálytanban*” (90).

Az *írály* tehát elterjedt, úgy használták, mintha végleg kiszorította volna az idegen szavakat. Bizonyítja ezt VISZOTA GYULA lábjegyzete RÉVAI MIKLÓS megjegyzéseihez: „3. Érdekes adalék az *írály* szó történetéhez” (NyK. XXXV, 197).

Mégis a szó lassan háttérbe szorult, Ady publicisztikájában például már nem találtam rá adatot. Ma már nem használjuk. Kiveszésének okát jelentés-tartalmában látom. A szó világos töve, az *ír* jelentése miatt az *írály*-t csak az írásműre vonatkoztatták, míg az idegen szavak, főleg a német eredetű *stil* mindenféle művészi alkotás kifejező módjára vonatkozhatott.

8. Az *írály* virágzásával egy időben tovább élt a *stilus*, és elterjedt a *stil*. Egyetlen példa Arany Visszatekintés című írásából „Ugyan olvassák kérem, az így fűzött *stilnak* egy legújabb mutatványát a pesti ág. hitv. gymnasium

idei Értesítőjében, s mondják, lehetséges-e ily magyar *stilus* irodalmunk ugynevezett aranykora után?" (ÖM. V, 433). Az idézett stilisztikai tankönyvek is ezt bizonyítják.

A *stíl* szó elterjedésében igen komoly erőként szerepelhetett GREGUSS ÁGOST beszéde 1874-ben „A stylről”, amelyet GOBI Szerkesztéstanában 1887-ben közöltek. Megelevenedett az *írmód*, a *nyelvezet*, tovább élt az *írásmód* és a *modor*, együtt a népszerű *irály*-lyal.

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas években például egyik íróról, Iványi Ödönrről írt újsággúnyos meggyőző nyelvi keresztmetszetet nyújtanak: 1879: „Egy történetnek érdekfeszítő, gyors folyású előadása a *stilusbeli* jártaságon kívül bizonyos művészi érzéket feltételez” (Ellenőr 1879. máj. 15.) | „Kiválólag kitűnik ez az »Elveszett paradicsomban«, mely általában mind compositioban, mind *stylre* karakteristikára nézve leggyengébb” (Bihar 1879. máj. 15.) | „*Írálya* határozott karaktert öltött már és nem a dagályban, hanem a meglepőben” (uo.) | „*Nyelvezete* és *írmódorából* ítélve Iványi kitűnő iskolát követ” (Szabadság 1879. máj. 22.) | „Izlése fejlett, *modora* megnyerő, tud írni, jellemezni és festeni. *Nyelve* ahol kell választékos, de az érdes kifejezésektől se riad vissza, nem szaporítja a szót.” (Bihar 1881. márc. 5.) | „Iványi két év alatt sem vesztegette el idejét, hanem esiszolta írói karakterét, gondosan fejlesztette *styljét*. . . *nyelvezete*. . . Erőtéljes, magvas, nem mesterkél, hanem könnyed, tisztán magyaros *styl*.” (Biharmegyei Lapok 1881. ápr. 17.) | „Mindenesetre *nyelvezete* olyan, mely megérdemli e feltételen dicséretet” (uo.) | „általában győz *irálya* mentén a keresetlenség” (Ellenőr [Kolozsvár] 1883. okt. 2.) | „Elegáns *stíl*, melegség és kedély jellemzik azt, ami tollából kikerül” (Budapesti Hírlap 1883. okt. 4.) | „e *jótollú* aradi hírlapíró” (Koszorú 1883. okt. 28.) | „mennyire nem természetes a *stilus*, amikor valaki lapokon át azon-t és ezen-t használ” (uo.) | „*Stilusa*, tárgya, dolgozási módja különbözik a többiétől” (Budapesti Hírlap 1888. jan. 11.) | „Az *irály* művészeti, a humor zamatos” (Délmagyarországi Közlöny 1888. jan. 17.) | „Sokat beszélnek mai napság realismusról, realiztikus *stílről*” (Alföld 1888. jan. 29.) | „plasztikus, szép *stylusa*” (Szegedi Napló 1889. nov. 24.) | „Iványi *írásmódja* nem az, mit a regényolvasók szép *stylusnak* szoktak nevezni” (Szabadság 1889. nov. 29.) | „Új és úde regény ez, melynek *modorában* nem írtak még nálunk” (uo.) | „Még valamit a *stílről*. A *nyelvezet* világos és erőtéljes” (Alföld 1889. dec. 8.) | „Tárgyszerű mindig, de ott, ahol kell, meg tudja lendíteni a lelket *stilusának* meleg költőiségével és lenge bájaival” (Fővárosi Lapok 1889. dec. 28.) | „elismerték eleven *styljét*” (Pesti Hírlap 1890. jan. 11.) | „Annyira választékos az ő *irálya*” (uo.) | „*Stilusa* is erre mutat” (Magyar Szemle 1890. febr. 2.) | „Ragyogó *stíl*, erős jellemzés és mély kedély egyesültek benne” (Budapesti Hírlap, 1893. okt. 20.).

9. Látjuk tehát, hogy a *stíl* szó a XIX. század végén igen elterjedt, de élt a *stilus* is. A *stilus*-t a latinus műveltség, a *stíl*-t pedig a németes műveltség tartotta fenn, de a *stíl* elterjedésének és virágzásának még más nyelvi oka is van. Már GÁLDI LÁSZLÓ utalt a *stilisztika* szó korai előfordulására a III. nyelvészkongresszuson elhangzott felszólalásában (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet 223), amikor még csak a *stilus* szó élt, vagyis 1793-ban. Amint tudjuk, Kazinczy 'stílus' értelemben is használja. Sőt 1806. augusztus 5-én kelt levelében már előfordul a *stiliszta* szó is: „s nyer e valamit a' beszéd az által, ha az ilyen Grammaticust, *Stylistát* és Poétát fogjuk követni?” (Kaz. Lev. IV, 252). Úgy gondolom, ezek a szavak erősítették a *stíl* elterjedését, mert

tövükben felfedezhették az azonosságot, nem volt többé teljesen idegen a szó, volt mihez kötnie a nyelvérzéknek.

10. Visszatérve tehát kiindulópontunkhoz, BÁNÓCZI és SIMONYI jó érzékkel ajánlották a *stílus* szó használatát. A visszalatinosítás nem volt nehéz, hiszen a *stílus* szó mindig élt nyelvünkben első feltűnése óta. Céloom elsősorban mégsem az, hogy a jelzett irodalomban foglaltakat igazoljam. Inkább arra törekedtem, hogy egy — ebben az esetben két — idegen szónak az életútját bemutassam. Tudniillik véleményem szerint egy-egy idegen szóval kapcsolatban nemcsak az a probléma, hogy a szó miként küzd meg az új nyelv hangrendszérével, és a vele jelölt tárgynak vagy fogalomnak a változásával hogyan változik meg a szó jelentése, hanem az is, hogy milyen más erővel kell még meg harcolnia. Átvehetünk az idegen szó mellett egy időben vagy később egy másik szót is. Lehet, hogy a fogalom jelölésére már egy belső nyelvi forma is kezd kialakulni, vagy régebben bekerült idegen szót használnak. Megindul ellene a tudatos harc, új szókat alkotnak, régieket felhasználnak stb. Az eredmény pedig sokféle lehet: nagyon sokszor az idegen szó kikerül a köznyelvből, alacsonyabb nyelvi rétegekbe jut. De megtörténik az is, hogy az idegen szó hordozza az alapjelentést, a meglévő vagy ellenére alkotott szó a mellékjelentést, vagy egyértelműek lesznek, vagy a magyar szó csak szinonimaként él tovább ebben a viszonylatban stb. Ezekre a kérdésekre, két idegen szó, de elsősorban a *stílus* szó történetével kapcsolatban akartam némi választ kapni és adni. A kép, amelyet megrajzoltam — tudom — vázlatos. Az anyagot magam, egyedül gyűjtöttem, sok mindent nem dolgoztam és nem dolgozhattam fel. Adataimat bármikor ki lehet egészíteni, sőt az is lehetséges, hogy egy-egy XIX. századi író nyelvének teljes feldolgozásával feltevésem lényegesen módosul. Az idegen szavak történetével való foglalkozás szükségességére talán mégis fel tudtam hívni a figyelmet, hiszen ezen keresztül valamit érzékelhetünk a jövevényszóvá válás hosszú útjából is.¹

R. HUTÁS MAGDOLNA

Spanyolhon

A spanyol államnak három neve van nyelvünkben: *Spanyolország*, *Spanyolhon* és *Hispánia*.

1. *Spanyolország*. — Hivatalos megjelölés, a földrajztudományban használatos név. Térképekre csak ezt nyomtatják. Éppen ezért szürke, színtelen, hangulat nélküli megjelölése az Ibériai félsziget nagyobbik államának. Költők számára nem sok érdekességet nyújt. Időmértékes sorozatba nehezen illik. Jambusnak, trocheusnak roszsz. Lehetne anapesztus, de a szóeleji hangtorlódás lefékezi a rövid szótagot. Az újabban tudatosná vált kevert ritmusban (vö.: HORVÁTH JÁNOS, *Vitás verstani kérdések*. 1955.; KOMLÓS ALADÁR: *Irtört.* 1957: 176), időmérték és hangsúly békés együttélésében használható.

¹ Bizonyos fokig összevethető ezzel: „A *búcsú* és *szabad* szók egymásra vonatkoztatásának lehetősége, a jövevényszóvá létele és a szókiveszés némely indítékainak és mozzanatainak érintése” (MNY. LII, 268–9). — P. D.

Ütemes versben éppen egy négyszótagos egységnek felel meg, de két részre is tördelhető (pl. „Szép vagy *Spanyol* | *ország*”). Az Akadémia készülő Nagyszótárának eddigi gyűjtése szerint első adata 1763-ból való. Gvadányi alexandrinusaiba kitűnően belesimul: „*Spányiol* | *Országból* | jött ruhámnak neme” (Falusi nótárius. 1790. 109). Ugyanezt mondhatjuk a többi *-ország* utótaggal alkotott földrajzi nevekről: *Magyarország* általában nem költői szó, bár kitűnően anapesztikus lejtésű, és különben is a költő — megfelelő szövegben — minden szót költőivé varázsolhat.¹ De lényegileg közömbös megjelölés a *Németország*, az *Olaszország*, a *Svédország*, a *Finnország* is. A szótípus formailag közömbös, de Petőfi megtölti érzelmes, lelkes politikai tartalommal: „Azt akarják, hogy *Magyarország* | Inkább kofa, mint hős legyen.” (Megint beszélünk. 1848.); „Német zászló, az a feketesárga, | Avval mentek szegény *Olaszországra* ! | ... | *Olaszország* minket soha nem bántott...” (Hány hét a világ? 1848.).

A modern szabadvers könnyen befogadja kötetlen ritmusába és a prózához közelebb álló szókészletébe az országnevek mindenféle fajtáját. Somlyó György Aragon-fordításában (Befejezetlen regény: Nagyvilág 1957: 1334) latinos és közömbösen magyaros országneveket váltakoztat: „Mert ereimben hordom én *Itáliát* | És nevemben *Spanyolország* szőleit...”.

A ma már elavult *Horváth-* és *Tótország*, mint *Magyarország* „társországai”: szintén hangulattalan szavak voltak. A *Gácsország* azonban, mint *Galicía* régi magyar megfelelője, megőrzött valami archaikus patinát, történelmi levegőt. CzF. még mint élő szót regisztrálja, de Kriza egyik népdalában (Vadr. 1862. 19) a latinos név szerepel: „Jere ki *Galicziába*”. Említsük meg, hogy PÁRIZ PÁPAI (1708.) a latinos országneveket vagy egy másik latinos névvel (*Britannia* = Nagy *Anglia*) vagy *-ország* utótaggal magyarítja: *Gallia* = *Franciaország*, *Germania* = *Németország*, *Hispania* = *Spanyolország*, *Italia* = *Olaszország* stb. Vannak esetek, amikor a latinos országnév a közhasználatú: *Dánia*, *Norvégia*, *Skócia*,² *Brazília*, *Ecuador*, *Panama*, *Mexikó* stb. — és az *-ország* szóval kombinált összetétel ritka és szinte választékos: *Dánország*, *Norvégország*, *Skótország* vagy nem is lehetséges: **Brazílország* (?). *Svájc* lehet *Helvécia*, de *Svájcország*, *Helvétország* tudtommal nem használatos. Az *United States of America* külön magyar nevet nem is kapott soha, csak fordítást (*Amerikai Egyesült Államok*, *Egyesült Államok*). Az angol névből keletkezett betűszót (*USA* = *ú-esz-a*, helyesen: *jú-esz-a*) újabban szokták magyarosan ejteni (*usa*), némi pejoratív szándékkal is.

2. *Spanyolhon*. — A *-hon* utótaggal képzett országnevek a XVIII. század elején ismeretlenek (PP. 1708.). A *Spanyolhon* típusú szavak hangulati története négy korszakra osztható. A múlt század első felében a *hon* főnevesült határozószó, mint a régiségből fölelevenített nyelvújítási alkotás (1784: SzófSz.) szélteben elterjedt. A Mondolat indexre tette a *hon*-t, de Vörösmarty és Kossuth védelmükbe vették az *Angolhon*, *Némethon* stb. szavakat (NyŰSz.). A készülő Nagyszótárnak 1831-től 1885-ig van adata a *Magyarhon*-ra, versből is. Széchenyi is, Kossuth is leírta. Szigligeti prózában használja. Petőfi versben (1848.): „Állani fog, állani fog *Magyarhon*” (A székelyekhez). Az ötvenes évek egyik nagyszerű színdarabja volt Szentpéteri Zsigmond műve, a „Tündérlak

¹ 1930 körül egy operettben szerepelt ez az érzelmes dalszöveg: „Szép vagy, gyönyörű vagy *Magyarország*”. Itt a *Magyarhon* vagy a *Hungária* nem lett volna helyén.

² A *Svécia* (Svédország) ma már kihalt szónak számít. A készülő Nagyszótár gyűjteményében 1790 és 1882 közötti dátumokkal szerepel.

Magyarhonban”. Vörösmarty a tündérek országát is *hon*-nak nevezi (CzF.): „Dal, minőt a lélek hall magában, | Éjein, ha boldog álma eljő, | S a nem ismert tündérhon öléből | Legrejtettebb vágya visszahangzik.” Arany Hamlet-fordításában (1867.) alkalmazza ezt az országnév-típust: „Most végezve tisztem, | *Frankhonba* szállnak vágyaim.” (RADÓ ANTAL hivatkozik erre az adatra a megtámadott *Némethon* „helyességének” igazolására: Nyr. XXV, 279).

Ma már nehéz megállapítani, hogy milyen hangulata volt ennek az összetétel-típusnak. Annyira általánossá lett, hogy nyilván nem érzett rajta sem újítottság, sem pátozs, sem leértékelés. CzF. a *Magyarhon* elnevezést józan és érzelmekre nem utaló szónak definiálja: 'polgári állam, mely magyarokat foglal magában'. Emellett regisztrálja CzF. a két *Magyarhon* kifejezést is, 'Magyarország és Erdély' jelentéssel. A *Spanyolhon* a készülő Nagyszótár adatai között 1841-től 1875-ig szerepel: Győry János Don Quijote-fordításában (1875.), Nagy Ignácánál (1841.) stb.

A második korszakban, a XIX. század alkonyán (pontos időhatárokat persze nem lehet adni) elavulttá lett ez az összetétel-típus. Az *Angolhon*, *Brithon*, *Frankhon*, *Lengyelhon*, *Némethon*, *Olaszhon*, *Spanyolhon* évtizedekig számúve volt prózából, költészetből egyaránt. Haladó költő, kényes stilszta nem írta le. A huszadik századelő olvasói már kellemetlenül archaikusnak, sőt kissé komikusnak is érezték. Csak régi szövegekben volt elviselhető, azzal az enyhítő, többé-kevésbé tudatos reflexióval, hogy a nyelvi egyidejűségben, azaz szinkroniában diakronikus távlatra utal. A *Magyarhon* fűzfapoéták szavává deklasszálódott.

Ennek a szóhangulati lecsuszamlásnak reakciója következett el a fiatal Babitsnál, akinek pályakezdése (1902.) sajtóságsos vegyülete a „l'art pour l'art” költői bűvészkedésnek és az „új eszmé”-nek (pl. a bűnkultusznak: Óda a bűnhöz). A múlt követ óhajtja csiszolni (Himnusz Iriszhez), de ugyanakkor „soha nem hallott verseket” akar dalolni „erős, fiatal füleknek”. Nyilván ilyenek gondolta negyedik versét, a „Messze ... messze” címűt, amelyben précieux stílus-forradalmárként szenvedéssel és finomkodó szókereséssel fölkapja a *Spanyolhon* típusú országneveket: „*Spanyolhon*. Tarka hímű rét. | Tört árnyat nyújt a minaré. | Bús donna barna balkonon | Mereng a bíbor alkonyon.” A *Spanyolország* stílustalan lett volna a paraszti rét-tel rimelő minaré és a bús donna környezetében. (Vö. ZOLNAI, Nyelv és stílus 275.) Babits tudatosan archaizál, és kihalássza a közelmúlt sutba dobott szavai közül a *Spanyolhon*-t, amely pátozsot kap és hangulatot ad a szövegnek. A költemény azután ennek a szótípusnak pilléreire épül tovább. Közlöm a versszakok első sorait: „*Olaszhon*. Gündör fellegek...”; „*Göröghon*. Szirtek, régi rom...”. A következő versben megtartja Babits a *Svájc* országnevet. A *Helvécia* már sok lett volna az ódonság-keresésből: „*Svájc*. Zerge, bércek, rémület...”. Azután megint visszakanyarodik a *-hon* utótagos összetételekhez a költő: „*Némethon*. Város, régi ház...”; „*Frankhon*. Vidám, könnyelmű nép...”; „*Angolhon*. Hidak és ködök...”; „*Svédhon*. Csipkézve hull a fjord...”. — Semmisem véletlen a stílusban. Babits egy nyelvi képződmény variációira fűzte a költeményt. Emeli a nyelvi képlet sűrített hatását, hogy mindenütt kihagyásos, egy szóból álló, nominalis mondatokban szerepel, amint erre T. LOVAS RÓZSA már rámutatott a III. nyelvészkongresszuson (vö. Általános nyelvészet stb. 273). Ez a sorozatosság is növeli az 1902-ben már nem tetsző szónak életre keltett kifejező erejét, kellemes, messzítáj-festő jellegét. A szóvarázst ezúttal éppen a tetszhalott szónak visszavarázsolása adja. Babits

játszik a szóval. De a *Spanyolhon* hangulati történetének következő szakaszában véresen komolyra fordul a szó asszociációs háttere.

A spanyolországi polgárháború következtében, harmincnyégy évvel Babits esztéta *Spanyolhon*-a után, a *Spanyolhon* — más előjellel — ismét possible lett a költészetben. Ennek politikai okai vannak. A spanyol polgárháború (1936—1937.) ráirányította a baloldal szimpátiáit a spanyol *hazafi*-akra: ez az utóbbi, évtizedekig üresen kongó szó (*Hazafy* Verai János!) kezdte fölvenni a 'kommunista ellenálló', az 'illegális mártirja' jelentését és pátosát. Hasonlóképpen lett a Babitsnál még kényeskedő *Spanyolhon* a spanyol forradalmárok országának harcos, szimbolikus megjelölése József Attilánál, aki Március című versében (1936.) tudatosan és pártos hangulattal használja ezt a köznyelvben elavult szót: „Dúl a banda *Spanyolhonba* | és fosztogat.” (A szó használatáról a szinkrónia és diakrónia szempontjából, vö. a III. nyelvész-kongresszuson tett megjegyzéseimet: Általános nyelvészet stb. 187.) Lányi Sarolta József Attila nyomába lép (Ibarruri asszony hatvanéves: Irod. Újs. 1955. dec. 10.): „A lángolásnak szenvedélye | Forralta lelkedet: | *Spanyolhonodnak* bánata, | Néped keserve, kinja.”

A *Spanyolhon* hangulati értékhullámozása a XIX. század eleje óta hol emelkedő, hol süllyedő, majd ismét emelkedő tendenciát mutat. A Babits és másfelől József Attila és Lányi Sarolta *Spanyolhon*-a esztétikailag és világnézetiileg nem azonos szavak.

A *Spanyolhon* az irodalmi és politikai baloldal szava lett, és szinte átítatódott harci jelszóvá. Annyira, hogy mikor Federico García Lorca válogatott költeményeit ANDRÁS LÁSZLÓ és TOLNAI GÁBOR kiadták (Toreádorsírató. 1957. 233), a fordító ezzel az immár hagyománnyá lett szóval hősiesítette a magyar szöveget: „Oh, *Spanyolhon* fehér fala! | Oh, bánat fekete bikája!”

3. Hispánia. — A spanyolok országnevének patetikus hulláma tetőpontját éri el Radnóti Miklós verseiben. 1937-ben írta „Hispánia, Hispánia” című költeményét, mindjárt a címben jelezve, hogy milyen fontosságot tulajdonít ennek a magyarosan ejtett idegen szónak. A névszó szinte mondatká elevenül, a földrajzi megjelölés indulatszóvá torlad, mint valami rémületes riadó. A hatstrófás vers nem más, mint a *Hispánia* értelmezése... A költő Párizsban háborog „a hirtől mocskos alkonyon”, Spanyolországot siratja: „csupán véres folyóid futnak | tajtékosan, *Hispánia!*” — Úgyanebből az évből való, az eseményekkel szimultán, lázas hat sor, amely „Federico García Lorca” címmel sírföliarszerű verssé tömörül: „Mert szeretett *Hispánia* | s versed mondták a szeretők, — | ... | Költő voltál, — megöltek *ők*” (= Franco hívei. Aláhúzva Radnóti szövegében.) — A Csütörtök című vers (1939.) ugyanebben a gondolatkörben, a világon szétszórt és elpusztult barátokról szólva, visszatérő motívumként prezentálja az archaizálva-választékos spanyol országnevet: „Költő volt és *Hispániába* ment...”. — Kevésbé hangosan szól, mert a hosszú, epikus-borongó hexameter szétterülő hullámaiba simul egy szláv és egy latinos országnév között, az „À la recherche...” című vers Hispániája: „Verssorok usztak | lámpák fénye körül, ragyogó zöld | jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján és | éltek a holtak... | ... verseket írtak a rég elesettek, | szívükön Ukrajna, *Hispánia*, Flandria földje.”

A *Hispánia* név mindenképpen izgalomban tartja a költőt. Naplójában — magánhasználatra is — *Hispániá*-t írt (özv. Radnóti Miklósné szíves közlése). Az inspiráció ugyanaz itt, mint — a *Spanyolhon* esetében — József Attila és Lányi Sarolta versében. De Radnóti nem a *Spanyolhon*-t választotta.

Nyilván jobban kielégítette a régi római gyarmat latin neve, a *Hispania*,¹ amelynek klasszikus formájába némi magyaros népiesség vegyül, míg a magyar *Spanyolhon* archaikusan hat a modern tartalom beáramlása ellenére is.

Spanyolország, Spanyolhon, Hispania: három színjátszó szinoníma. Analóg párhuzamok nyelvünkben: *Olaszország—Olaszhon—Itália; Angolország—Britannia—Brittország—Angolhon—Brithon—Anglia—Egyesült Királyság*,² *Németország—Némethon—Germánia; Lengyelország—Lengyelhon—Polónia; Skótország—Skóthon—Skócia*; stb.

Nyelvünk stílus-érzékenységének és kifejezésbeli gazdagságának egyik jelentős tényezője és tünete az országnevek variálhatósága. A variációk pedig történelmi, politikai stílusalakító okokra vezethetők vissza, és az okok összefüggnek egymással. A variánsok lokalizálhatók korszakokba, egyéni nyelvekbe is.

Petőfi az irónia nyelvteremtő erejével megalkotja az exotikus *Okatootája* fiktív nevet, a feudális, maradi Magyarország jellemzésére. Ady az elavult *Magyarhon*-t messze elkerülve, de mégis a múlt szókészletébe visszanyúlva — talán Széchenyire is emlékezve — dacos fölindultsággal *Hunniá*-nak nevezi Magyarországot.

ZOLNAI BÉLA

Mutatvány a készülő Petőfi-szótárból

I. Általános megjegyzések

I. Nagy nemzeti költőnk nyelvének szótárba foglalása nem új gondolat; közel 80 éve, 1889-ben ezt írta FARNOS DEZSŐ, a Melzl Hugó ösztönzésére megindult Petőfiana című évkönyv szerkesztője: „A Petőfiana főcélja magasabb kritikai-irodalmi feladatok megoldásának csupán a könnyítése, milyenek p. o. és pedig mindenek előtt: Petőfi összes irodalmi működéséhez pontos *C h r o n o l o g i a*; teljes *I n d e x P e t ő f i a n u s*, a költő nyelvezetének, valamint velős mondásainak stb. kimerítő *s z ó t á r a*” (Petőfiana. I. 1888—9. 2).

Melzl körének buzdítása sokáig eredménytelen maradt; húsz évvel később azonban TOLNAI VILMOS, az Akadémiai Nagyszótár akkori szerkesztője, közzétette „Petőfi és a nyelvújítás” című tanulmányát (Petőfi-Almanach. Budapest, 1909. 215—71), amely már kis szójegyzéket is tartalmazott: ebben TOLNAI a HAVAS-féle kiadásból kijegyzett ugyan egyes Petőfi-adatokat, de ezeket szöveggörnyezet és a helyesírási sajtóságok figyelembevétele nélkül idézte (vö. *rabszolganép*: i. m. 255), viszont érdeme, hogy összevetette adatait a nyelvújítás történetére vonatkozó forrásművekkel, elsősorban a NyÚSz.-ral. Sajnos TOLNAI cikke és szójegyzéke inkább mutatvány jellegű volt: számos nyelvújítási szót egészen mellőzött (hiányzik pl. a *merény*: l. alább), s az említettekkel kapcsolatban sem törekedett kimerítő adatközlésre.

Figyelembe véve e tudománytörténeti előzményeket, valamint írói szótárainknak újabban is sokszor emlegetett, de konkrét megoldásig nem

¹ A klasszikus *Hispania* (FINÁLY) megvan ϵ magyarországi latinságban is (BARTAL). A spanyol nyelvből hiányzik, helyette *España* az ország neve. Ellenben szerepel a szó-nak tudós formája a következő alakokban: *hispanismo, hispano* ('español'), *hispanófilo*.

² A németben ennek a hét névnek csupán három megfelelője van: *England, Britannien, das vereinigete Königjum* (HALÁSZ ELŐD).

jutott ügyét,¹ az MTA Nyelvtudományi Bizottsága 1955. november 15-én Gáldi László előterjesztésére határozta el első lexikális teljességre törekvő írói szótárunknak, a Petőfi-szótárnak mielőbbi kiadását. Tekintettel arra, hogy az Akadémiai Nagyszótár régebbi Petőfi-gyűjtése rendkívül hiányos volt, tehát semmiképp sem méltó Petőfi jelentőségéhez irodalmi nyelvünk fejlődésében (vö. PAIS: I. OK. IV, 464), a Petőfi-szótár adatgyűjtési munkálataira a Nyelvtudományi Intézet Nagyszótári Osztálya vállalkozott, mégpedig úgy, hogy mindegyik gyűjtött adatból két példány készül: egy a Nagyszótár és egy a Petőfi-szótár számára.

2. Az említett döntés alapján a gyűjtési munkálatok 1956 januárjában indultak meg; forrásul a VARJAS BÉLA, VARJAS BÉLÁNÉ és KISS JÓZSEF szerkesztésében 1951. óta megjelenő új akadémiai kiadást választottuk (e kiadás jellemző sajtóságairól s értékéről vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: I. OK. III, 182—202). Természetesen mindenekelőtt a költő verses művei kerültek feldolgozásra: az első 3 kötet több mint 1000 lapnyi szövegéből eddig 370 lap. Ezenkívül kisebb gyűjtést végeztünk a IV. kötetből is, tehát az új Petőfi-kiadás eddig megjelent 6 kötetének körülbelül 1/5 részét már feldolgoztuk. Mintegy 400 lapról kerekén 63 000 adatot gyűjtöttünk (ezek közül 12 500 adatot stenciles sokszorosítással, a többit gépirással), ami azt jelenti, hogy egy lap Petőfi-szöveg átlagosan 160 szótári adatot eredményezett. Ez az eredetileg tervbevetett oldalankénti adatszámnál (50, később 80) jóval több, viszont természetesen gyűjtésünk megbízhatóságának éppen ez az alapja. Megemlítendő az is, hogy egész eddigi gyűjtésünket máris szoros betűrendbe sorozva tartjuk, tehát könnyen hozzáférhető nemcsak munkaközösségünk, hanem a Petőfi nyelve iránt érdeklődő kutatók számára is.

3. A Petőfi-szótár gyűjtésére vonatkozó általános elveket első ízben 1956. március 21-én tárgyalta a Nyelvtudományi Bizottság; az akkor kialakult szempontok szerint a Nagyszótár munkaközössége kidolgozott — a z e d d i g i g y ű j t é s a l a p j á n — néhány mintacím-szót abban a reményben, hogy e szócikkek ismeretében körültekintőbb módon lehet majd dönteni mind a gyűjtés további menetéről, mind pedig a szótár megszerkesztéséről és kiadásáról. A mintacím-szavak megtárgyalására — szerencsés véletlen folytán — 1957. szeptember 24-én, vagyis egy olyan időpontban került sor, amikor már a Nagyszótári Osztálynak rendelkezésére állt nemcsak a Német Demokratikus Köztársaságban készülő Goethe-szótárak néhány szemelvénye (Wörterbuch zu Goethes Götz von Berlichingen. Probedruck. Berlin, é. n.; Wörterbuch zu Goethes Werther. Probedruck. Berlin, é. n.), hanem a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében szerkesztett Puskin-szótár I. kötete is (Словарь языка ПУШКИНА. Т. I. Москва, 1956.). A továbbiakban tehát mintaszócikkeink egyes részleteinek szerkesztési elveivel kapcsolatban összehasonlításul már hivatkozni lehet a Puskin-szótár szerkesztési elveire és gyakorlatára is.

¹ Vö. azonban: BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása. Szeged, 1957. (mutatvánnyal a készülő Juhász Gyula-szótárból). — Utólag, e cikk levonatának javítása közben értesültem arról, hogy az Értelmező Szótár számára készülő gyűjtésekkel párhuzamosan 1949-ben Szabó Dénes a Nyelvtudományi Intézetben már megindította Petőfi költői műveinek „rotázását”, a megszerkesztendő Petőfi-szótár céljaira. Szabó Dénest erre a vállalkozásra különösen a Bolgár Akadémia Botev-szótárának terve ösztönözte.

4. A címszó. — A címszók megállapítása általában nem okoz nehézséget, hiszen a Petőfi használta szók alapalakja (a névszók alanyesete, az igék jelen idő egyes szám 3. személye) aránylag ritkán tér el a mai irodalmi nyelvben szokásos alaktól. Ha mégis eltér, a Petőfi használta változatot a címszóként vett mai köznyelvi és irodalmi alak után, ettől eltérő szedéssel (kisebb félkövér betűtípussal) közöljük. Gyakran problematikus azonban egyrészt a nyelvjárási színezetű szók megoldása (vö. *belesajtol* ~ *belesutul*), másrészt pedig azon főnevek címszavazása, amelyek Petőfinél például csak többes számban fordulnak elő (vö. *lángszó*; egyelőre csak a többes *lángszavak* alakra van adatunk). Ami a tájnyelvi színezetű szókat illeti, ezeket csak akkor normalizáljuk, ha minden kétséget kizáróan azonosíthatók köznyelvi szóval. A ténylegesen használt *lángszavak*-ból kikövetkeztettük ugyan a *lángszó* címszót, de csillaggal láttuk el, ami azt jelzi, hogy Petőfi aktív szókincsében az egyes számú alak nem mutatható ki.

A címszók számáról még korai lenne nyilatkozni; eddigi, több mint 90%-ban lírai gyűjtésünk körülbelül 4500 címszót eredményezett, de előre látható, hogy az erősen stilizált nyelvű Coriolanus-fordítás teljes feldolgozásából, s főleg a prózai írásokból még nagyon sok új címszót nyerünk. Mivel a Nagyszótár gyakorlatának megfelelően külön címszónak tekintjük például az igék melléknévi igenevét, a melléknévek határozói alakját stb., általában a címszóanyag jelentős gyarapodása várható; mindazonáltal a teljes szám aligha lesz több 20—25 000-nél. Ebbe a számba beleszámítjuk a Petőfi műveiben előforduló tulajdonneveket (személy- és helyneveket) is, amelyeket — a csupán közszókra szorító Puskin-szótártól eltérően — szintén feldolgozunk, hiszen Petőfi olykor átvitt jelentésű tulajdonnév-használatára vetnek világot.

5. A szófaji minősítés. — A félkövéren szedett címszót mindenkor szófaji minősítés követi; ennek különösen az olyan esetekben van nagy jelentősége, mint *puszta* mn. és *puszta* fn. Ezeket egyelőre indexszel megkülönböztetett két külön címszónak tekintjük, bár a jelentésfejlődést és a szófaji alakulást plasztikusabban mutatná, s a történelmi előzményeknek is jobban megfelelne a következő elrendezés: I. mn.; II. fn. Főnevesített melléknévek esetében a Puskin-szótár is hasonlóképpen járt el, bár kétségtelen, hogy például a *больной* 'beteg' esetében szorosabb az összefüggés mn. és fn. közt, mint a két *puszta* esetében.

6. A nyelvtani szerelés. — Az EtSz.-hoz és az ÉSz. mutatóványaihoz hasonlóan a Petőfi-szótárban is a címszót, illetőleg a szófaji minősítést a címszót adó szó nyelvtani szerelése követi. Ennek itt az a sajátossága, hogy semmiféle rendszerű teljességre nem törekedhet, hiszen csakis azokra az alakokra épül, amelyek költőnknél előfordulnak. Ami a névszókat illeti, az *arszlán* után így is megadhattuk — utalva a leőhelyre — az *arszlánok* többest, *oroszlán* esetében pedig már teljesebb ragozási táblázatot nyújtanak szövegeink: *oroszlánt*, *oroszlánok*, *oroszlánit* (sajnos a birtokragos *oroszlánja* alakra eddig nem akadt példa). Érdekes paradigmával szolgál a *hull* ige is: megtudjuk belőle, hogy a jelen idő 2. személye Petőfinél *hullasz* és nem *hullsz*, hogy a *hullnak* és *hullanak*, valamint a *hullott* és *hullt* mintegy „aequo loco” áll egymás mellett, s hogy a *hullottak* alakon kívül — nyilván ritmikai és stilisztikai okokból — 2 adatunk van a *hulltanak* változatra is. E paradigmák idővel szintén tovább bővülnek majd; nincs azonban szándékunkban oly részletes ragozási táblázatok közlése, aminőket a Puskin-szótárban látunk.

Főleg azokra az alakokra szeretnők felhívni a figyelmet, ahol valami ingadozás lehetséges; ami a kivesző igealakokat illeti, az elbeszélő múlt és más ritkább formák regisztrálását (vö. SOLTÉSZ KATALIN: MNY. LIII, 127—38) egyik fontos feladatunknak tekintjük.

7. A jelentések tagolása. — Amennyire lehetséges, igyekszünk a szavak jelentéstartalmát magukból a szövegidezetekből kifejteni, mégpedig minden esetben — ahol ez szükségesnek látszik — nem csupán egy-egy kiragadott részletnek, hanem a mű egészének figyelembevételével. Természetesen lehetséges, hogy az ÉSz. megjelenése után a jelentések tagolását itt-ott módosítjuk, de persze mindig csak abban a mértékben, amennyire ezt idézetanyagunk megengedi. Egyes részletekben az ÉSz.-nál, sőt a készülő Nagyszótárnál is messzebb megyünk a stilisztikai sajátságok értékelése terén. Az *amidőn* cikk **b)** szakaszában például felhívjuk a figyelmet egy olyan retorikai jellegű hármas tagolásra, amely a kérdéses szónak kissé patetikus hangulatához nagyon illik, sőt azt részben meg is magyarázza. Más alkalommal inkább a logikai tagolást mélyítjük el: a *hull* szócikkben kiemeljük, hogy egyáltalában mi *h u l l h a t* Petőfinél (érdekes, hogy a *hull a hó* szószervezetre eddig egyetlen példánk sincs). Konkrét és átvitt jelentések széles skálájára utal *oroszlán* cikkünk, a *pusztá* mn.-nek szentelt cikkből pedig kiderül, mily gyakori Petőfinél a *pusztá sír* szókapcsolat, mint a saját halálára vonatkozó gyötrő sejtések egyik eleme. Itt említjük meg azt is, hogy mindennemű állandó szókapcsolatot (tehát szólást, közmondást is) igyekszünk megkülönböztető tipografizálással a megfelelő jelentéshez csatolni.

8. Az értelmezés. — Mint a Puskin-szótár szerzői, rendszerint rövid, plasztikus értelmezésekre törekszünk, mégpedig olyanokra, amelyek lehetőleg igen közel kerülnek a szónak a költő aktív nyelvhasználatából valóban ki-mutatatható jelentéséhez. Ideális célunk az, hogy a szótár a Petőfi használta lexikális és szemantikai eszközöknek lehetőleg teljes foglalata legyen. Az értelmezések magyar nyelvűek; német vagy latin értelmezéshez csak egészen kivételes esetekben kívánunk folyamodni (vö. *merény*, ahol közöljük Helmecezynek egykorú 'Wagstüek' értelmezését). Az ÉSz. megjelenése után természetesen készek vagyunk arra, hogy — ahol ennek szüksége mutatkozik — egyes ideiglenes értelmezéseket tovább finomítsunk. Stilisztikai minősítéseket csak teljesen világos esetekben alkalmazunk (vö. *merény*).

9. A példanya g. — Jelentéstagolás és értelmezés persze csupán keretül szolgál a példaanyag bemutatásához. Szeretnénk minél több jellegzetes, szép idézettel igazolni Petőfi nyelvi gazdagságát; emellett azonban természetesen szigorúan ragaszkodunk mind az időrendhez, mind a gyors visszakereshetőséghez. A közölt évszámok segítségével mindegyik idézetet könnyű e tragikusán rövid költői pálya egy-egy szakaszához kötni; az ék alakú zárójelbe tett idézetrészek a felhasznált kiadás jegyzeteiben található fontosabb szövegváltozatokra utalnak. — Szükségesnek tartjuk a verscímek közlését is, hogy az idézett stilisztikai jellegét az olvasó annál jobban meghatározhassa. Azonos jelentésű szóhasználat esetében (vö. *mikéntha*) olykor nem soroljuk fel az összes példákat, hanem csak további lelőhelyeket közlünk.

Általában örömmel állapíthatjuk meg, hogy szócikkeink, éppen példaanyagunk révén, a nem-nyelvész olvasó számára is sokkal egyszerűbbek, közérthetőbbek, mint például a Puskin-szótár cikkei, melyekkel kapcsolatban a sok rövidítés és a rengeteg utalószám külön függelékben közölt mutató

kiadását tette szükségessé. Számos esetben fontosnak tartjuk a Petőfi műfordításából merített idézetek teljesebb megértése céljából zárójelben közölni az idézetnek megfelelő eredeti szöveget is; ha szükséges — például Coriolanus esetében — figyelembe vesszük nemcsak az eredetit, hanem a közvetítőül szolgáló német fordítást is. Hogy például „A koros hölgy” fordításának számos szavánál a forrásokra való utalás nélkülözhetetlen, azt — remélem — e regényfordításról írt cikkemmel (MNY. LII, 456—65) eléggé bebizonyítottam.

10. A m a g y a r á z ó j e g y z e t. — Újszerű kísérlet Petőfi ritkább, különösen pedig nyelvújítási szavaival kapcsolatban a szócikkhez rövid magyar-
rázó jegyzet csatolása. Ennek csíráját megtaláljuk már TOLNAI-nál (Petőfi-Almanach 221), valamint legújabban a Puskin-szótárban is, de az utóbbi esetben csupán jövevényszóknál s mintegy az értelmezésbe olvasztva (vö. *Ассамблея, ассамблея* stb.).

Ezeket a magyar-
rázó jegyzeteket egyelőre — főleg a Nagyszótár adatai alapján — magam dolgoztam ki, mihelyt azonban a tulajdonképpeni szerkesztés megindul, további tervem kifejezetten e jegyzetek kidolgozása végett személyes olvasmányélményeim kibővítése is. Jól tudom, hogy a jegyzetekben még sok a kísérletszerű elem, de tudom azt is, hogy végeredményben ezen a nyomon eljutunk Petőfi szókészletének kialakulásához, tehát voltaképpen nyelvészeti és stílustörténetileg alátámasztott adalékokat nyújtunk a további kutatás számára. Szótárunkat kissé ezzel tesszük Petőfi-enciklopédiává, s egyben talán némi haladást jelent ez az eddigi szöfejtésekben meglehetősen elhanyagolt neologizmusaink és összetett szavaink kutatása tekintetében is.

11. A mintaszócikkek első megfogalmazásában a nagyszótári munkaközösség következő tagjai vettek részt: BABITS ISTVÁN (hull, pusztá), BERENCSI ISTVÁNNÉ (ér¹⁻², ér³), HARTAY SÁNDOR (arszlán, oroszslán) és PÁRVY KORNÉLIA (csalogány, csattogány). A többi szócikket az osztály vezetője dolgozta ki, s ugyancsak ő alakította ki az egyes szócikkek végleges formáját. Ebben a munkában P. BALÁZS JÁNOS, J. SOLTÉSZ KATALIN és WACHA IMRE, a Nagyszótári Osztály tudományos munkatársai támogatták; az utóbbi egyszersmind az adatok ellenőrzéséről is gondoskodott.

12. A Petőfi-szótár perspektivikus tervéről egyelőre csak annyit, hogy — kellő anyagi támogatás reményében — a Nagyszótári Osztály 1960. végére tervezi a gyűjtési munkálatok befejezését. Ezután a szerkesztési munkálatok haladéktalanul megindulnak; a szerkesztés 2. évétől megkezdődik a kézirat lektoráltatása is. A szótár megjelenése 1965. körül várható, valószínűleg 4 kötetben. Mindegyik kötet körülbelül 5000 címszót tartalmazhat, tehát valamivel többet, mint a Puskin-szótár I. kötete (806 lap, 4568 szó).

II. Mintaszócikkek

amidőn ksz

Amikor, midőn. — 1844: *amidőn* megindult szekerem, S elgondolám, hogy végkép elhagyom: Elkezde fájni a szivem nagyon. (Kerényi Fr.-hez. I : 97) | *Amidőn* megfogta kilincset A kocsmái ajtónak: Ketyegett hő szíve erősen Űdv-kéjek

gyönyörétől. (HK. I : 135) | *Amidőn* a vitéz Csepű Palkó . . . Látá, hogy komolyabb kezd lenni A dolog fordúlatá: Fejenagnál terme serényen, (i. m. I : 142) | azt már képzelni lehetlen, Hogy mekkora lett dühödése, *Amidőn* a béke barátja Tudtára adá férjének csinját. (i. m. I : 146) | *Amidőn* a kevés szavú

bíró.... S az amazontermészetű Márta Elértének a csatahelyre: Iszonyú vala a látvány látása, Amelyet láttak. (i. h.).

a) [Időhatározósó vagy időre vonatkozó mondatrész után.]

Jelen. *Most*, ~. — 1848: Ezér évig azért tartott volna meg [az Isten], Hogy most, *amidőn* már elértük a révet, Az utósó habok eltemessenek? (A magyarok istene. 3: 53).

Jövő. *Majd*, ~. — 1838: Majd, *amidőn* <midőn> a sors keze minket messzire széleszt Egymástól, midőn itt nem lelt örömköbe főrödvé <fürödvé> Lészünk szűlőink <a Szüleink> hajlékában, midőn ekkép Szólhat már ajkunk: ti komor gondok, nem adunk most Helyt főnkben néktek.... s a k k o r Még egyszer gondoljunk itten lelt örömkre. (Búcsúzás. 3: 244).

Az az órá, ~. — 1843: Istenem, be várva várom Azt az órá, *amidőn*, Kit nekem rendelt a végzet, A leány ölembe jön. (Az én mátkám. 1: 39).

Ez idő, ~. — 1846: Oh ez idő elfog jöni, *Amidőn* majd szerelmeknek S barátságomnak felhői Rózsaszínben tündökölnék; (Mint felhők 2: 53).

b) [Főmondatban levő, állapotra v. kijelentésre utaló *igy* után.] — 1844: Igy állt a világ, *Amidőn* a szentegyházi fogoly Elereszté a kötelet, S ekképen szóla magában: „Lenn volnék...” (HK. 1: 135)! „Keljen már kend fel, Péter! hallja kend!” Igy szólt az úr, *amidőn* odament, (Legenda. 1: 169).

A HK.-ban való gyakoriságából arra lehet következtetni, hogy az *amidőn* ksz a rokonértelmű *mikor* és *midőn* határozószóknál ritkább és választékosabb volt. 1838-ban jellegzetesen retorikus, hármas ismétlésben szerepel. A fenti 11 példával szemben *midőn* eddigi gyűjtésünkben 61-szer, *mikor* 50-szer, *amikor* 2-szer fordul elő.

arszlán fn *arszlánok* (1: 270)

Keresett eleganciával öltözködő gallér, divathős, dandy. — 1844: Ha kalapomnak szőre volna, És jobbra-balra <jobbra, balra> nem konyulna: Én volnék a derék legény! *Arszlán*nak is beilleném. — [Az utolsó sor még négyszer fordul elő refréknént ugyanitt; a vers utolsó szakasza:] Ha majd e ha, ha, ha, ha meg ha Elpusztul tőlem a pokolba: Én leszek a derék legény, Mindjárt *arszlán*nak illem én. (Ha. 1: 156) | 1845: S azt kell még látni, hogyha szép időben Sétára kél a tarkabarka nőnem; Mi

szépek ök, mi szépek, teringette, Elől kifésteve <kifőstve> és hátul kitömve. Hát ahol a dicső *arszlánok* járnak! Azt nevezem aztán baromvásárnak. (Pest. 1: 270).

Az ang. *lion* a 18. század elejétől (Oxford-Dict.), a fr. *lion* a 30-as évektől (*lionne* 1830., Musset; *lion* 1849., Mérimée, vö. Bloch — Wartburg: Dict. étym. de la langue fr.?) használatos 'divathős, dandy' jelentésben. A n. *Löwe*-vel együtt (Grimm 6: 1216) a m. *arszlán* (1839., NyÚSz; eszerint franciából) is ezek mintájára keletkezett (EtSz. 1: 145). Ha nem divatozott volna ekkortájt *arszlán* 'oroszlán; felis leo' jelentésben (vö. EtSz., i. h., vala' mint alább: *arszlánszívű*), a divathősök magyarul nem kaptak volna *arszlán* nevet.

arszlánszívű mn

Oroszlánszívű. — 1842: És *arszlánszívű* Richardként Akkoron röpült a dalia, (Matthiason: Elégia 3: 269 ~ Eine Donnerwolke, flog der Ritter Dann, wie R i c h a r d Löwenherz, zur Schlacht,).

A 30-as évek vége felé *arszlán* olykor használatos állatnévként 'oroszlán; felis leo' jelentésben (EtSz. 1: 145). P.-nek ez kapóra jött: *orszlánszívű* nehezen illett volna a vers szabta ritmuskeretbe.

belesajtol, alakv. *belesutul* ige ts

Beleprésel, belenyom. [Csak metaforában.] — 1848: [Harmadik polgár:] én úgy hiszem, ha minden elmécségünk egy koponyából eredne is, ki keletre, ki délre, ki éjszakra, ki nyugatra röpülne.... [Második polgár:] Úgy gondolod? Hát az én elmécségem vajon merre repülne? [Harm. p.:] Oh, a tied nem jönne ki oly hirtelen, mint más emberé, mert nagyon *bele* van *sutulva* ebbe a tuskófejbe; (Shakesp.: Cor. 4: 279 ~ Nay, your wit will not so soon out as an another man's will; 'tis strongly *wedged* in a block-head.).

Az irodalmi nyelvben korábban ismeretlen tájszó; a *sajtol* ige alakv.-a, melyre nemcsak az Alföldről (Monor, Czegléd, MTsz.), hanem Erdélyből is vannak adatok (i. h., ÚMTsz.). A népnyelvben a *sajtol* ~ *sutul* ige rendszerint tárgyas, és — alapszavának, a *sajtó* ~ *sutu*, *sutú* szónak megfelelően — többek közt 'présel' jelentésben ismert. P.-nél is az ige tárgyas használatát látjuk.

csalogány fn *csalogányt* (2 : 45), *csalogányok* (1 : 50), *csalogánya* (1 : 233)

1. (költ) Fülemlé; luscinia. — **1842:** És ha zúg a szelvész tomboló csatája, És ha nyögve sír a berki *csalogány*; ... te lengsz előmbe, (Ideál. 3 : 271) | ékes színpadon a múzsa Kegvelt papnéja áll ... És ha midőn szavak születnek Az ajkak bíborán, Nem, így nem énekel tavaszkor Pacsirta a *csalogány*. (Szín és való. 3 : 276) | **1842 k.:** Zeng e vígan *Csalogány* A' magános Éjszakán? (Bú. SzN. 1956. máj. 24. 4) | **1843:** Voltam sziklahomlok, Zordon és magas, ... S lettom völgy ölébe Rejtezett berek, Melyben *csalogányok* Búja kesereg. (Megúnt rabság. 1 : 50) | **1844:** Az én szerelmem nem a *csalogány*, Kit fölkelte a hajnal-szürkület, Hogy édes ének szóljon ajakán (Az én szerelmem. 1 : 175) | **1846:** Föl fogsz ébredni, fölkel a tavasz, S a *csalogány* mond legszebb éneket Föltámadásod hangos ünnepén; (Vajda P. hal. 2 : 19) | **1848:** Pillangó, harmat, *csalogány*, virág ... Hiába hívom, egyik sem szeret. (A völgy s a hegy. 3 : 26). Vö. 2 : 36, 45. — Hasonlatban: **1846:** Pedig volt egykor, aki érkezésed <ki megérkezésed> A *csalogánynál* szebben üdvezelte. (Vajda Péter halálára. 2 : 19; vö. 2.) | **1847:** Illendő megnéznünk a kis Piroskát is; ... Ime, nem megmondtam? a lúgas mélyében Ül, mint a *csalogány* ül rejtett fészkében. (A táblabíró. 3 : 294).

a) [Metaforában.] — **1844:** Partjáról a jövőnek Csattog felém lágy ének ... Te éneksz, remény, te kedves *csalogány*. (Szerelmem ... 1 : 176) | **1845:** lelkesítve zengjenek a harcoz *Csalogányai*, a trombiták. Ott legyek, s az én szivemből szinte Nőjön egy halálos vérvirág. (Ha az Isten ... 1 : 312).

2. (átv) Lírai költő. — **1844:** Tudom mint boldogítod férjedet; <férjedet!> De szinte kívánám, <kívánám,> hogy azt ne tedd, Ne olyan nagy mértékben legalább. <legalább;> A fájdalomnak *csalogánya* ő, S mióta boldog, hangja ritkán jó ... (V. S.-né emlékkönyvébe. 1 : 233).

Elsőnek Kazinczy alkalmazta madárnévként 1784-ben (Lev. 1 : 61); nála még 'Grasmücke', azaz, 'poszáta' (Lev. 5 : 466, vö. NyÚSz.). Földinél 'motacilla modularis' (NyÚSz., SI.), vagyis egy billegető-fajta (vö. Márton 1807.). Csokonai azonban, Földi egy másik értelmezése nyomán, már „fülemlé-fajnak” tekinti (vö. Kazinczy Lev. 3 : 15) s ezt a jelentést állandósítja később Kumoss (Gyalulat. 1835. 37), Vörösmarty (1 : 35, 6 : 169) és

számos almanach-költő (így Petrics S., vö. Tavasz. 1845. 83). CzF. szerint „újabb időben a költői nyelvben felkapott, s közönségessé lett szó ... fülemlé helyett.” A szó 2. jelentésére nincs korábbi példa; költőre alkalmazva később is ritka (vö. Dózsa D.: Vers. 1859. 1). E jelentéshez azonban német megfelelőeket közöl Grimm 7 : 190.

csattogány fn

(költ, elav) Fülemlé, csalogány; luscinia. — **1839:** *Csattogánynak* zengménye nyájas Csendes éjjel, viruló berek ben; (3 : 249).

Kazinczynak későn, Pyrker-fordításában (1830. 31) javasolt nyelvújítási szava (vö. EtSz. 1 : 830). A NyÚSz. még Vajda Péternek tulajdonította, aki 1841-ben az accentort, vagyis a szürkebegyet (Földi szerint 'havasi c s a l o g á n y') nevezte *csattogány*-nak. (Állatország. 413). Az almanach-lírában gyakori szó (vö. Emlény. 1837. 207; Aglája. 1838. 53, 199; Emlény. 1839. 199; Emlény. 1841. 78 stb.), de Petőfi nyilván mesterkéltnek érezte s ezért később nem élt vele.

ér¹ ige érek (1 : 12), ér (1 : 102), ére (3 : 282), ért (3 : 252), érte (1 : 137)

I. 1. ts Valamint (meg)érint, valamihez hozzáér. — **1843:** Engemet víz ott se éri [a koporsóban], S már ha sirni kell, Sirja hát hideg poromra Könvét borkehely. (Víz és bor. 1 : 32) | **1844:** [Fejenagy a kántort] fölemelte a térdepelésből, Hogy talpa sem érte a földet; (HK. 1 : 137).

2. ts [Balszerencse, halál] sújtja, [csüggedés] bántja. — **1842:** seregje csúfosan Leverve nyög Lehelnek. S kiket nem ére a halál Kardok dúló csapásánál, Rabláncon vesztegelnek. (Lehel. 3 : 282) | **1843:** S tán ha látja sors komám, hogy Csüggedés nem ért: Egykor annál bőkezűben Nyujtja majd a bért. (Barátimhoz. 1 : 39) | **1844:** Ha e sötét betűk, amiket itt leírok, Lennének a balsors, amely tán téged ér: Elvetném tollamat, nem írnék, (Cs. E. emlékkönyvébe. 1 : 233) | Gyakran nem érte emberét a kor; ... Még jó, ha költőt ér e balszerencse, Az ész holt fénye egykor föllobog, (Egressy G.-hoz. 1 : 117).

3. ts Vmit megér. — **1845:** Hinni kezdem, hogy dicső napoknak Ériük

maholnap fényes hajnalát, (Levél Várady A.-hez. 2 : 83) | Majd ha én oly időt érek, Hogy felhőim megrepednek! (Mint felhők 2 : 53).

4. *in* Vmeddig kiterjed, nyúlik. — **1844:** Megy a juhász számaron, Földig ér a lába; (Megy a juhász 1 : 102) | **1846:** Salgón Kompolti Péter volt az úr, Ameddig kardja s buzogánya ért, Övé lett minden, ami kincs vala, (Salgó. 2 : 70).

5. *in* Vhová elér, eljut. — **1842:** kemény ágyam lesz az éjszaka, Messze lakom, nem érek még ma haza. (Hort. kocsm. 1 : 12) | **1844:** Amint közelebb ért, látta [János vitéz], hogy ez a fény Ablakból világít az erdő legmélyén. (JV. 1 : 188) | **1845:** Míg a kisvárosban azon beszédek kerengtek, miknek rövid kivonatát közöltük, Károly Anikóval Pestre ért. (A szökevények. 4 : 8) | **1846:** Épen amint az egyházhoz értünk, lépett ki onnan két asszony egy megkeresztelt csecsemővel. (Hóhér köt. 4 : 24).

6. *(átv)* [Állandó szerkezetben.]

a) *Véget* ~, *végéhez* ~ befejeződik. — **1838:** S most társim! Miután végét már érte a munka Jóisten veletek! (Búcsúzás. 3 : 244) | **1841:** Végihez ér nagy fáradozása a Danaidáknak, Föltézi a sziklát hegy tetejére, Sisiph, (Elégia. 3 : 261) | **1844:** A IV. ÉNEKBEN a szörnyű dolgok véget érnék, s a költemény hőse szörnyű véget ér. (HK. 1 : 149).

b) *Célt* ~, *célhez* ~ eléri célját. — **1841:** egy költő merészen mászta Helikon bécéit Már-már magos céljához ért, midőn Réműletes mennydörgés hallatik. (Ujság. 3 : 259) | **1846:** [Ternyei] hidegvérrel mondá ez a pimasz crónék erejével vívni akar velem, de azért sem éri célját, hahaha! (Hóhér köt. 4 : 26).

ér² ige *ts* ért (1 : 81)

Eizcnycs becse, értéke, ára van. — **1843:** Lomb ne'kül, virág ne'kül mit ér az ág? Hogyha pusztán s szárazon a törzsök áll, Hamar éri a sodró vész, a halál ... (Dinomdánom. 1 : 22) | **1844:** Hiába! Bármí a halál, Az élet nála többet ér. (Hattyúdalféle. 1 : 85) | S csaplárnának lett kínos halála. Betyár ezért hóhérekre került, De nem bánta ő, még inkább örült; Mert mióta a lányt elvesztette: Pipa dohányt sem ért az élete. (A csaplárné. 1 : 81) | **1846:** Annyit sem ér az élet, Mint egy eltört fazék, (Annyit sem ... 2 : 22).

ér³ fn *erek* (2 : 342), *erei* (1 : 198)

1. (csak *tb*) Az emberi test azon csatornái, melyekben vér kering; vérér. — **1844:** Jancsi *ereiben* nem folyt víz vér helyett, Szívében hatalmas tusa keletkezett; De lecsillapítá szíve nagy tusáját, Emlékezetébe hozván Iluskáját. (JV. 1 : 198) | **1846:** Eger borával Sűrítik ügyis sűrű véroket, [a három Kompolti] Mely *ereikben* rémesen kereng, (Salgó. 2 : 70). — Hasonlatban: **1847:** Száz vasutat, ezeret! Csináljatok, csináljatok! Hadd fussák be a világot, Mint a testet az *erek*. Ezek a föld *erei*, Bennök árát a műveltség, Ezek által ömlenek széd Az életnek medvei. (2 : 343).

2. Csermely, patak; vízer. — **1842:** [a dalia] mint virágos partú *ér* szelíden Szállt meg sziklavára teremében, Az örömkönyút siró atyát És öelve szép menyasszonyát. (Matthisson : Elégia. 3 : 269 ~ Mild, wie *Bäche* die durch Blumen wallen) Ime, dal zeng a berekben, S tiszta zajjal jár az *ér*; (Schiller : Ifju a patak-nál. 3 : 266 ~ Horch, der Hain erschallt von Liedern, Und die *Quelle* rieselt klar!).

A 2. jelentéshez megjegyzendő, hogy *ér* ekkor még nem feltétlenül a csermelynél is kisebb, szivárgó vízfolyás. A Tsz. 1838. 'Quelle, Bach' értelmekkel közli, tchát pontosan azokkal a n. szókkal fordítja, melyeket a fenti fordítások eredetijében a m. *ér* megfelelőjeként jelezünk.

hull tn ige *hullasz* (1 : 25), *hullnak* (1 : 250), *hullanak* (1 : 240), *hulla* (2 : 86), *hullott* (1 : 244), *hullt* (3 : 27), *hullottak* (1 : 197), *hulltanak* (2 : 53, 3 : 281)

1. Darabonként esik, [nagyobb test] zuhan.

a) [Szilárd halmazállapotú test.] — **1843:** Ismét magyar lett a magyar, Bilincset összetörte, Mint ősszel a száraz levél, <level> Csörögve *hull* a földre! (Ismét magyar lett 3 : 84, vö. 3. a) is.)

a) [Hullócsillag.] — **1845:** Le az égről *hull* a csillag ... Nem tudom, mért *hull* a csillag? ... Csak *hull*, csak *hull* könny és csillag, Egyre *hullnak* mégsem fognak. (Le az égről ... 1 : 250; vö.

1. b) *γ*).

β) [Szilárdnak képzelt légköri tünevény.] — **1844:** Szörnyen zengett az ég, *hullt* az istennyila; (JV. 1 : 187). — *(átv)* **1846:** A szerelem fellegből *Hulltanak* reám villámok; <villámok> ... (Mint felhők 2 : 53).

b) [Cseppfolyós test] cseppenként esik.

a) [Eső, csak át] — 1844: De nevelőanyám sírjának halmára *Hullottak* könyneim zápornak módjára. (JV. 1:202).

β) [Harmat.] — 1845: Harmat hull a száraz ágra, (Hull a levél a virágról ... 1:240).

γ) [Könny.] — 1843: *Hullasz* könyüm, hullj; (Könyeim. 1:25). | 1845: Könynek *hullanak* orcánkra (Hull a levél a virágról ... 1:240). — Vö. 1844: csalódás éjjelében Szemünk harmatjai *hulljanak* ... <o: hulljanak? 1:385> (Végszó ***hez. 1:60).

2. Egy darabban esik, zuhan. — 1844: *Hullottak* a fejek előttük, mint a mák (JV. 1:197) | 1846: Ekkor hátam mögött termett a Hóhér s lesújt fejemet ... Épen kezembe *hulla*, és én Azt adtam át virág helyett. (Szeretek én 2:86).

3. Elpusztulva esik.

a) [Hervadt levél, virág.] 1842: Hervadok, teérted *hullanak* virágim, Mint a gyenge rózsza nyári hév alatt; (Ideál. 3:272) | 1843: Eljött az ősz; a part virága Hervadva *hull* a csermelyár habjába. (Könyeim. 1:24). — Vö. hasonlatban: 1. a.

b) [Holt ember.] — 1839: Mint fű éles sarlónak alatta, *Hull* csatázva ellen és magyar, (Mint fű ... 3:285) | 1842: És por közé a hadfiak Sűrűn omolva *hulltanak*. (Lehel. 3:281).

*lángszerelem fn lángszerelmem (l. alább)

Forró, kedves szerelem. — 1840: *Lángszerelmem* szép viszonzója, Barna lány, Emlékezve küldsz-e még sohajt a Szív után, (Galga 3:251) | 1844: Feledtesd el velem a gúnymosolyt, <gúnymosolyt> Mely *lángszerelmem* jégjutalma volt (A borhoz. 1:178).

Valószínűleg a n. *Flammenliebe* (Bürger, Körner, stb. vö. Grimm: 3:1717) tükörszava (az efféle *láng*-előtagú összetételekről vö. Gáldi L.: Pais-Eml. 532–5). Más adatok 1817-től (Gömbös A.: Kem. lyra 32, 195). Előfordul Vörösmartynál (pl. 1823–25: Búsán rejti bánatos szívében *Lángszerelme*t a hú csendes ifju. ÖM. 8:117), Kisfaludy K.-nál (Aurora. 3:118), Vachott S.-nál (Költemények. 1841/69. 26), valamint az almanach-lira kisebb művelőinél (Remény. 1840. 132, Emlény. 1840. 277 stb.). P. csak a 'heves szerelmi érzés' kifejezésére használja, pedig pl. Kölceynél 'forró

haszaseretet'-et is jelent, vö. 1823: Azt [választják meg tisztújításkor], ki *lángszerelmet* ígér Népnak és hazának (Munkái. 204).

*lángzó fn lángszavak (l. alább)

Forró érzéssel kiejtett szó v. szózat; titkos sugallat. — 1839: Vájl *lángszavakká*, titkos érezt, Te szívem pokla, szívem édene. (Elválás. 3:247).

Nyilván a n. *Flammenwort* tükörszava; ez a 18. sz. óta kimutatható összetétel eredetileg kifejezeten vallásos színezetű, vö. pl. Klopstocknál „als er ihr nahet, umarmet ihr einer der siebzig und erzählt ihm mit *flammenworten*, wie wunderbar gott sei?” (Messias. 12:740, id. Grimm 3:1720). Nálunk alighanem először Kazinczy használta (1790.), mégpedig ő is éppen egyik Klopstock-fordításában: „Egy isteni szózat hangját tehát Egy *lángszót*.” (Ortph. 2:361 ~ Doch ein Laut der Götter-Sprache. Ein *Flammenwort*). Petőfi előtt általában ritka; költők nem éltek vele, de 1829-ben prózában használta Bajza: „[Chatam Vilmos] *Lángszava* kihangzott a parlamentből egész Anglián keresztül”. (Munkái. 1862. 3:105). A 40-es évek prózájában elég gyakori (vö. 1840: Szontagh G., Árvizkönyv 4:24; 1843: Vachot I.: Orsz. Almanach 11 stb.); 1847-ben előfordul Szendrey Júlia naplójában is: „*Lángszavaid* ... uralom nélkül fogják lelkemet égetni” (Petőfi ÖM. 1896. 6:283).

merény fn merénye (vö. merényének 1:149)

Merész, vakmerő tett; Wagstück (Helmeccy egykorú n. értelmezése, vö. Jelenkor. 1833. II/2:431; id. NyŰSz.). — 1848: [Marcius:] Tartsatok velem! (Bemegy a kapun; s ezt bezárják mögötte) [Első katona:] Bolond *merény!* én nem ... (Shakesp.: Cor. 4:247 ~ mark me, and do the like ... [First Sol.] *Foolhardiness*; not I.). — 1844: A II. ÉNÉKBEN már több foglaltatik: miben sántikál a kántor? ki buzdítja *merényének* végbevételére? (HK. Mutatótábla. 1:149) | ha pofon vág A szemérmes Erzsók E szörnyű *merényért*? ... (HK. 1:132).

Nyú.-i szó; eddig 1833-tól volt ismeretes (NyŰSz., Helmeccy?), pedig már 1827-ben használta Vörösmarty: „Feledett lön büszke *merényök*, S megszerte, reményen túl lebegett a fény-

körü czélpont.” (ÖM. 1844. 2:366). Vörösmarty drámai nyelvében is előfordul (pl. 1833: És még is, oh Szilágy, a' rettegést Ezen *merénnyől*, el nem fojthatom. Aurora. 12:233), s bizonyára ennek hatására alkalmazta P. a szót eredeti 'Wagstück' jelentésében. Később a szónak általánosabb 'vállalkozás; Unternehmung' (az utóbbira Tzs. 1838.) jelentése is gyakori. — Mindenesetre a választékosabb, „fentebb stílus” jellegzetes szava; talán éppen ezért használhatta gúnyos árnyalattal már Vörösmarty is, vö. 1833: „Így felkészülten megindultak utazóink, Lócsláb nagy gondolataiba elmerülten ügyetlen lábszedégetéssel, Jankó gondolatlan andalgásaiba süllyedve, de annál derekasabban lábálva, oly mély és rejteményes hallgatással, milyen csak a nevezetes *merénnyhez* illheték.” (A kecskebőr. ÖM. 6:34). A szó keresett, finomkodó voltán Arany is gúnyolódott, vö. 1845/1952: „Majd nővén a *merény* kebelében” (Elv. alk. ÖM. 2:90).

mikéntha ksz

[Összehasonlítás második tagjának bevezetéseként, mindig vesszor elején.] Mint-ha. — **1845**: öröm volt, látnom téged ott Félig nyílt ajtó mellett, *Mikéntha* láttam volna az Egészen megnyílt <megnyílt> mennyet. (Ha ébren 1:244) | **1846**: Mint lótfut a boldogság után Az ember, a dőre, Az egyik hátra, a másik előre, *Mikéntha* már ott volna nyomán. (Mint lótfut 2:39) | **1848**: Nos, elbizott hatalmas zsarnokok Orcátok olyan kísértetfejtér, *Mikéntha* látnátok kísértetet; (Olaszország. 3:27). Vö. 3:10 (Adorján B.-hoz), 3:75 (Uton vagyok ...).

Az almanach-lírában elég gyakori; vö. pl. 1837: 'S *mikint-ha* tudna érteni, Hív ápolást ígér neki. [ti. a sebesült madárkának.] (Kunoss I.: Emlény. 43). — P.-nél ez a jambusvers kezdetére oly jól illő ksz. ritkább és választékosabb a köznyelvi *minthá*-nál, mely eddigi gyűjtésünkben 24-szer fordul elő.

oroszlán fn **oroszlánt* (1:290), *oroszlánok* (2:7), *oroszláni* (vö. *oroszlánit* 2:259)

I. Macskafajú ragadozó; felis leo. — **1847**: Ott a krokodil Ottan a hiéna Ott a tigris Egy hiányzik: az *oroszlán*; (A sivatag lakói. 2:270) | **1848**: Miért szégyelném én megvallani, Hogy folynak olykor könnyem árjai, Ha

bennem elválásunk kínja dúl; <dul?> Azért, hiszem, megállok a csatán! Az *oroszlán* legrettentőbb talán, Midőn elvesztett párjáért busúl. <busul> (Hogy volna kedvem ... 3:297). — Hasonlat: **1844**: A bú nekem rohan, Mint felbőszült <felbőszült> *oroszlán*, Emésztőszilajjan; (A léánykákhoz. 1:166) | **1846**: Nógrád s Gömör közt hosszan nyúlik el A Mátra egyik erdőséges ága, Mikét sörényes, elfáradt *oroszlán*, Nézőn sötéten messze tájakig. (Salgó. 2:69) | **1847**: Elvittelek volna, mint nap a harmatot, Mint az esti szellő a rózsalevet, De most, mint a nyilvesszővel, a zaklatott megsebzett *oroszlán*, ugy megyek el veled! (Röpül az úti por ... 2:189) | **1848**: S megriad a kiért, Lehelnek ajakán Mikét *oroszlán* Erdői vad tanyán. (Lehel. 3:281)

a) Az állatok királya, a legerősebb és legbátrabb ragadozó. — **1848**: Vasrostélyos <Vas-rostélyos> kicsiny ketrecben áll Az *oroszlán*, a sivatag-király. (A rab oroszlán. 3:18).

b) Mesebeli kapuőrző fenevad. — **1844**: [János vitéz Tündérországba menet] Második kapuhoz másnap közeledett. De már itt keményebb munka várt ám rája. Itt őrzőnek három vad *oroszlán* álla. (JV. 1:219).

2. (átv) Valamely tulajdonsága révén az oroszlánhoz hasonlítható személy.

a) Félelmes ellenség. — **1846**: S mig egymást martuk <És martuk egymást> szennyes koncokért, Mint a szeméten a silány ebek, Azt vettük észre csak, hogy ezalatt Az *oroszlánok* itt termettenek; Jött a tatár, jött a török reánk. (Isten csodája. 2:7) | **1848**: Mohács, Mohács! ... tarka lepke, gondtalanság Röpködött előttünk, Azt űztük, pedig már a török *oroszlán* Elbődült mögöttünk. (Fekete-piros dal. 3:64). — Vö. **1848**: Ha birkoznék a föld két részre állva; S ő pártomon von: átmennék, hogy ő Velem vívjék ... *oroszlán* ő, kire Büszkén vadászok. (Shakesp.: Cor. 4:236 ~ he is a lion That I am proud to hunt).

b) Hős személy. — **1845**: Honderü, te vélem összetűztél, Te általad váltig karmoltatom ... Mióta van, hogy meri ingerelni A hős *oroszlánt* a hitvány majom? (A Honderühöz. 1:290) | **1848**: Ki bennetek bizik, Oroszlán helytt nyulat lel, s lúdakat Rókák helyett. (Shakesp.: Cor. 4:233 ~ Where he should find you lions, finds you hares; Where foxes, geese).

c) Méltóságteljes, nemes lény (vö. **I. a)**). — **1845**: ti elhagyátok a hon

zászlóját? Elhagyhatátok, óh ifjak, hitetlenül? (Szégyen, gyalázat! Hát az orosz-lán Rókák fészkebe tér? ... (A gyuldei ifjakhoz. 1: 356). — Ugyanide veendő az én, fáradt orosz-lán kifejezés, mely egyéb állat-metáforák közt fordul elő (l. a fenti 1. idézetet): **1847**: Nyugszik a fáradt orosz-lán Pálmafának ernyején ... Nyugszom én fáradt orosz-lán feleségem kebelén. (A sivatag lakói. 2: 270).

3. [Alkalmi metaforában.]

a) Nagyt dördülő ágyú. — **1847**: Nézd, ott állanak az ágyú-orosz-lánok, Melyek tüzet hánynak s halált bögnék rátk. [a követ szavai Szécsi Máriához; Mária válasza:] vezered ... Küldje orosz-lánit; mire idejtnak, Lábaiknál, mint kiskutyák, meglapulnak. (Szécsi Mária. 2: 258–259).

b) Marcangoló fájdalom. — **1845**: Oh ha én busúlok! Keblem egy orosz-lán-barlang, S szívem benne bárány; Szagatják az éhes orosz-lánok Fogaikkal <Fogaikkal,> körmeikkel. Vérétt isszák ... E szegény báránynak az Éhes orosz-lánok. (Búm és örömem. 1: 330).

puszta¹ mn

1. Üres. — **1840**: dúlva van bucsúzó mellem, Miként váradnak [Pozsony] *puszta* termei. (Bucsú. 3: 250) | **1842**: Bort belé! <belé,> mert nem szívelhetem, ha [a kancsó] *Pusztá* szájjal ásítóz <ásítóz> reám; (Felkészöntés. 1: 16) | oszlopok sétét kövére Bút susogva hajlik a repkény, És a *puszta* ablak üregén át Csillog szomorún az esti fény, (Matthisson: Elégia ... 3: 268 ~ der Abendröthe trüber Schimmer Durch den öden Raum der Fenster blinkt).

2. Fátlan, bokortalan. — **1847**: *Pusztá* föld ez, ahol most járok, Istenért sem látni virágot, Rajta bokor sincsen, (*Pusztá* föld ez 2: 203).

3. Megműveletlen. — **1838**: Pallas kertjében gyönyörűbb Illatozású virágok kelnek, mint a vadonynak *Pusztá* helyén, (Búcsúzás. 3: 243).

4. Gondozatlan, elhanyagolt. — **1847**: *Pusztá* a kert, e helyett a Szántóföld szépen virít, (Pató Pál úr. 2: 305).

a) [Sírról.] — **1843**: a gólya ha visszaszáll, Virító szép tavaszt talál; Hej de mire te visszaszállsz, Csak *puszta* sírhalmot találsz (Jön az ősz ... 1: 29) | **1846**: Ott hamvadok majd egy kopott fejfánál, Kopott fejfánál, *puszta* domb alatt; (Minden virágnak ... 2: 46) |

1848: Ne legyenek [a hősök] szemfedőtlen *Pusztá* sír alatt, Hintsd reájok [te kikelet] szemfedőül A virágokat! (A tavaszhoz. 3: 53).

5. Az időjárási viszonyok miatt elpusztult növényzetű. — **1843**: Mogorva a tél, *puszta* a határ, Rajt a vihar lég-paripája jár; (Farkaskaland. 1: 23) | **1848**: Hej, mostan *puszta* ám igazán a pusztá! (A pusztá télen. 3: 21).

6. Kietlen, sivár. — **1838**: lemondok mindenről már, Engemet kietlen *puszta* hely vár Éjszak hófödözte bús ölen. (A hűtelenhez. 3: 245) | **1843**: És ha *puszta* nékem <nekem> üdvben E világ, mért a kebel, Megteremtve, hogy lakóul <lakóul> Örömet fogadjon el? (Halálvágy. 1: 25) | **1844**: Mindkettejük szive lett *puszta*, hideg tél. (JV. 1: 185, vö. 5.) | **1845**: Te voltál egyetlen virágom; Hervadt vagy: *puszta* életem (Te voltál 1: 245) | **1848**: Bús, *puszta* lesz Mindjárt az ég, Hullatja le minden diszét, (Félalomban ... 3: 17) | Ha én völgy volnék! (sőhajtott a hegy) ... Engem talál az első nap-sugár És az utósó is rajtam ragyog, És mégis mindig olyan *puszta* És mégis mindig oly hideg vagyok. (A völgy és a hegy. 3: 26).

a) (átv) **1844**: te el nem csüggedél, ... Hogy ily kevés, ily kétes bére van Sok átvirrasztott, *puszta* éjjelednek. (Egressy G.-hoz. 1: 118).

7. Hiú, hiábavaló. — **1848**: az emberiség, szabadság Ez mind üres szó, *puszta* ábránd, (Az apostol. 3: 168).

puszta² fn *pusztát* (2: 26)

1. Terméketlen, kietlen vidék (csak egyetlen bibliai ihletésű hasonlatban.) — **1846**: *Pusztában* bujdosunk, mint hajdan Népével Mózes bujdosott, (A XIX. sz. költői. 2: 142).

2. Fűves, sík táj a Nagy Magyar Alföldön. — **1844**: *Pusztán* születtem, a *pusztán* lakom, Nincs födeles, kéményes hajlokom; (*Pusztán* születtem ... 1: 102) | A tanyákon túl a *puszta* mélyén Áll magányos, dölt kéményű csárda (Az Alföld. 1: 107) | Mikor a nap fölkel, s a holdat elküldte, A *puszta*, mint tenger, feküdt <feküdt> körülötte; A nap fölkelésétől a nap enyészéig Egyenes rónaság nyújtózkodott végig. Nem volt virág, nem volt fa, nem volt bokor ott, A harmat apró gyér fűveken csillogott; (JV. 1: 186) | Szétnézett a *puszta* hosszában, széltében: Nagy égháború volt keletkezőben (i. m. 1: 187) | **1846**: A *pusztát* síri csend fődé

el, (Itt állok . . . 2 : 26) | **1847:** Szeretem a *pusztát!* be-bekalandoztam Tüzes paripámon, S midőn már ott jártam, ahol fizetésért Sincs emberi lábnyom : Lovamról leszálltam, gyepre heveredtem. (A gólya. 2 : 202) | És ne mondja senki, hogy a *puszta* nem szép! Vannak szépségei, De azokat, mint a szemérmes lány arcát, Sűrű fátyol fedi ; Jó ismerősei, barátai előtt Leteszi fátyolát, (i. h.) | Együtt ábrándoztunk [a gólyával] A *puszta* legmélyén, Ő a víz fenekét, én a délibábot Hosszasan szemlélvén. (i. h.) | **1847:** Kocsi érkezett! <érkezett.> Kocsi itt e *pusztán!* (B1. 2 : 322) | A *pusztában* csak egy fény világít, A tanyának mécsvilága ez, <ez.> (i. m. 329) | **1848:** Hej, mostan *puszta* ám igazán a *puszta!* (A *puszta* télen. 3 : 21) | (A *puszta* télen. 3 : 21) | Forró nyárközép van, Kapaszkodik a nap fölfelé ; sugára Mint a lángeső, oly égető özönnel Ömlik a *pusztára* . . . (Kiskunság. 3 : 78).

a) Az Alföld állattenyésztésre (főleg lótarásra) használt területe. — **1843:** *Pusztáról* <*pusztáról*> csikóval Jövök én. (Lopott ló. 1 : 30) | **1844:** a *pusztán* lakom, . . . van cserényem, van jó paripám : Csikók vagyok az alföldi rónán. (Pusztán születtem . . . 1 : 102) | **1847:** Kinn a ménes, kinn a *pusztán*, A betyárok ország-útján. (Kinn a ménes . . . 2 : 345).

3. Az Alföld füvetlen, állattenyésztésre sem alkalmas része. — **1847:** Füvetlen fátlan *puszta* S vad erdős rengeteg Szép panorámaképen Előttem ellebeg. (Ez már aztán az élet! 2 : 295).

rabszolganép, alakv. *rabszolga-nép*

1. Elnyomott nép. — **1846:** Ha majd minden *rabszolga-nép* <rabszolga nép> Jármót megunva sikra <sikra> lép (Egy gondolat . . . 2 : 130).

2. Megalkuvó, gyáva, szolgálalkú nép. — **1848:** [Marcius:] Hagyna csak a nemesség Kardomhoz nyúlni : oly magas kazalt Raknék e fölnégyelt *rabszolganépből*, Amily magasra csak fölérne dárdám. (Shakesp. : Cor. 4 : 234 ~ Would the nobility lay aside their ruth, And let me use my sword, I'd make a quarry With thousands of these quarter'd slaves, as high As I could pick my lance.)

P. előtt nem fordul elő az irodalmi nyelvben, tehát egyelőre az ő szóalkotásának tekintendő. Valószínű mintája a n. *Sklavenvolk* (Grimm 10 : 1 ; költői példák a 18. sz.-ból és 19. sz. elejéről). A Schlegel-féle fordításban az idézett helyen „Ich häufte Berge Von Leichen der zerhaumen *Scclaven*” olvasható.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nagyszótári Osztálya részéről közléseteski
GÁLDI LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *felein*-féle igealakok az erdélyi régiségben

I.

Ismeretes, hogy a moldvai csángóban néhány ige egyes szám 3. személyű tárgyias alakjaihoz még egy *-n* is járul (RUBINYI MÓZES: Nyr. XXX, 112, XXXI, 4–5; CSÚRY: MNy. XXVIII, 150;¹ HORGER: Mlg. 87; uó., MNyelvj. 154–5), de ennek az *-n*-nek eredetéről semmi biztosat nem tudunk. (L. erre nézve: SZINNYEI: NyK. XXXIII, 260; HORGER: i. h. és az ott id. ir.). SZINNYEIMEK ugyan ez igealakokkal kapcsolatban az a fenntartással közölt véleménye, hogy „aligha régi maradvány” (i. h.), MELICH azonban az ilyen igealakokra a kódexekből is idézett két adatot (A magyar tárgyias

¹ Megjegyzendő, hogy sem CSÚRY, sem WICHMANN igei mintaszóinak megfelelő tárgyias ragozású igealakjai között nem található *-n*-es formát. CSÚRY azonban a csángó igealakok használatának általános jellemzése során megemlékezik róla (i. h.), WICHMANN-nál pedig a szótári részből mutathatók ki ilyen alakok (CsángóSz.; 1. pl. a *lát* és a *mond* ige példamondatai között).

igeragozás 11). Újabban ilyenféle alakok előkerültek az apátfalvi nyelvjárásból is, ott azonban az *-n*-et csak bizonyos esetekben és sajtóságoosan éppen az alanyi ragozású 3. személyű igealakokban figyelték meg (vö.: TAKÁTS LAJOS: MNy. V, 209; Uő., Az apátfalvai nyelvjárás. Makó, 1926. 36–7).

Már jó néhány éve, hogy levéltári kutatás közben kezembe került egy keltezetlen, az írásjellegből ítélve azonban kétségtelenül a XVII. század elejéről, ismeretlen leíró kezéből származó vallatás. Ebből a csíkszéki Szentsimonról való forrásból ezeket a szövegrészleteket jegyeztem ki: „Gaspar balint ... hitti uttan azt *felelin* ...” | „Peter deak zentgiorgy ... hitti uttan azt *felelin* ...” | „Marton mihaly ... hitti uttan azt *felelin* az mint gaspar balint ...” | „Azont *felelin* az mint hollo antal ...”¹ | „azt *felelin* hollo antal ...” | „Gaspar balint ... azt *felelin* ...” (Erd. Nemz. Múz. Lt. Béldi lt.). Minthogy ezzel az alakkal levéltári kutatás során a legutóbbi időkig más erdélyi forrásban nem találkoztam, sokáig vonakodtam ezeket az egyetlen forrásban előforduló adatokat felhasználni.

Újabban Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyveit olvasgatva, illetőleg cédulázva még két olyan XVI. század végi szövegrészletre bukkantam, amely hasonló igealakokat őrzött meg. — Egy 1593-ban Udvarhelyszék ítélőszékén folyó per felperesének panaszából a következő szövegrészletet céduláztam ki: „...porkolab wagan kwl-deotte hazamra szolgait andrast es miklost borus hordomnak feneket *wagattan ki*, felesegeomeot ... borus hordomnak tazigaltak, es szorgalo lyaniomot Ilonat werttek tazigaltak ... az mely bornak az feneket *kij wagattan* azt bezwiewel kewanom megh...” (Kolozsvári Állami Levéltár. Udvarhelyszék törv. jegyzőkönyve). — Egy másik, 1595-ben folyó per felperesének panaszából meg ezt a részletet jegyeztem ki: „...Azon el Indula hat uiszi (!) felesegemet uele ennekem azon egy Jo akaro emberem megý monda hogy marton uram azt az azont *el uiszin* eo most utánna kwldek hogy erchiek megý ha el akaria vinni ...” (I. h. 10. köteg 95. 1).

Az itt felsorolt csíki és udvarhelyi adatok kétségtelen bizonyosságot szolgáltatnak arra nézve, hogy legalábbis Erdély előbb jelzett két pontján a XVI. század végén, illetőleg a XVII. század elején a szóban forgó igealak annyira használatos volt, hogy a korbeltörvénykezési iratokba a vallatások meg a törvénykezési jegyzőkönyvek íródeákjai minden különösebb megjegyzés nélkül mint tőlük és környezetüktől közvetlenül értett, sőt hihetőleg használt igealakokat írták be. Ez a néhány erdélyi régiségbeli adalék a MELICH idézte két kódexbeli példával együtt újabb bizonyíték arra, hogy a szóban forgó igealak nem a moldvai csángó nyelvjárás külön fejleménye, hiszen a XVI–XVII. században még legalább két székely nyelvjárástípusban is élő forma volt. A csángóban tehát ez az igealak megőrzött régiség.

SZABÓ T. ATTILA

II.

Az 1515-i konstantinápolyi rovásfelirat egyik része: „K^{et}éji Szék^{el} T^amás *irtán* ^osz^t”. Ebben az *irtán* az éni olvasatom (l. NÉMETH GYULA, A magyar rovásírás 9–10). Az olvasat, illetőleg „magyarázat” a SZABÓ T. ATTILÁTól jelzett közleményekben előforduló adatok számbavétele alapján keletkezett (vö. még MÉSZÖLY, A HB. tárgyias elbeszélő mult alakjai magyar és finnugor szempontból 119–20).

Hogy a konstantinápolyi rovás emlék milyen vidék nyelvének az elemeként tartotta fenn az *irtán* formát, arra a *Keteji* névrész utalhatna. — BABINGER FERENC-nek, a felirat felfedezőjének az a nézete, hogy a feljegyzőnek „erdélyi eredetéről tanús-

¹ Két vallomással kapcsolatban is így!

kodik az illetőségét vagy származását jelző *Keteji* előnév" (Ethn. XXIV, 137). SEBESTYÉN GYULA (A m. rovásírás 75—6) szerint pedig Székel Tamás gyakorlatlan volt az írásban, s ezért „a maga nevét is *Kedei*, vagy *Kedeji Székely* Tamásnak kellett volna helyesen írnia". — SEBESTYÉN itt túlzott biztonsággal beszél. Én valószínűtlennek tartom, hogy a felirat szerzője, aki egyébként fonetikus formákat nyújt, az udvarhelyszéki *Kede* helység nevének a *d*-jét vétette volna el *t*-re. Inkább azt hiszem, hogy a Szolnok-Doboka délkeleti részében levő *Kétely* (*Kéthely*) helységről van szó. Ennek a nevére adatok: 1305: *Katel*; 1330: *Ketel*; 1332—1337: *Ketyl*; 1435: *Keethel*; 1511: *Kethel*; 1576: *Ketel*; 1610: *Ketely*; 1837: *Kétel* (KÁDÁR JÓZSEF, Szolnok-Dobokavármegye IV, 352) ~ LIPSZKY: *Ketely* ~ Hnt. 1873.: *Kéthely* vagy *Kétel*. A *Ketel* névből való *-i* képzős *Keteli* melléknév *Ketelyi* változatát róhatta Székel Tamás *K^eji* formában, vagyis az *ly*-et a *j* jelével helyettesítve.

Megint egy olyan eset, amelyben a rovásírásos emlék nem lényegtelen nyelv-történeti adalékot szolgáltat.¹

SZABÓ T. ATTILA nem nyilatkozik arról, hogy a *felelin*-t közelebből milyen igealaknak tekinti: jelen idejűnek-e vagy elbeszélő múltnak. — MELICH JÁNOS (MNY. IX, 11) rámutat arra, hogy az elbeszélő múlt alanyi ragozása egyes 3. személye az ÉrdyK.-ben a végükön *e*-vel írott alakok mellett így is előfordul: *kyldy*, *gly*. Egy *feleli* a. m. *felele* igealaknak *-n*-nel való megtoldása is lehet az adatokbeli *felelin*, nemcsak a jelen idő egyes 3. személyű *feleli*-é.

PAIS DEZSŐ

Véghatározó mint okhatározó

1. Véghatározó és okhatározó tulajdonképpen két egymással ellentétes szerep; azonos nyelvi kifejezésük olyasvalami, mint mikor egy-egy szónak két egymással ellentétes jelentése van (az utóbbiakra vonatkozólag l. pl. NyK. LIV, 63—74). Az az itt szóba kerülő jelenség, hogy egy alakja szerint véghatározói kifejezés valójában okhatározó, természetesen nem általános, hanem csak bizonyos szerkezetekben figyelhető meg, és a finnugor nyelveknek azon a sajátosságán alapszik, hogy egyes igékkel kapcsolatban a cselekvést vagy történést nem — mint az ige jelentése alapján várni lehetne — valahol végbemenőnek vagy éppen lefolyónak, hanem pregnáns módon a megelőző vagy a későbbi mozzanatot jelezve, elindulónak vagy valahová irányulónak mutatják be, vagy — ahogyan KLEMM (TörtMonddt. 162) mondja — „nyugvást jelentő igéhez mozgást jelölő határozó járul". Ennek a kifejezésmódnak az *odahagy*, *odamarad*-féle határozók legismertebb, de nem egyedüli példái. Ugyanígy például „a vízbenhalást vízbehalás gyanánt fejezik ki", és ugyanígy „mondják képes beszéddel azt, hogy pl. a *fiú belehalt a torokbajba*" (SIMONYI, MHat. I, 91). Ez a szerkesztésmód más — bizonyos tekintetben rokon értelmű — igékre is áterjedt; ilyenek: *beleveszni*, *befáradni*, *beleünni*, *belevénülni*, *beleöszülni* stb. (l.: SIMONYI, uo.; KLEMM, i. h.; GOMBOCZ—PAIS, Syntaxis 146—7; BEKE: NyK. XLIII, 161 kk.; FOKOS: MSFOu. LVII, 105 kk.).

Az említett igékkel kapcsolatos szerkezetek tehát tulajdonképpen az okot (az elpusztulás, elfáradás okát) jelzik: *belehalt a sérülésébe* a. m. 'sérülés volt halálának az

¹ Különbösen úgy látom, az emlékekkel kapcsolatban volnának észrevételeim, amelyeket annak idején „A konstantinápolyi rovásfelirat X jeleről" című közleményben (MNY. XXXI, 184—5) nem hoztam nyilvánosságra, mint ahogy többi rovásírásos emlékeinkre vonatkozó — talán nem egészen eredménytelen — művelkedéseim eredményei szintén egyik fiókomban várják a nyomdafestéket.

oka'; *belejáradt a munkába* a. m. 'a munkától elfáradt, az erős munka az ő fáradtságának az okozója'; stb.; ezzel szemben a *-be* irányragos határozó természetszerűen inkább cél- vagy véghatározó lehet, vagyis ezekben a kapcsolatokban „látszólag éppen az oknak az ellentétét, a következményt, okozatot fejezi ki” (SIMONYI i. m. 104).

2. Ezek a lativusi szerkezetek valamennyi finnugor nyelvben ismeretesek, de alkalmazásuk ott is bizonyos — nem nagy számot kitevő — igékre korlátozódik. — Annál érdekesebb, hogy ilyen lativusi okhatározó az egyik finnugor nyelvben, nevezetesen a zürjénben, igen széles körben használatos.

A zürjén consecutivusi *-la* rag a lativus ragját tartalmazza, célhatározót szokott jelölni mozgást jelentő igék mellett: *me tene međedi vala* 'én téged vízért küldtelek'; *pišjale dēkgala* 'elfut a pénzért'; stb. (l. pl. SZENDREY: NyK. XLVI, 122—3). Mégis csakis okhatározóinak fogható fel szerepe olyan mondatokban, mint: ZürjSzöv. 129: *kineņis važen hīn višę polžeņisla* 'hasa már régóta fáj a félelemtől' (mintegy: „félelembe belefájdult a hasa”); uo.: *piņis šarka kile ke,đžidisla* 'foga vacog a hidegtől' (több példát l.: SZENDREY, i. h.; UOTILA, SyrjChrest. 46). És hogy mennyire elhomályosult a rag eredeti lativusi jelentése, azt jellemzően mutatja a következő, már egészen különösen ható mondat: ZürjSzöv. 123, 132: *oz vermiņi torjēdžisņis kčšlajs* 'nem tudnak szétválni a veszekedéstől' (értsd: a veszekedés miatt; veszekedésükben nem bírnak egymástól elszakadni, belegabalyodtak a veszekedésbe, egyre veszekszenek egymással).

A *-la* ragos zürjén okhatározónak nagy elterjedtségére vall az is, hogy az okhatározói kérdőszó is ezt a ragot tünteti fel: *mijla, mejla* stb. 'miért?'

De nemcsak a most említett *-la* raggal, hanem a szintén lativusi eredetű allativusi (dativusi) *-lį* raggal is alakul a zürjénben okhatározó. Ezt a használatot látjuk ebben a nagyon elterjedt zürjén szólásmódban: *įšigļi kuvņi* (Pr. *įšigļi kulni*, FV. *įšigļi kūni*) 'éhen halni' (~ finn: *kuulla nälkään* 'éhen halni', tulajdonképpen 'éhségbe halni'). Pl. Volksdichtung der Komi 185: *menam šemja įšigļi kutis kulni* 'az én családom éhen kezdett halni' (azaz: 'csaknem éhen hal'; szó szerint: 'éhségnek kezdett halni'). A lativusi szerkezet mellett járatos a zürjénben a *įšigļen kuvņi* (Pr. *įšigļen kulni*) szólás is, amelyben a magyar *-n* ragnak megfelelő zürjén instrumentális rag jelentkezik (tehát szó szerint is: *éhen halni*). Talán nem érdektelen, hogy egyik közlőm árnyalati különbséget érzett az allativusi és az instrumentális kifejezőmód között. Szerinte az előbbinek a jelentése: '[a rossz termés következtében beállott általános] éhínségbe bepusztulni'; a másik szerkezet (*įšigļen kulni*) pedig azt jelenti, hogy '[szegénységében, mert nem volt mit ennie, koplalt és így] éhen halni'. Szövegeim ugyan nem igazolják ezt a megkülönböztetést, de könnyen hihető, hogy eredetileg csakugyan lehetett valamilyen különbség a két kifejezőmód között.

3. A votják nyelv nem ismeri a consecutivus ragját; itt az allativus látja el a consecutivus szerepét is. Az allativus *-lį* ragjával alakult kérdőszó célhatározó is, okhatározó is lehet: a *malį* jelentése MUNKÁCSI szerint 'miért, minek, mily célból', WICHMANN szerint 'wozu, warum'; a *marļi* jelentése MUNKÁCSI szerint 'miért?, mi miatt?, mily okból?'. Itt érzelmet kifejező igék (mint: 'örülni', 'aggódni', 'bánkódni', 'csodálkozni') mellett általában gyakori az allativusi (dativusi) okhatározó: WICHMANN, WotjSprachpr. II, 7: *šutem kion liuįi-no šumpote* 'éhes farkas a csontnak is örül'; MUNKÁCSI, WotjSz. 411: *sagenā medam mi ūvülle?* 'búsul-e utánunk (tulajdonképpen nem-létünkért)?'; stb. Ezek élénken emlékeztetnek a magyar dativusi *-nek* ragos határozókra, amelyek nemcsak célt, hanem okot is jelölhetnek (l. pl.: KLEMM i. m. 201—2;

SIMONYI i. m. I, 284–5), azonban ezekben a votják szerkezetekben tatár hatással is kell számolnunk (vö. BÁLINT, Kazáni-tatár nyelvtan 108, 111).

Végül még meg akarjuk jegyezni, hogy az '(oda)marad', '(oda)hagy', '(bele)hal', '(oda)vész' igékkel kapcsolatos szerkezetekben a permi nyelvek is általában a '-ba, -be' jelentésű illativust használják (l. pl.: BEKE, i. h.; FOKOS, i. h.).

FOKOS DÁVID

Névszói kötőhangzó-kérdések

1. 1955 elején egy budapesti „vendéglátóipari üzembén” arra lettem figyelmes, hogy egy középkorú, városias külsejű „kedves vendég” így „rendelt” vacsorát az „étel-felszolgálónál”: „Kérek egy sovány *disznópörköltöt!*” Meglepődtem a nem várt alakon; rendesen ugyanis (*sertés*)*pörkölt-e-t* formában szokták mondani a szabályokhoz illendően alkalmazkodó ismerőseim az utolsó szót; magam is így használnám. És egy kissé mégiscsak érthetőnek tartom a szokatlan *ö* kötőhangzót. Ha például pörköltlé csöp-penne a ruhámra, talán én is azt mondanám: *pörkölt-ö-s* lettem, *lepörkölt-ö-ztek*. Hiába tudom, hogy a művelt magyarok csak *pörkölt-e-sek* lehetnek, ha netán *lepörkölt-e-zik* őket; s hiába mondanám a párhuzamos *sült* stb. főnevet én magam is *e* kötőhangzóval: *sült-e-k*, *sült-e-t*, *sült-e-s* (pl. tál).

Miről is van tehát szó? A nyelvhasználat szabályait nyilvántartó nyelvtanok a *-t, -tt* igenévképző utáni jellegzetes kötőhangzót következetesen *nyílt* *n* *a* *k* mondják, azaz *a, e*-nek; nem pedig *középzárt* *n* *a* *k*, tehát *o, é, ö*-nek. Az 1795-i Debr-Gramm. például így ír: „8. *Regfala*]. Az Ígéktől származott és Mássalhangzónn végződő Mássalérthetők [értsd: melléknevek], minéműek a Szenvedő Részesülők [azaz a befejezett, többnyire sz nvedő értelmű participiumok], ha *a, o, u*, áll az utolsó Tagjokbann [tehát ha mély hangrendűek]: *a^{nal}* kell hozzájuk toldani a *k^t* így: *horgadt-ak*, *romlott-ak*, *szorúlt-ak*, *sárgúlt-ak*. — Ha pedig *e, i, ö, ü*, áll az utolsó Tagjokbann [értsd: magas hangrendűek]: mindenkor *e^{vel}* így: *tserélt-ek*, *meghűt-ek*, *szőkött-ek*, *űrült-ek*.” (34–5.) — Egy fél évszázaddal később megint csak ezt mondja a tudomány: a névszók közül többes számban *-ak* toldalékot kapnak „Minden múlt időbeli részesülők, p. o. *áldott-ak*, *holt-ak*”, s ugyanígy „*ek* ragot vesznek fel” többek közt a „mult időbeli részesülők közül: *sült-ek*, *jött-ek*, *ment-ek*, *eskütt-ek*” (MNYR. 145, 146). — S újabb fél század múlva, 1895-ben SIMONYI ZSIGMOND újra ezt hirdeti: „*N y í l t k ö t ő h a n g z ó j u k* van ... a befejezett cselekvés *igenevei* [*nek*]: *írottak*, *hallottak*, *halottam*, *ütöttet*, *vetítettet*, *töröttet*” (TMNy. 281–2; a mássalhangzó-torlódásos példákat a 283. lapon külön is említi: *mult-a-t*, *törtek*, *keverték*, *fontat*). — S egy további fél század elteltével BALASSA JÓZSEF 1940-i egy nyelvű vagy ORSZÁGH LÁSZLÓ 1953-i magyar–angol szótára is csak a *fa gyalt* főnév után jelez zártabb kötőhangzót (erről l. alább). Gelléri Andor Endre következő használatá tehát mindenképp a szabályos alakot mutatja: „Igazi borjúpörköltés idő. Mintha a szél is egy ilyen borjúpörköltés kondérból sistergett volna elő” (Ház a telepen 203); s a Veszprém megyei Somlóvásárhelyről is ezt igazolhatom: „*ebédőnek ... birkapörkötet*” (MNYj. I, 203).

Épp az ilyenféle szóalakulatokban nyelvünk nagyon is nem egyféle kötőhangzó-használatot alakított ki. A befejezett melléknévi *igenévképző -t, -tt*-vel azonos eredetűnek tartott *-t, -tt* múltidő-jel után ugyan szintén *nyílt* a kötőhangzó a szóba jövő alakokban: *áll(ot)-a-m*, *kapcsolt-a-m*, *hízlalt-a-m*, *jött-e-m*, *méggpörkölt-e-m*, *sütött-e-m*—*hízlalt-a-tok*—*hízlalt-a-k* stb.; hanem a gerundium-jellegű *deverbális főneveknek* alighanem szintén azonos eredetű képzője után már *középzárt* (*o, é, ö*) kötőhangzó szokott állni: *járt-o-mban*, *állt-o-dban*, *volt-o-tok*,

ült-ö-mben, jött-ö-dig,¹ s az ezekkel egy test, egy vér -at, -et de verbalis főnévképző után ugyancsak ilyen: *állat-o-k, élet-é-ték, füzet-é-stül* stb. (Összefüggésükre vö. KÁROLY SÁNDOR bibliográfiai adatait: NyK. LIX, 138.)

2. Az igenévképző -t, -tt után csak egyetlen egy szóban van társadalmi érvényre zártabb kötőhangzó; ez is ételnév, mint a *pörkölt*: a *fagylalt* szó. Ennek tudatában aztán LEHR ALBERT annak igazolására, hogy egy XVIII. század végi *fagylaltam* alak sajtóhiba *fagylaltan* helyett, így okoskodott: „*fagylalt*, mint igazi főnév, o kötőhanggal veszi föl a ragot és képzőt: *fagylalt-o-t, fagylalt-o-k, fagylalt-o-z*, tehát nem *fagylalt-a-m*, hanem *fagylalt-o-m*” (MNY. V, 129). Ez azonban furcsa egy „okoskodás”. Először is SIMAI ÖDÖN szerint a vitatott szövegben – Ráday Gedeonnak „Török ifjú eneke” című költeményében – eredetileg se nem *fagylaltam*, se nem *fagylaltan*, se nem *fagylaltom* (mint TOLNAI VILMOS más, utólagos tankönyvi lenyomatokból EPhK. XXIII, 480 idézte) van, hanem egyszerűen csak *fagylalt (fagylaltt)* alak (MNY. V, 180–1; vö. KazLev. I, 200 is; megjegyzem, az új egyetemi Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és a reformkorszak irodalmából I, 318 közlésében ettől függetlenül a *fagylaltan* alak maradt meg Ráday versében!). Másodszor a *pörkölt*, a *sült*, a *felvágott* stb. szintén „igazi főnév”-vé lett igenév, általában mégis nyílt a kötőhangzója; s egyéb „igazi főneveink” is tömegével használatosak nyílt kötőhangzóval (vö. pl. TMNY. 281–2). Harmadszor pedig a XVIII. század második felében még a *fagylalt* sem járt zártabb kötőhangzóval, tehát akkortájt még egy kivétel sem bontotta meg a -t, -tt igenévképzővel alkotott szóknak egységesen nyílt (a, e) kötőhangzós irodalmi használatát. Íme, az adatok (az akadémiai Nagyszótár példáiért csillaggal jelölve):

A) 1791: „sok *fagylaltat* evett” (MKurir 940)*; 1792: „Fris salátát és *fagylaltat* – Jég tengerről vitettek” (Blumauer–Szalkay: Énéas 36); 1794: „[Mint] ama sok színű ’s formájú *fagylaltak*, – Mellyekbe tzitromot százanként vagdaltak” (Mátyási: Valami 183)*; 1796: „A’ traktament ... *fagylaltakból*, ’s- egyéb e’-félékből állott” (MMerk. 947)*; 1826: „csinálnak *fagylaltakat* kávéból, chokoládéból” (Fáy: Hasznos jegyz. 40)*; 1830: „ki a’ ... *fagylaltak* készítését Olaszországban ... meg nem tanulta” (Széchenyi: Hitel 58); 1844: „a pattantyus még *fagylaltat* is fizet” (Nagy I.: Torzk. III, 152); 1887: „valaki kiejti ... kezéből a *fagylaltas* kanálkát” (Baksay: Gyalog-ösv. I, 214)*.

B) 1833: „hidegek az emberek mint a’ *fagylaltok*” (Eötvös: Ház. 33)*; 1844: „*fagylaltozott* a’ Grabenen” (Életk. II, 458)*; 1846: „A’ tánczeremből jönnek *fagylaltos* csészével kezökben” (Kovács P. Munk. III, 88)*; 1856: „férje ... ül s *fagylaltoz*” (Beöthy L.: Chol. csepp. I)*; 1864: „Mamácskám, hozassa már azt a *fagylaltot*” (Rózsaági: Tollr. 52–3)*; 1892: „A *fagylaltos* legény egy hadvezér kevélységével harsog” (Tóth B.: Tárcalev. 28)*.

Érdekes, hogy CzF. II. kötete (1864.) a *fagylalt*-hoz még -at és -ot (kettős) kötőhangzós alakban fűzi a tárgyragot (ebben a sorrendben); de az igeképzőt már csak -oz változatában adja meg. A mi századunkban persze már nincs ingadozás a szótárakban; az -ot tárgyragot KELB.² (1912.) óta következetesen föltüntetik.

Ráday Gedeon korában tehát – hogy visszatérjek LEHR tévedéséhez – őseink még nem *fagylaltot*, hanem csak *fagylaltat* nyaltak.

Az eddigiek alapján elgondolható lett volna, hogy a múlt század közepén a *fagylalt* szó eredetibb: melléknévi igenévi használatában nyílt, világosan

¹ Egy-két eltérő, újabb példám: „Vilmát ... itt *jártamban* testvéremnek fogadtam” (Petőfi: ÖM. V, 61); „Temesváron *jártamban*, ... egy ... ember, megkérdezte tőlem” (Herczeg: Emlék. P, 19); „*Hczádutaztamban* magam is láttam” (Harsányi: Az aranyalma² II, 234); „...*Jártamnyi* erőmet is nélkülöztem” (uo. 209); „Moldvában *jártamban*... jegyeztem le” (MNY. LII, 23).

főnévi ('Eis, Gefrorenes') használatában középzárt kötőhangzós toldalékolásában olyanféle — csak a kötőhangzóban eltérő — alakpárrá fejlődjön, amilyen ma a *kalaposok—kalaposak, akadémikusok—akadémikusak* stb. alakpár; azzal a különbséggel, hogy az utóbbiak zömét a melléknévi változatbeli kötőhangzónak az eredetibb, egységesen zártból nyílttá fejlődési tendenciája hozta létre, holott a *fa gyallalt* esetében az eredetibb, egységesen nyíltabb kötőhangzóból vált a főnévi változatban zártabb. A valóságban mégsem lett ilyen *fa gyallaltok—fa gyallaltak* szófaji megkülönböztetés; a *fa gyallal* ige — s vele a *fa gyallalt* igenév — tudniillik körülbelül szintén ez idő tájt húzódtott vissza a passzív szókinésbe, majd az elavult szavak közé. Sőt alighanem éppen ezért vált lehetővé a *hízalt, fájlalt* stb. igenév grammatikai képzetsorából kiválóban levő *fa gyallalt* főnév kötőhangzójának zártabbá léte.

3. Szórványosan még egy-két újmagyar kori példám van az igenévképzős szó kötőhangzójának zártabbá való átcsapására; talán nem véletlen, hogy valamennyi főnevesült szó, s többé-kevésbé mindben meglazult az igei alapszóval való összefüggés tudata: „Hüisége láncza vonja — Szülöttödet melléd” (Kis János' Versei [Kazinczy kiadása] I, 28); „fáklya légy az árvák és ügyefogyottok számára” (Móricz: A fáklya¹² 12); „A kutyát a pap mint életnyomorultot tartotta el” (uo. 112); „Jó töttödért jót várj!” („A két bors ökröske” című rajzfilmnek a Kossuth-adón 1956. június 8-án közvetített szövegében). Egy adatom archaizáló, tehát fiktív szövegű: „minekutána a három *jelöltök* lemondottanak a tiaráról” (Balzac—Adorján—Fónagy: Pajzán hist. [1957.] 18). — Vö. még Kuthy: Nov. [1841.] I, 14: *Multom*, 104: *multom*: de 43: *multat* és II, 31: a' *multakat*.

Ezért is mondtam írásom elején, hogy a *pörköltös* stb. alakot nem tartom olyan képtelenségnek, mint — mondjuk — egy melléknévi igenévi vagy már tisztán melléknévi *felöltözött-öt, megöntözött-öt, jól öltözött-öt* stb. alakot. Ezért nem gondolom, hogy a *pörköltöt* létrehozásában nagyobb szerepe lehetne a labialis illeszkedés mechanizmusának: ennek tudniillik a melléknévi alakokban ugyanúgy lehetne hatása.

Úgy látszik tehát, hogy egyes kisebb szócsoportjainkon belül már nemcsak a melléknévi kötőhangzó nyíltabbá válására, hanem a közös főnévi kötőhangzónak zártabbá válására is van vagy lehet némi diszpozíció. (Tulajdonnevek közt ez is közös jelenség: *szilárd-a-t*, de *Szilárd-o-t.*) Hogy azonban az idézett parole-tényekből akár csupán egy kisebb — például nyelvjárási — nyelvközösségben is fejlődik-e egyszer langue-szabályszerűség, azt megjósolni aligha lehet.¹

TOMPA JÓZSEF

A cs és zs jelölésének történetéhez

KNIEZSA ISTVÁN a katolikus helyesírás tárgyalása közben azt állítja, hogy e téren Káldi Györgynek van olyan szerepe, mint Heltai Gáspárnak a protestánsban: „Munkáiban ... következetes helyesírást alkalmaz, mely ettől kezdve minden katolikusnak követhető mintául szolgál. Még Pázmány is sokat tanult tőle, — mert korábbi műveinek zavaros és hanyag jelölésmódját későbbi műveiben Káldi hatására nagyobb gondosság és következetesség váltja föl” (A magyar helyesírás története 15).

¹ E közleményem kézírata egy-egy újabb adat, illetőleg utalás híján már 1955 második felében készen volt; ezért is jelent meg azóta rá való hivatkozás (vö. Nyelvtud. Ért. 14. sz. 76. l.). — HARTAY SÁNDOR 1958 februárjában egyébként nyomtatott szövegből is kimutatta nekem a *pörkölt* főnév ö kötőhangzós alakját: „[Juli] kiabálni kezdett: — Olyan *pörköltöm* van, fiatal úr, ... hogy” (Molnár: Andor² [1918.] 537).

Helyes az a megállapítás, hogy Káldi helyesírása következetes. De téves az, hogy „ettől kezdve minden katolikusnak követendő mintául szolgál”, és hogy „Még Pázmány is sokat tanult tőle”. Pázmány első műve ugyanis 1603-ban jelent meg, Káldi első műve, a bibliafordítás 1626-ban, s Pázmány huszonegy műve közül e dátum után csak öt jelent meg. Ki vizsgálta meg ezt az öt művet abból a szempontból, azonos-e helyesírásuk az előző tizenhatéval, vagy már „gondosabb”?

Téves adat e bekezdésben az, hogy Káldi bibliafordítása 1627-ben jelent meg. Téves az is, hogy Káldi helyesírása minden katolikusnak követendő mintául szolgált.

A c s í r á s a

Az előző mondat tételét KNEIÉZSA maga cáfolja meg, amikor azt írja: Káldi helyesírását Pázmány módosította azzal, hogy a *cs* hangértékű *ch* helyébe a *cs*-t bevezette, s ezzel a katolikus helyesírás a XVIII. század végéig állandósult (16).

Helyes az a megállapítás, hogy a katolikus helyesírásba a *cs* hang jelölésére a ma is használt *cs* kettős jelet Pázmány vezette be, de helytelen az, hogy Pázmány a Káldi helyesírását módosította. Pázmány a *cs* kettős jelet 1605-ben ajánlotta, és ő maga azóta használta is. Káldi-szöveg azonban csak 1626-ban jelent meg nyomtatásban. Pázmány huszonegy évvel Káldi első művének megjelenése előtt mégsem módosíthatott rendtársa helyesírásán, aki egyébként soha sem fogadta el a *cs* hang újszerű írását, hanem mindig a hagyományos *ch* kettős jelet használta a *cs* hang jelölésére.

Helytelen az a megállapítás is, hogy Pázmány *cs* javaslatával és újításával a katolikus helyesírás a XVIII. század végéig állandósult. Pázmány 1605-ben javasolta a *cs* kettős betűt, s n e g y v e n ő t évvel később Zrínyi Miklós, aki az ő felügyelete alatt nevelkedett, még mindig *ch*-val ír: *chak*, *chalárd*, *chapás*, *chászár*, *chillag*, *chöp*, *chuda* stb. a Zrínyiásban is és leveleiben is (l. BADIĆ FERENC kiadását és IVÁNYI BÉLA „A két Zrínyi Miklós körmendi levelei”-t). Élt a hagyományos katolikus helyesírás (*ch*) Pázmány javaslatát után még hetven évvel is. A Bécsben megjelent magyar könyvek (*könyvechkek*) még 1674-ben is *Bechbe*, *Bechben*, *Béchben* jelentek meg (l. SZABÓ KÁROLY: RMKvtár. I.). Sőt PERESZLÉNYI PÁL katolikus grammatikájának 1738-i kiadása is egyformán javallja vagy engedélyezi a *CS* ... *Tanács* és *CH*, *Chom* írását.

A z s í r á s a

1. „Káldi a *zs* hang jeléül a *z'* jelet vezette be” — állapítja meg KNEIÉZSA. Hogy félreértés ne essék, fejezzük ki e betűjelet szóval is: a *z* és utána hiányjel. „... a legvalószínűbb, hogy Káldi ezt a jelet közvetlenül a *cseh* helyesírásból kölcsönözte” (16) — olvassuk KNEIÉZSÁNÁL.

Lássuk először a hátul hiányjeles *z'* kérdését. E sorok írója Káldi műveiben, eredeti első kiadásukban, a bibliafordítás (1626.) függelékében: az Oktató Intés-ben, Az Vasarnapokra-Való Predikatioknak Első Resze-ben (Pozsony, 1631.), Az Innepekre-Való Predikatioknak Első Resze-ben (Pozsony, 1631.) a *zs* hangnak *z'* (azaz *z* és utána hiányjel) jelölését nem látta. Persze ily nagy terjedelmű művekben, melyeket több szedő szedett, előfordulhat az is, de az én kutatásaim szerint nála a *zs* hang jele mind a három ma ismert művében a dőlt ékezetes *z*: *Vízoly*, *Žoltár*, *Židó* stb. (OktInt.), *Židók*, *alamžnálnkod*- (VasPred).

2. KNEIÉZSA a hátul hiányjeles *z'*-t így magyarázza: „A *zs* hang jelölésére rendszeresített *z'* (*z*, utána hiányjel) a maga mellékjelével kéri a rendszerből ... Ennek a magyar múltban semmi hagyománya nem volt, és Káldi nyilván idegenből vehette” (16). De váratlanul megfelelkezik a hátul hiányjeles *z'*-ről, és az idézett részt így foly-

tatja: „A kancelláriai helyesírásban előfordul ugyan a *z* [e sorban már magában álló, mellékljel nélküli *z*] a *zs* jelölésére, ez azonban oly ritka, hogy hagyománya nem lehetett. Az egyik ferences helyesírásban is előfordul a *z* [ismét magában álló, mellékljel nélküli *z*] ... , annak azonban semmi nyoma, hogy Káldi ezt a ferences emlékcsoportot ismerte volna ... valószínűbb, hogy Káldi ezt a jelet közvetlenül a cseh helyesírásból kölcsönözte.”

Álljunk meg! Mit kölcsönözött Káldi a cseh helyesírásból? A *z'*-t: hátul hiányjeles *z-t-e*, vagy a *z-t* (a jeltelen *z-t*) a *zs* hang jelölésére? Vagy mind a kettőt? Ez nem derül ki. De KNEIENZA ragaszkodik a cseh szálhoz, és tovább magyarázza: „Káldi éveket töltött Morvaországban és így a cseh helyesírással könnyen megismerkedhetett”. A következő mondatban tovább elmélkedik a *zs* hang jeléről, de amit mond, az nem illik sem a hátul hiányjeles *z'*-re, sem a mellékljel nélküli *z*-re. Ezt írja: „Érdekes, hogy Pereszlényi Pál és Csúzy Zsigmond ezt a betűt teljesen cseh alakjában írja, *ž-vel*” (16), azaz: *z*, felette fordított fedéllel.

A *ž* (*z*, fölötte dőlt ékezet) a bécsi és a pozsonyi nyomdában volt használatos, Káldi műveiben. Én innen ismerem. Persze a nyomda más, általam nem ismert nyomtatványokban – protestánsokban is – használhatta.

A *ž* (*z*, fölötte éles ékezet) sokszor fordul elő a nagyszombati jezsuita nyomda egyik nyomtatványában, az elől hiányjeles *ž*-vel váltakozva. E nyomtatvány címe: W. de Britaine—Gánótzai Antal—Horvát József: Emberi okosság. Nagy-Szombat, 1764.

A *ž-t*, azaz *z-t*, fölötte fordított fedél, a pozsonyi Royer-nyomda használta, például Csúzy Zsigmond Evangéliumi Trombita (1724.) és egy ismeretlen szerző: „A' halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek szentséges históriája” című (1727.) művekben.

Már említettük, hogy KNEIENZA szerint Pereszlényi Pál és Csúzy Zsigmond a *zs* hangot „teljesen cseh alakjában írja *ž-vel*” (16), tehát véleménye szerint mind a kettő ugyanazon módon.

Az én adataim alapján azonban Csúzy művében és a pozsonyi Royer-nyomda másik idézett kiadványában a *zs* hang jele *ž* (*z*, fölötte fordított fedél). Itt a *z* a latin betűsor *z-je*. PERESZLÉNYI grammatikájában viszont ezt olvassuk: „*Z* ... cum puncto superne (pronunciabis) ut Boemieum *ž* (*zet*) ... (ut *žak Saccus*)”. Tehát a két nyomda *zs* betűje nem azonos. A pozsonyi a latin *ž*, felette fordított fedél. A nagyszombati a gót *ž*, a cseh ábécé *ž-je*, felette pont. Lásd „A XVIII. századi nyomtatványok meghatározása” és „A kisbetűk a régi magyar nyomdászatanban” című (MKSzle. 1955.) értekezéseimet.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

A magyar *v* hang történetéhez

1. A Magyar Nyelv egyik legutóbbi füzetében TÖRÖK GÁBOR a magyar *v* hang történetének nemrégén újra megbolgyatott kérdéséhez szól hozzá. Gondolatébresztő cikkében nagyrészt helyesírástörténeti érvek alapján valószínűnek tartja, hogy – főleg – a tövégi *v* a XVI–XVII. században zöngés bilabialis réshang, vagyis β volt (LIII, 368–75). Érdekes, hogy csaknem egy fél századdal ezelőtt KRÄUTER FERENC más – vagyis nem helyesírástörténeti – érvekkel hasonló eredményre jutott, de régebbi korra vonatkozóan: szerinte az Árpádok korában a *v*-tövűek voltaképpen β -tövűek, sőt valószínűnek tartja, hogy Galeottónak a *v* hangra vonatkozó ismert megjegyzését mint a XV. században is élő zöngés bilabialis réshang egyik tanúságát kell felfognunk (NyF. 44. sz. 19–24; vö. még NyK. XLII, 317–39; a β -ről már SIMONYI: UngSpr. 220).

2. Néhány középkori kéziratunk alább vizsgált részlete arra vall, hogy már a kódexirodalom korában is — legalább írásban — helyel-közzel megkülönböztették a szótag végén levő *v* (illetőleg *v*-féle) hangot az egyéb helyzetben levőktől.

1. A NádK. első 20 lapján mintegy 100 adat van a *v* hangra. A kódexíró a *v* hangot e lapokon is szó elején *v*-vel, szó belsejében *v*-vel vagy *u*-val írja, de a szótagvégi *v* (vagy *v*-féle) hangot következetesen *w*-vel jelöli: 20:¹ *hew* 'calidus', *hewfeget*; 9, 11: *hyw*; 8: *hywfeffel*; 20: *ziw*. E szavakon kívül a kódex első 20 lapján csak egy szóban (6: *ewangeliomba*) találunk *w*-t: ez a középkori latin ortográfiából származik (vö. „Sacralis nyomok régi helyesírásunkban” című előadással, melyet a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartottam 1948. május 11-én).

2. A NagyszK. első 60 lapja hasonló képet mutat. Néhány százszor is előfordul itt a *v* hang: jele általában szó elején *v*, szó belsejében *u* vagy *v*. Csak 10 adat kivétel: mind a 10-ben a *v* (vagy *v*-féle hang) szótag végén van: 60: *bewfeffel*, 43: *bewfege*s; 52: *bewfege*s; 41: *hewfagokat*; 52: kétszer: *hewfegeuel*; 43: *hywfege*s; 59: *zywnek*; 52: *ziw zacadafnak*. (17: *euel w*-je nyilván *vw*-t jelöl.) Szótag végén a *w* általános az említett hang jelölésében (kivétel: 14: *heufagos*).

3. Ez adatok alapján némi súllyal esik latba a BécsiK. I. kezének egy *w*-s adata. Nyilván nem véletlen, hogy a *név* szó 50-nél is több ragos, illetőleg képzős alakja közül csak egyetlen egyben fordul elő a *v* (vagy *v*-féle) hang *w* betűvel való jelölése, mégpedig ott, ahol e hang szótagot zár: 67: *nèwnè*; máskor — vagyis nem szótag végén — mindig *u*-t (illetőleg egyszer *v*-t) találunk a mai *v* hang helyén: 9, 100: *nèuèt*; 84: *nèuèm*; 30, 32, 35, 39, 101: *nèuèd*; 100: *nèvèd*; 40, 77: *nèuèdèt*; 30: *nèuèdnè*, *nèuèdnèc*; 10: [*nèuè*]; 5, 9: *nèuèt*; 10, 44: *ønèuèt*; 54, 56, 65, 66: *nèuèbøl*; 3, 51, 76: *nèuø*; 11: *nèuèzè*; 104: *nèuèzetès*; stb.

A példákat meg lehetne szerezni más kódex adataival is (l. például GuaryK. 83–4).

3. Úgy látom eddigi vizsgálódásom alapján, hogy ez a jelölésmód főként ferences kódexekben fordul elő, mégpedig a mellékjelet használókban (ezekre l. KNIEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 115 kk., 166 kk.). A ferences kéziratokból juthatott el Sylvester helyesírásába és az egykori ferences Dévai Bíró ortográfiájába.

A ferences helyesírásba e jelölési sajátság legrégebb bibliafordításunkból származhatott, ennek mintája pedig bizonyára Husz traktátusa volt (l. ALOYS V. ŠEMBERA, Mistra Jana Husi Ortografie česká. Slavische Bibliothek, II. Bd. Wien, 1858. 181–2; vö. id. előadással).

Azt a gondolatot vethetné föl valaki, hogy a *v* hangnak szótag végén, illetőleg mássalhangzó előtti helyzetben való sajátos jelölése csak a középkori helyesírás következménye: az *u* és a *v* hangot ugyanis rendszerint közös betűvel jelölték, szó belsejében általában *u*-val; ezt a betűt *u*-nak kellett olvasni, ha szótag végén volt, egyébként *v*-nek. Többször azonban szótag végére került a *v* hang, tehát meg kellett különböztetni az *u*-tól: *neuet* — *nèw*, *nèwneec*. Ilyenformán e jelölésmód — legalábbis a szavak nagy részében — nem hagyott kétséget a hangérték iránt.

Ez az okoskodás persze nem jelenti azt, hogy a sajátos helyzetben, a szótag végén levő *v* jel mögött semmiképpen sem lehet a *v*-től eltérő ejtést keresnünk. Hogy a *v*-nek szótagvégi helyzete hangtani szempontból valóban sajátos, azt bizonyítják azok a különben jól beszélő emberek is, akik megfigyelésem szerint éppen szótagvégi *v*-t nem tudnak ejteni.

¹ Itt is, alább is magának a kódexnek a lapszámát jelöljük.

Mikor jelent meg első akadémiai helyesírási szabályzatunk kilencedik kiadása?

A címben említett kiadásról sem PETRIK, sem SÁGI nem tud. „Az akadémiai és hivatalos helyesírás kiadásai”-nak könyvészete pedig nyomtatása évüül egy kérdőjeles évszámot közöl: „1849?” (A magyar helyesírás szabályai. Nyolcadik, jav. és bőv. kiad., negyedik lenyomat. 1946. 111). Egy Múzeum körüti antikváriumban kezembe került e szabályzatnak egy rongált példánya, s később a Széchényi Könyvtárban alkalamm volt megnézni egy épet is; ezekből kiderült, hogy a megjelenés éve nem 1849., hanem 1851. A címlap: „Magyar helyesírás' és szóragozás' főbb szabályai. A' magyar t. társaság' külön használatára. Kilencedik javított kiadás. Pesten, 1851. Eggenberger József és fia, magyar acad. könyvtárosoknál.” A kis füzetet Eisenfels és Emich műhelyében nyomtatták, lapjainak száma: 48. Főülletes összehasonlítással nem találhatunk különbséget a 8. és a 9. kiadás között. (Mégis: 8. kiad. 45: *hátrátétetik*, 9. kiad. 45: *hátra tétetik*; a 8. kiadás tartalomjegyzékéből hiányzik a 7. kiadásra való utalás, a 9.-ben megvan.)

VÉRTEŠ O. ANDRÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Métely. 1. A *métely* 'kórokozó féreg és fű; méreg, betegség, ragály' jelentésű szavunk minden bizonnyal szláv eredetű. Szláv jövevényszónak tartja MIKLOSICH és BERNEKER nyomán a SzófSz., és a biztosan szláv eredetűek közé sorolja KNEZSA is (SzlJsz.). Azonban e szó körül vannak még tisztázatlan problémák, úgyhogy ezért HEGEDŰS LAJOS a szó megfejtését a magyarban kereste (A *nedv* és családja: MNy. L, 60—6). Úgy vélem tehát, hogy megokolt a *métely* jelentését és származtatását újabb adatokkal megvilágítani, s ezzel együtt HEGEDŰS többi szófejtését is újra megvizsgálni.

HEGEDŰS a *métely* szót egy 'posvány' jelentésű *mét* töszó -ly képzős származékának (*métely* 'piszkos, zsíros forrásvíz' — egyetlen adat a MTsz.-ban) és egy *mételyféreg* 'mocsárféreg' összetételből elvont szónak véli. E palóc tájnyelvi *mét* szót viszont azonosítja a víznevekben előjövő *med*, *medü* (*Medüs*, *Medvíz*, *Medvigy*) tövel, s ezt a *nedv* *n ~ m* hangcsere változatának tartja. Ha ez így lenne, kellene a régi nyelvben *n* kezdőhangú változatot is találjunk; azonban az OklSz.-ban a *Nedüs*, *Nedvíz* stb. elnevezés ismeretlen, tekintve hogy a 'nedves víz' meghatározás egy tulajdonnévnl vajmi keveset mondó, sőt alig elképzelhető. HEGEDŰS ugyan a fentebbi neveket 'sárvíz'-nek értelmezi, viszont a *nedv* sohasem jelentett sarat, és így sokkal valószínűbb továbbra is PAIS DEZSŐ (Meddö: MNy. XXV, 345—57) magyarázata, aki e neveket a *meddö* szóhoz kapcsolta, s 'aszú, száraz; időnként nedves, sáros' jelentéssel értelmezte.

A *nedv ~ medv* elmélet támogatására felhossa HEGEDŰS a *medvét fog* 'a szérűre nyomtatás végett leterített gabona, az ágyás összcsázik' szólást. Úgy véli, hogy megtalálta benne a *nedv*-nek *medv* változatát, amennyiben ezt a szólást egy *nedvet fog* kifejezés *m*-es változatának tartja, melyből alkalmasint szójátékkal *medvét fog* keletkezett. Erről a *medvé*-ről időközben egész kis vita terebélyesedett ki a MNy. LI. kötetében.

2. E vitához én a következőket fűzhetem hozzá. Először is ilyen *nedvet fog* kifejezést nem ismer nyelvünk. Miért is mondaná ezt a *megnedvesedik*, *megázik* helyett? Valószínűbb, hogy itt hasonlattal van dolgunk. Igen sok adatban nem az ágyás, hanem a gazda fog *medvét*. Íme néhány részletesebb leírás e medvefogásról: „Medvét fogni: akkor mondják, mikor a szérűn az eső közeledtére hirtelen összetaszítják az . . . ágyást és szalmával befedik. Pl. 'éppen jókor végeztem, még nem fogtam medvét, azaz már elvégeztem

dolgomat s nem félek, hogy össze kelljen taszítani” (Nyr. XVI, 39). — „A nyomtatási munkában ez [a fordítás] volt a legnehezebb. A legázolt, erősen összetapadt és még szemes nehéz gaznak a megfordítása a legjobban igénybe vette a villások kar- és láb-izmaait. — Hát még akkor, amikor *medvét fogtak* az ágyáson . . . Olyankor a beázott gaz úgy *összefeküdt*, hogy villányi esomó szétválasztásakor két-három embernek kellett nekivéselkedni. S ebben az erőlködésben sokszor bele is tört a villa ága. | . . . Meg is kérdeztem több öreg gazdától, hogy milyen sor is volt az a medvefogás . . . ? | Kecskeméti gazdám így felelt: Szívós lett a szalma. Nehéz volt vele bánni. *Olyan lusta lett a szalma, mint a medve*. Szentesi gazdám azt mondta: *Lusta lett az ágyás, mint a medve*. Nádudvari gazdám így magyarázott: A megázott gabona *összefekszik*, szétválasztása nagyon nehéz, két-három villás kell hozzá. *Lomhává* lesz a gabona . . . Mezőtúrról is van adatom. Ott mondták, hogy *lucskos a medve*, mikor az ágyás átalig béazik, *száraz*, mikor csak a teteje. S innen: *a nagy vagy kis medve*.” (Ethn. XL, 36.) — Hasonlóan írja le a medvefogást KISS LAJOS is: „Mire behányják nagyjából a szűrűt szalmával, nekiindul, mintha öntének . . . Ilyen *nagy borzas medvét* még nem fogtunk az idén, fene bele. Nem tudom, hogy *szártjuk fel a bőrét*.” (Szegény ember 140.) — A megázott ágyást azután széttergették, hogy hamarabb száradjon. Ezt a műveletet nevezték a *medve megnyúzása*-nak: „Egész nap nyúzhatjuk a bőrét” (Nyr. XXIV, 181).

Az adatokból kitűnik, hogy már magát a sebtében szalmával betakart ágyást is *medvé*-nek nevezték, ami megfelel annak, hogy a nép a *medve* szót 'idomtalan, bozontos' értelemben használja (CzF.); de méginkább úgy nevezték azt az esőtől összetapadt masszát, amellyel egyedül meg se tudtak birkózni. Egy másik, igen régi hasonlatban is ilyen nehéz ellenfél a medve: 1562: „azért kegyelmes uram, efféle fizetetlen néppel többé engömet te Nsgod ne hagyjon, mert ezuttal nyilván *kezembe hagyják a medvét*” (TörtT. 1911: 554). A fizetetlen had tudniillik az éj folyamán elszökdösött, s a kapitány jóformán magára maradt a törökkel szemben. Innen a *medvét fog* 'póru jár' jelentése is (MTsz.).

Pontosan ez a nehéz, idomtalan, összetapadt, nehezen elbontható rakás tűnik elénk a kohók *medvé*-jében, melynek jelentése 'az öntések folyamán a kohó fenekére rakódott salakmassza' (Nyr. LXXVI, 152—3). Hogy ez német eredetű volna, annak ellene mond az, hogy míg a német elnevezés mind Németországban, mind hazánkban elsősorban *Sau*, *Ofensau*, addig magyarul kizárólag *medve* a neve (BánySz.). Nem kell mindjárt német hatásra gondolnunk, ha kohókról van szó, hiszen a honfoglaló magyarság is nyilván ismerte a vas előállítását, s a Székelyföldön századokon át magyar kohók működtek. Zentán, ahol nincsenek németek, *medvetéglá*-nak nevezik a hibás égetés következtében összeforrt, több téglából álló tömböt. Íme itt is egy összetapadt idomtalan masszáról van szó. Egyébként ez a hasonlat bármely népnél keletkezhetett. HEGERDŐSnek az az ellenvetése, hogy az alföldi nép nem ismervén a medvét (?), nem használja metaforáiban, nyugodtan figyelmen kívül hagyható. A majmot sem ismeri jobban, mégis használja. A medvére vonatkozólag láttuk a *lusta, mint a medve* hasonlatot, a *medvetéglá*-t; a kubikusok a földbabát hívják *medvé*-nek (TechnSz.); de emellett a *medvegerenda*-t is ismerte minden alföldi malmos: „A medvegerenda az a *vastag* gerenda, mely *alul* a padozaton *fekszik* s tartja a függőlegesen forgó bálványt” (NéprÉrt. XXVI, 52; MNy. IV, 481; Ethn. XXII, 94, XLIX, 202). Figyelemre méltó, hogy a krassovánoknál a medvegerenda neve *medvedica* (NéprÉrt. IX, 58).

☛ Ez az adat már a szlávtság felé tereli figyelmünket. Az oroszban a „medve” általában valami súlyos, nehéz tárgyat jelent, főleg úthengert, szerűsimító hengert, de jelenti azt a hengert is, melyet *nyomtatásra* használtak! Nálunk is *medve* 'cölöpverő vasas tőke' (CzF.), de Nemesvámoson (Bakony) *medvés* az a ló is, „amely egész éjjel tiprolódik, mind a négy lábával *csépl*” (Ethn. XLIX, 60). Az orosz kereskedők nyelvében pedig az eladatlanul heverő, s a heveréstől megromlott (*залежалый*, liszt,

cukor esetében 'összetapadt'-at jelent) áru is „medve” (az orosz adatok DALJ szótárából).

Annyi mindenesetre biztos, hogy a *medvét fog* szólás *medvé*-je hasonlat, éspedig a bozontos, összetapadt rakás váltotta ki. A *medvés ló* és a *medve* mint nyomtató henger azonban arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a szólásnak esetleg mélyebb gyökerei vannak. Mai alakja (*medvét fogni*) egy csomó szinoním szólásba ágyazódik bele, melynek mind 'póru jár' jelentése van. Ilyen a *kutyát fog* (SZIRMAI 38); *ördögöt fog* (SIMAI II, 23; Dugonics: Etelka. 1805. II, 162); *farkast fog* 'haerere in vado' (KISVICZAY); 1659: „tegye le a legatumokat, mert igen félek, hogy megsikálnak bennünket . . . félek rajta, hogy evvel a legatummal *majmot ne fogjunk*” (TörtT. 1897: 199); *rókát fog* 'kiégeti a ruháját' (MNY. XV, 118).

Használják azonban úgy is, hogy az *ágyás fog medvét* vagy *kap medvét* (MTsz.). Ezt a változatot is meg tudjuk magyarázni a *rókát kap* szólás analógiájára. Az előbb említett *rókát fog* 'kiégeti a ruháját' KASSAINÁL (IV, 235) így fordul elő: a *bunda rókát kap* 'megperzselődik, veres színt kap a kandallónál'. Világos, hogy a *bunda* azért kapott vagy fogott rókát, mert olyan lett mint a veres róka, s következésképp az *ágyás* is azért fogott vagy kapott medvét, mert olyan lett, mint a *medve*.

3. A *nedv* szó családjába sorolja HEGEDŰS a *mét*, *métháló* szót is. Fejtegetései szerint a *métháló* olyan háló, mellyel *mét*-ben, azaz posványban, illetőleg állóvízben halásznak. Az elnevezés eléggé szokatlan, hiszen állóvízben is igen különböző hálókkal lehet halászni, s így nem a legfeltűnőbb jegyen alapul. A régiségben továbbá rendszerint nem is *métháló*, hanem csak *mét* alakban fordul elő.

Vizsgáljuk meg először a jelentését. CALEPINUSNÁL „*met* auagy varsa” van. SZD.-nál „*bóné*, *póné*; háló neme: valamint *véter*-, *métháló*”. KASSAINÁL (III, 358) a *métháló* az emelőhálóval egyenlő, ez azonban lehet, hogy téves etimologizálás eredménye. CZF. és BALL. szerint a *mét* „a gyalomnál rövidebb, mintegy 6—7 ölnyi hosszú háló, melyet két csónak közt szoktak húzni”. A népnyelvben a Tiszán ismerik a *mét*-et vagy más néven *marázsá*-t (már Dugonics említi a „nappali *méteket* az éjszakai *marázsák* mellett”: Etelka. 1805. I, 224), s ez egy ötkényparás eresztőháló, mely függőlegesen lebeg a vízben, úgyhogy a hal belegubancolódik (MTsz.; NéprÉrt. XXIX, 152, 397—8).

Már SIMONYI rámutatott a szláv *metati* igének a *métháló*-val való kapcsolatára (vö. *metati mreze* 'die Netze werfen'; a *mreze*-ből lett a *marázsá*). Feltűnően egyezik a *mét*-tel a szerb—horvát *metnica* 'Art Fischnetz, Fischzeug, Senkgarn' (vö. még szerb—horvát *met* 'der dort, wo das Netz beim Fischen ins Wasser geworfen wird; Fischfang' (FILIPOVIĆ, Kroat.—DtWb.) és az orosz *metusa* 'állító háló fókafogásra', azaz 'rekesztő, eresztőháló!' (DALJ); vö. még *metiscse* 'lazacfogásra való hálók összessége' (PAWLOWSKY, Orosz—német szótár. 1900.). Az *-usa* és *-iscse* képzőkből egy *met* alapalakra következtethetünk. Ennek alapjelentése 'vetőháló' kellett hogy legyen. A 'vetőháló' később 'eresztőháló' és 'rekesztőháló' jelentéssé vált, amire szerb—horvát és orosz adatok világosan utalnak (mind a *metati* 'vet' igéből). E jelentésekkel a legtöbb magyar adat megmagyarázható, sajnos, CALEPINUST kivéve. A *bónéháló*-t — ugyancsak SZD. szerint — v e t i k : „*póné*: háló neme. M e g v e t n i a p ó n é t” (180). Az *egész bóné* 'széles háló, mellyel a vizet szélében elfogják' (MTsz.). És a Balaton mellékén *vetőháló* 'nagy háló, amelyet kövekkel súllyesztenek le a vízbe, és gyékénypóttákkal függőlegesen tartanak' (MTsz.). Látjuk tehát, hogy az eresztőhálót is vetették, a hajó oldalán dobták ki (vö. NéprÉrt. XXXIV, 260).

Mindez arra mutat, hogy a *métháló* eredetileg 'vetőháló' jelentésű volt, és szláv jövevényszó. Valószínűleg a szerb—horvátból vettük, mert a Velencei tavi halászok ma is *rácháló*-nak nevezik a dobóháló egyik fajtáját (Nyr. LXXVI, 360).

4. HEGEDŰS nézetét a *métely* szóra vonatkozólag a bevezetésben említettem. Való igaz, hogy a májmételyt a nedves, pocsolyás réten falja fel a juh, azonban — mint látni fogjuk — *métely*-en a legkülönbözőbb férgeket érti a magyar nép, úgyhogy a *métely* alapjelentése csak 'élődsi féreg' lehet.

A *métely* magyar jelentései a következők: *Métely* 1. 'fasciola hepatica, májmétely'. Ezen a néven először SI.-nál, de mint 'morbis ovium intercus' már MA.-nál. A néphit szerint a nedves réten, pocsolyában harapja fel a juh bizonyos fűvel együtt, melyet szintén *métely*-nek neveznek (vö. FÁBIÁN: TermTud. 1803: 266). Még két régi adat: 1692: „rakva van ez a világ sok kísértetekkel, Miként az nedves rét titkos *mételyekkel*” (IrtórtKözl. I, 446); „Maszlaggal kötsagosítani, méreggel megdögsíteni az együgyűeket . . . vélek a *mételyt* felharaptatni” (SzD: MVir. 422). — *Métely* 2. 'scabies, rüh' (MA., PP. stb.). A juh egyik legveszedelmesebb ragályos betegsége. Tekintve, hogy a májmétely csak kivételes esetekben ragályos, a *métely* 'ragály' jelentése a 'scabies'-től származik (SIMAI megkülönbözteti a *métely*-t a *ragadó métely*-től, az utóbbi a *scabies* (I, 214). Vö. még: *megmételyesedik* 'scabie inficitur' (az összes szótárakban); 1697: „[Az ördög] lőn a közköpü, hogy e *mételyes rüh* [a tánc] lenne köztük nyájasság . . . *rühes mételyedet* . . . (IrtórtKözl. 1893: 453—6); 1802: „hogy tőlök a *mételyt* fel-ne-kapja . . . egy *rühes juh* egész nyáját megvesztegethet” (Hollósi: Barátságos Beszélg. 140); „*metélt* szed az egészséges juh a nyavalástul” (Faludi: SzE. 553). — *Métely* 3. 'ímely, a szarvasmarha hátán bizonyos bőgölyféle csipésétől támadt nyúves kelevény s a benne lévő nyű' (FÁBIÁN: i. h.; KASSAI I, 335; MNy. XVII, 135, XXXII, 208; OrmSz.). — *Métely* 4. 'mézmoly vagy szipoly'. Mivel HEGEDŰS nem említi, s a NySz. is csak egy adatot közöl, szükségesnek látom adataimat közzétenni: OrvK. 69: „Kicziny lependékek járnak, azok szereznek mihek allat pok hálott és abban a pokháloban meg terem a *mítely*, az fel nevelkedik, fel megyen eppen a kasnak czüeziben es ott czinal magának fészket . . . mihed hogy meg ne *mítelesedgyék*” (NySz); 1711: „Nem utolsó *métely* embernek kasában, Ily nevezetes kárt szenvedni Erdélyben (vagy: házában)” (IrtórtKözl. 1904: 34); 1801: Méhészkönyv: „*metölös*, pókhálós és más bűzű légyen is az [a méh]” (Ethn. II, 19). — *Métely* 5. 'kergekórság, a juhok agybetegsége és az azt okozó féreg (Taenia cerebalis)'. A régiak azt hitték róla, hogy a juhbögöly okozza, mely a juhok orrlukába tojik, s petéje felvándorol az agyba (FÁBIÁN: i. h. 267). E betegséget a juhászok agylékeléssel gyógyították. Az agyalágyult szó valószínűleg innen ered — ugyanis a juh koponyája a férges helyen meglágyult. Adat csak a népnelvből: *metés juh* 'kergeteges' (Gyergyó: Nyr. XXXIV, 83). — *Métely* 6.: *mételykukac* vagy *métőkukac* 'barnaszínű féreg, mely a megszáradt métősásba vagy meccősásba búvik' (OrmSz.). Keveredés a *metsz* igével? — *Métely* 7. 'különböző mérges fűvek, főleg Cicuta és Marsilia-félék (mérges bürök és gyilkos csomorika) közös neve'; „A *mételyről* . . . a juhos gazdák, sőt csaknem mindenk közönségesen úgy vélekednek, hogy ez valami bizonyos nemű fűtől származik, melyet megévén a juhok, megmételyesednek, a honnan mutogatják is az efféle fűvet, melyet hasonlóképpen *mételynék* neveznek” (FÁBIÁN: i. h.). — A régiak tehát — nem lévén tisztában a métely valódi kórokozójával — természetesen a kellemetlen bűzű, mérgező hatású növényeket fogták gyanúba. Erre utal a *mételyes bűzű* (NySz.) kifejezés is. Mind-ezeket a növényeket tehát nem azért nevezték *métely*-nek, mert mocsárban tenyésztek, mint HEGEDŰS véli, hanem mert dögletes bűzüknél fogva — a régiak hite szerint — a mételyt okozták. — *Métely* 8. 'maszlag, méreg'. Az előbbi jelentésből. A mételyfűvet valóban használták is kábításra, akárcsak a maszlagot. A halakat bódították el vele. Dugonics: Etelka. 1805. (I, 224—5): „Nagy kedve telhetett [Árpádnak a Tiszaparton] a Veiszszel megtsalt, a tapogatóval reá-szedett, a maszlaggal meg-tántorított, a *métellyel* megvesztegetett néma halakban”. Innen a *métely*-nek 'maszlag, ópium, méreg' jelentése, ilyen kifejezésekben, mint a *bűnnek a mételye* stb. a XVI. századtól mind a mai napig.

Vö.: „Az halálnak mérge szívén mert megakadt, Gonosz fulánkjának *mételye* felfakat, Hertelenül reá titkos mérge szakatt”; „*mételyes* megkonkolyosítás”; „nem zabállunk a világi *mételyes* nyálánkságokban” (NySz.). Ide vehető a *métely* 'ragály; pestis, dögletes-ség', mely az előbbivel közeli rokon: 1606: „még az Vyonnan szülöttetkbe es szentekbe is semmi ne legien egieb az merő rothadasnál es *metelynel*” (Balassi B.: ÖM. 1955. II, 105). A 'ragály' jelentésre már előbb utaltam; vö. még KolGL. 319: „*metely*: contagio”. — *Métely* 9. 'piszkos, zsiros forrásvíz' (MTsz.). E jelentés keletkezhetett ugyanolyan jelentésátvitellel, mint amilyennel a *métely* 'fű' lett a *métely* 'betegség'-ből. *Métely* az a posvány, mely *mételyt* okoz. Vö. 1470: „*metheles* to” (OkI Sz.), valószínűleg 'mételyes bűzű, mérges növényekkel benőtt tó'. Ebből vonódhatott el a *mét* 'pocsolya', melyből „már senki nem iszik” (Ethn. II, 219). — *Métely* 10. Székelyföld: *météj-ember* 'mások lelki békéjét rontó, zavaró ember' (MTsz.); Halmágy: *métöly* 'irigy' (MNYTK. 31. sz. 230). A *métely*-nek 'mérgező valami' jelentéséből.

Világos tehát, hogy a *métely* a magyarban a legkülönbözőbb féreget jelenti, melyek jó részének semmi köze a nedvességhez. De felesleges is erre bővebben kiterjeszkedni, mert következő szláv adataink mindent megmagyaráznak.

5. HEGEDŰS szerint a *métely* csak a szomszédos szláv népek nyelvében él, s átvétel a magyarból. A távolabbi szláv nyelvekben: a csehben, oroszban csak 'pillangó' jelentése van. Nos, az adatok élénken cáfolják HEGEDŰS ezen feltevését. Íme: 1. A 'májmetely' megvan az oroszban: *motilj* 'lapos giliszta a juhok májában' (DALJ), *metil* 'juhbetegség' (BERNSTEJN, Bolgár—orosz Sz. 1953.); a csehben: *motylice* 'Schafegel' (NYT. XI, 320); a szlovákban: *motolica* (JANCS. Sz. 1848.); a szerb—horvátban: *metilj*; a bolgárban: *metil*. — 2. A 'rüh' jelentés hiányzik, de helyett 'kullancs' jelentése van a szlovák *motolicá*-nak (ARTB.—SCHULTZ; HVOZDZÍK). Mindkettő atka. — 3. A 'bögölyálca' helyett 'szűnyogálca' az oroszban: *motilj* (USA KOV) és 'kérész': *motilj*, *metilica* (DALJ; USA KOV); a kérész is féreg (vö. francia tájnyelvi *warmyan* 'kérész' < vermis (Román EtSz.). — 4. A 'mézmoly' az oroszban: *motilica*, *metelica*, *metlica* (DALJ), a *motilj* kicsinyített alakja; *motiljok* 'általában apró, kártevő molypille'. — 5. A 'kergekórságot okozó féreg': szlovák *motolica*; szerb—horvát *metilj*, bolgár *metilj* 'juhbetegség' (?). — 6—7. A 'mételyfű': szlovák *motoličnik* (HVOZDZÍK). — 8. A 'dögletes-ség': orosz *motilj*, *metilj* 'gennyedtség, takony' (DALJ). — 9. A 'pocsolya' jelentésre nincs adatunk. Megjegyzem, hogy csak az oroszban álltak rendelkezésemre megfelelő szótárak.

Az említett jelentéseken kívül az összes szláv nyelvekben van a *metilj* ~ *motilj* szónak 'pillangó' jelentése. Ez nyilván a 'féreg' jelentésből fejlődött, hiszen a pillangó is féreg; vö. *pillangóféreg*, *molyféreg*, továbbá átmenetül szolgálhatott a selyemlepké is: „egy kis sik *féreg*” (NySz.); különösen a 'molyféreg' jelentés, amit az orosz nyelv mutat: *motilj* ~ *metilj* 'moly, levéltetű, kérész' → *motiljok* 'különböző molypille' → 'általában pille' (DALJ; USA KOV).

Mindez azonban már alig érinti a *métely* szó etimológiáját. Adataink azt mutatják, hogy a *métely* eredeti 'élődsi féreg; féreg' jelentése mind a három szláv nyelvcsoportban ismeretes, és az orosz *motilj*, szlovák *motilica* alakokat a magyar *métely* átvételével nem magyarázhatjuk. A szláv *metelj* ~ *motilj* kettősség ősi hangváltakozásra megy vissza, s e szó 'féreg' jelentésben valószínűleg indoeurópai eredetű. Erre vall talán a német *Made* 'nyú, kukac', *Motte* 'moly', *Mettel* (tájnyelvi) 'giliszta' (a *Made* és *Motte* összetartozásáról l. PINLOCHE, EtWb.).

Ha tekintetbe vesszük, hogy a 'féreg' jelentésű szavakat a féreg jellegzetes tekerő mozgásáról általában a *tekerég*, *forog* igéktől szokás származtatni (vö. *vermis*, *εγλη*, magyar *perge* és talán a *féreg* is), akkor könnyen merülhet fel az a feltevés, hogy a *motilj* ~ *metilj* kapcsolatba hozható a *motatsza* 'tekerég, tekeredik', *metatsza* 'hánykoló

dik', *metelj* 'fergeteg' szavakkal, annál is inkább, mert az orosz *motilj* 'métely' egy másik jelentése 'forgató kar, forgattyú', s ez kétségtelen a *motatj* igéből való.

Hogy melyik szláv nyelvből kaptuk *métely* szavunkat, arra nézve mind a hangalak, mind a jelentés délszláv átvételt valószínűsít; tudniillik a délszlávban a 'pillangó' jelentés igen ritka, csak BERNEKERNÉL van meg.

Megemlítem még, hogy talán ezzel az igével függ össze a szlovák *motozka*, *motoha* 'métélyes juh, kerge juh' és 'kótyagos, kelekótya' (HVOZDŽIK), vö. orosz *mot*, *motovka* 'tékozló', *motilj* 'kelekótya' (DALJ), bár ez utóbbi jelentés kifejlődésére valószínűleg a 'pillangó' jelentés hatott. E *motozka* mindenesetre azonos a magyar *motoz*, *motozka* 'kergekórságot okozó féreg' szóval: KASSAI: a *Juh Motozja* 'rabies ovnis' (III, 381); „*motozik*, *megmotozik* a juh a Duna mellékén, megkerengősödik a szédítő galandféregtől” (uo.). A TudGyűjt. (1817: 36) is említi a *motozás*-t: „Tudja minden gazda, minő veszedelemre hozta falkáját a *métől*, szőrféreg, vérhas, *motozás*, kosz, Sz. Antal tüze s. t. e. f.”. SzD. a *motozik* szót 'betegre enni magát' jelentésben ismeri: „*motozik*, mintegy megzabáll a juh a kövér mezőn, fűvön”; vö. még: *motékony* 'mohó' (OrmSz.). L. még: MTsz., ahol a *motoz*, *motoszka* szavaknak 'megkerült, hóbortos ember' jelentésük is van, valamint *motoz* 'kukac az érett tőróban' (NéprÉrt. XXXIII, 218; Monor); *sajtmotoz* (MTsz.). Érdekes, hogy a *métely*-t 'kergekór' jelentésben nálunk csak egy tájnyelvi adat ismeri, míg a történeti adatok erősen megkülönböztetik a májmételyt a kerekértől. A szláv nyelvekben viszont a *metilj*, *motolica* 'kergekór' jelentésének kifejlődésére hatott a szónak a *motatsza* igével való kétségtelen összefüggése.

Törlendő tehát az a KNEZSÁTÓL (SzlJsz.) is erősen megkérdőjelezett származtatás, hogy a *métely* átvitt értelmű ('bűn') jelentése a kerekórságból származnék.

BERNÁTH BÉLA

Az, a. E névmásunk megfelelői ismeretesek a votjából, a cseremiszből, a mordvinből és a szamojédból (l.: EtSz.; NyH.⁷ 58, SzófSz.; PAIS: MNy. L, 318; HAJDÚ: NyK. LV, 68; stb.). Talán kiegészíthetjük ezt a sort a zürjénnel. WICHMANN—UOTILA zürjén szótára (6) a következő adatokat közli az udorai zürjén nyelvjárásból: *ata* 'hier (?)', *ata tatən* 'sieh hier!', (*kən te?* 'wo bist du?'), *ata* 'hier'.

Hogy itt összetétellel van dolgunk, melynek első tagja az *a*-névmástó, azt azok az adatok bizonyítják, amelyeket én ugyancsak az udorai nyelvterületen jegyeztem fel 1913-ban: 1. *ata* 'íme itt!'; pl. *taję kňigasę vaj!* — *ata kňigais!* 'hozd (v. add) ide ezt a könyvet! — itt a könyv!'. — 2. *ati* 'íme ott!'; pl. *ati munęni eti-peles nįvjes!* 'nézd csak, ott egyforma lányok mennek!'; Zürjén Szövegek 166: *batušķę, ati sįna'nįs tįdale te-dįnad!* 'apuskám, nézd csak (oroszul: BOT), a fésű tenálad látszik!'. — 3. *asi* 'íme ott!', pl. *asi kįsejįs!* 'íme ott van a macska!'

Az *ata*, *ati*, *asi* szavakban közös az első tag (*a*-), utána pedig egy-egy mutató névmás következik: *ta* 'ez', *tį* 'az, amaz', *si* 'az'. De ugyanez a három mutató névmás nyomósító szerepben az 'ez' jelentésű zürjén *e*-névmástóhoz is járul. Pl.: WICHM. — UOR. 40—1, 235, 269, 276: 1. P. *eta*; V. Pecs., L., I., U. *etaja* stb. 'dieser'; V., Sz., L. *etan* 'hier'; stb. | 2. V. *etįja*; L., P. *etįja* stb. 'dieser'; L. *etįęn*; U. *etįęn* 'dort (L.), dort weit (U.)'; stb. | 3. V., L. *esįja*; V. *esįę, esįja* 'jener, der dort (V.); dieser (L.)', V., Sz., U. *esįđž* 'so, auf solche Weise'; stb.

Ez a két névmástó, az *a*- és az *e*- abban is egyezik egymással, hogy (érdekes módon nemcsak a zürjénben, hanem valamennyi rokon nyelvben) önállóan, ragtalanul vagy képző nélkül egyik sem fordul elő. Eltérés közöttük az, hogy az *e*-kezdetű alakok megmaradnak névmásoknak, az *a*-kezdetűiek pedig a zürjénben határozószói szerepűek. Ezen azonban nem fogunk fennakadni, ha figyelembe vesszük, hogy a zürjénben, de

más finnugor nyelvekben is, elég gyakori a mutató névmásnak határozószói használata (l. pl. NyK. LVIII, 66). Ilyen használatot valóban ki tudunk mutatni az itt említett *ta* és *tj* esetében is; pl. a prupi nyelvjárásban (Volksdichtung der Komi 321): *tj vojtšite, ta vojtšite* 'ott csöppen, itt csöppen'.

Még meg kell jegyeznünk, hogy a zürjén *a* megfelelhet a magyar az névmással egyeztetett *votják* *o-* névmástőnek (*o-tijn* 'ott' stb.). (Vö. pl. WICHMANN, Vokalismus 73–4; a magyar és zürjén magánhangzó viszonyára vonatkozólag l. MNy. XLVIII, 206.)

Az a tökéletes párhuzam, mely az *e-* és *a-* kezdetű alakok között mutatkozik, a mellett szól, hogy a zürjén *a-* is mutatónévmás-tő, mégpedig a magyar *ez-*nek megfelelő zürjén *e-*vel szemben távolabbra mutató névmás-tő, és egyúttal a magyar az névmás megfelelője.

FOKOS DÁVID

Sváda szavunk történetéhez. — Bizonyára nagy érdeklődéssel olvasta a magyar szótörténet minden bűvára a MNy. 1957. decemberi számában (LIII, 423–31) FÁBIÁN PÁL „Sváda” című cikkét. Ez a módszere miatt is nagyon figyelemreméltó tanulmány jól mutatja, mily rögs útra kellene lépnie annak, aki egyszer történeti távlatba próbálná állítani az európai, illetőleg közép-európai nyelvek szókincsének közös elemeit, s fényt kívánna vetni mindmáig használt műveltségi szóknek nemcsak magyar, hanem nemzetközi életére. Az Akadémiai Nagyszótár munkaközösségét azonban ez a cikk is figyelmeztette a régebbi gyűjtéseknek egyik fájdalmasan tapasztalt s nehezen pótolható hiányára: az idegen és jövevényszók rendezésének feldolgozására, ami egykor, a század elején nyilvánvalóan a történeti vonatkozásban tévesen alkalmazott purizmus következménye volt. Így eshetett meg FÁBIÁN-nal, hogy megnézte ugyan a Nagyszótár gyűjtését, de természetesen nem talált meg benne olyan közismert adatokat, amelyeket a hajdani cédulázók egyszerűen nem tartottak kijegyzésre méltónak. Sajnos hiányzik tehát mind a gyűjtésből, mind pedig FÁBIÁN cikkéből Kazinczynak két eléggé jellemző adata *sváda* szavunk történetéhez.

A „régiesebb” adatot — ahol tudniillik a *Sváda* még tulajdonnévként szerepel (vö. MNy. LIII, 428) — Kazinczynak „Fábchich” című 1810-ben írt epigrammája szolgáltatja; a vers szövegét — mint alább látjuk — érdemes nyelv- és stílustörténeti okokból teljes egészében idézni:

Fábchich vala nevem. Az kilencz Szüzek zordon
Cziterát adának énnekem. Ijedésscl fut
Zöngése elől az, a' kire nem hunyorgottak.
De nem fut a' kit felavatának, és érti,
Hogy nincs tulajdon köcsök' híján, midőn a' szép
Ifjak' 's leányok' táncza közt ruzsabúl font
Koszorúval ugrik-elő Anácreon, 's rökent
Szózzattal egygyütt dallja, Kómus és Éván, \nA' ti áldomástokat és köz örömöket toldja.
Dücsös hazámnak hív fija; nem egyenlő bájtt
Ád mindeneknek *Sváda*. Kedvelém nyelved',
Buzogtam én is értte. Nevemet áld, tisztöld.

(Balassa J. kiadása. 1902. 33.)

Kazinczy költeménye nemcsak azért jelentős, mert az elsősorban Pindaroszfördítőként ismert Fábchich nyelvűvelői célkitűzéseire mutat rá, hanem azért is, mert nyilván közvetlenül e szöveg alapján szerkesztette a Mondolat szövegébe nem a Kazinczyt személyében kímélő Szentgyörgyi József, hanem a Kazinczyt is támadó

Somogyi Gedeon, a következő, FÁBIÁN adatanyagában is meglevő mondatot: „Nem is lehet azt ipalni, hogy rökkent szózatának *Svádája*, meleg ömledezése” (Mondolat 10, vö. MNy. i. h.). Ebben a mondatban persze — amint a cikkíró helyesen jegyezte meg — a *sváda* már köznévi, tehát a szó „újabb” használatával van dolgunk; világos azonban, hogy a Kazinczy-féle *rökkent szózattal* kifejezés, majd alább *Sváda* istenasszony említése a „rökkent szózatának svádája” parodisztikus szókapcsolathoz közvetlen mintát szolgáltatott.

Ámde Kazinczynál megtaláljuk a köznévi értelmű *sváda* szót is, mégpedig a Dessewffy Józsefről írt, „Szent-Mihály, Szabolcsban” című epigrammában:

A kit Athene nekünk s a héthegyü város irígyel,

A kinek ajkairól nestori *svada* csepeg [Abafi kiadásában: *suada* buzog],

Holdjait itt szántá, mint Xenophon [ejtsd: Xénofon] itt vere lantot,

Gyermekit itt nevelé szíve nagy érzetiben. (Váczy J. kiadása. 1903. 50.)

Erről az adatról megjegyzendő, hogy nem korábbi a Mondolat előszavából már FÁBIÁN közölte köznévi példánál (l. fent); Abafi L. kiadása szerint (I, 212) ugyanis Kazinczynak Dessewffy-ről írt epigrammája 1820-ból származik. Az adat így sem érdektelen; minden valószínűség szerint azt bizonyítja, hogy Kazinczy jól ismerte — nyilván már 1820 előtt is! — a szónak nemcsak tulajdonnévi, hanem köznévi használatát.

GÁLDI LÁSZLÓ

Parányi. SZABÓ T. ATTILA *parányi* szavunk etimológiáját két irányban keresi A *para* alapszó *-nyi* képzős származékának tartja, s ezt az alapszót egybeveti egyrészt a finn *polo* 'úszó-fa, amely a horog vagy a háló helyét mutatja', másrészt a török *para* pénzegységet jelentő szóval. (MNy. XLIX, 479–80.) Az utóbbi származtatás látszik valószínűbbnek, ehhez kívánunk adalékot szolgáltatni.

Hogy ezt a török pénznemet ismerték a XVIII. század elején Magyarországon, SZABÓ T. ATTILA egy okleveles adattal bizonyítja. KASSAI JÓZSEF „Származtató, 's gyökerésző magyar-diók szó-könyv” című művében megtaláljuk a *pará-t*, mint *erdélyi szót* (IV, 67). A szó jelentését így adja a szerző: „Pénneme a' Törököknél, a' mi ezüst pénné, de igen vékony. Még látszik vélte a' Székelyeknél.” Jegyzetben megemlíti, hogy „*Para pénné*. Meg van kitsinyítve, *Parányi* szóból, azért *Kiss* pénné is nevezik, Bablának, és Batkának.”

Bennünket KASSAI megállapításaiból az érdekel, hogy amikor a pesti papnevelésben szótára erdélyi adatait gyűjtögette (I, 20; vö. GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban 412), szavunk Erdélyben ismert szó volt. A MTsz. is hoz *para* 'pénné' adatot a moldvai csángók nyelvéből MUNKÁCSI BERNÁT közlése alapján (Nyr. IX, 530). Feltehető tehát, hogy ha e szó a XVIII. század végén s a XIX. században megvan mint tájszó, akkor korábban még szélesebb körben ismerhették, tehát megvolt a lehetősége, hogy kialakuljon belőle a *-nyi* képzős származék, amint azt SZABÓ T. ATTILA állítja.

A *para* származékának tartja MUNKÁCSI az általa közölt moldvai *porácska* (*paráska*, *parácska*) adatot (Nyr. IX, 530), ami bizonyítja, hogy a *para* szónak más képzett származéka is van nyelvünkben.

KASSAI fentebb idézett soraiból láttuk, hogy éppen a fordítottját állítja SZABÓ T. ATTILA felfogásának: *parányi*-ből lett elvonással a *para*. Csupán érdekességképpen említjük meg, hogy a maga módján magyarázza ő a *parányi* eredetét is. Szerinte szavunk az *apró*-nak *-nyi* képzővel alakult származéka, melyből „könyvebb kimondással” lett *aprányi*, ebből pedig „betű ált téve” *parányi* (IV, 68–9).

JAKAB LÁSZLÓ

ÍtéL. 1. Ezt a szavunkat BUDENZ a vogul *ojt-*, *ojtél-* 'ausspannen' igével egyezteteti (MUSz.), s később azt mondja, hogy a szóvégi *-l* mozzanatos képző (NyK. XVIII, 225). CzF. szerint talán az *éjt* ige változata, vagy az *intéz* családjába való. SIMONYI szerint szavunk kétes alapszóból eredt (NyK. XVI, 253). BÁRCZI (SzófSz.) ismeretlen eredetűnek mondja.

2. A szónak régi nyelvi változatai: *ítél*, *ítél*, *ytjlyš*, *etelni*, *ételet*, *ételet*, *ételetted*, *ytöle*; *ítöle* 'ítélő' (l.: NySz.; NyK. XXXI, 102, XLV, 76; Nyr. LII, 12).

Mint hogy a mai *ítél* szó kezdő *i-*je minden bizonnyal nyúlás eredménye (hiszen mint a nyelvérzék számára családtalanná vált szó könnyen megváltozhatott), s mivel a szónak van *ütél* (*ételetted*) változata is, azt hiszem, hogy szavunkat az *üt* igéből magyarázhatjuk. Hangtani akadályja nincs ennek a származtatásnak, mert nemcsak az *ítél* igenek van *ítél* változata, hanem mai *üt* igeünk is a régi nyelvben igen gyakran *it* alakú (*Menytuchzigeth*, *Meníttemezev*, *Borsytheu*, *Borsythe*: OklSz.; *ythe* 'ütött': NySz.; l. még NyK. XVII, 201, XXIV, 394–5). PAIS az *üt* szót a török *ü-* 'lök, üt, lyukaszt' igéből származtatja (MNY. XXX, 127), s ez a származtatás hangtani és jelentéstani szempontból nem kifogásolható. (Az *üt* igenek más, el nem fogadható magyarázatai: BUDENZ, MUSz.; HALÁSZ: NyK. XXIV, 466; VÁMBÉRY: NyK. VIII, 185; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 282; CzF.)

Azért gondolok az *ítél* szónak az *üt* igéből való származására, mert az ősi világban a vezér (és a bíró) kezében bot volt, amikor a vádlókat és a vádlottakat kihallgatta, s a bűnösöket ő maga verte meg. A bot mint kormányzó és igazságszolgáltató eszköz továbbra is megmaradt az ítélkező kezében, de most már nem arra való volt, hogy személyesen intézze el a büntetést, hanem ráütött vele egy jól hangzó tárgyra, például dombra, függő fém- vagy falemezre, asztalára, ezzel parancsolva immár csendet, s kimondta döntését. Ezzel függhet össze a régieknek az a szokása, hogy a halálos ítélet kimondásakor a bíró eltörte pálcáját: a bűnös megverésére már nem lesz szüksége. S ez egyúttal vallásos szertartás is: most következik Isten büntetése — vagy kegyelme; most már Isten fog ítélkezni, az ember pálcájának tehát el kell törnie.

3. Más okok is készítenek arra, hogy az *ítél* szót az *üt* igéből magyarázzam. Az ítélkezést, büntetést ugyanis az *üt* rokonértelmű szavaival is ki szoktuk fejezni, s így fejezték volt ki ősünk is.

Sújt: *A rablógyilkost halállal sújtották. Tíz évi fegyházzal sújtották. Egyházi átokkal sújtották. Pénzbírsággal sújtották.* A régi nyelvben nem a *sújt* igével, hanem ennek gyakorító képzős *sujtol* származékával fejezték ki a büntetést: *Az Isten szeret, ezért sujtol ennyire. Mihelyen meg kezdett sujtolni bennünket, ottan könnyörülni kezdett mirajtunk. Nem haragjából, hanem jó kedvéből sujtolja őket. Isten haragja keményen sujtolja. Isten látogatása avagy sujtolása.* (NySz.)

Ver, megver: *Dávidot az Úristen meg akará verni, miképpen szerelmes fiát. Megver téged az Úr száraz betegséggel, hidegleléssel, gyúlasztó és izzasztó betegséggel. Megverjen téged az Úristen rihelességgel, varassággal.* (NySz.) Ma is mondjuk: *Verjen meg az Isten! Az Isten nem ver bottal.*

Csapás. Ez a szó is büntetést jelent: *Megveré Egyiptom földjét különb-különb csapásokkal. Nem leszen tibennetek elpusztító csapás, mikoron megostorozom Egyiptomnak földjét.* (NySz.) Az utóbbi mondatból láthatjuk, hogy a *megostoroz* is jelenthet büntetést.

Ide vonnám a *bír* 'habet' igét is, hiszen ennek *bíró* származéka 'ítélkező'-t jelent, s a HB. *bírsagnop* szava is 'ítélet napja' jelentésű. A régi nyelvben is vannak ilyen adataink: *békebírság*, *paráznabírság*, *pénzbírság* (NySz.), s ezekben az összetett szavakban is a *bírság* 'ítélet'-et, 'büntetés'-t jelent. — A *bír* ige eredete ismeretlen. CzF. magya-

rázata: szanszkrit *bhar* 'hordani', görög *φέρω*, latin *fero* stb. nem lehet helyes. — Felvetem a kérdést: nincs-e *bír* szavunk összefüggésben a török *vur-* 'üt' és a kazáni *bär-* 'üt' (MNy. XXX, 302) igével? Mindkét egyeztetésnek — ahogy én a turkológiában laikus szemmel látom — súlyos hangtani akadályja van: a *vur-* igének tudtommal nincs *b*-vel kezdődő párja, a *bär-* igének tudtommal nincs mélyhangú változata.

4. Az *üél -él* végzete a fentiek alapján nem mozzanatos, mint BUDENZ gondolta, hanem természetesen gyakorító képző. Ez a képző van meg a köznyelvi *dobál, ugrál, metél, vetél*, a régi nyelvi *búvál, jövé, menél, levél, nézél* stb. (TMNy. 398) szókban is.¹ Bizonyára igaza van KÁLMÁN BÉLÁNAK, aki *véd* szavunkat a *vezet* és ugor megfelelői családjába sorozta (MNy. L, 161–2). *Vezet*: botjával és *véd*: botjával.

JUHÁSZ JENŐ

Kérdzik. 1. A SzófSz. szerint a *kérődzik* ~ *kérőzik* (régebbi és nyelvjárási változatai: *kérődik, kérődözik*) belső fejlődésű szó, a *kér* ige származéka.

A szó legrégebb előfordulása a XV. század eleji Schlägli Szójegyzékben mutatható ki: 366: „eructacio: *kerdes*”; 367: „eructo: *kerdem*”. Az *eructo* jelentése 'kibőfög, okádik' (FINÁLY), illetőleg 'kibőfög, kihány, kivet' (GYÖRKÖSY). A szó az emberi testrésznevek között fordul elő, a *toroc, torcus* és *neldekles* szomszédságában, tehát világosan emberi cselekvésre vagy arra is vonatkozik. SZIKSZF.-nál a „sonorum appellationes” címszó alatt található: „Ructus: *Kerődes*” a *Kis gyermek reuas* és *Asiás* között. A *ructus* szó jelentése 'bőfögés' (FINÁLY, BURIÁN, GYÖRKÖSY).

CALEPINUSban az *eructo* és *ructo* magyar jelentése *Bőfőgők*, az *eructatio, ructus, ructatus*-é pedig *Bőfőges*. Címül írt szavunk és származékai a következő alakban és jelentésben fordulnak elő: „rumen: *Kerőragas, kero* [!]" | „rumino: *Kerőt ragok kerőzöm*" | „ruminatio: *Kerőzés*" | „rumigare: *Kerőzni*".

A XVII. században igénknek a 'ructo, eructo (bőfög, felbőfög)' jelentése még igen eleven lehetett a mai 'ruminor (kérődzik)' mellett. MA. szótáraiban a két jelentés mindig párhuzamosan van megadva.

A NySz. példamondataiban is gyakran előfordul ez az ige emberre vonatkoztatva. Az orvosi-gyógyszerési könyvekben, valamint a hitvitázók elég drasztikus szóhasználatában a szónak 'főlbőfög, kibőfög' jelentése nyilvánvaló: Melius: „A *soc kerődést*, a ki retket eszic és bőgöc [bőfög], meg állattya" | Beythe: „... ezt is innya azoknak kik vert hanyak, es sok időtül fogua hurutnak, erőt ad az gyomornak, de *kerődtet*" | Molnár A.: „Az szent irás ellen *kerődnek* es ugatóznak; Minden nyálaszkodást és *kerődést* eltöről magáról" | Pázmány: „Csoda, ha nem émelegyet gyomra, nem füstölögöt agya, nem *kerődöt* torka, mikor ily gaz dolgot, ily gyomroskodva irkált"; „Hallatlan káromlásokat *kérődik* az ögre"; „A mit Balduinus a pápákra s egyebekre *kérődik*"; „Lásd, mely szemtelen hazugságot *kérődik* én reám"; „A kinek életét megakarják tartani, keserü italokkal *kérődtetik*" | Sallai I.: „Akár-mit *kérődik* káromló székiből" | Geleji Katona: „Káromló szokat bőfög és *kérődik-ki*".

A felbőfögött, félig megemésztett étel neve a *kérő*, de ez leginkább csak a *kerőt rág* 'ruminor' kapcsolatban fordul elő (NySz., MTsz.).

2. A szó magyarázatai közül csak a CzF. szótárét ismerem, amely szerint azért *kérődik*, mert a félig megrágott étel *visszakerül*, azonkívül a SzófSz.-ét, amely ugyan csak belső fejlődésű szónak, a *kér* ige származékának tartja.²

¹ Vö.: KÁLMÁN BÉLA: MNy. LI, 477; P. HIDVÉGI: MNy. LII, 211. — B. L.

² BEKE (Nyr. LXXVII, 479) egy *kér* ige származékának tartja, amely nem azonos a köznyelvi *kér* igével. — P. D.

Mindkét magyarázatot erőltetettnek és jelentéstanilag nehezen igazolhatónak tartom, mindkettő tudós népetimológiának látszik. Az első még hangtanilag és alaktanilag is elképzelhetetlen. A második ilyen szempontból kifogástalan ugyan, de jelentéstanilag és lélektanilag nehéz volna megmagyarázni, hogy az ember vagy állat a saját gyomrából „visszakéri” a lenyelt és félig megrágott vagy megemésztett ételt.

Mindaddig azonban, míg a legtermészetesebb magyarázat nem kínálkozott, el kellett fogadnunk az utóbbit.

3. Az ige nyilvánvalóan nem hangutánzó eredetű, legalábbis ma már nem érezzük annak. Így valóban csodálatos volna, ha a rokon nyelvekben nyilvánvalóan hasonló hangalakú és jelentésű szavakat ugyancsak valamilyen belső nyelvi fejleménynek magyaráznánk.

Mikor a közelmúltban a szigvai voguloktól a réntenyésztés szókinsét kérdeztem, a következő adatokat jegyeztem föl: (Rombangyejeva) *k̄ęęrál'tan̄kwe* ~ *k̄ęęrál'tan̄kwe* 'öklendezik, kérődzés előtt fölböfög (rénszarvas), fölböfög (ember is)', (Chatanyev) *k̄ęęrál'ti* 'kérődzik, fölböfög (ember is)'. Hangtani szempontból meg kell jegyeznem, hogy a Szigva felső és középső folyása melletti vogul nyelvjárásban ma a *k* hang palatalis magánhangzó előtt palatalizálódik, néha szinte a *t*-ig. Az *ē* fonéma pedig a szigvai nyelvjárásban szinte törvényszerűen, bizonyos hangtani helyzeteket kivéve diftongus alakban jelenik meg. Alapszava nincs meg, az ige végén az *-l't* képzőnek látszik, és valószínűleg azonos a causativ-mozzanatos és denominalis *-lt* képzővel (SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 62, 222, 233).

Az első szótag vokalizmusa a magyarban zárt *é*-re mutat, mert *i*-ző alakban is előfordul: Rábaköz: a tehén *kíreje* (MTsz.).

Mivel a vogul szó az északi nyelvjárásban *ē* (*ęę*)-vel hangzik, az ősvogul **i* (STEINITZ) folytatója. Ide a következő olyan szavak tartoznak, amelyeknek magyar megfelelője is van (csak a szoszvai vogul adatot és magyar megfelelőjét mutatom be): *l̄ęp* ~ *lep*; *n̄ē* ~ *nő*, *né*; *p̄ēt* ~ *főz*; *t̄ęm* ~ *ē-szik*, *é-tel*; *k̄ēs*, *k̄ēns* 'Halbstrumpf' ~ *kengy-el*; *s̄ēl* 'Seite, Rand' ~ *szél* 'ua.'; *ēs* 'jüngere Schwester' ~ *öcs*; *ēlmi* ~ *él* (fn.); *ēl̄m* ~ *enyv*; *k̄ēr* ~ *kér-eg*. A vogul szavakat STEINITZ, Wog. Vok. 215–8-ból idézem. A magyar megfelelés ezekben a szavakban tehát *ē* vagy *e*, illetőleg ezeknek nyúlással vagy labializációval továbbfejlődött változatai: *é*, *ö*.

Az ige AHLQVIST szójegyzékében is előfordul: *kūriltaxtam* 'rülpsen'. Nem tudjuk azonban, hogy melyik nyelvjárásból való. Hangtanilag nem illik teljesen a szigvai szóhoz, de ez talán azzal magyarázható, hogy itt még nem halványult el teljesen hangfestő jellege, és ezért mutat rendellenes hangmegfelelést, noha vitathatatlanul azonos az északi szóval.

4. A szónak még a permi nyelvekben is meglelhetjük a megfelelőjét: (WICHM. — UOT.) S. *gordžini* 'sich erbrechen, sich übergeben'; S., L. *gordžedl-*: *menę gordžedlę* 'mir ist übel, es stösst mir auf'; *gordžedl̄ini* (frequ.) 'Aufstossen (aus dem Magen) haben, rülpsen'; S., L. *gordžedni*, V. *goržedni*, I. *goržedni*, P. *goržętni* 'aufstossen (aus dem Magen), rülpsen'; V. *gorķędni* 'ua.'. A szótár utal a votják *gurdžini* szóra, vö. (MUNK.) Sar. *gurž-*, Kaz. *gürž-* 'böfögni, felböfögni'. A szót megtaláljuk a régebbi szótárakban is: permják (ROGOV) *горзетны* 'отрыгать, рыгать'; *горзетъшны* 'отрыгнуть, рыгнуть'; zürjén (SZAVVAITOV) *gorđ'jac* 'отрыжка', (SAHOV) *gorz'javny* 'отрыгаться' stb.

A permi nyelvekben mutatkozó *-dž* (*-ž*) képzőelem a finnugor **-ńš* (**-ńš*) (GYÖRKE 54–6) folytatója. Ez a képző deverbális és denominalis igeképző, a permi nyelvekben gyakorító és mozzanatos funkcióban egyaránt előfordul.

A magyar *é* (*ē*, *e*) ~ zürjén *o* ~ votják *u* megfelelésre a következő párhuzamokat találhatjuk: m. *él*- (ige) ~ zürj. *ol-* ~ votj. *uly-*; m. *ē-szik*, *év-ő*, *é-tel* ~ zürj.

soj-; m. *kér-* ~ zürj. *kor-* ~ votj. *kury-*; m. *kér-äg* ~ ?¹ (zürj. *kor* ~ votj. *kur, kyr*); m. *fészek* ~ ?¹ (zürj. *poz* ~ votj. *puz, pyz* 'testiculus; tojás'); m. *rés* ~ ? zürj. *roz, rüz*; m. *löp* (fn.) ~ zürj. *lop* ~ votj. *lup* stb. (COLLINDER, FUV. alapján). STEINITZ (Fgr. Vok. 49, 52–53) szerint itt a finnugor e folytatásról van szó (i. h. csak az *eszik* és *él* megfelelőit sorolja fel).

A magyar és vogul szókezdő *k* (velaris hangrendű szavakban *h*, illetőleg *χ*) ~ zürjén, votják *g* nem lehet az egyeztetés akadálya; vö. votj. *gurdo* 'egy kacsafajta' ~ zürj. *gorda* 'Anas crecca' ~ vog. *kürtü* 'Anas acuta'; zürj. *gyrk* 'belső rész' ~ votj. *gyrk* 'faodu' ~ vog. *kiwr* 'belső rész'; votj. *gižy, gyžy* 'karom' ~ zürj. *gyž* ~ vog. *künš*; zürj. *gybav-* 'csoportosan úszik (hal), hogy a víz hullámzik' ~ vog. *χump* 'hullám' ~ m. *hab*; zürj. *gyč* 'ponty' ~ vog. *kāsn* 'leuciscus' ~ m. *keszeg*; zürj. *gylal-* 'hullik' ~ vog. *χol-* 'múlik' stb. (vö. COLLINDER, FUV.).

5. Fejtegetéseimet a következőkben foglalhatom össze: A magyar *kérődik* (*kérődik, kérőzik* stb.) ige eredeti jelentése 'ructo, eructo' volt, és összefügg a hasonló jelentésű vogul *ķeerälti* stb., zürjén *gordžyni* stb., votják *gurđžyni* igével. Mindegyik említett nyelvben az igék mai alakja képzett, de valamennyinek töve visszavezethető egy finnugor **ker-* (*kēr-*) szótőre.

KÁLMÁN BÉLA

Elegy. Elegyedik. Ódöng. Ittegyel. I. Elegy. — Az *elegy* címszóról a SzófSz. ezt írja „*elegy* [XVI. sz. e. f. NySz.] er. isml., talán fgr., vö. vog. *télyli* 'keveredik', o. *tejidem* 'ua.', megfelelőjük lp.; a származtatás hangtanilag csak a szó elejére volna megfelelő, a szó belsejében nagy nehézségek vannak; a m. szónak származékaiiban *eleveg-*, *elveg-*, *egyel-*, *ögyel-* stb. változatai vannak és az sem kétségtelen, melyik az eredeti." DEME az *elegyit* ~ *egyelüt* szópárok közül az *elegyit*-ből magyarázza az *egyelüt*-et hangátvetéssel, habár az egyetlen másik *l* ~ *gy, gy* ~ *l* megfelelést mutató szópár esetében — az adatok alapján — a *magyal*-ból vezeti le a *malogyá-t* (A hangátvetés a magyarban 27).

A szó megfejtésének kiindulópontjául az *egy* 'unus' számnév *-l* ablativusragos R. *egyel* (ejtve: *égyél* vagy *égyél*) alakját venném. Ennek 'semel; einmal; egyszer, egy alkalommal' és 'simul; beisammen; együtt, egyszerre' jelentése volt, tehát határozószó volt, s jelentése rokon volt az *egy* számnév másik határozószói származékának a *-tt* locativusragos *együtt*-nek a jelentésével (vö. NySz.). Ebből az *egyel* szóból — amelynek mellesleg volt *együl* változata is — keletkezett hangátvetéssel az *elegy*, amely jelentés dolgában csakhamar elszigetelődött az *egyel*-től, mert 'promiscue, mixtim; gemischt; keveredve, együttesen' jelentést vett fel (vö. NySz.), amely természetesen és közvetlenül levezethető az 'együtt' jelentésből, hiszen e két jelentés szinoním viszonyban van egymással. A NySz. példái közt is nem egy az olyan, ahol az *elegy*-et *együtt*-tel lehetne helyettesíteni: TelK. 268, NagyszK. 19: „Oldalambol ky ieuve auiz verel *elegy* [~ együtt]”; Pázm: Préd. 301.: „A szántó föld a világ, mellyben *elegy* [~ együtt] vannak a jók és gonoszok”; Lisznyai: Krón. 181: „A régi törökök tatárokkal *elegy* [~ együtt] laktanak”; stb. Az *elegy*-nek az *egyel*-ből való származtatása mellett szól az is, hogy az *elegy* eredetileg határozószó és nem főnév. Főnévi 'keverék' jelentése csak újabb és csak harmadlagos: az *elegy* 'keverve, együttesen' jelzői használatában melléknévi 'kevert' jelentést is kapott (vö. NySz.), majd mint melléknév tapadással főnévi 'keverék' jelentéshez is jutott. E fejlődés különben pontosan megfelel több, köztük nem egy *-l* ablativusragos határozószónk fejlődésének (*közel, távol, rokon, reggel*). E határozószókkal való párhuzamba állítás egyébként magának az *elegy* < *egyel* hatá-

¹ A kérdőjelet fölösleges óvatosságnak tartja ITRONEN (UAJb. XXVIII, 65), JOKI (FUF. XXXII, Anz. 48) és LAKÓ (NyK. LIX, 216).

rozószóként való megszületésének a lehetőségét is több analógiával támogatja. Ahogy a köz főnévből -l ablativusraggal helyzetet jelentő állapothatározószó lett, éppúgy lehetett az *egy* számnévből is.

2. Az *elegyedik* és egyéb származékok. — Az *elegy* határozószó mellett ilyen származékok vannak: *elegyedik*, *elegyít*, *elegyül*, *elegyes* (vö. a közel és a távol mellett: *közeledik*, *közélt* és *távolodik*, *távolít*). De a származékoknak már megvan az eredetibb, hangátvetés nélküli formájuk is: *egyeledik*, *egyelít*, *egyelül*, *egyeles*. Sőt nemcsak hogy megvannak ezek, hanem a kódexirodalomban még túl is szárnyalják az előfordulás mértékében az *elegyedik*-féléket (vö. NySz.). Az *elegy*-nek és *egyel*-nek *-edik*, *-ul*, és *-it* képzős származékai alakilag párhuzamosak az *egy* számnév *-s* képzős alakja származékaiával: *egyesül*, *egyesít*, R. *egyesedik*. De a jelentésrokonság is megvan az *egyelül*, *elegyül* és az *egyesül* között, az *egyelít*, *elegyít* és az *egyesít* között, valamint az *egyeledik*, *elegyedik* és a R. *egyesedik* között (l. a NySz. adatait). Az *egyelül*-nek például 'társul' jelentése is volt: WeszprK. 148: „Az alázatosság *egyelulth* az zyzesseghez”; Mon: Apol. 397: „Akar kiuel barmul tórueny kiүүл őlgýűylenec”; stb.

A származékok ez alakpárjai mellett még rendszerint *v-s* változatú alakokat is találunk, úgyhogy egy-egy azonos képzővel ellátott szóalaknak szinte szabályszerűen négy változata van: 1. *egyelít*, 2. *egyvelít*, 3. *elegyít*, 4. *elvegyít*; ugyanígy: *egyelül*, *egyvelül*, *elegyül*, *elvegyül*; *egyeles*, *egyveles*, *elegyes*, *elvegyes*; hiányos sorok: *egyeledik*, *egyveledik*, *elegyedik* (*elvegyedik* hiányzik, de kellett lennie, mint rögtön látni fogjuk), *egyeeleg*, *egyveeleg* (itt éppen az *elegyeg* és az *elvegyeg* hiányzik!); végül maga az alapszó: *egyel*, *elegy*, *elvegy*. Az egyes alakok keletkezésében különböző analógiás hatások játszhattak közre. Meg kell jegyeznünk, hogy *el* kezdetű alakok nemcsak úgy jöhettek létre, hogy egyes *egy* kezdetűek hangátvetésen mentek át, hanem az alapszó *elegy* továbbképzésével, vagy egy már létrejött *el* kezdetű alak analógiás hatására. Nem egyszer keveredhettek is a rokon hangzású alakok. Így az *előgyeledik* és az *elegyelít* alakok származhattak az *egyeledik* és az *elegyedik*, illetőleg az *egyelít* és az *elegyít* keveredéséből, de az is elképzelhető, hogy az *egyeledik*, *egyelít* *el*-igekötőt kapott; a *vegyeles* létrejöhetett az *egyeeles*-ből és az *elvegyes*-ből.

A *v-s* változatú alakoknak az *el*-lel kezdődő csoportjából (*elvegy*, *elvegyedik*, *elvegyít* stb.) egy-egy *v*-vel kezdődő alakot vontak el, úgy, hogy az *el*-kezdetet igekötőnek fogta fel a nyelvérzék. Így jött létre a *vegy*, *vegyít*, *vegyül*, *vegyes* és a régi *vegyedik*, *vegyedik* (vö. SzófSz.).

A magánhangzó-kiesés (két nyílt szótagos tendencia) következtében jöttek létre a régi *elgyedik* ~ *ölgýdík* (< *elegyedik*), *elgyít* ~ *ölgýít* (< *elegyít*, *ölegyít*), *ölgýül* (< *elegyül*), *elgyeledik* ~ *ögyeledik* (< *előgyeledik*), *ölgýelít* (< *elegyelít*).

A *v-s* változatok keletkezésére vonatkozólag nehéz biztosat mondani. Legvalószínűbbnek látszik, hogy a *v* az *egyel* alakban keletkezett a *-vel* rag *v*-jének a hatására.

Az *egyeeleg*-nek és az *egyveeleg*-nek van régen 'keverve, kevert' jelentése is; itt a szóvég a *-leg* ragnak a funkcióját hordozza. De van az *egyel*-nek *-g* gyakorító képzős változata is, s ez azt jelentette, hogy 'egy helyben mozog', tehát 'kavarog, csavarog, kóvályog stb.' (vö. NySz.). A régi *egyelgés* mint a *tévelygés* szinonimája szerepel (vö. NySz.). Itt is párhuzamos az alaktani szerkezet a közel határozószóval (*közeleg*). Az *egyeeleg*-ből labializációval *ögyeeleg*, s ebből nyúlással *ögyeeleg* lett. Vagy *ögyeeleg*-ből az *ölgýdík*-félék hatására *ölgýeeleg*, s ebből *ögyeeleg*. (Vö. SzófSz.)

3. *Ödön g*. CzF. szerint: „gyöke *öd*, mely lágyítva megvan a rokonértelmű *ögyeeleg*, megnyújtva *ögyeeleg* igében.” A SzófSz. szerint ismeretlen eredetű. Úgy gondolom, az *ödön g* és az *ögyeeleg* között meg lehet találni a kapcsolatot, bár természetesen nem a CzF. gyökelmélet alapján. A két szó között a jelentéstani rokonság nyilvánvaló, hiszen

egymás szinonimái. A MTsz. szerint az *ödöng* jelentése „kószál, kóborol, ögyeleg, tunyán vagy dülöngözve jár”. Az alaktani fejlődésvonal is megrajzolható: *egyeleg* > *egyeleng*, *egyeng* > *edeng* > *ödöng* > *ödöng*, esetleg *egyeleg* > *egyeneg* > *edeneg* > *ödönög* (ez van is) > *ödöng* > *ödöng*. A feltett fejlődési sornak egy értékes közvetítő alakja: *ögyöng-bögyöng* 'ödöng, lézeng, ténfereg' (NyF. 16. sz. 51).

4. *Ittegyel, ottogyel*. MÉSZÖLY (MNY. XXXV, 157–9) és az ő nyomán MARTINKÓ ANDRÁS (MNY. XLIX, 64), majd BALÁZS JÁNOS (NyK. LVII, 220) az összetétel *egyel*, *ogyel* tagjában (amelynek van *ogyol*, *ogyal* és különböző *n*-es változata: *ogyon*, *ogyán*, *egyén* stb. is) névmási mutató elemet — végeredményben az *így*, *úgy* névmási határozószót — látják. Szerintem természetesebb magyarázat az *egyel*, *ogyel* stb. tagban az *egy* számnév *egyel* változatát keresni, s így *ittegyel*, *ottogyel* annyit jelentett, hogy 'itt egy helyen, itt együtt'; 'ott egy helyen, ott együtt'. Így még jobban érthető BALÁZS JÁNOSnak az a felfogása, hogy a második tag értelmező (i. h.). A nyelvtörténeti adatok sorrendje is azt mutatja, hogy korábbiak az *l*-es alakok (vö. NySz.). E magyarázat nincs ellentétben azzal, hogy valamikor az *egy* számnév meg az *így* határozószó összefügghetett (vö. PAIS: MNY. LIV, 52–61). KÁROLY SÁNDOR

Rita. Némelyek előtt talán nem eléggé világos, hogy névtörténetet nem lehet tisztelettörténet nélkül művelni, aminthogy a szótörténet sem választható el a tárgy-történettől. A név ugyanis elsősorban divat kérdése, ez pedig különféle művelődési — a középkorban természetszerűleg főként egyházi — hatásoknak van kitéve. A névtörténet éppen azért szenved kárt, mert nincs megírva sem a nemzeti, sem az európai kultuszok története, s így a névészeknek, kell ezt az egyes nevekkal kapcsolatban fáradságos munkával összeállítani. *Berecz* vagy *Böröczk* vezetékneveink Szent Brictius egykori hazai tiszteletének nyomai. De hogy miért kedveltük jobban ezt az ír származású szentet szomszédainknál, erre a tisztelettörténet ad felvilágosítást.

Az alábbiakban a legfrissebb anyag alapján szeretném bemutatni, hogy a névészetnek a XX. század második felében is mennyire el nem hanyagolható tényezője a tisztelet.

Szent Rita umbriai özvegy, majd ágostonos remeténő jámbor, de igen gyötrelmes élet után 1434-ben húnyt el (ünnepe május 22.). Neve a *Margarita* olasz mellékalakja. Hazájában — ahol a „teljesülhetetlen kérések szentje” (*santa degli impossibili*) jelzővel illetik, és különösen olyankor hívják segítségül, amikor már minden remény elveszítettnek látszik — már a legkedveltebb segítőszentek között tisztelték, amikor 1900-ban szentté avatták. Népszerűsége azóta az egész világon terjed, számtalan templom és sok helység — különösen a Fülöp-szigeteken és Amerikában — viseli nevét. (Lex-TheolKir.) Nálunk való tisztelete a harmincas évek derekán kezdődött, majd a háború alatt és a háború után jelentősen fokozódott, hiszen a „nehéz” ügyek is gyarapodtak. „Intézményes tisztelete” nagyobb lendületet a felszabadulás után vesz: 1946-ban Budapest VIII. kerületében róla elnevezett lelkeszség alakul, 1952-ben a belvárosi Szent Mihály templomban díszes kápolnácskát kap, újabban pedig a Villányi úti templomban oltárképet (Feszty Masa festménye) és a rőzsadombiban márvány domborművet (Jálics Kálmán alkotása).

A hallottam első *Rita* Tolnai Vilmos egyetemi tanár leánya volt, aki ma is orvosi gyakorlatot folytat Pécsen. Ő azonban — szíves közlése szerint — „Tolnai *Margit*”-ként van anyakönyvezve, s tulajdonképpen *Ritta*, a *Margarittá*-ból. Tehát nem a fenti *Rita* a névadója. Másodikul „Békés *Rita*” budapesti színésznő nevében találkoztam vele. Készséges felvilágosítása szerint anyja olasz származású, és ezért kapta az olasz „Kassziai szent *Rita*” nevét. „Hogy ez a szép név — írja továbbá — ki ne haljon, arról

én is gondoskodtam: kislányomat is erre a névre kereszteltem”. A harmadik egy körülbelül negyven éves asszony, akit Rozáliának kereszteltek és Rózsának hívtak a harmincas évek végéig. Akkor újdonsült férje elnevezte *Ritá*-nak, és ma már minden ismerőse így szólítja. — Mivel magam is józsefvárosi születésű és lakos voltam, feldolgoztam e kerület neveit a felszabadulás óta eltelt időben. Ebből az anyagból emelem ki most a *Rita* név adatait. Az első oszlop azt a számot jelzi, ahányszor a *Rita* egyetlen vagy első névül szerepel. A második oszlopban a második vagy további helyen szereplést adom (43-szor a második, 3-szor a harmadik és 3-szor a negyedik helyen). Ezt azért teszem, mert ez is mutatja a divatos névvé való válást, és divatnév esetében gyakran ezt szokták viselni.

1945.	—	—	=	0
1946.	1	—	=	1
1947.	3	3	=	6
1948.	8	6	=	14
1949.	13	2	=	15
1950.	11	7	=	18
1951.	11	2	=	13
1952.	22	9	=	31
1953.	23	6	=	29
1954.	20	7	=	27
1955.	20	2	=	22
1956.	13	5	=	18
	145	49	=	194

A táblázatból kitetszőleg az utóbbi évtizedben mintegy 200-szor került sor az állami anyakönyvbe való bevezetésre. Valószínű, hogy a Kun utcai lelkészség keresztelési könyvében, amely — mint említettem — „Szent *Rita*” pártfogása alatt áll, még többet találunk. A csúcst 1952–1953-ban érte el, azonban ez is csak az azon évben született leánykák $4,5\frac{0}{100}$ -e, a gyakoriság tehát nagyon viszonylagos. Budapest többi kerületére vonatkozólag csak becslésre vagyunk utalva. Azonban úgy vélem, hogy sehol sem nagyobb, mint e kerületben, ahol plébániája is van. Mindenesetre valószínű, hogy a belső kerületekben inkább előkerül, mint a külvárosiakban. — Társadalmi tekintetben nem köthetők a nevek egyik osztályhoz sem. Mégis mintha az értelmiségieknél nagyobb számban szerepelne, ami egybevág a névdivatról vallott ismereteinkkel. A parasztság közt való előfordulásáról nem tudok.

A fentiekre azt felelhetné valaki, hogy eltúlozom a tisztelet jelentőségét a *Rita* név terjedésében, mert az értelmiséghez tartozóknál „olaszos” divat is lehet (l. Tolnai Margit), a kevésbé művelteknél pedig *Rita* keresztnevű nyugati filmszínésznők hatása (pl. „*Rita* Hayworth” hollywoodi csillag). Nincs lehetetlenség ez ellenvetésben, egy-két esetben a névadás indítékaként valóban ez szerepelhetett. De fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a most közöletlen maradó józsefvárosi névanyag nem támogatja ezt a feltevést. Van *Anita* is, *Nicolette* is, *Lillianna* is, más is, de mindegyik csupán nem évenként, hanem összesen egyszer-kétszer. A jelzett években egyáltalában nem volt itt olyan hűhó és tömjénezés filmszínésznők körül (emlékezzünk a harmincas évek Garbo-imádatára!), hogy e m i a t t adják lakatossegédek és gyári munkások leányaiknak a *Rita* nevet. Különbözn pedig az utóbbi évtizedben nyugati filmkapcsolataink is igen gyérek voltak.

MIKESY SÁNDOR

Húgy, hógy. A MTsz. a *húgy* 'csillag' változataként közli a *hógy* alakot 'csillagzat' jelentésben, de kifejezi kételyét, hogy a köz- és irodalmi nyelvben elavult *húgy* ~ *hógy* szó így magában egyáltalában élhet-e a népnelvben. Valóban sem a szótár szerkesztéséig, sem az azóta megjelent ide vonható adatok nem szolgáltatnak semmi bizonyítékot e szónak a múlt század közepe tájától inneni köznévi életére. E szó népnyelvi életére az első adatot SOMOGYI ANTAL tette közzé abban a magyar nyelvterület különböző pontjairól való tájshóközlésében, mely az egyes adatok esetében nem jelzi külön-külön a tájshóközlés származási helyét. Egyébként a szóközlését a szóközlésben ezt olvashatjuk: „h ó g y, h ú g y¹: csillagzat. (K a s z a h ú g y², Károlinál: bokroscsillag)” (Nyr. XII, 527). E közlés *húgy* szavának a Palócságban való meglétét TÓTH BÉLA és BARTHA JÓZSEF megfigyelése (Nyr. XXI, 284–5, 328, XII, 75) ugyan megerősíti, de mindkét közlésből csak azt látjuk, hogy a köznévi ott is csak a *kaszahúgy* csillagzat-névben élt még a múlt század második felében. Mindkét közlő csak az öregektől hallotta a csillagzatnevet így említeni. TÓTH azt írja, hogy mikor a hatvanas években egy „igen öreg parasztasszony” a Borsod megyei Nagymihályon neki mint gyermeknek a csillagokat magyarázta, „egyet k a s z a h ú g y-nak nevezett”, majd mikor ő nevetett ezen a „furcsa szón”, „kissé neheztelődve mondta, hogy ezt másképpen k a s z á s c s i l l a g n a k is nevezik . . .”. „A k a s z a h ú g y vagy k a s z á s c s i l l a g az Orion” – teszi hozzá a közlő (Nyr. XXI, 284–5). BARTHA is – úgy látszik – csak a *kaszahúgy* szóban hallotta a Borsod megyei Séta vidékén „az öregektől” a *húgy* szót említeni (Nyr. XXI, 328, XXII, 75). TÓTH közlése nyomán ZOLNAI GYULA ugyan nem tartotta többé kétségesnek ezt a tájshóközlést (vö. Nyr. XXI, 331), a MTsz. szerkesztője azonban joggal kételkedett önálló köznévi életében. Nyilvánvaló ugyanis, hogy e közlésekből kellő óvatossággal nem lehet egyébre következtetni, mint arra, hogy a *húgy* köznévi az Orion csillagzat *kaszahúgy* nevében a palócok között a múlt század második felében még élt, de semmi esetre sem lehet belőlük kiolvasni azt, hogy ugyanekkor köznévi szerepben is használatos lett volna. Némi merészséggel TÓTH közleménye alapján legfeljebb annyit tehetünk fel, hogy egy palóc öregasszony a hatvanas években még talán érthette a *kaszahúgy* csillagzat-név útótagjának 'csillag' jelentését is. De ezt is csak abból következtethetjük, hogy az öregasszony a *kaszahúgy* név magyarázataként megemlítette, hogy ezt másképpen *kaszáscsillag*-nak hívják (természetesen, ha igazán óvatosak vagyunk, ebből is csak azt állapíthatjuk meg, hogy ez utóbbi névalak mellett még élt a régibb, de útótagjában alkalmasint már nem is értett változat). A *húgy* köznévi ilyen egyetlen csillagzat-névben eltököződő késői életét biztosnak vehetjük, de nem alaptalan az a kételyünk, hogy a népnelvben a múlt század végén nem volt ez elavult köznévi alakja. Valószínű, hogy az első és egyetlen közleménybe, amely ezt az alakot szerepelteti, ez úgy került be, hogy a közlő nem értette a köznyelvben már elavult *húgy* szót, és a *hód* népnyelvi *hód* alakjának birtokos személyragos *hódja* (*hógyya*) formájából elvont alakot iktatott alakváltozatként a *húgy* címző mellé. Ez annál is valószínűbb, mert két későbbi erdélyi közlésből a Kolozs megyei Kalotaszentkirályról a *kaszahógyya*, a Maros-Torda megyei Kibédről pedig a *Kaszahódja* 'kaszáscsillag' nevet valóban ismerjük is (Nyr. XXX, 199–200), sőt tudjuk, hogy néhány „régén közzsájon forgó” ide tartozó csillagnév (*darvakhúgyya*, *ekehúgyya*, *kaptárhúgyya*, *kaszahúgy*, *pártahúgyya*) felsorolása után TOROCZKAI-WIGAND EDE is úgy vélekedik, hogy a *húgy*-ot *hód*-nak is ejtették, s innen származott a kibédi *kaszahódja* csillagnév (NéprÉrt. XV, 277). TOROCZKAI-WIGANDOT nyilvánvalóan ŐSZ JÁNOS etimologizáló hangjelölése tévesztette meg, mikor a kibédi *kaszahódja*, helyesen természetesen *kaszahógyya* alakból visszakövetkeztetve, a régiségbeli ejtés tekintetében így nyilatkozott; a *húgy* köznévi *hód*, illetőleg *hógy*

1–2 A közlésben is ritkítva.

ejtésének ugyanis a régiségbeli adatokban nincs semmi nyoma. Valószínűnek látszik tehát, hogy a népnyelvben is csak a *húgy* köznévi szerepének teljes elhalványodása és jelentésének elavulása után népetimológiával keletkezett az egyetlen megmaradt *kaszahúgy* ~ *kaszahúgygya* csillagzat-névben a *húgygya* tagnak *hógygya* alakja úgy, hogy az elavult szót a *hold* ~ N. *hód* égitest névvel azonosította a népi szófejtés.¹ Az „írástudók” természetesen ezt a változatot etimologizáló írással *hódja* alakban írták, s belőle egyrészt a *hód* (értsd: *hold*), másrészt a még képtelenebb *hógy* formát vonták el. Így kerülhetett aztán ez be címszó-változatként a MTsz.-ba is.

A kifejtettek alapján úgy gondolom, hogy ameddig újabb adat nem kerül elő (erre pedig aligha van kilátás), a *húgy* és természetesen még inkább a *hógy* címszó köznévi szerepében, illetőleg jelentésében törlendő a MTsz.-ból; legfeljebb mint a *kaszahúgy* és *kaszahógygya* csillagzat-név utótagjában a múlt század második felében hihetőleg még értett szó maradhat benn egy újabb magyar tájszótár anyagában.

SZABÓ T. ATTILA

Kérmezik. A kalotaszegi Mórán jegyeztem fel igeképzős adatok gyűjtése közben a *kírmezik* 'gyengén megfagy, vékony jégréteggel vonódik be' (pl. válúban a víz) tájszót. Ez nyilván *i*-ző alakja a MTsz.-beli *kérmezik* 'a fagytól megcserepesedik, gyengén megfagy (a felszíne pl. a sárnak)' szónak. Alak és jelentés szempontjából e két szó összefügg a *békkörmözik*, *meg-körmözzik*, *megkörmöd* 'ua.' (MTsz.), *körmed* 'gémberedik, fagy következtében összehúzódik' és *körmeszt* 'fagy által összehúzat valamely testet, gémberít' (CzF., BALLAGI) igékkel. Bár az első pillanatban a *kérmezik* ~ *kírmezik* hangalakjának a *körmözik* : *körmed*-del való kapcsolatba hozása kétségesnek látszik, mégis elfogadható egymás mellé állításuk, hiszen az említett szavak magánhangzóinak viszonya azonos a *vérés* ~ *vírés* ~ *vörös* ~ *vörös* származékok magánhangzóival (részletesebben l. LOSONCZI: NyK. XLIV, 384–7). Arra is gondolhatnánk azonban, hogy a *körmöz* és *körmed* nem a *kérmezik*-kel, hanem a *köröm* szóval függ össze, minthogy gyenge fagyást, *köröm*-vékonyoságú jégréteggel való bevonódást jelent. Az előbbi magyarázat azonban valószínűbbnek látszik.

A felsorolt igék tövének a denominalis *-g* képzős *kéreg* alapszavát (SzófSz.), illetőleg a ma már nem élő, de a régi nyelvből kimutatható *kér* l. *agykér* 'Hirnhäutlein', *haskér* „Eingeweidsfell' (NySz.) szót tarthatjuk. A *kérmezik*, *körmözik* stb. alapszava pedig nem más, mint az ebből a *kér*-ből való denominalis *-m* képzős származék, a **kérm*. Ilyen képzésű származék még az *alom*, *sulyom*, *vérmes*, *gyermek*, *tetem* stb. (GOMBOCZ: MNy. I, 167–8; MELICH: MNy. XXI, 126–7; PAIS: MNy. XXII, 135; NyH⁷. 97; KÖVESI: MNyj. II, 78; SZABÓ T. ATTILA: MNy. LIII, 224). A denominalis *-g*, illetőleg *-m* képzővel alkotott *kéreg* és **kérm* képzésmódja szerint tehát körülbelül úgy függ össze, mint például az ugyancsak denominalis *-s*, illetőleg *-g* képzővel alkotott azonos alapszavú *üres* és *üreg* (SzófSz.). A tárgyalt igék eszerint a **kérm* szóból alkotott denominalis *-z*, *-ed* és *-eszt* képzős származékok. Alakulásmódjuk olyan, mint a *megpérmézik* 'gyengén megvérzik' tájszóé.²

¹ Egy ilyenfajta népi szófejtés lehetőségét ugyan különösebben nem kell bizonygatni, mégis érdekes CzF.-nak a *húgy* ~ *hugy* szóval kapcsolatos következő sorait idézni: „... Némely régi iratokban eléjön csillag értelemben. *Kaszahugy*, még Káldi s Károlinál is. Világosan *hód* v. *hold* módosulata. Tehát a Döbrentei-codexben: »Hugyok felséges szerzője, am. »hódak felséges szerzője.«” Természetesen ez a vélekedés CzF. annyi más magyarázatával együtt éppen úgy nem helytálló, mint a fentebb ismertetett népi etimologizálás.

² Erre az adatra SZABÓ T. ATTILA hívta fel a figyelmemet. Sajnos, előfordulási helyét nem tudta pontosan megnevezni: vagy a Szolnok-Doboka megyei Domokosról, vagy pedig valamelyik kalotaszegi faluból való.

E fejtegetések gyengéjeként kell megemlítenem azt, hogy a finnugor nyelvtudomány a *körmed* és *körmöz* igéből csak az *-ed* és *-z* képzőt tartja magyar nyelvi fejleménynek, a *körm-* szóalakot pedig olyan rokon nyelvi megfelelőekkel egyeztetni, amelyekben az *-m* is szerepel, például a finn *kermä*, *kerma* 'crusta tenuis' (MUSz. 45; NyII⁷. 151). De az egyeztetésre felsorakoztatott rokon nyelvi szók képzett voltának a kimutatása — vagyis annak a bizonyítása, hogy ezek is valamilyen *-m* képzővel alkotott szók — úgy látszik, nem lehetetlen, hiszen maga BUDENZ jegyzi meg, hogy „nincs azonban kizárva a *kermä* (*körmö*)-nek még további elemzése (*ker-mä*, **kerü-mä*), amely azt a *kéreg* szóval... hozhatja össze” (MUSz. 45–6).

SZABÓ ZOLTÁN

NYELVMŰVELÉS

Tegyünk-e névelőt a birtokosjelzőként álló családnevek elé?

1. A téma felvetése. Szépirodalmi, irodalomtörténeti vagy éppen nyelvészeti szakszövegben időnként fölfigyelek a határozott névelőnek tulajdonnévi birtokosjelző előtti, számomra szokatlan használatára. Ilyen példákra gondolok: „Lássunk tehát néhány darabot a Castrén szamojéd népköltési gyűjteményéből” (Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus 63); „Mi a Halász Ignác osztályozását fogjuk alapul venni” (László Géza: Nyr. XXVIII, 57); „föltűnt egy valóban kiváló filológiai mű, a Kaposi József könyve” (Babits Mihály Összes Művei 804); „Mikor a H[orger] tamáskodásait elolvastam, levelet intéztem az északi csángók főfészkébe” (Rubinyi Mózes: Nyr. XXXI, 213); „mi Gábort nem a Horváth álláspontjáról bíráljuk” (Szabédi László: A magyar ritmus formái 50); „Nem különb a Vargyas Lajos fogalmazása sem” (uo. 90); „A Tolsztoj nagy csendjét akartam én magamévá tenni minden áron” (Füst Milán Őszi vadászat 11); „A Kun Béla kormánya lemondott” (Veres Péter: János és Julcsa 100); „Imre már ismeri... a Kassák Lajos verseit” (uo. 345); „később váratlanul megfogja a Molnár kezét” (Szabó Pál: Tatárvágás 118); „a Mészöly lapszámára utólag, a kódexére elől utalok” (Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe 56). Ugyanezért hibáztatta opponensi véleményében mintegy fél évvel ezelőtt, KÁLMÁN BÉLA is Végh Józsefet, kinek kandidátusi disszertációjában elég sűrűn bukannak elő ilyen, „a Wenker atlasza”, „a Gillieron módszerei”-féle névelős tulajdonnévi birtokos szerkezetek.

Hasonló a helyzet az *-é* birtokképzős családnevekkel is. Egy-két példa, főleg a nyelvészeti szakirodalomból: „az élethez, a valósághoz több tekintetben közelebb áll a MEILLET-féle rendszerezése a jelentésváltozásoknak, mint a WUNDTÓ vagy akár a GOMBOCZÉ is” (Pais Dezső: Jelentéstan. Egyetemi jegyzet 20); „Felfogásunk azonban nem teljesen azonos az Aranyéval” (Szabédi i. m. 159); „Az ő nyelve nem olyan áradó folyású, színekben gazdag, mint a Pázmányé, hanem valóban »vágott« és »vágó«, a dolgok velejébe vágó beszéd” (Pais: I. OK. IV, 445); „hasznos lenne az eurázsiai földrészt legfontosabb nyelvtípusainak jellemzésére olyanféle chrestomatiát szerkeszteni, aminő a Fincké (Die Haupttypen des Sprachbaus) volt a maga idején” (Gáldi: III. Kongr. 72); „A következőkben egy nyomtatványokból és levelekből többé-kevésbé jól rekonstruálható nyelvjárást próbálunk helyhez rögzíteni, a Beythe Istvánét” (Abaffy: MNy. L, 246); „Az elhangzott vélemények közül különösen kettőt kell kiemelnünk, a Kniezsáét és a Tolnai Gáborét” (Gáldi: Nyr. LXXIX, 238); „nem kevésbé jelvi cikk» az Imre Samuét” (Gáldi: I. OK. VII, 495); „E kérdéssel kapcsolatban két véleményt kell figyelembe vennünk: a Tolnai Vilmosét és a Pais Dezsőét” (Gáldi: A reform-

kor nyelve 574), „Tanulságos és jellegzetes út a Horváth Imréné” (Gáldi: Nyr. LXXX, 323); „a véleményem jórészt egyezik az Imrénével” (Pais: MNy. LIII, 151).

Mindezen esetekben fölsőlegesen érzem a határozott névelő kitételét. Nem akarok azonban azok hibájában osztozni, akik – mint ez nyelvveltség kérdésekkel kapcsolatban oly gyakori – a maguk „csalhatatlan” nyelvérzéke alapján védelmeznek vagy cáfolnak egyes tételeket. Nem is teszem ezt. Vázlatszerű cikkemben csupán a tényeket kívánom bemutatni, a tényeket, amelyek fenti álláspontomat kialakították.

2. A kutatók álláspontja. A szóban forgó *a Kaposi könyve* típusú példák névelőjével sokan foglalkoztak már. Néhány soros áttekintés céljára legalkalmasabbnak látszik, ha a határozott névelő használatára vonatkozó, idevágó véleményeket három csoportba sorolom: A) a névelő használata tulajdonnév előtt; B) pusztá, valamint jelzős birtokos személyragos szó előtt; C) tulajdonnévi birtokos jelző, valamint birtokképzős alakulat előtt. Az eredmény a következő:

A) Család- és keresztnevek előtt¹ az írott nyelvben általában nem használunk s nem szabad használnunk névelőt. Ezt mondja a kutatók egész sora, így PÁLFI MÁRTON (Nyr. XXXIII, 518), RÉGER BÉLA (NyF. 24. sz. 36), SZINNYEI (id. RÉGER: Nyr. XXXIV, 28), SEEMANN GÁBOR (Nyr. XXXIX, 453), SZÁSZ KÁROLY (Szily-Emlék 75–6), KLEMM (i. m. 320), DENGL (i. m. 206), MIKOLA GYULA (Nyr. LXXIV, 439), NAGY J. BÉLA (Nyr. LXXIX, 14) stb. Arra ugyan többen rámutatnak, hogy a határozott névelő család- és keresztnevek előtti kitétele eléggé széleskörű külföldön (l.: PÁLFI: Nyr. XXXIII, 518; KOVÁCS MÁRTON: Nyr. XXXIV, 31; RÉGER: Nyr. XXXIV, 27–8; SIMONYI, A jelzők mondattana 72), a magyar nyelvjárasterület egy részén (l.: ERDŐS DEZSŐ: Nyr. XXXIV, 33; GÁCSÉR GYULA: Nyr. XXXIV, 34; NAGY J.: MNy. XXXIII, 127–8), valamint a régi magyar nyelvben, például Komjáthinál (RÉGER: NyF. 24. sz. 22), Sylvesternél (SZENDE ALADÁR: MNy. LIII, 386, 388), ez azonban a helyzeten mit sem változtat. Hasonlóképpen mellékes az a körülmény is, hogy bizonyos esetekben – alkalmi jelző, a személynév többes számú alakja stb. esetén – ki lehet, sőt ki kell tenni a névelőt pl. „a vándor Petőfi”, „a Hunyadiak” (RÉGER: NyF. 24. sz. 31–5; KLEMM i. m. 320; DENGL i. m. 207; FÉNYES MÓR: Nyr. LXIII, 130; MIKOLA: Nyr. LXXIV, 439–9; NAGY J.: Nyr. LXXIX, 14).

B) A tulajdonságjelzővel ellátott, valamint a magában álló birtokos személyragos főnév² előtti határozott névelő kitétele vagy ki nem tétele sok vitára adott alkalmat az elmúlt évtizedekben. A kérdéssel foglalkozók többsége azt állapítja meg, hogy a névelő kitétele ilyen esetekben általában fölsőleges, s az irodalmi nyelvben aránylag ritkán is fordul elő. Ugyanakkor azonban többen közülük megjegyzi azt is, hogy bizonyos – itt nem részletezhető – esetekben helyes a névelő alkalmazása (MELCZER KÁLMÁN: Nyr. III, 461; SEEMANN: Nyr. XXXIX, 454; BERETTYÓ JÁNOS: MNy. XIV, 140–1; SZÁSZ KÁROLY: Szily-Emlék 76–8; BERETTYÓ: MNy. XV, 5–10; KÓRÓGYI LÁSZLÓ: MNy. XV, 62; T[OLNAI] V[ILMOS]: MNy. XXII, 155; KLEMM i. m. 321–2; DENGL i. m. 207–8; GYÖKÖSSY ENDRE: Msn. XI, 153–4). Néhányan viszont azt a nézetüket hangoztatják, hogy a határozott névelő kitétele birtokos személyragos szavakban mindig helyénvaló; a névelős és névelőtlen alak egyaránt helyes (RÉGER: NyF. 24. sz. 35; SIMONYI i. m. 75–7; NAGY J. B.: Nyr. LXXIX, 14).

¹ Ezekre szorítkozom, mert tárgyunk szempontjából a tulajdonnevek közül közelebbri ezek érdekelnek bennünket. A határozott névelő egyéb tulajdonnevek előtti használatára vö. pl.: DENGL, MNyelvh. 209–10; KLEMM, TörtMondt. 320–1.

² A kutatók a két alakulatot többnyire egymástól függetlenül, azok összekapcsolása nélkül vizsgálták, azonban úgy gondolom, nem hamisítom meg a valóságot azzal a képpel, amelyet együttes áttekintésükkel nyújtok.

C) A tulajdonnévi birtokosjelző, valamint az *-é* birtokképzős személynevek előtti névelőhasználatra vonatkozó megjegyzéseket mint rokon természetűeket ismét egybekapcsolva tekintem át. Azzal, hogy cikkemben a tulajdonnév, majd a birtokos személyragos szó ilyen természetű vizsgálata megelőzte ez utóbbiét, voltaképpen azt akartam jelezni, hogy az *a Kaposi könyve*, a *Horváth Imrédé*-féle szerkezetek két alkotórészből tevődnek össze: egy tulajdonnévből s egy birtokos személyragos szóból. S amint a tulajdonnévi birtokos szerkezet az A) és B) pontban említett összetevőknek eredője, úgy e két szerkezet névelőhasználatára tett megjegyzések is bizonyos fokig meghatározzák a dolgozatom címében szereplő, most tárgyalt típusét. De lássuk az eddigi nézeteket!

Az efféle alakulatokkal aránylag sokan foglalkoztak, de egy futó pillantás a tett megjegyzésekre azt a meglepő eredményt hozza, hogy a határozott névelő kitételét az ilyen szerkezetekben mindaddig senki sem kifogásolta. Igaz, az ellenkezőjét sem. A cikkekből szinte kivétel nélkül az a vélemény olvasható ki, hogy a névelős és névelőtlen alakot egyaránt helyesnek tartják (RÉGER: Nyr. XXXIV, 28–9; KOVÁCS: Nyr. XXXIV, 31–2; RÉGER: NyF. 24. sz. 34–5; SEEMANN: Nyr. XXXIX, 453–4; KARDOS ALBERT: Nyr. XXXIX, 458; SIMONYI i. m. 73–4; NAGY J. B.: Nyr. LXXIX, 14). Mindössze néhányan mutatnak rá arra, hogy az irodalmi nyelvben általában a névelő nélküli alakulatok járatosak (RÉGER: NyF. 24. sz. 25; KLEMM i. m. 320).

3. A névelő hovatarozása. Mihez tartozik az *a Kaposi könyve* típusú szerkezet határozott névelője, a birtokoshoz vagy a birtokhoz? Ez a kérdés gyökere, ezen dől el, hogy elfogadható-e a névelő kitétele az ilyen esetekben vagy nem. A kutatók egy része a határozott névelőt szinte magától értetődően nem a személynévhez, hanem a birtokos személyragos szóhoz tartozónak tekintette és tekinti, így KOVÁCS (Nyr. XXXIV, 31), SEEMANN (Nyr. XXXIX, 454) és NAGY J. B. (Nyr. LXXIX, 14). NAGY J. BÉLA például így ír: „Az ilyenekben nem a személynévhez tartozik a névelő, hanem a birtokszóhoz, mint a fordított szórendű birtokos szerkezetből kiviláglik: *a kéménye Pálnak*, *a tyúkja Péternek*” (uo.).

Megvallom, a nyelvhelyességi kérdések oly kiváló ismerőjének és tudós kutatójának, NAGY J. BÉLÁnak érvelésével ezúttal nem értek egyet. Az ilyenfajta, *a Péter tyúkja*-féle szerkezetek fordított szórendű formája *a tyúkja Péternek* és *tyúkja a Péternek* egyaránt lehet, attól függően, hogy hová tartozónak érezzük a határozott névelőt. Ugyanakkor viszont, ha a NAGY J. BÉLA érzése szerint megfordított *a tyúkja Péternek* szerkezetet visszahelyeznők eredeti szórendjébe, sokkal inkább *Péternek a tyúkja*, *Péter tyúkja* alakulatokat kapnánk, mint *a Péter tyúkjá-t*.

De nem értek egyet NAGY J. BÉLA — és más idézett kutatók — felfogásával sem. Ők a névelőt a birtokszóhoz tartozónak tekintik, márpedig az nézetem szerint inkább a birtokoshoz tartozik, mint a birtokhoz. Elismerem, nincs teljesen igaza e kérdésben RÉGER BÉLÁnak sem, az egyetlen kutatónak, aki a szóban forgó szerkezet határozott névelőjét a birtokoshoz kapcsolta, de mégis ő áll közelebb az igazsághoz, noha érvelését elvetették (SIMONYI i. m. 73) anélkül, hogy cáfolták volna. RÉGER szerint ha az *a Pál könyve* szerkezet névelőjét a birtokra vonatkoztatjuk, akkor ugyanígy kell tennünk bármely, nem tulajdonnévi birtokviszony esetén is (NyF. 24. sz. 34). Ebben kétségtelenül igaza van. „Ám — folytatja RÉGER, most már túllőve a célon — hogyha elfogadjuk azt, hogy minden birtokviszonyban a birtokhoz tartozik az artikulusz, joggal felmerül a kérdés, mi történik akkor, ha magát a birtokos jelzőt akarjuk ellátni névmutatóval” (uo.). Vagyis RÉGER helyesen látta meg, hogy a határozott névelő a birtokoshoz is tartozik, azt azonban nem vette észre, hogy nem csak a birtokoshoz, hanem a birtokosjelzőn keresztül a személyragos szóhoz is. Ha azt mondom: *az asztal lapja*, akkor ebben nem tetszés szerinti, hanem egy meghatározott asztalról van szó; ebben igaza van

RÉGERnek. Bizonyíték: ha tetszőleges asztról lenne szó, a kérdéses szerkezetet csak így mondhatnám: *egy asztal lapja*. Ugyanakkor azonban az *asztal lapja* birtokos szerkezetben — részben a birtokos személyrag, részben azonban a birtokos jelző határozott névelőjének hatására — a birtok is határozottá válik; ebben NAGY J. BÉLÁnak és másoknak van igazuk. Bizonyíték: a birtok határozatlanságát külön határozatlan névelővel kell közölnöm, tehát *az épület egy téglája, a fa egy ága* stb. RÉGERnek hibául róható fel, hogy a határozott névelőnek a birtokszóhoz kapcsolódó meghatározó szerepét nem vette figyelembe, az azonban az elmondottakból — remélem — világosan látható, hogy mégis inkább neki van igaza.

Álláspontunk tehát az, hogy a határozott névelő a birtokosjelzőhöz közvetlenül, a birtokszóhoz csak amannak a közvetítésével tartozik hozzá. Látszólag rokon nézetet vall ezzel SIMONYI (i. m. 73) és KLEMM (i. m. 319), akik szerint a névelő nem a személynévhez, hanem az egész birtokviszonyos kifejezéshez tartozik, mintha összetétel volna: *az én könyvem, a János felesége* stb. Azt azonban, hogy a birtokviszonyt nem lehet mindig összetételként kezelni, világosan bizonyítják az ilyen, határozott és határozatlan névelőt egyaránt igénylő szerkezetek: *az épület egy téglája, az útnak egy szakasza* stb.

4. A névelő régi és mai használata. Mielőtt ítéletünket meghoznók, vessünk legalább egy futó pillantást nyelvünk korábbi fejlődési szakaszaira. Mit vall a nyelvtörténet a szóbanforgó szerkezetéről?

A XVII. század előtti nyelvemlékek e téren elég tarka képet mutatnak. A Jókai-kódexben a tulajdonnevek, valamint a birtokos személyragos szavak általában névelő nélkül állnak (RÉGER: NyF. 24. sz. 20). Ugyanezt, de még határozottabban mondhatjuk a Bécsi Kódexről is: ebben jelzőtlen tulajdonnév előtt, valamint tulajdonnévi birtokosjelző előtt sohasem találunk névelőt (IMRE SAMU: MNy. XLIX, 352, 356).¹ A Ráskai Lea másolta Cornides-kódexben a tulajdonnévi birtokos jelzőt hol névelős, hol névelőtlen formában találom, a Nyújtódi András kezévonását őrző Székelyudvarhelyi Kódexben a névelőtlen alakulat látszik gyakoribbnak. De azért ebben is találtam ilyeneket: „be mene az *Ivdítnak fatoraba*” (87), „zeğent tótt, az *nábwgonodozor hazanak*” (87) stb. Komjáthi Benedek rendszerint kiteszi a névelőt a tulajdonnévi birtokos elé (RÉGER: NyF. 24. sz. 22), Sylvester hasonlóképpen (SZENDE: MNy. LIII, 386)², s ugyanezt tapasztalom Telegdi Miklós Bornemisza Péterhez írt Felelet-ében (RMK. XII.) is. Ebben ilyen szerkezeteket találunk: *à szent Peternece intése szerent* (21), *à szent Pal íráfat* (48), *az Abraham hité* (49), „*A Bornemiszsa Peter Könyuenece małodik reszérül*” (133), „*a Telegdi Miklos aňahazának téuelygefit*” (137) stb.

A XVII–XVIII. században valamennyire kitisztult a helyzet a határozott névelő használata terén. Míg korábban — például Komjáthinál — a határozott névelő gyakran nem birtokosjelzőként álló tulajdonnév elé is odakerült (RÉGER: NyF. 24. sz. 22; SIMONYI i. m. 73), addig a XVII–XVIII. századtól kezdve — főleg Pázmány hatására — a pusztá tulajdonnév előtt egyre ritkult a névelő használata, s az élőbeszédbe, valamint a — főként nyugati — nyelvjárási színezetű nyelvbe szorult (SIMONYI i. m. 73; KLEMM i. m. 320). Megmaradt azonban a kettősség az *a Kaposi könyve* típusú szerkezetek névelőhasználatára terén, mert míg az említettem Telegdi, később Pázmány (RÉGER: NyF. 24. sz. 25; SIMONYI i. m. 73), majd Kazinczy (SIMAI: MNy. VII, 446), valamint a XIX. és XX. századi szépírók közül is jó néhányan szinte következetesen kitartanak

IMRE (i. h. 352) cáfolja RÉGERT, aki szerint kivételesen a Bécsi Kódexben is áll személynév előtt névelő (NyF. 24. sz. 20). RÉGER téves példáját az IMRÉTől említett BOGNER MIHÁLYON kívül átvette SIMONYI is (i. m. 73).

² Kéziratomban már a szerkesztőségben volt SZENDE ALADÁR Sylvester névelőhasználatáról írott tanulmányának megjelenésekor. Ezért SZENDE néhány értékes megállapítását már nem tudtam cikkemben fölhasználni.

a névelő ilyen esetekben való használata mellett, addig tudósaink többsége gyakorlatilag — de néha elméletileg is, például Verseghy (vö. SIMAI: MNy. VII, 446) — már a múlt században is, de még inkább ma a névelőtlen alakulat mellett foglal állást (SIMONYI i. m. 73; KLEMM i. m. 320). Így tett már Révai Miklós, akinek Magyar Nyelvi és Irodalmi Kézikönyvében (RMK. XXIX.) szinte kivétel nélkül névelőtlen tulajdonnévi birtokos jelzőket találtam, s — tudományos szövegben — így tett, illetőleg így tesz tudósaink jelentős része is. Ellenőrzésül két próbafűrészt végeztem a névelő jelzett használatára vonatkozólag. A Nyr. 1885. évi, XIV. kötetének első két számában 96 lapon összesen 47 tulajdonnévi birtokos szerkezetet találtam Joannovics György, Kasztnér Géza, Munkácsi Bernát, Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor és Szvorényi József cikkeiben. Ebből névelőtlen alakulat 44, s névelős mindössze 3, de családnévi birtokos szerkezet ezek közül is csak egy (*az Aranyé*), míg a másik kettő példamondatban idézett keresztnév (*a Pál telke*), illetőleg egy színműben előforduló költött név birtokos formája.

Hetven esztendővel később — napjainkban — a következő a kapott kép: A MNy. L, 126–35, MNy. LI, 477–91 és Nyr. LXXXI, 59–75 — ezek itt teljesen tetszőlegesen kiragadott részek — Balázs János, Benkő László, Benkő Loránd, Gáldi László, Hegedűs Lajos, Herczegh Gyula, Juhász Jenő, Kálmán Béla, Kovalovszky Miklós, Papp László, Pais Dezső tollából 84 névelőtlen, birtokos jelzőként áll, illetőleg birtokképzős vezetéknevet találtam, s ezenkívül még 29 olyat, amelyben a birtokszónak még külön tulajdonságjelzője van, mint például „Szauder József avatott tollú bevezetése” (Nyr. LXXXI, 66), „Révay teremő ereje” (i. h. 74), „HEGEDŰS szép etimológiája” (MNy. LI, 489) stb. Ellenpéldát, névelős alakulatot az átolvasott 40 lapnyi szövegben — egyet sem!

5. Összefoglalás és javaslat. Vizsgálatom eredményeit a következőkben foglalnám össze: 1. Család- és keresztnév előtt általában nem tesszünk ki névelőt, birtokos személyragos szó előtt tetszés szerint, illetőleg a beszéd- és szövegkörnyezettől függően tesszük ki vagy hagyjuk el azt. — 2. Az *a Kaposi könyve*, *a Gillieron módszerei*-féle szerkezet egy tulajdonnévből s egy birtokos személyragos szóból tevődik össze, s így névelőhasználatára vonatkozólag is figyelembe kell vennünk a két összetevő névelőhasználati viszonyait. — 3. A kérdéses szerkezetben a névelő nem a birtokhoz, hanem elsősorban a tulajdonnévi birtokos jelzőhöz kapcsolódik, s ezért kitétele idegen a nyelv szellemétől. — 4. Irodalmi, de főleg tudományos nyelvünk a névelős alakulatot egyre ritkábban, inkább csak kivételképpen használja.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a *Kaposi könyve*, *Gillieron módszerei*-féle birtokos szerkezetekben a határozott névelő kitétele fölösleges. Az előbeszédben, bizalmas környezetben, valamint a szépirodalomban lehet és van létjogosultsága, a tudományos nyelvben, az értekező prózában azonban lehetőleg kerüljük.

GRÉTSY LÁSZLÓ

Tegyük-e?

Megítélésem szerint nem haszontalan, ha az előző közleményben felvetett kérdésről megbeszélés folyik. — Hogy a szóvá tett esetekben a névelő kitétele idegen volna a nyelv szellemétől, azt a felfogást túlzottnak tartom.

GRÉTSY tőlem is idéz három példát. — Mind a három esetben megfontoltan és szándékosan tettem oda a névelőt, és nem is volnék hajlandó eltávolítani. — Megmagyarázom, miért. Íme az egyik: „az élethez, a valósághoz több tekintetben közelebb áll *a Meillet-féle* rendszerezése a jelentésváltozásoknak, mint *a Wundt-é* vagy akár *a Gomboczé* is”. A másik meg: „*Az ő nyelve* nem olyan áradó folyású, színekben gazdag,

mint a *Pázmányé*, hanem valóban »vágott« és »vágó«, a dolgok velejébe vágó beszéd”. A harmadik: „a *véleményem* jórészt egyezik az *Imréével*”. A három idézett mondatban az elöl álló a *Meillet-féle* — Az ő — a *véleményem* névelés szerkezetekkel való párhuzamosítás indítéka játszott közre abban, hogy a személyi tulajdonnevek elé névelőt tettem, tehát bizonyos fokig ritmikai tényező. Ez pedig nem annyira grammatikai ügy, mint inkább stilisztikai.

Természetesen nem azt akarom mondani, hogy csupán ilyen esetekben minősítem elfogadhatónak a névelőnek személyi tulajdonnév előtt való alkalmazását.

A nyelv és stílus nem azonosak, noha a stílus nyelvből lesz, a nyelv pedig igen gyakran stílusból fejlődik ki. Azt hiszem, hogy amikor ezt vallom, *egy* gyékényen árulok a BERETTYÓ JÁNOSÉVAL, akit hivatkozásai során GRÉTSY is emleget.

PAIS DEZSŐ

Ájultan vagy ébren?*

Thomas Mann utolsó kis remekműve a nagy német mester írásai között is különleges helyet foglal el, a sokat emlegetett manni irónia sziporkázó stíl-remeke. Mint a kései Bizánc zöldbejátszó aranyos cirádái, olyan a stílusa, archaikus, középkori, de túlérett is egyszerre, a skolasztika igénytelen gondolati nyakatekerttsége mögött ott fluoreszkál a XX. századi mester bonyolult nyelvi leleménye. Szinte elcsodálkozik az ember, Rilke és Stephan George óta alig volt író, aki mindezt ki tudta volna hozni a német nyelvből. És ahogy a nagy prózáírók általában bevallott vagy alig titkolt nosztalgiát éreznek a feszes lüktetésű ritmus, a vers iránt, úgy Thomas Mannból is kitör a költői véna: néha egészen szorosra fogja a ritmus dobogását. A szem fogja fel vagy a fül, a belső ritmusérzék-e vagy egyszerűen az értelem, de egyszer csak hangosan kell olvasnunk Grigors ujjongását a lovagságról, mert muzsikál a ritmus, a próza önkéntelen természetességgel fordul versbe. A stílmimikri lehetőségére az elbeszélő krónikás alakjában rejlik, aki a középkori, modern, borzasztó történetet tálalja. Az ő felháborodása kínálkozik költői vénául az iróniának, a borzadva-együttérző írói távolságnak.

A regény nyelve bravúros írói teljesítmény. A kora középkor nyelvi állapotát költői életre Thomas Mann, amelynek még nincs egységes nemzeti nyelvi zamata, hanem a különböző német nyelvjárások tetszőleges összeszövődését színezi az egyházi latin és a francia.

E költői próza költő-fordító után áhítozott, aki prózának és versnek, a magyar nyelv régi- és tájnyelvi ízeinek ugyanolyan értője, mint Thomas Mann a németének. Jékely Zoltánnál aligha lehetett volna jobb fordítót találni e feladatra. Stílusérzéke kitűnő, táj- és népi nyelvi találékonysága nemkülönben. Az ő tolmácsolásában muzsikál a manni nyelv, jól átmentődik e középkorian tarka stílus minden színe és zamata.

Bátran él a régi magyar nyelv bibliás és latin eredetű ízeivel. Egy esetben azonban félreért egy kihalt szót: „*Imetten* zuhant le a székről, éppen hogy Jesute felfoghatta s így nem üt meg túlságosan magát . . . A táblát kezében tartá, ki nem csikarhatták tőle még *immettségében* sem” (204). Jékely erdélyi származású, ezért kerülhetett könnyen nyelvi tudatába az ott használatos volt, már kihalt szó. Úgy látszik azonban, rosszul emlékezett a jelentésére. A fordításban láthatóan 'ájultan' értelemben használja, az eredeti *ohnmächtig*, illetőleg a régies *Amacht* magyarjaként. De CZUCZOR—FOGARASI szótára szerint „*émelt* — a kievült *émik* igéből, a. m. *éber*, *nem alvó*, *vírvasztó*.” Talán tájnyelvi árnyalata más? A MTsz. így magyarázza: „[*Émelt*, *ímelt*]. *Émetten* (Debrecen

* Thomas Mann: A kiválasztott. — Magvető, 1957. Fordította: Jékely Zoltán.

... Székelyföld ... Háromszék, Udvarhely ... *imetten* Debrecen ...): ébren. *Émëltem, émëtted, émëtte ... imëttem, imëtted, imëtte ...*: ébrenlétemben ...”.

Arany János is használja a szót a Toldi X. énekében:

A játszi reménység amidőn *imette*
A boldogtalannál hitelét vesztette,
Álmodt küld szemére, kecsegtető álmodt,
Avval édesíti a nyomorúságot.

Arany nem tarthatta közérthetőnek, mert jegyzetet fűz a költeményben világos jelentésű szóhoz: „Imette: ébren, nem álomban.”

Egyetlen szeplő Jékely szép fordításán.

Sokszor megyünk el szótlánul nem mindennapi fordítói alkotás mellett. Most tegyünk kivételt: köszönet és elismerés illeti Jékely Zoltánt e kitűnő magyarázásért.

KALOCSAI BOKOR LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kende Mihály végrendeletének két példánya*

Kende Mihály végrendeletének itt közölt mindkét példánya a Kende családnak az Országos Levéltárban őrzött levéltárában található. Sorrendben előbb az *i-ző* példány (jobb hasáb) került elem. Ezt javítás nélkül, egyfolytában írták le egy kettéhajtott ív papír 1–3. lapjára. A 4. lapon ez a címzés olvasható: „Egregys dõnis Matteo et Andreae kolczey Andreae Simlr kidey michaelj czeke de fzarolian gregorio kamoney parcho in chegen dnis honorandis”. Továbbá más tintával, más kéz írásában: „Testamentum D: Michaelis Kende”. A másik példány – a tulajdonképpeni eredeti – részletekben készült; ezt elárulja a keltezés is: 1563. december 21-től 1564. február 2-a utáni szerdáig írták. Ez a szöveg is egy kettéhajtott ív papír 1–3. lapján olvasható. A 4. lapon itt is megtaláljuk a címzést: „Egregys dõis matheo et andreae Kwlchey andre fimilt kydey michaely Cheke de farolyan gregorio Camonchý parcho in chegen dõis honorandis”. Négy pecsét nyoma is látszik a 4. lapon; mintha zárópecsétek lettek volna a levélformára összehajtott papíron.

Kende Mihály a Szatmár megyei Cégényben élt. 1562-ben innen ír levelet Csekébe Kende Máténak, az egyik végrendeleti tanúnak, aki neki – Kende Andrással együtt – öccse. A tisztázati példány *i-ző*, a Cégényben kelt 1562-i levél szintén. A végrendeletnek szerintem éppen az a nyelvtörténeti érdekessége, hogy a tisztázati példány *i-ző*.

1. példány:

In Nomiē Iefw amen. En Kende Mihál Irom a3 en | Testamentomomot karachion awagj wr zuletefe napia | eleot valo fent tamas napian 1. 5. 63. e3tendeoben ha iftennek | kedues ezek le3nek nekem teftamentomofim holtom | vtan kydey

2. példány:

Jn nomine Jefw Amen: En kende mihal Jrom a3 en teftamētomomat | karaczion auagh űr űuletife napia eléot ualo űent tamas napian: | . 1. 5. 6. 3. e3tendo-ben ha iftennek kedues ezek, li3nek nekem teftamētomo | fim holtom űtan kidey and.

* Vö. MNy. LIII, 165.

andras kende mathe kende andras fufana | felelegem gergel pap kanonchy Chýeke mihal farolyany

Towaba a3 eftuandý wduar zena reteuel zanto feldeuel | molnawal. es a nagy mufaj rezek ký wolna kende | mathe es marthon wcheme. es kende andras galpar | kende eftuan demeter es kende tamase amý az Ew | rezek en nalam zalagban wolt harom za3 es hw | zon wt forintban. micor meg akariak waltany a | pez le tewen erezetek meg nekik amý az Ew rezek | amý penig a3 en rezem mig a3 en Neuemet wýfely | felelegemet tarchiatok Bekeuel aban amý a3en Io3agõ | a3 vtan ha a3 en Neuemet el feleýtý a Nagý mufaj | rezem ký wolna mind a pezzen weot zeðleuel | germekimnek hagiom ha penig a3 en giermekim | a3t nem warhatnak terwentul nem ohatom | kende mathe wchemnek hu3onwt forintýat meg hagiom | a3 wchemenekýs meg hagiom xxV forintýat. ere penig | Captalanban keõlt lewelýs vagion

Towaba kende mathe wchem kert vala twlem fl | xxxý forintot a pirofka a3on hwgonk hazafýtalara | atta vala zalagban chegenben a reet nyomasban valo | zena retet es ket haz helyet chegenben melýrul | mathe wchemnek leweleýs vagion ha meg waltýa | a pez le teuen agiatok meg neký. a3 haz helyek melý | ek legenek meg vagion Irwan a mathe uram leuele | ben. a Iobagiok akik a helyben vadnak mathe wchemnek | aho3 semý menetý ninchen

Towaba e3t wgý hagiom micor e zalagofokot meg | waltýak ennek a pezet a3 en giermekimuel fufana | egyenleõ keppen meg o3a

Towaba vagion mas fele zalagofýs zanto feldek mind | Chegený feõlden mind eftuandýba kýrul regýltrom va | gion amelyk meg akaryá waltany fufana ere3e meg | nekýk ezeket fufananak hagiom zantafa agik [!] mig | meg waltýak a3 vtan elýen a pe3euel

Towaba kende eftuanak a chègený feoldon vagion nalam tý3 | hold feõlde zalagban tý3 forintban : nagy zekerefý feõlden harom | hold ket forintba koro-

ras, kende mathe, kende Andras, fufanna felefigõ | gergely pap kamoncý czeke mihal farolliany.

Touaba a3 eftuandi wduar ßina ritiuel ßanto foldiuel, molnawal es a3 | nagy mufaj rezek kiuolna kende mathe es marton wcheme es kende Andras, | galpar kende iftuan, demeter es kende tamase a3 mj a3 w rezek En nalam | zalogban uolt harom za3 es hýzõn eõt forinthba, mikor megh akariak walta | nj a3 pin3 le tiuin, Ereflitek megh nekik a3 mý a3 w rezek. | Ammý penig a3 en rizem, megh a3 en neuemet úizeli [!] felefigemet tarcziatok | bikiuel abba, a3 mý a3 en Jo3agom a3 wtan, ha a3 en neuemet el | felejtý, a3 nagý mufaj rizem ký uolna, mind az pinzen uot ßõlõuel | germekimnek hagiom: ha : pedig a3 en giermekim a3t nem warhatnak, | tõruintul nem ohatom kende mathe wchemnek hu3on ot forintýat megh | hagiom a3 wchemnekis megh hagiom xxV forintýat Erre pedig Captal | amba kõlt leuelis uagion:

Touaba kende mate wchem kýrt uala twlem fl xxxý: forintot | a pirofka a3ion hwgwnk hazafitalara atta uala zalagba Chegembe: | a3 rit niomasba ualo zina ritet es ket haz heliet chegiembe Melrul | mate wchemnek leueleis uagion ha meg ualtia a3 pin3 le uetuin | Aggiatok megh neký. a3 haz helliek melliek legienek, meg uagion | Jruan a3 mate uram leueliben a3 Jobagiok a3 kik a3 helben uad | nak mate wchemnek aho3 f3emmi menetý ninchen

Touaba e3t w3g hagiom mikor e3 zalagofokat meg ualtiak Ennek a3 | pin3it a3 en giermekimuel, fufanna Egienlo kippen meg o3a:

Touaba uagion maf fele f3alagoces, f3anto foldek mind chegenj | foldon mind eftuandiba kirul regiftom uagion a3 mellik megh | akaria ualtanj fufanna ere3ze megh nekik, Ezeket f3ufannanak | hagiom f3antaffa addigh migh megh ualtiak a3 utan Jllien | a3 pin3iuel:

Touaba kende eftuannak a3 chegenj foldon uagion nalam tiz | hold folde zalagba tiz forintba nag ßekerefi foldon harom

don egy helyes yobagia nilas eftuan |
týzen három forintba vgyan Korodon
egý haz helye niakas | tamafe niolc3 fo-
rintban ezeket kende tamafnak pe3 nekul |
meg hagiom ha iften embere neuely ere3e
meg fufana | neký ha penig kende eftuan
e3t nem warna meg akarýa | valtaný a
pe3 le teuen agiatok meg neký

Tovaba a rofa peter haz helye hat
forintban wolt 3alagban | nalam galpar
weheme ere3etek meg neký pe3 nekul

Towaba amý pe3em vagion iften vtan
fufana twgia a3t igy | hagiom anna leia-
niomnak Cata3onnak erfebetnek es | a
pethro leianiom három arwainak negy
3a3 forintot | hagiok a tebyt 3olgaimat
meg elegitwen fufananak hagiom

Towaba a mit en a petro a3on leianiom
giermekinek hagiok | wýlaký mihal ke3e-
hez ne agiatok hanem kýdeý andras |
tarchýa mind adig mig iften a germekeket
fel neuely | es hazafyafara tarchýa. ha
penig iften kýdeý andraft ký | wene e3
wýlagbol adik hagia felefelegenek awagy
erfebetnek

Towaba a mý e3wít mývem vagion
iften vtan a3týs wgý | hagiom miert
Cata3on leianiom hazafyafara any Con-
dot [!] | nem wýfelhetem mint a tebare
ennek okaert a nagy aranias | 3elw feleg
pohart neký hagiom a ket arania3atlan |
feleg poharnak egiket¹ | Egýket erfebet
leianiomnak hagyom e3 e3wít mw | helien
a petro a3on arwa² leianianak eg Aran |
giwrot hagiok³

Towaba a labas Barom feleol a3týs
vgý hagiom miert hogy | eltembenýs min-
deniknek re3e volt Bene agion fufana | a
negý leianiomnak awagy arwainak tý3
tý3 di3not | ket ket feios tehenet ket ket
ewkret ha gono3 ember | adik el nem
wý3ý

Towaba a mely gwruvel pechýttem
[!] kýben Carnil kw | vagion a3t rapolthý
matene hugomnak hagiom

hold ket | forintba, korodon egý helies
Jobagia nilas iftuan tízen három forintba |
wgian korodon egý haz helie, niakas
tamafe niolc3 forintba Ezeket kende |
tamafnak pin3 nekwl megh hagiom Ha
Jften emberre neueli ere33e megh | fufanna
neký ha penig kende iftuan. El3t nem
uarna meg akaria | ualtanj a pin3 le
tiue aggiatok megh neký.

Touaba a3 ro3a peter haz helie hat fo-
rintba uolt 3alagba nalam, galpar | wehe-
me ere3zetik [!] meg neký pin3 nelkwl:

Touaba a3 mi pin3em uagon iften
utan 3ufanna tugia a3t ig hagiom | anna
leaniomnak, Cata azzonnak Er3ebetnek es
a petro leanom három Arua | ýnak, meg
3a3 forintot hagiok, a3 tobit Bolgaimat
meg eligituin, | fufannanak hagiom:

Touaba a3 mit en petro a33on leianiom
giermekinek hagiok üylaký | mihal ke3i-
hez ne aggiatok ha nem kide Andras
Tarczia mind addig | mig iften a gier-
mekeket fel neuely es hazafyafara tarcha,
ha pedig | Jften ký uenne kidei Andraft ez
uilagbol adig haggia felefiginek | auag
Er3ebetnek:

Touaba a3 mj e3úft miuem uagon,
iften útan a3tis w3g hagiom | mýrt hog
cata a33on leanom hazafyafara anni
gondot nem uizel | hetem, mint a3 tobire
ennek okajrt a3 nag Aranas 3zelö 3jellegh |
pohart neký hagiom a3 ket Arana3atlan
fellig poharnak Egiket Er3ebet | leaniom-
nak hagiom, e3 e3úft mihilen [!] a3
petro a33on arua leananak | eg aran gürút
hagok kiben fafilj

Touaba az leabas barom felol a3t es
w3g hagom, mýrt hog Jtembeýs, | min-
deniknek ri3e uolt benne agion 3ufanna
a3 nig leanomnak awagh | aruaimnak,
tiz tiz di3not ket ket feios tehenet ókrót
ha gono3 em | ber adig el nem üi3i:

Touaba a3 mel güruel pechetlettem
kiben karmin kö uagon a3t | rapolti
matene hógomnak hagiom:

¹ E szó után ki van húzva a következő szöveg: „Erfebet leaniomnak kereký Ianofne leianiomnak mafikat”.

² E szó után lehúzva még ez olvasható: „...-inak a háromnak három arany”.

³ E szó után a következő áthúzott szöveg: „egýkbe fafil keteýben gamatho fafil”.

Towaba a nagy pechietes aran gi-
wrut akit erlebet leia | niomtul wetem
vala tetetleny mihalnak hagiom | ha
penig neký holta tertinik erlebetnek
hagiom¹

Towaba a3 ok leueleket kende mathe
es kende andras | tarchia miert hogý iften
vtan wk 3olgalhatnak a te | binek

Towaba kerek mindeneket a3 Vriftenert
hagiomes Fele | legemet atýamfýait es a
kefeget hogý egyha3ý 3olgat | tarchýatok
meg elegitwen tarchiatok tý3tefequel es |
elietek iftenek tý3tefegere a gono3 em-
bert meg B. nte | fetek es egy maft hal-
gafatok

Towaba kerek mindeneket felefege-
met giermekimet | atýamfaiat 3olgaimot
Iobagimot es mindeneket | a3 vriftenert
nekem meg Bochýafatok amýt elenek |
wetetem

Towaba a mezitelen hat subat² kende
Cafparnak hagiom

Towaba ezenes kerem kegelmeteket
kýk teftamen | tofomim vatok a3 vr
iftenert felelegemet a3on kepen | hagiomes
hogý engemet temeletek a fent Iras |
ferint mikepen a3 iften kereztyeneknek
temetefet | Irafbol rendelte es ha a3 vr
iftenek vgý le3en ked | wes akarattyá
hogý en femetek eleót halok meg | teme-
fetek wgý ne haborgafak tetememet es
variam | ot a3en fel tamadot Criftofom-
nak iteletre valo | el Iewetelet amen finis
feria qrta poft purificaciõs marie virginis
anno. 1. 5. 64.

Idem michael kende manu ppra

Thowaba Eg 3old karafya dolmant
kende Boldizarnak

Thowaba A Belet 3old mentet cheke
mýhálnak hagam

Touaba a3 nag pechetes aran gúrut,
a3 kit Er3ebet leanomtul | uottem uala,
tetetleni mihalnak hagam ha penig neki
holta törtinik | Er3ebetnek hágom:

Touaba a3 ök leueleket kende mate
es kende Andras tarchia mýrt hogh |
Jften utan wék 3olgalhatnanak a3 tób-
binek:

Touaba kirek mindeneket a3 wriftenirt
hagam es felefigemet atiamfiaýt es | a3
koffiget hogh eg hazi 3olgat tarchatok
meg eligituen tarchatok tý3teffiguel | es
illetek iftenek tý3teffigere a3 gono3 em-
bert meg bwnteffitek es egh maft | hal-
gaffatok:

Touaba kirek mindeneket felefigemet
giermekimet Atiam fiajt, 3olgaimot | Job-
bagimot es mindeneket a3 uriftenirt ne-
kem meg bocaffatok amit ellenetek |
uitettem

Touaba a3 mezitelen hat subat kende
galparnak hagiom:

Touaba en ezennis kirem kegielmete-
ket kik teftamentomofim uattok, a3 |
uriftenirt felefigemet a3on kipeen hagam
es hog engemet temeffetek | a3 Bent Jras
Berint, mikipeen a3 iften kereztieneknek
temetifit Jrafbol | rendelte es ha a3 wrif-
tennek wg li3en kedues akarattia hogh
en 3em | etek elot halok meg temeffe-
tek wg ne haborgaffak tetememet es |
úariam ot a3 en fel tamadot Chriftofom-
nak, Jtiletre ualo el Jouetelit:

Finis feria quarta poft purificationis
mariae Virginis: Anno: 1564

Jdem Michael kende manu ppa:

Touaba egy 3old karafia dolmant
kende Bodizarnak:

Touaba a3 bellet 3old mentet cheke
mihálnak

PAPP LÁSZLÓ

¹ A most következõ bekezdés teljesen ki van húzva: „Towaba fwliok ferenc3
vramnal egy ladam vagion | kýben pe3 es e3wft mw vagion vgian ot a3 atya | fiaknal
kw3 pe3 a nagy mufay Bania Ieuedelme | vagion fl. XV”.

² E szó után ki van húzva: „gergel papnak”.

Jobbágylevelek a XVI. századból

Szegény juhokon kegyetlenkedő farkas

1577.

Mi Saio kerezturnj Birak es polgarok, kiczentwl fogüa nagik, Eörökke valo Bolgathonkat aianlyuk vrafagtoknak mint tiztelendeo vitezleo vronknak.

Thouaba, akarok vrafagtoknak ielentenj az mi falünknak nagy nyomorufag es ketelenfeg ala vetteteth allapattjyat, az természet zerent rajtonk kegyetlenkedeo poganfag miatth. mely nagy nyomorufaginknak okaiban eleo zamlaluan vrafagtoknak, legyen iteleo bar vrafagtokis benne ha nem nagy ketelenfeggel nyomorgattatünk. Ezek, tudnj illik, Mikoron mi előzőr az pogan kenferitefeből az mi vekony erönk zerent meg saczoltonk uala Hazon aganak, somankat vegeztük vala el 335. forintban es ket zaz Iceze mezben

Annak utanna mikor Dedeft meg veuek az Halmaýnal vala taborok, az mi kiczen falunkat meg zamlalüan hazan kent, kwldeök az Biroth oda hozafia, az biro el vegezte vele, es nagy elköuefre azt monta hogy ha meg eny volna kerezturn az mint zamon¹ meg vittek nekies foha teöbet nem vezen .4. zaz forintnal, csak hogy arrul elegitfwk meg, Annak is latüan hogy egyeb nem lehet benne engedenk. Moftan imár anýera fel verte fomankat es olý igen meg nyomorította az zegeny falut, hogy csak az derek fomais hat zaz forint, es az ket zaz icze mezet is moftan verte fel .3. zaz iczere. Annakfelette, kit annak elötte nem keuant, csak az Zw Bafanak ütth rajtonk .20. forintoth. koczy penzt is moftan vöth rajtonk 18 forintoth. Harom vago tehenert ki añakelőtte kettö uala 15.² forintott uöth. Im moftan is uöttönk ket louat 32 forinton³ Egý koczit 8. forinton, az loüaknak penig vrak loüahoz, illendeo fekeket es hamokat keuant kit zerzettönk .j. maf fel forinton. Harom koczinkat tobig tartotta otben Pelten .4. holnapnal³, kiküel annak elötte nem bantott, azoknakis tobet fizettönk 50 forintnal. Mind ezekkel csak moftan (az elött nem üolt) akar meg nyomoritanj. Vrafagtok iol twggia ennekfelette mely nagy zolgalattal vagionk az nemeteknek is oda be Zenderöben, mely ket fel között ualo nagy inlegben, csak az Iften eö felsege lattya mely igen el farattonk es minden eletönkben el fogiatkoztonk: Annak okaert az Hatalmas Iftenert efedezőnk es könyörgonk Vrafagtoknak mind feien kent, hogj midd ezeket az fok nyomorufagokat meg tekintüen, az mj efedezőnket halgalsa meg vrafagtok es meg zanüan vrafagtok az zegeny falünak nyomorufagat, Irion vrafagtok az zegen Jühokon kegyetlenkedö farkafnak az Hazon aganak hogj legien engedelmfb hozank, mert ha ezen meg kemenytet ziuel leend hozank, kik im'ar telýfseggel el fajtolottonk bizony noha nagj karonkal es fok ideig nagy faratfaggal ipített, eörökfegeczkenk nelkwl kel lennönk, de mi keppen az keg'etlen forgo bel mia az por el ozlatik, femmy keppen mies meg nem maradhatonk az mi eörökfegönkben hanem el kel budofnonk, ennek rajtonk ualo nagy kegyetlenfegé miat. Mind az által minekönk zegeny allapatü embereknek vrafagtokban nagy remenfegönk vagion.

Annak felette Vrafagtokat keriwk azon hogy minekönk kik, nétaian fok bezeduel valo⁴ könyörgöfönkel, meg is bantottuk vrafagtokat meg boczafson Vraf:

Touba ez felöl meg mondoth Zwkfegönk kenzerit minket, hogy emlekeztfsuk vrafagtokat rea az borok arrara.

Annakokaert keönyörgönk Vrafagtoknak, hogy meg tekintüen allapatünkat es zwkfegönket, vrafagtok az el foglalt boroknak az arrat tudni illik mind az eztendeit

¹ Törölve: be v.

² Törölve: eoth.

³ Törölve: aze.

⁴ Javítva ebből: bezedwnkel.

es az taualit 28. bor arrat ielencze meg Vrafagtok kitwl kel varnonk, mert az Boldifar deakkal femmi iot nem erönk, hanem Vrafagtoknak¹ könyörgönk, Vrafagtok minket karban ne haggion, mert olý zegenyek vadnak köztok az kiket el foglaltak kinek csak egy üolt kinek ketto aztis el vöttek, es nem tud miül fizetny az teöröknek.

Jo valazt

varonk vrafagtoktül:

[Címzés:] Alazatos Supplicatioia az zegeny nyömoru állapotü falunak Saio kerezturnak.

(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3169.; az okmány keltezés nélkül van az 1577. júniusi csomagban.)

Sajókeresztúr és Dédes Borsodban van, a levélben említett Halmaj pedig Hevesben. A levél írója reszketeg, de gyakorlott kezü ember, és úgyszólván minden *n*-et felhúzott vonallal helyettesít.

Csap- és mészárszék jog elkobzása

1581.

Mý Moczionokýak es Kiralyák, nagi alazatoffan üaló zolgalatünkat ayanliuk ty Nagifagtoknak, mint Kegielmes üitezleo bizodalmas vrainknak: &

Nagy alazatoffan kóniórgönk ty Nagifaghtoknak mý ket falübelék, hogi ez előttis mýkeppen megh ielentöttwk niomorüfaghinkat, es hit zerint megh montük törüeniönket ty Nagifagtok eleóth, hogi az Cziap es az mezaros zek az zeghin ket falüye uolt, de hogi Detkouith Miklos el bizta üala magath w fogot es rontot minden törüeniönkben megh es mikor kóniórgheni akartünk zeghin meg holth vrüknak feleóle, nem bociatot w Nagifagához fót megh az kapütis fel ünatta előttönk, hanem hogi 3 hordo bort arültünk ký eztendeigh az vrnak w Nagifaganak az mý törüeniönk zerinth: Azert moftis arra keriwk Nagifagtokat az iftenert es ýo zerenciétkért, mýnt Kegielmes vitezleo bizodalmas vrainkat, tarcion megh az mý törüeniönkben, kyt megh zolgalhafunk eltönkben, es iftent imaggiunk Nagifaghtokert kieztüwl fogüan nagiglan mert ha megh nem Engedý ezt ty Nagif: az zeghin ket falunak nagi gialazattiaara lezeon: Iftent tarcia megh ty Nagý. minden zerenczieüel fok ýo Eztendeigh: Ez leüel költ Moczionokon 22 Januarij 81

Az feled megh neuzezoeth.

ket falübelék, Nagifagtoknak

zeghin megh niomorodot iobbagi

(Orsz. Lt. Pozs. Kam. Lit. ad Cam. exar. 1399.)

A két község, Mocsonok és Királyi egymás mellett fekszik Nyitra megyében; az úr, aki elé az udvarbíró nem engedte a falusiakat, a nyitrai püspök volt. Az iratot Hölgy Gáspár nyitrai provizor pártoló véleménynel továbbítja a kamarához.

A jobbágy nyomoz, míg családja kezességből

börtönben ül

1585.

Nágsagos es kegielmes wraým Nağnak Eöreökke walo hýwfegemet ayanlom

Ez el mult napokban az mýnemeö ember halal teörtent wolt Pýspekýn, az taualy býro eöchenek keze mýat, mellýet fogsagba tartottak, es nem tudhatom mi módon, az mi gonoz zerenchekre (!) el zabadult es budofoban wagyon, mely gonoz tewö emberert az en felesegemet es fyamat thý Nagtök az Erseksegh hazanal fogwa tartath,

¹ Jav. urafagtokat.

Jollehet megh hatta wala Naǵtok hogÿ wtanna mennÿek es megh kerefsem, Azert mynd wtanna budoftam, fok falut es waroft iartam el erethe, de lemmikeppen nem kaphatom, mert az felesege es egÿ attÿafia, eleöttem hozza mentek, es tutlara attak hogÿ kerefem es azok mind elöb elöb ÿktattÿak. Ennekwtannaÿs erette lezek kedig á hol megh kaphatom, es meg foghatom.

Kenÿorgok Annakokaert Naǵtoknak az hatalmas Istenert, hogy Naǵtok ele-gendö kezeleg allat, bochatatnaya el felesegemet es fiamat, es walamikor Naǵsagtok paranchollja ifmegh elő allatom, walahowa Naǵtok akarÿa Naǵtoktlw kegelmes ualazt warok

Naǵfagtoknak zegenÿ megh ñomorwlt hÿwe

Chat Mathe Pÿspekÿ
Jogagÿ

[Címzés:] Humillima supplicacio Matthej Chatt, Inhabitor[is] Pyspkien[is]-
(Orsz. Lt. Pozs. Kam. Lit. ad Cam. exar. 1400. Az okmányon kívül áll a kamara
jelzése a beérkezés keltéről: 1585. jún. 15.)

Jól kiírt írás, nem lehet a kérvényezőé. A Pozsony megyei Püspökiről van szó.

ECKHARDT SÁNDOR

NYELVJÁRÁSOK

Egy nyelvatlasz-gyűjtés néhány tanulsága

I. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálatai 1949 második felében indul-tak meg. Ebben az időben azonban a végleges kérdőív még nem alakult ki sem anyagá-ban, sem szerkezetében; nem volt meg természetesen a ma használt nyomtatott kérdő-füzet sem, hanem a gyűjtés egyszerű vonalas füzetekben történt, amelyekben nem egy-szer igen nehéz volt eligazodni, igen körülményes volt belőlük egy-egy adatot kikeresni. Csak később került sor az előre megfogalmazott, kötött kérdező mondatok kialakí-tására. Ekkor még gyűjtési módszerünk is fejletlenebb volt, például ezekből a gyűj-tésekből nem lehetett megállapítani, hogy az egyes adatok kitől származnak, s gyűj-tési módszerünk kevésbé is volt egységes, mint ma (vö.: DEME: A magyar nyelv-atlasz munkamódszere 46–48; LŐRINCZE: uo. 162–3).

Mindezeket fontolóra véve a nyelvatlasz munkaközössége úgy döntött, hogy azokon a kutatópontokon, amelyekről ilyen, úgynevezett füzetes gyűjtésünk van, új gyűjtést végzünk. Ezek az újragyűjtések — párhuzamosan a még fel nem dolgozott kutatópontokon folyó munkálatokkal — még 1956-ban meg is kezdődtek.

Az újragyűjtést a munkaközösség elsősorban formai, illetőleg módszertani okok-ból határozta el, várható volt azonban, hogy a munkának ez a fázisa sok hasznos tapasztalatot hoz. Várható volt ez elsősorban azért, mert a két gyűjtés között legalább öt-hat év telt el, s ez alatt az idő alatt — a módszertani fejlődést nem is számítva — min-den bizonnyal finomodott például a gyűjtők hallása, de vártunk bizonyos hasznosítható tapasztalatokat abból a törekvésünkből is, hogy az újragyűjtést ne az a gyűjtő végezze, aki a füzetes gyűjtést csinálta.

Már az első újragyűjtések megmutatták, hogy ez a feltevés nem volt alaptalan, s az ugyanarról a kutatópontról származó régebbi és újabb gyűjtések összehasonlítása több olyan hasznos tanulsággal jár, amelyeket az ellenőrzés előkészítésekor, sőt távo-labra tekintve az atlasz szerkesztésében is gyümölcsözően felhasználhatunk.

Ebben a cikkemben mindössze egy ilyen kérdésről szeretnék számot adni, s ez: az á hangok jelölése BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU somodori gyűjtésében.

Tudom, hogy ez viszonylag apró, s nem is különösebben fontos részletjelenség. Úgy gondolom azonban, hogy még ez a kevésbé bonyolult, kevésbé jelentős kérdés is alkalmas arra, hogy – figyelembe véve az erre és más hasonló jelenségekre vonatkozó egyéb, most már eléggé gazdagnak mondható tapasztalatainkat – bizonyos általánosabb jellegű következtetéseket vonhassunk le belőle.

Somodor község Somogy megye kaposvári járásában, Kaposvártól 15 km-re fekszik. Lakosainak száma kb. 1500 fő, foglalkozásuk földműves. Csak magyarok laknak a községben. BENKŐ és DEME 1950. január 5–9-ig végezték a füzetes gyűjtést. IMRE 1956. március 17–19-ig az újragyűjtést. Mint már említettem, a két kérdőív némileg különbözött egymástól. A BENKŐ és a DEME használta kérdőívben volt néhány olyan, *á* hangot is tartalmazó kérdés, amely az IMRE által használt végleges kérdőívből kimaradt, néhány új kérdés pedig ebbe belekerült. Az anyag részletes feldolgozásakor csak azokat a kérdéseket vettem figyelembe, amelyek mindkét kérdőívben benne vannak. Úgy gondoltam, hogy az összehasonlítás elsősorban így reális. Külön fejezetben rövid áttekintést adok azonban az így kimaradt anyagról, illetőleg az „orvanyag”-ban található *á*-s szavakról is.

Mint már említettem, a két gyűjtés módszere – elsősorban bizonyos külsőségekben – eltér egymástól. IMRE adataiból az adatközlők – mai fejlettebb gyűjtési módszerünknek megfelelően – megállapíthatók. Pl.: *fájjuk*^{2,6} *fájuk*^{8,1}. Ez azt jelenti, hogy az első adat a 2. és a 6., a második adat a 8. és az 1. adatközlőtől származik. (Az adatközlőkre vonatkozó személyi adatokat a kérdőív V–VII. lapja tartalmazza.) BENKŐ és DEME adatainak gazdái – az akkori gyűjtési módszernek megfelelően – nem kereshetők vissza. Ez persze igen sajnálatos, mert egy nagyon érdekes összehasonlítási lehetőségűtől foszt meg bennünket; ugyanis BENKŐ és DEME – emlékeztük szerint – többnyire együtt gyűjtöttek, sőt IMRÉNEK is volt velük közös adatközlője. De – a gyűjtőfüzetből rekonstruálhatóan – különbözött BENKŐ és DEME gyűjtésének technikai eljárása is. BENKŐ – úgy látom – a kérdőív második, harmadik kérdésekor kapott adatot csak akkor jegyezte fel az első kérdéskor kapott adat mellé, ha valami eltérés mutatkozott közöttük (úgy, ahogy azt ma is csináljuk). DEME minden kérdés minden adatát leírta, de nem az első kérdéskor kapott adat mellé, hanem a füzetben folytatólagosan. Ez az eljárásbeli különbség az oka annak, hogy BENKŐ és DEME adatainak mennyisége között olykor jelentős eltérés van.

IMRE a gyűjtés során 14 adatközlővel dolgozott. BENKŐ és DEME adatközlőinek száma pontosan nem állapítható meg, de a feljegyzésekből arra lehet következtetni, hogy a két gyűjtésben a felnőtt adatközlők száma lényegében azonos volt. Körülbelül azonos volt az adatközlők korbéli és nembéli megoszlása is, azzal a különbséggel, hogy IMRE – az újabb gyakorlatnak megfelelően – az ellenőrzéskor nagyobb iskolás gyermekekkel is foglalkozott.

2. Somodor nyelvében az *á* hangnak két variánsa van: *á* és *ǎ*. Cikkem azt vizsgálja, ez a két variáns hogyan oszlik meg a három gyűjtő jelölésében, illetőleg azt, hogy ebből a megoszlásból milyen általánosabb tanulságok vonhatók le. A két gyűjtés *á* hangot tartalmazó szavainak száma 93. Két *á* van 4 szóban (IMRÉNél csak 3-ban; l. 604. kérdés); három *á* van egy szóban, tehát a vizsgálat alapja 93 szó 99, illetőleg 98 *á* hangja. A mellékelt táblázat első oszlopsora azt mutatja, hogy – a hangtani helyzetet egyelőre figyelmen kívül hagyva – egy-egy szóban melyik variáns található. A többi oszlopsor ugyanezt mutatja be, most már hangtani helyzetre bontva. Az egyes kockákban levő számok arra utalnak, hogy a kérdéses szóra az illető gyűjtőnek hány adatközlőtől van adata.¹

¹ A gyűjtők nevének rövidítése: B. = BENKŐ LORÁND, D. = DEME LÁSZLÓ, I. = IMRE SÁMU.

Címszó	B.			D.			I.			Hangsúlyos helyzetben			Hangsúlytalan helyzetben			Abszolút szövegben		
	B.		D.	D.		I.	B.		D.	I.	B.		D.	I.	B.		D.	I.
	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ
1. árpa	1	1	1	2	3		1	1	1	2	3							
3. búza levele (sása)	2		1	2	3		2		1	2	3							
11. gabona bajusza (nyj.-i talák)	1	2	7		4	1							1	2	7		4	1
12. szár (gabonáé)	1	1	1	2	2		1	1	1	2	2							
20. barázda (nyj.-i brázda is)	1	1	1	4	5			1	1	2	5		1		2		4	
21. búzavirág		1	1	2	4								1		2		4	
32. napraforgó (nyj.-i tányérbél)		1	2		3			1	2		3							
33. mákfej		1	2	2	3			1	2	2	3							
42. szárad		2	3		1			2	3		1							
56. szár (kukoricáé)		1		1	2			1		1	2							
64. csalamádé	1			2	4								1		2		4	
68. apját	1		2	2	2								1		2		2	
69. apjé	1		2	2	2								1		2		2	
70. (kis)lány		2	2	2	2			1					1	2		2	2	
72. (nagy)lány	1		2	1	2		1		2	1					2	2	2	
86. hívjátok	1		2	2	2								1		2	2	2	
90. hozzám	1		2	2	2								1		2	2	2	
91. hozzánk	1	1	1	1	2								1	1	1	2	2	2
106. elpazarolták	1		2	2	2								1		2	2	2	
113. unokájuk		2	3		2								2	3		2	2	
131. Pista bácsi	1		1		1								1		1		1	
132. Jóska bácsi	1		1		1								1		1		1	
133. Károly	3		3		1		3		3		1							
135. Mihály	2		3			3							2		3		3	
136. Mihályé	2		3			3							2		3		3	
137. Mihálytól	2		2			3							2		2		3	
138. Sándoréknál	1		1		1	2		1		1	2							
Sándoréknál	1		1		1	2							1					2
139. Sándoréktól	2		1		1	5		2		1	1	5				1		2
140. Sándorékhoz	1		1		1	3		1		1	1	3						
148. bírónál	2		2		2	2												
168. király	1		2		2	2							1		2		2	2
169. zászló	2		4		2	2		2		4	2	2						
174. választás	2		2		2	2		2		2	2	2			2			
választás	2		2		2	2							2		2			
175. — váron	1		1			2							1		1		2	
176. — várva	2		3			2							2		3		2	
177. házban	1			1	2		1			1	2							
179. házból	1			1	2		1			1	2							
182. átmennének	2		2		2	2		2		2	2	2						
183. áthozza	2		1	2	2	2		2		1	2	2						
214. zárva	1		2		2	2		1		2	2	2						
231. kályha	1		2		1	1		1		2		1	1					
258. kolbász	2		3		2	2							2		3		2	
268. vacsorázik	1	1	2		1	3							1	1	2	1	3	
272. deszkára	1	1	1		1	2							1	1	1	1	2	
273. vágva	1		1		1	2		1		1	1	2						
302. három	1		2		1	2		1		2	1	2						
303. háromszor	1		3		2	2		1		3	2	2						
314. vasárnap	2		3		3	3							2	3	3	3	3	
321. mától fogva	1		2		2	2		1		2	2	2						

Címszó	B.						D.						I.						Hangsúlyos helyzetben			Hangsúlytal. helyzetben			Abszolút szóvégen		
	B.		D.		I.		B.		D.		I.		B.		D.		I.		B.	D.	I.	B.	D.	I.			
	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ	á	ǎ			
360. almába	2		3		3	2												2		3		3	2				
391. sárgarépa	1		1	1	5		1		1	1	5																
401. karalábé	2		1	1	3													2		1	1	3					
403. káposzta		2	2		3	2		2	2		3	2															
405. kelkáposzta		1	2	1	3	2												1	2	1	3	2					
406. saláta	1	1		2	2												1	1		2	2						
411. palánta		1		2	2	1											1			2	2	1					
419. esalán	1		2		3	2											1		2		3	2					
427. fáért	2		2	2	2	2				2	2	2															
428. fáról	2		3	2	2	2					3	2	2														
429. fájuk	1		2	2	2	1					2	2	2														
430. fáig	1		1	2	1	2	1		1	2	1	2															
437. akác		3	2	1		6											3	2	1		6						
457. sár	1		1	2	1	2		1		2	1	2															
458. sárt	1		1	2	1	2		1		2	1	2															
459. sáros	1		1	2	1	2		1		2	1	2															
481. madár	1	1	1	1	2											1	1	1	1	2							
494. bogár	1		1	2	2	2										1			2	2							
511. vályú	1		2	1	4	1	1		2	1	4	1															
524. sárlik	1		1	1	2	2		1		1	2	2															
546. ad	1		2		1		1		2		1	1															
557. jászol	1		1	1	2		1		1	1	2																
558. jászolok	1		1	1	2		1		1	1	2																
559. jászla	1		1	1	2		1		1	1	2																
603. kiált (nyj.-i két)	3		2	2	2		3		2	2	2																
604. kiálts(ál)	3		2	2	2		3		2		2																
kiálts(ál)	2		1													1		1				1					
611. innám	2		2		3											2		2		3							
635. megcsinál	2		1	1	2	1										2		1		2	1						
636. dobjál	1		1	1	2											1		1						2			
641. lábam	2		1	1		3	2		1	1		3															
642. lába	1		1	1		3	1		1	1		3															
643. lábbal	2		2		3	2			2		2																
644. lábadat	1		2		3	1			2		3																
645. lábánál fogva	1		1	1		2	1		1	1		2															
lábánál fogva	1		1	1		2										1		1		2		2					
lábánál fogva	1		1	1	2											1		1	1	2							
650. talpát	2		1	1	3	2										2		1	1	3	2						
657. hátgerinc	1		2		4	1	1		2		4	1															
666. szívnök	1		1	1	2											1		1		2							
691. ruháját	1		1	1	2											1		1		2							
ruháját	1		1	1	2											1		1		2							
701. mezítláb	1		1	1	5											1		1		5							
711. hiába (nyj.-i jába is)	2	1	4		2		1		1							1	1	3		2							
717. azután	2	1	4		1											2	1	3		1			1				
729. másképp	2		1		2		2		1		2													1			
731. rá(ja)	3		3	2	2		1		2												2		1	2	2		
732. (ti)rátok	1		1		2						2					1		1									

A táblázat első oszlopsora alapján a jelölés megoszlása a következő: 99 (B., D.), illetőleg 98 (I.) á fonéma közül

	B.	D.	I.		B.	D.	I.		
csak <i>á</i>	68	51	66	esetben	<i>á</i>	78	82	86	esetben
csak <i>ǎ</i>	21	17	12	„	<i>ǎ</i>	31	48	32	„
<i>á</i> ~ <i>ǎ</i>	10	31	20	„					

A három gyűjtő adatai egységesen azt mutatják, hogy a községben az *á* megterhelése nagyobb, mint az *ǎ*-é. A három gyűjtő feljegyzése közötti eltérés nem nagy. B. és I. esetében az arányok — legalábbis a végső eredményt tekintve — megközelítően ugyanazok. Magasabb az *ǎ*-k száma D.-nél. Ez elsősorban B.-vel összehasonlítva figyelemre méltó, ugyanis — mint már mondtam — kettőjük adatainak jelentős része azonos adatközlőktől származik. Ez a tény azt mutatja, hogy a két gyűjtő hallása között — legalábbis ebben az időben — volt némi különbség, a két gyűjtő füle — legalábbis az *á* hangok hallását illetően — némileg másképpen volt „hangolva”.

Mind a három gyűjtő egységesen jelölte 27 szó 29 *á*-ját (68., 69., 86., 90., 106., 131., 132., 133., 138/2., 148., 168., 169., 174/1., 2., 182., 214., 258., 321., 546., 603., 604/1., 611., 636., 666., 691/1., 2., 701., 729., 732.), azaz az összes adatok 30%-át. Ez viszonylag szép eredmény volna, de némileg csökkenti az értékét az, hogy az egységesen jelölt hang mindig *á*, sohasem *ǎ* vagy *á* ~ *ǎ*.

Két-két gyűjtő adatait vetve össze, az eredmény természetesen még jobb. A fentiekén kívül egységesen jelölték még a következőket: B. és D.:

á: 13 (135., 136., 137., 175., 176., 231., 360., 419., 604/2., 635., 643., 644., 657.) | *ǎ*: 10 (21., 56., 138/1., 302., 303., 411., 457., 458., 459., 494.) | *á* ~ *ǎ*: 6 (1., 12., 20., 91., 268., 481.). — B. és I.: *á*: 16 (3., 64., 72., 139., 140., 177., 179., 183., 273., 391., 401., 557., 558., 559., 645/3., 731.) | *ǎ*: 1 (437.) | *á* ~ *ǎ*: 1 (11.). — D. és I.: *á*: 6 (32., 42., 70., 113., 711., 717.) | *ǎ*: — | *á* ~ *ǎ*: 4 (405., 430., 511., 650.).

Különösen jó az arány B. és D. között. 99 adatból 58-at (42 *á*, 10 *ǎ* és 6 *á* ~ *ǎ*) azonos módon jegyezték. Ez elsősorban valószínűleg azzal magyarázható, hogy gyűjtésük jelentős része azonos adatközlőktől ered.

Az adatokat fonetikai helyzet (hangsúlyos, hangsúlytalan helyzet, abszolút szóvég) csoportosítva a következő képet kapjuk:¹

	<i>á</i>			<i>ǎ</i>		
	B.	D.	I.	B.	D.	I.
hangsúlyos helyzet	38	39	44	16	31	17
hangsúlytalan helyzet	40	42	38	16	17	15
abszolút szóvég	3	4	4	—	1	—

Nagyon érdekes, hogy az *á* megoszlása a fonetikai helyzet szerint a három gyűjtőnél szinte azonos képet mutat. Az *ǎ*-val kapcsolatban ez már csak hangsúlytalan helyzetre és abszolút szóvégre mondható el. Hangsúlyos helyzetben is azonos a kép B.-nél és I.-nél, D.-nél azonban az adatok száma kb. kétszeres, mind B. és I. hangsúlyos *ǎ*-ihoz, mind pedig mindhármójuk hangsúlytalan *ǎ*-ihoz viszonyítva, azaz D. *ǎ* többete kizárólag a hangsúlyos helyzetre tevődik. Talán figyelemre méltó az is, hogy míg hangsúlyos helyzetben az *á* : *ǎ* aránya B.-nél 2,4 : 1, I.-nél 2,6 : 1, D.-nél 1,3 : 1, hangsúlytalan helyzetben mindhármójuknál egységesen 2,5 : 1 (!), addig abszolút szóvégen B.-nél 3., I.-nél 4 *á*-val szemben egyetlen *ǎ* sincs, s D.-nél is csak 4 : 1 az arányuk. (Aligha pusztán véletlen, hogy ez az egyetlen *ǎ* is D.-nél van!) Feltehető, hogy ez a különbség csupán az adatok viszonylag csekély számával magyarázandó, de lehetségesnek,

¹ Megjegyzem, hogy néhányszor ugyanannak a kérdésnek az adata hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben vagy hangsúlytalan helyzetben és abszolút szóvégen is lefordulhat (pl. *brázda* ~ *barázda*, *jába* ~ *hijába*, *káccsa* ~ *káccsál* stb.).

sőt valószínűnek tartom, hogy ennek mélyebb, valóban a fonetikai helyzetre visszavezethető okai is vannak.

Ha a különböző adatközlőktől kapott valamennyi adatot megvizsgáljuk — azaz például az *árpa* szóra három adatközlőtől kapott *árpa* adatot háromnak véve —, a következő képet kapjuk:

	á			ǎ		
	B.	D.	I.	B.	D.	I.
hangsúlyos helyzet	55	63	98	18	48	35
hangsúlytalan helyzet	52	80	90	21	25	34
abszolút szóvég	5	5	8	—	2	—

Itt az arányok vagy változatlanok, vagy ha némileg eltolódnak, mindig az *á* és sohasem az *ǎ* javára tolódnak el (B.: 3,1, ill. 2,5 : 1 ; D.: 1,3, ill. 3,2 : 1 ; I.: 2,8, ill. 2,6 : 1), azaz az *á* variáns gyakoribb volta az egyes szavakra kapott adatok arányában is tükröződik.

Ha megnézzük a kérdőívekből az előbbi vizsgálathoz fel nem használt anyagot, valamint az orvanyagot, a következő képet kapjuk:

	á			ǎ		
	B.	D.	I.	B.	D.	I.
hangsúlyos helyzet	13	32	4	4	14	2
hangsúlytalan helyzet	32	54	13	4	21	3
abszolút szóvég	3	7	2	—	—	—

Ebben az anyagban az arányok még jobban eltolódnak az *á* javára. Feltűnő, hogy B.-nél hangsúlytalan helyzetben a 2,5 : 1-es arány 8 : 1-re változik, jóllehet az adatok száma nem kevés. Nem olyan kiugróan magas azonban a hangsúlyos *ǎ*-k száma D.-nél sem (1,3 : 1 helyett 2,3 : 1). Figyelemre méltó, hogy ezek között az adatok között nincs egyetlen *ǎ* abszolút szóvégen, ami a fentebbi anyagból levont következtetés helytálló voltát látszik bizonyítani. Arra, hogy a két anyagban miért más feltűnőbb módon az *á* : *ǎ* arányszáma az *á* javára, nem tudnék egész pontos választ adni. Mégis arra gondolok, hogy ennek nem maga a szóanyag közötti különbség az oka elsősorban, hanem inkább az, hogy a gyűjtés közben sokszor csak félfüllel hallott orvanyag fonetikailag pontos feljegyzésére nem fektetnek a gyűjtők olyan súlyt, mint az atlaszanyagéra.

3. Ezek után nézzük meg, milyen tanulságokat vonhatunk le ebből az anyagból!

A) A gyűjtők között a régebbi gyűjtések során volt bizonyos minimális hallási különbség, egy-egy hangot illetően a gyűjtők füle némileg másképp volt hangolva, s különösen olyan területeken, ahol egy hangnak több variánsa él, ez a különbség a gyűjtésben az egyes variánsok megterhelését illetően bizonyos mennyiségi eltérésekre vezet. (Hogy ilyen hallásbeli különbség a gyűjtők között ma is van, azt világosan mutatja a múlt év novemberében a Vas megyei Tanakajdra történt közös kiszállása a munkaközösségnek. Ennek tapasztalatairól később szintén be fogunk számolni.)

B) B. és I. adatait, sőt D. és I. adatait is összehasonlítva viszont arra következtethetünk, hogy a feljegyzés pontossága terén — legalábbis az *á* hangokat illetően — a gyűjtés folyamán nem történt olyan lényeges változás, hogy régebbi gyűjtéseink iránt különösebben bizalmatlannak kellene lennünk. (Ezt a megállapítást nemcsak ez az egyetlen vizsgálat támogatja, hanem egyéb tapasztalataink is.)

C) A tapasztalat szerint számos hangtani jelenségben a variánsok használata nem magukra a szótestekre jellemző, hanem függ egyrészt a hangtani helyzettől, másrészt az adatközlő artikulációs bázisától (ilyen a tárgyalt *á* ~ *ǎ* használata is), függhet továbbá a variánsok használata érzelmi-értelmi tényezőktől (bizonytalanság, inge-

rülség, erős hangsúly stb.), gyakran pedig nem is lehet eléggé megfogható okát adni az ingadozásnak (pl. — véleményem szerint — igen gyakran a diftongusok esetében). Egy-egy gyűjtő rendszerint egy községen belül sem tudja valamennyi adatban a lehetséges összes variánsokat megkapni. Elképzelhető tehát, hogy ugyanabból a községből, ugyanannak a gyűjtőnek, esetleg ugyanattól az adatközlőtől származó adatai között ilyeneket találunk: *szár* (gabonáé), de: *kukoricáé*; *áthozza*, de: *átmennének*; *madár*, de: *bogár*; *jászó*, de: *jászók*; *súrt*, de: *sár*; stb. Éppen ezért a hangtanilag hasonló felépítésű szavakban, illetőleg egy-egy szó különböző toldalékos alakjaiban a hangtani variánsok egyezéséből vagy különböző voltából általában nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Tehát például — a somodori gyűjtést véve alapul — a következő adatokból: B.: 70. *lány*, 72. *lány*, nem lehet azt következtetni, hogy ha *kislány*-ról van szó, akkor a szó magánhangzója zártabb, ha *nagylány*-ról, akkor nyíltabb; sem D.: 90. *hozzám*, 91. *hozzánk* ~ *mihozzánk* adataiból azt, hogy az egyes szám első személyű birtokos személyrag előtt az *a* nyíltabb, mint a többes szám első személyű előtt, de ha ez utóbbihoz nyomósításként a személynév más is hozzájárul, akkor itt is nyíltabb; sem pedig I.: 1. *árpa* ~ *árpa*, 231. *kájha* ~ *kájha* adataiból azt, hogy a honfoglalás előtti török jövevényező *árpá*-ban a somodoriak csak *a*-t ejtenek, de a szláv eredetű *kályha* szó *a*-jának hangszíne már vagy még ingadozó. Mindezekből legfeljebb azt a következtetést lehet levonni, hogy Somodoron a kérdéses hangtani helyzetben az *a* fonémának *a* ~ *á* realizációi vannak.

Mindezt figyelembe kell vennünk természetesen az ellenőrzéskor is, s azokat az adatokat, amelyekben egy községen belül ilyen jellegű hangtani eltérések mutatkoznak, nem kell ellenőrizni.

D) Gyűjtőink között — mint ismeretes — az ország területe nincs felosztva, azaz egy-egy terület szomszédos kutatópontjain többnyire más-más végzi a gyűjtést. Mivel — mint az A) pontban mondtam — gyűjtőink között van bizonyos hallási különbség, olyan jellegű eltérések, amilyeneket a C) pontban említettem, nemcsak egy kutatóponton belül, hanem egy bizonyos terület egyes kutatópontjai között is lehetnek, elsősorban a nyelvi tények miatt, de azokon túlmenően a fennálló minimális hallási különbségek miatt is. Az ellenőrzés során — bizonyos határokon túl — az ilyen jellegű különbségeket sem látszik célszerűnek és szükségesnek bolygatni. Ilyen esetekben a jelenség megítélésében a „területi elv”-nek kell érvényesülnie, azaz egy bizonyos területen egy-egy fonéma variánsainak megterheléséről nem az egyes szavak, hanem az illető jelenség körébe tartozó összes adatok alapján kell ítélni. (Tehát, ha például A és B kutatópontokon egyaránt vannak *a* ~ *á* variánsok, de A kutatóponton N. N. gyűjtőtől *árpa*, *három*, *sáros*, *lány*, B. kutatóponton X. Y. gyűjtőtől *árpa*, *három*, *sáros*, *lány* adatok vannak, nem kell őket ellenőrizni. Szükséges az ellenőrzés azonban akkor, ha a két variáns megterhelése aránytalanul különbözik, vagy más variáns van feljegyezve az egyik kutatópontról, mint a másiktól.)

E) Az újragyűjtések — mint említettem — felvetettek más jellegű problémákat is. Legelőször is egy gyakorlati kérdéssel kellett szembenéznünk, amelynek azonban elvi-módszertani háttere és következménye is van. A füzetes gyűjtések és az újragyűjtések anyaga hogyan kerüljön a munkatérképekre, illetőleg majdan az atlasz anyagába? A munkaközösség előtt két javaslat feküdt. Az egyik: mindkét gyűjtés anyaga kerüljön rá a térképekre! A másik: csak az újragyűjtés anyaga kerüljön rá, a füzetes gyűjtéseket úgy kell tekinteni, mintha meg sem történtek volna, adataikat a munkatérképekről törölni kell!

A munkaközösség eredetileg a második javaslatot fogadta el, s néhány újragyűjtés így is került térképre. Ennek az eljárásnak több előnye van: a) az anyag a

gyűjtés módszerét tekintve egységes; b) az adatközlők személye, a gyűjtő egyéni „felelőssége” így jobban megállapítható; c) az egyes hangtani variánsok megterhelése lényegében azonos körülményektől függően oszlik meg. Van azonban egy igen nagy hátránya is: számos, kétségtelenül hiteles variáns elmarad a térképről.

Ezért a munkaközösség eredeti elhatározását — BENKŐ javaslatára — megváltoztatta, és úgy döntött, hogy a füzetes gyűjtések és az újragyűjtések adatait egyaránt a térképre kell írni. Ennek az eljárásnak igen nagy előnye, hogy az anyag variánsokban jóval gazdagabb lesz. Módszer tekintetében azonban anyagunk egyenetlenebbé válik, s az egyes adatok gyűjtőinek személye sem állapítható meg olyan világosan, mint az előbbi módszer szerint. A két negatívum közül az előbbi látszik súlyosabbnak. Hogy miért, nézzük meg a somodori *á* hangoknál maradvát!

Fentebb láttuk, hogy Somodoron *á* ~ *ǎ* variáns hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt él; de mindhárom gyűjtő anyaga azt mutatja, hogy az *á* megterhelése nagyobb. Bármelyik gyűjtő anyaga kerül is térképre, a somodori nyelvnek ez a sajátossága szépen tükröződik.

B. (aki a füzetes gyűjtést térképre írta) — az abszolút szóvégi *á*-kat most nem számítva — az *á*-t tartalmazó adatok közül 67-ben *á*-t, 21-ben *ǎ*-t, 10-ben *á* ~ *ǎ*-t jegyzett fel; I. (aki az újragyűjtést térképre írta) 62-ben *á*-t, 12-ben *ǎ*-t, 20-ban *á* ~ *ǎ*-t. Ha kettőjük gyűjtése közösen kerül térképre, az eredmény a következő lesz: *á* = 41, *ǎ* = 1, *á* ~ *ǎ* = 52. D. gyűjtését is figyelembe véve *á* = 26, *ǎ* = 0, *á* ~ *ǎ* = 68, azaz míg az *á* : *ǎ* aránya a kérdéses adatokban B.-nél 77 : 31, D.-nél 79 : 47, I.-nél 82 : 32, B. és I. adatait egyesítve 93 : 53, B., D. és I. adatait egyesítve 94 : 68. Mivel a három gyűjtésből levonható következtetés alapján valószínűleg minden hangsúlyos és hangsúlytalan *á*-nak van Somodoron *ǎ* variánsa is, egy negyedik, esetleg ötödik gyűjtés után a variánsok aránya minden bizonnyal 94 : 94-re nőne.

Az először említett térképre írási módnak — mint láttuk — az a fő hibája, hogy bizonyos, a nyelvben kétségtelenül meglévő hangszínvariánsokat eltüntet, s ez — hiba. Előnye viszont, hogy a variánsok megterhelését — s ez szintén a nyelv jellemző sajátossága — viszonylag hűen tükrözi. Az utóbb tárgyalt beírási mód gazdagabban — és nyilván a valóságnak megfelelőbben — tünteti fel a hangszínvariánsokat, ez nagy pozitívuma, a variánsok megterhelése arányát azonban szinte teljesen elmosza, — s ez szintén nem lebecsülendő hiba. — Mi tehát a teendő? Olyan beírási eljárást kell alkalmaznunk, amely a két fenti módszer hátrányait kiküszöböli, előnyeit pedig egyesíti. Ezt leginkább akkor érhetnénk el, ha a két gyűjtés egyesített térképre vetítésekor az egyes *á*-t tartalmazó szavak összes kapott adatainak arányát vennénk figyelembe, s ahol csak lehet, használnók a „ritka” jelentésű zárójelet: < >. (Erre az elgondolásra egy vita során DEMÉVEL közösen jutottunk el, s tőlünk függetlenül gondolt hasonló megoldásra BENKŐ is.) A somodori három egyesített gyűjtésről ezzel a módszerrel a következő képet kapjuk: a lehetséges 94 eset közül 68-ban az *ǎ*-ra kevesebb adatunk van, mint az *á*-ra (az arányok jelentős része 3 : 1, 4 : 2, 5 : 3 vagy ennél is jobb), 7-szer egyenlő a számuk, 15-ször az *á* van kisebb számban. Ha azokat az eseteket, amikor csak egyetlen több valamelyik variáns adatainak a száma, az egyenlő számúak közé számítanók, a somodori *á* : *ǎ* megoszlása a következő képet mutatná: 26 *á*, 38 *ǎ*, 21 *á* ~ *ǎ*, 9 *ǎ* < *á*. Tehát ez a kép is világosan mutatná, hogy Somodor nyelvében az *ǎ* variáns megterhelése kisebb az *á*-énál, azaz lényegében hasonló eredményre jutna, mint az előbbi. Csakhogy míg az előbbi módszer szerint az *á* : *ǎ* megterhelési arányát a címszavak összessége mutatná, az utóbbi szerint ez a kép lényegében már az egyes adatokban is jelentkezne. Úgy gondolom tehát, hogy talán legegyszerűbb volna ezt az eljárást követnünk.

Igaz, hogy így kutatópontjainknak körülbelül a 10%-ában anyagunk színesebb, gazdagabb lesz, mint a többiben, de ezt a tényt nem látom jelentős érvek ezzel a módszerrel szemben, részben azért, mert ennek okát könnyen meg lehet magyarázni, részben azért, mert nem attól kell félnünk, hogy anyagunk 10%-a gazdagabb, hanem inkább azt kell sajnálnunk, hogy — érthető okokból — 90%-a szegényebb.

IMRE SAMU

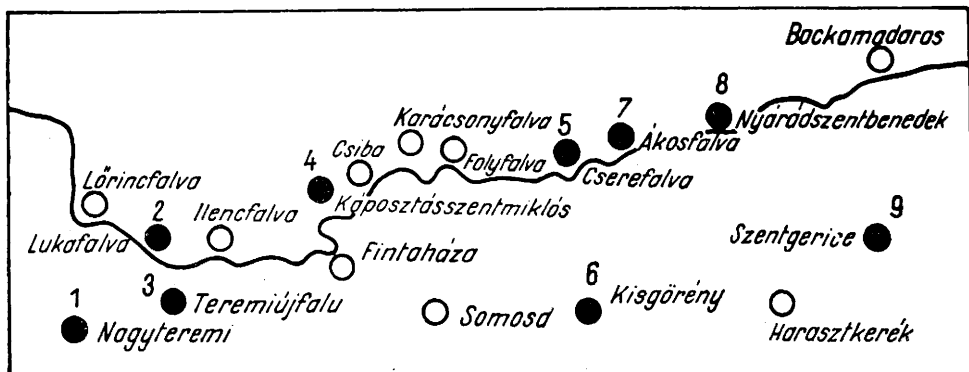
Adalékok a Nyárádmente nyelvföldrajzához

1. Az a nyelvjárási adatgyűjtés, amit most közreadok, meglehetősen régi, még 1944-ből való. Létrejöttében nagy szerepe volt annak a lelkes és eredményes szervező munkának, melyet egykori tanárom és mesterem, SZABÓ T. ATTILA a negyvenes évek elején az erdélyi nyelvjárási és névtani gyűjtések érdekében kifejtett. Miután 1943-ban az ő ösztönzésére a Nyárádmente 32 községében összegyűjtöttem a földrajzi neveket, a munka sikerén fölbuzdulva úgy terveztük, hogy a következő évben ugyanezekben a községekben kikérdezek két kis közszoji kérdőívet, összesen mintegy 250 kérdéssel, ezáltal egy tekintélyes nagyságú regionális nyelvatlaszt létrehozva. A kérdőívek anyaga — néhány általános szóföldrajzi és alaktani kérdés bevetelén kívül — úgy volt összeállítva, hogy a Nyárádmente helyi nyelvjárási problémáira, ezek közül is elsősorban az *a*-zás és az *á* utáni *o*-zás jelenségére minél nagyobb számú adatot szolgáltatasson. — Sajnos, ez a terv csak kisebbik részében valósulhatott meg, s az 1944 nyarán megkezdett gyűjtés torzóban maradt. A fenyegető háborús helyzet miatt már az indulásnál le kellett mondanom arról, hogy csupán egymás melletti helységekből gyűjtsek; így — minél nagyobb területet igyekezvén felölelni — ki-hagytam a gyűjtésből egy-két községet, s a másodikban vagy harmadikban folytattam a munkát. Összesen kilenc községben tudtam gyűjteni: hétben a teljes anyagot összeszedtem, a két utolsóban azonban már nem tudtam hiánytalan munkát végezni. A háborús események további működésemet lehetetlenné tették.

Abban az időben mind az elvi, mind a gyakorlati problémákat tekintve sok minden másként: kevésbé jól volt a nyelvjáráskutatásban, mint ma. Azonkívül magam — bár korábbi földrajzinév-gyűjtésem tanulságait már hasznosítani tudtam — lényegében kezdő gyűjtő voltam. Ma már másfél évtizedes gyűjtői tapasztalatomnak, de legfőképpen a magyar nyelvjáráskutatásban forradalmi jelentőségű, teljesen új távlatokat nyitó nyelvatlasz-munkálatok kollektív módszertani tapasztalatainak birtokában jól látom, hogy ennek a gyűjtésnek — a jelzett körülmények miatt — mennyi a fogyatéksága. Most sok évi fektetés után mégis elővettem az anyagot, nemcsak azért, mert nekem a nyelvtudomány terén való első próbálkozások, valamint az erdélyi táj miatt kétszeresen kedves, hanem főként azért, mert úgy gondolom, hogy a számos fogyatkozás ellenére is egészében igen értékes nyelvjárási adatokat vétek volna véglegesen elhallgatni. Gyűjtésem különben is olyan területre vonatkozik, amely a székelységnek máig is nyelvileg legismeretlenebb része: nem járt ott a székely nyelvjárások kiváló ismerője, HORGES sem (vö. MNyelvj. 25–6, jegyzet), és nem járt kívülé — tudtommal — más magyar nyelvész sem.

A nyelvföldrajzi szempontú, nyelvatlasz-szerű gyűjtést természetesen legjobb lenne térképeken közölni. A viszonylag kis számú kutatópont, a nyelvi képnek általában nem túlságosan bonyolult volta, főként pedig a klisék drágasága miatt azonban a megfelelő földrajzi sorrendű közönséges adatközléshez folyamodom, úgy, hogy az adatok előtt számokkal jelzem a kutatópontokat. A kutatópontok földrajzi elhelyezkedése és számozása különben a következő (a számozott tele karikák a felgyűjtött

kutatópontokat jelölik, a számozatlan üres karikák pedig a gyűjtésből kimaradt, közbeeső helységeket):

Ez a közlési módszer már az adatok olvasása során is ad bizonyos nyelv-földrajzi perspektívát, azonfelül lehetővé teszi, hogy az adatok bármikor pontosan áttehetőek legyenek munkatérképekre.

Majdnem mindegyik kutatóponton való gyűjtéskor úgy adódott, hogy egész csoport vagy legalábbis két-három személy szolgáltatta az adatokat. Egy személy azonban mindegyik helyen végig jelen volt, ezt tekintettem „fő” adatközlőnek, följegyezve nevét és életkorát: 1. Nagyteremi: Szöcs József 60 éves; 2. Lukafalva: Benkő Györgyné 39 éves; 3. Teremiújfalu: Hőgyes János 41 éves; 4. Káposztás-szentmiklós: Bartha János 52 éves; 5. Cserefalva: Nagy Karolina 78 éves; 6. Kisgörgény: Kovács Lajos 57 éves; 7. Ákosfalva: Kovács Gergely 63 éves; 8. Nyárádszentbenedek: özv. Tordai Béláné 86 éves; 9. Szentgerice: Kúti Ábel 73 éves. — A kérdőíveket mindenütt egyszer kérdeztem ki; ha a közlők felelete megegyezett, csak egy adatot jegyeztem föl, ha ellenben eltért, minden hallott változatot fölírtam. Ez utóbbi a magyarázata annak, hogy a közlésben egy kutatópontonál számos esetben két vagy több adat is szerepel. — Mindkét kérdőívben pontosan körülírt kérdések szerepeltek, a kérdésben ezekhez tartottam magam. A jelenlegi adatközlésben e néhol terjedelmesebb kérdéseket nem sorakoztatam föl; csak a köznyelvi címszókat adom meg, melyek általában jól tükröztetik a kérdés lényegét. Abban a néhány ritkább esetben, amikor a címszó nem fedi egyértelműen a kérdést, rövid, zárójeles értelmezést adok szinonímával vagy körülírással. Az adatokat a könnyebb eligazodás céljából a címszavak betűrendjében közlöm, nem pedig az eredeti, kérdőívbeli sorrendben.

Ami a lejegyzés technikai részét illeti, az természetesen sokkal kevésbé finom, hangszín-árnyalatokban sokkal kevésbé gazdag, mint amit a magyar nyelvatlasz legújabb gyűjtéseiben alkalmazunk. E vonatkozásban jó összehasonlítási alapot ad az az adatanyag, amelyet a romániai atlaszgyűjtés során éppen az itt is kutatópontként szereplő Lukafalván 1956-ban följegyeztem. Noha a két gyűjtés között számos szempontból rendkívül tanulságos volna párhuzamot vonni, ez majd a nyelvatlasz megjelenése után válhatik igazán időszerűvé, ezért most e kérdés részletezésébe nem mennék bele. Csupán azt jelzem, hogy annakidején két olyan jelölést használtam följegyzésemben, amelyet ma már nem alkalmazunk, illetőleg másként oldunk meg. Az egyik az *a* és *o* közti hang, melyet mai *q*, *ɔ* jelölései helyett mindig *q*-nak jegyeztem le. A másik az *e* és *ě* közti hang, amelyet mai *ɛ*, *ě* jelölései helyett mindig *é*-vel írtam. Mivel a ma már egységesült hangjelölést nem volna szerencsés ezekkel a régebbi megoldásokkal keresztetni, mostani közlésemben az *q*-t egységesen *q*-val, az *é*-t egységesen *ɛ*-vel írtam

át, ami persze csak formális változtatás (és nem jelenti azt, hogy e hangok mindig az alsó nyelvállású alaphanghoz állanak közelebb, nem pedig a középső nyelvállásúhoz).¹ Egyéb esetekben az egykori lejegyzés beleillik a mai jelölési rendszerbe, ezért másol az eredeti írásmódot mindenben változtatlanul hagytam, még a nyilvánvaló tévedéseket sem javítva utólag. — A 8. és 9. kutatópontra az adat helyén többször vízszintes vonás áll, jelölül annak, hogy két utolsó gyűjtésem nem teljes volta e kutatópontokon bizonyos adathiányokat okozott.

2. Az összegyűjtött adatanyag a következők:

A d: 1: *ad*; 2: *ad, ád*; 3: *ád*; 4: *ad, ád*; 5–7: *ad*; 8, 9: *ád* | *ád á m c s u t k a*: 1: *ádámcsutka*; 2: *gége, ádámcsutka*; 3: *ádámcsutka, gégetörzsa*; 4, 5: *ádámcsont*; 6, 7: *ádám törzsa*; 8: *törzsa*; 9: — | *ajtaja*: 1: *ájtoja*; 2, 3: *ájtoja*; 4: *ájtoja*; 5: *ájtoja*; 6–8: *ájtoja*; 9: *ájtoja* | *állapot os* (terhes): 1: *térhēs*; 2: *álapatas*; 3: *viselős, álapatas*; 4: *álapatas*; 5: *viselős, natyhasu*; 6: *viselős*; 7: *teribe van, térhēs*; 8: —; 9: *viselős, viselős, térhēs* | *alszik*: 1: *álszik, aluszik*; 2: *aluszik*; 3: *aluszik, álszik*; 4–9: *aluszik* | *aludja m*: 1, 2: *alugyak, alugyam*; 3, 4: *alugyam*; 5: *alugyak, alugyam*; 6–9: *alugyam* | *anya*: 1–9: *anya* | *apa*: 1–9: *apa* | *árpa*: 1: *árpa*; 2: *árpa, árpa*; 3–5: *árpa*; 6, 7: *árpa*; 8: *árpa, árpa*; 9: *árpa* | *árva*: 1–4: *árva*; 5–9: *árva* | *asztal*: 1–9: *asztal*.

B á b a (szülész nő): 1: *bábasszan*; 2: *bábá, bábasszan*; 3: *bábasszan*; 4: *bába, bábasszan*; 5: *bábasszan*; 6: *bábasszon*; 7: *bábo, bábasszon*; 8: *bábasszon*; 9: — | *bagoly*: 1: *bagój*; 2, 3: *bagáj*; 4: *bagój*; 5–7: *bogój*; 8: *bogój*; 9: *bogój* | *barázda*: 1: *borozda*; 2: *barazda*; 3: *barazda, borozda*; 4–9: *borozda* | *beborul*: 1: *béborül*; 2, 3: *bébarül*; 4–6: *béborül*; 7: *béborül*; 8, 9: *béborül* | *bivaly*: 1: *biháj, bivál*; 2–4: *biháj*; 5–9: *bihál* | *bivalyborjú*: 1: *biháj-bocs*; 2: *bihájbacs*; 3: *bihájbörnyu*; 4: *bocs, bihájbocs*; 5: *bihálbörnyu*; 6: *bihál-bocs, bihálbörnyu*; 7: *bocs*; 8: *bocs, bihálbörnyu*; 9: *bocs, bócs, bihálbocs* | *bogár*: 1: *bogár*; 2, 3: *bogár*; 4–9: *bogár* | *boglya* (szénaboglya): 1–9: *bugja* | *boka*: 1: *boka*; 2, 3: *baka*; 4–7: *boka*; 8: *boká*; 9: *boka* | *bolond*: 1: *bolond*; 2, 3: *baland*; 4: *bolond*; 5: *bolond, bódogtalan*; 6–9: *bolond* | *bor*: 1–9: *bór* | *borjú*: 1–5: *börnyu*; 6: *börnyu*; 7: *börnyü*; 8: *börnyu*; 9: *börnyu* | *borogatás* (vizesruha): 1: *borogatás*; 2: *barangatás*; 3: *barogatás*; 4, 5: *borongatás*; 6: *vizesruha*; 7, 8: *borongatás, vizesruha*; 9: *borongatás* | *borona*: 1: *borona*; 2, 3: *barana*; 4–9: *borona* | *boronál*: 1: *boronál*; 2, 3: *baranál*; 4–9: *boronál* | *borzas* (borzas hajú): 1: *börzos*; 2: *bagjas*; 3: *kocos, börzos*; 4: *börzos, bogjos*; 5: *bogjos, csepēs*; 6–8: *bogjos*; 9: — | *bot* (sétabot): 1: *bot*; 2, 3: *bat*; 4: *bot*; 5: *páco, horgospáco*; 6: *bot*; 7: *bot, páco*; 8: *bot*; 9: *pácq, bot* | *bútor*: 1: *bútör*; 2: *bútár*; 3: *bútár, bútör*; 4, 5: *bútör*; 6–8: *bútör*; 9: — | *búza*: 1: *búza, búza*; 2: *búza*; 3–5: *búza*; 6: *búza*; 7: *búza*; 8, 9: *búza* | *bükköny*: 1: *bükken*; 2–5: *bükkeny*; 6–8: *bükken*; 9: *bükkeny*.

C é k l a: 1–9: *cékla* | *cérna*: 1: *cérna*; 2: *cérna, cerna*; 3–5: *cérna*; 6: *cérna, cerna*; 7–9: *cérna* | *cukor*: 1: *cukór*; 2, 3: *cükár*; 4, 5: *cükár*; 6: *cükór*; 7: *cukór*; 8–9: *cukór*.

C s a t o r n a: 1: *csatorna*; 2–3: *csatárna*; 4: *csatorna*; 5–7: *csotórna*; 8: —; 9: *csotórna* | *csepered* (szemerklél, szítal az eső): 1: *csepered*; 2, 3: *szítál*; 4: *szítál, csepered*; 5: *szítáll*; 6: *csepered*; 7: *szítál, sűrű eső és*; 8: *szítál*; 9: *cse-*

¹ Ez *é*-vel lejegyzett adatokat „A Nyárádlmente földrajzinevei”-ben *ë*-vel írtam át. Úgy látom azonban, ha nem is föltétlenül a nyelvi igazsághoz, de akkori fonetikai érzékelésemhez hívebben járok el, ha az *é*-t olyan ma szokásos jelöléssel adom vissza, amely akkori jelölési szándékommak jobban megfelel.

perég, szemérmél | *csillag*: 1–9: *csillag* | *csoda*: 1: *csoda, csuda*; 2–9: *csuda* | *csont*: 1: *csont*; 2, 3: *csant*; 4–9: *csont* | *csorba* (hiányos métszöfögű): 1: *csórba*; 2: *csórba, csárba*; 3: *csārba*; 4: *csórba*; 5–8: *csórba*; 9: – | *csütörtök*: 1: *csütörtök*; 2: *csütértek*; 3: *csütértek, csütörtök*; 4: *csütértek*; 5–6: *csütértek*; 7: *csütörtök*; 8: *csütértek*; 9: *csütörtök*.

Daráló (kézi szemestermény-daráló): 1: *režsnyice*; 2: *darálló*; 3: *režsnyice*; 4: *režsnyice*; 5: *režsnyice, kásoöllő*; 6: *kásoöllő*; 7: *režsnyice*; 8: *režsnyice*; 9: *režsnyice, kásoöllő* | *delelő* (a csorda déli pihenő helye): 1, 2: *déllő*; 3: *déllő, delelő*; 4, 5: *déllő*; 6: *déllő*; 7, 8: *déllő*; 9: *déllő, déllő* | *dér*: 1–5: *hóhármát*; 6: *hóhármát, hóuhármát*; 7, 8: *hóhármát*; 9: *houhármát* | *dísznő*: 1–5: *dísznyó*; 6: *dísznyó, dísznyó*; 7, 8: *dísznyó*; 9: *dísznyó, dísznyó* | *dobog*: 1: *dobog*; 2, 3: *dabag*; 4–8: *dobog*; 9: – | *dohány*: 1: *dohán*; 2: *dahány*; 3: *dahán, dahány*; 4: *dohán, dohány*; 5–9: *dohán* | *doktor* (orvos): 1: *doktor*; 2: *daktár*; 3: *daktár, órvás*; 4: *doktór*; 5, 6: *doktór*; 7, 8: *doktór, órvás*; 9: *doktór, doktór*.

Egres: 1: *egrēs*; 2–4: *egres*; 5–9: *egres* | *egyék*: 1: *egyék*; 2–4: *egyék*; 5: *egyék*; 6: *egyék, egyék*; 7: *egyék*; 8: *egyék, egyék*; 9: *egyék, egyék* | *eke*: 1–9: *eke* | *ekefa* (az eke alsó vastag fája): 1–4: *kalada*; 5: *kabola*; 6: *kalada*; 7: *kabala*; 8: *csákija*; 9: *kabala* | *első*: 1: *esső*; 2–4: *ēső*; 5: *ēső*; 6: *ēső*; 7–9: *ēső* | *elzsibbad*: 1: *megzsibbad*; 2: *ēzsibbad, megzsibbad*; 3, 4: *megzsibbad*; 5: *ēzsibbad*; 6, 7: *ēzsibbad*; 8, 9: – | *észak*: 1: *észak*; 2: *észak*; 3: *észak*; 4: *észak*; 5: *észak, észak*; 6–8: *észak*; 9: *észak, észak* | *eszem*: 1: *eszék, eszem*; 2: *eszem*; 3: *eszem*; 4: *eszem, eszek*; 5, 6: *eszék*; 7: *eszem*; 8, 9: *eszem, eszék* | *ett*: 1: *ett*; 2: *ett*; 3: *ett*; 4–5: *ett*; 6–9: *ett*.

Farok: 1: *farok*; 2–6: *farok*; 7–9: *farok* | *féjjük*: 1: *fējük*; 2: *fējük*; 3: *fējük*; 4: *fējük*; 5–7: *fējük*; 8: *fējük*; 9: *fējük* | *fiatal*: 1–6: *fijatál*; 7: *fijatál, fijatól*; 8, 9: – | *fog* (kezével fog): 1: *fog*; 2: *fag*; 3: *fag, markász*; 4: *fog*; 5: *fog, markász*; 6–9: *fog* | *fokhagyma*: 1: *fokhagyma*; 2, 3: *fakhagyma*; 4–7: *fokhagyma*; 8: –; 9: *fokhagyma* | *folyik*: 1–4: *fój*; 5: *fój, fójik*; 6: *fój*; 7, 8: *fój, fójik*; 9: *fój* | *fonál*: 1–8: *fondál*; 9: – | *fonó* (téli fonó hely): 1: *fonó*; 2, 3: *fanó*; 4, 5: *fonó*; 6: *fonó*; 7, 8: *fonó*; 9: *fonó, fonó* | *főveny* (parti homok): 1: *porond*; 2: *fűven*; 3: *fűveny*; 4–6: *fűven*; 7: *fűven, fűhen, fűven, fűvend, porond*; 8, 9: *fűven* | *fűzfa*: 1: *ficsfa, rakattya*; 2: *fiszfa, rákattya*; 3: *fiszfa, rakattya*; 4: *fiszfa, rakattya*; 5: *rákattya*; 6: *rákatya*; 7: *fiszfa, rakattya*; 8, 9: –.

Gabona: 1: *gabona*; 2–6: *gabana*; 7: *gabona, gabana*; 8: *gabana*; 9: *gabona* | *gólya*: 1–5: *gója*; 6: *gója, gója*; 7–9: *gója* | *gomb*: 1: *gomb*; 2, 3: *gamb*; 4–8: *gomb*; 9: *gomb, gómb* | *gomba*: 1: *gomba*; 2, 3: *gamba*; 4–7: *gomba*; 8: –; 9: *gomba* | *gondolkodik*: 1: *gondolkazik*; 2, 3: *gandalkazik*; 4–6: *gondolkazik*; 7: *gondólkazik*; 8, 9: – | *Göncölszekér*: 1: *Göncölszekér*; 2: *Göncöszekere, Döncöszekere*; 3: *Göncölszekér*; 4: *Göncöszekere*; 5, 6: *Göncölszekere*; 7, 8: *Göncöszekere*; 9: *Göncölszekere* | *göröngy* (összeállott sárdarab): 1: *gāj*; 2: *gāj*; 3–5: *gāj, göröncs*; 6: *gāj*; 7: *gāj, megfagyva: göröncs*; 8, 9: *gāj, göröncs*.

Gyalog: 1: *gyalog*; 2–9: *gyalog* | *gyertya*: 1: *gyertya, gyertya*; 2–4: *gyertya*; 5: *gyertya, gyertya*; 6–9: *gyertya* | *gyomor*: 1: *gyomór*; 2, 3: *gyamár*; 4–7: *gyomór*; 8: *gyomór*; 9: *gyomór* | *gyufa*: 1: *gyufa*; 2: *gyufa, gyufa*; 3, 4: *gyufa*; 5: *gyufa, gyufa*; 6–8: *gyufa*; 9: –.

Hagynánk: 1: *hagynuk*; 2: *hadnuk*; 3: *hagynuk*; 4: *hadnuk*; 5: *hagynánk, hagynuk*; 6: *hagynánk, hagynók*; 7: *hagynánk, hagynuk*; 8: *hadnók*; 9: *hagynánk, hagynók, hagynók* | *hajól*: 1: *hajól*; 2–6: *hajál*; 7: *hajól*; 8: *hajól*; 9: *hajól* | *halott*: 1: *halott*; 2–8: *halatt*; 9: *halatt, halott* | *házasodik*: 1: *háza-*

sodik; 2-9: *házasadik* | *házuk*: 1, 2: *házak*; 3-5: *házak*; 6: *házak*; 7: *házak*; 8, 9: *házak* | *hív*: 1-6: *hívu*; 7: *hívu*, *hív*; 8, 9: *hívu* | *hízla* | *l**ja* (az állatot): 1: *hízlója*; 2: *hízlója*; 3: *hízlója*; 4: *hízlója*; 5, 6: *hízlója*; 7: *hízlója*, *kúrója*; 8: —; 9: *hízlója* | *holnap*: 1-9: *hónap* | *homlok*: 1: *homlok*; 2-5: *hamlak*; 6: *homlok*; 7, 8: *hamlak*; 9: *homlok* | *horgasin*: 1: *hórgasin*; 2, 3: *hórgasin*; 4-6: *hórgasin*; 7: *hórgasin*; 8, 9: — | *horkol*: 1: *hórkól*; 2, 3: *hárkál*; 4: *hórkól*; 5-8: *hórkól*; 9: — | *hozomány*: 1: *hozomány*; 2, 3: *hazomány*; 4: *hozomány*, *jándék*; 5: *pótlék*, *jándék*, *ajándék*; 6: *ajándék*; 7: *ajándék*, *hozomány*; 8: —; 9: *ajándék* | *hurka*: 1: *húrka*; 2: *húrka*, *húrka*; 3-6: *húrka*; 7: *húrka*; 8, 9: *húrka*.

Igyék: 1-3: *igyék*; 4: *igyék*, *igyan*; 5, 6: *igyék*, *igyék*; 7: *igyék*, *igyan*; 8: *igyék*; 9: *igyék* | *iskola*: 1: *iskola*; 2-8: *iskala*; 9: *iskala*, *iskola* | *iszom*: 1: *iszak*, *iszam*; 2-4: *iszam*; 5: *iszak*, *iszam*; 6: *iszak*; 7, 8: *iszam*; 9: *iszom*, *iszok* | *ivott*: 1-9: *ivott*.

Járom: 1-3: *járam*; 4-9: *járom* | *jártatja* (az állatot): 1, 2: *jártattya*; 3: *jártassa*; 4: *jártattya*; 5-8: *jártottya*; 9: — | *jászoly*: 1: *jászój*; 2-4: *jászój*; 4-7: *jászój*; 8: *jászój*; 9: *jászój* | *jobbkéz*: 1: *jopkéz*; 2, 3: *japkéz*; 4, 5: *jopkéz*; 6: *jopkéz*; 7: *jopkéz*, *jopkár*; 8, 9: *jopkéz* | *Jóskához*: 1-4: *Jóskáni*; 5-7: *Jóskáni*, *Jóskához*; 8: *Jóskáni*, *Jóskához*; 9: *Jóskáni* | *Jóskánál*: 1-4: *Jóskánitt*; 5-8: *Jóskánitt*, *Jóskánál*; 9: *Jóskánitt* | *Jóskától*: 1, 2: *Jóskánól*, *Jóskától*; 2: *Jóskánól*, *Jóskánul*, *Jóskától*; 3: *Jóskánól*; 4: *Jóskánól*, *Jóskától*; 5-8: *Jóskánul*, *Jóskától*; 9: *Jóskánul* | *juhkarám*: 1: *sztrunga*; 2: *kasár*, *lésza*; 3: *kasár*, *sztrunga*; 4: *kosár*; 5: *kosár*, *sztrunga*; 6: *kosár*; 7: *okól*, *sztrunga*; 8: *isztina*, *júkosár*; 9: *júkosár*.

Kalanyya (összerakott gabona): 1-7: *kalanygya*; 8, 9: — | *kapor*: 1: *kopór*; 2, 3: *kapár*; 4: *kopór*; 5-9: *kopór* | *káposzta*: 1: *káposzta*; 2, 3: *káposzta*; 4-9: *káposzta* | *karácsony*: 1: *karácsony*; 2, 3: *karácson*; 4-8: *karácson*; 9: — | *karika*: (a tűzhelyen): 1-9: *karika* | *Károly*: 1: *Kárój*; 2, 3: *Kárój*; 4, 5: *Kárój*; 6: *Kárój*; 7-9: *Kárój* | *kémény*: 1: *kémén*, *kémény*; 2, 3: *kémén*; 4: *kémén*, *kürtő*; 5: *kürtő*; 6: *kémén*, *kéjmén*; 7: *kémén*; 8: *kémén*, *kürtő*; 9: *kémén*, *kémény*, *kürtő*, *füstjuk* | *koca*: 1: *koca*, a fiatalabb: *eme*; 2: *kaca*, *eme*, *gönnő*; 3: *kaca*, *gönne*, *gönnő*; 4: *kaca*, *gönnő*; 5-7: *kaca*, *gönne*; 8: *gönne*; 9: *gönne*, *gönne* | *kölbász*: 1: *kölbász*; 2: *kälbász*, *kölbász*; 3: *kälbász*; 4-9: *kölbász* | *koma* (a gyermeke keresztapja): 1: *koma*; 2, 3: *kama*; 4-7: *koma*; 8: *koma*, *koma*; 9: — | *konty*: 1: *konyty*; 2, 3: *kanyty*; 4-9: *konyty* | *konyha*: 1: *konyha*; 2, 3: *kanyha*; 4-8: *konyha*; 9: — | *kopaszbuza* (toklász nélküli búza): 1, 2: *csúrdéfejü*; 3: *kopac*, *csúrdéfejü*; 4, 5: *csúrdéfejü*; 6: *csúrdéfejü*; 7-9: *csúrdéfejü* | *koponya*: 1: *koponya*; 2, 3: *kaponya*; 4-7: *koponya*; 8, 9: — | *kopórsó*: 1: *kopórsó*; 2, 3: *kapórsó*; 4: *kopórsó*; 5: *kopórsó*; 6: *kopórsó*; 7, 8: *kopórsó*; 9: *kopórsó* | *korog* (a gyomor): 1: *korog*, *korrog*; 2-4: *kurrag*; 5: *korrag*; 6: *kórrag*; 7, 8: *korrag*; 9: *kórrag* | *korom*: 1: *korom*; 2, 3: *karam*; 4-9: *korom* | *korpa*: 1: *körpa*; 2: *körpa*; 3: *körpa*, *kárpa*; 4-6: *körpa*; 7: *körpa*; 8: *körpa*; 9: *körpa* | *kosár*: 1: *kosár*; 2, 3: *kasár*; 4-9: *kosár* | *kotlik* (a tyúk): 1: *kotól*; 2, 3: *katál*; 4-7: *kotól*; 8: *kotól*; 9: *kotól* | *krumpli*: 1: *pityóka*, *krumpli*; 2: *magyaró*, *pityóka*; 3: *pityóka*; 4: *magyaró*, *pityóka*; 5: *magyaró*, *pityóka*, *krumpli*; 6: *magyaró*, *magyaró*; 7: *pityóka*, *magyaró*, *krumpli*; 8: *magyaró*, *pityóka*; 9: *magyaró*, *pityóka* | *ku* | *korica*: 1: *töröbúza*; 2: *töröbúza*; 3: *töröbúza*; 4-6: *töröbúza*; 7: *töröbúza*, „urasan”: *kukurica*; 8, 9: *töröbúza* | *kutya*: 1-7: *kutya*; 8: *kutya*; 9: — | *kuvikol* (a bagoly): 1: *kuvikkol*; 2: *kuvikkál*; 3: *kuvikkál*, *kuvikkál*; 4: *kuvikkól*; 5: *sikót*; 6: *visitt*; 7: *szól*, *visitt*; 8: *visitt*; 9: *visitt*, *kuvikkól*

Lá b o s: 1: kászró, lábás; 2: lábás; 3: lábás, lábos; 4–8: lábos; 9: — | **l a k o d a l o m:** 1, 2: lakadalam; 3–5: vendégség, lakadalam; 6: lakadalam; 7: mennyegző, lakadalam; 8: —; 9: lakadalam | **l á m p a:** 1–3: lámpa; 4: lámpo; 5: lámpa; 6–9: lámpo | **l á m p a h o r d ó** (amibe a petróleum van): 1: lámpa-köblő; 2: lámpagubli; 3: lámpaköblő; 4: lámpaköblő; 5: hojag, lámpahojag; 6: lámpokád; 7: hórdo, lámpahórdo; 8: lámpokággyo; 9: hórdo | **l a n g y o s** (a víz): 1: lanygyós; 2–4: lanygyas; 5: lanyha; 6: lanyha, gyenge; 7, 8: lanygyos; 9: — | **l a p o c k a:** 1: lapócka, lapacka; 2–9: lapacka | **l á r m a:** 1, 2: lárma; 3–5: lárma; 6, 7: lármo; 8, 9: — | **l á z a s:** 1: lázos; 2: lázas; 3, 4: lázos, lázas; 5: lázos; 6: lázzos; 7: lázos; 8: —; 9: lázos | **l e p e d ő:** 1–4: lepedő; 5: lepedő, lepődő; 6: lepedő; 7, 8: lepedő; 9: lepedő, läpedő | **l e s o v á n y o d i k:** 1: lesoványódik; 2: lesaványodik; 3: lesaványodik, savány lessz; 4, 5: lesaványodik; 6–8: lesaványodik; 9: — | **l ó:** 1, 2: ló; 3: ló, ló; 4, 5: ló; 6: ló; 7, 8: ló; 9: ló | **l o p:** 1: lop; 2: lap; 3: lop, lap; 4–8: lop; 9: lop, lóp | **l o v u k:** 1: lovak; 2, 3: lavak; 4–9: lovak | **l u c e r n a:** 1, 2: lucèrna; 3: lucèrna, lucérna; 4, 5: lucèrna; 6: lucèrna; 7: lüçèrna; 8, 9: lüçèrna.

M a g a s: 1: magoss; 2–8: magass; 9: — | **m a j o r s á g** (tyúkfélék): 1: majorság; 2–6: majárság; 7: majjárság; 8, 9: majárság | **m a l o m:** 1–9: malam | **m á z s a:** 1: mázsá, slág; 2: mázsa; 3: mázsá, slág; 4: mázsá; 5–8: mázso; 9: — | **m o c s á r:** 1–5: tó; 6: tó, tó; 7, 8: tó; 9: tó, pocsoja | **m o g y o r ó:** 1: mogyoró; 2: fájimagyaró, fájimagyaró; 3: magyaró; 4, 5: fájimagyaró; 6: magyaró; 7: fájimagyaró; 8: magyaró; 9: fájimagyaró, fájimagyaró | **m ó k u s:** 1: mókus; 2: mókus, mokus; 3–5: mókus; 6: mókus; 7: mókus, mokus; 8, 9: mókus | **m o n d a n a:** 1: monna; 2, 3: mandana; 4–9: mondana | **m o r o g** (ember, kutya): 1–4: murrag; 5: mórrag; 6: morrag; 7: murrag; 8, 9: — | **m o s:** 1: mos; 2: mas; 3: mas, dörgöl, sújkál; 4: mos, dörgöl; 5–8: mos; 9: mos, mós, dörgöl | **m o s d i k:** 1: mozdik; 2, 3: mazsdik; 4–8: mozdik; 9: —.

N a p s z á m o s: 1: napszamos; 2–4: napszamas; 5: napszamos, napszamas; 6: napszamos; 7: napszamos, napszamas; 8, 9: napszamos.

N y o m (lábnyom): 1: nyom; 2, 3: nyam; 4–8: nyom; 9: — | **n y o m o r é k:** 1: nyomorék; 2: nyamarék; 3: csanka, nyamarék; 4–8: nyomorék; 9: nyomorék | **n y a r a t:** 1: nyárt; 2: nyárt, nyárat; 3: nyárt; 4: nyárt, nyarat; 5: nyarat; 6: nyárt; 7: nyárt, nyarat; 8, 9: nyárt | **n y á v o g:** 1: nyávog; 2, 3: nyávog; 4–9: nyávog | **n y í r f a:** 1: nyírfa; 2–6: nyírfa; 7: nyírfa; 8: —; 9: nyírfa.

O k o s: 1: okos; 2, 3: akas; 4–8: okos; 9: — | **o l v a s:** 1: olvas; 2–5: olvas; 6: olvas; 7–9: olvas | **ó r a:** 1: óra; 2: óra; 3–5: óra; 6: óra, óra; 7: óra; 8: óra; 9: óra, óra | **ó r j a** (a disznónak): 1–5: órja; 6: órija; 7: órja; 8: órja, órjája; 9: órja, órija; 9: órija | **o s t o r:** 1: ostór; 2, 3: astár; 4: ostór; 5–8: ostór; 9: — | **ó v o d a:** 1: ovoda; 2, 3: avada; 4, 5: óvada; 6: óvoda, óvoda; 7, 8: óvada; 9: óvoda, óvoda.

Ő s z t ő k e: 1: esztike; 2–4: esztike; 5, 6: esztike; 7: esztike; 8: isztike; 9: vaskó.

P a p l a n: 1: paplany; 2: paplan; 3: paplany; 4: paplan, paplany; 5–7: paplan; 8: paplany; 9: — | **p a p r i k a:** 1–8: paprika; 9: — | **p á r n a:** 1: párno; 2: párna; 3: párno; 4: párna; 5–7: párno; 8: párna; 9: párno | **p a t i k a:** 1–9: patika | **p a t k á n y:** 1: pócegér; 2: malamegér, nagyegér; 3: pócegér, nagyegér, malamegér; 4: nagyegér; 5: malamegér, nagyegér; 6: pócegér, pócegér; 7, 8: pócegér; 9: pócegér, pócegér | **p i r o s:** 1: piros, piross; 2: pirass; 3: pirass; 4, 5: pirass; 6: piras, pirass; 7: pirass; 8: pirass; 9: — | **p i s z k o s:** 1: piszkos,

mucskos; 2: *mucskas*; 3: *kaszas, mucskas, piszkas*; 4: *mucskas*; 5: *mucskas, piszkas*; 6: *mucskas*; 7: *mucskos*; 8: *mucskos, piszkos*; 9: *mucskos* | *pléh*: 1: *bádog*; 2–4: *bádag*; 5: *bádog*; 6: *pléh, bádog*; 7: *plé*; 8, 9: — | *pocakos*: 1: *pockos, potrohos*; 2, 3: *packas*; 4: *potrohos, pockos*; 5, 6: *pockos*; 7: *potrohos*; 8: *pockos*; 9: — | *pohár*: 1: *pohár*; 2, 3: *pahár*; 4–9: *pohár* | *pokróc*: 1: *pokróc*; 2, 3: *pakróc*; 4, 5: *pokróc*; 6: *pokróc, pokrőc*; 7, 8: *pokróc*; 9: *pokrőc* | *polyva*: 1: *pójva*; 2: *pójva, pájva*; 3, 4: *pójva*; 5, 6: *pójva*; 7: *pójva*; 8: *pójva*; 9: *pójva* | *postás*: 1: *postás*; 2, 3: *pastás*; 4–8: *postás*; 9: *postás, levélhordó* | *posztó*: 1: *posztó*; 2, 3: *pasztó*; 4, 5: *posztó*; 6: *posztóy*; 7, 8: *posztó*; 9: *posztó, posztóy* | *púpos*: 1: *pupos*; 2: *púpas*; 3: *pupas*; 4: *púpas, pupas*; 5, 6: *púpas*; 7–9: *púpos*.

Ragyog (a csillag): 1: *fémlik*; 2: *fénlik, villag*; 3: *fénlik, ragyag*; 4: *fénylik, villag*; 5: *ragyok, tréfásan: ki van beretvázozva*; 6: *féjnylik, rogyog*; 7: *ragyog*; 8: *rogyog*; 9: *ragyog, rogyog* | *rántotta*: 1–8: *rátotta*; 9: — | *ravatal*: 1: *ravatal, álvány*; 2: *ravatal*; 3: *nyútópad, ravatál*; 4: *ravatál*; 5–7: *nyútópad*; 8, 9: — | *róka*: 1: *róka*; 2: *róká*; 3–5: *róka*; 6: *róyka*; 7: *róka*; 8: *róká*; 9: *róyka* | *rokonok*: 1: *rokonok*; 2, 3: *rakanak*; 4, 5: *rokonak*; 6: *rokonok*; 7, 8: *rokonak*; 9: *rokonok*.

Saláta: 1: *salátá*; 2: *saláta*; 3, 4: *salátá*; 5–8: *saláto*; 9: *sáláto* | *sánta*: 1–4: *sántá*; 5, 6: *sánto*; 7: *sántá*; 8, 9: *sánto* | *sárga*: 1: *sárgá*; 2, 3: *sárga*; 4: *sárgá*; 5: *sárgo*; 6: *sárgá*; 7: *sárgo*; 8: *sárgá*; 9: — | *sárgarépa*: 1–7: *murak*; 8: *murok, murak*; 9: — | *sárka* (a cipőnek): 1, 2: *sórka*; 3: *sórka*; 4–6: *sórka*; 7: *sórka*; 8, 9: *sórka* | *sarló*: 1, 2: *salló*; 3, 4: *sálló*; 5: *sálló*; 6: *sállóy*; 7, 8: *sálló*; 9: *sállóy* | *sarok*: 1: *sorok*; 2, 3: *sarak*; 4–9: *sorok* | *sóska*: 1: *sóska*; 2: *sóska*; 3: *sóska, sóska*; 4, 5: *sóska*; 6: *sóska*; 7: *sóska*; 8: *sóska*; 9: *sóska*, *sóska* | *súrólja*: 1: *súrójja*; 2: *súrájja*; 3: *súròjja, súrájja*; 4: *súrāja*; 5–7: *súrájja*; 8: *súrāja*; 9: —.

Szállingózik (a hó): 1: *szálinkózik*; 2: *szálinkál, szálinkól*; 3: *havaz, szálinkól*; 4: *pilinkól, szálinkól*; 5: *hovaz, pilinkál*; 6: *szálingól*; 7: *szálinkól, pilangó hoak hűlnak*; 8: *szálinkózik, nagyak esnek*; 9: *pilinkéz, nagy lepenyáca hovák esnek* | *szálka*: 1: *szájka*; 2: *szálka*; 3: *szájka*; 4: *szájka*; 5–9: *szájko* | *szalonna*: 1: *szalonna*; 2–8: *szalanna*; 9: — | *szappan*: 1: *szappan*; 2: *szappany*; 3: *szapany, szappany*; 4: *szapan*; 5, 6: *szappan*; 7: *szappan, szappany*; 8, 9: — | *száraz*: 1: *szároz*; 2, 3: *száraz*; 4: *szárgz*; 5, 6: *szároz*; 7: *szárgz*; 8, 9: *szároz* | *szatyor*: 1: *szotyór*; 2: *szatyár*; 3: *szotyór, szatyár*; 4: *szotyór*; 5–8: *szotyór*; 9: — | *szednénk*: 1: *szedniük*; 2–4: *szedniük*; 5: *szedniük, szedniük*; 6: *szedniük, szedniük*; 7: *szedniük*; 8, 9: *szedniük* | *szempilla*: 1: *szempilla*; 2, 3: *szempilla*; 4: *szempillájja*; 5: *szempillájja*; 6: *szempilla*; 7: *szemeszöre, szempillájja*; 8, 9: — | *szerdá*: 1: *szęrdá*; 2–4: *szęreda*; 5, 6: *szęrdá*; 7: *szęrdá*; 8, 9: *szęrdá* | *szilva*: 1: *szílvá*; 2: *szílvá*; 3: *szílvá*; 4, 5: *szílvá*; 6–9: *szílvá* | *szoknya*: 1: *şęndej*; 2: *szaknya*; 3: *fęrsing, szaknya*; 4: *fęrsing, szoknya*; 5: *fęrsing*; 6–8: *szoknya*; 9: — | *szombat*: 1: *szombat*; 2, 3: *szombat*; 4–9: *szombat* | *szóttök*: 1: *szótték*; 2–4: *szótek*; 5: *szótték*; 6: *szótték*; 7, 8: *szótték*; 9: *szóttök, szóttök* | *szövök*: 1: *szövek*; 2: *szövek, szövek*; 3, 4: *szövek*; 5: *szövek*; 6: *szövek*; 7: *szövek, szövek*; 8: *szövek*; 9: *szövek*.

Takarmányrépa (marharépa): 1: *répa, répa*; 2–4: *répa*; 5: *répa*; 6: *répa*; 7: *répa*; 8: *répa*; 9: *répa, répa* | *takony*: 1: *takony*; 2–8: *takany*; 9: *takany, takony* | *tégla*: 1: *tégla*; 2–4: *tégla*; 5: *tégla, tégla*; 6: *tégla, tégla*; 7: *tégla*; 8: *tégla*; 9: *tégla* | *teher*: 1–4: *terü*; 5: *nat terü*; 6: *naty terü*; 7–9: *terü* | *Tejút*: 1, 2: *Hadakútja*; 3: *Hadakútja, Szálmásút*; 4: *Hadakútja, Szálmásút*; 5–9: *Hadakútja* | *templom*: 1: *templom*; 2–8: *templam*; 9: — | *tor*

(halottastór): 1, 2: *tór*; 3: *tór, torazás*; 4: *tòr*; 5–9: *tór* | *torok*: 1: *torok*; 2: *tarak*; 3: *torok, tarak*; 5–7: *torok*; 8, 9: — | *torony*: 1: *torony*; 2, 3: *tarany*; 4–9: *torony*.

Ugarol: 1: *ugaról*; 2–8: *ugarúl*; 9: *ugaról* | *ugranék*: 1: *ugòrnék*; 2, 3: *szòknék*; 4, 5: *szòknék, ugranék*; 6: *szòknéik*; 7: *szòknék, ugranék*; 8: *szòkném*; 9: *szòknéik, ugranéik* | *unoka*: 1: *unoka*; 2, 3: *unaka*; 4: *unoka, onoka*; 5: *onoka*; 6: *unoka*; 7, 8: *onoka*; 9: — | *utazik*: 1–3: *útazik*; 4: *útqzik*; 5: *útozik*; 6, 7: *útqzik*; 8, 9: *útozik* | *ucca*: 1: *úcca*; 2–4: *ucca*; 5: *úcca*; 6: *ucca, úcca*; 7: *úcca*; 8: *úccq*; 9: *úcca*.

Ütöttem: 1–8: *ütettem*; 9: *ütöttem*.

Vacsora: 1: *vacsora*; 2–7: *vacsara*; 8: *vacsora, vacsara*; 9: *vacsora* | *vagyok*: 1–9: *vagyak* | *vagylok*: 1: *vatyak*; 2: *vattak*; 3: *vatyak*; 4–9: *vattak* | *vakondok*: 1: *patkán*; 2: *patkán, vakon*; 3–8: *palkán*; 9: *pátkán* | *vanna*: 1–5: *vannak*; 6: *vadnak*; 7: *vannak*; 8, 9: *vadnak* | *vászón*: 1: *vászon*; 2–5: *vászan*; 6–9: *vászon* | *venyige*: 1–3: *venike*; 4: *venike, csèrmeje*; 5: *csèrmeje*; 6: *venike, csèrmeje*; 7: *csèrmeje*; 8, 9: *csèrmeje* | *véső*: 1, 2: *véső*; 3: *véső, vésű*; 4, 5: *vésű*; 6: *vésű, véjsű*; 7: *véső*; 8: *vésű*; 9: *véső, vésű* | *vetettem*: 1–6: *vetettem*; 7: *vetettem*; 8: *vetettem*; 9: *vetettem, vetetem* | *világos*: 1: *világos*; 2–4: *világas*; 5, 6: *világos*; 7: *világos, világas*; 8: *világos*; 9: — | *vízhányag*: 1, 2: *víshójjag*; 3: *hójjag*; 4: *víshójjag*; 5: *hójjag, víshójjag*; 6: *hojjog, víshójjog*; 7: *víshójjag*; 8: *hojjog*; 9: *víshójjog, hojjog*.

Zúza: 1: *zúza*; 2: *zuzza*; 3–5: *zúzza*; 6: *zúzza*; 7: *emészto, zúzza*; 8: *zúzza*; 9: — | *zuzmara*: 1: *zuzmara, zuzmora*; 2: *zuzmara*; 3: *zúzmara*; 4, 5: *úzmara*; 6–8: *uzmara*; 9: *zúzmora, zúzmura*.

3. A közölt adatokból természetesen számos nyelvföldrajzi értékű szótani, hangtani és alaktani tanulság vonható le. Bármennyire csábító volna is, e tanulságok részletezésébe most nem mennék bele, mivel egyrészt közlésemnek elsőrendű célja magának a forrásanyagának a közreadása, másrészt pedig az efféle jellegű tanulságokat jobb egy olyan átfogóbb képbe beleilleszteni, amilyent a nagy magyar nyelvatlasz megjelenése szolgáltat majd, — reméljük: a nem egészen távoli jövőben.

BENKŐ LORÁND

SZEMLE

Magyar vonatkozású finnugor szófejtések

(1945–57.)*

I.

Finnugor etimológiai kutatásokat részben könnyebb, részben nehezebb feladatok között lehet ma végezni, mint a múltban. Könnyebbésséget jelentenek nyelvcsaládunk egy-egy tagjának nyelvéből készült modern szótárak, amelyek nemcsak a hangtani lejegyzés pontosságával, tudományos szempontból való használhatóságukkal tűnnek ki, hanem eddig kis mértékben ismert nyelvjárások új szóanyagának közzé-

* A Néprajzi Értesítő XXXV. évfolyama a következő évszámmal jelent meg: 1943–47.; a Nyelvtudományi Közlemények LII. kötete 1944–1948., illetőleg 1950.; az Acta Linguistica 1957-i VII. kötetéből cikkem nyomdába adásáig csak az 1–2. sz. jelent meg.

tételével tágabb kutatási területet biztosítanak. TOIVONEN és COLLINDER nemrég megjelent etimológiai szótárai pedig az értékelést könnyítik meg nagy mértékben a korábbi szófjejtések rengetegében. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében az 1950-ben kezdődött gyűjtés eredményeképpen etimológia-kötegek várják betűrendbe rakva az egy-egy szó rokonítása után érdeklődő kutatót. A szófjejtések irodalmának följegyzése és bizonyító anyagának kicédulázása a hazai és külföldi folyóiratokból, valamint az önálló kiadványokból befejeződött, ma már csupán az újonnan megjelenő anyag földolgozása folyik. Mint annyi más nagy nyelvtudományi vállalkozás gyűjtésének felhasználási lehetősége — mondhatnám kellő hírverés híján —, A Magyar Szókészlet Finnugor Elemeinek szótáráé sem ment át annyira a tudományos köztudatba, hogy a kutatók szófjejtés-alkalomadtán éljenek vele. — Az említett nehézséget viszont az okozza, hogy szűkül a jelenlegi ismereteinkkel biztosan megfejthető szavak köre. A pontos egyezésnek egyre több kritériuma van. Ha a magyar nyelv finnugor elemeinek számát tovább akarjuk gyarapítani, akkor ma már főleg a nyelvjárások és a régi nyelv elavult szavai kecs egetnek némi eredménnyel. Természetesen az új etimológiákon kívül feltétlenül e tudományág gazdagodását jelentik azok az esetek is, amikor a kutató BUDENZ, CZF., KASSAI és mások ötletét használja föl. Ezeknek a kétszer született szófjejtéseknek így megvan az az előnyük, hogy egy-egy szó eredetét módszeresen tisztázva az eddig esetleg figyelembe sem vett etimológia vasáról kritikai munkával kiderítik, hogy — arany. A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei című készülő szótár ilyenfajta kritikai munkára is vállalkozik. A szócikkek, ha nem is nyújtanak részletes bizonyítást — csak a problematikuss dolgokat magyarázzák —, a rokon nyelvi megfelelések hang- és jelentéstani szempontból latba eső adatait felsorolják.

Az olvasó egy összefoglaló áttekintéstől joggal elvárhatja bizonyosfajta értékelést is. A szakember természetesen tudja, hogy egy-egy etimológia kritikája csak a bemutatott adatok ellenőrzésével és újra értékelésével, esetleg újabb bizonyító anyag fölvonultatásával végezhető el. Nyilvánvaló, hogy e munkát nem tekinthetem feladatomnak, ezért csak néhány általános észrevételt kockáztathatok meg. Az egyik jellegzetes etimológia-típus az, amikor a szerző tetszetős megokolással ugyan, de úgy bizonyít, hogy más tetszetős megokolással más eredményre juthatna ugyanazzal a szóval kapcsolatban. Más szófjejtések a magánhangzó-megfelelések ma már joggal elvárható kutatását mellőzik. Szerencsére nem tipikus jelenség, de előfordul az is, hogy a szerző részletesen fejteget olyan mássalhangzó-megfeleléseket, amelyek nyelvtudományi közhelyek. Az etimológiák zöme nem az említett típusokba tartozik. Szép számmal vannak — különösen az újabb rokonítások között — olyanok, amelyek módszer és eredmény szempontjából mintaszerűek. Alkalmazták már szófjejtéseinkben a finnugor magánhangzó-kutatás legújabb, el nem hanyagolható, de hosszabb tanulmányozást igénylő eredményeit is. — Az új etimológiák száma 60 körül van. Ezeknek mintegy a felét már megcáfolták. Valószínű, hogy a fennmaradó szófjejtések sem lesznek teljes számban időt állók.

A korlátozott terjedelem miatt el kellett hagynom a cikkek címét. Az újonnan egyeztetett nyelveket ugyanezen okból rövidítve, ~ jellel kapcsolva sorolom föl. A szavak négy különféle csoportba osztva betűrendben következnek egymás után. Az egyes szócikkeken belül a tárgyalási sorrend a megjelenés időrendjétől függ. A négy csoporton belül a szó oda kerül, amilyen szempontból először tárgyalták. Például ha valaki eddig ismeretlen eredetű szót egyeztet, az az 1. csoportba kerül, ha megcáfolták, az is ott következik, de a 4. csoportban: a nem helyes vagy kétes etimológiák közt utalok rá. A 2. csoportban az eddig jövevénynek tartott szavak sorakoznak. A 3.-ba pedig az etimológia-módosításokat stb. gyűjtöttem össze. A szó minősítése (hogy ismeretlen eredetű-e vagy jövevényező) általában a SzófSz. alapján történik.

Az általam használt rövidítések fölöldásai a következők: *LyKérd.* = PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang kérdéséhez. — *LyTört.* = BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang története. — *MagyKial.* = HAJDÚ PÉTER, A magyarság kialakulásának előzményei. — *MNyjt.* = BENKŐ LORÁND, Magyar Nyelvjárás-történet. — *ÓmSzöv.* = MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. — *RégiNyelvj.* = BÁRCZI GÉZA, Régi magyar nyelvjárások. — *SzlJsz.* = KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. — *TihAl.* = BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.

II.

I. Eddig ismeretlen eredetűnek tartott (alap)szavak finnugor magyarázatai

A felsorolásból általában hiányoznak azok az eddig ismeretlen származékszavak, amelyeknek töve finnugor eredetű magyar alapszóhoz kapcsolható. Ezeket már földolgozta KUBINYI LÁSZLÓ „A magyar nyelv külön életében keletkezett szavak szakirodalmi 1945-től 1956-ig” című cikkében (MNY. LIII, 523–34).

Aj! MÉSZÖLY GEDEON: MNY. XLVIII, 55–61: ~ vog.

Bokor. N. SEBESTYÉN IRÉN: NYK. LII, 328–30: ~ cser. MOÓR ELEMÉR: ActLingu. II, 419 jegyz.: elfogadja. BÁRCZI GÉZA: TihAl. 31: bizonytalanak tartja. — *Bozót.* N. SEBESTYÉN: NYK. LII, 337–8: ~ fi., észt és lív. MOÓR: ActLingu. II, 72: elfogadja, ha a m. és a fi. szóvégző hang képző és a fi. szó, mint N. SEBESTYÉN írja, eredetileg velaris volt. — *Budár* 'újonnan ültetett, egy-két éves fiatal szőlő stb.', 'szőlőpásztor, szőlőcsész'. N. SEBESTYÉN: NYK. LII, 342–3: meglevő fgr. etimológiához kapcsolja. MOÓR: ActLingu. II, 419 jegyz.: elfogadja. KÁLMÁN BÉLA: NYK. LIV, 258: a szó nem fgr.

Csal, csel. HEGEDŰS LAJOS: MNY. XLVII, 123–9: meglevő fgr. etimológiához kapcsolja; eredeti jelentése 'kötél, hurok, tőr, háló' lehetett. MOÓR: MNY. XLVII, 293: az egyeztetést cáfolja. K. SAL ÉVA: NYK. LX, 159–63: a kikövetkeztetett jelentést nem fogadja el. — *Csalit.* N. SEBESTYÉN: NYK. LII, 339: ~ vog. és votj.; a rokon nyelvi adatok igazolják a szó kétesnek tartott 'nemus, saltus' jelentését. — *Csel.* L. *csal.* — *Csigolya* 'Bindweide'. N. SEBESTYÉN: NYK. LII, 310: ~ vog. és osztj.

**Eb* 'Sumpf'. N. SEBESTYÉN: NYK. LII, 316: ~ osztj. MIKESY SÁNDOR: MNY. XLI, 83–4: elfogadja. — *Eрге* 'alveus, alveus silvosus'. N. SEBESTYÉN: NYK. LIII, 33: ~ lp. SZABÓ DÉNES: Pais-Eml. 375–83: a szó szláv eredetét mutatja ki. Vö. még MIKESY: MNY. LIII, 316.

Fágy 'sor, réteg', 'rétegesen egymásra rak, sodor'. HORVÁTH KÁROLY: MNY. XLIX, 380–7: meglevő fgr. etimológiákhoz kapcsolja. — *Folyók.* K. SAL: Pais-Eml. 370–3: ~ osztj. hangutánzó; a m. szó a *p > f* hangfejlődés következtében hangutánzó jellegét és jelentését elvesztette. Másképp: GÁLDI LÁSZLÓ: ActLingu. VI, 475. — *Fú* 'fulica, querquedula'. KÁLMÁN: MNY. L, 465: ~ osztj.

Gége. HARMATTA JÁNOS: MNY. XLIII, 276–7: ~ lp. és zam. Cs. FALUDI ÁGOTA: MNY. L, 457–8: a fenti szófejtést és T. I. ITKONEN (SUSToim. XCVIII, 134) etimológiáját boncolva arra a megállapításra jut, hogy a m. és az osztj. adatok összetartozhatnak, de a lp. és a zam. nem. HAJDÚ PÉTER: MagyKial. 81: hangtani nehézségek. Uő.: ActLingu. II, 307 jegyz.: a szó hangutánzó. BENKŐ: MNY. L, 257: ugyanígy. NYÍRI ANTAL: MNY. LII, 42–8: részletesen kifejti hangutánzó voltát. B. LŐRINCZY ÉVA: MNY. LII, 167–73, 473: szintén.

Halok. hajk 'cikkes bevágás fában stb.'. HORVÁTH: MNy. XLIII, 17–23: meglevő fgr. etimológiához kapcsolja. LAKÓ GYÖRGY: NyK. LIX, 215: a nem helyes és kétes etimológiájú szavak között sorolja föl. — *Halvány* 'einstiges Flussbett stb.'. N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 173: ~ lív és lp. LAKÓ: NyK. LIX, 215: l. 'halok, hajk'. — *Halvagbokor, halvagfa*. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 331–2: ~ vog. és észt. — *Hól hóló!*. PAIS DEZSÓ: Kodály-Eml. 1957. 138: esetleg ~ osztj. — **Hugy* 'Birke'. MOÓR: MNy. XLVI, 160, XLIX. 298: ilyen hangalakú szót következtet ki a rokon nyelvek alapján. — **Hugy* 'Dachs'. UÓ.: uo.; ActLingu. VI, 279–341.: l. **hugy* 'Birke'.

**Kécsk*: „Isten kecskéje” 'gyűrű' vagy 'körív'. L. *kégy*. — *Kegy*. MOÓR: MNy. XLV, 157–8; ActLingu. II, 60–1: meglevő fgr. etimológiához kapcsolja. — *Kégy* 'circus, arena', *kegyelet* 'szivárvány'. HORVÁTH: MNy. XLV, 50–7: már meglevő fgr. szöfejtéshez csatolja. MOÓR: MNy. XLVII, 54–9: elfogadja, de ugyanehhez a fgr. szócsaládhoz kapcsolja még a **kécsk* 'gyűrű' vagy 'körív' és *higy* 'fülbevaló' szavakat is. UÓ.: ActLingu. II, 59 jegyz.: TOIVONEN (FUF. XXX, 363–4) bírálata ellenére a *kégy*. más hangtani megokolással ugyan, de összetartozik a fi. *kehä* szóval és családjával. JUHÁSZ JENŐ: MNy. LIII, 200–2: HORVÁTHAL (i. h.) ellentétben a *kegyelet* 'szivárvány' és a *kegyelet* 'pietas' szavak összefüggenek egymással. — **Kégy*, **kényg* vagy **kegy*, **kényg* 'pata'. MOÓR: MNy. XLV, 158–61: a fi. *kynsi*-hez és családjához kapcsolja. — *Kínál* < **kajnál*. MÉSZÖLY: MNy. XLVIII, 49–55: ugyanabból az ugor eredetű töből fejlődött, mint a *kiált*, *kajált*. — *Kop*: *kopik*. BÁRCZI GÉZA: MNy. XLIX, 387–92: a fgr. korrig visszamenő tő. — *Köveszt*. HORVÁTH: MNy. XLVI, 331–41: már meglevő etimológiához kapcsolja.

**Les* 'madárfogó hurok'. MOÓR: MNy. XLVI, 158–62; ActLingu. II, 38 jegyz.: a *lest vet* stb. szókapcsolatból következteti ki, és meglevő fgr. szócsaláddal egyezteteti. K. SAL: NyK. LX, 159–63: azonos *les* 'Anstand, lauern' szavunkkal, a *lest vet* a *hálót vet*, *hurkot vet* analógiájára vagy szóláskeveredés révén keletkezett. — *Liget*. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 340–2, LIII, 32; ActLingu. III, 305: ~ lp. — *Lop*. MOÓR: ActLingu. VI, 322 jegyz.: uráli.

Madár. JUHÁSZ: Pais-Eml. 310–2: ~ osztj. — *Magyal*. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 246–50: ~ fi., észt, és lp. MOÓR: ActLingu. II, 60: módosítja. — *Mál*. N. SEBESTYÉN: MNy. XLVI, 119–23: a földrajzi névi szót elválasztja a R., N. 'Brust, Wamme' jelentésű *mál* szótól; az előbbihez zürj. és szam. megfelelőket csatol. MÉSZÖLY: Nyr. LXXIX, 92–4; ÓmSzöv. 19–20: a *mell* és *mál* szót ugor kori alakváltozatnak tartja; az alaki különbözőzés jelentéskülönbséggel is járt. BENKŐ: MNyjt. 64: fgr. vagy ugor kori nyelvjárási elkülönülést mutat. — *Malát*, *malád* 'füzes, cserjés, bokros hely'. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 338–9: ~ osztj., lp. és finnségi megfelelőkkel egyezteteti. UÓ.: NyK. LIII, 34; ActLingu. III, 303: a finnségiek balti eredetűek. — *Muzsdaly* 'egy tölgyfaj stb.'. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 250–2; NyK. LIII, 34; ActLingu. III, 304: ~ lp. MOÓR: ActLingu. II, 60 jegyz.: nem fgr. LAKÓ: NyK. LIX, 215: a nem helyes vagy kétes etimológiájú szavak között sorolja föl.

Nagy. FOKOS DÁVID: MNy. XLVIII, 204–6: ~ zürj. LAKÓ: NyK. LIX, 215: a nem helyes vagy kétes etimológiájú szavak között sorolja föl. — *Nedv*, *met*, *mét-háló*, *métely*. HEGEDŰS: MNy. L, 60–6: ~ osztj. HAJDÚ: NyK. LVI, 56: az osztj. szó a m. *mély* szabályos megfelelője. KNIEZSA ISTVÁN: SzlJSz. I, 338–9: a *métely* < szláv.

Oltalom. KÁLMÁN: MNy. L, 162–3: ~ vog., akkor, ha az *óv* igétől elválasztjuk. P. HIDVÉGI ANDREA: Pais-Eml. 304–6: az egyeztetés nem lehetséges, mert nem lehet az *óv* igétől elválasztani. — **Ostor* 'jávorfá'. MOÓR: MNy. XLVII, 59;

Pais-Eml. 430: kihalt, de föltehető fgr. eredetű szó. — **Orr* 'Wald'. MOÓR: ActLingu. VII, 155 jegyz.: fgr. nyelvekkel rokonítható föltett szavunk a 'Nase,' Vorgebirge' jelentésű szóval alakilag egybeesve kihalt.

• *Öl* fn. HARMATTA: MNy. XLIII, 277–8: szavunkban két szó esett egybe, egy 'Klafter' és egy 'Schoss' jelentésű, az utóbbihoz rokonnyelvi megfelelőket kapcsol. BEKE ÖDÖN: NyT. LXXII, 130: a m. *öl* mindkét jelentésben a fi. *syli*-nek és családjának megfelelője.

Pacal, pucor. HEGEDŰS: NyK. LIII, 274–5: ~ osztj.; a két szó egymás változata. KÁLMÁN: NyK. LIV, 256–7: hangtani alapon cáfolja.

Rács. FOKOS DÁVID: MNy. XLVII, 277: ~ zürj. — *Roh* 'schwärzlich, rötlich'. MOÓR: MNy. XLV, 156–61: meglevő fgr. etimológiához csatolja. KUBÁNYI LÁSZLÓ: MNy. LI, 92–5: a *rohad* nem tartozik össze a *rothad*-dal.

Ság 'collis, monticulus, mons' stb. N. SEBESTYÉN: MNy. XLVI, 119–23: ~ vog., osztj. és cser. LAKÓ: NyK. LIII, 231–49: csak a cser. tartozik hozzá. — *Seg, ség*. L. *seg* 3., *ség* 4. — *Sim* 'mogyorófa kérge, amelyből a kókast fonják'. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 258–9: ~ vog., osztj. és cser. — *Sumár* 'fűz- vagy nyárfabokrok stb.'. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 343: ~ vog. KÁLMÁN: NyK. LIV, 257–8: nem ugor, hanem szerb eredetű. — *Súly, süllyed*. Cs. FALUDI: MNy. L, 455–7: ugor kori palatalis ~ velaris hangrendű változatnak tartja, és egy osztják megfelelőt kapcsol hozzá.

Sziget. N. SEBESTYÉN IRÉN: MNy. XLVI, 122–3: meglevő fgr. etimológiához kapcsolja. — **Szor, *szar* 'ezer'. MOÓR: MNy. XLVI, 161–62; ActLingu. II, 424 jegyz.: a mai zürj.-votj. *šurs* 'ua.' előzményének átvételéből származhatott, eufemisztikus okokból tűnhetett el.

Üvölt. MÉSZÖLY: MNy. XLVIII, 55–6: ~ osztj.

Váj. VÉRTES EDIT: MNy. XLV, 205–6: már meglevő fgr. etimológiához csatolja. — **Valál* 'közösség, birtok, falu'. ANDRÁSSY KÖVESI MAGDA: MNy. III, 136–53: meglevő szófejtéshez kapcsolja, de nem tartja azt sem lehetetlennek, hogy összefügg a m. *falu* stb. szóval és fgr. családjával. — **Vas, *vacs* 'gyomor'. MOÓR: MNy. XLVI, 160: ~ meglevő fgr. etimológiához csatolja. — *Vas: Vasvár*. MOÓR: Pais-Eml. 428; ActLingu. VI, 317: 'Zaun, Stadt' stb.' jelentésű uráli szavakhoz kapcsolja. — *Vásik*. K. SAL: NyK. LIII, 260–2: meglevő fgr. etimológiával egyezteteti. — *Véd*. KÁLMÁN: MNy. L, 161–2: meglevő egyeztetéshez tartozik.

2. Eddig jövevénynek tartott szavak finnugor magyarázatai

Cser. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 247; I. OK. I, 392–4: ~ cser. HAJDÚ: MagyKial. 70: nem fogadja el. KNEZSA: SzlJsz. I, 127–8: < szláv.

Érint. LAKÓ: I. OK. II, 368–9: ~ vog. és cser.; lehet, hogy átvettünk egy török **är*-féle igét is, akkor két különböző ige esett volna össze.

Lök 'két hegy közötti keskeny tér stb.', *lök, löke* 'hegytetőn levő tisztás térség stb.'. BENKÓ: MNy. XLIV, 52–3: < szláv. N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 24–41; ActLingu. III, 303: ~ lp. KNEZSA: SzlJsz. I, 879–80: eredete nincs tisztázva, legvalószínűbb WICHMANN (MNy. IV, 277) magyarázata. PAIS: MNy. LII, 270–1: WICHMANN-t kiegészítve a szót a *lyuk* ~ *luk* ~ *lik* hangalaki és jelentéstani változatának tartja, a finn megfelelőket még kibővíti.

Métely. L. I.

Paraj. MOÓR: ActLingu. II, 399 jegyz.: 'Unkraut' jelentésben lehet fgr. eredetű is.

Rúd. BALOGH LÁSZLÓ: MNy. LIII, 460–2: ~ osztj.

Szak, szaka 'nyeldekölcsap, toka'. HEGEDŰS: NyK. LIII, 275–7: ~ osztj., a rokon nyelv alapján a rövidebb alakot tartja eredetibbnek; elválasztja az 'apró darab, rész, törmelék' jelentésű *szak* szótól.

Tölggy. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 4–14; I. OK. I, 292–4: ~ osztj., zürj., votj. MOÓR: MNy. XLIX, 293–304; ActLingu. VI, 335 jegyz.: nem fogadja el, helyette más etimológiát ajánl. HAJDÚ: MagyKial. 17, 70: N. SEBESTYÉN szófejtését fogadja el.

3. Finnugor etimológiák módosításai

Helyhiány miatt mellőznöm kellett a hang-, alak- és jelentéstani adalékok nagy részét. Általában csak azokat a hangtani magyarázatokat közlöm, amelyek lényegbe vágók a szófejtés helyessége szempontjából. Sok hangtani stb. megjegyzés található a következő művekben: BÁRCZI GÉZA, Régi magyar nyelvjárások; UÓ., A magyar történeti nyelvjáráskutatás (III. Kongr. 303–24); BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang története; UÓ., Magyar nyelvjárástörténet; MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal; PAIS DEZSÓ, BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang kérdéséhez.

Acsarkodik ~ agyarkodik. BÁRCZI: RégiNyelvj. 5: nyelvjárási elkülönülés eredményei. — *Aj ~ áj.* BÁRCZI: TihAl. 48–50: eredete véglegesen nem tisztázott. — *Agg. L. ó.* — *Áld, átkoz.* PAIS DEZSÓ: MNy. XLVIII, 61–8: többekkel ellentétben lehetségesnek tartja, hogy a cser. és md. adatok is ide tartoznak a vogullal együtt; lehetséges egyéb fgr. összeállítás is, de MÉSZÖLY (Nép és Nyelv. III, 161–83) rokonítását elveti; kevésbé valószínű, hogy a két m. szó nem tartozik össze, és az *áld* fgr., az *átkoz* pedig < török. B. LŐRINCZY: KönTör. 162–3: kétségtelenül fgr. eredetű szónak nem ítélnék. HAJDÚ: NyK. LVII, 254–9: az először ismertetett lehetőség mellett dönt, elfogadja a cser. és md. szavak ide tartozását, de törli a vogult; osztj. megfelelőt is fűz még az etimológiához. — *Ár 'awl'.* LAKÓ: NyK. LIX, 216: a szó lp. megfelelőit értékeli. — *Arány, irány.* Sz. KISPÁL MAGDOLNA: NyK. LIV, 233–46: az etimológián módosításokat hajt végre; a szópár és vogul, osztják megfelelői „magánhangzováltás” nyomait őrzik a velaris soron belül, alsó és felső nyelvállás között; az adott lehetőséget nem használták föl jelentéskülönbségek kifejezésére. — *Ás.* PAIS: MNy. XLV, 269–75: összefügg a vele már régebben is egyeztetett lp. *ave-* igével, valamint az *aj ~ áj* nomen-verbummal és fgr. megfelelőivel. BÁRCZI: TihAl. 47: a szó eredete nem tisztázott, legvalószínűbb, hogy az *aj, áj -s* gyakorító képzős származéka. MOÓR: ActLingu. II, 69: hangtani meggondolásokat fűz a szóhoz. — *Által, át, óta.* PAIS: MNy. L, 322–3: a két első szó és obi-ugor megfelelői távolra mutató névmásból ragbokkal fejlődtek ki még az ugor korban; megerősíti BUDENZ (MUSz. 742–3) nézetét, hogy az *óta* összefügg az *ált, által*-lal. — *Átkoz. L. áld.* — *Atyval.* PAIS: MNy. L, 38–43: valószínűbb, hogy elhomályosult összetétel; előtagja *ata-* tövű és 'atya' jelentésű, utótagja a *fél*, amelynek eredeti szókezdő *p* hangja már korán *v*-vé fejlődött magánhangzóközi helyzetben.

Bél. HARMATTA: MNy. XLIII, 274–6: a SzófSz.-ral ellentétben elfogadja az ide vont zürjén és votják adatokat, ha eredeti jelentésük 'Darm, Eingeweide' volt; szamojéd taggal bővíti az etimológiát. MOÓR: ActLingu. II, 419 jegyz.: elfogadja. — *Berek.* N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 175–6: eddigi votják egyeztetéséhez mordvin, finn és észtt tagokat csatol. — *Búb* l. *púp.*

Csip. LAKÓ: NyK. LVI, 33–9: megfelelői sorából törli a mordvint. — *Csomó:* MOÓR: MNy. XLIV, 42–4: a finn alapján melléknévi igenévnek tartja

— *Csonk* 'egy csomó, csoport, falka, sereg'. HORVÁTH: MNy. XLVI, 176–7: alapszava azonos a fgr. eredetű *csomó* szóval. — *Csúcs*. MOÓR: ActLingu. II, 62: hangtani megjegyzést tesz. — *Csuk*. LAKÓ: NyK. LIX, 215: módosítást ad.

Dob ~ domb. BENKŐ: MNyjt. 48, 49, 64: fgr. kori nyelvjárási megoszlás folytatása.

Éjszaka. PAIS: MNy. L, 192–8: rokon nyelvi megfelelőiben van *j* vagy *ǰ*, föl lehet tenni a magyarban is. — *Él* ige. LAKÓ: NyK. LIX, 211: az obi-ugor megfelelők egy-egy adatához jelentéstani magyarázatot ad. — *Eme, emse*. LAKÓ: uo.: a vogul tag elé tett kérdőjel TOIVONEN szótárában (Suomen kielen etymologinen sanakirja. I.) nagyon megokolt. — *Emik*. HAJDÚ: NyK. LV, 79; ActLingu. IV, 40: a zürjén tagot törli a megfelelők sorából. — *Ember*. PAIS: MNy. XLV, 324–6: a *b* nem járulékhang, a szó második tagja ugyanis a fgr. eredetű **bér* ~ **pér*; az összetétel akkor keletkezhetett, amikor a *férj* előzményének szókezdő *p* hangja még vagy *p* volt, vagy nyelvjárásilag *b*-vé zöngésült. BÁRCZI: III. Kongr. 314–5: némileg más-képp. — *vad: Évad*. HORPÁCSI ILLÉS: MNy. XLVIII, 154–7: a fi. *vuote-* és családjának megfelelője.

Facsar. MOÓR: ActLingu. II, 62: megfelelői közül törli a finn tagot. — *Fagy*. MOÓR: ActLingu. II, 83: amellett dönt, hogy *fagy* és *fázik* nem tartoznak össze. — *Fagyal* 'Ligustrum vulgare'. MOÓR: ActEthn. II, 110–1; ActLingu. II, 66 jegyzi: eredeti jelentése a rokon nyelvi megfelelők alapján 'Sorbus aucuparia' lehetett. — *Faj*. MÉSZÖLY: Nyr. LXXIX, 92–4: *faj* ~ *fi* az ugor alapszavak más-más nyelvjárásából származnak; az alaki különbözősége alkalmas arra, hogy a jelentés-külön-bözések kifejlődésére is. — *Fan* 'pubes'. BEKE: NyK. LIX, 182–4: ~ cser. — *Fázik*. L. *fagy*. — *Fej, fő ~ fok*. MÉSZÖLY: Nyr. LXXIX, 94; ÓmSzöv. 15–9: vö. *faj*. — *Felhő ~ felleg*. BENKŐ: MNyjt. 67: a magyarban tapasztalható megoszlás valószínűleg az ősmagyar korban indult meg és fejeződött be. — *Fenyegét*. BENKŐ: MNy. LI, 485–8: a *fen* ige származéka; a szerző azt a kérdést veti föl, hogy ennek rokon nyelvi megfelelői nem függenek-e össze a 'kutya' jelentésű *pon, pen* stb. hangalakú szavakkal, amelyekkel korábban *fene* szavunkkal egyeztették. — *Férj*. FOKOS: NyK. LII, 346–7: megfelelői közül az osztyákokat törli. — *Feslik*. MOÓR: ActLingu. II, 58: a szóhoz és lapp megfelelőjéhez hangtani megfontolást fűz. — *Fi*. L. *faj*. — *Figyel*. BENKŐ: LyTört. 9.: a *fül* fgr. *l*-t mutató megfelelői valószínűvé teszik a két szó egybetartozását. Uő.: MNyjt. 69. — *Fizet*. JUHÁSZ: MNy. XLIX, 190–1: < *fúz*; BUDENZ mellőzött magyarázatát kultúrtörténeti adatokkal támogatja. MÉSZÖLY: MNy. LI, 182: a szófejtés logikai nehézségére hívja föl a figyelmet. — *Fogy*. MOÓR: ActLingu. II, 58: a csere-misz és a votják adatok ide tartozását kétlő hangtani magyarázatokat ad. LAKÓ: NyK. LIX, 215: a nem helyes és kétes etimológiák között sorolja föl. — *Fok*. N. SEBESTYÉN: MNy. XLII, 21; NyK. LIII, 33; ActLingu. III, 302–3: egy 'ora stb.' (vog., oszty., lp.) és egy 'rivulus stb.' (~ lp.) jelentésű fgr. eredetű *fok* szót különböztet meg; később az 'ora' osztyák megfelelőjét törli. BÁRCZI: TihAl. 14: TOIVONEN (FUF. XXI, 124) etimológiáját fogadja el; bár N. SEBESTYÉN egyeztetése is megfelelő szerinte, de a kétféle jelentésű *fok* nem választható el egymástól. Vö. *fej*. — *Fül*. L. *figyel*. — *Fúz* fn. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 310: ~ votj. MOÓR: ActLingu. II, 71: a votják ide tartozása lehetséges, a lappé problematikus.

Gyak. FOKOS: MNy. XLVIII, 206: ~ zürj. Cs. FALUDI: NyK. LV, 205: bizonytalanak tartja LAVOTHA ÖDÖN (MNy. XXXVII, 23) m. *gyak* ~ vog. *juzér* egybevetését.

Haj! PAIS: Kodály-Eml. 1957. 137: hangtani megjegyzéseket közöl. — *Hajt* 'úz'. PAIS: i. h. 133–58: a MUSz.-ral ellentétben összefügg a *hajol, hajlik, hajj* igevel.

— *Haláp* 'vizenyös rét stb.'. N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 358–9: új fgr. megfelelőket csatol hozzá. — *Hályog*. BENKÓ: LyTört. 8–9: fgr. *l*-t tartalmaz; nem azonos a *hólyag*-gal. — *Háncs*. MOÓR: ActLingu. II, 63: összetartozik a *hárs*-sal. — *Hany* 'mocsár stb.'. KÁLMÁN: NyK. LII, 60–2: ~ szam. — *Harap*. LAKÓ: MNy. XLIII, 32–4: rokonságából csak a lapp biztos. Uő.: NyK. LIX, 215: a nem helyes és kétes etimológiák között sorolja föl. — *Hasad*. MOÓR: ActLingu. II, 58: vogul megfelelője jól, a finn kevésbé illik a szóhoz. — *Haszon*. MOÓR: Nyr. LXXI, 41 jegyz.: ~ zürj., votj.; nem ~ md., fi. — *Hát*. LAKÓ: NyK. LII, 239–46: eddigi egyeztetéseit elveti; bizonytalan finn megfelelőt állít melléje. Uő.: NyK. LIX, 215. — *Hegy*. N. SEBESTYÉN: MNy. XLII, 17–21: ~ szam. MOÓR: ActLingu. II, 66: elfogadja; a finn tag ide tartozása meggondolandó. BÁRCZI: TihAl. 53: a származtatások a hangrend miatt kétesek. — *Hej! hé!* L. haj. — *Hím* 'díszt'. MÉSZÖLY: Ethn. LXV, 69–75; ÓmSzöv. 60–3: azonos a *hím* 'kan' szóval. — *Hol: holnap*. HAJDÚ: MNy. XLIV, 113–8: ~ szam. — *Hő* ~ *heged*. BENKÓ: MNyjt. 67: a magyarban tapasztalható megoszlás valószínűleg az ősmagyar korban indult meg. — *Hős*. ZSIRAI MIKLÓS: NyK. LIII, 68: ~ szam. — *Hull*. BÁRCZI: TihAl. 15: fgr., némileg másképp, mint a SzófSz. — *Hüvely*. MOÓR: MNy. XLV, 314–6: ActLingu. II, 357–8: hangtani magyarázatot ad.

Ir. Sz. KISPÁL: NyK. LIII, 49–64: közös átvétel az osztjakkal a törökből. — *Irány*. L. arány. — *Irt*, R. ort. N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 35: ActLingu. III, 305: ~ lp. — *Iz* 'Gelenk'. LAKÓ: NyK. LVI, 43–6: ~ osztj. és valószínűleg vog., a többi egyeztetett nyelv ide tartozása kétséges. — *Izé*. LAKÓ: NyK. LIX, 211: a finn ide tartozása bizonytalan.

Jár. BÁRCZI: MNy. LIII, 189–91: ugyanazokra a fgr. megfelelőkre megy vissza, mint a *gyalog* és családja. — *Jegy*. BENKÓ: LyTört. 9: ha fgr., akkor eredeti *l*-t tartalmaz.

Kegyelet 'pietas'. L. *kegyelet* 'szívárvány' I. — *Kengyel*. MOÓR: MNy. XLV, 158–61: nem **kengy-al*, hanem **kengy-el*'(rén) bőrcipő eleje' lehetett. — *Kéreg*. HAJDÚ: NyK. LIII, 272–3: lehetséges, hogy a vogKK. *kβersp* 'birkenrinde' és osztják megfelelője rokonságban áll a szóval. — *Kerek, kerék, kör*. LAKÓ: NyK. LIX, 211: a fi. *keri* stb. megfelelő alapján denominalis képzésnek látszik. — *Kiáltt, kajáltt*. MÉSZÖLY: MNy. XLVIII, 46–61: ~ vog. PAIS: Kodály-Eml. 1957. 149: elfogadja. — *Kilenc*. JUHÁSZ: Pais-Eml. 314–5: eredeti jelentése 'nyelv + 10' lehetett. — *Kopál* ~ *kovál*. PAIS: MNy. XLIII, 279–85: köztük és fgr. megfelelőik között a viszony nem világos. HORVÁTH: MNy. XLVI, 331–41: elválasztja a két igealakot; a *kovál* a szókezdő *k* ellenére lehet fgr., de a *kopál* hangutánzó. MOÓR: ActLingu. II, 77: ezen a véleményen van. BÁRCZI: MNy. XLIX, 387–92: a két szó összetartozik; a szóalakotani és a jelentéstani akadályokat elhárítja. — *Küld*. JUHÁSZ: MNy. XLIX, 192: alapszava azonos a *kel* igével.

Laza. MOÓR: ActLingu. II, 71, 72, jegyz.: a vogul és az osztják szavak nem tartoznak ide. — *Lejt*. N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 33: ~ lp. — *Lik*. L. *lyuk*.

Lyuk. BÁRCZI: TihAl. 52–3: a lapp és az osztják nem tartozik ide. BENKÓ: LyTört. 8: *lyuk* ~ *lik* lehet, hogy fgr. vagy ugor kori különbség. L. még *lok*. 2.

Magyar. ZSIRAI: NyK. LIII, 64–74: az elhomályosult összetétel első fele hangrendi nehézséget mutat; cáfolja Moórnak (MNy. X, 63) azt a nézetét, hogy a második rész ér 'gyökér' szavunkból származott volna. MOÓR: NyK. LIV, 75–95: a szó második tagját a zürjének vogul névelé egyezteteti, erre a szófejtésre őstörténeti vizsgálatok alapján jutott. — *Mart* 'ripa, monticulus stb.'. N. SEBESTYÉN: MNy. XLIII, 244–6: ~ md. és szam. HEXENDORF EDIT: MNy. LII, 297–307, 440–50: arra is gondolhatunk, hogy a szó belső fejlődésű: a *mar* ige főnevesült *-t* képzős igeneve.

LAKÓ: NyK. LIX, 213–7: jelentéstani magyarázatot ad; N. SEBESTYÉN szófejtését figyelemre méltónak mondja. — *Márt.* L. *mer.* — *Más.* PAIS: MNy. LI, 183–8: finnugor jelentéstani adalékot ad. — *máz:* *Hagymáz.* MOÓR: ActLingu. II, 58: a zürjén, osztják és cseremisiz szó nem tartozik ide. LAKÓ: NyK. LIX, 213–7: a szó etimológiája bizonytalan. — *Meggy.* N. SEBESTYÉN: MNy. XLII, 17: hangtani magyarázatot ad. — *Mer, merit.* K. SAL: NyK. LIV, 259–63: a szó eddig általánosan elfogadott etimológiájával szemben új vogul–osztják tagot tartalmazó szófejtést állít fel; a *merit* és a *márt* mind a három ugor nyelvben magas- és mélyhangú alakban egyaránt megtalálható, jórészt ma is meglévő jelentéskülönbséggel; fölmerül a lehetősége annak, hogy a fönt vázolt jelenség vagy ugor alapnyelvi nyelvjárási különbségek általánosulását jelenti, vagy az ugor alapnyelv egy olyan sajtáságát, amely az egyes szavak palatalis-velaris változatait jelentésdifferenciálásra, szóalkotásra használta föl. BENKŐ: MNyjt. 64. — *Mező.* MOÓR: MNy. XLIV, 42–4: hang- és jelentéstani adalékokat szolgáltat és MELICH JÁNOS (NyK. XLIV, 345) szófejtését fogadja el. BÁRCZI: TihAl. 46–7: valószínű, hogy a szó a m. *mez-* 'öltözik, felölt' ige igeneve, mert a fi. *metsä* stb.-vel való kapcsolatnak a hangtani megfelelés ellene szól. LAKÓ: NyK. LIX, 215: a nem helyes és kétes etimológiák között sorolja föl. — *Mórágy.* LAKÓ: NyK. LIX, 215: a nem helyes és kétes etimológiák között sorolja föl.

-nal: *Hajnal.* Nap. Sz. KISPÁL: MNy. XLV, 148–56: vogul, osztják és ? szamojéd szavak különböző képzőkkel alakult megfelelői. LAKÓ: NyK. LIX, 215: a nem helyes és kétes szófejtések között sorolja föl. — *Nő* fn. PAIS: MNy. XLVIII, 128: kételkedik BEKE (Nyr. LXXV, 473) állításában, miszerint a cser. *ňo* nem megfelelője a m. *nő*-nek.

Nyál. HEGEDŰS: NyK. LIII, 275: az ismeretes etimológia tagjai közül a vogul, az osztják és a mordvin tagot jelentéstani okokból elveti, helyettük másik osztják megfelelőt ajánl. — *Nyíl.* BEKE: NyK. LII, 122–3: a cser. *kürthö-nö-läs* 'páfrány' jelentésű szó utótagja a m. *nyíl* szóval és rokon nyelvi megfelelőivel azonos. A 'nyíl' különben a cseremisizben *pikš*.

Ó ~ agg. BÁRCZI: RégiNyelvj. 5: a két szó korai nyelvjárási elkülönülés eredménye. BÁRCZI: TihAl. 36–7: az *agg*-hoz való kapcsolata valószínűbb, mint LEHTISALO (Balassa-Eml. 90) egyeztetése. Vö. BENKŐ: MNyjt. 48, 67. — *Ólom.* MOÓR: NyK. LIII, 75–93: azonos eredetű *ón* szavunkkal. — *Olt* 'stingvo, coagulo, repango'. Sz. KISPÁL: NyK. LIII, 239–42: lehet, hogy összefügg az 'insero' jelentésű *olt* szóval is; osztják, cseremisiz, mordvin, finn és lapp szavakkal egyezteteti. — *Oszti.* MOÓR: ActLingu. II, 374: a finn *osa*-hoz csak az *o* tartozhat belőle. — *Óta.* L. *által, át.*

Össze. MOÓR: MNy. XLVII, 51–4; ActLingu. I, 70–1: fgr. 'kleine Spanne (zwischen Daumen und Zeigefinger)' stb. jelentésű szavak mai magyar megfelelője **ösz* volna, ebből lett az *össze*. — *Öv.* LAKÓ: NyK. LIX, 213–7: a zürjén szó ide tartozása a kusza interdialektikus viszonyok miatt bizonytalan.

Pattan. Cs. FALUDI: NyK. LIV, 275–7: vogul, votják megfelelőihez osztják és szamojéd tagot csatol. — *Perdít, pereg* stb. PAIS: MNy. XLVIII, 172: ezekben a szavakban a fi. *pyöri* stb. szónak a szókezdő *p > f* változáson át nem ment megfelelői mutatkoznak. — *Púp.* PAIS: MNy. XLIX, 89–91: összefügg a *búb*-bal, ugor, esetleg fgr. egyeztetését nem háritja el.

Rács. L. I. — *Reg.* PAIS: MNyTK. 75, 6–8: fgr. eredetű nomen-verbum. — *Rés.* MOÓR: MNy. XLVII, 290–1: *rés* és *rács* összetartoznak, szóvégi hangjuk valószínűleg eredeti *č*-ből lett nyelvjáráskeveredés útján. Uó.: ActLingu. II, 63: a *rés* és a vele egyeztetett cseremisiz és zürjén adatok összetartozása meggondolandó. —

Rezeg. MOÓR: ActLingu. II, 71: a kérdőjellel csatolt votják alak ide tartozhat. — *Róka.* N. SEBESTYÉN: I. OK. I, 363: egyeztetéséből az osztjákat törli. — *Rop:* BENKŐ: MNy. XLIII, 27–30: a Szófsz.-ral ellentétben a szó ugor eredeztetését fogadja el. — *Rügy.* MOÓR: ActLingu. II, 83: lehet, hogy ~ fi.; ha ~ vog., osztj., akkor régi jövevényszó ezekből a nyelvekből.

Ság. L. *seg.* — *Sajog.* BENKŐ: LyTört. 9: régi magyar *ly-e* — ha a *csillog* azonos vele — a vogul megfelelőre való tekintettel fgr. *l-re* megy vissza. — *Sas.* N. SEBESTYÉN: I. OK. I, 370: a lapp biztos megfelelője. MOÓR: ActLingu. II, 64: a zürjén adat nem tartozik hozzá. — *Savanyú.* MOÓR: ActLingu. II, 76: a finn és a mordvin adatok hangtani okokból nem tartoznak hozzá. — *Seg.* LŐRINCZE LAJOS: MNy. XLVI, 53–60: térszínformanevünk azonos a *segg* szóval; ennek cseremisiz egyeztetése helyes, de a vogul adatok ide tartozása jelentéstani okok miatt akadályokba ütközik. N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 262–7: nem azonos a *segg* szóval; l. még *ség* 4.; a *ság* és a *seg* térszínformanevben esetleg még ugor kori alakpárt láthatunk. BARCZI: TihAl. 18: *seg*, *ség* összefügg a *segg* szóval, a velük egyeztetett 'ágyék' és 'halom' jelentésű vogul szavak valószínűleg egybetartoznak. HORPÁCSI: MNy. XLIX, 44–50. BALÁZS JÁNOS: i. h. 50–61. — *Ser.* L. *szer.* — *Sërëg* ~ *sürög.* BENKŐ: Nyr. LXXXI, 318–21: összefügg a *szorog*, *szorgos*, *szorgalmas* szócsaláddal; eddigi egyeztetéseiből elfogadja a vogul és a finn rokonságot. Uő.: MNyjt. 48, 68. L. még *szorog.* — *Suly* > *sulyom.* BENKŐ: LyTört. 10: azonos eredetűnek látszik a *szögy* ~ *sün* szóval, fgr. tövégi *l-re* megy vissza.

Szak 'apró darab, rész, törmelék'. HEGEDŰS: NyK. LIII, 275–7: etimológiája osztják tagjához újabb adatokat csatol; elválasztja a 'nyeldekli csap, toka' jelentésű *szak*, *szaka* szótól; l. 2. — *Szalat.* HORVÁTH: NyK. LIII, 252–6: ~ vog., osztj.; a szófejtés nem zárja ki a *szalat* ~ *szilaj* alakok összetartozásának lehetőségét. LAKÓ: NyK. LIX, 215: a nem helyes és kétes etimológiák között sorolja föl. — *Szen.* NYÍRI ANTAL: Nyelv és Irodalom I, 73–85: Néprajz és Nyelvtudomány I, 81–2: meglevő, általában 'tapló' jelentésű fgr. szócsaláddal egyezteteti. RADANOVICS KÁROLY: NyK. LIX, 225–6: hangtani magyarázatot ad. — *Szeneny.* MOÓR: MNy. XLIV, 44–6: meglevő fgr. etimológiához csatolja. Uő.: ActLingu. II, 362 jegyz.: az észt megfelelőt törli. — *Szer.* NYÍRI: Nyelv és Irodalom: II, 103–32: eredeti 'fonadék' stb. jelentését következteti ki; *ser* és *szer* egy eredetűek, ugor alapnyelvi nyelvjárási változatokból erednek, a két szó végeredményben a *szó* ige *s*, illetőleg *sz* kezdetű előzményének -*r* képzős származéka; a vogul megfelelőt új adattal egészíti ki. BARCZI: RégiNyelvj. 6: a *sor* és a *szer* fgr. kori nyelvjárási elkülönülés eredménye. Elfogadja BENKŐ: MNyjt. 48, 64, 68. — *Szid.* MOÓR: ActLingu. II, 83–91: nagyon valószínű, hogy a Szófsz.-tól kétesnek tartott cseremisiz megfelelővel összetartozik. — *Szorog*, *szorgos*, *szorgalmas.* BENKŐ: Nyr. LXXXI, 318–21: etimológiailag szorosan összefügg a *sërëg* ~ *sürög* családjával; a vog. *sårholt-* és a fi. *hyöri-* igéknek közül lehet ahhoz a fgr. alapnyelvi onomatopoeitikus igéhez, amelyből a magyar szócsalád keletkezett. Uő.: MNyjt. 48. — *Szögy* < **szölgy.* BENKŐ: LyTört. 10: fgr. *l-re* mutat; *szül* ~ *sül* ~ *sün* változataival együtt fgr. vagy ugor kori *š* ~ *s* és tövégi *l* ~ *l* váltakozásra mehet vissza. Uő.: MNyjt. 48, 68. BARCZI: LyKérd. 20: a KASSAI-féle **szölgy* változat aligha reális, a *sül*, *sün* pedig nem *l-t*, hanem *l-t* tartalmaz. BENKŐ: LyKérd. 31: az *l* mellett szól az azonos eredetű *suly*: *sulyom ly-e*. — *Szú.* LAKÓ: NyK. LIX, 215: cseremisiz megfelelőjéhez hangtani magyarázatokat csatol.

Tapló. N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 34: ~ lp., a vogul szót is ide veszi a Szófsz.-ral ellentétben. LAKÓ: NyK. LVI, 39: a lapp szó végső fokon balti eredetű, tehát nem tartozhat a magyar szóhoz. NYÍRI: Nyelv és Irodalom I, 77: < ieur. —

Tavaly. HORPÁCSI: MNy. XLVIII, 154–7: a SzófSz.-ral ellentétben BUDENZ véleményét fogadja el: a *tavaly* a *ta-*, *tova-* fgr. eredetű névmási tö *-l* ablativusragos alakja. — *Tegnap*. MARTINKÓ ANDRÁS: MNy. LIII, 207–9: abból a fgr. eredetű *teg-* névmástöből keletkezett, amely *tétova* stb. szavunkban is megvan. — *Ternyő*. MOÓR: MNy. XLIII, 285–8: ha kapcsolatba hozható is finn és észtt megfelelővel, akkor sem jelenthetett eredetileg 'Taxus baccata'-t. N. SEBESTYÉN: ActLingu. I, 318–9 jegyz.: elfogadja MOÓR véleményét. — *Tol*. BENKŐ: *LyTört.* 10: régi magyar *ly-e* alighanem fgr. *j-s* előzményű. PAIS: *LyKérd.* 14: az *l* lehetett az eredetibb. BENKŐ: *LyKérd.* 49: elfogadja PAIS véleményét.

Út. N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 267–70: ~ osztj. HAJDÚ: NyK. LV, 74–5; ActLingu. IV, 34–6: a szamojéd szó ide tartozását kétli; tulajdonképpen ő állítja össze különböző etimológiákból a szó jelenlegi megfelelőit: vog. (vö. KÁLMÁN: NyK. LIII, 155; ActLingu. I, 253), osztj. és szam. LAKÓ: NyK. LVI, 39–43: a teljes etimológiát hangtani és jelentéstani szempontból megmagyarázza.

Ügy ~ víz. MOÓR: ActLingu. II, 83: lehetséges, hogy az első szóalak vogul jövevényszó nyelvünkben. MÉSZÖLY: Nyr. LXXIX, 94; ÓmSzöv. 19: vö. *faj*. BENKŐ: MNyjt. 68–9. — *Ül*. HAJDÚ: NyK. LV, 66; ActLingu. IV, 34–6: igénn családjából törli a szamojéd szót. LAKÓ: NyK. LIX, 215: a nem helyes és kétes etimológiák között sorolja föl.

Vár ige. HAJDÚ: MNy. XLIII, 293–4: hozzá kapcsolja a szamojédet, az osztják ide tartozását sem veti el. — *Varr*. LAKÓ: NyK. LIX, 216: a vogul és az osztják nem tartozik hozzá a hangrendi különbség miatt. — *Víz* l. *ügy*. — *Von*. KÁLMÁN: MNy. L, 162: a vele egyeztetett vogul szavak egy része a *véd* igéhez tartozik. — *Völgy*. BENKŐ: *LyTört.* 10: fgr. *l'-t* tartalmazhat, de egyeztetése bizonytalan. BÁRCZI: *LyKérd.* 20.

4. Helytelen vagy erősen kétes finnugor etimológiájú szavak

Ájul. BENKŐ: MNy. L, 254–74: belső magyar hangfestő eredetű. — *Álmélkodik*, *ámul*. BENKŐ: uo.: az *ám-* hangfestő hangkapcsolatból. — *Aui* (olv. *áv* stb.). BÁRCZI: RégiNyelvj. 5: ~ *aj*, *áj*; a fgr. **η* fejlődésének nyelvjárási megoszlását mutatják. TihAl. 48–50: nem ~ *aj*, *áj*.

Bámul. BENKŐ: MNy. LIII, 462–6: belső magyar hangfestő. — *Begy*. MOÓR: ActLingu. II, 419 jegyz. — *Bokor*. L. 1. — *Budár*. L. 1.

Csal, *csel*. L. 1. — *Cser*. L. 2.

Erge. L. 1. — *Evez*. LAKÓ: NyK. LIX, 215.

Fárad. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Farag*. LAKÓ: uo. — *Fázik*. LAKÓ: uo. L. még *fagy*. — *Fasz*. MOÓR: ActLingu. II, 69. — *Fogy*. L. 3. — *Forr*. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Foszlik*. LAKÓ: uo.

Gége. L. 1.

Gyökér. LAKÓ: NyK. LIX, 211, 215.

Halok, *hajk*. L. 1. — *Halvány* 'einstiges Flussbett stb.'. L. 1. — *Hamu*. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Hány* ige. LAKÓ: uo. — *Hanyatt*. LAKÓ: uo. — *Harap*. L. 3. — *Has*. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Hazudik*. LAKÓ: uo. — *Higy* 'inauris, aurifilia'. HORVÁTH: MNy. XLV, 50–7: a szó egyeztetését a szókezdő *h* miatt nem fogadja el. MOÓR: MNy. XLVII, 54–9: ActLingu. II, 59: a *higy* ugyanabból a fgr. töből származik, mint a *kégy* és a **kécsk*: „Isten *kécskéje*”. LAKÓ: NyK. LIX, 215: a nem helyes és kétes etimológiák között sorolja föl. — *Huporc*. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Hólyag*. BENKŐ: *LyTört.* 9: nem azo-

nos a *hályog*-gal hangtani okokból. — *Horgy* 'vasszerszám stb.'. BEKE: NYr. LXX. 153: nem ~ *hornyol*.

Ivafa. MOÓR: MNy. XLIII, 287: < német. N. SEBESTYÉN: ActLingu. I, 318–9. jegyz.: elfogadja. MOÓR: ActEthn. II, 123: a szó mégis fgr. eredetű.

Jargalás 'zsold egy neve'. BÁRCZI: MNy. LIII, 189–91: nem tartozik a *jár*, *gyalog* családjába. — *Juh*. MOÓR: ActLingu. II, 57–9: nem egyezik a fi. *uuhi*-val és családjával.

Kérődzik. BEKE: NYr. LXXVII, 479: nem < *kér*; két *kér* igénk volt, melyeknek semmi közük sincs egymáshoz. — *Kopál*. L. 3.

Legyhéd. MOÓR: ActLingu. II, 67. — **Les* 'madárfogó hurok'. L. 1. — *Lohad*, *lohog*, *lohol*. NYÍRI: MNy. XLIII, 189–92: azonos tőből eredő magyar hangutánzók.

-*máz*: *hagymáz*. L. 3. — *Meny*: *menyhal*. KNIEZSA: SzJjsz. I, 335–6: < szláv. LAKÓ: NyK. LIX, 216. — *Mér*. BÁRCZI: MNy. XLIV, 81–94: < szláv. KNIEZSA: SzJjsz. I, 692–3: kétes. — *Mező* L. 3. — *Mórágy*. L. 3. — *Muzsdaly*. L. 1.

Nagy. L. 1. — *Nap*. L. 3. — *Nedv*. L. 1. — *Ne, nem*. K. SAL: NyK. LIII, 210–9: összehasonlító fgr. mondattani kutatások alapján kimutatja, hogy a fenti szavak nem függhetnek össze az obi-ugor *nē-*, *nēm-* tagadó partikulákkal. HEXENDORF: I. OK. VI, 387–8: fölveti, hogy a m. *nem*, amelynek *m*-je I. sz. személynévmás, a föltehető uráli tagadó igerokona lehet. K. SAL: NyK. LVII, 90: HAJDÚ magyarazata alapján közli, hogy a szamojéd tagadó ige kezdő nasalisa valószínűleg másodlagos, tehát nem rokonítható a m. *nem*-mel.

Nyak. BÁRCZI: I. OK. II, 347–59: < tör. LAKÓ: i. h. 363: a fi. *nikama* 'csigolya stb.' szóval való egyeztetés nem tartozik a legmeggyőzőbbek közé. — *Nyargal*, *jargal*. MOÓR: ActLingu. II, 445 jegyz.: < török. BÁRCZI: MNy. LIII, 189–91: a *jár* ige származéka. L. 3. — *Nyárs*. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Nyers*. LAKÓ: uo.

Oltalom, *óv*. L. 1.

Örjöng. JUHÁSZ: MNy. XLIV, 135–7: az *öröl* származéka, ellentétben BUDENZSEL (NyK. VIII, 48), aki a fi. *hurja* 'veszett, örölt' szóval vetette egybe.

Pacal. L. 1. — *Pereputty*. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Poszméh*. HORVÁTH: NyK. LII, 362–3: a szókezdő hang miatt nem függhet össze a WICHMANN (FUF. XI, 223) ajánlotta osztják szóval. — *Pucor*. L. 1.

Reped. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Repül*. LAKÓ: uo.

Sajtól. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Ség*. LŐRINCZE: MNy. XLVI, 53–60: ilyen térszinformanevünk nem volt, ezért fgr. egyeztetése magától elesik. N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 262–7: a *seg* térszinformanévnek és szabályos hangfejlődésű *ség* változatának a vogulban találjuk megfelelőjét. L. még *seg* 3. — *Sír* ige. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Sír* fn. LAKÓ: uo. — *Só*. LAKÓ: uo. — *Sumár*. L. 1.

Szalad. L. 3. — *Szalu*. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Szilaj*. LAKÓ: uo. — *Szupolyka*. LAKÓ: uo.: etimológiáját nem veti el teljesen. — *Szüz*. MOÓR: ActLingu. II, 70: egyeztetése csak akkor jó, ha a rokon nyelvekben különféle asszimilációkat és disszimilációkat teszünk föl. LAKÓ: NyK. LIX, 215: a rokonítást nem veti el teljesen.

Talp. ZOLNAI BÉLA: MNy. LI, 100–2. — *Tapló*. L. 3. — *Tapad*. LAKÓ: NyK. LIX, 215. — *Tehén*. N. SEBESTYÉN: I. OK. I, 366–7: a fi. *tevana* aligha tartozik hozzá. MOÓR: ActLingu. II, 433 jegyz.: nem fgr. — *Tolvaj*. LAKÓ: NyK. LIX, 215.

Ugufa. MOÓR: MNy. XLIII, 285–8; ActLingu. II, 123–4 jegyz.: egyeztetése hangtani okokból problematikus, a m. szó olvasata is bizonytalan; jelentése

nem lehetett 'Pinus silvestris'. L. *ügyüfa*. — Úr. NÉMETH GYULA: Pais-Eml. 358 — 64: < török. LAKÓ: NYK. LIX, 216.

Ügyüfa (ugufa). BALÁZS JÁNOS: ActLingu. VI, 164: < török. L. *ugufa*. — *Üszö*: üz. K. PALLÓ MARGIT: MNy. LIII, 214—6: összetartoznak, és török eredetűek.

Vápa. KNEZSA: MNy. XLIX, 200: < szláv, nem tartozik össze a *láp* szóval. — *Virrad*. LAKÓ: NYK. LIX, 215. — *Vöcsök*. MOÓR: ActLingu. II, 62 jegyz.: rokon nyelvi megfelelői heterogénnek látszanak.

Zár ige. BÁRCZI: MNy. XLIX, 83: < szláv. KNEZSA: SzJsz. I, 568.

K. SAL ÉVA

Egy újabb szavazat a nyelvújítás ügyében

(BECKER HENRIK könyve: Zwei Sprachanschlüsse. Leipzig und Berlin, 1948.)

1. Furcsa, első pillanatra valósággal érthetetlen dolog, hogy egy nyelvünk újabb-kori fejlődésének európai távlatú értékelését tartalmazó, 1948-ban megjelent külföldi könyv itthon — legalábbis a szakirodalom tanúsága szerint — merőben ismeretlen maradt, noha épp 1948 tájt Magyarországon sem dusskáltunk új nyelvtudományi könyvekben, viszont folyóirataink — ha a pillanatnyi megjelenés, ív- és példányszám chimaeraíval örökös élet-halál harcban örlődtek is, — már túljutottak az „inter arma . . .” nehéz korszakán. Sőt az idézetlenség homályában lappangott ez a mű azután is: midőn 1953-ban az újabb magyar nyelv művelés elvi alapvetésében (LŐRINCZE LAJOS szerk.: Nyelv művelésünk főbb kérdései) újból mérlegelnünk kellett egyrészt nyelvújításunknak, másrészt az új ortológiának, illetőleg a két világháború közti nyelv művelésnek érdemeit és tévedéseit, hézagait; vagy mikor 1955-ben a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjteményben (szerk. PAIS DEZSŐ) anyanyelvünk nagykorúvá fejlődésének sorsdöntő jelenségeit igyekeztünk meghatározni. Engem is csak nemrég, 1957 szeptemberében — a Német Demokratikus Köztársaságban jártomban — figyelmeztetett rá és juttatott egy példányának birtokába egy berlini német kartárs.¹ — Úgy gondolom, a „jobb később, mint soha” elve szerint hasznos is, illő is a kiadás tizedik évfordulóján végre tájékoztatnom a magyar nyelvészeket ennek a gondolatébresztő, érdekes könyvnek legfőbb mondanivalóiról.

2. A „Zwei Sprachanschlüsse” egy — a Szovjetunió kivül bizony eléggé mellőzött, de nekünk nemzeti létünkkel kapcsolatos — kérdést vesz elvi és gyakorlati vizs-

¹ Utóbb Jénában a szerzővel is beszéltem erről a fonák helyzetről. A dolog nyitja szerinte az lehet, hogy 1948 tájt még a népi demokrácia útjára lépő népek tudományos életében is alig indult meg a baráti együttműködés, s így ő a hazánkba küldött két-három példány sorsáról sem tudott meg semmit. Jóval később hivatalos kiküldetésben ugyan maga is járt nálunk, de már nem akart az ügyre visszatérni; annál kevésbé, mivel könyvének szinte még a terjesztés megindulása előtt megsemmisültek valahogy összes raktári példányai. (Nem is láttam belőle egyetlen kapható példányt sem, még a híres lipcei tudományos antikváriumokban sem.) Egyébként őszinte maga a munka kéziratban már a húszas évek közepén majdnem teljesen készen volt, tudniillik mikor ő a budapesti egyetem bölcsészeti karán s az Eötvös-Collegiumban működött lektor-ként; a hitleri Német Birodalom előtt és alatt azonban nem volt módja megjelentetni. — Még egy-két magyarázó adat a szerzőről: Budapesten született 1902-ben; atyja a nyelvtudomány történetében ismert romanista kutató és budapesti egyetemi tanár PHILIPP AUGUST BECKER, keresztapja pedig GOMBOCZ ZOLTÁN; jelenleg a jénai egyetem tanára, s vezetője az egyetemi Institut für deutsche Sprachpflege und Wortforschung-nak.

gálat alá: hogyan lesz két közép-európai nyelv, a cseh és a magyar a Habsburg-monarchiának egy kissé esetlen, elmaradt, szürkéske, provinciális nyelvéből a közös emberi műveltség minden irányát, mélységét árnyalatnyi pontossággal kifejező gazdag és csiszolt, változatosságában is nagyjában egységes magasrendű nyelv, a legnagyobb kultúrájú európai nyelvek „szövetségének” (az ún. *Sprachbund*-nak) egyenjogú tagja. Erre a szerintem néha eléggé laza fogalmi tartalmú ’kötelék’-re, ’szövetség’-re utal a címbeli *Sprachanschluss* ’nyelvi csatlakozás’ szó is. Sietve megjegyzem, hogy a szerző mindvégig reálistan és körültekintő óvatossággal szemléli és tárgyalja a már kiművelt európai nyelveknek ezt az „unióját”, a „Sprachbund”-ot.

A két vizsgált nyelv — tudjuk — eltérő rendszerű, s így annál alkalmasabb a szerző céljára: hogy megvizsgálja rajtuk a kiművelés, fölemelés általános kérdéseit. Abban ugyan nem vallom egészen az ő felfogását, hogy a nyelvrokonság szerinti összehasonlítás a szomszédos nyelveknek elkülönülését, a művelődés szerinti („kulturlicher Sprachvergleich”) pedig egymáshoz való közeledését emeli ki (6; vö. még 14–5), de bizonyos fokú igazság kétségtelenül van e megállapításaiban; s az ő új szempontokban, érdekes ötletekben gazdag Bädckerjével valóban úgy hat a megismerés folyamata, mint az „ismeretlen országba való utazás” (6) — ha itt-ott túl; zottan kiérzik is az a külön törekvése, hogy mennél több kalandosat, izgalmat (6: „Reiz des Abenteuers”) nyújtson az olvasónak.

3. A magyarral egyébként a csehnél jóval kiadósabban foglalkozik BECKER mint többször dicsérőleg említi, jórészt azért, mivel itt sok az egykorú elvi tanulmány (Kazinczy stb.), s azonkívül a részletes anyaggyűjtést már mások lelkiismeretes munkával (14: „ein bewundernswertes Muster”) elvégezték. Főleg SZILY szótárát — a NyÚSz.-t — idézi sokszor és nagy elismeréssel; TOLNAI összefoglaló elméletét (A nyelvújítás. 1929.) csak elvétve. Ez szintén annak folyománya lehet, hogy kézírata már 1926 tájt össze volt állítva; én ma némileg aránytalannak érzem.

Kiindulása ez: 1750 táján sem a magyar, sem a cseh nyelv nem volt alkalmas arra, hogy a társadalmat eljuttassa az egyetemes műveltség csúcsaira. Vagy idegen nyelv segítségére szorult volna mindkét nép, vagy a sajátját kellett kiművelnie évtizedek alatt, — valahogy olyanféleképp, ahogyan a francia vagy a német a lassú, évszázados pallérozásban, szinte észrevétlenül növekedett föl (10–1). E gyors nyelvfejlésnek rész-feladatait, módszereit négy csoportban tárgyalja BECKER: nyelvi szabályozás, gazdagítás, (költői remekkel való) föllendítés (= Sprachbeschwingung) és végül tisztítás (13–4). Bár a szellemi élet története szempontjából valóban mind a magyar, mind a cseh nyelvújítás jellegzetesen a fölvilágosodásban gyökerezik (annak optimizmusa, szellemi sokoldalúsága és fogékony-sága a mi Kazinczyknak különösen jól tükröződik), s erről világosan beszél az író, mégis hiányolnám az ezerkilencszázhuszas évek haladó gondolatait (14–5) után a konkrétabb és maibb szemléletű nemzeti háttérrel. Nálunk például a köznemesi, felvilágosult írók jórészt a szellemi művelődéstől várták egyben a gazdasági jólétet és a boldogságot is, annak kulcsát viszont Berzeviczyvel ellentétben a nemzeti nyelv fejlesztésében látták (Bessenyei stb.); ehhez járult, hogy a nemzeti önállóság és a szellemi szabadság szolgálatára lassan csupán a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztésében maradt lehetőség, továbbá hogy ezen már előzőleg az antiiozefinista nemzeti (jórésztben feudális) reakciónak bizonyos csoportjai is kapva kaptak; hogy a „modern” tudomány és az oktatás; az újságírás és a költészet stb. gyakorlatilag szinte már megbénult volna nyelvújítás nélkül stb. Mindezeket esetleg utóbb elszórtan BECKER is említi, de a csehre és magyarra adott közös alapvetése mégis bizonytalanabb, szegényesebb így. Helyesen jelzi rövid áttekintésében is, hogy a nyelvbővítés — tisztítás — szépítés hármas feladatát legtöbb nyelvújítónk igyekszik megvalósítani (a nyelvet irodalmi remekkel föllendíteni

egészen más dolog!), ha nem is azonos arányban; hogy a bécsi környezet és a német példák mind a cseh, mind a magyar mozgalomra nagy hatással voltak; hogy mindkét népnél két harcos nemzedék működött közre, s ezek közül a második végezte a szervezettebb és elvibb jellegű, döntő munkát; s hogy az 1870-es években egy utólagos ortológus megtorpanás-visszakozás követte mindkét nép nyelvújítását (16–9).

A valóságos szabályozás kétségtelenül lassú és akadozó volt (21–6); az először fölvetett 60 évből (1770–1830.) ki is csúszik a helyesírási szabályozáson kívül (1832.) a normatív akadémiai nyelvtan (MNYR., 1846.); a szótári részben pedig nemcsak CzF. (1862–74.), hanem még a Tzs. (1835–1838.) is; a Nemzeti Színház is csak később (1837.) valósul meg: éppen csak a fő viták zajlanak le a megjelölt időközben. Mégis gazdag az 1830. előtti és utáni iratok, események seregszemléje BECKERNÉL is (21–6); ugyan én a nyelvtanok közé legalább még GYARMATHI „Nyelvmester”-ét (1794.), FOGARASINAK „Művelt m. nyelvtan”-át (1843.), a szótárak közé pedig KASSAT (1833–6.) is fölvettem volna. A századforduló tudományos szótárai (NySz., OklSz., NyŰSz. és PÓRA) viszont szerintem nem tartoznak ide; zavarja a világos áttekintést az is, hogy több évszám stb. hibás. (Egyébként az efféle apróságot alább nem említem, sem pedig a magyar nevekben, példaszókban érthetően sűrűbb toll- vagy sajtóhibákat.) — **Helyesírásunk problémáival** — ez a művelt németek közt nagyobb gyakorlati értékkel bírhat — külön pont foglalkozik (27–33). Egyes megállapításaira most nem térek ki; érdekes azonban: a cseh helyesírásnak európai szempontból a szerző érdeméül tudja be, hogy ott „minden betűnek ugyanaz az értéke, mint legalább az egyik legnagyobb európai nyelvben ... A magyar nincs tekintettel az ilyesmire” (29); egyszerűsítéseinket (*kegyessen < kegyesen, egygy < egy: 29–30*) általában helyesli; s az akkor szabályozott cseh és magyar helyesírást egyaránt „egészében jó”-nak ítéli (32). — **A hangtani normát és a nyelvjárások viszonyát tárgyaló résznek (33–8) taglalását elhagyom; nyilvánvaló tudniillik, hogy DEME LÁSZLÓNAK** a „Nyelvünk a reformkorban” című kötetben megjelent tanulmánya (27–81: Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások) meg BENKŐ LORÁNDNAK 1957. október 1-én, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban a XVIII. század második felének hasonló kérdéseiről tartott előadása után itt legföljebb tudománytörténeti értékű nézetekről adhatnék számot. — **A verstani szabályozás ismertetése (38–43) jóval érdekesebb nekünk ma is; de a szerzőnek a magyar időmértékes verselésre vonatkozó kedvezőtlen véleményét (pedig példája épp a Zalán Előhangja!) általánosságban — tehát tárgytól, műfajtól, stílushangulattól eléggé függetlenül — semmiképpen sem tartom helyesnek. Nemcsak klasszikus eposzi formaként becsülöm sokra a hexametert — MÉSZÖLYVEL ellentétben (vö. Nyelv és Irod. II, 6–49) —, hanem Babits, Radnóti és más XX. századi lírikusok tiszta antik formáit is világirodalmi értékűnek tartom. (De ezt úgysem egy-egy mai egyéni vélemény dönti el, hanem a jövődő fejlődés egésze.)** — **A ragozástán normalizálásában (43–7) idegennek is izgalmasan, élvezetesen ismerteti a szerző az ikes igék személyragjait, a birtokos személyragok számbeli egyeztetését (ez ugyan szerintem inkább mondattani dolog!), a vegyeshangúak illeszkedését (norvégok vagy norvégek), végül az antik nevek és szavak alakját (Homerus vagy Homér) és ragozását illető vitákat. Ő maga általában rosszallja a magyar nyelvművelésnek a nyelvfejlődéstől erősebben eltérő nézeteit: elhaló ikes személyragok újabb terjesztése tehát neki „fölsleges bonyolítás” és az élő nyelvhasználattal való szembekerülés; a magyarok házok (háza helyett) szerkesztés üres logicizálás a valóságos, terjedő élő használat ellenében; a norvégok is ellene mond a szokásnak (relata refero: T. J.); csak az idegen szavak természetes ragozását (Attikának, dánok) oldottuk meg szerinte is jól. Illogy mármost igaza van-e BECKERNEK e három rosszallásban? A második kér-**

désben a fejlődés valóban ezt mutatja (már csak a *magyarok háza* él a köznyelvben!); a harmadikban bizony akkor is volt, ma is van sok ingadozás (*oxigénből* vagy *-ből*; *acél-os*, de *mágnes-es*; csakhogy mindezt altípusonként külön-külön kellene vizsgálnunk, s a tanulságok is bonyolultabbak volnának, mint BECKER jelzi); az ikes igék kérdésében az alsóbb köznyelv szempontjából én hajlandó vagyok igazat adni neki, de a költői nyelv szerintem mégiscsak jócskán gazdagodott is az ikes ragokkal. (Sőt még a magasabb igényű élő beszéd is. Ne feledjük el, hogy a választékos, csiszolt irodalmi és köznyelv dolgában olykor maga az igényesség is pozitívum volt!) — A sz ó g y ö k é r t a n (47–54) megszületésének tudja be a szerző a különféle elvonások sok típusát mind a magyarban, mind a csehben; majd a szabályos és a kevésbé törvényszerű magyar képzések sokféleségét dicséri (54–9). A szabályozás tehát szerinte egészben véve sikerült.

A következő nagy rész a nyelv gazdagítás szükségleteit és teljesítményeit nézi végig hasonlóan messze tekintő szemmel, figyelembe véve a szaknyelvek különleges szókinésének igényeit és foglalkozva az új elemek meghonosodási folyamatával is (60–95). Hadd idézzem summázásának egy gondolatát: „Az új magas kultúrájú nyelvek ... nem szegényebbek a régieknél. Nem is gazdagabbak náluk ... Egyáltalán már nem olyan a két csoport viszonya, hogy szoros rangsort lehetne köztük megállapítani” (95).

A nyelvtisztítás fejezete (96–123) az idegen szavaknak a magunkéival történő kiszorításának meg a sajátosan magyaros nyelvi eszközök terjesztésének vizsgálata után a hetvenes évek ortológus ellenáramlatára tér. Sajnálattal látja, hogy a túl heves visszahatásnak néhány különleges, hasznos új képzőnk is áldozatul esett (103), bár a századforduló tájára aztán szerinte is megerősödött a nyelvújításnak történeti, azaz tárgyilagos szemlélete. Ez azonban századunk húszas éveinek végén ismét szigorúbb és harciasabb felfogásnak adott helyet, nyilván a politikai események hatására; mindez „kétségtelenül dialektikus módon fog föloldódni a legközelebbi jövőben” — jósolja (103).¹ — A mai magyar különben BECKER szerint az idegen szavaktól leginkább mentes irodalmi nyelv (= Hochsprache; 105); s a kérdés tárgyalása közben ismét sok-sok érdekes tudnivaló tárul még a magyarul nem értő olvasó elé is: a helynevek magyarosításáról (pl. *Leipzig: Lipcse*), a személynevek magyaros sorrendjéről (pl. *Goethe Farkas*), a műveltségi vándorszavak, a divatszók stb. furcsaságairól és így tovább. Foglalkozik a könyv a merev purizmus árnyoldalaival is (111), még hozzá a „Sprachbund” szemszögéből nézve is igen tárgyilagosan. A tükörszók, tükrökifejezések tárgyalásából kitűnik, hogy ezek nyelvünk sajátos arculatát nem változtatták meg számottevőleg (117); viszont nagy mennyiségük miatt például egyes szóösszetételi típusokban, illetőleg fogalmi körökben, nyelvi rétegekben mégiscsak jelentékenyen megszorodtak a némettel azonos szemléletű kifejező eszközök (123).

Viszonylag sok tanulságos stíluselemzést találunk a nyelv föllendítésének, szárnyalóvá tételének vizsgálata során (124–52); s ha ezek egyike-másika nekünk nem mutatja is helyesen a fejlődés legfőbb vonalát, az idegenek jól érzékeltetik a nyelv tömörebbé, könnyedebbé, hajlékonyabbá, sokszínűbbé tételének elvont tényét. A nyelv szépítésének rajzában különösen sok érdekes ritkaságot kap az olvasó (142–7). Az összkép, melyben költői nyelvünknek — sőt irodalmunknak, mert a nyelvi szempont olykor ennyire kiszélesedik — európai szintre

¹ Mindenesetre érdekes volna tudnunk, hogy a szerző hogyan vélekedik az azóta jócskán megváltozott nyelvművelő elvekről és gyakorlatról: vajon megfelelnek-e ezek a tőle várt dialektikus föloldódásnak?

emelkedését rajzolja, minket bizonyosan gyakran ellentmondásra készítet sok egyéni megállapításával (pl. 149: „Katona 1821-i Bánk-bánja nem becsülhető sokra; nem szabad vele kapcsolatban Grillparzerre gondolnunk”); egyes költőknél meg viszonylag fakónak, másokhoz képest semmitmondónak látjuk a festést (pl. Petőfinél, Adynál; József Attila neve nem is kerül elő!) stb., de 1948 előtti külföldi keletkezéséhez, céljához és terjedelméhez mérten még ez is hasznos, tanulságos és részletes anyag. Bár így nem fogadnám el, idézem például a Vörösmarty nyelvi fejlődéséről szóló mondatokat (150): „Eleinte a klasszikus szárnyaláson (= Schwung) rágódik (= zehrt), s nem tud szabadulni valami bibliásan ünnepélyes nyelvezettől, mely minden súlya ellenére sem áraszt melegséget, s gyakran megtagadja, hogy hajlékonyan idomuljon a tartalomhoz. 1836 táján mind több szabadságot és mélységet talál a dalszerű stílusban. A lélekből fakadó nyelvnek igazi fölfedezéséhez azonban csak az 1848-i [értsd: 1849-i!] összeomlás után jut el; ekkor – belsejében megsemmisülve – már csak kevés művet írt, de ezeket olyan soha el nem múló erővel és közvetlenséggel (= Unmittelbarkeit), amelyhez addig nem juthatott el (= die ihm vorher versagt war).”

4. Íme: a könyvnek a magyar nyelv és nyelvművelés, költői nyelvhasználat fejlődésére vonatkozó megállapításai, gondolatai olyan bőségesen áradnak, hogy lehetetlen mindükkel részletesen foglalkoznom; pedig a csehre vonatkozó anyag sem kevésbé érdekes! Nem térhettem ki a mi dolgainkban sem arra, hogy például a szabályozás, gazdagítás, tisztítás és föllendítés négyes kategóriája közt nem szorult-e túlságosan háttérbe egy-két értékes rész-törekvés, probléma (pl. maga a magyar állami nyelvért folyó harc, a magyar könyv- és folyóiratkiadás ügye stb. is csak egész halványan jelentkezik), s viszont: nem ismétlődik-e egy-két részlet ehhez képest fölöslegesen (pl. a szóelvonás a szabályozásban és a gazdagításban); s persze még kevésbé a lényeg tekintetében mellékesebb pontatlanságok, apróbb tollhibák-mik elemlegetésére.

Hanem azt – remélem – így is sikerült világosan igazolnom: milyen kár, hogy BECKER könyve nem jelent meg már a húszas évek végén; illetőleg hogy még 1948-ban sem került bele a magyar tudományos vérkeringésbe. Sőt talán azt is sikerült megmutatnom, ami egész ismertetésemnek eddig nyíltan ki nem mondott, egyik vezérgondolata volt: hogy milyen hasznos lenne, ha a szerző némileg kibővítve – főként az újabb hazai szakirodalom beledolgozásával –, megfelelő tárgy- és szómutatóval, bibliográfiai utalásokkal ellátva, az apróságokban is pontosabbá, megbízhatóbbá téve újból kiadná, s így most már valóban hozzáférhetővé tenné anyagát az irodalmi nyelvünk újabbkori fejlődésével foglalkozó, örvendetesen nagy magyarországi kutatógárdának. S ezzel egyúttal valóban kiadósan erősítené azt a „népek közti hidat”, melyre bevezetésében oly szépen utalt.

TOMPA JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1957. február 19. BERRÁR JOLÁN: A magyar distributívus. — Az *-nként* rag alak- és jelentéstörténetét vizsgálta a XV–XVI. századi kódexek összes adatai alapján. Eredményei: A rag nem eredhet a kódexekben még alig ismert *-ként* módhatározó-ragból. Eredeti alakja *-nkéd* lehetett, eredeti jelentése pedig összefoglaló időhatározó. A kódexekben leggyakrabban a *kor* és *nap* szavakhoz járul. E mellett a két szó mellett indulhatott meg a — bizonytalan eredetű — *kéd* elem raggá válása.

1957. március 12. ERDŐDI JÓZSEF: Nyelvi tabu a cseremiszen. — Az előadó a tabu fogalmának meghatározásában a) a benne rejlő (inherens) és b) a hagyományos (traditionalis) tabu alakulatokról szolt. Megállapította, hogy a cseremiszi nyelv tabu szavaival (rejtő és óvó kifejezéseivel) eddig még nem foglalkoztak. Utalt vallásos jellegű tiltott szavakra, majd az állatokat jelölő tabu szavak három csoportját sorolta fel: 1. kedveskedő — hízelkedő, 2. vadat-halat rejtő, 3. házi állatot óvó jelölések. Az ilyen elnevezések forrása a cseremiszi világnézetében rejlik, amely szerint minden lénynek és tárgynak lelke van.

1957. április 2. FODOR ISTVÁN: A nyelvtani nem kialakulása. — A nyelvtani nem eredetét nem lehet a világ minden nyelvtanára érvényes okokkal megmagyarázni. Az egyes nyelvcsaládokon kell rendszeres vizsgálatokat végezni, és az eredmény csak a szóban forgó nyelvcsaládra lesz érvényes. Kialakulása azonban minden nyelvcsaládnál egyformán az egyeztetés kifejlődésében keresendő. Az egyeztetés feltétele kevés számú főnévi végződés-típus kialakulása. A természetes nem, a WUNDT-felvetette érték-megkülönböztetés és általában a beszélők gondolkodása nem eredményezhetik közvetlenül e kategória létrejöttét, mert a gondolkodás tartalmát nem lehet annak formájára, a nyelvre átvinni. Az indogermán nyelvcsaládban BRUGMAN és MEILLET alap-gondolatait továbbfejlesztve jutunk el a megoldáshoz: a nyelvtani nem itt mondat-és alaktani tényezők következtében fejlődhetett ki. A ráhangzásszerű egyeztetés követte az accusativust és nominativust megkülönböztető alaki elkülönülést, a *genre animé* és *genre inanimé* különválását, majd az *-a* végződésű főnevek ragjainak analógiájára a megoszlás (motio) harmadik paradigma-rendszerét, a nőnemet formálta meg. Az afrikai és feltehetően egyéb, például ausztráliai nyelvekben a sokosztályú megoszlás szintén ráhangzásszerű egyeztetés következménye, de ott az analógiát a főnevekből és névmásokból kifejlődött osztályragok szolgáltatták.

1957. április 23. NYÍRI ANTAL: A sódrás és fonás műveletének hatása egy magyar szócsoporthoz kialakulására. — Megjelent a *Nyelv és Irodalomban* (II, 117–32).

1957. május 7. PÉTER MIHÁLY: A moszkvai fonológiai iskola. — Először a moszkvai fonológiai iskola kialakulásának történeti előzményeit tárgyalta, majd pedig ismertette az iskola két legjelentősebb képviselőjének, AVANYESZOVNAK és REFORMATSZKIJNAK fonológiai nézeteit. Mindketten arra tettek kísérletet, hogy SCZERBA fonológiai koncepciójának és a TRUBECKOJ-féle irányzatnak szintézisét hozzák létre. Kísérletük jellemző sajátossága az úgynevezett morfológiai fonéma-felfogás, ami nem más, mint a funkcionális szemlélet morfológiai változata. Az előadás befejező részében az előadó e kísérlet tanulságait elemezte.

1957. május 21. MOLLAY KÁROLY: A német nyelvű művelés fő kérdései. — Az előadás megjelent a *Magyar Nyelvőrben* (LXXXI, 418–24).

1957. május 27. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályával közösen rendezett ünnepi felolvasó ülés Szinnyei József születésének századik évfordulója alkalmából. BÓKA IÁSZLÓ: Elnöki megnyitó. LAKÓ GYÖRGY: Szinnyei József, a nyelvtudós. KÁLMÁN BÉLA: Szinnyei és a magyar népryelvkutatás. — Megjelentek a Magyar Nyelvtudományi Társaság 96. számú kiadványaként (különnyomat a Magyar Nyelv LIII. évfolyamából).

1957. május 28. JUHÁSZ JENŐ: Szómagyarázatok. — 1. A *hamis* szót a *hamu* származékának tartotta. TAMÁS LAJOS felszólalásában a magyarázatot nem fogadta el. 2. Az *ítél* szót az *üt* igéből vezette le. 3. A *majd* szóval kapcsolatban a *majdnem* szó jelentését magyarázta meg, és az *el fogott menni*-féle végzett jövő időt vizsgálta. — BÁNHIDI ZOLTÁN: Adalékok a jelentő mód összetett múlt időinek történetéhez. — Az előadás a nevezett igealakok történetéhez szolgáltatott tanulságos adatokat a kódexek korától napjainkig. Az előadó néhány kiemelt példával jól érzékeltette az igealakok szem-

pontjából lényeges kérdéseket: a funkcióváltozást, az egyéni használatot, az archaizmus kérdését stb. A vizsgálatban a jelentéstani és alaktani vizsgálaton túlmenően stilisztikai szempontok is érvényesültek. Minthogy pedig a nevezett igealakokkal kapcsolatos rendszeres adatközlés csak a XVIII. századig terjed, igen érdekesek voltak a XIX. és XX. század irodalmából és a tájnyelvi gyűjtésekből, valamint a különféle levelekből bemutatott példák.

1957. június 4. HAJDÚ PÉTER: A jurák-szamojéd gégezárak. — Cáfolja TERESCSENKÓNÁK azt a nézetét, hogy a jurák-szamojédban zöngés és zöngétlen hangszalagzárhang van. Vitathatatlanak tartja, hogy valóban kétféle hangszalagzárhang kell számolnunk, de ezeket nem szükséges külön fonémáknak felfognunk. Az egyikfajta hangszalagzárhang — bizonyos mondatfonetikai körülmények között — nasalissal váltakozhat, a másik azonban nem. Bemutatta a szóvégi hangszalagzárak és az utána következő szó-, illetőleg toldalékkezdő mássalhangzók kapcsolódásakor beálló változásokat. Véleménye szerint az orrhangzóval váltakozó hangszalagzárhangok *n, *ń, *ŋ, *j előzményre, az orrhangzóval nem váltakozó hangszalagzárak pedig *s, *t, *k előzményre vezethetők vissza.

1957. június 18. LIII. évi közgyűlés: TAMÁS LAJOS: Magyar—román szófejtések. — Előadásában a román szókészlet magyar eredetű jövevényszavaiból mutatott be öt etimológiát: *bocal(ă)*, *borcan* < *bokály*, *ulni* < *vall*, *ticáz(u)i* < *takarít*, *neam de neam* < *nem* 'genus', *odos* < *vadóć*.

1957. október 1. BENKŐ LORÁND: A magyar táji nyelvtípusok szemlélete a XVIII. században. — Az első szakaszban azokat a XVIII. századi szépróktól, tudományos íróktól, grammatikusoktól stb. származó nézeteket ismertette, amelyek az egykori táji nyelvtípusok (nyelvjárások és regionális köznyelvek) tagolódására, valamint a nyelvi-nyelvjárási különbségek mértékére és jellegére vonatkoznak. Ezek a magyar nyelvjárástörténet szempontjából fontosak. A második szakaszban — amelynek a magyar irodalmi nyelv története szempontjából fontossága — azt tárgyalta, mi volt a XVIII. századi tudományos közvélemény felfogása a táji jellegű nyelvelemek irodalmi felhasználásáról. Kimutatta, hogy az egykori írók, grammatikusok egyik része a táji nyelvtípusok ötvözésében: együttes felhasználásában látta a helyes megoldást, másik részük ellenben valamelyik tájnyelvi részleg szerepeltetését előtérbe helyezte a többiekkel szemben. Az utóbbi felfogás vallói az irodalmi nyelvi szerepre jónak tartották az erdélyi, még jobbnak a Kassa—Sárospatak—Debrecen környéki táji nyelvtípust; elvetették ellenben a palócot és a délit, s éppen hogy megtúrták a dunántúlit.

1957. október 8. A Magyar Néprajzi Társasággal közösen rendezett felolvasó ülés. VILKUNA KUSTAA: A hét napjai. — Azt az időszámítási rendszert vizsgálta nyelvészeti és régészeti tények világánál, amelyet Észak-Euráziában és közelebbről Kelet-Európában is a mai hétrendszer megszilárdulása — vagyis a keresztény hatás — előtt használtak. Ez a rendszer nem a napévet vette alapul, hanem tisztára a hold változásaitól függött. A hónap újholdkor kezdődött. Egy esztendőben a hónapok száma hol 12, hol 13 volt. A 'vasárnap' mint veszélyes nap kapta megjelölését: a finnben *pyhä* (vö. *ünnep*) és a magyarban — régebben — *hétfő*. A két veszélyes nap közé eső napokat eredetileg sorszámokkal jelölték (ilyen a magyarban a *kedd*). Ebbe az elnevezési rendszerbe nyomult be később a magyarban a szláv *šerda* 'közép' és a szláv közvetítésű zsidó *szombat*. — Ezután hosszasan foglalkozott az északi népek nél (például az osztjákoknál, jakutoknál) megmaradt primitív naptárakkal. Véleménye szerint az i. e. 1500 körülű időből származó galiesi rézbábványok naptári célból készült holdenbert ábrázolnak.

1957. október 22. ISZAMBAJEV N. I.: A mari (cseremis) anyanyelvi művelődés helyzete és távlatai. — TRUBACSOV O. N.: Indoeurópai etimológiák.

1957. október 29. KUDZINOWSKI CZESTAW: Indo—uráli többesjelek.

1957. november 19. PAPP LÁSZLÓ: A nők megnevezése a XVI. században. — Az írott forrásokban előforduló megnevezési típusok bemutatása után foglalkozott a keresztnevekkel, a *-né* képzős alakulatokkal és a megnevezési típusoknak nyelvi szempontból való áttekintésével, továbbá azzal, hogy a megnevezési típusok mennyiben függenek a forrás műfaji jellegétől.

1957. december 3. BALÁZS JÁNOS: Az európai latin betűs helyesírási rendszerek tipológiájának alapkérdései. — Ismertette az egyszerű és az összetett betűjelű, továbbá a mellékjeles európai latin betűs helyesírási rendszerek kialakulását és összefüggését. Megállapítása szerint Husz János mellékjeles helyesírását a héber mássalhangzók írásmódját követve alkotta meg. Ennek a helyesírási reformnak a lengyelek körében legnevesebb pártolója a XVI. század elején működő Zaborowski Szaniszló volt. E korban olasz hatásra némelyek a francia helyesírásban is bizonyos görög betűjeleket kezdtek alkalmazni, sőt e reformtörekvéseknek Sylvester János szerint a magyar humanisták körében is akadtak hívei. Sylvester elfogadta a mellékjeles huszita írásrendszert, de görög betűknek ábécénkbe való felvételét ellenezte. Összefoglalásul megállapította, hogy a XVI. század közepéig a latin betűs európai helyesírási rendszerekben a reformtörekvések kezdeményezői vagy a régi latin, vagy a görög, vagy pedig a héber helyesírásból merítettek. Ennek az az oka, hogy a humanisták e három nyelvet tekintették a legfőbb nyelveknek.

1958. január 7. KÁROLY SÁNDOR: Az értelmező mibenléte. Szószervezetek, mondatok. Alá- és mellérendelés. — Az előadó az értelmező fogalmának tisztázása végett először a szószervezetek közti viszonyokat ismertette, majd elhelyezte az értelmező típusait a szószervezetek rendszerében. Megvizsgálta az értelmezőt az alá- és mellérendelés szempontjából is. Az értelmező leggyakrabban használt típusai jelzők, de vannak nem jelzői értelmezők is.

1958. január 28. JUHÁSZ JÓZSEF: A szinkronia—diakronia kérdésének moszkvai vitája. — Moszkvában 1957 márciusában négy napon át vitatták a szinkronikus és a diakronikus módszer egymáshoz való viszonyát és alkalmazási lehetőségeiket. Egyesek (GORNUNG, CSIKOBAVA, ABAJEV stb.) a történeti módszer kizárólagossága mellett szálltak síkra, mások (REFORMATSZKIJ, KUZNYECOV stb.) a leíró kutatások elsődlegességét védelmezték, ismét mások (SZEREBRENNYIKOV, LEVIN stb.) a leíró és a történeti módszer és vizsgálatok összeegyeztetésének elvi alapjait keresték. A vita érdekességéhez tartozik, hogy az eddigiektől eltérően teljesen nyílt sisakkal szerepeltek a magukat strukturalistáknak valló nyelvészek (REFORMATSZKIJ, IVANOV stb.). A vita anyaga könyvalakban is megjelenik. — ANTAL LÁSZLÓ: Észrevételek a metalingvisztikáról. — Ismertette az amerikai WHORF BENJAMIN LEE munkásságát, melynek az a lényege, hogy a különböző nyelven beszélő népek különbözőképpen tagolják a külvilágot nyelvi—fogalmi rétegződésüknek megfelelően. Bírálatainak lényege az volt, hogy WHORF nem tesz különbséget a SAUSSURE által szétválasztott külső és belső nyelvtudomány között, s így lényegesen eltérő természetű (nyelvi és művelődési) sajátságokra próbál egységes elméletet építeni.

1958. február 4. PERÉNYI JÓZSEF: *Meščer* < magyar. (A honfoglalás előtt elszádkadt magyarság történetéhez.) — Előadásában új forrásanyag bevonásával megvilágította a magyar őstörténet több mint fél századdal ezelőtt felvetett kérdését, a *mescser*—*magyar* azonosság vagy rokonság problémáját. Megállapította, hogy Magna Hungaria a Volga jobb partján terült el. A tatárjárás után a keleti magyarok nagyobb része áttelepedett az Oka folyó vidékére, ahol az oroszok *meščer* < *megyer* néven ismerkedtek meg velük. A magyarok egy töredéke viszont a Volga jobb partján északabbra húzódott, és itt jelennek meg a XVI. századi orosz forrásokban *možar* < *magyar* néven.

A XVI. század végétől kezdve a Volga vidéken meginduló erős orosz telepítések előtt a meszcer-magyarok átkelnek a Volga bal partjára, majd eljutnak Baskiriába, melynek XVII–XVIII. századi történetében jelentős szerepet játszanak.

1958. február 18. HAJDÚ PÉTER: Beszámoló leningrádi tanulmányutamról. — Öt hetes Szovjetunió-beli útja során végzett levéltári és szamojed nyelvi kutatásait ismertette. Kézírtas szójegyzékek, nálunk hozzáférhetetlen források másolása mellett fő eredménye az volt, hogy kilenc jurák és egy szelkup származású egyetemi hallgatótól szöveget és éneket gyűjtött. Előadását néhány magnetofon-szalagra felvett régi jurák dallal élénkítette.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Mittana László (Honv. Pf. 4999) vezetékneve iránt tudakozódik. — A család-történet ismerete nélkül, pusztán a név alapján általában nehéz névmagyarázatot adni. Neve valószínűleg a cseh—tót *smetana* 'tejföl' szó magyar környezetben erősen megváltozott alakja. (Híres cseh zeneszerző is volt e néven.) Mind a szóceleji mássalhangzó-torlódás ejtéskönnyítő kiküszöbölése, mind az ikerítés és a zártabbá válás nyelvünkbeli fejlemény. Ezért nevének megváltoztatása — ha gondol erre — nem lenne megokolt. Magyarosítani ugyanis nem a számunkra érthetetlen ismeretlen jelentésű nevet kell, hanem az idegenek számára könnyen felismerhetőt. Ez az eset pedig a *Mittana* névnél nem forog fenn.

MIKESY SÁNDOR

M. L. utólagos közlése: családja a Bars megyei Für faluból került fel Budapestre

Gyallay Domokosnak: Szabédi László verseit méltató cikkemhez (Nyr. LXXXI, 285–90) fűzött megjegyzéseierit ezúton mondok köszönetet. Szíves közlése nyomán egyúttal módosítani kívánom egyik megállapításomat is. Én a Szabédi egyik versében található *zakata* szót a költő önkényes alkotásának tartottam, tévesen. GYALLAY figyelmeztet, hogy a szó ismeretes Erdélyben, s utal Bánffy Miklós regény-trilógiájára (I. Megszámláltattál. II. És híjával találtattál. III. Darabokra szaggattatol), amelyben tulajdonnévként fordul elő. Tévedésemet készséggel elismerem, s GYALLAY adalékát — részben a NSz. anyagából — most magam is megszerzem néhány adattal: 1869: „15 évvel ezelőtt ... felfedezték e pincének ajtaját, ... de nagy *zakatát* hallván, nem mertek tovább dolgozni” (Orbán B.: Székelyföld III, 61); 1884: „A vendégek ... ökleikkel ütök-verik a nagy ivóasztalt, az üvegek, kancsók tánczolnak, nagy *zakata* és nevetés” (Teleki S.: Term. után 181); 1884: „Mialatt az ágyban kínosan töprengett, kívülről *zakatát*, veszekedést hallott” (Jakab Ödön: Székely históriák 34); 1938: *zakata* 'zaj' (INCZEPI GÉZA, Abafája és vidékének nyelvjárása 33). Az adatok mindegyike Erdélyből való; Orbán Balázs az Udvarhely megyei Lengyelfalván, Teleki Sándor Kolozsvárott, Jakab Ödön pedig Vadasdon, Maros-Torda megyében született (SZINNYEI, Magyar Írók). Hasonlóképpen erdélyiek — egy-két kivétellel — a MTsz.-ban I. *z a k o t a* címszó alatt található adatok is; egy-kettő közülük az 1830–1840-es évekből való. A 'zaj, dörömbölés' jelentésű, bizonyára a *zakatol* igéből elvont *zakata* ~ *zakota* tehát már jóval több, mint egy évszázada él az erdélyi magyarság ajkán.

GRÉTSY LÁSZLÓ

Helyreigazítás. Ez úton kérem az olvasók elnézését azért az értelemzavaró elírásért, mely a *v* hangokról szóló közleményem végső fogalmazványába és a MNy.-ben megjelent formájába becsúszott. A helytelen szöveg: „Azt, hogy a β szó elején tovább él, mint a többi hangtani helyzetben . . .” (MNy. LIII, 369). Helyesen így hangzik: „Azt, hogy a β a többi hangtani helyzetben tovább él, mint a szó elején . . .”. A továbbiak a mondatnak éppen ezt az ellentétes értelmét bizonyítják.

TÖRÖK GÁBOR

Cinterem. A MNy. LIII, 218–20 megjelent ilyen című cikkel kapcsolatban közölhetem az alábbiakat.

A *cinterem* szót Abaúj, Borsod, Zemplén megyék vidékén a református templom pitvarának jelölésére használják. Ez a helyiség a legtöbb helyen azonos a toronyépület földszinti helyiségével, melyből bejárat van a templomba és följárat a toronyba. De ha a toronyból nincs bejárat a templomba, akkor a templom oldalfalához épített bejárati helyiséget is *cinterem*-nek hívják.

A *cinterem* kicsiny, a legtöbb templomnál azonos méretű a toronyalapzat szélességi és hosszúsági méreteivel.

Ezekben a kis helyiségekben csak a legnagyobb nehézségek árán lehet úgy elhelyezni egy koporsót, hogy a temetésre begyűlő gyülekezet a koporsó mellett el tudjon menni, s éppen ezért ezeket a cintermeket temetés alkalmával koporsó elhelyezésére nemigen szokták használni, csak esetleg ott, ahol a nagyobb kiterjedés azt lehetővé teszi.

Én 58 éves vagyok, lelkész a Borsod megyei Hejőbábán, de nem emlékszem arra, hogy a környékünkön valakit is a cinteremből temettek volna, annak ellenére, hogy cinterem minden templomépületben van. Ha templomból történt a temetés, akkor a koporsót bevitték a templomba még az olyan helyen is, ahol nagyobb cinterem lévén, a koporsó elhelyezése is lehetséges lett volna.

Egyetlen esetről tudok, amikor egy fiatal lelkész nagyobb tisztességet akarván tenni a halottnak, templomban tartotta a gyászszertartást, és a gyülekezetet a templomba gyűjtötte be, a koporsót pedig a cinterembe tétette le, és az ott is maradt, míg a templomban a gyászszertartást el nem végezték. De a fiatal lelkésznek ez az eljárása a gyülekezetben és az érdekelt családban botránkozást váltott ki. Ez azt látszik bizonyítani, hogy a cinteremből való temetésnek a gyülekezetben még csak az emléke sem él.

A *cinterem* elnevezést a református templomok pitvarára az északkeleti magyarság ma is általában használja.

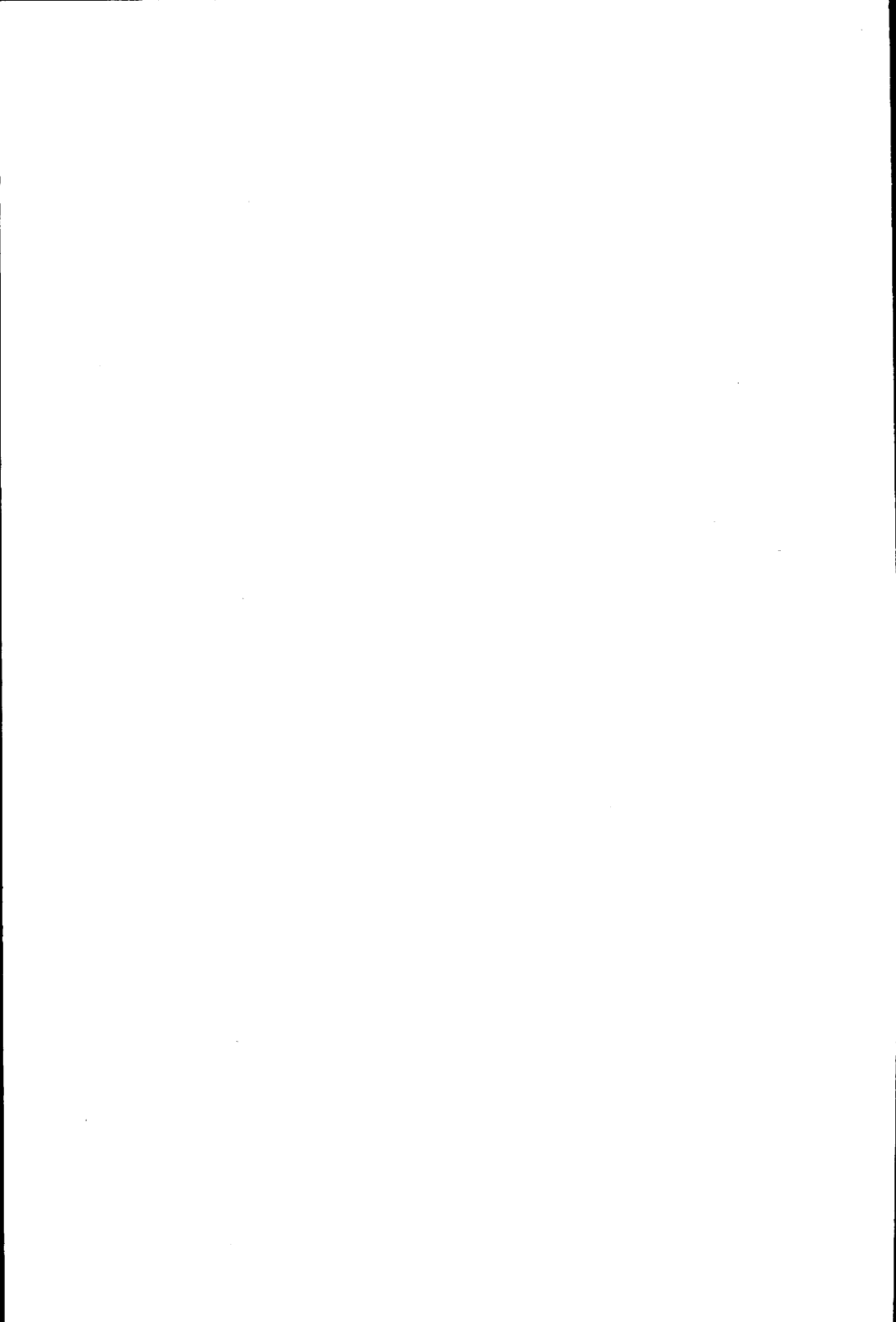
SZENDREY LÁSZLÓ

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
SZERETETTEL KÖSZÖNTI
ELNÖKÉT,

KNIEZSA ISTVÁNT

SZÜLETÉSÉNEK 60. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

(1958. DECEMBER 1.)

A predikatív viszony kérdéséhez

Néhány év óta a kutatók élénkebb érdeklődést mutatnak a predikatív viszonnal kapcsolatos problémák iránt. A Magyar Nyelvjárások III. kötetében PAPP ISTVÁN közölte e kérdésre vonatkozó adalékát.

Nincs szándékunkban visszatérni az itt kifejtett nézetekre, már csak azért sem, mert ezek nem csupán nyelvi tényekre vonatkoznak. Egyesek a probléma lélektani és logikai oldalát érintik, melyet annál inkább mellőzhetünk, mivel erről a nyelvészek általában a pszichológusok és a logikusok szemében legalábbis rég elavultnak számító adatok alapján szoktak nyilatkozni. Magukról a nyelvi tényekről azonban talán nem lesz felesleges közölnünk néhány észrevételünket.

A továbbiakban kiváló mesterünk, GOMBOCZ ZOLTÁN meghatározásai-ból indulunk ki. Elfogadjuk tehát, hogy szintagmán legalább két szó szerves kapcsolatát értjük, mégpedig oly kapcsolatot, melynek jelentése nem csupán a benne levő szók jelentésének puszta summázása. GOMBOCZ nyomán elfogadjuk azt is, hogy a szintaxis a szintagmával kezdődik; a magányos szó még nem tartozik a szintaxis körébe, amiből persze nem következik, hogy ne lehetne kapcsolatban bizonyos szintaxison, sőt nyelven kívüli függőségi relációkkal.

Az elmondottak alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a predikatív szintagmák általában kéttagú szerkezetként jelentkeznek, ahol az egyik — egyszerű vagy komplex — tag az állítmányi funkció hordozója, a másik tag pedig — mely szintén lehet egyszerű vagy komplex — az alanyi funkcióé.

Tegyük végül hozzá, hogy „praedicatio”-n É. BENVENISTE kartársunk és barátunk megfogalmazása szerint „eredménymegállapító” hanglejtéssel ejtett, befejezett állítást értünk („une assertion finie énoncée sur la modulation conclusive”).

Sok nyelvben a predikatív szintagma — legegyszerűbb megnyilatkozási formájában — két szónak sajátos szabályok szerint szerkesztett kapcsolata. A vietnamiban például: *nhà cao* 'a ház magas' ('ház — magas'); a malájiban pedig: *meja panjang* 'az asztal hosszú' ('asztal — hosszú').

Példáinkat tüzetesebben vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a bennük előforduló szókat bizonyos, pontosan meghatározott módon ejtik. Az alanyként használt szó (a jelen esetben az első) és az állítmányként használt szó közt a beszélt nyelvben „szinkópa” („syncope”), vagyis „cezúra” van, mely a hangadás megszakadásának benyomását kelti (még ha a fonetikai eszközök, amint HEGEDŰS LAJOS oly meggyőzően mutatta ki, nem is jeleznek szünetet). Ezúttal nem célunk e jelenség fonetikai okainak meghatározása; mindössze annyit kívánunk megállapítani, hogy a kérdéses jelenség füllel kiválóan érzékelhető, s hogy a beszélő annak teljes tudatában van. Ha ugyanis ez az eredménymegállapító intonáció kíséretében jelentkező „szinkópa” nem

következik be, a szóban forgó szócsoporthoz más jelentést kap: a szerkezet második tagja az első tag jelzője lesz, amit így fordíthatunk: *nhà cao* 'a magas ház'; *meja panjang* 'a hosszú asztal'; stb. Ebben az esetben a szócsoporthoz már nem lesz eredménymegállapító hanglejtése. Más szóval: nem csupán a szórend határozza meg a két összekapcsolt szó szintagmatikus viszonyának természetét, hanem a szinkópa is, továbbá a mondathangsúly egyenletes eloszlása (amit M. LEWIS asszony a malájai mondattal kapcsolatban így ír le: „with a slight emphasis on the second word”), s az eredménymegállapító intonáció, amint malájai és vietnami adatközlők ejtése alapján, pusztán füllel és magnetofon-szalag segítségével a Keleti Nyelvek Nemzeti Főiskolájában magunk is észlelhettük.

Hasonló kísérletet tettünk a kínai nyelv esetében ezzel a mondattal: *ma fej* 'a ló nagy'; ez azonban, másféle szintagmává alakulva, szórendeserét is mutatott: *fej ma* '(a) nagy ló', mivel a kínaiiban — mint ismeretes — a jelző a jelzett szó elé kerül. Mindazonáltal a kínaiiban is igen világosan észlelhető szinkópát tapasztaltunk, valamint egyenletes hangsúlyeloszlást. Emfatikus kifejezésekben a kiemelt szó hangsúlya erőteljesebb volt ugyan, de a predikatív szintagma szinkópáját mégis megtaláltuk, valamint a szintagmazáró, eredménymegállapító hanglejtést, mely független a zenei hangmagasságtól. Ilyen eszközökkel összekapcsolt két szó tehát predikatív szintagmát alkot. A szókat semmiféle sajátos grammatikai jegy nem különbözteti meg egymástól; a szintagmatikus viszonyt kizárólagosan a szórend, a hangsúlyeloszlás, a szinkópa jelentkezése és az eredménymegállapító hanglejtés fejezi ki.

Ugyanez a helyzet a törökben s a magyarban is, ha például efféle szerkezeteket vizsgálunk: *a víz meleg*. Ugyanezt állapíthatjuk meg akkor is, ha a következő kijelentést vesszük szemügyre: *Az idegen nyelv* (vö. Jókai M.: Az aranyember. 1896. I, 108). Az utóbbi esetben „kötött” ejtéssel jelzői szintagmát nyernénk, ha viszont az *az* tagot szinkópa választja el az *idegen* szótól, a hangsúlyeloszlás és az eredménymegállapító hanglejtés a kijelentést befejezett állítássá, azaz predikatív szintagmává avatja.

Persze fel lehet hozni, hogy a magyarban sajátos jellegű predikatív szintagmával, nominalis mondattal van dolgunk, s hogy, ami a hangsúlyt illeti, emfatikus hangsúllyal ruházhatjuk fel az alanyi tagot is, ha ezt kívánjuk kiemelni. De sem a kiemelő hangsúly, sem pedig az eredménymegállapító, kérdő, felkiáltó vagy kételkedést kifejező hanglejtés nem változtat semmit a szóban forgó két szó közt létesült kapcsolat jellegén: mindenféleképpen alany és állítmány viszonyával van dolgunk.

A magyarban, ahol az igének, vagyis a csak állítmányi funkció betöltésére korlátozott szónak sajátos jegyei vannak, valóban beszélhetünk nominalis mondatról, de szó sem lehet ilyenről olyan nyelvek esetében, aminő a malájai, a vietnami, a kínai, továbbá a melanéziai vagy a polinéziai nyelvek. Mindeme nyelvekben a szók még egyáltalában nem különültek el egymástól, s ezen az állapoton legfeljebb szintaktikai módon lehet segíteni (szórend, hangsúlyozás, beszédmód segítségével) vagy pedig partikulák alkalmazásával, aminőket például az Új-Kaledóniában beszélt huailu nyelvben oly gyakran találunk. Itt egy ilyen kifejezés, mint *na cee na mùrù* [= *na cee na mùrù*] logikai tartalmát illetően a magyar *repül a madár* pontos mása (hogy mi is ama példák egyikére hivatkozzunk, melyet PAPP ISTVÁN fentebb említett cikkében használt fel). De mit tapasztalunk ebben az esetben? Az alany-

szót éppen úgy a *na* deiktikus elem vezet be, mint az állítmány-szót, mivel e partikula alkalmazása nélkül a szókapcsolat jelzős szintagma lenne. A pontos fordítás tehát körülbelül így hangzanék: 'ez röpülés — ez madár'. E nyilvánvalóan kezdetleges eljárás a két egymást követő szó közt a huailuban predikatív kapcsolatot hoz létre; hasonló példákat ezrével találunk a nagy francia etnológus, MAURICE LEENHARDT közölte „Documents néocalédoniens” című szöveggyűjteményben.

Persze a szerkesztésmód nyelvenként igen különböző lehet. A tahiti-ban például a szintagma elején álló állítmány és az utána következő alany közt nincs szinkópa, a szó szerkezet tehát kötött ejtésű: *Mea hohonu teie anavai* 'ez a folyó mély' (szó szerint: 'mély dolog — ez a folyó'), de ezt a szerkesztésmódot a *teie* deiktikus elem használata tette lehetővé, mint ahogy deiktikus elemet találunk ebben a magyar mondatban is: *mély a víz*. — Éppen a névelő használatának kifejlődése folytán vált lehetővé a magyarban előretett állítmányú predikatív szintagmák szerkesztése, vagyis e típus: *meleg a víz* szembeállításával ezzel a szerkezettel: *a víz meleg*. Az utóbbi szerkezetekben azonban nem jelentkezik sem szinkópa, sem hangsúlyeloszlás, ami azt bizonyítja — ha ugyan ezt még egyáltalán bizonyítani kell —, hogy a szinkópa és a hangsúlyeloszlás egymagában is a névelőkkel vagy a funkciójelző morfémákkal tökéletesen egyenrangú nyelvi eszköz lehet.

Mindennek alapján vizsgáljuk most meg azt az esetet, amikor az állítmány ige, vagyis olyan szó, melyen egy vagy több jegy jelzi a predikatív funkciót. Amint már GOMBOCZ kifejtette, nincs strukturális különbség *meleg a víz* és *forr a víz* közt, hiszen alakilag semmi sem árulja el, hogy a *meleg* névszó (melléknév), a *forr* pedig ige: mindkét esetben pusztán szótóvel van dolgunk. S ha a *forr* szót mégis igeinek, a *meleg* szót pedig névszónak tartjuk, ez csupán ama asszociatív kapcsolatok miatt van, melyek a *forr* igét más előfordulási formáihoz — *fornak, forrt (forrott), forrjon, forrni, forró* stb. — kötik. Ezen megjelenési formák együttvéve igei paradigmát alkotnak. Ezt nem számítva is azonban a *forr* szó sajátos jelentése folytán igeinek érződik, éppen úgy, mint ahogy a franciában is különbséget teszünk e két szintagma közt: *cet homme sage* 'ez a bölcs ember' és *cet homme rage* 'ez az ember dühöng'. Az első szintagma nem azért attributív, s a második sem azért predikatív, mert a szó szerkezetet lezáró szónak (*sage, rage*) bizonyos alakja van, hanem e szók sajátos jelentése, valamint a szórend megfelelő alakulása következtében (a franciában ugyanis a főnév után csakis jelző vagy ige következhet). Egyébként a *rage* szó a *rageait, rager, rageant, ragera* stb. igealakokat éppen úgy felidézi, mint a *rageur, rageuse* névszói alakokat, tehát az asszociatív viszonyok, bármily fontosaknak tartotta is ezeket SAUSSURE, nem elegendők a szó nominalis vagy verbalis jellegének meghatározásához egy olyan francia kifejezés esetében, aminőt az imént idéztünk.

Mindamellettt egyes predikatív szintagmák efféle meghatározatlanságáról csakis jelen idejű, sajátos modális árnyalat nélküli nyilatkozatokkal kapcsolatban beszélhetünk. Mihelyt a beszélő nyilatkozatát időbeliséggel vagy modális színezettel (feltétel, óhaj, lehetőség stb.) kívánja árnyaltabbá tenni, az igés predikatív szintagma világosan elkülönül minden mástól. Fentebbi francia példánkra visszatérve ilyesmit mondhatunk tehát: *cet homme était sage, seraït sage, sera sage*; stb.; valamint: *cet homme rageait, ragerait, ragera*; stb. Eszerint a praedicatio azonnal verbalissá válik, mihelyt kilép az idő- és módbeli vonatkozás nélkül megfogalmazott, egyszerű állítás kere-

teiből. Ami a nominalis állítmányt illeti, egyes nyelvekben legfeljebb valamely módosító szó utalhat pontosabban az állítmányi szó jelentésére: *a víz nagyon meleg* | *a víz alig meleg* | *a víz meglehetősen meleg* | *a víz elég meleg* | stb. Kétféle praedicatio lehetséges tehát: az egyik idő- és módbeliség nélküli megállapítás, a másik pedig egyszersmind magával hozza az idő, a mód, sőt esetleg az igei aspektus egyidejű kombinációját.

Önkéntelenül arra gondolhatnánk, hogy az idő- és térfogalom nélküli pusztá praedicatio a predikatív szintagma ősi formája. Mindenesetre így gondolkodik jóformán valamennyi teoretikus, aki csak nyilatkozott erről a kérdéstről. De vajon tényleg így is van-e?

Valóban így van, de csak akkor, ha feltesszük, hogy a gyermeknyelv kezdeti fázisában a nyelvek történeti fejlődését tükrözi. Egészen kis francia gyermekeknel — 18 hónapostól 2 évesig — sokszor hallottam ilyenféle egyszerű predikatív szintagmát: *papa bobo* (azaz: 'apám beteg, valami baja van, fáj valamije') és számos más effajta szerkezetet. De következik-e ebből, hogy az egyszerű, nominalis mondat segítségével történő praedicatio mindig valamely ősi állapot nyomát őrzi? Más szóval, mindazon nominalis mondatok, melyeket az igét a névszótól megkülönböztető nyelvekben találunk, valóban az élőbeszédben napjainkig megmaradt, kövületszerű szerkezetek-e? Erről a kérdéstről azért nehéz nyilatkozni, mert az efféle mondatok rendszerint a beszélt nyelv körébe vágnak, márpedig éppen ennek kifejezőképességéről az írásos emlékek nemigen tudósítanak. A francia nyelv esetében például, bár közvetlen megfigyelés útján a nominalis állítmányú szerkezetek meg lehetőségszerűsége állapíthatjuk meg, aligha tudnók egykönnyen megmondani, vajon régies nyomokkal vagy pedig többé-kevésbé újkeletű innovációkkal van-e dolgunk.¹ Persze egyes vonatkozásokban, például a sajtó nyelvvel kapcsolatban, a jelenség újszerűsége egészen nyilvánvaló: *L'instauration du visa, peu conforme à la politique de détente* (Figaro 1957. jan. 14. 4. lap); *La soeur du shah escroquée de 66 millions* (Aurore 1953. nov. 17. 1. lap 8. hasáb); stb. Ez a szerkezet az újságnyelvben annyira elterjedt, hogy gyakorlatilag jóformán minden címet ilyen séma szerint fogalmaznak. De ha a bizalmas családi nyelv efféle szerkezetekre gondolunk: *Lui, un idiot, elle, une folle*; vagy: *Sa pièce, un vrai four!* — joggal kérdezhetjük, vajon e kifejezési forma nem hosszú történelmi múltra tekint-e vissza, a következő nominalis szintagma-típusokkal együtt: *Insupportable, le bonhomme.* — *Pas drôle, son aventure.* — *Pas fou, le vieux.* — *Plutôt coriace, le patron.* — Stb. Mindeme szerkezetekben a nominalis állítmány elől van, s utána következik a deiktikus elemmel (névelővel vagy mutató névmással) bevezetett alany. Utóbbi példáink emlékeztetnek egyébként a *meleg a víz* típusú magyar megfelelőesekre is.

Mindenesetre figyelemre méltó az a tény, hogy egymás mellett, egy időben fordulnak elő egyszerű praedicatiójú szintagmák és komplex praedicatiójúak, vagyis olyanok, ahol a praedicatio már nem eredeti tisztaságában jelentkezik.

A predikatív szintagmák közt valószínűleg strukturális okokból keletkeztek bizonyos különbségek, mégpedig nyelvenként változó kritériumok alapján. A vietnamiban például élőlényt vagy tárgyat jelölő szó (tehát:

¹ Vö. azokkal a megjegyzésekkel, amelyeket PAIS DEZSŐ (Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez: MNy. XLVI, 206—7) tesz RIES „Was ist ein Satz?” című művének „Die Nominalsätze” címen közölt fejtegetéseihez. — A SZERK.

főnév) nem használatos állítmányként, milyenséget vagy állapotot jelentő szó (tehát: melléknév) azonban igen. Mondhatjuk tehát tiszta nominális mondattal: *No' dū' 'ő rossz'*; de csakis így mondhatjuk: *No' la ngu'o'i 'il est homme'*, vagyis 'ő ember'. (Vö. LÊ VAN LY, *Le parler vietnamien*. 1957. 165.)

A tahitiban viszont éppen a mi melléknéveinknek megfelelő szó nem lehet állítmány. Hogy e szerepet betölthesse, először jelzős szintagmába kell kerülnie, ahol a melléknév előtt levő szó dologra vagy élőlényre utal: *Mea puai to'u teina' 'az öcsém erős'* (szó szerint: 'chose forte — mon cadet'); *E taata puai to'u teina' 'az öcsém erős ember'* (szó szerint: 'un homme fort — mon cadet').

E kifejezésmódokat, így vagy úgy, bizonyára meg lehet okolni, s érdekes is lenne ezen a sok érdekes felfedezéssel kecsegtető területen további kutatásokat végezni. Annyi mindenesetre tény, hogy bizonyos jelentésbeli finomságok a predikatív szintagma megvalósulásaiban nagy változatosságot hoztak létre. Hogy ezek a fejlődési lehetőségek másodlagosak, azt — legalább is munkahipotézisként — nyugodtan feltehetjük. Bárhogy legyen is, a predikatív szintagma megvalósulásai sokfélék minden nyelvben, s azt tapasztaljuk, hogy egymástól igen eltérő típusok is élhetnek egymás mellett. A magyarban párhuzamosan használnak háromféle predikatív szintagmát, melyek közül az egyik nominális mondat, a másik verbalis, a harmadik pedig verbo-nominális. A francia nyelv hasonlóképpen jár el, s olyan nyelvek, mint a tahiti vagy a huailu más elveken alapuló szerkezetbeli változatosságot mutatnak egyszerűen azért, mert e nyelvek ige és névszó közt nem tesznek különbséget. A predikatív szintagma különböző típusai is nyelvenként más-más arányban használatosak. A nominális mondat például a magyarban és a franciában (különösen pedig az utóbbiban) aránylag csekély terhelésű: csakis 3. személyű alanyra vonatkozhat, másutt viszont, mint például az oroszban, kiterjed valamennyi személyre (vö. orosz *я здесь 'itt vagyok'*, szó szerint: 'én — itt'). A germán nyelvekben a nominális mondat köre rendkívül széleskörű, a verbo-nominális mondat viszont fontos szerephez jutott. A verbo-nominális mondat valóságos túlburjánzást, hipertrofiát mutat egyes afrikai nyelvekben (így a bambarában és a csoportjához tartozó nyelvekben). Végül a verbo-nominális mondat teljesen hiányozhat oly nyelvekből, ahol pedig — mint a malgache-ban és másutt — már az igeragozás csírái is jelentkeznek.

Ekkora változatosság láttán vakmerőség lenne máris felvázolni a praedicatio fejlődését a legősibb állapottól a mai nyelvekig. A praedicatio többféle nyelvi megvalósulásának együttes megléte számos nyelvben (kivéve a kisgyermek nyelvallapotát) arra a feltevésre készítet, hogy mindeme kifejezési módok, valamint más nyelvi eszközök is a gyermekkor első fázisai óta egymásra halmozódott sémák szerint alakultak, melyeken a felnőtt már csak itt-ott, egyes kivételes esetekben tud változtatni, akkor tudniillik, ha a nyelvszerkezet valamely elemének nem kielégítő működése folytán bizonyos zavarok lépnek fel. Ámde be kell ismernünk: a különböző nyelveknek nemcsak a múltjára, de még a jelenére vonatkozó kutatások sem elég fejlettek ahhoz, hogy mindeme jelenségeket nyomon követhessük. Nem tudjuk például eldönteni, vajon a finnben és a lappban a nominális mondat háttérbe szorulása germán hatással magyarázandó-e, vagy pedig belső fejlődéssel. Még a francia nyelvről sem lehet, amint fentebb már céloztunk rá,

teljes bizonyossággal megállapítani, vajon egyik vagy másik szerkezet a szóbeli hagyományban fennmaradt régiesség-e, avagy új jelenség. Az orosz nyelv és az óbolgár nyelven írt evangéliumi szövegek összehasonlítása arra a gondolatra vezethetne, hogy a nominalis mondat elterjedése az oroszban másodlagos jelenség; így vélekedett mesterem, PAUL BOYER is. Ámde a bibliafordításokat nem lehet élő nyelvi emlékeknek tekinteni, aminthogy a Halotti Beszéd és a Mária-siralom sem az akkori magyar beszélt nyelvet képviseli. A praedicatiót kifejező szerkezetek eredete tehát gyakorlatilag teljes egészében problematikus ma is, sőt azt mondhatjuk, hogy azok a tanulmányok, melyek e kérdés valamelyes tisztázását tűzték ki feladatul, inkább a szóban forgó problémakör elhomályosításához, mintsem megvilágításához vezettek.

Történeti kutatásra e vonatkozásban csak akkor gondolhatunk, amikor majd a leíró vizsgálatok a predikatív viszony kifejezésére szolgáló nyelvi eljárásokat már sokkal jobban felderítették. Ez pedig a lehető legtöbb nyelvre kiterjedő, igen alapos feltárást tesz szükségessé.

AURÉLIEN SAUVAGEOT¹

Úgy tűnik

I.

1. A *tűnik* régen mást jelentett, mint amire ma használják; eredeti jelentését eltorzítva kiszorították vele a régi *úgy tetszik*, *rémlik*, *látszik*, *tűnik fel* szavakat: egy elkorcsosítottal több rendbeli épet, úgyhogy ezeket ma már alig használja valaki.

E száműzöttek között ma már, ha még elő-előveszik, nem igen tesznek különbséget, de eredetileg s a maguk korában más-más jelentés-árnyalatot képviseltek azok. Az még ma is leginkább a *rémlik* szón érezhető; ez ugyanis mintegy csak képzelgős látást, káprázatot jelent. Valóságos, szemmel való, akart látás, nézés érzékletét rögzíti az *úgy látszik*; míg ellenben az *úgy tetszik* valaminek maga erejéből, akaratunktól függetlenül történő megmutatkozását érteti, a benyomást, amit reánk gyakorol. Közel áll ehhez a *tűnik fel* értelme, csak talán mozzanatosabb árnyalattal, kezdetibb érvénnyel. Az *úgy látszik* a tárgyával szemben aktív, az *úgy tetszik* meg a *tűnik fel* a tárgyával szemben passzív beszélőnek a megnyilatkozása. A *rémlik* jelentésében viszont mind a tárgyi megmutatkozás, mind a látás-nézés határozatlan jellegű.

2. Mit jelentett, míg igaz mivoltában élt, a mindezeket ma már meghamisított jelentéssel kiszorító *tűnik*? Azt, hogy 'enyészik, tűnedezik, eltűnőben, távolodóban van, hovatovább vagy egyszerre elvész szem elől'. Hadd idézzek neki s egy-két belőle képzett szónak helyes használatára egy sereg régi s néhány újabb példát. (Általában hosszú *ű*-vel, csak ahol a versbeli metrum vagy az idézett szöveg következetes helyesírása kívánja, röviddel):

¹ Melegen üdvözljük újra munkatársaink sorában a jeles szerzőt, a magyar nyelvtudomány eredményeinek tárgyilagos értékelőjét és hatásos méltatóját. — A SZERK.

De te repülsz? — mind *tűnnek*-mennek (Csokonai: Tüdőgyulladásomról); Álmaim *tűnnek*, leesik szememről a csalárd fátyol (Bersenyi: Barátimhoz); Megszeged röptét az örök *tűnésnek* (Ua.: A Múzsához); S lelkét *tűnni* érezi (Kisfaludy S.: Gyula szerelme IV, 15); A nap *tűnik*, meg' visszatér (uo. VII, 18); S utánnok sokrétű gyűrű Támad s *tűnik* a vízben (uo. X, 67); Bátran törjön elő s *tűnnek* az éji ködök (Kisfaludy K.: Epigr. I.); Homályba *tűn* a messzeség (Kölcsey: Vándor); Vagy mely *tűnő* fény leng szemem elé (Vörösmarty: Szigetvár); Mint rohanó villám, égete, rombola, *tűnt* (Ua.: Etele); A tenger azon túl *tűnik* semmiségbe (János vitéz XXIV, 3); S *tűnt* az egész kis had magavert fellegbe (Toldi Szer. III, 6); Hallgatván madárra, nézvéen *tűnő* habra (uo. I, 37); A perccel *tűnt* a semmiségbe A sok, sok érzés, gondolat (Vargha Gyula: Tavasz fagyok földje); Nem baj, hisz *tűnő* árny csupán (Ua.: Porban az Úr előtt); Repülve, szállva, *tűnve* délnek (Ua.: A költöző fecskékhez); Szeretem a *tűnő* szerelmet (Ady: A halál rokona); S *tűnnek* előlem vágytalanul (Ua.: Tűnnek a lányok); Illanó illat, *Tűnő* tünemény (Reményik Sándor: A megfoghatatlan szól a poétához); előttem jönnek-*tűnnek* vonatok (Juhász Gyula: Egy ing a szárítón); Azok *tűnt* tájak, fájó töredékek (Ua.: Szent gyermekség); És súgják: *tűnő* minden cifra pompa (Ua.: Halottaim); Könnyű emlékek hova tűntetek? (József Attila: Könnyű emlékek); Szállt a daru. *Tűntén* révedtél mereven (Ua.: Kispolgár); Fölvillanva s *tűnve*, hullva, — Mintha nem is lettek volna (Babits: Vasárnapi impressziók); Én sem tudom, hogy hova, merre *tűntél* (Kosztolányi: Rózsa); És általérzi *tűnő* életét (Ua.: A szegény kisgyermek panaszai; első sora); Tűnődöm *tűnt* szobákon, szavakon, szíveken (Tóth Árpád: Duruzsoló tűznél); A *tűnő* ifjúságot mért szeressem (Ua.: Gyorsírásos verstöredékek); Mintha *tűnt* korok titkai Kelték volna újra benned (Szabó Lőrinc: Titkok); Halott erdők mélyébe *tűnt* Az eddig oly vidám visszhang (Ua.: Elmentél s megnémult a táj); A *tűnt* betyárvilág magamagától megélemedett a *tűnő* pásztorkultúra formái, mesterfogásai és eszközei láttán (Élet és Tud. 1958. május 11., Toma Ádám cikkében. A két szó ott is aláhúzva!).

A *tűnik* ige különben igekötő nélkül régen is aránylag ritkán volt alkalmazható; leginkább csak ha folyamatos távolodás, enyészés kifejezése végett volt rá szükség. Az elenyészés lassúságát, szaggatottságát, apródként valóulását a *tűnedezik*, a távolodás növekvő mértékét a *tovatűnik*, teljes vagy hirtelen megtörténtét az *eltűnik*, esetleg a *letűnik* fejezte ki akkor is, mint ma. Így találjuk e szavakat a következő néhány példában:

Eltűntél, elhangzottál (Vörösmarty: Hubenayné); Hol van a gazdag erő, hol az élet hajnala? *Eltűnt* (Ua.: Sirvers); Fényes árnyak *tűnedeznek* (Tompai: Két szomszédvár); a jég elalél, *tovatűnik* (József Attila: Hexaméterek); A kép *tova tűn*. . . Hadd *tűnök el* én is, hónom alá csapva kopott hegedűm (Vargha Gyula: Régi szüretetek); *Eltűnt* előlem minden (Kármán: Fanni hagy.); Mint gyorsan kiröppent fohász, *eltűnt* végre (János vitéz XXIII, 2); Híre, hamva *eltűnt*, elveszett az útja (Toldi VIII, 9); S ki tudja, merre *tűnt el* a sirály (Reményik Sándor: Mögötte); Szívünkben tovaeng minden, mi *eltűnt* (Juhász

Gyula: Örök visszhangjaink); Ha *eltűnik* a szerelem (József Attila: A szív s a szem); Az életem *eltűnő* dallama (Kosztolányi: Koporsó és bölcső közt); Fél-életem *letűnt* már (Tóth Árpád: A rubinszárnyú cherub). — Jól érzékelteti, egymáshoz viszonyítva, az igekötőtlen és az igekötős alak közötti különbséget Vargha Gyulának „A ködlő távol” című verse, mely szerint robogó vonatról nézi a tájat; a láthatár már hovatovább ködbevész („tűnik”), de egy bizonyos fát még folyvást látni: „De most se *tűnt el* még a fa a *tűnő* láthatáron”. Hasonlóképp jól érezni a szó két másik változatának ellentétét Turóczy-Trostler Józsefnek ebben a mondatában: „A roham legközvetlenebb következményei már *tűnedeznek*, s kétségtelen, hogy teljesen *el fognak tűnni*” (Lenau 228).

Volt a *tűnik* igének egy másik igekötős változata: a *feltűnik*. Ez csak ’felbukkan, előtűnik, szembetűnik’ jelentéssel volt használatos. (Mint Tompa „Beregszász” című versében: „A távolabb Beregszász *feltűnt* az éjen át”.) De igekötője hátravetésével, *úgy tűnik fel* alakban, már a *tűnik* által kiszorított igék — *rémlik, tetszik, látszik* — balsorsának vált részesévé ő is. Pedig régen elég gyakori volt:

vigasztaló mozzanatnak *tűnik fel* (Kossuth: M. Remekírók 20. sz. 220); *úgy tűnik fel* nekem az almanach-szerkesztés, mintha öreg herold volnék (Mikszáth 35. k. 102); *úgy tűnt föl* neki (Babits: Timár Virgil fia. II, 16, 22, 43); *úgy tűnt föl* ő előtte (uo. 51, 60); Egy nádkúp, egy kút *tűnik föl* csak olykor (Kosztolányi: Alföld). — Csekély kivétellel ma ezt mind *fel (föl)* nélkül mondanák!

3. De lássuk a többi kiszorítottat is, legelőbb a *tetszik-et, úgy tetszik-et*.¹

Tetszik, hogy homlokodhoz ütötték az írótaáblát (Heltai G. Esopusi meséi: RMK. 4. sz. 37; a róka mondja a farkasnak, mikor azt az öszvér homlokon rúgta patájával, melyről nevét akarta volna kibetűzni a farkas); Az szép fülemile, sírással, *úgy tetszik*, Régi bánatjáért hogy panaszolkodik (Zrínyi: Elégia); látatlanul lebegni *tetszett* (Kármán: Fanni hagy. 158); *úgy tetszett*, mintha minden sugára a vígságnak [az ő képére telepedett volna] (uo. 178); van, *úgy tetszik*, az urnak Rózsás-kerte (uo. 230); Mindenfelé dob s tárogató riad. *Úgy tetszik*, elhunyt párducus őseink Támadtanak fel hamvaikból (Berzsenyi: A felkölt nemességhez. 1805.); *Úgy tetszik*, hogy jó helyen járunk itt, *Úgy tetszik*, hogy máskor is voltunk itt (Vitkovics); a Mátra *úgy tetszik* ott állani, mintha a természet építette volna bástyául a nyílt alföldnek (Gaal József Összes Műv. II, 15); *Úgy tetszett* nekem, mintha (Kossuth

¹ Idézeteimben a következő rövidítésekkel élek: IT. (= Irodalomtörténet), ITK. (= Irodalomtörténeti Közlemények), k. (= kötet), m. (= magyar), MN. (= Magyar Nemzet), MNy. (= Magyar Nyelv), Népak. (= Népakarat), Nszab. (= Népszabadság), Nyr. (= Nyelvőr), RMK. (= Régi Magyar Könyvtár), SzN. (= Szabad Nép). Egy-egy idézetet teljes értelművé kiegészítő saját hozzáadásomat szögletes zárójelbe [] teszem. Amely cikkek szerzőjét nem nevezem meg, az névtelenül jelent meg a jelzett helyen. Idézeteimben a vesszor eljét nagy kezdőbetűvel jelzem; egyes szavaik kiemelése mindig tőlem származik.

i. m. 190); mik, *úgy tetszett*, mintha még szenderegének (János vitéz XXIII, 3); *Úgy tetszik*, szű öröl (Arany: Álom-való); Mély homályban, éjfél tájban Kis fény is ha nagynak *tetszik* (Ua.: Honnan és hová?); Talán gáncsoskodásnak *tetszik*, de (Gyulai: Emlékbeszédék 1914. I, 248); nekem *úgy tetszik*, mintha (uo. II, 297). Ugyanez az ige igekötőkkel is, rokon jelentésben, járatos: *megettetszik*, *áttetszik*; ma már ritkábban, régen inkább, *ki* igekötővel: minden mozdulatából *kítetszék*, hogy annyira kész az uralkodásra, mint a szolgálatra (Gaal József i. m. II, 31); *Kítetszik* belőle, hogy nemes a vére (ti. a lónak; Toldi Est. III, 20).

4. A *tetszik* ige családját újabban igekötővel vagy anélkül a *látszik*-é váltotta fel: *úgy látszik*, *meglátszik*, *átlátszik*, *kilátszik*. Olykor még érezni rajta, hogy a *tetszik* szerepét vette át. Így Kosztolányinak e versrészletében: „Hát légy üres te s könnyű, Könnyű, örökre-játszó, *Látó, de messze-látszó*, Tarkán lobogva száz szó Selymével, mint a zászló” (Esti Kornél éneke). Az aláhúzott sor igazi értelme ez: „Légy éles szemű, egyszersmind tudj saját erődből-érdemedből más szemek számára feltűnni, föltetszővé magasodni.” A szóval, rimmel való játék ezúttal is, mint Kosztolányinál gyakran, komoly gondolatot sarjaszt és szuggerál.

A *látszik* nem nagyon régen vált divatossá a *tetszik* helyett, de eredetileg jobbára a valóságos látás, nézés: *úgy látom*, *úgy nézem* képzeteihez kötötte, mint például még Kármán szóhasználatában: csúfolódó volt, vagy annak *látszott* (Fanni hagy. 62); örömet *látszott* velem lenni (uo. 53); *látszott* magának szemrehányásokat csinálni (uo. 45); Győzz meg, hogy a mi *látszik*, az való (Arany: Vojtina Ars poétikája). — Kérdés azonban, hogy a következők szóhasználatában eleven-e még a vizuális alap tudata: nekem most a meghiúsult remények sivatagában is *úgy látszik*, hogy [1848—49 után]... hazafiúi kötelességem volt [az európai viszonyokat]... szemmel tartani (Kossuth i. m. 199; — ezt 1879-ben írja); *Úgy látszik*, önmagát tagadja meg, ha igen magasra akar emelkedni (Salamon Ferenc: Irod. Tan. I, 214; — 1858-ban írja). Illei János 1784-ben mégis mintha különbséget érezne a két rokon jelentésű szó közt. Farsangi Játékában ezt mondhatja Tornyos Péterrel annak egy szolgájáról: „Tsak *ki-tetszik* a szeg a zsákból, és *meg-látszik* hogy nem járt iskolába” (Tornyos Péter: RMK. 33. sz. 52). S valószínű, hogy a két ige a maga árnyalati külön-jelentését önti egybe a *tessék-lássék* szólásban. Arany János világosan megkülönböztette a kettőt; Madách ugyanis „Az ember tragédiája” második színében eredetileg ezt mondatta Ádámmal Évának, aki megrémült azon, hogy „az égi zengzet is elhallgatott”: „Itt kebleden, *úgy látszik*, hallom azt még” (179. sor); Arany ehhez megjegyezte: „a *látszik* helyett jobb *tetszik*, mert nem *látható*-ról beszél Ádám”; s a végleges szövegben Ádám már csakugyan ezt mondja: „Itt kebleden, *úgy tetszik*, hallom azt még” (első krit. szövegkiadás, sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos: Napkelet Könyvtár. 1924. 12). — Ma már azonban nem *látható*-ról szólva is bátran használjuk az *úgy látszik*-ot.

5. A kiszorítottak (száműzöttek) közül még csak a *rémlik*-re néhány hajdani példa: *Rémlik* mintha látnám termetes növést (Toldi Előhangja); *úgy rémlik* (Mikszáth VIII, 102); *Rémlik* a lomb közt alkonyi felhő (Kozma Andor: A magyarok symphoniája); Boldogtalan fantáziámnak *Úgy rémlik* (Tóth Árpád: Tetemrehívás); Ott lágynak és szelídnek *rémlett* (Ua.: Sójaj); Már *úgy rémlik*: igen, valaha, rég, Akartam szólni (Ua.: Esti vizió); S *rémlik*

a körüti lombban Fönn az ég (Kosztolányi: Hideg); Az élet fényben úszó árnai *Átrémenél*, mint feddő durva szín (Vörösmarty: A nefelejtshöz).

II.

I. Ha ezek után valaki a *tetszik, látszik, rémlik, tűnik fel* helyébe minden eddigi idézetünkben *tűnik*-et próbál betenni, fogalmat nyerhet arról a pusztításról, amit ez álrühába bújtatott tolakodó véghezvitt. Aki azonban közvetlenül akarja megtapasztalni e nyelvi ragály elterjedettségét, az szánja rá magát itt következő példatáram elolvasására, melyet a *tűnik* mondatbeli kapcsolatai szerint csoportosítva rendeztem el.

1. A hír *híhetőnek tűnt* (Nszab. 56. dec. 18. Rózsa János); Ma sok minden igaznak tűnik, ami akkor hazugság volt... De más az, hogy valami minek tűnik és más az, hogy valami micsoda (Béke és Szab. 56. okt. 17. Nemes György); Majakovszky bizonyos költeményei már érhetőnek tűnnek (Irod. Újs. 56. ápr. 7., Ilja Ehrenburg szövegéből fordítva); A Nyugat jobban elmaradt, mint az elképzeltetőknek tűnt (Nszab. 57. okt. 22. Fonó György); Villany világítás mellett az arc sápadtabbnak tűnik (uo. febr. 1.); A Pest megyei képviselők tanácskozása szinte kis előparlament-nek tűnt (Népak. 57. jan. 17.); A dátumok véletlen összeesésének tűnik (Irod. Újs. 54. júl. 31. Boldizsár Iván); S ha ez az átkozódás túlságosnak tűnnék (MN. 56. júl. 19. Devecseri Gábor); De az egészséges az lesz, ha már nem tűnik öröme az ilyesmi (Irod. Újs. 56. aug. 18. Máriássy Judit); A Mars szabad szemmel is szinte az égbolt királyának tűnik (Élet és Tud. 56. szept. 5. Herczeg Tibor); a mesterséges hold a teljesen sötét égi háttéren is csak a láthatóság határán levő objektumnak tűnt (Nszab. 57. okt. 26.).

2. A város kívülről nézve *olyannak tűnik, mint* egy meséskönyv szép illusztrációja (Béke és Szab. 56. aug. 1. Dénes M. Miklós — Pintér Lajos); Olyan öregnek tűnik most, mint kedves mesealakja (MN. 56. szept. 19. Szigethy Magda); a műhold 300 km távolságból olyan nagy-nak tűnik, mint egy gyufafej 3 és $\frac{1}{2}$ km-ről (Nszab. 57. okt. 22. Római rádió adásából fordítva).

3. *Kusznak tűnő* táncokat (SzN. 56. okt. 10. Barát Endre); a repülő gépről fentről aprónak tűnő tehének, birkák (MN. 56. okt. 18. Jobbágy Károly); talán kopottnak tűnő szavakat (Irod. Újs. 55. aug. 20. Kuczka Péter); Minderről pontosnak tűnő felvilágosítással szolgál (Irod. Újs. 56. febr. 11. Ilári László); megfoghatatlannak tűnő vágyakat (IT. 56. 353. Orosz László).

4. *Úgy tűnik, hogy* (Nszab. 56. dec. 7.); Úgy tűnik, hogy szállító szerveink nem tettek meg mindent (MN. 56. szept. 25. Lukács Tibor); Ha magyarázatot akarunk keresni a rengésekre, úgy tűnik, hogy az 1911-ben Kecskeméten lezajlott földrengést kell tanulmányozni (MN. 56. jan. 4.); indokolásából úgy tűnt, hogy a pártbizottság tájékozódott a helyszínen (SzN. 56. szept. 6. Remete Ibolya); Úgy tűnik, Bethlen Miklós önéletírásában is fölfigyeltem rá (Nyr. 56. 198. Urbán Ernő).

5. [Egy bizonyos tánc] *úgy tűnik, mint* valami üdítő tengerparti torna (MN. 56. máj. 23. Csobádi Péter); más újságíróknak is úgy tűnt az itteni politikai légkör, mint az némely közép-amerikai köztársaság-

ban gyakori (Nszab. 57. máj. 29. Szenes Imre); Mint három kis légy egy óriási pók hálójában, úgy tűnek a hatalmas víztorony acélváz szerkezetében dolgozó munkások (Népak. 57. szept. 6., képmagyarázó szöveg).

6. A megfigyelőknek *úgy tűnt, mintha* a gépen robbanás történt volna (Élet és Tud. 56. aug. 22. K. A.); Látszatra úgy tűnik, mintha most nagyobb lenne az autóforgalom (EstiHirl. 57. jan. 16. Tusi András); [némely nézetek] úgy tűntek, mintha a pártvezetés gyakorlatának tényleges hibái ellen irányultak volna (Nszab. 57. ápr. 19. Pécsi Ferenc).

7. *Nekem úgy tűnik, hogy* (Irod. Újs. 56. jún. 30. Nemes György); bizonyos kapcsolatok ahogy nekünk tűnik, mindkét félnek előnyösek (MN. 56. jan. 17.; fordítás oroszról); S neked még mindig úgy tűnik, Mintha hallanád, látnád (Jankovich Ferenc Lenau-fordításából. T. Trostler: Lenau 72); Mint nemes-állat hajszja után, amikor pihen, úgy tűnt nekem a mozdony (Irod. Újs. 56. júl. 7. Földeák János versében).

8. *Számomra úgy tűnik* (MN. 54. jan. 29.); számomra úgy tűnik, mint az Ön kormányának szándéka (MN. 56. febr. 4. oroszról ford.); Úgy tűnik számomra, hogy eltérés történik attól az állásponttól (MN. 55. szept. 13. németből ford.).

9. *Úgy tűnt előttük*, hogy csak ott van lehetőség (MN. 56. febr. 3. oroszról ford.); ez a javaslat, amely előttem nagy jelentőségűnek tűnt (MN. 56. szept. 15.; angolból ford.); Catroux tábornok mindenki előtt úgy tűnik majd, mint engedmény a tárgyalások ellenzői számára (MN. 56. febr. 7.).

10. Az amerikaiak *szemében úgy tűnik, hogy* (MN. 56. aug. 8. oroszról ford.); Ez sokak szemében szinte lehetetlennek tűnik (Élet és Tud. 56. aug. 1. Tarján Rezső); egyes válaszok néhányak szemében meghajlásnak tűnnek a közvélemény nyomása előtt (Nszab. 56. dec. 18.).

11. *Olybá tűnik, hogy* javult a beteg állapota (Élet és Tud. 57. nov. 17. Dr. Rodé István); a dolgozó szobában olybá tűnik, mintha mindkettőnk kezében ilyen ásó volna (Béke és Szab. 56. máj. 3. Ruffy Péter); néhol olybá tűnnek ezek a szabadverses kísérletek, mintha valaki prózára oldott volna fel egy kötött... verset (Kardos László: Tóth Árpád 295).

Lehet, hogy volna még több változat is, de nem kutattam, csak felgyűlt anyagom egy részét osztottam szét a fenti csoportokba.

Van, aki változtatva használja e bemutatott helytelen kifejezéseket, van, aki a régi helyesekkel kevergeti. A Nemo Kapitány (Ifjúsági Könyvkiadó, 1955.) fordításában pl. sorra előkerülnek a következők: „ragyogóbbnak tűnt a víz” | „egy végtelennek tűnt éjszakán” — „hihetetlennek tűnt, hogy” | „úgy tűnt, mintha” | „mindenfelől víz fogott körül s valóban olybá tűnt, mint a levegő” (Kilényi Mária fordítása). — Másfelől az Irod. Újs. 55. aug. 27-i számában, egy László Ilona által németből fordított cikkben ezeket olvashatjuk egymás után: „nem tűnt fel rajta semmi” | „egészen furcsának tűnt” | „úgy tűnt fel, mintha” | „a beszéd nekem akaratlanul is feleslegesnek tűnik” | „pedig csak megjátszottnak és udvariasságnak tetszik”.

De még egy-egy írónak a nyelvét méltató cikkekben is minden hibáztatás nélkül idézgetnek kifogásolható *úgy tűnik*-eket, sőt maga a cikk írója

is elejt vagy egyet a maga nevében. I. SOLTÉSZ KATALIN az 1956-i Nyelvőrben (69) Soós Magda regényének a nyelvről írva idézi a regény néhány „szép, friss” hasonlatát; azok egyikében pedig ez is olvasható: „inkább szürkének tűnik”, de nem hibáztatja. — Ugyancsak a Nyelvőr említett évfolyamában (77) idézi Fekete Gyula nyelvről szóló cikkében FARKAS VILMOS ezt: „jelentéktelennek tűnő részletproblémákat”, de neki sincs szava hozzá, sőt ugyane cikkében egy lappal odébb ő maga ír ilyet: „a megszokottól kissé eltérő képzésű... szavaknak tűnnek”.

2. Efféle apróságok is megerősíthetik olvasóimnak azt a példatáram alapján bizonyára megérlelődött ítéletét, hogy akik a régi jó szavakat elejtették, nincsenek is tudatában annak, sőt azt sem sejtik, mikor mely régi helyett használják a *tűnik*-félüket, s hogy ezek egyik-másik változatát csak vaktában veszik tolluk hegyére, mert sem ezek közt, sem ezek s a mellőzött régiek közt nem tesznek, nem éreznek különbséget. Nyelvi ragály jelensége ez, s jónévű író is, ha már „híre nélkül” tollára lopódzott a tolakodó új, nem sokat törődik vele, jól tudván, hogy azt már mindenki „úgy mondja”. Lehet ugyan, hogy fel se tűnik neki, annyira megszokta; lehet, hogy valami eredeti új szint, tetszetős árnyalatot, eleganciát tud beleképezni.

Az Akadémia kiadásában mostanában megjelent kisebb-nagyobb magyar—német, magyar—francia, magyar—angol, magyar—olasz szótárak a *tűnik* címszó alatt sorra fel is veszik már a *nekem* (vagy *neki*) *úgy tűnik*, meg *úgy tűnik az embernek* szólásokat, mint az élő magyar nyelvnek már közkeletű, tehát kötelességszerűen szótározandó elemeit. — CZUCZOR—FOGARASI, a Nyelvtörténeti meg a Magyar Tájszótár még nem tudnak róluk. CSÚRY BÁLINT Szamosháti (1935—1926.), KISS GÉZA—KERESZTES KÁLMÁN Ormánysági (1952.), BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótára (1957.) szintén nem. Viszont mind a Magyar Tájszótár, mind a Szamosháti példákkal igazolják a *tűnik* eredeti értelmének életbenlétét a bújódsi gyermekjátékban, melyet a Szamosháti szerint *tűnőcské*-nek neveznek, s melyben a *tűnik* szónak *húnyik*, *elbúvik* jelentése van, s a felhők mögé el-elbúvó meg fel-felbukkanó napról is mondják, hogy *tűnőcskét játszik*.

3. Nem nehéz kitalálni, mi okok indíthatták meg a szókinsnek bemutatott felkavarodását. Feltehető, hogy a régi szavak eredeti jelentése már megkopott s összeesett más szavakéval; lehet, hogy valami, a beszélők számára fölösleges új mozzanat rakódott rá régi jelentésükre, vagy esetleg kimondásra tetszett kényelmesebbnek az új. Talán a német *scheinen* példája is belejátszott, mert azzal minden kiszorított változat fordítható volt, legyen hát egyetlen ily szava a magyarnak is! Hogy sorra vegyük az elejtett régieket: a *rémlík*-be valami titokzatos, rémes mellékízt érezhettek már bele; a *tetszik*-et „esztétikai tetszés” értelemre is lefoglaltak tudták; a *tűnt fel*-ben a *fel-tűnik*, *felbukkan* beleérthetését találhatták zavarónak, magát a *fel* igekötőt pedig akadémikus lábatlankodónak a beszédben: eltették hát láb alól, s a kényelmesen ide-odarakható *tűnik* mellett állapodtak meg, nem sokat törődve azzal, vagy már nem is tudva, hogy ez a szó addig mit jelentett. A régiek közül ekkor már jóformán csak az *úgy látszik* élt, s bár világosan érthető volt, a felkapott *tűnik* miatt hovatovább nélkülözhetővé vált maga is, legfeljebb a szemmel való látásra visszaautaló eredeti jelentése fakult el apránként, s használhatóvá vált a pusztán gondolatbeli „úgy látás” (ítélés) értelmében is.

Ragály: ragály. De nem kell, hogy akárki megkapja. Aki gondolkozva beszél és ír, aki a magyar szókinés csorbulását s azzal együtt a gondolkodás árnyaló lehetőségeinek elejtését fájlalja, az, ha maga marad is, csak használja bátran a semmivel sem helyettesíthető hagyományos, ép magyar szavakat! Akad talán egy-egy olvasója, akit a még sohasem látott, vagy elfelejtett régi szó gondolkodóba ejt, s aki gondolkodó embert, nyelvi örökségünk becsülőjét ismerve fel az íróban, megérti őt s követi példáját.

4. Vajon hol és mikor kezdődhetett el ez a nyelvhelyességi, sőt stilisztikai quiproquo? Nem jártam utána, arra azonban emlékszem, hogy már 1911-ben, a Magyar Nyelvben (VII, 71) szóvá tettem, és Szomory Dezső eredetiségének tüntettem fel a *tünt* igealaknak fel nélkül való használatát, ezt a mondatot idézve tőle: „előttünk az ital merőben légiesnek tünt”. — Karinthy Frigyes is, úgy látszik, sokallta Szomory *tünik*-jeit; az „Így írtok ti” karikatúrái egyikében (Modern Könyvtár 108—112. sz. 72—4) ugyanis „A rossz vonaglás” címen figurázva ki stílusát, ilyeneket mondhat vele: „O, a nap, zsirosan és inkább lihegve valamely szőke kancellárnak tünt” — „a békéltető aggnó... szörnyű kerubnak tünt” — „E percben gyötrődő, sebes virágnak tünhettem” — „Valamely ó-kaldei műnek tünt e jelenés” — „Ám a nap... távozó infánsnőnek tünt.”

Említett cikkemben (71) Szomory Dezsővel együtt Hatvany Lajost említettem, mint aki már Gyulai Pál ajkára mer adni ilyen mondatot: „Olyan az ő eposza [a Vörösmartyé], mint az amerikai nagy fa, mely *úgy tűnik*, tele van gyönyörű virággal”; s azt állítja, hogy ez a hasonlat „benne van szóról-szóra” Gyulai Vörösmarty-életrajzában (Gyulai Pál estéje: Nyugat Könyvtár 9. sz. 13). Rögtön megjegyeztem, hogy nem úgy, hanem így van benne „szóról szóra”: „oly benyomást tesz reánk, mint az őserdőben az óriás folyondárokkal elborított fa, melyet kiszáraszt a gazdag teher s mégis dús lombokat hajtani, virágozni *látszik*.” Itt érjük tetten, szemmel láthatólag, mint szorítja ki helyéből a régi jót a helytelen új, mert aki látatlanban így idéz, annak beszédében a „váltás” már végbement. Amint hogy Hatvany idézett könyvében később is (60) felbukkan egy *igaztalannak tünhetett*. Gyulaival mondatja ezt is: *Fáyjal* (*Fáy-val* helyett, uo. 20) meg *leközöltem* (*közzétettem* helyett, uo. 21). — Vörösmartyt (29—30) így idézteti Gyulaival: „Hol van, a ki *koszorús* ajakát hadi dalra *emelvén*”, e helyett: „Ilo!l vagy on a ki *merész* ajakát hadi dalnak *eresztvén*”; Gyulai e sort az *a ki* pattantva (*akki*) ejtésére hozta fel példának, amint hogy Vörösmarty igazi szövegének versmértéke azt úgy is kívánja; a hibás idézetben viszont hiába ejtjük úgy, az elrontott szöveg attól semmi hexameteri látszatot nem nyer. Itt tehát már maga a metrum-zavar meg ráadásul a képtelen *koszorús ajak* figyelmeztethette volna botlására Hatvanyt. Gyulai könyv nélkül tudta Zalán Futása első sorait, s *úgy* azt a sort nem idézte volna; vagy ha mégis igen, akkor meg kellett volna jegyezni, hogy „sajnos, így mondta”; ehhez azonban tudni kellett volna, hogyan mondta hát maga Vörösmarty. S ha Hatvany megnézi az idézettet közvetlenül megelőző másfél sorát Zalán Futásának, észrevette volna, hogy hangzati hasonlóság révén abból ügyeltett bele valamit az ő Gyulainak tulajdonított hamis szövegébe. Az a másfél sor így hangzik: „Rajtad sűrű fellegek, és a Bús feledékenység koszorútlan alakja lebegnek”. Nos, nyilván a „koszorútlan alakja” lappangó hangzati reminiscenciája változtatta át *koszorús ajaká*-vá a *merész ajaká*-t Hatvany homályos emlékezetében.

Látni ezekből, hogy hibákat és holmi nyelvi ragályokat a jónak hűtlen idézésével is terjeszthetni. Mily megbízhatatlanul idéz Hatvany, mikor éppen erősen fogadkozik, hogy „kétszer is” megnézte az idézendő szót, I. PAIS DEZSŐ, Így ír Hatvany: MNY. LII (1955.), 266.

HORVÁTH JÁNOS

Palota

I.

A palota mint közszó

I. Adatok: NySz.; OklSz.; SchlSzej.; CAL.; MURM.; GyöngyTör.; SZIKSZF. 1590.; MA.³ *aula* al. és m.—l.; PP. *aula* al. és m.—l.; MÁRT. 1800., 1807., 1811., 1816.; KRESZN.; Tzs. 1838.; CzF.; BALL., TeljSz.; KELTHLEN.; stb. — Ragozva: *palotát*, *-ban* stb. Első magyar adat helynévben a XIII. század első feléből (l. ott), első köznévbén a XIV—XV. század határáról BesztSzej.: „palatium: *palatha*” olv. *palata*. Első hazai latin adatom 1055-ből: „Signum Zache comitis *palatii*” (ERDÉLYI L., A tihanyi apátság kritikus oklevelei 31); következő XII. század Anon. 46.: „omnia *palacia* regalia... in *palatio* attile” (Anon. hasonmás és JUHÁSZ L. kiadása); más hazai latin adatokat l. MLSz. — Alakváltozatok: *palata* l. fentebb és 1494: *Frispalatha* (OklSz.); a helynevek közt is | *polata*: „a *polatobol*: de *palatio*” BécsiK. 66 Eszter VIII. 15., talán csak az eredeti kézirat íráshibája *polatabol* h. | *polota*: *polotaban*, *polotanac* BécsiK. 48, 54, 57, 59, 68 Eszter I. 9., II. 21., III. 2., IV. 6., 11., V. 1., VI. 10., IX. 4.: „in *palatio*, in primo *palatii* limine, in foribus *palatii*, ante ostium *palatii*, in consistorio *palatii*, *palatii*” | *palotta*: KORABINSKY, Versuch 92, 97.: „Sarai—*Palotta*, *Palotta* fő tiszte bassája. Serai—*palotta*” és a *Palota* helynevek közt is | *paluta*: 1331: „Palatium suum olim *Zenie palutaya* vocatum” (OklSz.).

Jelentése: 1. 'palatium, Palast'; a) 'domus regia, grosses fürstliches Wohngebäude, die Burg, királyi, hercegi, főúri nagyszabású épület'; b) 'das Schloss, Herrenschaß, kastély, várkastély'; c) 'aedificium publicum, öffentliches Gebäude prunkhafter Ausführung, Regierungsgebäude, bármely nagy szabású épület, amely valamilyen közcélt szolgál' (vö. igazságügyi-, pénzügyi-, vám-palota, M. Tud. Akad. stb.); — 2. 'conclave amplius, majus in palatio, oecus, der Saal, terem a palotában': a) 'oecus patentior, amplius, fogadóterem' MÁRT.—HECK. *salon* al., BALL., TeljSz., CzF.; b) 'das Appartement für Gäste genannt „palota”, a pannonthalmi főapátsági monostor „palotá”-nak nevezett vendégfogadó terme'; c) 'refectorium, der Speisesaal in Klöstern' MURM. 1675. (vö. alább *ebédlő-palota*); d) 'conclave majus saltationibus factum, der Tanzsaal' MÁRT. 1807., 1811., 1816. (vö. alább *táncoló-palota*); e) 'porticus, ein bedeckter Gang, tornác' SZIKSZF. 1590.; f) 'atrium, der Vorsaal, előterem a nagy palotákban' BrassSz. (vö. alább *előpalota*).

Összetételek: + *ebédlő-palota*: NySz.; PP. *triclinium* al.; MÁRT. 1807. I, 281, II, 240; MÁRT. 1811. 119, 747. Alakváltozat: *ebédlőpalota* MA.³ *triclinium* al. és m.—l.; PP. m.—l. Az előtag: *ebédlő* 'wo man speist' (vö. *ebédlőház*: *ebéd* címszóban EtSz.). Jelentése: 'das Tafelzimmer, der Speisesaal im Palaste (esetleg más főúri, úri nagy épületben)'. — + *elő-palota*: MÁRT. 1818.: „atrium:

pitvar, előszoba, ein Vorhaus, Vorzimmer 2) előszála, *elő-palota*, a' nagy palotákban; der Vorsaal". Első adat a XV. század első feléből: BécsiK. 54 Eszter II. 21.: „duo eunuchi regis, qui ianitores erant et in primo palatii limine praesidebant: kiralnac két meddoy kie aitoc tartoc valanac es ez *élő palotanac* közöbèn ièléskednec vala". — Az előtag: *elő*, l. *el*- EtSz. Jelentése: 'atrium, der Vorsaal in einem Palaste'. — + *frispalota*: Joh. de Thwroc: Chronica Hungarorum Augsburg, 1488. 148 (= II. pars LX. c.): „ante castrum budense in oppositum atrij *fris palotha* denominati deductus pariterque ibidem et decollatus est" = brünni kiadás. 1488. *t* levél versoja: „comes ladislaus de hwnyad ante castrum budense in oppositum atrij *frijspalotha* denominati deductus pariterque ibidem et decollatus est" (id. KRESZN. I, 175, II, 118 és OklSz.) = 1494: *Frispalatha* (Engel: Gesch. Ungr. Reichs I, 95 után OklSz.) = 1514: „Domus regia *frispalotha* vocata" (OklSz.). Az előtag: *fris* 'ékes, pompás' (l. EtSz. *fris* al.). A budai királyi palota neve (a mohácsi vész előtt; épült Zsigmond alatt?). — + *hidas-palota*: Kereszturi J.: Compendiaria descriptio... episcopatus ac capituli Magno-Varadiensis. 1806. I, 119, 274: „Majoris Praepositurae domum residentialem *Hidas-Palota* vocatam, quod pontanum palatum notat... Praepositura Major, cujus residentia ante cladem Mohátsianam in Urbe (értsd: Nagyváradon) constituta *Hidas-Palota* compellabatur" (idézi az egyik adatot KRESZN. is). Hogy miért *hidas*, sem Kereszturi, sem KRESZN. nem magyarázza. A nagyváradai nagyprépostság mohácsi vész előtti épületének neve. — *királyi-palota*: MA.³ *palatium* al.; NySz.; PP. *palatium* al.; KRESZN. Az előtag: *királyi* 'königlich'. Jelentése: 'palatium, domus regia, Königspalast'. — + *oszlopos-palota*: Egy adat Faludiból NySz. *palota* és *oszlopos* al. Jelentése: 'patibulum, der Galgen, akasztófa; az elnevezés magyarázatára szorul. Tréfás? — + *palota-gróf*: BALL., TeljSz.; KÉLTHIEN. — Az utótag: *gróf* 'Graf'. A német *Pfalzgraf* 'Verwalter einer kaiserlichen Pfalz, eines Landes, das als Lehen gegeben worden' magyarra fordított alakja. — + *palotaőríző*: GyöngyTör.; BrassSz. Az utótag: *őríző* 'custos, Wächter'. Jelentése: 'custos atriensis, Türhüter, Wächter'. — *palota-szoba*: MÁRT.—HECK. *saal* al. Az utótag: *szoba* 'cubiculum'. Jelentése: *oecus* 'conclave amplius, majus, der Saal'. — + *sétáló-palota*: Egy adat a XVI. század második feléből Balassi Bálintból: „A nagy széles mező S a szép liget-erdő *Sétáló palotájok*; Az útnak lese Kemény harcok helye, Tanuló oskolájok" (SZILÁDY kiad. 97, DÉZSI kiad. 120).¹ Az előtag: *sétáló* 'ahol sétálnak'. Jelentése: 'ambulacrum, folyosó, sétáló tornác (a palotában?)' (PP. *ambulacrum* al.); „Palota előtt valo Tornatz, kiben az Darabantoc vigyaznac" (MA.³ *procoeton* al.). — + *táncoló-palota*: MÁRT. 1807., 1811. *szála* al. Az előtag: *táncoló* 'wo man tanzt'. Jelentése: 'conclave majus saltationibus factum, der Tanzsaal'. — + *udvarló-palota*: PP. *atrium, procoeton, salutatorium* al. (innen NySz.); MÁRT. 1818. *procoeton* al. Az előtag: *udvarló* a. m. 'tisztelgő, parancsra váró'. Jelentése: 'Vorsaal, a palotának az a terme, ahová az urak és tisztek gyűlnek és parancsolatot várnak, ahol tisztelegnek'.

Származékok és összetételeik: *palotás*: NySz.; SI.; Tzs. 1838.; Thaly K. „Sebes viz a Garam" című versében (l. HORVÁTH J., VerseK K. 591); KÉLTHIEN.; stb. Első adatok: tulajdonnevekben XV. század (l. 1., 2. *Palotás* al.);

¹ ZLINSZKY ALADÁR, Szemelvények a m. nemzeti lyra köréből. Bp., 1904. 24—45.

köznévből XVIII. század (NySz.). Jelentései: 1. 'palatium habens, akinek palotának nevezett épülete van' (KRESZN.; CzF.) | 2. 'in palatio serviens, aki palotában teljesít, tesz szolgálatot': a) 'aulici, qui serviunt in aula regis, akik a király palotájában tesznek szolgálatot': α) 'udvarmester, komornyik' (GyöngyTör.); β) 'miles praetorianus, Leibwache, palotaőr' (vö.: PP. *praetorianus* al. és KELTHIEN.) (*palotás-vitéz*: PP.: i. h.; SI.; KRESZN.); b) 'servus palatinalis, apparitor, Aufwärter, Bedienter eines Herrn, Türhüter, Schlosswart' (Tzs. 1838.; KELTHIEN.) (vö. *palotás cselédek* KRESZN.); c) „Hajdan így nevezték a királyi tábla eladóinak hites jegyzőit, midőn főnökük mellett a rendes (palotai) szolgálatot tevék” (CzF.); „hites jegyző a királyi tábla eladóinál” (BALL., TeljSz.) | 3. 'teremmel (= palotával) bíró nagyobb szabású épület' (vö. *palotás-ház* 'domus oeco seu sala instructa' Faludiból: KRESZN.; CzF.; BALL., TeljSz.) | 4. 'tánc neve: lassú, régi tánc, ein langsamer Tanz der Alten' (CzF.; KELTHIEN.) (vö. *palotás-tánc*: NySz.; SI.; Tzs. 1838.; CzF.; FARK. 1861.; BALL., TeljSz.); ellentéte: *csárdás* (CzF.) | 5. Faludiból (KRESZN.): *palotás-ember*, *-nemes*, *-rend*, *-szín-rép*, *-udvar*, *-úr*, *-ügy* | *palotás-kodik*: SI.; KRESZN.; CzF.; BALL., TeljSz. Jelentése: 'apparituram facere, palotában szolgálatot teljesít'.

2. Végső forrása a klasszikus latin *palatium* 'der palatinische Berg in Rom'; später 'Palast' vermutlich als „umpfählter Ort” zu *pālus* 'Pfahl' (WALDE, LEWb.²). Itt lakott Augustus (vö. „Domus Augustana” PECZ V, Ókori Lex.) és más császárok. Innen: 'császári palota'. Így már Ovidiusnál (I. GRIMM, Wb. *palast* al. és MA.³: „*palātium*... Ovidius. Illic quas tulerant numerosa [?] palatia frondes”). — A *palatium* megszakítás nélkül élő szó volt az élő latin nyelvben; bizonyítják szabályos hangalakú olasz, provanszál, francia, spanyol, portugál folytatói (I. MEYER-LÜBKE, LRWb.²), valamint a későbbi latin *palācium* (a latin szövegekben sokszor *c*-vel is írva) hangalakban használt szó a hivatalos középkori és újkori latin kormányzási (így a VI. századbeli Bizáncban is) és egyházi nyelvben. Mint műveltséget, művelődést jelentő szó sok nyelvbe átkerült, s idők folyamán e latin nyelvben új jelentései is fejlődtek (I. erről alább).

3. Nézetem szerint közvetlenül a latinból valók az alábbi nyelvek *c*-vel hangzó alakjai: A) Tót *palác*: JANCS., HVOZD.; első adatom 1560-ból „Siládi és Hadmázi” tört. ének (ČasMatMor. XVI, 111); más adatok: WAGNER, Phras.; CELL.—BÉL. 1777. Származék: *palácik*: KÁLAL, Slov. Jelentése: 'palota; kastély'. — Cseh *palác*: RANK; HOLUB, Slov. et. ősl.; VÁŠA a TRÁVN. (szerintük < olasz) stb.; adatok a XV. századtól GEB., Hist. ml. j. č. I, 504. Jelentése: 'der Palast'. — Felső szorb *pałac* MIKL., EtWb. Jelentése: 'ua.'. — Lengyel *pałac*: KON.—INL.; VarsSz. stb.; adatok a XVII. századból LINDE (szerinte < latin; TIKT.; MEYER-LÜBKE, LRWb.² szerint a román *paleač* < lengyel, de a lengyel szó < olasz; lengyelből kisoroz *pačac* 'Palast'; HRINČ.; fehéroroz *pačac*: MIKL., EtWb. Jelentése: 'der Palast'. — Horvát és szerb *palac*: HASz. sok adat; élő szó az izsotriai horvátban *palác* HASz. (eszerint < olasz). Jelentése: 'palatium, Palast'. || B) Régibb újfelnémet „die Pfalz” 'fürstliche Wohnung, Hof eines Kaisers od. Fürsten; Amtsgebäude und die darin befindliche kaiserliche od. fürstliche Verwaltung; Gericht und dessen Bezirk; Rathaus; Amt, Würde eines kaiserlichen od. fürstlichen Verwalters; Land, das einem solchen als Lehen gegeben worden' (I. Pfalz, tartomány) < középfelnémet *pfaltze*, *phalze*, *phalnze*, *phalenze* <

ófelnémet *phalanza*, *phalinza*, *fananza* 'Palast' < középkori latin *palatia* többes nominativus 'die zu einem Hofsitze gehörigen Gebäude; die gesammten Bauten des Hofsitzes' (HEYNE, DWb.; PAUL, DWb.²; KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹).

Az alábbi nyelvek *č*-vel hangzó szava nézetem szerint szintén közvetlenül a latinból való: A) Szerb és horvát *pálača*: ma az irodalmi nyelv és a köznyelv szava: REŠETAR, Elementar-grammatik 89. §; što-, ča- és kajnyelvjárású adatok a mai és régi nyelvből: HASz.; HABD.; JAMBR.; BELLOSZT.; MARGALITS; MARGITAI; VOLT.; ŠTULLI; stb. Jelentése: 1. 'királyi, hercegi, főúri palota'; 2. 'nagy terem' (MARGITAI); 3. 'najveća soba u gospodskoj kući' Zágráb (HASz.); 4. 'paraszt kőház pléh (bádóg, réz) fedésű tetővel' Hercegovina (HASz.). — Más alakja is jelentkezik a szerbben és horvátban, amely azonban ma nem köz- és irodalmi nyelvi: *pòlača*: VERANCS.; DELLA BELLA; VOLT.; BELLOSZT.; VUK³; stb. Adatok a XIV. századtól Hervoja (Hercegovina) idejétől, Montenegró, Raguza: Dalmácia, horvát tengerpart, kajhorvát (DANIČIĆ, Rj. iz star. srp.; HASz.; az idézett szótárak). Jelentése: 1. 'palatium, palota'; 2. sok más, vele kapcsolatos jelentés, amelyek közül több elavult: a) 'atrium, trijem' (HASz.); b) 'praetorium, sudnica' (HASz.); c) 'senaculum, vjećnica, tanácsgyűlés helye' (HASz.); d) 'coenaculum, triclinium, trpezarija, ebédlő terem (kolostorban?)' (HASz.); e) 'cella, camera, klijet, ćelija' (HASz.); f) 'paraszt kőház (bádóg-, réz-) pléhhel fedve Hercegovina (HASz.) | *polače* többes nominativus, jelentése egyes számú: 'palatium, palota' (HASz.); vö. *palota* többese 'egy palota' (DANIČIĆ, Rj. iz star. srp.): középkori latin *palatia* plur. nom., középgörög *τὰ παλάτια* többes nominativus (l. erről fentebb újfelnémet *pfalz* al. és alább); — Meleda = Mljet (Raguza közelében) szigetén *Palāče* (többes nominativus; 1295 kör.: „Portus *Palacii*” JIREČEK, Die Romanen I, 65): olaszul „Porto *Palazzo*”. — B) Szlovén *palāča*: GLONÁR; FLISZÁR; PLET. (szerinte olasz v. latin). Jelentése: 'palatium, der Palast'. — C) Horvát (ča-nyelvjárás) *polač*: HASz. két adat. Jelentése: 'palatium, praetorium'. — D) Szlovén *palác*: PLET. Jelentése: 'der Palast'. — E) Orosz *polača* 'palota' adatot is idéz MIKL., EtWb. (DALJ; MITRÁK; PAWL.; SREZN., Mat.; HRINČ.: nem ismerik; — csak szerbből vagy horvátból való irodalmi átvétel lehet).

A szerb, horvát és szlovén *pòlača*, *pálača*, *palāča* szerintem a középkori latin *palatia* olv. *palācia* átvétele. E latin többes eredetileg a *palacium*-hoz tartozó összes épületeket jelentette, s azután e többes egyessé lett, s jelentése 'palota' volt (l. KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹ *pfalz* al. és alább a latin és újgörög adatokat). Az olaszok, franciák, spanyolok, portugálok mai egyházi latin kiejtését befolyásolja anyanyelvük kiejtése, s ez régen is így lehetett. Így lehetett a Dalmáciában és az Adria horvát tengerparti részén beszélt újlatin (dalmatino, vegliotto) és középkori latin nyelvben is. Pop Dukljanin latin krónikájában (XII. század 2. fele; Duklja, város volt Zetában, a Scutari-tó vidékén) olvassuk: „deinde reversus [Grecorum imperator] ad *polatiam* suam reliquit suum exercitum” (ŠIŠIĆ FERD. kiadásából idézi Makedonski Pregled = Revue Macédonienne XIII [1942.], fasc. 1: 14 jegyzet). Egy ilyen *poiātia*-t anyanyelvi alapon ejthették *polačja*-nak, s innen lehetett szerb, horvát, szlovén *po[la]lača*. — Másképp: MARETIĆ T., Gram. i stil.² 1931. 59., 91. §§; szerinte *polača*, *palāča* < olasz *palazzo*. Magyarázatlan a szóvégi szerb, horvát, szlovén *-a*. — Ismét másképp: MEILLET A., Études (l. alább).

4. Vannak nyelvek, amelyekben a klasszikus latin *palātium*-nak, továbbá a későbbi és középkori latin *palāciūm*-nak hangalakilag megfelelő szó *t*-vel hangzó alakban van meg. Ezek:

palata alak: Egyházi szláv *polata*: CSuprasl. (ed. MIKLOSICH 47, 147, 151, 178; SEVERJANOV [Szentpétervár, 1904.] kiadásából K. H. MEYER, Altkirchsl.-griech. Wb. des Codex Suprasliensis. 1935. is). Jelentése: 'palatium'. | Egyházi szláv *polata* LexP. Jelentése: 'palatium, aedes'. — Középbolgár *polata*: Manassesből LAVROV, Obzor; Cron. lui Manasses ed. J. BOGDAN. Jelentése: 'ua.'. | Bolgár *poláta* s így is: *poláde*, *poládje*: GEROV; MIČ.—LAVR.; WEIG.—DOR. Jelentése: 'nach vorn offener Raum (art loggia) im Hause'. — Ószerb *polata*: adatok a XIV. századtól HASz., Zak. Dušana ed. NOVAKOVIĆ. A „Život Svetoga Save”-ban: вь своихъ топлыхъ полятахъ (LexP.); DANIČIĆ, Rj. iz star. srp.: „u množini za jednu” = többesben, egyes értelemben. VUK, Nar. pjes.-ből egy adatban közli HASz. Különben elavult szó, VUK³ szótárában nincs meg. TIKT. közöl *polota* alakot is. A mai szó *palata* és *pálača* (l. ezeket). Jelentése: 'királyi palota'. — Óorosz *palata*: sok adat a XI. századtól: SREZN., Mat.; ISTRIN: Georg. Am. szót. Jelentése: 'dvorec, palaty, dom; komnata; šater; verch doma, krovlja stb.'. A XIX. század köznyelvében elavult a *palota*: PAWL.-ban nincsen; DALJ³ és MITR. *poláta*-nál a mai is használt *paláta*-ra utalnak. — Román *polută*: MEYER-LÜBKE, LRWb.² (szerinte < magyar); bánáti *polată*: DAMÉ; TIKT. írva *polatǎ* LexP. Jelentése: 'salle, palais'.

polat alak: Bolgár *polat*: TIKT. (vö. alább *palat*).

palata alak: Egyházi szláv *palata*: MIKL., LexP. címszóban adat nélkül; LINDE *pařac* al. ugyanígy; MITRÁK orosz adatoknál. Jelentése: 'palota'. — Bolgár *palata*: WEIG.—DOR. Jelentése: 'Gerichtshof; Kammer' (< oroszból). — Ószerb *palata*: DANIČIĆ, Rj. iz star. srp.-ből egy XV. századi adatot idéz HASz. Jelentése: 'palatium'. | Szerb *palata*: POPOVIĆ szótárából HASz.; BRANČ.—DER.; VUK³-ban nincs. Jelentése: 'fényes palota, pl. a genfi ENSZ. épülete'. — Horvát *palata*: MARGITAI *palota* al. Jelentése: 'palota'; — Óorosz *palata*: egy adat SREZN., Mater. Jelentése: 'der grosse Empfangsaal der alten Zaren in Kreml'. | Orosz *palata*: PAWL.; MITRÁK; DALJ.³ Jelentése: 'steinernes Gebäude; grosses Gemach; Rüstkammer stb.'. — Kisorosz *palata*: HRINČ. Jelentése: 'dvorec; barskij dom'; — Cseh *palata*: LexP.; TIKT.; RANK. Jelentése: 'Palast; Halle' RANK (< oroszból?). — Tót *palota*: BERNOL. 2013, 14, 215, 738; DANK., Lex.; Kalinčak: Reštav. 16, 17, 19, 26, 83, 101 stb. Jelentése: 'palota; (gyűlés-) terem, (tanácskozó-) terem' < magyarból. — Román *palata*: GYARM., Voc.; MEYER-LÜBKE, LRWb.² (szerinte < szerb vagy bolgár); — másképp: *palută*: DANK., Lex.; TIKT. (szerinte < magyar 'palota').

palat alak: Bolgár *palat*: BOGOR.; MILAD.; GEROFF; WEIG.—DOR. Jelentése: 'Palast; Schloss' (nyilván < újjörög). — Román *palat*: TIKT.; DAMÉ; MEYER-LÜBKE, LEWb.² Jelentése: 'Schloss' (nyilván < újjörög, esetleg ? szláv). — Albán *palat*: LexP.; MIKL., EtWb. Jelentése: 'ua.' (nyilván < újjörög).

Hogyan magyarázandók a *t*-vel hangzó alakok? Természetesen itt első-sorban az ó-egyházi szláv *polata*, óorosz *palata*, egyházi szláv és óorosz *palata*, ómagyar *palata* szavak jönnek tekintetbe, mert ezek a X—XI. századból kimutathatók, s mert a többi középbolgár, ószerb, román megfelelők a fentiek egyházi, politikai úton elterjedt folytatói. — E kérdésre MIKL. (EtWb. 255) így felelt: „Die formen mit *t* stammen aus *παλάτιον*, die übrigen [értsd:

a *c*-vel, *č*-vel hangzókat] wahrscheinlich aus dem deutschen: ahd. *palanza*, *pfalz*, mhd. *palas*”. — MEILLET (Études sur l'étym. et le vocabulaire du vieux slave. 1902. 183) ezt írta: „Le mot *palata* παλάτιον (Supr. 178, 16), russe *paláta*, est comme v. h. a. *pfalanza*, v. sax. *palencea* un féminin tiré d'un pluriel neutre latin, qui n'est pas la forme représentée en roman (ital. *palazzo* etc.); mais il ne présente pas la nasale germanique; le *t* au lieu de *tj* à la fin du mot est surprenant (car on ne peut guère songer à une action de *palātum*); mais le *č* du serbe *polača* ne l'est pas moins”. — MARETIĆ T. a HASz.-ban (1926.) ekként nyilatkozik: „*Palata*, f. isto što *palača*. Iz novo gr. *παλάτι* ili iz *παλάτιον* (a uvo iz lat. *palatium*); iz lat. riječi *palatium* nije neposredno uzeto *palata*, jer u ono vrijeme, kad je *palata* nastalo, lat. *palatium* izgovaralo se *palacium*”. — SCHWARZ ERNST (Arch. f. sl. Phil. XLI [1927.], 129) ezt jegyzi meg: „Aksl. *polata* 'Palast' geht auf *παλάτα* zurück”. Hogy azonban alaktanilag mi a görög szó, mi a viszonya a *παλάτιον*-hoz, mondták azt már előtte valaki, arról SCHWARZ nem szól, pedig valószínű, hogy az nem az ő megállapítása (l. erről alább VASMERNÉL).

5. Kétségtelen, hogy a *t*-vel hangzó alakok végső forrása csakis a közép-görög, újgörög *παλάτιον* > *παλάτι* 'Palast; Schloss' (RHous.) lehet. S ez az alak magyarázatra szorul, ha csak azt nem akarjuk feltenni, hogy a *π*-s alak a középlatin *palācium* ejtést megelőző klasszikus latin *palatium* ejtést tükrözi vissza. Nem hiszem, hogy ezt valaki is feltette volna. A római korszak előtt (Kr. e. 30 előtt) a latin szó a görögbe nem kerülhetett. Tekintet nélkül azonban az átvétel idejére és a latin *ti* + *voc.* > *-ci* + *voc.* ejtésre, a tények azok, hogy az ilyen latin szavak, nevek kivétel nélkül a közép- és újgörögben *τι*-vel vannak. Példáim: latin *hospitium* 'szállás, fogadó' > újgörög *σπίτι, τό* 'Haus, Wohnhaus, Wohnung, Haushalt, Familie' (RHous.; THUMB, Hb. der neugr. Spr.² 56) | latin *Martius* (sc. *mensis*) > újgörög *Μάρτιος, ὁ* 'márcz' (RHous.) | latin *palatum* 'Palast' > közép-görög *παλάτιον* > újgörög *παλάτι* | latin *Terentius* > egyházi görög *Τερέντιος* > óegyházi szláv *Terentij* (CSupr. MEYER, Altksl. Wb. CSupr.). Ha az egyházi latin *Ignatius* latin nyelvi etimonú elem, akkor ez is ide tartozik, mert van az egyházi görögben *Ἰγνάτιος*, s innen: orosz *Ignatij* (Letop. Lavr., Ipat és vö. orosz *Ignatjev* családnevek) ~ szerb *Ignat, Ignatije* (HASz.) | stb. — Az óegyházi szláv, egyházi szláv, óorosz *polata, palata*, ómagyar *palata, polata* a latinból nem magyarázhatók, s e tekintetben téved MEILLET (l. fentebb), amit különben ő maga is érzett.

E szavaknál azonban magyarázatra szorul a szókezdő *po-* ~ *pa-* is. Továbbá ami nehezebben érthető, az a szóvégi egyházi szláv és magyar *-a-ta*.

Az egyházi szláv, óorosz *polata-t, palata-t* úgy magyarázzák, hogy az *o*-val hangzó a régibb és népi, az *a*-val hangzó meg az újabb és tudós átvétel. Így VASMER M. (Greko-slavj. etjudy III, 10: v narodnych zaimstvovanijach... o, v knižnich... a"). Kissé másképp: SCHWARZ ERNST (Zur Chronologie von asl. *a* > *o*: Arch. f. sl. Phil. XLI, 124—36): *o* régibb, *a* újabb, KRETSCHMER P. (Die slav. Vertretung von idg. *o*: Arch. f. sl. Phil. XXVII, 228—40).

A *polata* a régibb emlékek, *palata* az újabbak szava (l. erről a magyar *palota* szónál alább). A szóvégi *ta*-ra, illetőleg *a*-ra az volna a legtermészetesebb magyarázat, hogy az a többes *τά παλάτια* végső *α*-jának az *a*-ja. Megfelelne ez annak a magyarázatnak, amelyet az ófelnémet *pfalanza* szóvégi *a*-járól HEYNE, PAUL, KLUGE—GÖTZE, MEILLET (l. fentebb) adott, s amilyentén a szerb—horvát—szlovén *po[fa]ljača* szóvégi *a*-járól adtam. — A középlatin *palatia* olv. *palacia* többes → egyes nominativusból van az átvett szó

(vö. Pop Dukljanin latin krónikájában: *ad polatiam*; l. fentebb), s innen az ófelnémet, szerb—horvát—szlovén szó szóvégi *-a*-ja. — A görög *τὸ παλάτιον* görög emlékekben sokszor fordul elő (l. SOPHOCLES, Greek lexicon). Mind az egyes, mind a *τὰ παλάτια* többes egyebek közt Konstantinos Porphyrogenetosnak „A birodalom kormányzásáról” című művében is megvan (ideje 950—952 táján; 1950-ben magyar fordítással is kísérve kiadta MORAVCSIK GYULA). A műben *τὰ παλάτια* a) Diokletianos császár († 316.) spalatói-salonai palotája, amely Konstantinos idejében nagy részében romokban hevert (i. m. 29. c. 9, 237, 239, 253 és 31. c. 28 sor); b) Más uralkodó palotája (i. m. 29. c. 102 sor). Van Konstantinosnál *τὸ παλάτιον* is; így nevezi Berengár király (élt a IX—X. század határán) palotáját (i. m. 26. c. 36. sor és erről alább is). Ha mármost lehetséges volna, hogy az újjörögben (Kr. u. 500 után vagy előbb is) *τὰ παλάτια*-ból válhatott volna *τὰ παλάτα* és ebből *ἡ παλάτα*, akkor az egyházi szláv, óorosz *po[ʼa]lata*, ómagyar *palata* szóvégi *ta*-ja, illetőleg *a*-ja meg volna magyarázva. Hangtani úton azonban a görög nyelvnek egyetlen korszakában sem fejlődhetett *τὰ παλάτια*-ból *τὰ παλάτα* > *ἡ παλάτα*. A nyelvjárások tanúsága szerint *τὰ παλάτια*-ból csak *τὰ παλάτια* > *τὰ παλαίτα* fejlődhetnék; e feltevésre vö. újjörög *τὸ μάτι* 'das Auge' > *τὰ μάτια* 'die Augen': nyelvj. *μάτια, μαῖτια* (ТНУМВ, Hb. d. neugr. Volkspr.² 1910. 55—8). Egy ilyen görög *παλάτια*-ból azonban az óegyházi szlávban *po[ʼa]lašta* fejlődne, s mint egyházi szláv szó ilyen alakban kerülne át az óoroszba is (az óorosz alak *po[ʼa]lača* volna). A görögéből az óegyházi szlávba, egyházi szlávba átkerült *-ιον* végű szavak sem adnak felvilágosítást. Az ilyen szavak az óegyházi szlávba, egyházi szlávba kerülve elvesztik *ov*-jukat, s *-ъ, ь* vagy *-ije* (*-ója, -iji*), *-ijъ* végűekké lesznek. Így: *μοναστήριον*: *manastyrъ, monostyrъ* (MEYER, CSuprWb.) | *πραιτώριον*: *prëtvorъ, pritvorъ* | *σουδάριον*: *sudarъ* | *ψαλτήριον*: *psaltyrъ, psaltirъ* | *γαζοφυλάχιον*: *gazofylakijъ, -ija* | *εὐαγγέλιον*: *evang[é]lijе* | *λέντιον*: *lentijъ* (JAG., Entstehung), *lentiъ* (BERN., EtWb.) | *στάδιον*: *stadijъ* (JAG., Entstehung). Az *ov* végűekre, így görög *σάμβατον*: óegyházi szláv *sabota*, melynek *-a*-ja szintén magyarázatlan, alig lehet hivatkozni. — A fentiek alapján *παλάτιον*-ból vagy *polatъ[ъ]* és a *palatъ[ъ]* (ilyen alakok újabban vannak az albánban, románban, bolgárban, l. fentebb) vagy *po[ʼa]latije, -ija, -iji, ijъ* alakot váránk.

A szláv *po[ʼa]lata*-ról van MAX VASMERnek igen szellemes s eddig legelfogadhatóbb magyarázata, amely HATZIDAKISnak (Einleitung in die neugr. Grammatik. 1892. 93, 364; innen KRETSCHMER: ByzZschr. X [1901.], 584) egy megállapítására épült. Az újjörögben egy tárgy nevéből, ha a tárgyból van vagy készülő nagyobb, nagy is, a nagy vagy nagyobb tárgy neve *-a* nagyító képző segítségével alakulhat, s itt melléke, hogy a kis, kisebb fajtaé kicsinyítő képzős-e vagy sem. A sok példa közül idézem a következőket: *τὸ λακκί* = *λακκάκι* 'kleine Grube'; *ἡ λάκκα* 'grosse Grube' (l. HATZIDAKIS: i. h.; RHOU.S.) | *τὸ σταμνι(ον)* = *σταμνάκι* 'kleiner Krug'; *ἡ στάμνα* 'grosser Krug, Wasserkrug' (RHOU.S.) | *τὸ σφυράκι* 'Hämmerchen': *τὸ σφυρί* = *ἡ σφύρα* 'Hammer, grosser Hammer' (HATZIDAKIS; RHOU.S.) | *τὸ κομμάτι(ον)* 'Stück': *ἡ κομμάτια* (HATZIDAKIS) | stb. — Ezen az alapon magyarázza KRETSCHMER (i. h.) a *Νάξος* szigetén levő *Ἀξή* város népi *ἡ Χώρα* nevét, amire vö. *τὸ χωρίον* ~ *τὸ χωρῶ* 'helység, falu': *ἡ Χώρα* 'Land; grösserer Ort, Stadt'. KRETSCHMERre és ilyen példákra hivatkozva írja VASMER: „Po analogiji podobnych form pojavilosъ paláta ot palátion, a imenno ot etoj formy vedut svoje načalo ukazannyja vyše staro-sl. i russk. formy” (Izvestija imperat.

akad. nauk. XI [1906.], 2, 396, XII [1907.], 2, 267, Grečeskija zaimstvo-
vanija v russkom jazykě [1909.], 155). — E szellemes magyarázatnak csak
egy a bökkenője; az, hogy a gazdag görög irodalomból egy görög ἡ παλάτα
szót eddig nem sikerült kimutatni, sőt az a megállapítás, hogy az óegy-
házi szláv *palata* népi, az egyházi szláv *palata* meg tudós (tehát
könyv útján való) átvétel, a fenti feltevessel ellenkezni látszik. Van más
ellenvetésem is. A X. században, így Konstantinosnál, bizonyára korábban
is: τὸ παλάτιον 'általában palota'; de van: τὸ παλάτιον μικρόν, τὸ παλάτιον μέγα
vagy μέγalon.¹ Csak megemlítem, hogy Konstantinos műveiben a sok παλά-
τιον mellett előfordul egyszer *παλάτιν* is (l. SOPHOCLES, Greek lex. és Konst.
Porph.: De Ceremoniis. bonni kiadás: καὶ φέροι αὐτὸν εἰς τὸ παλάτιν); ez Kon-
stantinos palotájára vonatkozik, s mintha itt a szó 'fogadó terem' jelen-
tésű volna. Mindebből csupán annyi kétségtelen, hogy a *palata*, *palata*,
szóval a *t*-vel hangzó alakok csak görög átvételek lehetnek, *a*-jukra meg
VASMER feltevése látszik a legelfogadhatóbbnak.

6. Milyen eredetű mármost az ómagyar *palata*, melyből a magyarban
polota > *palota* > *palotta* ~ *paluta* fejlődött (l. fentebb)? A *t*-je alapján
csakis a görög műveltségű körből származhatik. Latin műveltségi körből nem
jöhet. — Vitathatná valaki, hogy *t*-je alapján eredhetne a magyar *palota*
a középlatin *palacia*-ból is, hiszen van idegen nyelvi *c*-ből (*tz*-ből), *-ci*-ből
alakult magyar *t* is. Ilyen kétségtelenül: *német* (először: Németország) <
szláv *Нѣмѣци* többes nominativus, „iz *Нѣмѣць*” 'Németországból', vö. Vita
s. Methodii: „iz *Нѣмѣць*” (ed. THEODOROV—BALAN és LexP.; más adat SREZN.,
Mat.), s innen kikövetkeztetéssel: *német* (l. MELICH: MNy. VII, 423). Nem
biztos, hogy ilyenek, de esetleg ilyenek: *Ignác*: 1489: „Zenth *Ygnacius* martel
napja” (ZOLNAI GY., A Batthyány-misekönyv m. naptára: MKönyvsz. 1895:
114); XVI. sz. el.: „Zent *Ignacius*” ÉrdyK. 383, DebrK. 166 ~ *Ignát*: 1420—
1466: MünchK. naptára dec. 15.: „*Ignat m̄r*”; DebrK. 166, 167, 168: „Zent
Ignat” < egyházi latin *Ignatius* olv. *Ignacius* (a görög szertartású egyházi
szlávban *Ignatij*) | *Lőrinc*, tovább képezve a magyarban: *Lőrince*: első
magyar adat 1211: *Leurench* szn. (ÁŰÖ. I, 110); sok más *Lőrenc* > *Lőrinc*
szn., hn. (Oklsz., LIPSKY; CSÁNKI I, II, III elszórtan); stb.; *Lőrincze* család-
név is ~ **Lőrint*-ből tovább képezve a magyarban: *Lőrinta* > *Lőrinte*: 1319:
*Leurent*e fia Tamás (CSÁNKI III, 241); 1299: „magister *Leurent*e” (ÁŰÖ. V,
236); 1256: „cum generacione *Leurent*ha” (ÁŰÖ. XI, 430); 1259: „Johahini
de *Leurent*a” (ÁŰÖ. VII, 517); ma: *Lőrinte* Veszprém megyében (LIPSKY;
CSÁNKI III, 241; Hnt. 1944. stb.) < egyházi latin *Laurentius* olv. *Laurencius*
(naptárakban l. KNAUZ, Kort. 207; magyar emberek keresztneveként l. Vár-
Reg. stb.); a görög szertartású egyházi szlávban *Laurentij*. — Az ómagyar
palata nem vonható ide. Középlatin *palacia*-ból ómagyar *palácia* s ebből
legfeljebb *paláca* lett volna. Vö. „*Lucia* zuz”, Zenth *lwchya* azzon”, „*Lutza*
sz.” (KNAUZ, Kort. 210) < egyházi latin *Lucia* (*lux*-ból).

¹ Vö. Konst. Porph. (ed. MORAVCSIK) 29. c. 237—9. sor: ὅτι τοῦ Ἀσπαλάθου κάσ-
τρον, ὄπερ παλάτιον μικρόν ἐρημνέεται = Spalató . . . Diokletianosé; 48. c.: τοῦ μεγάλου
παλατίου Cyprus szigetén, nem Diokletianosé; τὰ παλάτια Diokletianos és más uralkodó
fényes, nagyobbserű, egy helyben levő palotája (mintegy az összes hozzátartozó épü-
letekkel; vö. Ovidiusnál klasszikus latin *palatia* GEORGES; későbbi latin ejtett *palacia*,
l. fentebb). A *παλάτιον μικρόν* és *παλάτιον μέγα* vagy *μέγalon* egy ἡ *παλάτα* keletkező-
sére jó feltétel.

7. Mármost az a kérdés, hogy a *palata* egyházi szláv vagy közvetlen középgörögből való-e. Közvetlen görögből való több okból nem lehet: 1. Közvetlen középgörög átvétel eddig senki sem mutatott ki. 2. A középgörög ἡ *παλάτα* csak feltett, kikövetkeztetett alak, tényleges adat nincs rá. Ezért az ómagyar *palata* csak óegyházi szláv vagy egyházi szláv átvételnek tartható. MNy. XIX, 67 azt állítottam, hogy az átvett alak előzménye óegyházi (óbolgár) szláv *polata* (l. MNy. XXIX, 7 is). A magyar köznévi és helynévi adatok azt látszanak bizonyítani, hogy a legrégebb magyar alak *palata*, és ebből fejlődött a *palota* > *polota* > *polotta*; vö. 1247: „Palatha villa al. nom. Kelemenus *palotaya* al. nom. moderno Pangrach *palataya*” (CSÁNKI I, 701 és fentebb). Biztos magyar vagy ómagyar adat *polata*-ra nincsen (l. *palota* fentebb). Ha tehát a legrégebb magyar alak *palata*, az óegyházi szláv alak meg *polata*, a *palata* pedig csak egyházi szláv, tehát későbbi, akkor a magyar szó nem óegyházi szláv, tehát nem IX. század végi vagy X. század első feléből való átvétel, hanem későbbi, a X—XI. század határa körüli vagy XI. századi. Minden esetben azonban görög műveltségi körhöz tartozó egyházi szláv jövevény. — Az átvétel idejére szerintem döntő az 1055. évi latin nyelvű tihanyi oklevél; ebben ugyanis: „† Signum Zache comitis *palatii*” ~ az oklevél B. példányában: „Signum Zache comitis *palatini*” (l. ERDÉLYI, Tih. ap. krit. okl. 31). Tehát a hazai latinban a latin *palatium* olv. *palacium* ismert szó volt már a XI. század első felében. Feltehető, hogy akkor már megvolt a magyar nyelvben a *palata* szó, mert ha nem lett volna meg, akkor ma a latinból *c*-vel hangzó *palác*-féle, vagy az ófelnémetből *falanca* ~ *palanca*, tehát szintén *c*-vel hangzó szavunk volna a 'Palast'-ra.

8. A magyar szavak eredetével foglalkozók mindig tudták, hogy a *palota* szó végelemzésben a latin *palatium* szóval függ össze. A közvetlen átdadó nyelvet az egyik így, a másik amúgy jelölte meg. Így: DebrGramm. 340: latin; GYARM., Affin. 324, Voc.: orosz; LESCHKA, El.: latin; DANK., Lex.: „graeco-slav.”; CZF.: latin; MIKL., Fremdwört. (ism. BUDENZ: NyK. VI, 311), SlavEl., Nyr. XI, 362, EtWb. 255: ószláv = óegyházi szláv; MELICH: MNy. XXIX, 7: óegyházi szláv (l. fentebb); BÁRCZI: „valamely szláv nyelvből, valószínűleg az óbolgárból”.¹

A magyar *palota* 'palatium, Palast' másik fő jelentése: 'der Saal, terem' s innen az épületnek több más, bizonyos célt (étkezés, vendégfogadás stb.) szolgáló része. Ezek a jelentései megvannak a középlatin *palacium*-nak (DuC., MLSz. „ebédlőterem”), s megvannak az átvevő nyelvek *palais*, *Palast*, *παλάτιον* stb. szavainak is (GRIMM: „grösseres gebäude mit einem hauptgemache, das zum empfang der gäste, zu festlicher versammlung und besonders als speisesaal dient” stb.); stb. Épp ezért ezek a jelentések a magyarban sem okvetlenül magyar nyelvi változások eredményei.

A magyarból: tót *palota* (l. fentebb és Nyr. XVII, 449; tévesen BER-NOLÁK VI, 854, szerinte a magyar szó a tótból jött); román *palata*, *paluta* (l. fentebb).

¹ Cikkem jóval előbb volt készen, mint ahogy KNIEZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című (1955.) szép munkája megjelent. Szerinte (379—80) bolgár vagy orosz eredetű a szó.

II.

A palota szóval összefüggő tulajdonnevek

A palota helynevekben

Palota-Bozsok (Hnt. 1937., 1944. stb.). E néven először 1499-ben *Palotha Bosok* (CSÁNKI II, 475, 514); később csak *Bozsok* (Lex. 1773.; LIPSZKY; Hnt. 1873.). A XIX. század végén — a XX. század elején felélesztett régi név. Német—magyar—szerb lakosságú község Baranya megyében. — *Palota, Ó-, Új-* (Hnt. 1873., 1937. stb.). A XIX. században *Új-Palota = Sváb-Palota* (LIPSZKY), *Ó-Palota = Palota praedium* (LIPSZKY). Régi adatok: 1279: „*Deerspalataya castrum*”; 1335: *Palatha*; 1388: *Derspalata* (JAKÓ 314); 1437: *Palotha* (CSÁNKI I, 619). 1. *Ó-P.* puszta; 2. *Új-P.* német lakosságú falu Bihar megyében (elcsatolva; román neve: *Palota* Hnt. 1937. < magyar). — *Palota, Csanád-* (Lex. 1773.; LIPSZKY; Hnt. 1873., 1937. stb.). Régi adatok szerint két hely: A) 1247: „*Palatha villa* al. nom. *Kelemenuspalotaya* al. nom. moderno *Pangrachpalataya*”; 1256, 1360, 1495?: *Palatha* (CSÁNKI I, 701); B) 1427: „*Poss. Palatha*” (CSÁNKI: i. h.; OklSz.). Alakváltozat: *Palata* (l. fentebb); Lex. 1773.: *Palota*. Magyar lakosságú falu Csanád megyében. — *Palota, Rákos-* (Lex. 1773.; LIPSZKY; Hnt. 1873., 1937. stb.). Régi adatok: 1347: „*poss. Palata*” (OklSz.); 1447, 1467: *Palatha, Palotha* (CSÁNKI I, 32). Alakváltozat: *Palata* (l. fentebb). Magyar lakosságú mezőváros Pest megyében. — *Palota*, így is: *Palotapuszta* (Hnt. 1873., 1937. stb.) puszta Taszár határában Somogy megyében. — *Palota* (LIPSZKY; Hnt. 1873.); későbbi neve: *Palotalva* (Hnt. 1937.); *lva* puszta. Román lakosságú falu Maros-Torda megyében (román neve: *Lunca-Bradului* Hnt. 1937.; elcsatolva). — *Palota, Kis-* (LIPSZKY) puszta Torontál megyében (újabb forrásokban nem találok). — *Palota, Vár-* (LIPSZKY; KRESZN.; Hnt. 1873., 1937. stb.). Adatok a XV. századtól: „*Castrum Palata, castrum Palotha, de Palata, Palatha, Oppidum Palotha*” (CSÁNKI III, 210, 214). Alakváltozat: *Palata* (l. fentebb); *Palotta* (Lex. 1773.). Magyar lakosságú város Veszprém megyében (a Hnt. 1873. szerint *Veszprém-Palotá-*nak is nevezték). — *Palota, Puszta-* (LIPSZKY) „*diverticulum*”: csárda neve volt *Vár-Palota* határában Veszprém megyében. — *Palota* (Lex. 1773.; LIPSZKY; Hnt. 1873., 1937. stb.). Kisorosz lakosságú község, mezőlaborci járás Zemplén megyében (elcsatolva; tót és kisorosz neve *Palota* CZAMBEL, Slov. reč; Nový miestop. Sl.; Hnt. 1937.; így is: *Polata* Lex. 1773., CZAMBEL i. m. < magyarból).

A következő régi *Palata* nevű helyek holfekvését nem kutattam ki: — 1256: *Palata* hn. (OklSz. és ÁÚO.-ból Kovács, Ind.). — 1412: „*Palacio wlgo Detrehpalataya nuncupato*” (OklSz.). — 1330: „*Palacium olim Zenyepalataya*” (AnjOkm. II, 477 után SchlSzj. kiadása jegyzetben; OklSz.); 1331: „*Palatium suum olim Zeniepalutaya vocatum*” (OklSz.).

„*Palota*: 1528: „*In Palothara menew vnus juceris*” (OklSz.) Kolozs megyében. Kolozs megyében ma van *Magyar-Palatka* (l. *Palatka* al.). Hogy a kettő földrajzilag azonos-e, nem dönthető el. *Palatká-*nak CSÁNKI (V, 391) szerint nincs *Palota* neve.

Mindezek előbbi magyar *palata ~ palota* köznévből (vö. MELICH: MNy. XXXIV, 140; vö. *terem—Terem* címszó al. is EtSz. kézirat).

A palotás mint helynév

Palotás (Lex. 1773.; LIPSZKY; KRESZN.; Hnt. 1873., 1937. stb.). Régi adatok, amelyek talán vele azonosak: 1428: *Palathashathwan*; 1439: *Palotashatvan*; 1499: *Palothashathwan* (CSÁNKI I, 104). Magyar lakosságú falu Nógrád megyében. — *Palotás* (Hnt. 1937.) puszta, Besenyszög határában Jász-Nagykun-Szolnok megyében. — *Palotás-Szent-Ivány* (Hnt. 1873., 1937.) puszta, Aleszipusztá része, Szolnok határában Jász-Nagykun-Szolnok megyében.

Nyilván olyan lakott helyek, ahol *palota* 'úri épület, kastély' volt. Kevésbé valószínű, hogy *Palotás* vezeték-, személynévből eredne (vö. *Pitvaros* és *Termes* címszó al. EtSz. kézirat).

A palotás mint személynév

1403: „Johanne *Palathas*”; 1421, 1466, 1467: Joh. *Palothas*, Nic. *Palothas*, Steph. *Palothas*, Sebast. *Palothas* (Oklsz.). — Cognomen, dictus-név, vezeték-név. A legnagyobb valószínűséggel állítható, hogy foglalkozásnévből: aki a királyi (esetleg más) palotában szolgálatot teljesít.

III.

Palatka

Palatka, *Magyar-* (LIPSZKY; CzF., Hnt. 1873., 1937. stb.). Első adat 1296: „Poss. *Palathka*”: János és Gergely: Ivánka fiai birtoka (CSÁNKI V, 391, 588, 509; Kovács, Ind.). Sok más adat a XIV—XV. századból: *Palathka*, *Palatka*, *Palothka*, *Magyarpalothka*, *Olahpalothka* (ez ma nincs meg), *Palathko* (egyszer), *Palachk* (egyszer) alakokban (CSÁNKI V, 391). Alakváltozat: *Palotka* (l. fentebb); ? *Palatko*, ? *Palatk* (l. fentebb); *Palátka* (LIPSZKY); *Magyar-Palátka* (BALOGH, Népf. 708). Magyar és román lakosságú falu Kolozs megyében (elcsatolva; román neve: *Palatca* Hnt. 1937. < magyarból).

Az Oklsz.-ban *palota* alatt ez az adat van: „1528: In *Palothara* menew vnus [jugeris] (OL. Kolozsm.¹ 106)”. Ezt úgy értelmezem, hogy itt egy Kolozs megyei *Palota* nevű helyről van szó. Kolozs megyében ma van *Magyar-Palatka* (régí változat *Magyar-Palotka*), és régen volt *Oláh-Palotka* is. Mint-hogy CSÁNKINÁL (i. h.) *Palatká*-nak nincs *Palota* változata, s CSÁNKI (i. h.) nem közöl Kolozs megyei *Palota* nevű helyet, azért el nem dönthető, hogy földrajzilag az 1528. évi *Palota*, valamint a mai és régi *Palatka* azonosak-e. Nyelvtanilag is a kettő nem könnyen egyeztethető. Nem könnyen azért, mert nyelvünkben a végű köznévből az *a* elesésével *-ka* kicsinyítővel alig alakul vagy alakult származék. — Nem sok ide vonatkozó adatunk van. Ilyenek: *pogácsa* : *pogácska* XVII. század közepe (NySz.) | *akkora*, *ekkora*, *mekkora* : *akkorka*, *ekorka*, *mekkorka* XIX. század (TMNy. 546; EtSz. az al.; Nyr. XLIV, 221) | *babuta*, *cica*, *kutya* : *babutka*, *cicka*, *kutyka* XVIII—XIX. század (EtSz.; TMNy. 546). Vannak példák keresztneveink közt is: *Helena* : *Léna* : *Lénke* (SIMAI KRISTÓF, Végt. I, 8) | *Ilona* : *Ilonka* (PPB. 1767. I, 613) s egy-két más példa (l. VARGA KATALIN, Becézó kereszt. és SIMAI i. m. I,

¹ Az Oklsz. „Források és idézett munkák jegyzéke” szerint (XXIX. 1.) „OL. Kolozsm. = az Országos Levéltárnak »Kolozsmonostori Konvent« c. gyűjteménye.” — P. D.

7—11 stb.). — Ámbár kevés az ilyen eset, mégsem mondhatunk le róla, hogy a Kolozs megyei *Palatka* > *Palotka* ~ *Palátka* a *palata* ~ *palota* köznév **palatka* származékának a mása. Egyszersmind más képzés, mint magyar, tehát pl. román, nem is lehet. — A többire l. *palota* és *Palota* al.

IV.

palatinus

MÁRT. 1807., 1811., 1876. stb. — Adatok magyar szövegekben a XVII. századtól (l. NySz.: „Magyarországnak *palatinussa*”; „*palatinus* urunkhoz”; „az *palatinushoz*”; stb.), hazai latin szövegben 1055-ből (l. alább). A *palatinus* 'nádor'-ra l. HAJNIK IMRE, „A m. bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt” című (Bp., 1899.) művet (66 kk.) és MLSz. Jelenlése: 'der Palatin, nádor-ispán, nádor'. — Előzménye a hazai latin *palatinus* 'ua.'. Erre első adat az 1055. évi tihanyi oklevélben: B) példány: „† Signum Zache comitis *palatini*” = A) péld.: „† Signum Zache comitis *palatii*” (l. ERDÉLYI, Tih. ap. krit. okl. 31). MLSz. — A középlatin *palatinus* (DŰC. stb.) megfelelője.

Van *palatinus-herceg* is: egy adatban NySz. a XVII. század első feléből: „Az Rhenus vize mellékén regnáló Frideric *palatinus hertzeg*” (= Kurpfalz-Hessen 'Pfalzgraf'-ja a XVII. század elején). — A német *pfalz-graf* alapján alakítva? — A bizánci görögben *κουρο-παλάτης* 'udvarnagy'. A *kur-fürst*-beli *kur* német szó más, mint a *κουρο-παλάτης* előrésze (ez a latin *curia*-hoz tartozik).

MELICH JÁNOS

A török szófejtés és török jövevényszavaink

Elöljáró megjegyzések

I. GOMBOCZ ZOLTÁN gyakran emlegette beszélgetés közben, félig komolyan, félig tréfásan, hogy a török szavaknak nincs etimológiájuk. Persze nem az olyan egyszerű esetekre gondolt, mint amikor az etimológiai megfejtés egyet jelent jól ismert produktív vagy fosszilis képzők lefejtésével, például: *bošat* - 'ürít' (> magyar *bocsát*) < *boša* - 'ürül' < *boš* 'üres', vagy *yailay* 'nyári szállás', *qišlay* 'téli szállás', ahol az alapszó *yai* 'nyár' és *qiš* 'tél', a *-lay* (egyéb török nyelvekben *-laq* és *-la*) pedig ma már nem élő, de ismert képző (vö. A. VON GABAIN, *Alttürkische Grammatik* 61, § 52.).

Az állítás azonban így is paradox és elfogadhatatlan, de híven tükröz valami lényegeset, azt az igényességet, amelyet például a magyar nyelvész az etimológiával szemben érez, nem alap nélkül, hiszen a megfejtési lehetőségeknek széles skálája áll rendelkezésére. Van etimológiája a *kéz*-nek, noha maga a szó további rész-elemekre nem bontható: a finnugor megfelelők, más szóval a finnugor eredet. Van etimológiája a *híd*-nak, *sereg*-nek, *lengyel*-nek, *zokni*-nak, ezek pontosan rögzíthető eredetű jövevényszók. Kifogástalanul meg tudjuk adni az etimológiáját *homlok*, *tavaly*, *vakondok* stb. stb. szavunknak (BÁRCZI, SzófSz.). Mindez azért lehetséges, mert ismerjük a

magyar nyelv eredetét és rokonságát, mert segítségünkre vannak azok a kutatások, amelyek tisztázták a magyar szókészlet jövevényelemeinek, a magyar nyelv történetének, a nyelvjárásoknak és nem utolsó sorban a magyar nyelv belső fejlődésének számos alapvető kérdését. (Most felesleges volna azt taglalni, hogy viszont mit nyújtottak az etimológiai kutatások az említett stádiumok további fejlődéséhez.)

Mindezt nem igen mondhatjuk el a török nyelvekről, ebben a mértékben legalább is nem. — Nyilván erre gondolt GOMBOCZ ZOLTÁN.

2. Az elmúlt évtizedek során jelentősen megnőtt a török nyelvtörténet forrásanyaga, nagy mértékben kiszélesedett és elmélyült a mai török nyelvek kutatása. E nagyszabású feltáró munkával párhuzamosan napvilágot látott egész sor kitűnő rész-monográfia, sőt megjelent néhány régóta hiányolt összefoglaló mű is. Mindez jelentékenyen megkönnyíti az etimológiai kutatásokat is.

Egy ponton, a legdöntőbbön azonban máig változatlan a helyzet: ma is csak feltevés az altaji nyelvek rokonsága. E nem éppen örvendetes helyzetnek megvannak a jól érthető okai.

A magyar nyelv jóval több, mint ezer esztendő óta nem érintkezett finnugor nyelvekkel. Ezzel szemben a török és mongol nyelvek — a történeti, elsősorban kínai források tanúsága szerint — majdnem kétezer év óta szakadatlan érintkezésben állnak egymással. Az érintkezés soha nem volt egyenletes, különböző földrajzi pontokon, különböző időkben, egymástól merőben különböző mértékben jelentkezett. Nem vitás, hogy ez érintkezések eredményeképpen különböző korokból származó, különböző intenzitású kereszteződésekkel, átvételekkel kell számolnunk. E kölcsönhatások nagy mértékben zavarják a nyelvrokonság elemi egyezéseinek a felismerését, hiszen gyakran megeshetik, hogy az altaji alapnyelveinek vélt egyezés volta-képpen a két nyelv külön életében végbement érintkezésnek az emléke csak. A félreértés lehetősége különösen nagy, ha a kölcsönhatásból eredő egyezés a török vagy mongol nyelv ma ismert legrégebbi összefüggő emlékeit megelőző korból származik.

A török és mongol nyelvek folyamatos együttéléséből származó kölcsönhatásoknak a felderítése egymagában is nagy nehézség elé állítja az altaji összehasonlító nyelvészet művelőjét. De hasonló folyamatos kölcsönhatásokkal kell számolnunk a mongol és mandzsú-tungúz nyelvek között is. Ez a kölcsönhatás: a már meglevőket újabb, nem kisebb nehézségekkel gyarapítja. A mandzsú-tungúzba került mongol elemek a vázolt török—mongol összefüggések révén mandzsú-tungúz—török összefüggések hamis illúzióját kelthetik. Ugyanakkor — ha nemcsak feltevés az altaji nyelvrokonság — a mandzsú-tungúz és mongol nyelvi kapcsolatok folyamatos ébrentartása és megerősítése révén fokozatosan halványodott a feltehető török—mandzsú-tungúz összefüggés képe, egészen addig a fokig, hogy az egyéb összefüggések mértékével mérve az ma már csak valószínűtlen hipotézisnek tetszik.

Nem volna teljes az altaji rokonság feltevéséről alkotott kép, ha hallgatnánk a koreai nyelvről. RAMSTEDT, aki szerint a koreai az altaji nyelvek közé tartozik (e feltevés magában sem találkozott az altajisták egyöntetű helyeslésével), szintén figyelmen kívül hagyta nemcsak a nyelvi érintkezések, hanem az egyszerű, aránylag kései szókészleti kölcsönzések kérdését is. Pedig a történeti források szerint ezúttal is számolnunk kell koreai és mongol, illetőleg mandzsú-tungúz—koreai nyelvi érintkezéssel, mégpedig nemcsak

az aránylag kései mongol (Jüan, 1280—1368.) és mandzsú (C'ing, 1644—1912.) dinasztiák közti időkbén, hanem annál már jóval korábban, a kitaji és dzsüresi (Po-hai birodalom!) kapcsolatok következményeképpen.

Mindehhez járul, hogy az egyes altaji nyelvek (esetleg a feltehető altaji alapnyelv is) igen korai időkbén érintkezésbe kerülhetett nem rokon nyelvekkel is. Nem pusztán elméleti feltevésről van szó; az ún. altaji nyelvek szókészletének mégoly felületes vizsgálata is valósággal rászorít bennünket a török—finnugor, török—iráni, mongol—szamojéd, tungúz—szamojéd stb. nyelvi kapcsolatok mérlegelésére. (Vö. LIGETI: MNy. XLII [1946.], 1—7 és Rocznik Orientalistyczny XVII [1953.], 80—91.)

3. Az altaji hipotézis megoldása tehát különleges nehézségekbe ütközik, s e nehézségek kiküszöbölésére — azok fel nem ismerése miatt — eddig komoly kísérletek sem történtek. De mindez mit jelent gyakorlatban a török nyelvtörténeti és etimológiai kutatások szempontjából?

A török *bol-* 'lenni' (az oguz nyelvek egy részében *ol-*, de vö. türkmén *bol-*!) és a mongol *bol-* 'ua.' (már a XIII. századi emlékekből kimutatható) összefüggését minden altajista magától értetődőnek tartja. A szó hiányzik a mandzsú-tungúz nyelvekből. Ez a hiány önmagában még magyarázható, de akadályozza a tisztánlátást, hogy ugyanakkor nagyon valószínű megfelelője jelentkezik a finnugor nyelvekben (magyar *vol-* ~ *val-*). Az egyezést korán észrevették, de komolyan csak azóta mérlegelik, amióta az NÉMETH GYULA szigorú kritikai szűrőjén is fennakadt (vö. *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata: Bibliotheca Orientalis Hungarica* V, 71—2). NÉMETH szerint ez egyike volna azoknak a szókincsbeli egyezéseknek, amelyek alapján ő a török és finnugor nyelvek között „ősrokonság-szerű” érintkezést tesz fel. Magam ugyan ilyen jellegű érintkezést változatlanul nem tudok elképzelni (LIGETI: I. OK. V, 344—5), de úgy vélem, hogy — figyelmen kívül hagyva az urál-altaji nyelvrokonság ez idő szerint megközelíthetetlen lehetőségét — igenis számolnunk kell a finnugor és a török között különnyelvi érintkezésekkel, mégpedig különböző korokban.

Meglehetősen réginek látszik a már Káşyaritól feljegyzett török *qās*, *qāz* 'fakéreg' finnugor, sőt szamojéd kapcsolata (magyar *hárs*; vö. LIGETI: *Journal Asiatique* 1938. I, 187—8). Későbbinek, legalábbis más csoportba tartozónak gondolnám a török nyelvek egy részéből (kipcsak!) ismert *maj* 'zsír, zsiradék' összefüggését a finnugor megfelelőekkel (magyar *vaj*); ez esetben valahogy a kimák-korszakra gyanakodnám. Nem hiányzik az egészen fiatal, alig háromszáz-kétszáz éves réteg sem; ezek egyikére-másikára alkalomadtán még visszatérnék.

Másfajta problémák elé állítanak bennünket az olyan esetek, mint például török *oima* 'lábbelikészítéshez használt türkmén nemez'. Ez az eddig csak Káşyaritól igazolt török szó kifogástalanul egyeztethető a következő adatokkal: XIV. századi mongol, kínai átírásban *hoimosun*, *hoimusu* 'nemez harisnya', arab írásban *hoimasun*, irod. mong. *oyimosun*, *oyimasun*, burját *ojmoho(n)*, halha *ojms(on)*, ordos *öjmos(u)*, kalmük *ömsü* (a *-sun*, *-sün* jól ismert mongol képző); mandzsú *fomoči* 'harisnya', *foji* 'fagy ellen húzott prémpapucs', dzsüresi *fomoči* és *foči*; koreai *pe-syen* (vö.: PELLLOT: *Journal Asiatique* 1925. I, 241—2; LIGETI: *Acta Orient. Hung.* I, 145, 169—70). Megvan a szó ezenkívül a szamojédban *pīwa*, *faemu*, *pēme* stb. alakokban (K. DONNER: *MSFOu.* XLIX, 116—7); innen való az orosz *пумы*. Végül mongolból származik a tibeti *o-mo-su* 'harisnya' (B. LAUFER: *T'oung Pao*

XVII, 494). — Elsőben gondolni lehetne arra, hogy a fenti egyezések az ún. urál-altaji rokonságból magyarázandók (A. SAUVAGEOT, Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques 22). Gondosabb vizsgálódás után azonban olyan nehézségekre bukkanunk, amelyek külön-külön mind lehetségesek és magyarázhatók, együttes jelentkezésük azonban az egyeztetés hitelét menthetetlenül aláássa. A szónak egyedül a szamojéd adatok alapján feltett uráli jellege erősen vitatható; nyilván ezért nem szerepel M. RÁSÁNYI „Uralaltaische Wortforschungen” című (Studia Orientalia XVIII/3.) művében. Hasonló a helyzet a mandzsú-tungúz megfelelőekkel is. E nyelvcsoporthoz déli (tágabb értelemben vett mandzsú) ága számos olyan korai mongol (kitaj, szien-pi stb.) szóképzeti elemet tartalmaz, amely merőben ismeretlen az északi (tungúz) ág szókinésében. Nos, a kérdéses szó csak a mandzsúból és a hozzá közel álló dzsürsiből mutatható ki. — De nehézségekbe ütközik a török szó helyes magyarázata is, mert elszigetelt a régiségben, és teljesen hiányzik a mai nyelvekből. Az azonban már ma is világos, hogyha nem tartozik a török nyelv török szóképzetéhez, igen korai — inkább mongol, mint szamojéd — jövevényszónak kell lennie. Ha mongol, kronológiai okokból sem gondolhatunk arra, hogy a Dzsingisz kán felléptével ismertté vált mongol nyelvből származzék, hiszen Kāšyari adata a XI. század második feléből való. De nem gondolhatunk erre hangtani okokból sem. A XIII. századtól napjainkig valamennyi mongol adatunk *-sun* képzős alakban jelentkezik, a török szó pedig csak olyan mongol nyelvből származhatik mint jövevény, amely nem tartalmazta ezt a képzőt. Ezenfelül a mongol, mandzsú és szamojéd megfelelőik tanúsága szerint a szó eredetileg szókezdő *p*-vel hangzott (a kitaj még változatlanul tartalmazta ezt a szókezdőt), és nyelvtörténeti, egyben kronológiai okokból csak **poima* alakban kerülhetett a törökbe. Márpedig a szókezdő *p* — eredeti és jövevényszavakban egyaránt — már a VI. század előtt eltűnt, s helyét magánhangzós szókezdőnek adta át.

Végeredményben tehát csak annyi állapítható meg, hogy a török, mongol, mandzsú és szamojéd szavak összetartozása kétségtelen, az összetartozás kora igen régi, egymással való összefüggésüket azonban jelenleg pontosan meghatározni nem tudjuk.

4. A számos lehetséges egyezés-típus közül utoljára, de nem utolsó sorban még egyet említenénk. A török szókinés elemeit vizsgálva feltűnik, hogy egy jelentős számú csoportnak következetesen hiányzanak a mongol és mandzsú-tungúz megfelelői, ugyanakkor azonban felettébb valószínű iráni, sőt ún. indo-iráni egyezéseik jelezhetők; ezek a szóképzeti elemek természetesen csak jövevényszavak lehetnek, amelyekhez a török a feltételezett altaji alapnyelvből való kiválása után, külön életében juthatott hozzá. Az egyezésekre a jószemű, de nem mindig kifogástalan kritikájú MUNKÁCSI BERNÁT irányította rá a figyelmet. GOMBOCZ ZOLTÁN elutasító álláspontja ellenére NÉMETH GYULA (i. m. 87—95; uo. I. a korábbi irodalmat is) úgy látta, hogy MUNKÁCSI egyeztetéseinek egy része igenis elfogadható.

Úgy vélem, hogy az egyeztetéseket illetőleg NÉMETHnek nemcsak igaza van, hanem az általa elfogadott lista lényegesen bővíthető is, mégpedig olyan egyeztetésekkel is, amelyek MUNKÁCSINál nem szerepelnek. Ami a szóegyezések magyarázatát illeti, itt kissé másképpen áll a helyzet. Mindenekelőtt ezúttal sem szabad szem elől téveszteni a török—finnugor egyezésekkel kapcsolatban mondottakat, nevezetesen azt, hogy ezek a kölcsönzések sem helyezhetők azonos kronológiai síkra.

Van a régi iráni (és tochar) jövevényszavaknak egy számszerűen jelentős csoportja, amely irodalmi úton, az ujgúr (és az írásról így nevezett török nyelvű) fordítások révén került a törökbe. Ezek nem igen gyökerestől meg az élő nyelvben, jelentős részük azonban tovább jutott — ujgúr közvetítéssel — az írott mongol nyelvbe (ez utóbbiakról I. B. JA. VLADIMIROV, *Mongolica I: Записки Коллегии Восточников* I [1925.], 305—41).

A probléma nem is itt van, hanem ott, hogy a feltehető iráni, sőt ún. indo-iráni jövevényszavaknak tekintélyes része már a legrégebbi török nyelvemlékekben jelentkezik; ugyanezek egyúttal a mai török nyelvek általánosan elterjedt szavai közé is tartoznak. Más szóval ez annyit jelent, hogy az átvétel időpontja és helye nem egyeztethető össze — mai ismereteink szerint. Az átvétel időpontjának ugyanis jóval meg kellett előznie az i. sz. VI. századot, még akkor is, ha e régi jövevényszó-csoport legfiatalabb rétegére gondolunk. Márpedig ebben az időben — sok évszázaddal az őstörök nyelv első tagolódása után is — annyira északi vidéken élt a török, hogy ott török—indo-iráni (árja) nyelvi érintkezés, kölcsönzés feltevése egyszerűen lehetetlen. Nyilvánvalóan ennek a megfontolásnak az alapján utasították el annak idején MUNKÁCSI közvetlen török—indo-iráni érintkezésének a gondolatát; ebben a fogalmazásban el kell utasítanunk ma is. Az elutasítás alapjául szolgáló végeredményben helyes elv merev alkalmazása azonban csak arra jó, hogy elhárítson egy valóban meglevő problémát, a helyett, hogy közelebb segítené a megoldáshoz.

A zsákutcából kivezető utat alighanem a török nyelv legrégebbi iráni jövevényszavainak módszeres vizsgálata fogja megmutatni. A régebbi kritika ebben a kérdésben is meglehetősen elutasító álláspontot foglalt el. Ma már azonban tudjuk, hogy a kínai források és a régészeti, továbbá antropológiai leletek tanúsága alapján Nyugat- és Közép-Szibéria déli részein, valamint az azokhoz csatlakozó délibb területeken igenis számolnunk kell iráni nyelveket beszélő népekkel, mégpedig legalább az i. e. II. századtól kezdve. Ezekből a nyelvekből kerülhettek, s nyilván kerültek is jövevények a törökbe.

Sajnos, a szóban forgó iráni nyelvek megközelítése ez idő szerint még közvetett módszer alkalmazásával is kemény dió. Könnyen meglehet azonban, hogy előbb-utóbb kiderül: a török indo-irániak gondolt jövevényei is ezekből a feltehetően igen sajátos hangállapotot tükröző iráni nyelvekből származnak. Az átvételek körülményeit tisztázó magyarázatok elé tornyosuló nehézségeket apránként alighanem sikerül megoldani, főleg ha nem tévesztjük szem elől, hogy ebben az esetben is számolnunk kell nem közvetlen érintkezésből származó jövevényekkel, és hogy a műveltségsszavak már akkor is több száz, vagy éppen ezer kilométert is képesek voltak „utazni”.

5. Mint láthatjuk, ma még igen komoly akadályok állnak a török etimológiai kutatások útjában. Ennek ellenére nem mondhatunk le ezekről a kutatásokról, és nem érthetünk egyet azzal a kényelmes állásponttal, hogy erre csak az altaji rokonság tisztázása után kerülhet sor. Úgy véljük, hogy az adott körülmények között a módszeres etimológiai kutatások — a ma természetszerűen fennálló korlátok ellenére is — eredményesen támogatják éppen a rokonság tisztázásának kérdését is. Éppen ezért a legnagyobb várakozással tekintünk azok elé a jelentős vállalkozások elé, amelyek közül az egyik, a török nyelvek etimológiai szótára N. A. BASKAKOV vezetésével Moszkvában készül, a másik, az oszmán-török köznyelv etimológiai szó-

tára pedig HASAN EREN kutatásainak eredményeképpen jelenik meg Ankarában.

Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a török etimológiai kutatások emez örvendetes fellendülésének mekkora a jelentősége nyelvünk török elemeinek kutatása szempontjából. Az sem titok, hogy a magyar nyelv régi török jövevényszavai a török szófejtés szempontjából sem közömbösek: honfoglalás előtti ó-csuvasos jellegű török eredetű szavaink — amelyek átvételének a kora a legpesszimizistább számítás szerint sem tehető a VIII—IX. századnál későbbre — egyben ennek a nyugati török nyelvnek ma elérhető legrégebb emlékei is.

A következőkben néhány török jövevényszavunkat kívánjuk vallatóra fogni, hogy a török szófejtés segítségével egynéhány eddig nem tisztázott kérdésükre megkíséreljünk valamelyes fényt deríteni. Egyes esetekben egész szócsoportok elemzése válik majd szükségessé, másokban meg a török szó (vagy szócsalád) távolabbi összefüggéseit kell az eddiginél behatóbban tárgyalnunk.

Magyar *íz* 'artus, articulus'; török *jüz* 'ua.'

1. E finnugor eredetű szavunkat a következő rokon nyelvi adatokkal szokás egybevetni: udmurt *joz* 'Gelenk'; komi *jöz* 'Knoten, Gelenk'; mordvin *M. äznü*, *E. ezne*; mari *jëžən*, *ičëžən*, *ježen*; finn *jäsene-*; lapp *jaesan* (< finn) 'ua.' (vö.: SZINNYEI, NyH. 7 33; BÁRCZI, SzófSz. 140).

T. E. UOTILA (Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen: MSFOu. LXV [Helsinki, 1933.], 331) éppen a magyar szót törli az egyeztetések közül (meg a szamojédot, erre alább még visszatérünk), mégpedig azzal az indokolással, hogy a finnugor szavakban szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatot kell feltenni. Feltevése megtámogatására hivatkozik a komi P. (WIED.) *jözna* 'Muskel, Gelenk' és udmurt *joznal-* 'zegliedern' szavakra, amelyek alapján az általa posztulált szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatot az ős-permire vonatkozólag is igazoltnak látja. HAJDÚ PÉTER (Másodlagos szókezdő nazálisok a szamojédban: NyK. LV [1954.], 64) fenntartás nélkül csatlakozik UOTILA nézetéhez, azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar *íz*-hez „különben is ... sokkal jobban illik” az annak idején PAASONEN (Beiträge 230) szóba hozta chanti *įət*, melyet SZINNYEI később egyszerűen kirekesztett az *íz* rokon nyelvi megfelelői közül, BÁRCZI meg csak kérdőjellel utalt rá.

A kérdés aligha tekinthető lezártnak, mégpedig nemcsak a magyar *íz* hovatarozandóságát illetőleg, hanem abban a tekintetben is, vajon csakugyan kizárólag egy szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatos alakot kell-e feltennünk az ős-finnugorban. De fel kell vetni egyéb kérdéseket is, mint például: hogyan viszonylanak az elsől említett permi *joz* és *jöz* alakok az UOTILától szembeszegezett permi *jözna* és *joznal-* alakokhoz? Nem kell-e mérlegelni, hogy a *joz* és a *jozna* közti különbség nem hangtani, hanem egészen más természetű: egyazon szó képző nélküli és képzős változata?

2. A) A kérdés további megvitatása szempontjából — úgy vélem — nem teljesen közömbös, hogy a törökből kimutathatunk egy igen érdekes, eddig nem szótározott *jüz* szót.

E török szóra a mongol kori tibetiből készült ujjúr fordítások körüli vizsgálódásaim során lettem figyelmes. Az *Ārya rājavavādaka sūtra* tibeti, ujjúr és mongol változatait egybevetve feltűnt, hogy az ujjúr fordításban

a *yüz yüzügü* kifejezés RADLOFF által javasolt 'hundert hunderte' nem egyeztethető össze sem a tibeti, sem a mongol fordítással. (Vö. W. RADLOFF, Kuan-ši-im Pusar. St. Pbg., 1911. 76—7.) A törökbek csakugyan két általánosan elterjedt homofon *yüz* szót is ismerünk: 1. 'száz', 2. 'arc'. A kérdéses hely magyarázata szempontjából azonban egyikük sem jöhet számításba, mert a tibeti eredetiben a *yan-lag* jelentése 'member, limbe' (JAESCHKE, A Tibetan—English dictionary. London, 1949. 507a), a mongol fordításban pedig *üy-e gesiqün* található, melynek a jelentése ugyanaz, mint a tibetié: 'jointures, membres' (KOWALEWSKI, Dictionnaire mongol—russe—français I. Kazan, 1844. 552a).

A kifejezés nemcsak az idézett ujjúr szövegben fordul elő, helyes értelmezésével azonban a turkológusok mindezeideig adósak maradtak.

Az ujjúr nyelvű „Avadāna”-töredékek egyik csonka levelének versóján olvassuk, ahol minden sor eleje hiányzik (a recton a sorok végei nincsenek meg): *...bütün at'özüngtäki yüz yuzä...* (F. W. K. MÜLLER, Uigurica III, 21₅). A sor vége sérületlen ugyan, az utolsó szó mégis befejezetlen — helyhiány miatt; folytatása a következő sor elejére esett, ez viszont a többi sorok kezdő szavaival együtt nem maradt ránk. Figyelembe véve a folytatást, a megsérült szót *yüz yuzä[gütin]*-re egészíthetjük ki.¹ F. W. K. MÜLLER a sérült részt figyelmen kívül hagyva 'allen...in (an) deinem ganzen Körper' fordítást javasolt. Világos azonban, hogy a helyet 'egész testeden levő végtagok[tól]'-nak kell fordítani. Igen valószínű, hogy ugyanezen verso-oldal 9. sorának a végén olvasható *yüz* szónak a következő sor elején, a sérült részen, szintén *yüzügü* volt a folytatása.

A Mániról szóló nagy himnuszban kifogástalanul hagyományozott szöveggörnyezetben egy *yüz yüzügütin bärü* kifejezéssel találkozunk (W. BANG—A. v. GABAIN, Türkische Turfan-Texte III. Berlin, 1930. 4—5, 21). A nehézség itt kettős.

Az egyik ezúttal is a *yüz yüzügü*. A kiadók — ugyanúgy, mint annak idején RADLOFF — a *yüz*-t 'száz'-nak, a *yüzügü*-t pedig ugyane számnév collectivumának fogva fel, a *yüz yüzügü*-t önkényesen 'saeculum'-nak értelmezték (i. m. 26, 5. jegyz.).

A másik nehézség a *-tin bärü* ablativusszal járó névutó helyes értelmezése; ennek a jelentése ugyanis a legtöbbször 'valamitől kezdve, valami óta (temporalis)'. BANG és GABAIN azonban szerencsés kézzel az ujjúr „Suvarṇa-prabhāsa”-ból egy pontosan megfelelő párhuzamos helyet is idéztek: *yilikimiz-tin söngükümiztän bärü*. Ez persze nem volt összeegyeztethető javasolt fordításukkal, s nem késtek megjegyezni, hogy a passzus „höchst sonderbar”. A hely pedig világos: 'velőnkől, csontunktól [kezdve minden porcikánkig]', kissé szabadabban: 'velőnkig, csontunkig'. GABAIN utóbb (Alttürkische Grammatik [Leipzig, 1941.] 145, § 319) lényegében már kifogástalanul érti a kérdéses helyet, amikor azt „von ganz innen her”-nek fordítja.

A legtöbb nehézség mindvégig a *yüz yüzügü* pontos jelentése maradt; ez okozta a legtöbb fejtörést az ujjúr szövegek terén jól tájékozott kiadóknak. Szerencsére ezúttal is tudtak idézni párhuzamos helyet, mégpedig egy kiadatlan turfáni kéziratból: *yüz yüzügüsintä marımlarta*. De mindjárt megjegyez-

¹ Hasonló szokatlan szétválasztásokra ugyanezen kézirat sértetlen részeiben egyéb példákat is találunk: *ayazımta-qı* (37: 30—1), *az-unqa* (36: 14—5), *söngü-küm* (37: 5—6) stb.

ték becsületesen, hogy imént javasolt 'saeculum; allzeitig' fordításuk sehogy sem illik ehhez a passzushoz. A helyzet azonban ezúttal is igen egyszerű: a *yüz yüzügüsintä* és a *marimlarta* rokonértelmű kifejezések. A *marim* szót pedig jól ismerjük az ujbányban, jelentése 'Glied' (Türkische Turfan-Texte I—V, Index 27). Ezt jelenti pontosan a *yüz yüzügü* is.

Minden kétséget kizáró módon megállapítható tehát, hogy a *yüz yüzügü* kifejezés jelentése valamennyi megvizsgált passzusban 'tag, végtag'.

B) E kéttagú kifejezés különben a török főnévi szinoníma-összetételeknek ama típusához tartozik, amelyet az jellemez, hogy első része egytagú, olykor elég határozatlan jelentésű szó, amit az összetétel második részét alkotó két vagy több tagú szó mintegy magyaráz, annak szemantikai tartalmát felfokozza. Például: *ï tariγ* 'vetés', *qut ülüg* 'szerencse, boldogság', *ton kädim* 'ruha', *küč küsin* 'erő', *čoy yalın* 'fény', *töz oγuš* 'nemzettség' stb. Az összetételek jó részében mindkét szót ragozzák: *ig toya* 'betegség', *ig-i toyası* 'betegsége' (Uigurica III, 38₃₅, 41₄); *töz yiltiz* 'gyökér', *tözün yiltizin* 'gyökerét' (U. III, 41₇₌₈); *sin (sin?) söngük* 'csontozat', *sinim söngüküm* 'csontozatom' (U. III, 37₅₌₆); *ig ayriγ* 'betegség', *iging ayriγing* 'betegséged' (TTT. I 9₄₀); *äd tawar* 'vagyon', *äding tawaring* 'vagyonod' (TTT. I 9₅₀) stb. Ritkábban csak a második taghoz járulnak ragok: *aš ičkü* 'étel', *aš ičkülärig* 'ételeket' (BANG—GABAIN: UngJb. X, 196₂₆); *yäk ičkäk* 'démon', *yäk ičkäklär* 'démonok' (TTT. I 14₁₆₆). Vö. K. FOY, Studien zur osmanischen Syntax. I. Das Hendiadyon und die Wortfolge *ana baba*: MSOSW. II, 105—36 (különösen 117); W. CALAND, A rythme law in language: Acta Orientalia Havn. IX, 59—68 (török példák 67); BANG—GABAIN, Türkische Turfan-Texte V, 18 (A 83).

Ezeknek az összetételeknek számos alcsoportja van, közülük most a következőket emelném ki.

Az egyik alcsoportba sorolnám azokat, amelyeknek első szótagja iker-szóként cseng össze (megjegyzendő, az első tag is teljes értékű szó): *yüd yipar* 'illat', *ï iyač* 'fa, növényzet'.

Ismét másik alcsoportot alkotnak azok a bennünket itt közelebről érintő összetételek, amelyeknek második tagja nem egyéb, mint az első tag valamilyen képzővel bővített változata.

Elsőnek emliteném az ilyenféle összetételek közül: *al altay: al-i altay-i üzä* 'szerével, módjával; segítségével' (U. II 48.). A kifejezésre máskor alkalmasint még visszatérek, ezért most csak néhány idevágó megjegyzést tennék vele kapcsolatban. Az összetétel első tagja *al* 'Mittel, Methode, 'Trug' önmagában nem elég határozott jelentésű a vele azonos hangzású *al* 'Seite, Unterseite', *al* 'rot', sőt *al-* 'nehemen' miatt. Az *altay* etimológiája egyszerű: *altay* 'csalás' < *alta-* 'csalni' < *al* 'csalás'.

De találunk a *yüz yüzügü*-vel teljesen azonos alakulatokat is. Ilyenek:

a) *ton tonayu* 'ruha'. Ennek az összetételnek ez idő szerint csak *ton tonanyu* változatát tudom kimutatni, ebben: *tonin tonanyusin* 'ruháját' (F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 15₁₃). A *tonayu* alak azonban megtalálható egy másik hasonló összetételben, nevezetesen a *Säkiz yükmäk* ujbány fordításában: *kädgü tonayu* 'ruha' (BANG—GABAIN, Türkische Turfan-Texte VII, 48₃₉₂); ugyanezen fordítás kyötői kéziratában azonban *kädgü tonanyu-t* olvasunk (TÖRÜ HANEDA, Töyö Gakuhö V, 201₃₂₇). — A *ton* a régi és mai török nyelvekben jól ismert szó. A fontosabb adatok a következők: türk (rovásírásos), ujbány *ton* (GABAIN, Alttürkische Grammatik 342b; MALOV, Памятники древнетюркской письменности 432a; származékai *tonliγ*, *tonluγ*, *tonsiz*)

'(felső) ruha'; ujjúr brāhmī írással *ton* [olv. *ton*] 'Kleid' (GABAIN, Türkische Turfan-Texte VIII, 100); Kāšyarī *tōn* 'Kleid', *tōnliq* 'ua.' (BROCKELMANN); ujj. *ton* 'ruha' (Kao-č'ang kuan-yi šu II, 6a); kun CodCum. *ton* 'vestmentum; Kleid', *tonçi* [olv. *tonči*] 'peliparius; Kürschner' (Grönbech); 1245.-i kipszak szj. *ton* 'Kleid' (HOUTSMA); Abū Haiyān *ton* (CAFEROĞLU); Tuḥfat *ton* (ATALAY); csag. *ton* 'tunique ouverte entièrement devant', *tonluq* 'habille-ment' (PDC. 247); sor, szag., kojb., kacs., küer. *ton* 'das obere Kleid, das Kleid' (RADL. III, 1176), alt., tel. *ton* 'der Pelz' (uo.); kojb., kar. szo. *ton* 'Pelz' (CASTRÉN 110), ojtrot *ton* 'шуба, тулуп' (BASKAKOV), hakasz *ton* 'шуба' (BASKAKOV), tuva *ton* 'шуба, пальто' (PALJMBACH); tar. *ton* (RADL. III, 1175), turki *tōn* (LE COQ: KSz. XVIII, 92); kir., kkir., kar. L., T. *ton* (RADL. III, 1176), nog. *ton* 'шуба' (BASKAKOV 710), kkalp. *ton* 'ua.' (BASKAKOV 816), bask. *tun* 'шуба, крытая' (DMITRIEV—ACHMEROV—BAIŠEV 883), kirg. *ton* 'шуба, тулуп' (JUDACHIN), kaz. *ton* 'шуба' (SAURANBAEV 909), özb. *tün* 'халат' (ABDURACHMANOV 930), özb. Kūhī *ton* 'ruha' (saj. felj.), özb. Qongrat *tonnuq* 'ruha, ruházat' (saj. felj.) < **tonluq*; krm. *don* 'das Kleid, die Hosen' (RADL. III, 1710), az. *don* 'платье' (ŠIRÄLIEV—ORUJOV), osm. *don* 'clothing; pair of drawers' (HONY), tkm. *dōn* 'халат' (ALIEV—BORIEV 430). A törökben a szó eredetileg hosszú magánhangzóval hangzott és iráni jövevény, vö. saka *thauna*; (vö. LIGETI: Journ. As. 1938. I, 190¹). — A *tonayu*, *tonanyu* önálló használata ritka, régi adattal most nem is tudnám igazolni; GABAIN (Alt-türk. Gram. 342) *tonayu*, *tonanyu* 'Gewand' szava is nyilván a fentebb említett összetételből van kiemelve. Mindenesetre érdekes, hogy a szót feljegyezték a mai oszmánli népnelyvből: *donangu* 'giyilen yeni elbise' (Söz Derleme Dergisi I, 458) < **donangu* < **donan-yu*. — A *tonayu* és *tonanyu* alakok mindegyike hiteles, és együttes megjelenésük valamelyest hozzájárul az *-ayu*, illetőleg *-yu* képző meglehetősen bonyolult kérdésének a megvilági-

¹ A mongol szó idevonását ma kevésbé látom egyszerűnek, mint 1938-ban. A fontosabb adatok mindenesetre ezek: mongol *tonuy* [*tonoy*] 'les effets; util, instrument; barnais' (KOWALEWSKI III, 1791); ordosz 'onoq' 'harnais, attirail, l'ensemble des outils servant à certains travaux, l'ensemble des instruments employés dans certaines professions, équipage' (MOSTAERT II, 668a); halha *tonog* '1. снасти, снаряжение; 2. сбруя' (LUVSANDENDEV 408b); burját *tonog* '1. инструмент, снасть, снаряжение; 2. сбруя' (ČEREMISOV 441a); kalm. *ton* '(allerlei) Geschirr; Anzug; Hausgerät' (RAMSTEDT 400a). — A jelentéstani nehézség (ha nem is teljesen áthidalhatatlan) jól látható az adatokból. De van más is. A mongolból az alapszó (*ton*) hiányzik, amennyiben abból képzés, az nem jellegzetesen mongol; *tonoy* alak pedig a törökben nincs. — Bárhogyan is áll a dolog, nem lehet kétséges, hogy bizonyos fokig egy másik szó erősen befolyásolta a *tonoy* jelentésfejlődését. Ezt elegendő mértékben mutatják a legrégebbi mongol adatok: Mongolok Titkos Története: *tonog* 'Erbeutung des Feindeskleider, čisutu *tonog* 'die blutige Kleidung (des Feindes) [amelyet elrabolnak = zsákmányolnak]' (HAENISCH 151); *üb tonog* 'Wertsachenraub, Plündergut' (HAENISCH 157), vö. ordosz *ön tonog* 'bien, avoir, fortune' (MOSTAERT II, 526). A kérdéses szó a következő: mongol *tonu-* [*tono-*] 'piller, voler, ravir'; ordosz *tono-* 'piller, voler (dans une maison pendant l'absence du propriétaire)'; halha *tono-* 'грабить, ограбить'; burját *tono-* 'грабить, ограбить'; kalmük *ton-* 'rauben, mit Gewalt abnehmen; abscheiden'; MTT. *tono-* 'schinden, abziehen'. Jövevény a mongolból: csag. *tona-* 'abnehmen, abreißen, kahl ausziehen' (RADL. III, 1176), 'mettre à nu' (PDC. 247); kazak *tona-* 'auf dem Wege berauben, ausplündern' (RADL. III, 1176), 'грабить' (SAURANBAEV 137b); kirg. *tono-* '1. грабить; 2. огулять' (JUDACHIN 507a); jak. *tonō-* 'рубить, отрубать, отсекать stb.' (PEKARSKIJ III, 2726). Ebből az igéből képzett mongol *tono-yu* jelentése elsődlegesen *1. rablás; 2. (ellenségtől) elrabolt holmi, ruha'. — A török *ton* (> kam. szam. *ton* 'grosser Pelz') szóval részletesen foglalkozott A. ЈОКИ (MSFOu. CIII, 330—1), és megpróbálkozott e vándorszó útját nyomon követni. Attól tartok azonban, hogy az iráni, dakota-indián és kínai adatok sehogy sem egyeztethetők össze, sem egymással, sem a török szóval.

tásához. A *-yu, -gü* elvont névszót képez névszóból, s mássalhangzós tő után *-a-, -ä-* „kötőhangzós” alakban jelentkezik. Azonosítani szokás a kollektív számnevek *-ayu, -ägü* képzőjével: *birägü* 'együtt', *yüzägü* 'százan, százával'. A tulajdonképpeni probléma a „kötőhangzó” helyes magyarázata. Már BANG észrevette, hogy bizonyos képzett névszók igei, sőt névszói tövében is feltűnik az *-a-, -ä-* elem, melyet ő (elsődleges) képzőnek tart: *adači* 'lövész' < *at-* 'lő', *öltüräči* 'gyilkos' < *öltür-* 'megöl', *otači* 'orvos' < *ot-* '(gyógy)fű' stb. (W. BANG, Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen: SPAW. 1916: 917; M. RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen 84—5). — Az esetek egy részében az *-a-, -ä-* formans funkciója világos, ti. névszóból igét képez: *küč* 'erő' > *küčä-* 'erőlködik', *at* 'név' > *ata-* 'hív', *mün* 'bűn, hiba' > *münä-* 'hibásnak lenni', *qan* 'vér' > *qana-* 'vérezni', *aš* 'étel' > *aša-* 'étkezik' stb. (vö.: BANG, Vom Kökttürkischen zum Osmanischen: APAW. 1919: 37—55: III. Das Formans *-yu* bei Verben auf *-a* usw.; DENY, Grammaire de la langue turque 537, § 846; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraïmskim 130—2; GABAIN, Alttürkische Grammatik 66). Mármost ilyenkor is megjelenhetik a *-yu, -gü:* *yaš* 'étel' > *yaša-* 'él' > *yašayu* 'étel'. Úgy látszik, közvetlenül ehhez a csoporthoz csatlakozik (lehet, hogy csak másodlagosan) a most tárgyalt *tonayu, tonanyu* is. Legalábbis erre utal, hogy a *ton* igei származékai közt megvan sor, Raby., QB. *tona-* 'öltöztet', *tonan-* 'öltözködik' (RADL. III, 1176; MALOV, Памятники 432). A *tonanyu* minden kétséget kizáró módon a *tonan-* származéka.

β) ič *ičägü* 'belek, belsőség': *iči ičägüsi* 'belei, zsigerei' (F. W. K. MÜLLER, Uigurica III, 78₂). — Az *ič* 'belső, belső rész' a török szókészlet legáltalánosabban ismert elemei közé tartozik, egyaránt kimutatható a régi és az újabb nyelvi anyagból (ez utóbbiban *ič, iš, ic, is, ič* változatokban), ragos alakjaiban elterjedt helyhatározói névutó; felsorolásuktól most eltekinthetünk. Néhány török nyelvben testrésznévként is használatos: ojtrot *ič* 'живот, брюхо' (BASKAKOV); kurg. [= kazak] *iš* 'der Magen, die Eingeweide' (RADL. I, 1545), *iš* 'кивот' (SAURANBAEV 184), kurg. *ič* 'живот; брюхо; желудок' (JUDACHIN), bask. *es* 'живот'. (DMITRIEV—ACHMEROV—BAIŠEV 194); tkm. *ič* 'живот' (BASKAKOV—CHAMZAEV 166b), az. *ič* 'внутренности, требуха, потроха' (ŠIRÄLIEV—ORUJOV) stb. — Az *ičägü* önálló használata kifogástalanul igazolható: Kāšy. *ičägü* 'Lunge, allgemein, was die Rippen umschliessen' (BROCKELMANN), Oğuz-monda *ičägü* (BANG—RACHMATI 8₄₁), ujb. *ičägü* 'belek' (Kaoč'ang kuan-yi šu I 26b; RADL. I, 1520 *ičägü* olvasata hibás), csag. *ičägü* 'die Eingeweide, der Darm' (RADL. I, 1515), 'intestins' (PDC. 99), oszm. tört. *ičegü* 'karın içindeki organlar ve bağırsaklar' (TTS. II, 514); kurg. *ičegi* (JUDACHIN), kaz. *ičagi* 'die Eingeweide, Gedärme, der Darm' (RADL. I, 1585), karacs. *ičegi* (PRÖHLE: KSz. X, 107), oszm. nyj. *ičegi, ičęgi* (Söz Derleme Dergisi II, 780a); turki *ičäi* (RADL. I, 1515) < **ičagi* < **ičägü*. Vö. még kojb. *ičägä, ičigä* 'Darm' (CASTRÉN), hakasz *ičege* (BASKAKOV), ojtrot *ičege* (BASKAKOV), leb. *ičägä* (RADL. I, 1520), kūr., kumd. *ičägä* (RADL. I, 1515), tkm. *ičege* (BASKAKOV—CHAMZAEV 250b), alt. *ičä* (RADL. I, 1515) < **ičägü*. Elsősorban a kipcák nyelvekre jellemző a *-k* képzős alak: kun CodCum. *yčag* 'budellum' (*ičex* 'Eingeweide': GRÖNBECH 105), Szimb. tat. *ičäk* (RADL. I, 1585), özb. *ičäk* (ABDURACHMANOV 291a), özb. Qongrat *ičäk* (saj. felj.), kaz. *išek* (SAURANBAEV 275a), kurg. *iček* (JUDACHIN), bask. *esäk* (DMITRIEV—ACHMEROV—BAIŠEV 289b), kkalp. *išek* (BASKAKOV 274b), nog. *išek* (BASKA-

KOV 249a), csag., turki *ičäk* (RADL. I, 1515). — Az *ičägü* mint képzett szó nem tartozik abba a típusba, mint a *yašayu* vagy a *tonanyu* (a *tonayu* képzése legalábbis kétértelmű), mert az *ič* főnév mellett nincs *ičä-* ige.

Szervesen csatlakozik az imént tárgyalt két α — β) típus-példához a *yüz yüzägü*. Az első rész itt is egytagú, jelentése a két másik *yüz* mellett eléggé határozatlan. Az összetétel második része ezúttal is többtagú szó, sajnos, az első rész jelentését nem a legalkalmasabb módon domborítja ki, mert maga is kétértelmű az azonos hangzású *yüzägü* 'százával' miatt. A dolog annál kellemetlenebb, mert a három homofon *yüz* közül az egyiknek jelentése éppen 'száz'; mindez nagyban hozzájárulhatott a kifejezés egészének és egyes részeinek a szókészletből való kiszorulásához. Különben a régi török szóanyagból ez idő szerint nem tudjuk kimutatni külön-külön sem a *yüz*-t ('íz, tag, végtag'), sem a *yüzägü*-t ('ua.'). még kevésbé egy *yüzä-* igét.

Figyelemre méltó, hogy a jelzett értelemben a *yüz* szót jól ismerik ma is bizonyos szibériai török nyelvek: *kojb. tūs, dūs* 'Gelenk' (CASTRÉN 143), *kar. tūs, dūs* (CASTRÉN 116, 119), *urj. čūs* 'сустав пальца' (КАТАНОВ II, 1348), *szoj. tjūs* 'das Gelenk' (RADL. III, 615), *tuv. čūs* 'сустав' (PALJMBACH). Az idézett példákban a *t-, d-, tj-, č-* szabályos folytatása egy korábbi szókezdő *y-* nek; a szóvég is különösebb nehézség nélkül *z-* re vihető vissza. A fenti példák közt szereplő *tūs* szóvége is csak látszólag mond ellent ennek a visszaállításnak, hasonló „szabálytalan” $\xi \sim z$ megfelelésre egyéb példákat is találunk CASTRÉN *kojbál* és *karagasz nyelvjárási anyagában*: *iš, is* 'nyom' [*iz*], *küş, küs* 'ösz' [*küz*], *aš, as* 'hermelin' [*az*], *oš, os* 'tej' [*ayuz*], *tyltyš, feltēs* 'csillag' [*yıldız, yulduz*] stb. A szibériai török adatok tehát végső soron egy **yüz* alakra mennek vissza. Ide tartozik még *jak. süsüöž, sösüöž* (< **jüzük, *jözök*) 'состав, сустав, член (тела), уд; колено, сгиб, слой, состав какого-либо предмета (напр. ноги); сустав, колено (в растении); разряд предметов, поколений' (РЕКАРСКИЙ II, 2415). Közvetlenül a ki nem mutatott alapszóból (**jüz* > **süs*) származik *jak. süsā-* 'разбирать по составам' (РЕКАРСКИЙ II, 2414); vö. I. N. CHARITONOV, Типы глагольной основы в якутском языке (Moskva—Leningrad, 1954.), 126.

3. A) A törökből származik a kamaszini szamojéd *đuw, d'üw* 'Gelenk' (DONNER), *tü* 'ua.' (CASTRÉN), *djü* 'Fingerglied' (CASTRÉN kézír.); vö. AULIS J. JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen: MSFOu. CIII, 123—4.¹

¹ RAMSTEDT (Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte: KSz. XVI, 72) a *kojbál čūs* és *jakut süsüöž* alapján **jüz* és **jüzüg* alakokat következtetett ki (a mongol *üye* és *kiüz jüye* < mongol nem tartozik ide), és azokat feltételelesen a török *yüzük* 'Ring'-hez kapcsolta. — K. DONNER (JSFOu. XL/1, 5) ezzel szemben a *čūs* stb. alapján egy **jüč* vagy **jüs* ősalakot rekonstruált. Mindkét változat megengedhetetlen, nemcsak azért, mert, mint fentebb említettem, a szóvégi *-s* (sőt egyik-másik nyelvjárásban *-š* is) az eredeti *-š* és *-n* kívül *-z*-nek is megfelelhét, hanem azért is, mert a szóvégi *-z* mellett ez esetben van egyéb, kétértelműségtől mentes bizonyíték is. A tuvaiban ugyanis (ahol a szó alakja szintén *čūs*) a helyzet a következő. Ebben a nyelvben *ti*, a szóvégi *-š* megőrződött: *baš* 'fej' < *baš | beš* 'öt' < *beš | daš* 'kő' < *taš | diš* 'fog' < *tiš | kuš* 'madár' < *quš, čaš* 'kőnnny' < *yaš*. Az eredeti szóvégi *-č* a tuvaiban szintén *-š*-sel van képviselve: *üs* 'három' < *üč | küš* 'erő' < *küč | aš* 'éhség; éhes' < *ač | köš* 'nomád vonulás' < *köč | jülš* 'kard' < *qilč | šaš* 'haj' < *čač* < *sač*. DONNER nem állt meg itt a feltevésekben, hanem az alaptalanul felvett **jüs* alakot egy további, őstörök **jül*-re (RAMSTEDT *l* > *š* elmélete alapján) vitte vissza. Ebből a **jül*-ből magyarázza a *kam. sam. dūw* stb. formát; mint JOKI (MSFOu. CIII, 123) egyetértőleg megjegyzi, a szamojédban a feltett „őstörök *-l*” ugyanúgy viselkedhetett, mint a finnugor *-l*, azaz eltűnt. E feltevés-sorozatára semmi szükség, a szóvégi *-l*-es alak a törökből ugyanis kimutatható: *kacsa t'jül* 'der Gelenk' (RADL. III, 607), *hakasz čül* 'сустав' (БАСКАКОВ 325a). A *hakasz-kacsa* szóvégi

A tulajdonképpeni 'íz, tag' jelentésű szamojéd szó adatai a következők: szam. nyeny. (jur. *něsu* 'Glied, Hand-, Fussglied', *nuda-něsu* 'Handglied', Tas *něsuŋana* (CASTRÉN); *ěso* (BUDENZ); O *něššū*²³ 'Gelenk, Glied', T *něššō*²³, OP *něššū*²³, Szj. *něššō*²³, *něššō*²³, K *něššō*²³, U—C *ěššō*²³ 'ua.', Sz *něssū* 'Glied', P *něsuŋ* 'ua.', Nj *něššū* 'ua.' (LEHTISALO); ngan. (taw.) *najwi*, Pl. *nasua* 'Fingerglied' (CASTRÉN); eny. (Jen.) *usu*, G *usuo* 'Fingerglied' (CASTRÉN); mot. *yzjn* 'Schulter' (PALLAS); karag. *usjyn-dy* 'Schienbein' *uzjundi* 'Knie'.

A szamojéd szót régebben SETÄLÄ, PAASONEN, SZINNYEI és mások az előljáróban felsorolt finnugor adatokkal egyeztették; PAASONEN (Beiträge 274) éppen a finnugor megfelelők szókezdő *j*-je miatt ebben a szóban — néhány más egyéssel együtt — szamojéd *ŋ*-t vett fel. Újabbán UOTILA szétválasztja a finnugor és szamojéd adatokat, mert az utóbbiakban nincs meg az általa feltett szóbelseji mássalhangzó-kapcsolat. Hasonló elutasító álláspontra helyezkedett HAJDÚ is, mégpedig elsősorban azért, mert szerinte a szamojéd szókezdő *ŋ*- másodlagos, és véleménye szerint a szókezdő finnugor *j*- és szamojéd *ø*- összeegyeztethetetlen.

A kérdés szélesebb — altaji — alapon való részletes megtárgyalása szétfeszítené mostani mondanivalónk kereteit, két megjegyzést mégis már most tennék.

B) HAJDÚ értékes dolgozata elején (i. m. 62) hivatkozik — mintegy külső bizonyítékkal a szamojéd *ŋ*-nek HALÁSZTÓL javasolt és másoktól is vallott nézetének a megdöntéséhez — SAUVAGEOT állásfoglalására, aki RAMSTEDT-re támaszkodva úgy véli, hogy a szókezdő *ŋ*- sem a törökben, sem a mongolban nem volt meg, s megléte az altaji alapnyelvben sem tehető fel. Ma hozzátéhetjük, hogy RAMSTEDT régi felfogása változatlanul tükröződik nemrég megjelent postumus munkájában is (vö. G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Lautlehre: MSFOU. XIV. Helsinki, 1957.).

A dolog azonban korántsem ilyen egyszerű.

A szókezdő *ŋ*- valóban nincs meg sem a törökben, sem a mongolban, ez azonban vajmi keveset bizonyít az altaji alapnyelvre vonatkozólag. A feltett altaji nyelvcsalád jelenleg mindössze három tagból áll; bizony nem egyszer előfordul, hogy bizonyos ősi sajátosságokat ma egyetlen ág sem őrzött meg változatlanul. A feltehető ősi szókezdő *g* (*g*-) -t pl. a török nem őrizte meg, csak a mongol meg a mandzsu-tungúz; az esetleges szókezdő *n*- meg csak a mandzsu-tungúzból mutatható ki.

Nos, a mandzsu-tungúzban megtaláljuk a szókezdő *ŋ*-t. Képvisellete az egyes nyelvekben a következő: evenki (tkp.-i tungúz), even (lamut) *ŋ*-, szamagir, manegír, negidal *ŋ*- (de *n*-), szolon *n*-; udihe *ŋ*-, *w*-, *ø*-, orosz, orok *ŋ*-, olcsa *ŋ*-, *g*-, *w*-, *n*-, *ø*-, nanaj (gold) *ŋ*-, *m*-, *g*-, *w*-, *ø*-, mandzsu *g*- (*γ*-), *w*-, *ø*- (vö.: V. I. CINCIVS, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков 239—40; J. BENZING, Die tungusischen Sprachen 984—5). E látszólag tarka kép a valóságban lényegesen egyszerűbb: az eredeti szókezdő *ŋ*-t a mandzsu-tungúz nyelvek a szolon és a mandzsu kivételével

-l persze nem az „őstörök -l” valamilyen rejtélyes körülmények között való tovább élését jelenti, hanem nyilván azt, hogy az -l az képző, ugyanúgy, mint a -z (*jü-l*, *jü-z*). A kamaszini szamojéd *đu* vagy a kimutatott -l-s alak átvétele, vagy — a szó képzőtlen alakja.

megőrizték, az egyéb megfelelések az eseteknek elenyésző kisebbségét érintik; igaz, az eltérő megfelelések törvényszerűségeit ez ideig nem sikerült felderíteni.

A mandzsu-tungúz igen világos tanúságtételét nem könnyű altaji szempontból hasznosítani, minthogy az η - kezdetű szavak száma viszonylag korlátolt, s érthetően kicsiny azoknak a száma, amelyeknek minden tekintetben kielégítő megfelelői egyéb aitaji nyelvekben is megvannak; annyi azonban világosan megállapítható, hogy mongol megfelelője bizonyos esetekben g -, γ -. Ilyen: even (lamut) $\eta\tilde{e}r\tilde{i}l$ - 'fénylik', evenki (tungúz) $\eta\tilde{e}r\tilde{i}l$ - 'ua.', negidal $\eta\tilde{e}j\tilde{i}l$ - 'ua.', szolon $n\tilde{e}r\tilde{i}n$ 'hajnal'; udihe $\eta\tilde{e}i$ 'világos; fény', $\eta\tilde{e}g\tilde{d}\tilde{e}$ 'világos', $\eta\tilde{e}g\tilde{j}\tilde{e}n$ 'ua.', nanaj (gold) $\eta\tilde{e}g\tilde{j}\tilde{e}n$, $\eta\tilde{e}g\tilde{j}\tilde{e}n$ 'világos', mandzsu $gere$ - 'fénylik', $ge\tilde{n}g\tilde{g}\tilde{i}y\tilde{e}n$ 'fényes' ~ mong. $gere$ - 'fénylik', $gerel$ 'fény', $gegegen$ 'fényes', $geyi$ - 'fényesnek lenni'; a mongol nyelvtörténeti és nyelvjárási alakok felsorolását itt most mellőzzük, mert valamennyi szókezdő g (a)-t tartalmaz.

RAMSTEDT (i. m. I, 43) a mandzsu-tungúz η -t „szórványos”-nak tartja (ez enyhén szólva túlzás) és „másodlagos”-nak, amely eredeti g -re megy vissza. Nehéz követni ezt a gondolatmenetet, amely szerint az egész északi ág η - képvisellete másodlagos volna (a kivételt képező szolon n -t is g -ből kellene magyarázni!), sőt az volna a déli ág megfeleléseinek is a zöme; mindez azonban többé-kevésbé egyéni megítélés dolga. De már nem az, amikor RAMSTEDT szerint a mandzsu g -, γ - őrizte volna meg az eredeti állapotot.

Korábban rámutattam arra (Acta Orient. Hung. III, 226—7), hogy a kérdéses szókezdő a Ming-korban (XV—XVI. században) a mandzsu közvetlen előzményében, a dzsürsiben szintén g - alakban jelentkezik, de jóval korábban, a Kin-korban az ún. kis dzsürcsi írás tanúsága szerint még mindenütt — szigorú szabályossággal — η - található helyette. Ma hozzáfűzhetem ehhez, hogy az imént tárgyalt szócsaládkhoz tartozó mandzsu $ge\tilde{x}\tilde{u}n$ 'fény, fényes' kimutatható a dzsürsiből is, mégpedig a kis dzsürcsi írás szempontjából egy kifogástalanul ellenőrizhető sorozat tagjaként: Ming $ge\tilde{x}\tilde{u}n$, Kin $\eta\tilde{e}x\tilde{u}n$ (vö. GRUBE, n° 736). Mindez persze világosan bizonyítja RAMSTEDT feltevéseinek az ellenkezőjét: a mandzsu megfelelés nem ősi állapotot tükröz, ellenkezőleg, elég kései másodlagos fejlődés eredménye. De a kis dzsürcsi írás ez esetben másról is tanúskodik: a mandzsu-tungúz szókezdő η - történetileg visszavihető — éppen egyik legkritikusabb pontján — egészen a XII. századig.

C) A másik megjegyzésem igen rövid, és erős fenntartással teszem meg: nem lehetetlen, hogy az idézett szamojéd szóval valami módon összefügg a mongol $gesi-g\tilde{u}n$ 'branche; membre du corps' (a $-g\tilde{u}n$ egyéb testrésznevekben is előforduló képző); az összefüggés aligha alapnyelvi.

gyűrű

I. Régóta ismeretes, hogy e szó a honfoglalás előtt került nyelvünkbe egy ócsuvasos jellegű török nyelvből, közvetlen forrása * $\tilde{j}\tilde{u}r\tilde{u}y$, köztörök nyelvi megfelelője $y\tilde{u}z\tilde{u}k$ (vö.: GOMBOCZ, BTLw. 82—3; BÄRCZI, SzófSz. 106).

Főbb török nyelvi megfelelői ezek:

Käşy. $y\tilde{u}z\tilde{u}k$ 'Siegelring' (BROCKELMANN 100, Atalay 828); Ibn Muhannā $y\tilde{u}z\tilde{u}k$ 'parmağa geçirilen halka' (BATTAL 93b); csag., bar. $y\tilde{u}z\tilde{u}k$ 'der Fingerring, der Siegelring' (RADL. III, 619) | kun CodCum. $juzuk$ [= $y\tilde{u}z\tilde{u}k$] 'anulus; Ring' (GRÖNBECH 132); 1245-i kipscak szj. $y\tilde{u}z\tilde{u}k$ 'Siegelring' (HOUTSMA 110).

Qawānin *yüzük* 'gyűrű' (TELEGDI 313); Abū Hayyān *yüzük* (CAFEROĞLU 131); Tuhfat *yüzük* (ATALAY 291b); kir. [= kazak] *žüzük* 'der Siegelring, der Fingerring' (RADL. IV, 188), *düzük* 'der Fingerring' (RADL. III, 1815), *žüzük* 'перстень' (SAURANBAEV 522a); özb. Qongrat *žüzük* 'gyűrű' (saj. felj.), özb. Qatayan *žüzük* 'ua.' (saj. felj.); nog. *žüzük* 'перстень' (BASKAKOV, Ногайский язык 240b), *juzik* 'ua.' (BASKAKOV, Русско-ногайский словарь 420b); tüm. *jüzük* (RADL., Proben IV, 305); tur. *jüzük* (RADL., Proben IV, 105); miser *jözök* 'Ring' (PAASONEN: JSFOu. XIX/2: 59), kaz. tat. *jözök*, *jözök* (BÁLINT GÁBOR); bask. *jödök* 'перстень' (DMITRIEV—ACHMEROV—BAIŠEV 528b); kum. *juzuk* (NÉMETH: KSz. XII, 126); karacs. *žüzük* (PRÖHLE: KSz. X, 150); balk. *züzük*, *züzüč*, *züzüy* (PRÖHLE: KSz. XV, 276); kar. T. *üzük* (KOWALSKI 278), kar. L. *izik* (MARDKOWICZ 30b) | tkm. *jüzük* 'кольцо' (ALIEV—BORIEV 121a, 245b), *jüzük* 'перстень' (BASKAKOV—ŞAMZAEV 486a); oszm. *yüzük* 'ring' (HONY 389b), nyj. *üzüh*, *üzük* 'yüzük' (CAFEROĞLU, Doğu illerimiz agızlarından toplamalar I, 284; Terekeme—Karaparah; az. *üzük* 'кольцо, перстень' (ŞIRÄLIEV—ORUĐOV 210b), *juzik* 'кольцо' (GANIEV 141b), *uzik* 'перстень' (GANIEV 252a) [mindkét alak egyöntetűen *üzük*-nek olvasandó]; afg. afsár *izak* (saj. felj.) | csag., tar., turki *üzük* 'der Fingerring' (RADL. I, 1894), csag. *üzük* 'anneau' (PDC. 64), csag. *yüzük*, *üzük* (POPPE, Muqaddimat al-adab 239, 181, 408, 429) > mong. *üzük* (i. m. 239); turki (Lob-nor) *üzük* 'кольцо, перстень' (S. E. MALOV, Лобнорский язык. Frunze, 1956. 182b); szárt (namangáni nyj.) *uzuk* '1. кольцо; 2. верхняя кибиточная кошмы' (Nalivkin II, 129); özb. *uzuk* 'перстень' (ABDURACHMANOV 551), özb. Kūhī *üzüg* (saj. felj.) || csuvas *šara*, Szp. *šōra* 'gyűrű' (PAASONEN 132), *šōrē* (DMITRIEV 252b, 469a), *šōr*, *šōrē* 'кольцо', *kušā šōrē* 'перстень' (AŠMARIN, Thesaurus XIII, 106—7).

2. A török szónak eddig nem volt etimológiája, bár többen eddig is származékszót gyanítottak benne, de megnyugtató magyarázatára nem volt lehetőség, minthogy a kérdéses alapszó korábban nem volt ismeretes. Nem vitás, hogy ez alapszó az imént tárgyalt *yüz* 'íz, tag; ujj-izület' (vö. az urj. adatot!); ennek denominális névszóképzős származéka a *yüzük* '*ujj-izületecske', ebből másodlagosan 'gyűrű'. A *-q*, *-k* denominális nomenképző jól ismeretes a törökben, eredeti funkciója (legalábbis az egyik) a kicsinyítés; nyilván innen magyarázandó, másodlagos fejlődésként a testrésznevekben való gyakori előfordulása is: *ičük* 'belsőrészt' < *ič* 'ua.', *bašaq* 'kalász; nyílhegy' < *baš* 'fej'; *ögük* 'anyácska' < *ög* 'anya', *yulaq* 'forrás' < *yul* 'ua.' stb. (Vö.: ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 17—8; GABAIN, Alttürk. Gramm. 62; RÄSÄNEN, Morphologie 100.)

Ugyanebből az alapszóból magyarázandó a 'gyűrű' egy másik török neve is: szoj., karag. *tüstük* 'Fingerring' (CASTRÉN 116b), *düstük* 'ua.' (i. m., 119b); alt., tel., küer. *jüstük* 'der Fingerring' (RADL. III, 616), sor, szag. *čüstük* 'ua.' (RADL. III, 2200); tuv. *čüstük* 'перстень' (PALJMBACH 394b), hakasz *čüstük* 'кольцо, перстень' (BASKAKOV 325b). ojrot *düstük* 'ua.' (BASKAKOV 60b); kacsá *düstek*: *düstək* 'Ring' (K. DONNER: JSFOu. LVIII/1: 19); kiz. *šüstuk* 'Fingerring (mit Stein)' (JOKI: Studia Orientalia XIX/1: 31).

3. Török jövevényszó a kamaszini szamojéd *tustek*, *tüstek*, *düstak* 'Ring' (DONNER; vö. AULIS J. JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen 363). — JOKI helyesen tette fel — ha kételkedve is —, hogy a szibériai török *tüstük* és a *yüzük* alapszava azonos: *yüz*; abban azonban tévedett, hogy a

tük képző *-t*-jét eredetinek tartotta. Az ugyanis nem más, mint a *-liq-*, *-lik-*, *-luq-*, *-lük* denominalis névszóképzőnek az említett szibériai török nyelvekben járatos egyik változata (vö.: N. A. BASKAKOV, Ойротско-русский словарь. Москва, 1947. 245; M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen 228). A *tüstük* stb. tehát egy korábbi **yüzlük* szabályos folytatása. E kikövetkeztetett alak különben megtalálható az oszmánli nyelvjárási anyagban; vö. kelet-ruméliai *yüzlük* 'bague' (HAZAI, Le dialecte turc de Rodope: Acta Orient. Hung., sajtó alatt).

A *-liq-*, *-lik-*, *-luq-*, *-lük* denominalis névszóképző jelentéstani funkciója szintén meglehetősen széleskörű, most csak a következő példacsoportra utalnék: *başliq* 'fejdísz' < *baş* 'fej': oszm., krm., az., kaz. tat., bar., tar. *başliq* 'der Kopfschmuck, der Baschlyk, der Kopfzaum des Pferdes' (RADL. IV, 1558); *közlük* 'szemüveg' < *köz* 'szem': oszm. *gözlük* 'spectacles' (HONY 118b), tuv. *köstük* 'очку' (PALJMBACH 245b); *qolluq* 'ruhaújj, kézmelegítő' < *qol* 'kar, kéz': oszm. *kolluk* 'cuff' (HONY 196a); *ayizliq* 'zabla; szopóka' < *ayiz* 'száj': tob., tar. *ausliq* 'Gebiss am Pferdezaum' (RADL. I, 82), oszm. *ağzlık* 'cigarette-holder; muzzle' (HONY 6a). E képzőről: DENY, Grammaire 521—8. §§; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 29—31; GABAIN, Alttürk. Gramm. 61; RÄSÄNEN, Morphologie 195.

Minden további érvelés nélkül érthető, hogy a *jüzük* meg a *yüzlük* ~ *tüstük* formák *-k* és *-lük* képzője végső soron azonos funkciót tölt be, és jelentéstani szempontból utalhatunk, mutatis mutandis, az olyan példákra, mint: török *bilä-zik* 'karperec' ~ *bilä-k* 'alsó kar' (magyar *bilincs* < török); mongol *quruyu-bči* 'gyűszű' < *quruyun* 'ujj'.

szérű

I. GOMBOCZ (BTLw. 180) honfoglalás előtti jövevényszavaink közül háromban (*szél*, *szőlő*, *szűcs*) őstörök *j-* ~ magyar *sz-* megfelelést tett fel a csaknem általánosnak mondható őstörök *j-* ~ magyar *gy-*vel szemben. RAMSTEDT (Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII/1: 10) és a nyomán RÄSÄNEN (Lautgeschichte 185) tagadja ezt a megfelelést, és GOMBOCZ egybevetései helyett másokat javasol. A *szél* forrásául RAMSTEDT-től vaktában megkockáztatott iráni etimológia (afgán *seli*; pontosabban *selij* 'hideg szél, szélvihar') hangtanilag és történetileg egyaránt védhetetlen; a *szűcs*-cel egybevetett török *suči* 'ein Handwerker (?)' szóról magam mutattam ki (MŰy. XXIX, 157—60), hogy semmi köze a *szűcs*-höz, ugyanakkor pedig azt is, hogy a csuvas *šovəža* 'szabó' kifogástalan török etimológiával rendelkezik; végül bebizonyosodott, hogy a *szőlő*-nek eredetileg MUNKÁCSI-tól javasolt török etimológiája is kiállja a legszigorúbb próbát (vö. LIGETI: MŰy. XXIX, 275—8).

Teljesen indokolt tehát, hogy GOMBOCZ RAMSTEDT ellenvetései ellenére is ragaszkodott eredeti nézetéhez, s hogy ezt a nézetet fenntartás nélkül magáénak vallja legfrissebb nyelvészeti irodalmunk is (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 73).

GOMBOCZ azonban két olyan jövevényszó-párt is javasolt, amely nézete szerint egyformán tükrözné az átadó nyelv *j-* ~ *š-* (nyelvjárási vagy kronológiai) különbségét; ezek: *gyümölcs* ~ *szemölcs* és *gyűrű* ~ *szérű*. — Itt aztán kissé más a helyzet.

Már PAASONEN (NyK. XLII, 50—1) fenntartását fejezte ki a *szemölcs* és a *szérű* javasolt etimológiájával szemben. És valóban maga GOMBOCZ revideálta a *gyümölcs* ~ *szemölcs*-re vonatkozó korábbi felfogását: előbb kérdőjellel kísérte a szópárt (MNy. X, 27), majd a *szemölcs*-öt a *szem*-hez kapcsolta (MNy. XX, 60), végül 1930-ban megjelent egyetemi jegyzetében (37) már nem szerepel a *gyümölcs* ~ *szemölcs* doublette. BÁRCZI (SzófSz. 286) szintén igen helyesen a *szem* származékának tekinti a *szemölcs*-öt.

2. A *szérű* (*szűrű*) etimológiájában PAASONEN jelentéstani nehézségek miatt kételkedett. Szerinte ugyanis a *szérű* eredeti 'Ring [gyűrű, karika]' jelentését nem bizonyítja a GOMBOCZ idézte Pázmány-mondat: „Az álló-vízbe ha egy kővetskét vetünk, elsőben kisedd kerekded *szűrűt* indit”. PAASONEN nem érti, minek a *kerekded*, ha a *szűrű* csakugyan 'gyűrű, karika'. GOMBOCZnak azonban igaza volt, amikor egy tautologikus jelző miatt nem aggodalmaskodott feleslegesen, különösen amikor az általa javasolt jelentést az adatok tömege igazolja (vö. még NySz. III, 230 'nap és hold udvara, szérűje'). Nem lehet kételkedni abban, hogy a szó eredeti jelentése valóban 'kerek, karika alakú hely vagy jelenség'.

Mégis meg kell mondanom, magam is jelentéstani nehézségeket látok a *szérű* etimológiájának az útjában. A fentebb kifejtettekből világos, hogy a török *yüzük* eredeti jelentése 'ujj-izületre való tárgy (ékszer vagy nyilazáshoz karika)', ebből másodlagosan 'karika'. A *szérű*-nek a magyarban nincs sem 'ujjra való gyűrű', sem 'karika' jelentése. Ugyanakkor a törökben a *yüzük*-nek nincs 'area, Tenne; hold-szérű; vízhéli szűrű' jelentése. Elvileg persze még így sem lehetetlen a két szó összefüggése. A régi és új török szóképzleti anyag örvendetes mértékű gyarapodása máris lehetővé tette, hogy számos korábbi csillagos alak- és jelentésfejlődés előtt a feltételeességet jelentő csillagot töröljük.

Lehetséges, hogy erre előbb-utóbb sor kerül a *szérű* esetében is, de az is kiderülhet, hogy *szérű* szavunk — nem török eredetű.

LIGETI LAJOS

Néhány örmény eredetű betegségnévünkről

(Az Árpád-kori magyarországi örmények történetéhez.)

1. Magyar szavak örményből való származtatása terén elég sok kísérlet történt ugyan már a múltban (főleg LUKÁCSY, SZONGOTT, PATRUBÁNY munkássága révén), de ezek pusztán hangalaki „hasonlóságon” alapuló szófejtések.

Amikor alább négy betegségnévünk (*piszok*, *kosz*, *csécs*, *keh*) örmény eredetét próbáljuk kimutatni, tisztában vagyunk azokkal a nehézségekkel, amelyeket egy, tér- és időbeli tényezők miatt számbavehetőnek alig tartott nyelvnek a magyar szófejtésbe való bekapcsolása jelent. Jelen vizsgálatunk fő támaszának azt tartjuk, hogy a szabályos hangalaki megfelelésen túl ez az egy jelentéstani bokrot (bőrbetegségek) képező négy szó beleillik az Árpád-kori orvostörténeti, illetőleg magyar történeti keretbe.

2. A fejtegetéseink tárgyát képező négy szó eddigi magyarázatai a következők:

A) *Piszok*. — BUDENZ finnugor egyeztetését (MUSZ.) nem veszi fel a NYH.⁷-ba SZINNYEI, nem fogadja el MUNKÁCSI (ÁKE.), HORGER (NéNy. V, 80), BÁRCZI (SzófSz.). MUNKÁCSI 'por' jelentésű indoiráni szavakkal való egyeztetése (ÁKE.) elfogadhatatlan (SzófSz.). A szláv *pěstka* 'homok' szóból való származtatása BÁRCZI szerint valószínűtlen (SzófSz.), KNEZSA szerint jelentéstani okokból elfogadhatatlan (SzlJövsz. I/2, 914). GOMBOCZ (MTNy. III, 34) az ismeretlen eredetű szavak közé sorolja. BÁRCZI HORGER megfejtési kísérletét (NéNy. V, 80) ugyan az elfogadhatatlanok közé sorolja, de részben HORGER álláspontját képviseli, mely szerint a *piszok* elvonás lenne a *piszkol* igéből, a *piszkol* pedig (a *piszkál*-lal együtt) az egyelőre ismeretlen eredetű és már régen elavult *pisz* ige gyakorító képzős származéka. Ezt az okfejtést nem lehet adatokkal igazolni (SzófSz.). HALÁSZ a képzés módjára vonatkozólag egymás mellé állítja a *szitok*, *piszok*, *mocsok* szavakat (Nyr. X, 57), de a *piszok* etimológiájára nem tér ki. RÁSONYI a török *pis* szóval veti egybe, de ugyanakkor felveti, hogy talán közvetlenül valamely iráni nyelvből került volna át a magyar szó (Melich-Eml. 317). LUKÁCSY a *𐎱𐎠𐎫𐎡𐎴* (*bic*; nyugati örmény kiejtésben: *pidz*; LUKÁCSY átírásában: *pidsz*) 'macchia, macola' szóval rokonítja (A magyarok őselei 42), ami hangtani szempontból elfogadhatatlan.

B) *Kosz*. — Finnugor származtatása (MUSz., Nyr. X, 348) hangtani, szláv egyeztetése (Nyr. XI, 271: *kosza* 'coma') jelentéstani okokból elfogadhatatlan (SzófSz.; KNEZSA i. m. 869).

C) *Csécs*. — GOMBOCZ szerint a szó megfelelője a törökségben (mongolban) szerte elterjedt 'Blume, Blüte, Blatter, Pocke' jelentésű szavak **čäč* alapszava. Az egyeztetés fő gyengéje, hogy a kikövetkeztetett alapszó a törökből nem igazolható (EtSz.). MUNKÁCSI avar egyeztetése (ÁKE.) magában álló adat, amelynek eredete tisztázatlan.

D) *Keh*. — A szó eredetére általános felfogás az, hogy elvonás lenne a *kehel*, *kehöl* stb. népnyelvi igékből (Nyr. XXXII, 475; Nyr. LVIII, 81; SzófSz.). Ezen igék alapszava ugyanaz a tő, mint a *köhög*, *köhécsel* szavaké. (A NySz. *keh* alapszót nem is vesz fel, csak mint a *köh* alakváltozatát idézi.) A különálló hangutánzó *keh*- tő felvétele megoldja ugyan a hangtani kérdést, de magyarázatlanul marad a *keh* szó 'fakadék, gennyes kelevény' jelentése. BÁRCZI szerint lehet, hogy két *keh* szavunk volt.

2. Alább egyenként felsoroljuk négy betegségnevünk örmény megfelelőinek általunk ismert előfordulásait. A használt rövidítések: ՇԱԽՇԱԽ = E. ՏԻԱԿՏԻԱԿ, Dizionario armeno—italiano. Velence, 1837. (a szótár örmény szinonimát vagy magyarázatot és sokhelyütt örmény írásos török értelmezést is ad); LUSIGNAN = G. A. NAR BEY DE LUSIGNAN, Dictionnaire arménien—français et français—arménien. I. Párizs, 1881.; AUCHER = P. AUCHER, A Dictionary of Armenian and English. I. Velence, 1825.; ԳՈՐԻՅԱՆ = Армяно-русский словарь. Сост. А. С. ГАРИБЯН, Е. Г. ТЕР-МИНАСЯН, М. А. ГЕВОРГЯН. Jerevan, 1947. (modern keleti irodalmi örmény szótár); КОУЮУМДЖАН = M. G. КОУЮУМДЖАН, A Comprehensive Dictionary Armenian—English. Kairo, 1950. (modern nyugati örmény irodalmi szótár); MALXASJANC = St. MALXASEANČ, Hayeren bačatrakan bararan I—IV. Jerevan, 1944—45. (örmény magyarázó szótár); ARDZERN = ARDZERN bararan haykaznean lezui. Velence, 1865. (az örmény nyelv kéziszótára); АВЕԳՆՅԱՆ = Латинско-русско-армянский медицинский словарь. Сост. М. АВЕГЯН,

Л. А. Оганесян, А. Тер-Погосян. Jerevan, 1951.; KÜPELJAN = А. В. К'ІWPE-LEAN, Yerek'lezucan bařagirk' tačkerèn—hayerèn—gařçierèn. Bécs, 1883. (örmény betűs török—örmény—francia szótár); AČARJAN = Н. АČАРЯN, Hayerèn armatakan bařaran. I—VII. Jerevan, 1926—1935. (örmény szófejtő szótár; a Prágában meglevő kötetek egyes lapjainak fotokópiáihoz JAROMÍR JEDLIČKA szívességéből jutottam). Nyelvjárási anyagot csak a rendelkezésünkre álló (meřri, sasuni, akni), rövid szójegyzékkel bíró nyelvjárastanulmányokból van módunkban idézni.

A) Պիսակ (pisak). — ČAXČAX: mn. 1. tör. 'benekli; variegato; machiato di pelame; vajo, screziáto, sprizzato, schiazzato'. 2. tör. 'alaca; di vari colori; di diversi colori; vario'. 3. 'lebbroso, rognoso'; vö. „Antonios *Pisak*” — Caracalla császár ragadványneve. Fn.: 1. tör. 'benek' ('benk' alakban) (KÜPELJAN: 'benek = pisak = tache, moucheture'); 'néo'. 2. 'márchio; táccia, cicatrice, márgine'. 3. 'lebbra, rogná' (örmény értelmezés: 'k'os' = magyar 'kosz'). LUSIGNAN: mn. 'mélé de blanc, tacheté, madré, grivelé, ponctué'; fn. 'madrure, tache'. AUCHER: mn. 'diversified with colours, speckled, spotted, dapple'; fn. 'variety of colours, speckle, spot, mark, ephelis: small pox'. ĞHARIBJAN: 'крапина'. KOUYOUMDJIAN: mn. 'spotted, speckled, motley'; fn. 'dapple, yaws, freckles'. ARDZERN: a ČAXČAX-ban található török jelentéseken kívül 'جذام'. Megvan a meřri nyelvjárásban 'folt' jelentésben.

A szónak egyébként kiterjedt családja van. MALXASJANC „régí szó, illetőleg régi jelentés” megjelöléssel közli: *պիսակ (pisak)* 1. 'leprás (= foltos bőrbetegségben szenvedő)'; *պիսակոտ (pisakot)* 'leprás', *պիսակոտեի (pisakotel)* 'leprásít', *պիսակութիւն (pisakutiwn)* 'lepraszerű bőrbetegség', *պիսակուց (pisakué)* 'ua.'; valamint „ritka szó, illetőleg ritka jelentés” megjelöléssel: *պիսակահալ (pisakanal)* 'foltos bőrbetegség kiüt', *պիսակեալ (pisakeal)* 'leprás', *պիսակոտութիւն (pisakotutiwn)* 'lepraszerű bőrbetegség' származékokat. A *պիսակ (pisak)* 2. 'elszórt foltos', 3. 'bőrfolt'; *պիսակաւոր (pisakawor)* 'foltos bőrű', *պիսակերես (pisakeres)* 'arcán bőrfoltokat viselő' szavak, illetőleg jelentések ma is élők.

A szó már a régiségben is gyakori. HÜBSCHMANN idézi (Arm. Gramm. I/1, 230) 'gefleckt, gesprenkelt, gescheckt' jelentésben a bibliából; 'aussätzig' jelentésben az örmény „Vitae patrum”-ból; 'Mal, Narbe, weisser Hautflecken' jelentésben Vardanból, Galenusból. Előfordul Movses Kalankatuacinál (I, 18) 'leprafoltos', és a *pisakutiwn* 'poklosság' jelentésben. SEMPAD (Smbat) Datastanagirk'jében (XIII. századi ciliciai örmény törvénykönyv — ed. Strassburg, 1905. I, 109, 133) a házasság bontó, illetőleg kizáró okai között szerepelnek a különböző leprafajták is: *բորոտութիւն, գողութիւն, պիսակութիւն (borotutiwn, godutiwn, pisakutiwn)* J. KARST 'Knollenaussatz, Schorfaussatz, weisser Lepra', illetőleg *գողի, պիսակ (պիսակք), պիղձ բորոտութիւն (godí, pisak [var. pisakĕ], piyĭ borotutiwn* 'Schorf-, Flecken-, bösertiger Knollenaussatz' értelmezésével. Tehát KARST egyik helyen 'fehér lepra'-nak, a másik helyen 'foltos lepra'-nak fordítja. KARST a leprának, mint házasságbontó oknak a szerepére a bizánci, talmudi jogból és Abulfaradzstól idéz példákat (I. II, 103). A Sempad-féle törvénykönyv forrását képező — és nagyrészt a Mózes törvényeire épülő — Mxit'ar Goš-féle törvénykönyvben még a fenti

három leprafajta helyén a lepra, illetőleg poklosság két bibliai megnevezése áll.

Amirdovlat Amasiaçi (XV. sz.) örmény orvosi receptkönyvében (ed. Wien, 1926.) 47 növényi gyógyszernél említi. A forrásmunka kiadója K. J. BASMADJIAN, a párizsi Örmény Orvosegyesület alelnöke, 'vitoligo'-nak értelmezi.

A szó perzsa eredetű: Av. *paēs-*, óp. *pais-* 'farbig machen, zieren'; Av. *paēsa-* 1. 'aussätzig', 2. 'Aussatz' (Altir. Wb. 817—8); zend *paesa-* 'Aussätziger'; phl. *pēsak* 'aussätzig', vö. óp. *πισάγας = ὁ λεπρός*; újp. *pēs*, *pēsī* 'lepra', *pēsa* 'nigro alboque colore variegatus', *pēsagī* 'leprositás'. (A szó megvan a szírben, afgánban is: Arm. Gr. I/1, 230—1). Az örmény *pīsak* az örmény hangtörvények alapján egy régibb **pēsak* ~ phl. **pēsak*-ra megy vissza (Sprachwiss. Abh. ed. Patrubány. Bp., I, 159). A szó tövének óind megfelelése AČARJAN szerint *peik*- 'karcolással vagy festéssel a testre jeleket rajzolni' (i. m. 1062).

B) *ḡnu* (*kos*). — ČAXČAX: örmény magyarázat: 'rothadó, illetőleg száraz (beszáradt) undok kelevény (örm. *keγ* = magyar *keh*), mint a lepra'. Tör. 'gicik, (kicik), scabbia, stizza'; — a *ḡnun* (*kosot*) 'koszos' képzett alaknál megemlíti, hogy juh-, kutya- és fabetegség. LUSIGNAN: 'gale'. AUCHER: 'itch, scurf, itching, farcy'. ARDZERN: tör. 'gerlik, ger, cereb'. GHARIBJAN: 'чечотка, парша'. KOUYOUMDJIAN: 'itch, scab, scurf, mange'. *ḡnuḡun* (*kosaxt* összetétel utótagja *axt* = 'betegség, baj') 'psoriasis (pikkelysömör)'. ABEGHJAN: 'scabies, чечотка'.

A szónak kiterjedt családja van. Származékai MALXASJANCnál (IV, 584): *ḡnu* (*kos*) a magyarral egyező jelentésekben; *ḡnuḡi ḡnun* (*kosi xot*) 'koszfű'; *ḡnuḡarḡu*, *ḡnuḡunḡi* (*kosaboyš, koskšuk*) 'scabiosa arvensis'; *ḡnun* (*kosot*) 'koszos'; *ḡnunḡi* (*kosotel*) 'koszosodik'; *ḡnunḡiḡi* (*kosutiwn*) 'koszosság'; — nyelvjárási: *ḡnuḡarḡiḡi* (*kosaybiwr*) 'koszt gyógyító forrás'; *ḡnuḡarḡiḡi* (*kosakalel*) 'koszosodik'; — elavult *ḡnunḡiḡi* (*kosutiwn*) 'koszosság'.

Régiségét bizonyítja, hogy melléknévi alakja: *kosot* megvan a bibliában 'viszketeges (állat)' (Mózes III. 22/22.) értelemben. HOVHANNES TARONECI X. századi örmény történetírónál *ḡnu karḡiḡi* (*kos karmir*) MACLER fordításában 'lèpre rouge' (Ed. Paris. 1895. 167 — Trad. Paris. 1917. 39). A szóról ezenkívül a sasuni és a meγri nyelvjárásokból rendelkezünk adatokkal.

C) *ḡli* (*čēč*). — ČAXČAX: tájnyelvi szó. Örmény értelmezés: 'pisakutiwn [lásd fent a *pīsak*-nál], büttero, disuguaglianza'. GHARIBJAN 'щедрина, рябинка'. KOUYOUMDJIAN: 'pit of the small pox'. *ḡliḡun* (*čēčot*). — ČAXČAX: 'butterato, butteroso'; tör. 'çiçek bozuk' ('çiçek bozuḡə = pisak i caγik axte = marqué de petite vérole': KÜPELJAN 786). LUSIGNAN: 'marqué de petite vérole'. GHARIBJAN: 'рябой, щербатый'. KOUYOUMDJIAN: 'poxed, rocky'.

A szó családja MALXASJANCnál: *ḡli* (*čēč*) 'méhlép; himlőhely', *ḡliḡun* (*čēčot*) 'himlőhelyes', *ḡliḡunḡi* (*čēčotel*) 'himlőhelyessé válni', *ḡliḡarḡar*, *ḡliḡarḡar* (*čēčakar, čēčekar*) 'vulkanikus eredetű, igen érdes, porozus, könnyű kő, amelyet csiszolásra alkalmaznak az üveg-, bútort-, bőr- stb. iparban (pumex)'.

Az irodalmi nyelvből elég későn adatolható: a *čeč* Arak'el Siwneci Adamgirk' (a paradicsomi történet versbeszedve) című művéből (XV. század), a *čečakar* Ter Arak'el Davit' Anjajt aristotelesi Cathegoria-fordításához írt magyarázatából (XV. század) (AČARJAN 741); mivel azonban a meyrí nyelvjárástól az akniig, tehát a történeti Örményország keleti részétől a legnyugatibb vidékig megtalálható, korábbi megléte is feltehető, mindenesetre nem tartozik az örmény nyelv eredeti szókészletéhez.

D) կեղ (key). — ČAXČAX: örmény értelmezés: 'fakadék, kelés, tályog a testen'; tör. 'çiban; ülcere, úlcera, piága'. ARDZERN: 'ua.'. LUSIGNAN: 'ulcère, plaie'. AUCHER: 'ulcer, ulceration, exulceration'. GHARIBJAN: 'язва'.

A szó családja a velencei iskola szótáraiban nem látszik terebélyesnek, de ez inkább onnan származik, hogy e szótárak az orvosi szaknyelvet kevésbé ölelik fel. KΟΥΥΟΥΜΔJIANnál viszont a következő továbbképzett alakok, összetételek szerepelnek: *կեղ (key)* 'ulcer, a sore attended with a secretion of pus'; *կեղաբանութիւն (keyabanuťiwn)* 'helcology'; *կեղաբուժութիւն (keyabuźuťiwn)* 'helcoplasty'; *կեղաղի, կեղաղից (keyali, keyalić)* 'ulcerous'; *կեղալագոսութիւն (keyakazmutiwn)* 'helcosis, ulceration'; *կեղային (keyayin)* 'ulcerous, helcoid'; *կեղանկ (keyank)* 'fistula, gangrene (of ureter)'; *կեղանկային (keyankayin)* 'fistulous, fistular'; *կեղաւոր (keyavor)* 'ulcerated'; *կեղաւորիկ (keyaworel)* 'ulcerate'; *կեղաւորութիւն, կեղաւորում (keyaworuťiwn, keyaworum)* 'ulceration, helcosis'; *կեղեղ (keyel)* 'ulcerate, embitter, vex, plague, wound' (igék); *կեղցաւ (keyėaw)* 'gangrene'; stb. A szó jelentésköre igen tág, de MALHASJANC részletes magyarázatot ad: „Kívül a test lágy részein vagy belül a bőrön és a nyálkahártyán mutatkozó betegség, amely a szövetek feldagadásában és gennykiválasztódásban jut kifejezésre, ulcus”.

A szó egyébként már a bibliában is gyakori és a (közelebről ugyan meg nem határozható) kelevények megjelölésére szolgál. A Károli-féle fordításban *kelevény*-nek (Mózes, III. 13/19., 20., 23.), illetőleg *fekély*-nek (Jób 2/7.), Melius Péternél pedig *koszvar*-nak (uo.) felel meg.

A szó az örmény nyelvkincs indoeurópai rétegéhez tartozik (Arm. Gramm. I/2, 459; AČARJAN 1124—5).

3. Ismertetett örmény etimológiáink eredetijének helyi lokalizálásában egyedül az *explosivák* nyújtanak segítséget. A *piszok* és *keh* szavainkban szereplő zárhangok örmény megfelelői keleti típusú ejtésre utalnak, és ez azt jelenti, hogy szavaink valószínűleg a mai Örmény SzSzK. területéről vagy környékéről való örményektől származtak. Egy nyugati típusú nyelvjáráshoz a szókezdő hang *b*, illetőleg *g* lett volna.

Időbeli elhatárolásra az örmény hangtörténet nem nyújt esetünkben módot. Az örmény tenisok a keleti ejtésben a klasszikus nyelvtől (V. századi grabar) mindmáig azonosak maradtak, az aspirált tenisok és aspirált affrikáták az egész örmény nyelvterületen úgyszólván mindenütt megtartották eredeti sajátosságukat, legfeljebb aspirációjukat elvesztették. A *η* már a közép-örménytől általánosan *γ*-t jelentett.

Az örmény tenisok magyar megfelelőihez nincs hozzáfűzni valónk. A *kosz* és *csécs* örmény eredetijében mutatkozó aspiraták magyar tenis megfelelői törvényszerűek. Ezek az aspiraták közelebb állnak az európai.

tennisokhoz, mint a hangszalagzárral képzett örmény tennisok (ZDMG. XXX, 56—7; KARST, Kil-Arm. 29). Fordított bizonyítékul szolgálhat az a tény, hogy a keresztes hadjáratok idejéből származó forrásokban és nagyrészt ma is a más nyelvekből (francia, török stb.) az örménybe került idegen, illetőleg kölcsönzavak tennisait az örmény általában aspiratákkal adja vissza.

A *pisak* ~ *piszok* á ~ o hangmegfelelésére az örményben nem tudunk kielégítő választ adni. A *pisak*-ban szereplő, ma is virulens -ak képző magánhangzója az örményben általában megtartotta hangszínét. Az északkeleti nyelvjárásokban a hangsúly előretolódása révén a hangsúlytalanná vált szótagban megváltozik a magánhangzó hangszíne (ADJARIAN, Classification des dialectes arm. 17), de ezt kutatások hiányában a középörmény megfelelő területére igazolni nem tudjuk.

A *key* szóvégi γ -je ma az egész örmény nyelvterületen postpalatalis zöngés spirans, és a középörményben is már ez a hang volt. Tennisok előtt a γ általában χ -vá vált. A szóvégi mediák zöngétlenedésével párhuzamosan feltehető a γ -nél is ilyen tendencia. A jerevani nyelvjárásban például a szóvégi γ nyilván $\chi > h$ -n keresztül teljesen eltűnt. Már a XII. századi keleti örményben tapasztalható az idegen, illetőleg jövevényszavakban a η és μ grafikai váltakozása.

A *čēč* és *key* szavakban szereplő *h* betű hangértékére vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy az örményben két (*h* és *ħ*) betűvel jelzett *e* hang volt, a nyugatiban ma is van. E betűknek megfelelő hangok eredetéről elég sok vita folyt (Sprachw. Abh. I, 157; MEILLET, Esquisse 40, 45), de ezek nagyjára az örmény írásbeliség kezdeti időszakára vonatkoznak, és a hangok zártsági fokáról a tárgyalat korszakra vonatkozólag nem tájékoztatnak.

4. Ezek után próbáljunk jövevényszavaink örményből eldönthetetlen hangtani problémáira a magyar hangtörténetben feleletet keresni.

A *piszok* második szótagbeli *o*-ja esetleg középkori nyelvjárási sajátosság lenne (disszimilációs párhuzamot ugyan idézni nem tudunk). Vagy gondolhatunk egy $\hat{a} > \tilde{a} > o$ fejlődési sorra, de ez a kérdéskomplexum még nem eléggé tisztázott. Az ide vonatkozó példák nagy részénél a kérdéses hang első szótagban, vagy ha második szótagbeli, akkor speciális helyzetben áll (liquidák, nasalisok stb. előtt: BÁRCZI, Hangtört.¹ 42). További magyarázati lehetőségként kínálkozik az, hogy az átvett **piszák* *á*-ja a szó gyakori képzős használata (**piszákos* $>$ **piszákos*) miatt a második nyílt szótagból kiesett, és a *piszok* képzős alakból új alanyeset vonódott el, amit esetleg támogatott az *ok* szóvégek (*mocsok* stb.) analógiája.

A *csécs* és *keh* eredetijében levő *e* hang tekintetében ε -ből kell kiindulnunk. Az átvett *csécs* ε hangja akár török jövevényszavaink tanúsága szerint, akár egyébként is hangtörvényszerűen \acute{e} -vé válhatott (vö.: MNy. X, 110; HORGER, MNyelvj. 50, 54). A párhuzamosság kedvéért feltehető volna, hogy a *keh* ε hangja is megnyúlt a *csécs* ε -jével egy időben, és a *keh* az *év* ~ *eves* (sanies), *ér* ~ *eres* stb. hangzónyújtó tövek csoportjába beleilleszkedve *kéh* ~ *kehes* alakban szerepelt. A *kéh* alakot azonban csak Gömörből ismerjük, a régiségben kimutatni nem tudjuk. Eszerint ezt a másodlagosan mutatkozó ε hangot megokolni nem tudnók. De ilyen egyirányú fejlődés feltevésére nincs is szükség, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a *čēč* és a *key* szavak ε hangja teljesen más környezetben áll. Az egyik helyen (palatalis) affrikáták veszik körül, a másik helyen „laryngalis” hangok.

A *key* szóvégi γ -jét illetőleg akár γ -t, akár χ -t teszünk fel az átadó nyelvben, a *h* ejtés magyarban hanghelyettesítéssel magyarázható.

5. Az átvétel idejénél a „terminus ante quem”-et szavaink első előfordulásai adják: *csécs* 1643. (EtSz.); *Piszkok* szn. 1577.¹ (MNY. XXVI, 328); *Koszos* szn. 1522. (OklSz.); *keh* XVI. sz. m. f. (KolGl.). Előbbi időre (1319.) utalna a *Csécs* hn. (CsÁNKI I, 170, 205, 344 stb.), de ez nyilván nem tartozik a mi *csécs* szavunkhoz (EtSz.). Az EtSz. elutasítja az OklSz. 1480-i *Cheches* személynévi adatát is, de ezt nem kellene kifekeztenünk. A név jól beleillik a testi fogyatékossgot jelentő személynevek csoportjába (vö. *Pysok*, l. l. j.).

A „terminus post quem”-re — a történeti és jelentéstani támpontok mellett — a hangtörténet is vehet fényt. Örmény jövevényszavaink arra az időre utalnak, mikor a γ , illetőleg χ már eltűnt a magyar hangrendszerből, mikor a nyiltabbá válás már végbement, azaz tendenciája már nem hatott, és így változatlanul megmaradt a *kosz* o-ja, mikor az ε megnyúlása lejátszódható (*csécs*). Ezek a hangjelenségek is az Árpád-kor végére utalnak, mint legkorábbi időpontra. Mivel azonban általános tapasztalat, hogy az írásképek csak később követi a megváltozott hangállapotot, azért bizvást számolhatunk néhány évtizedes átmeneti időszakokkal.

Az átvétel közelebbi helyét illetőleg Magyarország nyugati részére (l. alább esztergomi örmény kolónia) mutat az a nyelvi körülmény, hogy *csécs* szavunk még ma is dunántúli tájszó,² *piszkok* szavunk pedig még a legutóbbi időkben is ismeretlen volt Erdélyben (vö. Nyr. XXXIII, 247). Nyelvtörténeti kutatásaink eddig még nem adnak szilárdabb alapot, mindenestre figyelmet érdemel az a negatívum, hogy például az erdélyi magyar szerzőtől származó CALEPINUS-szótárban az általunk tárgyalt betegségek nevei nem szerepelnek. Ugyancsak nem találjuk meg őket a XVI. századi (erdélyi) orvosi könyvben sem.

6. A bőrbetegségek diagnosztikai szétválasztása még ma is sok nehézséget okoz; a középkori betegségek azonosításánál pedig — körleírás hiányában — különösen óvatosan kell eljárunk. Tudjuk, hogy a középkorban például a *lepra* számos hosszúlejárátú bőrbetegség vagy akár más súlyos betegség összefoglaló neve volt. Magyar viszonylatban ilyen volt a (*bél*)*poklosság*, amelyen nemcsak leprát, hanem általában valami súlyos betegséget értettek (MOE. III, 141 és I, 174). A *scabies* nemcsak rühöt vagy syphilist jelentett, hanem a 'himlő, vörheny, serpigo, impetigo stb.' megnevezésére is szolgált, és úgyszólván a dermatológia egész területére kiterjedt (MOE. III, 198; NEUBURGER—PAGEL, Hb. d. Gesch. d. Medizin. Jena, III, 401).

A köznyelvi betegségek jelentéseinek tág voltára, illetőleg keveredésére jó példával szolgálnak tárgyalt jövevényszavaink örmény megfelelőinek értelmezései. A *pisak* szónál találoztunk 'kosz' és 'himlő' értelmezéssel is. A *kos*-nál a ČAXČAX-szótár megjegyzi, hogy 'olyan mint a lepra'. A *čēč* örmény

¹ KNEZSA véleményétől eltérőleg (SzlJövsz. II, 913) az örmény adatok tanúsága alapján is ide tartozónak vélem a *Pysok* személynevet. Az ilyen jellemző, feltűnő bőrbetegségről való elnevezésre az örményben is van példa: *Pisak*, Caracalla császár ragadványneve; *Pisak Siuni*, Tiran király (338—345.) kamarásának neve (P'awstos Buzand III, 20).

² A *csécs*-csele kapcsolatos erdélyi adatok (Nyr. LXV, 156—7) feltehetőleg az Apafi korában bevándorolt örményektől származnak. A *csécskő* az örmény *čēčakar* él-tükörszava.

értelmezése ÇAXÇAXnál *pisakuñwn*, azaz a *pisak* továbbképzett alakja. A bibliai Jób betegsége az örmény bibliafordításban 'keç', Meliusnál 'koszvar'.

A) Az örmény *pisak* szó alapjelentése — adataink alapján — 'fehér folt → fehér foltos bőrbetegség'. A régiségből több ilyen bőrbetegséget ismerünk (a biblia fehér leprája; Herodotos: *λεπρη ή λευκη*; Ktesias: *πιάγας*). A tüneti jelek alapján gondolhatunk psoriasisra, morphea albára, vitiligóra. Lényegében tehát elfogadhatjuk BASMADJIAN 'vitiligo' értelmezését, természetesen a fentiekből következő fenntartással.

A 'vitiligo' feltűnése ismérve az, hogy a bőr egyes részei elfehérednek, és így a többi bőrfelület az elszíneződött folttal ellentétben a piszkosság benyomását kelti. Így válik érthetővé a jelentésfejlődés a 'fehér folt'-tól a 'piszkos, mocsok, szenny'-ig.

Piszok szavunk etimológiájának keresésénél eddig főleg a 'szenny' jelentés volt a kiindulópont. A perzsából és az örményből ilyen jelentést nem ismerünk. Megvan mindkét jelentés a perzsa eredetű török *پيسى* szónál (REDHOUSE ugyan két külön szónak veszi), de ezt nem tekinthetjük lényegbevágónak a közvetlen összefüggés tekintetében, mert a külső szemlélet alapján egymástól függetlenül is bízvást végbemehetett ilyen jelentésátlulás.

De vajon miért nincs tudomásunk a magyar *piszok* szó 'lepra = foltos bőrbetegség' jelentéséről? A leprat már a kereszteshadjáratok előtt behurcolták Európába, de a tetőfokát a baj a XII—XIII. században éri el. A leprosoriumok, a szigorú elkülönítés eredményeképpen a lepra fokozatosan visszaszorul, úgyhogy a XV. században már sok leprosorium romokban hever (SZUMOWSKI—HERCZEG, *Az orvostud. tört. Bp.*, 1939. 199; ZUBRICZKY, *Az európai nagy leprajárvány tört. Bp.*, 1924. 1—11). Magyarországon például a szebeni leprosoriumot 1541-ben eladták, a brassói leprásházat pedig 1542-ben más betegek és elaggott szegények befogadására szánták (MOE. III, 99—100, 117). Bár még a XVII. században is találunk hazánkban hivatkozást a leprára, de jobbra bibliai reminiscenciaképpen (NÉKÁM, *A m. bőrgyógyászat eml. Bp.*, 1908. 27—9). A szó eredeti jelentésének elhomályosodását talán elősegítette az is, hogy újabb, pusztító járványok (pestis, hagymáz stb.) vonják magukra a közfigyelmet.

B) A kosz fajtái: 'tinea favosa, t. lupinosa, t. vera; porrigo favosa, p. lupinosa; dermato-mycosis favosa', de jelenti a magyar vidékek nyelvében a szárazon hámoló, igen különböző eredetű és jelentőségű más bőrfolyamatokat is. Ilyenek a 'crusta lactea, favus, eczema seborrhoicum, seborrhea sicca capilli, psoriasis, erythematodes, scabies'. Patikaszerei az egyes vidékeken: koszfű (*folia Scabiosae arvensis*), koszgyökér (*radix Lapathi acuti*), koszír (*ungu. sulfurat; ungu. pedicular*) (BERDE, *A m. nép dermatológiája. Bp.*, 1940. 215).

Összefoglalólag a *kosz* jelentései a köznyelvben és a népnyelvben: 1. 'fejkosz', 2. 'testkosz', 3. 'kosz (mint állati bőrbetegség)', 4. 'a rühatka járatai szélén kikunyorodó felhámra rakódott (és beszáradt), piszokkal keveredert genny', 5. 'piszkos, szenny, mocsok'.

A *kosz* jelentésárnyalatai a magyar régiségben: „az főnec nedves varasága, eves kosz”; „leues kosz”; „kosztul el-ment hajok”; „folyó kosz az ember fején” (NySz.) pontosan a favus kórtüneteit mutatják. Az *eves, leues, folyó* jelzők arra utalnak, hogy a *kosz* magában inkább a száraz var képét viselő stádiumot jelentette, a „fő” appositio pedig arra mutat, hogy amikor fejkoszról szóltak, akkor szükségesnek tartották azt nyelvileg külön is kifejezni.

A régiségben azonban több más elnevezés is szolgált a kosz megjelölésére, például *viszketeg*, Meliusnál *sinniedekes var* stb. A *rüh* és a *kosz* közeli kapcsolata miatt jelentéseik is összeolvadnak: például SZIND „A lovak orvoslásáról” című (Pozsony, 1796.) könyvének LXIII. fejezete „A rühről, vagy koszról” szól, ugyanígy ROHLWES „Barom orvos könyv” című (Kolozsvár, 1827. 62) munkájában a 93. § címe: „Rüh vagy kosz”. Ez azonban nem jelenti a két betegségnev egybeesését, hanem a baj két különböző fázisát, amint ez a betegség leírásából kitetszik: „A rüh, pattanások (persenések) által képződik a bőrön, melyeknek a genyettségből osztán kosz vagy var formálódik.” (ROHLWES: uo.)

Az örmény *kos* fő jelentései 'kosz, rüh, ótvar, viszketeg stb.', ami megfelel a magyar szó jelentéskörének.

C) A himlő fajtái (varioidák, varicella, morbilli) az orvostörténet folyamán egymástól, sőt sokszor más betegségektől alig elválaszthatók (NEUBURGER—PAGEL II, 843, 845, 856 kk.).

A magyarban is a himlőfajták határainak elmosódására utalnak a NySz.-ban a *csécs* és *kanyaró* címszavak alatt felsorolt példák. A Tsz. szerint a *csécs* nemcsak himlőt, hanem kanyarót is jelent. CzF. szerint a *csécs* túl a Dunán apró himlő, kanyaró. HORVÁT JÓZSEF szerint a *csécs* a. m. 'álhímő = variola spuria s. notha, azaz bárányhímő'. A 'hímő' értelemre mutatnak a népnyelvi összetételek: *csécs helyes, báránycsécs*. Mindenesetre a himlő 'kanyaró' jelentése is gyakori (MNY. XLVIII, 209).

A rendelkezésünkre álló örmény nyelvi adatokban a *čec* általában 'hímőhely' jelentésű. Úgy tetszik, hogy mint betegségnevet a *caçik axta* — a török *çiçek* illeti tükörszava — kiszorította.

D) A *keh* szó mai jelentése 'légsejtes tüdőtágulat' (emphysema pulmonum alveolare). A kór lovak, ritkábban pedig kutyák és igásókrök betegsége. ROHLWES a következőképpen írja le a betegség tüneteit: „a ló nehezen lélekzik, órjukainak nagyon kitátogatásával, horpasza és oldalbordái fuvó módra járnak, némelyik köhög is, valami siket (sihegő, tsiszálló, zöld) hangon, némelyik nem” (i. m. 93). Ennek a bajnak a leírását megtaláljuk szeltében a későbbi orvosi könyvekben is; elnevezése *száraz keh* (= Dampf). A betegséget fülladozásnak és hörögösségnek is nevezik (MOE. II, 295, 300, 302), jellemző tünete a „köhögés”. A száraz keh nemcsak állatokat, hanem embereket is kínzott (NySz. *köh* címszó alatt; vö. még: CzF.; Tsz.; OrmSz.).

A köhögés azonban nemcsak ennek a bajnak a kísérő jelensége, hanem több olyan betegségé is, amelynél a légzőutakat valamilyen kelevény vagy fakadék eltorlaszolja. A *keh* szónak ezt a jelentését képviselik a következő példák: „nyálokval és meg-gyült undok *kehekvel*”; „A lovak *kehekből* kitisztulnak”; „*kehemet* ki hánytam vetettem” (NySz.).

A *keh* e jelentése szórványosan tovább él. SZIND könyvének VII. §-a „A nyaknak daganatjáról, vagy-is az álltsontok között levő keh, vagy gelva kelevényről” szól eképpen: „... Ha a lónak állkaptzája között nagy kemény d a g a n a t támad, ... hogy a keh folyás hamarább el-kezdődjék, és tisztán ki-folyjon, a daganatot érlelni, és evesedésre kényszeríteni kell.” A szerző mindjárt liktáriumot is ajánl rá: „mellyet minden kehes lónak lehet adni, és abban bízni, hogy a keh szerentséssen ki fog folydogálni. Hogy pedig az álltsontok közt levő k e h - d a g a n a t [én ritkítottam!] hamarább megpuhúljon, és ki-fakadjon, végy fejer málva (althaea) irt, keverd öszve mézzel, és kenegessed gyakran azon daganatot.” (I. m. 25, 26—7.)

E jelentése egyes vidékeken mindmáig fennmaradt: *kehe-csomó* 'ló torkában támadt csomó' (MTsz.); *kehfü* 'ha a disznónak megdagad a torka, a fülébe húzzák' (SzamSz.). Sárándon tályoggyökérrel vagy tárokgyökérrel (*Helleborus niger* gyökere) gyógyítják a kehes csikót: „... a tüt áthúzzuk a ló szügyének bőrére és belefűzzük a gyökeret... Ez azután kihúzza a ló belsejéből az egész matériát. Nagy daganat támad (gyermekfejnyit mutatott a közlő), amelyből kifolyik a matéria.” (BERDE i. m. 248.)

Az örmény szótári anyag sokkal szélesebb jelentéskörre utal, a bibliai előfordulásoknál sem állapítható meg a betegség mibenléte, viszont a MAL-XASJANC-szótár részletes magyarázatában megadja a mi *keh* 'toroktályog' szavunk tüneti megfeleléseit.

Fentiekből azt következtethetjük, hogy a *keh*-nek 'a torokban támadt kelés, kelevény, genyves daganat, fakadék' volt az eredeti jelentése, mert ellenkező irányú jelentésfejlődés nehezen képzelhető el, avagy — BÁRCZI véleménye szerint — fel kell tennünk, hogy eredetileg két *keh* szavunk volt.

7. Ezek után arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy milyen körülmények között történhetett tárgyalt betegségneveink átvétele, illetőleg, hogy mikor számolhatunk örmények magyarországi tartózkodásával.

Az örmények magyarországi jelenlétéről szóló krónikai híradások (Kézai: SHR. I, 192; XIV. sz. krón.: uo. 303; Chron. Monacense: uo. II, 63) történeti értékét lemérni egyelőre nincs módunkban. Örményekről szóló első oklevelünk az, melyben IV. Béla az Esztergomban régebben letelepült örményeknek a tatárpusztításkor megsemmisült oklevelükben foglalt kiváltságait megújítja (MonStrig. I, 345—6). Észterint az esztergomi örmény kolónia tagjai csoportonként vetődtek hazánkba, s IV. Bélának és elődeinek idején telepedtek meg itt.

A történelem során Örményországot pusztító különböző (szeldzsuk, horezmi, tatár stb.) betörések miatt az örmény nép nagy tömegei voltak kénytelenek elmenekülni hazájukból, és részben északnyugat, részben délnyugat felé új hazát keresni.

A délnyugat felé menekülők először főként Bizánc keleti témáiban, a szíriai tengerpart északi részén és elsősorban Ciliciában telepedtek meg, de a ciliciai örmény királyság pusztulása (1375.) után nagy részük innen is menekülni kénytelen. Ezek közül a régi kereskedelmi kapcsolatok folytán sokan veszik útjukat a Krím felé. Mindenesetre a Krímben, Dél-Oroszországban, Halics—Vohlíniában ekkor már jelentős örmény kolóniákkal kell számolnunk, amelyek északnyugati irányban egymás utáni hullámokban már a korábbi századokban menekültek ide Örményországból. Különösen fontos telepeket találunk a Krím keleti részén. Az Officium Gazariae szerint 1316-ban Kaffában már három örmény templom állott, Szolhatban pedig a XIV. század elején a lakosság javarésze örmény. Az örmények innen kiindulva jelentős szerepet játszanak az Észak és Nyugat felé tartó kereskedelemben. Kievdben is már korán megjelennek. Ezt tanúsítja Agapitos vitája (XII. sz. eleje) és Borisz és Gleb 1251 előtt örményre fordított mártírúma (Teyekagir. 1954. IV, 23, 47). A többi orosz fejedelemség és a volt Nagy-Bulgária felé irányuló kereskedelmi tevékenységükről tanúskodnak az Orosz Évkönyvek és a nagybulgáriai feliratos emlékek (ПСРЛ. 1346: XI, 248; 1366: VIII, 14; stb.; — Изв. Росс. Акад. мат. культ. IV, 66).

Az örmény és innen a nyugati szakirodalomban nagyrészt BŽŠKEAHO „Čanaparhordut' iwn i Lehastan” című (Velence, 1830. 84—5) könyve nyomán

elterjedt az a tudat, hogy az örmények már 1062 előtt bejöttek Halics—Vollhíniába, de ez azon az állítólagos 1062-i szabadalomlevélen alapszik, amelyet a lembergi örmények IV. Ulászlónak jogaik megerősítése érdekében bemutatnak. A modern kritika azonban ezt az 1641-ben kelt renovációban foglalt adatot nem fogadja el hitelesnek (GROMNICKI, Ormjanie w Polsce. Varsó, 1889. 7 kk.).

Mindenesetre nagy létszámú letelepedésről tanúskodik az a tény, hogy már a XIII. században két falut neveznek el örményekről Kamenec-Podolszk vidékén (ПСПЛ. XXIII, 2). Ezt tanúsítják a már nagyszámú örmény lakosot feltételező lengyel királyi kiváltságlevelek (Kamenec: 1344.; Lemberg: 1356., 1379. stb.), valamint az építészeti emlékek dátumai is (lembergi templom: 1183—1363.; lembergi kút: 1264.; kameneci templom: 1398.). Az innen délre fekvő vidékeken is már korai örmény telepekkel kell számolnunk. Erre utalnak a moldvai templomok alapítási dátumai (Botoșani: 1350., Jași: 1395. stb.). Már a fentiek alapján sem oszthatjuk MACLER véleményét, aki a XIV. század második felére teszi az örmények bevándorlását Lemberg és Kamenec vidékére (REA. VII, 19).

Bár II. Andrásnak 1217. évi szentföldi hadjárata utáni közvetlen ciliciai örmény kapcsolatait ismerve, gondolhatnánk erről a területről bevándorolt örményekre is, azonban az alább érintendő nyelvi meggondolások és az igen élénk északi örmény kereskedelmi út ismeretében valószínűbbnek tartjuk, hogy örmény hospeseink ez utóbbi vonalon kerültek hazánkba.

IV. Béla említett oklevele az örmények kereskedelmi tevékenységéről szól; de hogy nem pusztán kereskedőket kell látnunk bennük, arra már létszámuk is utal, hiszen az 1281 előtt megszűnt telepet „terra, villa Armenorum”-nak nevezték el (MonStrig. II, 142, 248, 271, 707), sőt esetleg orvosi tevékenységükre is utalhat az a körülmény, hogy telepük a Szentföldön is komoly gyógyító szerepet betöltő johannita lovagrend birtokán feküdt. A középkorban az örmény orvosok is közismertek voltak Európában; Agapitos vitája hosszan mesél egy örmény orvosról, aki előbb saját hitsorsosait gyógyította Kiebben, majd Vlagyimir Monomach (1113—1125.) orvosa lett (Az Örm. Tud. Akad. Nytud. Int. Aŝyatut'junk'ja. 1946. I, 122).

8. Komoly problémát jelent örmény hospeseink nyelvi hovátartozásának kérdése, mivel a krími, dél-lengyelországi és moldvai örmény nyelvjárási anyag — a mi keleti típusú jövevényszavainkkal szemben — nyugati típusú. Nyilván ezért fejezte ki aggályát I. A. ORBELI azzal a hagyománnyal szemben, hogy a Krímtől Erdélyig feltalálható örmény kolóniák Aniból, azaz a bagratida királyság területéről, ahol feltehetőleg a mai — keleti típusú — irodalmi nyelv előzményét képező nyelvjárást beszélték, kerültek volna ide (Христ. Восток VI, 10). Köztudomású azonban, hogy már a korai időkben vándoroltak ki hazájukból örmények a mai Dél-Oroszország felé; tehát a későbbi nyelvállapotból aligha következtethetünk ezek eredeti nyelvére. A ciliciai örmény királyságból ugyanis már a mameluk irtóhadjáratok idején és különösen a királyság bukása (1375.) után olyan nagy — nyugati típusú nyelvet beszélő — tömegek jönnek erre a vidékre, hogy a keleti típusú kolóniák nyelve nyilván beleolvadt ebbe az örmény kereskedelmi lingua francába.

9. Az örmény és a magyar nyelv futólagos egybevetése nem mutatja komolyabb kölcsönzések nyomait, legfeljebb bizonyos szaknyelvi területeken és esetleg az erdélyi nyelvjárásokban tűnhetnek fel elszórt érintkezési nyomok.

SCHÜTZ ÖDÖN

A Budai Jogkönyv magyar szórványai

1. Buda és egyúttal a magyarországi városok közép- és újkori jogéletének egyik legjelentősebb emléke, a 445, korai újfelnémet nyelvű artikulust magában foglaló Budai Jogkönyv 1845-ben Pozsonyban jelent meg először nyomtatásban, MICHNAY ÉNDRE és LICHNER PÁL gondozásában (Buda városának törvénykönyve). MICHNAY és LICHNER a szövegkiadásukhoz csatolt szójegyzékben már utaltak a Jogkönyv magyar szórványaira. Különösebb figyelmet azonban sem ők, sem a későbbi kutatók nem szenteltek nekik, bár az EtSz. a Jogkönyv egyes német nyelvi adatait felhasználta (l. az *erszény* címszót). RELKOVIĆ NÉDA könyvében (Buda város jogkönyve 25—6) is csak felsorolja őket: „Egyébként a jogkönyv elég magyar szót is kever a német szöveg közé. Ilyenek *tarnakmaister* (tárnokmester), *turoid* (túró), *tener* (tenyér), *hoer* (hóhér), *tudó* (inquisitoria litera), *pirscheft* (bírság), *golcz* (gyolcs), *nessig* (nehezék), *irhër* (irhával foglalkozó), *irch* vagy *erich* (irha), *földwam* (földvám) és egy ma már kiveszett szó: *bubo*, amely alatt lenből és gyapjúból szőtt kelmét kell érteni... Az Új-Bécs falu nevét Víbeczce ferdítették el.”

Magam a Jogkönyv új kiadásának, nyelvészeti és történeti kommentárjának előkészítése során foglalkoztam emléküink magyar szórványaival.

2. Értékelésükhöz először is összefoglalom a Jogkönyv kézirataira vonatkozó legfontosabb ismereteinket.

A Jogkönyvnek három kézirata ismeretes. Az eddigi kutatás (sajtó alatt levő kiadásom bevezetésében részletesen szólok róla), valamint a magam vizsgálatai alapján megállapítható, hogy a legrégebb, a legtöbb kutató által eredetinek, 1405—1421-ből származónak tartott úgynevezett pozsonyi evangélikus liceumi kézirat (Lyc.) túlnyomó része (1—441. art. két kéz írásában) nagyjából az 1440—1450 közti időben, Budán készült másolat (a 442—445. art. a XVI. századból való); a második az 1938-ban előkerült s valószínűleg Kolozsvár számára, nem a Lyc. alapján, de ugyancsak Budán írt kézirat (Bp., a Fővárosi Szabó Ervin-könyvtárban) a XVI. század első évtizedéből való; az 1541—1559 közti időben, Pozsonyban, a Budáról odamenekített Lyc. alapján jött létre a harmadik, amelyet első ismert tulajdonosáról, Cromer Lénárd kassai városi jegyzőről (1557—1582.) neveztek el (Cr., a Budapesti Egyetemi Könyvtárban). Azt is valószínűsíthettem, hogy a Jogkönyv szerzője a Sáros megyei Héthársról (németül Siebenlinden) származó Siebenlinder János (1392—1438.) budai patricius lehetett, aki munkáját az 1403—1438 közti időben írhatta meg.

A RELKOVIĆ felsorolta szavakból nem tekinthető magyar szórványnak; a német *tener* 'die flache Hand' (LEXER, MhdWb.), *hoer* (*hóhér* jövevény-szavunk forrása), *golcz* (talán *gyolcs* szavunk forrása), *irhër*, *irch*, *erich* (a magyar *irha* szláv közvetítésű: MOÓR ELEMÉR: MNy. LIII, 153); a hazai németben magyar jövevény-, illetőleg tükörszónak számító a *tarnakmaister*, *pirscheft* és *nessig*. Az utóbbiról itt nem kívánok szólni.

3. *Bubó* ~ *buba*. — PAIS DEZSŐ „Bibor, búb, bibircsó” című tanulmányában (MNy. XLIX, 76—91) *búb* szavunk családjának kiderítésével kapcsolatban középkori szövő-fonó kézműparunknak olyan részleteit tárta fel, amelyekhez csak a nyelvtörténet segítségével lehet közelebb férkőzni. Egyik megállapítása az, hogy *búb* szavunk -r képzős kicsinyítő szárma-

zékának (**bubur* > *bibur* > *bibor*) jelentésfejlődése: 'búboeska → lengubó → len → lenszövet'.

PAIS említi *búb* szavunk -a képzős kicsinyítőjét: *buba* ~ *búba* 'bóbita, búb', és az Ormányságból közölt *bibó* 'fogantyú, vminek kiálló, búbszerű része' alapján feltesz egy -ó képzős kicsinyítő származékot (**bubó*) is. Hasonló származék *bog* ~ *bug* szavunkból a *buga*, amellyel például az Őrségben, Kiskunhalason, Szatmár megyében, a Csallóközben és az Ormányságban a len termését nevezik meg. Nyilván ide tartozik a *lengubó* 'a len tokja' is.

„A keletkezés kronológiája nem okvetetlenül esik egybe az adatolhatóság kronológiájával” (PAIS: MNy. LIII, 63), így e fejtegetések elfogadhatók voltak annak ellenére, hogy PAIS a *búb* alapszóra csak 1611-ből (*búbos* származékára 1485-ből), a *buba* ~ *búba* származéokra meg 1838-ból, illetőleg az OrmSz.-ből ismerte az első adatot, holott a *bibor* személynévi származékában már 1181-ben, személynévként 1264-ben, köznévként a BesztSzj.-ben (XIV. sz. v.—XV. sz. e.) fordul elő. PAIS a *búb*-ot a *púp* alakváltozatának tartja, a *púp* viszont 1506-tól (származéka 1408-tól) kezdve ismeretes.

PAIS magyarázatát, illetőleg feltevéseit legalább négyszáz évvel korábbi adattal teljes mértékben megerősítheti a Budai Jogkönyv 136. artikulusa, amelyben a szabómesterekről a következő áll: „Dy Maisterr sneiderr süllen sich neren yres hantwerichs vnd süllen kainerlay kaufmanschatz treiben noch in yren werchsteten nichts versneiden, dan allain toch, das do gemacht vnd geworcht ist von wüllen vnd leinen, das do zw deutschem dirdumdey vnd zu Vngriisch *bubo* genant ist”. Az itt szereplő *bubo* helyén a Bp. a *bubb*, a Cr. a *Bubo* változatot hozza. A német *dirdumdey* alakváltozataival együtt a közép-francia *tiretaine* 'sorte de drap, moitié laine, moitié fil' (GODEFROY, Dict.) átvétele: 'grober Zeug, halb aus Flachs und halb aus Wolle bereitet' (SCHMELLER, BayWb.²); vagy ahogy idézett szövegünk mondja: „toch, das do gemacht vnd geworcht ist von wüllen vnd leinen”. E durva félgypajűszövet lentartalmára utal latin neve is: *linostema*. Ugyanez lehetett a Budai Jogkönyvben (97. art.) ugyancsak előforduló *slagtuech* 'ein Gewirk ins Haushalten, so man zu Kauf machen darf, halb Leinen, halb Wolle, pannus e lineis, partim e laneis filis; das um einen Paeken Tuch geschlagene Mustertuch' (GRIMM, DtWb. IX, 426). A magyar *bubo* ~ *Bubo* o-ja lehet a hosszú ó hang jele (vö. KNEZSA, HelyTört. 60), de jelölheti a labialis á-t is. A *bubb* változatra vö. MTsz., továbbá SzamSz.: *bubb* 'kidomborodás, tető'.

A fenti adatokból következik az is, hogy *bubó* ~ *buba* szavunk ugyanazon a jelentésfejlődésen ment keresztül, mint a *buga*: 'búboeska → lengubó → len → lenszövet'. A len termését tehát az egyik nyelvjárasterületen *buga*-nak, a másikon *bubó*-nak vagy *buba*-nak, ismét máshol nyilván *bibor*-nak nevezték. Hasonló fejlődésre következtetett II. BORTYÁNFY ÉVA *putyolat* szavunkkal kapcsolatban (MNy. LIV, 69—78).

Ezek után az OklSz. 1485. évi „Michael *Bubos*” adatának értelmezése egy lehetőséggel bővül. Ahogy a *gyolcs* mellett van *gyolcsos* 'Leinwandhändler' (első adat 1425-ből: OklSz.), ugyanúgy lehetséges a *bubó* 'félig len-, félig gypajűszövet' mellett a *bubos* mint az ilyen szövettel kereskedő ember foglalkozásának megnevezése is.

4. Földvám-bírság. — *Földvám* 'solarium; grundzins' szavunkat csak a NySz. ismeri, ez is 1525—1527-ből (ÉrdyK.) és 1566-ból (Heltai). A Budai Jogkönyv 311. artikulusa közel egy évszázaddal korábbról említi és értelmezi: „seinen rechten czinsz, der dar vntter gehoret czu thun von seyner hof marck,

das man haiset zu Vngerisscher sprach *földwam pirschet*". A többi kéziratban *földwam pirschet* áll. Az utóbbi *pirschet* a magyar *bírság* reflexe, mégpedig a magyar szó tövéből a *-ság*, *-ség* képzőnek megfelelő *-schaft* képzővel képezve. Itt a képző sorvadt alakja jelenik meg, ami arra mutat, hogy a szó a hazai németben ekkor, a XV. század első felében már hosszabb ideje élt. A képző teljes alakja van meg a Jogkönyv 244. artikulusában, ahol a szó még régebbi 'judicium, gericht' jelentésében fordul elő: „Eyn Richter mag czeugen Alsz eyn ander man, dj seyn *pirscheft* vnnd hirschaft nichten an get, Vnnd der er nit richter ist". A 311. artikulusban azonban már a *bírság* ismert második jelentésével ('mulcta, strafgeld') rokon 'tributum, pretium redemptionis; steuer, lösegeld' jelentést találjuk. Az OklSz. ezt a jelentést *bitang* szavunkra közli, a példából azonban kiderül, hogy *bitang* szavunk itt közelebbi értelmezése a *bírság*-nak: 1567: „De Birsagio *Bytangh* officiali cedund due ratae porciones". A 'váltásdíj' jelentés derül ki az ECKHARDT SÁNDOR közölte 1589. évi edelényi (Borsod m.) levélből is: „... merth nem giozwwk az Pogant. Immar mjndenunket oda fizettwk es az gjermeoketh megh sem zabadjthattjwk megh thwle, czjak *Byrsagbajs*; mj wta el vjtethe germeokwnketh, zaz forinthot veoth Rajthunk" (MNY. XLIX, 500).

A *földwam pirschet* tehát a. m. *földvám-bírság*, értelmezése pedig 'földadó megváltásának díja', azaz röviden *föld-váltás*, latinul *terragium*. A NySz. a *föld-váltás* 'terragium' szóra az egyetlen adatot Verbőczy Hármaskönyvének magyar fordításából (1639. évi kiadás; az első kiadás 1565-ből) ismeri. A Budai Jogkönyv 311. artikulusában arról van szó, ha valaki nemesi birtokról városba (Budára) költözködik, s régi ura a jobbágytelek után köteles *földvám-bírság*-ot egy hónapon belül nem veszi meg rajta, akkor az illető új helyén békességben éljen. Ezzel egyezik, amit királyaink a jobbágyok szabad költözködéséről írnak. Artikulusunk közvetlen forrásában, Zsigmond király 1405. évi II. decretumában is ez áll: „...statuimus ... ut amodo in antea, cives, seu hospites, sive jobagiones regales ... habita licentia, *justoque terragio*, et aliis debitis eorum solutis, et expeditis, liberam, tutam, et omnimodam moraturos se transferendi, habeant facultatem" (CorpJur.).

5. Gyérla. — A) E szavunkat sem MICHNAY—LICHNER, sem RELKOVIC nem említik a Jogkönyv magyar szórványai között. A 145. artikulusban („A pékeke jogáról") van szó e gabonaméretéről: „ein *gerla*, das pringt X wecht". A 443. artikulus, amely XVI. századi feljegyzésben közöl egy 1453. évi árszabást, ezt mondja: „Ain *gerlatt* waicz", „von dem selbing *gerlat*". Tizedrésze, a mindkét artikulusban említett *wecht* (< klat. *veges*, acc. *vegetem* 'vas vinarium, modius, dolium') a német nyelvterületről eddig csak Stájerországból ismeretes: „Name eines älteren großen Hohlmaßes für Getreide, das 16 Maßel zu 4 Maß hielt" (UNGER—KHULL, Steirischer Wortschatz; GRIMM, DtWb. XIII, 2784). A 149. artikulusban meg azt olvassuk, hogy a gabonamérők „von ainem *kübel* hertes getraidt, als waitz, koren" 10 dénárt, „das ist von einem *wecht* ain den." kapnak. Ezek szerint a *gerla* úrtartalomra azonos a *köböl*-ével.

Ez magyarázhatja meg, hogy a Budai Jogkönyvvel nagyjából egykorú, ugyancsak Zsigmond korából származó két szójegyzékünkben, a BesztSzj.-ben és a SchlSzj.-ben a két szó egymás mellett fordul elő:

BesztSzj.:

490. sz. *garieta* — *gerla*
491. sz. *cubulus* — *kebel*

SchlSzj.:

1024. sz. *garlea* — *gerla*
1025. sz. *cubulus* — *kubel*

A *gerla* latin megfelelője mindkét szójegyzékünkben eltér a magyarországi történeti forrásokban használatos alaktól (*garleta*, l. alább). Utóbbit MÁLYUSZ ELEMÉR 'köböl'-lel értelmezi (1391. évi adatban lisztmérték, 1394. éviben meg gabonamérték, vö. ZsigmOkI. I, 2247., 3308. sz.). Vö. még 1391: „duas *garletas* frumentii” (CodDipl. X/1, 701). BARTALNál (A magyarországi latinság szótára) 'mensura vinaria et frumentaria; putton, csabör, köböl'. DUCANGE nagy szótára csak Thuróczy János krónikájából ismeri.

B) A hazai középlatin *garlĕta* már DUCANGE szerint is változata a X. század óta a román nyelvek egész területén kimutatható klat. *gallĕta* 'Eimer' szónak, amelynek folytatása minden román nyelvben megtalálható; a katalántól (*galleda*) a ruménig (*galĕtă*), sőt a németben (ófn. *gellĕta*, kfn. *gelte* 'Gefäß für Flüssigkeiten', korai úfn. *gelte* 'Kübel'; óaln. *gellet*) és a szláv nyelvekben (például szlovák *geleta* 'fejősajtár a juhok fejéséhez') is (WARTBURG, FrzEtWb.; KNIEZSA, SzJsz.). A ruménból és a szlovákból — elég későn (első adat 1620-ból) — a magyar nyelvbe is átkerült (*galéta* 'bödön; fejősajtár; vízhordó edény' KNIEZSA, SzJsz.). Minthogy a *garlĕta* változatra csak Magyarországról van adatunk, az elhasonulásnak (*gallĕta* > *garlĕta*) itt kellett megtörténnie. WARTBURG 1952-ben még nem szól róla.

E *garlĕta* változatának tartjuk a BesztSzj. *garieta* és a SchlSzj. *garlea* adatát. Utóbbi a *garleta* hibás leírásának is felfogható volna, azonban a BesztSzj. adatára és a szó etimológiájára való tekintettel valóban meglevő változatnak tekintem. A *gallĕta* szót több, nem meggyőző kísérlet (DUCANGE, BARTAL, GAMILLSCHEG stb.) után megnyugtatóan JOSEF BRÜCH (Zschr. f. rom. Phil. LI, 479—82) fejtette meg a latin *galĕa* 'Helm' szóból: *galea* > *galia* > **gallia* > **galliĕta* > *gallĕta*. A közbülső változatként felvett **gallia*-hoz a SchlSzj. *garlea*, a **galliĕta*-hoz pedig a BesztSzj. *garieta* adata kapcsolható. Azt hiszem, hogy BRÜCH etimológiája szójegyzékeink adataival megerősíthető. Ez egyúttal újabb adalék ahhoz az európai háttérhez, amely szójegyzékeink mögött van (GÁLDI LÁSZLÓ: MNy. XLVI, 30), amelyet valóban nem szabad csak osztrák—bajor hatásra korlátoznunk. A GÁLDITól erősen kiemelt francia hatás mellett azonban nem szabad itt megfedkezünk a Dalmácián át érkező olasz hatásról sem. *Garlĕta* — *gerla* szópárunk története legalább is erre mutat. Vö. például Konrád trienti püspök 1192. május 29-én kelt oklevelét, amelyben elrendeli, „quod predicta comunitas de Ripa una cum domino episcopo suisque successoribus potestatem habet *galetas* ponendi seu locandi per suburbium Ripe ad recte mensurandum constitutas . . . , quod de quibuslibet octo *galetis* mensuratis nummus unus et bonus veronensis monete redatur” (FontRerAustr. II/5, 117). Vö. még óbolognai *gallĕta* (WARTBURG).

A SchlSzj. *garlea* adata még összevethető az okleveleinkben kimutatható *garla* változattal. Ennek eddig ismert legrégebb adata IV. Bélának egy 1255. évi okleveléből való, amelyben a margitszigeti apácáknak adományozott budai vásárvám tételeit részletezi: „Item tempore nove monete, dum celebris est ipsa moneta, de mensura quatuor *garlarum* unum denarium recipiant. Cum autem denarii incipient descendere, pro tribus *garlis* unum denarium” (WENZEL GUSZTÁV: MagyTörtTár. I, 96; GÁRDONYI ALBERT, BpOkIEmI. I, 57 szövege pontatlan). IV. Béla oklevelének itt idézett szövege szóról szóra megtalálható IV. László 1278. évi oklevelében, amelyben a gölnicbányai vámszedők szabályait állapítja meg, csak hogy a *garlarum* helyén itt *gerlarum* áll (ÁÜO. IX, 205). Az oklevél írója tehát a latin *garla* helyett az ugyanolyan jelentésű, de talán még ugyancsak idegennek érzett

gerla szavunkat használta, ellenben a „pro tribus *garlis*” kifejezésben az eredeti mellett maradt. Az 1278. évi adat különben *gerla* szavunk első előfordulása.

Bibliai szövegeinkben a *gerla* a latin *corus* ~ *chorus* 'mensurae annonariae species apud Anglos et Germanos' (DUCANGE) fordítása, így 1450 körül a BécsiK.-ben (*gerla*: ÚNyT. 142), 1466-ban a MünchK.-ben (*gírla*: RMNy. 167), 1470-ben a Sermones Dominicales Németújvári Glosszáiban (*gerla*) és 1508-ban a DöbrK.-ben (*gerla*, vö. NySz. és TÖMLŐ GYULA: Nyf. XIV, 309). A középlatin *corus* ~ *chorus* tulajdonképpen a héber *kōr* 'ein Maß für trockene Dinge' latin átvétele (GESENIUS, WILHELM, Hebräisches und aramäisches Wb.¹⁶; CZEGLÉDY KÁROLY szíves közlése), s így a mi kódexeinkben való használata érthető. Ugyanígy az egyházi eredetű GyöngySzt.-ben (4572. sz.) való előfordulása is. Német nyelvterületen viszont mint egy gabona- és sómérték neve nem bibliai szövegekben is használatos, például Ausztriában és Brandenburgban (DtRechtsWb. a ²*Chor* címszónál). A *gerla* a 'garleta; corus' értelmezésen kívül azonban nem értelmezhető a német 'Malter' szóval, amint az OklSz. teszi. Ennek az értelmezésnek ellene mond a *Chor* és a *Malter* nevű gabonamértékek egymástól lényegesen eltérő úrtartalma és az ilyen egyeztetéshez szükséges adatok hiánya (vö. ALBERTI, Maß und Gewicht. Geschichtliche und tabellarische Darstellungen von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, 1957.).

C) A *gerla* (vö. még 1397: „Vnam mensuram puri et boni tritici wigo *Gerla* vocatam”: OklSz.) származhat az olasz *gerla* 'cesta, oppure vettura' szóból, amint erre már TAGÁNYI KÁROLY (Száz. 1893: 321) rámutatott. De megmagyarázható volna ennek latin előzményéből, a *gero* 'tragen' igével összefüggő *gírülä* 1. 'gestatorium instrumentum, quod ad dorsum gestatur'; 2. 'vas vinarium definitae capacitatis atque adeo mensurae species' (DUCANGE) szóból is, hiszen a hangsúlytalan nyílt szótagbeli *ü* kiesése a latinban is, a magyarban is bekövetkezhetett (FLUDOROVITS i. m. 15). A *garlëta* szóra való tekintettel azonban az olaszból való származtatás a valószínűbb. Akár közvetlenül a középlatinból, akár az olaszból származott, ejtése a magyarban *gyërla* lehetett: a latin *ge*-nek is, az olasz *dže*-nek is *gyë* felel meg a magyarban (FLUDOROVITS i. m. 23; BÁRCZI Hangtört.² 137). Ezt támogatják kódexeink fent idézett adatai is (vö. KNIEZSA, HelyTört. 113—4). A Budai Jogkönyv idézett *gerlatt* ~ *gerlat* adata nyilván a magyar szó tárgyesetével azonos. Szavunkat KARINTHY FERENC (OlJsz.) nem tárgyalja.

D) E *garlëta*—*gyërla* szópár története a szójegyzékekben rákövetkező s vele azonos értelmű *cubulus*—*köböl* szópár eredeztetése szempontjából is tanulságos. *Köböl* szavunk irodalma eddig teljesen elhanyagolta a szó latin megfelelőjének vizsgálatát, pedig nem kétséges, hogy a latin *cubulus* és az ómagyar *kübül* még szorosabban összetartoznak, mint az Olaszországból közvetített *garlëta*—*gyërla*. MELICH (DUHBl. V, 175; NyK. XLIX, 289) a *cubulus* szót az ómagyar *kübül* latinosításának tartja, közelebről azonban nem vizsgálta meg a kérdést, bár ezen az állításon alapszik az a felfogása, hogy a magyar szót 1000 körül vettük át, mégpedig az ófelnémetből. A „latinositás” nem bizonyítható, s már a SzófSz. sem fogadja el, mert a *köböl* szóról ezt mondja: „a latin *cubulus* szóra megy vissza, valószínűleg szláv közvetítéssel...; esetleg ófn. közvetítéssel”.

Az ómagyar szó változatai (*kübül* ~ *kübel*) hangtanilag a szlávból (*kübbel*) is, az ófelnémetből (*kübül*) is (KNIEZSA, SzJsz.), sőt a középelnémet-

ből (*kübel*) is megmagyarázhatók volnának (MOLLAY: Acta Lingu. I, 413). Ezek szerint a hangtani lehetőségekből tulajdonképpen nem volna kizárandó egészen a LEDERER EMMÁTÓL (Száz. 1923—1924: 126—9) felvetett óprovanszál *cubel* sem, ha ennek van is hangtörténeti nehézsége (BÁRCZI, FrJsz.). Megjegyzendő, hogy mind az ófelnémet, mind az óprovanszál alak kikövetkeztetett, mert csak kicsinyítós származékuk (*chubili*, *cubelot*) mutatható ki, az óprovanszál alak meglétét azonban ezenkívül még a dél-franciaországi latin szövegekben 800 óta szereplő *cubellus* is támogatja (FrzEtWb.). Hangtörténeti kritériumokkal tehát nem oldható meg a kérdés.

E) Művelődéstörténeti és szóföldrajzi szempontból a németből való átvétel a legkevésbé valószínű. A németből való átvétel csak olyan nyelvjárásterületről történhetett volna, amellyel valamiféle kapcsolatunk volt, ahonnan szerzeteseket, telepéseket is kapott az ország. A német **chubil* > *kübel* különböző fajta edények neve csak felnémet, elsősorban azonban alemann és bajor területen él, s a szőlőkultúrával vagy Észak-Olaszországból, vagy a Provence-ből került a délnémet kolostori latinság közvetítésével a német nyelvbe (FRINGS, Germania Romana 149, 202; KRETSCHMER, Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache 186). A Rajnavidéken — ugyan csak a szőlőkultúrával — nem a fent említett latin *cubellus*, hanem az északgalliai közvetítésű latin *cūpa* honosodott meg. Ennek megfelelően a német *kübel* hiányzik a szepesi és erdélyi szász nyelvjárásokból, illetőleg az utóbbiakban csak mint késői bajor átvétel szerepel (KRAUSS, Wb. d. nordsiebenbürgischen Handwerkssprachen. Siegburg, 1957.), megvan azonban régi bajor nyelvjárásainkban, így például a soproniban: 1526: „vier *khübl*”; 1530: „ain ruer*kübl*” (SoprOkl. II/6, 422; II/2, 47); nyj. *küw* stb. A *kübel* mint edénynév a délnémet nyelvterületen az *eimer* (népetimológiával a latin *amphora* szóból) és a *bütte* (< lat. *butina*) szavakkal osztozkodik (FRINGS: i. h.; KRETSCHMER: i. h.).

Mint edénynévből lett mértékegységek neveinek, e szóknak értelmezése azonban már lényegesen eltért egymástól, főleg a mértékegység nagyságára és használati körére vonatkozólag. A *bütte* csak középnémet területen, ott is csak aránylag későn lesz mértékegység (ALBERTI i. m. 302), az *eimer* csak folyadékok, elsősorban méz, víz és bor, a *kübel* pedig csak gabonamérek mérésére szolgál. Megemlítendő azonban, hogy a német *kübel* ga b o n a m é r t é k r e a legrégebb adatot csak 1301-ből, Ausztriából ismerjük, de a XIV. században Thüringiában is használják (LEXER, MhdWb.). A *kübel* gabonamérték e késői felbukkanásában semmi feltűnő nincs, ha tudjuk, hogy a bajorok jellegzetes gabonamértéke már az ófelnémet korban a *mutt* (< lat. *modius*), illetőleg ennek 1/30-a, a *metze* (< lat. *metreta*; vö. még HOOPS, Reallexikon d. germ. Altertumskunde a *Mutt* és a *Metze* címszóknál). Ugyanígy folyadékok mértékegységének a neve már az ófelnémet korban az említett *eimer* (őfn. *ambar*) mellett a fenti latin *cūpa* szónak az V. században kimutatható *cōpa* változatából eredő német *kufe* (őfn. *kuofa*, kfn. *kuofe*, korai úfn. *kuofel*). Ez, főleg pedig kicsinyítós származéka (kfn. *kuofelin*, korai úfn. *küefel*) só mérésére is szolgált (SCHMELLER, BayWb.²). Mindezek a mi hazai német nyelvemlékeinkből is kimutathatók. Így például Sopronban: 1394: „von aym *emmer* hönig”; 1423: „weingarten. . . vmb den drytten *emmer*”; 1402/3: „ain *mutt* waicz”; 1404: „vm IX *meczen* habern”; 1394: „von ayner *chüffen* weins”; „I *chüffel* saltz” (SoprOkl. II/1, 9, 14, 24; II/2, 297). A Budai Jogkönyvben — amelyben a bajor nyelvjárás igen erősen keveredik közép-

német elemekkel — is megvannak: „III tawsént *aimer* In mancher *kuffen*” (211. art.); „von eyner *koffen*” (179. art.). A *mutt* és a *metze* természetesen nem, mert ezek helyett a Jogkönyv a magyar *gyérta*-n kívül a *kübel* és a *wecht* nevű mértékegységeket említi. A Budai Jogkönyvben a *kübel* szó használata nyilván az akkor még élő ómagyar *kübel* változat (l. SchlSzj., OklSz.) reflexe. Az ófelnémet korban már kimutatható bajor mértékneveket még szaporítani lehetne (*schaff*, *scheffel*, *zuber*), hazai adatokkal is.

KNIEZSA (SzlJsz.) azt állítja a *köböl*-lel kapcsolatban, hogy „éppen mértéknév esetében volna legkevésbé feltűnő az ófn.-ből való átvétel”, fenti adataink azonban ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. Német eredetű mértékneveink mind késői átvételek. Így például a *font*, *lat*, *messzely*, *méc*, *pint* stb. Ezért a *köböl* ófelnémet kori átvételére legfeljebb a MELICH által LEDERER ellenében említett lehetőség maradna, hogy tudniillik az ófelnémet **chubil* szót mint edénynevet vettük volna át, „s műkifejezéssé, mértéknevévé itt a magyarban vált”. Ez azonban csak akkor valószínűsíthető, ha vannak az ófelnémet korban átvett edényneveink, ha például a *pohár* és a *sajtár* (KNIEZSA, SzlJsz.) valóban ófelnémet kori átvételek. A **chubil* 1000 körüli átvételének gondolata MELICHnél ezenkívül azon alapszik, hogy a latin *cubulus* szóra első hazai adataink 1067-ből való!

F) A fent említett latin eredetű bajor mértéknevek az egyházi latinság közvetítésével, az egyháznak nyújtott szolgáltatások révén terjedtek el. A latin eredetű mértéknevek tehát az egyházi terminológiába tartoznak. Ezek a mértéknevek éppúgy háttérbe szorították a még pogány korból származó, germán eredetű mértékneveket (ilyen például az említett *malter*: ófn. *malltar*, óaln. *maldar*, ónorvég *meldr* 1. 'was man auf einmal zum Mahlen gibt, Mahlgut, Mehl'; 2. 'ein Getreidemaß verschiedener Größe'), amint ez más fogalmi csoportban is történt.

Ezen az alapon több lehetősége volna *köböl* szavunk szláv eredetének. Egyházi terminológiánk a latin után túlnyomóan szláv, mégpedig délszláv, elsősorban horvát-szlovén eredetű (BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 91). A szlávból elég régen vettünk át mértékneveket (például az *akó*, *csöbör*, *vödör* szókat), edényneveket is (például a *bödön*, *cserép*, *csobány*, *dézsa*, *kál* szókat: KNIEZSA, SzlJsz.), s ezek közül nem egyet biztosan a délszlávól. Minthogy a *cubulus* és a *köböl* szorosan összefüggenek, nemcsak a szláv, közelebbről a délszláv nyelvi adatokat, hanem az ezen a nyelvterületen használatos latin terminológiát is figyelembe kell venni. E terminológiában azonban a *cubulus* csak későn, a XIV. században, akkor is már nyilván magyar hatásra fordul elő (1374: „decimum *cubulum* vini”: Codex dipl. regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XV, 18: a zágrábi káptalan oklevelében). Előfordul azonban a *modvus* (1119.), a *veges* (1163—1178.), az *amphora* (1185.) stb. (i. m. II, 31, 99, 195 stb.), azaz a bajor nyelvterület egyházi eredetű mértékneveinek Észak-Olaszországra valló előzményei, ahogy ezt például a dalmáciai Trau (Trogir) város egyik 1322. évi statutuma kifejezésre is juttatja: „Quod omnes mensure bladorum et leguminum cuiuscunq[ue] generis reducantur et reduci debeant ad quantitatem mensurarum civitatis Venetiarum” (Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium X, 250). A magyarországi latin *cubulus* hazája tehát a délszláv területen sem kereshető.

G) A *cubulus* az említett *cüpa* származéka. Erről a következőket tudjuk: „lat. *cüpa* (seit Varro belegt) bezeichnet ein grosses hölzernes gefäss, das nach Plinius, besonders in den weinbaugebieten am Alpenrand (so in Ober-

italien) im gebrauch war, und dessen weite verbreitung unter diesem namen, von Dalmatien über Aquileja und Marseille bis nach Aquitanien uns historiker aus dem 3. und 4. jh. bezeugen" (WARTBURG). Ez a nagy elterjedése magyarázza változatainak és származékainak nagy számát. Változatai: *cūpa* ~ *cuppa* ~ *cūba* ~ *cubba* ~ *cōpa* ~ *coppa* (DUCANGE). Ezeknek folytatásai a román nyelvekben és a németben is kimutathatók (fr. *cuve* 'szüreti kád'; ném. *Kopf* 'kupa; fej', *Kufe* stb.), mégpedig mint edény- és mértéknevek (utóbbiak folyadéokra és gabonára). Kicsinyítés származékaik nőneműek és hímneműek. Ilyenek: *cupella* ~ *cupellus* ~ *copella* ~ *copellus* ~ *cubela* ~ *cubellus* (DUCANGE, WARTBURG). Ezek ugyancsak mint edény- és mértéknevek szerepelnek a *cūpa* területén. Vö. például: 1312: „de frumento communis ... *copellas* II ad minus"; 1347: „unum *copellum* de furmento sive ordeo" (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium X, 10, 279: raguzai adatok), óprov. *cubel*, ófn. *chubil* stb. Sőt vannak ilyen kicsinyítő származékok is: *cupula* ~ *cuppula*, *coppula* (DUCANGE). A *cupula* eredeti jelentése 'kleine Kufe; Grabgewölbe' (WARTBURG), s végső fokon erre megy vissza a mi *kupola* szavunk is. A *cuppula* sómértékre egyetlen adatunk egyelőre Salzburgból ismeretes: 1246: „libram dimidium *cuppularum*, quod ein halb phvnt vderlein vulgariter appellatur" (Salzburger Urkundenbuch III, 630). Az oklevelet a svájci származású, Konstanzban és Brixenben is működött II. Eberhard érsek ismeretlen nevű, de Salzburgban 1241—1246-ig tevékenykedő scriptora írta. Ezt azért kell kiemelni, mert a nálunk is ismert német *fuder* 'fuvar' (ennek kicsinyítője az előbbi *fuderlein*) nevű bor-, gabona- és sómérték latin fordítására Salzburgban a mi scriptorunk előtt is (790-től!), után is az Olaszországból közvetített *carrada* — és nem a *cupa* — szolgál (vö. az i. m. első három kötetének mutatóját, továbbá IV, 94 stb.). A *cuppula* tehát nyilván nem Olaszországból került Salzburgba.

A *cupula* ~ *cupulla* ~ *coppula* sort szinte törvényszerűen egészíti ki a *cubulus*, ugyanúgy, mint a *cupella* ~ *cupellus* ~ *copella* ~ *copellus* sort a *cubela* ~ *cubellus*. A fentiek alapján a *cubulus* hazáját Franciaországban keressük.

H) Nálunk a *cubulus* először a százdi (Borsod m.) apátság 1067. évi alapítólevelében maradt fenn, amelyet IV. Béla király 1267. évi megerősítő leveléből ismerünk. Az apátságnak nyújtandó szolgáltatások között szerepel: „quatuor *cubulos* de vino"; „quatuor *cubulos* cerevisie"; „tres *cubulos* medonis" (ÁŰO. I, 26). A dömösi prépostság 1138/1329. évi adománylevelében a *cubulus* változataként feltűnik a *cubulo*, mégpedig mint liszt- és gabonamérték is: „Hij omnes prescripti ferui debent dare decimas || sed vna queque manlio debet dare per annum duas Oues et duos *Cubulones* farinc, Frumenti et duos *Cubulones* Ciruisie bone..."; „LX *Cubulones* marcij"; „XXX *cubulos* marcij" stb. (SZABÓ DÉNES: MNy. XXXII, 133). A második, hangsúlytalan *u* ki is eshet: 1484: „fruges *cublos* LVII, corticium *cublos* XX" (SoprOkl. II/4, 319 stb.).

A magyar szó először a fehérvári keresztetek 1193. évi oklevelében, a szuloki (Somogy m.) határjárásról szóló részben fordul elő: „In Zuloc prima meta incipit ab aqua Rigauz... Inde ad villam Gurguteg. Inde ad *cubulef*. Inde ad uillam bissenorum... et sic usque ad uillam supradictam reuertitur..." (ÓMOLV. 55—6). MIKOS JÓZSEF (MNy. XXXI, 243) ezt nyílt *e*-vel (*kübüleš*) olvassa, s a „német" eredetű *köböl* -s képzős származékának tartja. A hely Szuloktól északra, Görgeteg és Besenyő között feküdhett, s ezért MIKOS

mondhatta, hogy nem lehet azonos az 1403-tól kezdve, Szigetvártól délre szereplő *Köblös* helységgel: „legfeljebb az lehetséges, hogy ugyanazon birtokos szerepel itt, mint akiról a helység a nevét kapta”. A névről még ezt írja: „Előfordul személynévként is, sőt oklevelünkben is lehet ez. Esetleg a *Köbölkút*-féle elnevezések alapján lehet a helyet jellemző név.”

Nem vizsgáltam meg az OklSz.-ban szereplő Georgius *Kebles* (1451.), Anthonius *Kewblews* (1467.) stb. társadalmi állását, illetőleg származását, de kizártnak tartom, hogy a XII. században (vagy korábban) ilyen nevű birtokos élt volna, ilyen nevű birtokosról birtokot elneveztek volna. „*Kebles fewld est terra que hoc nomine vocatur, quam qui fodit de quolibet jugere tenetur cubulum*” — mondja egy 1518. évi oklevél (OklSz.). Ilyen volt az 1346-ban említett, a Sopron megyei Ligvánd (ma: Nebersdorf Burgenlandban) határában fekvő *terra Kwblusfeld nominata* is, amelyből egy ekényit adtak zálogba (SoprVmOkl. I, 192). Nyilván ilyen *terra* volt az 1193. évi *cubulef* (ö: *kübülös* ~ *kübülés*) is. Ilyen birtok népei lehettek az 1351-ben említett „populi de *Cublus*, iobagiones magistri Ladislai” (OklSz.). E helynevek névadásához, azaz a *köböl* mértékegységhez a *Köbölkút*-féle elnevezéseknek — úgy látszik — semmi köze. Ezek a *köböl* e d é n y n é v -vel függenek össze. Vö. 1437: „Peruenissent ad quemdam puteum fluentem in quo quidam *Cubulus ligneus* positus fuisset quem prefatus Johannes *Kwbelkuth* esse dixisset” (OklSz.). Azaz itt mindig egy-egy bővizű forrás kiépítéséről, medencéjéről lehetett szó, amely forrásnak a kiépítés előtt már volt neve (vö. 1438: „meta *Kwbulkwth* alio nomine *Zwzkwth*”: OklSz.). Ez magyarázhatja meg, hogy ilyen forrás mellett korán keletkezett lakott hely, azaz egy-egy *villa Cubulcut* (adatok 1233-tól: OklSz.). Vö. még az 1193. évi oklevélben: *aldo cut, biquacut, cutfev, qiescut, quiescut*.

A *Küb(ü)lűs* ~ *Küb(ü)lős* ~ *Küb(ü)lēs* nevet az a jobbágy is megkaphatta, aki „köblös” földet művelt, használt. Minthogy nem minden föld volt „köblös”, azaz nem mindegyik után adózott a jobbágy köböllel, a *Köblös* elnevezés megkülönböztető volt, akár egyént, akár egy egész falut neveztek meg vele. Így például az 1138/1329. évi oklevélben többek között ez áll: „villa autem Tahu, et villa Kalfar, et villa Hedekcut et alij ferui, qui habitant in villis, quo fūnt circa Cuppan, debent dare per annum LX *Cubulones* m a r c i j, sed qui laborent in uineis, m a r c i u m non dant” (SZABÓ: i. h.). Ha az egész falu *Köblös* volt, a falu neve is az lehetett, ahogy ez például a *márc-adó* 'qui marcium dat, marci-dator; wer met gibt' elnevezéssel kapcsolatban ki is mutatható. Vö. 1268: „De populis domine Regina de villa *Marchodov* vocata”; 1280: „Terram populorum *marci datorum* nostrorum Turdemech uocatam” (OklSz.). Az 1109. évi „villa *Ticus*” és az 1275. évi „Vduornicos nostros de villa *Tykus*” adatban *tyükos* ~ *tikos* ~ *tikos* szavunk jelentése nyilván nem 'gallinis copiosus; reich an hühnern' (OklSz.), hanem: 'aki tyúkkal adózik'. A dömösi apátság adománylevele olyanokat is említ: „qui debent feruire preposito cum fuis curribus” (vö. 1305: „Possessionis ipsorum *Sekeres* uocatae”: OklSz.) stb. Kaphatták azután a *Köblös* nevet azok is, akik a *köböl* nevű faedényt készítették (vö. *kádas, vékás* stb.: OklSz.).

A fentiek után az egyházi latin *cubulus* francia közvetítésű átvételét így képelem el: latin *cubulus* (ö: *kübülűs*) > ómagyar *kübülűs* ~ *kübülős* ~ *kübülés*, ezt -s képzős származéknak foghatták fel, ezért elvonták belőle a *kübül* szót. Vö. latin *modus* (ö: *mōduš* ~ *mōdoš*) > ómagyar *mód* (mert *mōduš* ~ *mōdoš* 'moderatus, modestus; ornatus' is lehet).

6. Tudó. — A 203. artikulusban többek között ez áll: „Alle prieff, dly man mennet zu Latein Inquisitor, das ist zu Teutsch eyn irförscher, In Vngerischer sprach *Tudo*”. A latin és a német értelmezésből kitűnik, hogy itt a *kérdézkendő-levél, kérdező-levél* 'inquisitoria, erforschungsschrift' (NySz. II, 602) egy régebbi neve áll, amelyet szótáraink nem ismernek. A Budai Jogkönyv 50. artikulusa *fragbrief*-nek nevezi.

7. Turol. — A 154. artikulusban („A kofák jogairól”) többek között azt olvashatjuk, hogy az úgynevezett sajtos kofák a következő dolgokat árulhatják: „Käss, *Turol*d, Puter, tZmeten, tzigerr, Milich, Milichrä, ayr vnd derr geleich”. Az itt kiemelt *Turol*d a másik két kéziratban *Durold* (Bp.), illetőleg *Turol*d (Cr.) alakban van meg.

MICHNAY—LICHNER szójegyzékén kívül irodalmunkban a Budai Jogkönyv e szaváról tudtommal csak a SchlSzj. SZAMOTA-féle kiadásának jegyzetében történi említés. Az 1439. számú *turabdu*s — *turo* 'túró' szópárhoz SZAMOTA a következő jegyzetet fűzi: „*turaldu*s szó gyakran előjön hazai emlékeinkben, így pl. *turalt*, *turo*lt Fejérpataky 45a; *turo*ld a Budai törvénykönyvben, mindenütt túró-t jelent”. A FEJÉRPATAKYRA való hivatkozáson (A felső-magyarországi városok számadáskönyvei 45) a pozsonyi számadáskönyvnek Zsigmond király és kísérete élelmezésével kapcsolatos 1410. évi két adata értendő: „Item vmb *turalt* vnd milich 18 den.”; „Item vmb *turo*lt 8 den., dedit”.

Ezek az adatokon kívül szakirodalmunkban eddig még csak a Beszt-Szj. 1018. számú szópárja volt ismeretes, amely a SchlSzj. — íráshibából eredő — *turabdu*s szavának helyes mását tartalmazza: *turaldu*s — *thuro*. GÁLDI (MNy. XLVI, 35) két szójegyzékünknek e *turaldu*s szaváról ezeket írta: „Széles távlatokat nyit *turaldu*s szavunknak (BesztSzój. 1018, SchlSzój. 1439) -*aldus* képzője is: *túró* szavunknak ilyen visszalatinosított alakja csakis a francia *héraut*, *bidaud* > *heraldus*, *bidaldus* szópárok analógiájára keletkezhetett (vö. GÁLDI, Contributions 44)”.

Ez az állítás ebben a formájában nem fogadható el. Ha a *turaldu*s valóban a magyar *turo*l „visszalatinosítása”, akkor a pozsonyi számadáskönyv miért a *turalt* ~ *turo*lt és nem a *túró* alakot használja? A német szakirodalomban több mint száz éve ismeretes, hogy a *turo*lt n é m e t szó, amelyet már két XV. századi latin—német vocabularium szótároz: 1474: „formadius *turo*lt vel zyger” (LEXER, MhdWb.); XV. sz.: „formadius *twarek*, *twro*lt” (DIEFENBACH, Gl.; úó., NovGl.). Erdélyben is ismeretes: 1504: „Item pro caseo *turre*lt flor. 1 asp. 12” (Quellen z. Gesch. d. Stadt Kronstadt I, 88, vö. még 85, 90, 100, 108, 111, 120, 129, 157, 161, 163, 171 a fenti változatokkal); 1510: „pro caseo *thuro*lt” (i. m. 148). Sőt Hain Gáspár (1632—1687.) lőcsei bírónak 1684-ben befejezett krónikájában is előfordul, ahol a lőcseiek Késmárk ellen 1531. január 28-án intézett támadásáról ez van: „was da voringen, ist genugsam am tag, nemlich dasz sie mit *tur*let in mangel der Kugeln haben heraus auff die Vnsrigen geschoszen” (BAL—FÖRSTER—KAUFFMANN, Hain Gáspár krónikája 48). A krónika e részének forrása a szintén lőcsei Sperfogel Konrádnak az 1516—1537. évekről készített Diariuma. Ebben szavunk nem fordul elő, az 1531. évről szóló fejezetnek egyik helye azonban a késmárkiak sajátos védekezéséről ezeket mondja: „Fama erat apud Leutschovienses, quod Kesmarkini praeparentur globuli igniti, & veneno infecti contra Leutschovienses, ita quod ubi ceciderint, non possint extingui, & quicunque accesserit ad extinguendum, inficietur, & morietur” (WAGNER

Carolus, Analecta Scepusii II, 161). Hain Gáspár tehát a *turlet* szót, amely a *turalt* ~ *turolt* > *turelt* változata, nem e forrásából merítette. Vö. még 1517: „meta, caseus ad formam mete factus *ein thurolt*” (GRIMM, DtWb. a *turolt* címszónál).

A *turaldus* tehát a hímnemű német *turold* ~ *turolt* ~ *turalt* latinositása. A német szó viszont a magyarból származik. A GRIMM-szótár 1952-ben a magyar *túró* alakból származtatta: „mit *l*-suffix und epithetischem *t*, möglicherweise die phonetische umschreibung oder volksetymologische deutung der fremdlautenden endung”. A német régiségben az átvett idegen szók valóban gyakran *-l* képzőt kapnak (WILMANN, DtGr. II², 269), az *l*-hez azonban sohasem járul epitetikus *t* (MOSER, FrnhdGr. I/3, 61). Valószínűbb tehát, hogy az ómagyar *turoy*, pontosabban tárgyesetének átvételéről van szó: ennek már az ómagyarban lehetett egy *turolt* változata (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 96—8), de a magyar *u*-t a németben velarizált *l*-nek is felfoghatták (MOSER i. m. 101).

Az átvételnek e magyarázatát a kronológia is támogatja. Minthogy a német szó latinositott alakja már a BesztSzj.-ben megvan, a magyar szó a hazai németiség közvetítésével legkésőbb a XIV. században került a német nyelvbe. A magyar *ou* > *ó* fejlődés a XIV. század második felében nagyjában befejezettnek tekinthető, a németben, közelebből a sziléziai és az ezekkel sokban összefüggő szepesi nyelvjárásokban pedig az *l* velarizációja a XIV. század közepéig zárult le. Hazai németiségünk sem Budán, sem Nyugat-Magyarországon, sem a Szepességben, sem Erdélyben *e k k o r* még nem ismerte a német *topfen* 'túró' szót, amelyet az osztrák-bajor nyelvjárás csak jóval később közvetített számára. A *topfen* szó ugyanis a rajnai frank nyelvjárásról származik, s innen legkésőbb a XIII. század második felében került osztrák földre. Oswald von Wolkenstein (1377—1445.), a Magyarországot is megjárt osztrák lovagköltő használja, de ekkor még nem mondható általánosan elterjedtnek. Jellemző erre, hogy például Sopronban az idézett pozsonyi elszámoláshoz hasonló két számadás maradt fenn: egy töredékes 1425-ből, Zsigmond királynak, egy részletes pedig 1440-ből Erzsébet királynénak és udvarának soproni tartózkodásával, illetőleg élelmezésével kapcsolatban (SoprOkl. II/2, 337—8; II/3, 289—321). Sem ezekben, sem pedig az egyébként nagyon gazdag soproni középkori anyagban sem a *topfen*, sem pedig a Budáról, a Szepesegből és Erdélyből kimutatott *turolt* nem fordul elő. A német *topfen* szót eddig semmiféle hazai középkori forrásból nem ismerjük.

Mindezek az adatok érthetővé teszik a magyar szó használatát a németben, ugyanakkor eddig még egyáltalán nem hollywood tárgy történeti kérdéseket vetnek fel.

MOLLAY KÁROLY

Kazinczy Ferenc és a sváda

I. GÁLDI LÁSZLÓ e folyóirat megelőző számában (LIV, 349—50) két, Kazinczytól származó — eddig nem ismert — adattal és néhány értékes észrevétellel egészítette ki FÁBIÁN PÁLNAK a latin *Sváda* névnek a magyar irodalmi nyelvben végbemenő köznevesüléséről és meghonosodásáról szóló, példás filológiai készültséggel megírt cikkét (MNY. LIII, 423—9). Mivel a

Sváda név XIX. század eleji használatára és a benne végbement köznevesülési folyamatra nézve — még GÁLDI kiegészítő közlése után is — kevés példánk van, talán nem lesz felesleges, ha az eddigi közléseket és megállapításokat néhány lényegesnek látszó, olyan természetű észrevétellel gyarapítom, melyeknek ismeretében nagyrészt bizonyossá válik az, amit egyébként eddig is sejtteni lehetett, hogy tudniillik a *Sváda* névnek a XIX. század elején a magyar irodalmi nyelvben megfigyelhető használatát, köznevesülését és végső soron meghonosodását elsősorban K a z i n c z y kezdeményezésének köszönhetjük.

A magyar irodalom- és stílustörténetből tudjuk, hogy Kazinczy és részben az ő példája nyomán más egykorú költők stílusára egyebek közt jellemző volt az is, hogy bizonyos ízléstől indítva verscikbe szerettek ókori: görög és római vonatkozásokat biztosító neveket és finom, lágy hangulatot keltő idegen szavakat beleszőni. Annyira közismert ez a stílustörténeti jelenség, hogy példát szükségtelennek tartok rá idézni (vö. ZOLNAI BÉLA, Az idegen szavak kérdése nyelvestétikai szempontból: MNy. XVIII, 150—1). Egyébként pedig mi sem bizonyíthatja ezt jobban, mint Kazinczynak Fábchich Józsefről írt ama epigrammája, amelyet GÁLDI a benne olvasható *Sváda* név kedvéért, másrészt pedig nyelv- és stílustörténeti érdekességéért teljes egészében közölt; ebben a versben ugyanis a *Sváda* néven kívül előfordul még az *Anacreon* és *Zeusz* név is.

Az is ismeretes, hogy Kazinczynak ez a stílusigénye az egykorúak között nem talált osztatlan helyeslésre. Így többek közt SIPOS JÓZSEF debreceni tanár „Ó és Új Magyar vagy rövid Értekezés, miképen kelljen az Ó Magyarsággal az Újat egyesíteni” című könyvében (Pest, 1816.), miután többször is kikélt azok ellen a „Nyelvrontók” ellen, akik „az igaz magyar szavak helyett újakat faragnak...” (19), nemkülönben keményen elítélte azokat is, akik „az idegen-eredetű, de már megatyafiságosodott szavakat kimustrálják, az ismeretlenebb, de reájok nézve tudomány-mutatókat pedig meghagyják, sőt úgy látszik, keresik, mint *vignette*, *indigesz*, *ectypon*, *originál*, *Sváda*, *Zeusz*, *Sanctuárium*, *caméék*, *aesthesis*...” (19).

Kazinczy nem volt kétségben afelől, hogy e sorokkal elsősorban az ő gyakorlatára célzott SIPOS JÓZSEF. Éppen azért az 1817-ben megindított Tudományos Gyűjtemény című folyóiratnak a IV. számában SIPOS idézett könyvéről írt recenziójában többek közt kitér SIPOSnak fentebb idézett kifogására is. Ezt írja: „A Tövisék és Virágok Fábchichnek képét festő Epigrammjokban e sor áll: Nem egyenlő bájt a d m i n d e n e k e k S v á d a. Jobb volna-e ez így: Nem egyenlő kedvességet ad mindenknek az É k e s e n s z ó l á s I s t e n - a s s z o n y a ? Nem hihetjük — teszi hozzá —, hogy az a férfiú, a’ ki Horáztot ismeri, inkább kedvelhesse e’ kitélt, mint amazt. S ha azon akad fel, hogy nekünk a’ szokatlan S v á d a tetszik, emlékezzék, hogy Horáztznak a’ S u a d é l a is tetszett.” (TudGyűjt. IV, 96—7.)

Kazinczy megjegyzéséből elsősorban azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a latin névnek a magyar irodalmi nyelvben való használatát — ez Kazinczy szerint eladdig „szokatlan” volt — egyéb okokon kívül főképpen esztétikai-stilisztikai szempontok, azaz az újszerűsége és a hatásos rövidsége való törekvés nem kis mértékben elősegítette. Hogy ez a szempont a latin névnek a meghonosodásában és köznévvé válásában nem hanyagolható el, az Kazinczynak egy másik, ugyancsak a *Sváda*-val kapcsolatos megjegyzéséből is kiviláglik. Kazinczy ugyanis SIPOS említett vádjával szemben — a

maga álláspontjának és gyakorlatának igazolására — a német irodalomban található hasonló példákra hivatkozott, amelyekben a *Sváda* és ahhoz hasonló görög—római nevek egyesek tiltakozása ellenére is kedveltekké váltak, mivel hajlékonyságuknál és rövidségüknél fogva nagy könnyebbséget jelentettek a költőknek: „Voltak a' németek közt is — írja Kazinczy —, a' kik a' régi világ Isteneinek görög neveiket nem tűrhették (ilyen Ramler), de ezek tűrhetetlenségeket már nem űzik. Azokat nekünk csak azért is jó elfogadnunk — teszi hozzá —, mert általok verselőink dolgozása megkönnyítetik.” (Vö. TudGyűjt. 1817. IV, 97.)

Kazinczy megjegyzése alapján esetleg arra lehetne gondolni — a lehetőséget FÁBIÁN cikkében fel is vetette —, hogy tudniillik a *Sváda* talán német közvetítés folytán került a magyarba (vö. i. h. 428). Ez azonban — úgy gondolom — Kazinczy szavai után is csupán mint lehetőség veendő figyelembe. Az idézett megjegyzés ugyanis jobbra csak azt bizonyítja, amit FÁBIÁN helyesen megállapított, hogy tudniillik a *Sváda* névnek a köznevesülésében és meghonosodásában a két nyelvben hasonló folyamat játszódott le, de arra továbbra sincs kényszerítő okunk, hogy a szónak a magyar irodalmi nyelvbe való bejutásában feltétlenül német közvetítést tegyünk fel. Erre annál is inkább nincs szükség, mivel Kazinczy — miként fentebb láthattuk — a szó közvetlen forrásaként Horatius ismeretét jelölte meg, és a latinból való közvetlen átvételt valószínűvé teszi az a tény, hogy a XIX. század elejéről való — FÁBIÁNTÓL idézett — példák olyan személyektől származnak, mint Ungvárnémeti Tóth László és Vályi Nagy Ferenc, akiknek klasszikus műveltsége Kazinczy idejében közismert volt.

Talán ezek után nem hangzik merésznek az az állítás, hogy a tulajdonnévi *Sváda* magyar irodalmi használatában és végső soron köznévi meghonosodásában Kazinczynak fontos szerepe volt. Ezt a feltételezést az eddigieken kívül még a következő tény is bizonyíthatja. A XIX. század elejéről — 1806-ból való adat ugyanis, amelyet FÁBIÁN PÁL az Akadémiai Nagyszótár cédula-anyagából Kultsár István Hazai Tudósítások című újságjának 397. lapjáról idéz, s amely a Gyöngyösinél található régebbi adat után időrendben a legkorábbi, nem mástól, mint szintén Kazinczytól származik. Úgy gondolom, hogy FÁBIÁN közlését, helyesebben a Nagyszótár céduláját ezzel az el nem hanyagolható adalékkal ki kell egészíteni. Az idézett újságlapon ugyanis „Magyarok emlékezete” címen báró Orczy Lőrincről szóló megemlékezés olvasható, amelyet K. F. kezdőbetűs szerző jegyez, s amelyről nyelvi-stiláris vonásai alapján kétségtelenül megállapítható, hogy Kazinczy tollából származik, s így tőle ered a *Sváda*-t tartalmazó mondat is: „...orczáját az egesség' piros színe fogta el 's bajuszos ajakin a' *Sváda* ült”.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a XIX. század első évtizedeiből származó eddig ismert adatok kettő kivételével végső soron Kazinczy nevéhez kapcsolhatók. Kazinczy adatai időrendben megelőzik a fentebb említett Ungvárnémeti Tóth Lászlónál és Vályi Nagy Ferencnél található adatot, és így megvan annak a lehetősége, hogy ez a két költő és fordító Kazinczy példájára használta a latin *Sváda*-t, ami annál is inkább lehetséges, mivel Kazinczyval mindkettő kapcsolatban állt. (Vö. KazLev. VIII, 262.)

2. GÁLDI Kazinczynak fentebb említett „Fábchich” című verséről, melyet a benne használt *Sváda* név kedvéért hozott elő, annak teljes egészében való közlését megokolandó ezt mondja: „A vers szövegét... érdemes

nyelv- és stílustörténeti okokból teljes egészében idézni.” — Minthogy ez az epigramma egyrészt Fábchichnak és az őt utánzó Kazinczynak a stílusművészetére, másrészt pedig magának az egykorú költői nyelvnek az egységére és minőségére vonatkozó megállapítások levonását teszi lehetővé, mindenképpen megérdemli, hogy röviden foglalkozzunk vele. Mielőtt a vers nyelvezetéből leszűrhető tanulságok ismertetéséhez fognánk, hasznosnak látszik felidézni a vers keletkezésének a körülményeit.

Irodalmi életünk egykori vezére — mint talán ismeretes — lelkes hazafiságáért és a magyar nyelv ügyében kifejtett buzgalmaért nagyon becsülte az egyébként nehézkes verselésű, dunántúli F á b c h i c h J ó z s e fet (vö. HADNAGY LÁSZLÓ, Fábchich József a nyelvész: MNyTK. 71. sz. 12, 49). A vers a „Tövisék és Virágok” című kötetben jelent meg, és Kazinczy a kötethez írt jegyzetek egyikében ezt mondja Fábchichről: „Hogy írása követőket találjon, azt az Epigrammatista nem óhajtja: de óhajtja, hogy minél több Olvasója legyen olyan, a’ ki azt, a’ mit munkájában becsülni lehet és kell, értse.”

Kazinczy a verset 1810. március 15-én írta, és már másnap sietve elküldte a dunántúli Berzsenyinek: „Most majd Fábchichra is tétetek a’ Kulcsár leveleibe egy epigrammát” — írja, majd így folytatja: „...imhol a’ vers egészen Fábchich stílusában és manierjában”. Miután pedig lemásolta a verset, így fejezte be levelét: „Ezek a’ scázonok, ez a’ magyarság, ezek az ideák, ez a’ görög egygyűjűség voltanak Fábchich caractere verseiben” (KazLev. VII, 310). — Úgy látszik, Kazinczy meglehetősen büszke volt erre az epigrammára, minthogy úgy érezte, hogy abban Fábchich verselésének jellegzetességeit, nyelvének stílárís sajátosságait sikerült hűen utánoznia. Erre vallana az a tény, hogy a verssel — azt mondhatni — fűnek-fának eldicsekedett. Így március 22-én Romy Károlyhoz írt német nyelvű levelében is részletesen szól a versről, hangsúlyozván: „Mein Epigramm... ist ganz in Fábchichs Manier, ... ich zwang die Gedanken in die poetische Füsse hinein, wie er, affectirte den Dorisch transdanubianer Dialect, viel Rauhes und griechische Simplizität.” (KazLev. VII, 320.) — Pár nappal később a fiatal Kölcseynek is eldicsekedik a verssel e sorok kíséretében: „Ismeri-e Uram Öcsém a’ Fábchich’ Pindarusát és poétai munkájának manierját?” — kérdi Kölcseytől, és folytatja: „Az Originális ember volt... 15 Martiusban nem alhatván reggel felé, s ötöt [Fábchichot] forgatván szemem előtt, megszállott a gonoszság, hogy reá is írok egy Epigrammát, de nem distichonokban, hanem olly zengésű versekben, s ha tudnék ollyat az ő manierjában, s az ő magyarságával... gyertyát gyújték, s ezt írtam.” (KazLev. VII, 244.)

Szemere Pál az érintett verskötettről az *Aspasia* című zsebkönyv 1824. évi számában írt recenziójában a Fábchichről és Baróti Szabó Dávidról szóló két epigrammára nézve a következőket mondja: „Stylus, nyelv, hang, manír ’s még kedvencszavaik is olly tökéletesen utánozva, hogy a’ ki az ő munkáikat olvasta, azonnal reájuk fogna ismerhetni, ha neveik az epigrammák előtt nem állnának is.” (68.) Hasonlóképpen írt jóval korábban a Fábchichra készült epigrammáról Kis János 1811-ben az „*Annalen der Literatur und Kunst in der Oesterreichischen Kaiserthum*” című folyóiratban (júniusi szám: 317—28).

Az egykorú költői nyelv egységének és minőségének szempontjából számunkra ezek után az lehet a tanulságos, hogy milyen nyelvi-stilisztikai vonásokban láthatta Kazinczy azokat a sajátosságokat, amelyek véleménye

szerint Fábchich írásmódjára, de tágabb értelemben — miként Rummy Károlyhoz írt, fentebb idézett soraiból kiviláglik — részben a dunántúli költői nyelvre is jellemző erővel bírtak. Ezeknek a sajátos jegyeknek a kitapintásában segíthet bennünket az a tény, hogy az epigrammának a Berzsenyire küldött szövege — ez lehetett az első szövegezés — bizonyos eltéréseket mutat a „Tövisek és Virágok” című verskötetben megjelent végleges szövegtől. Ha a különbségeket szemügyre vesszük, akkor könnyen megállapíthatjuk, hogy a végleges szövegbe főképpen olyan változtatott formák kerültek be, melyek Kazinczy ítélete szerint egyrészt az egykorú dunántúli nyelvnek s így Fábchichénak is, másrészt pedig esetleg csak Fábchich egyéni stílusának lehettek sajátosságai.

Mivel GÁLDI a folyóirat megelőző számában az epigramma végleges szövegét közölte, helykímélés végett elégségesnek tartom a Berzsenyinek elküldött változat szövegének a közlését:

Fábchich vala nevem. A' kegyes Múzsák zörgő
Citerát adának énnekem. Iszonyodással fut
Zengés' elől az a' kir' ök nem mosolyogtak.
De nem fut a' kit felavatának és értik,
Hogy nincs tulajdon kecsék híján, midőn a' szép
Ifjak 's leányok tánca közé repkénynyel
Koszorúzva lép a' kopasz Anácreon 's rekkent
Szózzattal ő is dalja Kómust és Évánt,
S neveli a' köz örömet. Engem is kedvelj, forrón
Szeretett hazámnak hív fija! Nem ád azon-egygy bájt
Suáda mindennek. Szerettem a' nyelvet,
Buzogtam én is érte. Nevemet tiszteld 's áldd. (KazLev. VII, 310.)

A két szöveg összevetéséből első pillantásra kitűnik, hogy a Berzsenyinek küldött szövegben egyáltalán nem fordulnak elő *ö-ző* formák, a végleges szövegben viszont mint a dunántúli nyelvre és Fábchich nyelvére egyaránt jellemző, több *ö-ző* alak is felbukkan. A XIX. század első évtizedében főképpen a vidéki elszigeteltségben élő dunántúli írók és költők írásaiból nem hiányoztak az *ö-ző* alakok (vö. BENKŐ LORÁND—TERESTYÉNI FERENC. Az *ö-zés* irodalmi nyelvi szerepéről: MNy. LII, 282—95). Fábchichről biztosan tudjuk, hogy írásaiban — ha nem is túlzottan — használt *ö-ző* formákat. Így például abban a versben, amelyet Fábchich 1806-ban a Hazai Tudósításokban Kazinczyék 1805-ben született és egy évvel később meghalt Ifigénia nevű kislányának emlékére közölt, s amely vers darabossága ellenére mélyen meghatotta Kazinczyt, és valószínűleg részben kiváltója lett Kazinczy Fábchich iránt érzett megbecsülésének, egyéb — a dunántúli nyelvre jellemző — alakok mellett *ö-ző* formával is találkozunk: *röpdösvén*. Kéziratban maradt szótári munkájának — „Kengyelfutó avagy Magyar Kálepinusz” — címlapján magát *Köszögi* Fábchich Józsefnek írja (vö. HADNAGY i. m. 22); a Debreczeni Grammatikát *Döbröczöni* Grammatikának mondta, a *betű*-t pedig *bötű*-nek írta (vö. HADNAGY i. m. 35, 49). — Úgy látszik, hogy Kazinczy bizonyos becsvágygal csiszolgatta versét, és ennek eredményeként cserélte fel az első szövegezésben még *e-ző* formában olvasható szókat: *zengése*, *kecsék*, *rekkent*, *tiszteld* a dunántúli Fábchichre inkább jellemző *ö-ző* változatokkal: *zöngése*, *köcsök*, *rökkent*, *tisztöld*.

A Kazinczytól irodalmivá tett — erdélyi eredetű — tájnyelvi *repkény* szót (vö. KazLev. I, 60 és NyÚSz.) valószínűleg mint olyant, amely finomságánál fogva kevésbé illett a nyers Fábchichhoz, másrészt és főleg mint a dunántúliak, így Fábchich számára is ismeretlent, egész kifejezésével együtt: „*repkénnyel* koszorúzza lép a kopasz Anácreon” törölte, és helyébe a kissé nyersebb hangulatú és a dunántúli Fábchichra jellemző alakváltozatot is tartalmazó kifejezést iktatta: „*ruzsából* font Koszorúval ugrik-elő Anácreon”.

Hogy Kazinczy vajon verstechnikai okokból kifolyólag, vagy — ami talán valószínűbb — mint Fábchichra és az egykorú dunántúli nyelvre jellemző alakváltozatot használta-e a *ruzsá*-t, bizonyosan megmondani nem tudom, az azonban tény, hogy Fábchich idejében a Dunántúlon teljes mértékben divatban volt bizonyos szavakban a rövid ejtés és a neki megfelelő írásmód, hiszen — mint ismeretes — a dunántúli Kis János emlékezetes pályamunkájában (A' Magyar Nyelvnek mostani állapotjáról... Pest, 1806. 106) és Berzsenyi 1811-ben az „írói-nyelv”, valamint a „Dunai nyelv” ügyében Kazinczyhoz írt levelében (KazLev. VIII, 327—8) egyaránt tiltakozott a tiszaiaknak az írói nyelvben egyre inkább térthódító „hangnyújtása” ellen, amely — miként arról SZEDER FÁBIÁNNAK 1829-ben a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikke értesít (V, 10) — két évtizeddel később már többekévé elfogadottá vált az egységesülő és megszilárduló irodalmi nyelvben, míg a dunántúliak rövid formák tájnyelviékné minősültek (vö. Nyr. LXXXI, 97).

A *-ból* ragnak *-ból* formában való használata, bár a XIX. század elején nem csupán a Dunántúlon fordult elő, mégis egykorú adatokból és észrevételekből — így például Pápai Sámuelnek „A' Magyar Literatura Esmérete” (1808.) című munkájában olvasható megjegyzéséből, amelyben a nagyobb-részt már *-ból*, *-ből* formákat használó írókkal szemben „a' közönséges nyelvszokás”-ra hivatkozva makacsul védelmezi a zártabb hangzós *-bül*, *-bűl* változatokat (94) —, továbbá a Tudományos Gyűjtemény első évfolyamaiban olvasható észrevételekből arra következtethetünk, hogy a Pápaiktól erdélyieknek mondott (i. m. 94), nyiltabb formákkal szemben az érintett vers keletkezésének idején főképpen bizonyos dunántúli írók ragaszkodtak még egy ideig a *-bül*, *-bűl* formákhoz, azoknak is nem ritkán a rövid hangzós változatához (vö. TudGyűjt. 1817. XI, 107—8; 1818. VIII, 21). Magánál Fábchichnál nem ritkák a zártabb formák: „Mi hír Budán” című röpiratában ilyen formákat találunk: *ebbül*, *szavaibul* stb. (vö. HADNAGY i. m. 35, 42).

Az első szövegezésben olvasható *szeretett hazám* kifejezés jelzőjét valószínűleg szintén azért cserélte fel Kazinczy a *dücsös hazám* tájnyelvi formával, mivel azzal Fábchich stílusának ugyancsak egy jellegzetes vonását akarta utánozni. Az egykorú dunántúli költőknél — főképpen a Fábchichhoz hasonló, kisebb jelentőségű és jobbára vidéki elszigeteltségben élőknél — az *ü-ző* formák még éppen nem ritkák. Kitűnik ez többek közt a dunántúli Virág Benedek „Észrevételek a magyar szókötésre” című cikkének alábbi megjegyzéséből: „a' *hű* és az *ügy* jó szók, és jó a' *hüveim* és *ügyekezik* is” — írja, de hozzá teszi, hogy az utóbbiakkal a „csinosabb írók” már nemigen élnek (vö. TudGyűjt. 1821. XI, 59). Hogy Fábchich írásaiban akadtak *ü-ző* változatok, azt nyomtatásban megjelent és kéziratban megmaradt munkái kétségtelenül bizonyítják. Így például a fentebb már említett „Mi hír Budán? vagy Fancsali Feszület” című kézirat szövegében „arany *üdeje*” „lassu

ügyeketét” stb. ü-ző formák akadnak (vö. HADNAGY i. m. 51 és M. N. M. Kézirat 361. Fol. Hung.).

Kazinczy az első szövegezésben található finom hangulatú *mosolygottak* igét elhagyta, és a végleges szövegbe a Fábchichhoz inkább illő, nyersebb hangulatú *hunyorogottak* szót iktatta, amely zártabb alakjánál fogva ugyan-csak jellemző volt az egykorú dunántúli beszédre és írásra s így természetesen Fábchich stílusára is, ahogy az többek közt egyrészt az egykorú Romy Károlynak a dunántúli Ruszek József „A Filozófiának előljáró értekezései” című könyvéről 1817-ben a Tudományos Gyűjteményben írt recenziójából (XI, 107), másrészt pedig Fábchichnek fentebb említett kéziratos szövegeiből kétségtelenül kitűnik. HADNAGY idézett munkájában több zártabb ma áhangzót tartalmazó formát említ Fábchich kézirataiból: *foganatosokká, szárnyos, tárggot, vágotta, forgottak* stb. (50, 52 és M. N. M. Fol. Hung. Kézirat; vö. BENKŐ, Az irodalmi nyelvi „téves visszaütés”-ről: NyK. LX, 13 kk.).

Összefoglalva a mondottakat, megállapíthatjuk, hogy Kazinczynak valóban sikerült a F á b c h i c h írásmódjára jellemző nyelvi-stilisztikai vonásokat tartalmazó formákkal és kifejezésekkel Fábchich „manierját” egyrészt eltalálni, másrészt pedig az egykorú — még nem ritkán nyelvjárási formákat megtűrő — irodalmi, illetőleg költői nyelvnek egyes dunántúli írók és költők stílusában kitapintható állapotát visszatükröztetni.

TERESTYÉNI FERENC

A -nok, -nök és a -zat, -zet képzők

„A szódarabok funkcionális megelevenedése” című közleményem „Szóvégek képzővé válása” című szakaszának a végén (MNY. LII, 405) ezt írom: „Hanem az újabb nyelvfejlődésben, nem egyszer szinte a szemünk előtt merülnek fel olyan jelenségek, amelyek az adaptatio körébe vonhatók.

Ilyen esetekként leginkább a -nok, -nök, valamint a -zat, -zet képzőkre szoktak hivatkozni, szerintem is jogosan. — Idevágó — jelzett [1939—1940. első félévi] egyetemi előadásomban iktatott — észrevételeimet adandó alkalmal majd ismertetni.”

Legyen ez a szám az adódó alkalom!

A -nok, -nök

I. BÁRCZI (Bevezetés 87—8) szerint: „A képzők keletkezésének másik módja a szóvégek megelevenedése vagy más műszóval: a r á é r t é s, a d a p t a t i o.” BÁRCZI utóbb ezt a megjegyzést teszi: „De a képzőbokrok keletkezése, valamint az idegen képzők meghonosodása is ráértés útján történik. ...átkerül a szlávból az *udvar* és az *udvarnok* szó mint két önálló átvétel. A nyelvérzék — ezúttal a két szó szláv nyelvekbeli tényleges viszonyának megfelelően — a kettőt összekapcsolja, és a jelentésbeli különbséget a -nok elemnek tulajdonítva ezt elvonja, új szavak képzésére használja, így már a XIII. században van *fegyvernek*, melynek alapszava nem szláv eredetű.” — D. BARTHA KATALIN „A magyar szóképzés története” című munkájában (Magyar történeti szóalaktan: EMNYF. 6) ezt írja az „Adaptáció” szakaszában: „Sintén az adaptáció körébe utalhatjuk a -nok, -nök képzőt, mely

ugyan a szláv *-nik*-re vezethető vissza, de valójában nem jövevényképzőként vettük át, hanem adaptációs folyamat eredményeképpen vált magyar képzővé: A magyar nyelv átvette a szláv *dvor* szót *udvar* alakban. Átkerült azonban a szláv *dvornik* is *udvarnok* változatban. Az *udvar* — *udvarnok* alakpár alapján a magyar nyelvérzék kikövetkezteti a *-nok* képzőt, s 'valamivel foglalkozó, valahol, valamilyen minőségben működő' jelentéssel képez vele új származékokat: *pohárnok*, *asztalnok* stb. E képző keletkezése mégsem lehet kifogástalan példa az adaptációs eredet szemléltetésére, mert a *-nik* sem közömbös szóvég volt eredetileg, hanem már a szlávban is a magyar képzőéhez hasonló funkcióval működő formáns." A munka későbbi, „Jövevényképzők” részében „Szláv jövevények” megjelöléssel újra tárgyalja a képzőt. Amit e helyen (133) mond róla, így vezeti be: „Az azonban kétségtelen, hogy a szlávból kölcsönöztük a *-nok*, *-nök* képzőt.”

Talán kiderül, hogy ezek a legújabb véleménynyilvánítások nem tették egészen meghaladottá az alábbiakat.

2. Az Árpád-kor folyamán átkerült a magyar nyelvbe egy-két szláv nyelvi szópár: *boj* 'certamen, proelium, pugna, duellum' : *bojnik* 'miles, homo pugnax', vagyis később *baj* : *bajnok* (EtSz. I, 228—30, 232—3) | *dvoru* 'aula': *dvornik* 'udvari szolga', egy néposztály neve, vagyis később *udvar* : *udvarnok*. A *-nik* ~ *-nuk* ~ *-nok* (*-nak*) végű szók tehát mint foglalkozásnevek szerepeltek az ómagyar nyelvben a szlávból ugyancsak átjött és nálunk ugyancsak élő alapszavuk mellett. Vagyis hangalaki egyezésnek-különbségnek ez esetekben jelentésbeli egyezés-különbség felelt meg, és a jelentésbeli különbséget a nyelvérzék a *-nuk* ~ *-nok* hangcsoportnak tulajdonította, ekként azt jelentéstani funkcióval ruházta fel, képzőnek adaptálta, mint ilyent elvonta, és foglalkozásnév-képző értelmében más szókhoz is hozzáfűggesztette. Így keletkezett az ismeretlen eredetű *fegyver* szóból: VárReg. 389.: *Fegyuernuch* helynév, 1266: *fegyvernek* közszó 'armiger, fegyverhordozó' | a latin → német eredetű *pohár*-ból BesztSzj., SchlSzj.: olv. *pahárnak* | az ugor eredetű *tál*-ból XVI. sz.: *tálnok*. Ezekben a foglalkozásnevekben jelentkező *-nok*, *-nök* képző nem szláv eredetű formánsa a magyar nyelvnek; a magyar nyelv maga alkotta meg, ti. adaptálta a benne élő egy vagy két szópár alapján, és a képző keletkezésének eredetisége szempontjából teljesen közömbös, hogy az alapul, indítékul szolgáló szópárok nem magyar eredetűek.

A nyelvújítás a természetes módon támadt *-nok*, *-nök* képzős foglalkozásneveknek a mintájára mesterségesen tömegével gyártotta a *-nok*, *-nök* képzős szokat: *tiloknok*, *gondnok*, *ügynök*, *tábornok*, *elnök*, *főnök* stb., sőt igei tőhöz is hozzáfűggesztette: *zsarnok*, *mérnök*, *vésnök*, *döntnök* stb. (l. NyÚSz. 400). Amint látjuk, a képző funkciójának, jelentésének körét is erősen kiterjesztette, sőt annyira visszaélt vele, hogy erős ellenszenvet ébresztett vele szemben. (Vö.: HORGER, A nyelvtud. alapelvei¹ 145—6, ²287; MELICH: MNy. XXII, 276, XXIV, 4, XXVIII, 21—2; JUHÁSZ: MNy. XXV, 269, 271).

3. Régi, már Árpád-kori szavunk a *tárnok*. 1275: *Tarnuk* hn. ~ 1235, 1280: *Taarnuk* hn. ~ 1194: *Tawarnuc* hn.; 1274: „magistro *Taufw Jarnicorum*” ism.; később: *tavernicus* a latinja (OklSz.).

A szó elejének az az eredeti alakja, amelyikben *v* van: *tavar*-. Ez török jövevény és a. m. 'amit kap, szerez valaki: birtok, vagyon, adomány, áru, kincs stb.' (PAIS, Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád: NyK. XLIX, 299).

— Ehhez a *tavar* szóhoz a törökben is csatlakozhatott egy kicsinyítő *-nyq* képző (a képzőlőz GOMBOCZ, A *besenyő* népnévről: MNy. XII, 283), vagyis *tavarnik* egészében is lehet török alakulat [a. m. 'vagyon-k a (ember, dolog)!]. Azonban az is lehetséges, sőt ez is a valószínűbb, hogy a török *tavar* jövevény-szavunkhoz az Árpád-kori magyar nyelvben függeszkedett hozzá az előbb tárgyalt adaptációs eredetű *-nik ~ -nuk ~ -nok* foglalkozásnév-képző. A szó ugyanis egy szolgálóosztály, illetőleg a szolgálóosztály lakóhelyeinek neve, szolgálóosztályé, amelynek feladata bizonyos királyi javak kezelése volt. A legfőbb hatóságuk, egyszersmind a városi polgárság peres ügyeinek a főbíróága a *tavernicorum regalium magister* 'a királyi tárnokok mestere: a királyi kincstartó'. A szó hangalakjának a fejlődése: *tavarnuk* > *taarnuk* > *tárnuk* > *tárnok*.

A *pénztárnok*, *könyvtárnok*, *levéltárnok*-féle alakulatokat vessük el a *-táros* utótagúakkal szemben? Nem! A *-nok*, *-nök* éppen olyan jogos magyar képzővé vált, mint az *-s*.

A török *tavar*-ból lett magyar *tár* szóra a XV—XVI. századból vannak adataink, de nem magában, hanem GuaryK.: olv. *tár-ház* és BesztSzj.: olv. *tár-szekér* összetételekben (OklSz., NySz.). Ezekből való elvonással kezdték szerepeltetni a *tár* elemet összetételek utótagjául, mégpedig — úgy látszik — először PPB. 1767. a latin *lexicon* szó megfelelőjeként: *szótár*, alkalmasint a *szó-tárház*-ból a *ház* elhagyásával (vö. NyÚSz. 326). Ennek mintájára: *fejgyvertár*, *kincstár*, *könyvtár*, *magtár*. — BÁRCZI (SzófSz.) szerint: a *tár* valamilyen — egyébként török eredetű — szláv nyelvi *tovarz* 'áru, rakomány' szó átvétele, hasonlóképpen a *tárnok*-nak is szláv *tovarbnikъ* az eredetije.

4. A *-nok*, *-nök* képzővel kapcsolatban eddig előadottakhoz jegyezzünk meg még valamit! A magyarban magyar, illetőleg finnugor eredetű elemekből is keletkeztetett ilyen hangalakú képző, úgy, hogy két képző: az *-n* és a *-k* kicsinyítő összeforrtak egymással. Biztos példát mutat ki erre MELICH, egyebek közt HonfMg. (240—1): Alsófehér megyében van egy rumén falu, amelynek a magyar neve *Kiskerekék*. XIV—XV. századi adatokban ennek a neve *Kere[é]knük ~ Kere[é]knék*. Hogy ebben a névben a *-nük ~ -nők* kicsinyítő képző, azt a mai *Kiskerekék* néven kívül az is bizonyítja, hogy a közelben volt *Nagykerék* is.

MELICH (i. m. 232 kk.) magyarázata szerint hasonló magyar *-nik ~ -nuk ~ -nok* képzős alakulat az ómagyar *Szaynik* > *Szounuk* > *Szónuk* személynév s az ebből vált helynév, amelyből a *Szolnok* név lett. — Hogy a XI. században nálunk jelentkező *Zaunic ~ Zounuc ~ Zonuk* stb. személynévek, továbbá a velük összefüggő *Szónok ~ Szolnok* helynév magyar *-n + -k* képzős kicsinyítő formák, a magyar *szó*-ból, arra rámutatok „Haj—huj—kaját” című dolgozatomban (Kodály-Éml. 1957. 157).

Az, hogy a XI—XIII. századi magyarból nem hiányoztak az eredeti képzőelemekből összeállt *-nik*, *-nuk* > *-nok* képzős formák, elősegíthette, hogy a *boj* : *bojnik*, *udvor* : *udvornuk*-féle viszonyokból kiváljon egy *-nik ~ -nuk ~ -nok* képző.

5. Ismétetek. — Ahhoz, hogy a *-nok*, *-nök* a magyarban képzővé lett, szavakat vettünk át a szlávból, de nem képzőt. A *-nok*, *-nök* tehát fel fogásom szerint nem jövevény vagy idegen eredetű képző, legfeljebb idegen kapcsolatú, — de magyar keletkezésű.

A -zat, -zet

I. SIMONYITól már 1889-ben ezt olvashatjuk: „Midőn e [a *ruház*, *boltoz*] főnevek rég megállapodtak, a beszélők nem törődtek azzal, hogy itt egymásután két képző járult a *ruha*, *bolt* főnevekhez, hanem a -zat végzetet mint a *ruházat*, *boltozat*, *tetőzet*, *deszkázat*-féleeknek közös elemét, tehát mint gyűjtő képzőt kezdték érezni és alkalmazni. Így keletkeztek aztán efféle gyűjtő szók olyan tárgynevekből is, melyekből -z képzős ige nem is volt, pl. *hég*, *házhég*: *hégázat* (háztető), *oszlop*: *oszlopszat*, *oszlopszat*, *orr*: *orrozat* (pl. hajó orrozatja, Telegdinél és másoknál), újabban *homlok*: *homlokszat*, *kő*: *kőzet* (vö. *kő*: *kövez*: *kövezet*) és sok más.” (MNy.¹ II, 106 és ² 294.) — SIMONYI (TMNy. 377) így ír: „A *nemzet*, *fajzat*, *rajzat* főnevek szabályos képzések a *nemz*, *fajzik*, *rajzik* igékből; de már az egész -zat van képzőül alkalmazva ebben: *magzat*. — Így lett a *boltozat* és *tetőzet* mintájára a régi *hégázat*, továbbá a *homlokszat* és *oszlopszat*, úgy hogy a -zat, -zet valóságos gyűjtő képzővé lett.” — Ami a NyÚSz.-ban van, lásd később. — SZILY (MNy. IV, 469) az -atos, -etes képzőről írva megjegyzi, hogy a mai irodalmi nyelvben kivételes „alkalmazatú” képző a -zat, -zet, amely gyakran csatlakozik főnévhez, mint például *födélzet*, *gépezet*, *kapuzat* stb. — KRÄUTER FERENC (MNy. IX, 122) így nyilatkozik: „A magyar *tetőzet*, *boltozat*, *hégázat*, *homlokszat*-féle szavak -zat, -zet gyűjtő képzője azonos a *nemzet*, *fajzat*, *rajzat* szavak -t képzőjével, de magához vonta még ezen igék -z képzőjét is; a *házagol*, *kutyagol* szavak -l képzője a *lovagol*, *gyalogol* igékből szerezte a g-t (TMNy. 377—378).” — HORGER „A nyelvtudomány alapelvei” című könyvében (¹ [1914.] 146, ² [1926.] 87) adja elő a következőket: „De még más úton is keletkezhetik etimológiai szócsoportok két-két tagjának viszonya alapján új képző. A *ruház*, *boltoz*, *tetőz*, *deszkáz*-féle igékből pl. a régóta meglevő -at, -et képzővel *ruházat*, *boltozat*, *boltozat*, *tetőzet*, *deszkázat*-féle főnevek képződtek. Ezek a maguk etimológiai csoportjában persze nemcsak a *ruház*, *boltoz*, *tetőz*, *deszkáz* igékkel, hanem egyebek közt a *ruha*, *bolt*, *tető*, *deszka* főnevekkel is bizonyos viszonyban voltak. A *ruha*: *ruházat*, *bolt*: *boltozat*, *tető*: *tetőzet*, *deszka*: *deszkázat*-féle irányító sorokban azonban már nem az -at, -et, hanem a -zat, -zet hangsor érzett képzőnek.” — GOMBOCZ Nyelvtörténeti Módszertanának (43) idevágó részlete: „*Alapzat* az *alpoz* ige -at képzős származéka. A *homlokszat* (*homlokoz* ige sohasem volt!) világosan bizonyítja, hogy a nyelvérzék az *alpoz* származékot (és társait) így elemezte: *alap-zat* s egy -zat képzőbokrót vont el belőle.” Gombocz Alaktanában ugyancsak szó esik a -zat, -zet-ről (az 1925. jelzésű közlésben 209—10; az 1950-ben megjelentetett sokszorosításnak „A szóalkotás” című részében 24). Itt egyik megjegyzés: „A kódexek korában az -at, -et főnévképzőnek nagy divatja volt, s természetesen -z képzős deverbális vagy denominális származékokhoz is hozzáfüggedt: *kínzat* HB., *nemzet* GyulGl., *áldozat* BécsiK. stb., *szerkezet*.” — Arra a kérdésre, hogy helyes képzésű-e az *edényzet* szó, Sz. Gy. (SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXXI, 253—4) válaszol. Válaszának egyik része: „[a -z végű igék -at, -et képzős alakulatai esetében] a -z igéképző téves elemzés útján áttolódott az -at névszóképzőhöz. Így született meg a -zat, -zet névszókhoz járuló névszóképző, a szóelemek (morfémák) határának eltolódása útján.”

2. A talán iráni eredetű 'genus, progenies' értelmű *nēm* ~ *nem* szónak — HB.-től — -z képzős igei származéka a *nemz* 'gigno, geno, genero' a BécsiK.-től. Ebből való -et képzős főnév a *nemzet* a. m. 1. 'genus, prosapia, Geschlecht'

és 2. 'gens, Volk' számos adat a kódexektől kezdve. Sőt a GyulGl. 3. distinctiójában a latin „a populo eius... est accusatus” részletnek magyar megfelelőjében: „*Nemzetüi nepnech vadulatia*” az első szóban a *nemzet*-nek vagy valami változatának egyes 3. személyű birtokos személyragos alakját kereshetjük. Olv.: *nemzetüi[i]*, esetleg *nemzetvi[i]*. — A *maga* névmás alapszavával bizonyára azonos és így finnugor eredetű 'semen, sperma' jelentésű *mag* szóból volt a R.-ben, például a Bécsi, DöbrK.-ben 'feto, fetifico: magot hoz, szül, ell' jelentésű *magz* ige. Ennek *magzat* származéka a KönTör. Szal. előlapján tűnik fel először: „[ker]jali *mogzolbele[vi]* tamadatia”. Sűrűn szerepel a Jók., Bécsi, Münch. és más kódexektől kezdve 'semen, fetus, soboles, proles, filius, prognatus'-féle jelentésben. — Már a HB.-ben jelentkezik a talán ugor eredetű *faj* szó¹: „mend w *foianec* halalut evec: omni humano generi mortem comedit”. Később is 'genus, stirps' jelentésben használatos. Mint -z képzős ige tartozott hozzá a XVI. századtól kezdve adathozható *fajz* 'parturio': (trans.) 'szül' és a XVII. századtól idézhető *fajzik* 'gignor, nascor', mindkettő állatokról, vagy nem kedvező hangulati velejáróval emberről használva. Az igének *fajzat* származéka már a MünchK.-ben (89) felmerül a Jézustól kiűzött gonosz szellemről mondva. — A finnugor eredetű *ág*-ból való *ágazik* ige *ágazat* származéka éppen úgy, mint az *ág* szó is előfordul a R.-ben 'genus, familia, tribus' jelentésben, de van már a kódexekben 'articulus: hitágazat' és van 'ramus, ramorum multiplicatio' jelentése is. — A szlávól jött 'méhcsapat' jelentésű *raj* szónak van a régiségben és a népnelvben 'proles, gyermek' jelentése. A -z képzős *rajzik* igei származékot a méhre vonatkoztatva csak PPB.-nál találjuk meg. Azonban 'szül' értelemben *rajoz* vagy *rajza* formában Szepsi Csombor Mátétól 1620. kezdve előfordul (vö. NySz.). A *rajzat* 'proles' Alvincitől kezdve 1616 után gyakran jelentkezik (NySz.). Igen valószínű, hogy igaza van SIMONYinak, amikor a *rajzik* igéből való képződménynek tekinti. Csak azt tenném hozzá, hogy az átható *rajoz* ~ *rajaz* 'rajt ereszt — szül' is számba jöhet mint alapszó.

A finnugor 'sor, rend' értelmű *szër* szó származéka a JókK.-ben feltűnő *szëröz* ige, amelynek számos jelentése a 'sort állít' vagy 'sorba állít'-féle jelentésekből fejlődött ki. Az igének *szërzet* származékára az első adatok a JókK.-ben és a BécsiK.-ben találhatók, mégpedig 'regula — religio — ordo religiosus' jelentésben. — A *szër* szó egy igei *szërök* tartozéka (vö. a NySz. *szërkesz-ik*, *szërkesz-ik* al. adatokat és MünchK. 49: *zërket-*) alapszava a *szërököz* gyakoritónak, amely a SermDom.-ban és XVI. század eleji kódexeinkben fordul elő. Az utóbbiból való -et képzős formára egy adat a NySz.-ban: KrizaK. 18: „te tagaydnak minden *zörközeti* meg zakadozanak”. „A régiségben is ritka szót a nyelvújítók [Barczafalvi 1792.] felelevenítik, vagy inkább újra alkotják (NyÚSz.)” — írja a SzófSz. Talán egy valamelyik nyelvjárásból ismert *szërököz* igéből csinálták vagy csinálta Barczafalvi (vö. dunántúli *o la-szërököz* 'odatelepszik').

Már a Jók., Bécsi és más kódexekben gyakran előfordul a *szózat* 'vox, sermo, sonus' jelentéssel. Sőt a Jók. és BécsiK.-ben találkozunk a belőle való *szózatl*, *szózatlik* igével is. Az ugarsággal közös szó-ból képezett *szöz* igére nem ismerünk ugyan adatot, azonban feltehető, hogy a korai régiségben volt ilyen, s valaminek a tevését, csinálását fejezte ki, mint például az előbb tárgyalt *nemz*, *magz*, *fajz*, *ágaz*, vagy R. *levelez* 'levelet hajt', *ágyaz*, *lárház*,

¹ MÉSZÖLY (Ómagyar szövegek 200—3) a *fi* szóval egyezteteti.

dolgoz(ik). A *szöz igét valószínűleg a *szól* szorította ki. A *szó* *v-* tövét mutató *szavaz* és *szaval* igék a régiségből nem adatolhatók. A NyŰSz. a *szavaz-t* 1823-ból, a *szaval-t* 1814 tájáról idézi. A SzófSz. nyelvújításnak jelzi őket. Amennyiben ez a köznyelv állományába való felvételükre és jelentéstani elhatárolásukra vonatkozik, ez helyes. Azonban népnyelvi adataik mérlegelése alapján az a véleményem, hogy régi alakulatok, csak a *szól* ellenében a nyelvjárások nagy részében kihaltak vagy legalábbis háttérbe szorultak, illetőleg bizonyos szűkebb körű értelmi árnyalatot kaptak. — A középfelnémetből vett *példa* a JókK.-ben és a BécsiK.-ben található először, a *példáz* ige pedig a Bécsi és MünchK.-ben a latin „*praefigurans*” megfelelőjeként. A *példázat* első lelőhelyei VirgK., CornK., WeszprK., JordK.

A régi nyelvben a magyar igenévi *tető*, a francia jövevény *bolt*, a szláv jövevény *deszka* főnevekhez alakultak *-z* képzős igék: *tetőz*, *boltoz*, *deszkáz*. Az ezekkel az igékkel kifejezett cselekvések eredményét *-at*, *-et* képzős származékokkal jelölték meg. Így van adatunk *tetőzet*-re Com: Jan.-ban, *boltozat*-ra CAL.-ban, *deszkázat*-ra a XVIII. század elejéről (vö. NySz.). — A Bécsi, Münch., AporK.-ben megjelenik a *hajazat* 'tectum', a neki megfelelő *hëjazat* vagy *hëjazat* más kódexekben. A *szó* a *hiü* 'üres' melléknévvel egyeztethető ismeretlen eredetű *haj* ~ *hëj* szó tartozéka. Noha az ebből való *hajaz* ~ *hëjaz* ~ *hëjáz* (a *fönn-hëjáz* vagy *föl-hëjáz* 'göngösködik, büszkélkedik' ige) ugyanis szintén ide vonandók) csak Heltaitól és MA.-ból adatolható, mégis azt gondolhatjuk, hogy a *hajazat* stb. egy *hajaz* stb. igeinek a származéka.

MünchK. 54: „*a' zegelètnec fèizetebèn : in caput anguli*” van. A régiségben többféle értelmű *fejezet* (vö. NySz.) az ugyancsak többféle értelmű *fejez* ige (uo.) közvetlen származékának tekinthető, noha az igré az első adatok több évtizeddel későbbi időben jelennek meg: BodK. 22 (a XVI. század első negyedéből): *ky fejezeset*; ÉrdyK. 254: *reca fejezy*; uo. 459: *be fejezy*; uo. 10b: „*ky fejezöt sententia*”; uo. 482b: *meg vala fejezween*. Az ÉrdyK.-ben egyébként a *fejezet* ismételtelen előkerül: 226: *zeghelethnek fejezetyre*; 62b: „*A capitulomnak fejezetyem [elején]*”; 392: *fejezet zerent*; 18: „*Mynden bynnek fejezety [kútfeje]*”. — Van 'előrésze, hegye valaminek, acies (a seregé), vestibulum' értelmű *o(r)rozat* szó a Döbr.¹ és más kódexekben, Tinódinál, MA.-nél stb. (MNY. XXV, 329; NySz.): valószínűleg egy finnugor *or(r)*-hoz kapcsolódott **o(r)roz* 'orral ellát' (?) vagy inkább **o(r)rozik* 'orrként viselkedik' igeből lett. MÉSZÖLY (Magyar *orr* ~ vogul *ur*: MNY. XXV, 329) szerint az *orozat* az *or* > *orr* -zat képzős származéka. Ellenben hogy a Pázm: Préd., Pázm: Kal., Com: Jan., PP. (*Kőfal ormózatja*), Prág: Serk.: *ormozat* (NySz.) előzménye egy *ormoz* ige lett volna, nem valószínű.

MA., PP., PPB.: „*Czillagzat, Czillagbol allo jegy: Sidus, Astrum. (das Gestirn.)*” MA., PP., PPB. 1.—m. részében: „*sidus: Czillagzat, Töb czillagokbol allo Egi Jegy.*” MA: Tan.: „*Czillagzatoc és planetac*” (NySz.); Faludi: UE. és TÉ.: *tsillagzat* (uo.). MA., PP., PPB. 1.—m. részében: „*Vergiliae: Fias tic nevð czillagzat az Egen.*” | „*Orion: Kasza huy nevð Czillagzat.*” | Fal: Vers.: *Medve csillagzatja* (NySz.). A régiségben előfordul a finnugor eredetű *csillag* ~ *csillog* nomenverbum névszói ágából való *csillagzik* 'mico, fulgeo, (MA. stb. 1.—m.): stello: csillagként viselkedik' ige, illetőleg a NagyszK.-től kezdve Gyöngyösinél is *csillagzó* ~ *csillagozó* igeneve. A *csillagzik* igeinek a *csillagzat* mellett a XVII—XVIII. században használatos volt egy másik

¹ Nb. *arrok* uo.

főnévi származéka is: *csillagzás* MA. 'constellatio' értelemben. A *csillagzat* a 'csillagcsoport, csillagkép' jelölőjeként szerepelt, a *csillagzás* pedig az asztrológiai helyzet kifejezője.

A fentiek olyan esetek, amelyek nyilván vagy többé-kevésbé valószínűen azért *-zat, -zet* végűek, mivel egy denominális *-z* képzős ige *-at, -et* főnévképzőt vett fel.

3. HORGER — mint láttuk — a *-zat, -zet* végződés képzővé válásának módját abban jelölte meg, hogy a *ruha : ruház : ruházat* stb. viszonyításnak *ruha : ruházat* viszonyítás lépett a helyébe. — De miért? — Azért, mert a *zat, zet* végű alakulatokban jelentésváltozás történt. SIMONYI és KRÄUTER helyesen emeli ki a *-zat, -zet* gyűjtőnév-képzői természetét (HORGER és GOMBOCZ — kissé meglepő — nem beszél erről). Azonban a *zat, zet* egy ilyen értelmet vagy funkciót csak jelentésbesugárzás útján nyerhetett, olyan jelentésbesugárzás útján, amely az alakulatokban vagy az alakulatok egyikében-másikában végbement, mégpedig úgy, hogy az alakulatok egészének vagy bizonyos elemeinek a jelentése ment át a *zat, zet* szódarabokra. Én úgy vélem, hogy a *zat, zet* némely alakulatok egészéből szívta magába a gyűjtő vagy nagyító-fokozó értelmet. A deverbális névszók a cselekvés képzetének a hordozóiként természetesen elvontságok kifejezésére alkalmazhatók. Így csaphattak át a cselekvés értelemből gyűjtő vagy nagyító-fokozó értelembé. Közrejátszhatott egy ilyen jelentésváltozás létrejöttében a *zat, zet* végű formák testesebb volta is. Tehát valami olyanféle jelentésváltozásokra lehet itt gondolnunk, amilyenekkel a *nagy*-ból a *nagyságos*, a *kazdag*-ból a *kazdagség* fokozó formák keletkeztek, amelyeknek a *-ság, -ség* eleme szintén elvontságnak a kifejezője. — Már az első névszói alapszavú *-zot (-zat)* elemű alakulat: a HB.-beli *kínzotvia*-olv. *kínzotujá*- vagy *kínzotviá*- mint a latin „*cruciatibus*” megfelelője meglehetősen emellett vallhat: valószínűleg nyomatékosítás kedvéért került bele első szövegemlékünkbe a kétszeres származék, nem pedig az egyszerű és rövid *kín* alapszó.

Az idézett eseteket latra vetve a *-z* képzős ige *-at, -et* képzős származékában valami gyűjtő vagy nagyító értelmet érzünk most, és éreztek már a régiségben is: 'kiterjedtebb nem', 'több vagy nyomatékosabb szó', 'több részből álló nagyobb tető' stb. Ebben a fejlődési szakaszban a nyelvérzék előtt a felsorolt alakulatok nem így tagolódtak: *nem : nemz : nemzet, szó : *szóz : szózat, tető : tetőz : tetőzet, csillag : csillagzik : csillagzat*, hanem így: *nem : nemzet, szó : szózat, tető : tetőzet, csillag : csillagzat*, — vagyis a *nem, szó, tető, csillag* stb. hangsorhoz és a tőle képviselt jelentéshez viszonyult a *nemzet, szózat, tetőzet, csillagzat* hangsor és a tőle képviselt jelentés. Az alakpárokbeli jelentéskülönbség hordozójának a *-zat, -zet* elemet érezték, így azt elvon h a tták, és hasonló jelentést kifejező toldalékként más szókhoz is hozzáfűggeszt h e tték.

Szláv eredetű *ruha* szavunk *ruház* igei származéka megvan a Bécsi és MünchK.-ben. A *ruházat* a VirgK., JordK., DebrK. szóanyagában kerül elő. A *ruházat* a *ruház*-ból alakulhatott, azonban létrejöttét előmozdíthatta a BécsiK.-től kezdve a kódexekben előforduló *öltözet* hatása, amelynek a *-zet* eleme más alaktani előzményre megy vissza, minthogy a *-z*-je gyakorító képző. Ezzel a megjegyzéssel korántsem akarok összekapcsolni egy olyan véleményt, amely — úgy látszik — GOMBOCZÉ (l. fentebbi idézetünket): ő valószínűleg azért említi a deverbális *-z* képzős származékból való *-at, -et*

képzős alakulatokat, amilyen például az *áldozat*, mivel az utóbbi-féléknek is szerepet tulajdonít a *-zat*, *-zet* végződés külön képzővé válásában.

A nyelvújítók a XVIII. század végén felelevenítik a XVI. század második felétől kezdve erősen háttérbe szorult deverbális *-at*, *-et* főnévképzőt. — SZILY KÁLMÁNTÓL — aki az előbbire is utal (NyÚSz. 402) — idézzük: „Századunk harmincas éveiben [az *-at*, *-et* képző] oly eleven már ismét, mint ötszáz évvel ezelőtt. Gombamódra támadnak különösen a *-z* végű igékből az *-at*, *-et*-tel való névszó-képzések: *arányzat*, *irányzat*, *szabályzat*, *viszonzat* stb. . . . Nem is vesződtek már azzal, hogy a főnévhez előbb a *-z* igeképzőt s azután az *-at*, *-et* főnévképzőt függesszék; a régi *szózat* példájára mindjárt a kész *-zat*, *-zet*-et toldották a főnévhez. A ki a *domborzat* szót csinálta, nem vizsgálta, vajjon van-e *domborozni* vagy *domborzani* ige, egyenest a *domborhoz* hozzáragasztotta a *-zat*-ot. Ugyanígy született: *bohózat*, *énekzet* (SzD. és Ball. 1890.), *fedélzet*, *gyökérzet*, *hajzat*, *homlokzat*, *izomzat*, *kapuzat*, *kötélzet*, *kőzet*, *lábazat*, *növénnyezet*, *személyzet*, *títokzat*, *zengzet* stb. Ugy látszik, a *-zat*, *-zet* élő képzővé fog válni.” — Mindez annak a következménye, hogy a jelzett korban kezdett hatni némely nyelvújítók nyelvérzékében a *nemzet*, *szózat*, *ruházat*, *tetőzet*-féle alakulatoknak olyan felfogása, hogy bennük a *-zat*, *-zet* collectivum- vagy augmentativum-képző. Ekkor aztán csöstül kezdtek el gyártani vele a szókat, legtöbbször a valóban meglévő szükségletnek megfelelően. Így lettek, hogy a SZILY-idézetben említett példákat néhány ma egészen közönségesen használt szavunkkal szaporítsam: *virágzat*, *tollazat*, *versezet*, *nyelvezet*, *sorozat*, *csoportozat*, *szegélyzet*, *bordázat*, *falazat*, *alappozat*, *padozat*, *mennyezlet*, *oromzat* (vö. régi *ormozat*), *oszlopszat*, *gerendázat*, *cölöpzet*, *rácsozat*, *tisztázat*, *piszkozat*, *szorzat* stb. stb.

Tehát az utóbbi esetekben a nyelvújításnak mesterséges készítményeivel van dolgunk. Mindamellet ezeknek a tudatos és szándékos csinálmányoknak a keletkezésébe is belejátszott mint indíték a nyelvfejlődés természetes folyamatából az, hogy a deverbális *-z* képző meg az *-at*, *-et* főnévképző bizonyos esetekben összeforradt, és a *-z + -at* meg a *-z + -et* a maga egységében nyert új jelentéstani funkciót. Tehát a *-zat*, *-zet*-ben új képző keletkezett, mégpedig hasonló módon, mint amelyet a szóvégek meglevenedésének jelenségeként jelöltünk meg. A *-z + -at*, *-z + -et* képzők kapcsolata mint szerkezet elhomályosult, és a korábbi jelentését kísérő jelentésmozzanatoktól eltérő együttes jelentéshez jutott. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a *szózat*, *ruházat*, *tetőzet* szavak *-zat*, *-zet* végződése a *szó*, *ruha*, *tető*-féle szavakhoz való viszonyítás következtében más jelentéstani funkcióra adaptálódott. Ennek a természetes adaptációnak s a vele együttjáró elvonás lehetőségének lesz azután az eredménye, hogy a nyelvújítók a képzőt annyira szívesen alkalmazzák.

A fentieket számba véve tehát szerintem is helyesnek tarthatjuk, amit az *edényzet*-tel kapcsolatban SZÉPE GYÖRGY mond: „A *-zat*, *-zet* képző meglévő, létező nyelvelem, ún. nyelvtény, mégpedig eléggé régen elterjedt s elfogadott nyelvtény. Már csak ezért sem volna jó most helyteleníteni.”

PAIS DEZSŐ

Még egyszer az *-nként* ragról

1. A NyÉrt. 13. számában a magyar distributívusról szóló dolgozatomban az *-nként* ~ R. *-nkéd* ragnak eddig elfogadott magyarázatát: a *-ként* módhatározóragból való származtatást időrendi, alaktani és jelentéstani nehézségek miatt elvettem. A rag hangalakjai közül alaposabb vizsgálat után az *-nkéd* eredetibbségét próbáltam bizonyítani. A *kéd* elemet önálló szónak véltem, és adataim alapján 'mind' jelentést tulajdonítottam neki. A régebbi irodalomban feltett 'idő' jelentésű *kéd* szó meglétét nem láttam megalapozottnak, bár így nem tudtam okát adni, hogy az *-nkéd* rag miért időhatározókban jelentkezik először. Most BALÁZS JÁNOS igen szellemesen és meggyőzően bebizonyította, hogy a régi nyelvben felbukkanó finnugor eredetű *kégy* ~ *kéd* szónak eredetibb 'kör', majd 'futópálya, út, távolság' jelentései mellett lehetett 'idő' jelentése is (MNY. LIV, 236—42).¹ Ezzel valószínűsítette azt a korábbi feltevést, hogy a XVI. századtól ismert *ekkedig* 'hactenus' időhatározóban 'idő' jelentésű *kéd* szó lappang. A továbbiakban BALÁZS az *-nkéd* distributívusragot is ehhez a *kéd* szóhoz kapcsolta. Magyarázatának lényegét itt is elfogadom, de több részletmegállapításával nem értek egyet. BALÁZS több helyütt jelzi dolgozatában, hogy az *-nkéd* ragra vonatkozó adataimból merít. Viszont a kódexekre vonatkozóan teljes adatgyűjtésem statisztikai eredményeit nem használta fel, pedig ezek a rag történetére nézve igen lényegesek. Ezeknek, valamint néhány következtetésemnek figyelembe vétele több ponton módosította volna, de megalapozottabbá is tette volna az *-nkéd* ragra vonatkozó megállapításait.

2. BALÁZS 'idő' jelentésű *kéd*-je raggá válva ezt a jelentést kapja: 'körben, sorban', a *naponkéd*-ben: 'úgy, amint az egyes napok — a Napnak az ég ívén való járása szerint — követik egymást'; az *esztendőnkéd*-ben: 'úgy, amint ezek az idő körforgásában [= *kéd*-jében] következnek'. Ha ez a *kéd* szó ragtalanul vagy ragvesztetten határozói szerepet nyert, milyen határozóvá lehetett? A 'kör' alapjelentésből 'körben' helyhatározó, az 'idő' jelentésben nem tisztán 'időben' (ilyenről BALÁZS sem beszél), hanem — feltevésem szerint — 'időrendben' vagy 'időben, körben', s innen a BALÁZS-tól idézett 'sorban'. Az előbbieken még nincs, az utóbbiban már van distributívusi értelem, éppen ezért ez már módféle határozó, amit BALÁZS ezzel érzékeltet: 'úgy, amint ... következnek'.

Már most az a kérdés, hogy melyik jelentéssel indult útjára a *kéd* elem az *-nkéd* ragban, illetőleg kódexbeli adataink melyik jelentést tükrözik. Valószínű, hogy a helyi szemléletről le kell mondanunk. Vannak ugyan *ajtonkéd*, *házonkéd*-féle helyhatározók, de az adatok — és éppen a koraiak — legnagyobb számban időhatározók. Az időhatározó *kéd*-nek azonban semmiképp sem kellett okvetlenül és rögtön distributívusi értelműnek lenni; 'időben, körbe' vagy — így is mondhatjuk — 'időegységben, körbe' jelentést okvetlenül és eredetibben felvehetünk, ez pedig nem distributívusi, hanem éppen összefoglaló időhatározó jelentés: 'az egész időben', 'az egész időegy-

¹ A MUSz. a magyar *idő* szót egy 'öv' jelentésű vogul és osztják szóval egyezteteti (808). Ha ez az egyeztetés az általánosan elfogadott török etimológiával szemben megállhatja a helyét — KÁLMÁN BÉLA „Manysi nyelvkönyv”-ében a vogul *éntap* 'öv' szót kérdőjellel egybeveti a magyar *idő*-vel (50) —, itt is hasonló jelentésváltozással volna dolgunk. A vogul az idő folyását köralakú övnek képzei (idézi Gombocz, Syntaxis. 1951. 87).

ségben' (mert ha körbejárjuk, nyilván bejárjuk az egészet). Innen fejlődhetett aztán alkalomadtán az 'időegységekben, sorban', ahol már az időegységek azok az egyedek, amelyeken végigmegyünk. Ez már valóban lehet distributívus is.

BALÁZS az *-nkéd* ragnak kizárólagosan distributívusi jelentéséről tud. Miután beszélt a *naponkéd*-ről, *esztendőnkéd*-ről, *fejenkéd*-ről, sőt a MünchK. 241: *meñd kent*-jét is ide sorolta,¹ megállapítja, hogy „a *-kéd*, *-ként* elem az eddig tárgyalt valamennyi kapcsolatban disztributív értelmű” (241). Ezután áttér a *koronkéd*-re, amelyről én azt állítottam, hogy soha sincs distributívusi jelentése. Ő ezt látszólagosnak tartja, és úgy módosítja, hogy „a R. *koronkéd*-nek nincs olyan szembetűnő distributívusi jelentése” (uo.). Sőt: „a R. *koronkéd* jelentése valójában a. m. 'néha-néha, nagy ritkán'” (uo.). Csak ennyit enged meg: „vagy esetleg, ha az időt egész tartományban megszakítás nélkül tekintjük, a *koronkéd* jelentése lehet 'az egész korban, az egész időben; mindig' is. BERRÁR erre is céloz” (242).

Én ezzel szemben dolgozatomban határozottan azt állítottam, hogy a *koronkéd*-nek a kódexekben egyáltalán nincs sem distributívusi, sem 'néha' jelentése, hanem kizárólag 'mindenkor, mindig'. Dolgozatomban a *koronkéd* összes adatait éppen azért nem közöltem, mert jelentésük annyira módosítás nélküli, egybehangzó. Pl. WinklK. 39: „Mynden haborofagthwl *koronkeed* megh olthalmaztaffonk”; uo. 40: „kerenk aggyad... hogh az the meghwalfadonk gymelcheeth *koronkeed* mybennenk elmyerywk” (azt kéri, hogy néha? vagy minden korszakban újra?); NádK. 109: „Holot vagon *koronked* egő tűz” (a pokol tüze csak néha ég? vagy minden korszakban újra kezdődik?). A *koronkéd* latinja a JordK.-ben 'semper' és nem 'aliquando'. Én a *koronkéd* 'mindig' jelentését bebizonyítottam tartom. A 'néha' vagy 'ritkán' jelentést a NySz. sem ismeri, pedig adatgyűjtése sokkal tágabb időkorre terjed ki, mint az enyém. MA.-ból 'perpetuo, sempiterno' jelentést, PPB.-ből 'immerwährend, in ewigkeit' jelentést közöl!²

De nemcsak a *koronkéd* nem distributívusi értelmű, hanem a *naponkéd* is lehet tisztán összefoglaló időhatározó 'minden nap' jelentésben, distributívus árnyalat nélkül! Pl. DöbrK. 364: „es vala *naponked* az templomban taneito: q u o t i d i e” (~ MünchK.: *menden napon*); ÉrsK. 576: „ygaffagban eelywnk ew elwte *mynden naponked*: omnibus diebus”. Vitathatatlanul összefoglaló időhatározók még: ÉrdyK. 159: „*tellyes eztendenkeed*: ... Annee vyzzaa vonyas ... nem leelettetyk”; uo. 131: „myndden embernek ereffen

¹ Ennek olvasata a rövidítés feloldása után: *mendenként*. Én ezt továbbra is *-ként* ragnak tekintem, többek között azért is, mert a Huszita Biblia eredeti állapotában nem ismeri az *-nkéd* ~ *-nként* ragot, a *-ként*-et annál jobban. A MünchK. 24. lapján van még egy *mendenkent* 'omnino' jelentésben.

² Ha a *kor* szónak csak 'korszak' jelentését vesszük figyelembe, a *koronkéd* alakulatokba valóban belemagyarázhatunk — tegyük hozzá: elsősorban mai nyelvérzékünk alapján — bizonyos distributívusi értelmet (itt is csak akkor, ha az állítmány nem folyamatos ige). De a *kor* eredeti jelentése 'idő' lehetett. Az *idejénkorán* éppen olyan szinoním mellérendelő szerkezet, mint a kódexekben igen gyakori *rokon-közel*, *szólok-beszélek* stb. Az NySz. igen kevés adatot közöl a *kor* szóra, ezek alapján e kori jelentéseit közeletről sem lehet tisztázni, annyi azonban kétségtelen, hogy a ma általános 'korszak', illetőleg 'életkor' jelentés mellett — vagy felett — a tagolatlan és határtalan 'idő' jelentésnek sokkal nagyobb tere lehetett, s ilyen jelentésben használhatták a *koronkéd*-ben is. A *kor* szó 'korszak' jelentésének általánosulásával párhuzamosan nyerhetett a *koronkéd* is distributívusi értelmet: 'minden korszakban újra', vagy a *koronkéd* *egyszer*, *néhányszor* kapcsolatokból tapadással vehette fel a 'néha' jelentést. Ez azonban későbbi időben történhetett.

zyweben lelkeeben kel tartany *naponkeed horankeed*”; tiszta időhatározó: PéldK. 65: „*egy zem pyllanta/son keent* az halakra megyewnk”. Több példát I. dolgozatomban 36—42. lapján; azok az adatok, amelyeknek jelentését ’minden nap’-pal, ’minden esztendőben’-nel adtam meg, szerintem nem distributívusi értelműek. Egyes esetek hovatarozásáról lehet vitatkozni, de ilyen jelentés létezéséről — azt hiszem — nem. Teljesen figyelmen kívül hagyja BALÁZS az ’egész nap’ jelentésű *naponked*-eket; ezek semmiképpen sem distributívusi értelműek, viszont BALÁZS-nak — általam módosított — magyarázatába igen jól beleillenek. BALÁZS a distributívus → összességjelölés jelentésfejlődést igen gazdag és sokrétű anyagon bizonyítja a *mind*-ről írott cikkében (MNY. LI, 40—50). Én az ellentétes fejlődést igyekeztem egyelőre csak néhány magyar kifejezésben bemutatni. A nyelvfejlődés dinamikájában az ilyen reciprok változások igen jól megférnek egymással.

BALÁZS dolgozata végefelé ezt írja: „BERRÁR a lényeg felé közeledett, amikor a *-kéd* elem distributívusi szerepét hangsúlyozta” (242). Ez nyilvánvaló félreértés. Én éppen a *-kéd*-nek eredetileg nem distributív, hanem összességjelölő: összefoglaló időhatározó szerepét bizonygattam minden korábbi kutatóval szemben. BALÁZS szövejtésének segítségével még jobban meg tudom magyarázni az *-nkéd* eredeti összefoglaló időhatározói szerepét (’időben, időegységben, körben’, vagyis ’az egész időben vagy időegységben’), s a benne rejlő hajlandóságot a distributívusi árnyalat kifejlesztésére (’időegységekben, sorban’, ’az időegységeket sorra véve’).

3. BALÁZS cikkének vezérgondolata ez: „Úgy látom, hogy *kéd* szavunk eleinte a R. *minden napon kéd*-féle szókapcsolatokban volt járatos” (240). Ez kettőt jelent: 1. a *naponkéd*-ből kell kiindulnunk a rag fejlődésének vizsgálatában; 2. a *minden*-nel kapcsolt *-nkéd*-ek az eredetibbek, a *minden* elhagyása későbbi. Nézzük meg először az első kérdést.

Kétségtelen, hogy a *naponkéd* a leggyakoribb a kódexekben. De utána mindjárt a *koronkéd* következik, messze maga mögött hagyva minden más szót. A kettőt tehát együtt kell vizsgálni. A *koronkéd*-et annál is inkább figyelembe kell venni, mert — mint dolgozatomban bizonyítani igyekeztem — ez alakilag is, jelentésében is egyszínűbb, és valószínűleg archaikusabb, mint a *naponkéd*: gyakrabban veszi fel az *-nkéd*, mint az *-nként* hangalakot, és nincs distributívusi jelentése sem (NyÉrt. 13. sz. 59—60). BALÁZS fent idézett mondatát így kell módosítanunk: az *-nkéd* rag fejlődésének második szakasza, a distributívusi jelentésárnyalat kialakulása a *naponkéd* szón mehetett végbe.

BALÁZS több adatot idéz gyűjtéséből annak bizonyítására, hogy a *minden naponkéd*-félék az eredetibbek. Ebben a kérdésben azonban nem kiragadott példák, hanem csak a statisztika dönthet. Ez pedig azt mutatja, hogy a *minden*-nel összekapcsolt adatok igen ritkák (660-ból csak 39), s ami fontosabb, csak a későbbi kódexekben gyakoribbak, főképp a sok nyelvi újítást tartalmazó Érdy és JordK.-ben (NyÉrt. 13. sz. 62—3). Ugyanitt azt is megvilágítom, hogy a *minden* hogyan kerülhetett másodlagosan az *-nkéd* ragos alakok mellé, s ott mi volt a szerepe. (BALÁZS *minden koron kéd*-ről is beszél; ilyen adat a kódexekben nincs, sőt meg is okolom, hogy miért nem lehet.)

Különben is a *minden* ... *-nkéd* kiindulás felvételére BALÁZS magyarázatában sincs szükség. Nem látom világosan, hogy szerinte a *-kéd* elem csak az — eredetileg szintén distributívusi ’sorjában’ jelentésű — *mind(en)*-

től kapja-e a distributívusi jelentésárnyalatot, vagy önmagából, a 'körbe → sorba' jelentésfejlődésből is elnyerheti-e azt? *Minden napon két* jelentése BALÁZS szerint 'minden napon, körben, sorban, úgy, amint az egyes napok következnek', vagyis rövidebbre átalakítva: 'sorjában, napon, sorjában', hiszen a határozószónak vett *két* azonos jelentésű a *mind(en)*-nel, ha az még distributívusi értelmű. Mi szükség van erre a pleonazmusra? A *minden* itteni másodlagos szerepe sokkal érthetőbb úgy, hogy miután a *két* a nem distributív 'körbe' (vagyis 'egészben') jelentése mellett mindinkább a distributívusivá is válható 'sorba' jelentést vette fel, az összefoglaló jelentés visszaállítására vagy megerősítésére kitették melléje az ekkor már sokkal inkább (vagy éppen kizárólag) összefoglaló jelentésű *minden-t*, *mind-et*. (A *minden* kitételének azonban más oka is lehetett; l. mindezeket bővebben NyÉrt. 13. sz. 62—3.)

4. Vizsgáljuk meg most már BALÁZS felfogását a *két* határozószóvá, illetőleg raggá válásának alaki lehetőségeiről. A *két* főnen végén nem találunk semmiféle ragot. Ilyen esetekben nyelvészeti irodalmunk hosszabb ideig csak „ragvesztett” határozókról beszélt (l. róla KLEMM, TörtMondt. 177—80, bár nála vannak a mondatrész szerep megváltozásával létrejött ragtalan határozók is), de újabban FOKOS DÁVID nyomatékos érvekkel bizonygatta, hogy lehetnek finnugor korból megőrzött ragtalan határozóink is (NyK. LVIII, 67—74). Az időt jelentő szók a mai nyelvben is lehetnek ragtalanul időhatározók; a *két* is időt jelentő szó, amellet még finnugor eredetű is: komolyan számolhatunk tehát azzal, hogy eredetileg is ragtalan volt. BALÁZS azonban nem veszi számba ezt az igen valószínű lehetőséget. Ellenben a következő lekopási eseteket teszi fel: **-kédén > *kédn > [*-kén?]*¹ *> -kén;* **-kédet > *kéd-t > [*-kéd?]*¹ *> -két* vagy *-kéd;* **-kédnt > -ként*. Anatógiául a *-belen > -ben*, illetőleg *-kort > kor* rövidülést említi. A fejlődési sorok első hibája az, hogy csupán a végeredményekre van valóságos adatunk. Ez azonban lehet forrásaink hiányossága. A hangfejlődések már a kódexek korára végbemehettek. Hiszen a *-ben* is már készen áll előttünk a HB.-ben. Az analógiákkal már baj van: *beln* még kiejthető, de *kédn* a magyar nyelvben nemigen (különösen, ha mássalhangzóra kezdődő szó jön utána), a hasonult *-kén*n forma, amely e magyarázatot támogatná, sajnos nem létezik a régi nyelvben; *-kédén > -kén* egyszerűzés sem valószínű, ahhoz nem eléggé hasonló a két szótag. A legnagyobb nehézség azonban a végpontul kijelölt *-kén*-nel van. Ezt BALÁZS a *-kéd*-del, *-ként*-tel egyenrangú fő változatnak tekinti, nem véve figyelembe, hogy ez — legalábbis az adatok és ezekből levont következtetésem szerint — világosan a *-ként* lekopott mellékalakja, csak későbbi kódexekben és csak a *-ként* társaságában fordul elő egyszeregyszer. Hasonló — s az előbbivel analógiás kapcsolatban álló — lekopást találunk már a kódexekben a *-ként* ragban is. — A **-kédet > *kéd-t > *két*, illetőleg *-kéd* sort a *-kort > kor*-nak kellene támogatnia. De a hangtani helyzet itt is más: *-kéd-t* ismét kiejthetetlen forma, okvetlenül rögtön *-kéd*-re hasonulna, úgyhogy a *-t*-nek nem lenne ideje lekopni róla, hogy a legszükségesebb *-kéd* kialakuljon. És mért rövidülne meg a — sajnos, szintén nem létező — *-kéd-t*, mikor *t* szóvégeink is inkább geminálódni szeretnek? Ugyancsak fonetikai lehetetlenség a **-kédnt* alak, amelynek a *-ként*-hez kellene

¹ Én iktattam közbe, mint szükséges hangfejlődési fokot.

elvezetnie. A *-ként*-nek *-kén* és **-két* keveredéséből való előállását az adatok időrendje és a *-kén*-nek említett másodlagos, a *-ként*-hez kötött jellege szintén valószínűtlenné teszi. És mi lesz a *-kénd*-del? Úgy látom, hogy az általam adott hangfejlődés (i. m. 51—5), bár szintén csak feltevés, de jóval megalapozottabb és valószínűbb.

El tudnék képzelni azonban egy olyan rövidülést, amelyre BALÁZS nem gondolt: **(n)kéd-ént*-ből egyszerejtéssel: *-(n)ként*. (Az egyszerejtés nem szabályos, de a *-belől* > *-ből* sem az, s mint az utóbbiét a *-tól*, *-ről*, az előbbiét a *-ként* analógiája támogathatta.) Az *-ént* ragnak időhatározói szerepét nem ismerjük, de valószínűleg lativusi helyhatározó és mód-mértékhatározó fejlődött belőle; hasonló alakulatoknak viszont — közbeeső fejlődési fokul — szokott időhatározói szerepük is lenni (vö. *mi-né* lativusi helyhatározó → időhatározó → mértékhatározó; ugyanígy a *mi-ig* > *míg* is).¹ De a már részben distributivusi jelentésű — tehát kissé módjellegű — *naponként* tartalmazhatja a módhatározói *-ént* ragot. Ebből tehát az következnek, hogy lehetett esetleg eredetileg valami jelentéskülönbség az *-nkéd* és az *-nként* alak között. Az előbbi, az eredetileg is ragtalan az összefoglaló időhatározó, az utóbbi — az *-ént* rag jelentése miatt — mód-mértékféle distributivusi árnyalatú idő-, majd hely-, állapot-, módhatározó. Ez megmagyarázná azt, hogy miért „irtózik” a *kör* szó jobban az *-nként* hangalak felvételétől: neki nincs distributivusi, tehát mód-mértékjellegű használata eredetileg. Vö. WINKL.: 4 *koronkéd* összefoglaló időhatározó, 4 distributivusi árnyalatú *naponként*, 1 distributivusi *utcánként*, 1 *tagonkéd*, ez utóbbi esetleg nem distributivusi, hanem 'minden tagjában' vagy 'tagokra [elszaggatják]' jelentésű. Erre vezető nyom lenne esetleg az alakváltozatok megoszlása a NAGYSZK.-ben: 2 *naponkéd* összefoglaló időhatározó ~ 1 *naponként* distributivusi árnyalatú időhatározó, 1 *utcánként* distributivusi helyhatározó, 1 *egyenként* distributivusi állapothatározó; a NÁDK.-ben: 4 *koronkéd* összefoglaló időhatározó, 1 *naponként* összefoglaló időhatározó, 1 *naponként* talán distributivusi, de lehet összefoglaló időhatározó is; *esztendőnként*, *utcánként*, *tagonként* distributivusi jellegűek, viszont az *aprónkéd* a. m. 'apróra', tehát nem distributivusi translativus. Kétségtelen azonban, hogy a kódexek többségében ilyen megoszlás nincs. Általában vagy az egyik, vagy a másik alakot használják; ha keveredés van, az nem jelentéskülönbségből, hanem különböző eredetű részekből vagy a másoló változtatásából ered (l. i. m. 46—51). Azt a megoldási lehetőséget tehát, hogy a *kéd* főnév ragtalanul időhatározó, *-ént* raggal ellátva pedig alkalmassá vált a distributivusi jelentés-árnyalat kifejezésére, nem tartom többnek, mint érdekes, de adatokkal kellőképpen nem bizonyítható ötletnek. Mellette fenntartom az *-nként* alakváltozatnak az *-nkéd*-ből hangtani úton való keletkezésének feltevését is (i. m. 51—5).

5. BALÁZS cikkére tett megjegyzéseimet tehát a következőkben összegezhetem, részben módosítva és továbbfejlesztve ezzel a NyÉrt. 13. számában közzétett dolgozatom eredményeit is:

1. BALÁZS kutatásai alapján elfogadhatjuk, hogy R. *kégy* (~ *kéd*) szavunknak eredetibb 'kör' jelentéséből 'idő' jelentés fejlődhetett. A *kéd* szót használhatták időben körbehadást kifejező határozószóként. Ebből a szóból agglutinálódott az *-(n)kéd* rag is. — 2. Az *-nkéd* rag azonban nem

¹ Az *-ént* rag lehetséges időhatározói szerepét talán a *mint* kötőszó időhatározói használata őrzi.

volt kezdettől distributívusi értelmű, hanem összefoglaló időhatározó, amelyben az összességjelölést: a 'minden', 'egész' jelentést az időegységben körbehaladással fejezték ki: *naponkéd*: 'napon, körbe' → 'egész nap' vagy 'napon, sorba' → 'minden nap'. Ez utóbbi megfelelő mondatkörnyezetben distributívusi jelentésárnyalatot nyert. — 3. A *koronkéd* tiszta összefoglaló időhatározó 'mindenkor', 'mindig' jelentésű; a régi nyelvben nem volt sem distributívusi, sem 'néha' jelentése. A *koronkéd* és a *naponkéd* az a két szó, amelyben a *-kéd* elem raggá vált, de a *koronkéd* alakilag és jelentésére nézve is archaikusabb, a továbbfejlődésre kevésbé képes a *kor* szó eredetileg határozatlanabb 'idő' jelentésénél fogva. — 4. A distributívusi jelentésárnyalat kifejlődése nem a *minden*-nel, *mind*-del összekapcsolt alakulatokban, hanem a pusztán *naponkéd*-ben indult meg. A *minden*, *mind* csak igen ritkán és inkább csak későbbi kódexekben csatlakozik az *-nkéd* ragos szókhöz, éppen nem a distributívusi, hanem az elhomályosulóban levő összefoglaló jelentés erősítésére. — 5. A BALÁZSTÓL feltett **-kédén*, **-kédet* vagy **-kédent* alakok létezését és vázolt hangfejlődését nem fogadhatjuk el bizonyítottnak. Ellenben szóba jöhet a *kéd* határozószónak eredeti ragtalansága vagy egy **-kéd-ént* > *-ként* egyszerűsítése. Az *-nkéd* és *-nként* között talán eredeti jelentésbeli különbséget is feltehetnénk, de az adatok igen kevés alapot adnak rá. Továbbra is elképzelhető az *-nkét*, *-nkénd* és *-nként* hangalakoknak az *-nkéd*-ből hangtani úton való keletkezése.

BERRÁR JOLÁN

Új magyar nyelv- és irodalomtudományi folyóirat Romániában

1. A mind arányaira, mind értékeire nézve hatalmas múltra visszatekintő erdélyi magyar tudományosságban a nyelvtudomány hosszú idő óta tekintélyes helyet foglal el. A régi magyar nyelvtudomány erdélyi útját nem csak olyan méltán ismert nevek fémjelezzik, mint PÁPAI PÁRIZ FERENC, BOD PÉTER, ARANKA GYÖRGY, GYARMATHI SÁMUEL, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR, hanem sok más, a magyar nyelv bűvárlata terén az előbbieknél talán kevésbé ismert vagy elismert, de éppen nem jelentéktelen tudós, kutató neve is. Már a XVIII. században ott van BENKŐ JÓZSEF, BÖJTHI ANTAL, ANDRÁD SÁMUEL, SZENTPÁLI ISTVÁN — hogy az Erdélyből elszármazott, de érzéseiben, gondolkodásában mindig erdélyinek maradt kiváló BARÓTI SZABÓ DÁVIDOT ne is említsük —; követi őket a XIX. század erdélyi nyelvbűvárainak egész sora, s a folytonosság a történelmi fordulók ellenére lényegében századunkban sem szűnt meg. Jelen századi nyelvtudományunk holt jelesei közül — a finn WICHMANN GYÖRGYÖN kívül — egy HORGER ANTALra vagy egy CSÚRY BÁLINTRA hivatkozhatunk, akik életkörülményeik későbbi alakulása ellenére is kétségkívül az erdélyi magyar nyelvtudomány nagy egyéniségei közé számíthatók.

A mai romániai magyar nyelvtudomány tehát éppen nem gyökér nélküli, hanem nagy hagyományok talaján áll. Létét azonban pusztán e hagyományok természetesen nem biztosíthatnák; anyagi és személyi alapok, feltételek is kellene hozzá. A román népi állam leníni nemzetiségi politikája — mint ahogy azt több alkalommal személyesen is volt szerencsém tapasztalni — egyre jobban kivirágzó magyar tudományos életet tesz lehetővé Erdélyben, melynek középpontja kétségtelenül Kolozsvár, illetőleg az itt levő magyar

Bolyai Tudományegyetem. Ennek az intézménynek a keretében oktatási és tudományos kutatási feladatokat egyaránt ellátó magyar nyelvészeti intézet működik. Ezenkívül a Román Népköztársaság Akadémiájának — a bukaresti mellett — Kolozsvárt is van nyelvtudományi intézete, amelynek kebelében magyar kutatók is dolgoznak. Mind az egyetemi, mind az akadémiai magyar nyelvtudományi részleg nem egy nagyobb szabású munkálatot indított — némelyiket közösen is —, melyek az állam részéről természetesen rendszeres anyagi támogatásban részesülnek. — A munkálatok elvégzéséhez általában a személyi feltételek is adva vannak. Nem szabad elfelejteni arról, hogy elsősorban SZABÓ T. ATTILÁnak, az erdélyi magyar nyelvészeti kutatás fáradhatatlan munkásának szervező és nevelő tevékenysége folytán már a múlt évtizedben kialakult egy kisebb kutató gárda, amely ma — főként a nyelvjáráskutatás terén — kellő tapasztalattal rendelkezik. Ugyanakkor az utóbbi évek folyamán egyre több fiatal munkaerő kapcsolódott be a nyelvészeti oktató és kutató munkába, s ez lehetővé tette, hogy jelenleg mindkét említett magyar kutatóintézmény, de különösképpen a Bolyai Tudományegyetem nyelvészeti részlege viszonylag tekintélyes személyi létszámmal dolgozhasson.

2. A romániai magyar nyelvészek tudományos termelésének egy része olyan jellegű munkálatokra irányul, amelyek nagy kiterjedésű és hosszan folyó anyaggyűjtést és feldolgozást igényelnek, s ezért publikálásukra csak bizonyos idő elteltével kerülhet sor (pl. nyelvatlasz-gyűjtések, szótár-összeállítások stb.). De egyrészt éppen e munkálatok melléktermékeiként, másrészt az egyes kutatók különböző irányú egyéni érdeklődése folytán sok olyan kisebb-nagyobb cikk, tanulmány keletkezett, amely gyorsabb közreadásra várt. Ezek a termékek nyelvészeti folyóirat hiányában különböző sorsra jutottak: egy részük helyi kiadványokban, főként néhány újabban megjelent erdélyi gyűjteményes munkában (pl.: A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. 1956.; Kelemen Lajos Emlékkönyv. 1957.; stb.) publikálódott; más részük magyarországi nyelvtudományi orgánumban (pl. Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Pais-Emlékkönyv stb.) látott napvilágot; ismét más részük előadásokon, felolvasó üléseken élőszóban hangzott el; végül egyesek még az élőszó fórumáig sem jutva el az íróasztal fiókjában vagy éppen a „szerző” fejében maradtak.

Világos, hogy az erdélyi magyar nyelvtudomány számára ezek a módok nem lehettek* kielégítőek. Egy-egy olyan gyűjteményes munkában, amelyben számos szaktudomány számára kell helyet szorítani, magától értetődően szerény keretek jutnak a nyelvtudományi publikációnak; de ezt nem tekintve is az ilyen kötetek nem nyújthatnak rendszeres közlési lehetőségeket, a bennük közreadott cikkek pedig elszigetelődnek a nyelvtudomány egészének vérkeringésétől. A magyarországi nyelvészeti orgánumban mindig rendelkezésükre állottak erdélyi kollégáinknak, és ez — mivel így van rendjén — nyilván így lesz a jövőben is; de egyrészt nálunk a kutatók számára viszonyítva — sajnos — éppen a speciális magyar nyelvtudomány publikációs tere a legszerényebb, másrészt semmiféle szempontból nem volna egészséges állapot, ha az erdélyi magyar nyelvtudományi termelés zöme nem helyben publikálnék. A tudományos eredmények élőszóban való terjesztése nem éppen a legszerencsésebb módja valamely szaktudomány fejlődésének; főként nem megfelelő módja a nyelvtudomány területén való előrehaladásnak, ahol az eredmények bizonyításához aprólékos filológia,

adategybeállítás, körültekintő módszeresség a követelmény, s amely ennél fogva kifejezetten „írott” tudomány. Egy-egy nyelvtudományi előadás áttételeiben kedvező, ösztönző hatását korántsem akarnám kétségbe vonni, de nyilvánvaló, hogy a nyomtatásban való közzététel nélkül az ilyen pusztán előadás konkrét eredményei a jövő számára úgyszólván teljesen elvesznek. Hogy pedig a rendszeres publikáció hiánya milyen elkedvetlenítő hatású elsősorban a fiatal kutatók, de végső soron az idősebbek számára is, azt itt fölösleges volna részletesebben fejtegetni.

Mindezeket a körülményeket számba kell vennünk ahhoz, hogy megérthessük: az erdélyi magyar nyelvtudománynak milyen nagy szüksége, mondhatni: életfeltétele volt egy folyóirat létrehozása. A román tudományos élet vezetőit minden dicséret megilleti, hogy az erdélyi magyar nyelvtudománynak ezt az államtól újabb anyagi áldozatokat követelő igényét is megértették és méltányolták, s 1957-től lehetővé tették a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények megindítását. Igaz, hogy a közlési igényeket tekintve a romániai magyar nyelvtudomány önmaga is elbírt, ellátott volna egy folyóiratot, de a jelen helyzetben ez az irodalomtudománnyal közös kiadvány is óriási lépés előre, s különben is — az adottságokat tekintve és a jelek szerint — a folyóiratban a nyelvtudomány kapja a nagyobbik teret. Idővel úgyis nyilván sor kerül majd a további osztódásra: az erdélyi magyarság kulturális és tudományos életének biztató fejlődését látva, egy teljesen önálló magyar nyelvtudományi folyóirat hihetőleg a közeli jövő lehetőségeinek világába tartozik.

A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények megindulása sok tekintetben egészen új perspektívát jelent a romániai magyar nyelvtudomány számára. Elsősorban is e folyóirat megoldja az eddigi publikációs nehézségek jelentős részét, s hozzáférhetővé, maradandóvá teszi azokat az eredményeket, amelyeket a magyar nyelvtudomány erdélyi képviselői produkálnak. A nyomtatásban való közreadás eddigi ötletszerűsége rendszerességgé változik, az elért eredmények jórészt még frissiben, az egyes közlemények elavulásának veszélye nélkül belekerülnek a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe, s amit eddig a különböző gyűjteményes munkákba elszórt közlemények viszonylag csekély számuk ellenére sem tudtak biztosítani: az együttes és folyamatos közzététel összefogja az eredményeket, és biztosítja azok számon tarthatóságát.

Nem nehéz megjósolni — illetőleg ez nem is „jóslás” kérdése —, hogy az erdélyi magyar nyelvészek tudományos aktivitását, munkakedvét e folyóirat léte nagy mértékben, szinte ugrásszerűen növelni fogja, s rendkívül ösztönző hatású lesz további teljesítmények elérésére, hiszen a publikációs lehetőségeknek folyóirat nyújtotta rendszeressége és biztonsága törvényszerűen jár együtt a tudományos munka fellendülésével. Talán legtöbbet nyer a folyóirattal a most felnövekvő legifjabb erdélyi magyar nyelvészgeneráció: akik ismerik az olyan jellegű szaktudományok fejlődési lehetőségeit, körülményeit, mint amilyen a nyelvtudomány is, azoknak nem kell különösebben magyarázni, hogy a fiatal kutatók nevelésének, a tudományos utánpótlás biztosításának nem a tőlük minden tudományos előzmény nélkül megkívánt „nagy művek” íratása és megvédelése a legjobb eszköze, hanem — a megfelelő tudományos környezetbe, kollektívába való behelyezés mellett — a folyóirat aktív és passzív jellegű, azaz cikkek írására és olvasására ösztönző nevelő ereje.

3. A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1957. évi, I. évfolyamának 1—4. száma bizonyos késéssel ez év tavaszán jelent meg 10 ívnyi szöveggel, amelyhez még 12 lap név- és tárgymutató és 25 lap nyelvatlasz-térkép csatlakozik. A folyóirat „gazdája” a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Nyelvtudományi Intézete, kiadója a román Akadémiai Kiadó, technikai kivitelezője pedig a kolozsvári Intreprinderea Poligrafică nyomdavállalat. A szerkesztő bizottság a következő: PETROVICI EMIL, JANCÓS ELEMÉR (felelős szerkesztő), KELEMEN BÉLA (szerkesztőségi titkár), MÁRTON GYULA, SZABÓ T. ATTILA. A technikai szerkesztést NAGY JENŐ végezte.

Az I. évfolyam gazdag tartalmát fölösleges volna részletesebben ismertetnem; remélem, hogy a hazai magyar nyelvészek még ebben a nyelvtudományunknak „nem olvasó” korszakában is saját maguk veszik kézbe a nálunk már sok helyen meglevő kiadványt, s nem másodkézből akarnak tartalmáról értesülni. A folyóirat tartalmi és formai kérdései közül azonban néhányat mégis sorra veszek a továbbiakban, nem az egyes rovatok vagy cikkek sorrendjében haladva, hanem bizonyos elvi és gyakorlati problémák köré csoportosítva mondanivalómat. — Nem akarnék beleesni abba a hibába, hogy a folyóiratnak egyetlen évfolyamában a még csak a jövőben, az egymást követő számok sorozata után kibontakozó arculatát keressem; még kevésbé akarnám egyetlen évfolyamban az egész mai erdélyi magyar nyelvtudomány keresztmetszetét kutatni. Egy tíz íves kiadvány ugyanis magától értetődően nem lehet a teljes fokmérője annak a kiterjedt magyar nyelvészeti munkálkodásnak, amely ma Kolozsvárt folyik. Megjegyzéseimet mégis bizonyos mértékben szélesebb keretek között, a folyóirat jövő fejlődésére is tekintettel és kritikai jelleggel teszem meg, mivel úgy vélem, hogy romániai nyelvésztársaimnak folyóiratuk továbbalakításához ilyen alapon állva adhatok — csekély erőmhez képest — a legtöbb segítséget. Bízom benne, hogy egyes kifogásaimat, kritikai észrevételeimet — melyek nem takarhatják el a folyóirat egészére vonatkozó legteljesebb elismerésemet — nem fogják akadékoskodásnak venni, hanem a jó szándékot látják benne; egyes észrevételeimből, javaslataimból pedig elfogadnak, megvalósítanak annyit, amennyit jónak, keresztülvihetőnek gondolnak.

4. A folyóirat I. évfolyamának tartalmi kérdéseire vonatkozó megjegyzéseim természetesen a nyelvtudományi tárgyú vagy érdekű közleményekre korlátozom, a jóval csekélyebb számú irodalomtudományi cikkeket nem érintem.

A „Beköszöntő” a folyóirat elsőrendű célját abban határozza meg, „hogy fellendítse a dialektikus és történeti materializmus jegyében folyó magyar irodalomtörténeti és nyelvtudományi kutatásokat”. Hogy ezt a rendkívül fontos célt a folyóirat mennyire tudja majd megvalósítani, az a nyelvészeti részlegre vonatkozóan elsősorban is attól függ, hogy szerkesztőségi tagjai, valamint írói milyen mértékben tudják konkretizálni, részleteiben is tisztázni, mit jelent a marxizmus alkalmazása a nyelvtudományban. Ezt a szélesebb kereteket, nagyobb távlatokat igénylő kérdést a folyóirat egyetlen száma alapján még akkor se nagyon lehetne érdemlegesen megítélni, ha magunk idehaza minden ide vonatkozó problémával teljesen tisztában lennénk; így aligha volna helyes, sőt — divatos szóval élve — alighanem „vulgárizálás” lenne, ha az első szám egyes cikkeiben a marxizmus konkrét alkal-

mazásának meglétét vagy hiányait kutatnók. Egy-két efféle vonatkozásra azonban később még röviden utalni fogok.

A romániai magyar nyelvtudománynak a kutatási feladatai nem azonosíthatók teljesen a mi hazai magyar nyelvtudományunknak a feladataival. A különleges földrajzi és történelmi helyzet, valamint az erdélyi nyelvtudomány hagyományai az ottani magyar nyelvészek munkálkodását egyes speciális kutatási területek felé irányítják. Elsőrendű feladatuk a helyi, erdélyi magyar nyelvi anyag különböző részlegeinek összegyűjtése és feldolgozása, s éppen ezért teljesen helytelen és igaztalan volna, ha valaki őket sajátos témakörük miatt a szélesebb perspektívák hiányával, provincializmussal vádolná.

A speciális feladatok között fontos helyet foglal el a magyar—román nyelvi érintkezés múltjának és jelenének — elsősorban természetesen a magyar nyelvi anyagban történő — vizsgálata. Erre vonatkozóan a „Beköszöntő” a következőket mondja: „Különös feladatunknak tekintjük a román és magyar nyelvi, valamint irodalmi kölcsönhatás kutatását és e kutatás eredményeinek közlését; a múltbeli közös haladó tudományos törekvések feltárását, nem különben az ezutáni ilyen irányú munkálatok ösztönzését és támogatását.” A nyelvek egymásrahatásának törvényszerűségeit ismerve világos, hogy e vonatkozásban elsősorban a szókincs (ideértve természetesen a tulajdonneveket is) terén van a legtöbb kutatnivaló. A tárgyalt folyóirat-évfolyamban két cikk foglalkozik efféle témával. PETROVICI EMIL „*Lingina* román helynév < m. *Lengyen*” című rövid, de magvas közleményében a román tulajdonnévkincs magyar elemeihez szolgáltat hangtörténeti szempontból is számottevő adalékot. NAGY JENŐ „A moldvai csángó öltözet szókincsének román jövevényszavai” címmel nyelvészeti és néprajzi szempontból egyaránt figyelemreméltó tárgyról ír. Értékes eredményeit nem homályosíthatja el az, hogy a magyar nyelvjárási alakokat rendszerint román köznyelvi vagy legalábbis nem a megfelelő román nyelvjárási alakokból eredezteti. A megfelelő moldvai román nyelvjárási alakok földerítése tekintetében bizonyára anyaghiány okozta akadályok állhattak fenn, sőt az is könnyen lehetséges, hogy a magyar nyelvjárási és a román irodalmi nyelvi alakok közé tett származásjel csak technikai tévedés. Mégis a valóságos összefüggések felkutatására való törekvés, a dialektikus módszer azt kívánja, hogy az átadó nyelvi alakokat is föltétlenül nyelvjárási mivoltukban szemléljük, még ha ez különleges és fáradságos bűvárlatot igényel is. Az olyanféle eredeztetések, mint m. *curkája* < r. *țurcan*, m. *futôrka* < r. *fluture*, m. *kêrpinyára* < r. *cârpeală*, m. *panzojka* < r. *pînză*, m. *umplêtur* < r. *umplutura*, m. *zsumatéc* < r. *jumătate* stb. hangtani szempontból is meglehetősen félrevezetők. — A magyar—román nyelvi kölcsönösség témakörébe tartozik KELEMEN BÉLÁNAK „Az új román—magyar nagyszótár szerkesztésének legfontosabb elvi és gyakorlati szempontjai” című tanulmánya, amely főként a szójelentés kérdéseivel foglalkozik bővebben és nagy szakértelemmel.

A romániai magyar nyelvészeti munka egyik legfontosabb területe a nyelvjáráskutatás. A nyelvjárási jelenségek magyar köznyelvi hatásra történő pusztulása a romániai magyarság körében sem kisebb, mint nálunk idehaza, azonkívül ott még a szóránymagyarság nyelvcsereje is sürgetővé teszi a helyszíni gyűjtések gyors lefolytatását. Hozzá kell venni ehhez még azt, hogy a keleti magyar nyelvjárások anyaga szinte kimeríthetetlen kincsébányája a magyar nyelv-, illetőleg nyelvjárástörténet számára rendkívül

fontos nyelvi jelenségeknek. A speciális magyar nyelvtudomány egésze szempontjából tehát nem lehet eléggé értékelni annak a gyűjtőmunkának az óriási jelentőségét, amely a romániai magyarság több részlegének körében főként regionális nyelvjárási atlaszok formájában folyik, valamint mindenekelőtt annak a nagyszabású tervezetnek a különleges fontosságát, amely az erdélyi magyar nyelvjárások egységes, nagy atlaszának elkészítését tűzi ki céljául.

Hogy a nyelvjárási gyűjtőmunkálatok milyen központi helyet foglalnak el a mai erdélyi magyar nyelvtudomány témáiban, azt a szóban levő folyóirat-évfolyam cikkeinek tárgyköri aránya is jól mutatja, sőt szinte már túlzottan mutatja. A legtöbb közlemény ugyanis e témakörbe vág, s közülük nem egy éppen az említett atlasz-munkálatokkal foglalkozik, vagy legalábbis azokból sarjadt. A folyóiratnak SZABÓ T. ATTILA tollából származó — nyilván a munkálat különleges fontosságát jelképező — első, bevezető cikke „A Román Népköztársaság magyar nyelvjárási nyelvtérképének előkészítése” címen jelent meg, s e nagyszabású tudományos terv több elvi és gyakorlati kérdését tárgyalja kiváló hozzáértéssel és józan megfontolással (e tárgyra vonatkozóan l. nálunk is: NAGY JENŐ: MNy. LIV, 141—5). Különösen jelentősnek vélem, amit SZABÓ cikkének végén arról mond, hogy egy ilyen nagyarányú vállalkozás irányítása minden vonatkozásában és fázisában kollektív testület közreműködését igényli. — A nyelvjárási tárgyú cikkek sorozatában igen értékes GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA „Mutatvány »Csík és Gyergyó tájnyelvi atlaszá«-ból” című közleménye, nemcsak néhány módszerbeli fejtegetése, hanem még inkább a 25 közölt térképlap becses nyelvföldrajzi anyaga miatt. — Nem jelentéktelen eredményeket hoz MURADIN LÁSZLÓNAK „Az ikes ragozás állapota és használatának nemzedékek szerinti megoszlása Háromszéken” című és TEISZLER PÁLNAK „A mezőfényi tájnyelv hosszú mássalhangzóinak megrövidüléséről” című cikke, még akkor is, ha mindkettővel kapcsolatban felvetődhetnek egyes vitatható mozzanatok. Ezekről, amelyek persze súlyosabb hiányosságoknak korántsem minősülhetnek, alább még szólok. — A szerző gondos magyarázata ellenére sem látom eléggé megokoltnak VÁMSZER MÁRTA „Csík és Gyergyó nyelvjárása” című közleményének ilyen formában való megjelentetését; ez a nyelvjáráskutatás témakörében nem ad újat, hanem régi tanulmányok megállapításait foglalja össze. Cikkét a nyelvatlasz-gyűjtők előzetes tájékoztatására szánja; ám amellett, hogy egy ilyen előítélet-kialakítás föltétlenül kedvező hatásáról is lehetne vitatkozni, főként a szerző ama szemléletmódja nem látszik eléggé megalapozottnak, hogy a nyelvjáráskutatás szempontjából elintézett, lezárt nyelvi jelenségeknek tünteti föl azokat, amelyeket az eddigi, régi gyűjtések egyformán észleltek (pl. amiben STEUER és HORGER „megegyeztek”), s a helyszíni atlasz-gyűjtés feladatául lényegében a régi kutatók által „megoldatlanul” hagyott jelenségekben való rendet teremtést tűzi ki. Jóllehet a lelkes és tapasztalt nyelvjáráskutató VÁMSZERNEK e tájékoztató jellegű összefoglalásából is kiviláglik nagyon jó filológiai érzéke, már ebben a számban is szívesebben láttunk volna tőle saját kutatásaiból sarjadó, új eredményeket hozó nyelvjárási közleményt.

Mivel egyrészt a nyelvjáráskutatás ma és nyilván a közeli jövőben is központi helyet foglal el a romániai magyar nyelvészek munkálkodásában, másrészt az én érdeklődési körömbe is szorosabban beletartozik, e tárggyal kapcsolatosan néhány dolgot külön is meg szeretnék említeni.

Mindenekelőtt — a folyóirat nyelvjárási anyagától függetlenül is — nem lehet szó nélkül elmenni a mellett a külső méreteiben is hatalmas, belső tartalmában pedig az egész magyar nyelvtudomány számára bízvást nagy tudománytörténeti jelentőségű nyelvjárástani munkálgodás mellett, amelyet a romániai magyar nyelvészek végeznek. Nem üres szó, hanem a valóságos tényeknek kijáró őszinte elismerés, ha azt mondjuk, hogy e munkálgodásban a nagyvonalú elgondolás, a tervszerű előrelátás, a lehetőségek és körülmények bölcs megfontolása, a bátor kezdeményezés és a nálunk szinte ismeretlen energia és lendület sűrűsödik össze. Az anyaggyűjtésben a modern nyelvjárás-kutatás legjobb irányba vezető útjára, az atlaszgyűjtés útjára léptek, s különösen helyeselhető, hogy a regionális atlaszok elkészítését mondhatni legfőbb feladatuknak tekintik. A legkorábbi kalotaszegi kezdeményezés után alig néhány év kollektív munkájával gyűlt össze a moldvai csángóság viszonylag hatalmas területre kiterjedő regionális atlasza. Még nagyobb méretű vállalkozás a GÁLLFY—MÁRTON-féle székely nyelvatlasz, amelynek jelentős része (Gyergyó, Felcsík, Alesik, Kászón, Háromszék északi fele) már egybeállt. Több, kisebb területet felölelő, részben már eddig elkészült regionális atlasz (pl. a MURADIN-féle aranyosszéki gyűjtés) mellett nagyon jelentős, sőt különlegesen értékes eredménnyel kecsegtető munkálatnak ígérkezik a most induló mezőségi nyelvatlasz, nem is szólva a NAGY JENŐTŐL és MURADIN LÁSZLÓTŐL végzett, két éve megindult nagy romániai magyar atlaszgyűjtésről. Csak aki — mondjuk — a moldvai vagy mezőségi viszonyokat (nyelvi, települési, földrajzi, közlekedési stb. viszonyokat) ismeri, az tudja igazán megérteni, micsoda határtalan lelkesedés, szívósság, akaraterő, áldozatkészség és lemondás szükségeltetett emez eredmények eléréséhez. De aki azt a nehézségekkel szembe-feszülő és azokat legyőző emberi akaratot ismeri, amely romániai magyar nyelvésztsársainkat egytől egyig jellemzi, az egy pillanatig sem kételkedhetik a most folyó és a tervbe vett munkálatoknak nagyon is belátható időn belül való sikeres befejezésében.

A nagy lendületű, viszonylag gyors gyűjtőmunka nem megy a minőség rovására. Ekésen bizonyítja ezt akár azoknak a térképlapoknak nyelvészeti-leg finom kivitelezése, amelyeket GÁLLFY és MÁRTON tett közzé a most tárgyalt folyóirat-számban. De e vonatkozásban nem egy személyes tapasztalatom is van azokkal a romániai magyar nyelvészekkel kapcsolatban, akikkel adott alkalmakkor együtt dolgozhattam. A magyar nyelvatlasz romániai gyűjtőmunkálatának végzése közben például évenként alkalmas volt rendszeresen megfigyelni a romániai magyar nyelvészek részéről készülő nagy nyelvatlasz egyik gyűjtőjének, NAGY JENŐNEK minden tekintetben igen pontos, módszertanilag kifinomultnak mondható anyaggyűjtő munkáját, az adatközlők nagyon lelkiismeretes megválasztásától egészen a kis hangtani finomságokat is jól észlelő és rögzítő gondos feljegyzésmódig.

Bár erdélyi nyelvésztsársainknak a nyelvjárás-kutatás terén kétségtelenül a gyűjtőmunka a legfontosabb, mondhatni hivatásszerű feladatkörük, mint ahogy folyóiratunk imént bemutatott cikkei is világosan tükrözik, nem feledkeznek meg az anyag feldolgozásának feladatairól sem. E vonatkozásban is sok mindent lehetne fenntartás nélkül dicsérni, de a részletekbe itt sem bocsátkozhatom. Inkább egy-két olyan, a tárgyalt folyóirat egyik-másik cikkében feltűnedező mozzanatot jeleznék, amely — ha nem figyelünk fel idejében rá — nézetem szerint esetleg bizonyos fokig gátolója, akadályozója lehet a nagy jövőre hivatott erdélyi magyar nyelvjárás-kutatás továbbfejlő-

désének, elsősorban a feldolgozó munka terén. Előre is meg kell azonban jegyezni, hogy a számomra talán nem mindenben teljesen kielégítő feldolgozásbeli vonatkozásokat általában szükségszerűen, törvényszerűen jelentkező gátló tényezőknek látom, amelyeket az óriási lendületű gyűjtőmunka energiát összpontosító és figyelmet elvonó hatása magyarázhat meg. Más szóval ez annyit jelent, hogy erdélyi nyelvészársaink az itt is szép számmal jelentkező jó eredmények mellett magától értetődően nem tudnak a feldolgozó munka elvi és gyakorlati kérdéseinek annyi időt és energiát szentelni, mint amennyit a jelenleg minden kétséget kizáróan fontosabb gyűjtőmunkálatokba fektetnek, s ennek némely ponton vitatható feldolgozási, módszerbeli felfogás lehet az eredménye.

A leglényegesebb ezek közül a nyelvtörténeti—nyelvjárástörténeti szemlélet meglehetősen gyakori hiánya. A pusztán leíró, jelenkori gyűjtési anyagot föltáró nyelvjárási közlések tudományos jelentőségét egyáltalán nem akarnám kétségbe vonni; de aligha hinném, hogy az Erdélyben folyó magyar nyelvjáráskutató munka — ha nem akar túlságosan lemaradni és elszigetelődni — ennek a szemléletnek és ugyanakkor természetesen módszernek is a meghonosodását a nyelvjárási anyag feldolgozásában sokáig nélkülözhetné. Ezt a szemléletet és módszert természetesen nem helyettesítheti olyan, az összefüggések keresése folytán látszólag a dialektikus nyelvészemlélet köntöskében jelentkező, de lényegében erősen idealisztikus, illetőleg metafizikus vonásokat magában hordozó elmélet, mint amilyen a nyelvjárások hangtörténeti fejlődését az úgynevezett „tendenciák” irányító hatása alapján megoldani akaró és — úgy látszik — egyes fiatalabb erdélyi nyelvészek között népszerűségnek örvendő, egyébként hihetőleg tőlünk exportált felfogás. A mai magyar köznyelv tényeivel való összehasonlítás alapján nyert „történetiség” messze van az igazi történeti nyelvészemlélettől; így például bármilyen érdekes témát és nyelvi anyagot nyújt is TEISZLERnek már említett közleménye, történetisége valójában csak látszólagos, s nemcsak elvileg és egészében vitatható, hanem részleteiben is (pl. az *ipen, könyü, virad, jöne, avál, hozuk* stb.-féle alakok „rövidülés”-ének kérdésében).

A nyelvjárások bonyolult történeti életének és ennek eredményeként jelentkező szövevényes jelenkori helyzetének ismeretében ma már eléggé túlhaladottnak látszik az a szemléletmód, amely az egyes nyelvjárási jelenségek izoglosszáit pontosan kijelölhető, egyetlen határvonallal akarja meghúzni; még ennél is erősebben a múlté az az irányzat, amely az egyes nyelvjárások, illetőleg nyelvjárástípusok pontos határait kívánja kijelölni, sőt ezt a műveletet az egész nyelvjáráskutatás végső céljának tekinti. Innen már csak egy lépés választ el attól — és ezt a lépést még sajnos ma is sokan megteszik —, hogy az így kijelölt határokon belül a „nyelvjárás”-sal mint nyelvi egységgel számolnak. Eme felfogásoknak erősebb-gyengébb nyomai tárgyalt folyóiratunk nem egy cikkében feltűnedeznek, persze különféle vetületekben. A határok keresése például VÁMSZERNél tűnik föl legélesebben; a nyelvjárási egység gondolata — lehet, a szerző szándékán kívül — NAGY cikkében tükröződik világosan, mégpedig azzal, hogy összesítve közli a nyilván különböző területekről és különböző jellegű nyelvjárási részlegekből származó „csángó” szóanyagot.

A nyelvátasz-gyűjtések — a maguk sajátos természete, kötöttségei miatt — még akkor sem igen alkalmasak nyelvészociológiai jellegű következtetések levonására, ha két vagy három adatközlő kikérdezésén alapulnak;

még kevésbé lehet ilyenekül felhasználni a romániai magyar nyelvjárás-kutatásban — valószínűleg kényszerítő külső körülmények folytán — jelenleg is alkalmazott egy adatközlős gyűjtéseket. Az efféle vizsgálatokhoz úgynevezett nyelvi „mélyfúrás”, igen sok adatközlőre épített, valóban szociális jellegű gyűjtőmunka kívánatik meg. MURADIN előbb már említett cikkének dicséretes témafölvetésű, jó kezdeményezése e téren siklott bizonyos mértékben mellékvágányokra: megállapításainak biztosságát többé-kevésbé lecsökkeneti, hogy a megvizsgált és szemléltetett három korosztályt, nemzedéket mindegyik kutatóponton csak egyetlen adatközlő képviseli. Igazságtalanság volna elvitatni, hogy a kérdés egészéről még így is kapunk a szerzőtől bizonyos képet; de az e téren annyira fontos részlet-észrevételek már többnyire illuzorikusak, mert mi sem bizonyítja, hogy egy ugyanabból a faluból, ugyanabból a korosztályból megkérdezett második, harmadik stb. adatközlő az elsővel azonos értékű nyelvi nyilatkozatot tett volna, s így az egyes kutatóponton az egyes nemzedékeken belül is kétségtelenül meglevő nyelvi ingadozások nem tűnnek ki. Mindebből két tanulság is adódik: az egyik az, hogy ha a nyelvszociológiát fontosnak tartjuk — mint ahogy valóban fontos is —, a gyűjtést az itt felmerülő igényeknek megfelelően kell elvégeznünk; a másik az, hogy az ilyen természetű vizsgálatokat — éppen a kiterjedt anyaggyűjtés miatt — talán jobb egyetlen vagy legalábbis korlátozott számú helysére leszűkíteni, mint az atlaszgyűjtés nagyobb területi távlataiba beállítani.

E kis kitérés után folytassuk a folyóirat más jellegű közleményeivel. Mindenekelőtt szembetűnik az egy számban is nagy, kiterjedt „Szemle, bírálat” rovat. Már a „Beköszöntő” is jelzi, hogy a szerkesztőség — igen helyesen — nagy fontosságot tulajdonít e rovatnak: „...folyóiratunk szerkesztősége arra is törekszik, hogy rendszeresen ismertesse a hazai meg a külföldi irodalomtörténetírás és nyelvtudomány legjelentősebb eredményeit”. Az első szám ide vonatkozó nyelvészeti közleményeinek tárgya élénken jelzi az erdélyi magyar nyelvtudomány legfőbb érdeklődési irányait. A román nyelvtudomány eredményeinek számbavételéhez tartozik BLÉDY GÉZÁNAK „A Román Nyelvatlasz új sorozata” című írása, melyben a PETROVICI gyűjtötte nyelvjárási anyag most folyó közzétételéről számol be. E körbe tartozik két román nyelvésznek: GAVRIL SCRIDONNAK és ILEANA NEIESCUNAK a „Studii și cercetări lingvistice”, illetőleg a „Limba română” 1956. évi számairól szóló ismertetése. — A romániai német nyelvtudományhoz való kapcsolatokat is jelképezi FRITZ HOLZTRÄGER beszámolója az erdélyi szász tájszótár eddigi munkálatairól. — A magyarországi nyelvtudomány felé tekintés VÁMSZER MÁRTÁNAK DEME LÁSZLÓ „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” című, a beható ismertetést valóban megérdemlő, főként a nyelvtörténeti részekben sok értéket hozó, szép könyvről szóló beszámolójában nyer kifejezést. Ez az ismertetés különösen kitűnik higgadt hangnemével, a témához való kritikai hozzáállásával, s egészének jelességéből mit sem von le, hogy a szerző erősen túlzott jelentőséget tulajdonít a DEME-féle „sémák”-nak, „tendenciák”-nak stb. Reméljük, hogy a magyarországi és a romániai magyar nyelvtudománynak magától értetődően szoros kapcsolatait a jövőben még több hozzászólás, ismertetés, bírálat fogja jelezni a folyóiratban. — A szemle-rovatba van beleiktatva SZABÓ T. ATTILA meleghangú megemlékezése a nyolcvanadik életévét betöltő kiváló erdélyi tudósról, KELEMEN LAJOSRÓL.

Az „Adattár” rovatban VÍGH KÁROLY „Bihari, érmelléki, szatmári és szilágysági növénynevek” címmel tett közzé nyelvjárási anyaggyűjtést, pontosan jelölve az adatok előfordulási helyét. XVII. századi magyar szöveg betűhívsége miatt nyelvtörténeti értéke is van SZABÓ GYÖRGY „Adalékok Abafáji Gyulay Pál életéhez” című, különben nem nyelvészeti célzatú közleményének. — Noha egyetlen szám adattár-rovata szükségképpen korlátozott terjedelmű, s így különböző ide vonatkozó igényeket nem tudhat egy csapásra kielégíteni, mégis — úgy vélem — hiányzik belőle néhány kimondottan nyelv-, illetőleg nyelvjárástörténeti célzatú anyagközlés (például mutatvány a készülő erdélyi oklevélszótár anyagából, XVI. századi erdélyi levelek stb.). A történetiség háttérbe szorulását aligha magyarázhatja csupán az erdélyi magyar nyelvjáráskutatás zömében egyféle: leíró, mai adatgyűjtésre épülő jellege, mivel Erdélyben az óriási számban rendelkezésre álló, értékes nyelvtörténeti anyag közlésének a nyelvjáráskutatáson kívül is szép hagyományai vannak. Jó volna, ha a szerkesztőség a jövőben nagyobb teret engedhetne e kérdésnek, s a magyar nyelvtörténet munkásainak minél több jól használható anyagot bocsátana rendelkezésre. Nem szabad soha elfelejtenni arról, hogy egy-egy cikk, tanulmány eredményei a nyelvudomány gyors haladásával esetleg évek alatt elavulhatnak, a módszeresen közzétett nyelvi forrásanyag azonban nyelvészemzedékek egész sorának nyújt fogódzót. Mindezzel természetesen nem az anyagközlés nyelvtörténeti jellegének kizárólagossága mellett akarnék lándzsát törni, mert a jelen körülmények között a mai nyelvi forrásanyag közzététele még fontosabb feladatnak látszik; csupán az arányok egyoldalú eltolódását nem helyeslem.

A „Hírek” rovat a kolozsvári magyar nyelvészek tevékenységének bizonyos részlegeiről számol be. A két ide vonatkozó cikk címe: NAGY JENŐ: „Magyar nyelvészeti előadások a RNK Akadémiája Kolozsvári Nyelvudományi Intézetében”; B. GERGELY PIROSKA: „A Bolyai egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének nyelv művelő tevékenysége”.

5. A folyóirat egyes rovatain és a bennük foglalt cikkeken így áthaladva összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvészeti tárgyú közlemények egybeszedése, szerkesztői összeválogatása egészében véve több szempontból is jól sikerült. Igen helyes, hogy az erdélyi magyar nyelvudomány régebbi, ismertebb képviselőin kívül már az első számban helyet kapott a fiatalabb kutatók néhányja is. Szerencsés kézzel vonták be az erdélyi román és szász nyelvudomány képviselőit. A lehetőségekhez képest a témaköri változatosságot is eléggé biztosítani tudták, s még a legtöbbet szereplő nyelvjárási részleg egyszínűségét is el tudták kerülni. Az egyes rovatok kielégítően kitöltődtek.

A tartalmi kérdéseket vizsgálva persze föl lehetne még hozni, hogy a nyelvudománynak ez meg amaz a részterülete teljesen hiányzik a kötetből. Efféle hiányokat firtatni azonban nemcsak az egyetlen szám kötött terjedelme miatt nem lehet, hanem még inkább az ottani magyar nyelvészek számaránya, adottságai, érdeklődési köre stb. miatt sem. Egy, a hiánykérdésekhez kapcsolódó dolgot azonban a jövőre való tekintettel mégis megemlítenék. Véleményem szerint nem volna helyes, ha az erdélyi magyar nyelvudomány egyik jeles hagyománya, a névkutatás és azon belül is főként a földrajzínév-kutatás tartósan elsikkadna, és a folyóiratban nem kapna majd elegendő teret. Azt hiszem, tudományszemléletünk idehaza is, ott is túl van azon a szakaszon, hogy a földrajzi nevek vizsgálatát bárki nem kívánt politikai céloknak, a nemzetek közötti ellentétek felfokozásának

a szolgálatába állítaná vagy állíthatná; a nyelvtudománynak ezt a többinél nem kevésbé fontos ágát jelenleg már bizvást tisztán tudományos értékei, eredményei alapján tekinthetjük. Erdélyi viszonylatban e tudományágtól különösen sokat remélhetni a magyar—román nyelvi, művelődési, gazdasági, társadalmi érintkezések felkutatása terén. Persze nem volna haszontalan, ha a földrajzi nevek kutatása körüli „kényesebb” problémáknak a múlt és a jelen különbségeit kidomborító, elvi jellegű értékelése vezetné be e tudományág Erdélyben való új életre kelését.

Szívesen olvassnánk majd a folyóirat következő számaiban az erdélyi magyar nyelvtudomány hagyományairól, az erdélyi magyar irodalmi nyelv történetének egyes kérdéseiről, az erdélyi nyelv-művelés (nyelvhelyesség és helyesírás) elvi és gyakorlati problémáiról. A „Beköszöntő” ide vonatkozó utalásai, valamint az e témák iránt a magyar nyelvtudományban általában növekvő fogékonyság alapján joggal remélhető, hogy ez a kívánság nyitott kapukat döngtet. — Mindjárt meg akarnám azonban jegyezni, hogy habár bizonyos, a reális lehetőségek határain belül is beiktatható témakörökkel a folyóirat arculatát tovább lehetne és kellene színesíteni, a korábban mondtak alapján semmiképpen sem látszanék hibásnak, sőt teljesen reálisnak és magától értetődőnek tűnnék föl, ha a folyóirat legfontosabb, központi témaköre továbbra is a nyelvjáráskutatás maradna.

6. Most rátérek a formai kérdések tárgyalására.

A tapasztalat szerint az újonnan induló folyóiratok, kiadványsorozatok és hasonló természetű munkák esetében mindig van egy bizonyos „kifutási idő”, amíg a szerkesztés technikai elvei megfelelően kikristályosodnak és állandósulnak. Különösen így van ez olyan helyzetben, amikor — mint most a romániai magyar nyelvtudomány életében is — általában a rendszeres folyóirat-életnek viszonylag hosszú idő után újra való megindulásáról van szó; és amikor — mint a jelen esetben is — a formai kérdések sokféle vonatkozásában járatlan fiatalabb, illetőleg a kiadási viszonyok nehézségei miatt tapasztalatlanabb szerzők nagyobb számban kapcsolódnak be a folyóirat-irodalomba.

Ha tehát a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények első évfolyamát olvasva egy és más következtelenséget, bizonytalanságot, hiányosságot találunk a formai, szerkesztéstechnikai vonatkozásokban, azt nem szabad, nem lehet a fentiek figyelembe vétele nélkül megítélnünk. Sőt a szóban levő folyóirat formai, technikai kérdéseiről szóló megállapításainkban azt is föltétlenül számításba kell vennünk, hogy a szerkesztőségnek nem egy nyomdai nehézséggel (betűhiány, kétszínnyomásos térképek problémái stb.) is meg kellett küzdenie. Éppen ezért a körülményeket tekintve tárgyalat folyóiratunk formai vonatkozásait, illetőleg a technikai szerkesztés színvonalát egészében — és egyelőre — kielégítőnek tarthatjuk. Külön ki kell emelni a szerkesztés külsőleges ízlésségre való törekvését, amelyről nyilván nem egy hazai folyóiratunk is példát vehetne.

A jövő érdekében nem lesz talán haszontalan rámutatnom néhány olyan hiányosságra, amely a folyóirat formai kérdéseivel kapcsolatos. Az ilyen természetű kérdéseknél különben kívánatos részletező tárgyalást (a példák közreadását) azonban a hely kímélése céljából elhagyom, és csak magukra a jelenségekre utalok.

Nyelvhelyességi és helyesírási téren a folyóirat egészére vonatkoztatva nem beszélhetünk ugyan kirívóbb hiányosságokról, főként az utóbbi területen azonban akad még javítani való. A nyelvhelyességi, stilisztikai jellegű apróbb

vétségek többnyire a mondatszerkesztés szórendi kérdéseibe tartoznak, s inkább csak a fiatalabb szerzők közleményeiben jelentkeznek. A helyesírási hibák, következetlenségek egy része az 1954-ben bevezetett helyesírási módosítások körébe tartozik. Ebben az esetben egészen bizonyosan nem arról van szó, hogy erdélyi magyar nyelvészársaink a külön utakon való járás mellett, azaz a magyar helyesírás egysége és oszthatatlansága ellen foglalnának állást. E tény nagyon valószínűleg abban a sajnálatos körülményben gyökerezhetik, hogy helyesírási szabályzatunk 10. kiadása nem jutott el kellő számban, illetőleg csak késedelemmel jutott el Romániába. Meg kell jegyezni, hogy a tárgyalt folyóirat nyelvi és helyesírási hiányosságainak száma semmiképpen nem nagyobb, mint amennyi hiányossággal például hazai nyelvészeink átlaga készíti irományait. De ha már a szerkesztésre az ilyen vétségek kiszűrésének sajnálatos feladata hárul, e feladatának meg kell felelnie; mert noha e vétségek alapján véve mindig és mindenhol kétségtelenül elsőrendű elkövetőiket, az egyes szerzőket terhelik, csöppet sem mentik a szerkesztés felelősségét. — A folyóiratban elő-előtűnedező sajtóhibákért viszont nem lehet minden esetben egyedül a szerzőket és a szerkesztőséget elmarasztalni, hiszen itt nyilván a nyomda is erősen „közreműködött”.

Jelenleg még nem eléggé kialakultnak mondható a folyóirat tipográfiája. E téren elsősorban a különböző cikkek között vannak eltérések, de nem ritkán találunk bizonyos következetlenségeket az egyes cikkeken belül is. A betűtípusok funkciója erősen fölkeveredik: a dőlt és az álló betűk szerepe összefolyik. A nyelvi anyag betűtípusa hol dőlt, hol álló; az értelmi kiemelések hol dőltek, hol ritkítottak; a szerzők nevei hol sűrű, hol ritka állók; a tanulmánycímek többnyire dőltek, de néha állók, szövegben egyszer idézőjelesek, másszor idézőjel nélküliek; stb. Mindez talán még felfokozottabb mértékben van meg az idegen nyelvi kivonatokban. A tipográfiai egységtelenség legfőbb oka föltehetően a szerzői kéziratok sokféle jelölésmódja és az egységes előszerkesztés hiánya vagy csekély volta lehet.

Bizonyos összehangolatlanság mutatkozik a lapalji jegyzetek terén is. Itt nem elsősorban arról van szó, hogy az egyik szerző sok lapalji jegyzetet ad, a másik kevesebbet vagy semmit, bár egyazon folyóiratban e téren sem lehetnek jelentősebb eltérések, s az ésszerűség (= zökkenőmentes olvashatóság) világosan a minél kisebb számú jegyzetet kívánja meg. Feltűnőbb azonban a folyóiratban az, hogy az egyik cikkíró (pl. KELEMEN BÉLA) a hivatkozott irodalmat teljesen jegyzetanyagban adja, a másik (pl. VÁMSZER MÁRTA) teljesen beépíti a cikkbe. Nem volna szerencsés, ha ez az elvi és gyakorlati szempontból egyaránt megokolatlan szerkesztési következetlenség a folyóirat következő számaiban is fennmaradna; jó volna viszont, ha a szükséges kiküszöbölés, egységre hozás az utóbbi (VÁMSZER-féle típus) javára történnék. — Itt jegyzem meg, hogy a folyóirat második cikkénél a szerző neve nincs aláírva.

A mondottak mindegyikéből egyazon tanulság vonható le: a jövőben a szerkesztőségnek jelentősen fokoznia kell a folyóirat formáját, technikai „profil”-ját kialakító, meghatározó tevékenységét. Ez csak úgy lehetséges, ha a szerkesztőség tagjai közül legalább egy személy idejének jelentős részét valóban „szerkesztés”-sel tölti, a kéziratokat a nyomdába adás előtt kivétel nélkül mind saját maga megszerkeszti (szükség szerint a szerzőnek átírásra visszaadja), a korrektúrákat pedig kivétel nélkül mind saját maga is tüzetesen átjavítja. Egy folyóirat formai egységének biztosítására más út nincs;

a szerzők vagy a szerkesztő bizottság mint ilyen erre egyáltalán nem alkalmasak. Csak éppen megjegyzem, hogy a „tudományos” és a „technikai”, azaz a tartalmi és a formai szerkesztést elválasztani nem ajánlatos. — E követelmények felemlegetésével természetesen nem akarom a szerkesztőséget a kövendő út kérdésében „kioktatni”; valószínű, hogy a szerkesztő bizottság egésze vagy legtöbb tagja ezt az utat éppúgy látja, vagy esetleg jobban látja, mint én. A szerkesztés formai részét tárgyalva azonban erről a lényegében „kulcskérdés”-számba menő problémáról nem szólni aligha lett volna helyes; sőt talán nem árt ezt minél többet hangoztatni a mi magyarországi viszonylatunkban is.

A szám szerkesztésének „technikai” részét, személy szerint NAGY JENŐ munkáját dicséri az igen részletes és pontos név- és tárgymutató, valamint a nyomás előtt és közben állandó ellenőrzést kívánó térképlapok sikerült volta.

Még néhány szót az idegen nyelvi kivonatok kérdéséről. A szerkesztőségnek föltétlenül dicséretes, méltánylandó kezdeményezése az idegen nyelvi kivonatoknak a két első rovatban (cikkek és kisebb közlemények) való rendszeresítése. A szerkesztőség fölismerte azt, hogy a speciális magyar nyelvtudomány eredményeinek nemzetközi ismertetése alapvetően fontos feladat; sajnos mi idehaza e felismerés mögött messze hátul kullogunk. — Az egészében igen helyes elgondolással kapcsolatban mégis fölmerülhet a kérdés: nincs-e bizonyos túlzás abban, hogy kivétel nélkül minden cikket három nyelven (román, orosz, francia) és a folyóirat méreteihez viszonyítva eléggé bőven ismertetnek. A kérdéshez meg kell gondolni, hogy a szóban forgó cikkek egy része — bármilyen értékes is a mi magyar nyelvtudományunk szempontjából — nem nemzetközi érdekű, valamint, hogy a dolog természeténél fogva az ismertetések a folyóirat magyar nyelvű anyagától vesznek el teret (a jelen számban a tíz ívből mintegy másfél ívet). Úgy vélem, hogy a szerkesztőség esetleg megfontolhatná egy olyan álláspontnak a kialakítását, hogy a román ismertetéseknek természetesen teljes mértékű érintetlenül hagyása mellett a másik két idegen nyelven csak olyan cikkeket ismertet (mint például a jelen számban SZABÓ T. ATTILÁÉ, KELEMEN BÉLÁÉ stb.), amelyek ezt valóban igénylik is.

7. Befejezésül nyomatékosan ki szeretném emelni, hogy az új erdélyi nyelv- és irodalomtudományi folyóirat egészének rendkívüli becséhez, jelentőségéhez viszonyítva az elhangzott néhány kifogás mind törpe részletkérdés, amely csak a jövő alakítása érdekében, a segítség szándékával hozódott föl, és a benne említett hiányosságok — amennyiben ilyenekül fogadtatnak el — viszonylag igen könnyen kijavíthatók. A dolog természeténél fogva alig érintettem azt a messze túlnyomóan nagyobb számú kérdést, ahol a cikkírók módszerével, fejtegetéseivel, eredményeivel teljességgel egyetértek. Mondani valóm egészét különben azért tettem az ilyenkor szokásosnál kissé terjedelmesebbé, mert — a témának kétségtelen fontosságán kívül — pótolni akartam valamit azokból a mulasztásokból, amelyek a hazai nyelvtudománynak a romániai magyar nyelvtudomány felé való fordulásában kétségtelenül fennállnak.

Már ma is világosan látható, hogy az új folyóirat létrejötté határháza az erdélyi magyar nyelvtudomány történetében, és föltétlenül tudománytörténeti jelentőségű az egész, egységes magyar nyelvtudomány életében. A folyóirat jövője ezt a mostani benyomást nyilvánvalóan csak megerősítheti.

Úgy hiszem, joggal beszélhetek nemcsak a magam, hanem a magyar nyelvtudomány minden hazai munkása nevében, amikor azt mondom, hogy szaktudományunk művelői nagy-nagy megelégedéssel veszik tudomásul a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények első évfolyamának megjelenését, és örömteli várakozással tekintenek következő számai elébe. Folyóiratunk, a Magyar Nyelv is meleg szeretettel köszönti testvérlapját, és a magyar nyelvtudomány eredményeinek gazdagításában sok sikert kíván jövendő — remélhetőleg mind jobban szélesedő — útján.

BENKŐ LORÁND

Az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése

I. Valamivel már több is három évtizednél, hogy még levéltári kutató-munkám korakezdetén KELEMEN LAJOS személyes hatása és helynévközléseinek sok-sok tanulsága nyomán ráterelődött figyelmem a helynévanyag tudományos jelentőségére. (Erre nézve l.: KELEMEN LAJOS, Marosszéki határnevek a XVI. és XVII. századból: SzékOkl. VI, 404—12; uő., A régi Marosszék határneveihez: Nyr. XXVIII, 382—4. — L. még ugyancsak tőle Ajton, Ádamos és Désfalva korabeli helyneveinek gyűjteményét: Erdély és Népei IV, 26—8, valamint a KELEMEN LAJOS történeti gyűjtésének úttörő voltára vonatkozó észrevételeket tőlem: A magyar helynévkutatás a XIX. században: Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1943/I, 239—40 és kny. 61—2.) Jóllehet azóta a levéltári kutatásra szentelt munkaerőm és munkaidőm nagy részét a történeti anyag összegyűjtésére fordítottam, sőt munkatársaimmal együtt a jelenkori helynévadatok egybehordására, illetőleg egybehordatására is jelentős munkaidőt áldoztam, minthogy különösen a történeti anyag vonatkozásában szinte csaknem teljesen a magam erejére támaszkodtam, hosszú időbe telt, míg olyan adat- és tapasztalatanyag gyűlt össze, amelynek birtokában már nem üres tervkövacsolás az, ha a címben jelzett kérdésekre vonatkozó észrevételeimet közzéteszem. A helynévkutatás érdekein kívül az egyéni ok is arra késztet, hogy magyarázatot adjak a kérdésre: miért láttam és látom ma is változatlanul elsődlegesen fontosnak az erdélyi helynévkutatás vonatkozásában az anyaggyűjtés és az anyagközlés feladatát.

Mikor helynévkutató munkám kezdetén (1925 táján) számba vettem a vizsgálódónak a különböző közlésekben rendelkezésre álló anyagot, mind a jelenkori, mind a történeti helynévanyag rendkívül csekélynek tetszett ahhoz a feltehetőleg hatalmas helynévkincshez képest, amely ugyanakkor az egyes települések, vidékek lakosságának ajkán lejegyzetlenül él, illetőleg a levéltári forrásokban kibányászatlanul szunnyad. Bár magam elméleti és gyakorlati megfontolás alapján a történeti forrásokból való adatgyűjtésnél sürgetőbb feladatnak tartottam a pusztulás, illetőleg állandó változás veszélyének kitett jelenkori anyag lejegyzését, külső okokból és életsorsom ilyen irányú alakulása folytán a szaktudományi szempontból szintén rendkívül fontos történeti anyag kibányászására vettem rá magam. Éppen ezért az eddig gyűjtött anyagból időközben közzétett adattárakra és részlet-feldolgozásokra csak utalva, most az eddig kiadottnál jóval tetemesebb mennyiségű

kiadatlan helynévkincs birtokában e nyersanyag közzétételére, a gyűjtés folytatására és az anyag feldolgozására vonatkozó gondolataimat már csak azért is rögzítenem kell, mert — érzésem szerint — e gondolatok megvalósítása jóval nagyobb és huzamosabb erőfeszítést kíván meg, mint amennyi egyetlen, több irányban is elfoglalt kutatótól kitelhetik. Nyilvánvaló, hogy az itt felvázolandó feladatok elvégzése csak közösségi munka keretében, az erre illetékes szervek megértő támogatásával és csak olyan távlati terv keretében történhetik meg, amelynek időtartama messze túl utal egy emberi élet szűkre szabott időbeli keretein.

2. Nincs szándékomban azt a látszatot kelteni, hogy már helynévkutató munkám megkezdésekor olyan világosan láttam a megvalósítandó feladatot, mint a gyűjtőmunka céljának és módszerének későbbi, véglegesen kialakult szakaszában. Ilyen irányú munkám megindulásakor még a gyűjtés földrajzi határainak kialakultságáról sem beszélhettem. Eleinte csak legközvetlenebb gyermekkori környezetem, Dés és vidéke történeti és jelenkori helyneveinek minél teljesebb összegyűjtése lebegett előttem bizonytalanul kialakult célként. A gyűjtésnek az a legegyszerűbb, de — véleményem szerint — legcélszerűbb módja is, mely — gondolom — eddigi közléseimből eléggé ismeretes, csak lassan alakult ugyan véglegesen ki, de lényeges vonásokban első közléseim óta sokat nem változott.

Sokat változtak azonban célkitűzésemben a gyűjtőterület földrajzi határai. Mivel ugyanis a levéltári források közül főként a legtöbb helynévanyaggal kecsegtető darabok, a birtokösszeírások (conscriptio, inventarium, urbarium) nem egyszer egy-egy birtokos Erdély különböző pontjain fekvő egész- és részjóságai leltározásának rendjén Erdély legkülönbözőbb vidékeinek helynévanyagát foglalták magukba, minél gyakrabban kerültek kezembe az ilyen források, a szűkebb környezetemtől távoli vidékek érdekes, az addig megismerttől többé-kevésbé elűtő helynévanyaga az újság ingerével mindinkább arra csábított, hogy e források engem érdeklő anyagát az eredeti, szűkre szabott gyűjtőterület határain túl eső pontokról is jegyezzem ki. E nem éppen helytelen útra csalogató szempont érvényesítésének azonban a gyűjtés gyakorlatában az volt a következménye, hogy érdeklődési köröm földrajzi határai rövidesen egész Erdélyre, sőt még az egykori Partium egy részére, az egykori Arad, Bihar, Máramaros és Szatmár megyékre is kiterjedtek. Hamarosan be kellett azonban látnom, hogy az egész Erdélyre, sőt a rajta túl eső területekre vonatkozó gazdag levéltári anyaggal egyetlen kutató megbírkózni nem tud.

Mikor ez a belátás véglegessé vált bennem, szakítottam az egész Erdélyre kiterjedő gyűjtés gondolatával, s inkább egy-egy vidék, sőt egy-egy különálló település helynévanyagának összegyűjtésére és feldolgozására összpontosítottam erőmet. Erdély egész történeti helynévanyaga összegyűjtésének terve így földrajzilag hovatovább a Székelyföldre, a régi közép-erdélyi megyékre meg a Szilágyságra, de még így is egyetlen kutató számára túl-méretezett területre zsugorodott össze. Közép-Erdélyt és a Szilágyságot egészében egyebek mellett a magyar—román együttélés helynévanyagban tükröződő nyelvi hatásának és sokszoros viszonthatásának kecsegtető tanulságai miatt nem lehetett a további gyűjtésből kihagynom; a Székelyföld ilyen szempontból ugyan jóval kevesebbet ígért, viszont a székely történeti helynévkincs a nyelvtudományi érdekességen túl településtörténeti következtetések lehetőségeivel kecsegtetett a további gyűjtésre.

Mindennek előlegezése után érthető, hogy az ilyen meggondolások alapján földrajzilag ingadozó határok között mozgó gyűjtésem eredményeképpen ma rendelkezésemre álló helynévkincs Erdély egy részére ugyan gazdag anyagot nyújt, e terület más részére azonban csak az ezutáni gyűjtőmunka egészítheti ki a gyűjteményemben természetszerűen jelentkező hiányokat. Másfelől azonban nyilvánvaló az is, hogy még az érdeklődésemet állandóan foglalkoztató terület történeti helynévkincsének összegyűjtésében is voltak magából a levéltári anyag hiányosságaiból és földrajzi egyenetlenségéből, valamint a munkaidő viszonylagos csekélységéből adódó korlátaim.

3. Jóllehet a történeti helynévadatok gyűjtésében évtizedeken át csaknem teljesen a magam erejére voltam utalva, minden rendelkezésemre álló időt felhasználó munkával máig elég tekintélyesnek mondható helynévanyag került gyűjtésemben össze. Ez a történeti jellege miatt a régi megyék szerint, ezeken belül pedig települési egységenként csoportosított adatanyag ma 65 dobozba elrendezve, sajnos, még a magam számára is nehezen használható, más számára meg szinte hozzáférhetetlen, nem azért, mert nem bocsátanám bárkinek készségesen rendelkezésére, hanem azért, mert a települési egységeken belül a felhasznált források évről-évre elrendezett, egyébként azonban a forrásbeli előfordulás sorrendjében kiírt adatanyagban a keresgélés — még számomra is, más számára meg éppen — rendkívül körülményes és időrabló. Véleményem szerint tehát nem csupán a magam személyes érdeke, hogy ez a kutatók számára is — gondolom — használható anyag tervszerű közzétételrel közkincsé, tudományosan felhasználhatóvá váljék. E cél elérése érdekében az alábbiakban először is a fennebb jelzett elrendezésben ma rendelkezésre álló anyag arányait szemléltető következő kimutatást közlöm: Alsó-Fehér 4, Csík 4, Háromszék 4, Hunyad 1, Kisküküllő 3, Kolozs 14, Maros-Torda 12, Nagy-küküllő 1, Szatmár 1, Szilágy 3, Szolnok-Doboka 8, Torda-Aranyos 5, Udvarhely 4 doboz.

Az itt felsorolt 64 doboz mellett körülbelül egy doboznyi anyagom van Arad, Bihar, Beszterce-Naszód, Brassó, Fogaras, Szeben és Máramaros megye területéről, még gyűjtőmunkámnak abból a kezdeti szakaszából, mikor a földrajzi terület határait nem szorítottam jelentősen össze. Az itt közölt kimutatásból, az egyes megyékre eső dobozszámok összevetéséből világosan látható, hogy részben érdeklődésem Közép-Erdélyre irányuló volta, részben pedig az eddig feldolgozott levéltári anyag földrajzi eloszlása miatt a gyűjtemény legjelentékenyebb anyagot az egykori Kolozs, Maros-Torda, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos megyékre vonatkozóan foglal magában; a többi megye — beleértve a székelyföldieket is — együttesen sem teszi ki az előbbi négy megyéből származó anyag mennyiségét.

Nyilvánvaló, hogy pusztán a dobozszámok közlése nem nyújthat fogalmat magáról az anyag mennyiségéről, csak az egyes közigazgatási egységek anyagának egymáshoz viszonyított arányait jelzi valamennyire. Éppen ezért tájékoztatásul közölhetem, hogy minden doboz hozzávetőlegesen 10 000 helynévadatot foglal magába. Ilyenformán a máig összegyűjtött anyag száma megközelíti a 650 000 helynévadatot. Amennyire magam a magyar és a román történeti helynévgyűjtés eddigi eredményeit ismerem, úgy gondolom, hogy ez a már számszerűségében sem csekély anyag aligha nélkülözhető egyebek mellett a magyar—román nyelvi kölcsönhatásra vonatkozó vizsgálatokban.

4. Ezek után talán nem szerénytelenség, ha e felhasználatlanul heverő helynévanyag mielőbbi tervszerű közzétételére nézve az alábbi javaslattal hozakodom elő:

Tekintettel arra, hogy a fenti kimutatás szerint Kolozsnak négy-öt, Maros-Tordának négy, Szolnok-Dobokának három, Torda-Aranyosnak két, sőt Alsó-Fehér, Csík, Háromszék, Kisküküllő, Szilágy és Udvarhelynek is egy-egy jó kötetnyi, sőt a többi itt fel nem sorolt megyének is egy-egy kisebb kötetnyi történeti helynévanyaga a sajtó alá rendezés céljából gyűjteményben rendelkezésre áll, „Erdélyi helynévtörténeti adattár” címen¹ meg lehetne indítani egy olyan kiadványsorozatot, amely a kutatás számára korszerű formában hozzáférhetővé és felhasználhatóvá tenné az eddig összegyűjtött anyagot. Tájékoztatásul megjegyzem, hogy különösen a legjelentősebb anyaggal képviselt megyék helynévadatai legalább is felerészben teljesen román vagy túlnyomórészt román lakosságú települések helynévkincséből valók. Az ilyen településpontok helynévanyaga természetesen egészében vagy túlnyomó részben román. Így ez az anyag a román nyelvtudomány szempontjából is különlegesen figyelemre méltó.

Gyűjteményem előbb érintett hiányainak kiegészítése után magam vagy más kutatók aztán az adattárat újabb pótkötetekkel egészíthetik majd ki. Természetesen mind az eddigi anyag közzététele, mind pedig a további anyaggyűjtés elvégzése csak úgy lehetséges, ha megszűnik a munka egyetlen kutató egyéni tervfeladata lenni, azaz kertelés nélkül: a további adatgyűjtő munka olyan közösségi munkává alakul át, mely nemcsak az anyag közzétételét teszi lehetségessé, de éppen a kiadásra való előkészítő és kiegészítő munka műhelytitkaival való megismerkedés elősegíti néhány ezután induló fiatal tudományművelőnek a helynévtörténeti kutatómunkába való belenövekedést, a módszeres munkára való komoly felkészülést is. Az a tapasztalat ugyanis, hogy a kezdő tudományművelők számára legelőnyösebb fejlődési lehetőséget a közösségi keretben, gyakorlott tudományművelő irányításával végzett olyan távlati tervmunkába való bekapcsolódás jelent, amely a bizonytalanokba meginduló fiatal kutató munkájának rendszerességét biztosítja, a konkrét anyagon alapuló valóságlátását kifejleszti, növeli, s így előbb-utóbb a tudomány önálló művelésére képesíti.

5. Bár magam jó ideje munkaerőm és munkaidőm javarészét a történeti helynévanyag gyűjtésének szenteltem, s most ez anyag kiadásának szükségességét hangsúlyozom, egy pillanatig se ejtsen ez senkit abba a tévhitbe, mintha egyrészt magam a már összegyűjtött történeti anyag hirtokában lezártan tekinteném a levéltári és más forrásokból való történeti adatgyűjtést, másrészt meg, hogy magam nem tartom a történeti anyag feltárásának egyenlő fontosságúnak a jelenkori helynévanyag gyűjtését, illetőleg összegyűjtését, valamint az egész történeti meg jelenkori anyag feldolgozásának munkáját. Az ilyen téves feltevések megelőzése céljából hangsúlyozom, hogy a továbbiakban a következő feladatok megvalósítását tartom elengedhetetlenül szükségesnek:

A) Kívánatos volna minél előbb megindítani a már rendelkezésünkre álló történeti helynévanyag nyersanyagként való közzétételét. Ezt legalkal-

¹ Megjegyzem, hogy magam nem ragaszkodom sem ehhez, sem bármely más kiadvány-címhez. A magyar cím helyett latin (pl. „Thesaurus historico-topographicus Transsylvaniae”) vagy éppen három nyelvű (román, magyar, német) kiadványcímet is alkalmazhatni.

masabb módon az előbb jelzett kiadványsorozatban úgy lehetne végrehajtani, hogy minden közigazgatási egység (egykori megye, szék) külön római számos kötettel rendelkezzék, s az azon egy egységre vonatkozó több kötetre terjedő anyag arab számos alkötetekben jelenjék meg. Tehát például így: Erdélyi helynévtörténeti adattár I/1., I/2., I/3., I/4. stb. Ilyen módon ugyanis a kiadvány külső szerkezetébe nemcsak a már rendelkezésre álló történeti anyagot lehetne a kutatás számára könnyen idézhető és fellelhető formában beilleszteni, hanem ilyen arab számos alkötetekben könnyen közzé lehetne tenni az ezután gyűjtendő történeti helynévanyagot is.

B) Nem kétséges ugyanis, hogy bár viszonylag már számszerűségében is eléggé jelentős az eddig összegyűjtött helynévanyag, a dolog természetéből folyik, hogy a magam egyéni munkájával a forrásul kínálkozó levéltári anyagnak csak egy töredékét dolgozhattam eddig fel. A most már kiadásra érdemesnek ítélt történeti helynévkincs tehát magam is csak olyan alpanyagnak tekintem, amely ugyan a helynévtörténeti feldolgozás céljaira így magában jól felhasználható, igazában azonban csak akkor válik teljes értékűvé, ha további kutató-, illetőleg gyűjtőmunkával gondoskodás történik a levéltárakban rejtekező végeleáthatatlan történeti helynévkincs minél hiánytalanabb összegyűjtéséről és természetesen közzétételéről is.

C) Pusztán a rendelkezésünkre álló történeti helynévadatok kiadása, a történeti anyagnak további gyűjtéssel való kiegészítése és az így gyűlt újabb anyag közzététele, illetőleg a kettő együttes feldolgozása még korántsem elégíti ki korunknak fejlett, s az elkövetkezendő koroknak hihetőleg a miénkénél még sokkal fejlettebb helynévtudományi igényeit. A helynévanyag történeti életfolyamata tökéletes szemléltetésének szempontja feltétlenül megkívánja a jelenkori helynévanyag mielőbbi összegyűjtését és közzétételét is. Ha tekintetbe vesszük a jelenkori helynévanyag feltartóztathatatlan pusztulásának, helyesebben átalakulásának a gazdasági és társadalmi változások nyomán jelentkező veszélyét, a ma még élő helynévanyag összegyűjtését tudományos szempontból halaszthatatlanabb feladatnak kell tartanunk, mint a levéltári forrásokban egykor már rögzített és így bármikor kibányászható helynévanyag gyűjtésének ügyét. Legajánlatosabb volna természetesen a történeti és a jelenkori helynévanyag egyidőbeli, párhuzamos feltárását napirendre hozni. A kiadás vonatkozásában pedig legszerencsésebb megoldásnak azt tarthatnók, ha az eddigi közlés-módszerei tapasztalatok alapján kialakult gyakorlathoz igazodva a jelenkori anyagot a történeti helynévadatok sorába beillesztve tennők közzé. Minthogy azonban a jelenkori helynévgyűjtés a történeti szempontú gyűjtőmunkától különböző, itt nem részletezhető okokból jócskán elmaradt, úgy látom, a jelenkori anyagra vonatkozó gyűjtés eredményeit a terepmunka lassú volta miatt csak jó néhány év múlva lehetne a történeti helynévanyaggal együtt közzétenni. A történeti adatok kiadásának halogatása éppen ezért — véleményem szerint — nem tartozik a tudományos szempontból kívánatosnak tekinthető célkitűzések közé, hiszen a nyelvtudományon kívül még több tudományág fontos érdeke volna, hogy a történeti helynévadatok minél előbb és minél nagyobb mennyiségben kerüljenek bele a szaktudományi élet vérkeringésébe: s tanulságaikkal segítsék elő a helynévkutatás további fejlődését egyebek mellett a helynévgyűjtés meg helynévfeldolgozás minél korszerűbb módszerének végleges kialakítása terén is.

D) Nehogy valaki is abban a tévhiedelemben ringatózzék, mintha magam helynévgyűjtés végzésével és e gyűjtés bármilyen gazdag eredményeinek cél- és korszerű közzétételével az erdélyi vagy bármely más területre vonatkozó helynévkutatás munkáját lezárandónak ítélném. Az erdélyi helynévkutatás ma, néhány anyagközlő kiadás megjelenése óta ugyan már nem küzd olyan nyersanyaghiánnyal, mint ezelőtt másfél-két évtizeddel, de még távol van attól, hogy akár csak a történeti anyag vonatkozásában is feltárható gazdag anyag egy csekély töredékénél többel rendelkezne. Érthető tehát, hogy az anyagfeltárás ugyan a továbbiakban is elsőrangú feladatnak számít, de ennek ismételt hangsúlyozása korántsem jelenti azt, hogy a pusztá anyag feltárása és közlése öncél lehetne előttem. Hogy ilyen vonatkozásban e munkával kapcsolatban a téves vélekedések keletkezésének, illetőleg erőre kapásának lehetőségét eltávoltassam, elodázhatatlannak jelzem az erdélyi helynévkutatásnak az anyaggyűjtésen túlterjedő célkitűzéseit körvonalazni, helyesebben a magam e kérdéssel kapcsolatban felöltő, bizonytalanságos gondolatait itt felvázolni.

6. Az eddig közzétett és ezután kiadandó anyag feldolgozása szempontjából jelentkező feladatok természetéhez igazodva — véleményem szerint — a következő távolabbi célkitűzések jelölhetők ki:

A) A továbbiakban is elsőrangú szükségesség volna az anyagnak települési egységenként és vidékenként való monografikus feldolgozása. Bizonyos tervszerűségekre és gazdaságosságra való törekvés már a feldolgozandó pontok, illetőleg kisebb-nagyobb tájegységek kiválasztásában is ajánlatos. Véleményem szerint jóval sürgetőbb feladat egyes, egymástól távolabbi, jellegzetes pontok és vidékek helynévadatainak ilyenszerű feldolgozása, mint az, hogy népi és nyelvi szempontból nagyjából azonos jellegű pontok és tájak egymás melletti vagy egymáshoz közel eső sorát jelöljük ki a feldolgozás földrajzi területeként. A magyar—román—szász együttélés legjellegzetesebb területei, illetőleg ezeknek egyes pontjai tehát éppen úgy a mielőbbi feldolgozás körébe vonandók, mint a Székelyföld másszerű tanulságokkal is biztató települései, illetőleg tájegységei.

B) A kisebb-nagyobb földrajzi egységek teljes helynévanyagából kielemezhető tanulságok összefoglalása mellett a helynévanyag jelenségcsoportok szerint való feldolgozását is előbb tájegységekre korlátozva kellene monografikusan elvégezni, hogy az így nyert biztos eredmények alapján átfogóbb jellegű, elégséges fokon az egész erdélyi helynévanyagot felölelő monográfiák megírására is sor kerülhessen. Kívánatos tehát szerintem, hogy az egyes települések belső területén előforduló település-részeket (utcák, szorosok, szegek, végek, kutak, építmények stb.), egyes vidékek vízrajzi és térszíni formáit jelölő, alak- vagy jelentéstani szempontból rendezett helynevek egyes csoportjai kisebb-nagyobb tájegységeken belül minél előbb feldolgozójukra találjanak.

C) Az ilyenféle feldolgozásoknak már önmagukban megvolna a nyelvtudomány, sőt bizonyos tudományágak számára is a jelentőségük. Ha aztán az ilyen feldolgozások rendjén a munkába vett tájak földrajzi határai a távoli jövőben összeérnének, sor kerülhetne helynév-földrajzi térképlapok szerkesztésére is. E térképlap-sorozatok világosan, térképre vetítetten szemléltetnék az egyes helynévjelenségek, helynévtípusok, a helynévalkotásban felhasznált köz- és tulajdonnévi elemek elterjedésének földrajzi határait, vagy mutatnák az egyes népek egymásra való nyelvi

kölcsönhatásának a helynévanyagban jelentkező érdekesebbnél érdekesebb eseteit, illetőleg típusait és a kölcsönhatás határvonalait.

D) A nagy területre, lehetőleg egész Erdélyre kiterjedő nyelvföldrajzi jellegű szemléltetéssel tulajdonképpen már megtehető az első és nem éppen lényegtelen lépéseket az egész erdélyi helynévanyag összefoglaló feldolgozására, szemléltetésére és értékelésére. A C) pont alatt jelzett feldolgozás tulajdonképpen a szemléltető anyagot nyújtaná ahhoz a minden szempontra kiterjedő összefoglaló feldolgozáshoz, amely végeredményben minden előkészítő, illetőleg részletmunkának célt és jelentőséget ad.

E) Már a magyar helynévkutatás számára is, más népek helynévkutatása számára meg éppen igazában akkor használható az eddig összegyűjtött, részleteiben vagy nagyobb összefüggéseiben feldolgozott helynévanyag, ha e helynévkincs egésze a szükséges szófejtési és névélettani megjegyzések kíséretében szótárszerű feldolgozásban áll a kutatók rendelkezésére. Bár erre nézve is vannak elképzeléseim, az ilyenszerű feldolgozás módszerének részletezése már kívül esik e fejtegetések keretein.

7. Szűkre szabott lehetőségeink ismeretében meglehetősen hosszú ideig vonakodtam attól, hogy a bennem megvillanó gondolatokat formába öntsem, és bár terv alakjában feltárjam. Ettől egyrészt az tartott vissza, hogy minden elvégzett csekély munkát többre becsültem bármilyen ragyogó, de a torzóban maradás veszélyében fogant nagyarányú tervnél, másrészt meg amint az évek során a magyar helynévkutatás mások és magam munkája révén módszerben, célkitűzésekben és szempontokban határozottan előrehaladt, minden újabb eredmény kisebb-nagyobb változást okozott már a harmincas évek elején nagyjában kialakított tervemen. Így előrelátható volt, hogy a várható újabb lépések is további változtatásokra kényszerítenek majd rá. Mikor most különböző okokból a feladatok körvonalazására mégis rászánom magam, egy pillanatig sem gondolok arra, hogy az itt kifejtett észrevételek bármelyike is akár magam, akár mások számára kényszerű nyűg legyen a terv keretei és a felvázolt feladatok elvégzésének, illetőleg elvégeztetésének sorrendje tekintetében. Nem halogathattam azonban tovább a terv és benne a feladatok felvázolását még akkor sem, ha látom is azt, hogy a feladatok megvalósítására sem egyéni, sem munkaközösségi vonatkozásban legalább pillanatnyilag nem rendelkezünk az elvégzendő munka nagyságához és sokrétűségéhez mért szellemi erővel, a terv végrehajtásához nélkülözhetetlen anyagi eszközökkel és kiadási lehetőségekkel. A tervkészítésre ezúttal azonban az a tudománytörténeti tapasztalatokon alapuló megfontolás ösztökélt, hogy a nagy feladatok, célok felvázolása és a kínálkozó lehetőségek felvillantása nem egyszer indított már el a tudomány addig meghódítatlan területein új, pezsgő életet, és készítette elő a kedvező személyi meg anyagi feltételek megteremtése esetén új, jelentős eredmények megszületését.

SZABÓ T. ATTILA

Révai Miklós nagyváradi éveihöz

1. Művelődéstörténeti kutatásaim közben JAKÓ ZSIGMOND egyetemi tanár szíves figyelmeztetése nyomán megismerhettem az egykori nagyváradi M. Kir. Tankerületi Főigazgatóság levéltárát. — A második világháború utáni időkig ez a levéltár Nagyváradon volt, ekkor aztán biztos

megmaradása érdekében az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába szállították. Így ma az államosítás nyomán a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári történeti levéltárának az állományában van. — A művelődés-történeti adatokban párhát ritkító levéltár Révai Miklós életére vonatkozóan is több érdekes, némely esetben a kutatásnak új fogódzót adó iratot őrzött meg, köztük két eredeti levelét is.

Révai életének nagyváradi szakaszára vonatkozó eddigi ismereteink nem nevezhetők szegényeseknek. CSAPLÁR BENEDEK életrajzában külön is terjedelmes részletet szentel életének és munkásságának erre a fejezetére. A többi kutatóhoz hasonlóan azonban az ő figyelme sem terjedt ki az említett levéltárnak Révait érintő irataira, noha ezek — mint már jeleztem — fényt derítenek életútja néhány mozzanatára. Nagyváradi munkálkodása szakaszainak pontos megjelölésén — feljebbvalóinak róla alkotott vélekedésén kívül — ezekből a forrásokból azt is megtudjuk, hogy miért és milyen körülmények között hagyta el Bihart. Az is világosan kitűnik, hogy Bécsben azért vállalt családi nevelői állást, mert a budai egyetemen 1780-ban nem nyerte el az értesülése szerint megüresedő „Secundarius Humaniorum Professor” tanszékét, ugyanakkor — szavai szerint — családi és egészségi körülményei is arra készítették, hogy hagyja el Váradot.

2. Tudjuk, hogy a Nyelvtudományi Bizottság már 1862-ben tervbe vette Révai leveleinek gyűjteményes kiadását, és elhatározta, hogy felhívást meneszt az országra e levelek felkutatása érdekében (NyK. I, 135—6). Noha az azóta eltelt majdnem száz esztendő alatt sokan birkóztak Révai munkássága egészének, illetőleg egyik-másik részletének a feltáráásával, leveleinek összehordása mindmáig az elvégzendő feladatok közé sorolható. Mentsék tehát e szerény sorokat, hogy ha elkésve is, válaszul szánom a nagytekintélyű bizottság egykori felhívására.

Az alábbiakban keltezésük sorrendjében közlöm, illetőleg ismertetem Révai leveleit és őt érintő aktákat. A viszonylagos teljesség kedvéért azt is megjegyzem, hogy az itt közöltekén kívül még a XLII. fasc. 1. sz., XIII. fasc. 19. sz., IX. fasc. 15. sz., XI. fasc. 13. sz., XL. fasc. 25. sz. jelzetű iratokban és a „Protocollum regiae, noviter institutae varadinensis palaestrae. Continens gratiosa rescripta, mandata aliaqve directionem studiorum concernentia, ab Anni 1776 mense Novembri” című kötet 46. lapján találkoztam a nagy nyelvtudós nevével. Ezek azonban a közöltekhez képest nem tartalmaznak újabb adatokat.

Íme a kérdéses levelek.

1.

1778. május 7., Pozsony. — A m. kir. Helytartótanács leirata gr. Károlyi Antal kir. tankerületi főigazgatóhoz. (Jelzete: XL. fasc. 7. sz.)
2475.

Spectabilis, ac Magnifice, Excellentissime, ac Illustrissime Comes,

Amice Charissime, Domine Nobis observandissime!

Ex Literis Excellentiae Vestrae, de 24a ultimo elapsi Mensis Aprilis exaratis, hisque juncta Regi Scholarum Nationalium Districtus MVáradiensis Inspectoris Relatione, intellexit Consilium hoc Regium Locumtenentiale ad

Capitalem Nationalem Scholam Magno-Váradensem Patrem Nicolaum Révay e Scholis Pÿs pro Professore Architecturae, et Delineationis, Porro Joannem Hoffbauer pro professore Scripturae cum Ia Mensis Novembris 1777/8 constituos haberi, atque huic quidem in florenis 200. illi vero in florenis 300. e fundo $\frac{m}{10}$ florenorum Rierianorum Salarium emensum esse.

Qvemadmodum proinde Officio Cassae Studiorum sub hodierno decretatur, ut Rementionatis Professoribus praevia Ratione emensa Salaria inde a praecitato Iae Novembris Dato inchoando, erga Eorundem Apochas ex attacto Fundo Statis Temporibus exolvat; Ita id ipsum Excellentiae Vestrae finem in eum: qvatenus id ipsum Repetitis Professoribus medio Suprafati Inspectoris Regÿ notitiae dari facere velit, hisce Reintimandum esse duxit, Consilium hoc Regium Locumtenentiale. Datum ex Consilio Regio Locumtenentiale Hungarico Posonÿ Die Septima Mensis Maÿ Anno Domini Millesimo, Septingentesimo, Septuagesimo octavo celebrato.

Spectabilis ac Magnificae

Excellentissimae, ac Illustrissimae D. Vestrae

Ad officia Paratus

et Paratissimi

Comes Georgius Fekete mp.

Franciscus Skerlecz mp.

Gabriël Gyuresányi mp.

[Címzés:] Spectabili, ac Magnifico, Excellentissimo, ac Illustrissimo Domino Antonio Comiti Károlyi de NKároly Arcium, et Dominiorum Károly, Erdöd, Bélték etc. Haereditario Domino, Ordinis Militaris Regio Theresiani Eqviti, Comitatus Szattmár Supremi Comiti, utriusqve Sacratissimae Caesariae, et Regio Apostolicae Majestatis Camerario, et Actuali Intimo Status Consiliario, Generali Campi Vigiliarum Praefecto, unius Legionis Pedestris Ordinis Hungarici Colonello, Tabulae 7. Viralis Assessori, per Regnum Hungariae Dapiferorum Regalium Magistro, necnon Superiori Regio Scholarum, et Studiorum per Districtum Unghvariensem, et MVáradensem Directori, Amico charissimo, Domino nobis observandissimo. Buda. Nagy-Károly. Ex officio.

2.

1780. február 22., Nagyvárad. — Révai Miklós levele Károlyi Antalhoz. (Jelzete: XLIX. fasc. 20. sz.)

KEGYELMES ÚR!

A' Hazaszeretés, és tulajdon az az ébredt buzgóság, mellyel a' KEGYELMES ÚR fáradhatatlan a' köz jót előbbsegíteni, olyan szerentséssé tett engem': hogy kitsiny iparkodással, mellyel énis elindúltam a' Hazának jelesebben szolgálni, a' KEGYELMES ÚRNAK megnyertem kedvét: és azonnal eltekéltette, engem', Kegyes Pártfogása alá fogadván, különös gondal, és ritka példájú bőkezűséggel a' külföldre küldeni, taníttatni, és alkalmatosabbá tenni azokra, a' mikre felgerjedtem Hazám' szeretetétől. Űgye, ez a' különös Kegyelem arra való volt, hogy énis, a' ki kezdettem valahogy feléledni, a' KEGYELMES ÚRNAK Pártfogása alatt inkább nevedjem, és jelesebb egyik eszköze lehessen annak a' boldogulásnak, mellyet vár

Hazánk az olly nagy készülettel, és buzgósággal feltetsző Tudományokból? Az illyen Kegyes Úrnál, az illyen Nagy Léleknél, kit a' forró Hazaszeretés az illyen szép szándékokra és igyekezetekre olly nemesen felébreszget, vallyon mit félek tehát, mit rettegek tovább is azért a' Kegeyemért esedezni: hogy a' mit kezdett bennem megszeretni, előbbsegíteni, és felemelni, egyedül az Édes Haza' kedvéért, ugyan azt mostis méltóztasson kegyesen előbbmozdítani, és nékem nevezetesebb alkalmatosságokat nyújtani a' jelesebb iparkodásra. Budán a' Királyi Oskolamindenességben a' Szelidebb Tudományoknak Második Tanítójok, *Secundarius Humaniorum Professor*, egészségtelensége miatt lemond hivataláról. KEGYELMES ÚR! esedezem alázatosan, hogy meg ne vonja Kegyes Közbennszóllását, és Hatalmas Pártfogását tőlem, ki erre a' hivatalra kívánkozom. Tapasztalta KEGYELMES ÚR különös természeti hajlandóságomat a' Szelidebb Tudományokra, ki nem egyszer gyönyörködött verseimbenn, és egyéb munkáimbann, a' mellyek a' Szelidebb Tanúltságnak gyümöltsei. Az a' hivatal, a' mellybenn most vagyok, igen erőtléníti, és annyira megfogyasztja szemeimet: hogy a' mitsoda buzgósággal kaptam azokba a' hasznos fordításokba, mellyek a' KEGYELMES URNAKIS annyira megtetszetek, már azokat nem sokára alég folytathatom úgy: mivel a' Rajzolás elragadja egész napjaimat, és azután fáradt szemekkel nem győzhetem az éjszakázást, hogy több időm lehessen azokrais, a' mikre különös kedvemet el nem olthatom. Készítettem helyembe egy Magyar Nemes Ifiat, kit maga a' természet rajzolónak teremtett: tsak valamit kell még latni nékiis a' nagyobb világban, és a' Rajzolásnak olly mesterévé lészen, hogy abban tanítójánál sokkal nevezetesebb munkát üzhet. KEGYELMES ÚR! tégyen engem' olly szerentséssé, és meg ne vesse azt a' vigasztalást, azt az örömet, azt a' ditsőséget, mellyet talám az én alatsonyságomis gerjeszthet: hogy én, a' ki Kegyes Pártfogása alatt ennyire felnevekedtem, mintegy Atyai Kebeléből, Hatalmas Közbennszóllására, ide kikaptam erre a' szép alkalmatosságra: a' hol tsak ugyan szemei előtt, abban a' Szerentsés Várban, hová a' Kegyes Fejedelem Hazánkhoz való különös szeretete' jeléül befogadta nagyobb boldogságunkra a' Tudományokat, abban a' Királyi Oskolamindenességben, jelesebben iparkodhatom a' Hazának szolgálni, 's munkáimmal inkább igyekezhetek elnyerni azt a' halhatatlanságot, mellyet az ébrettebb észnek szerezhhetnek a' Tudományok, és azokbann a' jövődő nyomdokis örömére láthassa, hogy ittis a' Nagyméltóságú Károlyi Háznak hallhatatlan Kegyelmiert háláadatossággal örök adósa voltam.

A' KEGYELMES URNAK

Váradon 1780 Esztend.

Bójt' elő havának 22 napján.

Érdemetlen szolgálja
Révai Miklós sk.

3.

1780. augusztus 25. Nagykároly. — Luby Károly inspektor levele Károlyi Antalhoz. (Jelzete: XXIX. fasc. 26. sz.)

Excellentissime et Illustrissime Domine Comes, Supremus Regie Studiorum Director

Domine ac Patrone Gratosissime!

Ex gratiosissimis Excellentiae Vestrae Sub 17a Augusti ad me datis literis intelligere mihi licuit: facultatem Philosophica pro futuro hoc anno

Scholastico MVaradinum indubie introducendam, et concursum pro Cathedris his in Iam Septembris Budam praefixum esse. Cum autem delectio Professorum a protectione Excellentiae Vestrae maxime dependere debeat, supplico demississime, dignetur Excellentia Vestra Patrem Nicolaum Révai benigno suo patrocinio in Professorem Matheseos, aut si id fieri non posset, in aliam Philosophicam Cathedram enehere, et hoc facto eundem Patrem Révai pro emolumento boni publici erigere, Scholis vero Nationalibus non exiguum decus adjicere. De aptitudine ejusdem Patris Révai dubium esse non potest, siquidem a Professore Matheseos etiam scientia Architecturae requiratur, merita autem illius pro consequenda quopiam consolatione non exigua sunt, cum illius opera et studio sit magna pars librorum Nationalium hungariorum concinnata, habet praeterea genuinum rei literariae gustum, sine quo nec altiorum scientiarum Cathedra cum dignitate obiri possunt. Denique cuperet ille etiam instituti sui Religiosi honorem augere, quod institutum cum non multos numeret fautores, interciderere debebunt spes, et merita Patris Révai, nisi ea potenti Excellentiae Vestrae benignitate fulciantur.

Ut delineationem Scholae Nationalis Gyulensis ad paret, et Domino Praefecto Vida primo quoque tempore submittat, eidem Patri Révai jam commisi, de remuneratione, exigiu hujus laboris, conferam rem eam Domino Praefecto Vida mense futuro quo tempore fine conscribendi Cameralis Domini Aradiensis in illas partes excurrere constitutum habeo.

Observationes de nonnullis scholis Nationalibus sub A [!] humillime substerno, et gratiosum ab Excellentia Vestra remedium demisse flagito.

Pars Cameralis Domini Tokaiensis I. Comitatu Zaboltsensi, et Districtu Ungvariensi sita est, cujus Scholae Triuiales secundum circulare benignam ordinationem Regiam aequae conscribi debent. Quemadmodum hic nuper Karolini, ita nunc quoque demisse supplico, dignetur mihi pro excursionem hac gratiosum annutum deferre Excellentia Vestra, quo ego etiam coram officiolatu Camerali me pro opere hoc exmissum esse legitimare possim.

Qui altis gratiis denotus humili cum submissione emorior. Excellentiae Vestrae humillimus, et deuotissimus Cliens Karoly 25a Aug

1780

Carolus Luby mp.

4.

1780. október 2., Pozsony. — A m. kir. Helytartótanács 6061. sz. leirata Károlyi Antalhoz. — Másolata a „Protocollum regiae, noviter instituta varadinensis palaestrae. Continens gratiosa rescripta, mandata aliaque directionem studiorum concernentia, ab Anni 1776 mense Novembri” című kötet 338—9. lapján.

A Helytartótanács közli a főigazgatóval, hogy az üresedésben levő tanszékek betöltésére rendezett versenyvizsga eredményei alapján előterjesztett jelöltek közül kiket neveznek ki. Köztük van Révai is: „Pro extraordinario Nicolaus Révaj e Scholis piis, antea in Schola Nationali et normali Districtus MVaradiensis Architecturae Civilis Professor, et per Excellentiam Vestram peculiariter commendatus.”

5.

1780. október 17., Nagykároly. — Luby Károly inspektor levele Károlyi Antalhoz. (Jelzete: XXXIX. fasc. 28. sz.)

Az inspektor javasolja, hogy a nemzeti iskolák hatásköréből eltávozott Révai helyébe Hofman pesti piarista atyát nevezzék ki: „Cum P. Révai e schola Nationali excesserit in locum illius aptum omnino judicarem Piaristam P. Hofman, qui Pestini in Nationali Schola docet, hic et Catheceta et professoris Architecturae munere defungeretur.”

6.

1780. december 26., Nagyvárad. — Horváth Mihály igazgató levele Károlyi Antalhoz. (Jelzete: XIII. fasc. 27. sz.)

Az igazgató jelenti, hogy a Mária Terézia halála alkalmával rendezett gyászmisén Révai tartott gyászbeszédet: „Post Missam P. Révai Augustae laudes facunda oratione celebravit.”

7.

1781. január 1., Nagyvárad. — Révai Miklós levele Károlyi Antalhoz és ehhez csatlakozva Révai másolatában Pálffy János gróf hozzá intézett levele. (Jelzete: XIII. fasc. 28. sz.)

KEGYELMES UR!

Az én szerencsétlenségem ez, hogy hosszabban nem írhatok állapotomról: mely majd egész a' ketségbe esésig elkeseredett. Ihol rövid leábrázolása: Testvéremhez viseltetett nagyobb szeretetem, és a' biztatásokra könnyű hitűségem nagy adóságba kevert; kitsiny állapotom elégtelen kifejtődésemre. A' kinek ditsőségéért fáradoztam, hogy megtsalátásomat elszánt bosszunkodásomban szemre vetettem, felgerjedett neheztelésével kedvetlenné, és rettegő félelmissé tészí életemet, hogy ott is árthat, a' hol meg sem gondolnám. Már is az üldözésnek tárgyává lettem mind magam, mind pedig Testvérem. E' felett a' Váradí levegő, erőt vévén minden ártalmas falattól tartózkodó józanságoman is, nem nagy reménséget hágy már elébbi egészségemhez. Illyen inségekben véletlenül küldötte az Isten ezt a' vigasztalást, melyet foglal ez az ide függesztett levél mása. Kegyelmes Ur! alkalmatossága vagyon egy hívét ditsóséggel boldogságba helyeztetni. Nyerje ki szabadságomat elhagyni hivatalomat: a' mi is igen könnyen meglehet, mivel tsak rendkívül való Tanító vagyok: és az illyennek hivatalt erősítő királyi levél sem szokott adatni. Az Orvos Könyvet már általolvasva, és helylyel közzel meg is jobbitva: azután Felséges Kegyes Fejedelmünk' Eltakaríttatásának emlékeztető szomorú Rendtartásaibann mondatott Halottos Deák Beszédemet is általküldöm Vízkeresztí alkalmatossággal Debretzenből. Áldoztam ma az Elő Istennek, ez új esztendőnek szerentsés kezdetét, és ditsóséges eltelését kérvén, a' Nagyméltóságú Károlyi Házért, kinek vagyok örök háláadatossággal tartozó adósa.

Kegyelmes Uramnak
Várad. 1 Jan. 1781.

Igaz Hive Révai Miklós sk.

Reverende Pater,
mihi Honorande!

Pervenientibus ad aures meas Reverentiae Vestrae praeclaris virtutibus, doctrina, ac eruditione, caeterisque eximiis animi dotibus: cupiebam sollicitus, Reverentiae Vestrae animum, per Tertium explorare; vtrum pro educandis, et tam in Lege Pietatis, ac Morum, quam et necessariis Scientiis, erudiendis duobus Filiolis meis semet non resolveret?

Cum autem ex Litteris Reverentiae Vestrae Domino Josepho Bruszik scriptis, et per eundem mihi communicatis videam: quod prono animo munus hoc, et curam assumere velit: Hanc sui Resolutionem mihi vere gratam lubens accepto, proque praestandis iis, et adimplendis, quae ad praemissum munus, ac officium suum pertinent, praeter Hospitium, et Victum cum Prolibus meis habendum, annuos Florenos Octingentos resolvo, tam sub Decursu Studiorum, quam exactis his etiam, eosdem ad dies Vitae Reverentiae Vestrae per me, et Successores meos, de tempore in tempus rite pendendos. Quois in reliquo maneo

Reverentiae Vestrae
Viennae 22ma Xbris 1780

Ad Serviendum paratissimus
Comes Joannes Senior Pálffi mp.

R. P. Nicolao Révay

8.

1781. január 14., Bécs. — Pálffy János levele Károlyi Antalhoz. (Jelzete: XIII. fasc. 29. sz.)

Excellentissime, ac Illustrissime Domine Comes,
Domine mihi Collendissime!

Sentit ipsamet Excellentia Vestra in unico Filiolo Pignore sibi charissimo, quem Dominus ad Commune Nostrum servet Solatium, quanta Cura et Sollicitudine in educandis Liberis sint Parentes? Praesertim, qui illos pro Patriae utili, et Altissimo Principis Servitio promovendo Natos debite educari, ac erudiri desiderant.

Me quoque eadem, Parentalis Curae Sollicitudo invasit, et quaerere cogit, cui Filiolos meos praecipue Natu majorem, sextum jam proxime completurum Annum, Curae, ac fidei valeam concedere.

Patrem Nicolaum Révay Scientiis, ac eruditione, caeterisque preclaris animi Dotibus adeo elucescere inaudio, ut in illo id, quod quero, me inventurum, et animum meum quietaturum ex plurium fidedigna relatione mihi debeam persuadere. De cujus antelatis eximys virtutibus, et qualitatibus, cum tanto securius me supponere oporteat, quanto certius mihi constat, Excellentiae Vestrae in eum ornandum, protegendum, promovendumque amor, ac studium, Eapropter Excellentiam Vestram obsequiose interpello: ut hoc etiam in passu veteranae Amicitiae Documentum erga me testari dignetur, et haud aegere ferre, quominus idem P. Nicolaus Révay, apud me quoque in aestimatione futurus ad Vota transire possit. Pro quo Favore

omne mutuuum gratificandi Studium polliceor, ac constanti Veneratione persevero

Excellentiae Vestrae obligatissimus servus

Viennae 14a Januarij 1781

Joannes Senior Pálffy mp.

E. D. Comiti Antonio Károlyi

[Címzés]: Vienna. Excellentissimo, ac Illustrissimo Domino Antonio Comiti Károlyi de Nagy Károly, Arcium et Dominiorum Károly, Erdőd, Béltek, Csongrád, Megyer et Surány Haereditario Domino, Ordini Militario Regio Theresiani Equiti, Comitatus Szathmariensis Supremi Comiti, Sacratissimae Caesarcae ac Regiae Apostolicae Majestatis Camerario et Actuali Intimo Status Consiliario, Generali Campi Vigiliarum Praefecto, unius Legionis Pedestris Ordinis Hungarici Colonello, etc. Tabulae 7 Vivalis Assessori ac co-judici, per Regnum Hungariae Dapiferorum Regalium Magistro, Domino mihi Colendissimo. per Budam Pestini.

Záradékan, a kettőbe hajtott ív negyedik lapján, fekete viaszba nyomott pecsét a Pálffy-család címerével.

9.

1781. január 16., Bécs. — Ürményi József kancelláriai tanácsos levele Károlyi Antalhoz. (Jelzete: XIII, fasc. 30. sz.)

Kéri Ürményi a főigazgatót, hogy a távozó Révai tanszékét Körösztur Józseffel töltsse be: „Cum P. Nicolaus Révay tam priusquam accomodationem obtinuerit; vitio eidem vertere prorsus non possum; quod eandem lubens amplexus sit: in locum proinde ejusdem si ita Excellentiae vestrae visum fuerit, potsit proponi D. Körösztur...”

10.

1781. április 17., Pozsony. — A m. kir. Helytartótanács 1969. sz. leirata Károlyi Antalhoz. (Jelzete: XXXVII. fasc. 47. sz.)

A Helytartótanács felkéri a főigazgatót, hogy buzdítsa Révait a még szükséges tankönyvek fordításának folytatására, illetőleg befejezésére, és tegyen javaslatot e fordítások díjazására vonatkozóan: „... Siquidem adpareat: in versione Librorum Hungaricorum P. Nicolaum Révay e Scholis piis desudare Excellentiae Vestrae intimandum esse duxit Consilium hoc Locumtenentiale Regium: ut dictum P. Révay ad continuandam, terminandamque illorum Libellorum, qui adhuc desiderantur Versionem exstimulare, ac, postquam omnem per se Susceptum Laborem absolverit, de qualitate, et quantitate Remunerationis, eidem impertiendae, sensum suum adaperire velit.”

11.

1781. április 17., Pozsony. — A m. kir. Helytartótanács 2367. sz. leirata Károlyi Antalhoz. (Jelzete: XI. fasc. 12. sz.)

Értesíti a Helytartótanács a főigazgatót, hogy az eltávozott Révai tanszékét Körösztur Józseffel töltsse be: „... Josephum Kőreszturij Virum Saecularem pro extraordinario Professore Facultatis Philosophicae in Academia Regia MVaradiensis, in Locum Valedicentis Patris Révay e Scholis Piis... citra ulteriorem concursum clementer resolvere dignata sit.”

BENKŐ SAMU

Sajnovics János életrajzához

A SAJNOVICS JÁNOS születésének 225. évfordulója alkalmából rendezett ünnepséggel kapcsolatban igyekeztem összegyűjteni az ünnepeltre vonatkozó emlékeket. A kutatógatás során néhány olyan irat került elő, amelyek alapján a közkézen forgó életrajzok kiigazításra szorulnak.

Sajnovics a Fejér megyei Tordason született. A török időkben elpusztult Árpád-kori falut tudósunk nagyapja telepítette mostani helyére. Egyház-kormányzati szempontból Válhoz tartozott. A váli keresztelési anyakönyv szerint: „A születés helye, éve, hava, napja:¹ *Tordass 1733. máj. 12.* A keresztelés éve, hava, napja: *Tordass 1733. máj. 12.* A megkeresztelt neve: *Joannes Josephus.* A szülők neve: *Josephus Sajnovics Elisabetha Pajtli.* A keresztszülők neve: *Andreas Vlecsánszki Elisabetha Tantani*” (I. kötet 86. lap).

Születésének napja tehát: május 12. KISBÁN EMIL „Tordasi és Kálózi Sajnovics János” (Bp., 1942.) című tanulmányában — valószínűleg sajtóhibaként — március 12. szerepel. Ezt a hibát átvette ZSIRAI MIKLÓS is „A modern nyelvtudomány magyar úttörői” című füzetében (18.). — Édesanyja Pajtli Erzsébet volt. A vezetéknev világosan olvasható a váli anyakönyvben. Kétszer is előfordul. Életrajzaiban viszont mindenütt *Peyerl* Erzsébet szerepel. DR. WÜNSCHER FRIGYES „Tordas a Balogh Elemér szövetségzeti mintafalu” című könyvének 459. lapján jegyzetben megemlíti, hogy „A váli róm. kat. plébánia anyakönyve szerint valóban *Pajtli*-nak lehet olvasni édesanyja nevét, de mindenütt másutt *Peyerl* nevet olvashatunk”. A székesfehérvári megyei levéltár több Sajnovics-iratot őriz. Ezek a család gazdasági vonatkozású okmányairól való egykorú másolatok. Ezekben *Peyerl*, *Peyerli*, *Peyerlin* elírásként szerepel édesanyja neve. Megnyugtatólag feltehető, hogy a másoló tévedéséből származhattak. Bármint legyen is, mint eredeti hivatalos okmányt az anyakönyv bejegyzéseit kell elfogadnunk.

Életrajzai szerint szüleinek három gyermeke volt: Mátyás, Borbála és János. Valójában négyen voltak testvérek. A váli anyakönyv (I. kötet 80. lap) szerint ugyanis Tordason *Josephus Sajnovics és Elisabetha Pajtli* szülőknek 1732. április 21-én *Maria Theresia* nevű leányuk született. János tehát szüleinek negyedik, legkisebb gyermeke volt. Mária azonban még csecsemő korában meghalhatott, mert sehol sem találunk róla említést, sőt még a „*Tabella Genealogica Successorum Senioris olim Mathiae Sajnovics*” sem jelzi. Ez a kézírású leszármazási összeállítás valószínűleg János valamelyik unokatestvérétől származik. Megerősíteni látszik korai elhalálózását az, hogy keresztszülei is ugyanazok voltak, mint egy évvel később Jánosnak.

Mindez ideig úgy tudtuk, hogy Sajnovics 1785. március 1-én halt meg Budán. Temetésének közelebbi helye feledésbe ment. A temetési hely megtalálásával most halálának időpontját meg kell változtatnunk. A felsővízi-városi Szent Anna plébániahivatal halottas könyveinek VI. kötetében ez található: „A halálozás éve, hava, napja: *Anno 1785 in majo die 4.* A megholt neve: *R. D. Joannes Sainovics Presbyter Seculos.² 53 annorum.* A halál oka: *In Intermittente.³ Részesült-e a betegek szentségében? Omnibus.* A temetés helye és ideje: *In Crypta Parochiali Anno 1785 In Majo Die 4.* A temetést végző neve és állása: *Jos. Richard Par.*”.

¹ A rovatcímeket magyarul, a bejegyzéseket eredetiben közlöm.

² Valószínűleg *presbyter saecularis* a. m. világi pap. — M. S.

³ *Febris intermittens* a. m. váltóláz, hideglelés. — M. S.

Sajnovics tehát nem „Weiss halála után (1785. január 10.) néhány héttel: 1785. március 1-én” halt meg, mint ahogyan KISBÁN írja életrajz tanulmányának utolsó soraiban, hanem hónapokkal később. Különös, hogy a lexikonok is március 1.-t közölnek. Május 4. mellett a halottas könyvön kívül egy másik irat is bizonyít. Nemrég került elő a primási levéltárban File András levele, amelyben az esztergomi érseki helynököt értesíti Sajnovics haláláról (Vikariátusi sorozat. Testamenta Ecclesiasticorum. 35. fasc.) A megsérült szöveget itt adjuk:

Illustrissime, ac Reverendissime Domine,
Dne..... mihi issime!

Joannem Nepomu.....chi-Dioecesis Strigoniensis Presbyterum, S..... provisum, Budae apud cognatos suos 4-ta currentisno obiisse, humillime refero, atque ultimam ejusdem vo.....rta ante mortem dié, ipso dictante expressam, a test.....eqvisitis subscriptam hisce accludo. In hac testamentamea de causa in puncto ad Mariam Jelenffi pertin..... minori caractere additum esse, ac Notandum 1-mo cum tribus testibus ad alteram phylirae partem translatum significo, quod descripto jam testamento horum punctorum substantiam per adnexas circumstantias clarius ipsemet explicuerit, et id ipsum, prius, quam testes subscriberentur, addi curaverit. Quae omnia dum Illustritatis Vestrae iudicio demisse submitto, me Paternae protectioni enixe, ac humillime commendo.

Illustrissimi, ac Reverendissimi Dni Vicarii
Budae 10. Maji. 1785.

Infimus servus, et capellanus
Andreas File.
Archi-Dioeces. Strig. Presb.
Archi-Gymn. Regii Exhort. mpria

[Külzet:] 1785. 10. Máj Andreas File Exhortator A-Gymnasii R. Budensis significat Mortem Joannis Sajnovits aequae A-Dioecesis Strigoniensis Presbyteri, ejusque Testamentum submittit.

Sajnovics Jánost tehát a vízivárosi templom kriptájában helyezték örök nyugalomra. Születésének 225. évfordulója alkalmából felmerült az a gondolat, hogy földi maradványait hazahozzuk szülőfalujába, és abban a templomban készítünk neki helyet, amelyet bátyja — részben az ő örökségéből — építtetett. Sajnos, a terv nem valósulhatott meg... A vízivárosi templom kriptája üres... A húszas évek derekán, talán 1925-ben a kriptában víz fakadt fel, és emiatt ki kellett üríteni. Sajnovics csontjai ismeretlen helyre, bizonyára közös sírba kerültek. Így vesztettük el a kor hálátlansága miatt egyik legnagyobb tudósunk hamvait.

A jubileumi esztendő még két másik lelettel is gyarapította a Sajnovics-emlékek gyűjteményét. Az esztergomi primási levéltárban sikerült megtalálni Sajnovics végrendeletének másolatát. Ez volt a File András-féle levél kísérő irata. Nem tudjuk, mi okból rendelte el az akkori primás a végrendelet lemásolását, és hová lett az eredeti példány. Az alább közölt végrendelet-másolat a Batthyány-levéltárban „Protocollum II. Acta Publico-Ecclesiastica Nro 50” jelzet alatt őrzött, 1785. május 18-án 618. szám alatt kelt jelentés melléklete.

Copia.

In Nomine Sanctissimae et Individuae Trinitatis: Patris, et Filii, et Spiritus Sancti. Amen.

Ego Joannes Nepom. Sajnovits de Kalázt Inevitabilem mortis Legem omnibus mortalibus subeundam esse, quotidiana doctus experientia, me quoque eadem, utpote Longis jam, et diuturnis morbis divexatum labescentibus in dies viribus, teneri videns, de exiguis, et sua sponte advenientibus rebus meis nunc, dum adhuc ex misericordia Dei sanis, et integris mentis viribus compos mei sum, hanc ultimam Testamentariam voluntatem meam condo, prout Sequitur.

1mo Miseram animam meam multis peccatorum maculis coinquinatam Deo Creatori, et Redemptori meo reddo, orans misericordiam ejus, ut ineffabili gratia sua ei ignoscere, et ad se recipere dignetur.

2do Corpus meum decenti Statui meo funere terrae reddatur.

3to Quatuor millia, quae à Fratre meo Uterino, et Germano Mathia Sajnovics, occasione mortis ejusdem sub Liberrima mea dispositione relicta sunt, hos quatuor mille Florenos ita Ignatio Nagy resigno, et transpono, ut unius mille Interusurium in pauperes qualescunque erogetur. Alterum mille cedat ejusdem Ignatii Nagy prolibus. Tertium mille Condeianis Prolibus lego ita, ut ejus Interusurium singulis annis deponatur, et dum memorato Ignatio Nagy Deus benedixerit, hos mille Florenos ejusdem prolibus transponat. Quartum mille pro obsequiis in diuturnis morborum calamitatibus mihi praestitis pariter ea ratione transcribo, ut singulis annis à nominato Ignatio Nagy Interusurium eousque percipiat Maria Jelenffi, donec hi mille Floreni eidem commode ab Ignatio Nagy numerari possint.

4to Aurea mea Pixis data jam prius Mariae Jelenffi maneat apud eandem ob praestita mihi in omni infirmitate mea obsequia. Huic Mariae Jelenffi haec omnia non ob vanam quampiam Causam, sed ob innumera decem annis in infirmitate mea praestita obsequia lego.

5to Infirmario Joanni Vallner, alias, et in ultimo cumprimis morbo Servientis dentur aurei decem.

6to Mobilia omnia, quae Budae, et in Praedio Tordáts habeo, uti et eruditam supellectilem meam relinquo Spectabili Domino Ignatio Nagy ea conditione, ut Funeris Expensas, uti et pro Refrigerio animae meae in se recipiat, eundem Ignatium Nagy omnium, quae supersunt, haeredem constituo.

7° Testamenti hujus exequentorem de-nomino Adm Rendum Dnum Andream File, abolitae Societatis Praesbyterum, cui pro fatigiis mihi in ultimo morbo praestitis dentur aurei Viginti quatuor.

In quorum fidem praesens scriptum, sive Testamentum propriae manus subscriptione, et usualis Sigilli appensione signavi.

Budae die 1ª May A. 1785.

Joannes Nepom. Sajnovics m. p. L. S.¹

Coram me Francisco Ujházi, specialiter requisito teste m. p. L. S.

Coram me Jacobo Puchner con. et coop. in Par. aquatica specialiter requisito teste L. S.

Notandum 1° quod instar codicilli habeatur: 1um mille ex quatuor millibus ita intelligendum esse, ut singulis annis Interusurium erogetur in pauperes, et refrigerium animae meae.

¹ L(ocus) S(igilli) a. m. pécset helye. — M. S.

Coram me Mathia Zlinszky specialiter requisito teste L. S.
 Coram me Josepho Mihálovics specialit. requisito teste L. S. m. p.
 Coram me Emerico Surion special. requisito teste m. p. L. S.
 Collatum cum Originali, et vidimatum per Georgium Kurbélyi
 Officii Vicar. Strig. Cancellarium m. p.

Néhány hónapja pedig az esztergomi prímási levéltár „Archivum Novum Ecclesiasticum Protoc. I. Nro 1338/1.” számú csomagjában számunkra értékes írást találtak. A csomag a budai várbeli plébános információit tartalmazza 1782-ből. Az egyik jelentés Sajnovicsról szól. Az érseknek valószínűleg azért volt szüksége ezekre a bizalmas tájékoztatásokra, mert a Jézus Társasága feloszlatása után sok jezsuita szerzetes működött papi jellegének meghagyása mellett világi pályán. Ezek közé tartozott Sajnovics is, mint a budai akadémia matematika tanára és egyben a még Hell által felállított obszervatórium adjunktusa.

A következőkben közlöm a jelentés stereotyp kérdéseit, valamint a plébános rájuk adott válaszait:

Cuius Nominis, Cognominis, Patriae, Conditionis, aetatis? Ubi habeat habitationem, ubi victum? quam habeat Provisionem, unde, a quo? quae eius incumbentia?

Qui mores? quae existimatio, Fama? Constitutio animi? Corporis valetudinis? Quot linguarum gnarus? Cuius scientiae?

Quae olim praestiterit Dioecesi vel publico servitia? quae praestat actu? ad quae et ad quod adhuc tempus praestanda idoneus? ad quod maxime protendet? vel ob quod impedimentum iam nulli officio vel functioni admoveri possit?

Joannes Nepomucenus Sajnovics Ungarus Tordatsiensis, 49 annorum habitat apud Josephum Bauer Civem Budensem in Arce. Victu proprio vivit solitarius, ex Pensione 300 f Incumbentiam specialem non habet.

Quoad mores existimationem, famam et constitutionem animi, relegat se ad Altiorum Iudicium, uti et Parochi, ac Hominum inter quos vivit. Valetudinis longiori tempore multum afflictus, quae tamen sensim melior reddit. Callet Germanicam, et Ungaricam. Mathesi discendae, docendae, atque exercendae operam dedit annis viginti quinque.

Servivit docendo Scholas humaniores quadriennio, agendo Socium Astronomi Viennae Biennio, Tyrnaviae annis quinque, Budae annis tribus. Servivit agendo socium P. Hell in Dania peregrinantis, qua occasione opus de Idiomate Ungarorum et Lapponum edidit. Servivit docendo Mathe-
sim in Academia Budensi annis quinque, ubi etiam opusculum de Astronomia edidit. Quia vero nunc publico, in publico servire nondum potest, ea agit intra parietes, quae publicum cum utilitate leget.

Quid subsidii Parocho praestet in officio, et ex quali debito? vel quod facit, facitne ex officiositate solum? vel ex zelo Apostolico?

Olim quidem jovit, nunc ob affectam valetudinem juvare non potest, nisi in excipiendis confessionibus.

Quid boni praesiterit intra ambitum Parochiae? nihilne incongrui?

Olim egit Catechistam anno uno. Curatorem Carcerum anno uno. Professionem Fidei Catholicae eo instructe fecerunt circiter 40.

De incongruis a se commissis relegat se ad informationem Superiorum et Parochi.

Cuius est Dioeceseos de facto? a qua Dioecesi ad hanc venerit? Num animo perpetuo manendi? vel ad tempus? penes quas dimissoriales. Exhibeantur dimissoriales in origine, et restitutis iis in Pari retineantur.

Olim locus Nativitatis pertinebat ad Dioecesim Veszprimiensem, nunc pertinet ad Albensem. Societate suppressa adscriptus fuit Dioecesi Strigoniensi.

Per quem? et quomodo attendatur eorum moribus?

Vigilantiam habent Superiores et localis Parochus.

Si qui se exemptos a Jurisdictione Parochi praetendant, qui sint illi? nominentur et exhibeatur eorum exemptio.

Nunquam se exemit ab eius Jurisdictione.

Végezetül még annyit, hogy az esztergomi és a székesfehérvári egyházmegye 1958 őszén emlékművet állított Sajnovics szülőházától néhány lépésnyire neki és lelkes ihletőjének: Hell Miksának. Ugyancsak Tordason, egy szerény kis múzeumban megtekinthetők a Sajnovics-emlékek (jobbára fénymásolatok).

CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Problémák egy oklevél-jelzet körül

A bakonybéli apátság birtokainak és jogainak összeírása (kiadva: ÁÚO. I, 31—8; PRT. VIII, 267—72; levéltári jelzete Pannonhalmán: Caps15. Oo) fontos forrása a magyar nyelvtörténetnek. Adatait lépten-nyomon idézzük. Ha azonban megnézzük — csak taláalomra —, hogy milyen évszámmal hivatkoznak a szerzők erre az oklevélre, meglehetősen tarkaságot találunk. SZAMOTA az OklSz.-ban (pl. *akol*, *árok*, *aszó* stb.) és a tihanyi alapítólevélről írt dolgozatában (pl. NyK. XXV, 132, 133, 134, 135 stb.) 1095-ből valóknak jelzi az adatokat, holott az oklevél szövegében olvasható dátum **így szól**: „Scriptum est autem anno dominice incarnationis mille simo octogesimo sexto, regnante et annuente Ungarorum rege piissimo Ladizlao.” (1086-ból valóknak jelzi az oklevelet WENZEL is — minden megjegyzés nélkül: ÁÚO. I, 31—8.) Az 1095-ös évszámmal később is találkozunk, így például: PAIS: MNy. XVIII, 28, 29, 32, 100 (e két utóbbi helyen nem is az OklSz.-ra, hanem a PRT.-re hivatkozva); P. HIDVÉGI ANDREA: MNy. LI, 158, 159; D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 103, 107; — bár ERDÉLYI LÁSZLÓ (NyK. XXXIV, 389; PRT. VIII, 237 kk.) és az ő nyomán ZOLNAI (OklSz. XXX. l.) figyelmezteti az OklSz. használóit, hogy ez az évszám nem helyes.

Általában azonban az adatokat felhasználó szerzők feltüntetik az 1086-os évszámot: Az EtSz. „1086/XIII. sz.” (pl. *akol* al.), a SzófSz. ugyanígy (pl. *pásztor* al.). — A leggyakrabban előforduló kormegjelölés az „1086/XII—XIII. sz.”: GOMBOCZ: ÖM. II/1, 70, 71, 76; BÁRCZI, TihAl. 76, 77, 78, 79, MNy. L, 375, 376, Hangt.² 33, 44, 50; KUBÍNYI LÁSZLÓ: MNy. LIV, 225; PAPP LÁSZLÓ: MNy. VI, 53, 67; stb. — KNEZSA (SzlJsz. I.) „1086/XII. sz.” jellel vezeti be oklevelünkéből vett adatait (pl. *acél*, *barázda*; az *akol* cikkben „1083/XII. sz.” van). HALÁSZ ELŐD (Néprajz és Nyelvtudomány I, 63) „1086 után” jelzéssel hivatkozik az összeírásra, PAIS pedig (Zeneltudományi tanulmányok VI, 150) kénytelen az első alkalommal kissé hosszadalmasan megmondani, melyik oklevélből idéz: „Az 1086-ra keltezett és Szent Lászlónak tulajdonított bakonybéli összeírás elsőnek jelzett vagy másként úgy is mondhatjuk: törzsrészében: ...”, később a „? 1086” évjelzést használja (i. m. 151, 152, 153, 154, 156).

E tarkaság oka az oklevél hitelességéről fennforgó nézetekben van. SZAMOTA nem nyilatkozott ebben a kérdésben; így csak sejtethjük, hogy miért éppen 1095-ből valóknak jelzi az adatokat: Seraphin érseksége 1095 és 1104 közé esik, ha tehát az

oklevél scriptoráról, aki Szent László udvari káplánja, maga az oklevél szövege azt mondja, hogy később érsek lett, a szöveget nem írhatták 1095 előtt. A minden jel nélküli 1095 azonban még ebben az esetben sem helyes, legalább egy ?-et megérdemelt volna SZAMOTÁTÓL is.

A tört évszámmal való idézés ERDÉLYINEK az oklevél hitelességét kétségbe vonó fejtegetései alapján terjedt el (vö. még SZENTPÉTERY, KritJegyz. 9: 22. sz.). ERDÉLYI ugyanis a már idézett helyen (PRT. VIII, 237 kk.) részletes elemzéssel arra az eredményre jut, hogy oklevelünk négy részben készült hamisítvány: az első rész 1180 körül, a második („*Tesaurus vero ecclesie...*” kezdetű) 1200 körül, a harmadik („*Hac ordinatione sacro, beatoque Mauricio ordinavit rex Sanctus Stephanus,...*” kezdetű) 1230 körül s a negyedik („*In predio Noztupe...*” kezdetű) a XIII. század második felében keletkezett. Ha elfogadjuk is ERDÉLYI szigorú kritikáját, az „1086/XII—XIII. sz.” korjelzést nem tekinthetjük helyesnek, hiszen a tört számmal átiratokra (transsumptomokra) szoktunk hivatkozni. De az újabb kutatások nem is igazolják ERDÉLYI szigorúságát.

Már JAKUBOVICH felemeli szavát oklevelünk érdekében: „Éppen ezért tartom a nyelvtörténeti adatok korszerűségét az oklevélvizsgálat egyik legmegbízhatóbb próbakövének. A bakonybéli conscriptio [Erdélyi szerinti] első két része ezen próbakövet is kiállja. Bár szemmel láthatólag több notitiából van összeállítva, nyelvtörténeti adatai elég egységes képet adnak, tehát a notitiáknak is közelkorúaknak kellett lenniök. Szerény véleményem szerint e két első rész régibb lehet, de újabb alig a XII. század közepénél, magyar szavainak jó része pedig a Szt. László-kori, vagy közel utána kelt notitiákból, paginulákból van hűen átvéve.” (MNY. XX, 15.)

JAKUBOVICH után jó néhány évvel VÁCZY PÉTER vizsgálja meg újra és alaposan a hitelesség kérdését (LtKözl. VIII, 314—31). Részletes külső és belső érvek alapján arra az eredményre jut, hogy az oklevél harmadik és negyedik részére vonatkozóan ERDÉLYI megállapításai mindenben helytállóak, de az ERDÉLYITŐL elsőnek és másodiknak jelzett rész egyszerre készült, nem hamisítvány, hanem az 1086-ról datált, József apát kezdeményezésére összeállított oklevélnek a XII. század elején készült átdolgozása. A fennmaradt példány alapja a Szent László-kori oklevél (persze mindig csak az ERDÉLYITŐL elsőnek és másodiknak jelzett részről van szó), kiegészítve nyilvánvalóan újabb részletekkel. Azt azonban „Nincs módunkban kellőképpen tisztázni, hogy vajjon Szent László 1086. évi oklevelén kívül micsoda más notitiák szolgáltak oklevelünk forrásául.” (VÁCZY: i. h. 320.). Az eredeti oklevél valószínűleg megsemmisült, mert először 1234-ben, majd később többször is a XIII. század folyamán ezt a példányt mutatják be s nem a József apát eredeti oklevelét (VÁCZY: i. h. 331; vö. PAIS: Zenetudományi tanulmányok VI, 151). — Vö. még KNEJZSA: „A bakonybéli apátság 1086-ra datált oklevele határozottan régies; különösen az első rész nem lehet későbbi a XII. század elejénél” (Helyesírásunk 15); továbbá MORAVCSIK: Pais-Eml. 431.

Ezek után arra a kérdésre kellene felelnünk, hogyan jelöljük az összeírásból vett adatok korát. Láttuk, hogy az újabb kritika szerint az oklevél nem hamisítvány, de nem is az 1086-i eredeti oklevél, nem is annak átirata. Minthogy azonban éppen az a része, amelyből nyelvtörténeti adatokat idézni szoktunk, tekinthető az 1086-i elveszett eredeti pótlásokkal kiegészített tartalmi átirásának, jelölhetjük az évcet úgy, mint általában a tartalmi átiratok esetében. Tartalmilag átfirt oklevelekből nemigen idéznék nyelvtörténeti adatokat. Az Árpád-kori személynévszótár azonban ilyenekből is fog idézni. Ezeket — GYÖRFFY GYÖRGY tanácsára — a törtjel elé írt vízszintes vonalkával jelzem: pl. 1234—/1358. Ha ezt a jelölést helyesnek tartjuk a bakonybéli összeírásra is, az „1086—/XII. sz.” évjelzést fogadhatnánk el. Ez a jelzés azonban nem a legmegfelelőbb. Az összeírás ránk maradt példánya végső soron mégsem átirat, hanem egy

keltezten oklevél, amely a XII. század első felében keletkezett, talán királyi peccséttel is meghitelesítették, és amelyhez a XIII. században — nyilvánvalóan nem jóhiszeműen — újabb részeket toldottak. Minthogy a legnagyobb rész anyaga az elveszett 1086-i oklevél alapul, annak adatait veszi át, korjelzésül írhatnánk ezt: 1086(XII. sz.); a későbbi hozzátoldásokból való — különben sem gyakran idézett — adatok előtt pedig: 1086(XIII. sz.). Elképzelhető az is, hogy a VÁCZYTÓL jelzett „1130—1140.” kerüljön a zárójelbe (nagyjából erre az időre teszi oklevelünk keletkezési idejét JAKUBOVICH is) vagy ez: „XII. sz. e. f.”.

Soraimmal arra kívántam rámutatni, hogy a bakonybéli összeírás adatainak szokásos korjelzése nem helyes, viszont az oklevél nyelvtörténeti értéke, adatainak gyakori idézése szükségessé tenne olyan általánosan használt korjelzést, amely nem volna túlságosan komplikált, mégis jelezné a keltezés körüli bizonytalanságokat. A javasolt formák közül legegyszerűbb az „1086(XII. sz.)”, a keletkezés valószínű idejére legjobban utal az „1086(1130—1140)”, de ez még az eddig legáltalánosabb „1086/XII—XIII. sz.”-nál is nehézkesebb. El tudnék képzelni egy olyan idézési módot is, amely az évszámot egyáltalán nem tünteti fel, hanem például a „Bb.” (= Bakonybéli összeírás) jellel utalna az oklevélre, hiszen a Váradi Regestrumból való adatok elé sem igen szoktuk kitenni az évszámot.

PAPP LÁSZLÓ

Chópos, Phitoch, Thopus ~ Thopos, φιλτζιφ[ς]

1. Nyelvünk *-s* ~ *-cs* képzőjének és a vele alakult képzőbokrokknak (mint például a *-sa* ~ *-se*, *-csa* ~ *-cse*, *-ska* ~ *-ske* stb.) történetét kutatva a közelmúltban hosszabb időn keresztül foglalkoztam ómagyar kori személynevekkel. E neveket elsősorban képzőjük alaki és jelentésbeli sajátságainak szempontjából kellett megvizsgálnom. Ez számos olyan kisebb-nagyobb tanulmányt eredményezett, amelyeknek a felismerése ugyanezen adatoknak más (etimológiai vagy egyéb) szempontú vizsgálatai során talán még hosszabb ideig nem következett volna be.

Egyik ilyen kisebb, de talán az ómagyar kori névrendszer kutatói számára nem egészen érdektelen megfigyelésről szeretnék itt röviden beszámolni.

Személynévi anyagom jelentős részét (nagyjából körülbelül egy harmadát) olyan magyar közszói eredetű személynevek alkották, amelyeknek *-s* ~ *-cs*, *-sa* ~ *-se*, *-csa* ~ *-cse* képzős változataikon kívül más, ómagyar kori névrendszerünkben ugyancsak gyakori (így például *-a*, *-e*; *-ó*, *-ő*; *-d*; *-k*; stb.) képzőkkel alakult előfordulásai is vannak, sőt — legtöbb esetben — alapszavuk önmagában is kimutatható személynevként. Ilyenek például: 1138/1329 (MonStrig. I, 93; MNy. XXXII, 134), VárReg. 42, 101. §: *Banus*, 1086/XII—XIII. sz.: *Banusa*, VárReg. 118. §: *Bansa* (2×), vö. *ban*, *Bana*, *Bandi*, *Bandu*, *Bank*, *Banco* < *bán* (EtSz.) | 1210 (OklSz.): *Fioch*, 1138/1329 (MonStrig. I, 93; MNy. XXXII, 134): *Fiafa*, 1211 (PRT. X, 505): *Fiacha*, vö. *Fiw*, *Fiod*, *Fiodi*, *Fiota* < *fiú* (EtSz.) | 1305 (MonStrig. II, 560): *Gungus*, vö. *Gung*, *Gungh*, *Gungud* < *gyöngy* (BERRÁR: MNyTK. 80. sz. 17) | 1211 (PRT. X, 508, 515): *Sumos*, vö. *Som*, *Somu*, *Somod*, *Sumug* < *som* (PAIS: MNy. XVIII, 33; TERESTYÉNI: MNyTK. 59. sz. 29) | stb.

Ezek a többnyire egytagú alapszóból eredő nevek, amelyek különben egyrészt külső hasonlóságukban, másrészt — mint vizsgálataim során kiderült — számos belső, képzőik alaki és jelentésbeli sajátságait is érintő tulajdonságukban érintkeznek az egytagúra rövidült jövevény nevek különféle képzős származékaival, mint amilyenek például a *Petus*, *Peta*, *Peteu*, *Opus*, *Opud*-féle személynevek, többségükben névszói származékok. Ez — természetesen — az *-s* ~ *-cs*, *-sa* : *-se*, *-csa* : *-cse* stb., továbbá az *-a* : *-e*, *-ó* : *-ő*, *-d*, *-k* stb. képzők természetét ismerve nem meglepő.

Feltűnő, hogy a névszói eredetű nevek tömegében akadt négy olyan név,¹ amely végső elemzésben — legalábbis mai nyelvérzékünk szerint — igei származék. Ezek pedig a következők: 1199 (HO. V, 2): *Chopos*, vö. *Chop*, *Chopov*, *Chapov*, *Chapod* | 1198 (ÁÚO. VI, 194): *Phitoch*, 1211 (PRT. X, 510): *Fücha*, vö. *Fita*, *Fytha*, *Fitoc*, *Finta*, *Fyutho* | 1211 (PRT. X, 512, 515): *Thopus*, *Thopos*, VárReg. 239., 274. §: *Tup'a*, 1211 (PRT. X, 505): *Topsa*, VárReg. 30. §: *Tupas*, vö. *Tup*, *Tupa*, *Topa* | Konst.Porph. (ÓMOLv. 10): *τὸν φαλίτζω* (acc.).

E neveknek, amelyek — mint látjuk — alakilag semmiben sem különböznek a főntebb felsorolt személynevektől, az etimológiai megfejtése már részben megtörtént, részben legalább kísérlet történt rá. Képzőik alaki, de főként jelentésbeli értékelését azonban a mai szempontból kétségtelen, de — éppen a rájuk vonatkozó szakirodalom alapján — ómagyar kori szempontból is nagyon valószínűsíthető igei eredet rendkívül meglehiztette.

Arra törekedvén tehát, hogy elsősorban a fenti adatokban előforduló *-s* ~ *-cs* képzőnek és a vele alakult képzőbokrokknak, de közvetve egyéb, tehát *-a* : *-e*, *-d*, *-ó* : *-ő* stb. képzőiknek a jelentését is tisztázzam, jónak láttam e négy nevet, pontosabban névcsaládot egyenként tüzetesen megvizsgálni.

2. A legnehezebbnek ígérkezett talán a *Chopos* név *-s*, valamint a *Chopov*, *Chapov*, *Chapod* *-ó* és *-d* képzőjének az értékelése, mivel e névcsalád etimológiája, sőt a főntebb említett tagok összetartozása vagy össze nem tartozása sem egészen világos.

Az EtSz. (I, 859—60) ugyanis megkülönböztet egy ismeretlen eredetű történeti *Csap* személynevet, amelynek a *Chopov*, *Chapov*, *Chapod*, *Chopos* kicsinyítő képzős származékait említi, ugyanakkor viszont arra is felhívja a figyelmet (I, 850), hogy a *Chopos* és *Chopov* ~ *Chapov* személynevek a *csap* 'infligo, ico, peto, ferio stb.' ige **csapó-s* > *csapos* fejlődéssel létrejött *-s* képzős, illetőleg *-ó* igenévképzős származékai is lehetnek. — Arra, hogy a *Csap* személynév a *csap* igével lenne azonos — még ha van is rá példa, hogy pusztá igealak vált személynévvé (vö. 1240 k.: *Queuerug* és *Zouorug* stb.: PAIS: MNy. XVIII, 98) —, aligha gondolhatunk. Azt azonban, hogy valamelyik *csap* nomenből keletkezhetett, például akár a 'hosszú, sudár, fiatal fenyő', akár a 'szöllővessző' jelentésükből (vö. EtSz. I, 849), egyáltalában nem tartom kizártnak.

Ez a feltevés sem változtat azonban azon a tényen, hogy a *Chopos* személynév *-s* képzője kétféleképpen értékelhető: vagy kicsinyítő-névképző² (ha a *Chap* személynév származéka), vagy a *tilos*, *szorgos*-félék *-s*-ével azonos értékű. Sajnos azonban a név pontos jelentéséhez a képző ilyen értékelése sem vezet el, mert a *csap* ige három, egymástól nagyon is eltérő jelentése (vö. EtSz. I, 850), a 'gyilkos'-tól kezdve a 'verekedő'-n keresztül a 'hízelkedő'-ig és a 'csélcsp'-ig igen sok lehetőséget megenged. — Megjegyzem azonban, hogy e melléknevek alakulását tekintve semmi bizonyítékot sem látok arra, hogy ezek csak megelőző **tilós*, **szorgós* formából fejlődhettek. Lehetségesnek tartom azt is, amire különben már PAIS (NyK. XLIX, 298) utalt és IMRE SAMU (A Szabács viadala 176) is rámutatott, hogy az *-s* képzőnek ezekben deverbális nomen-

¹ Az én anyagomban legalábbis csak négy ilyen akadt. Az ómagyar kori szórvány-anyag egészében valószínűleg több hasonló név is előfordult.

² Ez a terminus az *-s* ~ *-cs* képzőről és családjáról szóló nagyobb munkámban összefoglalt részletes kutatások eredménye. Mint hogy az idevágó fejtegetéseknek itt nincs helye, így csak utalok rá, hogy kicsinyítő-névképzőknek nevezem általában személyneveinknek azokat a képzőket (mint például az *-a* : *-e*, *-ó* : *-ő*, *-d*, *-k*, *-s* ~ *-cs* stb.), amelyeket eddig szakirodalomunk kicsinyítő-becéző képzőkként tartott számon. Ezek ugyanis — legalábbis szerintem — átmeneti jellegű képzők, amelyeknek eredeti kicsinyítő-becéző jelentéstartalma feltehetőleg már az ómagyar kor századaiban elmosódott, s megindult afelé, hogy közömbös tartalmú névváltozatok képzőivé váljanak.

képzői funkciója volt. A képző jelentése pedig azonos lehetett a *szopós, tudós* denominális *-s* képzőjének a jelentésével, ami körülbelül így fogható meg: 'szokása, tulajdonsága valami valakinek vagy valaminek'.

3. A *Phitoch, Fitcha* személynevek kétségkívül a *fitit, fitos, fitul* szócsaládba tartoznak (vö. PAIS: MNy. XI, 357—60), s olyan személy jelölésére szolgálhattak, aki görbe vagy pisze orrú volt, esetleg valamilyen jellemhibával rendelkezett. E névváltozatok képzőinek az értékelése talán még nehezebb, mint a *Chopos-é*. Mindenekelőtt számolnunk kell azzal, hogy a *Pitoch, Fitcha* *ch-*ja *k-*nak is olvasható (vö. KNEZSA: MNyTK. 25. sz. 14). A *Phitoch* ezek szerint azonos lenne a VárReg. 324: §: *Fitoc*, 1251 (MonStrig. I, 96): *Fytok* adatokkal (képzésmódjukra vö. PAIS: MNy. XI, 358), s a *Fitcha Fítká-*nak is olvasható, bár a *fit-*tőnek ilyen származékát a nyelvtörténet — legalábbis tudomásom szerint — nem tart számon. E képzők *-cs-*s olvasata azonban legalább annyira valószínű, mint a *-k-*. — A névcsalád tagjai közül PAIS (i. h. 359—60) a *Fita, Finta, Fitok* változatokat említi, amelyekből az első kettőt *-a*, illetőleg *-ó* képzős ige-neveknek, a harmadikat pedig *-k* képzős deverbális nomennek ítéli. Ő a *Phitoch, Fitcha* származékokról nem beszél. Ezeknek a létrejötté leginkább talán úgy képzelhető el, hogy az igenévképzős *Fita, Fitó* és esetleg még a névszóképzős *Fitok* is beilleszkedett a más, tudniillik névszói eredetű, de alakilag nagyon is hasonló *Banus, Bana, Bandi, Fioch, Fiafa, Fiod* stb.-féle nevek rendszerébe. Majd amikor a nyelvérték előtt az igei eredet elmosódott, a közömbös jellegű tőhöz a többi név analógiájára *-cs, -csa* képző is járult. E nevek képzőinek a jelentése tehát azonos lenne a fentebb említett nevek képzőivel. Feltehető még az is, de más bizonyító adat híján kevésbé valószínű, hogy a *Phitoch*-ban a *-cs* ugyanolyan deverbális nomenképző, mint a *Chopos -s-e*. A *-csa* képzős változat létrejötté azonban akkor sem magyarázható másként, mint a *Banus, Bana, Bandi, Fioch, Fiafa, Fiod* stb.-féle nevek analógiájával. — Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a XVII. században felbukkanó *fitos* melléknév minden valószínűség szerint a *tilos, szorgos*-félékhez hasonló deverbális származék.

A *Phitoch, Fitcha* első és — szerintem — valószínűbb magyarázata azonban a *Chopos*-ra és képzőjére, sőt — mint alább látni fogjuk — a másik két ide sorolt névre és képzőváltozataikra nézve is jár bizonyos következménnyel.

Önkéntelenül is felvetődik tudniillik a gondolat, hogy a *Chopos* is keletkezhetett hasonló, analogikus úton. Nem szükséges tehát okvetlenül feltenni, hogy a *Chopos* a *tilos, szorgos*-félékkel azonos deverbális alakulás, hanem az is lehetséges, hogy a denominális eredetű *Chop, Chapod* stb. és a deverbális eredetű *Chopov ~ Chapov* összekeveredtek (ez például az *-ó* képzős formákban nagyon jól elképzelhető, mert az *-ó* kicsinyítő képző meg igenévképző is lehetett), s ettől kezdve egységesen a *Banus, Fioch* stb.-féle névszói eredetű nevek közé tartoztak. Mivel pedig e nevek rendszerében az *-s* képző igen gyakori volt, e névnek *-s* képzős változata is létrejött, függetlenül attól, hogy a tő nomen vagy verbum volt eredetileg.

4. Megkönnyíti az utóbb jelzett lehetőség az *-s* és *-sa* képző értékelését a *top* (< **tup*) tő *Thopus, Thopos, Tupfa, Topsa* származékaiban. Így ugyanis nem szükséges okvetlenül feltenni, hogy a *Topa ~ Toppa ~ Tupa* változatok a *top-* nomenverbum tő verbalis oldalának *-a* igenévképzős származékai, a *Thopus ~ Thopos, Tupfa ~ Topsa* változatok pedig ugyanezen tő nominalis oldalának *-s* nomen possessoris, illetőleg *-sa* (kiejtésben esetleg *-csa*) képzős származékai (vö. TERESTYÉNI i. m. 15), ami az *-s* és a *-sa* megítélése szempontjából egyáltalán nem megnyugtató megoldás. Elképzelhető az is, hogy az egytagú *top* (< **tup*) ige-tőnek például a *Topa ~ Toppa ~ Tupa* igenévi származéka belékeveredett a *Banus, Fioch* stb. típusú nevek rendszerébe, s az *-s* és *-sa ~ -csa* képzős változatok (sőt talán még a *Tup* képzőtlen változat is!) már analogikus

úton keletkeztek. Így nem kényszerülünk arra, hogy ezeknek az azonos eredetű, teljesen azonos alaki és jelentésbeli tulajdonságokkal rendelkező neveknek a képzőit egymástól elszigeteljük, s különbözőféleképpen, olykor (például az *-s* nomen possessoris jelentés feltevése esetében) kisebb-nagyobb erőszaktétellel értékeljük.

Ugyanígy lehet szerintem analogikus alakulás a Konstantinos szórványai között accusativusi formában előforduló τὸν Φαλίτζω személynév a *fal(i)* igetöbblől (vö. *Phitoch* a *fit-* igetöbblől), anélkül, hogy a tő igenévszói természetét okvetlenül fel kellene tennünk (vö. PAIS: MNy. XXVII, 243).

5. Arról, hogy annak a részint jövevénynevekből, részint magyar közzavakból kialakult, tulajdonságaiban, képzőhasználatában azonban nagyon egységessé összekovácsolódott ómagyar kori névrendszernek, amelybe például a *Petus, Peta, Peteu*-féle jövevény nevek és *Banus, Fioch, Zungus* stb. típusú magyar közzsói eredetű nevek beletartoztak, lehetett ilyenféle egységesítő, magába olvasztó, vagyis tulajdonképpen analogikus hatása (különösen az olyan, a névszókból eredő nevek tömegében szokatlan igei vagy legalábbis igeinévszói természetű tövekből származó nevekkel szemben, mint a *Chopos, Phitoch, Thopus, τὸν φαλίτζω*) — szinte azt mondhatnám — meg vagyok győződve. — Így például — szerintem — a denominális eredetű neveken gyakori *-a : -e* kicsinyítő-névképzőnek alighanem szercepe lehetett abban, hogy a deverbális eredetű személynevekben az *-ó : -ő* igeinévkepző helyett aránylag sűrűn fordul elő az *-a : -e* képzőváltozat. Valószínűnek tartom például, hogy az 1271-ből való (ÁÜO. VIII, 363) *Pyrohta* női név létrejöttekor a *Fehera, Scina*-féle nevek *-a* kicsinyítő-névképzőjének analógiája közvetül hatott abban, hogy a *pirít* igehez az igeinévkepzőnek nem *-ó*, hanem *-a* változata járult.

E néhány név aprólékos vizsgálata alapján tehát úgy látom: alighanem számolnunk kell azzal, hogy a különféle (tehát *-a : -e, -d, -ó : -ő, -k, -s ~ -cs; -sa ~ -se; -csa ~ -cse;* stb.) denominális kicsinyítő-névképzők olykor-olykor, a névrendszer bizonyos rétegeinek egységesítő, analógiás hatására igei természetű tövekből is hozhattak létre névváltozatokat, amelyek aztán a használatban alaki hasonlóságuk folytán névszói eredetű társaik tömegébe keveredtek.

B. LÓRINCZY ÉVA

A Győ : gyevi alakok viszonyának újabkori történetéhez

Nyelvészeti szakirodalmunkban ismeretes, hogy a Csongrád megyei Algyő (és Felgyő) falu neve *v-* tövű (TMNy. 327; Nyr. XXV, 318, XLIII, 138; HERMAN, HalK. 786b), és a *Győ : gyevi* alakok hangviszonya olyan, mint a *hő : heves, hó : havas, tó : tavas, szó : szavak, jó : javak, só : savas, lé : leves* közneveké. Ez a hangviszony a név újabkori fejlődése folyamán megbomlott, és a ragozatlan alak analógiás hatására új, *v-* nélküli tő keletkezett. Ezzel a két régi tő közötti hangtani különbség kiegyenlítődtött, és ma már az egész vidéken *Algyő : algyői* (és *Felgyő : felgyői*) alakok használatosak. A névnek rövid *Győ : győi* alakját nem hallottam, csak az *Algyő : algyői*, illetőleg *Felgyő : felgyői* teljesebb alakot. Ez azzal magyarázható, hogy az új, kiegyenlítődtött alakok már a falu hivatalos (*Algyő, Felgyő*) nevéből származnak. Azt mondhatjuk, hogy az alakok kiegyenlítődése ebben a névben a köznyelvben és a népnyelvben is csaknem lezárult. A régi *v-s* tövet már csak néhány idős, nyelvében konzervatív falusi ember használja. Azonban a mai napig őrzik a *v-s* tövet az Algyő körüli *Gyevifertő, Gyevifok, Gyeviföld, Gyevihátár, Gyevikapu, Gyevirét, Gyevisor* földrajzi nevek, valamint a *Gyevi* személynév. Ezzel a hangváltozással egy időben folyik a *Tápé : tápai* hangviszony kiegyenlítődése is, és fejlődésében Algyő nevével azonos fokra jutott.

A *Győ* : *győi* kiegyenlítődött hangviszony keletkezésének idejéről a régebbi iratok egészen pontosnak látszó tájékoztatást nyújtanak, legalábbis a névnek írásban szokásos használatára nézve. A Szegedi Állami Levéltár irataiban az első *győi* alak 1836-ban jelentkezik: *All Győi*. Utána általánossá válik: „az *Allgyeői* Révjáráson” (1846.), „az *AllGyeői* kerülethez tartozandó”, „Czirok Iftván... *AllGyői* pulztázó” (1848.), „az *Allgyeői* Révjárás” (1853.). De az utóbbi idézettel azonos iratban előfordul *Gyevijok* földrajzi név még a régi *v-s* tövel található (l. előbb). Ha feltesszük, hogy a levéltári iratok inkább a város nyelvének emlékei, akkor arra gondolhatunk, hogy a népnyelvben bizonyára valamivel későbbben kezdődhetett ez a változás.

A név fejlődéstörténetében előzőleg még egy más fejlődési fokot is találunk. A levéltári iratokban 1733 és 1838 közötti időben az *-i* melléknévképzővel ellátott név *gyövi* alakú. Erről szóló adataim: „*Gyövi* Barom” (1733.), „a *Gyeövi* retben” (1786., sok adat), „*All-Gyeövi* Notarius” (1828.), „*All-Gyeövi* Jobbágyok” (1830.), „Czirok András *AllGyövi* Uradalmi Bakter” (1836.). Ugyanabban az iratban más helyen már az *All Győi* alak is megtalálható. Egy 1836-ból származó más iraton is „*Allgyői* Lakos”-okról olvashatunk. 1838-ig a *győi* mellett a *gyövi* alak is előfordul: „*Gyeövi* lakos” (1837.), „*AllGyeövi* Uradalmához” (1838.). Ettől az időtől kezdve ez az alak nem található. A *gyövi* alak első előfordulási événél régebbinek látszik, azonban a hiányos szegedi levéltárban ennél régebbi irat alig van. A már közölt régi adatok között (vö. SZABÓ DÉNES, A dömösi adománylevel 19—20) ez az alak nem fordul elő.

Ez a *gyövi* név úgy keletkezhetett, hogy a régi, teljesebb *gyev-* tö szóközépi magánhangzója a ragozatlan *Győ* tőalak magánhangzójának analógiás hatására *ö*-vé vált. Ez a magánhangzó azonban rövid maradt, mert ezáltal a szó hangtestében mennyiségi változás nem történt, s így az alakok közötti eredeti mennyiségi hangviszony nem módosult. Kialakulását bizonyára a *kő* : *követ*, *tő* : *tövel* névszótípus analógiás hatása is támogatta.

INCZEFI GÉZA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mióta kétágú. Arany Jánosnak „A Jóka ördöge” című költeményében olvashatjuk ezt a sort: „A légynek sem ártott, mióta kétágú.” Mit jelent a *kétágú* szó ebben a sorban? — kérdi NAGY J. BÉLA a MNy. legutolsó (LIII, 479) számában, és cáfolja SCHEIBER SÁNDORNnak azt az állítását (MNy. LI, 230), hogy jelentése az lenne: 'páros, házias'. Honnét származik ez a kétértelműség, és mi a *mióta kétágú* helyes magyarázata?

STEINER (SIMONYI) ZSIGMOND a rokonértelmű szavakról írt cikkében (Nyr. II, 199) felhossa a *kétágú* szót, és jelentését többek között ezzel magyarázza: páros, házias. Bizonyítékul Arany idézett helyét hozza: „*Kétágú* a. m. páros: »Pedig áldott ember Jóka, mint a friss vaj, A légynek sem ártott, mióta kétágú» (házias). Ar. Jóka örd.”

Arany János ennek láttára saját Nyr.-példányában ezt jegyzi a margóra: Sic! (Vö. VOJNOVICH GÉZA, Arany János széljegyzetei: MNy. XIII, 156). SCHEIBER (i. h.) erre való hivatkozással állítja, hogy Arany 'páros, házias' értelemben használta a szót versében. De NAGY J. BÉLA nagyon helyesen mutat rá, hogy SCHEIBER csak a STEINER szövegét idézi bizonyítékul, Aranynak „Sic!” széljegyzetét meg sem említi. Pedig ez a döntő! Arany e felkiáltójeles latin szóval nem jóváhagyását, hanem megdöbbenését fejezte ki, hogy versének e helyét így magyarázzák. Érdekes, maga SCHEIBER (i. h.) hivatkozik BEKE ÖDÖN-re, aki a tájnyelvből idéz példákat (Nyr. LXXII, 245), hogy a *kétágú* a. m. 'két lábon járó, élő'. Hivatkozik még BARTA JÁNOS-ra is, aki hasonlóan

magyarázza: 'mióta a két lábán áll' (Arany János Válogatott Művei II, 404). SCHEIBER ennek ellenére STEINER véleményéhez csatlakozik, melyet tévesen Aranyénak vélt. NAGY J. BÉLA részint LEHR ALBERTRE, részint CSÚRY BÁLINTRA hivatkozik. LEHR (MNy. II, 221) Abaúj, Hajdú és Heves megyékből hoz fel példákat a nép nyelvéből, hogy a *mióta kétágú vagyok* azt jelenti: 'amióta két lábon járok, élek', és egy szöveg-példát idéz a debreceni Dongó 1906. márc. 11-i számából: „Még így meg nem szígyeltem magam, mióta *kétágu* vagyok”. CSÚRY BÁLINT SzamSz.-ában pedig ezt találjuk: „I-jet se láttam: még, mijőjta *kétágu* va:gyok (= mióta két lábon járok, mióta élek)” (I, 486).

Az eddig felhozott, főképp népnyelvi adatokat irodalmi idézetekkel egészíttem ki.

Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésében találtam a következő adatot: 1888: „Hisz ez a nagy darabon *kétágú* is én utánam beszél” (Balassa Ármin: Szegény Laczi 17). Az egyik szolgalegény mondja a cselédlányról, hogy ő is csak azt mondja, amit tőle hallott. Tehát nem házias, páros emberről van itt szó, hanem leányról, ő a *kétágú*. Ez pedig csak úgy érthető, hogy két lábon jár, élő. Ugyancsak a Nagyszótár gyűjtéséből van ez az adat is: 1909: „— Olyat még nem láttam, mióta *kétágú* vagyok, — mesélte [Baracska hácsi] ... a kaszinóban, — egy rozsdás vasszöggel ásta a falat Kázmér és addig nem akart elmozdulni, amíg a falat keresztül nem ásta” (Krúdy: Bűvös erszény 59).

A kifejezést megtaláljuk még Móricz Zsigmondnál is. Móricz „Légy jó mindhalálig” című kisregényében Nyilas Misi egyik osztálytársa, Gimesi Lajos nagy hahotával ezt mondja: „nahát ilyet még nem kacagtam, mióta *kétágú* vagyok” (első kiadás, 1920. 76). Gimesi Lajos kisdíák, még semmiképpen sem lehet házias. És mégis *kétágú!* Elképzelhetetlen, hogy nyelvünknek XX. századi egyik legkiválóbb művésze olyan kifejezést használt volna, melyet ő maga nem értett. Ha a *kétágú* annyit jelentene, mint házias, akkor itt sehogysem illik Gimesire. Ha pedig jó értelemben használja Móricz, akkor csak ezt jelentheti a mondat: „ilyen jót még nem kacagtam, mióta a világon vagyok, vagy mióta két lábam van.”

Ha most egybevetjük az eddig írásban előforduló és a népnyelvből idézett adatokat, akkor eléggé jól meg tudjuk határozni a *mióta kétágú vagyok* szólás elterjedése (használat) helyét.

LEHR ALBERT (i. h.) Abaúj, Hajdú, Heves megyékből idézi adatait. BEKE ÖDÖN idézi CSÚRY SzamSz.-át és a debreceni egyetem népnyelvkutató intézetének gyűjtéséből két adatot a Bihar megyei Konyárról.¹ Balassa Ármin (SZINNYEI, MÍr. I, 387) Hódmezővásárhelyen született, ott végezte elemi és középiskoláit, később Szegeden telepedett le. Itt adta ki 1888-ban „Szegény Laczi” című művét nyomtatásban, de már 1887-ben Marosvásárhelyen „Borúra derű” címmel előadták. Ebből gondolhatjuk, hogy Balassa a „Szegény Laczi”-ban tulajdonképpen szülőföldje népét szerepelteti, annak a nyelvén beszélgeti szereplőit. Ez a vidék a Tiszántúl, annak déli része.

Krúdy Gyula 1878-ban Nyíregyházán született, Debrecenben és Nagyváradon hírlapíró volt, később került Budapestre. Sok elbeszélésének története Nyíregyháza vidékén játszódik, és bennük szülőföldje népének nyelvét használja. Ezt „A bűvös erszény” című elbeszélés-gyűjteményről is elmondhatjuk.

Tudjuk, hogy Móricz Zsigmond szükebb hazája a Tiszahát. A Nyilas Misi története Debrecenben játszódik. Ugyanitt jelent meg a Dongó című élelcsap is, melyről LEHR egyik idézete származik. Ezen a vidéken tehát a kifejezés még ma is él. A SzamSz. ugyan-

¹ Konyáron a szólás ma is gyakran használatos, jelentése pedig egyértelműen 'mióta élek; mióta megszülettem'. — B. L.

csak a Tiszántúlról, annak középső részéről idézi a szólást a nép nyelvéből. Ott a kifejezés ma is használatos.

Azt hiszem, nem tévedek, ha a fenti adatok alapján arra következtetek, hogy a *mióta kétágú vagyok* kifejezés élt és még ma is él a tiszántúli nép nyelvében, a Marostól a Felső-Tisza-kanyarig és a Tiszán innen Abaúj és Heves vármegyékben. Ebbe a területbe belcsik Nagyszalonta is. Ezért biztosra vehetjük, hogy Arany János is szülőföldjéről ismerte e szólást, és a népe által ma is használt jelentésben alkalmazta idézett versében, vagyis *mióta kétágú* a. m. 'mióta két lábon jár, mióta a világon van'.

A szólás él Magyarország egyéb részein is, de egy kissé megváltozott formában. Így például LEHR (i. h.) a Dunántúlról ilyen változatban idézi: „*mióta kétágú gatyában járok*”, az Alföldön a férfi ezt mondja: „*mióta kétágú gatyát viselek*”, a nő pedig ugyanott így használja: „*mióta egyágú pendelyben járok*”. Krúdy Gyula Napraforgó című regényében ezt olvassuk: „egy sötét árnyék, mint egy haramia suhant el az ámbituson. Férfi volt, mert *kétszárú* volt” (1918-i kiad. 330). Ezekről l. bővebben LEHR idézett cikkét!

P. BALÁZS JÁNOS

NAGY J. BÉLA helyesen igazítja ki SCHEIBER SÁNDOR elnézését Arany „A Jóka ördögé”-nek címül írt kifejezésével kapcsolatban (MNY. LIII, 479—80). Jelentése tehát nem 'páros, házass'; de hát mi? KORDA IMRE (Nyt. XIV, 231), BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXII, 245) és NAGY J. BÉLA (i. h.) szerint 'mióta két lába van, mióta két lábon jár, mióta él'.

Nem érdektelen tudnunk, mit vél róla maga a szólást használó nép. Tiszántúli-nak ismerem. Biharországban, a Hajdúságban, a Nyírségben és Szatmárban (SzamSz.) tudom, hogy ismerik. Gyakran élnek vele a Bihar megyei Nagyrábén, természetesen mindig tagadólag és múltra vonatkoztatva: „Nem hallottam (láttam) ilyet, *mióta kétágú vagyok*”, „Nem emlékszem ilyen időre, ~”. Stb. Ha megkérdezzük, mit jelent a *kétágú*, azt mondják: „hát kétágú gatyát!”. — A parasztgyerekek ugyanis addig, míg szükségüket jelezni, illetőleg irányítani nem tudják, hosszú vászon ingecskében járnak (néhol *kantus* a neve; vö. MNY. XLVI, 368). Ebben a korban még fiút, leányt egyformán öltöztetnek. A fiúk sem kapnak nadrágot, hogy ne legyen anyjuknak baja a mosásával. Csak akkor kerül fel a nadrág, amikor már az ilyen természetű baj szörványossá válik. Mivel pedig az értelmesebb beszéd, az emlékezés és a szobatisztaság falun nagyjából egy időben fejlődik ki, körülbelül három éves korban, azért ez a szólás nem annyit jelent: 'mióta élek', hanem ennyit: 'mióta az eszemet bírom, ameddig vissza tudok emlékezni'. Bizonyítja ezt LEHR ALBERT *mióta két ágú gatyát viselek és mióta kétágú gatyában járok* adata is (MNY. II, 221). A *mióta kétágú gatyában vagyok* kifejezés gyakori használatából rövidült azután a *mióta kétágú vagyok*. E változáshoz hozzájárult, hogy az újabb alakulatnak is van értelme a népnyelvben. Támogatja e fejlődés feltevését az ugyancsak LEHRTŐL idézett, ellátottságot jelentő -s képzővel alakult *mióta kétágús vagyok*. Szólásunk hasonló értelmű tehát mint ez: *mióta meg tudom kötni a gatyám* 'mióta ezt a gyermek részére komoly műveletet el tudom végezni, azaz négy-öt éves korom óta'.

A fentiekben azt mondtam el, amit a nagyrábai nép vél a szólásról, és meg-támogattam LEHR ALBERT dunántúli és alföldi adataival. Hihetőnek tartom e népi eredeztetést, de a magam részéről el tudom képzelni az ellenkezőjét is, azt ugyanis, hogy egy meglevő szóláshoz kerestek magyarázatot, és ezáltal újabb, immár bővebb szólás fejlődött. Mert a népetimológia nem csupán szókon működik, hanem a szólásokon is alakít. Márpedig van kiindulásul vehető *kétágú* szavunk: pl. Tápérol közli a SzegSz.: *Kétágúig ér* a. m. 'comb tövéig ér'. Itt idézhetjük LEHR „Bele ne menj a pocsolóyába, mert elsüllyedsz *kétágúsig!*” mondatát.

Hogy e két egyképpen lehetséges magyarázat közül mégis inkább az előbbihez húzok, annak az az oka, hogy szólásunkat főleg férfiak használják. Asszonyok mást mondanak helyette (nagy a választék!). Az asszonyi ajakról lejegyzett *mióta egyágú pendelyben járok* szólásnak semmi értelme, ez csak tréfás használatban lehetett létre a *kétágú gatyá* mellé. Amikor a szólásból elmaradt a *gatyá*, megnyílt a lehetősége annak, hogy a fehérnép is szájára vegye.

MIKESY SÁNDOR

„A *táltos* meg az *orvos*” című közleményemben (I. OK. XII, 265—6) ezt írom: „Úgy vélekedhetünk, hogy a 'Fuss, Bein, Schenkel' jelentésű török *but* összefügg az 'ág' jelentésű **but ~ *bud* szóval, illetőleg ebből jelentéstani elfejlődéssel jött létre, úgy, hogy a **but ~ *bud* a maga eredetibb 'ág' jelentésében kihalt. Hogy a 'láb' vagy a 'comb' értelem-e a korábbi, bajos kétségtelenül eldönteni. Nekem mégis úgy tetszik, hogy a 'láb' előzte meg a másikat, ilyen szemlélet megnyilvánulásaként: 'a törzsből »kiágazó« két végtag'. A »Jóka ördögé«-ből ismert »A légynek sem ártott, mióta *kétágú*« szólásra vonatkozólag nyilván azoknak — köztük Aranynak — van igazuk, akik így értik: »mióta két lábon járok, mióta élek« (legutóbb NAGY J. BÉLA: MNy. LIII, 479—80). Ha a 'comb' értelem elsőbbsége volna igazolható, az úgy keletkezett volna, mint ahogy a német *Keule* (*Kugel*) a 'bunkó, bot, rúd, buzogány' jelentéshez vette fel a 'comb, sonka' jelentést.” — E megjegyzéseket ajánlom figyelmébe P. BALÁZS JÁNOSNAK is.

PAIS DEZSÓ

Veres Péter egy ritka szava. Veres Péter „Három nemzedék” című nagy regényének I. részében olvassuk: „Meg kell nézni, hogy a folyató tehéneknek nem kukacosodik-e meg a *megyük*” (392). A régi nyelvből a NySz. nem közli a szót, pedig réginék kell lennie, mert a népnyelvben nagy területen ismerik. A MTsz. a *még, mög* címszó alatt közli, s azonosítja is vele. Valóban van a szónak *g*-s alakja, például a tehénnek a *möge* (Balaton melléke: 1839-es följegyzés), *mögi*, de *megy*i is Túrkevéen 'az állat hátsó része, a far, nemzőrész' (pl. a *megyibe* pipát tettem: Nyr. III, 473), *megye* (Hegyalja: KASSAI; Abaúj m.: KIRÁLY PÁL). Vö. még: „Látszik a tehén *megyin*, hogy ellős” (Szilágy m.). KIRÁLY PÁL szerint Szabolcs megyében tréfásan a női nemzőszervre is mondják: „megfogom a *megyedet*”, „belerúgok a *megyibe*” (MTsz.). Feljegyezte a szót CSÜRY BALINT is Szamosháti Szótárában: *megy* 'far, valag (tehéné)'. BALLAGI 1867-ben megjelent Teljes Szótárában is megvan, csillaggal jelezve táj szó voltát: „*Megy*, fn. a tehén nemző műszerének nyílása”. MOSONYI ALBERT a Bodroghözben jegyezte fel a szót: *megy* 'a tehén külső nemi szerve' (Nyr. LXXII, 95). ELŐFORDUL VÉGÜL ORTUTAY GYULA „Nyíri és rétközi meséi”-ben a Szabolcs megyei Tiszabercelről: „A rossz lónak a *megyét* kicsit nagyobbra hasította” (122). A jegyzet szerint *megy* 'a kanca nemi szerve'. Míg a többi adatban mindenütt a tehén nemi szerveként szerepel, itt a ló illető testrészeről van szó. — A szóra még egyéb adatok is jelentek meg nyomtatásban. Így HERMAN OTTÓ „A magyar pásztorok nyelvkinésé”-ben a Szatmár megyei Tyukodról *megy*i alakban közli (417). LÁZÁR ISTVÁN „Alsófehér megye néprajzá”-ban *meggy* 'a nőstény disznó és tehén ivarnyílása' adatot hoz. Csósz GYULA Állatorvosi Múszótárában *meggye* (Bácska) és *megy*i (Szikszó) van. Újabb adatok: Hajdúböszörményben *megy* 'a tehén, kanca, juh, kecske, sertés nemi szerve' (H. FEKETE PÉTER szíves közlése). Dél-Borsodban (Mezőnyárad, Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Diósgyőr, Miskolc vidéke): *megy* 'a tehén nemi szerve' (ANDRÁSSY KÖVESI MAGDA). Bihar megye Konyár: „a tehén *megyi*”, „a kecske *megyi*”, de „a kecske *megyije*” is (BENKŐ LORÁND). Szolnok megye Tiszaigar: „egy tehénnek beköpte a légy a *megyit* (péráját)” (KATONA IMRE). Komárom megye (Csalló-

köz) Bogya: *mög* (*möge*) 'a tehén nemi szerve' (KOMJÁTHY ISTVÁN gyűjtéséből). Baranya megye Old: *megye*, Egerág *mege* 'göbe hüvelye' (HEGED ŰS LAJOS). Ormányság (közepén): *mögi* 'a nöstény disznó ivarszerve': „Sebös lett ott a *mögina*”; „Má egész dagatt a *mögi*, mas má malacozik” (TEMESI MIHÁLY). Vas megye Órisziget: „*e tehiën mëgyë*” 'hüvelye' (VÉGH JÓZSEF). Érdekes egy Somogy megyei közlemény, amelyben a *péra* értelmezése *megje* (pl. a tehén szeméremteste) (Nyr. X, 476).

A szó régiségét bizonyítja nagy területen való elterjedése: Dunántúl, Csallóköz, Palócság, Tiszántúl, Erdély. És valóban van a régi nyelvben is rá adat a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VI. kötetében a XVI. századból: „Az szappant dugd az ló *megében*” (218); „...tölts a ló torkában vagy az ló *megében*” (220; Ló-orvosságok és kuruzslások a XVI. századból. A csíksomlyói r. kath. főgimn. könyvtárának kéziratából). A régi adatok e szerint a *meg* alakot mutatják eredetibbnek. Mindenesetre fontos volna még további kutatást folytatni a szó elterjedése és hangalakja tekintetében. Talán még több adat világánál el lehet dönteni, hogy azonos-e szavunk a 'valami mögött levő rész vagy hely, valaminek a hátulja' jelentésű *még*, *mög* szóval.

BEKE ÖDÖN

A fentebbi cikk kiegészítéséül hadd idézzek itt egy részt „Kecskemét” című közleményemből (Népünk és Nyelvünk II, 38): „Ha a nyelvtörténeti lehetőségek korlátaiból kitörve fel tudnám is tenni, hogy *Kecskemét* *Kecskemëgye* eredetiből alakult, benne a *kecske* állatnévhez kapcsolódva akkor sem a 'határ' értelmű *mëgye* szót látnám, hanem a helynévkutatás újabb irányának talán megfelelő fiatalos fantáziával a *még* ~ *mög* szó 3. személyű birtokos személyragos alakjának olyan elváltozását, amely ilyen kifejezésekből ismeretes: *tehén*, *juh*, *disznó mëgye* vagy *mëgyi* (vö. MTsz. és HERMAN, MPászt-Nyk. 416—7, 513, 556). Így aztán a *Kecskemëgye* > *Kecskemét* tréfaszínészeti helynév lehetne...”¹ — Ez a humoros utalásom nem nyerte meg akkori jeles vitatársamnak, BÁTKY ZSIGMONDNAK a pozitív értéklését (vö. BÁTKY, *Kecskemét és Kecskeszárz*: *Népünk és Nyelvünk* II, 268).

PAIS DEZSŐ

Pátyosz. I. MNy. LIV, 69—78 kimutattam, hogy *patyolat* szavunk a finnugor eredetű, és 'kender (vagy egyéb rostnövény), réteg, rétegesen egymásra rak' jelentésű *fágy* ~ *páty* ~ *pác* származéka. Ez alkalommal az alapszó népes családját még egy taggal kívánom megnövelni.

KNIEZSA ISTVÁN (SzlJsz. I/1, 405) a biztosan szláv eredetűnek tartott szók közt tárgyalja a *pátyosz*-t. A szónak a következő jelentéseit veszi fel: 1. 'ein Hanfbündel, das an die Kunkel befestigt wird; kendernyaláb, amelyet a guzsalyra kötnek'; 2. 'Werg, Hede; szösz, félcepű, a gerebelen a szál után maradt szöszcepű'; 3. 'der feinste Werg; a legfinomabb szöszfajta'. A szó etimológiájával kapcsolatban KNIEZSA (uo.) a következőket mondja: „Egy *pác* + *szösz* összetétele nem lehet (Ethn. 5: 249), mert a m.-ban valami idevaló *pác* szó nincs. A TudGyűjt. 1833, X, 79 lapján idézett *pátyszösz* nyilván népetimológia eredménye (MNy. 13: 206).” — Elöljáróban fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy KNIEZSA a szóra vonatkozó nyelvi adatok között közöl a Tsz.-ből egy *páty-szosz* változatot, ez azonban azonos a TudGyűjt. idézett adatával, csak annak hibás kijegyzése; erre hívja fel a figyelmet GOMBOCZ ZOLTÁN a KNIEZSÁTÓL is idézett cikkében (MNy. XIII, 206); GOMBOCZ azonban népetimológiás alakulásról ott nem beszél, ez valószínűleg KNIEZSA véleménye. Az idézett Ethn. V, 249 adat sem említ *pácszösz* összetételt, hanem éppen egy *pác* adatot közöl a lozsádi nyelvjárásból 'a meghéhelezett

¹ A három pont benne van a cikkben.

kender rövid, durvább szálú része, harmadik minőség' jelentésben. Az adatot én is közöltem idézett cikkemben (74).

KNIEZSA fentebbi megállapítását két okból is kétségbe kell vonnunk. Először azért, mert a TudGyűjt.-ben idézett *pátyusz* nem hapax legomenon. JANKÓ JÁNOS „Kalotaszeg magyar népe” című munkájában (84) a következőket írja: „A tekerésre kerülő fonál négy féle, lehet *hegyiszősz*, ami a kender hegyéről hehellődik, *tőviszősz*, ami a kender töviről lehuzódik a hehelle; *pátyaszősz*, ami a kenderről végig beecsellődik, s végül ami legutoljára marad, s ami a legfinomabb: a *kender*.” — BÁTKY ZSIGMOND „A kenderrel való munka Kalotaszegen” című dolgozatában (NéprÉrt. VI, 265—6) közli, hogy másképpen nevezik a kenderből gerebenezés alkalmával nyert szösz, ha a hegyéből nyerik (*hegyiszősz*, *hányszősz*), s másképpen, ha a tövéből (*tőviszősz*, *pátyaszősz*). A kettő közül az utóbbi a finomabb. — MALONYAY DEZSÓ (A magyar nép művészete I, 223) kalotaszegi bembondí szerint is a kender „tőviről jön a *pátyaszősz*, fejrül az *ecseliszősz*”. — Az ÚMTsz. is ismeri a *pátyaszősz*-t Magyarókerékéről (Kolozs m.) 'az ecsetbe kerülő finomabb szálú szősz' jelentésben. — A Nyelvatlasz gyűjtésében Medináról (Tolna m.) való egy *pácsszősz* adat 'gyengébb minőségű, rövidebb kenderszál' jelentésben. — Másrészt nem áll helyt KNIEZSÁNAK az a megállapítása sem, hogy „valami idevaló jelentésű *pác* szó nincs”. Azt hiszem, idézett dolgozatomban (73) sikerült meggyőzően kimutatnom, hogy a *pác* ~ *páty* szónak mind a régiségből, mind pedig a népnyelvből kimutathatóan élt és él 'kender, kenderszősz, lencszősz' jelentése. Dolgozatom adatait még egy példával tudom megszerezni, mely akkor elkerülte figyelmemet. Az Erdélyi Tájékoztató (KRIZA JÁNOS gyűjtése, melyet a balladákhoz és dalokhoz állított össze kiegészítésképpen) szintén közli (75) Háromszékből a szót: „*Pác*: a meghéhelt kendernek a csepünél és szősznél valamennyivel finomabb részecskéje. *Megpácsolni*: ecsetelni.”

2. A *pátyosz*-ra vonatkozó adataink, amelyek a *pátyusz*-szel, *pátyaszősz*-szel teljesen megegyező jelentést mutatnak, a következők: Órszentmiklós Pest m.: *pátyosz* 'a ritka héhel fogai között maradó rész' (NéprÉrt. XIX, 55) | 'ritkafogú gerebenedés után maradó *durva szősz*' (Gönyei: NéprMúz. EA. 186; ÚMTsz.) | 'a gerebenedelt kender második minőségi foka' (Ethn. LXI, 44; a NéprÉrt. XIX, 55 alapján) || Szokolya Nógrád m.: *pátyusz* 'a szöges héhőlön finomított kender' (NéprÉrt. XXX, 281) || Kemence Hont m.: *pátyosz* 'a szősz gerebenezése után a gerebeneden maradt kender' (Ethn. LX, 190—1) || Ipolyszalka Hont m.: *pátyusz* 'a kender finomabb része' (RADVÁNYI KÁLMÁN, Ipolyszalkai nyelvjárás 57) || Szuhogly Borsod m.: *pátyosz* 'a gerebenedés által kisclejtezett kenderrost' (Varga Lajos gyűjt.: ÚMTsz.) || Viss Szabolcs m.: *pátyosz* 'a gerebeneden a szál után maradt szőszcsomó' (MNy. XXV, 238) || Hosszúmező Máramaros m.: *pátyosz* 'a lennek, kendernek alsó része' (Paránka Gábor gyűjt.: ÚMTsz.) || Pusztafalu Abaúj m.: *pátyusz* 'a pátyuszoló öcsöllön a finom szál alatt maradó szősz' (NéprÉrt. XXXI, 135—6) | 'a gerebenedelt kender 2. minőségi foka' (Ethn. LXI, 46; az előbbi adat nyomán) || pontos helymegjelölés nélkül Abaújból: *pátyosz* 1. 'kendernyaláb, melyet egy-egy fonásra kötnek a guzsalyra', 2. 'szősz, félcsepű, a gerebeneden a szálkender után maradó szőszcsomó' (MTsz.) || Magyarvalkó Kolozs m.: *pátyosz* 'a legfinomabb szőzfajta' (NAGY JENŐ, A népi kendermunka Magyarvalkón 87) | 'az ecsellőn tovább finomított, meglehelt kender második minőségi foka' (Ethn. LXI, 42, az előbbi adat nyomán). — A NagySz. gyűjtésében is van egy *pátyosz* adat: „Ugy, ugy Salika: jól kiválaszd, össze ne vétsd, csak a »pátyosz« finomját vegyítsd a kenderrel” (Gyarmathy Zsigáné „Az ifjú pász” című és „Kalotaszeg vidéki életéből” alcímű könyvéből (202), megjelent Budapesten, 1885.). Kalotaszeg vidékéről — mint láttuk — *pátyaszősz*

¹ A megyék elnevezéseit az eredeti forrás szerint közlöm.

adatok ismeretesekek, felmerül tehát a kérdés, hogy az író nő helyettesítette-e azt egy általa ismert vagy használt *pátyos* alakkal, vagy Kalotaszegen valóban élt-e már egy ilyen forma? — A Nyelvtalasz gyűjtői is közölnek *pátyos* adatokat a kérdőív 174/b kérdésére adott feleletek alapján. A kérdés a következő: „Hogyan mondják a gyengébb minőségű, rövidebb kenderszálat?” A feleletek: Kisnémedi Pest m.: *szösz* ~ *pátyos* | Ipolytölgyes Pest m.: *pátyos* | Nagyölvéd Szlovákia: *pátyos* | Kemence Pest m.: *szösz* ~ *pátyos* | Bajka Szlovákia: *pátyos* | Szuhogy Borsod—Abaúj—Zemplén m.: *pátyos* 'harmadik minőség' | Nagybózsva B.—A.—Z. m.: *pátyos* 'harmadik minőség' | Magyarbőd Szlovákia: *pátyos* | Nagyszalanc Szlovákia: *pátyos* | Hernádszurdok B.—A.—Z. m.: *pátyos* | Pusztafalu B.—A.—Z. m.: *pátyos* | Fony B.—A.—Z. m.: *pátyos* 'harmadik minőség'.

A fenti jelentések teljesebb megértése céljából egészen röviden vázolni szeretném a kendermunkának a tilolás, azaz a pozdorjától való megtisztítás utáni folyamatát SZOLNOKY LAJOS (Ethn. LXI, 41—2) összcállítása alapján: „E munka [gerebenezés, héhölés stb.] szeges, tüskés szerszáma nemcsak ... még finomabbakra hasogatja szét a rostokat, hanem különválasztja, minősíti a vékony, síma, hosszú, selymes kenderszálatokat és az apróbb, pozdorjásabb, kócosabb csepűt ... Növeli a minőségi csoportokat a munkához használt szerszámok száma, amikor egymás után több minősítő szerszámon dolgozzák fel a kendercsomót. Eddigi adatközlések alapján Magyarvalkóról ismerjük a legtöbb minősítő célt szolgáló szerszám használatát. A munka egysége a *kenderfő*. Először lehelik: lesz belőle 1. *meglehel* *kender*, 2. *tőviszösz*, 3. *hegyiszösz*. Felbomlott tehát a finom kenderre és két fajta szöszre. A kendert tovább finomítják, illetve minősítik az ecellőn. Itt minőségi rendben a következő csoportok válnak szét: 1. *kender*, 2. *pátyos*, 3. *kihánt*, 4. *pelyhe*. A finomabb tőviszöszet ugyancsak tovább minősítik, de most már a gerebenen: lesz belőle 1. finomabb *gerebelt tőviszösz*, 2. silányabb *bucsi*. Háromfajta finomítási eljárás után kétféle kenderszálat és hét különböző minőségű szösz nyernek... Jóval több helyről tudunk két gereben egymásutáni használatáról. Ilyen esetben előbb egy ritkább fogú, majd egy sűrűbb gerebenen húzzák le a kendert, s így választják szét a különböző minőségű csoportokat... Ám a legtöbb helyen csak egy gerebenen választják szét a jobb és rosszabb minőségi csoportokat.” (Bővebben táblázattal: i. h.) — A nyert minőségeknek — ahol ismerik a szót — mindig második vagy harmadik foka a *pác*, *pátyoszösz* és a *pátyos*.

3. Ha a *pác*, *pácszösz*, *pátyos* elterjedési területét szemügyre vesszük, nem lehet kétséges clóttünk, hogy a magyarságnak etnográfiailag legarchaikusabb területein fordulnak elő.

SZOLNOKYVAL megbeszéléseket folytattunk ebben a kérdésben, és megbeszéléseink során arra a közös eredményre jutottunk, hogy miután a kendernek legfinomabb minőségi fokát ugyanczeken az archaikusnak nevezhető területeken mindenütt *kender*-nek, *szőlakender*-nek, *szőlá*-nak nevezik, ezzel szemben a második vagy harmadik minőségi fok mindenütt a *pác*, *pátyoszösz*, *pátyos*, az első minőség nevében kétségtelenül a magasabb rostnövény, a *kender* neve őrződött meg, a második minőség nevében valamilyen kisebb rostnövény neve maradt fenn. Nem járunk talán rossz nyomon, ha feltetelezzük, hogy a *pác*, *pátyoszösz*, *pátyos* a csalán nevét őrzi; ebben az esetben a *pác* ~ *páty* a finnugor megfelelőkhöz hasonlóan (vö. id. dolgozatom 73, 74) eredetileg nem 'kender', hanem 'csalán' jelentésű lehetett. Ezt a jelentését megőrizhette a kenderrel való megismerkedésig, egyes nyelvjárásokban a szó névátvitellel 'kender' jelentést vett fel, másokban átment a 'kender szösz' jelentésre, ismét másokban kiveszett a szókincséből. Valószínűleg a honfoglalás táján már ez lehetett a helyzet, mert például a Dunántúl nyugati részén és az Alföldön — ahol egyébként a minőségi fokok elnevezései is teljesen mások — a *pác* és *pátyos* szók ismeretlenek. Nem akarok azonban SZOLNOKY

közlendő eredményeinek elébevégni, csupán azok megállapítására szorítkozom, amelyek szófejtésem anyagára vonatkoznak.

4. A fentiek alapján — azt hiszem — nincs okunk kételkedni abban, hogy a *pátyosz* nem szláv eredetű szó, hanem a magyarban önállóan alakult elhomályosult összetétel útján, az *ünnep*, *jámbor*, *kesztyű*, *keszkenő* stb. szavakhoz hasonlóan. Az elhomályosulás következtében hangzóilleszkedés történt. — Az idézett adatok környezetében szereplő *szálakender*, *tövisszész* szavak az alakulás módjára is fényt derítenek, emezek is, valamint a *páty(a)szész* minőségi jelzős összetételek, amelyeknek előtagja 3. személyű birtokos személyraggal van ellátva. Az elhomályosulás valószínűleg a jelöletlen előtagú összetételekben indult meg, az összetapadást a *pác* ~ *páty* eredeti jelentésének elhomályosulásával segítette elő. A különböző minőségű 'szész' jelentést a *pác* ~ *pátyszész* ~ *pátyosz* egyaránt felvette.

Idézett dolgozatomból megállapítható, hogy a *pác* ~ *páty* adatok többsége székelységi eredetű (Háromszék, moldvai csángó), a *pátyszész* adatok Kalotaszeg vidékéről, Szatmárból, valamint egy *pácszész* adat Tolnából való, a *pátyosz*-ra vonatkozó adatok Borsod—Abaúj—Zemplén és Észak-Pest megyéből valók. Azt hiszem, nem tévedek, ha követve a természetesen kínálkozó elterjedési vonalat, azt mondjuk, hogy a szóösszetétel a székelységben keletkezett, és onnan terjedt el a többi területen. Az összeolvadást esetleg az is segítette, hogy az északi szláv területeken élt egy hasonló hangalakú és jelentésű *pačesz* szó. (Vö. KNIEZSA: uo.)

A szónak fentebbi származtatása esetén a szóközépi *ty* hangtani problémája (vö. KNIEZSA: uo.) is elesik, és nincs szükség egy szláv *č* ~ magyar *ty* hanghelyettesítést feltételezni.

A közölt adatok alapján a szó felvett jelentéseit is módosítanunk kell. A MTsz. 'kendernyaláb, melyet egy-egy fonásra kötnek a guzsalyra' jelentése egyedülálló, s valószínűleg félreértésen alapul; a szó nem jelent schol kendernyalábot, csupán a megfonandó jobb minőségű szőszet. Ezt a jelentést tehát nyugodtan elhagyhatjuk. A második és harmadik jelentésül felvett 'szész, félcsepű', illetőleg 'a legfinomabb szőszfajta' nem különböző jelentések, hanem ugyanannak a jelentésnek árnyalatai. A minőségi fokbeli eltérések azonos elnevezési lehetségesek, amint ezt a *pác*, valamint a zürjén *pačes* esetében láttuk (vö. id. dolgozatom 74). A *pátyosz* jelentését tehát a következőképp határozhatjuk meg: 'a gerebenelt kender első vagy második minőségű szőszé'.

5. Szófejtésem biztosságát nagy mértékben megnöveli az a meglepő eredmény, amelyet a *pátyosz* és *patyolat* szavak elterjedési területeinek egybevetése hozott. A *pátyszosz*-ra vonatkozó kutatásaim közben a Nyelvatlasz gyűjtését átvizsgálva megtudtam, hogy a Nyelvatlasz gyűjtői a kérdőív 87.: *gyolcs* címszavára több helyről *patyolat* választ kaptak. A válaszok a következő helyekről valók: Old Baranya m.: *gyóucs* ~ *sifony* ~ *patyolat* | Kölked Baranya m.: *patyalat* ~ *egyelős vászon* | Tardona Borsod—Abaúj—Zemplén m.: *patyolat* | Szinpetri B.—A.—Z. m.: *patyolat* | Szuhogy B.—A.—Z. m.: *patyolat* | Magyarböd Szlovákia: *pátyolat* | Jánok Szlovákia: *pátyolat* | Nagyszalánc Szlovákia: *pátyolat* | Hernádszurdok B.—A.—Z. m.: *pátyolat* | Krasznokvajda B.—A.—Z. m.: *pátyolat* | Fony B.—A.—Z. m.: *patyolat*. Térképre vetítve a *pátyszosz* és *patyolat* elterjedésének vonalát, azonnal látjuk, hogy a kettő teljesen fedi egymást. Azt hiszem, nem kétséges, hogy nem véletlenről, hanem a szavak etimológiai összetartozásáról van szó.

6. Vizsgálódásaim eredményeit a következőkben foglalom össze:

1. A *pátyszosz* nem szláv jövevényszó a magyarban, hanem önálló alakulás; a *pác* ~ *páty* + *szész* szók összetételéből elhomályosulás útján keletkezett.

2. Mint a *pác* ~ *páty*, ugyanúgy a *pátyosz* is mindig a héhelés, ecsellés, gerebenezés után maradó szösz, tehát a második vagy harmadik minőségi fokot jelenti. Ezt tapasztaltuk a szó zürjén megfelelőjénél is.

3. A *patyolat* és *pátyosz* szavak összetartozását bizonyítja az a tény is, hogy ott használják a *pátyosz*-t 'szösz' jelentésben, ahol a gyolcsot *patyolat*-nak nevezik.

Befejezésül nem hagyhatjuk megemlítés nélkül, hogy a szónak hasonló eredményű származtatásával BÁTKY ZSIGMOND is megpróbálkozott (NéprÉrt. XXX, 242) két megoldási lehetőséget ajánlva: 1. *pác* 'kender' + *szösz*; 2. *pác* 'gereben' + *szösz* összetételt. Megjegyzi, hogy 'gereben' jelentésű *pác* szót a néprajzi tudomány nem ismer. Mint láttuk, ennek feltételezésére nincs is szükség. Egyetérték BÁTKY első ötletével, a fentiekben őt is igazoltuk.

H. BOTTYÁNFY ÉVA

Fennhéjz. A *büszke*, *dölyfös*, *gógös* szavak mellett — bizonyos hangulati eltéréssel — hasonló gyarló, visszataszító emberi tulajdonságot, viselkedést jelöl a *fennhéjz*. A szó mai jelentéséig hosszú az út, s felderítésére három irányból történt kísérlet. 1. A *héja* madárral s repülésével kapcsolatosan tárgyalja SZARVAS GÁBOR (BpSzemle LXXII, 492). Feltevését megerősíti, hogy más, jellegzetes mozgású állatok viselkedését is jelölik hasonló képzésű szóval, például *kacsáz*, *kigyóz* stb., s talán így a *héjáz* is. SZARVAS véleményéhez legutóbb SIMON GYÖRGYI csatlakozott (Pais-Eml. 198). Ezt az eredzetetést — mint majd látni fogjuk — megcáfolják a nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok. 2. A *hiű* 'üres; padlás' szóban lát lehetőséget BEKE (Nyr. LIX, 97) és a SzófSz. Vélekedésük szerint a *fennhéjz* és a *hiű* jelentéstan kapcsolata úgy érthető, hogy a padlás a ház legmagasabbra építhető helyisége, mellyel egyes hiű emberek *fennhéjázhatnak*. 3. A *héj* 'kéreg; tető' jelentésből magyarázza szavunkat SZILY (MNy. XIV, 278) és legutóbb meggyőzően BEKE (Nyr. LXXVI, 56, LXXXI, 247).

Véleményemmel a legutóbbi megoldáshoz kapcsolodom, s csupán néhány kiegészítéssel szándékoznám egyértelműbbé, kerekébbé tenni a kialakult, de még nem teljesen egész képet.

Ami egyfelől a *hiű*, *héj* szó 'üresség, padlás' jelentését, másfelől a *héj* szó 'tető, háztető' jelentéséi illeti, két különböző, finnugor kori alapjelentésből indulhatnánk ki: egyrészt az „üresség”, másrészt a „kéreg” vagy „fedél” fogalmából (MUSz. 129; SzófSz. 118). Az e fogalmakat jelölő szavak hangalakilag közel állhattak egymáshoz, a későbbiekben pedig tárgyi érintkezésbe jutva (a padlás ürege és fedele) a kapcsolat még szorosabb lesz közöttük.

A padlás és a tető azonban nem azonos tárgyi valóságok.

Sok házépítő ember hiúságból környezeténél magasabbra építi házát. Ennek legmagasabb helyisége a padlás, melynél magasabbra mintegy koronaként már csak a háznak a fedele, a tető, a *héj* került. Az építkezés legvégső, legnagyobb magasságban végrehajtott művelete volt a *héjazás*. A régiségbeli és nyelvjárási adatok minden kétséget kizáróan igazolják ezt a körülményt. A régiségből: Helt: Krón.: „Az épületet be *hejaztatok* öreg czerepeckel”; Ker: Préd.: „Kész a ház, *hejazattya* az egek”; Thaly: Adal. II. 262: „zsendelyes *hiű*”; Czegl: Tromf. 208: „A cseréppel s badokkal *hejazot* templom” (NySz.); 1549: „*hyazo* zegh”; 1638: „Ezer kupas es lapos *heyazni* valo czerep”; 1637: „Deszka padlasaval es *hejazati*aval” (OklSz.). A népnyelvből: *be-hajaz*: betetőz: Kecskemét (Nyr. X, 381); *héjazás*: az asztag tetejének leszedése cséplés alkalmával: Győr m. Csécsény (Nyr. XII, 236).

BALASSA és BALLAGI szótáraiban a *héj* 'háztető' jelentésben is szerepel.

A szó vegyes hangrendűsége talán nem okoz különösebb nehézséget. BUDENZ a MUSz.-ban *héj* ~ *haj* alakváltozatokról beszél. BEKE (Nyr. LXXVI, 56) szerint „a *hajaz*

csak alakváltozata a *héjaz* igének, ez már a régi nyelvben is megvan 'betetőz, a házra tetőt rak' jelentésben".

Az első szótagbeli hangzó velaris hang lehetett — a mai vegyeshangrendűség is ezt bizonyítja —, melynek folytatója a *héjáz é*-je. A palato-velaris harmónia — mint általában a régi származékoknál — itt sem érvényesült. A többeli szabályos *a* helyett szereplő *á*-t talán a funkció-elhomályosodás gyakori jelenségével magyarázhatjuk. Egyes szavak gyakrabban szerepelnek birtokos személyraggal ellátva, mint nominativusban: *torzsa, poja, zuza, mája, néne, bátya, héja*. Idővel a ragozott alak nominativusként él tovább. A *héj*-nak, illetőleg *héjáz*-nak Székelyföldön „menj föl a *hébara*” továbbragozott formája él (Nyr. XIV, 276).

Ezek a szavak az analógia hatására beilleszkedtek a hangzórövidítő tövek rendszerébe, s ragozott alakjaikban ezekhez hasonlóan viselkednek: *kacsa ~ kacszáz, poja ~ pojáz, héja ~ héjáz*.

Ebben látom magyarázatát az EtSz. következő mondatának: „Az adatokból kitűnik, hogy a *héjaz* alak a XVII. században szokottabb, a XVIII.-ban a *héjáz* kezdi kiszorítani.”

IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER

Markotányos. 1. A schmalkaldeni háború, a harminc éves háború, a hétéves háború, a török háborúk, nem is szólva a XVI—XVIII. századbeli Európa zaklatott történetének számos más kisebb-nagyobb háborús eseményéről, lehetővé tették igen sok katonasággal, hadi cselekménnyel kapcsolatos szó nemzetközivé válását. Kiinduló pontjuk többnyire az olasz és a francia, kisebb mértékben a spanyol nyelv volt. Közéjük tartozik a magyar *markotányos* szó és származékai: *markotányosnő, markotányosné, markotányoskodik, markotányosság* (vö. CzF. IV, 117—8) is. A szóval foglalkozó magyar irodalom (Nyr. XXI, 297, XXVI, 19, XLIII, 390, LXVI, 31, LXXV, 74; KÖRÖSI SÁNDOR, OIEL. 33; KARINTHY FERENC, OJÖV. 43; HORVÁTH MÁRIA: Pais-Eml. 308—9, valamint szövejtő és értelmező szótáraink — KÖRÖSI, OIEL. kivételével, amely tévesen közvetlenül az olaszból származtatja) egyöntetűen a német *Marketender*-ből származtatja, amely viszont az olasz *mercantante*-ből ered. Ez így is van. Mivel azonban — mint említettem — nemzetközi szóval van dolgunk, érdekes volna tágabb összefüggésben, európai síkon megnéznünk a szó felderíthető történetét, vándorlását, alakváltozásait és változatait, jelentésének alakulását — a teljesség igénye nélkül —, különös tekintettel a magyarra és a magyart körülvevő néhány más nyelvre.

Vándorszó voltát már maga az a tény is igazolja, hogy az európai nyelvek két-harmadában több-kevesebb származékszóval együtt megtalálható. Nincs meg azokban az európai nyelvekben, amelyek a szó elterjedésének idején török hódoltság alá estek, vagy távolabb kerültek az európai háborúk színterétől, vagy saját (más) szavuk volt a fogalom kifejezésére (újgörög, bolgár, albán, finn, portugál, spanyol, angol). Bizonyos mértékig az utóbbiakhoz kell sorolnunk a francia nyelv ide vonatkozó szavait is: *marchand, mercanti* 'Marchand, dans les bazars d'Orient et d'Afrique, ou à la suite des armées. Bas commerçant.' (Larousse ill. 1934. 638), bár az utóbbi nyilvánvalóan olasz eredetű, az előbbi pedig a közép-latinra, illetőleg az olaszra vezethető vissza (vö. DU CANGE—DU FRESNE, Glossarium med. et infim. latinitatis. 1885. V, 349—50: *mercadare, mercatare, mercadantiae*).

Ami az olasz eredetét illeti, lényegesnek találok ZINGARELLI értelmezését (Vocab. della l. ital. 1936—1937. 942), amelyből kiderül, hogy a *mercatare, mercatante, mercatante* szócsalád már régics, elavult. A *mercatare* 'idegen országban kereskedő ember', 'bankár' jelentésű volt, például: „i *mercantanti* italiani in Francia nel sec. 14mo”. Tudjuk, hogy a XIV—XV. századi olasz kereskedők Európa bankárai voltak, ügynökeik sokat

utaztak külföldön, de a XV. századtól kezdve ezt a szerepüket más nemzetek vették át, s amilyen mértékben jelentőségük csökkent, olyan mértékben alakult át a szó jelentés-tartalma 'élelmiszerral, itallal üzletelő vándor kiskereskedő'-vé. Így jutunk el a schmal-kaldeni háborúig, amelyben a *Mercatender* (1547.) a katonaság nyomában járó 'tábori kocsmáros', 'tábori kereskedő' jelentéssel bukkan fel (vö. KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹⁶ 1953. 477), sőt V. Károly egyenesen intézménnyé emelte a tábori kereskedőket (vö.: HORVÁTH MÁRIA, A német „landsknecht” nyelv magyar irodalmi emlékeiből: Pais-Eml. 309; SCHULZ, DtFremdWb. II, 74). Természetesen a katonák az intézményesítés előtt is ismerték őket. Lehet, hogy a szót magát a fogalommal együtt olasz zsoldoscsapatok vitték Németországba, hiszen ilyenek például az schmal-kaldeni háborúban is résztvettek.

Felbukkanásától kezdve a szó több mint két évszázadon keresztül — amint ez a jövevényszavaknál gyakran előfordul — számos változatban jelentkezik a német nyelvben: 1547: *Mercatender*, 1555: *Marckadant*, 1568: *Marcodant*, 1571: *Marcketender* (SCHULZ szerint *Marckedenter*), 1589: *Marketenner*, 1593: *Markatander*, 1594: *Merkatander*, 1602: *Marckatenter*, 1608: *Markatender*, 1614: *Mercodenter*, 1638: *Marketender*, 1652: *Marketenter*, 1679: *Marckhedänter*, *Marcadanten*, 1749: *Marketenner*, 1749: *Marckedenter*, 1782: *Marquetainer* (vö.: KLUGE, EtWb. 1905.; KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹⁶ 1953.; SCHULZ, DtFremdWb. II, 1942.; KirBesz. 147; stb.).

E tarkaságnak többféle oka lehet: egyéni apercipiálás, asszociációs zavarok, az átvevők különböző műveltségi foka, többszöri átvétel, helyesírási ingadozás stb. A sok változat közül időrendben az első három (valamint az 1594-i és az 1614-i) hangalakjában még közel áll az olasz eredetihez, de viszonylag hamar kiválik az az alak (1571: *Marcketender*), amely a későbbi kiegyenlítődsé alapja lesz. Ebben az első két-szótag eredeti olasz palatalis—velaris magánhangzó-sorrendjével szemben velaris—palatalis sorrendet találunk (*a—e*). Annak, hogy éppen ez vált társadalmilag elfogadottá, véleményem szerint a németben már jóval korábban meglévő *market*, *marketen* szavak hangalakja és jelentésbeli közelsége a magyarázata.

Ami az olasz jövevényszóhoz függesztett német *-er* képzőt illeti, ez visszamehet mind az eredeti német *-er*, mind a latin *-arius* képzőre; vö. *Vischer*, *Vogler*, de: *Pförtner* < középfeln. *portenaere* < köz.-lat. *portenarius*; *Kellner* < ófeln. *kelnári* < köz.-lat. *cellenarius*; stb. (I. PAUL, Deutsche Grammatik² 1955. V, 58.). Itt azonban inkább újabkori francia, esetleg olasz jövevényszavak képzőimportjával lehet számolni, hiszen a már meglévő és az újonnan jött szavak azonos jelentést hordozó azonos szóvégei csak erősíthették egymást, valamint a jövevényszók meghonosodását; vö. francia *grenadier*, *mousquetaire* > német *Grenadier*, *Musketier*, bár korábban — nyilván mert a francia szóvégeket még nem érezték képzőnek — a németek hozzátették saját *-er* képzőjüket is: *Mousquetier*, *Granadier*!

2. A német adatokkal kapcsolatban leírt sokféleség, majd az ebből kibontakozó kiegyenlítődsé jellemző a szó magyar nyelvbeli történetére is. Az okok is hasonlóak. Szavunk a magyar nyelvbe a harminc éves háború idején, s valószínűleg vele összefüggésben került, de előidézhetette az átvételt német zsoldoscsapatok állandó magyarországi tartózkodása is. A XVII. század elején, sőt még 1645-ben is (vö. HadtörtKözl. IV, 151, XII, 158) — mint KERTÉSZ MANÓ ismerteti (Nyr. LXVI, 31) — még bonyolult körülírásokkal emlékeznek meg azokról a kereskedőkről, akik a katonáknak a táborba „elest es egieb szükseges marhat hoznak”. KERTÉSZ állítását azonban, amely szerint a nehézkes körülírást helyettesítő *markotányos* szó csak a XVII. század végén bukkan fel, lényegesen módosítja HORVÁTH MÁRIA adata (i. h.), amelyet *marketanter* alakban egy XVI. századbéli német katonai értekezésnek a XVII. század negyvenes éveiben készült kivonatos magyar fordításából mutat ki. Helyesen meg is jegyzi, hogy „ez akkor újnak hatott a magyarban”. A fordító meg sem kísérelte, hogy a magyar nyelvhez igazítsa.

a szót (rajta van pl. az *-er* képző). Ezen első adat után s a készülő Nagyszótár adatait megelőzően a szó következő előfordulásairól tudok (szótáraink, valamint a Nyr. id. helyeinek alapján visszakeresve): 1686: *marquedandenus* (Alvinczi Péter: Okmt. I, 210, 230); 1689: *markotány-szekerek* (Thököly; Mon. Script. XXIII, 36); 1705: *markotányok* (Rák., Art. 37); 1707: *markotányosok* (ArchRák. IX, 438); 1708: *Markotán, Markotánné* (PP. 142); 1722: *marquetanustul* (Magyar lovasság regulamentuma; HadtörtKözl. XI, 324); 1734: *markotányosok* (Hadi articulusok: HadtörtKözl. IV, 570); 1749: *markotányos* (Kir. Besz. 147). Ezután sorakozik fel készülő Nagyszótárunk szívesen rendelkezésemre bocsátott 44 adatot tartalmazó gyűjtése, amely a XVIII. század közepétől 1897-ig terjed. (Itt jegyzem meg, hogy sem a MA. 1708., sem WAGNER 1750. nem tartalmazza a szót.) A különböző változatok hangalaki és időbeli megoszlása a nagyszótári gyűjtést megelőző adatokkal együtt a következőképpen alakul: *marketanter*: 1640 körül | *marquedandenus*: 1686. | *marquetanus*: 1722. | *markotán*: 1708., 1782., 1809. | *markotánné*: 1708., 1782. | *markotány*: 1689., 1705. | *markotányos*: 1790., 1807., 1816. | *markotányos*: 1750 körül, 1759., 1779., 1787., 1793., 1805., 1808., 1809., 1822., 1870. | *markotányos asszony*: 1790., 1790., 1817. | *markotányosnő*: 1850., 1851., 1851., 1860., 1868., 1870., 1873., 1878., 1880. | *markotányosné*: 1717 és 1758 között, 1833., 1834., 1834., 1840., 1850., 1858., 1860., 1870., 1871., 1878., 1884., 1887., 1889., 1897. | *markotyán*: 1759. | *markotányos*: 1790. | *markotányus*: 1891.

3. Részben hangtani megfontolások alapján a szó két különféle úton történt átvételével kell számolnunk. Az egyik út a felsőbb, latinos műveltségű rétegeken át vezet: így került át a szó első ismert alakja a *marketanter* (1640—1650 körül) német szöveg magyar fordításában, s mint régi, addig csak körülírással kifejezett fogalmat röviden jelölő új terminus, valószínűleg pontosan megfelel a német eredetinek. Ide tartozik az időrendben következő adat is: *marquedandenus* (1686.), valamint a későbbi *marquetanus* (1722.) is. *Marquedandenus* és *marquetanus* a közép-latinban ismeretlen szavak (vö. DU CANGE—DU FRESNE, Glossarium ... lat. 1885.), igen valószínű tehát — annál is inkább, mert az átadó németben nincs megfelelésük —, hogy a hazai latinság hatására visszalatinosított alakokról van szó. Ez a jelenség később igen gyakorivá válik például az *-izmus*, *-ista* képzős szavainknál (vö. GYALMOS JÁNOS, Latin eredetű képzőink. 1933. 3, 14). — A másik út az egyszerű emberek, a katonák útja, hiszen a markotányosoknak elsősorban az ő szükségleteiket kellett ellátniuk. Ezt az utat a kuruc háborúk kora nyitotta meg. Valóban, a következő adatokat Thökölynél, Rákóczinál és Bottyán Jánosnál találjuk: *markotány-szekerek*, *markotányok*, *markotányosok*. A népi átvétel létrehozta azt az alakot is, amely a különféle változatok között győzni fog. A *-ter* (*-der*)-t, mint a nép fülének idegen szóvéget elveti. Előreható illeszkedéssel velaris hangrendűvé alakítja a szót. A szóvégi palatalisatiót bizonyára megelőzte egy *n*-es alak, amelyet PÁRIZ PÁPAINÁL még megtalálunk: 1708: *markotán*, *markotánné* (PPB. átveszi, s még egy 1809-es adat is van rá, valamint *markotyán*: 1759.). Erre számos analógia van: tör. **kürän* > ősm. **kiren* > *gären* > *gövény* | *Ábrán* > *Ábrány* (GOMBOCZ, Hangtört. 36) | ném. *Fuhrmann* > m. **furmán* > *furmány(os)* | ol. *capitano* > hazai lat. *capitan(eus)* > *kapitány* stb. Így: *markotán* > *markotány(-szekerek)*. A következő lépés a magyar *-os* denominalis névszóképző felhasználása volt, amely akkoriban már igen gyakran képezett foglalkozásra, mesterségre utaló mellékneveket, illetőleg főneveket jövevényszavakból is: szerb, szlovén *mesar* > m. *mészár* > *mészáros* | szlovén, cseh *krčmár*, sz.h. *krčmar*, kisor. *korčmár* stb. > m. népn. *kocsmár* > *kocsmáros*, *korcsmáros* | ném. *Meier* > régi m. *major* > *majoros* (vö. Nyr. LXXV, 74) | ném. *Granadirer* > > m. *Gránátéros* | ném. *Musquetier* > m. *Muskatéros* (KirBesz. 147). Hasonlóképpen: *markotány* > *markotányos*. Ami az 1722: *marquetanus(tul)* s az 1891: *markotányus* változatokat illeti, az elsőt tudós visszalatinosításnak tartom, a másodikat népetimológiá-

nak (vö. *Margita* tulajdonnév), az *-us* mindkettőnél érthető a lat. *-us* és a m. *-os* szövégek hosszú párhuzamos és gyakran összebonyolódó fejlődése alapján (vö. FLUDOROVITS JOLÁN, Latin jövevényszavaink hangtana 17—9).

Feltehető még, hogy a magyar *markotán(ny)* a német *Markadant* és *Marcodant* vagy ezekhez hasonló alakok (különösen a második) hatására jött létre. Német—magyar átvételkor a szövégi mássalhangzó + *t* kapcsolatból a *t* kiesésére van példa; vö. ném. *Posament* > m. *paszamánt*, de *paszomány* is; hasonló: újfeln. *Standarte* > m. *standár*. Ennek bizonyítására azonban nagyobb számú és későbbi német adatok, valamint korábbi magyar adatok hiányában — a majdnem másfél évszázadnyi eltérés miatt — nem vállalkozhatom.

4. A *markotányos* szó és értelmezése PÁRIZ PÁPAITól kezdve szinte minden szófejtő és értelmező szótárunkban megtalálható, és jelentése egyértelmű. A továbbiakban mégis szeretnék néhány megjegyzést tenni a szó jelentésünk fejlődéstörténetére vonatkozóan. Több adat mutatja, hogy a markotányossgot, bár magánkereskedői vállalkozás volt, nálunk is hamarosan intézményesítették: afféle fegyvertelen kisegítő szolgálat volt a hadba vagy gyakorlatra vonuló, állandó vagy átmeneti szálláson levő katonaság étellel-italal való ellátására: 1686: „*Marquedandenis* sit licitum... precio in regno solito coemere necessaria, pro conservatione militae... serio demandetur, ut ad castra... omnis generis victualia adferant...” (Diplom. Alvincz. 1870. I, 210, valamint 230 is); 1722: „Minden companiabeli *marquetanustul*, hogy bor, sör, égetbor s afféle italok ároltatása és comestibiliakal keresedik megengedtetik...” (Magyar lovasság regulamentuma: HadtörtKözl. XI, 324). Úgy látszik, néha fegyveresen is teljesítettek szolgálatot: 1707: „...*markotányosok*... kik némelyek hamburgiak (Hainburg), győriek, és szintén Linczbül való mészároslegény is vagyon köztök, kik hajókon gyakran járnak és fegyverben találatnak, magokat pedig mentik, hogy ők nem soldatok” — így ír Bottyán János Szluha Ferenc hadifogoly-kicszerelő biztosnak, megjegyezvén azt is, hogy az efféle foglyokért fegyverviselőt nem adnak cserébe (ArchRák. IX, 438). A markotányosoknak hivatalos takarmánykiutalás is járt: „edgy Tábor mellett szolgáló *Markotányosnak* napjára 4 ló portzió járjon” (MKur. 1787: 836). Állományuk meg volt állapítva, s a mozgósítás rájuk is vonatkozott: „A' *Markotányosoknak*, *Mészárosoknak*, *Latzikonyhásoknak*... száma a' Generális Qvártély Mester által az Ármádának nagyságára nézve rendeltetik el” (1790. Gvadányi: Tör. háb. 128); „... a' Gallitziai tábor az első Generális-tól fogva a' leg-alább való *Markotányos* Asszonyig, az első parantsolatra készen tartatik” (MKur. 1790: 277); stb.

Ez az utóbbi idézet más passzusokkal együtt arról tanúskodik, hogy a markotányosok a katonai, de általában a társadalmi rendben alacsony helyet foglaltak el. Nem örvendtek valami nagy megbecsülésnek, s ha tehettek, nyilván be is csapták vevőiket: „Uram Teremtőm! ha van még... valahol... egy rozsdás menkü, üttesd meg ezeket a bodzatőrül került ördög *markotányosait*” (1793/1844. Csokonai: Tempefői 662); „... azt mondják, hogy a *margitánus* a szemét is kicsalja az embernek; rosszabb a cigánynál...” (1891. Baksay: Szederindák 178).

Érdekes, hogy míg 1833-ig 27 adat közül csak 4 vonatkozik nőre (*markotánné*, *markotányos asszony*, *markotányosné*), 1833-tól 1900-ig 26 adat közül 2 kivételével mind nőre vonatkozik. Sőt — horribile dictu! — a női szépség egyre jobban előtérbe kerül: „... a huszárok tanyáin legtöbb csinos *markotányosnők*... láthatók...” (1868. Vahot I.: Honv. könyve 222.), s ezen kívül még több „szép *markotányosné*”, avagy „Borcsa, a tábor legszebb *markotányosnője*” (1850. Emlékl. 74) is szerepel. A következtetést itt az olvasóra bízom!

Végül megjegyzem, hogy a kilenceszer előforduló *markotányosnő* és a tizenötször előforduló *markotányosné* alak újabb adalékul szolgálhat a *-nő*, *-né* kérdés elég kiterjedt

magyar irodalmához (vö.: Nyr. XXI, 182, 295—300, LXXIV, 376, 441—2, 445, LXXV, 473, LXXVI, 143—4; MNY. XXVI, 387, XLVII, 1). Az adott esetben alátámasztja LEHR VILMOS konklúzióját; amely szerint „...alakilag *-nő* és *-né* közt se a régiségben, se a népnelvben nincs különbség...” (Nyr. XXI, 297). Szavunk két változata 1900-ig egyöntetűen foglalkozást jelöl, és még nem tükrözi az irodalmi nyelvben idővel szükség-szerűen bekövetkező differenciálódást a 'feleség' és a 'valamilyen foglalkozású, állású nő' jelentések között.

Markotányos szavunk tehát kezdetben szervezetiesen is a hadsereghez kapcsolt fegyvertelen, segédszolgálatserűen működő tábori étel- és italkereskedőt jelentett, és a XIX. század első negyedéig majdnem kizárólag férfifoglalkozás volt; ettől fogva pedig 1900-ig majdnem kizárólag csak nők művelték a markotányosságot, lehetőleg szép külsővel s a női erkölcs és a kereskedelmi etika szempontjából nem éppen feddhetetlen életmóddal. Egyébként a szó jelentése mindvégig megmaradt a katonai élet körében. A második világháborúban még élő szó volt. Ettől fogva azonban például a magyarban, lengyelben (az oroszban az első világháború óta) egyre inkább régiessé válik.

5. Mi lett a *Marketender* sorsa más nyelvekben? Erre a kérdésre mindössze néhány szerény észrevételt szeretnék elmondani, jóval kevesebb ténnyel alátámasztva, hiszen bármelyik nyelvben legalább a magyarhoz hasonló részletességgel kifejtteni a kérdést ebben a cikkben nincs módomban, sem szándékomban.

Teljesen világos, hogy a rutén *маркотаньои*, nőnemű változata saját képző hozzáadásával *маркотаньошка* (СОРЕТ 1883.) közvetlen átvétel a magyarból, feltételezhetően a kuruc háborúk korában. Egyfelől a szlovén *marketendar* (*marketander*), szerbhorvát *marketân*, másfelől a holland *marketender*, svéd *markentare*, dán—norvég *marketendar*, *markententer* (1871.), majd később egységesen *markententer*, mint a némettel közvetlenül vagy közvetve érintkező nyelvek, a németben felsorolt alakok valamelyikét vették át, illetőleg több átvétel közül egyet rögzítettek a legtöbb esetben lényeges változtatás nélkül. A legmarkánsabb vonás itt a *-(d, t)ar, -er* germán képző jelenléte. Egyetlen kivétel ez alól a szerbhorvát *marketân* alak, amelyből ez hiányzik, s ezzel a nyugati és keleti szláv nyelvek, valamint a román többé-kevésbé közös alakváltozatához igazodik. Anélkül, hogy megkísérelném magyarázni ezt a jelenséget, megjegyzem, hogy oka semmiesetre sem az egyes szláv nyelvosportokra jellemző hangtani meg egyezésekben, illetőleg szabályos eltérésekben rejlik. A magyar *markotán* hatására inkább gondolhatnánk. A román, orosz, ukrán, lengyel, cseh és szlovák nyelvek megfelelőire viszont (rom. *marcitan*, or. *маркитант*, ukr. *маркитант*, le. *markietan*, cseh *markytán*, szlovák *markytán*) közösen jellemző az *-ar (-er)* germán képző hiánya. Ez alól csak egy történeti kivételt ismerek: ez az orosz *маркетентер* (1720. Morsk. Ustav), amely a Poln. Sobr. Zakonov (1713—1719.) törvénygyűjteményben párhuzamosan szerepel a későbbben felülkerekedő és egyetlenné váló *маркитант* alakkal. Valószínűleg itt is a magyarhoz hasonló kettősséggel állunk szemben: a *маркетентер* a művelt vezető réteg átvétele, míg a *маркитант* népi átvétel, s itt is az utóbbi vált szociális érvényűvé. Hogy az előbbi közvetlen átvétel a hollandból, abban nincs okunk kételkedni: a hajózási szabályok gyűjteményében szerepel, s különösen hajózási, flottafejlesztési téren közismertek Nagy Péter közvetlen holland kapcsolatai, valamint az ezekből származó számos holland eredetű kifejezés. Ami az utóbbit illeti, itt több probléma akad. Az egyik a lengyel közvetítés lehetősége, a másik az, hogy akár közvetve, akár közvetlenül nem a németből, hanem ez is a hollandból ered. Ezt a kételyt képviseli PREOBRAŽENSKIJ (ESRJa. I, 511), VASMER pedig (Russ EWb. II, 99) elkerüli a kérdést. Ami a lengyel közvetítést illeti: nem tartom valószínűnek, mert: 1. az orosz és a lengyel szó hangsúlyja eltérő, lengyel közvetítés esetén az orosz átvette volna a lengyel hangsúlyt; 2. Péter cár korában a lengyel közvetítés elveszíti korábbi jelentőségét; 3. a rendelkezésemre

álló lengyel források legkorábbi adata 1776-ból való (Slown. Lindego III, 44; BRÜCKNER meg sem említi a szót), tehát jó fél évszázaddal későbbi, mint az orosz változaté. Ez azonban még nem zárja ki esetleges korábbi adatok létezését. Ami a holland eredetet illeti, ennek sincs sok valószínűsége, mert a Nagy Péter korában az orosz nyelvben kimutatható 17 -*ant* végű jövevényszó legtöbbször a németből (esetleg közvetlenül a franciából) származó átvétel, s mindössze egy hajózási műszőről lehet biztosan kimutatni a közvetlen holland eredetet. A gyakoriság tehát amellet szól, hogy a kivételesen -(*d*)*tant*(*d*)*er* végű szót is az átvett többséghez igazodó -*ant* végződésre redukálta. Ugyanezen szavak legtöbbször a lengyelben, csehben és szlovákban is -*ant* (esetleg -*ent*) felel meg. Mivel e szavak nagy része a katonai étellel és szervezettel függ össze (or. *сержант*, *провант*, *лейтенант*, *комендант*, *арестант* stb., le. *proviánt*, *lejtenant*, *komendant*, *aresztant* stb., s hasonlóan a csehben és a szlovákban is!), az egyszerű katona is törekedhetett arra, hogy a már meglevő, idegennek érzett, de ismert jelentésű szavak hangalakjához igazítsa az újonnan jött *Marketender*-t. De vajon nem a magyar *markotán* vagy a német *Markadant*, *Markodant*-féle alakok hatottak-e közvetlenül vagy közvetve a szlovákra, csehre, lengyelre, románra? A dunavölgyi és szélesebb körben közép- és kelet-európai népek közös viszontagságai ezt teszik valószínűvé.

FOGARASI MIKLÓS

„*Vr ar Mihal archangal*”. Az EtSz. megkérdőjelezett *ar* szavának előfordulásáról ez idő szerint — az eddigi négy helyett — most már öt esetben van tudomásunk: TelK. 233, 235: „*vr ar Mihal archangal*”; TelK. 233: „*ur ar mihal angalnak*”; SzékK. 296: „*vr ar mihal archangal*”, s az ötödikre TOMPA JÓZSEF hívta fel a figyelmet a MNy. XXVIII. kötetében (316): TelK. 236: „*vr ar mihal angalnac*”.

Az EtSz. az *ar* szó jelentését nem ismeri, és vagy íráshibának véli (a megkezdett *ar-changal* szó), vagy pedig az *ara* rokonságnév eredeti személyragtalan alakjának gondolja. BALASSA szótára az utóbbi kevésbé valószínű magyarázatot fogadja el. Az elsősre vonatkozólag pedig TOMPA fent jelzett cikke megjegyzi, hogy az íráshiba lehetőségét minden további adat előkerülése csökkenti. Ez a vélekedés annál inkább megfontolandó, mert hiszen a szóban forgó *ar* szó a TelK.-ben sűrű egymásutánban ismétlődik: a 233. lapon kétszer is előfordul, majd az egészen közeli 235. és 236. lapon ismét, s egy másik kódexben, egy más kéz írásával ugyanolyan kapcsolatban egyszer. Mindez azt a határozott benyomást kelti, hogy a másoló vagy szövegíró nem tévedett, hanem tudatosan járt el, s csak rá kell jönnünk, mit akarhatott a maga kora és a maga nyelvjárása magyarságán ezzel a szóval kifejezni.

Mindenesetre feltűnő, hogy minden alkalommal éppen Mihály arkangyallal kapcsolatban fordul elő az *ar* szó, és nem is egymagában, hanem mindig az *úr* szóval együtt: *vr ar Mihal angal* vagy *archangal*, több esetben pedig egyszerűen csak *Mihal* vagy *szent Mihal angal*, *archangal* (pl. a TelK. 216, 221, 222, 223). — Tudvalevő, hogy az angyalok hierarchiájában és így az arkangyalok karában is a legmagasabb rangot Mihály arkangyal foglalja el. Ő a sátán leghatalmasabb ellenfele, s mint ilyennek, a hagyomány szerint fontos szerepe van a lélek túlvilágra költözésénél is. (A falusi halott-hordozó készség neve is „szent Mihály lova”). Kódexeink szövegeiben is, a TelK. Ádám és Éva legendájában a haldokló Ádám fejéhez áll Mihály arkangyal, s a SzékK.-ben is a halálról szóló elmélkedésben szerepel az *vr ar Mihal archangal* kifejezés. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a kódexírók használta kettős epithetonszerű *vr ar* kitétel — a hagyománnyal egybevégyően — valamiképpen Mihály arkangyal kiemelkedő pozíciójával függ össze.

Ebben a beállításban vizsgálva az *vr ar* kifejezés ismeretlen *ar* tagját, szembe-tűnik PEKARSKIJ jakut szótárának következő adata: *ār* (sr. tjurk. *arī*, *arīy* = vö. ktör.

arī, arīy) 'lučšij v svoem rode' (BÖHTLINGK, Wrtb.: *ār* 'das Beste in seiner Art'); 'počtennij, važnij, gromadnij; čistij; svjaščennij, božestvennij (tisztelt, tekintélyes, hatalmas, tiszta, megszentelt, isteni)'. Példamondatai: *ār mas* 'početnoe, gromadnoe, samoc visokoe i krepkoe derevo v lesu' (BÖHTLINGK, Wrtb.: *ār mas* 'der höchste u. stärkste Baum im Walde') és *ār tojon* 'die höchste Gottheit'.

Amint a fenti szótári idézetből látjuk, az *ār* címszónál — valószínűleg az egyik jelentésváltozat, a 'čistij' alapján — PEKARSKIJ a köztörök *arīy* 'tisztá' melléknévre utal, de nem azzal a részletező határozottsággal, mint ahogy azt például az *irās* címszónál teszi, ahol a két szótónek (*irās* ~ *arīy*) valóban etimológiai köze van egymáshoz, konkrét 'tisztaság' alapjelentéssel. Hogy az *ār*-nak fenti jelentésfelsorolásánál a 'čistij' (*arīy*) már másodlagos, elvont jelentésében szerepel, vagyis hogy PEKARSKIJ jakut *ār* ~ köztörök *arīy* összevetése nem úgy értelmezendő, mintha a két szó jelentésfelületének érintkezési pontja etimológiai összetartozást is jelentene, az kivüláglík PEKARSKIJ további eljárásából, amikor is a *kübäi* 'jelentős, tiszteltreméltó, tekintélyes', az *iük* (< *iduq*) 'tiszteltreméltó, tekintélyes, szent', továbbá a *māni, chan, ulū(g)* epithetonok jelentéstartalmát is az *ār* szóval magyarázza. Minden esetben a jelentés, és nem az etimológiai összefüggés az összevetés alapja. Ennek a körülménynek a hangsúlyozása azért látszik fontosnak, mert a törökségben az adott jelentésben egyedülálló jakut *ār* magyarázatánál már eleve ki kell zárunk azt a látszólagos lehetőséget, mintha PEKARSKIJ mellelges hivatkozása alapján a két szónak (*ār* és *arīy*) köze lehetne egymáshoz.

Tudtommal a jelenleg rendelkezésünkre álló török nyelvi források egyikében sem mutatható ki a jakut *ār* nomen hasonló jelentésű egyéb török megfelelője. Van azonban egy, már a nyelvemlékekből ismert ide vonható igék: *art*- 'übertreffen' (GABAIN, ATG. 296), *art*- 'uveličivafsa (növekedni)' (MALOV, Pamjatniki ... 360). Ez a régi ige egyben jó példa KOWALSKI elméletének igazolására (De la nature du causatif et passiv dans les langues turques: Roc. Orient. XV, 430—8), amely szerint a török *-t* deverbális igeképző eredetileg causativ és reflexiv természetet egyesített magában. Az *art*- ige beletartozik a mai nyelvérték számára felbonthatatlan *-t* végű igék csoportjába, hasonlóan a csuvas *vjrt*- 'feküdni', *žjt*- 'kérdetni' vagy a magyar *önt*-, *tölt*-stb. igékhez. Ilyen természetűnek könyvel el BROCKELMANN is az *art*- igét: „Der Grundstamm vereinigt manchmal noch transitive, aktive u. neutrische bedeutung, die sonst durch Ableitung von einander geschieden werden wie *art*- 'wachsen u. wachsen lassen'” (OsttürkGramm. 201). Kāšgarīnál az *art*- a. m. 'größer werden'; a CodCum.-ban *art*- 'mehr sein, übertreffen' (GRÖNBECH, Wtb.). IBN MÜHANNA szerint *art*- 'ziyade olmak, çoğalmak (gyarapodni, szaporodni)'. RADLOVNÁL: *art*- 'über etwas hervortragen, größer sein, besser sein'. Megvan az *art*- ige a legtöbb mai török nyelvben, általában a ZENKER-nél megadott: 'zufügen, zusetzen, mehren; wachsen, zunehmen, sich vermehren' és a LE Coq keleti török nyelvanyagában (Baessler Arch. 81) is említett 'aufladen' jelentések kombinációiban. Az új török magyarázó szótár (Türkçe sözlük) 'eskiden ve ja bilinen miktardan çok olmak (a régi vagy az ismert mértéknél többnek lenni)' jelentést ad, és érdekes a Lehče-i osmanli értelmezése, amit az *art*- ige egy továbbképzett alakjához fűz: *artir*- 'tafzil, hümet ve rütbeji teraqqi etdirmek (a tekintélyt, befolyást, rangot emelni)'. — Az *art*- ige jelentése a kiragadott példákkal vázolt körben mozog, nyelvjárásonként különböző igei és névszói származékokkal, amelyek tárgyalása itt felesleges.

A fentiek alapján a török *art*- ige egy feltehető **ar*- igező *-t* causativ ~ reflexiv → passiv deverbális képzővel bővült származéka volna, amelynek nominalis párjaként fogható fel a jakut *ār*. A jakut hosszúságra vonatkozólag figyelembe vehető BÖHTLINGK megjegyzése: „Im Jakutischen sehen wir ohne sichtliche Veranlassung eine Kürze u. eine Länge wechseln ... bisweilen dient die Länge wie es scheint, zur Unterscheidung

zweier den Ursprung nach gleicher, in der Bedeutung aber auseinander gehenden Worte'' (Die Sprache der Jakuten § 93.). Nem világos PEKARSKIJNAK PRIKLONSKIJ és D. POPOV szótárára való hivatkozása, amikor ugyancsak az *ār* címszó alatt azt mondja: „*ār* (u sl. Pr. DP.: *art*)”.

Tekintve, hogy magyar szómagyarázatról és nem török etimológiáról van szó, nem térhetünk ki a homályos jelentésű, jelzős szerkezetekben szereplő önálló *ar* ~ *ār* vagy az *ar*- kezdetű nagyszámú személy-, nép-, különböző földrajzi-, állat- és növény-név, valamint egyéb funkciót betöltő *ar* szócskák összefüggésének kibogozására. Hasonlóképpen nem törekedhetünk a csuvas — hangtanilag ide tartozó — *ur* ~ *vār* kezdetű képzett és összetett szavak megfejtésére, amelyekre vonatkozólag maga AŠMARIN is sok esetben csak annyit tud mondani: „ne izvestnoe slovo (ismeretlen szó)”.

Szélesebb körű, a származékokra is kiterjedő nyomozás nélkül egyelőre úgy látszik, hogy az *art*- ige **ar*- tövének nominalis párja az *ar*' nagy, nagyság, magas, magasság ?' alapjelentésben csak a jakut *ār*-ban maradt ránk, ott is csak bizonyos sztereotíp kifejezésekben. Fennmaradását alighanem a vallási terminológiában betöltött archaikus szerepe biztosította, amit TOKAREV a török népekről tartott berlini előadása is bizonyítani látszik: „Es ist interessant, dass in den jakutischen religiösen Vorstellungen ein sehr reiches und kompliziertes Götter- u. Geisterpantheon vorhanden war. Die Götter- u. Geister-unterscheiden sich Rangmässig u. unterteilen sich in einzelne Kategorien. Unter ihnen treten vor Allem die oberen u. unteren Geister in Erscheinung. Die oberen Geister »Ajyy« sind die wohlgesinten, an deren Spitze die grosse Gottheit *ār-tojon* als oberster Gott-Schöpfer steht.”

Nem tudhatni, hogy mikor és milyen úton került nyelvünkbe ez az *ar* szó, annyi azonban valószínűnek látszik, hogy régi, magunkkal hozott mitológiai hagyomány emléke, amely az irodalmi nyelvbe nem került török eredetű tájszavaink, talán azt is mondhatjuk: székely tájszavaink csoportjába tartozik. A Teleki- és Székelyudvarhelyi Kódex másolói nyelvében a jelek szerint még élt az *ar* szó a jakutban tapasztalt jelentés-tartalommal, mert vallásos tárgyú írásaikban az angyalok seregéből kiemelkedő Mihály arkangyallal kapcsolatban alkalmazták. Érdekes, hogy a Székelyudvarhelyi Kódex elmélczését a halálról, amelyben az *vr ar* kifejezés is előfordul, LUKINICS IMRE a maga részéről eredetinek tartja (Nytár XV, XIII—XIV. l.), ami csak valószínűsítene az azt a föltevést, hogy a szövegíró ebben az esetben nyelvjárási reminiscenciát őrzött meg. De ugyanez mondható a Teleki-kódex Ádám és Éva legendájának másolójáról is, ahol az *vr ar* összesen négyszer fordul elő. Szövegrészünk folytonos közbeszólásai átdolgozásra engednek következtetni, és éppen a 233. lapon, ahol az *vr ar* kifejezés kétszer is előfordul, ilyen helyi természetű megjegyzés van a szövegbe toldva: „azert az olahoc innet vōttec eredetōt”, ami az eredetiben nyilván nem lehetett meg (vö. Nytár. XII, XX. l.).

Úgy tűnik fel a dolog, mintha a szerzetes másolók a Confiteor „szent Mihály főangyal” sokat ismételtetett szavait tolmácsolták volna az emlékezetükben élő, archaikus *vr ar* 'szent legfőbb' kifejezéssel. A két szó *vr* és *ar* — PEKARSKIJ *ütik* < *üduq* 'szent' (= magy. *úr*: MNy. LII, 157—67) ~ *ār* jelentéstani egybevetésével is megokolt — állandó páros használata melléknévi hendiadyon-szerűen hat, amelyben az *ar*-t talán nem is röviden, hanem a mondatritmus is megkívánta hosszúsággal ejtették: *úr ár Mihály arkangyal*. (Vö. FLUDOROVITS JOLÁN, Latin jövevényszavaink hangtana: MNy. XXVI, 52.)

K. PALLÓ MARGIT

Tantó.* Bár ez a család név legelőször jász környezetben bukkan fel, mégis kun eredetűnek látszik. 1484-ben a jászsági Borsóhalmát és vele a borsóhalmi jászok kapitányságát Tantó Györgynek — „Georgio filio praefati Mathei *Thantho* de Bodoghaza” — és társainak adják át (GYÁRFÁS, A jász-kunok története III. Szolnok, 1883. 685; Soós ADORJÁN, A kunok és jászok története. Pápa, 1944. 85, 113). Ugyanebben a környezetben korábban, 1458-ban szerepel „Georgius *Thaito* de Nighzallas” (GYÁRFÁS i. m. 637—8). Hogy ez a Georgius nem nagyapja-e az előbb említett Georgiusnak, hogy vajon a *Thaito* nem elírás-e a *Thaito* helyett, azt a jászkun-kerületi levéltári anyagot ért károsodás után aligha dönthetjük el, de kevésbé tarthatjuk valószínűnek, mert előfordul kunsági helyneveinkben *Tajtapál* is.

A *Thantho* név az általam csak felületesen ismert, sovány oszét anyag (szótárak, személynevek) alapján nem tekinthető jásznak, viszont a kunból megfejthető, s ez a történelmi körülményeknek nem mond ellent. Van a belső-ázsiai török nyelvekben, közöttük a kunhoz hasonlóan kipesak jellegű kazakban és a kirgizben is egy ide vonható szó: alt., tel., leb., sor, kazak *tantı* ~ tel. *tanta* 'sich herumtreiben, umher schweifen; schwatzen, quasseln' (RADL.) ~ kirg. *tantı* 'болтать; говорить пушь' (ЮДАХИН).

Mind a 'csatangol', mind a 'gagyog, csacsog' jelentés alapján fejlődhetett kun személynév. A parancsoló mód egyes szám 2. személyű alakja az igetövel azonos, s az ebbe a nyelvtani kategóriába tartozó személyneveknek se szeri, se száma (RÁSONYI: Acta Lingu. III, 325, 328). Ilyen név a kazak *Тантабек* (Gagyogj-bek) is (Материалы по обследов. землепользования в Семиреченск. обл. Верненск. у. Слб., 1913. 66). Ide tartoznak a kizil *Тантай* (КАТАНОВ, Отчет 13) és a kazak *Тантай*-ok is (Материалы. Джаркентск. у. 18, 84). Maga a *Tantó* név alighanem ugyanezen ige participiumából fejlődött. A part. perfecti pass. mint önálló szó is szerepel a kirgizben: *tantıq* 'дефект речи (тепелявость, картавость, особенно детская)' (ЮДАХИН), azaz 'gagyogás'. Ide vonhatjuk Kücüm kán egyik családtagjának a nevét 1599-ből: *Тантык* (Акты Исторические II, 20); 1681: *Тандык* (Долольн. к. А. И. X, 212). A *Tantó* név azonban a 'gagyogó' jelentésű participium praesentis activi-ből (BANG: Ujb. XIV, 207) fejlődhetett: **Tantıy* ~ **Tantıy* > kun **Tantıy* > *Tantó*. (A szóvégi *-ıy* ~ *-ay* fejlődéséhez l. КАЧКАНЧИВ és БОКЛОВ: Acta Lingu. VII, 99). Az újszülött gyakran kapta személynévként azt a szót, mely első szembeötlő életműködésére vonatkozott, illetőleg, amelyet a szülők valamelyike a szülés után kiejtett, így például *Qarabaş* 'Fekete fejű', *Şüktur* 'Hallgass!' (vö. RÁSONYI: Acta Lingu. III, 330, 328).

RÁSONYI LÁSZLÓ

Megjegyzések a *rúd*, a *szer* és a *rásik* etimológiájához. I. *Rúd*. BALOGH LÁSZLÓ (MNY. LIII, 460—2) az osztják DN. *ro'ı* 'grosses Boot', *ri'ı* 'Boot (aus einem Baum)' stb. és a vogul KL. *rąntü* 'bárka' szavakkal egyezteteti.² Érdekes és tetszetős jelentéstani magyarázata ellenére a szófejtést hangtani akadályok miatt nem fogadjuk el.

Az osztják szó nem tartozhat a magyarhoz, mert — a szerzővel ellentétben — az obi-ugorra nem „ző a denasalisatio. Jellemezhet ugyan egy nyelvjárás — mint a bizonyításképpen fölhozott színjai osztjákot — vagy például egy nyelvjárás

* Válasz egy, a MNY. szerkesztőségéhez beérkezett kérdésre. — A SZERK.

¹ Az egyeztetés vogul tagja a MNY.-ben közölt bibliográfiából (LIV, 392) sajnálatos módon kimaradt.

² A szerző nem említette meg, hogy a vogul és az osztják szó egyeztetését már PÁPAT—MUNKÁCSI szójegyzékében és PAAS.—DONN.-nál (2025) is megtaláljuk.

névszóragozását, de ha egy szóban sehol, egyetlen alakjában sem találunk nasalist, nincs valószínűsége annak, hogy például egy magyar *d*-t tartalmazó szóval sikeresen egyeztessük. Az analógiaként idézett m. *-d* sorszámképző osztják megfelelője nem *t*, hanem *m + voc. + t* (vö. TOIVONEN: FUF. XVIII, 189—90). — Az osztják adatok — úgy látszik — különben sem egységesek, mert egyes nyelvjárásokon belül különbségeket találunk (vö.: KARJ.—TOIV. 812: DN. *ro't, ri't*, KR. *ro't, ri't*; PAAS.—DONN. 2014, 2025: K. *ri't, röt, J. ret, ri't* összetételekben). A jelentésük sem azonos. Az első helyen álló változat: 'grosses boot', a másodikiké: DN., KR. 'boot (aus einem baum)', K., J. 'boot'. PATKANOVNÁL az I. *ri't* 'ladik; boot, kahn', a *röt, rüt* 'nagy ladik; grosses boot hauptsächlich der früheren ostjaken und wogulen'. A szerző által az *o ~ i* megfelelésre hozott példák módszertani szempontból nem kielégítőek, mert heterogének. Nem illenek a fenti esetre. Ugyanis részben képzés- és ragozásbeli változatok (inf. ~ imperat.), részben egy szó különféle nyelvjárási alakjaiban fordulnak elő. De a tárgyalt szó esetében ugyanaz a nyelvtani alak van meg kétféleképpen ugyanabban a nyelvjárásban. Minthogy a hangrend a *ri't* szóban is eredetileg velaris lehetett (vö. STEINITZ, OVok. 78—9), fölmerülhet többek között az az ötlet, hogy ebben az esetben olyan velaris ~ velaris hangváltakozással lehet dolgnunk, amely a jelentésre differenciálólag hat. Biztosan azonban csak annyit tudunk megállapítani, hogy az *o*-s változat a folklórban is előfordul (vö. továbbá PATK. *röt* adatának jelentését).

Amint láttuk, az osztják szó hangtani alapon nem lehet megfelelője a magyar *rüd*-nak. A szerző jelentéstani fejtegetése pedig legfőljebb a 'csónak' jelentés magyarázatát adhatná meg, de nem a vogul 'bárkák'-ét. A *rüd* szót tehát továbbra is ismeretlen eredetűnek tartom.

2. Szer. NYÍRI ANTAL: „A *had* és a *szer*” című cikkében (Nyelv és Irodalom II, 103—32) többek között a R.-ben és az N.-ben található adatok alapján *szer* szavunk eredeti 'növényi rostokból, szálabkból, szöszből, vesszőből serített anyag', 'állati ínból serített anyag', 'fonadék, hajfonadék' jelentését mutatja ki. Bár a rokon nyelvi szavak közül egynek sem ismerjük ilyen vagy ennek megfelelő igei jelentését, ezt nem látja az egyszerűes akadályának, hiszen a magyarban sem volt eddig tudomásunk ilyen jelentésről. Szerinte a *ser* (*serít*) és a *szer* egy eredetűek, és ugor alapnyelvi nyelvjárási változatoknak minősíthetők. A két szó végeredményben a *szó* ige *s*, illetőleg *sz* kezdetű előzményének *-r* képzős származéka. Eddig NYÍRI cikkének az a része, amelyhez röviden hozzá akarok szólni.

Azoknak az uráli nyelveknek, amelyekben szavunk megfelelőit találjuk, a vogul kivételével megfelelő szótárai vannak, tehát ha a szerző által kikövetkeztetett jelentés előkerülne is, akkor sem lehetne elsődlegesnek tekinteni. A „hétserő kötél” stb. értelmét a *szer* eddig ismert jelentéseivel is meg lehetne magyarázni, például 'hétserő kötél'. Ez azonban a magyar nyelv belső fejlődésének problémája. A *szer* jelentései a rokon nyelvekben egységesen a következők: 'Art, Weise, Beschaffenheit, Gattung, Geschlecht, Sitte, Gewohnheit' stb. — A *szer* és a *ser* (*serít* 'sodor, pödör' stb.) különböző jelentésüknél fogva nem tartozhatnak egymáshoz, következésképpen nem lehetnek ugor alapnyelvi nyelvjárási változatok. (A *serít* eredetére l. BENKŐ: NYt. LXXXI, 318—21.) — A *szó* igéből való eredeztetés esetén föl kellene tennünk, hogy: 1. a *szer* mindegyik rokon nyelvi megfelelője a *szó* megfelelőjéből alakult ugyanazzal a képzővel; 2. azokban a nyelvekben, amelyekben a *szó*-nek nincs megfelelője, csak a *szer*-nek — tehát a zürjénben, a cseremiszenben, a lappban és a szamojédban —, ott az alapszó kihalt, csak *-r* képzős származéka maradt meg! Ezen kívül meg kell említeni, hogy a legközelebbi rokon nyelvek, a vogul és az osztják, *szer* és *szó* szava más-más magánhangzót tartalmaznak. Ha a *szer* a *szó* származéka, akkor legalább a magyar *szer* osztják megfelelőjében mutatkoznia kellene a magyar *szó*

v. tövének megfelelő hangnak.¹ — Ha ilyen sok nehézség merül föl, az etimológia a fősorokoztatott bizonyító anyag ellenére sem nyugtathatja meg az olvasót.

3. Vásik. Végül saját szófejtésemhez (Vásik: NyK. LIII, 260—2) kívánom azt hozzáfűzni, illetőleg határozottabban leszögezni, hogy az obi-ugor megfelelők χ , γ hangja a tőhöz tartozik, és a megelőző mássalhangzóval együtt finnugor * $\check{\epsilon}$ k-ra megy vissza. Újabban E. ITKONEN (UAJb. XXVIII, 77) a több szerző által összeállított etimológia finn és lapp tagját (magam csak a magyar tagot kapcsoltam hozzá) különválasztja hangrendi különbség miatt.

K. SAL ÉVA

Keres. BUDENZ a *kér* ige -s gyakorító képzős származékának tartja (MUSz. 17—8). Az ő nyomán halad e szó eredeztetésében SZINNYEI (NyH.⁷ 65) és BÁRCZI (SzófSz.) is.

A *keres*-nek a *kér* igével való összefüggése a két szó értelme miatt nem egészen magától értetődő. Igaz, a zürjén *kor*- 'kér, kíván' és *korš*- 'keres, követel' együvé tartozása (NyH.⁷ 65), valamint a latin *quaeso* 'kér' és 'keres' jelentése (FINÁLY) amellel szól, hogy nem lehetetlen e két szó értelmének egymáshoz kapcsolása. Ismerünk azonban olyan magyar ige-tőt és több belőle képzett származékot, amelynek jelentése sokkal közelebb áll a *keres*-éhez, mint a *kér* szóé. Ez a *ker*- és származékai: *kering*, *kereng*, *kerget*, *kerít*, *kerül*. A keresés ugyanis nem annyira valamilyen kérést, esetleg kérdezősködést (vö. *kér-d*) jelent, hanem sokkal inkább egy bizonyos körben való mozgást (vö. *kering*, *kereng*) vagy kisebb-nagyobb fokú hajszolást (vö. *kerget*). Elmondhatjuk továbbá azt is, hogy amit keresünk, az *megkerül*, ha pedig nem találjuk, akkor esetleg megbízunk valakit, hogy *kerítse elő*. Értelme szerint tehát a *keres* sokkal közelebb áll a *ker*- ige-tő származékaihoz, mint a *kér* igéhez, és nem más, mint a *ker*- ige-tő -s gyakorító képzős származéka. Már CzF. is úgy vélekedik, hogy a *keres* „gyöke a görbe mozgást jelentő *ker*”.

Egy tőből sarjadó -g, -get, -s, -ít és -ül képzős származéksort mást is ismerünk, nemcsak a *ker*- szócsaládja ilyen. Ehhez hasonló a *rep*- ~ *röp*- tőből alkotott -g, -get, -s, -ít, -ül képzős igék összefüggése is: *reppog* 'röpülni próbál, szárnyát próbálgatja' (MTsz.), *repinget* 'röpdöstet, röpítget' (MTsz.), *é-röppöget* 'elröpítget' (MTsz.), *repes*, *repít*, *repül*.

SZABÓ ZOLTÁN

Tallózás és tartlózás. I. MNy. LIII, 494—8 GRÉTSY LÁSZLÓ *tallózás* és *tarlózás* szavunkról írt. Cikkében hivatkozott egy korábbi véleményemre. Idézem GRÉTSYt: „Wacha Imre ... azt a gondolatot pendítette meg előttem, hogy — a falusi munkanélküliség megszűntével — talán maga a tallózás szükségszerű jellege, létalapja szűnt meg, hiszen mint adataimból is többé-kevésbé kiviláglik, a tarlózást elsősorban a szegény emberek végezték, a szükség hajtotta rá őket, hogy mások földjén az aratás után ottmaradó, elhullott kalászkokat maguknak összeszedjék.” Ezután GRÉTSY felvetette azt a gondolatot — véleményem szerint nagyon helyesen —, hogy a tallózás ('az aratás után elmaradt búza- és egyéb kalászkok összeszedése') tényének viszonylagos visszaszorulása a fejlettebb aratási móddal is megokolható, de azt, hogy kiveszett volna, semmiképpen sem állíthatjuk.

Az alábbiakban szeretném GRÉTSY cikkét és a magam korábbi véleményét néhány megjegyzéssel kiegészíteni.

¹ Magyar hangtörténeti tudomásaink alapján is hosszú vokálist várnánk *szere* szavunkban, ha az valóban a *szó*-ból származnék. — B. L.

2. Elsősorban *tallóz(ás) ~ tarlóz(ás)* szavunknak és a *tallóz(ás) ~ tarlóz(ás)* tényének meglétével, illetőleg a szónak és a ténynek háttérbe szorulásával kapcsolatban szeretnék néhány szót szólni. A *tarlózás* tényének — mely nálunk talán vallásos, bibliai eredetű szokás (vö. „Mikor learatod aratni valódat a te meződön, és kévét felejtessz a mezőn, ne térj vissza annak felvételére; a jövevényé, az árváé és az özvegyé legyen az, hogy megáldjon téged az Úr a te Istened, kezeidnek minden munkájában”: Szent Biblia. Fordította Károli Gáspár. Átdolgozott kiadás. Bp., 1949. Mózes V. könyv 24: 19., vö. Mózes III, 19: 9., 10., valamint Ruth könyve 2: 2., 7.) —, visszaszorulásában a fentebb említetteken kívül más tényező, a tiltás is közrejátszott, mint azt Veres Péter az 1910-es években játszódo regényében leírja: „a *tallózásban* és hátalásban ügyesek nagyon gyorsan járnak, nem szeretnek az ügyetlenekre várakozni, mert a *tallózás* tulajdonképpen, ha nagyon szigorúan vesszük, lopásnak számít az uraságok és gazdák szemében, hiszen az ő jószágait, az ő földjeiket vagy végső esetben az ő égi madaraikat rövidítik meg vele” (Szegények szerelme. 1952. 27). Veres Péter különben a szót elég gyakran használja. Csak néhány kiragadott adat lelőhelye: János és Julcsa 148, 176, 177, 386; Szegények szerelme 25. Mint ez az utóbbi, 1952-ből származó adat is igazolja, a *tallózás ~ tarlózás* szó és a *tarlózás* ténye nem veszett ki nyelvünkől és életünkől. Érdemes tehát a szóval és a szokással kapcsolatban az irodalmi példákon kívül más adatokat is figyelembe venni.

Ha megnézzük újabb, különösen nyelvjárási gyűjtéseink (MTsz., ÚMTsz., MNyA.) anyagát, könnyen megtaláljuk szavunkat. *Tallóz ~ tarlóz* szavunkat az eredeti, konkrét értelmében az MTsz. *tallósz, tallószni* alakban a Székelyföldről, a Brassó megyei Hétfaluból, *tallózni* alakban Háromszék megyéből, *torróz, torrózni* alakban pedig a Székelyföldről és Háromszék megyéből közli. A *tarlóz* alakra egyetlen adatot közöl Szilágy-somlyóról. Az ÚMTsz. szerint az adatok előfordulási helyei: Szabolcs megye: Demecser: *tallouzás* 'learatott földön kalászkok szedegetése'; Szatmár megye: Szamoszszog, Szamos-hát: *tallouddzik ~ tallouzik, tallouzás* 'learatott földön elhullott kalászkokat szedeget, illetőleg azok szedegetése'; Hajdú megye: Hajdúhadház: *tallouz, tallouzóy* 'a véletlenül elhagyott terményt vagy gyümölcsöt összeszedi, illetőleg aki összeszedi', Hajdúnánás: *talla z* 'ott maradt szőlőt vagy gyümölcsöt összeszed', Debrecen: *tallóz* 'az összegyűjtött termés elhagyott maradékát összeszedi' és egy adat, ugyancsak Hajdú megyéből, közelebbi hely megjelölése nélkül: *tallóz* 'szüret után a tőkéken felejtett billenget keres'; Bihar megye: Sárrét és vidéke: *tallózik* 'a tallón ottmaradt búzát összeszedi', Érmellék: *tarlóz* 'böngész, keres szőlőt és t.' [!], Jánosfalva: *tallóz* 'búzát szedeget a tarlón'. Ezenkívül van két elszigetelt adat: egy Bogyáról, a Csallóközből: *tallózik* 'tarlón kalászt szed'; egy pedig a Veszprém megyei Szentgálról: *tallózik* 'gabonafejet keresgél'.¹

Érdekeseleg egészíti ki a fenti adatokat a készülő MNyA. gyűjtése, mely szerint *tallóz ~ tarlóz* szavunk konkrét, eredeti jelentésében csak az ország keleti részén található meg, mégpedig Szabolcs megyében: Kékese: *tallózik, Tiszakerce: tallouzik, Kék: tallaöz, Petneháza: tallaözik; Szatmár megyében: Oros: tallouzik, Ófehértó: tallóz, Gebe: talló^zz, Tyukod: talló^zddzik ~ buzafűt szed; Kolozs megyében: Magyarvalkó —Váleni: tallózik. Az ország többi részén a MNyA. adatai szerint a *tallózás ~ tarlózás* tényét *kalászt szed, kalászfűt szed, szedeget, böngészik, kalászol, fejet szed, babicát szed, kalászt szedeget, szedeget, kalászt gyűjt, fejet gyűjtőget* szókkal fejezik ki. Egy elszigetelt *tallóz* adat jelentkezik a Baranya megyei Hidason.*

¹ A NSz. XX. századi gyűjtésében, sajnos, én sem találtam megfelelő adatot. Az ÉSz. anyagában a szó három adattal szerepel. Ezek közül kettő Arany Jánostól van, *tallóz* alakban (ÖM. I, 272, V, 98) és egy Bársony István „Erdőn mezőn” című könyvének 92. lapjáról 1894-ből.

3. E nyelvföldrajzi azonosítások után megállapíthatjuk, hogy egy-két fentebb idézett elszigetelt előforduláson kívül (Gebe, Hidas, Szentgál) a szó főleg az ország keleti részein él, s ott is az MTsz. közölte székelyföldi *tarróz*, a szilágysomlyói *tarlóz*, az ÚMTsz. közölte érmelléki *tarlóz* alakot kivéve mindenütt *tallóz* alakban. Itt jegyzném meg, hogy ugyancsak a *tallóz* alakban ismeri a szót Arany János is, aki azonban a *tallóz* szó mellett a *búzafőt szed* kifejezést is használja: „Nyolc lud aratás után összebeszél, hogy kimennek *búzafőt szedni* a tallóra” (Állatbeszélgetések: ÖPM. 1043. Franklin kiadás). Veres Péter pedig következetesen használja a *tallóz(ás)*-t a *tarló* alak mellett. A *tarlóz(ás)* és *talló* alakváltozat használatára tőle nincs adatom. A fentebbi adatok egyúttal megmagyarázzák azt is, hogy *tallóz* ~ *tarlóz* szavunk „átvitt” jelentése azért állandósult *tallóz* alakban, mert az „eredeti” jelentés is túlnyomórészt *tallóz* alakban él.

A nyelvföldrajzi vizsgálatok alapján feltethetjük, hogy *tallóz* szavunk nemcsak ma, hanem korábban is főleg az ország keleti részén élt, s olyan írók nyelvében található meg, kik vagy az ország keleti részéről származtak, vagy pedig ott hosszabb időt töltöttek, s így alkalmuk volt a szó átvételére. A GRÉTSY LÁSZLÓ által idézett szerzők életrajzi adatai igazolják ezt a feltevést. Az írók egy része szülőföldjének nyelvéből, nyelvjárásából hozta magával a szó ismeretét. Ábrányi Kornél a Szabolcs megyei Szentgyörgyvárányban született apjától tanulhatta *tallóz* szavunkat. Bartók Lajos (1851.) Erdődön, Szatmár megyében, Baróti Szabó Dávid (1739.) a Háromszék megyei Baróton, Bod Péter (1712.) szintén Háromszék megyében, Felsőcsernáton, Brassi Sámuel (1800.) a Torda-Aranyos megyei Torockón, Gyarmathy Zsigmondné (1845.) a Kolozs megyei Magyargyerőmonostoron született, s Kalotaszeg vidékének jötevője volt, Kabos Ede (1864.) a Szatmár megyei Nagykárolyban, Szász Károly (1829.) Nagyenyeden született, s Kolozsvárt tanult, Zolnay Gyula (1862.) a Szatmár megyei Nagysomkúton született. Kiegészíti a sort, hogy Arany János, aki többször használja a szót (vö. ÖM. I, 272; V, 98, 309) szintén az ország keleti részén (Nagyszalonta Bihar megye) született. A fentebb idézett Veres Péter pedig Baluzsvárosban 1897-ben. A GRÉTSY idézte írók másik része hosszabb időt töltött az ország keleti részén, s így alkalma volt a szó megismerésére. Bársony István (1855. Keresztes Fehér m.) iskoláit Nagykárolyban, Pozsonyban és Szatmárt végezte, Hatvani István (1718. Rimaszombat) hosszú időn keresztül Debrecenben tanár, Péczeli József (1750. Pécel Pest m.) debreceni diák, Segesvári István pedig debreceni orvosdoktor. (Adataimra lásd: SZINNYEI, Magyar Írók.)

Természetes, hogy ezen kívül az irodalmi átvétel lehetőségei is fennállnak. Hogy mást ne említsek, SIMONYI éppen Arany Jánosnak 1878-ban a Nyelvőr számára adott jegyzeteiből közöl *tallózások*-at a Nyr. XXVII, 504. lapján. Ugyancsak irodalmi átvételen alapulhatnak szótáraink (pl. MI., SIMAI, TAKÁTS R., KEL., MITRÁK, BALL., BAL., CzF. stb.) *tarlóz* ~ *tallóz* adatai is. A városban élők nagy része szintén olvasmányai s nem eredeti nyelvjárása alapján ismeri a szót.

4. A fenti nyelvföldrajzi megállapítások alapján megvizsgáltam öt bibliafordításnak, illetőleg kiadásnak a *tallózás* tényével foglalkozó néhány helyét: Mózes III. könyve 19: 9., Ruth könyve 2: 7., Izaiás könyve 17: 5., illetőleg a különböző fordításokban ezeknek megfelelő helyeket. A Bécsi Kódex Ruth-könyvének fordítása *gabona fõket szed* kifejezést használ: „*z* kéré hog az elmazadando *gabona fõkét zédnemég* az aratoc nomokat k uctuen” (Új Nyelvméltár I, 3). Heltai fordításában: „az elhulot *gabona feieket fel ne zedgyed*” (Móz. III. 19: 9.); „Kérlec, had *szedgyek* és gyűtsee *árpa feieket* az aratoc vtan” (Ruth 2: 7.); „*gabona feieket* Rephaimnac völgycbe *szed*: mint ha *tarlozni* valo maradna benne” (Izaiás 17: 5.). Károli Gáspár fordítása a Vizsolyi bibliában: „az el hüllot *gabona feieket fel ne szedgyed*” (Móz. III. 19: 9.); „Hadd *szedgyek* kerlec és *gyűtögesset* *árpa feieket* itt az kęvec kőzött az aratoc vtan ... Es fel kele hog *szedegetné*”

(Ruth 2: 7.); „valaki az el hagyott *gabona fejeket fel szedi* Rephaim völgyében” (Izaiás 17: 5.). A Szenczi Molnár Albert-féle kiadásban: „az elhullott *gabona fejeket fel ne szedgyed*” (Móz. III. 19: 9.); „Hadd *szedgyek* kérlek és *gyűjtöge tek árpa fejeket* itt a kévek között az aratók után” (Ruth 2: 7.); „valaki az elhagyott *gabonafejeket fel zedi* à Rephaim völgyében” (Izaiás 17: 5.). Káldi György fordítása: „az el-maradott *gabona fejeket fel ne szedgyed*” (Móz. III. 19: 9.); „kére hogy az el maradott *gabona fejeket fel-szedné*, követven az aratók nyomdokit” (Ruth 2: 7.); „és az ő keze *kala zokat széd*: és olyan léfzen mint a’ ki *kala/zokat keres* a’ Rafaim völgyén” (Izaiás 17: 5.).

Mint láthatjuk, az erdélyi szász származású Heltai bibliafordításának egyetlen helyén kívül sehol sem találjuk meg a tarlózással foglalkozó részekben a *tarlóz(ás)* szót. Helyette a *gabona (árpa) feje(ke)t felszed, szedeget, kalászokat szed, gyűjtöget* kifejezéseket találjuk. A bibliafordítók *tallózás* szavunkat ekkor még nem ismervén, a *tarlózás* fogalmának visszaadására a saját nyelvjárásukban használatos kifejezést alkalmazták. Kifejezések megegyeznek a tarlózásra vonatkozó kifejezések szóföldrajzi megoszlásának a MNyA. közölte képével. Szenczi Molnár Albert (1574. Szencz Pozsony megye; életének egy részét Győrött és Göncön töltötte) *gabona (árpa) fejeket (fel)szed* kifejezése azonos a ma Nyugat-Dunántúlon élő *fejet szed, szedeget* kifejezéssel. Káldi György (1527. Nagyszombat; Esztergomban nevelkedett) *kalászokat szed, kalászokat keres* kifejezése azonos a mai északkeleti dunántúli és a Dunától északra eső területek *kalászt szed* kifejezésével. Eltérést ettől a képtől egyedül Károli Gáspár (1529. Gyákároly Szatmár megye; életének nagy részét Göncön Abaúj megyében töltötte) bibliafordításában találunk. A nála használt *gabona (árpa) fejeket szed* kifejezéssel szemben ma Szatmár megyében *tallóz*, Abaúj megyében pedig *kalászt szed* kifejezés található.¹

Azt hiszem, nem lenne érdektelen és eredménytelen hasonló nyelvföldrajzi elgondolások alapján megvizsgálni nyelvemlékeinket. A szóanyag s különösen a tájszavak anyagának nyelvföldrajzi vizsgálata nagy mértékben megkönnyítené a nyelvemlékek szerzőjének földrajzi tájhoz, nyelvjáráshoz kötését, s elősegítené a történeti nyelvjárás-kutatás hangtani és szótani vizsgálatait.

5. Mindezekhez még csak annyit óhajtok hozzáfűzni, hogy *tallóz ~ tarlóz* szavunknak az eredeti 'tarlón maradt kalászokat, fű- és gabonaszárat szed össze' jelentésén kívül, mely még a CzF.-ban, sőt az ÉSz.-ben is mint elsődleges jelentés szerepel, ma is van egy általánosabb, bővebb 'nehezen, fáradsággal megtalálható, elszórt, elhagyott dolgokat összegyűjt' jelentése. Ezt olvashatjuk ki Veres Péter „Szegények szerelme” című regényének alábbi részletéből is: „[Varga Julcsa] az anyjával *tallózni* járt. Kezdet é k aratás után a kalászokon, de onnan az anyjuk lebetegedett, aztán fo l y t a t t á k a kölesfűrtökön . . . fo l y t a t t á k a kolompéron, tengerin és a cukorrépán fe je z t é k b e” (i. m. 1952. 25), és ezt igazolja az ÚMTsz. több, fentebb idézett adata is. Ez az általános 'nehezen összekereshető dolgokat összegyűjt' jelentés magyarázza meg egyúttal *tallóz ~ tarlóz* szavunknak „eredeti” 'tarlón elhullott kalászokat összeszedéget' jelentéséből az „átvitt” — de szerintem nagyon is konkrét s az eredeti jelentéssel majdnem azonos — 'irodalmi művekben vagy hasonló helyen elszórtan található ismereti anyagot szed össze' jelentésének kifejlődését.

6. Befejezésül még valamit. Véleményem szerint a *tallóz ~ tarlóz* szónak eredeti és átvitt jelentése közötti éles különbség csak a városi — az eredeti jelentést nem vagy irodalmi közvetítés alapján ismerő — ember nyelvében van meg. Azt hiszem, ezt külön bizonyítanom nem kell, elég, ha megnézzük a GRÉRSY felsorolta adatok forrásait. Hasonló

¹ Természetes, hogy a bibliafordítások vizsgálatában minden esetben számolnunk kell az előző fordítások felhasználásának, de átdolgozásának lehetőségével is.

eredményre jutunk az azonos jelentésű és jelentésfejlődésű *böngész(ik)* szónál is. A mai *Böngészde* (antikvárium) *böngészői* közül, azt hiszem, kevesen tudják, hogy a *böngész(ik)* szó eredetileg 'a szőlőböngék, szedésnél elhagyott szőlőfürtök keresését, összegyűjtését' (vö.: CzF.; MTsz.) jelentette s jelenti ma is a szőlőtermelő vidékeken. A *böngész(ik)* szó „eredeti” jelentését hosszú ideig, mint nem szőlőtermő vidékről (Kisalföld) származó, magam sem ismertem.

WACHA IMRE

NYELVMŰVELÉS

A tagadó- és a tiltószók külön- vagy egybeírásának egyes kérdései

1. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottságában a munkába vett Helyesírási Középszóttárral kapcsolatosan 1958. március 13-án PAIS DEZSŐ javaslatára az a vélemény alakult ki, hogy sürgősen meg kell vizsgálnunk a ma érvényben levő AkH.¹⁰ szójegyzékének egyes szavaiban esetleg előforduló feltűnőbb ellentmondásokat, következetlenségeket, nehogy a középszóttárba is javítatlanul kerüljenek át. Ez tudniillik a maga nagyobb terjedelmével és példányszámával sejthetőleg erősebben megrögzíti majd a benne ajánlott szóalakok szerinti használatot. — Periculum in mora: szeretnék rögtön a nyilvánosság előtt megvizsgálni egypár ilyen egyes szó-írást. Legalább azt is meglátjuk, milyen hihetetlenül sok szempontú kérdések merülhetnek föl, olykor olyan példákban is, amelyekben első pillantásra talán nem tűnnék föl az ortográfiai nehézség.

Az alábbi szavakra legutóbb ELEKFI LÁSZLÓnak „*Nem fizetés* vagy *nemfizetés?* (A *nem*-mel tagadott névszók helyesírása)” című hasznos cikke (Nyr. LXXXII, 33—9) hívta föl újból a figyelmemet: tudniillik a tagadó- és a tiltószós alakulatok külön- vagy egybeírásának tőle nem — vagy kevésbé — érintett bökkenőiről szeretnék szólni.

Én magam a külön- vagy egybeírás szakmai vitáiban az egybeírás hívei közé szoktam soroltni, mert általában csak a merőben megokolhatatlan és zavaró egybeírás megszüntetését tartom szerencsésnek; a *kőfal*, *juház* típusú — ha tetszik: „ál” — összetételeket tehát nem bolygatnám, sőt például a mai *szívhez szóló, szeretetre méltó* különírás helyett jobbnak gondolom az összeírt formát (vö. Nytud. Ért. 9. sz. 60—2). Hiszen általában „a nyelvfejlődés a szóösszetétel irányában halad, nem visszafelé: a szerkezetek szétbontása felé” (I. OK. III, 206). A most szóba kerülő példaszókból szerintem mégis többnyire helytelenül, nem a nyelvfejlődés objektív, törvényszerű tényeitől sürgetve jött létre a mai egybeírás, s ezért a következetesség csak a különírással való visszatéréssel állítható helyre. Még az is valószínű, hogy a különírással való visszatérés miatt itt egyhamar nem kerülünk szembe az állandósuló szókapcsolatok összetett szóvá „tömbösödésének” ma is elég sok szavunkban megfigyelhető folyamatával. — Csak az a kérdés, érdemes-e megbolygatnunk a már kialakult vagy éppen kialakuló egybeíró gyakorlatot.

2. A *nemcsak* szó nyilván mint gyakran használt kötőszó szerezte meg az egybeírásához való jogot (ha ti. megszerezte, nem csak ajándékba kapta). Én az akadémiai szabályzat 1900-i javaslatában bukkantam először erre a formára, bár még vagylagos írásmódként: „*nemcsak* v. *nem csak*” (az 1902-i szabályzat óta pusztán: *nemcsak*); az iskolai helyesírás 1902-i (szintén nyomtatott) javaslatában is: „*nemcsak* v. *nem csak*; *ne csak*”; (a szabályszerű kiadásokban aztán a végső, fölösleges írásjegy nélkül). Kötőszókból mikben persze valóban nem ritka az effajta szócskák egybeírása: *nehogy*, *nem-*

hogy, semhogy; hogyan. Ezek azonban valóban egészen más szók, mint a különírt *sem hogy... , nem hogy...* stb. volnának. Egyébként pedig több különírt kötőszói szerkezeti egységünk is van: *nem pedig, ne pedig, se(m) pedig, pedig ne(m)* stb. A kérdés tehát most ez: valóban más-e a kötőszói, egybeírt *nemcsak* (esetleg folytatással: *hanem vagy de ... is*) lexikai egység, mint a különírt *nem csak...* szókapcsolat volna.

Maga az, hogy a *nemcsak* egybeírás egy félszázada törvényesült, igenlő választ sugallna. De akkor meg miért írjuk ma is baj nélkül mindig külön a párhuzamos *ne csak (hanem ... is), nem csupán (hanem ... is), se(m) csupán (hanem ... is)* stb. kötőszói szerkezeteket?! Az óvatosság tehát egyik irányban sem lesz fölösleges.

Az egybeírás régi szabályossága ellen elég sokszor „vétenek” kortársaink. Csak két különírt adatomat mutatom be a sok hasonló közül: „Mi, akik a [bécsi] jogvédő konferencián résztvettünk, *nem csak* fiatal társaink szempontjából tudtuk meg, milyen az élet nyugaton — elég bizonyítékkal szolgált a bécsi utca” (Új Hang 1953/5, 39); „[A tárgyalt latin jelző] *nem csak* a püspökök titulus honorariususa ebben a korban, hanem az apátoké is” (MNY. LI, 147). A többi ilyen kötőszónak egybeírása sokkal ritkább „hiba”. Lássunk egy példát erre is: „hogy a háború dúlásai miatt *nemcsak* a nemesseget sirassa, hanem velük egyenlő mértékben [a falusiakat is]” (I. OK. VIII, 217). — A kötőszó egybeírásának nem lexikailag megkötött jellegét tanúsítja az is, hogy a nyomósító *is* szócska által szőrengőleg olykor megszakítható; ez pedig a nem igekötős valódi összetételekben vajmi furcsa volna. Így: „én valóban *nemcsak* a középfok jelének, *nem is csak* az -é birtokjelének tulajdonítok ... ragszerepet is, hanem a többes szám -k és -i jelének” (MNY. LI, 296).

Az azonban kétségtelen, hogy finom érzékű stilisztáink jó okkal céltudatosan írják olykor külön a *nem* és a *csak* szót; ez pedig azt igazolja, hogy van nem kötőszói, azaz egybeírhatatlan *nem csak* egymásután is. Íme, a kötőszó, szokásos írással: „*nemcsak* az értelmező szótár munkaközössége, de e csoporton kívüli nyelvészek is ... hajlandók [így gondolkodni]” (Bárczi: MNY. LIV, 47); ellenben a másik, megkülönböztetésül külön: „hogy a szófaji különbség csak akkor tekinthető megfelelő oknak arra, hogy a szó [a szótárban] két szócikkbe repedjen, ha a szófaj-változás *nem csak* többé-kevésbé alkalmi jellegű” (uő.: i. h. 51; a *nem* szó itt láthatólag az egész „csak többé-kevésbé alkalmi jellegű” állítmányi részt tagadja). — S hogy milyen zavart okoz, ha az utána következő szó(k)ra vonatkozó *csak* módosító szót összeírjuk a történetesen előtte levő tagadószóval, arra igen jellemző a következő adat. Goethe — tudjuk — „Prometheus” című versében az égiek zsarnoksága ellen lázadó titánban a saját erejének tudatára ébredt embert festi: „Hast du nicht alles selbst vollendet, — Heilig glühend Herz?” — kérdi a hős önmagától. Saginyan „Goethe” című könyvének magyar kiadásában (22) Kosztolányi Dezso versfordítása ezt így tolmácsolja magyarul: „*Nemcsak* te művelted mindezt, te tüzes szív, — én hősi szívem te?” S Kosztolányinak — Illyés Gyula kiadta — „Idegen költők” című antológiájában (1944. 248. l.) valóban szintén így, egybeírva találjuk a *nem* tagadószót és a *csak* te szerkezet első tagját: „*Nemcsak* te művelted mindezt, te tüzes szív, — Én hősi szívem te?” A helyes tagolás természetesen ez volna: „*Nem* [egyedül] *csak* te...” (Szabó Lőrinc fordításában: „*Nem magad* végeztél-e mindent — szenttűzi szív?”) — Ha az átmeneti szerepű *nem csak* írásában ki akarjuk emelni, hogy a *csak* hangsúlyos, akkor természetesen ugyancsak elválaszthatjuk írásban: „A munka megint történeti, de nem csak [!] nyelvtörténeti, sőt jelentékeny mértékben nem is csak [!] nyelvészeti” (Pais: MNY. XLVIII, 238). Ható alakot használtam, mert az összetételei utótag kiemelése szerintem egybeírva is elképzelhető volna így: „nem elv e t t e, hanem ell o p t a”. Tehát: „de nem csak [!] nyelvtörténeti”. (A kapcsoló *nemcsak*-ot tudvalevőleg akkor is egybe szoktuk írni, ha az adott mondatban nem folytatódik *hanem ... is*-sel.)

Való igaz tehát, hogy ha a *nem* egy *csak* módosító szóval kezdődő részt tagad, értelmetlenség a *nemcsak* egybeírás. De ebből még nem következik az, hogy kapcsoló kötőszóként viszont okvetlenül szükség van mai egybeírására. Egyébként nem maradt volna külön a *ne csak* („*Ne csak* mondd, hanem tedd is!”), a *nem csupán* („*Nem csupán* mondta, hanem meg is tette”) stb. sem. A kötőszói szerep ugyan sokszor elfogadhatóvá teszi az egybeírást (pl.: *mégpedig*), olykor ki is kényszeríti (*hacsak, mintha*), de máskor a különírás sem mond ellene e funkciónak (pl.: *vagy pedig, minek okáért*; rendszeren mindkettőt egy hangsúllyal, egy szakaszban ejtjük ki; s ugyanígy íránk itt a kivételesen hangsúlyozott második tagot is: „*Nem »vagy k e d i g«, hanem »vagy p e d i g«* a helyes szöveg”; „*Nem »minek u t á n a«, hanem »minek o k á é r t e* van az idézetben”). Nem érdektelen az sem, hogy a *nemcsak* (*,hanem ... is*) kötőszó ismertebb idegen nyelvi megfelelői is külön vannak írva: *non solum* (*, sed etiam*); *nicht nur* (*, sondern auch*), *не только* (*, но и*).

J a v a s l a t o m ezek után érthető: az egységes, következetes, elvszerű írásmód a *ne csak* stb. mintájára ez esetben is a *nem csak* volna. Minthogy azonban a *nemcsak* már fél évszázados múltú, s ez a kötőszói változat egymaga gyakoribb, mint a *ne csak*, *se(m) csak*, *ne(m)* vagy *se(m) csupán* változatok együttvéve (az együttes használat gyakori volta pedig bizonyos — persze eléggé más — kategóriákban elősegíti az összetétellel válást): elképzelhető, hogy a „*quieta non movere*” elve alapján most sem bolygatjuk meg az egybeírást, csak épp ennek analógiájára nem hivatkozunk, mikor más effajta szópárok írásmódját szabályozzuk.

3. Nem kevésbé bonyolult azoknak a problematikus írású határozószói alakulatoknak a megítélése, amelyek közül ELEKFI a *nemritkán* 'gyakran' (i. h. 33—4) és a *nemrégiben* példát említette (38). Már ELEKFI is hangsúlyozta, hogy a *nemritkán* egybeírás ellentmond a *nem ritka* melléknévi írásmódnak; de mivel amannak 'gyakran' jelentésében az eredetileg negatív fogalom már pozitívba csapott át, úgy gondolja, elfogadható e helyesírási kettősség.

Az *nem* is kétséges, hogy e gondolatmenetben sok igazság van. Csak hát néha a *nem ritka* (pl. mulasztás, civódás stb.) is jelenthet „pozitív” fogalmat ('gyakori, többszöri, ismételt'), noha erre már nincs jelezve az egybeírt forma egyetlen szójegyzékünkben sem. Ugyanígy elismerhetjük a pozitívba fordult jelentést a *nemegyszer* ('többször, ismételtlen') szóban; de szerintem a *nem egy* (pl. esetben, alkalommal) is kifejezheti azt, amit a *több*, a *többszöri*, a *néhány* stb. szó, — mégis mindig különírjuk. S legalábbis a „*ritkán* vagy *nem ritkán*”, a „*nem egyszer*, hanem *többször*” típusú használatban úgyszólván kell tartanunk a különírást is; a *nem egy ízben* 'többször' írás is mindenképp ellene mond a *nemegyszer* írásnak, a *nem ritka esetben* 'többször' is a *nemritkán*-nak. (Mind a *nemritkán*, mind a *nemegyszer* egybeírása egészen új: 1954-ben jelent meg az akadémiai szabályzat szótári részében.) S még ha a megkülönböztetéseket *c s a k* a *h a t á r o z ó s z ó i* alakulat írásában ismernénk is el — ami aligha volna jogos! —, akkor is volna még egy hosszú sor hasonló címen egybeírható példánk. A *nem kevésbé* is jelenti tudniillik azt, hogy 'jócskán': tehát akkor engedjük meg a *nemkevésbé* írást is?! A *nem kevésbé* is jelenti azt, hogy 'éppúgy'; tehát ezért már jogos lehet a *nemkevésbé* írás elfogadása? A *nem rosszul* is járja 'meglehetősen, elfogadhatóan' jelentésben; legyen tehát ilyenkor *nemrosszul*-lá? S méricskéljük tovább a *nem sokan*, *nem kevesen*, *nem egykönnyen*, *nem egyhamar*, *nem okosan*, *nem ostobán* stb. kifejezést, hogy mennyire vehető pozitív jelentésűnek, mert annak már egybeírás felelne meg?! — Azt hiszem, ez nem volna célhoz vezető út.

Ellenben az is kétségtelen, hogy a negatív alakú kifejezés hosszabb ideig tartó használata során mind nyelvhasználatunkban, mind írásgyakorlatunkban könnyen gyökeret ver, s akkor már a közönségnek nem kellemes az utólagos írásbeli kettő-

választás. Ezért javasolta ELEKFI is, hogy az általános különírás ellenére tartsuk meg a *nemdohányzó*, *nemlét*, *nemtetszés* stb. névszói alakot. Ilyenféle megtartandó egybeírás volna a határozószók közt szcrintem mindenekelőtt a *nemsokára*, mely már a tizes évek közepén polgárjogot nyert az akadémiai helyesírásban — továbbá (talán) a *nemigen* és a *nemkülönben*. Ilyennek vehetnénk esetleg a *nemrég(en)* 1954 óta egybeírt alakulatot is, bár ez meg ellene mond az egységesen különírt *nem régi* formának. Ezért és a megszokott *nem is rég(en)*, *nem oly rég(en)* stb. megszakított változatok miatt azonban szinte egyszerűbbnek gondolom a szétválasztott *nem rég(en)* alakhoz való visszatérést. (A *nemrégiben* alaktanilag is valamelyest jobban elszigetelődött határozószói alak.) A laikusok fejcsóváló hümmögésétől immár nem szabadulunk meg sehogy: akár a *nemrég(en)*, *nemrégiben* áll szemközt a *nem régivel* (mint ma), akár a *nemrégiben* a *nem rég(en)*, *nem régi*-vel, akár a *nemrég(en)*, *nemrég*i a *nem most(ani)*, *nem új* stb. alakokkal. Akkor pedig mégiscsak az a legjobb, amely összhangban van a *nem jó* — *nem jól*, *nem helyes* — *nem helyesen* általános megfeleléssel: azaz a *nem rég(en)*, *nem régi* írásmód. — A mai következetlen *nemrikán*, *nemegyszer* egybeírt alakot tehát nem tartom szükség-szerűnek; aminthogy ellenezném az effajta további *nemsokan*, *nemkevesen*, *nemkevésé*, *nemkevésbé*, *nemrosszul* stb. írást is.

4. A *meg nem értés* típusú, tagadósztól megszakított névszói szerkezetekre vonatkozólag a mostani szabályzattal (211. pont) és ELEKFIVEL (i. h. 38—9) együtt én is a különírás híve vagyok (egy-egy inkább szaknyelvi szóval, amilyen például a *megnem-támadási szerződés*, *nem foglalkozom most*). A *terv-nemteljesítés*, a *tagdíj-nemfizetés* írásmódot azonban (s a másutt olvasott *hő-átnemeresztő* típust) ELEKFINÉL határozottabban elhárítanám: ha ugyanis a *nemteljesítés*, *nemfizetés*, *átnemeresztő* jellegű egybeírásokat bármilyen címen elfogadjuk „törvényes” szülöttnek, akkor egy idő múlva külön is vállalnunk kell őket. S egyébként se ajánlatos *tagdíj-nemfizetés*-féle tengeri kígyókat szerkeszteniünk. Végre is a *virágágyás-nemgondozás*, *táplálék-megnememésztés* ugyanilyen típusú volna, s effajta nyakatekert szólancot még milliószámra gyárthatnánk. De ne gyártsunk! Maradjunk meg a *tagdíj nem fizetése*, a *hőszigetelő*, a *virágágyás nem gondozása*, a *táplálék meg nem emésztése* alakulatoknál.

5. Félve kezdek az utolsó részlethez: annyira megszoktuk már a benne levő következetlenséget, hogy mi, felnőtt értelmiségiek nem is érezzük; csak tanári emlékeim gyötörnek újból és újból, ha nagyvonalúan hallgatni akarok róla. Mert bizony diák-nemzedékek fölösleges tépelődése és nevelők meg nyomdai korrektorok tízezreinek verejtéktöbblete jelez minden esetleg szükségtelen helyesírási következetlenséget. (Csakhát ilyen-e az alábbi?)

A *sohase(m)*-ről van szó. Egybeírása elég régi, az 1900-i akadémiai javaslat szójegyzékében már így; régebbi szójegyzékünk tudvalevőleg nincs.¹ Érthető is: a szintén régi *sosem*, *sose* változat jól mutatja, hogy a beszédben a mérhetetlenül gyakran együtt használt két szó már talán egy századdal ezelőtt teljesen egygyórrt, sőt így — összetételként — rövidebbre is csiszolódott. Csak az a baj, hogy az effajta tagadó névmásokat és névmási határozószókat egyébként mégsem írjuk egybe a második tagadás (tiltás) *se(m)* szavával: *senki se(m)*, *semmi se(m)*, *sehöl se(m)*, *sehogy(an) se(m)* stb. Sőt ha — ritkábban — a *soha* után *nem*, *ne* szót használ valaki, akkor ezt is külön írja: „*Soha nem* mondanék ilyen véleményt róla!” S persze különírjuk a *soha* utáni *sincs*, *nincs* tagadó ígét is: *soha sincs*, *soha nincs*.

A következetlenség tehát tagadhatatlan. Szerintem azonban itt a nyelvi fejlődésben van a következetlenség, s a helyesírás — ha nem akar öncélú dogmarendszerre

¹ CzF. a *soha* címszóban különírva foglalkozik vele, de az utalószó máj itt is *sohase*, *sohasem*.

válni — nagyjában ezt kénytelen tükrözni. Ez esetben tehát sajnálhatjuk ugyan, hogy egy eléggé nagy kategórián belül egyetlen egy szó egybeírását kivételként kell megtanulnia minden teremtett embernek, aki helyesen akar magyarul írni, — de nem változtathatunk rajta. A mi helyesírásunk amúgy sem olyan szörnyen nehéz, mint sok más ismert nyelv.

Nem egészen ezt a tanulságot szereztem a *korántse(m)* egybe-, a *koránt sincs* különírásával kapcsolatban; de azért egyelőre itt sem javasolnék változtatást. Nem egészen, mert a *korántse(m)*-nek még *koránt sincs* olyan összecsiszolódott, rövidebb változata, amilyen a *sohase(m)*-ből lett *sose(m)*. Sőt egyelőre nem is várható ilyen, mivel a *korántse(m)*, *koránt sincs* ma már eléggé irodalmias szó; a természetes beszélt nyelvben ritkább. Persze épp ezért a különírt *koránt sem* visszaállítása vagy a *koránt-sincsegybeírása* se igen keltene nagyobb meghökkenést; a múlt idejű *korántsem volt itt* például amúgy is félig a *koránt sincs itt*-nek múlt idejű változata.

6. Az elvi és a gyakorlati szempontok tehát valósággal minden egyes szótípusban, sőt szinte valamennyi egyes példában más-más módon keverednek egymással. Érdekes az is, hogy egyik tárgyalt eset sem érinti egyetlen ma érvényes helyesírási szabályunk tartalmát; a szabályzati részben legföljebb a kivételek, példák közt fordulnak elő az idézett szók.

Nyilvánvaló, hogy a 10. kiadású szabályzat 177-szer három hasábos szójegyzékének ilyenféle átbogarászása elrettentően sok apró munkával jár. De az is bizonyos, hogy ilyen közérdekű kérdésekben megnyugtatóan dönteni — s a változatlanul hagyás is döntés! — csak akkor tudunk, ha esetenként világosan látjuk a problémákat. Szerencsére az átrágandó kásahegynek nem minden daraszeme olyan rágós, mint a *nemcsak*; bár — sajna — ilyen is *nemegyszer* akad.

TOMPA JÓZSEF

A lesz egyik jelentése

Alakjára nézve jelen — és bár jövő idei alakja is van (*lenni fog*) — tartalmára a jövőre mutat („*Lesz* még egyszer ünnep a világon”). A német *werden*-nel összehasonlítva a magyar *lesz* nem jövőképző, csak jövőt jelző. A *werden*, ha önállóan használja is a német, jövőképző segédige. Párhuzamos jelensége a *lesz*-nek a francia *venir*, de nem a szónak időt jelző intenzitásával, állandóságával; és nem a jelen idő—jövő idő viszonylatában, hanem a jelen idő és a múlt viszonylatában. A *vient de paraître* kifejezésben a *vient* alakilag jelen ideje a múltat, a közelmúltat kívánja jelezni.

Van azonban a *lesz*-nek a magyar nyelvhasználatban olyan alkalmazása, amelyből a szó jövőt jelző tartalma kiszáradt. A vidéki „pógár”, aki a fővárosban járva a királyt várta egy meghirdetett felvonuláson, egyszer csak álmélkodva nézett rá valakire: *Ez lesz a király!* — amivel távolról sem gondolt arra, hogy trónörökös került eléje, akiből „király” majd lesz, hanem arra gondol, hogy ez a király, hogy a l e h e t a király, hogy v a l ó s z í n ű e z a király. A *lesz* szó így grammatikailag ugyan nem, de tartalmilag feltételezését, szabatosabban feltételezetséget kíván kifejezni.

Az *Ez lesz a király* kifejezésmódnak még egy másik vonatkozására is érdemes rámutatni. A kifejezés személytelen objektív formában szólaltat meg egy egyénhez tapadó hiedelmet. Ez a személytelen szövegezés a személyi elem elhallgatásával, ki nem emelésével szerénységre vall. Bár az is lehet, hogy a személy kiemelése is szerénységből történhetik. Ihering, a nagyhírű német jogtudós mutatott rá arra, hogy amikor az egy esztendőre választott praetor hivatalba lépésekor kibocsátott edictumában — modern fogalmazásban úgy nevezhetnők: praetori programjának kifejtésében — egy előre bocsátott tényálláshoz azt fűzte hozzá: „iudicium, actionem *dabo*”, akkor az első sze-

mélyben való megszólalás szerénységből történt, mert Ihering szerint a praetor azért szóló első személyben, hogy ezzel jelezze, hogy az ő álláspontja nem in aeternum szóló szabály, hanem csak az ő hivatalnokoskodása idejére szóló norma. Más esetekben — és ez a többség — az első személy használatától szinte elválaszthatatlan az autoritativ jelleg. Egyszerű emberek szólásmódjából — *nekem mondja* — is a személy jelentősége harsog ki. Az „autos epha” ugyancsak autoritativ, — de mégsem annyira szerénytelen; ilyenkor a mester tekintélyével akarják saját nézetük számára a tekintélyt biztosítani. Az első személyben való megszólalás a saját egyéni tekintélyét dobja Brennus-kardként a serpenyőbe. Ezért nem rokonszenvecs az első személyben szólás rendszerezése tudományos munkában. Az *Ich, én* fogalmazás sokszor az elfogadtatás igénylésével lép fel. Ennek az írásmódnak kedvelőire illik rá, hogy ichióta stílusban írnak.¹ Persze elkerülhetetlen, hogy az író éreztesse az olvasóval, hogy amit mond, az ő egyéni nézete, ahol a szerénységet az jelzi, hogy nyitva hagyja a vitatás lehetőségét. A *részemről, ménerseits, à notre avis* a praetor szerénységére, a felállított tétel vitathatóságára utal. Ezért a *részemről* szerénységet mutató kifejezése a rokonszenvesebb.

Ezzel a *lesz* szóhoz fűzött megjegyzés *részemről* véget ért. BECK SALAMON

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Jobbagylevelek a XVI. századból

Adó, döghalál, szepsi német katonának
1577.

Eoreoke walo Alazatos zolgalathwnkatth Irýwkg Kegýeteknek mýntth Býzodalmas oltalmazó patronwfsýnknakg. Istenteöl kegyeteknek kewanonkg Mýnd lelký es teftý Jokatt, hozzw Eletett es Jo zerenchet.

Keonyeorgeofseonkg Vrasagtoknak es Tý kegetek sokg wolna, de moft sokwal kegeteket nem vntatthattýwkg, Amýtt Isten Bwnconkg zerýntt reank boczatott az zertelen walo halaltt, az Varhoz farattfsagos sok zolgalatoth, es az pogannak zwntelen walo fýzetefth, aztth megýs mýnd ell zenwedhetnówkg, Jollehet Amený fok Jambor Embernek keozwlconkg ell holtanak aztth hertelenfsegwel kegeteknek megh nem twggywk jelenteny, de amý nekconk Igen neheznek tecczyk kýtt femý keppen ell nem zenwedheteonkg, feokeppen keonyeorgeofseonk ez kegyeteknek, hogý mýnket az zeply fegywercfsek eýel nappal saaczolattnakg, zabott, zenath, es mynden eleft kerknek raythonk, Amý falwnkat mýntt Egý Eoreokeos Jobbagýott aittak az fegywercfeknek, ký foha theorwenýeonk nem woltt, Amýtt kwlegetconkys (!) semmýtt nekconk erte nem fýzettnek, es mýkor hertelen zerýtt nem tehettýwkg ektelen keppen nyomorgattnak benneonet Nemellyet keozeoleonk megh keotcoznekg, lanczra teznekg, mýnd ezzel sem elegendnek, feott megh valttfagon fýzetefsertt bochattnak ell, megh ohak az az Valsarra sem mereonk tooleok menný maga az pogannakýs eleg fýzetefsbe es Infegbe wagýonk, az Varhozýs fok zolgalattal, az deogh halalýs raythwnk, es az falwnak maýd harmad reze keozeoleonkg ell holt, ký mýa wgýan el kezteonk fogýattkozny.

Annakokaerth, kegyeteknek mýntt patronwfsýnknak keonyeorgeonk, hogý tý kegyetek legýen mcllettwnk, es tawoztafsa az fele ok nelkw walo dolgotth hogý mýs az eo felfege Jozagaba az kegyetek zarnya alat maradhalsonk megh, mertt altalan

¹ Például — sajnos — én. — PAIS DEZSÓ.

fogwa ell kel az falwrol menneonk es Idegen Varatt kel fogadnonk. Iften tharcha megh kegyéteket hozzw Ideyglen Jo egelsegbe.

Chazar eo felsegenek zegyñ nyomorodoth Jobbagy

Gergcyekh.

[Címzés:] Suplicatio Colonor[um] Sacr[ae] Caefar [cae] Regiacqu [e] Ma [iesta]tis Gergelyen [sium] humilima.

(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repr. 3170; az 1577. dec. csomagban. Ráírva 2 X^{bris.})

Szepsi vára Abaújban van, egy Gergelyi Beregben, Gergelyfalva Gömörben.

A s a j ó g ö m ö r i j o b b á g y o k n y o m o r ú s á g a
1582.

1. A pogánynál is rosszabb udvarbíró.

Mý Saýo Gemerí polgarok ayanlyuk mindenekben Vrafagtoknak Bolgalatunkat es Iftentwl mindeneknek felette kjuanúnk tefti es lelkj aldaft vrafagtoknak.

Touabba iol tuggia azt vrafagtok es mind az egeß kamora hogi mi ennek elötte is konjorgöttunk vrafagtoknak ez dolog felöl az mý dolog felöl mostanis Emlekezetett¹ teßwnk vrafagtoknak. tudni illik hogy az. mi² vrünk az ki minketh moftan býr mi or minketh meg eskwttetett leg elözör Szendöröben Zoltay Iftwan vram elötte es ott minden dolgunkat meg beßelletwk elötte. Masodßor meg Elkwttnk Görgön Sorj Pal elötte annakis rende ßerint es hitt ßerint minden igaz³ ado fizetefwnketh meg mondottük. Az mi ado fizetefünk pedig ez ütolt hogy egy Jobbagy eztendeig fl 1 d 60. adott, Az seller pedig d 50: adott. Ezeket pedig ha mind elö ßamlallyük Vrafagtoknakis nem teßen eztendeig fl. 60. De mind az által my rajtünk meg veßi azt mondgia hogy ha ßinten chak 10 haz iobbagy wolnajs ugyan meg weßi az fl. 60. Immar az waros igen el púztult wgyanný-ra hogj meg falunalis alab ualo⁴ mert az iobbagyok igen púztúlnak wgyannjra hogi immar miolta ó keze alatt wagion 14 haaz iobbagy ment el alola, azok közzwl pedig nemely ment Szarnaban⁵ nemely pedig ideftoüa widekre oßlott. Annak felette ez sem ütolt mi nekwnk törüenjwnk az mitt kezdett az bor arülaßbol tudni illik hogy immar ez eztendön 15 hordo bort adott reank ez Zent haromfag napig. Ez elötte ualo vrajnk pedig nem attanak hogy eztendönis negy hordo bornal föllyeb, akkor megis az pogannakis fizethetwnk, az mimagünk örökfeget nem hattunk el weßnj. De moftan az pogannak fem fizethetwnk ez nagy lok fatzoltatas miatt (hogi egyebnek ne mondgiük) fem az mi kitfin örökfeget nem miwelhetjwk. Az mi ßabadfagünk pedig ez uolna hogy mikor fokadalmünk uolna ott minalunk tehatt akkor az üarofnak uolna ßabad bort arulni, De azt fem engedj meg hanem mind az ó boratt arullyak, az Bor föprötis ez elötte ualó vrajnk mind annak attak az kik az bort kj arültak, moftan ualó vrunk pedig el weßi es kj egettetj egettetött bornak, az Egetött bort pedig mind reank oztýa wißon-tag, mely dolgott bizony meeg az pogan fem czelekednek. Annak vtanna Vrafagtokott kerýuk hogy kegielmetek ne wegye nehez newen hogy mintth elö ßamlallyük az mi törwenýwnket, mert tellyefseggel el njomorottünk az lok ßzokatlan törweny miatt Mellyet moftan kezd mi rajtünk tfelekednj.

Mert ez fem Törwenje az mi ßzegen warofúnknak hogy mi az mi⁶ vrúnknak ßzöleiben ganeyt es eztendött által ualo dolgott horgýunk es meg tfelekedgywnk, Ez moftanj vrünk annakokaert minden mjwet meg miweltett az ßzoloben es immar ez eztendön wittünk ßzaz harmincz ket ßzeker ganeyt az ßzölöben, moftannis ket ßzekeret

¹ Kihúzza: teßek. — ² Kih.: földes. — ³ Az 'igaz' szó betoldva. — ⁴ Kih.: immar. —

⁵ Sajó-Szárnya v. Sztárnya Gömörben. — ⁶ Kih.: földes.

ker de nem tuggiük minek Mely dolgott bizony tellyefseggel el vntünk, mert az kegyetlen poganis nem mywel annj rettenetes dolgott az mi törwenjwnk kjwól hanem ifak az ó ado penzeket be wigywkw nem szfzoltatt föllyeb. Mikoron pedig az vrafagtok lewelet kezeben attukis akkoris azt¹ mondotta hog mellik az á kereszt² Befltje kuruafi ageb az kj köröztwl allott benne.

Ezekett immar tellyefseggel el vntuk, es mikor ualamj Jambor wen szemellyekett kwldwnk hozzáia tehat aztis mjnd rutul szidalmazza Vrafagtokat köwettjük (mert azt kel meg mondanunk az mitt rajtunk tfelekefik) Ki tanított mostan hazudni, awagy ha szepen könjörögwnk nekj tehat azt mondgia hog hazudni mentwnk hozzáia.

Vegezettre ezen köniörgwnk Vrafagtoknak³ hog az mj njomorusaginkat njavaljainkath tekintie megh Vrafagtok, mert bizonyal mondhattjvk Vrafagtoknak hog mindniaian meg ekwttének mind az egez waros hog mind ezelmind el mennek es puztan hadgiak az waroft, mert az Töröket mongiuk Pogannak de az is nagioib Irgalmafsagott tfeelkedik welwnk hog nem mint ez. Annakokaert vizontag könjörögwnk Vrafagtoknak hog legyen kegyelmefseg vrafagtokban es Vrafagtok efedezzek lewele által az Hatalmas Czaßarnak mj crettwnk njomorultakert, Job hog az fölleges Czaßarnak fizefswnk hog nem mint az pogannak fizetnenk tellyefseggel. Isten ó fellege Aldafa legyen vrafagtokon es aldia meg minden dolgajban vrafagtokatt

Sayogemerj polgarok vrafagtoknak mindenekben Istentw Jo aldaft kewannak.

Es köniörögnek Vrafagtoknak az Istenert.

[Címzés:] Az Szegeny Sayo gemerj polgarok alazatos köniörgefe Vrafagotokhoz.

2. Az udvarbíró válasza.

Solgalatomot Irom keg[yelmed]nek mint bizodalmaf Vromnak Iftentöl keuanok keg[yelmed]nek mind Afonjomual es az keg[yel]med lep fiaiuäl egetemben minden lelki es tefti Jokat es hozu eletet.

Touabba Im ertem az keg[yel]med leüelet melben keg[yel]med ennekem aft Iria hog az Gomoriek Igen panafolkodtanak en ream Az ó folgalatok felol es legeniöket mikepen faczoltatnam hogi en ó raitok anie penzt kernek mint linten az török. Azert nem Igalat montanak benne Az kegmed Intefere Im fel Jötem vala Kafsara de hog kegmedet nem tanatam It Calsan azert Im leüelem Atal tefek kegnek valaft minden panafafok felöl. Elföben az hol azt mongiak hog en anie penzt keüannek rajta mint az török nem Igalat mondanak benne mert en magam Aft montam Nekiak hog bator ket faz forintuäl agianak ennekem keuefebbet hog fem mint az töröknek. Nem mondom hog trüfaban nem montam nekik hog Agionak ennekemes anie penzt mint az töröknek bator fohafe folgalionak eft csak trufaba montam Nekiak. Mafodik dologra Az folgalat felol erre ke[dig]⁴ ez eftendöben egiebel nem folgaltak hanem az Rufkai legien vagion eg folom aft miueltelmeg. Anakis egik miuet Neged napra el vegeftek es otjs etelt Italt adok nekjek vala menieüel meg erik es ket forintot adok nekjek annak felete maga nem az ó maga kapaiaüäl miüelik; Az feker folgaltataf felol ez eftendoben eg feo eg hetig uot eg feker Az vtan Ifmen eg hetig eg feker Im Nem regen uot Ifmennen ket feker eg hetig ganiajt hordot ennekem annal többet ez eftendöben nem folgaltanak.

Az el püftülaf felol az Banis nem Igalat montanak mert ó fellege adot üt eg paraft embernek ot eg haz vleft öda mentenek az faz harmaul az vagi menien⁵ honen kibol ki hotanak. mirol⁶ tug a Aft kegmed hog csak eg eftendon is Beczben eg nehani Caput peczetelnek be hog az kibol ki hotanak tudom en lotai⁷ vram-

¹ Kih. montük. — ² Úgy látszik, Dózsa „keresztés hada” erősen emlékezetében volt a nemességnek; Balassi Bálint is emlégeti 1586-ban (vö. Új fejezetek 62). Minden ellenszegülőnek látszó parasztnak kijárt a „keresztés” gúnynév. — ³ Kih. könjörögwnk. — ⁴ A szövegben ké áll. — ⁵ avagy mennyien. — ⁶ Az r alig jelezve. — ⁷ Zoltai.

nak mint folgaltanak Tobbeknekis hog bizoni adig haza nem mentenek miglen be nem Aratanak. es mig: be nem kasaltanak. De en nem vgj czeleketem velek mert Iftenem flelkem uagion. Tugia kegmed az orlag töuenie (!) mint uagion hog eg heten ket Napon tartozik folgalni De Bator vram ennekem csak egi nap folgalion. Az hol Afon panafolkodnak hogj en moftal tan¹ orrajtok penzt keuanok bizoni nem Igafat mondonak. bene mert latia Iften hog en meg csak tiz penzct sem vötem moftal tan¹ raitok kj feje Jofagan² maradot Tugia aft kegmed hog Egron az ki csak tiftül bir valami Jofagot fel eleget hordat velek eminden nemüet be takartatia velek. de bator ennekem fohafe folgálnanak többet mint fotainak es bebeknek az vag Safarinak mert en tudom hog egyfermind tizen eg fekerif el Jot nekjek. adig. haza nem mehetenek. de ök tudom en mit neheztelnek. Im fel Jöüök feredan az kor semben lefek kegmeddel es meg mondom hilem ö fellege azert ata ennekem folgalatomban hog haznat vegiem mert en moftanis Zendróben hat loüagot tartok fiamual Annak felete emagomnak valamikor ö fellege paranczol vag eiel vagi napal kez vagiok koczimra fel vlnie meg vartam volna kegmedet de hetfon toruenien lefen kegmed stb.

Iften tartia meg kegjemedet minden Jauaiual Datum In Calsouie

Panka Peter kegnek

folgal...

(Osz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3176; az 1582. júniusi csomagban. A levél Paczot Jánosnak, a kamara elnökének van címezve. Az udvarbíró hízelgő bevezetésű válaszában érdekes megfigyelni, hogy kertel és másra válaszol, mint amiről a panaszban szó van. Igen meglepő a bécsi nemesi családok és a sajjögömöri jobbágyok összehasonlítása a kihálás szempontjából.)

A tiszacszláriak menekülnek a török birodalomból, de a földesúr visszaviszi őket
1577.

Az Vur Istentől minden iot keuanunk Vrasagtoknak Ezen kóniörg-wnk Az Vur Istenertis hogj neh hadgion Vrasagtok meg niomorodnúnk my Ibranj Ferencz vram keze alat laktunk Ezlaron Az Töröknek zertelen nagj Fe. e fizetefwnk uagion moftis hat fzaz forintot ker raytunk, egj kochi louat, Egj üeg poztot, hat tehenet My faluyul be giwnk latuan ezt hogj nem lehetwnk elegek az fizetefre Vgj uegezók hogj ha minden marhankat ell köttiwnkis pwwta kezuelis ky kell belöle mennwnk, Mert immar Az poganj meg Izente hogj felefegetől gyermekeftől Rabba³ tezen bennwnket, Job nekwnk Az kereztien feyedelemnek byrodalmaban mennwnk es oth le telepednwnk hogj nem mint örök rabba efswnk, Ez felelemben Annjera uagionk penig hogj egj Eyel sem merwnk falunkban halnj hanem atal Jöwnk Az tizan es ugj otalmazzuk magunkat. E zilaj Capitanj Vramnak meg mondok hogj my az poganj birodalmaban megh nem maradhatunk. Eztis meg Jelentök hogj Nekwnk Öröklegwnk vagion Az tharczali földön melj örökfeget az török Adaia (!) fizetefeben fell akarnak tudnj Capitanj Vram igj biztata hogj ha ell jöhetnenk ő kezben Nem ad hogj az poganj rablagaban Efswnk Ell Jöuenk Tharczalra az bironak be Attuk magunkat ő föllegenek iobbagjagara, Azonközben vduar biro vram Ibranj Ferencz Vramual Jöuenek Tharczalra Ez Debrej Martont Vduarbiro Vram kezében Ada Ibranj Ferencznek Az Tharczali biro penig kerj uala Vduarbiro Vramat hogj neh Adna kezben, Monda Vduarbiro nem merem Mert Az kamora paranchiollya Ifmet monda az biro töruenjnekwl ne ad kezben mig az kamoras Vrakat erik nam ő Vrasagokis ugj irta az leuelben hogj ha bizonios oka ninchen kezben

¹ tá. — ² Jofagá: a szöveg értelmetlen. — ³ Javítva ebből: meabba, az R csak a m betűt takarja.

(!) Adafsanak¹ hat meg iria kēd oda fell Azert Neh adgia kēd kezben addig mind az atall vgian ell uiue Ibranj Ferencz. Kōniōrgw̄nk Vrafastoknak Neh adgion kezben Vrafastok mint az Poganj kezben efs̄w̄nk, mert Ibranj Ferencz vram minket meg nem oltalmazhat Mert ō magais maful lakik Helmecezen. Ha penig kilōmben nem Akaria Ibrany Ferencz engedgien tōruent Vrafastok benne, mert my Chiazar ō főlege Jobagjaga alol haza nem Akarunk mennj, mert ez Debrej Marton Annak Elōtteis mind Attiaual Egietemben Chiazar Jobagia uot, Az tōrōk foglagabol zabadult uotis ky. Az Vur Isten Algia es tharchia megh Vrafastokat.

[Címzés:] Supplicatio humilima Ad Gener[osas] ac E[egregias] D[ominaciones] V[est]ras nec non Patronos.

(Orsz. Lt.; Szep. Kam. Repres. 3619. Az irat keltezetlen, de ugyanannak a kéznek az írása, mely az 1577. júniusi csomóban egy másik jobbágypanaszt vetett papírra, ahol pontos dátumot is kapunk. A kezdetleges írás és a fogalmazás nehézkessége arra vall, hogy egy egyszerűbb tarcali ember fogalmazása, illetőleg írása. A „kézben adás” az elköltözött jobbágyinak az átadását jelenti a régi földesúr kezébe, ami ez esetben egyértelmű volt a török birodalomba való visszautalással s a török részről kilátásba helyezett örök rabsággal.)

ECKHARDT SÁNDOR

Az OklSz. anyaggyűjtéséhez

Az OklSz. *eke* és *I. hat* alatt a következő adatot közli: „1463: Michael *Hathekew* [olv. hat ekéü?].” Régóta gyanúsna tartottam e nevet, mert semmi értelme sincs annak, hogy parasztember hat ekét tartson. Sejtésem bizonyossággá vált: céduláim rendezése során ugyanis melléje került ez a szentkozmadamjáni adat: „1463: *Hathekrew* (ЯКÓ, Bihar 351)”. Mivel forrásjelzésük is azonos, az OklSz. adatát elírásnak kell minősítenünk.²

Talán nem árt, ha e helyesbítésen túl némi fényt derítünk az OklSz. anyaggyűjtő gyakorlatára is. Az idézett oklevélben nyolc nem helynévi eredetű magyar vezetéknev van: *Fodor*, *Hatōkrū*, *Orros*, *Szabó*, *Tengelyes*, *Varga*, *Veres* és *Bybrus* (= Bíboros?). Ezek közül csak a *Hatōkrū* található meg az OklSz.-ban. Van egy másik oklevél is, egy 1487-ből való, amely szintén mindkét szerző kezén megfordult. Ebből közli az OklSz. egyetlen adatát a *tengelyes* szóra. A többi hiányzik. Úgy látszik, SZAMOTA a gyűjtés bizonyos korszakában csak az „érdekesebb” neveket jegyezte ki. Az olyan, az oklevelekben gyakran előkerülő, „semmitmondó” nevet, mint *Fodor*, *Orros*, *Szabó*, *Varga*, amelyből gyűjteménye számára már úgyszólván fölös számú példája volt, figyelmen kívül hagyta. Így az 1487-i oklevélből nincs kijegyezve a *Wegh* név, noha az OklSz.-nak csak két adata van rá, valamint a *Baldis* (< *Boldizsár*), *Kencz* 'Kincs', *Chanko*, *Gyuricha*, *Kysbarath* sem (pedig jól beillenek 1457: *Kysmester* és 1598: *Kislukach* közé).

A gyűjtés kezdeti fokán mindenki beleesik az érdekességek bűvületébe. Világért sem hibáztatom hát SZAMOTÁT! Neki hálával tartozunk, hogy megtette, amit tett. Csupán az OklSz.-on kívül maradt anyagra szeretném a figyelmet felhívni, amelyet — reméljük — egy-két évtizeden belül sikerül a maga teljességében feltárni.

MIKESY SÁNDOR

¹ Az értelem „ne adassanak”-ot követelne.

² Egyébként az OklSz. és MAKSAI FERENC „A középkori Szatmár megye” című munkájának részleges összevetése azzal a tanulással járt, hogy egyrészt meggyőződtem SZAMOTA olvasatainak helyességéről, másrészt MAKSAI adatait megbízhatóknak fogadhatjuk el.

NYELVJÁRÁSOK

A készülő tájszótár néhány problémája

1. SZINNYEI Magyar Tájszótárának utolsó füzeté 1901-ben jelent meg. A magyar nyelvtudomány számára ezzel egy igen értékes, nagy jelentőségű munka készült el (vö. MNy. LIII, 330—5). Már a MTsz. kiadása közben azonban annyi újabb adat gyűlt össze, hogy SZINNYEI maga mutat rá: „Ilyen nagyterjedelmű pótlék kiadása helyett célszerűbb lesz megvárni annak az időnek az elérkezését, mikor a MTsz.-ből új kiadást lehet rendezni, a melyben egyesítve lesz a régi és az új anyag” (MNy. VIII, 391). A SZINNYEI által jelzett idő elérkezett. Az MTsz. utolsó füzetének megjelenése óta eltelt fél évszázad a magyar nyelvjáráskutatás terén sok szép eredményt hozott. A tájszókincs felgyűjtése is — többek között éppen a MTsz. munkára ösztönző hatása eredményeképpen — nagymértékben előrehaladt. Ezért 1950-ben a debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézetben BÁRCZI GÉZA irányításával megindult az Új Magyar Tájszótár adatgyűjtése. (A munkálatok megindulására vonatkozóan vö. B. LŐRINCZY ÉVA: Az új Magyar Tájszótár: MNyj. I, 156—64.) Jelenleg három munkacsoport dolgozik az anyaggyűjtésen (vö. MNyj. II, 181; NyIK. VI, 241). A következőkben felvetett problémákkal már többször foglalkoztak BÁRCZI GÉZA vezetésével a munkacsoportok tagjai (vö. NyIK. VI, 243), a kérdést azonban eddig megnyugtatóan eldönteni nem lehetett. Legutóbb a Nyelvtudományi Főbizottság is napirendre tűzte a készülő tájszótár ügyét. PAIS DEZSŐ, a Főbizottság elnöke javasolta, hogy minél hamarabb induljon meg a szótárral kapcsolatos irodalmi munka: a vitás kérdéseket a nyilvánosság elé kell tární, hogy az érdeklődő és a tájszótár ügyét elősegíteni akaró szakemberek elmondhassák véleményüket.

2. Már a munka megindulásakor felvetődött a következő kérdés: „Feldolgozzuk-e az egész régi tájszóanyagot, vagy csak Szinnyeitől induljunk-e el?” (MNyj. I, 156). Akkor ezt a kérdést válasz nélkül hagyták, a gyűjtést a legfrissebb anyagon kezdték meg, s úgy haladtak időben visszafelé (vö. uo.). Most azonban már olyan előrehaladott állapotban van a MTsz. megjelenése óta közzétett tájszavak összegyűjtése, hogy a készülő szótár időbeli határait sürgősen meg kell határoznunk.

Az adatgyűjtés felső időhatárának megállapítása a könnyebb feladat, hisz még szerkesztés közben is fel lehet dolgozni egy-egy év anyagát. Könnyen eldönthető tehát munka közben is, hogy 1960-ig vagy például 1963-ig készült gyűjtemények, megjelent könyvek vagy folyóiratok tájszavait foglalja-e magába a szótár. Mint könnyen megjegyezhető szám, az 1960-as év ígérkezik a gyűjtés befejező határául, bár véleményünk szerint, ha munka közben mód nyílik még további évek anyagának feldolgozására, a könnyebb megjegyezhetőség kedvéért erről nem szabad lemondanunk. Nehezebb eldönteni azt, hogy melyik évtől kezdve foglalja magába a tájszavakat az új szótár. Bármely időtől is kezdjük az adatokat gyűjteni, döntésünk mindenképpen önkényes lesz. Mivel azonban munkánknak határt kell szabni, meg kell állapodnunk egy időpontban.

SZINNYEI fentebb idézett soraiból kitűnik, hogy ő a MTsz. továbbfejlesztését úgy képzelte el, hogy az MTsz.-ből új kiadást kell készíteni, amely magában foglalja — az MTsz. anyagán kívül — az azóta összegyűjtött adatokat is (MNy. VIII, 391). Így szinte önként kínálkozik az adatgyűjtés kezdetétől a MTsz. első füzetének megjelenési éve, 1893. Ez lenne a legkönnyebben keresztülvihető terv, amelynek megvalósulására már nem kellene sokáig várnunk, jelenlegi anyagi eszközeinkkel is hamarosan kivitelezhető, mivel adatgyűjtése nagyjából már meg is van.

Felvetődött az a gondolat, hogy a rendszeres adatgyűjtést legalább a Nyr. megindulásától, 1872-től kell kezdeni. Azért éppen a Nyr. megindulásától, mert ez a folyóirat kezdettől fogva szinte irányítója lett a nyelvjárásgyűjtésnek. Helyes közléseivel példát mutatott a további gyűjtéseknek, bírálataival pedig a hibákat nyesegette le (vö. KÁLMÁN BÉLA, A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1951. 6). Az így nyert anyag tehát magában foglalná a rendszeres nyelvjárásgyűjtés teljes anyagát, s a korábbiakból azokat, amelyeket SZINNYEI feldolgozott szótárában. A régebbi anyagot illetően SZINNYEI válogatását talán értékelésnek is felfoghatjuk. Hozzávetőlegesen talán így is mondhatnánk: anyagunk a régebbi gyűjtésekből csak azt foglalja magába, amit SZINNYEI érdemesnek tartott arra, hogy tájszótárába felvegye.

A népnyelv iránti érdeklődés nálunk a XVIII. század végén indul meg. A század végefelé BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótárában már nagy mennyiségű tájszóanyagot találunk. Ettől kezdve pedig egyre gyakrabban találkozunk a XVIII. század végén és a XIX. század elején nyelvjárási szavak közlésével. Erre vonatkozóan részletes összeállítást ad ERDÉLYI LAJOS „Nyelvjárásaink ügye és teendőink” című tanulmányában (MNy. I, 291 kk.). Kiegészíti ERDÉLYI felsorolását GÁLOS REZSŐ, aki „Szeicz Leó nyelvjárási gyűjteménye” címmel SZEICZ frazeológijának toldalékában közölt népnyelvi szógyűjtésre hívja fel a figyelmet (MNy. II, 91).¹ Az ERDÉLYITől közölt művek nagyobb részéről értékelést is találhatunk GÁLDI LÁSZLÓ „A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” című könyvében (Bp., 1957.). A Tudományos Gyűjtemény megindulása után pedig még több tájszóközléssel és önálló gyűjteménnyel találkozunk. Joggal vetődött fel tehát az a gondolat, hogy tájszótárunk adatgyűjtését 1800-tól, esetleg a Tudományos Gyűjtemény megindulásától, 1817-től kezdjük.

Elhangzott olyan vélemény is, hogy 1800-nál régibb időre is helyezhető a tájszótár alsó időhatára. Eszerint tartalmazhatná a szótár az egyes tájszavakra vonatkozó legrégebbi adatokat is. Például fel kellene dolgozni LŐRINCZE LAJOS „A veszprémmegyei Szentgál XVIII.—XIX. századi nyelvéből” című (MNy. XLV, 94 stb.) és az ehhez hasonló adatközléseket. Ez a terv azonban nehezen körülhatárolható. Az egyes tájszavak a legrégebbi forrásokban is felbukkanhatnak, szójegyzékeinkben például sok mai tájszó is megtalálható. Ha ezeket az adatokat bevesszük, akkor a szótár teljesen történeti jellegű lesz, s ebben a tekintetben a nyelvtörténeti szótár területére téved át, ha nem vesszük be, akkor nem lesz egységes a munka, mert egyes szavaknak ugyan tartalmazni fogja az első előfordulásukat, másoknak viszont csak elég kései, kevésbé fontos és értékes előfordulásaival terheljük a mű terjedelmét. A régiségben előforduló tájszóanyag azért, hogy kimarad az új tájszótárból, nem lesz hozzáférhetetlen, mert az elkészítendő új nyelvtörténeti szótár a ma tájszónak tekintendő szavakat is fölveszi.

3. A régi anyag feldolgozásakor sok probléma kerül a gyűjtő elé. Nemcsak a nyomtatásban megjelent művek és esetleges kéziratos gyűjtemények nagy száma, hanem a közlések különböző felfogása, módja, egymáshoz való kapcsolata az, ami megnehezíti feldolgozásukat. Bár GÁLDI fentebb már idézett munkájának nagy hasznát vehetjük, még így is azonban valóságos forráskutatásokat kell végezniük. GÁLDI, noha többször megtette, mégsem végezhette el az egyes szótárak részletes összehasonlítását, s nem állapíthatta meg pontosan, mit vett át egyik a másiktól. Ez igen felduzzasztotta volna munkáját, és sok időt is vett volna igénybe (vö. PAIS opponensi véleményét: GÁLDI i. m. 512). A készülő tájszótár adatgyűjtésekor azonban el kell végeznünk a források összehasonlítását, ha nem akarjuk ugyanazt a szót többszörösen is a különféle közlésekből kicéduláznunk.

¹ SÁGI ISTVÁN MNy. V, 237—40, 285—7 közli SZEICZ tájszóanyagát.

4. A kérdés megvilágítására vizsgáljuk meg KASSAI JÓZSEF „Származtató, 's gyökeresző magyar—diák szó-könyv” című munkáját (Pest., 1833—36.). Hatalmas tájrszóanyagot tartalmaz, amely ezideig részben használhatatlan, s ha úgy döntünk, hogy az új szótár a régi tájrszavakat is felveszi, akkor ezt feltétlenül fel kell dolgoznunk (vö. GÁLDI i. m. 419). Nem lesz kárba vesztett munka tehát a vele kapcsolatos problémákat már most felvetni.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogyan viszonyul KASSAI műve a korábban megjelent tájrszógyűjtésekhez és szótárakhoz. Esetleg KASSAI szókönyvének kicédelzése nem teszi-e feleslegessé az általa használt források feldolgozását. Meg kell állapítanunk például, hogy a rövidítésjegyzékben szereplő (I, 9) GYARMATHI SÁMUEL, NÁTLY JÓZSEF, SÁNDOR ISTVÁN, BARÓTI SZABÓ DÁVID stb. tájrszóanyagából mit vett át KASSAI. Hasonlóképpen tisztázni kell, hogy a Tudományos Gyűjteményben megjelent tájrszavakat mennyiben vette át a szókönyv (I, 14). Ezek tisztázása feltétlenül fontos, mert KASSAI forrásainak nagy részét a Tsz. is felhasználta (vö. Tsz. VI—VII). A Tsz.-t viszont — amint azt tudjuk — a MTsz. átveszi. Tehát egyes művek anyaga többszörösen is feldolgozásra kerülhetne, hisz kicédeloznánk az eredetiből, esetleg KASSAIBÓL, és végül kiderülne, hogy a Tsz.-on vagy éppen KASSAI művén keresztül már eljutott a MTsz.-ba, tehát munkánk felesleges volt.

GÁLDI szerint KASSAI szókönyve „első tájrszótárunk, melynek gazdagságát a Tudós Társaság kiadásában megjelenő Tsz. sem aknázza ki úgy, ahogyan elvárható lett volna” (i. m. 414). A Tsz. bevezetőjében nem szól arról, hogy KASSAI-t felhasználta volna. GÁLDI sem mond többet, viszont fogalmazásából kiderül, hogy véleménye szerint valamit vett át a Tsz. KASSAITÓL. Bár GÁLDI megítélésünk szerint ez esetben téved, mielőtt a szókönyv kicédelzéséhez kezdenénk, tisztáznunk kell a Tsz.-ral való kapcsolatát is.

Rá kell világítanunk KASSAI szókönyvének és SZINNYEI Magyar Tájrszótárának kapcsolatára is. SZINNYEI a MTsz. bevezetésében ezt írja: „Földolgoztam a Hunfalvy Pál szerkesztette *Magyar Nyelvészet*-et, a *Nyelvtudományi Közlemények*-et, a *Magyar Nyelvtör-t*, Erdélyi János, Kriza János, Arany László és Gyulai Pál, Kálmány Lajos népköltési gyűjteményét, Herman Ottó-nak *Magyar Halászat Könyv*-ét és a régi *Magyar Tájrszótár*-t. Nyomatott forrásaim közül ezek voltak a legfőbbek” (III). Ezek voltak a legfőbb nyomtatott források, nyilván arról van szó tehát, hogy más nyomtatott munkákból is vett át adatokat SZINNYEI. Feltétlenül össze kell állítanunk az általa kevésbé fontosnak tartott nyomtatott források jegyzékét. Csak találmra nyitottuk ki a MTsz. köteteit, s a következő forrásokra bukkantunk: Budenz-Album (I, 19, 22, 30, 36, 148 stb.), Akadémiai Értesítő 1893. (I, 660, 497 stb.), Erdészeti Lapok XXII. (II, 249), KRESZNERICS szótára (II, 250), KASSAI Szókönyve (I, 1536, 1035, 382 stb.). Ezekon kívül természetesen még sok más nyomtatott forrása is lehet a MTsz.-nak.

Azt is tisztáznunk kell, hogy ezeknek a forrásoknak az adatait milyen mértékben vette át SZINNYEI. Ha ugyanis minden adatot átvett, akkor felesleges tovább foglalkozni velük, viszont, ha csak egyes adatokat szedett ki belőlük, akkor gondoskodni kell a hiányzók pótlásáról, esetleg az egész anyag újból való kicédelzéséről. Tanulmányképpen vizsgáljunk meg egy rövid forrást! Az Akadémiai Értesítő 1893. évi kötete kivonatát közöl BALASSA JÓZSEF-nek „A szlavóniai magyarok és nyelvük” című értekezéséből (609—13). A MTsz. ebből átveszi a következő adatokat: *fiszfa* (I, 660), *fistös* (I, 657), *ere* (I, 497), *foszlány* (I, 628), *futa* (I, 646). A többi itt közölt szót SZARVAS GÁBOR „A slavóniai tájrszólás” című tanulmányából (Nyr. V, 11) és BALASSA „Szlavóniai nyelvjárás” című értekezéséből veszi át a MTsz. (Nyr. XXIII, 307, 310—2, 358—61). Az érthető, hogy ugyanannak a szerzőnek az adatait inkább a Nyr.-ből idézi SZINNYEI,

az viszont már kevésbé érthető, hogy a *kita* szóra miért csak SZARVASTÓL idéz adatot, mikor azt közli BALASSA is minkét helyen (Nyr. XXIII, 358, AkÉrt. 1893: 611). Szintén csodálkozunk azon, hogy a *futa*, *foszldny*, *ere* szavakat miért az AkÉrt.-ből közli, amikor ezek is megvannak pontosabb hangjelöléssel a Nyr.-ben (vö. Nyr. XXIII, 309, 308, 311). Méginkább érthetetlen az, hogy a *bese* 'kánya' szó — noha mindkét helyen megtalálható — kimaradt a MTsz.-ból (Nyr. XXIII, 358; AkÉrt. 1893: 611). Az AkÉrt.-ből idézett cikkből végeredményben tehát egy adat maradt ki.

Hasonlóképpen kellene elvégezni az egyes források összehasonlítását, hogy meggyőződjünk, miképpen dolgozta fel őket SZINNYEI. Nagyobb terjedelmű munkánál azonban, mint KASSAI szókönyve is, már nehezebb a kérdés tisztázása. Jelen esetben némileg megkönnyíti helyzetünket az, hogy a debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézetben 1945-ben KISS ILONA készítetett egy szakdolgozatot „Kassai József szókönyvének népnyelvi anyaga” címmel. Sajnos a dolgozat nem ment meg bennünket — ha arra kerül a sor — KASSAI szótárának alapos átvizsgálásától, arra azonban jó, hogy bizonyos tájékoztatást adjon számunkra KASSAI tájszóanyagáról.

Arról, hogy milyen szempontok alapján dolgozott, nem értesít bennünket KISS. Két lap bevezetés után, amelyben Kassai életét tárgyalja, 185 gépelt oldalon közli a szókönyvben előforduló tájszavakat. Összesen 2238 szót tartalmaz a dolgozat, mindenütt megtaláljuk a tájszó jelentését is és néhány kivétellel azt, hogy a MTsz. mely helyekről ismeri. Úgy látszik tehát, hogy a dolgozatíró a szavak kiválogatásánál az vezette, ismerek megtalálható-e a kérdéses tájszó a MTsz.-ban.

KISS megvizsgálja a szótárnak mind az öt „tsomó”-ját, s az így nyert anyagot a *t* betűig ábécé rendbe sorolva közli. KASSAI munkájának még két kötete azonban kéziratban maradt. Az egyik kötet 166 ívrét levélen tartalmazza az *u*, *v*, *z*, *zs*, *ő* betűk alá tartozó szavakat, a másik rész három toldalékot foglal magában 70 levél terjedelemben (vö. SIMAI ÖDÖN: MNy. I, 223). A VI. kötet eredetijét a pécsi püspöki könyvtárban, másolatát pedig az MTA Kézirattárában találhatjuk meg (GÁLDI i. m. 413 l., 111. sz. jegyzet). KISS nem tudta megszerezni a kéziratban maradt részeket, ezért hiányzik tehát ez a rész dolgozatából. Hasonlóképpen nem tartalmazza a MTsz. sem KASSAI kéziratot anyagának tájszavait.¹

A *t* betűvel fejeződik be tehát KASSAI nyomtatásban megjelent anyaga. Tudjuk azonban, hogy a különböző gyökök alatt és a jegyzetekben szótárírónk igen sok szót s „hasonszót” sorol fel. Ezek között szép számmal van *t*, *u*, *ü*, *v* stb. kezdetű, azonban ezeket sem tartalmazza KISS dolgozata: *vas rásópó* (IV, 169), *vér-szopó-jéreg* (IV, 459), *virits* (IV, 25), *tyúkmony* (IV, 108), *vízi bubuts* (I, 377), *venhes*, *viselős* (III, 423), *ülep*, *ület* (II, 262), *veretsen* (III, 95), *vén vetretze* (III, 193) stb. Ez tehát az egyik hiányossága a dolgozatnak. Másik hibája az, hogy nem minden tájszót szedett ki a szókönyvből. Ha belelapozunk az egyes kötetekbe, azonnal tapasztalhatjuk, hogy nem 2238 tájszó, hanem sokkal több van az öt „tsomó”-ban. Csak néhányat idézzünk a kimaradottak közül: *kisafa*, *keresztes* (V, 105), *boglya*, *kazal* (IV, 109), *fuszuly* (IV, 189), *fets-tej*, *petz-tej*, *kurásztra* (II, 198), *iszkorál* (III, 53), *kalakótza* (III, 93), *ló-tziprus* (III, 295), *talpas* (III, 339), *fa-matska* (III, 334), *piszke* (I, 324), *bölitze* (I, 394), *bömbézt* (I, 395) stb. Végül megbízhatatlan azért is a dolgozat, mert a tájszavaknak gyakran nem a KASSAI-ban megtalálható jelentését adja, hanem a MTsz. által megadott jelentést veszi át. A dol-

¹ SIMAI megállapítja KASSAI kéziratban maradt köteteiről, hogy nyelvtörténeti, tájnyelvi és nyelvújítási szempontból éppen annyi érdekességet tartalmaznak, mint a nyomtatásban megjelent kötetek (MNy. I, 224). Ezért felhívja a figyelmet kiadásukra (i. h. 226). Úgy véljük, még most is célszerű volna kinyomtatni ezeket a köteteket. Természetesen jó lenne szótmutatóval ellátni őket.

gozatban az *aljaz* szó jelentését a következőképpen adja meg Kiss: „ló v. szarvasmarha alá éjtszakára almot hint”, szóról szóra így található a szó jelentése a MTsz.-ban is. KASSAI viszont így határozza meg a szó értelmét: „Substruit fundamentum v. g. A' Kazalnak, és Boglyának aljaz, a' ki annak aljat rak, feneket készít gazból, és motornyából, hogy arra rakhassa a' szénát a' vagy a' kévés életet” (I, 141). Az *anya-fű* 'székfű' jelentését szintén a MTsz.-ból veszi át Kiss, a szókönyvben azonban ez a jelentése: „A' rétenn, az az, első fű, és nem sarjú” (I, 175). A fentiekből megállapíthatjuk, hogy valóban nem tenné feleslegcse KASSAI munkájának alapos feldolgozását ez a dolgozat. Segítségével azonban hozzávetőlegesen képet kaphatunk arról, hogy milyen mértékben dolgozta bele KASSAI tájszóanyagát SZINNYEI a MTsz.-ba.

Már SIMAI ÖDÖN észreveszi, hogy a MTsz. vesz át adatot KASSAI szókönyvéből. Mégis SIMAI „kiaknázatlan példatömeg”-nek nevezi, „mert még a MTsz. sem használta föl, sem e bevezetést, sem magát az első kötetet”. Majd kijelenti, hogy ez „népnyelvi szempontból csak olyan fontos, mint a Kassai többi köteteiből kiszedett tájszók” (MNY. I, 223). Azonnal megjegyezhetjük, hogy SIMAI téved, mert szép számmal vett át SZINNYEI az első kötetből is tájszót. Ellenben úgy kellene módosítanunk SIMAI megállapítását, hogy SZINNYEI csak a MTsz. harmadik füzetétől kezdve veszi figyelembe KASSAIT. Az első KASSAITól átvett adata a *cserfés* címszó alatt található, innen kezdve viszont a MTsz. csaknem minden oldalán van két-három KASSAIBól vett adat. A *cserfés* címszó a MTsz. harmadik füzetének elején van, az előző két füzet tartalmazza az *a*, *b*, *c* betűket teljes egészében és a *cs* betű első felét. Így érthető, hogy KASSAI I. kötetének az *a*, *b* betűk alatt található adatai kimaradtak a MTsz.-ból, de kimaradt a *c* betű egészen, és a *cs* egy része is, pedig ezeket az ötödik kötetben közli KASSAI (*tz*, *ts*). KASSAI I. kötet a 405. laptól a *d*-vel kezdődő szavakat rendszerezi a maga módján, ezek azonban már megvannak a MTsz.-ban. A MTsz. *d* betűs anyagának következő címszavai alatt találunk néha több adatot is KASSAI I. kötetéből: *dacos*, *daga*, *dagonya*, *dágvány*, *dalladz*, *dancs*, 2. *dandár*, *darabol*, *darál*, *daraszol*, *dáridó*, *darvadoz*, *dávorikol*, *debre*, *dedeg*, *dédelget*, *degenyeg*, *deget*, *dej*, [*dél-est*], *deli*, *dercés*, *dérézde*, *dészka*, *dévánkodik*, *déványos*, *dibdáb*, [*diboltat*], *didörög*, *dikta*, 2. *dinka*, *dió*, *diszke*, *disznó*, *disznó-borz*, *disznó-kenyér*, *dóbár*, *dobasz-hasú*, *dobogó*, *dobroc*, *dogány*, *dohány-tukares*, *dolmány-szűr*, *dorol*, *dosszol*, *doszt*, *dödölle*, *döjtyű*, *dög-fű*, *dögevény*, *dögönyöz*, *dölingezik*, *dömücköl*, *döndöre*, *döng-ja*, *döng-len*, *dörömb*, *drincs*, *drincsel*, 1. *duc*, 2. *duc*, *duci-faros*, *dúcoltat*, *duda-ja*, *dudorász*, 3. *dudorog*, *dundi*, *durál*, *durdák*, *durgolódik*, *durullya-madár*, *dusza*, *dürücköl*. Ha a SZINNYEI által átvett anyagot összehasonlítjuk az eredetivel, azt tapasztaljuk, hogy a MTsz. néhány kivétellel: *dugacsol* (455), *dugtig* (456) stb., csaknem minden olyan adatot átvett KASSAI I. kötetéből, amelyiknél a szó előfordulási helyét. Természetesen sok olyan tájszó is van ebben a kötetben, amelyiknél a hely nincs megjelölve: *duhog* (456), *dunnyog* (457), *duzmad* (461) stb. Nyilvánvaló azonban, hogy az értékesebb rész az előző, amit SZINNYEI csaknem teljes egészében átvett. Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy néha olyan adat is átkerül a MTsz.-ba, amely mellett nincs a hely megjelölve: *dikhec* (419), bár ez az adat a MTsz.-ban a *deget* címszó alatt van, ahol viszont KASSAINAK más, helyhez kötött adatát is megtaláljuk.

A *d*-vel kezdődő látszólag kimaradt szavak közül SZINNYEI sokat más címszó alatt vesz fel. Így például a *dörmöl* (470), *dömköd* (468), *derécsel* (423), *doborzékol* (444), *döndár* (434) szavak a MTsz.-ban a *törmöl*, *tömköd*, *trécsel*, *toporzékol*, *gingár* címszók alatt található. Figyelembe kell vennünk még azt is, hogy ha a Tsz.-ban is, KASSAI-ban is megvan ugyanaz az adat ugyanarról a helyről, akkor SZINNYEI inkább a Tsz.-ra hivatkozik. A *dana* 'részeg ember nótája' megvan KASSAINÁL (I, 410) mint Vas vármegyei szó. A MTsz. viszont a Tsz.-ból közli, ahol mint „Kemencsali szó” található. A *duvaszt* kifejezést KASSAI (461) GYARMATHI ÉS BARÓTI SZABÓ DÁVID műveiből ismeri, a Tsz. is

GYARMATHIól veszi át, s ez utóbbira hivatkozik SZINNYEI is. Hasonlóképpen a *duzzi* szót KASSAI (461) is, a Tsz. is GYARMATHI alapján közli, a MTsz. pedig szintén csak a Tsz.-ra hivatkozik.

A fentiek figyelembevételével azt állapíthatjuk meg, hogy KASSAI *d* kezdőbetűvel adott anyagát SZINNYEI nagy mértékben bedolgozta szótárába. A leg gondosabb összehasonlítás után is csak legfeljebb egy-két esetben tudjuk kiegészíteni jelentősebb, helyhez köthető adattal a MTsz.-nak ezt a részét KASSAI szókönyvéből. A MTsz. harmadik füzetétől kezdve SZINNYEI azonban nemcsak a *d*-vel kezdődő szavakat szedi ki KASSAI I. kötetéből, hanem a többi is. A következő címszavak alatt találunk például ebből a kötetből átvett adatokat: *mázna, mözsörög, murva, pálfanya, [panitt], sajdol, siváklík, somzik, sulyom* stb.

Megítélésem szerint hasonló részletességgel vette át SZINNYEI KASSAI szókönyvének további tájszóanyagát is. Az átvétel arányára vonatkozóan támpontot kapunk KISS ILONA dolgozatából. KISS ugyanis megjelöli azt is, hogy az általa kiszedett szavak közül melyeket ismeri az MTsz. is KASSAIból. A KISS által KASSAIból közölt 2238 tájszó közül 1301 van meg a MTsz.-ban, s ezeknél SZINNYEI meg is jelöli, hogy KASSAItól vette át őket. KISS anyagának 58,1 %-a van meg a MTsz.-ban. Ezt a százalékot nagy mértékben rontják az *a, b, c* betűk alatt felsorolt szavak, valamint a *cs* kezdetűek első része, mivel — amint fentebb láttuk — ezek jelentek meg a MTsz. első két füzetében, s akkor még KASSAIt egyáltalán nem használta fel SZINNYEI. Ha ezt a részt leszámítjuk a fenti adatokból, akkor a *cs* betű második részétől, a *cserfés* szótól kezdve 1920 tájszó van KISS dolgozatában, s ebből 1293 van meg a MTsz.-ban, ez 67,3%. S ha figyelembe vesszük még azt is, hogy KISS figyelmét olykor elkerülte, hogy az általa kiemelt szó megvan a MTsz.-ban is, valamint azt, hogy SZINNYEI többször nem KASSAIból, hanem a Tsz.-ból, esetleg más forrásból veszi át ugyanazt az adatot, akkor ezt a százalékot még magasabbnak is felfoghatjuk. Ezeket is beszámítva úgy véljük, hogy KASSAI szókönyve nyomtatásban megjelent részének tájszóanyagát, az I. kötet 1—405, az V. kötet 247—64, 117—77 lapját kivéve, körülbelül 75 százalékban átvette a MTsz.

5. Az eddigiek alapján most már meg tudjuk mondani, hogyan kell feldolgozunk, mit kell céduláznunk KASSAI szókönyvéből a készülő tájszótár számára, ha arra sor kerül. 1. Fel kell dolgozni a mű két kéziratban maradt kötetét. — 2. A nyomtatásban megjelent részből az I. kötetnek az 1—405 lapig terjedő részét részletesen ki kell céduláznunk, különös tekintettel az *a, b, c, cs* kezdetű szavakra, a többiek közül viszont csak azokat kell kiszedni, amelyek nincsenek meg a MTsz.-ban. — 3. Az ötödik kötetből részletesen ki kell céduláznunk a *c (tz)* betű anyagát (247—64), és a *cs (ts)* anyagának első részét (kb. 117—77), a többi szó közül azokat, amelyeket SZINNYEI nem vett át a MTsz.-ba. — 4. A további kötetekből át kell vennünk teljesen az *a, b, c* kezdetű szavakat és a *cs* kezdetűeket a *cserfés* szóig, a többiek közül azokat, amelyeket SZINNYEI nem dolgozott bele tájszótárába. Az 1., 2. és 3. pontban meghatározott részeket feltétlenül érdemes feldolgozunk, az így nyert anyag nagy nyeresége lesz az új tájszótárnak. A 4. pontban feltüntetett rész átvizsgálása azonban már korántsem hozhat olyan eredményt, ami a ráfordított munkával arányban lenne. Egyrészt azért, mert ebben a részben csak elvétve találkozhatunk *a, b, c, cs* kezdetű szavakkal, másrészt a többi szónál állandóan figyelemmel kell lenni a MTsz.-ra, gondolni kell arra, hogy esetleg nem más címszó alatt található-e benne KASSAI adata, s azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy SZINNYEI ugyanazt az adatot más forrásból is átvehette, például a Tsz.-ból. Ha azonban KASSAI minden tájszavát hozzáférhetővé is tesszük azáltal, hogy felvesszük az új tájszótárba, még akkor is sok nyelvtörténeti, etimológiai, nyelvtújítási érdekessége marad homályban. Véleményünk szerint egy szövegértékes szerkesztésével KASSAI szó-

könyvének minden értékét felhasználhatóvá lehetne tenni, s ez esetben a 4. pontban meghatározott feladatot sem feltétlenül szükséges elvégeznünk.

Végül tehát azt is megállapíthatjuk, hogy SZINNYEI csak a MTsz. szerkesztése közben vette észre, hogy KASSAI szókönyvének tájszavait érdemes munkájába beolvasztania. Lehetséges, hogy talán figyelmeztette valaki erre. Tény azonban, hogy a harmadik füzetétől kezdve rendszeresen felhasználja a szókönyv adatait. Meg tudjuk magyarázni azt is, hogy a MTsz. bevezetőjében miért nem sorolja fel ezt a művet a fontosabb nyomtatott források között. Azért tudniillik, mert a Bevezetést az első füzet megjelenése előtt írta,¹ KASSAI anyagát pedig csak a második füzet megjelenése után kezdte kicédulázni.

6. KASSAI szókönyvének vizsgálatakor láthattuk azt, hogy SZINNYEI tájszótára végeredményében a XVIII. század végétől, a XIX. század elejétől kezdve foglal magában tájszavakat. A Tsz. és KASSAI, esetleg még más művek közvetítésével jutottak el ezek a MTsz.-ig. Ennek alapján, bár korábbi álláspontunk az volt, hogy legfeljebb 1872-től érdemes az új tájszótár adatgyűjtését kezdeni, azt javasoljuk a magunk részéről, hogy az adatgyűjtés kezdetének időpontja 1800 legyen. Szótárunk így nemcsak a SZINNYEI óta megjelent adatokat tartalmazná, hanem ki is egészítené a MTsz.-t a belőle hiányzó, de vele egynemű anyaggal. Amennyiben a lehetőségek megengednék, az lenne a legjobb, ha az MTsz.-t magát is be lehetne olvasztani az új tájszótárba, úgy, ahogyan SZINNYEI tette a Tsz.-ral. Az anyag kicédulázása nem jelent olyan nagy munkát, mint az kívülről az első pillanatban látszott. Inkább az egyes művekkel kapcsolatosan elvégzendő forráskutatás az, ami megnehezíti a feladatot. Ennek az elvégzése viszont nemcsak ebből a szempontból kívánatos.

A XIX. század eleji szótárak, gyűjtemények feldolgozásakor tisztázni kell még azt is, hogy mit tekintünk tájszónak: azt a szót-e, amit a közlő a maga korában annak tartott, vagy azt, amit ma annak tartunk. Köztudomású, hogy a XIX. század elején tájszónak tekintett szavak közül ma már sok köznyelvévé válhatott, viszont akkor köznyelvinek tartott szó ma már esetleg nyelvjárásinak tekinthető. SZINNYEI gyakorlata KASSAI művének feldolgozásánál az volt — amint az előzőkben láttuk —, hogy azokat a szavakat, amelyek mellett KASSAI az előfordulás helyét is megnevezte, szinte teljesen átvette (ez esetben csak ebből lehetett megállapítani, hogy KASSAI melyik szót tartotta tájszónak), viszont ritkábban olyanokat is átvett, amelyeknél a hely nem volt megnevezve. Véleményünk szerint ebben a kérdésben a mai „ízlést” kell alapul vennünk, tehát azokat a szavakat kell kicéduláznunk, amelyek ma tájszónak tekinthetők.

7. A tájszótár-munkálatok elején felvetődött az írók által használt tájszavak összegyűjtésének gondolata is. B. LŐRINCZY ÉVA erre vonatkozóan a következőket írja: „Az adatgyűjtés utolsó szakaszában majd figyelembe vehetők lesznek azok az írói alkotások is, amelyekben tájszavak biztosan vagy minden valószínűség szerint előfordulnak. Természetesen az ilyen adatokat nem lehet teljesértékűeknek tekinteni, de ha ellenőrző adat áll rendelkezésünkre, a szócikk végén nem lesz érdektelen rámutatni arra, hogy a kérdéses tájszót mely írók használják.” (MNyj. I, 157.). Ezzel a kérdéssel is többször foglalkoztak már a tájszótár munkatársai, s az egyik értekezleten lemondtak a szépirodalmi művek feldolgozásáról (NyIK. VI, 243). Újabbban is felvetődött azonban ez a probléma, ezért nem árt, ha ismételten fontolóra vesszük a kérdést.

Utalnunk kell arra, hogy ez a gondolat nem új. Ismeretes, hogy már SZINNYEIT is hasonló feladattal bízta meg a nyelvtudományi bizottság. Nem lesz érdektelen tehát,

¹ Meggyőződhetünk erről az MTsz. első füzetéről az AkÉrt. 1893. évfolyamában írt ismertetésből is (379—88).

ha felelevenítjük, mit mondott SZINNYEI erről a feladatról: „Ezt a meghagyást is készséggel teljesítettem volna, de az irodalom mezején megkezdett tájszótárlózás közben csakhamar rájöttem, hogy ez olyan szaporátlan és háládatlan munka, amely sok-sok esztendővel megkérdőjelezné a szótár elkészülését, s mégis kevés volna benne a köszönet. Végig kellett volna böngészniem legalább is az utóbbi félszázad szépirodalmának java részét, a mi nekem — minthogy eggyemagam, dolgozótársak nélkül végeztem s akartam is végezni az adatok összeírását, — rengeteg időmbe került volna. Azt pedig nem tudtam volna tenni, hogy csak innen-onnan, taláalomra szedegessek, mert a felibe-harmadába végzett munka nekem nem kenyerem. De nem is a munka nagysága riasztott vissza, hanem inkább a tárlózás eredményének ki nem elégítő volta. Nem csak az, hogy nem sokat találtam, de a mit találtam, annak az értéke is nem egy esetben kétségesnek látszott. A szülőföldjéről elszakadt írónak (s a legtöbb esetben elszakadt onnan), bármennyire erős is a gyermekkori környezet beszédjének hatása alatt kifejlődött nyelvérzéke, mégis nem egyszer meg-meghibban az emlékezete s olyan tájszó-alakot vagy jelentést csúsztat a tolla alá, a melyet sem ott, a hol a bölcsőjét rengettek, sem egybűtt nem ismernek és nem is ösmertek soha.” (MTsz. IV—V. l.) Az igazi tájszóról sem tudta sok esetben megállapítani, hogy „csakugyan arról a vidékről való-e, a melynek szülötte az író, vagy pedig neki is talán könyvből tanult szava” (uo.).

A SZINNYEI által tapasztalt nehézségek ma is fennállnak. Kollektív munkával s nagy anyagi áldozattal időben hamarabb lehetne elvégezni az adatgyűjtést, de a munka eredménye nem lenne kedvezőbb SZINNYEI eredményénél. S ha figyelembe vesszük még azt is, hogy a hamarosan kiadásra kerülő értelmező szótár a tájszavak közül csak azokat tartalmazza, amelyek előfordulnak valamelyik írónál,¹ akkor úgy véljük, hogy készülő tájszótárunk is lemondhat az írói nyelvben előforduló tájszavak összegyűjtéséről.

JAKAB LÁSZLÓ

Mai csángó nyelvjárásban írt levelek és versek

I. L a k a t o s D e m e t e r — akinek verseiről szó lesz — Bákó tartományban, a Román rajonbeli Szabófalván született 1911-ben.

Mint alább következő „biográfia”-jából kiderül, élete hányatott, állandó nehézségekkel s újrakezdésekkel telített küzdelem volt, de vállalkozó szelleme és törhetetlen energiája mindig átsegítette a torlódó akadályokon, s hihetetlenül tág érdeklődési köre új és új irányba térítette. Csak egy „mesterség” létezik, melyhez gyermekkortától hű, ez a költészet: „a verset kys korambul akar my vultam nem hattam” — mondja egy önéletrajzi versében.

Vaskos köteteket kitevő bőséggel ontja költeményeit, melyekből csak elszórtan közöltek néha egyet-egyet különböző napilapok. (Úgy tudom, Marosvásárhelyt rövidesen napvilágot lát első verseskötete.)

Írásai különösen nyelvi szempontból rendkívül becsesek és érdekesek. Sajnos, magyarul írni-olvasni nem tanulhatott, ezért a magyar betűkkel, azok hangértékével, a helyesírás szabályaival nincs, nem is lehet tisztában.

Versseit román írógéppel írja, melyről hiányzik az *ö*, *ü*, valamint a hosszú magánhangzók sora, s ez amúgyis ingadozó magyar íráskészségét egészen bizonytalanná s következtelenné teszi.

¹ GÁLDI LÁSZLÓ szóbeli bejelentése a Nyelvtudományi Főbizottságnak az új tájszótár problémáival foglalkozó ülésén.

Ennek ellenére feltétlenül figyelemre méltóak kézzel írott levelei — ezeknek egyikét fényképmásolatban is bemutatjuk —, melyek hitelesebben tükrözik nyelvi állapotát fonetikai szempontból, s néhány alak- és mondattanilag ritka érdekességű verse, melyek különös hangvételükkel, szokatlan szórendjeikkel a magyar nyelvnek eddig nem ismert úde szépségeit pendítik fülünkbe.

2. Kézírtos levelei közül az alábbiakat közlöm:

1.

Ssobufolya 28/XI 957

Kedves Domokos Tesver!

Legcluször el küldem moga üsneruiseknek a cimit: Dunitrie Martinas Str: Spiru Haret Nr: 16 Roion: Ghiorghiu Dej Bucuresti. Elisabeta Petre Bida Str: 23 Agiust Nr: 11 Focsani:

Nem valoszoltom edig nem vultom it hond: ozonol nikor negerkeszten el szetem a nit koptom it hond a nyomorult verseimbül, es el küldom nost maganak. Kerem szipend, neg tudia hogy ronán betükvel vanak irva es egy kycesit nehez lesz ky kötni üket. én meg egyeznem üket tentavol, de nem enghedy a papir renilm, es vogyak bisztos hogy maka le foghia olvosny. mikor szerzek egy magyar iru ghepet már küneb lesz. oz is lehet hogy töböt nem nig irak csángu verseket mert latom, nincen semy hosznom belülik.

Akor el jöny moldovoba!? tudia meg hogy szivesend látuk. en is szertnek el meny ecer eiletembe Pestre es ozuton nem bonom ha meg halak. nogyon szeretnek oda iretny midin aron de csak nem tudom hogy: Nem sokora ha szüksig lesz nig fogak küldny költenenekut ha tudnam hogy meg elenek es kopak ertik egy kicsi pinzet a neikre nekem vom na nogy szüksigem

Tesverie szertetel üdvozlom es várom

Demeter.

2.

Szobufolya 17/X 957

Kedves Barátom!

Nogy örömvvel elfogotom maga hozám küldet levelit. .. ipen mána koptom a Kallos-tul. Köszönöm nogyon szipen hogy mind egy igazi tesver türüdik a nyonout műveimel: Most nig küldek nehay veset es renilem hogy ky foghia bogozny volohogy nekem lene egy nogyor iru ghepim kybelin jobond fognek irny: rendre, rendre oz is meg fog leny. Küldet kõnvököt megkopton nem nogyon rig: szivembül köszönöm es nem szertnem adusnak maradiak nondia meg irásba mit kyvána Moldovabul?

Köszonn nig ecer a ighirt fenykipit in is ninel honorob fogok küldny nagonak.

Szeretnem el menek Mogyor orszogra nen vultom soha. Aszt hiszem nana lehel el jutny. csak egy kys akadai al elünbe nincen pinzem es ruhan: renilem hogy fogok kopy kycesi pinzet. esialtom egy inovotie ghi rba hul dolgozom es igirtik a pinzet. minel honob es nikor kopak szabacságot. Januar — Febrar 1958 lehut lehut fel fogom fel keresny. renilem hogy 21 nopig sikerul meg losom a drága Mogyororszagot es a szip Budapestut. ez egyelue csak egy álom neg fogom latny hogy sikerul.

Most Biografianra Keült sor.

Sületem 1911 Noember 19 hin opam vult Kovács. nogy mester de szighey ember. az ut, in is szighnek naratan. 1916 el ment haboruba es ot marat nem mig jot haza meh hot az verckedeszb erdibe.

El marotunk három árva ides onyom dolgozot a nop szomvol a foluba es ugy fel nüitetel: nikor nogyobak letünk vit minketis dologra Kazdag emberekvez. mind

Szobieszólva 1958
 Kedves Barátom!

Nagy örömmel írtam magam
 küldet levelit. Igen mána kapom a
 Hollos-tul. Köszönöm nagyon szíves nagy
 mind egy igazi teszt tisztelet a nyelvet
 művelésére; most meg küldök néhány részt
 es renidem nagy kézfogás bogyosy sötét
 nekem lene egy magyori író gyeim sötét
 jobond fogunk írni; rudi, rudi es is
 meg fog lene. Küldet Könyvkiöt megkapom
 nem nagyon rég; szívesül kösönöm es
 nem szívesül eduszak maradiak noida
 meg írnia mit Gyina Molderabul?

Köszönök meg eel a igyit fenkepit in
 is mind honob fogok küldni nagyok.

Szertnem el ment magyori aszoga ny
 vutom soka. asit hízem vana lél el
 futny. esak egy kis akodai ol elinbe
 minem pizem es rudi: renidem nagy
 fogok nagy kesi pizet esioltom egy
 imovotie glurba hie dolgom esigitik
 a pizet. mind honob. es nikoé kapok
 szobaesogot. Tonia-Felua 1958 lehet
 lehet fel fogom fel kuszny. renidem nagy
 21 napig sikeul meg lesom a elaga
 Magyarorsogot es a Szin Budapestet.
 es; egyhúe esak egy áom meg fogom
 totul nagy sikeul.

oponak maratak kovács szrszonaü mama el vit inasnak Romanba de nem csinátom ot sok penteket. noyon sok munka vult es nehez ebíd keves es veres töb nind neny ilet ugy hogy meg szöktom: es cukar gyaba mentem lakotos nestersiget tonutom a folua 4 ostoit vigesztem es a vorosba 3 ipar osztait mind egyk mid a nosik nem seghitet senit. szerencse az elet iskoloia Ky nytata szeneinet es az eszenet. ápam nem járt iskoloba soha egyedul tanut. hond de jobon olvasot es többöt tüdat mid egy tanitu...

Miuta vegesztem a lakotos nestesigemevel. nem szeretem ülny a ghiarba mind a bogar! szeretem jární világot latny es 2 het alat sofer letem ugy hagy sas letem repültem merre akortom igaz hogy szolga vulton de lehetut hizdalny a szeneidut orszag szipsigeivel

Sofer eletis mem sokot tortot — szertem volna szinesz legek es eszt nim is nogy dolognak látom: elig sok tehsigm vult ere nert oz iskoloba en iácotom mindig a fő szereket. es a 3—4-dik ostaibul neky keszten irny rimakt es verseket. ugy hogy a szinesz elet nár forogot oz az eszembe:

1930—37 vult szin társuloton neliknek igozatuia vultom csak voledi dorobokat eacoton neliket en irtam. melikbe ostorosztom a politikisakat. Goz emberket es minden kyt, nig a — popokat is. de nem vultom en is a senky orszogoba! noyon sokcor elzartak. Ky kergetek a folubul. el vuton sok üduig el buva. akartak el verny de eletben is szinhozot iacotom es meg szobodultom hogy nem törtikel egy csontonot is. ipen a Minstru Morolescu Straerga Miloloke poroncsoltak zarianak el. de a zistim hirivel es sokcor a szeny lábainval neg szobodultom.

Latom hogy a szinesz eletvel is nem bódogulak: es nagyon veszies vult mikor oz igozot nonton: es ha egy szines hazugságra van szoritva akar többöt nem nig szines hónom Paiaca!

Pedig nagyond szertem a vándor szinesz eleteet muszái el kelet bucsuzni tüle. utulsu ele odosra irtam egy Rövid verset klisevol roita es el osztoton oz embereknek oz eliodoson.

Azutan uibul sofer letem nig egy evig, de a sosnak nehzend tecik mikor a ket-recebe kerul. ugy nekenisz uibul szolga zurakal 1938 csinoltom egy botot oszt noton job kys gozda nind nogy szolga.

Azutan nem sokore el jot a nosodik háboru tönkre ment minden. nagy nehznz vege let enekis nig meg pobaltam a botot de többöt nem nig ment. 1948 Ronanba (.M. .uton mtem csiplo ghip gyarba onat 1952 ben minisrum ma numit mecanic sef a Ronany ui vái gyárba hul mostes vagyok. Van ket gyerekem. Moresvasrhen nagyar iskolaba. lianka gyinozumba 8 osztal gyeik 4-ikben. felesigem lakik szobufalvon 9 km. Romantul minden este menek hozva vonatval es ez a csángu kültunek oz nyonoult elete ugy naid nem nind akar neliknek. ecer jó es tizer roszul.

Ronan verseket irak kis korobul 11—12 evtül. de már csánguol en irtam a leg elsu csángu verset a világon. 1935 Kolozsváron a „Keleti uiságba” nelik meglent evel a fel írásval. „Lásátak feleim! szümtükvel nük vagyunk por és hanu”

Magar erediti beszid. ozutan nig irtam „Magyar Nipbe” hetilap. es nem nig irtom 1956 es tovoly meg kesztem uibul 3 darab meg elent. „Utunkba” Kolozsváron 3 „Vörös Zaszló” Marosvosorhe. 1 Napsugar es Elöre Bukrestben. es azutan irak es irak. es gondolom hogy nem lesz hioba a fáracságon:

Ha sikerul veny volonit veny ebul a munkabul költözom erdeibe egy nagyar városba hul nig lehet tonulny nig volonit az modern irodalom titkaibul. Aszt hiszem nig fog irny a Zoltan is eül valaszt.

3. Géppel írott verseiből is ide iktatok néhányat:

1. Ez a világ alapátia

El jót a tel	El jó a nvar
Hual a szel	Szeretum var
Faluban iar	Buzak ernek
Feer ut mar	Szip kvrecek
Szanak isz ju	Vaan aratasz
Befogyat tu.	Es csukalasz
Hulnap meghint	Napak menck
A tavasz hint	Szuluk ernek
Viragakat	Es usz meghint
Szip napakat	Borval obrint
Menyorszag fuld	Level lehul
Det minden zuld	Meg szarigul

Zember mit var
 Det jon a nvar
 U minek el
 Mu nvar vogy tel
 Veszibe al
 Varia halal.

2. Falumat

Szeretem a zen falumat szeretem a nadasz hazakva hul en szuletem Szeretem nvari osteket tultiszend szultulve, det minh a hudisz iaria fend	Szeretem det cinighelnek a tancnal iariak keszkenuevel lianvak fotaval Ilvaszuk lebegusz inghek fimelnek lianvak szip platkasz ingeket himeznek
Csarguna, lutund a banvhand dorsa szip nvarba hul feierit vasznat minden nip hul a lianvak szip ingheket ebritnek luzak alat viz molomnal teritnek	Hurmuzakval a nvakhiknal tancalnak Ee a draga szip falumirt meg halak Kapagatu isz ha leszek szeretem Nincsen masz szeb a vilagan kvbzelem.

3. Inek

Haram bereb agutan
Szokcor riutam haz utan
Nem ult ingem tancvaz menv
Mig tobcor nem ult mit ednv

Nem ult boeskor labamra
Szo szoknva a hatamra
Szaru nem iart labamra
Menc san kazuk hatamra

Kazdagnal szolga ultam
Szighinsiget mindig tultam
Nem gusztaltam soha mizet
Nem ult mire igyak vizet

Keszeru napakat eltem
Arnikamtul isz feltem
Bezeg ros szolganak lednv
Tole vari minden nap edny

Szokcor etem valubul
Itam vizet nagy tubul
Telbe mig hidegbe altam
Kvnd en a marhakval haltam

Vilagand szenkv ne eria
Kazdaktul igazat kerie
Szoha nem ion ara rend
Hal meg biszta ezetend.

4. Angyu! Hany Gyu?

Szokcar riu kysi Peter
Szokcar riu
Tudia hogy hiund a zakba
Vaan gyu
Szokcar meg gymalta otan
Egyedul
De moszt nehezebe oda
Fel kerul
El vitik onat a letrat
Fel teny
Honot tudia kysi gyermek
Emelny
Hancar nem tud fel maszkalny
Mindig riu
Nekic nem szerik szemy
Furia gyu
Angyuia egy jo meneske
Szerety
Minden juszagval a hazbul
Etety
Tudia u det riu gyermek
Mit akar
Parna alat zove alat
U kapar
Mindig tart miantia a zangya
Nehany gyut
Hany gyut ad Peter hatara
Anyt ut
Det riu mindig kerde angyut
Hany gyut ad

El kapia a gyut esz tovab
El szalad
De a kapnyvalut mindig
Ky kapia
De a szakaszait Peter
Nem hodia
Parna alat anygiu gyuiat
Gyzmalia
Igaz hogy mit kap a hata
Nem banya
Meg egyezet anygyuiaval
Moszt my nap
Anyacar csukalia angyut
Hany gyut kap
Azuta jol megy a dolga
Peterck
Aszt hiszem a vilagand
Szenkhinek
Veriszbe a szighiny gyermek
Jol lakat
De inkab szerete a gyut
A fakat
Hancar lasza gyuval anygyut
Kerdezi
Hany gyu angyu!? fogia nyakat
Csukolny
Mindig szok gyut ad a zangyu
Nogy halasz
Met tudia hoszubig tart
.....Csukalasz.

5. Ghere!

Ghere komam mulaszunk
Lehet hulnap meg halunk
Temetube rothadunk

Ghere babam csukaly meg
Ketkezedvel ololy meg
Szuvem szerik miantad meg

Hai szeretum tancaliunk
Egy masz olibe ulunk
Iny boroskat menyunk

Ghere kedves luam meny
Viz harmatas fuvet edny
Patakbul fris vizet nelny

Ghere luvam azutan
Te vigy a patak martian
Hul lakhik a zen babam

Ghere luvam ghere mar
Szretum kapunal var
Karcseval mind vizit iar

Hiaba iszik hideg vizet
Hiaba eszik idesz mizet
Nem kivan csak tigatedet

Ez ingemet aszt varia
Szretuit imadia
Szaiat csukalny adia.

IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER

SZEMLE

A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1957-ig

1. Az elmúlt tizenkét év nyelvészeti kutatásai között kiemelkedő helyet foglalnak el a hangtörténeti vizsgálódások. Ezek nem csupán egyes kérdések elemzését tűzik ki célul, hanem a hangtörténet elméleti kérdéseitől a kutatás módszertani problémáinak vizsgálatán keresztül az egyes nyelvi tények szintézisbe állításáig rendkívül gazdag skálán mozognak. Mielőtt az egyes elméleti, módszerbeli és gyakorlati kérdéseket a nagyobb világosság kedvéért egymástól elkülönítve tárgyalnók, meg kell állapítanunk, hogy a valóságban ezek a problémák egymással szorosán összefonódva jelentkeznek: a módszertani és elméleti kutatásnak — mely igen jelentős mértékben megtermékenyíti a gyakorlati munkát — alapjául éppen a mindennapi nyelvészeti gyakorlat szolgál.

2. A hangváltozások körüli elméleti kérdésekkel sok cikk, tanulmány foglalkozik.

A) A hangváltozások keletkezése és elterjedése régóta vitatott kérdése nemcsak a magyar, hanem a külföldi szakirodalomnak is. TAMÁS LAJOS (MNY. XLIII, 92—102, 161—72) azzal a kérdéssel foglalkozik, tudatosak-e a hangváltozások. Megállapítja, hogy a beszédhangok képzése minden nyelvközösségben olyan társas jellegű lelki automatizmus segítségével történik, amelynek működését senki nem teszi tudatos ellenőrzés tárgyává, hiszen a beszédcselekmények során éppen az artikulációs mozgásokra figyelünk legkevésbé. Éppen ezért a hangváltozások csak a nyelvközösség tudtán kívül mehetnek végbe. A hangváltozás keletkezése véleménye szerint nem parole jelenség, s csak úgy jöhet létre, ha azt egyidejűleg többen valószínűsítik meg ugyanabban a nyelvközösségben. (Ezt mutatja ki egy konkrét mai példán BÁRCZI GÉZA is: MNny. VI, 111—6.). Hangsúlyozza TAMÁS a teljes nyelvszemlélet szükségességét nemcsak a szinkroniában, hanem a diakroniában is. Egy hangváltozás létrejöhet a nyelvben már meglévő „minták” analógiájára.

Többek között ezt a magyarázati lehetőséget is felveti például BENKŐ LORÁND (A magyar *ly* hang története 59) a szóvégi *la* > *lya* esetében, amely változást a meg-
levő gyakori eredeti *lya* szóvégek analogikus hatása is elősegíthette (vö. még uő.:
MNY. XLIX, 458).

BÁRCZI (Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 59 kk.) is hangsúlyozza, hogy
a hangváltozás nem parole jelenségből indul ki, s hogy a változás nem egyvonalúan
történik, hanem minden szóban külön indul meg és folyik le. A régi és az új változat
küzdeme hosszú ideig tarthat. Egyes esetekben regresszió útján a régi győzedelmes-
kedhetik. Zavarhatja a hangváltozás egyöntetűségét a nyelvjárás-keveredés is. A hang-
változások okai igen összetettek lehetnek. (Vö. még uő.: Hangtörténet² 8—12, 39.)

FÓNAGY IVÁN (Acta Lingu. VI, 1 kk.) kandidátusi disszertációja a hangváltozások
lefolyásával foglalkozik. Cáfolja az újgrammatikusok felfogását, s kimutatja, hogy
a hangváltozás nem egyirányú, nem észrevétlenül csekély eltolódások eredménye, s
hogy a régi az új keletkezésekor nem tűnik el. A hangváltozás iránya nem azonos a
nyelvközösség minden tagjánál, hanem nemzedékeken, nemeken, társadalmi rétegeken
belül kiejtési ellentmondások keletkezhetnek. Az eddig megfigyelt hangváltozások
változatok harcán keresztül zajlottak le. (Ezt mutatják HEGED ŐS LAJOS nyelvjárás-
feltételei is: Acta Lingu. V, 201 kk.) Az ingadozás foka, a harc élessége, a keletkező
szembenálló változatok jellege más és más lehet. Az egység, a „hangtörvény” foko-
zatosan jön létre. A hangváltozások FÓNAGY szerint is a nyelvközösség tudtán kívül
zajlanak le, de nem azért, mert alig észrevehető fokozatokon keresztül változnak.
TAMÁSNAK nem ad igazat, hiszen egy-egy új ejtészváltozatra gyakran felfigyelnek a
nyelvközösség tagjai, s esetleg tudatosan állnak ellen. Ezek az ejtészváltozatok egyrészt
egymás mellett élnek, másrészt funkcionálisan azonosak, ezért nem támadhat a beszélő-
nek az az érzése, hogy az egyik változat felváltotta a másikat. A beszélő tehát szán-
dékosan elkerülhet egy variánst (pl. vulgárisnak, modorosnak vagy régiesnek érzi),
de ugyanakkor öntudatlanul részt vesz ezáltal a hangváltozás folyamatának alakítá-
sában. Tehát az, hogy a nyelvközösség a hangváltozásról nem vesz tudomást, a nyelv
funkciójából, a beszélő szinkronikus szemléletéből adódik. (L. még: BÁRCZI és TELEGDY
ZSIEMOND opponensi véleménye s a vita ismertetése: NYK. LIX, 284—97.)

B) Komoly elvi vita merült fel az úgynevezett tendenciák kérdésével
kapcsolatban. A szót BÁRCZI honosította meg irodalmunkban, értve rajta az úgyneve-
zett „szabályos hangváltozásokat” (az újgrammatikusok hangtörvényeit), azaz a han-
goknak azonos fonetikai helyzetben, azonos térben és időben az esetek jelentékeny részé-
ben azonos módon való megváltozását (Bevezetés 61, Hangtörténet² 8 kk.). Bár egy-
egy ilyen tendencia több hangra is kiterjedhet úgy, hogy pontosabban rokon tenden-
ciák nyalábjának kellene neveznünk, BÁRCZI mindig hangsúlyozza, hogy ez nem jelenti
azt, mintha az egyes hangok azonos jellegű változásai egymással párhuzamosak lenné-
nek, vagy éppen pontosan ugyanazon időbeli és térbeli határokon belül jelentkeznének,
de még azt sem, hogy kiindulópontjuk pontosan vagy megközelítőleg azonos. Ezek csak
úgy függenek össze, hogy a bennük megállapítható jelenség azonos jellegű (pl. labiali-
zálódás), s hogy erre a nyelvi közösségben vagy annak egy számottevő részében eleve
kialakult egy potenciális készség, mely ennek a változásnak tényleges megszületését
és szociálissá válását különböző magánhangzókön lehetővé tette (vö. Hangtörténet²
37—8).

DEME LÁSZLÓ (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 102—42) szerint
a tendenciák a nyelvjárásnak mint egy nyelvi egységnek általános jellemző sajátosságai,
melyek az egyes jelenségek mögött, mint közös törvények húzódnak meg, s amelyek-
nek így az egyes szabályos hangmegfelelések csak mintegy megnyilvánulási formái —
leíró szempontból; történeti szempontból pedig a nyelvjárásnak az a sajátossága, amely

fejlődése során a lehetőségek közül következetesen az egyik fajtának érvényesülését teszi lehetővé, illetőleg szükségessé, akár a hang megőrzése, akár közvetlen megváltoztatása, akár közös előzményből olyanná fejlesztése útján. A tendencia tehát DEMÉ-nél új értelmezést kap: lényegében a nyelvjárásnak, mint viszonylag zárt vagy legalábbis korábban zárt nyelvi rendszereknek, egységeknek belső fejlődési törvényeivel azonos.

BENKŐ (MTA. I. OK. VII, 511) DEME tendencia-felfogását túlságosan merevnek tartja. (Újabb könyvében: Nyelvatlászunk funkciója és további problémái. 1956. már DEME maga is elismeri, hogy a kódexek korában sem beszélhetünk még viszonylag zárt rendszerekről sem.) BENKŐ (i. h.) hangsúlyozza, hogy nem beszélhetünk tendencián belüli szoros összetartozásról még ugyanazon hang esetében sem. A másik ellentét DEME és BENKŐ között abban áll, hogy míg DEME a fenti definíciók alapján a hangváltozások okának tekinti a tendenciákat, BENKŐ ezzel ellentétben úgy látja, hogy egy-egy hangváltozást nem könyvelhetünk el eleve egyszerűen „független” változásnak: tendenciának, hanem kutatnunk kell, nem vezethetők-e ezek vissza közvetlen okokra, mely okok együttesen analogikus továbbterjedést eredményezhetnek (i. h.). — A hangváltozások keletkezésének okai közül BENKŐ különös jelentőséget tulajdonít az úgynevezett kombinatorikus hangváltozásoknak, amelyek egyrészt képzetársítási zavarokon alapulnak, ezek az asszociatív változások, másrészt a kérdéses hang fonetikai helyzetével járó fonetikai okok (hangkörnyezet, hangsúlyviszonyok stb. hatása) hozzák létre őket, ezek a helyzeti változások (Magyar nyelvjárástörténet. 1957. 12). E módszertani alapelvek gyakorlati alkalmazását találjuk meg BENKŐ több cikkében (Pais-Eml. 81—9; MNy. LIII, 179—82).

C) Arra, hogy a hangváltozások lefolyásában milyen fontos szerepe van az analógiának, először PAIS DEZSŐ hívta fel nyomatékosan a figyelmet (MNy. XLVI, 102—6 és MNyTK. 78. sz. 13—7). Az analógia hatásának a következménye az a gyakori jelenség, amit a változások reciprocitásának nevezhetünk. Mikor bizonyos hangváltozások történnek, a nyelvérzék ingadozása, zavara következtében ezek fordítottja is megtörténhetik. Ilyenkor tehát az „egyezés-különbség” indítékától mozgatott fejlődés elve szerint való magyarázathoz kell folyamodnunk. Az analogikus változásokkal kapcsolatban megállapítja még, hogy a hangok nem mint eldarabolt elemek szerepelnek, s nem mint ilyenek változnak, hanem mint egy szervezetnek: a szónak, mondatnak, beszédnek tagja. Így magától értetődik, hogy egy-egy hang igen gyakran — sőt alighanem a leggyakrabban — nem függetlenül változik, hanem a szó keretében foglalt többi hangoknak társulós (hasonító, elhasonító) hatása alatt.

Az analógiának nagy szerepe van a hangváltozások elterjesztésében. Erre látunk példákat BENKŐ előbb említett cikkeiben, s ezt emeli ki tankönyvében is, ahol sorra veszi, mely tényezők segítik, s melyek gátolják a hangváltozások elterjedését. Kedvező körülménynek tekinti például, ha egy jelenségnek nagy az asszociatív érintkezési lehetősége, vagy ha vele párhuzamosan más eredetű, de jellegükben hasonló nyelvi fejlődemények keletkeznek. (Nyelvjárástörténet 13—5.)

Hangtörténetének második kiadásában BÁRCZI is felhívja az analógia ilyen szerepére a figyelmet, de már első kiadásában lényegében ennek alapján építette fel például az $i > ü$ labializációról szóló fejezetet, amelyből azt látjuk, hogy a több különféle okra visszavezethető $i > ü$ változás analogikusan terjedhet tovább; vagy a nyúlás történetéről szólót, amely szintén azt mutatja, mennyi más eredetű tendencia hathat ugyanabban az irányban (Hangtörténet¹ 36—40 és 46—53; Hangtörténet² 47—53 és 61—9).

D) Elméleti tanulmány DEME cikke (NyK. LIV, 10—36), melyben a nyelvfejlődésnek belső törvényeit a hangtanra is vonatkoztatva kimutatja, hogy a hangfejlődés semmiféle közvetlen kapcsolatba nem hozható a társadalom fejlődésének egyes

tényeivel. De a hangtanon belül is megfigyelhető a nyelv sajátos belső törvényeinek hatása, érvényesülése. Például a nyelv csak a már adott lehetőségeken belül teremt új fonematikus eszközöket a labialis—illabialis ellentét további kihasználásával, az időtartam felhasználásának teljesebb kifejlesztésével vagy a zöngés—zöngétlen ellentét újabb esetének (*zs*) meghonosodásával. Ugyanakkor bemutatja azt is, hogy a nyelv belső törvényei, ahogyan keletkeztek valamikor, úgy el is múlhatnak (például a szókezdő mássalhangzó-torlódást ma már elviseli a nyelv).

3. Nagy figyelem irányult a módszertani kérdések tárgyalására is:

A) Ha azt vizsgáljuk, mennyit fejlődött ez utolsó szakaszban hangtörténeti kutatásunk módszerében, elbizakodottság nélkül mondhatjuk, hogy az egyes konkrét eredmények mellett éppen a módszertani problémák sűrű felvetése s azok újszerű megoldása az, ami hangtani irodalmunknak oly előkelő helyet biztosít egyéb nyelvészeti stúdiumok között ebben a korban, s amely nagy előrehaladó lépést jelent a múlthoz viszonyítva is.

Azt természetesen be kell ismernünk, hogy a ma már többé-kevésbé kiforrott módszereink csíráit megtaláljuk előző nemzedékek munkálkodásában. Mégis tagadhatalan, hogy ez az évtized betetőzi, megkoronázza az eddigi kutatásokat, s ugyanakkor irányt szab a további kutatómunkának is.

A hangtörténeti kutatás végigjárta azt az utat, amelyet minden tudománynak meg kell tennie. Először nagy összefoglalások születtek, majd e művek részletes feldolgozására, aprómunkára volt szükség. Nem történt még meg közel sem minden részlet-feladat elvégzése, mégis megérett az idő arra, hogy megszülethessen két előző korszak munkálkodásának gyümölcseként s a ma tudós nemzedékének munkája nyomán egy olyan szintézis, mely magasabb szinten a szerteágazó jelenségek összefüggéseit felismerve közöttük tájékozódni tud, rendet tud teremteni, meglátja és megalkotja belőlük a rendszert.

Határozottan módszertani jellegű tanulmány PAIS „Irányelvek a hangtörténet tárgyalásában” című munkája (MNY. XLVI, 8—15 és 97—113; MNYTK. 78. sz.). Ezenkívül BÁRCZI foglalkozik a nyelvtörténeti kutatás módszertanával (Bevezetés a nyelvtudományba 104—14). BENKŐ saját könyvének módszertani felépítését fejti ki „A magyar *ly* hang kérdéséhez” című vitában (26—31). DEME (Nyelvatlaszunk funkciója 305—13) is külön fejezetet szentel a módszertani kérdéseknek. Végül BENKŐ Nyelvjárástörténetének csaknem egyharmada foglalkozik módszertani problémákkal (35—59).

Mindezekből csak azokat a részleteket emelnék ki, amelyek megítélésünk szerint lényegesen előbbre vitték, tudatosan fejlesztették tovább a hangtörténeti kutatások módszerét. Ha egy mondatban akarnók összefoglalni az eredményt, azt mondhatnók: ma már a nyelvtörténet kutatója számára természetes a dialektikus módszer alkalmazása, a teljességre, a komplexitásra való törekvés. PAIS már 1938-ban tartott (1950-ben megjelent) egyetemi előadásaiban hangsúlyozza: „a diakrónikus: történeti nyelvvizsgálat ... feladata a változások kapcsolatainak, rendszereinek a felderítése” (MNY. XLVI, 9). Ugyanakkor kifejti azt is, hogy a hangváltozások jelentékeny része az összetettebb, felsőbbrendű nyelvelemeknek a keretében, a bennük kiváltódó hatások következtében megy végbe (vö.: i. h. 9, 105). BÁRCZI (Bevezetés 111—3) módszeresen igazolja, hogy mind a leíró, mind a történeti-összehasonlító vizsgálatban a dialektikus módszert kell érvényesíteni. Egyrészt a nyelvi összefüggéseket bele kell állítani a fejlődés folyamatába, másrészt igyekezni kell felderíteni azokat az összefüggéseket, melyek a nyelvet az őt megteremtő, használó és fejlesztő emberi közösséghez kapcsolják. A dialektikus kutatás azonfelül állandóan számot vet azzal a ténnyel, hogy a nyelvi változások az ellentétek harcán át születnek, s az ellentétes alakok harca évszázadokon át tarthat.

BENKŐ (A magyar *ly* hang kérdéséhez 29—30) a korszerű hangtörténeti vizsgálódás alapelveit leszögezve többek között kiemeli az új nyelvi anyag nagytömegű feltárásának, azaz a „vissza a forrásokhoz” elv következetes alkalmazásának a fontosságát; továbbá hangsúlyozza, hogy a nemzeti nyelv kialakulása utáni időben minden hangtörténeti vizsgálatnak két síkon kell mozognia: az egységesülés menetét mutató irodalmi és köznyelv, valamint az egyre jobban differenciálódó nyelvjárások síkján. DEME (Nyelvatlaszunk 305—6 és Felsőoktatási Szemle III, 277—8) azt kívánja a kutatótól, hogy lássa meg a nyelv törvényeinek és fejlődésének a társadalom fejlődésével való kapcsolatát, s hogy a nyelv tényeit egyszerű sokrétű és bonyolult összefüggésükben, másrészt állandó mozgásukban és változásukban vizsgálja.

Mindezen módszertani elvek természetesen a gyakorlati vizsgálódásból szűrődtek le, hiszen szakirodalmunk nagy százalékban már ezeken az elveken épült. Mégsem elemezzük itt ezeket a cikkeket, mert azok részletesebb tárgyalása a következő fejezetek feladata lesz. Itt talán csak egyes — a legjellegzetesebb — típusokat említenénk meg. PAIS (NyK. LII, 282—94) az *i*-zés kialakulásának sokrétűségét mutatja be szemben az eddigi egy nézőpontból elinduló vizsgálatokkal. A jelenségek sokoldalú elemzésének szükségességét hangsúlyozza SULÁN BÉLA (Pais-Eml. 109—16). DEME (MNY. L, 23—32) a *j > gy ~ ty* változással kapcsolatban kimutatja, hogy az egyes, eredetileg külön-külön indítékokból létrejött, más-más változási soron át keletkezett esetek felhalmozódásából vonódott el, s vált a nyelvben új törvénné, s ezzel a mennyiségi felhalmozódásnak minőségi változásba való átcsapását fogta meg. BENKŐnek az *ly* történetéről írott munkája szép példája a dialektikus módszer alkalmazásának: „a vizsgált hang úgy jelenik meg, mint egyed, de ugyanakkor rendszertag, más oldalról meg mint konkrét szavak hangtestének része, azaz mint ellentéteknek bonyolult egysége” (vö.: DEME: MNY. LII, 105). S végül hangtörténetünk ezernyi apróbb és nagyobb ténye és változása először alakul rendszerré, jelenségek halmazából először születik nagy összefüggéseket felismerő, a nyelvi változásokat ellentmondásokban rendszerező összefoglalás: BÁRCZI „Magyar hangtörténet”-e (1954. és 1958.).

B) Éppen a komplex módszerre való törekvés juttatta el tudósainkat egy új diszciplína módszeres tudományos műveléséhez: a történeti nyelvjárások kutatáshoz. Elvértve eddig is alkalmazták magyarázó elvül a nyelvjárási szempontot (pl. GOMBOCZ: MNY. XX, 62), de ennek a szakasznak az érdeme, hogy erőteljesen erre irányítja a kutatók figyelmét. PAIS (MNY. XLVI, 108—9) külön fejezetet szentel módszertani bevezetőjében ennek a témának: „A nyelvvizsgálat többvonalúsága: a nyelvtörténeti és nyelvjárástani szempontok összeegyeztetése. — A múlt nyelvnek nyelvjárásos volta mint magyarázati tényező.” Javasolt felfogásmódját így jelöli meg: „a szinkrónia a diakróniában vagy diakrónia a szinkróniában”; „a múlt nyelvnek fejlődési vagy történeti különbségei mellett egyszersmind nyelvjárási különbségei is voltak, s többször ügyelni kell arra, hogy ami nyelvjárási különbség volt, azt ne minősítsük kellő alap nélkül fejlődési vagy történeti különbségnek, fokozatnak”.

A történeti nyelvjáráskutatás BÁRCZI működésével vált módszeresen kidolgozott stúdiummá. Már 1947-ben (MNY. XLIII, 81—91) kijelöli a feladatokat: meg kell állapítani egyes korokban a nyelvjárási jelenségeket, meg kell nézni, mikor indulnak el, és meddig hatnak, s végül helyhez kell kötni őket. Ugyanakkor lát napvilágot „Régi magyar nyelvjárások” című tanulmánya (1947.), mely az addigiak kritikája és a továbbiak módszertani előkészítése mellett konkrét eredményeket is tartalmaz az ő- és őmagyar korra vonatkozóan. Végül fontos módszertani megállapításokat tesz a III. Nyelvészkongresszuson tartott előadásában (III. Kongr. 301—24; ism.: KÁZMÉR MIKLÓS: Nyr. LXXIX, 160—2), amelyben korszakról korszakra haladva bemutatja, milyen módszerrel dolgozhat a kutató. Míg a finnugor és ugor együttelés

korában a nyelvhasonlítás módszereit alkalmazzuk, addig az ősmagyar korban külső fogódzóink vannak: a magyarság társadalmi, gazdasági, művelődési helyzete s e helyzet változásai szolgálnak alapul, melyek a nyelvjárások kifejlődésének és keveredésének okai lehettek. Az ősmagyar korszakban már írott forrásokra támaszkodhatunk. A feldolgozás módszerét a nyelvemlék típusa szabja meg. S míg az első korszakban csak a nyelvi jelenségek hámozhatók ki, az ősmagyar korban már legalábbis relatív kronológiát tudunk adni, az ősmagyar korszakban e kettőn kívül a lokalizálás kérdését is felvethetjük. Erre különösen alkalmasak az oklevelek helyhez köthető szórványai. A XVI. századtól elsősorban a levéltárak anyagára támaszkodhatunk. Az összefüggő szövegemlékek és nyomtatott források felhasználásakor arra kell ügyelnünk, hogy a helyhez kötést ne csupán belső, hanem — ha lehet — külső érvek alapján végezzük el. A XVI. századtól kezdve pedig nem szabad elfelejtkeznünk a kialakulóban levő irodalmi és köznyelvi hatásról sem.

A nyelvjárástörténet mind módszereiben, mind konkrét anyagában rohamosan fejlődött. E fejlődés első összefoglalása BENKŐ nyelvjárástörténeti tankönyve (Magyar nyelvjárástörténet. 1957.), melyben módszertani kérdésekkel behatóan foglalkozik. Végigmegy a nyelvjárástörténet forrásain, s ezek módszertani problémáit vizsgálja. Felhívja a figyelmet arra, hogy gyakran a legjobban lokalizálható nyelvemlék sem tükrözi a valódi nyelvjárási állapotot, mert szinte mindegyikben tapasztalható a nyelvi jelenségeknek különböző okokra visszavezethető ingadozása, kettőssége. A nyelvemlékek tartalmazta nyelvi anyagot nem szabad teljesen azonosítani írójuk beszélt nyelvi állapottával: a nyelvemlékben egyöntetűen megoldott jelenségek takarhatnak beszélt nyelvi ingadozásokat, a kettősségek pedig beszélt nyelvi viszonylagos egyöntetűséget is. Bár a nyelvemlékek nagyszámú téves visszaüteseit nem szabad beszélt nyelvi tényeknek elfogadnunk, ezek mégis nagyon jól felhasználhatók a történeti nyelvjáráskutatásban: rámutatnak a mögöttük meghúzódó valódi nyelvjárási jelenségekre. Egyes jelenségeknek a nyelvemlékekben való teljes hiányáról sem lehet okvetlenül arra következtetni, hogy a kérdéses jelenségek nem voltak meg írójuk beszélt nyelvében (i. m. 42). A mai nyelvjárások anyaga is elsőrendű forrása lehet a nyelvjárástörténeti kutatásnak, ha azt módszeresen használja fel, hiszen a mai nyelvjárási alakok gyakran a fejlődés különböző fokait őrzik. Az egyéb források (rokon nyelvek, jövevény elemek, tulajdonnevek stb.) ismertetése után a nyelvjárástörténeti vizsgálat módjaira tér át. A történeti és a nyelvi tények összefüggése lehetővé teszi, hogy gyakran az előbbiből következtetéseket vonjunk le a nyelvjárások történeti alakulására. A nyelvjárási jelenségek leírásában fontos szerepe van a viszonyításnak: szinkrón szempontból vagy a nemzeti nyelvhez, vagy egymáshoz viszonyíthatjuk őket. Ez utóbbi teljesebb képet ad.

DEME kandidátusi értekezésében (Nyelvatlaszunk funkciója...) külön választja a nyelvjárás területi történetét a nyelvjárásnak mint nyelvtípusnak a történetétől. Lényegesnek tartja a nyelvjárások tipizálását addig is, amíg lokalizálni nem tudjuk őket. A típusvizsgálat módszereit dolgozza ki, s olyan sémát állapít meg, melynek alapján a nyelvjárás minden ténye pozitív és ellenpéldákra tagolva, feldolgozásra kerül. A kódexek egy csoportját fel is dolgozza, tendenciákba gyűjtve a rokon jelenségeket. Másrészt ezeket részekre bontja, s az egyes tendenciákat és magukat a jelenségeket tovább elemezve arra az eredményre jut, hogy a leíró szempontból megállapított típusok történetileg egy-egy fejlődési fokot képviselnek. (Opponensi vélemények a könyve végén. Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD: NyT. LXXXI, 342—7.)

SZABÓ T. ATTILA (MNy. LI, 468—76) nyomatékosan felhívja a figyelmet az erdélyi nyelvjárástörténeti kutatások fontosságára. Ismerteti a lehetőségeket, s válaszolja azt a módszert is, amellyel az erdélyi magyar szórvány- és szöveganyag feldolgozásra kerülhetne.

Hangtörténetünknek e módszerbeli gazdagodása lehetővé teszi, hogy a nyelvtörténeti és a nyelvjárástörténeti vizsgálódások teljes összekapcsolására törekedjünk, hiszen — mint tudjuk — nyelvünk története a XVI. századig amúgy sem egyéb, mint nyelvjárások története.

4. A tárgyalt időszak hangtörténeti irodalmára nagyon jellemző a részlet-
tanulmányok hatalmas száma:

A) A finnugor és ugor együttélés kora ugyan elsősorban a finnugor nyelvtudomány hatáskörébe tartozik, mégis utalni szeretnénk itt a fontosabb tanulmányokra.

W. STEINITZ 1944-ben megjelent „Geschichte des finnisch ugrischen Vokalismus” című művét kritikailag ismerteti LAKÓ GYÖRGY: NyK. LII, 148—57. W. STEINITZ mássalhangzókkal foglalkozó tanulmányát pedig (Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus) SZ. KISPÁL MAGDA: NyK. LIV, 294—8. STEINITZ ugor eredetűnek tartja az *a ~ o* váltakozást, finnugor eredetűnek az *á ~ i*, *o ~ u* és *ε ~ e*-t. A mai magyar magánhangzók minőségük tekintetében általában obiugor, sőt finnugor fokon állnak. Ezzel voltaképpen tagadja a nyíltabbá válást. A mássalhangzókra vonatkozóan bővebb kifejtés nélkül elveti a fokváltakozás elméletét, de ő is kombinatorikus megfeleléseket tesz fel a zárhang affrikáták, illetőleg homorgán spiránsaik között.

Jórészt nyitott kérdés még egyes finnugor mássalhangzó-kapcsolatok magyar nyelvi megfelelésc. Igen sok ilyen kapcsolattal foglalkozik MOÓR ELEMÉR alább ismertetendő tanulmányában. N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LIII, 269) uráli *-tk-* magyar *-t-* megfelelést tesz fel; LAKÓ (NyK. LVI, 39—43) ezt eredeti *-kt-* kapcsolatnak tartja, (vö. még N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. LII, 339). Többben a szóbelseji zöngétlen zárhangok szabályos spirantizálódásától eltérő megfelelésekre hívják fel a figyelmet. PAIS (MNYTK. 75. sz. 7—8) a fgr. **k*-nak *v ~ ø* fejlődése mellett lehetségesnek tart megőrzött *-k-s* és zöngésült *-g-* fejlődést is a *reked ~ reg-* szópárban. HORPÁCSI ILLÉS (MNY. XLVIII, 154—7) az *évad* szó második elemének *d*-jében a fgr. **t-* folytatását látja. SZ. KISPÁL MAGDA (MNY. XLV, 148—56) a *nap* szó *-p*-jében fgr., esetleg uráli *-p-* megőrződését találja; ugyanez van a *szív ~ szipog*, *kovál ~ kopik* szavakban, melyeket PAIS (MNY. XLVIII, 132) és BÁRCZI (MNY. XLIX, 391) elágazó fejlődésnek tart, Moór pedig (Acta Lingu. II, 77) ősi nyomatékosító geminációt tesz föl, amiből szabályos az egyszerű zárhang megfelelés.

Nyelvjárástörténeti kutatásaink visszanyúlnak a finnugor és ugor korba is. BÁRCZI (Régi magyar nyelvjárások. 1947. 3—4 és III. Kongr. 305—8) a szókezdő fgr. **p* és **t* szórványos zöngésüléséről (*bal*, *bonyolódik*, *dug*, *daru*), a denazalizáció és zöngésülés folyamatáról (*ág*, *tud*, *lány*, de *domb*, *langyos*) mutatja ki, hogy permics sajátság, s minthogy nem következett be mindenütt, nyelvjárási jellegű. A *kopál ~ kovál*, *szivárog ~ szipog* esetéről még el kell döntenie, hogy finnugor vagy ugor kori-e. (Mint látuk, ezeket másképp magyarázza Moór.) BENKŐ e jelenségekhez hozzáadja a fgr. szókezdő **β* kettős *β (> v) ~ ø (vér ~ öt)* és a szóbelseji **m > m ~ (β >) v (töm ~ név)* megfeleléseit (Nyelvjárástörténet 64). MÉSZÖLY GEDEON (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956. 18—20) ugor kori nyelvjárási különfejlődéssel magyarázza a *fok ~ fog* szavakat (*< punk*), a *víz* és *ügy* szópárt, valamint a *mell* és *mál-t*, mely utóbbiakkal ugor kori palatalis—velaris kettősségre mutat rá.

B) Az ősmagyar korról kapcsolatban Moór Elemérnek két tanulmányával kell foglalkoznunk (Acta Lingu. II, 1—96 és 355—463; Nyr. LXX, 121—8, LXXI, 39—42, 85—7, 151—4, LXXII, 8—12, 49—51, 106—9, 242—4, LXXIII, 20—2, 78—81). A szerző a magyar mássalhangzó-rendszer kialakulásával foglalkozik. Konceptiója az, hogy mássalhangzó-rendszerünk ilyen nagy mérvű megváltozását csakis a hangsúlyviszonyok megváltozása idézhette elő. A finnugorságban kettős hangsúly-

változás indult meg: a permiségből az első szótagra állandósult crösségi hangsúly, és a gyengén vágott szótaghangsúly indult el egy por nevű nem finnugor fajú és nyelvű nemzetségből pedig elsősorban az ugarságot érintve az erősen vágott szótaghangsúly. Mindkettő elérte a magyarságot is, ahol az erőteljes kétnyelvűség következtében honosodhatott meg. E hangsúlyváltás következményei lettek azok a rendszerszerű változások, melyek mássalhangzó-rendszerünkben a finnugor korhoz viszonyítva megfigyelhetők. Tanulmányának minden részletére kiterjedő ismertetése túllépné a rendelkezésünkre álló teret, ezért annak csak leglényegesebb eredményeire szorítkozunk. Az affrikátákra vonatkozó kutatásainak legfontosabb eredményei a következők. A finnugor nyelvben minden hangtani helyzetben három dentalis affrikáta fordul elő: a ζ , \check{c} és \acute{c} hang. A \check{c} és \acute{c} a finnugor nyelvterület legnagyobb részén egybeestek, csupán az ugarságban maradtak meg külön hangokként. Szó belsejében előfordulhattak geminált és geminátlan formában. Ezzel a feltevéssel a TOIVONENNEL (FUF. XIX, 208—58) nehezen magyarázható változatos megfeleléseket rendszerszerűen magyarázza: a szóbelseji geminátlan affrikáták fejleményei egybeesnek a szókezdő affrikátákéval. A szóbelseji zöngétlen geminátlan affrikáta zöngés hangok környezetében zöngéssé válik. A magyar megfelelések tehát: fgr. $*\check{c} > -gy-$ | fgr. $*\check{c}\check{c}$ és $*\check{c} > s$ | fgr. $*\acute{c} > -gy-$ | fgr. $*\check{c}\check{c}$ és $*\check{c} > cs \sim s$ | fgr. $*\acute{c} > -z-$ | fgr. $*\acute{c}\acute{c}$ és $*\acute{c} > sz$ (MNy. XLVII, 51—4, Acta Ling. II, 57 kk.). Ez utóbbi két megfelelést (pl. *szűz* és *kúszik*) TOIVONEN (i. h. 232) a fgr. \check{c} -ből próbálja magyarázni. — A $-gy$ -k kialakulásával kapcsolatban felteszi, hogy azok \check{z} -n, illetőleg \check{z} -n keresztül jöttek létre (Nyr. LXXI, 42; Acta Lingu. II, 57 és 66). A fgr. \check{c} -nek, valamint török jövevényszavaink \check{c} -inek kettős $cs \sim s$ megfelelést honfoglalás előtti nyelvjáráskeveredéssel magyarázza. A magyarság egy része a IX. század első felében a Közép-Don és Közép-Volga közötti Lovediából a Donyec mellékeré, vagyis a Dentumogyer—Ételköz földjére költözött, aminek következtében a korai magyarban két fő nyelvjárás alakulhatott ki. Ezek közül az egyikben a \check{c} egybecseshett a \check{c} -vel \check{c} -vé, s a szabályos cs helyett ebben a nyelvjárásban a \check{c} -kkel együtt s lett. Ez a $cs \sim s$ kettősség még a török érintkezéskor megvolt (vö. *kis* ~ *kicsiny*), az s -sé válás csak az ősmagyar kor utolsó századaiban ment végbe. A honfoglalás után a két nyelvjárás keveredett (Nyr. LXXI, 85, MNy. XLVII, 290—2, L, 468—71, Acta Lingu. II, 65, 437). — A szóbelseji tenuisok eddig ismert változásainak kronológiáját is megpróbálja megadni. Véleménye szerint a $-k$ -spirantizálódása már az ugor korban végbement, az ugor kori $-d$ -spirantizálódása ősmagyar jelenség (Nyr. LXX, 125—7). A finnugor $-k$ -ből keletkezett $-y$ - az ősmagyarban — feltevése szerint — egybeesett a $-p$ -ből keletkezett $-β$ -vel $-β$ -vé (Nyr. LXX, 128). A szókezdő zöngés zárhangok keletkezését nem zöngésüléssel magyarázza (*bal*, *daru* stb.), hanem állítólag permi jövevényelemekben honosodtak volna meg először (Acta Lingu. II, 418—21; NyK. LIV, 91; III. Kongr. 331). Négy finnugor s hang volt: $*s$, $*\acute{s}$, $*\check{s}$, $*\check{s}$. Ezek közül az \acute{s} és az \check{s} az ugorban egybeestek \acute{s} -szé, az \check{s} és az s pedig s -szé (Acta Lingu. II, 355 és 367). A finnugor $*s >$ magyar \emptyset változás közbeeső h fokának léte vagy nem léte mindmáig kérdéses. Moór egy ilyen $s > h$ -változást tesz föl a török hatás előtti időkre (i. u. 100—650 között), s a h meglétét igazolná a *hét* és *hüvely* szavunk keletkezésével (MNy. XLV, 314—6; Acta Lingu. II, 357—8). Az $\acute{s} > s$ -változás szerinte a X. század közepe táján mehetett végbe, s ezt a folyamatot a török—magyar kétnyelvűségnek tulajdonítja. A honfoglalás körül történetelt egy nyelvjárásban $\acute{s} > \check{s}$ változás (Acta Lingu. II, 391, 436 kk.). A fgr. $*\eta$ -nek g megfeleléseit a geminálódott $\eta\eta$ elhasonult ηg fejleményének tartja (uo. 394). Török megfelelések alapján kimutatja (*bú*, *dió*), hogy az $*\eta > *-\gamma$ változás legkorábban a IX. század után, sőt esetleg a honfoglalás után mehetett végbe (MNy. XLVII, 268—70; Acta Lingu. II, 394—5). A szerző nemcsak a $\acute{s} > s \sim \check{s}$ és $\check{c} > \check{s}$ változást tulajdonítja a török—magyar kétnyelvűségnek, hanem a szókezdő $\check{z} > d'$ átmenet általánossá

válását is (Acta Lingu. II, 440). Véleménye szerint szláv—magyar kétnyelvűségre mutat a $h > \theta$ és a $\eta > \gamma$ fejlődés, továbbá a $ž$ és c hang meghonosodása (Acta Lingu. II, 452—3). Sok ismeretlen eredetű, *gy*-t tartalmazó szavunkból meg arra következtet, hogy a magyar nyelv egy olyan ma már teljesen ismeretlen nyelvű néppel érintkezett elég szorosán, amelynek a nyelvében a *gy* vagy *dzs* gyakori fonéma volt (i. m. 429 kk.).

PAIS (*Nyék* törzsnevünk és ami körülötte lehetett: MNy. XLIX, 278—93 és NytudÉrt. 5. sz. 55—70) az ugarságból kiváló magyarság két törzsi nyelvjárására hívja föl a figyelmet: a magyarság déli szárnya „permics”, vagyis zürjén—votják jellegű elemekből állott, a felső, északibb rész pedig „ugoros”, vagyis vogul—osztják elemekből. Az északi nyelvjárás az ugoros törzs: *mañši* ($>$ magyar), a déli a permics törzs: *Nyék*. A két nyelvjárás egymásra hatását mutatja, hogy a permics *denasalisatio* bekövetkezett az ugorosban is: magyar.

BÁRCZI (idézett műveiben) a következő ősmagyar kori nyelvjárásai különfejlődéseket teszi föl: fgr. **kš. > h ~ k* (*hajlik ~ kajla*); fgr. **p. > f ~ p* (*fiú ~ por*), de ezek regresszió eredményei is lehetnek. A fgr. **-ŋ. > γ ~ g* (*ó ~ agg*), fgr. **-ńś. > gy ~ cs* (*agyar ~ acsarkodik*), fgr. **š. > s ~ ø* (*sovány ~ egér*; a *sovány*-ról másképp MOÓR: Acta Lingu. II, 368) minden bizonnyal különböző nyelvjárásai változatok. — PAIS (Zenatudományi Tanulmányok VI, 147—8) ide vonja a kétféle *kaj* gyökér *k-s* és *h-s* származékait is, és ezeket nemcsak ősmagyar nyelvjárásai alakoknak tartja, hanem azt is fölteszi, hogy a *k* szókezdetűek az ősmagyarság permics nyelvjárásának jellemzői lehettek. BÁRCZI szerint a $\gamma > i \sim y, ü$ -vé vokalizálódása illabialis, illetőleg labialis nyelvjárásokban szintén korai, de ez lehet későbbi *eü > eĭ* elhasonulás is (III. Kongr. 313; vö. még: PAIS: MNy. XLVII, 8; BENKŐ: NyK. LIV, 59). A finnugor szókezdő *š*-nek magyar *sz ~ s* (*szem ~ sömör*) megfelelést már régebben is nyelvjárásai különfejlődéssel magyarázták. BÁRCZI (Régi magyar nyelvjárások 6) azt is megállapítja, hogy a két nyelvjárás keveredése nem sokkal a honfoglalás előtt mehetett végbe (vö.: török *szél ~ sarló*). MOÓR — mint láttuk — *c* változásokat a honfoglalás korára és a X. századra teszi; BÁRCZI szerint régebbi lehet, első nyelvemlékeink ugyanis már az *sz*-ező nyelvjárás uralmát mutatják, nem pedig valami területi *s ~ sz* elkülönülést (Hangtörténet² 115). BENKŐ az ősmagyar kori *s ~ sz* kettősséget újabb finnugor példákkal egészíti ki, pl. *sérég ~ szorog*, ide vonva a finnugor alapon egyelőre meg nem fejtett *senyved ~ szenved* típust is (Nyelvjárástörténet 48, 68; Nyr. LXXXI, 318—21). — A fgr. **tš*-vel szembenálló magyar *cs*-ző és *s*-ező nyelvjárások kialakulásáról már MOÓR tanulmányával kapcsolatban volt szó. A jövevényszavak *č*-inek *s ~ cs*, *š*-einek pedig szintén *s ~ cs* (*ics*) megfeleléseit BÁRCZI (Hangtörténet² 117) úgy magyarázza, hogy *e* szavak vagy *s*-ező, illetőleg *cs*-ző nyelvjárásba kerültek, vagy éppen az *s ~ cs* váltakozás idején jöttek át, s a többiekkel együtt fejlődtek tovább. A török *š > ls > lcs* megfelelést PAIS (MNy. XLIII, 200—4) bizonyos esetekben geminálódás és elhasonulás utáni affrikálódással magyarázza: török *-š. > -s. > -ss. > -ls. > -lcs.* BÁRCZI szerint viszont ez úgy képzelhető el, hogy a magyar *s* hang olyan távol állt abban a nyelvjárásban a török *š* artikulációjától, hogy *ls > lcs* hanghelyettesítés következett be. — BÁRCZI (III. Kongr. 314—5) a finnugor **-nt. > -d.*, másrészt a *-t. > -d. > -ð. > -z.* változásokkal kapcsolatban a jövevényszavak (*bűz: bűdös, hattyú* stb.) segítségével fontos kronológiai megállapítást tesz, amennyiben kimutatja, hogy az *-nt. > -d.* változás bekövetkeztekor a *-t. > -z.* fejlődés már túljutott a *-d.* fokon, mert egyébként ezek is spirantizálódtak volna. MÉSZÖLY (Ómagyar szövegek 238—42; Pais-Eml. 251—5) az *izes ~ edes, Jézus ~ Jédus, bűzös ~ bűdös* váltakozást belső magyar fejleménynek; a szóvégi *s* okozta elhasonulásnak tartja. A *bűz* szót ikerítődéssből való elvonással magyarázza az *izes*—*bűzös* alakból. — BENKŐ (Nyelvjárástörténet 69) felveszi még a finnugor tővéghangzó előtti **l* magyar *gy ~ lgy ~ ly, l*

megfelelést (pl. *hagy, hölgy, sulyom, fül ~ figyel*) és a nyelvjárási palatalis—velaris illeszkedésre a *magyar ~ megyer* változatot.

Ósmagyar mássalhangzó-készletünkkel kapcsolatban ismét előtérbe lépett az a felfogás, hogy a *dž* hang ismert fonéma lett volna. Erre már MELICH és GOMBOCZ is gondoltak, BÁRCZI is lehetségesnek tartja, hogy a XI. században *gy*-nek jelzett fonéma közelebb állt a *dž*-hez (TihAl. 111). Hangtörténetének első kiadásában erről nem, csak a XVI. században meghonosodott *dzs* hangról beszél. A második kiadás (Hangtörténet² 119) elképzelhetőnek tartja, hogy a *gy* erősen váltakozott *džs*-vel. A finnugor *ńś* > *ńđž*-féle kapcsolatok permies denalizációjából PAIS is ósmagyar *dž*-féle hangot tesz fel, amely a magyarban *gy*-ben vagy *cs*-ben folytatódott (MNy. XLIX, 287; NytudÉrt. 5. sz. 64). KNEZSA ISTVÁN (MNy. XLIII, 241—3) arra mutat rá, hogy *lengyel* szavunk *gy*-je csakis ósmagyar *dž* vagy *dž*-féle hang lehetett. Ugyancsak *dzs*-t tesz fel CZEGLÉDY KÁROLY (MNy. LII, 325—33) *Géza* nevünk eredetének magyarázatában: török *džěvu ~ džěbu* > ősm. *džěbu* > *džěbi* > *džěbü* > *Gyëü* (*Al-Győ*). Legújabbán BABOSS ERNŐ (MNy. LIII, 438—42) foglalkozik a kérdéssel, s egyrészt a finnugor *ńś* > *dž* szabályos megfelelés, másrészt *magyar* szavunk arab forrásokban található változata alapján azt bizonyítja, hogy az *ńś* > *dž* változás az ósmagyar kor elején, a *dž* > *gy* pedig a X. században kezdődhetett, s minden bizonnyal átnyúlhatott az ómagyar kor első századába vagy későbbre is. BABOSS az örvidéki és moldvai csángó *dzs*-ket megőrzött régiségnek tartja.

Az ósmagyar magánhangzókra vonatkozóan BÁRCZI (MNy. XLV, 72—4, Hangtörténet² 35, 51—2) kimutatja, hogy kellett olyan nyelvjárásnak lennie, amely ismerte az *ü* hangot, s olyannak is, amely nem. Egyes palatalis labialissal rendelkező török szavak ugyanis nálunk csak illabialis formában jelentkeznek (pl. *köjk* > *kejk* > *kék* ~ *kik*; ezt másképp BENKŐ: NyK. LIV, 53), ezek illabialis nyelvjárársba kerülhettek be, mások viszont a magyarban is labialis hangot mutatnak: *söjki* hanghelyettesítéssel *szüjcsi* > *szócs* ~ *szücs*, s ezeknek túlnyomóan labialis alakjai a labialis magánhangzó meglétét igazolják.

BÁRCZI (MNy. XLVI, 228—30, Hangtörténet² 28—9) az ósmagyar *i* kérdésében MELICHHEL szemben foglal állást, kimutatva, hogy az alán *xid* szó vegyes hangrendűsége még nem bizonyítja az *i* ósmagyar kori eltűnését, a vegyeshangrendűség ugyanis *i*-vel kapcsolatban egyéb forrásokból (*i*-s diftongusok korai monoftongizálódása) már megszokott volt. GOMBOCZ nézetét, mely szerint az ómagyarban még megvolt az *i*, szintén módosítja annyiban, hogy véleménye szerint egyes nyelvjárásokban már korán eltűnhetett az *i*, de az ómagyar kor elején még lehettek a magyarban *i*-t tartalmazó nyelvjárások.

C) Az ómagyar korszak hangtörténeti fejlődésével kapcsolatosan számos részletkérdés került megvilágításra:

A tővégi magánhangzókkal foglalkozó cikkek: BENKŐ (MNy. XLV, 77) a DömAd. egyes *-i* végű neveit nem tővégi vokálisoknak tartja, hanem a latin *-us, -ius* végzet lekopása egyik fázisának: pl. *Laurentius* > *Laurenci*. Ugyancsak BENKŐ (MNy. XLVI, 230—3) rövidített kétszótagú felső nyelvállású magánhangzóra végződő keresztniveink (*Sebu, Antu* stb.) végső inetimologikus magánhangzójáról kimutatja, hogy azok nem lehetnek kicsinyítő képzők, hanem analogikusan felvett tővégi vokálisok (vö. pl. *Tosu*). KUBINYI LÁSZLÓ (MNy. LI, 335—6) Anonymus *Cundunec* típusú adatai és az 1236: *yhoulligatora* szórvány alapján arra gondol, hogy a tővéghangzó lekopása és egyes testesebb ragsaink raggá válása párhuzamosan mehetett végbe a XII. században, s ennek folytán előfordulhatott, hogy az újabb rag is a teljes tőhöz járult. DEME (MNy. LIII, 376—82) a tővégi vokálisok lekopása tekintetében nyelvjárási különlegedéseket keres. Összefoglaló tanulmány a tővégi magánhangzókról BÁRCZI (TihAl.

69—80; vö. még Hangtörténet² 17—24) tanulmányában jelent meg először. A sorvadó magánhangzók történetét a finnugor együttéléstől kezdve az uráli őshaza korán át a török hatás idején keresztül tárgyalja az ómagyar korig (eddig főleg jövevényszavak segítségével vonva le tudnivalókat), majd ómagyar kori történetük folyamán a sorvadók eltűnésének fokozatait is megállapítja. A finnugor együttélés idején az uráli őshaza koráig még alsó, középső és felső nyelvállású magánhangzók egyaránt lehettek a szavak végén. A vándorlások korában általános zártabbá válás történt (mindez török jövevényszavainkon mutatható ki), az ómagyar korban pedig ezek előbb labializálódtak, majd a tatárjárásig el is tűntek. Az eltűnés fokozatait is megállapítja fonetikai feltételek alapján. KNEZSA (MNy. VI, 44) *e* fokot keresztül képzei el a sorvadást (vö. *Copusde*); ezzel szemben BÁRCZI (Hangtörténet² 17) a zobori oklevél ezen adatát a franciás helyesírás hatásának tulajdonítja.

A nyíltabbá válást minden egyes hangra vonatkozóan részletesen tárgyalja BÁRCZI (Hangtörténet² 38—47). Minden esetben felveti a következő kérdéseket: milyen fonetikai helyzetben, mikor és hol indul meg a változás. Adatai teljes ellentmondásosságukban mutatják be a változás folyamatát. Látjuk, hogyan harcol az új alak a régivel gyakran ugyanabban a szóban is (pl. 1347: *Hegeshy*). BÁRCZI (MNy. LI, 211—3) módosítva hangtörténetének első kiadását az *o > a* nyíltabbá válás legrégibb példáját Konstantinos szórványai között találja: *ταῖς* < török *toqšin*.

A labializációval kapcsolatos észrevételek: BÁRCZI (MNy. XLII, 49—51) LOSONCZI elméletét az *i > ü* labializációra vonatkozóan a *meg* igekötő történetével támogatja. Az igekötő azért nem fordulhatott elő egészen a XVI. századig *ö-ző* formában (ugyanakkor, amikor a *mög* főnév már régen *ö-ző* volt), mert a labializáció megindulását megakadályozta a szóvégi *-é* lativusrag. A *tött*, *lött* típus *ö-zését* különbözőképpen magyarázzák: PAIS (NyK. LII, 293) *lőjet > lét > lēt ~ lētt > löt ~ lött* fokokra gondol. BENKŐ (Nyelvjárástörténet 16) diftongusból lett hosszú *ő* időtartam-átváltásos rövidülésének tartja: *tējt > töt > tött*. Hasonlóképpen BÁRCZI (Hangtörténet² 153) a *tejt*-többől a *t* geminálódásával, majd kompenzációs rövidüléssel magyarázza. — Az *á > a* labializációval kapcsolatban eltérnek a nézetek az eredeti *á* hangok *o* betűvel való jelölésére vonatkozóan. PAIS (MNy. XLVI, 110 és MNyTK. 78. sz. 21) ezen *o* betűket *o* hangoknak tartja, melyek egy erősebben labializáló nyelvjárás eredményei. BÁRCZI (TihAl. 95—102) véleménye szerint ezek nem *o*-nak olvasandók, hanem labialis *a*-nak, s a kettős eredetű *a* hangok (*o > a*, *á > a*) keletkezésékor előállott helyesírási ingadozás idején éppen az *á > a* labializáció megtörténtét jelzik (vö. még: Hangtörténet² 41—4, Hangtörténet² 54—8). KNEZSA (Helyesírástörténet a könyvnyomtatás koráig 56—7) a mai *á* helyén jelentkező *oo* jelöléssel kapcsolatban felveti azt a lehetőséget, hogy egy kis területre kiterjedt, s talán hamar eltűnő erős labializációval van dolgunk, annál is inkább, mert ezek az *oo*-k labialis mássalhangzók után jelentkeznek és éppen Baranya s Somogy megyében (L. erre még BENKŐ megjegyzéseit: MNy. XLIX, 20). — BENKŐ (MNy. LIII, 179—82) az ÓMS. *-nak*, *-val* ragos és *-at* képzős alakjain bizonyítja, hogy az *á > a* labializáció egyik oka a felsőbb nyelvállású és labialisabb magánhangzók hasonító hatása lehetett, s a megindult hangváltozás analogikusan terjedt tovább. Ezzel egyúttal újabb adalékot szolgáltat ahhoz a meggyőződéséhez, hogy az úgynevezett „tendenciák” kezdeti szakaszukban csak néhány szóban érvényesülnek, s eredetük okaira nézve túlnyomórészt világosan fölismerhető asszociációs vagy helyzeti jellegűk. Ugyancsak BENKŐ (Pais-Eml. 81—9) az *á > ā* „labializáció”-val kapcsolatban kifejti azt a nézetét, hogy ez a jelenség nem az ómagyarban következett be, s nem is kapcsolható össze az *á > a* labializálódással, mert eredetében éppen elhasonulásból eredt az újmagyar korban. — BÁRCZI tankönyvében (Hangtörténet² 47—61) a labializáció tárgyalásakor ugyanazokat a kérdéseket veti föl, mint a nyíltabbá válás esetében.

Ahol lehet, bemutatja, milyen különböző okok hozzák létre a tendenciát. Így az $i > ü$ labializáció okai lehetnek: 1. a szóvégről terjedő, a sorvadással összefüggő labializáció; 2. a β és v előtti labializáció; 3. labialis mássalhangzók utáni labializáció; 4. ezek együttesen analogikusan hathatnak egyéb esetekben is (pl. *künyér*). Az $ö$ -zés esetében felveti az $l +$ dentalis vagy palatalis zárhang előtti labializációt. Ugyancsak BÁRCZI (MNy. LIII, 191) *kék* szavunk labialis változatait magyarázza. — PÉTER LÁSZLÓ (MNy. I, 118—35) az $ö$ -zés eredetének kérdésével foglalkozik. DEME (Nyelvatlaszunk 106—8) a hangsúlyos szótagban $ö$ -zű szavakat nem nyelvjárásközi analógiával magyarázza, mint BÁRCZI (Hangtörténet² 49—50), hanem egyéb, például l előtti $ö$ -zés hatására a hangsúlyos szótagból elinduló $ö$ -zést is föltesz. BENKŐ az $ö$ -zést különböző — legalábbis négyféle eredetű — részjelenségek egybeeséséből kialakultnak látja (Nyelvjárástörténet 16, 73—4).

A nyúlással foglalkozik BÁRCZI (Hangtörténet 61—8) tankönyvének egy fejezetében. Bemutatja, hogy a különféle helyzetben levő magánhangzók nyúlásának feltételei és okai különfélék lehetnek, melyek azonban azonos eredményre vezettek. Így beszél pótlónyúlásról, hasonlulás nyúlásról, hangsúly hatására és a mássalhangzók nyújtó hatására beállott nyúlásról. Ugyanabban a szóban egyszerre több ok is közrejátszhatott. DEME (Nyelvatlaszunk 177) a pótlónyúlás mellett a hang zárt szótagba kerülésével magyaráz egyes nyúlásokat, pl. az *ész—eszés* típust. Az i -zés kialakulásával kapcsolatban PAIS (NyK. LII, 282—94) elvileg lehetségesnek tart $é > i$ fejlődést. A nyelvtörténeti adatok azonban az esetek nagy részében mást mutatnak: 1. vagy közös kettőshangzós előzményből kétvonalú fejlődéssel keletkeztek; 2. vagy korábbi rövidhangzóváltakozásra mennek vissza; 3. egy csomó esetben pedig a jelzett két módon fellépett $é \sim i$ váltakozás analógiás hatására jöttek létre. (E kérdésről vö. még: BÁRCZI, Régi magyar nyj. 14—5; SULÁN: MNy. I, 5—33; BÁRCZI: TihAl. 167; DEME: Nyelvatl. 200—2; BENKŐ: Nyelvjárástört. 75; — jórészt elfogadva PAISnak ide vonatkozó véleményét.)

A k e t t ő s h a n g z ó k k a l a következők foglalkoztak: BENKŐ (NyK. LIV, 37—62) eredetük alapján etimologikus és analogikus diftongusokra osztja őket. Az előbbieket utótagja vagy mássalhangzóból vokalizációval keletkezett félhangzó, vagy mássalhangzó-kiesés következtében egymás mellé került két magánhangzó közül az utóbbi símulóvá válik. Az analógiás eredetűek vagy hanghelyettesítéssel keletkeztek, vagy a monoftongizálódás folytán előállott ingadozás reciprok fejlődéssel hozta létre őket. Korábban BENKŐ (MNy. XLVII, 228) azt tette fel, hogy nyitódó kettőshangzók is lehettek az ómagyar korban. Ebben a tanulmányban azonban azt állapítja meg, hogy ekkor csak záródók voltak, s a XV—XVI. században nyugaton megjelenő nyitódók újabb diftongizáció eredményei, s közvetlen közük nincs az ómagyar kettőshangzókhoz (vö. még: I. OK. VII, 505). Az azonos elemű diftongusok létezését fonetikai képtelenségnek tartja, de ha voltak is ilyenek, igen rövid életűek lehettek, az $uy > ou$ fejlődést $uy > uŷ > uŷ > ou$ fokokon keresztül képzelet el, vagyis a nyíltabbá válás abban a korban indulhatott meg, amikor a spirans vokalizálódása még nem fejeződött be. (PAIS: MNy. LII, 126—7 ettől bizonyos mértékben eltérőleg $uy > oy > ou$ folyamattal küszöböl ki az ou diftongust.) Lényegesen új BENKŐ felfogásában, hogy az $ou > ó \sim ú$; $öŷ > ö \sim ŷ$ váltokozást nyomatékcserén alapuló fejlődésnek gondolja (részben vissza-terve ezzel BALASSA magyarázatához: Magyar nyelvjárások 122): a monoftongizációban mindig a nyomatékos elem jut uralomra: $lou > ló^u > ló \sim loŷ > ló^ú > lú$ (vö. még: I. OK. VII, 505). DEME — BENKŐhöz hasonlóan — az azonos tagokból álló diftongus létezését nem fogadja el, de ugyanakkor nyomatékcserét sem tesz föl, hanem $lou > ló^u > ló^ŷ > ló$ és $lú^ó > lú^o > lú^o > lú^? > lú$ fokokkal számol, tehát átmeneti nyitódó diftongust is lehetségesnek tart (A magyar nyelvjárások néhány kérdése 66—7; I. OK. VII, 525).

BÁRCZI (Hangtörténet² 87—99) az ómagyar kettőshangzókat két nagy rendszerre osztja utótagjuk illabialis (*ǰ*), illetőleg labialis (*ɥ*, *ǰ*) volta szerint. Mindkét csoportban először ismerteti a diftongusok összes lehetséges előzményét, majd az adatok alapján levezethető fejlődéseket. A *ǰ*-s kettőshangzók közvetlen á-vá válása egyes esetekben föltehető (*ja*, *búza*), de e kérdés még tüzetesebb vizsgálatot igényel. — PAIS (Zene-tudományi Tanulmányok VI, 137) a *kaj* > *haj* > *hej* > *hé* változatokkal kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy az *ǰ* félhangzó az előtte álló velaris magánhangzót palatalizálhatta. BÁRCZI az azonos hangokból álló diftongusok létét vallja (vö. PAIS: MNy. XLIII, 200—4, XLVIII, 136—40, LII, 126—7). SZABÓ T. ATTILA (MNy. LIII, 343) is beszél *ëü* > *öü* > *õ* ~ *ű* fejlődésről, de nem tudni, milyen fokokon keresztül képzei. — BÁRCZI tanulmányában szinte teljes egészében új a vegyeshangrendű *iu* diftongus különböző fejleményeinek levezetése. A kettőshangzók ebben az esetben kettéhasadhatnak, sőt ezután nyíltabbá válhatnak; másrészt palatalis vagy velaris irányban fejlődhetnek tovább. BÁRCZI minden jelenségnek a kronológiáját is megadja. A *ǰ*-s kettőshangzók monoftongizációja jórészt még az ősmagyar korban zajlott le, de a tendencia megtartotta erejét az ómagyarrá is. A labialis utótagúak egyszerűsödése lényegesen későbbi jelenség: a XII—XIV. századra esik, 's az egész magyar nyelvterületen végbe megy. KNEI ZSA (MNy. VI, 42—4) szerint az -*u*, -*ü*-s kettőshangzók egyszerűsödése a *ǰ*-s utótagúakéval időben párhuzamosan folyik le.

Az ómagyar kori *ou*, *öü* egyes nyelvjárásokban való megmaradását vallja PAIS (MNy. XLVI, 111 és MNyTK. 83. sz. 134), valamint nyomán BENKŐ (MNy. XLVII, 223 kk.), majd DEME (Nyelvatlaszunk 311—2) és KÁLMÁN (NyK. LIV, 282) is, de BÁRCZI ezt nem látja kellően igazoltnak (MNy. XLIX, 35 kk.). Újabbán BENKŐ (Nyelvjárástört. 76—7) is tartózkodóbban nyilatkozik a kérdéssről. MÉSZÖLY (Ómagyar szövegek 167—70) — régi felfogásához híven — továbbra is tagadja a labialis utótagú diftongusok ómagyar kori létezését, s e hangkapcsolatokat magánhangzó + *v*-nek olvassa.

HORGER (MNy. V, 3—10) feltesz *eu* > *é* változást. PAPP LÁSZLÓ (MNy. VI, 59, 60, 74) véleménye szerint a *ǰ*-s kettőshangzó kétirányú fejlődése a megelőző magánhangzó minőségétől függ. A *beü* > *bõ* ~ *bü*-t *õ* > *ű* változásnak tartja, bár egyes esetekben ezt asszociációval magyarázza. BEKE ÖDÖN (Nyr. LXX, 54—5, LXXIII, 352, LXXV, 473—7) a *szij* szó *j*-s, *v*-s és *u*-s változatairól ír cikket. Vitába száll vele, s másképp magyarázza az alakokat PAIS (MNy. XLVIII, 128—36). HORGER (MNy. XLII, 58) a *kesziü*-nek *e*, *ë*, *é*, *i*, *õ*, *ű*, *tyõ*, *tyű* végződésű változatait magyarázza. PAIS (MNy. XLVI, 102—3) a *Novaj* szövégi *aj* diftongusát *Noé*-ből *é* > *ei* (> *aj*) reciprok fejlődéssel magyarázza. BÁRCZI (MNy. XLVI, 223) az *ay*, *ey* szövégek fejlődéséről ír (vö. ehhez: PAIS: MNy. XLVII, 8; BENKŐ: NyK. LIV, 59), majd pedig (III. Kongr. 313) a *γ* kétirányú fejlődéséről. — Régi vitát elevenít fel PAIS (MNy. XLVIII, 136—40) a *falu*, *hamu* típusú szavak szövégi hangjával kapcsolatban, s mind BEKÉNEK azt a felfogását, hogy ez *v* lett volna (Nyr. LIX, 15—8), mind MÉSZÖLYÉT (MNy. XXIV, 273—5 és újabbán is Ómagyar szövegek 130—40), aki szövégi magánhangzót lát benne, megcáfolva s a *falu* szónak újabbán felderített adataira hivatkozva, kitart régi álláspontja mellett, s *uy* diftongusos olvasatot tesz föl. PAIS (NyK. LII, 282—94) lehetségesnek tart nemcsak *ei*, hanem esetleg *ië* diftongust is. Az *ëi* vagy *ei*, illetőleg *ië* vagy *ië* kettőshangzókban fejlődhetett az egyik vonalon *é*, a másikon pedig *i* (*sír* ~ *sér*, *lészek* ~ *lészék*). Az *ei*-ből hosszú nyílt *ē* is keletkezhetett (*két* ~ *kettõ*). KUBÍNYI (MNy. XLIX, 416) is ómagyar kori *ië* diftongust tesz föl az 1213: *Ruhriez* utótagjában. Az *äi* ~ *ë* ~ *é* ~ *i* ~ *i* változásról ír MÉSZÖLY (MNy. XLVIII, 46). Az a tény, hogy az *l* szótágazó helyzetben vokalizálódhat, már LOSONCZI (NyK. L, 248) óta ismert. DEME foglalkozik újabbán vele (Pais-Eml. 89—95), kimutatva, hogy az *l* korai vokalizálódásából kiinduló független változások sora miként eredményez asszociatív változási törvénnyalábót (vö. BENKŐ:

I. OK. VII, 518). PAIS (A magyar *ly* hang kérdéséhez 11) egy esetleges $l > \dot{i}$ vokalizációval magyarázza az *lt*, *les* $>$ *jt*, *jcs* változást. Hasonlóan nyilatkozik BENKŐ is (MNY. LII, 200).

A hosszú magánhangzókról szóló vélemények: BÁRCZI (MNY. XLIX, 324—35) a szóvégi *á*, *é*, *i* hangok megrövidülésének kérdése kapcsán a *házi* \sim *házé*, *látjátok* \sim *kérítek* párhuzamokkal bizonyítja, hogy az *i* megrövidülése korábbi, mint az *á*, *é*-jé. Az *á*, *é* rövidülését az újabb keletkezésű ragok viselkedése alapján a XIII. századnál előbbre nem tehetjük. Az $i > \dot{i}$ általános érvényrejutása a XI. századnál nem lehet későbbi. Egyes későbbi másodlagos \dot{i} -s diftongusokból keletkezett *i*-k mindmáig megtarthatták hosszúságukat, például a *fi*, *ri*, *hi* esetében (vö.: Hangtörténet¹ 69, Hangtörténet² 92—3). BENKŐ (MNY. LIII, 279—80) kimutatja, hogy a *mi*, *ti* személyes névmások sem vettek részt a korai rövidülésben: a XVIII. századi nyomtatványokban s egyes mai nyelvjárásokban is állandóan hosszúak. Rövidülésük oka az analógia lehetett.

A mássalhangzók kérdéskörében elhangzott vélemények: KНИЕZSA (MNY. XLII, 66—7) az *ny* $>$ *gy* változáshoz szolgáltat új adalékokat. PAIS (MNY. XLIII, 200—4) a *bulcsú* szóalakot *busú* $>$ *bussú* $>$ *bulsú* $>$ *bulcsú* sorral, azaz geminálódással, elhasonulással és affrikálódással magyarázza (vö. még: MNY. LII, 126—7). MÉSZÖLY (Ómagyar szövegek 238—42, Pais-Eml. 251—5) az *izes* \sim *édes*, *büzös* \sim *büdös* alakok *d*-jét *z*-s $>$ *d*-s elhasonulás eredményének fogja föl. KÁLMÁN (NyK. LIV, 279—84) a *kút* eredeti *d*-je helyett álló *t*-t nem hiperurbanisztikus elvonással, mint BÁRCZI (TihAl. 20), hanem szóvégi zöngélcncdással magyarázza. KUBÍNYI (MNY. XLIX, 414—5) szerint a χ nemcsak *t* előtt (χt), hanem *d* előtt is \dot{i} -vé fejlődhetett. Ugyancsak KUBÍNYI (MNY. LI, 334—5) a magánhangzóközi γ egy kései nyomát találja az 1358: *Erihus* adatban. PETROVICI EMIL román akadémikus (MNY. LII, 6—11; hozzászólások uo. 11—26) a magyarból románba átkerült jövevényszavak alapján, melyekben a mai magyar *v*-nek *u*-féle hang felel meg, lehetségesnek tartja, hogy az ősmagyarban meglevő β hang, mely az *u*-hoz igen közel állhatott, egyes nyelvjárásokban továbbra is változatlanul megmaradt. A magyar β palatalis magánhangzók után \dot{i} -féle hang, velaris magánhangzók után *u*-féle lehetett. Véleménye szerint a szláv *v* hangokat mi egy időben β -vel helyettesítettük. Felteszi, hogy a $\beta > v$ változás nemrégén zajlott le az egész magyar nyelvterületen. BÁRCZI (i. h. 11—2) rámutat arra, hogy a nyelvemlékekben mutatkozó *v*-s, majd *b*-s írást, s a mai *b*-s ejtést egy közös β előzményből mere lehet magyarázni. Eredeti *b*-nek is keletkezhetett *v* variánsa reciprok fejlődéssel. Szerinte a β legkésőbb a XIV. században a nyelvterület nagy részén eltűnt. DEME (i. h. 13—4) sem fogadja el PETROVICI-nak a $\beta > v$ változás idejére és helyére vonatkozó megállapításait. Szerinte a XV—XVI. századi középlatin és német jövevényszavak $\beta > b$ megfelelései hanghelyettesítések, s azt mutatják, hogy a $\beta > v$ változás az ország nyugati részén már korán lezajlott. PAIS (i. h. 15—9) kiemeli, hogy a β feltevéssel például a *vécp* $>$ *lép* típusú elhasonulás, illetőleg a *tilutoa* típus *o* hangja könnyen magyarázható. TAMÁS (i. m. 15), GÁLDI (i. m. 19—20) és BAKOS (i. m. 20—1) a kronológiára vonatkozóan tesznek fontos megállapításokat. KÁLMÁN (21—3) a *v* hiányát és β -vel való helyettesítését látja a latin, szláv, olasz *v* magyar *b* \sim *v* \sim *u*, \ddot{u} megfelelésekben. Az előadó nyelvjárási adatait Iieves megyeiekkel szaporítja. BENKŐ (i. m. 23—6) szintén mai nyelvjárási β -ket gyűjt össze, melyeket megőrzött régiségnek tart. De ő is (mint TAMÁS, GÁLDI és BAKOS) lehetségesnek látja, hogy Erdélyben is már korán jelentkezhetett a *v*. PETROVICI kronológiai következtetéseit nem fogadja el. Rámutat arra, hogy az *oláh* és *olasz* szavak szókezdeté s a *v* egyéb eltűnései a β feltevéssel jól érthetővé válnak. Ehhez a vitához kapcsolódik TÖRÖK GÁBOR cikke (MNY. LIII, 368—75), melyben kimutatja, hogy az ómagyar β hang szavak végén folyamatosan tovább tarthatta magát, sőt a helyesírásból arra is

következtet, hogy az utolsó szótagnak megfelelően palatalis, illetőleg velaris színezetet ölthetett.

5. Kimondottan nyelvjárástörténeti tanulmányok és cikkek az ómagyar korra vonatkozóan: BÁRCZI (Régi magyar nyelvjárások 7—24) számos nyelvemlékünk szórványadatait feldolgozva fontos nyelvjárástörténeti következtetéseket von le. Az $i > \ddot{u} \sim \ddot{e}$ viszonylat nyilvánvalóan nyelvjárási különfejlődés. Ennek megállapításán túl felveti a lokalizálás kérdését is, jóllehet a kor kezdetén a nyelvjárási elkülönülés nem különböző területeken, hanem különböző törzsszervezetekben realizálódott. Konstantinos adatai alapján fölteszi, hogy a Kürtgyarmat volt \ddot{u} -zű, a Megyer törzs pedig — s kevesebb valószínűséggel a Nyék, Kér és Keszű — i -zű, illetőleg \ddot{e} -zű. A labializáció a Kürtgyarmat törzs szállásterületéről, tehát a Dráva torok tájáról indulhatott el. Az \ddot{e} -zű Megyer törzs pedig az ország közepe táján lakhatott. Ezt földrajzi nevek illabialis voltával is igazolja (*Tétény*). A továbbiakban egyes oklevelek adatainak azonosításával vizsgálja, hogyan terjed az \ddot{u} -zés Baranyából három terjeszkedési vonalon, s az \ddot{e} -zés Fejér megyéből kiindulva. E két fő jelenségen kívül foglalkozik a diftongusok labialis és illabialis, s ezen belül a nyelvjárások szerint változó különböző zártágú fejleményeivel. (Végső eredményeit lásd i. m. 22—3.) Az itt feldolgozott jónéhány nyelvemlék sorát megtoldja kongresszusi előadásában a két zabori oklevél nyelvjárási szempontú feldolgozásával (III. Kongr. 319).

PAIS „*Nyék* törzsnevünk és ami körülötte lehetett” című cikkében (MNy. XLIX, 278—93) — mint láttuk — két törzsi nyelvjárást különít el: *Megyer* és *Nyék* törzsét. *Megyeri* lehetett a *Lévedi* törzsc, *Nyéki* pedig az Álmos—Árpádé. A *Lévedi* törzsében folyt az $i > \ddot{e}$ nyiltabbá válás, a *Nyék* nyelvjárása i -zű, illetőleg zártabb vokalizmusú. Ugyancsak PAIS a magyar irodalmi nyelvről tartott kongresszusi előadásában (MNyTK. 83. sz. 127—8) Konstantinos adatai alapján szintén i -zű és \ddot{e} -zű, másrészt j -zű, illetőleg hiátusozó nyelvjárásokat fejt ki.

KUBÍNYI több kisebb tanulmányban foglalkozik dunántúli oklevelek helyhez rögzíthető adatainak nyelvjárástörténeti felhasználásával (MNy. LII, 373—5; Zala megyére vonatkozóan: Pais-Eml. 453—8). — DEME (MNy. LIII, 376—82) az 1138/1329-es, az 1211-es oklevél és a Várad Regestrum *-di*, *-ti* képzős adatait vizsgálva megállapítja, hogy a t -zés a Dunántúlon erősebben mutatkozik, mint keleten. De ez a zöngétlen kihangzás nem kapcsolható össze a mai dunántúli szóvégi zöngétlencdással, ez csak átmeneti jelenség lehetett. — BENKŐ a régi magyar nyelvjárásokról népszerűsítő cikket ír (Nyr. LXXX, 244—51). JAKAB LÁSZLÓ a mezőségi a -zás kezdeteit a XIV. század második felére teszi (MNy. III, 131—5).

BENKŐ (Nyelvjárástörténet 70—9) először a történeti viszonyok hatását ismerteti a nyelvjárások életére, majd a nyelvjárási jelenségek tárgyalása során az $i \sim \ddot{u}$ és az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállásra, majd az $\acute{a} > a$ labializáció megindulásával létrejött kettőségre, s végül az i -zés és \acute{e} -zésre hívja fel a figyelmet. A palóc, csángó és szlavóniai nyelvterületen véleménye szerint nem következett be labializáció, ellenkezőleg a megmaradt \acute{a} -knak analógiás hatása igen korán kiterjedt az o -ból nyiltabbá válással keletkezett a -kra is. Az i -zés már az ómagyar korban két gócban sűrűsödött össze: az egyik az Észak- és Nyugat-Dunántúlon, a másik keleten a Nyírség, Szamoshat vidékén. Majd a diftongusok nyelvjárások szerinti több irányú fejlődését tárgyalja, s felveti a monofongizálódás idejének kérdését. A mássalhangzók körén belül a $\beta > v$ változással kapcsolatban megállapítja, hogy a XII—XIII. század táján indulhatott meg a nyugati részekben, és e gócból lassan haladt kelet felé, úgy, hogy az ómagyar korban a v -s ejtémódot jórészt nyugati, a β -s ejtémódot jórészt keleti nyelvjárástípusok képviselheték. Ugyanígy nyelvjárási szembenállás lehetett a magánhangzó közti β megmaradása, illetőleg hiátusos kiejtése. A hiátusos formát valószínűleg szélső: keleti és nyugati

nyelvjárásaink, a β -s formákat pedig középső nyelvjárásaink kedvelhették. Végül a szótagzáró *l* bizonyos nyelvjárásokban történt kiesése is különfejlődést hozhatott létre.

6. A jövevényszó-feldolgozások úgy készültek, hogy számos hangtani problémára hívják fel a figyelmet. Nem teljességre törekedve, hiszen az anyag jórészt benne van jövevényszó-kutatásunk ismertetésében (MNy. LIV, 146 kk.), néhányat felsorolunk közülük: HASAN EREN (MNy. XLIV, 36) a török *-g* > magyar *-v* megfeleléssel foglalkozik. BÁRCZI (MNy. XLVI, 223—7) a török szóvégi *q*, *k*, *g*, *η* többirányú magyar fejleményeit hanghelyettesítéssel magyarázza. Ugyancsak BÁRCZI (I. OK. II, 347—59) az őstörök *q*, *η* magyar megfelelőeiről szól. SZ. KIS PÁL MAGDA (I. OK. II, 359—63; NyK. LIII, 49—64) szintén régi török jövevényszavaink kérdését érinti. MOÓR (NyK. LIV, 83) régi török *o*, *u* hangok hanghelyettesítéssel való átvételéről ír. K. PALLÓ MARGIT (MNy. LII, 157—67 és LIII, 214—6) őstörök—magyar hangmegfelelésekkel foglalkozik. RÁSONYI LÁSZLÓ (MNy. LII, 52—6) kun jövevények *-li*, *-li* végződését tárgyalja. Szláv jövevényszavak hangtani sajátosságait foglalja össze KNEI ZSA (MNy. VI, 38—48 és Debreceni MNyI. Kiadványai 28. sz. 38—48), újabb nagy tanulmányából (A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. 1955.) igen sok hangtörténeti tanulság levonható. Ezeket a szerző művének következő kötetében fogja közzé tenni. TÖRÖK GÁBOR (MNy. LI, 330—4) a szóbelseji *v* + mássalhangzó fejlődéséről ír szláv jövevényszavainkban. KÁLMÁN (MNy. XLV, 280—5) latinos szavaink *s*-czéséről szól. MOLLAY KÁROLY (Acta Lingu. I, 373—417, Pais-Eml. 667—73) két tanulmányban foglalkozik német jövevényszavainkkal, s ezen belül hangtani sajátosságaikkal (vö. erre BENKÓ: MNy. LII, 199—200). KARINTHY FERENC (MNy. XLIII, 183—9) olasz jövevényszavaink hangtani sajátosságairól ír. BAKOS FERENC (MNy. XLVII, 254) a román magánhangzó + *iu* > magyar magánhangzó + *ly* megfelelésről szól.

7. A nyelvemlék-feldolgozások hangtörténeti vonatkozásait a következőkben foglalhatom össze:

KNEI ZSA (MNy. VI, 3—50 és a Debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézet Kiadványai 28. sz.) a zobori apátság 1111. és 1113. évi okleveleit dolgozza fel. A nevek azonosítása és etimológiája után hangtörténeti tanulságokat is levon, többek között például a szláv szótagzáró *ar*, *ov* szótag magyarban való diftongizálódását mutatja be. Nyelvjárástörténeti szempontból azt állapítja meg, hogy kevert nyelvjárással állunk szemben, melyben *i*-ző és *ü*-ző nyomok egyaránt vannak.

BÁRCZI, A tihanyi apátság alapítólevele, mint nyelvi emlék (1951.) (Ism. KÁLMÁN: NyK. LIV, 279—84 és Acta Lingu. III, 201—9). E munka az adatok feldolgozása kapcsán teljes ómagyar hangtörténetet ad. Nemesak az eddigi vélemények kritikai ismertetését tartalmazza, hanem számos kérdésnek itt először adja új magyaraztatást. Ezeket jórészt beledolgoztuk az előző fejezetbe. Mindenütt teljes bibliográfiát találunk. Nyelvjárástörténeti szempontból fontos megállapításokat tesz az ómagyar jelenségek dunántúli elhelyezkedésére vonatkozóan.

P. HIDVÉGI ANDREA (MNy. I, 95—117 és MNy. LI, 17—23, 156—63) Anonymus szórványait vizsgálja nyelvjárástörténeti szempontból. Megállapítja, hogy mind a labializáció, mind a nyíltabbá válás — bár különböző méretekben — jelentkezik Anonymus nyelvjárásában. A jelenséget kétféleképpen magyarázza: vagy egyszerre jelentkezik a két tendencia, vagy egy eredetileg labialis nyelvjárásba hatolnak be egy illabialis nyelvjárás alakjai.

B. LŐRINCZY ÉVA (A Königsbergi Töredék és Szalagjai. 1953.; MNy. I, 136—42) minden hangra kiterjedő elemzést ad, s ismerteti azokat a tendenciákat, melyek a nyelvemlékben feltehető, majd megpróbálja lokalizálni az emléket.

DEME (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. 1956. Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nyr. LXXXI, 342—7) a nyelvatlasz feldolgozási problémáival kapcsolatban nemcsak mai nyelvjárási anyagot, hanem a kódexek anyagát is felhasználja. Bár ezek a kódexek is túllépik a mi korszak-határunkat, mégis meg kell említenünk e munkát, mert az egyes tendenciák kapcsán gyakran kitér ezeknek ómagyar kori eredetére.

Mészöly (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956. Ism. B. LÓRINCZI: NyK. LIX, 269—72 és D. BARTHA KATALIN: Nyr. LXXXII, 114) egyes szórvány- és szövegemlékeinknek ugyan nem minden szavára kiterjedő elemzését adja, de a vizsgálata alá került szavakat teljes apparátussal nyelvi, irodalmi, tárgytörténeti szempontból megvizsgálja. Elsősorban alaktani, de igen sok hangtani rész is van benne. E fejtegetések a szerző régebbi nézeteit foglalják össze, és támogatják újabb érvekkel.

SZABÓ T. ATTILA (MNY. LIII, 335—51; Nyr. LXXXI, 295—6) az újonnan felfedezett Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák ismertetése során megállapítja, hogy a szövegemlék a XV. század első negyedében keletkezhetett, s ezzel az ötödik magyar szövegemléknek számít. Ezek után szavak szerint haladva a nyelvemlékben, azt mind hangtani, mind pedig alak- és mondattani szempontból vizsgálja.

8. Hangtörténeti jelenségtanulmány tárgyalta korunkban egy keletkezett: BENKÓ, A magyar *ly* hang története: Nyelvtudományi Értekezések 1. sz. 1953. (Vitája: PAIS—BÁRCZI—BENKÓ, A magyar *ly* hang kérdéséhez: Nyelvtudományi Értekezések 6. sz. 1955.; ism. DEME: MNY. LII, 102—6.) A tanulmány a magyar *ly* hang előzményeinek részletes ismertetése, az alkalmi palatalizáció és a hanghelyettesítés kérdésének tisztázása után az $ly > l$ és $l > ly$; $ly > j$ és $j > ly$; $r > l$ és $l > r$; $n > l$ és $l > n$; $ly > gy$; $ly > ny$; $li, le > ly$; $l > \emptyset$ és $j > \emptyset$ fejlődéseket vizsgálja korszakok szerint. Az $ly > gy$ változás az ugor szétválás után kezdődő igen szórványos, de hosszú időn keresztül ható tendencia volt (vö.: *ágy, fogy* stb.; *így, úgy* stb.; *számszerígy*; s esetleg a *gerebgye*). Egyes szavakban *l*-es és *ly*-es alakok mellett *lgy*-t is találunk. Ez utóbbinak nem fogadja el *-gy* kópzővel való magyarázatát, hanem vagy $l > gy$ fejlődés, majd *l* betoldás következhetett be, vagy még valószínűbb egy közvetlen $ly > lgy$ folyamat. Utóbb a vitában adott válaszában lehetségesnek tartja PAIS (A magyar *ly* hang kérdéséhez 6—7) elgondolását is, s azt kissé módosítva *tülüs > tüllyüs > tülgyüs > tülgyüs* fejlődést, azaz geminálódást, majd elhasonulást tételez fel. Az $ly > lgy$ már a nyelvemlékes kor előtt végbement, az ómagyar korra az *ly*-nek nyelvjárási különfejlődéseit találjuk. A tővégi *l* magánhangzó előtti palatalizációja már jóval a XI. század előtt megindulhatott. A többsejű $l > ly$ jóval későbbi, a XV. századig nem általános. A XV. században mind tő végén, mind tő belsejében az ország nyugati területén éppen úgy, mint keleten olyan változás ment végbe, hogy magánhangzó előtti helyzetben egyöntetűen *ly*-et, mássalhangzó előtt vagy szó végén pedig mindig *l*-et ejtettek. A tanulmány további részei már túl lépik a mi korszakunk határát.

9. Végül három összefoglaló műről számolok be röviden:

BÁRCZI „Régi magyar nyelvjárások” című műve (Bp., 1947.) a meginduló nyelvjárástörténeti kutatások első összefoglalása. Elsősorban a törzsi nyelvjárásokkal, majd a letelepült törzsek lokalizálható nyelvi jelenségeivel, ezek elterjedésével foglalkozik korai szórvány- és szövegemlékeink alapján.

BÁRCZI „Magyar hangtörténet”-e 1954-ben (Ism. HUTTERER MIKLÓS: Deutsche Literaturzeitung LXXVI, 9), második, bővített kiadása 1958-ban az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatában jelent meg. Munkája elsősorban az ómagyar korszak alapos, részletekbe menő tárgyalása. Nemcsak a biztos eredményeket, hanem minden egyes kérdésnek teljes problematikáját, teljes bibliográfiáját nyújtja. A korszakokon belül nem egyes hangok, hanem mindig egész hangrendszerek történetével foglalkozik.

Így a sorvadó, a rövid, a hosszú magánhangzók, a kettőshangzók és a mássalhangzók rendszerével. Minden esetben az ómagyar kor kezdeti állapotának bemutatása után feltárja az előzményeket egészen a finnugorig visszamenően, majd az ómagyarban lejátszódó folyamatokat. Mássalhangzó-rendszerünk előzményeinek ismertetése után külön fejezetben foglalja össze a mássalhangzók finnugor, ugor és ősmagyar kori rendszer szerű változásait. A továbbiakban a közép- és újmagyar korszak jelenségeit tárgyalja, ez utóbbiakat azonban, minthogy a nyelvjárások és az irodalmi nyelv problémája más stúdium anyaga, igen vázlatosan. — Minden korszak végén összefoglaló fejezetet találunk.

BENKŐ „Magyar nyelvjárástörténet”-e szintén az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatban jelent meg, 1957-ben. Három nagy részből áll. Az elsőben elvi kérdésekkel foglalkozik: a nyelvjárások s a nyelvjárási jelenségek mibenlétével, e jelenségek belső nyelvi és területi problémáival, a nyelvjárások tagolódásával, valamint a nyelvjárások és nyelvek viszonyával. A módszertani részben a nyelvjárástörténet forrásanyagát, illetőleg felhasználásuk módjait tekinti át. A harmadik rész a magyar nyelvjárások történetének rövid vázlatát adja a rokon nyelvi együttélés korától az újmagyar nyelvjárások koráig, az eddigi részleteredményeket saját kutatásaival egészítve ki. Minden korszakon belül vizsgálja a hangtani, nyelvtani szerkezeti és szóképzési jelenségeket. — Fejtegetéseihez bő hazai és külföldi irodalmat csatol.

Mindhárom munka legfontosabb részleteredményei fel vannak dolgozva az előző fejezetekben.

10. A fentiekben az utolsó tizenkét év magyar hangtörténeti munkásságát igyekeztem összefoglalni. Arra törekedtem, hogy minden olyan tanulmányt feldolgozzak, amelynek új mondanivalója, előre vivő szerepe volt az e téren folyt kutatásokban. Természetesen lehetséges, hogy néhány megnyilatkozás elkerülte figyelmemet, méltóságemre szolgáljon azonban az ide vonatkozó anyag hatalmas terjedelme. Megjegyzém még, hogy a részletkutatásokra vonatkozóan csak a magyar nemzeti nyelv kialakulásának a koráig, azaz körülbelül a XVI. század elejéig tekintettem át az anyagot, minthogy az ezutáni idők hangtani jelenségeivel foglalkozó vizsgálatokra egy, a nyelvjáráskutatás eredményeit tárgyaló összefoglaló cikk fog majd kitérni.

E. ABAFFY ERZSÉBET

KÜLÖNFÉLÉK

Beke Ödön hetvenöt éves*

Tisztelt Társaság!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében szeretettel üdvözlöm Beke Ödön egyetemi tanárt, Társaságunk választmányi tagját abból az alkalomból, hogy ma tölti be életének hetvenötödik esztendejét.

Beke Ödön tudományos pályáját 1905-ben magyar nyelvjárástanulmányokkal kezdte: Pápa vidékének, majd Kemenesaljának nyelvjárásáról írt dolgozataival. Ezek a munkák magasan kiemelkednek az akkori szokványos nyelvjárástanulmányok tömegéből, és ma is komoly forrásértékűek. Első szerelméhez, a magyar nyelvtudományhoz

* E megemlékezés a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1958. május 23-i ülésén hangzott el.

Beke Ödön a mai napig hű maradt. Se szeri, se száma azoknak a kisebb-nagyobb értekezéseknek, cikkeknek, amelyek a magyar nyelvtudomány különböző kérdéseivel foglalkoznak. Beke érdeklődése kiterjed a magyar nyelvtudomány minden ágára: hangtanra, szóképzésre, alaktanra, mondattanra stb. Mégis talán a legjobban a mondattan és az etimológia vonzza. Idevágó tanulmányai több százat tesznek ki (összes tudományos cikkeinek száma fölülmúlja a 2000-et is), s így csak a legfontosabbaknak a felsorolása is hosszú időt igényelne. Én magam a legtöbb tanulságot nagyszámú növény- és állatnév-magyarozatából merítettem. Bekének ugyanis ez időben az volt a terve, hogy országos akciót indítat a népi növény-, állat-, csillagnevek gyűjtésére, maga pedig tervbe vette ennek a szóanyagnak rendszeres feldolgozását. Terve a Horthy-korszakban természetesen nem sikerülhetett ugyan, de ennek ellenére is rengeteg anyag gyűlt össze, ő pedig ezt az anyagot a legkülönbözőbb folyóiratokban (pl. állat- és növénytani szakfolyóiratokban, Vasi Szemlében stb.) rendszeresen feldolgozta. Egyéb szómagyarozatai is sűrűn jelentek meg a rendelkezésre álló folyóiratok hasábjain. Ezeknek az értékét nagyban növeli a népnyelvből vett illusztráló adatoknak szinte kifogyhatatlannak tetsző gazdagsága. Bekét egyébként egyéb tárgyú munkáiban is jellemzi a magyar népnyelv fölényes ismerete.

De bármennyire is felülmúlják szám szerint Beke magyar nyelvtudományi tanulmányai a többieket, a tudományos közvélemény mint finnugor nyelvész-kutatót tartja őt számon. És teljes joggal. Legkiválóbb munkái mindenesetre a finnugor nyelvtudomány területére vonatkoznak. Itt is sokoldalú. Foglalkozik általános finnugor problémákkal, mint például a fgr. nyelvek összetételei, hangtani, mondattani problémái stb. De behatóan tanulmányozza az egyes fgr. nyelvek kérdéseit is. Így például hosszabb dolgozatot szentel a vogul határozók kérdésének. Az osztjákra vonatkozólag nevezetes az a szójegyzék, amelyet PAASONEN északi osztják szövegei alapján készített. De érdeklődik a permi nyelvek ragozásának kérdése és a lapp többesjel problémája iránt is. A legfontosabb területe, amelyen ő nem csak nálunk, hanem a külföldön is a legkiválóbb szakember, a cseremisz vagy mari nyelv. Már ifjúkorában, 1911-ben megjelenik 400 lapos cseremisz nyelvtana. Ez olyan tudományos feldolgozás, amilyen még ma sincs egyetlen egy finnugor nyelvnek sem (természetesen a magyaron és a finnen kívül). Ezzel a munkával egyszerre a legjobb finnugor nyelvészek sorába küzdötte fel magát.

A cseremisz nyelv területén ezenfelül az első világháború alatt igen komoly gyűjtőmunkára nyílt kilátása. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából nyelvi gyűjtést végzett a cseremisz származású hadifoglyok között. Három év alatt olyan hihetetlenül gazdag anyagot szedett össze a cseremisz nyelvjárásokból, amihhez fogható kutatónak ritkán sikerül összegyűjteni, hiszen a legnagyobb ritkaság, hogy egy kutató három évet tölthet a vizsgált nyelv beszélői között. Óriási anyagát rendszeresen feldolgozva egymás után jelenteti meg a cseremisz nyelv különböző problémáit feltáró dolgozatait: a cseremisz nyelv csuvas elemei, a cseremisz nyelv igeragozásának története, a cseremisz népköltészet stb. Magával a szövegkiadással azonban már súlyosabb bajok voltak. Bár a cseremisz hadifoglyok közti gyűjtést a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából végezte, a háború után, az ellenforradalmi korszakban az Akadémia egyszerűen megtagadta Beke szövegének a kiadását. Beke tehát kénytelen volt külföldre fordulni, ahol a két világháború között szövegeiből négy kötet jelent meg. Csak a felszabadulás után indította meg a megújódott Akadémia a cseremisz szövegek kiadását, de sajnos, ez a kiadás ma is rendkívül vontatottan halad. Most van megjelenőben a II. kötet, pedig még legalább négy van előkészületben. Itt említem meg Beke cseremisz nyelvi kutatásainak a koronáját, a körülbelül 350 nyomtatott ívre terjedő cseremisz szótárt, amely valamennyi finnugor nyelv közül a legterjedelmesebb szótár lesz, ha megjelenik. Jelenleg papír- és költséghiány akadályozza megjelenését.

Beke Ödön ezt a rendkívül sokoldalú, igen értékes tudományos munkásságát nagyon mostoha körülmények között végezte. A Tanácsköztársaság alatt való magatartása miatt a Horthy-korszakban valósággal üldözésben volt része. Mindenesetre sem tudományos elismerésben, sem tudásának megfelelő elhelyezésben nem részesült. Munkáját mint középiskolai tanár végezte. De törhetetlen akarattal, szívósan, eltérhetetlenül folytatta munkáját a mérhetetlenül megnehezült körülmények között is. Mert szívóssága és akadályt nem ismerő harciassága egy nagy szerelmet takar: a tudományét, sőt a nyelvtudományét. Kevés tudósunk van, aki olyan fanatikusa a tudománynak, mint éppen Beke Ödön. Ez teszi különben harcias egyéniségét mégis vonzóvá.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében köszöntöm a nagy tudóst, és kívánom, hogy még nagyon hosszú ideig folytassa kitűnő munkásságát a magyar tudomány hasznára és dicsőségére.

KNIEZSA ISTVÁN

Búcsú Hegedűs Lajostól*

Kedves Barátunk!

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében hozom ravatalodhoz az utolsó búcsú szomorú szavait.

Mélyen lesújtva állunk itt előtted mindnyájan ebben a komor teremben. A szívünket elszorító érzelem nem egyszerűen az egy pillanatra magába merülő ember megilletődése, mely természetesen elfogja egy teljes virágjában levő élet kialakulásának láttára, s jelenlétünk itt nem csupán a végső tiszteletadás szomorú kötelességének lerovása. Fájdalmunk, mely ide hozott, őszinte és mély, mert igazi nagy veszteség lélekbe markoló érzéséből fakad.

Kitűnő tudóst vesztettünk benned. Mikor nagy mestered, Scripture visszabocsátott hazádba, azt a reményét fejezte ki, hogy a Magyarországon akkor trespodő fonetika föllendülése a te nevedhez fog fűződni. Ezt a reményt teljes mértékben be is váltottad, bár fiatalon, munkacrőd teljében ragadott el a halál. Megteremtetted Magyarországon a korszerű kísérleti fonetikát; fáradhatatlan buzgalommal, makacs utánjárással, nehéz körülmények között fölépítetted az ország egyetlen fonetikai laboratóriumát; önálló tudományos vizsgálataidnak és kiváló eredményeidnek hosszú sorával világszerte elismerést arattál, és jelentékenyen öregbítetted a magyar tudományosság külföldi tekintélyét. Körülötted pedig lassan alakulni kezdett egy kicsiny számú, de értékes kutató gárda, mely a te bölcs és tapintatos vezetésed, irányításod alatt nevelkedett, bontakozott. — Odaadó munkatársat is vesztettünk benned. Mindig készséggel állottál magyar nyelvésztársaid rendelkezésére, a tőlük feladott kérdésekre avatott tudásoddal kerestél választ, és legyőzve a betegséggel küszködő test lázadozását, egészséged, talán életed kockáztatásával, gyakran a legnostohább körülmények között, fáradhatatlanul jártad az országot, és gyűjtöttél oly hatalmas, több, mint másfélezer lemeznyi tudományos anyagot, amelyre működésed előtt gondolni sem mertünk volna, s amely, bár a balvégzet akaratából megtizedelve, rendkívül becses érték a jövő kutatásai számára. — De nem kevésbé feledhetetlen számunkra mély emberséged, jóbarát iránt és ellenféllel szemben mindig megnyilatkozó lojalitásod, mindenkit megnyerő kedvességod, mely nem külső zománc volt, de ott érzett benne a szív őszinte melege.

* Elhangzott Hegedűs Lajos ravatalánál 1958. július 26-án.

S most elárvult, irányító, összefogó vezető nélkül maradt még szinte teljes kibontakozása előtt kedves tudományszakod, eltávozott közülünk a munkát mindig szívesen vállaló, segíteni mindig kész kartárs, a lenyűgözően kedves modorú, tárt szívű embertárs, jóbarát. Vesztességünk nagyságát még nem is tudjuk lemérni, inkább csak ösztönösen érezzük. És megrendülten búcsúzunk tőled, ki annyi minden színt, értéket, melegséget viszel magaddal, annyi fájó ürességet hagysz magad után. Isten veled, tudós kolléga, kedves munkatárs, melegszívű jóbarát!

BÁRCZI GÉZA

Reguly-emlékünnepeg Zircen

A Bakonyi Hetek alkalmából Zirc község megemlékezett nagy fia, Reguly Antal halálának százéves évfordulójáról is.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából Erdődi Józseffel együtt érkeztem június 7-én Zircere. A járási tanácson megismerkedtünk a járás és a község vezetőivel. Még aznap este színvonalas hangversenyt hallgattunk végig az apátság udvarán berendezett szabadtéri színpadon, amelyet Reguly Antal képe díszített. A hangversenyt kórusok és a zirci szimfonikus zenekar szolgáltatta. A hangverseny végigkísérte zenével Reguly útjait. Bakonyi népdalok és Erkel Hunyadi László nyitánya után a Kalevala dallamát, Sibelius Finlandiáját hallottuk, majd Pacius „Laulu Suomen on” című dalát finnül és magyarul. Reguly pétervári tartózkodását egy Csajkovszki-keringő jelképezte. Oroszországi útjára utalt egy orosz, és több cseremiszi népdal. A műsor első részét Kodály esti dala zárta le: „Jaj Istenem, rendelj szállást, mert meguntam a bújdosást | idegen földön a lakást . . .” Az összekötő szöveg Reguly rövid élettörténetét mondta el, tanulmányútját Németországban, Svédországban, finnországi tartózkodását, megismerkedését a Kalevalával, pétervári tanulmányait, nagy utazását keletre, betegségét, visszatérését Pétervárra, majd haza, a honi földre.

A hangverseny második részében a budapesti Operaház művészeinek vendégszereplésével a szimfonikus zenekar adott műsort.

A hangversenyen mintegy ötszáz főnyi közönség vett részt. Utána tűzijáték volt. Reguly szobrát és szülőházát ünnepélyesen kivilágították.

Másnap, 8-án délelőtt a Himnusz hangjai után Reguly Antal emléktáblával megjelölt szülőháza előtt ünnepi beszédet mondtam, amelyben Reguly romantikusan tragikus életpályáját mutattam be: igyekeztem kijelölni helyét a magyar és nemzetközi nyelvtudomány történetében, és megmutatni azt a buzdító, tudományt előrevivő hatást, amelyet lelkes munkájával, áldozatos életével elért. Az énekkar elénekelte Liszt ünnepi dalát, majd megkoszorúztuk a Reguly-emléktáblát. Koszorút helyezett el a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Magyar Földrajzi Társaság, a zirci bányászok, parasztok, iparosok, a községi és járási tanács.

E napon tartotta névadó ünnepségét a zirci általános iskola is, amely ekkor leplezte le a falába elhelyezett Reguly-emléktáblát.

A volt apátság épületében elhelyezett múzeumban megtekintettük a Reguly-kiállítását. Itt a nagy utazó arcképeit, útjának ábrázolását, a tőle hozott ugor nyilakat, cseremiszi ház-modellt (amit egyik cseremiszi adatközlője készített), a róla szóló könyveket, cikkeket, megemlékezéseket láthattuk. A következő termekben a község törté-

netére vonatkozó dokumentumok, a bakonyi növény- és állatvilág, a dudari szénbánya eszközei, valamint a bakonyi népművészet, pásztorfaragások, szóttesek, kéregmunkák stb. láthatók.

Rövid zirci tartózkodásunk alatt meggyőződhattünk róla, hogy ez a bakonyi község megbecsüli, szereti és ismeri nagy szülöttét, lelkes, szenvedélyes hazá- és tudományszeretete példaképpül szolgál, ma is élő, elevenen ható erő. Név szerint is ki kell emelnünk Békefi Antal tanárt, aki sok elfoglaltsága mellett is talált időt és energiát arra, hogy az énekkarokat és a szimfonikus zenekart betanítsa, és akinek önzetlen fáradozása olyan sokban hozzájárult az ünnepség magas színvonalához.

Úgy érzem, hogy ma már Zirc is egy olyan zarándokhelyé válhatna, amilyen Finnországban Sammatti, Lönnrot szülőháza, ahol minden finnugor nyelvésznek illik megfordulnia.

KÁLMÁN BÉLA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LIV. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1958. június 10-én, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanácstermében tartotta meg LIV. közgyűlését.

1. A közgyűlés hagyományos tudományos előadását P a i s D e z s ő akadémikus tartotta „A garaboncs és társai” címmel.

2. Az előadás után L a k ó G y ö r g y, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja olvasta fel főtitkári jelentését:

Tisztelt Társaság!

Társaságunk életének ötvennegyedik esztendeje több emlékezetes esemény évfordulójának az éve, olyan eseményeké, melyek a magyar nyelvtudomány néhány nagy alakját idézik elénk. 225 évvel ezelőtt, 1733-ban született Sajnovics János, az összehasonlító finnugor nyelvtudomány egyik magyar úttörője, a korabeli nyelvészetnek messze földön is ismertté vált, nagyérdemű képviselője. Demonstratio című műve megírásával Európa-szerte becsületet szerzett magának és a magyar névnek, s ha összehasonlító nyelvészeti munkája a maga korában hazájában nem is talált kedvező fogadtatásra, az utókor felismerte jelentőségét, s a nyelvtudomány története immár két évszázad óta számon tartja Sajnovics János úttörő érdemeit.

De ha tárgyilagosak akarunk lenni, aligha állíthatjuk, hogy hazánkban a Sajnovicstól megkezdett munka jelentőségének felismerése gyorsan következett volna be, sőt ellenkezőleg; azt kell mondanunk, hogy az összehasonlító finnugor nyelvtudomány iránti igazi megértés még egy évszázad múlva is hiányzott nálunk, s részben talán ennek tulajdonítható, hogy nem későbbre, hanem már ez évre esik a magyar nyelvtudomány történetében egyik legtragikusabb eseménynek, Reguly Antal halálának a százéves évfordulója. Nagy mennyiségű nyelvi anyag birtokában, a munka vágyától égve tért haza Reguly 1847-ben szibériai nyelvrokonainkhoz tett útjáról, s már 11 évre rá újra, de mostmár örökre eltávozott, mégpedig anélkül, hogy értékes gyűjtéséből valamit is a hazai és a nemzetközi tudomány közkincsévé tehetett volna. Az idő forgásában azonban nemcsak racionálisan magyarázható körülmények, hanem néha csodá-

latos véletlenek is vannak. A latin *altus* szó jelentése nemcsak 'magas', hanem 'mély' is. Az 1858. esztendő sem csupán azt a veszélyt hozta magával, hogy Reguly halála folytán egy tudományszak visszaesik fejlődésében a mélypontra, hanem meghozta a magasra emelkedésnek egy új tényezőjét is. 1858. május 16-án érkezett tudniillik Németországból Pestre Budenz József, s amikor Reguly halála folytán szinte minden elveszettnek látszott, ugyanakkor — amint később kiviláglott — olyan tudományok és szervező munka első szakasza kezdődött el, amely nemcsak Reguly munkájának a folytatását eredményezte, hanem más téren is igen jelentős eredményeket hozott.

Tisztelt Társaság! A hazai finnugor nyelvtudomány három nagy alakjának élettörténetéből emeltem ki egy-egy mozzanatot. Velük kapcsolatban legyen szabad jelentenem a következőket. Társaságunk a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulattal együtt Sajnovics emlékének megörökítésére emléktáblát készítettet s helyeztet el a Fehér megyei Tordas községben, a Sajnovics-kastély falán. Az ez alkalomból rendezett ünnepségen, 1958. május 18-án, Társaságunk elnöke és számos tagja is megjelent; az ünnepelt érdemeit a főtitkár méltatta. Reguly Antal halálának századik évfordulóját szülőfaluja, Zire, a június 7-től 29-ig tartó „Bakonyi hetek” rendezésével ünnepelté meg. Az ennek keretében tartott Reguly-emlékünnepélyen, június 8-án, Társaságunkat Kálmán Béla és Erdődi József képviselték; az ünnepi beszédet Kálmán Béla mondta. Ugyanezen időpontban a Budapesten tanuló zirci diákok a Kerepesi temetőben megkoszorúzták Reguly Antal síremlékét. A koszorúzáson Társaságunk képviselőjében a főtitkár és Szabó Dezsőné vettek részt; a síremléken Társaságunk is koszorút helyezett el. Budenz József pedig — hazánkba érkezésének századik évfordulója alkalmából — most, itt emlékezünk, ígérve, hogy minden erőnkkel igyekezni fogunk továbbfejleszteni azt a tudományt, amelynek kivirágzásához ő oly nagy mértékben járult hozzá.

Tudományunk közöttünk élő több jeles művelője is az utolsó közgyűlésünk óta eltelt időszakban haladt el élete útján egy-egy mérföldkö mellett. — Társaságunk volt alelnöke, a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb büszkesége, Melich János, 1957. szeptember 16-án töltötte be életének nyolcvanötödik évét. Tisztelete jeléül Társaságunk a Magyar Nyelv LIII. kötetének első füzetét Melich Jánosnak ajánlva jelentette meg, s benne Benkő Loránd és Pais Dezső méltatta az ünnepelt tudományos munkásságának, illetőleg egyik főművének jelentőségét. — A finnugor nyelvtudomány nagyérdemű és fáradhatatlan munkása, Társaságunk választmányának tagja, B e k e Ö d ö n, 1958. május 20-án lépte át a negyedik negyedszázad küszöbét. Az ünnepeltet, aki ez alkalomból magas kormánykitüntetésben részesült, születése napján Társaságunk dísztáviratban üdvözölte, munkásságát pedig felolvasó ülésünkön Kniezsa István méltatta, egyszersmind átnyújtva neki a Nyelvtudományi Közlemények legújabb, neki ajánlott számát. Az ülésen megjelent Sötér István, a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának osztálytitkára is, aki Akadémiánk nevében köszöntötte az ősz tudóst.

Minthogy Társaságunk munkája a nyári hónapokban szünetel, most emlitem meg — noha még nem volna „esedékes” —, hogy tudtommal a folyó év nyarán csatlakozik a hetvenötévesekhez L o v á n y i G y u l a is. Loványi tagtársunk azok közé a nyelvészek közé tartozik, akiknek a munkásságát nem csupán a számszerűség, hanem — legalább ugyanannyira — a jó minőség is jellemzi. Loványi Gyula cikkei olyan alaposággal és oly gondosan vannak megírva, hogy miattuk a nyelvészeti folyóiratok szerkesztőinek — amennyire én tudom — sosem szokott a fejük fájni, sőt azokat mindig örömmel szokták fogadni. — Mind neki, mind pedig előbb említett tagtársainknak — jelen- és távollevőknek egyaránt — kívánjuk, hogy munkásságukat minél tovább jó egészségekben és töretlen munkakedvvel folytathassák.

Rátérek Társaságunk életére. A legutóbbi, LIII. közgyűlésünk (1957. június 18.) óta eltelt időben 19 felolvasó ülést tartottunk, közülük egyet a Magyar Néprajzi Társasággal közösen. A magyar szakosztályban négy, a szláv szakosztályban két, az orientalista szakosztályban ugyancsak négy előadás hangzott el. A Néprajzi Társasággal közösen rendezett felolvasó ülést és a Beke Ödön születésnapján tartott ünnepi ülést is számítva, a finnugor szakosztálynak összesen 6 felolvasó ülése volt. Feltűnő az általános és modern nyelvészeti szakosztály előretörése: e szakosztályunk ez évben öt előadással szerepelt. Ez az örvendetes esemény nagyrészt a fiatal titkár, Szépe György lelkes működésének tulajdonítható.

A Társaságban elhangzott előadások mind tárgyukat, mind pedig előadójukat tekintve változatosak voltak. Kisebb részüknek egy-egy nyelvészeti részletkérdés volt a tárgya, nagyobb részük történeti vonatkozású, illetve művelődéstörténeti és irodalomtörténeti problémákkal foglalkozott, volt köztük továbbá több úti beszámoló. Előadóink között szerepelt mari, orosz, lengyel, finn és román nyelvész is. Amennyire örvendetes ez a több tekintetben megállapítható fejlődés, annyira sajnálatosnak találom a hazai germanisztikának legalábbis látszólagos pangását. A magyar nyelvtudománynak az lenne érdeke, hogy a germanisztika az eddiginél lényegesen jobb fejlődési lehetőségekhez jusson. Enélkül a hazai nyelvtudománnyal kapcsolatosan emlegetett provincializmus veszélye legalábbis egy vonatkozásban bizony fennáll. Nyugodtan állíthatjuk ugyanis, hogy a germanisztika hiánya minden európai ország nyelvtudományában a látóhatár szűkülését jelenti.

Folyóiratunk, a Magyar Nyelv, az elmúlt évben nagyobb késedelem nélkül jelent meg. Vele kapcsolatban tudományunk nagy nyereségeként könyvelhetjük el, hogy JUHÁSZ JENŐ szerkesztésében (az Akadémiai Kiadó kiadásában) a folyó évben megjelent a Magyar Nyelv XXVI—L. évfolyamának Mutatója. Jelentőségét, valamint a szerkesztő érdemeit hozzáértéssel és meleg szavakkal méltatta Szépe György a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben (XII, 483—7).

Kiadványsorozatunk a 94. és a 95. számú kiadvánnyal bővült. ECKHARDT SÁNDOR „Lovak orvossága” címen azokat a lógyógyításra vonatkozó tanácsokat adta ki, amelyeket Balassi Zsigmond vendégkönyve őrzött meg a XVI. század végéről vagy a XVII. század elejéről. KÁZMÉR MIKLÓS pedig „Alsó-Szigetköz földrajzi nevei” címen tette közzé egyik nagyobb dolgozatát. További hat kiadványunk megjelenése, illetőleg szedése folyamatban van.

A tudományos munkát Társaságunk kutatási segély adományozásával is elősegítette. Leningrádi tanulmányútjához 800 Ft segélyben részesült Hajdú Péter. Útjáról a finnugor szakosztály ülésén számolt be 1958. február 18-án. Ugyancsak 800 Ft segélyt szavazott meg a választmány Erdődi Józsefnek a Szovjetunióba teendő tanulmányútjához.

Társaságunk országos jelentőségének megnövekedéseként örömmel jelenthetem továbbá, hogy megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja, s ez év tavaszán meg is kezdte működését. A csoport eddig két felolvasó ülést tartott. Az egyikben Benkő László a költői szókinccs clemzésének néhány kérdését fejtegette, a másikon pedig Rácz Endre értekezett a kettős szerepű összetett mondatokról. Mindkét előadást élénk vita követte, amelyben az egyetemi és a főiskolai oktató személyzet tagjain kívül több középiskolai tanár is részt vett. Azt vallom, hogy a szegedi és más vidéki csoportokra nagy feladat vár, illetőleg várna, ha ilyenek nagyobb számban alakulnának. Eléggé ismeretes az a sajnálatos tény, hogy iskoláinkba kerültek ki olyan tanerők is, akiknek magyar nyelvi képzettsége nem kielégítő. Társaságunk vidéki csoportjai tevékeny vezetőség irányításával szerencsés esetben talán tudnak majd

módot találni arra, hogy ifjúságunk ilyen oktatóiban a magyar nyelv helyes használatának elsajátításához a kedvet és a kötelességérzetet felébresszék.

Tagjaink létszáma jelenleg 297 fő. Régi tagjaink közül elvesztettük Laziczius Gyulát, a budapesti egyetem nyugalmazott tanárát, Jáky Gyula szegedi sebészprofesszort, Nedeczey Jenőt, a német filológia érdemes művelőjét és Györffy Bélát.

Laziczius Gyula nyelvtudományunk rendkívüli kárára már több, mint egy évtizede kikapcsolódott az eleven tudományos életből, azzal a munkával azonban, amelyet a nyelvtudomány terén megelőzően végzett, nagy érdemeket szerzett a magyar nyelvészet továbbfejlesztése körül. A keleti és a nyugati nyelvtudomány legújabb eredményeinek ismeretében állandóan tágitotta látókörmünket, megismertette velünk például a fonológia tanításait és alkalmazásukat, értékes munkával gyarapította gazdagnak nem nagyon mondható általános nyelvészeti irodalmunkat, s új eredményeket ért el a fonetika terén. Az az igényesség, amellyel mind magával, mind pedig másokkal szemben a nyelvtudományban fellépett, hosszú időn át számottevő tényező volt nyelvészeti munkánk színvonalának emelésére irányuló törekvéseinkben.

Györffy Béla a finn nyelv megismertetése érdekében végzett igen lelkes munkát. Írt egy finn nyelvkönyvet, melyből az elmúlt évtizedekben sokan tanultak finnül, elkészített továbbá egy kéziratos finn—magyar szótárt. Rendkívül nehéz körülmények között élő özvegyének szomorú elhagyatottságában bizonyára örömet jelentene, ha megtudná, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlése nem ment el szó nélkül azon önzetlen munka mellett, amelyet Györffy Béla egy kis faluban, teljesen elszigetelt helyzetben s temérdek nehézség ellenére is kitartóan, lankadatlan ügyességgel végzett.

Ami Társaságunk külföldi kapcsolatait illeti, legutóbbi közgyűlésünkön titkárunk megemlítette, hogy az Oslóban rendezendő VIII. nemzetközi nyelvészkongresszuson Társaságunk képviselőjében részt fog venni Hegedűs Lajos, s hogy kiadványainkat kiküldjük a kongresszussal egyidejűleg tartandó könyvkiállításra. Ezért szóvá teszem, hogy a kongresszuson Hegedűs Lajoson kívül magam is résztvettem, s nemcsak azt jelenthetem, hogy Társaságunk kiadványai a kiállításra megérkeztek, és az őket megillető helyen láthatók voltak, hanem közölhetem azt is, hogy sikerült kapcsolatba lépnünk egyebek között az oslói egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének vezetőjével, Knut Bergsland professzorral. A vele létesült könyvcseré-viszony eredményeképpen egyrészt gazdagítottuk az oslói finnugor intézet magyar könyvvállományát, másrészt Bergsland professzortól és néhány norvég tudományos intézménytől a Nyelvtudományi Intézet részére értékes könyvadományt kaptunk, mely joggal tarthat számot különösen általános és finnugor nyelvészeink érdeklődésére. Itt említem meg továbbá azt, hogy Diószegi Vilmos tagtársunk, aki tavaly Társaságunktól 1000 forint támogatást kapott, még jelenleg is a Szovjetunióban van, s június első napjaiban utazott el Leningrádból Szibériába.

Befejezésül — nem azért, mert szokás, hanem mert megérdemlik — köszönetet mondok a választmány tagjai közül különösen Mollay Károly titkárnak, Kelemen József pénztárosnak és Mikey Sándor adminisztrátornak Társaságunk ügyeinek buzgó, odaadó intézéséért. Ha esetleg ismételtlen is kéréssel fordulnak hozzánk, kérem Társaságunk valamennyi tagját, támogassák őket munkájukban minden módon, minél több megértéssel, mert Társaságunk eredményes működést csak ez esetben tud továbbra is kifejteni.

A közgyűlés a főtítkári jelentést vita nélkül elfogadta.

3. A főtítkári beszámoló után Kelemen József a pénztári jelentést olvasta fel:

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaságnak 1957. évi pénzgazdálkodását az alábbiakban foglalom össze:

A) Kiadások:

01 rovat: Állományba tartozók beralapja	11 020,— Ft
02 rovat: Állományon kívüliek beralapja	90,— „
06 rovat: Kiküldetés	360,— „
10 rovat: Irodai és gazdasági kiadás	20 325,95 „
20 rovat: Közteher	1 118,— „
23 rovat: Támogatás	4 260,— „
Összesen	<u>37 173,95 Ft</u>

B) Bevételek:

70/2 rovat: Akadémiai támogatás	30 700,— Ft
70/5 rovat: Működési és egyéb bevétel	6 661,80 „
Összesen	<u>37 361,80 Ft</u>
Bevétel	37 361,80 Ft
Kiadás	<u>37 173,95 „</u>
Maradvány	187,85 Ft
Ebből: a 171.253—70. sz. bankszámlán	137,30 Ft
„ a házipénztárban	<u>50,55 „</u>
Összesen	187,85 Ft

Az Irodai és gazdasági kiadás (10) rovat terhére fizettük a postaköltségeken és egyéb alkalmi működési kiadásokon kívül:

1. A Magyar Nyelv 1949—55-i évfolyamai meglévő példányainak árát 1805,50 Ft. Ezeket a példányokat azért vásároltuk vissza a Kiadótól, hogy a selejteztétől megmentsük őket, és így biztosítsuk a külföldi és későbbi magyar vásárlók részére.

2. Kázmér Miklós „Alsószigetköz földrajzi nevei” című tanulmányának nyomdai költségeit (17 741,— Ft).

A Támogatás (23) rovat terhére fizettük:

1. A Róna Tas Andrásnak, U. Kóhalmi Katalinnak és Kara Györgynek mongóliai útjához adott 800,— Ft segélyt.

2. A Diószegi Vilmosnak juttatott 1000,— Ft segélyt a Szovjetunióban végzendő kutatásaihoz.

3. Az Erdődi Józsefnek juttatott 800,— Ft segélyt a Szovjetunióban végzendő kutatásaihoz.

4. A Hajdú Péternek juttatott 800,— Ft segélyt, a Szovjetunióban végzett kutatásaihoz.

A Társaság 1958. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

01 rovat: Állományba tartozók beralapja	10 800,— Ft
02 rovat: Állományon kívüliek beralapja	1 500,— „
03 rovat: Egyéb személyi kiadás	1 000,— „
04 rovat: Társadalmi juttatás	1 100,— „
05 rovat: Működési kiadások	21 100,— „
Összesen	<u>35 500,— Ft</u>

B) Bevételek:

50/2 rovat: Működési bevételek	5 500,— Ft
50/5 rovat: Költségvetési támogatás.....	30 000,— „
Összesen	35 500,— Ft

A „Működési kiadások” címen szereplő 05 rovat terhére a postaköltségeken és egyéb alkalmi kiadásokon kívül kiadjuk:

A) A következő különlenyomatokat: BÓKA—LAKÓ—KÁLMÁN: Szinnyei József emlékezete: MNyTK. 96. sz. — SZABÓ T. ATTILA: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák: MNyTK. 97. sz. — LAKÓ—HEGEDŰS—KÁLMÁN: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus: MNyTK. 98. sz. — KOVALOVSKY—NAGY—BÓKA—PAIS: Horváth Jánosról. Méltató-sok—emlékezések: MNyTK. 99. sz.

B) Önálló kiadványként: HORVÁTH JÁNOS: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben: MNyTK. 100. sz. — R. HUTÁS MAGDOLNA: Az ételkészítés műveleteinek és eszközceinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben: MNyTK. 101. sz. Az utóbbi kiadási költségeinek egy részét valószínűleg már csak 1959. évi költségvetési keretünkől tudjuk fedezni.

Ugyancsak ebből az összegből fedeztük a Sajnovics-emléktábla költségeinek a Társaságra eső részét, 1029 Ft-ot. Ez 500 forinttal többbe került ugyan, de 500 Ft-ot megtérített a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társaság. Ugyanennek a rovatnak terhére kell elszámolnunk a Reguly Antal-emlékünnepek kiadásait.

4. Ezután R á c z E n d r e a számvizsgáló bizottság jelentését olvasta fel.

A közgyűlés a pénztáros beszámolóját, illetőleg költségvetési tervezetét, valamint a számvizsgáló bizottság jelentését is elfogadta.

5. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés sorsolással 13 választmányi tagot törölt a vezetőségből. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották. A szavazatszedő bizottság elnöke Balczky Emil, tagjai Berrár Jolán és Kubinyi László voltak.

6. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége az 1959. évi közgyűlésig a következő: Elnök: Knieza István. Társelnökök: Bárczi Géza, Németh Gyula. Alelnökök: Lőrincze Lajos (magyar szakosztály), Fokos Dávid (finnugor szakosztály), Hadrovics László (szlavisztikai szakosztály), Ligeti Lajos (orientalisztikai szakosztály), Tamás Lajos (általános nyelvészeti szakosztály). Főtitkár: Lakó György. Titkár: Mollay Károly. Jegyző: Kázmér Miklós. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztálytitkárok: Kovalovszky Miklós (magyar), Sz. Kispál Magdolna (finnugor), Király Péter (szlavisztika), Uray Géza (orientalisztika), Szépe György (általános nyelvészet).

Választmányi tagok: Balázs János, D. Bartha Katalin, Beke Ödön, Berrár Jolán, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábíán Pál, Fekete Lajos, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imre Samu, Kálmán Béla, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, Ország László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, N. Sebestyén Irén, Sulán Béla, Telegdi Zsigmond, Temesi Mihály, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

Számvizsgáló bizottság: Rác Endre, Tarnóczy Tamás, T. Lovas Rózsa.

TARTALOM

ABAFFY ERZSÉBET: Egy Vas megyei nő levele férjéhez a XVI. század végéről 137. — A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1957-ig.....	574
BALÁZS JÁNOS: A magyar distributívus eredete	236
P. BALÁZS JÁNOS: Mióta kétágú	528
BÁN ALADÁR: Budenz József emlékezete	163
BÁRCZI GÉZA: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák 13. — A szótári homonímia kérdéséhez 43. — A tárgyas igeragozás használatának történetéből 257. — Búcsú Hegedűs Lajostól.....	593
D. BARTHA KATALIN: Adalékok az <i>-n</i> határozórag előtti magánhangzó minőségének kérdéséhez	233
BECK SALAMON: A <i>lesz</i> egyik jelentése	555
BEKE ÖDÖN: Veres Péter egy ritka szava	531
BENKŐ LÁSZLÓ: Stilisztikai szemlélet, nyelvtani kategorizálás	305
BENKŐ LORÁND: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák 17. — Adalékok a Nyárad-mente nyelvföldrajzához 380. — Új magyar nyelv- és irodalomtudományi folyóirat Romániában.....	490
BENKŐ SAMU: Révai Miklós nagyváradi éveire	509
BERNÁTH BÉLA: Métély	343
H. BOTTYÁNFY ÉVA: Patyolat 69. — Pátyos	532
BERRÁR JOLÁN: Még egyszer az <i>-nként</i> ragról	485
CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY: Sajnovics János életrajzához	517
DANCI JÓZSEF: Állat	115
DEME LÁSZLÓ: Egyes helysegnév-típusaink <i>-i</i> képzős melléknévi származékairól 125	
IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER: Fennhéz 536. — Mai csángó nyelvjárásban írt levelek és versek	568
ECKHARDT SÁNDOR: Jobbágylevelek a XVI. századból	370, 556
FARKAS VILMOS: A névutóvá válás folyamatának kérdéséhez 33. — Ellentétes mondatok	270
FOGARASI MIKLÓS: Markotányos	537
FOKOS DÁVID: Véghatározó mint okhatározó 335. — Az, a	348
GÁLDI LÁSZLÓ: Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. kötet 1. — Mutatvány a készülő Petőfi-szótárból 322. — <i>Sváda</i> szavunk történetéhez	349
GRÉTSY LÁSZLÓ: Tegyük-e névelőt a birtokosjelzőként álló családnevek elé?..	360
HORVÁTH JÁNOS: Úgy tünik	416
R. HUTÁS MAGDOLNA: Stílus—stíl—stílus	311
IMPLOM JÓZSEF: Olasz jövevényszavainkhoz	116
IMRE SAMU: A jelzők osztályozásának terminológiájához 37. — Egy nyelvatlasyűjtés néhány tanulsága	372
INCZEFI GÉZA: A <i>Győ</i> : <i>gyevi</i> alakok viszonyának újkori történetéhez.....	527

JAKAB LÁSZLÓ: A készülő tájlesztár néhány problémája	561
JELENYITS ISTVÁN: Jegyzetek és megjegyzések Zolnai Béla tanulmánykötetéhez ..	290
JUHÁSZ JENŐ: Parányi	350
KÁLMÁN BÉLA: Kérődzik 352. — Reguly-emlékünnepe Zircen	594
KALOCSAI BOKOR LÁSZLÓ: Ájultan vagy ébren?	365
KÁROLY SÁNDOR: Elegyedik. Ödöng. Ittegyel	354
KISS LAJOS: Pinka	116
KNIEZSA ISTVÁN: Beke Ödön hetvenöt éves	591
KOVALOVSZKY MIKLÓS: A magyar szó tudós mestere	176
KUBÍNYI LÁSZLÓ: Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről... ..	213
LIGETI LAJOS: A török szófejtés és török jövevényszavaink	435
B. LÓRINCZY ÉVA: KTSz.: <i>tifstus</i> <i>t</i> [<i>m</i>] <i>juncaltec</i> 111. — Chopos, Phitoch, Thopus ~ Thopos, <i>φαλίτζω(ς)</i>	524
MELICH JÁNOS: Emlékezés Budenz Józsefre 157. — Palota	424
MIKESY SÁNDOR: Szólát(h) 117. — Ollé 118. — Ripszima 120. — Rita 356. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből 403. — Mióta kétágú 530. — Az OklSz. anyaggyűjtéséhez	560
MOLLAY KÁROLY: John Ries szintagma-elméletének értelmezéséhez 115. — Jöve- vényszó-kutatásunk 1945-től 1957-ig 146. — A Budai Jogkönyv magyar szórványai	461
H. MOLNÁR ILONA: A határozó értékű tárgy helye a mondatrészek között ...	243
MOÓR ELEMÉR: A magyarság gazdasági formáinak kialakulása szláv jövevényszavaink tükrében.....	278
O. NAGY GÁBOR: Tüsszögő bocskor	121
NAGY J. BÉLA: A nyelv művelő Horváth János	165
NAGY JENŐ: A Román Népköztársaság Magyar Nyelvjárásai Nyelvatlaszának néhány kérdése	141
NÉMETHY FERENC: Révai Miklós	200
PAIS DEZSŐ: Az <i>egy</i> számnév meg az <i>így</i> határozószó 52. — Középkori idegen eredetű polgárságunk elnevezéséhez 103. — Reg 181. — <i>Kégy</i> ~ <i>kéd</i> és aztán <i>kör</i> , <i>sőt</i> <i>kor</i> 242. — A <i>felelin</i> -féle igealakok az erdélyi régiségben 334. — Tegyük-e? 364. — Mióta kétágú 531. — A <i>-nok</i> , <i>-nök</i> és a <i>-zat</i> , <i>-zet</i> képzők 477. — Veres Péter egy ritka szava	532
K. PALLÓ MARGIT: „Vr ar Mihál archangel”.....	542
PAPP LÁSZLÓ: Kende Mihály végrendeletének két példánya 366. — Problémák egy oklevél-jelzet körül	522
PUSZTAI ISTVÁN: Megjegyzések a Birk-kódex eddigi kiadásaihoz és a források kérdése	107
RÁSONYI LÁSZLÓ: Tantó.....	545
K. SAL ÉVA: Magyar vonatkozású finnugor szófejtések (1945—57.) 387. — Meg- jegyzések a <i>rúd</i> , a <i>szer</i> és a <i>vásik</i> etimológiájához.....	545
SAUVAGEOT AURÉLIEN: A predikatív viszony kérdéséhez	411
SCHIEBER SÁNDOR: Még tán a kisujját is meg engedte volna vágatni.....	122
SCHÜTZ ÖDÖN: Néhány örmény eredetű betegségneveinkről	450
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Igen	61
J. SOLTÉSZ KATALIN: Mexikói vőlegény.....	123
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	601
SZABÓ T. ATTILA: A moldvai <i>Zekel vidék</i> kérdéséhez 103. — Pindus 124. — Udvarhely- széki tetemrehívás 1589-ből 136. — A <i>felelin</i> -féle igealakok az erdélyi régi- ségben 333. — Húgy, hógy 358. — Az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése	503

SZABÓ ZOLTÁN: A <i>-góz, -gőz</i> igeképző keleti nyelvjárásainkban 145. — Kérmezik 359. — Keres	547
SZÉKELY GYÖRGY: Középkori idegen eredetű polgárságunk elnevezéséhez.....	100
TAMÁS LAJOS: Magyar eredetű román tájszavak	85
TERESTYÉNI FERENC: Újabb adatok az <i>-íroz, (-éroz)</i> képző történetéhez 112. — Kazinczy Ferenc és a <i>sváda</i>	471
TOMPA JÓZSEF: Melléknévi igeneveink fokozhatósága 105. — Névszói kötőhangzókérdések 337. — Egy újabb szavazat a nyelvújítás ügyében 399. — A tagadó és a tiltószók külön- vagy egybeírásának egyes kérdései	551
TÖRÖK GÁBOR: Nyelvjárási vonatkozású levelck a XVI—XVII. századból 139. — A <i>jalu</i> szó <i>jaló</i> változatához	140
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A <i>cs</i> és <i>zs</i> jelölésének történetéhez	339
ÚRHEGYI EMILIA: Henyél 78. — Pakocsa	197
VÉRTES O. ANDRÁS: Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró helyesírásában 22. — A magyar <i>v</i> hang történetéhez 341. — Mikor jelent meg első akadémiai helyesírási szabályzatunk kilencedik kiadása?.....	343
WACHA IMRE: <i>Tallózás és tarlózás</i>	547
ZOLNAI BÉLA: Spanyolhon	318
Kisebb közlemények	100, 333, 522
Különfélék	157, 591
Levélszekrény	407
Nyelvjárások	141, 372, 561
Nyelvművelés	125, 360, 551
Nyelvtörténeti adatok	136, 366, 556
Szemle	146, 387, 574
Szó- és szólásmagyarázatok	115, 343, 528
Társasági ügyek.....	403, 595
A borítékon: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — Értesítés. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

acsarkodik 392	<i>altay</i> (török) 442	azért 275
ág(azik) 481	által 392	azonban 271
agyarkodik 392	ám(de) 275	bab 4
agg 392	amidőn 326 k.	Bakonybéli összeírás ke-
aj! 389	antichambréroz 113	letkezésének ideje 522
aj~áj 392	apáca 4	baltacin 86
ájul 397	arány 392	bálvány 3
akna 8	arszlán(szívű) 327	bánya 11
akó 8	ás 392	bárány 5, 280
akol 288	asztag 287	barázda 10
alaktan <i>v.</i> tövű név-	át 392	Becker Henrik 399 kk.
szók töve közti hang-	<i>ata</i> (zürjén) 348	Beke Ödön 591 kk.
tani különbség kiegyen-	átkoz 392	bél 392
lítődése 327 k.	<i>atyval</i> 392	belesajtot 327
áld 392	<i>aur</i> 397	berek 392
állat 115	avagy 58	beszéd 9
álmélkodik, ámul 397	<i>az, a</i> 348	beszédiram 226 kk.

- bír 'habet' 351
 Birk-kódex 107 kk.
 bitó 10
 bivaly 281
 bivonaccéroz 114
 bodza 6
 bodzfa 6
 bokor 389
bol (török és mongol) 437
 boróka 3
 borona 282
 borostyán 4
 Borszó < Boraszó 221
bortocin (ä) (román) 85 k.
 bot 10
 bozót 389
 bödön 4
 bricska 4
 búb 392
 bubó ~ buba 461
 bucó 195
 búcsú 147
 Budai Jogkönyv 461 kk.
 budár 389
 Budenz József | emlékezés
 ~-re 157 kk.
 Budenz-kör 157 kk.
 bur(u)ján 4
butanōy (román) 86 k.
 cajoléroz 113
capio (latin) 116
čeb (örmény) 453
 cége 185
 changíroz 113
Chopos 525
 cinterem 408
 cirok 288
 completíroz 114
 contreminíroz 113
 cölöp 6
cubulus (latin) 847
 csak(hogy) 276
 csal, csel 389
 csalit 389
 csalogány 328
 csattogány 328
 csécs 451 kk.
 cser 391
 csigolya 389
 csillag(zik) 482
 csíp 392
 csoma ~ csoma 3
 csomó 392
 csonk 393
 csorda 289
 csúcs 393
 csuk 393
 de 274
 defilíroz 114
 derekas 4
 desavouíroz 113
 Dévai Bíró Mátyás 22 kk.
đu, đù (szamojéd) 445
 dob ~ domb 393
 domó 195
 *eb 389
 egész 61 kk.
 égy 52 kk.
 éjszaka 393
 R. ekkédig 237 k.
 él ige 393
 elegy, elegyedik 354 k.
 elizió 126
 ellenben 271
 előtt 35
 ember 393
 eme, emik emse 393
 émett 365
 epistola 292
 „Erdélyi helynévtörténeti
 adattár” 503 kk.
 ér 'érint, sujt, elér' 328
 ér 'értéke, ára valami-
 nek' 329
 ér fn. 329
 erge 3, 389
 érint 391
 erős 15
 estély 'stilus' 313
 evez 397
 ez 52
facolet (lengyel) 69
 facsar 393
 fagy 393
 fagy 73 kk., 389
 fagyal 393
 fagyalt 338
 faj(zik) 393, 481
 falu 140
 fan 'pubes' 393
 fárad 397
 farag 397
 fasz 397
 fátyol 69 kk.
 fázik 393, 397
fazzoletto (olasz) 69
 fej, fő ~ fok 393
 fejez(et) 482
 HB.: *feledeve* 258 k.
 felhő ~ felleg 393
 fennhájáz 536 k.
 fenyeget 393
 férj 393
 feslik 393
Fitcha 526
 fizet 393
 fogy 393
 fok ~ fog 393, 580
 fokozás | melléknévi ige-
 neveink fokozhatósága
 105 kk.
 folyik 389
 folyóirat | új magyar
 nyelv- és irodalom-
 tudományi ~ Romániá-
 ban 490 kk.
 forcieroz 114
 forr 397
 foszlik 397
 földvám-bírság 462 k.
 fű 389
 fufnyos 10
 fut 247
 fül 393
 fűz fn. 393
 gabona 15 k., 21
 galagonya 6
Gallicus 100 kk.
 garantíroz 113
 garázda 3
 gége 389
 genny 3
gniti (szláv) 78 kk.
grablje (délsláv) 281
 grulya 6
 gyak 393
 győrla 463 kk.
 Győ : gyevi 527 k.
 gyökér 397
 gyüge 194
 gyűrű 447 k.
 ha 14
 HB.: *Hadlawa* 258 k.
 haj! 393
 haj(azat) 482
 hajt 'úz' 393
 haláp 394
 halok, hajk 390
 halvány 390
 halyagbokor, halyagfa
 390
 halászati vonatkozású ki-
 fejezések 185 k.
 hályog 394
 hamu 397
 háncs 394
 hanem 273, 276
 hangok és hangváltozá-
 sok | analógia 576 k.,
 diftongusok 24, 585,
 hangátvetés 87, hang-
 változási tendenciák
 575 k., hangváltozások
 keletkezése és elterje-
 dése 574 k., hiátus ~
 v változás 19 k., hosz-
 szú magánhangzók 587,
 kétnyíltszótagos ten-
 dencia 218 kk., labiali-
 záció 214, 576, 584,
 mássalhangzók 587,
 névszói kötőhangzó 337
 kk., nyíltabbá válás
 584, nyúlás 585, p
 spirantizálódása 76,
 szókezdő -ŋ (mandzsu-
 tunguz) 446, tövégi ma-
 gánhangzó és lekopása
 6, 214, 583 k., a ~ o

(ugor) 580, m. *a* > r. *o*
 86, *á* > *â* > *o* 455, *â* ~
 ~ *i* (fgr.) 580, r. *c* < m.
č 86, fgr. **č*- > -*gy*-
 581, fgr. **č*- > -*gy*-
 581, fgr. **č*- > -*z* 581,
 fgr. **čč*- és -*č*- > *s*
 581, fgr. **č*- és **č*-
 > *sz* 581, fgr. **čč*- és
č- > *cs* ~ *s* 581, *cs* és
zs jelölése 339 k., *d*
 > *gy* 237, *é* > *e* (szlo-
 vén) 285, *ě* > *eh* > *é*
 > *e* 119, m. *ě*(*é*, *e*) ~
 zürjén *o* ~ votják *u*
 353, *ě* ~ *e* (fgr.) 580,
gy > *d* 195, *gy* > *g* 67,
gy > *j* 195, *h* > *ø* 582,
i > *ě* 67, *i* > *i* 67,
ix > *ih* > *i* > *i* 119,
 v. *j* ~ m. *i* 62, *j* >
gy > *ty* 578, őstörök
j ~ m. *sz*- 449, *k* (vo-
 gul) 353, fgr. **k* ~ -*g*
 590, fgr. **k* ~ m. *k*
 580, fgr. -*k* > *v* ~ *ø*
 580, *ly* > *lly* 14, **m*
 > *m* ~ (*β*) *v* 580, az
 -*n* határozórag előtti
 magánhangzó minősége
 233 kk., *n* > *ny* 186,
η > *γ* 582, *o* ~ *u* (fgr.)
 580, *ou* > *ó* 471, *p* ~ *f*
 76, uráli -*p*- ~ m. *p*
 580, *r* > *l* 118, fgr.
 **s* > m. *ø* 581, szlovák
s > m. *cs* 199, *š*-
 > *s*- 581, -*t*- > -*d*- >
 -*ó*- > -*z*- 582, uráli
 -*tk*- ~ m. -*t*- 580, *ü* > *ö*
 285, *β* 15, szókezdő
 **β* > *β* (> *v*) ~ *ø* 580,
 m. *v* hang története
 341 k., m. *v* ~ r. *b* 86

hangsúly hangtörténeti
 szerepe 214

hangtörténet | ~-i kuta-
 tás módszere 577, ma-
 gyar ~-i kutatások
 1945-től 1957-ig 574
 kk.

hány ige 397
 hanyatt 397
 harap 394
 has 397
 hasad 394
 haszon 394
 hát 394
 határozott névelő törté-
 nete 265 kk.
 Hathek(*r*)ew 560
 Hatvány Lajos 423
 hazardíroz 114

hazudik 397
 hebereu (román) 87
 Hegedűs Lajos 593 k.
 hegy 394
 hej! hé! 394
 helyesírás | Dévai Bíró
 ~-a 22 kk., *cs* és *zs*
 írása 339 k, a tagadó-
 és tiltószók külön- vagy
 egybeírása 551 kk.,
 első ~-i szabályzatunk
 kilencedik kiadása 343
 helynévkutatás | erdélyi
 ~ 503 kk.
 heh^{ati} (szláv) 79 kk.
 henyél és származékai
 78 kk.
 heverő 87
 higy 397
 hilib 'vargánya' 3
 him 'disz' 394
 h(i)rib (román) 3
 Hispánia 321
 hni^l (szlovák) 82
 hó! hohó! ohó! 390
 hogy 53
 hógy 'csillag' 358 k.
 hol: holnap 394
 hólyag 397
 homonímia 43 kk.
 hon 319
 horgy 398
 Horváth János | a nyelv-
 művelő ~ 165 kk.
 hő : heged 394
 hős 394
 hryb (ukrán) 3
 *hugy 390
 húgy 'csillag' 358 k.
 hull 97, 329, 394
 huporc 397
 hüvely 394
 ič ičgü (török) 444
 ideg 62
 iga 282
 igen 61 kk.
 így 52 kk., 63
 ih(d)an (finn) 61
 im 63
 imett ~ émett 365
 îndăl(u)i (román) 99
 indul 99
 ír 394
 irány 315
 irány 394
 írásmód 313
 irt 394
 irtán 334
 íté 351
 ittegyel, ottogyél 356
 ivafa 398
 íz 'artus, articulus' 440
 íz 'Gelenk' 394

izé 394
 jár 247, 394
 jargalás 398
 jani (vogul) 62
 jegy 394
 jel | -and, -end jövő idő ~
 22, -k többes ~ 171,
 -nd- idő ~ 15
 jérce 289
 jerke ~ jérke 'nöstény-
 juh' 280
 jobbágy 56
 Jókai-kódex 14 k.
 jövevényszó | ~-k és a
 belső keletkezésű sza-
 vak 151, ~feldolgo-
 zások 589, ~-k és a
 finnugor eredetű sza-
 vak 151, francia és
 provanszál ~-ink 156,
 ~ hangtörténeti tanul-
 ságai 149, indoeurópai
 ~-nk 151 k., iráni ~
 -nk 152, ~-kutatás 146
 kk., latin ~-nk 155 k.,
 ~ művelődéstörténeti
 tanulsága 148, német
 ~-nk 153 k., olasz
 ~-ink 156, rumén ~-nk
 156, szláv ~-ink 1 kk.,
 152 k., 278 kk., török
 ~-ink 157 k., 435 kk.

juh 398
 kalapács 281
 kalapál 281
 kalász 285
 kaliba 4
 kamasz 3
 kapál 279
 kapiál 116
 kapi^{eren} (német) 116
 kapiroz 116
 kapiskál 116
 kapocs 9
 karácsony 9, 12
 Kassai József 563 kk.
 Kazinczy Ferenc 471 kk.
 kőcsk 390
 kéd 236 k., 485 kk.
 key (örmény) 454
 keyg 390
 kégy 'idő' 237
 kégy 'circus' 390
 kegyelet 238, 390, 394
 keh 451 kk.
 kengyel 394
 kepe 278
 képzők és képzőszerű
 jelek | -at deverbális
 nomenképző 75, -c de-
 nominális névszó ~ 92,
 -cs ~-s 55, *d* 54, -göz,
 -göz ige ~ 145 k., -gy

- névszó ~ 54 kk., *-gy(i)*
 ~ *-cs(i)* 55 k., hely-
 ségnév-típusaink *-i* kép-
 zős melléknévi szárma-
 zékai 125 kk., *-i* mel-
 léknév ~ 35, *-íroz*,
 (*-éroz*) 112 kk., *-ka*
 kicsinyítő ~ 434, *-l*
 denominális nomen ~
 75, *-l* denominális ver-
 bum ~ 77, *-l* deverbá-
 lis verbum ~ 75, (*-l*) *at*
 72, *-liq*, *-lik*, *-lug*, *-lük*
 denominális névszó ~
 (török) 449, *-nok*, *-nök*
 477 kk., **-ńtš* vagy
**-ńtš* névszó ~ (fgr.)
-ó : *-ő* igenév ~ 527,
-ó kicsinyítő ~ 526,
-s 234 k., **-s* fgr. de-
 nominális nomen ~ 74,
-s ~ *-cs* 524 k., *-t*, *-tt*
 képzős igenevek 167,
-zat, *-zet* 480 kk.
- kéreg 394
 kerek, kerék 394
 keres 547
 keresztel 10
 kérmezik 359
 kérődzik 352 k., 398
 kétágú 528 k.
 kéve 278, 283
 kiált, kajált 394
 kilenc 394
 kínál < **kajnál* 390
 Kniezsa István 1 kk.
 kódisleves 11
 kop: kopik 390
 kopál ~ kovál 394, 398
 kor 242 k.
kos (örmény) 453
 kosz 451 kk.
 kőből 465 kk.
 kör 242, 394
 köveszt 390
kr̥stiti (szláv) 10
 Kruzsok 1. Budenz
kusiti (szláv) 199
kušo (szláv) 199
 küld 394
lăcrui (román) 87 k.
 lacsuha 10
lămpău (román) 88
 lángszerelem 330
 lángszó 330
 lanká(s) 4 kk.
 lapocka 6
Latimus 100 kk.
 látszik 419
 laza 394
 lédnők ~ lőnnők 6
 legyhed 398
 lejt 394
- len 287
 *les 390
 lesz 555 k.
 lésza 186
 liget 390
ligorosi (román) 88
 lik 394
 lohad, lohog, lohol 398
 lok 391
 lop 390
 lopó(tök) 88
lumpău (román) 88
 lyuk 394
 mackó 8
 macska 8, 11
 madár 390
 mag(a) 481 ✓
 magyal 390
 magyar 394
maj (török) 437
 makog 195
 mál 390
 malom 2
 malát, malád 390
margemán (szerb-horvát)
 541
*маркитант, маркетен-
 тер* (orosz) 541
 markotányos 537 kk.
 Marosvásárhelyi Sorok és
 Glosszák 13 kk.
 mart 394
 márt 395
 maruncsek 'margitvirág' 6
 más 60, 395
 -máz: hagymáz 395
 medve 343 kk.
 meg 15, 272
 még ~ mégy 531 k.
meg elend 15
 mégis 275
 mégsem 275
 még tán a kisujját is meg
 engedte volna vágatni
 122
 meggy 395
 melléknév | helységnév-
 típusaink *-i* képzős ~ *-i*
 származékai 125 kk.
 mellett 35
 mend, minden 16
 meny: menyhal 398
 mer, merít 395
 mér 398
 merény 330
metelj ~ *motilj* (szláv) 347
 mételey 289, 343 kk.
 métháló 345
 mexikói vőlegény 123 k.
 mikéntha 331
 mindamellett 277
 mindaz(on)által 277
 Mittana 407
- mocsojavirág 3
 mocsolya 3
 mond 263 kk.
 mondat | ellentétes mon-
 datok és kötőszavai
 270 kk., értelmező vagy
 hátravetett jelző 305
 k., *felelin*-féle igealakok
 333 k., határozó értékű
 tárgy helye a mondat-
 részek között 243 kk.,
 mondatkezdet aláren-
 delő kötőszóval 308 k.,
 predikatív viszony 411
 kk., *-t* ragos helyhatá-
 rozó 248., tárgyas ige-
 ragozás használatának
 története 257 kk., vég-
 határozó mint okhatá-
 rozó 335 k.
- mórág 395
m(o)r(a)z (orosz) 194
 motolla 287
muncă (román) 12
 munka 12
 muzsaly 390
 nádorispán 11
 nagy 390
 -nal: hajnal 395
 ne, nem 273, 398
neam (román) 89
 nedv 345 k., 390
 nemz(et) 480
 GyulGl.: *Nemzetui* 481
 névelő | ~ a birtokosjel-
 zőként álló családnevek
 előtt 360 kk., hatá-
 rozott ~ használata
 171 k.
- névmás | *ē* ~ *i* névmási
 tő 68, távolra mutató
 ~ 64
 nő fn. 395
 nő (növ-) 62
 -nő, -né 541
 nyak 398
 nyál 395
 nyargal 398
 nyárs 398
 nyers 398
 nyelv | a társadalmi fej-
 lődés, a művelődés ha-
 tása a ~-i változásokra
 231
 Nyelv- és Irodalomtudo-
 mányi Közlemények
 (Románia) 490 kk.
 nyelvatlasz | ~-gyűjtés
 tanulsága 372 kk., a
 Román Népköltársá-
 ság Magyar Nyelvjá-
 rásai Nyelvatlaszának
 néhány kérdése 141 kk.

- nyelvemlék | ~feldolgozások 589
 nyelvföldrajz | adalékok a Nyáradmente ~-ához 380 kk.
 nyelvjárás | egyes igék ~i egyes szám 3. személyű tárgyas alakja 333 k., -göz, -göz igeképző keleti nyelvjárásainkban 145 k., ~ kutatás 494 kk., ~i különfejlődés 582, mai csángó nyelvjárásban irt levelek és versek 568 kk., a szamosháti ~ és az -n határozórag előtti mgh. minősége 234 k., ~történet 578 k., 588, ~i változat 64, ~i változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró helyesírásában 22 kk., ~i vonatkozású levelek a XVI–XVII. századból 139 k.
 nyelvművelés | a nyelvművelő Horváth János 165 kk.
 nyelvtörténet | a *jalu* szó *jaló* változatához 140, jobbbágyelvelek a XVI. századból 370 kk. 556 kk., Kende Mihály végrendelete 366 kk., magyar ~i változások összefüggése 213 kk., ~i vonatkozású levelek a XVI–XVII. századból 139 k., tetemrehívás 1589-ből 136 k., Vas megyei nő levele a XVI. század végéről 137 k.
 nyíl 395
 ó ~ agg 395
 odor 'csűr oldalrekesze' 290
 odós 91 k.
 ohó! 390
 oima (török) 437
 OklSz. anyaggyűjtése 560
 Ollé 118 k.
 ollian 19
 ólom 395
 olt 395
 oltalom 390
 oly(an) 64
 opaku (szláv) 197
 oroszán 331
 orr 391
 or(r)ozat 482
 ország < *uruszág* 221
 ort 'irt' 394
 *ostor 390
 oszt 395
 óta 395
 ödöng 355
 öl fn. 391
 ölt (: > öltözik) 21
 örvöng 398
 örmény | az Árpád-kori magyarországi ~-ek történetéhez 45 kk.
 össze 395
 ösztöke 282
 öv 395
 pacal 391
 pačel(o) (szerb-horvát) 69
 pačolat(ü) (szláv) 69
 pazeč (orosz) 74
 Phitoch 526
 pakocsa, ~ál 197 kk.
 Pakots 199
 paláti(a) 429
 palatinus 435
 palatium (latin) 426
 Palatka 434 k.
 palota és származékai 424 kk.
 palotás 425 kk.
 palozsna 'tyúkokat a fészekre csalogató üres tojás' 290
 papanc 'Convolutus; szulák' 6
 para (török) 350
 paraj 391
 parancsol 7, 264 k.
 parányi 350
 paraszt 11
 parlag 288
 pást 281
 pászta 283
 Patró 3
 pattan 395
 patyol ~ patyol 75
 patyolat 69 kk.
 pátuosz 532 kk.
 pa'tés (zürjén) 74
 pázsit 281
 pedig 271
 példá(zat) 482
 perdít, pereg 395
 pereputty 398
 perje pernye 5
 Pest 5
 Petőfi-szótár | mutatóványa a készülő ~-ből 322 kk.
 pilis 5 kk.
 pilka (szlovén) 117
 Pindus 124
 pinka 116 k.
 písak (örmény) 452
 pizok 451 kk.
 plenkiroz 114
 po(a)lata (szláv) 430
 pogotati (szerb-horvát) 197
 pokúsat (szlovák) 199
 postat (szlovák) 282
 poszméh 398
 pózna 286
 ptisana (görög-latin) 16
 pucor 391
 púp 395
 puszta fn. és mn. 332
 rab 5
 rabszolganép 333
 rács 391, 395
 raffiníroz 114
 rag | -ból, -ből 374, -kén 241, -kor 241, -la (zürjén) consecutivus 336, -li (votják) allativus 336, -n állapot- és módhatározói ~ 64, -nak, -nek 33 kk., -nként (R. -nkéd, -nkét, -nkénd) distributivus 236 kk., 485 kk., -t tárgy ~ 245
 raj(zik) 481
 rak 87
 rákki (fenn) 181
 rakonca 7
 reg 181 kk., 395
 rege 187
 regél 187
 réggel 181 k.
 régyamtam (osztják) 187
 régi 189 k.
 Reguly Antal 594 k.
 Regus 193 k.
 rejt 183 kk.
 rejték 183
 rekég 187
 rekesz 186
 rékeszt 185 k.
 rekken 186
 rékcent 183 kk.
 rémlik 416 kk.
 reped 398
 repül 192, 398
 rés 395
 reték 288
 retyög 187
 Révai Miklós | ~ 200 kk., ~ nagyváradi évei 509 kk.
 ré(v)ül 191
 rezeg 396
 rig (vogul) 181
 rigoloz, rigóroz 88
 rinim, rinkim (osztják) 181
 Ripszima 120
 Rita 356 k.
 roh 391

- róka 396
Romanus 100 kk.
 rongyosleves 10
 rop 396
 rozs 287
 rögtön 191
 rögvest 191 kk.
 röjtő 184 k.
 röptön 192
ru (zürjén) 182
 rúd 392, 545 k.
 ruház(at) 483
rumanček (szlovák) 6
 rügy 396
qās, qāz (török) 437
 ság 391
 Sajnovics János életraj-
 zához 517 kk.
 sa jog 396
 sajtól 398
 sajtár 7
sărăuđje (román) 88
 Sárfigimizdó 221
 sas 396
 savanyú 396
scheimen (német) 422
 seg, ség 391 kk.
 ség ~ ság (helynevekben)
 242
 sērég ~ sürög 396
šenk ~ *šenge* (osztják) 61
 sim 'mogyoró kérge' 391
 sír 398
 síska 3
 só 398
 sóbánya 12
sorkán (román) 88
 Spanyolhon 319
 Spanyolország 318
 spárga 116
stadion, στάδιος 237
stádium (latin) 237 k.
 stil ~ stíl(us) 311 kk.
 stilisztika 290 kk., 305
 kk.
 súly :> sulyom 396
 súly, sülyed 391
 sumár 391
 suta 281
 sváda 349, 471 kk.
 szabad 147
 szak, szaka 392, 396
 szalad 396
 szalu 398
 szám 36
 számára (részére) 33 kk.
 szége ~ szégye 185
Székely vidék kérdéséhez
 103 k.
 szekrény 89
 szél 449
- személynevek | magyar
 közszói eredetű ~ 524
 kk.
 szemölcs 450
 szén 306
 szenny 396
 szer 396, 481, 546
 szerű 449
 szid 396
 sziget 391
 Szikszó < Szikaszó 221
 szilaj 398
 szinkópa 411 kk.
 szivárvány 88 k.
 szőfejtés | magyar vonat-
 kozású fgr. ~-ek 387
 kk.
 szólam 217 kk.
 Szólát(h) 117
 *szor, *szar 'ezer' 391
 Szórád 117
 szorog, szorgos, szorgal-
 mas 396
 szovag(olni) 314
 szó(zat) 481 k.
 szögy < szölgly 396
 szőlő 449
 szű 396
 szupolyka 398
 szűcs 449
 szűz 398
 tájszavak 85 kk.
 tájszótár | a készülő ~
 néhány problémája 561
 kk.
 taknyos 10
 tallóz(ás) ~ tarlóz(ás) 548
 kk.
 talp 398
 tapad 398
 tapló 396
 Tantó 545
 tavalý 397
 tegnap 397
 tehén 398
 tékáz 'elrendezni' 92
templum 18
 ternyő 397
 tész 21
 tetszik 418 k.
Thopus, Thopos 526
ticăzuți (román) 92 k.
 HB.: *tiltoa* 258
 tirailíroz 114
tistáli (román) 94
 tisztál 94
tifus /t[fm]uncallec 111 k.
tih(ok)haz 16 kk.
 tol 397
 tolvaj 398
ton (török) 442
- tona(n)yu* (török) 443
 tölgy 392
 tréfa 184
 tudó 470
 túró 471
turoid (német) 470
 tünik 416 kk.
tüstük (török) 448
 tüsszögő boeskor 121 k.
ugufa 398
 ugyan 64
 Ulrik 119
ului (román) 96
 úr 399
Vr ar Mihal archangal
 542 kk.
 út 397
 után 35
 ügy 'víz' 397
 ügyüifa 399
 ül 397
 üt 351
 üvölt 391
 -vad: évad 393
 vadóc 92
 váj 391
 *valál, *valal 'közösség,
 birtok' 391
 vall ~ vallat 97 kk.
 vápa 399
 var 57
 vár ige 397
 varangy — varancs —
 varacs 56
 varr 397
 *vas, *vacs 'gyomor'
 391
 vas: Vasvár 391
 vásik 391, 547
 véd 391
 vej(e)sz(e) 185
 villa 281
 virrad 399
 viszont 272
viuend 15
 víz 397
 von 397
 vontató 87 k.
 vöcsök 399
 völgy 397
 zab 357
 zakota 407
 zár ige 399
 zászpa 3
Zekel vidék kérdéséhez
 103 k.
 Zolnai Béla 290 kk.
 zotár 7
želtest 15
yiüz (török) 440 kk.

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111-010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180-850) intézi. A pénzküldeményeket a 61-257. számú egy számlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest, VI. Népköztársaság útja 21.; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Knieszsa István elnök* címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10-14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253-70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly tükárnál* igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

ÉRTESÍTÉS

Fénymásolatban kiadtuk a Magyar Nyelv 1944. évi októberi számát és *B. Simond Renée* „Mutató a Murrelius-féle szójegyzékhez” című munkáját, amelyek Budapest ostroma alatt elégttek. Az előbbinek ára 7,- Ft, az utóbbié 5,- Ft.

Folyóiratunk XLIX. (1953.) és L. (1954.) évfolyamainak címlapja, tartalomjegyzéke és szómutatoja adminisztrátorunknál díjtalanul kapható.

Terjesztési hibák és egyéni hanyagság következtében az elmúlt években sok tagtársunknak Magyar Nyelv sorozata foghíjassá vált. Folyóiratunk régebbi évfolyamainak megmaradt számait Társaságunk megszerezte az Akadémiai Kiadótól, és így lehetővé válik, hogy a hiányokat — legalább részben — pótoljuk.

Arra kérjük tehát tagjainkat és előfizetőinket, hogy hiányaikat és esetleg csere végett felajánlható másodpéldányaikat jelentsék be az adminisztrátornál.

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. Benkő Loránd: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. Hajdú Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette Benkő Loránd. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitailése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. Horváth János: Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. Lakó György: Észak-magyari nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája. Szerkesztette Fábíán Pál. 1956. 5,— Ft.
10. Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. Melich János: Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. Bánhidí Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. Berrár Jolán: Fejezetek batározóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 12,— Ft.

A sorozat kaphatós, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinth Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bácos, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombooz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

407. SZÁM

1958

TARTALOM

<i>Nagy J. Béla</i> : A nyelvművelő Horváth János	165
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A magyar szó tudós mestere	176
<i>Pais Dezső</i> : Reg	181
<i>Úrhegyi Emilia</i> : Pakocsa	197
<i>Némethy Ferenc</i> : Révai Miklós	200
<i>Kubinyi László</i> : Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről	213
<i>D. Bartha Katalin</i> : Adalékok az -n határozórag előtti magánhangzó minőségének kérdéséhez	233
<i>Balázs János</i> : A magyar distributívus eredete	236
<i>Pais Dezső</i> : Kégy ~ kéd és azután kör, sőt kor	242
<i>H. Molnár Ilona</i> : A határozó értékű tárgy helye a mondatrészek között	243
<i>Bárczi Géza</i> : A tárgyaz igeragozás használatának történetéből	257
<i>Farkas Vilmos</i> : Ellentétes mondatok	270
<i>Moór Elemér</i> : A magyarság gazdasági formáinak kialakulása szláv jövevény-szavaink tükrében	278
<i>Jelenits István</i> : Jegyzetek és megjegyzések Zolnai Béla tanulmánykötetéhez	290
<i>Benkő László</i> : Stilisztikai szemlélet, nyelvtani kategorizálás	305
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Stílus—stíl—stílus	311
<i>Zolnai Béla</i> : Spanyolhon	318
<i>Gáldi László</i> : Mutatvány a készülő Petőfi-szótárból	322
Kiseb b közlemények. <i>Szabó T. Attila—Pais Dezső</i> : A felelin-féle ige- alakok az erdélyi régiségben. — <i>Fokos Dávid</i> : Véghatározó mint okhatá- rozó. — <i>Tompa József</i> : Névszói kötőhangzó-kérdések. — <i>Trócsányi Zoltán</i> : A cs és zs jelölésének történetéhez. — <i>Vértes O. András</i> : A magyar v hang történetéhez. Mikor jelent meg első akadémiai helyesírási szabályzatunk kilencedik kiadása?	333
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bernáth Béla</i> : Métély. — <i>Fokos Dávid</i> : Az, a. — <i>Gáldi László</i> : Sváda szavunk történetéhez. — <i>Jakab László</i> : Parányi. — <i>Juhász Jenő</i> : ÍtéL. — <i>Kálmán Béla</i> : Kérődzik. — <i>Károly Sándor</i> : Elegy. Elegyedik. Ódöng. Ittegyel. — <i>Mikesy Sándor</i> : Rita. — <i>Szabó T. Attila</i> : Húgy, hógy. — <i>Szabó Zoltán</i> : Kérmezik	343
Nyelvművelés. <i>Grétsy László</i> : Tegyük-e névelőt a birtokosjelzőként álló családnevek elé? — <i>Pais Dezső</i> : Tegyük-e? — <i>Kalocsai Bokor László</i> : Ajultan vagy ébren?	360
Nyelvtörténeti adatok. <i>Papp László</i> : Kende Mihály végrendeletének két példánya. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Jobbágylevelek a XVI. századból	366
Nyelvjárások. <i>Imre Samu</i> : Egy nyelvatlasz-gyűjtés néhány tanulsága. — <i>Benkő Loránd</i> : Adalékok a Nyárádménte nyelvföldrajzához	372
Szemle. <i>K. Sal Éva</i> : Magyar vonatkozású finnugor szófejtések. — <i>Tompa József</i> : Egy újabb szavazat a nyelvújítás ügyében	387
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	403
Levélszekrény	407

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest, VI. Népköztársaság útja 21.; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

ÉRTESÍTÉS

Fénymásolatban kiadtuk a Magyar Nyelv 1944. évi októberi számát és *B. Simond Renée* „Mutató a Marmeliuss-féle szójegyzékhez” című munkáját, amelyek Budapest ostroma alatt elégték. Az előbbinek ára 7,— Ft, az utóbbié 5,— Ft.

Folyóiratunk XLIX. (1953.) és L. (1954.) évfolyamainak címlapja, tartalomjegyzéke és szómutatója adminisztrátorunknál díjtalanul kapható.

Terjesztési hibák és egyéni hanyagság következtében az elmúlt években sok tagtársunknak Magyar Nyelv sorozata foghíjassá vált. Folyóiratunk régebbi évfolyamainak megmaradt számait Társaságunk megszerezte az Akadémiai Kiadótól, és így lehetővé válik, hogy a hiányokat — legalább részben — pótoljuk.

Arra kérjük tehát tagjainkat és előfizetőinket, hogy hiányait és esetleg cserevégett felajánlható másodpéldányaikat jelentsék be az adminisztrátornál.

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. Benkő Loránd: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. Hajdú Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszzerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette Benkő Loránd. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. Horváth János: Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. Lakó György: Észak-manyasi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája. Szerkesztette Fábrián Pál. 1956. 5,— Ft.
10. Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. Melich János: Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. Ránthi Zoltán: A magyar összetett igc alakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. Tompa József: A névszói kétőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinty Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

408. SZÁM

1958

Szerkesztő bizottság:
BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

T A R T A L O M

<i>Aurélien Sauvageot</i> : A predikatív viszony kérdéséhez	411
<i>Horváth János</i> : Úgy tűnik	416
<i>Melich János</i> : Palota	424
<i>Ligeti Lajos</i> : A török szófejtés és török jövevényszavaink	435
<i>Schütz Ödön</i> : Néhány örmény eredetű betegségnévünkről	450
<i>Mollay Károly</i> : A Budai Jogkönyv magyar szórványai	461
<i>Terestyéni Ferenc</i> : Kazinczy Ferenc és a <i>sváda</i>	471
<i>Pais Dezső</i> : A <i>-nok, -nök</i> és a <i>-zat, -zet</i> képzők	477
<i>Berrár Jolán</i> : Még egyszer az <i>-nként</i> rgról.....	485
<i>Benkő Loránd</i> : Új magyar nyelv- és irodalomtudományi folyóirat Romániában..	490
<i>Szabó T. Attila</i> : Az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése	503
<i>Benkő Samu</i> : Révai Miklós nagyváradi éveire	509
<i>Csupor Zoltán Mihály</i> : Sajnovics János életrajzához	517
Kisebbségi közlemények. <i>Papp László</i> : Problémák egy oklevél-jelzet körül. — <i>B. Lőrinczy Éva</i> : Chopos, Phitoch, Thopus ~ Thopos, <i>φαλίτς</i> [v[ς]]. — <i>Inczei Géza</i> : A <i>Győ</i> : <i>gyevi</i> alakok viszonyának újabkori történetéhez	522
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>P. Balázs János—Mikesy Sándor—Pais Dezső</i> : Mióta kétágú. — <i>Beke Ödön—Pais Dezső</i> : Veres Péter egy ritka szava. — <i>H. Bottyánfy Éva</i> : Pátyosz. — <i>Ifj. Domokos Pál Péter</i> : Fennhéjáz. — <i>Fogarasi Miklós</i> : Markotányos. — <i>K. Palló Margit</i> : „Vr ar Mihal archangal”. — <i>Rásonyi László</i> : Tantó. — <i>K. Sal Éva</i> : Megjegyzések a <i>rúd</i> , a <i>szer</i> és a <i>vásik</i> etimológiájához. — <i>Szabó Zoltán</i> : Keres. — <i>Wacha Imre</i> : Tallózás és tarlózás	528
Nyelvművelés. <i>Tompa József</i> : A tagadó- és tiltószók külön- vagy egybeírásának egyes kérdései. — <i>Beck Salamon</i> : A <i>lesz</i> egyik jelentése	551
Nyelvtörténeti adatok. <i>Eckhardt Sándor</i> : Jobbágvlevelek a XVI. századból. — <i>Mikesy Sándor</i> : Az OklSz. anyaggyűjtéséhez	556
Nyelvjárások. <i>Jakab László</i> : A készülő tájszótár néhány problémája. — <i>Ifj. Domokos Pál Péter</i> : Mai csángó nyelvjárásban írt levelek és versek ...	561
Szemle. <i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1957-ig	574
Különbfélek. <i>Knieszsa István</i> : Beke Ödön hetvenöt éves. — <i>Bárczi Géza</i> : Búcsú Hegedűs Lajostól. — <i>Kálmán Béla</i> : Reguly-émlékünnepség Zircen	591*
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LIV. közgyűlése	595

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklámálás, lakásváltatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest, VI. Népköztársaság útja 21.; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniewicz István elnök* címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Molloy Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakóimét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. **Helyesírásunk időszeri kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd.** 1955. 12,— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaulése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Észak-manyi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszeri kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál.** 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorff Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21.).

Ára: 20,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyáradmente földrajzi nevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 5,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.